

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ સંચાલિત)

તંત્રી: પ્રાગજી જી. ડોર

પ્રસ્તાવના: અંક પહેલો

દિન: આડ આન

૨૨૫૩૨
૬-૮-૭૨

૦૫૯/૪
ગે. નાટ્ય

પદ્મશ્રી સંગીતમાર્તણ્ડ સંગીતમહામહોદય
પંડિતશ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર

દામ્યધ્યાન: કાર્યા સ્વર્ગ મલ્યધ્યાનમી। વદ્યધ્યાનમી તથા દેવ વીરધ્યાનમી ॥
ગાંધાર્ય નિષાદ્ય કત્યો કર્ણ રમે। ધેનુધ્ય નિષાદ્ય વિમલ સમયાનક ॥

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્ય અંગત સંસ્કૃતિ)

તંત્રી: પ્રાગજી જી. ડોસા

પુસ્તક ગ્રાહ્ય: અંક પહેલો

દિન: આડ આના

૨૨૫૩૨
૯૮૭૯

૦૫૯/૪
ગુ.નાટ્ય

પદ્મશ્રી સંગીતમાર્તણ્ડ સંગીતમહામહોદય
પંડિતશ્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર

દાસ્યશ્રદ્ધાઓ: કાર્યો સ્વરો મણપેશમાં। પદ્મશ્રીમાં તથા જેવ વીરોદ્ધાનુતેષુ ચ
"ગાંધારજી નિપાદ્યજી કર્તવ્યો કરશે રહે। પદ્મશ્રી નિપાદ્યજી વિધાને સમયનાને

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO., LTD.

૬૬ ઓફીસો અને ૧૪ એક કીચીટી વોલ્ટ

અ મા રી

નવી રૂપેયલ સેવિંગ્સ યોજના રૂ ૬૬ લેખે વ્યાજ આપે છે.

રૂ. ૫૦૦ની પુર્વતથા ખાતુ ઓલાય છે

અને રૂ. ૫૦૦૦ સુધી વ્યાજ મળે છે.

એકથી ત્રણ ઉપાડી રકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ રૂ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સર્ટીફિકેટો

એટ મોટે ઉત્તમ-કરકસરને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના બેંકની બચત યોજનાઓ મળિય

મોટે બચાવવા તમને મદદ કરશે

મનીજીયંદ્ર વી. ગાંધી

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૧ (ત્રણ લાઇનો)

તાર : 'FILTER' મુ'બઇ

ધી વૉલેસ ફલોર મિલ્સ કું. લિ.

૬, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુ'બઇ-૧.

ભારતમાં મેંદાની મિલોના સંચલકોમાં અગ્રગણ્ય

મેંદા. આરો. રવો, સોજી. બેસન અને ઘુલુનાં

ઉત્પાદક અને નિદાસ કરનાર.

—: મેનેજિંગ એજન્ટસ:—

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

—: મિલો:—

મુ'બઇ

"એ" મિલ ચીખલવાડી, તારદેવ

"બી" અને "સી" ઉમરખાડી, મગઝાંવ

ભોપાલ

સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા ફ્લોર મિલ્સ

ગ્રામોફોનલાઇનંગ રોડ.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના માનનીય મુરખી

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

આ અંકનું મુદ્રણકાર્ય ચાલતું હતું તે દરમિયાન બુધવાર
તા. ૨૫-૭-૧૯૫૬ ને દિને રાતના ૭-૩૦ વાગ્યે મંડળના
માનનીય મુરખી શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીના
ચોક્કસનક અવસાનના સમાચાર મળ્યા. ગુજરાતી નાટ્યનો
આગામી અંક તેઓશ્રીના “રમારક-અંક” તરીકે પ્રકટ થશે.

ગુજરાતી નાટ્ય

પુસ્તક : ચૌથું

ઓગસ્ટ : ૧૯૫૬

અંક : ૧

અનુક્રમ

☆

બિચડતે પડદે શ્રી. પ્રામજી જી. ડોસા ૩
ભારતીય ગીત નાટ્ય પરિતશ્રી આમકારનાથજી ઠાકુર ૫
કલાકાર અધિવેશન શ્રી. ચંદુલાલ ડી. નાયક ૮
સ્વામીબક્ત સામંત કવિશ્રી ગૌરીશંકર વેરાડી ૯
બવાઈ અને તખતો રવ. શ્રી. રામનારાયણ પાઈક ૧૫
પદ્માને પત્ર: સસ્કૃત નાટ્યકારો પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા ૧૯
રંગભૂમિનો એ સિતારો ડૉ. ડી. છ. બ્યાસ ૨૧
દિવ્યશૈલના નિયમો શ્રી. જ્યોત્સ્ના બર્નાડે રો	
	અનુવાદક : શ્રી. વૈકુંઠલાલ હ. કીશાણી...	૨૫
મારી પ્રમિટ્ટા શ્રી. પ્રતાપ ઝોઝા ૨૭
એકબેથમાં અપરાધનાં ...	આચાર્ય શ્રી. ડી. એમ. અડવાણી	
અને હંડના તલ્લો ...	અનુવાદક : શ્રી. વજ્રલાલ પારેખ ૩૧
ધ કાધર નિરીક્ષક ૩૬
કલિતાસની દષ્ટિએ શ્રી. જ્યોતિલાલ ર. ત્રિવેદી...	... ૩૭
ગુજરાત સંગીત નાટક		
એકાદમી શ્રી. પ્રામજી જી. ડોસા ૪૨
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ પ્રવૃત્તિ અને પ્રામગ્નિક તોંધ ૪૩

સૂદક અને પ્રકાશક :—ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તંત્રી, સૂદક અને પ્રકાશક પ્રામજી જી. ડોસાએ સ્ટેટ્સ પીપલ્સ પ્રેસમાં છાપી દેવકરણ નાનજી ગિલ્ડીંગ, ૨૪, એલિફન્ટાન સર્કલ, કોર, મુંબઈ-૧થી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

અવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી જ્ઞાનિલાલ વિવેકી
શ્રી. રામલાલ ધોવાળા
શ્રી દામુ એરી
શ્રી લાલુ શાહ
શ્રી અરવિંદ પાવરી

ગુજરાતી નાટ્ય

: તંત્રી :

પ્રાગજી જી. યેસા

સલાહકાર સમિતિ

શ્રી હરસિદ્ધલાલ દિવેદિયા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે
શ્રી મધુકર શહેરિયા

પુસ્તક : ચોથું

આગસ્ટ : ૧૯૫૬

અંક : ૧-૨

ઊઘડત પડે

એ પૂણ્ય સ્મૃતિ!

માનવતાની સાક્ષાત સ્મૃતિમાં, સત્યના પરમ ઉપાસક, મોંઝામોંઝાના માર્ગદર્શક અને સૌ કોઈના સ્નેહી એવા શ્રી. પ્રાણલાલભાઈ બુધવાર તા. ૨૫-૭-૫૬મી રાતે પંચતને પામ્યા. પરંતુ એઓ એઓ એમના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યા એમના અંતરમાં એમની પૂણ્ય સ્મૃતિ તો સદા ચિરંજીવ રહેશે અને એ સ્મૃતિગંગા વહી છે મહાત્માઓ, રાજદારી, વ્યક્તિઓ, મહારાજાઓથી માંડીને રાજાનું રાજી આનારા ગરીબ, રાંક મનુષ્યોના હૃદયમાં. એનું કારણ તબાવ અને ગરીબના બેઠ એમને મન પસા નહોતા. એઓ તો મનુષ્યને એક ધૃતરી અંશની દૃષ્ટિએ જોતા હતા અને તેથી નાનામાં નાનો માણસ પણ એમની સ્તંભ નામ એને પ્રેમથી પાસે બેસાડી એની વાતો સહૃદયતાથી સાંભળતા. તેઓ વળીવાર કહેતા કે "જનમાં અનેક લીલી ચડી મેં" પણ જોઈ છે અને ફળ સલા છે" એ અનુભવોથી જવમાવ પ્રત્યે સમ-દૃષ્ટિની બાવના તેમણે કેળવી. એ બાવના કેવળ શબ્દોમાં જ નહિ પરંતુ એમનાં પ્રયત્ને કાર્યમાં એમણે જોતારી અને જનતા સમક્ષ એક ભવ્ય આદર્શ મૂકી ક્યો. ને કાર્ય તેઓ હાથ પર લેતા તેને યશસ્વીભૂતે પરિપૂર્ય કરતાની તેમની એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ હતી. એ કાર્ય પાછળ એમનાં મનમાં અવિરતભૂત વિચારવાસ આત્મા કરતી અને કાર્યસિદ્ધિની વેળા આવતી ત્યારે એ યશ અને એ કાર્યનું સુકાન અન્ય લાયક વ્યક્તિને સોંપી તેઓ માર્ગદર્શક બની રહેતા એનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે.

ચતાબ્દી મહોત્સવ

ગુજરાતી રંગમંચિનો, ચતાબ્દી મહોત્સવ એમાંનું એક દૃષ્ટાંત છે. ૧૯૫૨માં આજે એક નાનીમી સમિતિ

સ્થાપી હતી. રંગમંચિ સંસ્થાદ ગીજવવાનું નક્કી કર્યું હતું. નાના પાપા ઉપર એ લેસવ માટેની તૈયારીઓ થવા લાગી. કંઈ કંઈ સંસ્થાઓ ક્યા ક્યા નાટકો ભજવશે એ નક્કી થયું; નાટ્ય-પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી થયું; નાટ્યના વિષયો પર વ્યાખ્યાન આપનારા વક્તાઓ નક્કી થયા; સમારભના પ્રયુખની વરણી હંછ બાકી હતી. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. પ્રાણલાલભાઈનું નામ સચવાયું અને મારે તેમને મળવું એમ નક્કી થયું. દેનામેંકમાં હું તેમને મળ્યો. એની જ લાગણી અને મીઠાશથી એમણે મને ખેસાડ્યો, હમીકત પૂછી અને કહ્યું.

"જહેર પ્રતિમાં બાગ લેવાનું મેં બંધ કરી દીધું છે, જ્યાં રંગમંચિનો હું ચાહક છું" અને તેમાં મેં રંગમંચિની ચતાબ્દી એવો મહોત્સવ ગીજવવાનો છે તો એ કાર્ય વિશાળ પાયા પર થયું જોઈએ. માત્ર મુંબઈમાં નહિ પરંતુ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પણ એની ગીજવણી ચાપ અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ, સાહિત્યકારો, પત્રકારોને તમારે સમિતિ પર લેવા જોઈએ. તમારી સમિતિના સભ્યોને પૂછી મને કહેજો એટલે આખી યોજના પર વિચાર કરશું."

આ સંદેશો લઈ મેં મારી સમિતિ સમક્ષ મૂક્યો, પરંતુ પચાસ દિવસ સુધી કંઈ નિષ્ફળ ન થયો. સમિતિના કેટલાક સભ્યોને એમ લાગ્યું કે આટલું મોટા પાયા પર મહોત્સવ ગીજવનાં પહેળી વળારી કે કેમ? છેવટે એમણે એ ઘમન કર્યું છે એમને સ્કાન સોંપી, શ્રદ્ધા રાખી, નિષ્ઠા રાખી કાર્યરત થવું એ નિષ્ફળ લીધો. બીજી વખત હું એમને મળવા ગયો ત્યારે મને તો બીકે હતી કે એટલો મોટો જવાબ મળવાથી તેમને ખોટું લાગ્યું હશે, કદાચ મને કંપકો પણ મળશે પરંતુ

દેના 'બેન્કના બોર્ડ' દ્વેષમાં પગ મૂકતાં એવો જ ભાવબળિતો આવકાર, સ્થિત 'વેર' મુખ અને સ્નેહમયી શબ્દો. યોજના નક્કી થઈ, અને એમને શતાબ્દી મહોત્સવ મિતિના પ્રમુખ બનાવ્યા અને શાનદાર ઊજવણી થઈ.

નાટ્ય જગતમાં ગાંધિ

એ ઊજવણી બાદ અમને સત્ત્વ સમગ્રયુગ કે શ્રી. પ્રાણસાક્ષભાઈએ પ્રથમથી જ ભવિષ્યનું કેવું સુરેખ દર્શન ક્યું હશે! એ ભાવિ દૃષ્ટાએ નાટ્યજગતમાં હલચલ મચાવી મૂકી, રંગભૂમિમાં નવો રંગ પૂરાયો. રંગમય પર સુસ્તી અનુભવતી ભૂમિ સમગ્ર બની અને એનો વિશેષ લાભ મળ્યા જે 'અવેતન'ને નામે ઓળખાતી હતી એવી સંસ્થાઓ અને એનાં કલાકારોને. જ્યારે જ્યારે પણ 'અવેતન' પ્રયોગો પામ્યા તેમાં ૨૫થી ૩૦ આગળની હરોળની ટ્રિકિટો શ્રી. પ્રાણસાક્ષભાઈ અને એમનાં કુટુંબીઓની હોવા, એટલું જ નહિ પણ એમના પરિચિત વર્ત્તમાં પણ તેઓ ભક્ષામણુ ફરે અને એમને કોણ ના હશે? પરંતુ આકસ્તરી રીતે એમણે નાટ્યવરસિક જનતાનો પ્રવાહ આ 'અવેતન પ્રયોગો' તરફ વાળ્યો. 'બાઈ બાપા' કરીને જોએને ધરેધર ટ્રિકિટો વેથવા જવું પડતું હતું તેને બદલે આજે સંસ્થાઓને House full ના પારિવાં મૂકવાં પડે છે. એ 'અવેતન' શબ્દને બદલે "નવી પ્રણાલીની રંગભૂમિ" કહેવાય છે. એ બધો વશ શ્રી. પ્રાણસાક્ષભાઈને થો છે.

શતાબ્દીની ઊજવણી પછી ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની રચાપનુ થઈ અને તેઓ પ્રથમ પેટ્રન અને પ્રમુખ બન્યાં. મંડળના ધ્યેય અને કાર્યો, રાતોરાત જગી એમણે પોતે ધડ્યાં. પ્રતિ વર્ષ મૌલિક નાટ્યકેષન દરીયાઈ યોગ્ય એટલે નાટકો મળવાં લાગ્યાં. એ નાટકો માટે પ્રતિ વર્ષ નાટ્યોત્સવ પણ યોજાયો અને રંગભૂમિ વેગવંતી થઈ પણ સાથે, સાથે જૂની પ્રણાલિની રંગભૂમિને તેઓ મૂક્યાં નહિ. એ રંગભૂમિ અને એનાં નાટકો અને ગીતો પ્રત્યે તો એમને અનંદ માન અને મમતા હતી. એ નાટકો અને ગીતોને સ્વર્ણકન સાથે ગ્રંથસ્થ કરવાં એને પણ મંડળનાં ધ્યેયમાં સમાવેશ કર્યો તથા ઇતિહાસ તો જૂની રંગભૂમિને જલ્પવાનો છે એ દિશા તરફ પણ સંશોધન કાર્ય માટે એમણે સૂચના કરી. આજે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ ગૌરવમયી રીતે કડી શકે છે કે

મંડળની સમિતિએ, તેમાં વિશેષ કરીને ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ અને મંડળના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી. જયતિરાસ ત્રિવેદી પાસે સારી સંખ્યામાં એ ઇતિહાસને લગતી સામગ્રી અને માહિતી એકત્ર થઈ છે.

ગુજરાતી નાટ્ય

અને 'ગુજરાતી નાટ્ય' તો એમનું લાડીલું બાળક હતું. તેઓ વારવાર કહેતો "તમારાં નાટકો ક્ષણજીવી નીવડશે, વ્યાખ્યાનો અને ઇતર 'પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મ' જવશે પણ આ માસિક, એ જ એક એવી વસ્તુ છે જે ચિરંજીવ રહેશે. એ હાંસ તમે રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિને જનતા સમક્ષ જીવતી રાખી શકશો." અને એમનાં દેહાંતને આગે દિવસે હું અને શ્રી. હામુ ઝવેરી એમને મળવા ગયા ત્યારે પણ 'ગુજરાતી નાટ્ય' પંગબર રહે એની એમને કાળજી હતી. એમણે કહ્યું: "હામુભાઈ, ગુજરાતી નાટ્યના એક હમ્મર માલકો થવા જોઈએ."

શ્રી. પ્રાણસાક્ષભાઈનું એ વાક્ય જાણે પ્રત્યેક નાટ્ય-રસિકને ઉદ્દેશીને ઓભામેલું લાગતું હતું.

અદાંતલિ

સંસ્કાર અને કલાપ્રવૃત્તિના એ પોષક તો ગયા, પરંતુ કલાપ્રવૃત્તિના સાધકો પર, સંસ્થાઓ પર, લેખકો, અદાકારો અને 'કાર્યકરો' પર મોટું ઝાણ મૂકતો ગયા છે. છુટે હાથે એમણે જ્ઞાન આપ્યાં છે, પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, માર્ગદર્શન ક્યું છે અને એ અવિરત પોતાની કાયાને ધસી નાખી છે. હવે તો સાહિત્ય વિજ્ઞાસીઓની કલ્પનામાં, શિષ્ટીનાં સર્જનમાં, ચિત્રકાર પીછામાં-રંગપુરવણીમાં, સંગીતકારની સૂરાવટમાં, નાટ્યકારની જાણ સંસ્થામાં, કલાકારના ભાવ-આવિષ્કારમાં, નૃત્યકારના રેખાંકનોમાં કલા મૃતિમત અને ત્યારે એ એના સાચા અર્થમાં સંગીત, સુરેખ અને આ સંસ્કૃતિની દ્યોતક અને તો જ એ પુણ્યાત્માને અદાંતલિ આપી કહેવાશે.

૧૧/૧૧/૮૦

કલાકાર અધિવેશન

સંચાલક

શ્રી. ચંદુલાલ ડી. નાયક

ત્રી વર્ષ સુધી જેમણે શુભસતી રંગભૂમિને હવંત અને સમગ્ર રાષ્ટ્રી છે એવા નાયક અને ભોજક સ્થાપના કલાકારો એકબ મળી રંગભૂમિના ઉત્કર્ષ માટે કલાકારોનું અધિવેશન ભરે એ હકીકત ખરેખર અભિનંદનીય અને રંગભૂમિના ઇતિહાસને નોંધપાત્ર છે. અનેક પ્રકીર્ણ ઉકેલ માટે અને નાટકો રચી કરતાં પોતાને તથા પોતાની સંસ્થાઓને નડતી મુસીબતો દૂર કરવા એમણે હેંચાં કાઢ્યાં છે એ તરફ અધિકારીઓ લક્ષ આપે તો રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વિગવાન અને એ નિઃસંદેહ છે.

—તંત્રી

તા. ૮-૭-૫૬ના રોજ મહેસાણામાં ઉત્તર શુભ-
પાતના કલાકારોએ જનશ્રીતા ધારાસભ્ય શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ
ના પટેલના પ્રમુખપદે, 'રંગભૂમિ દ્વારા સમાજકલ્પિત' માટે
ઉત્કર્ષી, રાષ્ટ્રીય પ્રચાર નાટકો, રંગન કાર્યક્રમો વગેરેનું
ઈતિહાસ નિમંત્રણ કરવા પ્રથમ અધિવેશન યોજાયું હતું આ
કસમે અમદાવાદ, સામરકાંઠા, બનાસકાંઠા તથા શુભરાત-
નરતી આખ નાટ્ય સંસ્થાઓના સંચાલકો હવિઓ,
દેશદેશી, સંગીતકારો અને પત્રકારો હાજર હતા.
'રંગભૂમિ ઇતિહાસ'ના પુસ્તક સંપાદક શ્રી ગજેના યજ્ઞ
અને તે બાદ શ્રી. મ. ના. બા., કેવળશી મંડળના પ્રમુખ
શ્રી. જગન્નાથ હ. ભોજકે અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું
હતું. મુંબઈ, અમદાવાદ અને અન્ય ગિલ્ડાઓમાંથી
આવેલા સંદેશાઓનું વચ્ચન થયું હતું, જેમાં ડો. ડી.
જી. વ્યાસ, શ્રી. પ્રાગજી જી. ડોસા, શ્રી. મહુરજી રાંદેરિયા,
ધારાસભ્ય શ્રી ચંકળ દાંડોર (મેરાણી) અને શ્રી.
કે. આર્. પટેલ (પાટણ), લેખ જી. પ્રાણીપુત્ર નાયક
અને સ્થાનિક છલ્લા કાર્યકરોના સંદેશા હતા.

ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી. જગન્નાથ ભોજકે અત્યંત સ્પષ્ટ,
રંગભૂમિ કલાકાર તરીકે રંગભૂમિને સહીઓના સન્માન-
મૂલો વારસે આપી જનાર નામી નટો, નાટ્યકારો અને
કલાકારોના સંચાલકોને અર્જલ આપી હતી અને
કલાકારો, અન્ય દેશી માફક આનંદ, સહાય તથા લેખ
આપવા અને મનોરંજન કરતો બાર ઓઝો કરવા
અપીલ કરી હતી.

શ્રી જ્યોતિન્દ કલામંદિરના સંચાલક શ્રી ચંદુલાલ
નાયકે રંગભૂમિના ત્રી વર્ષના ઇતિહાસ વર્ણવતું મનનીય
પ્રવચન કર્યું હતું અને રિફ્રેશ લેવો સામે દીન અને
રેજીડિન બનેલી નાટ્યકલાને વિકસાવવા તથા સ્વતંત્ર
માનના માનસને નાટકો દ્વારા મદદ સરકારને વિનંતિ
કરી હતી.

મુખ્ય વક્તાઓમાં બેહુત પ્રતિનિધિ શ્રી. મગનદાસ
અં. પટેલ, શ્રી. કલિંદભાઈ યાતિક શ્રી. મગનભાઈ
સલામદ, શ્રી. અંબાલાલ, સંચાલક શ્રી. સપાજી વિજય
નાટક સમાજ, શ્રી. મળ્યદરાય, સંચાલક શ્રી. પ્રભાકર

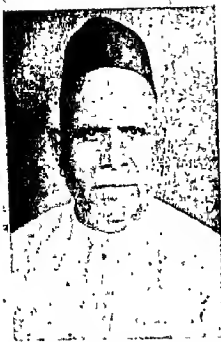
નાટક સમાજ, શ્રી. વજલાલ, સંચાલક શ્રી. વિજય
નાટક સમાજ, શ્રી. પ્રભાકર પંચોદિયા, સંચાલક
શ્રી કીર્તિ નાટક સમાજ, શ્રી બળવંતપ્રસાદ, સંચાલક
શ્રી બળવંતપ્રકાશ નાટક સમાજ, શ્રી રામલાલ, સંચાલક
શ્રી કૃષ્ણ નાટક સમાજ તથા ડો. અવારિયા વગેરેએ
નાટ્યસંસ્થાઓને પડતી તકલીફો દૂર કરવા અને મનો-
રંજન કર નાખૂદ કરવા પ્રવચનો કર્યા હતાં.

પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે નાટક એ એક અસોધ
પ્રચારસાધ છે અને તેમાં મહાશુભ્રાતના કલાકારોને
બહુમુલ્ય કાળ છે. શ્રી. અમૃત કેશવ નાયક, શ્રી. પ્રાણી-
પુત્ર એડિટોરિયલ, શ્રી. જયશંકર (સુંદરી), શ્રી. અવલાલ નાયક
વગેરે પ્રથમ ક્ષણના નટોએ ઉત્તમ સેવા આપી છે અને
આજના નટો પણ હજુ વધુ સેવા આપવા મથે છે.
પરંતુ શહેરની દૃષ્ટિએ ગામડાંની રંગભૂમિ નટપ્રાય થતી
જાય છે. ગીનના ઇતિહાસમ રંગભૂમિ દ્વારા સરકારે કરેલી
કલ્પિત દર્શન આપણી પાસે મેળવે છે. આજે ભારતની
કેન્દ્ર સરકાર અને મુંબઈ સરકારે સમજવાની અર્થસ્યના,
દારિદ્ર્ય, સામુદાયિક વિકાસ તથા નવચેતન લાવવા
નાટ્ય સંસ્થાઓને હાથ પર લઈ વ્યાપક દોરવણી
આપવી જોઈએ. તાત્કાલિક સ્થપાવેલી, 'શુભરાત સંગીન
નાટક અકાદમી' આખસંસ્થાઓને લાયસન્સ મેળવ-
વાની વેળી પડતી તકલીફ, 'મેળા રૂસ્સ', 'મનોરંજનના
કરબાર વગેરે દૂર કરી પ્રજામાનસને ધડવા માટે તમામ
કલાકારોનું સમૂહસંગઠન કરવું જોઈએ.

- બાદ આ અધિવેશને ચાર દરારો પસાર કર્યા હતા.
- (૧) શહેરમાં ધોરણ ગામડાંમાં પણ લેવાતા મનો-
રંજન કરતી મુક્તિ.
 - (૨) સાહસન્સ મેળવવાની સરળતા.
 - (૩) 'મેળા રૂસ્સ'માંથી નાટક કંપનીઓને બાકાત
રાખવી.

(૪) નાટ્યસંસ્થાઓને આનંદ અને સહાય એ
પત્રી ઉત્તર શુભરાત કલાકાર સંઘની સ્થાપના થઈ
હતી અને વહેમાનરમતુ ગીન ગવાયા બાદ અધિવેશનની
પૂર્ણાવસ્થિ થઈ હતી.

*

સ્વામીભક્ત સામંત (વીર દુર્ગાદાસ)

(ત્રિઅંકી નાટ્યપ્રયોગનું પ્રથમ દર્શન)

ત્રિવિધી ભય છે કે, "એક વખતના જમાનામાં પ્રતાપ, શિવાજી, દુર્ગાદાસ વગેરે દેસલખોનાં બહેરે યશમાન ચાનાર પર બ્રિટીશ સરકારની ઇતલાજ રહેતી. કરાંતીમાં (સિંધ) અમે લાલચના નકલ પર "વીર દુર્ગાદાસ" નામ મૂકેલું તે વખતે જ પોલિસ અધિકારીએ ૧૯૬૫ દીસે અને આવા રાજ્યવિરોધ સંબંધી કંઈ જ નથી લખવા-મેલવા ધમકી આપેલી. એ "વીર દુર્ગાદાસ" નામનું પાત્ર કાઢી નાખી તેના પર "સ્વામીભક્ત સામંત" એ નવા નામનું પાત્ર બિરાલવી રીતે ને ત્રિવિધી અધિકારે આ એને ગમતું નવું નામ સાંભળી ખુશ થઈ એ જ પેલું પર મંજૂરીની મહેર મારી, થોડાક ગોખામણ સારી પહેને બિરાલ કે અદર ભેષા વગર જ બચાવવાની રત્ન આપી રીધી."

કવિ શ્રી ગૌરિશંકર અ. વૈરાટી

☆

(પ્રથમવાર જાળાવેલો, કરાંતી મુકામે સંવત ૧૯૭૨ની વસંતવખરોએ.)

અંક ૧ લો

પ્રવેશ ૧ લો

મહાન પ્રાચીનસંસ્કૃતિ પર સંધ્યાકાળના યોગા બિરાજના શોભાવંશના છેલ્લા બાદશાહ આલમખીરને કમરને વડે નહોતો યોગી વધુ કંઈકેલામે નરેકસીમા હોતો. એક દિવસના જનપતિ શિવાજી અને બીજા ભગવાન રાજાની જયવંતસિંહ.

શિવાજી મહારાજને મળે તો આવમખીરની માનવતા એકી હતી કે "એ દુઝરના હંદરને તો હાથ આપ્યે મુઠીમાં મરણી નાખીશ પણ જયવંતસિંહ મહારાજનાં તેજ પ્રતાપે આવમખીરને આકુળ બાકુળ બનાવી રીધો હોતો. એમા વળી સિંહના સંતાન સિંહ સમાન જ નીવડે એ ન્યારે જયવંતસિંહનાં પાટલી પુત્ર પુત્રસિંહના પ્રથમ પગકોમેલો તો એની રહી સહી ધીરજ પણ પરવારી મળી હતી અને.....

"ક્યાંકે એ પુત્રસિંહને પછી નાખું? કેવી રીતે જયવંતસિંહનાં પછી જન લજ? શી રીતે એનું નેહપુર જેર કરી શકું ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સદાને માટે નિષ્કંઠ જનની રાખું?" એનું લગની એને લાખી રતી હતી. આખરે કંને એક સરસ કવિત્વ મુઠી. એવું એનું કે વખતે વખતે કાચુ પ્રાંતમાં જનતા વળગતો એનું વિશાળ જગલન આંદા પર્વેનાં રાજવંશના દરમિયાન હજી સુધી દેવાની રાખું નથી. જયવંતસિંહને ત્યાં પ્રાંતલો. એ વિશાળ યોદ્ધા કંતો જળનો લાખી રીધો અવર પોતે જ વલિહાન બની જરી ને એની જરૂર હોતીમાં વિરોધોભવી પુત્રસિંહના પ્રાચી સરજવધી હજી

સાકો આ પ્રમંજવી આ પ્રયોજનો પ્રારંભ થાય છે.

સ્થળ: કાચુપ્રમાં જયપુરનરેસ જયવંતસિંહનીશિબીર.

પાત્રો: જયવંતસિંહ, મહારાણી મહામાયા, યોગી-જરી-નિરપમા, દુર્ગાદાસ, જયમંજલ, સરદાર દલાલદાસ, મોગલ સેનાપતિ દિમેરખાન અને રાજપૂતો, મોગલો તથા કાચુલી યોદ્ધાઓ.

(કાચુપ્રમાં જળવો દલાલી હજી દિલ્હી પાછા ફરવાની તેજારી કરતા મહારાજ જયવંતસિંહની અપ્રમુખિક માંદગી વચ્ચે જનમરણની ધડીઓ ગણાઈ રહી છે. જ્યારે બીજા બાકુળી એ વિરાટ ભોદાની નડ હોંપેલિ નાખવા આવમખીરે દિમેરખાનની સરકારી નીચે દસ હજારની ફોજ મોકલાવી છે. ઉપરાંત હારીને દલાલ મળેલા કાચુલીઓને શુભવશે હારા ઉરકેરી અડી રોકાડાજને પૂરેપૂરા તારાજ કરવા કાવતરાની જળા નિજારી છે. સ્વામીની શબ્દા પાશે એકી તેમની પ્રારવર કરી રહેલી મહામાયા દેવાવરાજ દાલવી રહી છે.)

મહામાયા: શું થાય છે? મને આ શું થાય છે? મારી હેવી દુનિયા અને કુળતી કેમ દેખાય છે? દિવસના સૂર્યનાં અને રાત્રીના આ અંદર તારાઓનાં તેજ બાજુ મને આંખા આંખા કેમ લાગે છે?

અરે ફરકી રહ્યું છે કેમ જમણું અંગ આ માનું ?
અને બાકી રહ્યાં છે ભ્રમભરેલાં સ્વપ્ન શા સારું ?
અરે ક્યાંથી મને પ્રારબ્ધ લાગ્યું દસરડી આ દેશમાં !
હો બાળવાન ક્યારે સલામત પહોંચીશ મારા દેશમાં !

જશવંતસિંહ : (ભર નિંદમાં એક ભયંકર
સ્વપ્ન જુએ છે ને તુટક શબ્દો ઉચ્ચારે છે.)

ઓહ ! ઓહ ! પૃથ્વીસિંહ, મારા પ્યારા
મેટા ! મારા સિતારા, મારી મરૂબીના કુવ-
તારા !... ઓહ... ઓહ !

મહામાયા : આ શું, આ શું ? આવી બિમારી
મેશુદ્ધિ વચ્ચે પ્રાણેશ મારા પૃથ્વીશને કેમ
લાદ કરતા હશે ? અરેરે ! આજ આવી આપણિ
ક્રમણે મારો એ પરચુરામ સમો પ્રતાપી પુત્ર
મળી હતો તો ? તો ? તો ? આહ ! આહ !

(ચક્રી ખાધને કાચ પર ફસડાઈ પડે છે)

જશવંત : (સ્પષ્ટ સ્વપ્ન જોતાં) ઓહ ! શહેનશાહ
મા તુ શું કરી રહ્યો છે ? હું તને મારા પુત્ર
પેટમાં જ પ્રિય માનું છું ત્યારે તું મારા પ્રિય પુત્રનો
લાશુ લઈ રહ્યો છે ? આલમગીર ! એને છળકપટનાં તીરથી
માર-એરનાં તીરથી એને ન માર. મદ હો તો મદીયથી
માર, એની સામે હૃદયુદ્ધમાં જીતર અને ખાતરી કર કે
જશવંતસિંહનો બહાદુર મેટો સવંદ જશવંતસિંહ
કે ઓહ ! રહેવા દે, રહેવા દે આલમગીર ! આ કંડી
તલ રહેવા દે.

(આવેશને વશ થઈ બિજાનામાં બેઠા થઈ સમશર
વાંંં છે.)

મહામાયા : (અજાણને બેઠી થતાં) શાંત શાંત
સ્વામી ! શાંત ! (કાચમાંની સમશર આરતેથી ખેંચી
પાછ, આનમાં મૂકી સ્વામીને સુવાડી દબને) કેમ ઉરકે-
રાઈ ગયા મારા નાથ ! શું થયું સ્વામી ? તમને
શું થાય છે ?

જશવંત : થવાનું થઈ ગયું માયા ! હવે કંઈ
જ બાકી ન રહ્યું. કુમાર પૃથ્વીસિંહના પ્રારબ્ધે વધુ
પડ્યું જોરે થયું. એ વહેલો ગયો. હું જરા મોડો પડ્યો
માયા !

મહામાયા : હેં હેં હેં ! પૃથ્વીકુમાર ગયો ? ક્યાં ગયો ?

જશવંત : જ્યાં જન્મમૃત્યુની જન્મજ નથી ત્યાં,
ધર્મના અમર ધામમાં.

મહામાયા : પણ શી રીતે ! સ્વામી
શી રીતે ?

(રડી પડે છે)

જશવંત : આલમગીરે આપેલો એરી પોશાક
પહેરીને, મારું સ્વપ્ન કદીય જોડું નથી
થયું. માયા.

ધર્મનાં આમંત્રણ આવી ગયાં.

મહામાયા : ઔરંગઝેબ ! ઔરંગઝેબ, અહ-
બર જેવો તારા પ્રતાપી પૂર્વજોની કીર્તિને તે
જેવો ન આપી પણ એવો લગાડી. તને મેં
મારા જોળામાં ખેલડ્યો હતો ત્યારે તે મારો જ
જોળો ખાલી કરાગ્યો ? મને અમા કહેનારા
આલમગીર ! તને મારી આંખની શરમેય ન
આવી ? પણ ક્યાંથી આવે ? ને બાપની આંખો ફોડે

એ માતાને શનો છોડે ?

રે કૃત્તની તારા સમો સંસારભરમાં કોઈ નહિ
આથી વધુ નિમકકરામી નહીંમાં પણ હોય નહિ
અમે તારાં હતાં રખવાળ ત્યારે તું અમારો કાળ છે
રે બ્રહ્મ તેં બરખી લીધો નિર્દોષ મારા લાકને
જલ્લાદ થઈ તેં જોનેતાને છવતી મારી
છે ખડકને માથે ખુદા લેશે ખબર તારી !

(મેશુદ્ધ થઈને પછડાય છે. જશવંતસિંહની હૃદય-
ભરી ઝીસ સાંભળી સેવકો અને તે સાથે યોગીશ્વરી
નિરપમા ધસી આવે છે.)

જશવંત : ઓહ ! મારા ! હૃદયેશ્વરી મારા ! મૃત્યુ-
પથારી પર પડેલો હું તારી સારવાર પણ શું કરી શકું ?

યોગીશ્વરી : શાંત હો મહારાજ ! હું આવી પહોંચી
હું. મહારાણીની જવાબદારી હવે મારે માથે છે.

જશવંત : પણ, પણ નિંદા બેઠી ! તને ખબર છે
એને ઉદરે સાત માસનો ગર્ભ છે ?

યોગીશ્વરી : એ મને ખબર છે માટે તો અહીં
આવી છું. મને ખબર છે મારો ભાઈ પૃથ્વીસિંહ પૃથ્વી
પરથી આલી ગયો છે, મને ખબર છે આપનો જીવનદીપ
પણ જુગાવાની અણી પર આવી રહ્યો છે, મને ખબર
છે આલમગીર આ કાચુલની ભૂમિ પર જ હવે આપને
ખતમ કરવા કમર કસી રહ્યો છે, મારી યોગ સંપાદિમાં
એ જ્યાં કાળસંજોગ દેખાતાં હું અહીં દોડી આવી
છું. આપને ખાતરી આપું છું કે રાણીજીના ઉદરમાં

રમેતો આપનો ભારી કુમારજી મારવાડેનો રાગેશ્વર થશે.
હું આપને મારી ચોગાસિદ્ધિની શક્તિથી ફરીવાર
ખાતરી આપું છું કે એક શું એકરો આલમગીર પણ
આપની મરજીમિની સ્વતંત્રતાને નહિ છીનવી શકે
ખોશો, કાકાજી ખોશો.

હે તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહી...

(મૂલ્યવેળાનો શાસ્ત્રમંત્ર ઉચ્ચારાય છે એ બ્રેષ
ધરતો આવતો જાસુસ. જયમંગલ સમસમીને સ્થિર
થઈ જાય છે.)

ચોગાશ્રી : ખોશો જયમંગલ ! મહારાજને જે કહેવું
હોય તે કહી દો અને એમને જે કહેવું દરો તે કહી રહેશે
ત્યાં સુધી એમના આત્માને હું રાક્ષી રાખીશ.

જયવંત : કાણુ ! મારો જયમંગલ આપ્યો છે ?

જયમંગલ : હા, મારા માલિક ! આજ મારા જય-
મંગલ નામ પર ધૂળ ફરી વળી. જીવનભર આપને મેં
મંગલ સમાચાર આપ્યા છે; જીવનનીં ઉશ્કેલી થકીએ હું
અભાગિયો અમંગલ સમાચાર આપવા આગ્યો છું
મારા અનદાતા !

જયવંત : ખુશીથી કહી દે જયમંગલ ! જીવનનાં
તમામ મંગલ તત્ત્વો અમંગલના અંત પછીજ આરંભાય છે.

જયમંગલ : મારા પ્રભુ ! પહેલું અમંગલ એ છે કે
મોગલશાહે જેની ચોશાક પહેરાવી સુવરાજ જૂનીસિંદના
પ્રાણુ હયાં એવા પ્રમાણુભૂત ખખર અને મળ્યા.

જયવંત : એ હું જાણી ચૂક્યો છું.

જયમંગલ : બીજી વાત એ છે કે આપણો એક
પણુ રોડાં બચ્ચો અહીંથી જીવતો જ્યાં ન પામે માટે
મોગલ જાદુસોએ કાણુલીએને ઉશ્કેરી આપણી સામે
સુધે ભીતાયો છે ને દસદહમર સૈનિકો સાથે દિગ્વિરખાન
શિબીરને ઘેરી વળ્યા છે.

(ચોગાશ્રી ફાણુજર બન્ને નેત્રો બંધ કરી ચોગ-
શક્તિથી મુદ્દસેત્રવું દશ્ય જોઈ લે છે)

ચોગાશ્રી : તો પણ કશી જ ફિકર નથી કાકાજી !
કુર્ગોદાસની દારણુ સમશેરે દિગ્વિરખાનના પાંચદહમર
સૈનિકોને સાફ કરી નાખ્યા છે. બાગીના પાંચદહમરના
પ્રાણુ બચાવવા દિગ્વિરખાન પોછેહકં કરી રહ્યો છે અને
દલાસદાસ કાણુલીએની ફારમી કતલ થવાની રહ્યા છે.
કાણુલીએ જીવ લઈને નાસી રહ્યા છે.

જયવંત : જયમંગલ ! કુર્ગોદાસ ક્યાં છે ?

કુર્ગોદાસ : (પ્રવેશીને) હાજર છે, હાજર છે માલિકની
સેવામાં કુર્ગોદાસ હાજર છે.

બગવાન કેરા હાર પર છે બકતજન હાજર
શ્રીરામ કેરા નામ પર હનુમાન છે હાજર
જયમ પિતા પ્રત્યે પુત્રો વિશ્વાસ છે હાજર
ત્યમ આપ હો ત્યાં સદા કુર્ગોદાસ છે હાજર

જયવંત : મારા હેલ્લા ત્યાસ પર મને પરમ
સતોષ છે કે મારી મરજીમિ અને મહામાયાને હું તારા
સમા સમય સેવકને શોધી બહુ છું. બાકીનું તને મારી
આ નીર, બેટી કહેશે.

(ચોગાશ્રી નીચે તંબુના છેડા પર સમાધિમાં
બેઠી છે.)

કુર્ગોદાસ : ચોગાશ્રીએ તો મને ક્યારનુંય કહી
દીધું છે. હવે હું કહી દઉં છું.

‘મહારાણીને ઉદરે કુમાર વ્યવતરશે તો એને માર-
વાડનો મહાસપ્રદા બનાવીશ. પણ કુમારી વ્યવતરશે તો
પણુ એને મરજીમિની રાગેશ્વરી બનાવીશ. માનુષ્યમિનો
સ્વતંત્ર વિજયધ્વજ શનુઓની છાતી પર ફરકાવીશ. એ
મારી બીજી પ્રતિજ્ઞા છે. મારા માલિક !

ચોગાંદ સવળા દેવના મુજ ધર્મના સમશેરના
વન્દી જગાવીશ ચોતરફ માનુષ્યમિનાં વેરના
ઠેલાથી દિલ્હી તખ્તને ધ્રુગતી આલમગીરને
દેવાધીશ મરજીમિનાં મહામૂર્હા નીરને

(ચોગાશ્રી ચમકીને સમાધિ મુક્ત થઈ મહારાજની
પાસે આવે છે)

ચોગાશ્રી : જસ ! સમય બરાબ ગયો મહારાજ !
હવે શીલરને સ્મરો. ખોશો.

‘સોડહમ, શિવોદહમ, શિવોદહમ’

વાસાંસિ જીજ્ઞાની યથાવિહાય...

(ચોગાશ્રી ગીતાનુ ગાન આરંભે છે. મહારાજના
મુખ પર સ્મિત અને શાંતિ જ્વાલ જાય છે અને
પરમ સતોષ સાથે તેઓ દેહ ત્યજે છે. સરદારો,
સામંતો, સેવકો, સમશેરો મુક્ત કરી માલિકના મૃત-
દેહને બાવળીની સલામી આપે છે. મુર્ખોમાંથી જોડત
થઈ મહામાયાની આંખો આ દશ્ય જોતાં જ ફાટે છે)
મહામાયા : ઓહ ! જાઓ છો સ્વામી ! મને મૂકીને ?
આવું છું નાથ ! આવું છું.

(શરીર પરના શુભાર અવકાશ તેડી ફેંકીને ફેંકતાં ફેંકતાં ઉચ્ચરે છે)

એ ઉતાવળ છે આપને તો મને વલ્લભ વાર શું? બરથાર વિજુ સગારને સંસારમાં છે સાર શું?

અરે આભા વિના અમળા તણા આગમ ઉપર આધાર શું? રે જળ વગરની માણ્વીના જીવનમાં જ્યારે શું?

દોરા દોરા દારીઓ. મારું અંબર લાવો, મારું મંગળનુત્ર લાવો, સનિપૂનનો યાજ્ઞ લાવો, મારું પરસ્પાનું પાનેતર લાવો. મારાં સૌભાગ્યકંઠ્ય લાવો, ઝર લાવો, ઝર લાવો મારે મોહુ યાજ છે રે! મારો હંસલો ઉડી જાય છે એને ને મારે છેડું પડી જાય છે.

(આંખમાં આંસુની ધારા સાથે એના કંઠ્યુચ્ચથી ઉચ્ચરે છે કે સર્વ કોષ્ટ રડી પડે છે. દાસીઓનાં હસતાં સંભળાય છે.)

મહામાયા: દુર્ગોદાસ! મારે માટે ચિંતા ખડકાવો.

દુર્ગોદાસ: ચિંતા? ચિંતા શા માટે માતા?

મહામાયા: અરે, અરે તું ક્ષત્રિપનો પુત્ર થઈ મને માવો પ્રશ્ન પૂછે છે?

દુર્ગોદાસ: ક્ષત્રિપનો પુત્ર તો છું પણ માતા, પહેલાં ॥ હું આપનો પુત્ર છું મારે જ આપની ચિંતા નહિ ખડકાવો દઈ. જન જન્ય તોય બહેતર, આપને સતી તો દિવેલ થતા દઈ.

મહામાયા: અરે વાહ બાહ! માતાને એના સતી-પરથી પદન્યુત કરનાર પુત્ર તો મને બહુ સારો (૧) મળ્યો હો! દુર્ગોદાસ! જોશ લે તું સમશાનમાં ચિંતા સરજવું ના કહે છે તો હું આ શિખીરમાં જ મારી ચિંતા સરજવું છું.

(આંખ મિંચી અગ્નિદેવતું આવાહન કરતાં જમણે પગ તાલબદ્ધ નાનંની અદાથી આસેતે આસેતે પૂરતી પર પહોંચે છે તે સાથે વસ્તી માતા જગ્યા આપે છે અને અંદરથી બહુ જ નાનકડા પુષ્પ છોડ નેટણી અગ્નિજ્વાળા ઉઠાડે છે. સર્વ સ્તબ્ધ બને છે. દુર્ગોદાસ પામગ દાહતે ચોગીશરીના પગ પડે છે.)

ચોગીશરી: (અગ્નિશિખા પર કમળના જળની અંજલિ છાંટી અગ્નિને આજુ દે છે) અદ્ય દો અગ્નિ દેવતા! મેં દોરેલા આ વર્ણલની અંદર આવવા આમને કોષ્ટ જ અધિકાર નથી. સતીના આવાહનથી આગ્યા

છે તો સત્તર પાઠી ફરો. એને સતી થવાનો અધિકાર જ નથી.

(અગ્નિજ્વાળા અદ્યથ યનાં સૌનાં દેયાં હેડાં બેસે છે.)

મહામાયા: અરે, અરે જગમની ચોગીશરી! આ તું 'શુ' કરી રહી છે? તારી યોગશક્તિનાં શુભાનમાં બાન બુલતી ના જગદંબા! તું જોગમાયા છે તો હું મહામાયા છું. મને સતી થવાનો અધિકાર નથી એવું તને કહ્યું કેણું!

ચોગીશરી: ધમ્ અને શાસ્ત્રેએ કહ્યું. તમારા સ્વામીએ કહ્યું.

મહામાયા: શું કહ્યું? શું કહ્યું? મારા સ્વામીએ તને શું કહ્યું?

(ચોગીશરી ખૂબ નિદ્રમાં જઈ એના કાનમાં કહે છે. મહામાયા ચમકે છે તે જ શબ્દે દુર્ગોદાસ સમશેર આનંદમાંથી ખેંચી એના પગ પાસે મકતાં કહે છે.)

દુર્ગોદાસ: માતા! મારા માલિકે ચોગીશરીને જો કહ્યું તે મને પણ કહ્યું છે ને એ આત્મતું જનના જોખમે પણ પાલન કરવા મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. મારે માટે તો માત્ર એ જ માર્ગ છે. કાં તો પ્રતિજ્ઞા પાલન અગર તો પ્રાણતું બલિદાન. આપ તો સાક્ષાત બવાની છો. મારી આ માતૃશ્રવણી એટલા માટે મેં આપના ચરણમાં મૂકી છે કે આપ આપનો નિશ્ચય ન ફેરવી શકો તો મારું શીષ ઉઘાડી દો, નહિ તો મારી પ્રતિજ્ઞા પાલન થવા દો.

(ધ્રુવણિયે પડી માથું ધરે છે)

મહામાયા: (સ્વદસ્તે એની સમશેરને મ્થાનમાં નાખતાં) હો મહાપીર! ઉભો થા. દુર્ગોદાસનું શીષ એ સામાન્ય વસ્તુ નથી. એને જીતાડનારી સંસારપટ પર કોષ્ટ શક્તિ જ નથી. કોને અગર જમવાન અચ્ચેને કેટલીય જુદિ, શક્તિ અને સમયનો ભોગ આપી એને સરજવું દશે? પણ દુર્ગોદાસ! કેરી દુર્ભાગી છું હું? પતિ ગયા, પુત્ર ગયો, મારો સૌનાનો સંસાર મૂનો થયો તોય હજુ મારે કમંતો જોવાનું અને રોવાનું રહ્યું. અરે ચોગીશરી! મને જીવતાંય ન આવડ્યું, મરતાંય ન આવડ્યું.

દુર્ગોદાસ: માતાજી ખરી વાત તો એ છે કે આપ જેવું જીવન છતી જમવા માટે તો જગ્યાજગમનાં તપ જોષ્ઠ્યે અને કોણ કહે છે કે માલિક ગયા! ગયા નથી મા! એ તો આર્પાવના દત્તિદાસનાં અગર થવા આ

રજા આપના સામનો? પૂછે એમને તો એ જ વચ્ચે
મળશે કે

હનુમાન કેરા હૃદયમાં શ્રી રામ છે અમર

મહારાજા છે નામ અમર સર્વને અંતર

દયાલુતા: અને પુત્રવિશેષગથી શા માટે તજપો
છે માતા? કુર્મોદાસથી માંડી એક ખરાસ સુધીના
સામાન્ય હાસ પણ એ જ કહેશે કે.

મહામાયા એ જ બસ માતા અમારાં છે

ન્યાસ નથી પ્યારા બધાં પુત્રો તમારાં છે

વ્યવર્ગલ: (પ્રવેશીને) સરદાર! કાશુલીઓનાં
ટોળા વળી પાછાં તોફાને ચડ્યાં છે અને કિશોરમાન પાંચ
હજાર સેનિકોની બીજી ટૂંકડી લઈ બહારી બતાવવા
આવી રહ્યા છે.

કુર્મોદાસ: બંધે આવે, આવવા દો આવવા દો. મળે
વ્યવર્ગલ તમારા ગોરિશા મંજીને લઈ કાશુલીઓ પર
ઘૂરી પડે. હવે ત્રીજવાર તેઓ તોફાન કરવા ન-પામે માટે

કાશુલીના એકેક ધરને કબર સમ ઉત્તરડ કરો

એકેક નર કાશુલીનો દેખાવ ત્યાંથી સંદરો

હવે હું મરું છું કિશોરમાન સામે. આ વખતે એ
કિશોરી કરવાને દેખવા જ નહિ પામે.

હતો સાગર સમો હું શાંત નર પણ હવે હું ત્રિભાળ હું
બંધે ચમરાજ પણ આવે હવે હું કાળનો પણ કાળ છું.

તમે હવે તાંકાં કરો દયાલુતા!

દયાલુતા: (મહામાયાને) તૈયાર થઈ જાઓ માતાજી!

શિખીરના દાર પર મહારાજાને માનીતો અંધ દાગર
છે. આપ અને ચોગીચરી અચારદ ધઈ જાઓ.

મહામાયા: 'કમ' 'કમ' શા માટે?

દયાલુતા: એ માટે કે કુર્મોદાસથી દારપાલ સુધીના
દરેક રોકડ વીરે પોતપોતાની ફરજ સંજાળી લીધી. હવે
મારી ફરજ અને તાકીદ કરી રહી છે.

મહામાયા: અને શું છે તમારી ફરજ?

દયાલુતા: હું મહારાજાને પિત્રોષ બાંધી છું. મારી
પહેલી ફરજ મારા મુરખીને અમિદાદ દેવાની હતી.

આપ ચિંતા ખડાવાની ચિંતામાં હતા તે દરમિયાન
કુર્મોદાસની સમસ્યા મુજબ મેં એ ફરજ બજાવી લીધી

(તંબુનો પડો બેઠે છે, પાછળ ચિંતા જતી દેખાય)

છે) બેઠે હો માતા! ચિંતાની ધૂમશિખા મહારાજાના
સ્વર્ગગમનની બીજી ચોક્કસતી સ્વર્ગદાર તરફ દોડી રહી છે.

મહામાયા: (ચિંતાની જવાબને વંદીને) હજાર
હજાર ધન-વાદ! હવે તમારી બીજી ફરજ શી છે?

દયાલુતા: મન ખરચી નાખીને પણ આપને
એકપુરના કિસ્તામાં પડેલાં પાડી દેવાની.

મહામાયા: એટલે? મારે માટે નાસી જવાની
પેટી કરી રજા છે? પણ દયાલુતા! જગતના
આનંદથી આનંદુષી સંતાનોને કાળના અપ-
રમાં હોમતા મૂકી નાસી જવાની જીપરપગી જતેના
તમે ક્યાં બેઠે છે? સંતાન કરતાં પોતાના પ્રાણને
પ્યારો મજૂનારી કાંઈ માતા તમે ક્યાં સાંભળી છે?
અરે દાસી! મારા તીર ધનુષ્ય ને તજવાર લાવો.

દયાલુતા: (ગભરાટમાં) એટલે? એટલે? શું
આપ મુકમાં બેઠેલા માગો છે?

મહામાયા: નહિ તો શું?

અમિદાન દઈ સંતાનનાં હું પ્રાણને પ્યાર કરું?
માતા બની હું પુત્ર મારા પનોતા ન્યાસ કરું?
વરસે વિપદનાં વજ્ર પણ ત્રાસે નહિ માતા
પુત્રો મૂકી પરનોમમાં નાસે નહિ માતા.

કુર્મોદાસ: આપે માનદેવતાનો ધર્મ અમને સમજાવી
દીધો. હવે અમારો પુત્રધર્મ સમજા હો માતા! પહાડ
જેવા પુત્રો ક્યાં હોવા જતાં માતાને એક સોય જેવી
ચીજ પણ શોધવા બેઠેલી મુજવણમાં મૂકે તો

શા કમના? શપ્તાન સરખા હોય સો સો દીકરા?
દુખાય જેવી જતેતા એ દીકરા નહિ દીકરા
જતા. જે અંધ, ખૂબી, મે, અજાણતા, દારદર,
હો પિત્ર એ કુનિયા ઉપર દેવે દીધેલા દીકરા

દયાલુતા: હતાં આપ હાં કરશે તો આપના
માર્ગ પર અમારાં શરીર લાંબાવશું. અમને ખાતરી છે
કે કોઈ પણ માતા, પુત્રની છાતી પર પગ મૂકીને પસાર
થવાનું પાપ હરગીજ ન કરે.

મહામાયા: આહ! આહ! દરારી, દીધી, મારા
દીકરાઓએ મને હરાવી દીધી. મારા માનુષ્ય કરતાં
તમારો પુત્રધર્મ તમે ટાળે ચલુવી દીધો. અરે કુર્મોદાસ!
તેં મને મરવા તો ન દીધી, મુકમાં બેઠેલા ન દીધી

તોય હું અહીંથી નાસવાની તો નથી જ. સડેલાં સગ્રો ઉનાચવાય પુચ્છતી નથી. જાઓ તમે સૌ જઈ ચકો છો. હું અહીં સલામત છું એટલી શ્રદ્ધા રાખજો.

ફર્ગીસ : હું જઈ છું. સંભાળજો દયાદાસ ! શિખીરની જવાબદારી તમારે શિરે.

શોગીશરી : કેસ ફર્ગીસ ! જ્યમંગલ આવે છે એ શું માગે છે તે પહેલાં સમજ લો.

જ્યમંગલ : સરદાર ! કામુલીઓ જન લઈને નારી ડુરયા છે. મને ને મારા યોદાઓને શ્રદ્ધા છે કે એ લોકો કાંઈ કાળે હવે રોડો સૈન્ય સામે ફરકશે જ નહિ પણ દિવેરખાન આવે છે.

ફર્ગીસ : બધે આવે. એના સામેલા માટે તો હું સામે જઈ છું.

શોગીશરી : સામે જવાની કમી જ જરૂર નથી ફર્ગીસ ! એને જ શિખીરના સિંદહાર-સુધી આવવા દો.

ફર્ગીસ : પણ શિખીર મારા અનદાનાની છે. અંદર મારી માનાની કાજરી છે. આ શિખીરથી સ્વર્ગના દેવોતેય એ એ જગ દર રાખું તો ચડુને અહીં સુધી આવવા જ કેમ મ્હ શકું ?

શોગીશરી : પણ ચડુ તરીકે નથી આવતો, ખિત તરીકે આવે છે, તમારો મેમાન થવા આવે છે.

ફર્ગીસ ! આ કામુલની ધરતી પર સંજગુદની હવે સમ પિન મઠ ચૂકી. સાવધાન ચુલટ સંક્રાંતિ હવે શક્તિ અને પુષ્ટિ વૃદ્ધ રાહ ચાલે છે. દિવેરખાન લગાઈ લડવા નથી આવતો તમે એના પાંચદળર સનિકો પરા કરી નાખ્યા. એનાં શેઠાણું રડવા આવી રહ્યો છે.

(ફરથી આવતા દિવેરખાન તરફ દિટ્ટિ ફેંકીને) ખરેખર ફરિસ છે તો એમ જ. એના આગમનની લડણ જ કરી આવે છે કે એ લડાઈનાં લડણુ નથી, જતાં સાવધાન જ્યમંગલ ! સૈનિકોને સ્થગી દો કે રડણુ માટે સેશ પણ માલમ રાખવાની નથી.

૧ સૈનિક : નમસ્તે માસિક ! સામેના મેદાનમાં મોગલ રેખાપૂર્વ દિવેરખાન આપની મુસાફાન માગે છે.

ફર્ગીસ : મુસાફાન ! યુદ્ધ નહિ ?

સૈનિક : છ નહીં. એ કહે છે કે દિવેરખાન ફરમાન તરીકે નહિ મેમાન તરીકે મેજલ માગે છે.

ફર્ગીસ : તો પછી ક્કી દો, મેદાનમાં ચા માટે ? ક્કીનીચી પોતાના મેમાનને મેદાનમાં મૂકી દેતા નથી. જનના ખિસ્સા પર જાણે છે ફર્ગીસ પર વિશ્વાસ હોય તો ખુશીથી અહીં આવી ચકો છે.

(શિખીરના પડદા પડાવી દઈ સ્વાગત માટે બહાર આવે છે).

દિવેરખાન : (પ્રવેશને) વિશ્વાસ છે ફર્ગીસ ! તમારી જવાબ અને ધમાન પર મને આટલ વિશ્વાસ છે.

ફર્ગીસ : અને દિવાવર દિલના પવિત્ર મુસ્લીમ મદદ તરીકે મને તમારા પર પણ વિશ્વાસ છે દિવેરખાન ! કહે શું ફરમાન છે ?

દિવેરખાન : ફરમાન નહિ મારા અંતરનું અરમાન ! અને તે સાદ જવાનમાં ક્કી દઈ. હું તમારી સામે લડવા આગ્યો છું એમ સમજ તમે માડું પાંચદળરનું સૈન્ય પલકારામાં પૂડું કરી નાખ્યું ; પણ એમાં મોટી ક્કર મારા યોદાઓની હતી કે તેમણે મારી સંતા સમજ્યા કિવાય કુદકું રજીસિયું ફેંકી દીધું. હવે બાકીનું માડું પાંચદળરનું સૈન્ય દિલ્લી પાછું મોકલું છું. હું અહીં લડાઈ લડવા નથી આગ્યો. ચાહના કુકમથી તમને સંવને દિલ્લી તેડી જવા આગ્યો છું.

ફર્ગીસ : શહેનશાહ ચા માટે અમને દિલ્લી બોલાવે છે એ હું સારી રીતે સમજું છું ; દિવેરખાન ! આલમગીરે અમને ન તેમજાં હવે તોય અમારો જોધપૂર જવાનો માગ દિલ્લીનાં પાદર પર જ છે એટલે દિલ્લીના પાદર પરથી પસાર થઈએ અને શહેનશાહને સલામ ક્યો વગર સુપચાપ આવી જઈએ તો રોડોડની જનના સાજો દિવેરખાન ! વર્ષાકાનુના ત્રણ માસ પૂરા થયાં લગી મારા તમે મેમાન છો.

દિવેરખાન : સલામ મુરશિદોમળી દોસ્ત ફર્ગીસ સલામ !

ફર્ગીસ : સલામ દિવેર દોસ્ત દિવેરખાન સલામ !

(દિલ્હી મુસ્લિમ ફરસ્તા સમા જનને મદ મિલો પરત્વર કાપ મિલાવે છે એ આવમર્મી દરખને જનને પશુના સનિકો સલામી આપે છે.)

આ લખાણુનો કંઈ પણ ઉપયોગ કરવા પહેલાં સંપત્તી સંમિત મંજુરી આપવક છે.

ભવાઈ

અને

તખતો

[કવિ, વાર્તાશિખર, નિબંધકાર, પ્રાચીન છંદોના દ્રવિદહારકેષક, પિંચળ દાસનાં વિરતીણું મન્યકર્તા-એવા આપણા સાર-અમણી વિવેચક રંગ રામનારાયણ વિ. પાઠકને પરિચય આપતો પટે એવું નથી.

આ લેખમાં એમણે ભવાઈની વિકાસતા અને આપણી રંગભૂમિને સ્વરૂપવિગત સહિષ્ણુને પ્રચલિત નાટકસ્વરૂપોમાં ભવાઈના સુતરનો એકમન્ય કરવાની દિશા દર્શાવી છે.]

આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રકારો, જેવા કે કાવ્ય, નવલકથા, નવસિકા એ સર્વ અર્વાચીન અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રેરણા અને અનુકરણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. અત્યારે તખતો ઉપર ભજવાતાં નાટકો પણ એ જ રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. ૧૯મી સદીમાં આપણા લોકોએ શેક્સપિયરનાં નાટકો ભજવતાં જોયાં અને તેના અનુકરણમાં તથા અંક અને દરજોમાં વિખટા સીનરીનેરીવાળાં અને પદા પાડીને ભજવાતાં નાટકોના પ્રયોગો શરૂ કર્યાં. આપણાં ધંધાદારી નાટકો હજી સુધ્યતે આજ નમૂનાનાં રહ્યાં છે.

આ રીતે આપણા તખતોએ અંગ્રેજી નાટકોનું અનુકરણ કર્યું તે પહેલાં આપણા સમાજજીવનમાં ભવાઈ એ એક જ નાટ્યપ્રકાર પ્રચલિત હતો. એ એક પ્રકારનું, આપણે લોકસાહિત્ય કહીએ તેવું, લોકનાટક હતું. આપણી ગ્રામ્ય વ્યવસ્થામાં તેનું સ્થાન હતું. ભવાઈ એ દેવીની પૂજાની સાથે સંકળાયેલો એક પ્રકાર હતો. અમુક અમુક નાતો ઉપર ભવાઈ કરવાનો માતાજીનો લાગે હતો અને તે સિવાય ભવાઈ કરનારી અમુક અમુક નાતો પણ હતી. આ, સંસ્કૃત કે અત્યારે ભજવાતાં નાટકો જેવાં, અંકજન નાટકો નહોતાં, એ વેપ નામે પ્રસિદ્ધ હતાં અને વેપજ હતાં. તેમાં એના પાંચ પુરુષો ભજવતા. એક જખત તો એ આખા જીવનમાં વ્યાપ્ત હતાં. માનના મોકમાં કે માતાજીના યાચરમાં તે પુરુષોમાં ભજવતાં. અને પ્રેક્ષકવર્ગ આસપાસ ફૂંડાલે બેસતો. તે જંગળ, તખતો

પરેરે દેવી સાજ સાથે, ઝીતો અને જૂલ સાથે ભજવતાં.

આ નાટ્યપ્રકાર નવીન નાટક સામે ટકી રાખેો નહિ. નવા નાટકમાં સીનરીનેરી અને પદાનું આસ આકર્ષણ હતું, અને થિયેટર તેના કલાર્સ અને ટિન્ટીની પશ્ચિમી વ્યવસ્થાની એક પ્રતિષ્ઠા હતી. પણ ભવાઈના લોપનું વિશેષ કારણ તો તેની અસંતોષતા હતી જેની સામે નવા કેળવાયેલા વર્ગે જેહાદ પોતારી, અને તેને નિર્મૂળ કરવા સાક્ષર રજુહાઓના ઉદયમાં કેટલાંય નાટકો સંખ્યાં.

પણ તેમ જતાં નવાં નાટકો ઉપર ભવાઈની બાજુ નહિ પણ આંતર અંસર પુષ્કળ રહી હતી. ભજવાતાં નાટકોના નટોમાં ધણે મોટો વર્ગ ભવાઈ કરનાર તરખાળા નાતો હતા. અભિનય કરવાની રવામારિક ખુશિ અને ચતુરાઈ તેમનામાં વારસાથી જીતરી આવી હતી. પુરુષો એનો પાઠ લે એવી તેમનામાં રવામા વક પર પરા હતી, એટલુંજ નહીં એક બીજું અંગ વિદ્વાક હતું. હારે એપી છે અને તેથી તખતો ઉપર હાર્ય હંમેસા વિજ્યની ચાપ છે. શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં વિદ્વાક-ફૂલ (fool) હતા, સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદ્વાક હતા, તેજો ભવાઈમાં રંગશે હતા. નવાં નાટકોએ નામ તો વિદ્વાકનું રાખ્યું પણ તેમની પાસે જીવતો જોખનો રંગશે જ હતો, એટલે એ રંગશે માત્ર નામફોરેનવા તખતો ઉપર આવી ગયો. આ નાટકોની કેટલીક સફળતા અને કમાણી આ વિદ્વાક ઉપર આધાર રાખતી, અને વિદ્વાકના હાર્યનો વિષય ધણેખરો ભવાઈમાંથી લીધેલ કોઈ વસ્તુનો હતો. વિદ્વાક નામનું પાત્ર

લેખક :

રવ. રામનારાયણ પાઠક

આત્મ જાના નીકળી ગયા પછી પણ દારૂસ
મજૂર હતું તેમાં એ જ રંગોપો રૂપાન્તરે આવતો.

પ્રારંભમાં, હમણાં બનાવ્યું નેમ, તખ્તના
આદિલદારોનો મારો સહકાર હતો. રંગોપોઆઇ
હજમનો મો ધણાં નાટકો લખ્યાં છે, પણ
રૂપનગમ, નર્મદાશંકર, મણિમાધ, નવુઆઇ,
રિનાન્દ એમણે પણ તખ્તના મારે નાટકો લખ્યાં
છે. પણ ધીમે ધીમે આ મંમંધ શિથિલ થતો
જાય છે. નાટક કંપનીઓના માલિકો મુખ્યત્વે
તખ્તના મારે આ ધંધો પેરના હતા. તેમની જેડમાં કોઇ
સ્વાસ્થ્ય નહોતો. વળી, સીનાસીનેરીને વધારે પડતું મદત્ત
આપેલું હોવાથી, નાટકનો ખેત્ર એટલો બધો ખરચાળ
હતો કે કંપનીના માલિકો કોઇ અખતરો કરી જોવા
નહોતા. તેથી એમનામાં તો એમની નજર લોકોને
મનના સીનો અને વિદ્યાર્થીનાં દરજોને વધારે ને વધારે તીખાં
તખ્તનાં રૂપવાની રૂપાં માલી; જેને પરિણામે નાટક ક્ષામાં
કોનનું મધુ, દમદમી કૃતિને ઉત્તેજનારું થયું. અને ધીમે
ધીમે આદિલિયક વર્ગ તેનાથી અળગો જતો ગયો. દરમિયાન
જે પશ્ચિમના અનુદરણથી આપણે અર્ચાચીન નાટકનો
પ્રારંભ કર્યો હતો, ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને
નાટકપ્રસારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જેણે આપણા આદિલ-
કારોને આકર્ષ્યા. આ નાટકમાં પ્રધાનતઃ સમાજના કોઇ
અનિષ્ટ તરફ ધ્યાન દોરવું, સમાજના કોઇ પક્ષ કે
સમજવાને ખુશી કરી બતાવવી, તેના ઉપાયો સ્વચ્ચ
એ છે. આ નાટક સામાન્ય સમાજમાં પ્રચલિત પરિસ્થિતિ
ઉપર રચાતું હોવાથી તેમાં નૃત્ય કે ગીત કે વિદ્યાર્થી કે
એ રજાને અવકાશ નથી. એ સાદા ગદ્યમાં જ ચાલે છે.
આ નાટક આપણા બહેણા સમાજમાં કોઈપ્રકાર થઇ
સકળનથી અને તેથી તેની બજારણી અતિતનિક નહોતી
જાય છે. આ રીતે આપણે ત્યાં અત્યારે જે પ્રકારના
નાટકપ્રસારો ચાલે છે. એક ધંધાદારી શેકરિપરનાં
નાટકોના અનુદરણથી અને તેનાં નાટકોની ચોજનાથી
સર થયેલાં નાટકો જે અત્યારે અપ્રચલિત છે, અને
જે અત્યારે ઉત્તમ આદિલદારોનો સાથ મેળવી શકે
નથી. તે, અને જે બીજાં નાટકપ્રસાર ઇંગ્લેન્ડ-સોની
પ્રજાગીની પ્રજાગીની રજ થયેલાં, જે લોકરિપ થઇ શકે
નથી. આ બીજાં નાટકપ્રસાર સિદ્ધાન્તથી ખોરા છે એમ
તો કોઇ કરી મહે એમ નથી. પણ નાટક જેનું લોકરિપ
આદિલદાર સજ્જ થવાને લેખકમાં કોઈમાનસની કોઈ-
રુચિની પદ્ધતિ દોતી લેખક. આ પદ્ધતિ લેખકને અન્યથા

નાટકપ્રસારના પરિસ્થિતિ જ આવી શકે.
શેકરિપર, મોલિયેર, ઇંગ્લેન્ડ, જેમણે નાટકમાં
તેજસ્વી સજ્જતા મેળવી છે તે બધાંને નાટક
કંપનીમાં કામ કરેલું હતું. અને મારું કહેવું
એ છે કે આપણા લેખકોએ પણ એ રીતે
નાટકોનો પરિસ્થિતિ મેળવવો જોઇએ, અને તે
સાથે બચાવનો પરિસ્થિતિ પણ મેળવવો જોઇએ.
બચાવ એક દિવસ તો આપણા આંખો જીવનમાં
બાપી હતી. અજીવનમાંથી ઉપહસનીય વસ્તુ

શોધી કાઢવાની બચાવ્યોને એક સૂત્ર હતી અને સમસ્થા
નિરૂપણનાં નાટકોમાં પણ શો જોવા જે સજ્જતા મેળવે
છે તે સુખાત્વે તો ઉપહાસની જ છે, ને!

આમળ એ. નાટકપ્રસારો કલ્યા તે ઉપરાંત એક
હમણાં ત્રીજો નાટકપ્રસાર ધીમે ધીમે અસ્તિત્વમાં આવતો
જાય છે; એ છે આપણી નૃત્યનાટિકા. એ પણ પશ્ચિમના

અથવા વાગ જતા વિસ્તરથી એકએ. નાટક બાજક ધીમે
ધીમે જીતું થતાં રીપે તેને માળાપ થાય છે, ને તા તા
થે, કરીને ઉત્સાહ આપતાં આ બચાવના નૃત્યના માલ છે.
પ્રમાણનાં ચોખાડકામાં સમીપીન દુહા આરે છે તેમાં એક
આરે છે:

સામેરી સાયર ઉલરો, ને રતન તણાણાં બધ
કરમલીયા બરે મુડો, તેના રોખણે લાય જુરાય.
આ દુહો દજ સુધી અને બચાવ સિત્તે આદિલમાં બોલ
કયય નથી મુડો. અને સદ્ગત ચોખાડકામાં ચરચરીતીયદ
બાય ૧ લામાં વૃદ્ધિપતના કુલની ચોખાડકાં વળી, કરનાં એક
પત્રિ ઉતારી છે:

નદની શી નાર ને નાકે રે મોલી;
એ પાંતિ જતારી છે, અને એની પાંતિઓ આ પ્રમાણે ચાલે.
નદની મી નાર ને નાકે મોલી,
પિયુ પરદેશ ને વારડે ભેની,
ઉઠાની કામ ને જાગી રે દલાડ,
જે નિશાનીએ નજરવાડ.

લવજ પ્રકારમાં 'ટોડો રજપૂત'ના વેગમાં નાતના વાગ
આરે છે તેમાં જરા પાક ફેર છે. તેમાં

લવે માગ ને નિજમ દલાડ
એમ છે. દજ પ્રમાણનાં સામેરી દુહા વિષે કું શાસ્ત્ર
હી મહત્તો પદ્ધતિ આ પાંતિઓ બચાવની છે એ વિષે
મંથ નથી. આરે બીજે એક વાગો એકએ.
બાજની માપડી બાજલે કાઇ,
ખેડે ધોની તે આંખે મુખડ,
આંખે ને જાવના પેશમાં ખાડ,
એ નિશાનીએ જાદીનુવાડ.

બેલે (ballet) પ્રકારના અનુકરણથી અસ્તિત્વમાં આવી છે. હેન્ડી વીઝીમાં આપણા પ્રાંતમાં નૃત્ય પ્રવેશ પામતું નથી છે. થી. ઉદયશંકરે તે સારી રીતે શોધપ્રિય બનાવ્યું છે. ધનિક વર્ગમાં એ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે અને આપણી સાળાઓએ એને અપનાવ્યું છે. આ પ્રકારના ઉદ્યમને લીધે તેમાં મણિપુરી નૃત્યનું અને કંઈક અંગ્રેજી પદ્ધતિનું અનુકરણ થાય છે. સાળાઓમાં રથાન મળવાને લીધે તેના પ્રયોગને વિસ્તૃત અવકાશ પણ છે. આ નાટિકાપ્રકાર તો બવાઈમાંથી ધણું ધણું એમ ને એમ સંગીતમાં લઈ શકે.

બવાઈના લગભગ બધાજ વેળા નૃત્યનાટિકાએક હતી. નયમાં કયાંક પૂર્વજ્ઞતાંત આપવા ગયું આવતું પણ બજરખીનો નૃત્યગીતમાં જ થતી. એ નૃત્યપાત્રોના સ્વભાવ કે નાત સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકતું, સ્ત્રી-પાત્રો અને પુરુષ પાત્રો બંને નાચતાં. ધણે ભાગે પાત્ર નાચતું નાચતું જ પ્રવેશ કરતું, મોટી ઉંમરના પુરુષોને પણ સ્ત્રીપાત્રમાં સુંદર પમનો કમકાસેલા મેં જોયા છે. આપણી નાટિકાઓમાં આપણે મણિપુરી કે કથકસિ નૃત્ય દાખલ કરીએ તેની ના નથી, પણ તે પહેલાં અને તે સાથે આપણા ગુજરાતમાં કોઈ વિશિષ્ટ નૃત્ય હતું કે નહિ, હતું તો કેવું હતું તેની શોધ કરી, તેને સંસ્કારી ઉપયોગમાં લેવાની આપણા કલાકારની અને સશોધકની ફરજ છે. બવાઈમાં તમકાં વિશિષ્ટ રીતે જ વાગે છે એમ તદ્દવિદો કહે છે. તો આપણું નૃત્ય પણ વિશિષ્ટ હોવાનો સંભવ છે.

મારે ભારતીયક બીજું એ કહેવાનું કે આપણી નૃત્યનાટિકાઓમાં આપણે બવાઈના પાક્ય છંદો અને ગેય રાગો જરૂર અપનાવી શકીએ. બવાઈમાં મેં જો કંઈ જોયું છે અને તે વિશે વાંચ્યું છે તે ઉપરાંત હું એવો તક કહું છું કે પુરુષો પાક્ય છંદોમાં ગાના અને સ્ત્રીઓ વિશ્લેષિત રાગોમાં ગાતી. પુરુષો કેટલાક છંદો એમ ને એમ પણ બોલતા. પણ કેટલાક છંદોને અતે નૃત્યના ભોજ બોલીને નાચ કરતા. હું દરેકનું દર્શન આપુ. પાનમાં કુંડળિયા બોલતા. અંધ ગુરુભાઈ દીન દરવેરાના ધણી કુંડળિયા આવે છે. પણ હું કંસારાના પેતમાં ફરીર મુંઝ બોલે છે તેમાંથી એક કુંડળિયા લઈ છું :

મહુડી તેરી હાંયમેં બેડે દીન ફરીર,
કહાં સોઇએ બાગમેં કહાં સરોવર તીર,
કહાં સરોવર તીર અનોપમ તેરા હાયા,
બેડે દીન ફરીર હો ધડી દીન શુમાયા..

કંદન દીન દરવેશ જુગોજુગ હોયે રવડી,
બેડે દીન ફરીર હાંયમેં તેરી મહુડી*

પાનનાં કાવ્યોમાં કુંડળિયા બહુ સુંદર લાગે છે. તેમાં વચમાં દોશાલી અને અંતે બેવગાની પંક્તિઓ સુંદર અસર કરે છે. બીજો એક છંદ મહાજુલુશમાંથી લઈ છું. એ છંદો વાગંદાજ કહ્યા છે, તે હું માત્ર હું કે તેના કવિનું નામ છે. પિંગળની દૃષ્ટિએ આ છંદ પલ્લવગમ છે. આપણે જોઈએ :

હો દો દીપક જોડ પત્રકમેં પોલને
નારી સાથે નેહ પલક ના તોડતે
ચૂઆ ચંદન દુવેશ કે કાયા આમણી

હરયાં બાજકં, મરદ ગરદ હો ગય દયાઈ ચમકી
કવિનું નામ કાવ્યમાં કોઈ જગ્યાએ બોલવાને રિવાજ હતો. ઘણીવાર તેને કાવ્યની પંક્તિમાં જ કરી મૂંચતો, અને કોઈ વાર તેને પંક્તિ બદલ બોલી છંદન પંક્તિ સાથે જોડી દેતો. અહીં એ નામ પંક્તિની બહાલ બોલાય છે. આવા બીજા ધણા દાખલા મળી આવે છે

આમળ રજા દરેકા કુંડળિયા અને પલ્લવગમે પાછળ બવાઈના નૃત્યના ભોજ આવતા નથી. એ દૃશ્ય જ પપથ છે. પણ બીજા કેટલાક છંદોમાં, ખાસ કરી રેખતાના ખડોમાં, ખંડ પૂરા થયે પંક્તિ બેવગાઈને તેને ખાસ વિશ્લેષિત પાનમાં લાદને તેની સાથે નૃત્યન બોલો જોડવામાં આવે છે. જુદાના વેષને એક રેખને અને વાદ રણો છે તેનું હવે હું પાન કરું છું રેખતાના પાનમાં પંક્તિઓ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વાર બોલાતી તે પ્રમાણે હું પાન કરીશ. અંડો પહેલીવાર તેમને જુએ છે અને તેને મોહ થાય છે તેનું તે પોતે આ રેખનામાં વર્ણન કરે છે. પાનની શુદ્ધિ અને ખાતરી નથી.

જ્યા મહુડીનું કાવ્ય વાંચનાં દરખતરામની બાપાની પીપર વાદ આવે છે તેમાં પણ

ત્યાં ભેરીને તણ ધરી કવિએ કર્યો વિરામ
અતિ સુખ ઉપજ્યું તે ધરી, આશિષ દીપી આમ
અરિય દીપી આમ નામ તુમ જુમ જુગ રહેએ,
તુજને વાલી નેહ, લાખ સુખ રવરો લેને
દામે દલપતરામ પરમ પદમાં રેમીને
લેએ ઉતમ કથાત બહુ મુગ ત્યા ભેરીને.

મહુડી અને પીપર બંને કાવ્યો કુંડળિયામાં છે. દલપતરામ ઉપર દીનદરવેશની તો અસર નહિ હોય!

* બવાઈપ્રકાર પૃ. ૧૨૫

આગળ જતાં નીકળી ગયા પછી પણ કારસે
રહ્યું હતું જેમાં એ જ રંગરો રૂપાનરે આવતો.

પ્રારંભમાં, દમણી બતાવ્યું તેમ, તખતાને
સાદિત્વકારોનો અરો સહકાર હતો. રણકાઠામાં
ઉદયરામે તો ધણું નાટકો લખ્યાં છે, પણ
દમણનગમ, નર્મદાચંદ્ર, મણિમાધ, નજુમાધ,
નિબાકર એમણે પણ તખતા માટે નાટકો લખ્યાં
છે. પણ ધીમે ધીમે આ સંબંધ શિથિલ થતો
ગય છે. નાટક કંપનીઓના માલિકો મુખ્યત્વે

કમાણી માટે આ ધંધો ખેડતા હતા. તેમની ખેડમાં કોઈ
આર્થ નહોતો. વળી, સીતસીતેરીને વધારે પડતું મદત્વ
આપણે હોવાથી, નાટકનો ખેલ એટલો બધો ખરચાળ
હતો કે કંપનીના માલિકો કોઈ અખતરી કરી જોવા
તેવાર નહોતા. તેથી એમનામાં તો એમની નજરે કોકોને
મમતા રાખે અને વિદ્યાર્થી દરેકને વધારે પડતું તીખાં
તખતમાં કરવાની રજા આપી; જોને પરિણામે નાટક ક્ષત્રમાં
ઘાતનું મયુ, દમણી જતિને ઉત્તરનારું થયું. અને ધીમે
ધીમે સાદિત્વકાર વર્ગ તેનાથી અજાણો જતો ગયો. દમણિયાન
પરિમિતના અનુકરણથી આપણે અર્ચાંચીન નાટકનો
હારબ કર્યો હતો, ત્યાં દમણે અને સોથી એક નવો
નાટકપ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો, જેણે આપણા સાદિત્વ-
કારોને આકર્ષ્યા. આ નાટકમાં પ્રધાનનઃ સમાજના કોઈ
મનિષ્ટ તરફ ધ્યાન દારવું, સમાજના કોઈ પક્ષ કે
અંગનાને ખુદશી કરી બતાવવી, તેના ઉપાયો સ્પષ્ટર
બે છે. આ નાટક સામાન્ય સમાજમાં પ્રચલિત પરિસ્થિતિ
કપર રચાવું હોવાથી તેમાં નૃત્ય કે ગીત કે વિદ્યા કે
બે ક્ષત્રને અવકાશ નથી. એ સાદા મતમાં જ આવે છે.
આ નાટક આપણા બહેણા સમાજમાં લોકપ્રિય થઈ
સકારનાથી અને તેથી તેની બજારબંધી અનન્ય નકોથી
જાય છે. આ રીતે આપણે ત્યાં અત્યારે બે પ્રકારના
નાટકપ્રવાહો ચાલે છે. એક ધંધાદારી શ્રેષ્ઠરિષ્ટનાં
નાટકોના અનુકરણથી અને તેનાં નાટકોની યોગનાથી
દાર થયેલાં નાટકો જે અત્યારે અપ્રગતિગત છે, અને
જે અત્યારે ક્રમત સાદિત્વકારોનો સાથ મેળવી રાખું
નથી. તે, અને જે બીજા નાટકપ્રવાદ દમણ-સોની
પ્રજાની પ્રેરણાથી રચ થયેલા, જે લોકપ્રિય થઈ સકશે
નથી. આ બીજા નાટકપ્રવાદ સિદ્ધાંતથી બોલે છે એમ
તો કોઈ કદી સકે એમ નથી. પણ નાટક જેવું લોકપ્રિય
સાદિત્વસ્વપ માગ થવાને એમનાં લોકમાનસની લોક-
રુચિની પરંતુ તેની જોડે. આ પરંતુ લોકમાનસના

નાટકપ્રવાદના પરિસ્થિતિ જ આવી શકે.
શ્રેષ્ઠરિષ્ટ, મોલિયેર, દમણે, જેમણે નાટકમાં
તેજસ્વી સફળતા મેળવી છે તે બધાંયે નાટક
કંપનીમાં કામ કરેલું હતું. અને મારું કહેવું
એ છે કે આપણા લોકોએ પણ એ રીતે
નાટકોનો પરિસ્થ મેળવવો જોઈએ, અને તે
સાથે બચાવો. પરિસ્થ પણ કેળવવો જોઈએ
બચાવ એક દિવસ તો આપણા આંખા જીવન
ગયાથી હતી. જીવનમાંથી ઉપદેશનીય

કોઈ કાલના બચાવોને એક સૂત્ર હતી અને સ
નિરૂપણનાં નાટકોમાં પણ શો જોવા જે સફળતા
છે તે મુખ્યત્વે તો ઉપદેશની જ છે. ને!

આગળ બે નાટકપ્રવાદો કલા તે ઉ
દમણી ત્રીજા નાટકપ્રવાદ ધીમે ધીમે અસ્તિત્વ
ગય છે; એ છે આપણી નૃત્યનાટિકા. એ

મેત્રે (hallet) પ્રકારના અનુકરણથી અસ્તિત્વમાં આવી છે. છેડેથી પીસીમાં આપણા પ્રાંતમાં નૃત્ય પ્રવેશ પામતું નય છે. થી. ઉદયશંકરે તે સારી રીતે શૈક્ષણિક બનાવ્યું છે. ધનિક વર્ગમાં એ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે અને આપણી શાળાઓએ એને અપનાવ્યું છે. આ પ્રકારના હૃદયમને લીધે તેમાં મણિપુરી નૃત્યનું અને કંઈક અંગ્રેજી પદ્ધતિનું અનુકરણ થાય છે. શાળાઓમાં સ્થાન મળવાને લીધે તેના પ્રયોગને વિસ્તૃત અવકાશ પશ્ય છે. આ નાટ્યપ્રકાર તો બવાઈમાંથી ક્યારેક થઈ એમ ને એમ માંગેપાંગ લઈ રહે.

બવાઈના લગભગ બધાજ વેપી નૃત્યનાટિકાઓ હતી. ચમો કયાંક પુરુષોમાં આપણા ગદ્ય આવડું પણ નજરણી-તો નૃત્યનીતમાં જ થતી. એ નૃત્યપાત્રનો સ્વભાવ કે નાત સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકતું. સ્ત્રી-પાત્રો અને પુરુષ પાત્રો અને નાયતાં. ધણે ભાગે પાત્ર નાયતું નાયતું જ પ્રવેશ કરતું. મોટી ઉંમરના પુરુષોને પણ સ્ત્રીપાત્રમાં સુંદર પગને કમકાસેતા મેં જોયા છે. આપણી નાટિકાઓમાં આપણે મણિપુરી કે ક્યારેક નૃત્ય દાખલ કરીએ તેની ના નથી, પણ તે પહેલાં અને તે સાથે આપણા યુગસાતમાં કોઈ વિશિષ્ટ નૃત્ય હતું કે નહિ. હવે તો કેટલું હતું તેની શોધ કરી, તેને સંસ્કારી ઉપયોગમાં લેવાની આપણા કલાકારની અને સંશોધકની ફરજ છે. બવાઈના તખ્તમાં વિશિષ્ટ રીતે જ વાગે છે એમ તદ્દવિદો કહે છે. તો આપણું નૃત્ય પણ વિશિષ્ટ હોવાનો સંભવ છે.

મારે બારપૂર્વક બીજું એ કહેવાનું કે આપણી નૃત્યનાટિકાઓમાં આપણે બવાઈના પાંચ છંદો અને ગેય ડાંગો જરૂર અપનાવી શકીએ. બવાઈમાં મેં જ કાંઈ જોયું છે અને તે વિશે વાંચ્યું છે તે ઉપરથી હું એવો તકે કંઈ છું કે પુરુષો પાંચ છંદોમાં ગાતા અને સ્ત્રીઓ વિશ્વમિત ડાંગોમાં ગાતી. પુરુષો કેટલાક છંદો એમ ને એમ પણ બોલતા. પણ કેટલાક છંદોને અતે નૃત્યના ભાસ ભોડીને નાચ કરતા. હું દરેકનું દર્શન આપુ. પાંચમાં કુંડળિયા બોલતા. ઝડા ઝૂંઝૂમમાં દીન દરેશના ધણા કુંડળિયા આવે છે. પણ હું કેસારના વેશમાં ફરાર મુંડા એક છે તેમાંથી એક કુંડળિયા લઈ છું.

મહુડી તેરી હાંયમેં એકે દીન ફરાર,
કહાં સોધએ બાગમેં કહાં સરોવર તીર,
કહાં સરોવર તીર અનોખમ તેરા જાયા,
એકે દીન ફરાર હો ધરી દીન શુભાયા.

કદન દીન દરેશ જુગોજુગ હવો રવડી.

એકે દીન ફરાર હાંયમેં તેરી મહુડી.

પાંચમાં કાવ્યોમાં કુંડળિયા બહુ સુંદર લાગે છે. તેમાં ચંચમાં દોઢાતી અને અંતે બેવડાતી, પંક્તિઓ સુંદર અસર કરે છે. બીજી એક છંદ ઝડાઝૂંઝૂમમાંથી લઈ છું. એ છંદો વાગંદાજ કલા છે, તે હું માનું છું કે તેના કવિનું નામ છે. પિંગળની દૃષ્ટિએ આ છંદ સ્વયંભૂ છે. આપણે જોઈએ:

દો દો દીપક જોડ પલકમેં પોદને

નારી સાથે નેહ પલક ના તોડતે

ચૂઆ ચંદન દુપેશ કે કાયા આમડી

હરકાં બાગંદ, મરદ મરદ હો જાંય દવાઈ રામડી

કવિનું નામ કાવ્યમાં કોઈ જગ્યાએ બોધવાનો વિચાર હતો. ધણીવાર તેને કાવ્યની પંક્તિમાં જ કવિ ગૂંથતો, અને કોઈ વાર તેને પંક્તિ બહાર બોલી છંદની પંક્તિ સાથે જોડી દેતો. અહીં એ નામ પંક્તિની બહાર બોલાય છે. આવા બીજા ધણા દાખલા મળી આવે છે.

આગળ રજૂ કરેલા કુંડળિયા અને સ્વયંભૂમાં પાંચ બવાઈના નૃત્યના ભાસ આવતા નથી. એ છંદો જ પાંચ છે. પણ બીજા કેટલાક છંદોમાં, ખાસ કરીને રેખતાના ખડોમાં, ખડ પૂરા થયે પંક્તિ બેવડાઈને તેને ખાસ વિશ્વમિત પાંચમાં લખીને તેની સાથે નૃત્યના ભાસો જોડવામાં આવે છે. કુંડાના વેશનો એક રેખનો અને વાદ રવો છે તેનું હવે હું પાંચ કંઈ છું રેખતાના પાંચમાં પંક્તિઓ કોઈ કોઈ બળમે વાર બોલાતી તે પ્રમાણે હું પાંચ કરીશ. ઝડા પહેલીવાર તેમને જુએ છે અને તેને મોહ થાય છે તેનું તે પોતે આ રેખનામાં જણવ કરે છે. ખાતી શુદ્ધિની અને ખાતરી નેજા

જગમ મહુડીનું કાવ્ય વાંચનાં દરપતશમની બાપની પીપ વાદ આવે છે તેમાં પણ

ત્યાં મેરીને ત્રણ ધરી કવિએ કયો વિરામ
અવિ મુંજ ઉપનયું તે યજ્ઞ, આશિષ દીધી આમ
આશિષ દીધી આમ નામ તુજ જુમ જુમ રહેને.
તુજને વાલી ભેડ, લાજ સુખ રવો લેને,
દામે દવપતશમ પરમ પદમાં મેરીને
લેને કનમ કદાવ બહુ જુમ ત્યાં મેરીને.

મહુડી અને પીપર અને કાવ્યો કુંડળિયામાં છે. દવપતશમ ઉપર દીનદરેશની તો અસર નહિ હોય!

અવાઈપ્રકાર પૃ. ૧૪૫

કાન્યકુબ્જના યશોવર્ધનના રાજ્યમાં,
આદમી સદીમાં થઇ ગયેલો ભવચૂત
(જેનું) સાચું નામ શ્રીકંઠ) પદ્મપુરમાં
રહેતો ને નીલકંઠ ને જીવ કણીનો
પુત્ર હતો. શાસ્ત્રોતો ને કાવ્યકથાનો
સારો જાતા, બાપાગૌરવ ને નિરંજણ
સમૃદ્ધિ એની જ. ઉત્પત્ત્યસ્તેસિ
મમ કોપિ સમાનધર્મી એ ગર્વાયા
એનું! એનાં ત્રણનાટકો ઉત્તરરામ-
ચરિત, 'મહાવીરચરિત' (રામ-

જીવનને સ્પર્શતું જ) અને ત્રીજું, 'માલતીમાધવ' તે
દશાંકી, અને વાલ્મીકીના કામધૂત પર આધારિત. પછી
'તાપસવત્સરાજ' અને 'ઉત્તરાધવ'ના કર્તા મૂર-
રાજ અથવા અનંગદર્શને સંભારી, રામચરણબાની
કથાને નાટ્યરૂપે 'આશ્વર્થચુકામણિ'માં અવતારનાર
ચક્રિતભદ્રો ઉલ્લેખ કરી, 'અનર્થરાધવ'ના કર્તા મુશરી
(આલવાભાઈ)ને અંજલિ આપીએ, ક્ષેમિત્યને નામ
હરિચંદ્રના કુણામય કથાવસ્તુને અવલંબી 'ચંદ્રકોશિક'
નાટક રચ્યું છે. 'સૈરવાનન્દ'નો કર્તા પણ
જ મનાય છે. કાન્યકુબ્જના રાજા મલીપાલના
આશમાં એ હતો. પછી ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે, દશમી
દીના પુર્ણિમાં થઇ ગયેલો રાગરોષર, જેણે રચ્યાં છે
પાલરામાયણ, 'આલભારત', 'ચિદ્વાલગચિદ્રા'
ને 'કુર્મ-મંજરી'. કાલકે 'રત્નમંજરી' નામે
પ્રક્રમો રચનાર પણ એને માને છે. અવનુપ પદ્મપતાલ મારે
કેમ્પર પાસે જાય છે અને એ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું છે, એ
વખતે સ્પર્શતા વિગદરાજ દેવના નાટકનું નામ છે
કુરંગિ' એની સાથે ગણાય છે ઇ. સ. ૧૧૬૩. બાદમાં
દ્વિતીય થઇ ગયેલા નાનું વિગદરાજનાં માનમાં રહેલું
કેમ્પરનું 'લલિતવિદ્યાદેવ' અને તેમની સદીમાં
વેસા ગણાતા વચ્ચેનું રામચરણપરચુકામણી
થાને સ્પર્શતું. 'પ્રસન્નરાધવ'-એ તોપણ નાટકો
જ. આ વચ્ચે ને ગીતગોવિંદનો કર્તા એમ
ક્રમક્રમે માને છે. બાદમાં ને પદ્મની સદી વચ્ચે નાટ્ય-
મન કરનારા અનેક લેખકોનાં નામ આવે છે: પ્રદ-
ભદ્ર, મદન, રામભદ્ર, રવિવર્ધન, ગદ્દેવ, માણિક્ય-
મન, જયમહાદેવ, રામેન્દ્રરાસ અને જીવરામ આમાં
ખસ ગણનાપાત્ર.

બાદમાં વિદ્યામીનના રાજાની રામચરણ ૧૫૩૧-
૧૫૬૧ ના રાજ્યમાં થયેલો ને 'રત્નકેતુદયમતી લેખક.

રામભદ્ર દર્શિત તે 'જાનકીપરિ-
ણયમ'નો રચનાર; એ ૧૭મી
સદીમાં થઇ ગયો એમ ગણાય છે.
એનું આ નાટક સંસ્કૃતમાં 'કોમેડી
બોદ' એસે 'નું' સારું દર્શાવતું છે,
ને હાસ્ય તથા અદ્ભુતના દરે સરસ
રીતે રચાયેલું છે. મુશરી નાટક
'સ્તિમ્ન-મધમ' અને 'લઘુમતી
પરિણયમ' નામે બીજું નાટક
અંદાંમી સદીમાં થયેલા એ
જગન્નાથ દ્વિને નામે છે.

અંદાંમી ચોગણીસમી સદીમાં કૃષ્ણદત્ત, વિજનાથ,
કૃષ્ણનાથ, અચિનીતિરુનલ, ગોવર્ધનપુરાજ, કવિ
સર્વનાથ જેવા કેટલાક નાટ્યકારો થઈ ગયા છે. છેલ્લા
દોઢે શતકમાં પતિમી અસરો આપણા પર ખૂબ થઈ
તેથી સંસ્કૃત નાટ્યલેખન કાંઈક મંદ પડ્યું, છતાં આ
જમાંની વચ્ચે નન્દુકાવેરી નારાયણ શાસ્ત્રી-સંસ્કૃત
શીઘ્રકવિ અને નાટ્યકાર, પોતાનાં 'મૃતિલીકમ'
'શર્મિષ્ઠાવિજયમ' અને 'કલિવિભૂષણમ' નાટ-
કોથી ધ્યાન ખેંચે છે, તો ચોગણીસમી સદીના
બીજા નાટ્યકાર મુન્દરાજ આચાર્ય, રૂપક પદ્ધતિના
સામાજિક નાટક 'સ્નૃયાવિજયમ'થી સંસાર સંસારના
વિષામાં કદમ ચલાવે છે. આ જ ચોગણીસમી બીજા એકને
સંભારીએ: રામાયણ કથાનકને સ્પર્શતું 'પૌલસ્ત્યપદ'
તે મદાગોડાપાઠ્યાય લક્ષમણ સુરિનું.

અર્ધચીંગમાં દક્ષિણ ભારતમાં કેટલાય નામી
નાટ્યકારો છે, તેમાં 'પ્રતિરાજઅધમ' નાટકના લેખક
મહાસિંગ શાસ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કરીએ, કારણ એ નાટકને
મહાન સંસ્કૃત અસાદમીએ પતિનાયિક આપ્યું છે. એમણે જ
'કીરિત્ય મહાસનમ' નામે એક પ્રલસન પણ રચ્યું છે.
'પ્રમોદમય-દ્રોહધમ' ના કર્તા કૃષ્ણમિત્ર, 'અમૃતો
દયમ'ના કર્તા ગોકુલનાથ, 'મોહપદ્મધમ'ના
કર્તા યશોપાલ અને 'સંકટપદ્મધમ'ના કર્તા
વેંકટરાયનાં નામો સારા નાટ્યકારો નરીકે ગણ્યાં જ પડી
આમ. સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય સંખ્યાદિએ કે યુગ-
દિએ અરૂપ કદી રાકાય એવું નથી. તને જો રસ પડે,
પડ્યા, તો આ માહિતી ઉપરાંત નાટકની કલા, સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં નાટકનું સ્થાન, સંસ્કૃત નાટકનાં પાત્રો,
ધ્વનિ વિશે પણ કોઈકવાર લખીશ, પણ અત્યારે તો
તારા નાનકડા ચિત્રને પૂરતી વેદના કે વાતના કસ મારે
મારા તરફથી આટલું બસ થશે, એમ માનું છું.

શ્રીમાન કેમ છે? અને બાપો? બાપાને મળેથી જ
સંસ્કૃતના સંસ્કાર આપશે તો જ આ બેગલેગિલા પુખ્ત.
એ 'સંસ્કૃત' થશે નહીં! ★

☆ રંગભૂમિનો એ સિતારો

સ્વર્ગસ્થ

☆ અમૃત કેશવ

નાયક.

૨૨૫૩૨
૬.૮.૭૨

જોખ: ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

ગુસ્વારે તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૯૦૭, સુવારે સામાયાર વાગે આ અભિનય સમ્રાટની જન્મદિવસ કાર્ડકિર્તીનો આકાશીન અત આગ્યો. તેણે માત્ર ત્રીસ વસતો જ ભેષ હતી. અમૃતના દેહવિવરણથી સમગ્ર બાદની રંગ-ભૂમિને ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી. આગળના ને વપોટાદ પ્રેક્ષકોએ તેને તખ્તા ઉપર ભેષો હતો તેમની દષ્ટિ સામે તેની મનોહર મૂર્તિ દહા તરવયા કરે છે અમૃતની સાથે અને તેના હાથ નીચે ભેમણે કામ કયું હતું તેમણે થયા આદર અને ગૌરવથી તેને યાદ કરે છે. ને નટે તેની પાસે અભિનય શિક્ષણ ક્ષેત્રને આગ્રહાળી થયા હતા તેમણે પોતાને તેના શિષ્યો કહેવાડાવવામાં અભિમાન લે છે. તેની સમકાલિન અધિકારી અમૃતનો ઉલ્લેખ "ન જુતો ન અભિનયતિ"થી જ કરે છે. આજ એ અમૃતની મુલ્યનિધિએ તેને શ્રદાંજલિ આપવી થશે.

ગુજરાતમાં સાહિત્યકારોની જન્યતાએ ક્ષેત્રવામ છે, પછી કૃતિના સમારંભો યોજાય છે, જ્યાં નાટ્યકારો અને નટો કસી ગણનાને પાત્ર લેખાના નથી. નાટકનાં ક્ષેત્રમાં અમૃતનો એક એક સાહિત્યકાર નેવો દસ્તખે હતો. સાહિત્યમાં તેણે પોતાનું સ્થાન કાયમ હોવા જતાંય તેણે નામ કોણ લેતું નથી. દોષ એટલો જ હશે કે અમૃત રંગભૂમિનો કલાકાર હતો! અને પશુની દષ્ટિએ 'નાટકિયો' હતો!

રંગભૂમિની સ્થાપના ૧૮૫૩માં થઈ અને ૧૮૮૫માં

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અસ્તિત્વમાં આવી. તેના પ્રથમ અધિવેશનમાં જ રંગભૂમિ વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા થઈ તેમાં ગૌડગ્ના અભિનયની પ્રશંસા કરવામાં આવી, પરંતુ ગૌડગ્ને 'ગૌડર' બનાવવાને અમૃતના નામનો કયાંય પણ નિદેશ થયો નહિ. જો કે એ અવસામાં અમૃત બાદગામના નાટ્યકાર પર એક અભેદ અભિનેતા અને કિલ્લો તરીકે ઝગમગી ચૂક્યો હતો.

ભોજક જ્ઞાતિ

ગુજરાતની નાવક-ભોજક જ્ઞાતિએ કેવળ ગુજરાત અને મુબાઈને નહિ પણ સમગ્ર દેશને સંખ્યાબંધ પ્રેરણા આપ્યા છે તેમજ રૂબે રૂબ એક વિરલ નાટ્ય-વિદ્યારી હતા અને તેણે ખીજા પ્રાંતોમાં પણ ગુજરાતને દીપાંબુ હતું. આ જ્ઞાતિના ગુમારાશ નાટ્યાચાર્ય જનપ્રકરવાદ આપારે પણ રંગભૂમિના પુનરુત્થાનના કાર્યમાં કામતી રોસ આપી રહ્યા છે.

હવે ગુજરાતનું નવનિર્માણ થઈ રહ્યું છે. રંગીન, નાટક આદિ-કલાઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાની અભિલાષી હિલચાલ શરૂ થઈ છે. ઓરખમાં તો કપાસની એવી સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ગઈ છે. આ પ્રસંગે રંગ-ભૂમિના કલાકારોની કદર થાય અને નાવક ભોજક આદિ જ્ઞાતિઓએ રંગભૂમિમાં ને તેમાં લેવા લાવક કાળો આપ્યો છે તેની કંઈક ગણના થાય, એવી આશા બાળખી

જો. ડી. ઇ. બ્યાસ

આગળ વધી ગઇ છે અને અનુમાન કરી શકાય છે કે અમૃત સરખા મહાન કલાકારોના કામનું ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના પ્રયાસથી હવે મહાકંન થશે.

અમૃતનું આયુ' નામ હતું અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક. તેને જે ભાષાઓ હતા, પત્રાલાલ અને વલ્લભલાલ, પત્રાલાલ ઘણી નાની ઉંમરે મરણ પામ્યા. વલ્લભ નાયક 'સ્વદાભાષ'ના લાડલિયા નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તેમણે પોતાના મોટાભાઈની નાટ્યપ્રણાલિકા ચાલુ રાખીને ખૂબ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

અમૃતનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૭માં થયો હતો. તેણે અમદાવાદની શાળાઓમાં ગુજરાતી ખાંચ ધોરણ અને ઉર્દૂ જે ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. નાયક ભોજક અતિના બીજા બાળકો માફક તેણે પણ અગિયાર વર્ષની કુમળી વયે રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેને કાવસજી પાલનજી ખટાઉની ઓર્ફેડ નાટક મંડળીમાં માર્કિટ ડા. ૪૦ના પગારની તોફારી મળી હતી. એ યુગમાં બાળકો માટે આ વેતન બહુ મોડું કહેવાય, પરંતુ અમૃતને એ અપવાદરૂપે આપવામાં આવ્યું હતું એટલે આરંભમાં જ તેની પ્રતિભા અને શક્તિની દરર થઈ હતી એમ સ્વાભાવિક રીતે માન્યું લેઈએ.

રીતે રાખી શકાય.

ભવિષ્યમાં જે કંઈ થાય તે પહેલાં ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે તો એક પ્રસંગનીય અને જવાબ દારીબરુ' કામ આરબી દીધું છે અને તે છે રંગભૂમિ નો કડીગદ્દ છતિ-હાસકામવાનું નાટ્ય મંડળે તેના માટે નિષ્ફલ કરેલી સમિતિ આ દિશામાં ઘણી

કલ કરેલી સમિતિ આ દિશામાં ઘણી

ઓર્ફેડ નાટક મંડળીના તખ્ત ઉપર પ્રવેશ કરતાં જ અમૃતને પ્રથમ વાર બમનજી નવરોજી કામરોજીના 'ગામરેલી ગોરી' અને પછી 'બીમાર મુલમુલ'માં ઉતારવામાં આવ્યો હતો. આ બંને ભૂમિકાઓ છોકરાની હતી, પરંતુ બન્નેના ભાષાવિધાન અને અભિનય માટે જોડી સમજી જરૂરત હતી અને અમૃતે તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી, શાલિક અને દિગ્દર્શકનો પ્રેમ મેળવ્યો. પ્રેક્ષકોએ આ બાળનટને વધારી લીધો,

સને ૧૮૯૧ પછી ઓર્ફેડ નાટક મંડળીના ભાગના પડ્યા. અમૃત નવી ઓર્ફેડમાં જોડાયો અને સોરામંજી આગસતા હાથ તીચે મલ્લીશા દિગ્દર્શકની જગ્યા તેને મળી. આ મંડળીમાં તેણે સાતથી આઠ વર્ષ કામ કર્યું. દિગ્દર્શન ઉપરાંત ધણાખરા ખેત્રોમાં તેની ભૂમિકાઓ રહેતી અને નાટકજીવનના આરંભથી જ વિદ્યાવિતાસી હોવાથી ગુજરાતી, ઉર્દૂ, હિંદી, મરાઠી, ઇલાહિ બાયાઓ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ તેણે ચાલુ રાખ્યો હતો.

દિગ્દર્શક

સમય જતાં કાવસજી પાલનજી ખટાઉએ જૂની ઓર્ફેડ નાટક મંડળીને ફરીથી જીવંત કરી મળમૂત પાયા ઉપર મૂકી, અને અમૃતને પૂરી સત્તા આપીને દિગ્દર્શક બનાવ્યો. રાત્ર, સમજ અને અનુભવમાં નાની ઉંમરે પણ આગળ વધેલ અમૃતને રંગભૂમિને નવીન રંગત આપવાનો અવસર મળ્યો અને તેના હાથથી જ તૈયાર થયેલાં નાટકોએ વસ્તુસંકલન, અભિનય, સંગીત ઇલાહિમાં નવી ભાત પાડવા માંડી. અને ત્યાર પછી જે એક મહાનુ પ્રયોગનો આરંભ થયો તેમાં અમૃતની કલા પુરસ્કૃતિથી ઝળકી ઊઠી.

મુનશી મેહરી હસન ઉર્દૂ 'અહસન લખનવી' અને મુનશી આગા હજી કાશ્મીરી-આ બંને સમય નાટ્યકારો, કાવસજી પાલનજી ખટાઉ સમજદાર અને બાહોશ શાસિક ઉપરાંત એક ઉચ્ચ કોટિના અભિનેતા અને તેમને શોધ મળ્યો અમૃત સરખો એક કુશળ અભિનેતા અને અનોખો દિગ્દર્શકનો. આ પ્રયોગમાં પડિત નારાયણપ્રસાદ પેતાના પણ પાછળથી સામિત્ર થયા હતા. આ મંડળે શેઠપર ચરની નાટ્યકૃતિઓને સ્ત્રેમની ચોક્કસતા અને વિશિષ્ટતા પૂર્ણ રીતે જાળવીને, ભારતીય બનાવી ઉર્દૂમાં ઉતારવાનો આરંભ કર્યો. તેના પરિણામે, 'ખૂતે નાહક' (હિંદુસ્તાન), 'જગતે કાની' (રામિયો એન્ડ જીલિયેટ), 'મુરિદે સહ' (વિન્ડસ ટેલ), 'શરીફ નાક' (મીઝર ફોર મીઝર), તે

ઉપરાંત 'અસિરે હીસ્ટ' (શિશુનનો પીનરો) છત્વાદિ નાટકો રંગભૂમિ પર આજ્યાં અને મુખ્ય ઉપરાંત આખા ભારતવર્ષમાં પ્રેક્ષકોની ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં.

દારંગી દુનિયા

અમુતે ખટાઉની જૂની ઓથ્રેક નાટક મંડળી ૧૯૦૫માં હોડી. જૂના ઇંગ્લેન્ડ ધણા દુઃખથી વિખૂટા. ૫૩વા અને તે જ દિવસે કદામત અમુતે આદિ ભાગીઆઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી પારસી નાટક મંડળીમાં તેને ધણા આદરથી અને મોટા પગારથી એક સમારંભ જેવા પ્રસંગમાં ફરજો હાર પડેલાંને પૂર્ણ સત્તા સાથે દિગ્દર્શક તરીકે નીમવામાં આવ્યો, તે સમયે તેની ઉંમર અડધીસ વર્ષની હતી. આ નવી મંડળીમાં તેણે "દારંગી દુનિયા" ના ઉડું રૂપાંતર 'ફ્લોડી' થી પાત્રો ભજવવાનો આરંભ કર્યો. આ મંડળીમાં પણ પોતાના એક મિત્ર અને સમર્થ નાટ્યકાર પડિત નારાયણપ્રસાદ બેતાબનો તેને સહ-યોગ મળ્યો એટલે સૌકર્યપરનો હિંદીકરણનો પ્રયોગ આગળ આવ્યો.

પડિત બેતાબ

તેના પરિણામે 'મીઝા જહર'-(સીમ્લાહન) તખ્તના ઉપર રમ્ય થયું. 'મીઝા જહર'ની સફળતાથી પ્રેરાઈને અમુતે અને પડિત બેતાબે એક મૌલિક કૃતિ લાઘવા લીધી જેનું નામ હતું "જહરી સાપ," કે જેનો પૂર્વ-બ્યાસ ઝોઝમાં-ઝોઝો એક વર્ષ ચાલ્યો હતો. "જહરી સાપ"માં, ઉડ્ડને ઉચ્ચ કક્ષામાં, લઈ જવામાં આવી. અમુતે અભિનયનું ધોરણ પણ એટલું જાડું રચાણ કે તેની ભારોભાર પ્રશંસા થવા માંડી, પરંતુ તે ઉપરાંત "જહરી સાપે" તખ્તની ચાલુ પ્રણાલી પકડીને તેને એક જુદું અને અનોખું સ્વરૂપ આપ્યું. આ નાટકમાં અમુતે પોતાનું દિગ્દર્શનનું સામર્થ્ય કેટલું હતું તેનો સરસ પરિચય કરાવ્યો. તેણે પોતાના માટે એક સળંગ અને કદિન ભૂમિકાની સંકલના કરી હતી અને તે હતી દર અને કાવતરાખોર શક નાયક 'નવાબ'ની અને એ ભૂમિકા સુંદર અને મૌલિક રૂપે અમુતે જ ભજવી ગયો છે.

"જહરી સાપ" ના દિગ્દર્શનનું કાવ્ય લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું હતું અને તેના પરિણામે અને પોતાની તનતોડ ભૂમિકાના ક્રમને લીધે તેની તૃપ્તિયત લઘકયા લાગી અને તેનો આ તિથિએ એટલે યોગ્યપ્રમાણ વર્ષ ઉપર દેહાંત થયો.

અમુત અભિનેતા અને દિગ્દર્શક હોવા ઉપરાંત શેષક,

સાહિત્યકાર, કવિ, રાવર અને નાટ્યકાર હોયો. ગુજરાતીની સાથે હિંદી, મરાઠી, બંગાળી છતાં બાપાઓનો એ સારો અભ્યાસી હોયો. તેનું સાહિત્યસર્જન અને કાવ્ય-રચનાઓ ગુજરાતી, હિંદી અને ઉડુંમાં છે. વિસ્તારભવના કામને આ શેષને તેની રંગભૂમિની કક્ષા પૂરતો જ મર્યાદિત કર્યો છે.

અમુતની અભિનય શૈલી ઉત્કૃષ્ટ અને અનોખી હતી અને તે એક પરંપરા રૂપે આગળ વધી હતી. અભિનેતા તરીકે તેની શક્તિ સર્વદેશીય હતી. સ્ત્રી અને પુરુષ ભૂમિમાં તેમજ હાસ્ય અને કરુણરસપ્રધાન ભૂમિકાઓ એકસરખી દક્ષતાથી તે કરી શકતો હતો. 'ખૂતે નાટક'માં 'મસિકા (હિન્દેટની મા); 'મીઝા જહર'માં વક્રદાર (પીસાનીયો) એક વયોહૃદ્ય નોકર, 'મારે આસતીન'માં અશરફ (કુવર) અને 'જહરી સાપ'માં નવાબ એટલે એક નવીમ શક નાયકઃ આવા બધાં પાત્રોમાં તેને ન બળુનાર પ્રેક્ષકોમાં તે ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરી શકતો પરંતુ બળુકાર પ્રેક્ષકો એક અને અવિમાન્ય અમુતનાં નિઃશ્ચિત રૂપો નિદાગીને આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. તેનું અભિનયમાં વિશેષતા એ હતી કે તે પાત્રમાં તંદુપ અંતરની સ્વજ જોતો હતો. કાઠ રસપ્રધાન ભૂમિકામાં તેનું સચ્ચારી બાવો વિષુત વેગે પ્રગટ કરી શકતો હતો અં પરિણામે રસોદ્ધીવનમાં સફળતા મેળવી જતો હતો.

જાડી સમજ

રમણીક પર કેમ આવડું, ઉમડું, ચાલડું, બોલડું અને કંઈ ક્રિયાઓ કરવી એ બધું પાત્રના સ્વભાવ અં મર્યાદાઓ અનુસાર જાડી સમજપૂર્વક તે કરતો હતો યોગ્ય વયોહૃદ્ય અને અનુભવી પ્રેક્ષકો આભારે પણ પોતાના સંસ્મરણોનો ઉશ્કેષ કરતાં કહે છે કે અમુતની અભિનય શૈલી અને ખાસ કરીને ઉડું બોલવાની બધાં તેની જ હતી. એક અંગ્રેજ નાટ્યકારે તેની અભિનયની પ્રશંસામાં તેને હેત્રી અરવીંગની વૃજનામાં મુક્યો હતો. અભિનયકલામાં તેના તલવરણી સ્થાનના કારણોમાં એક એ પણ હતું કે તેણે રસસાત્ત અને નાયક-નાવિકા બેદોનું સદ્ગમ રીતે અવલોકન કર્યું હતું અને તેની વિશેષ પ્રતિભા "જહરી સાપ"ની નવાબની ભૂમિકાથી ચઢ હતી કે જેમાં તેણે અભિનયની પરાકાષ્ઠા દાખવી હતી. તેના સંવાદો પાછળ બાવાની અને બાવોની પૂરી સમજ હતી.

અમુત પોતાના તૈયાર કરેલાં નાટકોમાં પોતાની ભૂમિકાઓ પોતે જ નિશ્ચિત કરતો, અને કાઠ વાર તેની પસંદગી પ્રેક્ષકોને વિચિત્ર લાગતી. દ્રષ્ટાંત તરીકે 'મુરીદે શક'માં તેની હમીદાની-એટલે કે દાસીની ભૂમિકા, પરંતુ

નીચ નાટકોમાં અમુક નિયન પાટો કરવા ઉપરાંત કોષ
પણ પાત્ર છેલ્લી ધડીએ બચવા તૈયાર રહેતો. "ચતરા
મકાવલિ"માં તાલુકામુદક નાયકનું પાત્ર તે બચતો.
એક દિવસ ચોપદારનું કામ કરનાર ગેરહાજર રહેનાર
કે તેની છેલ્લી ધડીએ ખચર પડતાં નાયકના પહેરેલ
પોશાક ઉપર ચોપદારનો પોશાક પહેરીને પડદા ઉપર
એ પાત્ર તેણે બજાવી શક્યું. એવા ઘણા કિસ્સાઓ છે
કે જેનું વર્ણન દૂકમાં ન થઈ શકે

આહ્વાસ શિક્ષક

અમન અમિતેતા હોવા ઉપરાંત એક આહ્વાસ અનિ-
નય શિક્ષક હતો. જે મંડળીમાં તેનું રચાન હતું તે
મંડળી પણ અનિનયશાળા બની. જતી. એથી વિશેષ
બીજી મંડળીઓના નરોને પણ પ્રેમથી શિક્ષણ આપતો
હતો. "બીજીનું સાઈ" કામ બેઠ તેની પ્રસંશા કરતો.
"ઝહેરી નાપ" આરંભ પછી પૂરતેયથી ચાલી રહ્યો
હતો. પોતાને પરિક્ષમની અસર જણાઈ એટલે તેના હાથ
નીચે કામ કરવા બનારાશ માધવ ડોંગરે નામના એક
મદારાશ્રીય તરણ નટને તેણે પોતાની બુનિદા માટે પસંદ
કરીને તૈયાર કર્યો. પ્રથમ ગ્રામીએ આ નટનું કામ બેઠ તેને
અનિન દન આપ્યા અને પોતાની બુનિદા તેને સોંપી દીધી.

આને કોષ પણ લેખક ના-પકાર થઈ શકે છે.
દિગ્દર્શક તો ઘણી સહેલાઈથી બની શકે છે, પરંતુ
દિગ્દર્શકની ચોખ્ખતા અને જવાબદારીઓ કેવી હોવી
જોઈએ તેની જાણ અમુકની દિગ્દર્શકની બાબત તપાસતાં
પછ શકે છે. ગુજરાતની રંગભૂમિએ ઉત્પન્ન કરેલા
દિગ્દર્શકો ઘણા થોડા હતા અને તેમાં અમુકનું નામ
મોખરે રહ્યું છે. અમુક વિદ્યાવિદ્યાસી, અભ્યાસી અને
નાટકના એક પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા હતા. નાટકના આભાષ
દિગ્દર્શકોને જાણકાર હતા. રંગભૂમિની આવૃત્તિક કોષ
પણ કલા તેને પરાઈ ન હતી. સંગીતમાં રસની શ્રુતિ
અને તાલની માયા સુધી તેની સમજ હતી. નર્તન

કલાનો તેણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. બિન બિન
નાયિકાઓ અને નાયકોનાં લક્ષણોથી તે પૂરા પરિચિત
હતા. પ્રયેક પાત્રની વેશભૂષા અને વસ્ત્રાવૃણુની સજ્જતાની
અવગ્રહ કરવાના જોતે જ કરતો હતો. અને છેવટે દરમ
સામગ્રીનું સંવિધાન અને રંગભેજ ઉપર પણ તેની સૂઝ
દૃષ્ટિ હતી. એની દિગ્દર્શન બાબત જાણનાર થોડા લોકો
હતા પણ દંદનાથી મત પ્રદર્શિત કરે છે કે અમુક એટલે
દિગ્દર્શનનો ઉચ્ચ આદર્શ.

સંકલના શક્તિ

નાટ્યાલેખનમાં અમુક વસ્તુની અને દષ્ટાંતની સંકલના
કરવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. લેખક સાથે મુશળ સાધીને
ઘણીવાર ચુક અને ઊંચી ઉઠામાં સંવાદો પણ જતિ
લખતો હતો. પોતે શાયર અને કવિ હતા એ સૌને
વિદિત છે. મુશાયરાઓમાં તેની શાયરી ખૂબ પ્રશંસાને
પાત્ર થઈ હતી. કવિ તરીકે તેણે છૂટક ઘણું કાવ્યો
રચ્યાં હતાં અને તેમાંના થોડાક તેના અવસાન પછી
નાટકોમાં ગવાયાં હતાં. "સંતી ચંદ્રાનલિ" (૧૯૦૮)માં
તેના એક હિંદી ગીતની રચના સામિલ કરવામાં આવી
હતી. તેની પ્રથમ પદિત આ હતી : "સરપર ગાંગર વર
કર મજાગિની અથળાતી આરો" એવી જ રીતે "માયા-
મેહિની" (૧૯૨૧)માં તેના એક ગુજરાતી ગીતને સામિલ
કયું હતું : શબ્દો : "મે પંખીઓ અમે વનમાં ચરતાતાં."

અમુક સરખા એક-મદાન કલાકારને નોટકો ગુજ
રાતે પિછાપ્યો હોય તેથી વિશેષ દેશબંધના નાટક-જર્ગન
શાયરો, પદિતો અને અસંખ્ય પ્રેક્ષકોએ પિછાપ્યો હતો.
તેના મરણના કુખ્બ ખચર સાંભળીને કેટલાક શાયરોએ
શાયરીમાં તેને અંજલિ આપી હતી. રંગભૂમિ માટે જન્મ
લેનાર રંગનાયક અમુકે રંગભૂમિ ઉપર આત્મખલિદાન
આપ્યું. અભ્યારે ગુજરાતે કોષ પણ રૂપમાં તેની સ્મૃતિ
કાયમ કરીને તેની યોગ્ય કદર કરવી જોઈએ.

"જન્મભૂમિ"ના સંપાદકશ્રી

"સર્વોદય"ની અપૂર્વ સફળતા

શ્રી દેસા નાટક સમાજનું અતિ લોકપ્રિય નાટક "સર્વોદય" અવિરત ગતિએ આગળ વધી રહ્યું છે અને
જાઓ નાટક તરતમાં રજૂઆત પામશે. નડિયાદમાં તેની રજૂઆતથી ઊજ્જાઈ એ વખતે કંપનીના રજાફે
રૂ. ૨૩૦૦) અપાયા હતા. એ પછી વડોદરામાં રજૂઆતથી વખતે રૂ. ૨૩૦૦ અને મુવલ્લુજયતિ વખતે રજાફે
રૂ. ૨૫૦૦) અને નાટકના લેખક શ્રી. પ્રદુલ્લ દેસાઈને રૂ. ૧૦૧) આપ્યા હતા. આ સમારંભ પ્રસંગે વડોદરાની
કોણ નાનિએ કંપનીના માલિક ગં. રવ. ઉત્તમશક્તીમહેનને એક માનપત્ર અને ચાંદીની ક્રાંસ્ટ બેટ આપી હતી.

દિગ્દર્શનના નિયમો

☆ મૂળ લેખક ☆

સ્વ. જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો

અનુવાદ કર્તા: શ્રી વૈકુંઠલાલ હ. ઠિકાળી

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો.

નાટકોનો સૌથી વધુ ધમધમા યોગ્ય દિગ્દર્શક એ નાટકોનો લેખક છે. એક વખત દિગ્દર્શકે નાટકને વિચાર્યું અને એવું દિગ્દર્શન માથે લીધું પછી નાટકની સાહિત્યિક મહત્ત્વપૂર્ણ અથવા એના ધ્રુવ (જે હોય તો) સાથે કોઈ નિરમત નથી. પાત્ર વરણી વખતે પાત્રો નાટકનાં હાલને સમજે છે કે નહિ એ મહત્ત્વનું નથી પરંતુ એમની વય, એમનું વ્યક્તિત્વ પાત્રાનુકૂલ હોવું જોઈએ અને એમના અવાજો એકસરખા ન હોવાં જોઈએ.

સૌથી પ્રથમ, સંસ્થાનાં નાટકનું વાંચન નાટ્ય લેખક કરે એ વધુ સારું અને નહિ તો એ રચાનને બરાબર ન્યાય આપી શકે એવો પ્રતિનિધિ જોઈએ. દિગ્દર્શનના પ્રથમ તબક્કામાં, રંગમંચ ઉપર જોઈતી સામગ્રી, એના ઉપયોગ, પાત્રોના પ્રવેશ અને હવનચત્રન, ક્યાં બેસવાનું, ક્યારે ઉઠવું, ટોપી છતી ઇલાદીના ક્યારે, કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે, એ બધાનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી તૈયાર થઈ દિગ્દર્શકે આવવું જોઈએ, જેથી પોતાનું કાર્ય એ સરળતાથી અને શીઘ્ર શરૂ કરી શકે અને ફરક પાત્ર પોતાના સંવાદો

અસરકારક રીતે રજૂ કરી શકે; નહિ કે રંગમંચની બીજી બાજુ રહેલા બીજા કોઈ પાત્રને દરથી અંગત વાતો કરવા જતાં બીજું પાત્ર મૂકાયું એ પાત્ર પાસે જતાં પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન યથાિત કરે.

પાત્રોએ રંગમંચ ઉપરથી નેપથ્યમાં ક્યારે જવું (exits) એની પૂરી વિચારણા કરવી જોઈએ, જેથી પાત્રો ઉલ્લાસ શબ્દ પછી તરત જ રંગમંચ છોડી દે અને બાસણ તરફ જાય ત્યાં સુધી નાટકને થોભી ન રાખે.

દિગ્દર્શક આખાથે નાટકની સંપૂર્ણ યોજના કરી તે મુજબની પ્રત તૈયાર કરવા સ્થળ કરે છે. બીજી વ્યક્તિ આવી સંપૂર્ણ પ્રત ખૂબ સંભાળથી તૈયાર કરે છે. કારણ નાટકમાં જેટલા મહત્ત્વના પાત્ર છે એટલું જ મહત્ત્વ દિગ્દર્શનનું છે. આ કાર્ય માટે એક પ્રતિકાત્મક રંગમંચ બનાવવું જોઈએ. શાંતરંગ અને એનાં પ્યાદાંઓ તથા રંગમેરંગી આકરો પશું આ મરજ સારે.

આ બધું તૈયાર થઈ જાય એટલે પુરતકો મૂકી દેવામાં

(જી. બી. એલ. એ ત્રણ અક્ષરોની અંદર એક સદાન નાટ્યકાર અને વિવેચકનું નામ પ્રપાલેકું છે, છતાં નાટ્યકારીખીન પ્રથમ વાર જ યોગ્યતા છે કે G. B. S. એલે જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો. એનો જન્મ ટમ્સનમાં વા. ૨૬ જુલાઈ ૧૮૫૯ને દિવસે થયો અને તા. ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૫૦ના રોજ એણે જન્મતા રંગમંચ ઉપરથી ૯૪ વર્ષની યશસ્વી કારકિર્દી સોળથી વિદાય લીધી, પરંતુ એની કૃતિઓ યીઝએ સુધી છવ્વે વહેંચે. એની ઝીણી મારફણી આંખો, ભરાવદાર કપરી દાંતી અને ૨૫૫૫ વક્રતબથી એનું વ્યક્તિત્વ પણ એનાનું હતું. કોઈની પદ્ધતિ અને અંદરે આંક મેરીટના ઇલાકોબનો પણ એણે અસવીકાર કર્યો એ 'ગ્રામ' ના અંધા માંત્રનો હતો. આ સદાન નાટ્યકારની જન્મ સંતાપ્તીની બિજવળી યિજન અને આયર્લેન્ડે તા. ૨૧ જુલાઈ ૧૯૫૧થી પ્રારંભ કરી એક અઠગંદિયા સુધી બીજી સેમાં એનાં નાટકો સમજાયાં અને એ પ્રેક્ષકોને થોભવું—તરી)

આવે છે અને ગોખેલા સંવાદો સાથે રિહ-
સલો શરૂ થાય છે. એ વખતે હિન્દશૈક
રંગમંચ છોડી એક નોટ-બૂક અને હાથ-
ખતી સાથે સામે આવી બેસે છે. એ પછી
તે રિહસલોતું ખારિક, નિરીક્ષણ અને મોંધ
કરે જાય છે પરંતુ એક શબ્દ પણ બિચારો
નથી; અથવા પ્રવેશ યાત્રો હોય ત્યારે
ખગ્ગીરી કરતો નથી, પછી ભલે
આખું નાટક પડી ભાંગે અને એમ થતું જ જોઈએ કારણ
પ્રારંભમાં કલાકારો પોતે ગોખેલા સંવાદો યાદ કરવાની
ઘેટલી કાશિષ કરે છે કે અભિનય કરવો અસંભવ
મની જાય છે.

દરેક અંકના અંતે, હિન્દશૈક રંગમંચ ઉપર આવે
છે, પોતાની મોંધ વાંચી સંભળાવે છે અને સમજાવે છે.
કોષ વારંવાર ક્ષતિઓ કરે તો જ એ એનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે.

કલાકારો જે પોતાના શબ્દોના ઉચ્ચાર સમજાયા
નગર કરશે તો બીજા પાત્રની સંવાદ-ઝડપ અને અવા-
જનું અનુકરણ કરશે અને બુદ્ધિએ જે એક પાત્ર,
આગળ બોલાઈ ગયેલા સંવાદોનો પુનરાચાર કરશે
તો બાકીના પાત્રો એ સંવાદનાં અનુસંધાન રૂપે, પૂરે
બોલાઈ ગયેલા સંવાદોનું ફરી પુનરાવર્તન કરશે અને
રિહસલો જાણુ યશે કે કલાકારો માત્ર પૂરે ગોઠવણી પ્રમાણે
શબ્દો બજાવે જાય છે.

હિન્દશૈક ખાસ ધ્યાન રાખતું જોઈએ કે પ્રવેશ સંવાદ
એની ગતિ, સમય, રીત અને અવાજની “પીચ” Pitchમાં
વિરોધાત્મક છે. કોષ અણુકારી રીતે આપત
પત્તાડી આવતો હોય, કોષ વિરમય, કોષ ઉત્તેજના, કોષ
શુનો, તો કોષ વિનોદ અને એના વૈવિધ્યભર્યા ભાવ દેખાડે છે.

હિન્દશૈકનો છેલ્લો તખ્તકો એ “ડ્રેમ-રિહસલ”
કે, જેમાં પોશાક, સન્નિવેશ, રંગભૂષા અને “બિઝનેસ”
એ બધાનો સમાવેશ થાય છે, એ વખતે હિન્દશૈક, જે
સંવાદો સુધારા માગતા હોય તેને છેલ્લો “ટચ” આપે છે.
એ છેલ્લું રિહસલ સંતોષમયું ન નીવડે, તેનાથી તેણે
ગમરાંવાની જરૂર નથી.

એક સંજોગ નાટકનાં હિન્દશૈક માટે એક અવાધિયું
પુસ્તક સાથે રંગમંચ ઉપરનાં હલનચલન માટે, કે જે
વખતે હિન્દશૈક રંગમંચ ઉપર હોય; એક પખવાધિયું
હિન્દશૈક જે જે બતાવ્યું હોય તે અને પાંડો મોટું કરવા
માટે (આ વખતે હિન્દશૈક રંગમંચ પર નથી હોતો)
અને એક અવાધિયું પોશાક વગેરે સાથે કે જ્યારે

હિન્દશૈક રંગમંચ ઉપર હોય છે અને જરૂર
પડે વખતો વખત સ્થનાઓ આપે છે.

રિહસલો તદ્દન ખાનગી જોઈએ. કોષ
પણ સમાચાર પત્રનાં પ્રતિનિધિ કે બહારનો
સુમાકાતી હાજર ન જોઈએ.

જ્યારે પાંડો મોટું કરવાના હોય છે, એ
વખતે જે સંવાદમાં પાત્ર ચૂંચવાઈ જાય
એ સંવાદ એ જ વખતે રંગમંચ ઉપર
સુધારવા ન જોઈએ. સંવાદ મોટે થવા દેશે જોઈએ.

જ્યાં સુધી હિન્દશૈક ગોતે જે વસ્તુનો કલાજ ન
જાણે ત્યાં સુધી તેણે ક્ષતિઓ બતાવવી નહિ, અને કોષ પણ
સંવાદ વિશે પાત્ર સાથે ચર્ચામાં ન જોતરવું. જે હિન્દશૈક
કરવાનું હોય એ સ્થાનરૂપે કરવું, નહિ કે હુકમ
આપવાનો હોય!

જે નાટકમાં પાત્રો હિન્દશૈકનાં સ્થાનને માનવાને
બદલે તેવું માત્ર અનુકરણ કરતા હોય એ ખરાબ
નાટક કહેવાય.

રિહસલોની મુદત હિન્દશૈકની સહનરીક્ષતા પર
આધાર રાખે છે.

મોટી રાત સુધી રિહસલો ચાલવા ન જોઈએ.

નાટકમાં સુધારા વધારા, કાપકૂપ કે ફેરફાર કરવાની
જરૂર પડે છે, કોષ વખતે કંઈ “ટેકનીકલ” મુદ્દેશીને
શબ્દો માટે પણ કરવું જરૂરી બને છે તો તે ફેરફાર
બને ત્યાંસુધી લેખક પાસે કરાવવા. જે લેખક મૂલ્ય
પાત્રો હોય તો બીજા નિષ્ણાત લેખક પારોથી કરાવવા

જે પાત્ર નાટક વસ્તુને અથવા એના, સંવાદો
સમાચારપત્રો પાસે ખુલ્લાં કરી દે તેની સાથે કોપીરાઈ
કાયદો અનુસાર પગલાં લઈ શકાય છે.

જે જન્મતાં જ અનુભવસિધ્ધ કલાકારો (Born
actors) હોય તેમને પોતાની રીત અખત્યાર કરવાની
હિન્દશૈક છૂટ આપવી જોઈએ; જ્યારે બીજા કલાકારોને
વાક્યે, વાક્યે શિક્ષણ આપવું જોઈએ છે.

લેખક એક વાર્તાને સરસ રીતે મૂકે છે અને હિન્દશૈક
એને સચ્ચ કરે છે.

કોષ વખતે હિન્દશૈકને પ્રાચિન વસ્તુનાં સંશોધકોનું
કાર્ય કરવું પડે છે; કારણ એવું પણ બને કે જે હજાર
વર્ષ પૂર્વેની ઘટના કે મધ્ય યુગની વસ્તુ માટે એને
બોલાવવામાં આવે, જે અનુભવી અને નિષ્ણાત હિન્દશૈક
છે તે આ કાર્ય માટે પણ તૈયાર જ હોય છે.

‘ગુજરાતી નાટ્ય’ તરફથી ‘મારી ભૂમિકાઓ’ એ વિશે મને લેખ આપવા સ્વયન થયું. આમાં એ ‘ભૂમિકાઓ’ મેં કેમ ભજવી તથા તેના આંગિક, વાચિક તથા સાંવિક અભિનયની તેમ જ એની પાછળના વિચાર-પ્રવાહોની ચર્ચા જરૂરી બને છે. ‘અભિનય’ વિશે ચર્ચા કરવા ‘અભિનય’ જેવો જોડજો. મેં શ્રી પ્રતાપ યોગીને તખ્તા ઉપર ‘અભિનય’ કરતા હજી જોયા નથી. એટલે મેં બજવેલી ભૂમિકાઓમાંથી મને શું જાણવા મળ્યું, શું શીખવા મળ્યું તે જો જણાવું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય. કારણ કે આજે એ જનતાની ચર્ચાઓને હું જરૂરી ગણું છું. ખીલું હું કપૂરી લડું કે, આંગિક-વાચિક, આહ્વાય અને સાંવિક અભિનયની ચર્ચા કરવાં જેટલાં જ્ઞાન-શિક્ષણ અને અનુભવ મેં હજી પ્રાપ્ત કર્યાં નથી તેમ જ ક્યારેય તે હું સમગ્રની શકીય કે કેમ તે માટે શકાત્મક છું. કોઈનેય માટે તે અતિ-વિદ્ય પ્રથ છે તેમ હું માનું છું. અરુ.

સૌથી પ્રથમ તો ગુજરાત કોલેજમાં બહુતો હતો ત્યારે ‘પગલું’ બનીને ‘લગના ઉમેદવાર’માં બહેરનાં તખ્તા ઉપર આવ્યો. તે મને ભય છે કે નાટકના શીર્ષકને સાંપડે કરે તો જ અત્યાર મુશ્કેલી રહી ગયો છું. નાટક એકાંકી તેમાંય વળી એક નાની ભૂમિકા, તેનો વળી આ કૃત્રિમ શો? પણ અમદાવાદના ‘ચિંતાઈ-નિવાસ’ના મુળીયામાંથી કૃમ તોડવા જતાં ત્યાંના રમેશજી ‘બિયાજી’એ જે ‘હાકોટા બોલાવીને અમને બહાર કાઢવા તેમાંથી ‘પગલું’ ને ‘પ્રવેશ રીતિ’ સાંપડી. પાત્ર બનીને પાછા ફર્યા તોય તેની જાણ ન રહી. આ હતું પહેલું પગલિયું. આને લીધે જ જેને Stages-Manager (મંચ નિર્ણા) કહે છે. તે સદાને માટે ‘વિદાય’ લઈ ગઈ. તાત્પર્ય એટલું જ કે કલાકારોએ પોતાના આંખ, કાન, તે સમગ્ર બોધાક શાખવાના હોય છે અને વાદ્યરત તેમ જ શાખવાની હોય છે એ દિશાસૂચન પણ મળ્યું. આ હતી ૧૯૭૩ની સાલ.

તે પછી તરત જ ‘પરિવર્તન’ ત્રિઅંકી નાટક રાજકોટમાં રજૂ થયું, એમાં નાટકનાં નામને સાંપડે કરનારી ભૂમિકા મળી. બપોરે પુરુષોળીયું બાવતું બોજન હતું અને વધારે દાખ્યુ. રાત્રે ૮૧ વાગે પ્રયોગ, સંજ્ઞા વિષેટર પર પહોંચ્યા ‘પ્રથમ ત્રિઅંકી’ની ઉંમર એ એક તો પુરા કરાવ્યા. ‘ત્રીજા અંકમાં’ એક વાર મોટેથી દસવાતું હતું. ‘અકનાયકો’ લાંબુ દરો. એ. માન્યના તે વખતના પ્રેક્ષકોમાં ૨૬ હતી ને હું પણ તેમ જ માનતો. પણ ખાલી પેટે

મારી ભૂમિકા

“લાંબું” હસાયું નહિ જેમ બરેલ પેટે ન થાય તેમ. આમ એક જરૂરી પાઠ-શીખ્યા કે ખાલી પેટે રંગ-મંચ પર જતામાં જેખમ છે. કોઈ પ્રેક્ષકોએ “અસ્થા ખામને નથી આવ્યો?” એમ જાનવંદક પ્રશ્નાત્મક સ્વયન પણ કરી લીધું. આ નાટકમાં પીરસાયેલા કણ-પ્રિય બીન-સંગીતે મારા દરેક નાટકમાં ગીત-સંગીત માટે મમત્વ વસાવતો કરી મૂક્યો.

લેખક :

શ્રી. પ્રતાપ યોગી

શ્રી. મુનશીના ‘પીઝાસ્ટ પ્રેદિસર’માં ભૂમિકા કરવાની તક ‘નાટકી’ રીતે લાધી. તે પહેલાં એક નાટક-નામ ભૂલી ગયો છું-નો પ્રારંભ, ખસનાયકની જાણમાં દોઢ પાનાની ‘સોલીશોડવી’થી થતો હતો. આ પાને બજવનાર બહેનો શરૂઆતના થોડા દિવસ અસમ તાલીમ લેવાનાં હતાં. પ્રા. અનંતરાય રાવળ તથા પ્રા. ભાંડારક જેઓ ગુજરાત કોલેજની સંસ્કાર પ્રદર્શિમાં બેઠા રસ લઈ રહ્યાં હતા તેઓ અમને પુરુષ-પાત્રોને માર્ગદર્શન આપતાં હતાં. સહરિદસદસના પ્રથમ દિવસે ‘સોલીશોડવી’થી મંડાણ થયું ને તે પૂરી થાય તે પહેલાં જ તેનો અંત આવી ગયો. બહેનોએ નાટકમાં કામ કરવાની સાક ના પાડી દીધી. થેયું! નાટક પડતું મૂકાય ને ‘પીઝાસ્ટ પ્રેદિસર’ની વરણી થઈ. મારા પ્રાધ્યાપકોએ ‘પ્રેદિસર’ ઉમદા પાત્ર મને જ મળે ને તે પણ હું સારી રીતે બજવી શકીશ એમ આગ્રહ સેવ્યો ને અપામ્યું; પણ તાલીમ વખતે “પ્રેમીઓ” પાંચ ખુરશી દર બેસાને “પ્રેમાલપ” કરવા લાગ્યા. પ્રથમ રાત્રીએ ‘પ્રેમિકા’ પાંચ ઇચ્છું પણ અંતર ન રાખતાં ‘પ્રેદિસર’ ગમ રાવા લાગ્યા, પરસેવે રેખાએ થઈ ગયા, કારણ તેની માટે આ તફાવત જ અનુભવ હતો. ત્યારથી તે આજ મુશ્કેલી ને હવે પછી પણ હું મારા પાત્રમાં તેમ જ બીજાઓની પાસેથી પૂર્વ-તાલીમમાં પણ જે રીતે પોતાનું પાત્ર તેઓ રંગમંચ પર બજવવાનાં હોય એ જ રીતે બજવવાનો (દર ૧) આગ્રહ સેવતો આવ્યો છું. સાથે

સાથે નાટકનાં 'ચરિત્ર પાત્રો' (Character Roles) સામે મુખ્ય મનાતા નાયકના (Hero) (Straight Roles) પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિ મેળવી બહુવર્ણ કેટલાં દૈનિક પડે છે તે અનુભવ પણ મેળવ્યો. પ્રથમવાર પાસ્તિલિક પણ આમાં મળ્યું.

'નર્મદ' માં ત્રણ અંકોમાં ત્રણ જુદા જુદા પાત્રો ર્ધ્યાં. 'મુન્દરીક' માં બાષ જરાવંત હાકરને, શ્રી. ગોહિવાલાને તથા મારે નાની નાની ભૂમિકાઓ બજાવી અમારા સાથીઓને એ સમજાવવાનો સમય આવ્યો કે એ ભૂમિકાઓ પણ નાટકની સફળ રજૂઆત માટે અતિ-મહત્વની હોય છે. જુદે જુદે વખતે 'કર્યાણી ઉફે' ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ' માં 'જાણી ગમનસાલ', 'ચિના અનંતરાય' તથા 'ઇન્સ્પેક્ટર' ની ભૂમિકાઓ મેં કરી છે, ત્યારે જુવાન, આયેડ અને સમાધીશના પાત્રોમાં અવાજ, અભિનયની લક્ષણો, આવડિક અભિનય વગેરેમાં કેવા ફેરફારો જરૂરી બને છે તે સમજાવે બેઠાં.

સી. સી. ના 'આગામી'માં 'ફરાવર જોન' બ્રિટીશ સમાધીશના જ માનસને વશકાર એવું લંડન લંડન કરવું લમડી ને પાત્ર હતું. જરાવંત હાકરના 'મા'માં હાથમાલી પ્રકાર જતીને આવ્યો. સી. સી. ના 'આણંદ'માં 'દોષરો આવર' બન્યો. પતિ એટલે પ્રમેયેષર એમ સ્ત્રીઓએ માનવું નેહ્યે એ માન્યતાના જમાનામાં 'પતિ' હોવા છતાં 'બાળપણની પ્રીત તે કેમ બુઝાય' એ રીતે દેવશની પ્રીતમાં અખંડ મુરતી દુનિયાની નજરે પોતાની પત્ની બની સુકેલી 'આણંદ' તારી મરજાદ એ મારી સગી બેનની મરજાદ' એમ કહી દેવશને પાછી સોંપનાર એ નિરોધ એના જમાનાનો, નર્મદનેય આંડી કે જેનો સુધારક હતો. કથનાનું પાત્ર હોય તોય પુત્રી બન્યું કરવાના પ્રેમ અને ત્યાગની આવી કરવાના એવ આજે કોહને જરૂરી નથી III '૧૯૪૨' માં દેવશની આગામી કાળે મુરતો દોષા છતાં પોતાના છેલ્લા સંતાનની પણ આગામીની લગતમાં કર્યાની આવી દેવી એક માનાના લગ્ન દેવશને તે ત્યાગ પાછે નતમસ્તક થઈ જતો. કરવો આનંદ અનુભવનો બજાવખેર પ્રકાર; એક દેવશનું ચક્ર પાત્ર હતું. વાર્તાની વસ્તુને વળાંક વારે પદકાપ્ત્ય એ પદોચાનનાર પાત્ર કરવાની તક 'મેટાબાઈ' એ આવી આટે રસ્તે દોરણ અંગેલી 'નાનાબાઈ'ની જનીને બજાવવાની મમળના આડંબર નીચે 'સીપી રાઈ' પર

લાવનાર એક અનોખા ખજાણ હતું પાત્ર બજાવવાની મૂળ મંત્રી પડી.

'આગામી', 'મા' 'આણંદ', '૧૯૪૨', 'દુનિયા સું કહેશે' 'આપવાત', 'પુનરાવર્તન', 'સુમંગલા', 'મેટાબાઈ'...એમ ગંબીર નાટકોની વજાવર ચાલી ગય છે. તેમાં જુદા જુદા લેખકોની કથન, જુદા જુદા પ્રસંગો (Situations) જુદા જુદા મુદ્દા તમને એક જ જાતના પાત્રો થોડી થોડી પણ જુદી રીતે રજૂ કરવાની તકો આપ્યા જ કરે છે. અવજાત તમારે તે શોધી કઢાવવાની હોય છે જુદી રીતે જ રજૂ કરવાની મમરા તથા સમજ કેળવવાની હોય છે.

નાટકનાં હિન્દુશન તથા પાત્ર કરવાની એવી જવાબદારી પહેલી મેં સ્ત્રીશરી હતી પણ સહકલાકારોના અભિનય, પાત્રલેખન Development of character તથા Frame work માં કોઈ ક્ષતિ ન રહેવા પામે એ માટે 'આપવાત', 'પુનરાવર્તન', 'સુમંગલા' વગેરે નાટકોમાં એક નિયમની રચો ખાડી હિન્દુશન સંભાળ્યું, 'વડ અને ટેકા' તથા 'નરમંકા'ના અપવાદો એ નિયમને કાયમ કરતા રહ્યા છે.

સર્વ પ્રથમથી જ ગંબીર નાટકો, ગંબીર વિચારસરણી તેમજ દેશ તથા પ્રાંતની નાટ્ય-પ્રતિ ઉપર ગંબીર જવાબદારીઓ છે. તખતો, રંગમંચ એ સમાજ-શિક્ષણ, સામાજિક પ્રગતિને માટે ઉપયોગી 'લયિયાર' છે એ પ્રવાહોમાં એતાપ્રોત રહેતો એટલે બહુધા શોકો 'રંજનાથ' નાટક જેવા આવે છે એ ભાવનાથી દૂર રહ્યો. વળી 'અતોરંજન' એ તાં 'રંજન' એ 'મન' સાથે સંકળા-એવી ભાવના છે, એટલે હરેક માણસને મન 'રંજન' જુદાં જુદાં રજૂ થો ધારણ કરે. મારા મનને ગંબીર નાટકો 'રંજન' પૂરું પાડતાં હતાં પણ તે વખતે મુંબઈમાં 'કોમેડીઝ' ની બોલપાત્રા શરૂ થઈ હતી. નાટ્ય સંસ્થાઓને Box office પર નજર મળ્યા વગર ચાલે એમ ન હતું. તેમાંય 'રંજન' સંસ્થા જેના સભ્યો સંસ્થા પાસેથી એક પાઈ લીધા વિના ઉચ્ચ 'ગોના ગોળીયંદન' કરી નાટ્યપ્રગતિ કરી રહ્યા હતા ને છે, જેને સરકારી તો મું પણ ખીણ કાઈ પણ આર્થિક સદાય મળવાની વાતોજ ત્યારે 'હવાઈ-નિક્કા' જેની હતી, તેને 'દારૂ-પ્રધાન' નાટક લીધા સિવાય છુટકો ન હતો, છેક તેમ પણ નહોતું, આખરે 'દારૂ' પણ માનવજીવનનું એક અતિ મહત્વનું અંગ છે.

"સરિથો-ગદ-હવાઈ", 'વડ અને ટેકા' એ

‘રંગભૂમિ’ માં તેમ જ ‘બાહુતી પતિ’ એક કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવ્યું, એ ‘હાસ્ય-પ્રધાન’ સર્જનો. ‘કોમેડી’ ના પાત્રો માટે જે સ્વસ્થતા ને, ટેમ્પો (Tempo) અને વિપુલ હાસ્ય પ્રગટાવવા જે Release of tensionની આવડત જોઈએ છે તેમ જ કોઈ કોઈ વાર સાચું પાત્ર કંઈ જોયે તો પ્રસંગોપાત એકાદ દુષકો સુધી દેવામાં જે Presence of mind ને ‘Timing’ જોઈએ તે Perfect હોવું જોઈએ, આ નાટકોમાંથી એ વિશે ઘણો અનુભવ ને શિક્ષણ-મળ્યાં. ‘કોમેડી’ પ્રત્યે આજે વર્તમાન પત્રો, ટીકાકારો તેમ જ નાટ્ય-પ્રશ્નિકા દિવસપત્રિકામાં એક ‘ખાસ’ લાગણી પ્રવર્તે છે ને મહદ અંશે તે માયી પશુ છે. મારા સંજોગોને તેમજ સહૃદયતાથી આવકાર્યા છે ને સહકૃત્ય જોઈ શકાય એવાં ગવ્યાં છે તે મારાં અરોબાધ, જ્યાં તેમ થાય તે વિશેષે ખાસ કાળજી લીધી છે એ પશુ યાદ રાખવું જરૂરી છે. ‘બાહુતી પતિ’માં હાસ્યનિષ્પન્ન કરવા માટે ‘પશુ કેટલી, માસિની બહેને તો મને બાહુતી-પતિ તરીકે ગણ્યો હતો, આજની રાત પૂરતો’ આ સંવાદમાંથી ‘આજની રાત પૂરતો’ કાઢી નાંખીને પશુ કું તેને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસે જતા સમગ્ર સફળતાપૂર્ક રંગ કરાવી શકશે હતો. ‘ક્રિસ્ટિયો-ગર્લ-સુવારે’ તથા ‘ફુનિયા કું કહેશે’માં પશુ આ ખતની ચોક્કસાઈ મેં રાખી હતી. કહેવાની મતલબ એ કે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા ‘અધિક જાતના’ સંવાદો જોઈએ જ એ માન્યતા જેટલી જલ્દી મનમાંથી કાઢી નાંખાય તેટલું વધુ સારું.”

અમદાવાદમાં બાઈ જશનંત દાકરે ‘મયે મળવા અને ભેટાગો છળવા’ જેમ ચતુરંકી “ફુનિયા-મેલી” માં (મારી કરી) મને કુંખી કરી ચૂક્યો. સંજોગવશાત ફક્ત ચાર કલાકમાં, આમજે દિવસે એ નાટકનો પ્રયોગ જોયેલો એના જેર ઉપર પૂર્વ તાલીમ વગર જ ‘બેનિદાર’ના પાત્રમાં એમણે મને તખ્ત ઉપર દડોતરી ચૂક્યો. તેમના ‘સીતા’ તથા નટમંડળના ‘દીગલ્લી ઘર’માં પશુ કંઈક એવું જ જન્મું. ‘દીગલ્લી-ઘર’માં મને યાદ છે ત્યાં સુધી અનેક સંખળ કારણોને લેધને મને ફક્ત ૭૭ Rehearsals મળ્યાં હતાં. સંવાદ ને પ્રમાણિતતાના પાયા પર નિરસ રીતે ગિંદગીનું ચણતર કરતાં, પ્લીને ‘દીગલ્લી’ની કલાએ લાવી ચૂકનારને એ દીગલ્લી તરફથી સારું સારું વાતો સંભળવા મળતાં અવાક બની જતા પતિનું પાત્ર અજ્યવું-દિના માંધીની સામે-એ કપરું કામ હતું એ

તો પૂ જવણંકર ‘સુંદરી’ના આશીર્વાદ હતા તે હેમખેમે પાત્ર કિતરો. વિચાર પૂર્વકનો અભિનય કરવા પૂર્વ તાલીમ ખૂબ મહત્વ બને છે. You must think while you act અને એટલે જ તથા-ચાર પ્રયોગો સુધી તો પાત્રો પોતાનો અભિનય તથા Reactionsને અવરિચત કરતાં હોય છે ત્યાર પછી જ તમારા પાત્ર અને અભિનયમાં કક્ષા તથા રિચરતા આવે જે બાકાના પ્રયોગોમાં તમે નિખાવી શકો. Extensive Rehearsals (આ માટે) તે નાટકની સફળ રજૂઆત માટે અતિ જરૂરતાં છે.

‘અસ્વાબલી’માં ‘દેવોભા’, ‘ફુનિયા-કું-કહેશે’માં ‘જમદિય’-તથા ‘નરજી’માં ‘રામદેવ વાધેલા’ એ મારી વાદ્યાર ભૂમિકાઓ.—

‘અસ્વાબલી’માં ‘દેવોભા’ દેવમાઈના પ્રેમી હોય છે. “દેવમાઈ, તમારે જોઈએ એવો પુત્ર બનીને કું સટેહે આગ્યો છું. હવે તમે કું જન્મ્યા આપો છો?” આમ દેવમાઈના કથનને પોતાની રીતે સમજી તે ક્ષિપ્રમાંથી ‘કમાંડર’ બની તેની પાસે પાછો આવે છે. દેવમાઈ એની સિદ્ધિઓ પર પ્રકારો કરે છે ‘બળવાખોરોને એટલે હાથે જેર કરનાર’ કમાંડરનું ‘અહમ’ ધમાય છે. કાંઈપશુ ભોગે દેવમાઈને મેળવવા તે કંમર કસે છે. તેમાંથી અનેક કાચાકાવા રાજગરમો જન્મે છે. સત્તાના મદમાં બાન બુદ્ધેશ એ કવિ પોતાના જ હાથે પોતાની માતાની હત્યા સુધી આગળ વધે છે. માતાના મૃગા, નિસ્વાથ બલિદાનથી તેનું કવિ હૃદય ત્રાહિ-ત્રાહિ પોકારે છે. પશ્ચાતાપના અભિનયી વિશુદ્ધ બની તે બાળપણના એક મુળબાને જલ્પને મળે છે.

A gifted poet returns home from successes on the battle-fields to claim back his beloved only to be turned down again. Mad with Fury and possessed by vengeance (the) achiever self purification when the poet regains the control of heart and head. A character full of true poetic justice, which is the corner stone of any and every play.

આમ વિશ્વવિખ પાત્રો એકમાં સમાઈ જાય છે તે અવ-નાયકથી એક હતાશ પ્રેમી કવિહૃદય વિગ્રહી સૈનિક બની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા બલિદાનોની પૂર-પરા સળંગવેતો સામાન્ય મનુષ્ય તે છે.

‘ફુનિયા-કું-કહેશે’નો ‘જમદિય’ એક Frustrated માણસ છે. Frustration માંથી ‘તકવાદી’ બનેલો. હવણી સોજનમાંથી માનવ સદગ નમજાહઓને વશ થઈ

વાસનામય હવન હવતો પોતાની પત્ની 'કાંતિ'ની ગહેર સિદ્ધિઓથી અજાણમણ અનુભવતો-આમ એ એક અટપટું પાત્ર છે. એ પાત્ર આ રીતે 'પ્રમાણિક'પણે રજૂ થાય તો જ 'કાંતિ' ધર છોડી નવ્ય એ અત્યંત પ્રસંગ પ્રેક્ષકોને 'ગળે બિનરે' એમ હતું. હજી આપણા સમાજમાં પ્રશ્નિત સ્ત્રી પોતાના બાળક, પતિ તથા ધરને ત્યાગી નવ્ય એ વિચારધારા વહેતી મૂકી એ ભ્રેમખતુ કામ છે. પ્રેક્ષકને Convince કરીને મોકા તે જ રત્ન કરી શકાય. 'બનાવટ, જુદાપણ, કાંતિના આરંભ ઉપર ગચ્છી આરોપો, કાંતિનું જ પોતાની નમણાઈઓ માટે કારણભૂત હોવું' આ એ જ પર પ્રચર અત રમવાની હતી. એમાં સાદહજુપણે માનીને પ્રેક્ષકોને બનાવવાનું હતું.

'નરમંકા'નો 'રામદેવ વાયેશો' એટલે ખાનદાની, કન્યા, આમર, વહેલી આવનાઓથી, પ્રભાવિત, મદા-સાગરના તોફાનથી ટેપાયેલા સાગરખેડુ, હવનમરણની યંત્રના ન ફરનાર એક મરણજો. હવનના ઝંઝાવાતોમાંથી સર્વવંતા સર્વનાશ સહુ 'વેરના અનિયતિ ચિતાના અંગા' નથી હોડાના, શૈલિના ક્રાન્તિથી આત્માને શાંતિ નથી મળતી, ક્ષેત્રેશુનો વિસાગ બારે પડી ગયો એમ બારે રિતત ચૂકવી એ જોડા મદાસાગર નેટલો જ શાંત અને ગભાર બની નવ્ય છે. એ એક વસ્તુકષિત અપ-માનીન ગમચી, દુનિયાદારીના વેરઝેરોથી ઘેરાયેલા જ્યાં ગમર બાળકનો વાળ પછી વાંકો ન થાય એ માટે ફરમનના-દીકરોને બગાડવા પોતાના દીકરાઓની આંતુની આપી દેતાં ન ખંચાતો 'પડો તેવા દેવાશે' એ ધમપગડાંઓને અંતે શાંત અને નિરપહોળ-હવનને અપનાવતો એક મહાન આત્મા બની રહે છે. કેટલું ચરિત્ર-ચરિત્ર્ય !

આ નાટકોની જોરદાર બાબ એ સર્વાંગ સુંદર રમ્યાન માટે આ ચરિત્ર-ચરિત્ર્યના નેટલો જ જવાબદાર છે એ યાદ રાખવું જ પડશે. ઉપરાંત 'આપવાત' માં શ્રી રમેશ જમીનદારના સદકારથી અપનાવેલી 'દિવાલ વગરના' અનિવેશની technique પણ અદ્ભુત છે. તથા 'નરમંકા'માં ઘણી જ ઉપયોગી નીવડી. 'નર-મંકા'ની ક્રિયાપ્રત્યાભાસ બહુવાક્ય 'મેં આહિર' stage evલીંગે જોયે ઉડી જ રાકતો નથી. એમ કંટુ એના પિત ઉપરવટ છે. ટેકરા ઉપર ચડવાથી જેમ આપણું સ્ત્રીજ લખાય છે તેમ તખના ઉપર પણ પાત્ર ભારે વેગપાત્ર પર ચડે છે ત્યારે પ્રેક્ષકો ઉપર અનેરો પ્રભાવ ટાપી શકે છે.

એકાંકીઓ- 'માનવતા', 'પ્રગતિ', 'બસ-પ્રેસર', 'નોગીઆના બારા', 'જવસંતઅગની', 'જોતરો જોત તો', 'ગમત છે', વગેરે એકાંકીઓ પશુ-સિદ્ધાન્તક સિદ્ધિ પછી શીખતી મઠ છે.

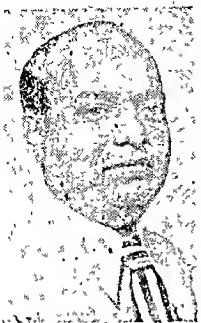
Waiting for lepty" તેમ જ 'Farmer's Geela' જેમાં અલગ નાટકો પણ રમ્યાન તથા નાટ્ય વસ્તુ (theme) માટે ઉપયોગી સંગીત યથા દ્વારા waiting for lepty માં પ્રેક્ષક મુદ્દામાંથી દોડતા વાચી

રંગમંચ પર જઈ lepty ને કાંઈએ પીધાં યા ક્યો છે એ જાહેરાત કરવાની હતી. સુંદરબાષ હાલમાં તખનાની બાલુમાં જે નાનો દાદરો છે તે ચડનાં, પહેલાં જ પ્રયોગમાં, અપરોધે મારો પગ લપરચો ને પ્રેક્ષકો સહાનુભૂતિથી 'ઓહ' કરી ઉઠ્યાં. આકસ્મિક અનેરો આ બનાવ મને બાકીના પ્રયોગો દરમિયાન એ જાહેરાતને ઉપર ઉઠાવવામાં ઘણો જ મદદરૂપ બન્યો.

મારા ઉર્ફ-દિલ્હીના નાટકોમાં શ્રી અશ્વી સુદાર ભાંડરી રચિત 'ચેલે કાસકા ખન હે' બીલું 'અનિમ અભિલાષ' ને શ્રી અગમ અલમદ અગમસ સિખિન 'જુલેદા' શ્રી સિતામ અલુવેલીનું 'સગરી' વગેરે ખાસ ઉલ્લેખનિય છે. શ્રી. કૈન 'અનિમ અભિલાષ' માનવ નિર્મિત બંગાળના કુલાળથી પિડિત-એક ખેડુત દુરુબના મોટા પુત્રના પાત્રમાં જીવી જતા હતા, કારણ કે પોને તે પીડા અનુભવેલી. પાછળથી તેમનો અનુભવ મારો કરી લાકો એ પાત્ર મેં પણ બજાવ્યું. 'જુલેદા' માં જુલેદાના પિતા 'મારદરજ' ઉર્ફ સાળાના શિક્ષકના પાત્રમાં બહુ જ સાદુ ઉચ્ચારણુ જરૂરી હતું. શ્રી. અગમસ તથા દિલ્હી જી બલરાજ સહાનીએ ખાત્રમાં વિશ્વાસ મૂકી તે પાત્ર મને સુખત ક્યું. નટ તરીકે તમે જુદી જુદી ભાષાઓ વિશદ રીતે બોલી શકો અને તમારા પોતાના પ્રાંતની Dialects પર પણ તમારો કાબૂ હોય એ જરૂર છે. નાટ્યશિક્ષણમાં તેનું જાન આપવું એ અતિ જરૂર બની રહે છે.

૧૯૩૭માં જાહેર રીતે શરૂ કરેલી આ પ્રવૃત્તિના પાયા તો ત્યાર પહેલાં નાંખી ચુક્યા હતા લગ્ન કે જનોષ પ્રમંગે ભારે બધા સદકાર સદપરિવાર, લખખગ દર વર્ષે ભેગા થતાં ત્યારે નાટક, સંગીત-દરીશાષ વગેરે કોટુબીક કાષકમ થોળતા જ. મારા મામા પ્રાન્ત: સ્મરણીય સ્વ. શ્રી. જ્ય-સંકર પિનાંજરદાસ ત્રિવેદી તથા શ્રી. ચંદ્રકાંત મૂળયંકર ત્રિવેદી ને શ્રી. હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી એમને બધાં બાળકોની યજિતઓ દરેક દિશામાં બિરો એમ હોય હતી અને ખૂબ પ્રોત્સાહન પણ આપતાં. આમાં મારા પ. પિતાજી શ્રી. જયસિલ લ મંગળજી દરજીવન એમના તથા આ જવાબદાર તરફનો પણ એકધારો વિકાસ શક્ય બને તે માટે મંચી જ, સગવડો ને સદકાર બધાં એટલે પ્રાંતિ વંદ વેગવાન બની. આ માટે હું નેઓ બનાવો અવ્યંત ઝમણી છું.

બાપી મેં યાત્રાતમાં જણાવ્યું તેમ અનિનય તેમજ મેં બજાવેલાં તમામ પાત્રોનું વિવરણ તે ચર્ચા તદ્દન અશક્ય છે, કારણ કે નાટકની વસ્તુ, પાત્રાલેખન, પ્રસંગો, સમયોના અભિનેતા અને અભિનેત્રીઓ, દૂકમાં નાટકની 'અભિલાષ' નો અનિ મદવતો પ્રશ્ન પણ ચર્ચા પડે જે મારે મારે હજી વિષટ કાષ છે. લાંબી સમજને આનંદ માણવા વાચક પણ એ નાટકોની ધ્યા-વસ્તુ તથા પાત્રાલેખનથી જાણકાર હોવાં જોઈએ જે મને લાગે છે કે શક્ય નથી.

મેકમેથમાં અપરાધનાં અને દંડના તરવો

મૂળ લેખક :

આચાર્ય શ્રી. ટી. એમ. અડવાણી

૬૨

અનુવાદક :

શ્રી. વ્રજલાલ પારેખ

શ્રી. વ્રજલાલ પારેખ

શેક્સપિયરના વિખ્યાત ડ્રામાન્ટ નાટક 'મેકમેથ'નો નાયક, કોટમેન્ડના રાજાનો અનિ ક્રટનો સંજયી એક ક્રોધાળુ ઉમરાવ છે. એ એક અભિમન અને ઉચ્ચ મનનો પોદો હતો અને એનું અતર રાજા થવાની મદત્તમાં પ્રયત્ન કરતો હતો. એની એ મદત્તમાં ક્રોધાળુ પ્રજાને ક્રોધાળુ કરાવતો અને પતિપરાયણ એની એની

અસરકારક એવું કહું જ નથી, પરંતુ કવિએ એની સ્થિતિ ને રીતે કરી છે તે જોતાં એ ખૂબ જ અત્યંત એવાં નીતિનાં ગદન મુશ્કેલી સમર ખતે છે. નાટકનો વિચાર કરતાં આપણે પ્રથમ તો એ જોઈએ છીએ કે જ્યાં સુધી અપરાધની બાબતને લાગેલ છે ત્યાં સુધી કવિએ નાયકના હૃદયમાં દોરે દોરે આપી

શેક્સપિયરના ડ્રામાન્ટ નાટકોમાં રોમિયો જુલિયટ, હેમ્લેટ, ઓથેલો અને એ હારમાલામાં જ મેકમેથનું સ્થાન છે. પાપના પરિણામ પાપીને ભોગવવાં જ પડે છે, પરંતુ એની વ્યથા ગંદ રીતે એ મ મનને દોરી ખાતે છે એનું દર્શન આ લેખમાં ખૂબ જ સચોટ અને વેધક ફાંટીએ થયું છે. આ લેખ "કેના જ્યાંતિ" માં અંગ્રેજી વિભાગમાં પ્રકટ થયો હતો અને મુ. શ્રી. પ્રાણનાથભાઈની ઉત્કૃષ્ટ છંદાથી "ગુજરાતી નાટ્ય" માં શ્રી. વ્રજલાલ પારેખે અનુવાદ કર્યો છે.

પણ ઉત્તેજિત કરે છે. મેકમેથ એક સાથે એક જગતને દાખલે તેમજ પરદેશી કુસમને કાંડા કાઢીને આજે દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. ઉમરાવો અભિમન રાજાની એના કોટથી રક્ષિત મદાલમમાં પહોંચી એનું જનુમાન કરે છે; પરંતુ હેડી મેકમેથથી પ્રેરિત અને ઉત્તેજિત મેકમેથ, રાજાની હત્યા કરે છે. રાજાના પુત્રો નાસી છૂટે છે અને મેકમેથ રાજ્ય પર કબજો કરે છે, એને માસી કાસ્ટોરિયો આરંભ કરે છે, અને ઉમરાવો એક વફોરીને વિરોધનો વરણ જમાવે છે, એ પરિણામે એ ઉમરાવો એની સામે ઘાવ છે અને એને પરાસ્ત કરે છે. આમ જોતાં મૂલે વસ્તીમાં

દોષો છે. અપરાધ કરવાની ટુન અને આકર્ષણ મુખ્યત્વે જોતાં અંતઃકરમમાંથી જન્મે છે અને નદિ કે બહારની વસ્તુઓમાંથી. માનવીને અનિષ્ટકામો કરવાની તક, પ્રતિજ્ઞા અને આકર્ષક બળો મળે છે, પરંતુ કવિ તો અહીં બતાવે છે કે માનવી પોતે જ પોતાનો પ્રથમ અને મુદ્દાન, અપરાધનો અને અનિષ્ટનો પ્રેરક છે. રાજાની હત્યાનાં સંજયમાં હેડી મેકમેથ અને 'Weird sisters' - ગાંધીજી સાથેના નોંધના સંજયથી આ પાત સ્પષ્ટ થાય છે, મેકમેથની સુનાહમરી કાસ્ટોરિયોમાં કોટકોની અને અત્યંત જોશમાં અત્યંત દાઢરી આપની, નાટકના પ્રથમ દૃશ્યમાં જ પ્રવેશી, પિશચ્ચેવિનાના બિદામણી અને બપરેરક

પ્રાણીઓ સમી આ 'weird sisters'—શક્તિઓ કોણ છે? 'weird' એ શબ્દ નસીબનું સ્થાન કરે છે તેથી કેટલાક વાંચકો એમ માનવા પ્રેરાય છે કે એ નસીબની દેવીઓ છે, પરંતુ એ પણ તેમનું જરૂરી કે કે એ ગુનાદમય મન પર જ કાર્ય કરતી હોય છે; એ એના બાવિની આગાહી કરે છે પરંતુ પોતે જાતે કશું જ કરતી નથી. એ તો માત્ર જે માનવીઓ પોતે જ પતિત થયા હોય છે તેનું વધારે અધઃપતન કરાવે છે. કવિએ મહામહેનતે એ જતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે રાગની હત્યા કરવાનો વિચાર, મેકબેથનો પોતાનો જ હતો. જ્યારે 'weird sisters'—શક્તિઓ એને 'એ રાગની યજ્ઞ' એવી આગાહી કરી વધારે છે તેવી જ તે ગુનાહની સરૂઆત કરે છે અને એમાં આનંદથી મગ્ન થાય છે. એનો સાથી અને હુકમો સંદાયક સચાજ બેન્કેસો એની અસરથી સંદેહરૂપ રહે છે એટલું જ નહિ પણ એનું સ્વપ્ન અને નેખાદસ આધિદેવિન ગુનાદમય વિચારોથી ઝંખવાયા તોર ઉપર તરી આવે છે :

"But it is strange"

(and often times to win us to our harm
the instruments of darkness tell us truths
Win us with honest trifles, to betray,
in deepest consequence."

આ સ્વપ્નમય વ્યક્તિઓ એ કેવળ 'આંતરિક આકર્ષણનાં બળો' છે એ પણ સાચું નથી; કારણ કે મેકબેથના સિવાયનું તેમનું પોતાનું અસ્તિત્વ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ તેમને હોય છે. મારે મને આ weird sisters ના પ્રભુ નિરાકરણ શેકસ્પિયરે પોતે જ સ્વપ્નનું છે અને એ નિરાકરણ શેકી મેકબેથના મુખમાંની નીચેની પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે :

"Come to my women's breast And take
my milk for gall, you murdering ministers,
Where'er in your sightless substances,
You wait on nature's mischief."

કવિ આશ્ચર્ય પામીને આ માનવા દત્તા અને એ શક્તિઓને એણે weird sisters—શક્તિઓમાં મૂકી/કરી છે. પરંતુ એની એ માનવા પણ એટલી જ સાચી હતી કે એ આપનું મન નિર્મળ અને પવિત્ર હોય તો જીવિષણા કે ઝાણ આપજીને સવાળી યજ્ઞનાં નથી—

"My strength is as the strength of ten
Because my heart is pure."

મેકબેથ: સર હર્મલ્ડ ટો

*

મેકબેથના ગુનાહ માટે શેકી મેકબેથ પણ સંધિસાધી જતાપહાર નથી. એ અપરાધમાં જાતે સક્રિય ભાગ લે છે અને એનું અર્થકર મુદ્દમ પણ ચૂકવે છે પરંતુ એ અપરાધનું સ્થાન કરનારી એ જ પહેલી નહોતી. એ એને ત્રાસદાતા કરે છે અને જ્યારે મેકબેથ હિંમતમાં હોય છે—અપરાધ છે ત્યારે એને ધ્રેર છે પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે હત્યાનો પ્રથમ વિચાર તો મેકબેથનો પોતાનો જ હતો.

"What beast was't then that made you
break this enterprise to me?"

આ નાટકનો બીજો મહાન વિચાર તો એ છે કે માનવી પ્રાણીથી અપરાધ તરફ ખેંચાતો નથી અને આ આપતમાં તો આ નાટક પોષ કવિની Vice—કુર્મ્મ પડતી જનજીવિતી પંક્તિઓના નિર્દોષનરમ ગળી યમાય એમ છે:—

"Vice is it monster of so hideous a mien,
That to be hated needs but to be seen;
When seen so oft, familiar with her face
We first abhor, then pity and then
embrace."

મેકબેથ સરજનાથી અને મુદ્દમ અપરાધ કરતો નથી. અપરાધના સ્થાન માનવી એ અર્થકર રીતે કુર્મ્મ

છે. એ પેના અપરાધની સામે સકળ તેટલી બધી જ દલીલો કરે છે—પોતાની સંખ્યા તરીકેની ફરજ, વફાદાર પ્રત્યક્ષ તરીકેની તથા મીઠાવાન તરીકેની ફરજ અને મીઠાવાન, અને એના અપરાધના પરિણામની—“the deep damnation of his taking off” ની પ્રતીતિ પગ કરે છે.

“I have no spur

To prick the sides of my intent but only
Vaulting ambition, which o’erleaps itself
And falls on the other.”

મેકમેથમાં પ્રથમવાર પોતાની પત્ની પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમના અનિવાર્ય સ્વરૂપે જે આકર્ષણ જન્મે છે તે જ તેની માગી કશ્વના છે. એની પત્ની એની નજીકથી જાય છે કે, “the death of each day's life, sore sickness to catch the nearest way” અને એ તેથી જ એના ગૌરવને—એના પાંગળને જાગે છે, અને જ્યારે એ એના પંચ વચનબંધનો આરોપ મૂકે છે અને કહે છે કે એણે એના પત્ની પ્રત્યેના પ્રેમનો વિશ્વાસબંધ કર્યો છે ત્યારે એ-મેકમેથ- પ્રેમની આ અર્જુનો સામનો કરી શકતો નથી અને કાયરત થવાનો નિશ્ચય કરે છે.

તત્પના ઉપર ખૂબના પ્રસંગનું દર્શન રજૂ ન કરવામાં કવિએ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રસરસિ અને માર્ફ વાખમાં છે, પરંતુ એણે યુનો કરતી વખતની યુનેદગારની માનસિક રીતિ સંપૂર્ણ રીતે સુરપટતાથી ચીનરી છે. આવી જ સમજ રજૂઆત બીજો એક જ સેપક કરી શકે છે અને તે મદાન રચિત નવચકયાદાર ડોલ્ટોપરરો; એની જ નવચકયા “Crime and Punishment” પરની આ સેખનું માર્ફક મુદ્દુ છે.

પરંતુ ડોલ્ટોપરરોએ હવારની માનસિક રીતિનું વર્ણન કરવા માટે અનેક પ્રાર્થના સમ્યાં છે, જ્યારે શૂરિપરરે કુશળતાથી અને અદ્ભુત સાવધતાથી એનો સમાવેશ એક જ દર્શનમાં કરી દીધો છે એમ કશ્વનત નાટકનો પ્રધાન સ્વ તો છે બધ. પરંતુ આ દર્શનમાં તો એ બધ પરાગાજાએ પહેલે છે. આ દર્શન અતિશય આધુનિક લક્ષણ તો હવારમાં પોને જેનું સ્પષ્ટિકરણ અને ખુલાસો આપી શકના નથી. એના જે અચળે સંભળે છે ને છે. મદાન શૂરિપરરિયન વિદ્યાન કલ્પના કાલકે હવારમાંના મુખમાં મુકાયેલા શબ “Hill” ના અદન સ્વરૂપ નવક અંતિમિદેશ કરે છે અને કહે છે કે એ શબ

“the anxious listening, the eager sensitive ears, the breathless strain with which each murderous accomplice hearkens after any sound that they dread, might break, the silence of the night” તુ સ્વયં કરે છે. અતિશય કારણી રીતે શ્વાયકાં અંતરાત્માની સંવેદના મેકમેથની સ્વભાવિકતામાં નીચાણ છે તેવી સારી રીતે બીજે, કરે નીચાણ નથી:

“Methought I heard a voice cry,

“Sleep no more!

Macbeth does murder sleep”, the
innocent sleep,

Sleep that knits up the ravell'd sleeve of
care,

The death of each day's life, sore
labour's bath,

Balm of hurt minds, great nature's
second course,

Chief nourisher in life's feast.”

x x x x

Whence is that knocking?

How is't with me, when every noise
appeals me?

What hands are here? ha! they pluck
out mine eyes

Will all Neptune's ocean wash this blood?

The multitudinous seas incarnadine,

Making the green—one red.”

ઉપર તેંધેલી પકિતઓ આ નાટકના ગ્રીક મદાન વિચારના પુરાવાપ છે, કે હંડ એ અપરાધને તાકાળ અને અનિવાર્ય રીતે અનુસરે છે. શૂરિપરર માનતો હતો કે અપરાધ એ વ્યક્તિની અજ્ઞાતિની બાબત છે, તેથી એને દડપણ મુખરે માનસિક હોય છે. તદ્વપરાંત મેકમેથની, શૂરોથી દર રહેનારી ગતિ એને ચેતવણી આપે છે કે “in these cases, we will have judgment here, upon this bank and shoal of time.”

માનવીને આ જગતમાં મળતી નિષ્ફળતા એના અંતરમાં જન્મતા સતાપની પાસે કંઈ જ વિસ્તારમાં નથી. જિવે સંતાપ હેડી મેકમેથમાં પહેલાં જન્મે છે. એને શરિરોક્ષિ આન યાજ છે કે એના બધા જ યુનાઓનું પરિણામ બધ આધુનિક છે અને પાપકર્મ કર્યો પછી એ જ્યારે બીજી વાર આપખુંને દેખાય છે ત્યારે એ વ્યથિત અને કંપિત

મને એની અપવિત્ર ઇચ્છાઓની સરિયામ નિષ્ફળતાને જ
અક્ષત કરતા શબ્દો ઉચ્ચારે છે :

"..... Naught's had, all's spent,

When our desire is had without
content;

'Tis safer to be that which we destroy.

Than by destruction dwell in doubtful-
joy."

લેડી મેકમેથને પોતાના પતિ પ્રત્યે અપાર
પ્રેમ અને ભક્તિ હતાં તેથી જ તે એના પતિને
રોકાવે-બેના રાત્રીથી ચપેથો બેવા ઇચ્છે છે અને તેને
માટે અપરાધમાં બાગ લે છે, પરંતુ- એ પોતાની
મદતના બાગીદાર અને પ્રિય સાથીને વિચિત્ર પરિસ્થિ-
તિમાં જુએ છે- "keeps alone, of sorriest fancies
his companions making" અને એ મંજવણ
અનુભવે છે, એનો સંજ્ઞ દૂર થાય છે. એકબીજાને
અતિશય પ્રિય એવા, અપરાધના આ સહકાર્યકરો વચ્ચે
જે અંતર પડી જાય છે એ એમના હૃદયો ખૂબ જ
અગત્યનો બાગ છે. પહેલો અપરાધ ક્યાં પછી લેડી
મેકમેથે પોતાનું ઇચ્છાશક્તિનું સમગ્ર જ બળ ગુમાવી
દીધું છે એમ આપણને લાગે છે. એનો નીતિતંતુ સદંતર
તૂટી જાય છે અને પછી એને બીજી કશી જ વાતમાં કે
વસ્તુમાં રસ રહેતો જ નથી. ભોળા સમારંભના દસ્તખમાં
એ ફરીવાર પોતાના પતિને પોતાની જાતને દગો
દેતો અટકાવવા પોતાનું સમગ્ર જ બળ વાપરે છે એ
પણ સાચું છે, પરંતુ જેમાં એ બંને એકલાં પડે છે કે
તેની જ લેડી મેકમેથ ફરી પાછી નિષ્ક્રિય નીરસતામાં સરખા
પડે છે. એના અંતરાત્મામાં સ્વાભાવિક બંડખોર તત્તિ
જુદી જો છે અને એ આપણને એના બર્બર નિદ્રા-
અવસ્થાના દસ્તખમાં બેવા મળે છે. નાટ્યકારે આ
જાણવતું એટલી સ્વાભાવિકતાથી અને વાસ્તવિકતાથી
નિરૂપણ કયું છે કે ભલભલા વિખ્યાન અને મહાન
આયુર્વેદચાર્યો પેણ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા છે કે
એના જેવો સામાન્ય નાટ્યકાર લેડી મેકમેથની વેદના
બાદલી સ્વાભાવિકતાથી અને વાસ્તવિકતાથી શી રીતે
વર્ણવી શકે? દરો? લેડી મેકમેથને દંડનું અને
બસાનું જે પરિણામ ભોગવવું પડે છે એ મુખ્યત્વે
સ્થિતિમાંથી અને અંતરાત્મામાંથી જન્મે છે: અને
એની નિદ્રા-જડપણના મુખ્ય લક્ષણો આ છે: એના
માનસપટ પર બની ગયેલા બર્બર અપરાધ દરેકની પુન:

સ્મૃતિ, પોતાના પતિને અનિષ્ટ કાર્યોમાંથી પાછો ફરતો
અટકાવતી વખતે એના અંતરમાં નગતાં ઘર્ષણ અને
સંવેદના, મૃત્યુ પછીનો ભય અને આ સમગ્રાથીયે વધુ
તો એ અપદૃત્યની, અપવિત્રતાની સામે સ્વી સહન સ્વા-
ભાવિક મક્કમપણું એનામાં જાગે છે તે. એણે કહેલું કે
"a little water clears us of this deed, how
easy is it then"; પરંતુ એ એની નિદ્રા-જડપ-
નાના પ્રસંગે રક્તભીના હાથ પરથી રક્તના ડાંખ
દૂર કરવા હાથ ધરે છે પણ એનું પરિણામ આવે છે
નિષ્ફળતામાં, અને એ કહે છે- "Out, damned spot!

Out, I say" પરંતુ અતે પશ્ચાતાપની વેદનાથી ચિદાર
કરી જોડે છે કે "Here's the smell of blood still:

All the perfumes of Arabia will not sweeten
this little hand. Oh, Oh, Oh!" અને એના છુપ-
નહું નીતિશાસ્ત્ર આપણને એના નેહકરો, ઘોરકર તથા
બીજા એક સત્તારી ધારા જીતું થવું લાગે છે:-

Doctor: What a sigh is there!

The heart is surely charged.
Gentle woman: I would not have such a
heart, in my bosom for the dignity of the
whole body.

મેકમેથને મળેલો દંડ અથવા બે લો. દરે જોઈએ.
આપણે જોઈએ છીએ કે અપરાધ કરતી વેળાએ જ
એને એની નિષ્ફળતાનું બાન થાય છે અને જ્યારે કંપા-
બાદ હૃદયનો તૃત્તેદ પડે છે તે ગઠના દરવાજા પર
ટોચા પડે છે ત્યારે અપરાધી મેકમેથ કુખની ધારથી
વેદનાની ત્રીજા પાડી જોડે છે અને એમાં એનો સંજ્ઞ
દૂર થયો હોવાનો પડેલો આપણને મંજગાય છે :

"To know my deed, 'twere best not to
know myself,

Wake Duncan with thy knocking!
I would thou couldst!"

નીચે આપેલી પંક્તિઓ પણ એની સંવેદનાની
અને અપરાધની વ્યથિતા વિશે એનામાં જાગેલા આત્મ-
બાનની જ વાત કરે છે :

"Had I but died an hour before this
chance,

I had lived a blessed time: for, from
this distant

There is nothing serious in mortality:

All is but toys: renown and grace is dead;

The wine of life is drawn, and the mere lees

Is left this vault to brag of.".....

પરંતુ સૈદી મેકબેથની સરખામણીમાં મેકબેથમાં અપવાદની કમ્પા વધારે પ્રબળ અને મહાન છે. એ પોતાની જાતને બિનસલામત માને છે અને પછી પહેલાના જેવા જ આત્મતાપના કુદરતી વિગ્રહાઓ અનુભવ્યા વિના જ એ પોતાની બિનસલામતીનાં કારણોને દૂર કરવાના કામમાં લાગી જાય છે. એકવાર અપરાધનો પરિચય કેળવ્યા પછી એ અપરાધોની પરંપરા ખડી કરે છે.

"I am in blood

Stepp'd in so far that, should I wade no more,

Returning were as tedious as go o'er."

મેકબેથનો એને અર્થ સામે છે, એટલે એને દૂર કરે છે. ખાતે સકિતશળી ઉપરાંત મેકબેથ નાસી દૂર છે અને એના પેરનો અને કોપનો પ્રેમ મેકબેથનાં નિરાપાર પાત્રી અને જાળક બને છે; મેકબેથ એમને ખારી નાંખે છે. એનાં શરીરમાં રહેલું અનિષ્ટ તત્વ કંઈ દેરે કામ કરે છે. મેકબેથમાં નિષ્ક્રિયતાની સંભાવના કરતાં અપરાધની સંભાવના વધારે પ્રબળ રીતે છે અને કવિએ એ જતાવવા માટે પોતાની વ્યક્ત વેષક દષ્ટિ જ વાપરી છે. મેકબેથ પોતે અપરાધની સહિષ્ણુ અને અપરાધનની છેક છેડેથી પાપરૂઠિએ પહેલું છે પરંતુ એ પણ એક રક્ષક અને ખૂબી છે કે એણે પોતે કરેલા કાલપન અપરાધમાંથી એને સંતોષ મળતો નથી. ઉચ્ચત્વ સંપાદી તો એ એક જાનકર ક્રોધુ ક્રોધ અને દુરુદ્ધ રીતે જ અનુભવે છે. એનું મન સેક્ટો વીંછીઓના ડાંખ અનુભવે છે—

is "full of scorpions"— his mind અને પોતાની પાત્રીનાં ક્રોધોનું વર્ણન કરતાં પોતાનું ક્રોધ તાજ છે:—

"Canst thou minister to a mind diseased,
Fluck from the memory a rooted
sorrow."

આ 'rooted sorrow' 'મૂળમન વેદના' એ એના અંતરાત્માની વેદના છે અને તોએની પશ્ચિમ-માંના એનાં જન્મ-સંજો પણ એક અમુકન સંજો

પાત્રીની દર્દીલી વિરહિત તેમજ એની સંપૂર્ણ અપરાધ અને દયાળુ રીતિ દર્શાવે છે:—

"Scyton! I am sick at heart,
... my way of life

Is fall'n into the scar, the yellow leaf;
And that which should accompany old age

As honour, love obedience, troops of friends,
I must not look to have; but, in their stead,

Curses, not loud but deep, mouth honour, breath,

Which the poor heart would fain deny, and ware not".

x x x

To-morrow, and to-morrow, and to-morrow,

Creeps in this pitty pace from day to day,

To the last last syllable of recorded time;

And all our yesterdays have lighted fools,

The way to dusty death. but, out, brief candle!

Life's but a walking shadow, a poor player;

That struts and frets his hour upon the stage,

And then is heard no more: it is a tale.

Toldly an idiot, full of sound and fury,

Signifying nothing."

અપરાધ કરવાની રીતિ બીજી રીતે છે ત્યારથી માંડીને તે કે દંડનો અને જાલોનો અનુભવ નાશ કરે છે ત્યાં સુધી એક અપરાધીની સંપૂર્ણ મન: સ્થિતિનો ચીતાર અને ઉપદેશ-અપરાધ અને દંડ-ના તત્વ પરનો ઉપદેશ આવી અમરકારક રીતે બીજો કરો અપાશે નથી. એક મહાન વિદ્વાન સંખે કેણું છે તે આપણે જાણે છે. "No more pregnant lesson upon the worthlessness of fruition in unholy desires was ever pursued than Shakespear's Macbeth."

પરિચિત જીવનમાં સદા વિરુદ્ધ આવતા હોવી તેમજ એનું સુરેખ દર્શન કરાવતું નાટક "ધ કાધર" ધેવેદર યુતી દે તા. ૪-૭-૫૬ ના રોજ અમદાવાદ કોલેજ કોલમાં રજૂ કર્યું. એનાં નાટ્ય-વસ્તુમાં વેગ નથી, પરંતુ દૈન્યથી કુશળતાથી પાત્રોને એવી Movements અને Rhythm આપી છે કે આખું નાટક પ્રેક્ષકોનાં માનસ પર એક આવનાંત્યક ચિત્ર ખસુ કરે છે.

નાટ્ય વસ્તુ : પોતાની જ પુત્રી બર્થને કેપ્ટન મૂજ જ સાહે છે પણ કોઈ કમનસીબ પત્રે એને વિચાર આવે છે કે બર્થ એની જ પુત્રી હશે કે એની પત્ની કોરા એને બેવકા નીવડી હશે. વહેતુનું આ એક જ બીજ એના મનમાં રોપાય છે અને પછી તે એને યશસ્વીર કલ્પો બની જાય છે, એનું જીવન ઘેર થાય છે અને એની કાલીકા અસર એના પોતાના જ મન પર થતાં એ અર્ધગોષ્ટી જેવી ક્ષતિમાં મૂકાય છે. એ ગાંડપણ એને બર્થનું ખૂન કરવાની કોશિષ સુધી પહોંચાડે છે ત્યારે કોરા જ એને બર્થારી એના મૃત્યુનું કારણ બને છે.

સન્નિવેશ : પડદો કીધાતાં તરત જ પ્રેક્ષકોનું લક્ષ્ય પ્રતિભાત્મક સન્નિવેશ ઉપર પડે છે. પ્રથમ દષ્ટિએ એ કોઈ રસીમરતુ વસ્ત્ર નજીક જણાય છે, પણ પછી પાળણી દિવાલો નજરે પડે છે. રંગમંચ ઉપર કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ અને કરામતોમાં એક તો, રંગમંચ ઉપર આજે પૂર્ણ કોચી બીને તખ્તો મૂકવામાં આવ્યો છે. મૂળ રંગમંચની વચ્ચે એ નાનકડા ટાણ જેવો જણાય છે અને એની બંધાઈ પાત્રોને એક પ્રકારનું અનોખું વર્ચસ્વ આપે છે. એ તખ્તો ઉપર જમણી તરફ અંદરના ભાગમાં એક દાર છે. એ દારની ઉપર અર્ધ ચન્દ્રાકાર એક વર્ગાક આપરામાં આવ્યો છે. નિર્માતાએ એ દારને સ્ત્રીનું પ્રતિક કરાવ્યું છે. યશી તરફ આગળના ભાગમાં વડાદારી ડોળાદારી હોય એવો ઉતરથી નમેલો લાકડો એક દોડો મૂકેલો છે. એ નમેલા ભાગ ઉપર એક આંબી પરી અને તે ઉપર કેટલાક સુખ્યા લાગેલા છે. આ પ્રતિક પુરુષનું છે. નિમજ્જ આવે કોલેલી સ્ત્રી તરફ પુરુષ પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવતો હોય એવી એની કર્પના છે અને

નાટકના પ્રવાહમાં જ્યાં જ્યાં કલ્પના સંવાદો આવે છે ત્યાં આ પ્રતિકો પાસે અને એની આસપાસ બોલવામાં આવે છે એટલે ફિગરેટ્સ એ પ્રતિકોને જીવંત કર્યા છે. એ પ્રતિકો કંઈક કહે છે એનું પ્રેક્ષકોને લાગે છે, પણ એ સ્ત્રી પુરુષનાં પ્રતિકો છે એ સમજતું કઠિન બને છે.

પ્રકાશ આયોજન : માત્ર સ્પોટ અને ફૂલગ્રાઉન્ડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ એનું આયોજન સુંદર રીતે થયું છે, પ્રકાશની વાગ્દેરી પાત્રોના Moodને અનુરૂપ કરાય છે અને ધીમે ધીમે બીધે કે રીલીન થાય છે. એ પ્રકાશ સાથે દર દર શુદ્ધિ સંગીતની યશાવલી તાદાત્મ્ય સાથે છે. પ્રકાશ આયોજનની વિશિષ્ટતાનાં

વજુ વખત ખાસ દર્શન થાય છે. એક તો કેપ્ટન પોતાની જૂઠઠાણ સંભારે છે ત્યારે, બીજું એ દારમાં ઉભો રહે છે ત્યારે એની આકૃતિ ન દેખાતાં માત્ર એના અવાજ વાયુની લદરીઓ પર તરતો આવે છે, અને ત્રીજું નાટકના અંતમાં એનાં મૃત્યુ વખતે કોરા પોતાની પુત્રીને વળગીને કહે છે : "મારી પુત્રી, મારી પોતાની પુત્રી !" એ વખતનું પ્રકાશ-દર્શન કેપ્ટનના મૃત્યુને ગંભીર બનાવવા કરતાં કોરાનાં ઉત્તરવળ ચારિત્ર્યની

સાક્ષી પૂરે છે. એ પ્રકાશ જ કબી આવે છે કે બર્થ કેપ્ટનની જ પુત્રી છે.

અભિનય : અભિનયનું સર્વોત્તમ શિખર લોરા તરિકે શ્રીમતી નરગીસ કાવસજી સર કરી જાય છે. એના પતિના ઉત્પાત, મહેણા અને ખોરા આરોપ વચ્ચે પણ એની Commanding personality સર્વોપરી અસ્થિત એના ઉત્ક્રાંત ચારિત્ર્યની સાક્ષી પૂરે છે અને અભિનયની પરાકાષ્ઠા તે ત્યારે આવે છે જ્યારે એ પોતાના પતિને કહે છે :

"સત્ર પૂર્વે માના તરીકે દુઃ તમારી માવજત કરતી. તમે તો એક બાળક સમાન હતા, પણ એ દેશમાંથી પ્રેમ ગળેા. અને સાથે વાસના પણ ! આપને પરદા. માતાનું વાસવ્ય બુઝાઈ ગયું અને પત્ની એટલે જેના પર પુરુષ પોતાનું અક્રિતવ,

જમાવી શકે એની માન્યતા તમે ધરાવતા થયા, અને જ્યારે મને

[અનુસંધાન જરૂર પાને]

મુખ્ય પાત્રો

— — —
બોમી કાવસિયા
ઇ. અલ્કાઝી
નરગીસ કાવસજી
કોરા અલ્કાઝી
બીડુ હોષ

નિર્દેશન : ઇ. અલ્કાઝી

અને પ્રદ્ધ કરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકને લક્ષ્ય એવથે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપ્લવ દેહિયો

સંપાદક:

શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી લક્ષ્મી કાંત નાટક સમાજ

આ સંસ્થાનો મોટા ભાગની માહિતી આપવા માટે શ્રી. પુરાણભાઈ નાયકના અને આભારી છીએ. તે ઉપરાંત 'વગદેવ' તાને ચંદ્રજી તથા 'દમરજી મંજરી' પુસ્તકોમાંથી પણ કેટલીક માહિતી ઉપૂર્ણ કરી છે એનો પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

શ્રી ચંદુલાલ દરગોવનદાસ શાહ નામના યરતના નાટ્યશોખીન વણિક યુદ્ધરમે પોતાના પત્ની પાંચુ અને દુક સમય પર બંધ ચણેલી શ્રી સરસ્વતી નાટક સમાજના માલિક શ્રી વાડીલાલ દરગોવનદાસ શાહના નેતૃત્વ નીચે સને ૧૯૧૭ની આખરે સરત મુકામે શ્રી જ્યોત્સ્ના ચિત્રેશ્વરમાં શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ નામે નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી; સેડીંગ તથા સીનસીનેરી માટે પેઇન્ટર કમ્બલનાથ અને મિલ્કી પ્રમુખાઈને તેમ જ રેજીસ્ટ્રાર અવરથા માટે શ્રી પુરાણભાઈ મનમુખરામ નાયકને રોક્યા. યરતમાં થોડો સમય સરસ્વતી નાટક સમાજનાં બહત ભોમણો, મુદ્રાચરિત્રા આદિ નાટકો ભજવ્યાં પછી નવા નાટક તરીકે કવિશ્રી પ્રમુખાલ દિવેદીની પ્રથમ નાટ્યકૃતિ 'દેવી વાસલા'ને રૂપાંતર કરી 'વીર ઘોરકચ' નામે ભજવી.

૨૧. ચંદુલાલ દરગોવનદાસ શાહ

૧. વીર ઘોરકચ: ૧૯૧૭ યરત.

લેખક: પ્રમુખાલ દયારામ દિવેદી.

સંગીત અને હિન્દશૈલક: રામલાલ વલ્લભ નાયક,

સચિવેશ: પેઇન્ટર કમ્બલનાથ અને પ્રમુખાઈ મિલ્કી.

પાત્રો: રામલાલ નાયક, મીમનલાલ બાદશાહ: ધનદુશા, મિરધર, મણિલાલ નાયક, વેણીશંકર, નર્મદાશંકર, જયંતિલાલ, હિમતલાલ, નાયાલાલ, અને પુરાણ.

નોંધ: 'દેવી વાસલા' શ્રી ભોલીરામ એચર નંદવાલાની શ્રી આયે નાટ્ય સમાજે કરોચીમાં સને ૧૯૧૬ માં પ્રથમ ભજવ્યું.

ત્યારબાદ શ્રી વાડીલાલ દરગોવનદાસ શાહની શ્રી સરસ્વતી નાટક સમાજે અમદાવાદમાં સને ૧૯૧૭ની શરૂઆતમાં 'દાનવ મોહિની' નામે ભજવ્યું.

ત્યાર બાદ શ્રી. કેશવલાલ ગોકળદાસની આયે નાટ્ય

સમાજે વડોદરા તેમ જ નડિયાદ મુકામે સને અવરથા 'માયાવી વીર'નાં નામે ભજવ્યું.

૨. વીર કુણાલ: ૧૯૧૮ યરત.

લેખક: પ્રમુખાલ દયારામ દિવેદી.

સંગીત અને હિન્દશૈલક: રામલાલ વલ્લભ નાયક.

સચિવેશ: પેઇન્ટર કમ્બલનાથ અને પ્રમુખાઈ મિલ્કી.

પાત્રો: મીમનલાલ બાદશાહ, મિરધર, ધનદુશા રામલાલ નાયક, મણિલાલ નાયક, વેણીશંકર, નર્મદાશંકર, જયંતિલાલ, હિમતલાલ, નાયાલાલ અને પુરાણ.

શ્રી. ભવાનીશંકરને રોક્યા. (શ્રી. ભવાનીશંકર શ્રી. ધનદુશા, શ્રી. પુરાણ અને પેઇન્ટર તેમ જ મિલ્કી એન્ટ સુની કંપની સાથે રહ્યા.)

૩. શંકરાચાર્ય. તા. ૨૨-૮-૧૯૧૮. અસ્ત.

લેખક : પ્રજ્ઞલાલ દયારામ દિવેદી.

સંગીત અને દિગ્દર્શક : રામલાલ વલ્લભ નાયક.

સન્નિવેશ : પેઈન્ટર કમ્પોઝનાથ અને પ્રજ્ઞલાલ મિસ્ત્રી.

પાત્રો : ભવાનીશંકર રામલાલ, ધનજીશાહ, વેણી શંકર, ગિરધર, મણિલાલ અને નાયાલાલ.

નોંધ : નવેમ્બરની આખરે કંપની સરત છોડી મુંબઈ આવી અને ચિકટોરિયા ચિએરમાં ગુરુવાર, તા. ૫-૧૨-૧૯૧૮ની રાતે 'શંકરાચાર્ય' નાટકથી શરૂઆત કરી.

પ્રેક્ષાક્રમને લત્તો, પ્રેક્ષકો અર્ધ-હિંદુ અને અર્ધ-ખ્રીષ્ટ જાતિના. ભગવાન શંકરનું જીવન-તાત્પર્યાન એમને સમજાયું નહીં. નાટકને નિષ્ફળતા સાંપડી.

ત્યાર બાદ સરસ્વતી નાટક સમાજના 'કુરુમયક' અને 'વીર વિજય' નાટકો ભજવ્યાં, પણ નિષ્ફળ ગયા.

આમ ઉપરાઉપરી નિષ્ફળતાને કારણે કંપનીના સંચાલકોએ કંપનીની પુનરંચના કરી. અચકુલકુલમ પિતળવાળા સલાહકાર બન્યા. આર્થ નૈતિકના બુદ્ધિ મેનેજર શ્રી. અંકુશાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાને કંપનીના મેનેજર તીર્થાં અને નવાં પાત્રોની ભરતી કરવામાં આવ્યા.

મૂળ્યદંભામાની બચેબરી કરી શકે તેવા તે વખતના જાણીતા હાસ્યનટ વલ્લભરામ ઝોઝા, હરિહર દિવાના, પ્રાણશંકર આચાર્ય, માધવલાલ અને નારણ સાકળ્યાદને કંપનીએ રોક્યા.

આમ પુનરંચના થયા બાદ 'વીર કુણાલ'માં યોગા દેરાયે કરી તેમજ નવાં ગીતો આગેજ કરી નવાં તેમજ જૂનાં પાત્રો સાથે રજૂ કર્યું.

પાત્રો : વલ્લભરામ ઝોઝા, હરિહર દિવાના. માધવલાલ, ભવાનીશંકર, પ્રાણશંકર આચાર્ય, નારણ સાકળ્યાદ, ધનજીશાહ, પ્રેમશંકર, ખુશાલ, નાયાલાલ, વેણીશંકર વગેરે.

નાટકને સફળતા મળી

એ માસના દેહકા ગાળામાં સંચાલકોમાં મતભેદ થયો. પિતળવાળા અગ્રણ થયા. તેની સાથે એકી સાથે ૧૦-૧૨ પાત્રો કામ કરતાં અટક્યા અને કંપનીનું ચીથે ચીથું ગાડું પાછું અટક્યું.

યોગા સમય બાદ વળી પાછી સંસ્થાની પુનરંચના થઈ. જાણીતા હાસ્યનટ અને કુશળ દિગ્દર્શક મૂળ્યાદ મામાને સંસ્થાએ, નાટ્યજગતમાં એક રેકર્ડ સમાન

કોષપણ નટ કે દિગ્દર્શકને કદી પણ ન મળેલા એવા માસિક રૂ. ૧૦૦૦)ના પગારથી રોકી લીધા. મામાની સાથે સંગીતનિષ્ણકો શ્રી. લક્ષુભાઈ તથા 'નારણદાસ' ઉસ્તાદ પણ કંપનીમાં જોડાયા. સરસ્વતીચંદ્રની ભૂમિકાથી જાણીતા ચપેલા લોકપ્રિય નટ કેશવલાલ નાયક તથા મણુપત ભેચર અને અમુલ પણ જોડાયા.

૪. કુમારપ્રાણ : ૧૯૨૦.

લેખક : પ્રજ્ઞલાલ દયારામ દિવેદી.

દિગ્દર્શક : રામલાલ વલ્લભ નાયક.

સંગીત : રામલાલ, મૂળ્યાદમામા, લક્ષુભાઈ, નારણદાસ ઉસ્તાદ.

પાત્રો : મૂળ્યાદમામા, વલ્લભરામ ઝોઝા, હરિહર દિવાના, કેશવલાલ નાયક, માધવલાલ અમુલ, ધનજીશાહ, મણુપત, જયતિલાલ, ભવાનીશંકર (પાછળથી ખુશાલ) :

નાર્મોક્તિ પાત્રોનાં નામે નાટકની પ્રથમ નાઈટ ટિકિટોના બાવ ખૂન વધી ગયેલા છતાં નાટક ભીડી ગયો. કિન્નિ પ્રમુદાલનાં નિષ્ફળ નાટકો પૈકી આ નાટકનું આલ્પ્ય માત્ર પાંચ જ નાઈટનું હતું.

આંચ કંવાના હેતુથી યોગા કલાકારોને સરત મોકલ્યા. પણ આન્યની યોજના સફળ થઈ નહીં. આંચ શરૂ થતાં પહેલાં જ તેનું વિસર્જન થઈ ગયું. ત્યારે મુંબઈમાં મૂળ્યાદમામાને સંસ્થાનું તંત્ર રોપાયું.

૫. પૃથ્વીપુત્ર : ૧૦-૭-૧૯૨૦.

લેખક : રામજીભાઈ પ્રજ્ઞામી (વલસાડવાળા) હરિહર દિવાના, પ્રજ્ઞલાલ દિવેદી, દેવદત્ત ટી. તારકસ, અજીતરામ વિઠ્ઠલાસ.

હાસ્ય : નારણદાસ મોતીરામ નાયક (મહેરી).

ગીત : રઘુનાથ અલ્લભટ.

દિગ્દર્શક : મૂળ્યાદમામા.

સંગીત : મૂળ્યાદમામા, લક્ષુભાઈ અને નારણદાસ ઉસ્તાદ.

રતિલાલ પટેલ, કેશવલાલ કપાતરને રોક્યા.

પાત્રો : માધવલાલ, મૂળ્યાદમામા, ધનજીશાહ, કેશવલાલ નાયક, સોમાભાઈ, મણુપત ભેચર, શીવલાલ, ખુશાલ.

૬. અરુણોદય : ૪-૬-૧૯૨૧.

લેખક : પ્રજ્ઞલાલ દયારામ દિવેદી.

ગીત : રઘુનાથ અલ્લભટ. સંગીત : લક્ષુભાઈ.

દિગ્દર્શક : મૂળ્યાદમામા.

સનિવેશ : યશવંત વીરચંદ.

પાત્રો : મૂળચંદમામા, કનુજ, રતિલાલ પટેલ, સોમા-
ભાઈ ધનજીશા, ગુલામમહમદ, અસુજી, કેશવલાલ કપા-
તર, શીવલાલ માધવલાલ, ગણુપત બેચર, નાથલાલ.

નાટક ખૂબ વખખાણો તેની જ્યુબીલી ઉજવણી.
કંપનીએ દરેક કલાકારને સોનાની વીંટી આપી તેમ જ
વેતનમાં વધારો કર્યો.

૭. માહાતામે જહાન : ૨૯-૪-૨૨

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા.

પાત્રો : મૂળચંદમામા, ધનજીશાહ, માધવલાલ,
અશ્વનીશંકર, ગુલામમહમદ, અસુજી, ખલુમિયા.

નાટકને નિષ્ફળતા મળી.

કંપનીએ જયશંકર સુંદરી, ગોપાળજી, એલાઈઝર,
અને વાડીલાલ ઉસ્તાદને રોક્યા.

૮. અખજોનો બંધન : ૨-૧૨-૨૨.

લેખક : નરસિંહલાલ ભગવાનદાસ વિખાકર.

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા, જયશંકર બુધરાસ.

સંગીત : વાડીલાલ ઉસ્તાદ.

સનિવેશ : યશવંત વિરચંદ.

પાત્રો : જયશંકર, ગોપાળજી, એલાઈઝર, મૂળચંદ
મામા, કનુજ, માધવલાલ, રતિલાલ.

આ નાટકની સમગ્રતા પાછળ કંપનીએ લખજી
ખંચ કર્યો હતો.

૯. સંત્યગ્રકાશ : ૧૨-૫-૨૩. રાત્રિવાર.

લેખક : પ્રમુલાલ દિવેદી.

ગીત : સુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા, જયશંકર બુધરાસ.

સંગીત : વાડીલાલ ઉસ્તાદ.

પાત્રો : મૂળચંદમામા, જયશંકર, ગોપાળજી,
એલાઈઝર, કેશવલાલ કપાતર, શીવલાલ, સોમાભાઈ.

આ નાટક બાદ જયશંકર, ગોપાળજી અને એલાઈ-
ઝર કંપનીમાંથી છૂટા થયા. સોમાલાલ વસંત. નાયક
હરી કંપનીના દિગ્દર્શક થયા.

૧૦. રામો જયવંતસિંહ : ૧૯૨૩.

લેખક : અધિવાસ પાગલ.

સહાયક : પ્રમુલાલ દિવેદી, સુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : રામલાલ વસંત નાયક.

પાત્રો : ધનજીશાહ, ગુલામ મહમદ, અસુજી, રતિલાલ
પટેલ, કનુજ, માધવલાલ, નારણ સોમજીયંદ, શીવલાલ.
મૂળચંદમામાએ ફરીથી કંપનીનું સુકન સંભાળ્યું.

૧૧. માલતી માધવ : ૧૧-૭-૨૩

લેખક : કુશચંદ જયેચંદ શાહ.

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા.

પાત્રો : માધવલાલ, ભવાનીશંકર, (પાછળથી ખુશાલ)
ધનજીશાહ, મૂળચંદમામા, નાથલાલ, સોમાભાઈ,
શીવલાલ.

આ નાટક બાદ અશરફખાન અને અશ્વતર ત્રિકમ
કંપનીમાં જોડાયા.

૧૨. માલવપતિ : ૧૯૨૪.

લેખક : પ્રમુલાલ કપાશમ દિવેદી.

ગીત : પ્રમુલાલ દિવેદી, સુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા.

સંગીત : મૂળચંદમામા, લક્ષ્મુભાઈ, નારણદાસ ઉસ્તાદ.

પાત્રો : અશરફખાન, મૂળચંદમામા, રતિલાલ પટેલ,
ત્રિકમ, માધવલાલ, ધનજીશાહ, અસુજી, ગુલામ મહમદ,
કેશવલાલ કપાતર, શીવલાલ, બળદેવ, સોમાભાઈ.

‘સંભાજી’ નાટકમાં મા. નીસારને ગાવા માટે
સ્ટેજી ગીત ‘હૃદયના સુદ પ્રેમી’ને તે નાટકમાં અનુકૂળ
ન થતાં આ નાટકમાં લેવાયું અને અશરફખાને સુંદર
રીતે ગાતાં જ્યેક અમરગીત તરીકે પંકાઇ ગયું.

ખૂબ સફળ થયો. જ્યુબીલી ઉજવણી.

અશરફખાન આ નાટકથી ખ્યાલિમાં આવ્યા.

૧૩. પૃથ્વીરાજ ૨૯-૪-૨૫.

લેખક : પ્રમુલાલ દિવેદી.

દિગ્દર્શક : મૂળચંદમામા.

સંગીત : મૂળચંદમામા, નારણ ઉસ્તાદ, લક્ષ્મુભાઈ.

પાત્રો : મૂળચંદમામા, અશરફખાન, ત્રિકમ, મુલીલાલ
પટેલ, ધનજીશા, માધવલાલ, કનુજ, અસુજી, ભવાનીશંકર,
ગુલામમહમદ, અલીદાદન, છત્રો, શીવલાલ, બળદેવ.

જન્યત અથ રોજ પર લાવવામાં આવ્યો. દરેકોમાં
અને વેશભૂષામાં ખુબજ ખર્ચ કર્યો હતો. પણ વધુ પડતા

માવને ત્રીધે પ્રેક્ષકમાં દયચાટ થયો અને નાટક નિષ્ફળ
 ફેલાયો પણ ધરતુ એની ન હતી એનો પુરાવો એજ
 કે આજ નિન સુધી એ નાટક બચવાય છે અને સફળ
 નાટકોમાં એની ગણતરી થાય છે.

૧૪. દેવકુમારી : ૧૮-૭-૨૫

લેખક : મણિલાલ પાગલ.

ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મળ્યંદમામા.

સંગીત : મળ્યંદમામા, નારજીવાસ કરતાદ, લલ્લુભાઈ.

પાત્રો : અશરદ્ધાન, બવાનીશંકર, રતિલાલ પટેલ,
 ત્રિકમલાલ, માધવલાલ, ગુલામમદમદ, બળદેવ, મળ્યંદ
 મામા, ગીવલાલ.

ગૌનમતી બુદ્ધિમાં અશરદ્ધાન નિષ્ફળ થયા.

આ નાટક પછી કે પતી બદારગામ મુસાફરીએ ઉપડી
 ખસ્યો અને ન જ પાડી આગળ બાદ સિરાજુલ્લાહના
 નાટક ન જ ગયો.

૧૫. સિરાજુલ્લાહના : ૧૯૨૬.

લેખક : પ્રભુલાલ દિવેદી.

ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મળ્યંદમામા.

સંગીત : નારજીવાસ કરતાદ, લલ્લુભાઈ.

પાત્રો : અશરદ્ધાન, રતિલાલ પટેલ, ત્રિકમ, માધવ-
 લાલ, અમુલ, ધનજીવાસ, ગુલામમદમદ, બુલાબાઈ, અલી-
 દાદન, ગીવલાલ, બળદેવ, બવાનીશંકર.

સાલખોની બુદ્ધિમાં માસતર અશરદ્ધાને સુંદર રીતે
 નેત્રી કરી. નાટક ખૂબ લોકપ્રિય થયું અને મવીનામો સુધી
 ગાલુ. આકર્ષીત્વન પર હવેની કેપીને નવો પ્રાણ આપ્યો.

૧૬. રીસને જેઠ : ૧૯૨૬.

પાત્રો : અશરદ્ધાન, ધનજીવાસ, ગુલામમદમદ, રતિ-
 લાલ પટેલ, અલીદાદન, ત્રિકમ, બળદેવ, ગીવલાલ.

૧૭. રાસોદર આગર : ૧૯૨૬.

લેખક : પ્રભુલાલ દિવેદી.

ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : ત્રિકમ, પુલાલ.

પાત્રો : અશરદ્ધાન, ત્રિકમ, રતિલાલ પટેલ, અલિ-
 દાદન, બળદેવ, ગીવલાલ, અમુલ, ધનજીવાસ, બવાની-
 શંકર, માધવલાલ.

મુંબઈની અણીતી H. M. V. રેકર્ડ "અંદવદના
 અંદને શું હોય જાણે હસી રહી" ગીત મુલાકાતના
 પાત્રમાં અશરદ્ધાન માટે લખાયેલ પણ થી. વાર્તાલાલને
 પસંદ નહિ પડતાં પડતું મુકાયું.

૧૮. શકુંતલા : ૧૯૨૬.

લેખક અને ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દાસ્ય : પ્રભુલાલ દિવેદી.

દિગ્દર્શક : ત્રિકમ, પુલાલ.

સંગીત : લલ્લુભાઈ.

પાત્રો : અશરદ્ધાન, બવાનીશંકર ત્રિકમ, રતિલાલ
 પટેલ, અલિદાદન, ગીવલાલ, બળદેવ, અંક.

અરિયામ નિષ્ફળતા મળી. અશરદ્ધાન છૂટા થયા.
 બળજી પુલાલ જોડાયા.

૧૯. શાલીવાહન : ૧૮-૧૯૨૭.

લેખક : પ્રભુલાલ દિવેદી.

ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મળજી પુલાલ, ત્રિકમ.

સંગીત : લલ્લુભાઈ નારજીવાસ કરતાદ.

પાત્રો : માધવલાલ, મળજી પુલાલ, ધનજીવાસ,
 અમુલ, ગુલામમદમદ, બવાનીશંકર, બુલાબાઈ, રતિલાલ
 પટેલ, બળદેવ, ગીવલાલ, અલીદાદન.

૨૦. આપાના રંગ : ૧૫-૩-૨૮.

લેખક : પ્રભુલાલ દિવેદી.

દાસ્ય : મળીલાલ પાગલ.

ગીત : રઘુનાથ બલભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : મળજી પુલાલ, ત્રિકમ.

પાત્રો : મળજી પુલાલ, માધવલાલ, બવાનીશંકર,
 રતિલાલ પટેલ, ત્રિકમ, અલીદાદન, ગીવલાલ, બળદેવ,
 ધનજીવાસ.

વેચામૂલ અને દુષોમાં સુંદર સંમિતી બાદ ત્રિકમની

મહેનતમાંથી દેખાઈ આવતી હતી. આ રીતે સંસ્થા ધમેકું આ નાટક લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું પણ દસ દસ વરસથી સંસ્થામાં કામ કરી રહેલા લેખક પ્રમુખાચારે કંપનીના માનિક સાથે કચ્છાટ થતાં કંપની છોડી.

૨૧. પ્રેમ કમાલ :

લેખક : મુન્શી અબ્બાસઅલી.

દિગ્દર્શક : મળજી ખુશાલ, અમરક.

પાત્રો : મનુજી, અમરક, મળજી ખુશાલ, ત્રિહમ, રતિલાલ પટેલ, શીવલાલ.

૨૨. પ્રેમ વિજય : ૧-૮-૨૮.

કથાવસ્તુ : મણિલાલ પામલ (સતી હિતળી)

લેખક : રમણાલ જામખંડ અને જીવજીવાલ જામખંડ,

દિગ્દર્શક : મળજી ખુશાલ.

પાત્રો : માધવલાલ, મળજી ખુશાલ, અલીરાદન, બચાવીશંકર, ચંદ્રલાલ પટેલ, ત્રિહમ, શીવલાલ, ચંદ્ર, જુલાખામ.

૨૩. વીરનાં ચેર : તા. ૨-૧-૨૬.

લેખક : મણિલાલ પામલ.

ગીતક રમણાલ જામખંડ.

દિગ્દર્શક : મળજી ખુશાલ, ત્રિહમ.

ગંગીન : હાલુખામ, નારણ હરલાલ.

અભિનેતા : મળદેવ, વસંત, ખંડુખામ.

પાત્રો : મળજી ખુશાલ, માધવલાલ, અમુજી, બચાવીશંકર (પાછળથી મોહનલાલ) અલીરાદન-પ્રમાણકર રમણી, વાસદેવ, રતિલાલ પટેલ, ત્રિહમ, ચંદ્ર, શીવલાલ. પ્રમાણકર રમણી તથા વાસદેવને આ નાટક પૂરેલા રોકેલા. આ નાટક પાંડી માધવલાલ છૂટા થયા અને મોહનલાલ, લાલજી તંદા, મારતર વસંત, વિજયલાલ બેળક તથા રાવજીને રોક્યા.

૨૪. અરેના થા : તા. ૧૮-૧૨-૨૬.

લેખક : મૌરિયાંકર રેડાડી.

ગીતક રમણાલ જામખંડ.

દિગ્દર્શક : વિજયલાલ બેળક.

અગીત : હાલુખામ, નારણલાલ જામખંડ.

પાત્રો : લાલજી તંદા, બચાવીશંકર, મોહનલાલ, રાવજી, વિજયલાલ બેળક, જુલાખામ, રતિલાલ પટેલ, ત્રિહમ, વસંત, શીવલાલ, બળદેવ.

૨૫. અમર આશા : ૧-૫-૩૦.

લેખક : મણિલાલ પામલ.

ગીત : રમણાલ જામખંડ.

દિગ્દર્શક : ત્રિહમ, ખુશાલ.

પાત્રો : મોહનલાલ, લાલજી તંદા, ત્રિહમ, રતિલાલ પટેલ, અલિરાદન, મહમદ, બલદેવ, શિવલાલ, બચાવીશંકર, જુલાખામ.

આ નાટક બાદ કંપની વડોદરા ગયું. મદાખાજીની ઠાંડી કૂચ તથા સત્યાપદની મળવળને લગતા પ્રસંગે દોવાળી નાટકનું લાપસભ્ય વડોદરામાં રહ થયું. ત્યાર બાદ કંપની દેરેર ગઈ.

૨૬. વીર તાનાજી : (દિલ્લી) ૧૯૩૦ છંદોર.

લેખક : મણિલાલ પામલ.

દિગ્દર્શક : ત્રિહમ, ખુશાલ

પાત્રો : મળજી ખુશાલ, રતિલાલ પટેલ, ત્રિહમ, જુલાખામ, ગંગીન ચંદ્રોર, ચંદ્ર, મહમદ.

આ નાટક બાદ કંપની મુંબઈ આવી સાયમભંડે રહ થયું દોવાળી લક્ષ્મી પ્રતાપ નાટક સત્યાજી નામ પામ્યું હતું. અને માનિક તરિકે હાલુલાલ વાઢીલાલ શામ નિમુખત થયા.

રવીકાર

ગો રામજીવાલ પંચાવનજીવાલ તરફથી ત્રીજાં નાટકોને જોષેગજો તથા બાંધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ.

પ્રા. મેંદર રાંદિયા તરફથી "નાટક" માનિકન ૧૮ જોષો.

પ્રાં રતિલાલ મનસુખરાવ નાથક તરફથી મુંબઈ સુરજા નાટક કંપનીનો જાન નાટકોની જોષેગજો.

ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમી

મહાગુજરાતના તંત્રી પુનરચના થઇ રહી છે એવે સમયે ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમીની સ્થાપના થાય અને અનેક લલિતકલાઓનું એ એકમ બની રહે એ સંવેદના યોગ્ય છે. રાજકોટમાં 'સંગીત નાટક અકાદમી' કાયમ કરી રહી છે પરંતુ એ સંસ્થાનું સ્ત્રેન મર્યાદિત છે. 'ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમી'એ સાચા અર્થમાં ગુજરાત અને ગૌરાધૃતી કલાસંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓનું પ્રતિનિધિત્વ પરાવર્તી સંસ્થા તરીકે વિશ્વાસ સંપાદન કરવો પડશે, તો જ 'ગુજરાત' શબ્દને ન્યાય આપી શકે. 'સંગીત' ગણનારા સંગીતનો, 'નાટક' ને યોગ્ય નાટ્ય વિચારદોષ અને 'અકાદમી'નું શિક્ષણ આપી શકે એવા શિક્ષકોની જરૂર પડશે. એ કાયમ એટલું સરળ નથી, નાટ્યશાળા અને તાલીમકેન્દ્ર માટે અનુભવી નાટ્યશાસ્ત્રી કેટલા મળશે? એક પ્રશ્ન એ પણ વિચારવા જેવો છે કે નાર્દીમ પામેલા કલાકારોને કીધોમા મળ્યા પછી ક્યાં સ્થાન મળશે? એનો જવાબ એટલો જ કે અકાદમી પોને જ ઉત્તમ નાટ્ય પ્રયોગોની રજૂઆત કરે, એ નાટકોને મિત્ર મિત્ર કેન્દ્રમાં ફેરવી કરે; નાટ્યોસત્ત્વે ચોરો તો જ એ કલાકારોનું સ્થાન કાયમી અને અચલાતો તાલીમ પામેલા કલાકારો પોને જ પોતાનું એક સ્વતંત્ર જૂથ ઉઠાવી શકે, આજે તો પરિસ્થિતિ એવી છે કે શિક્ષણ આપી શકે એવા નાટ્યશાસ્ત્રી તૈયાર કરવા પડશે. શ્રી. અદી મનંભાન અમેરિકા જઈ આવ્યા. એ પછી સમાચાર મળ્યા છે કે અમદાવાદના કક્ષના ચિપેટસના એક સંચાલક શ્રી. રામિન દેસાઈ પણ નાટ્ય શિક્ષણ લેવા માટે જવાના છે. ગુજરાતી રંગમંચોનો પ્રગટ વેગોએ બનેલા છે એનું આ વિશ્વાસ્ય છે. એ પાછળે ગોચ આજે વાળવાની જ જરૂર છે.

મુલતમાં એટલી પ્રાયશ્ચિત. સભામાં અકાદમીનાં જો પોષ નક્કી કરવામાં આવ્યા એ કાયમ તો ગુજરાતી નાટ્ય મંડલે ૧૯૫૩થી શરૂ કરી દીધું છે. તાલીમવગેને ખાદ કરીએ તો નાટ્યોસત્ત્વે, નાટ્યલેખન દરીશાહ, પ્રસ્તાવણ, જૂનાં નર્ત નાટકોનું પ્રકાશન, જૂની અને નવી પ્રજાલીની રંગમંચો વચ્ચેનો સુમેળ, નાટ્યવિવિધ વ્યાખ્યાનો, ગુજરાતી નાટ્યનું પ્રકાશન અને રંગમંચોનાં શેષ વર્ગો કીજદ દિવસ તૈયાર કરવા માટેનું સંશોધનકાર્ય, એ બધા માટે ગુજરાતી નાટ્યમંડલે સારી પ્રવૃત્તિ સમી છે, જેની વ્યાપક વસર મહાગુજરાત સુધી પણ પહોંચી છે અને મંડળનું તો એક મત છે કે માત્ર મહાગુજરાત

નહિ પણ બધાં બધાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં નાટ્યનો સાદ પહેંચાડવાનો છે.

—મ્રાગજ જ. ડેસા

[૩૬ મા પાનાથી આજુ]

બાળક અવતરું ત્યારે આપણો પ્રેમ એ બાળકમાં વહેંચાઈ ગયો, પણ તમને એ ન ગમ્યું, આજે પણ તમને એ નથી ગમ્યું."

આ શબ્દોમાં કેટલી ઉદાત બાવના બરી છે. સ્ત્રી એટલે માત્ર વિદ્યાસત્ત્વ પુતળું નથી, જનિય શાસ્ત્ર એ કંઈ હજારો મંદી, ધૃણાત્મક વસ્તુ નથી, પરંતુ સ્ત્રી પુરુષના સંયોગમાં એક નવા જીવનનો ઉદય છે, જે સંસારને, જિંદગીને માનવતાને મહાન બનાવી શકે. એ જોષ સાથે નાટક રજૂ થાય છે. અને વહેંચી પતિના પાપમાં જોખી કાપડિયા પણ પોતાનું મનોમંથન, પોતાના અંતરની દાયવરાળ બહુ અચ્છી રીતે દે છે. ધીમે ધીમે થતું બાવ પરિવર્તન, અંતમાં એ અવસ્થા અને એ સાથે અવસ્થામાં આવતી રક્ત જાંઘ શિક્ષકશ્રીની વાણી, એમાં પગલે પગલાં અને આખરે શરીરનાં ડોહનમાં વર્તાતી સંવેદના એ બધું એક કુચ્છ અકાદમીની સાક્ષી પૂરે છે. ડોહર તરીકે શ્રી. મીડ હોઈ પ્રભાવ ન પાડી શક્યા અને તેઓય (દેસાઈ) જતી વખતે બારપૂરક પડતાં એમના પગલાં મંચરે વાનાવરણને દાસ્તારપદ કરી મૂકે છે. ત્યારે પુત્રીના પાત્રમાં રોશન અક્ષત્રી પ્રેક્ષકોની સદાનુમતિ મેળવી શે છે.

આતું એક ગંબીર, અર્થપૂર્ણ અને નિર્દોષ દૃષ્ટિએ સર્વોચ્ચ સુંદર નાટક આપવા માટે ચિપેટસ અને શ્રી. ઇ. અક્ષત્રીને અનેકાનેક અભિનંદન અને કે એવી જ સુંદર કૃતિઓ આપી શોધમાનરૂને કૃતિઓ ત્રેવા તરફ વાલો.

નિરીક્ષ

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

મંડળને ઉપદ્રમે, પદ્મશ્રી પંડિતશ્રી ઓમકારનાથજી હાકરનું 'ભારતીય ગીત-નાટ્ય' એ વિષય પર સપ્રયોગ વ્યાખ્યાન, ભાંગવાડી પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં, તા. ૩૦ જૂન ૧૯૫૬ને દિવસે મુખ્ય. આ વ્યાખ્યાનનો હેતુ આ અંકનાં પાનાં ૫ થી ૭ ઉપર આપેલ છે.

મંડળનાં માનનીય મુરખ્ખી શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનછના અવસાન નિમિત્તે એક શોકસભા તા. ૨૮-૭-૫૬ ના રોજ, સાંજના ૭ વાગ્યે બેરેલેટરી હોલમાં દિ. બ. કુલુલાલ શ્રી. ઝવેરીને પ્રમુખપદે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તેમ જ અન્ય મંડળોના ઉપદ્રમે યોજામાં આવી હતી. જે વખતે પ્રમુખશ્રી તેમ જ સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા, શ્રી શુભાષદાસ ઓકર, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન), કવિશ્રી પ્રમુલાલ દિવેદી, શ્રી. લાલુ શાહ, પ્રા. મધુકર રાંધેરિયા તથા શ્રી. પ્રાગજી ડોસાએ સ્વર્ગસ્થને ભાવભરી અંજલિ આપી હતી તેમ જ કુ. નિર્મળાદેવીએ કાવ્યમય અંજલિ આપી હતી. બાદ પ્રમુખશ્રીએ નીચે મુજબનો દરાર મુકયો હતો: ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના એક સ્થાપક અને માનનીય મુરખ્ખી તથા સાહિત્ય, સંસ્કારની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ ધરાવતા મહાન ઉદ્યોગપતિ અને મુખ્યધના એક અપ્રમુદ્ય નામરિક શ્રી. પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનછના અવસાન બદલ આ સભા, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ, લેખક મિલન, ધારમલ સભા, હન્ડિયન નેશનલ થિયેટર, શ્રીદેશી નાટ્ય સમાજ, રંગમૃગિ, ભારતીય ક્લાં કેન્દ્ર, ભારત નાટ્ય સમાજ અને આંતર-કોનેજ ગુજરાતી સક્રિય મંડળ, જંગ શૌક અને કુઃખની લાગણી વ્યક્ત કરે છે. શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈના ન્યાયી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સંસ્કાર ક્ષેત્રને જે ખોટ પડી છે તે પરાય એમ નથી. આ સભા એમના આત્માને શાંતિ ધરૂં છે અને એમનાં કુટુંબીજનો પ્રત્યે આશ્વાસની લાગણી પાઠવે છે."

આવ સંસ્મરુમતે પસાર થયો હતો અને તે બાદ

જવાએ બીમા થઇ, મૌન રહી શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈને અંજલિ આપી હતી.

૧૯૫૬/૫૭ના વર્ષ માટે મંડળના મોડ' ઓફ કન્ટ્રી-લની નવી ચૂંટણી તા. ૪-૮-૫૬ ના રોજ દેના બેન્કના સભાગૃહમાં થઇ હતી જેનું પરિણામ 'ગુજરાતી નાટ્ય'ના હવે પ્રજીના અંકમાં પ્રકટ થશે.

મંડળે યોજેલી તૃતીય નાટ્યલેખન દરીકાધના પરિણામે હવે તરતમાં જ જાહેર થશે.

મંડળના નોંધાયેલા નવા સભ્યો :

આજીવન સભ્યો

શ્રી. રામકારબહેન મુનીલાલ દે. નાનછ

" શુભાષદાસ મનુભાઈ દે. નાનછ

" રમણલાલ નગીનદાસ યાજ્ઞાવાલા

સાધારણ સભ્યો (૧૯૫૬-'૫૭ના વર્ષ માટે)

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન), શ્રી. જયેતાલ દે. હવે, શ્રી. ચંદ્રવંદન ચી. મહેતા, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, શ્રી. હર્ષદરાય બ. પારેખ, શ્રી. જયસંખલાલ મં. જાગીરદાર, શ્રી. જગનાથ ર. પંડ્યા, શ્રી. કલાવત કીકુભાઈ દેસાઈ, શ્રી. માણેકલાલ જ. મહેતા, શ્રી. નગીન દાસ જ. નાલાવાલા, શ્રી. શાન્તિકુમાર વ. હવાલ શ્રી. હંસરાજ તુ. લીલાણી, શ્રી. જુપતરાય ન. ત્રિવેદી શ્રી. નારાણદાસ સી. કિલ્લાવાલા, શ્રી. લક્ષ્મીદાસ હંસરાજ શ્રી. રતિલાલ દલસુખભાઈ શ્રી. હી. સી. નગરશેઠ શ્રી. જુનેન્દ્ર કાપડિયા, શ્રી. વજ્રલાલ પારેખ, શ્રી. ઝેરય પાવરી, શ્રી. વીરન્દ્ર તોલાટ.

અનિયમ નેરાનલ ચિયેરસ : “ મંગલમંદિર ” નો એક વધુ પ્રયોગ તા ૧૯મી જુલાઈએ બજવામાં. ઉપરાંત લોકપ્રિય થયેલું નાટક “ રંગીલા સંજ્ઞા ” તેના ૭૫મા ખેલ પછી પણ અવિરત ગતિએ આગળ વધી રહ્યું છે. તેની ૮૦મો ખેલ પછી આગરે બજવામાં.

સરચાતું આગામી સર્જન “ સંભાવિત સંદર્શાલ ” તા. ૧૭મી આગરે રજૂ થશે. તેનું દિગ્દર્શન શ્રી. જયપતિ પટેલ કરી રહ્યા છે.

શ્રી. દિરાજ આંધિયા તેમના પાસની તહેવારો માટે “ તહેવારો થું કાઢું ” નામનું એક ધૂમ દસાવતું પ્રદર્શન તા. ૩૧મી આગરે રજૂ કરશે. જેમાં શ્રી. દિરાજ આંધિયા ઉપરાંત મોતી આંધિયા, મની પટેલ, એચ. પેઠારતર, એચ. પાવરી વગેરે નામી કલાકારો ભાગ લેશે.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર : “ મોટા દિલના મોટા બાવા ” થા “ ભાહુતિ પતિ ” ના વધુ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા હતા. ૧૧મી માટે કલા કેન્દ્રની “ આંતર-કોલેજ નાટ્ય ઈર્ષા ” આ વર્ષે ૧૬મી વર્ષમાં પ્રવેશે છે. આ વર્ષે એ ઈર્ષા આગરના બીજા સંતાદમાં શરૂ થશે.

ભારત નાટ્ય સમાજ : “ ધર્મરૂપર બદલ્યું ? ” ૧૮મી રજતજયંતિ બાદ તરત જ સંસ્થાએ નવા નાટક “ આવતી કાલ ” ની રજૂઆત ભાંગવાડી પ્રિન્સેસ થેટરમાં કરી હતી. આ ઉપરાંત સંસ્થાનું બીજું નાટક “ મંગલમંત્રી ” પણ ચાલુ જ છે. ઉપરાંત “ વીરપસવી ” લગભગ પૂર્ણ તા. ૧૬મી આગરે રજૂ થયું.

ભારત નાટ્ય સમાજની : આ સંસ્થાએ સ્વર્ગસ્થ આગાધર કાશિમીની મશહર નાટક “ નેક-પરવીન ” ના યોગે ભોળે યોગે થેટરમાં રજૂ કર્યા. જેમાં પ્રદર્શન રંગાગમાં શ્રી મિર્ઝા મુસલ્લી સંદર અદાકારી દાખવી. આ પ્રસંગે માનનીય શ્રી. દિનકરરાવ દેસાઈએ હાજરી આપી હતી.

સંસ્કાર મંડળ : મંડળ તરફથી “ કેકારવ ” નામે રાપને વધાવતો એક કાર્યક્રમ નિર્વાહ કોલેજના હોલમાં ધનિવાર તારીખ, ૨૧ મી જુલાઈએ સાંજે રજૂ થશે. તેમાં શ્રી સુશાન્તા બેનરજીએ “ વર્ષ ” નામનું એક સંગીતપ્રકર રજૂ કર્યું હતું.

સંહિદાય : આ મંડળ તરફથી શ્રી અશ્વત્થ પટેલ દ્વારા “ કલમછાત્રી ” અને “ જીવન, એક ઝંઝાવત ” એ

એકાંકી ઉપરાંત શ્રી કમલેશ કાકરદત્ત “ બલકેશવર ” નામના ત્રીણ એકાંકીની પણ રજૂઆત છે. સી. કોલેજના હોલમાં ૨૬મી જુલાઈએ કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે મુખ્યમંત્રી મેયર શ્રી. સામેલબાઈ અમરુલકાદર પ્રમુખસ્થાને હતા.

અમદાવાદ

કલ્પના ચિયેરસ : “ ભાહુતિ પતિ ” નો ૧૫મો પ્રયોગ ૨૨મી જુલાઈએ થયો. “ ગાજરની પિપુડી ” નામનું નિર્માણ પ્રકરન સંખ્યા ૪ માટે આગરના અર્પતમાં રજૂ થશે. એનું દિગ્દર્શન શ્રી. શશીન દેસાઈ કરી રહ્યા છે.

રંગમંડળ : શ્રી. પ્રભાકર જોષીદ્વારા “ પતાની જોડ ” નાટકની રજતજયંતિ તા. ૨૨મી આગરે જોવાશે.

સુરત

રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર : આ સંસ્થા તરફથી ૮મી જુલાઈએ નગીનચંદ હોલમાં “ વર્ષા રંજન ” નામનો એક કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. શીવકુમાર જોષીનું “ પ્રસન્ન દાખલ ” શ્રીમતી રંભાબેન ગાંધીનું “ શેઠની રામાયણ ” એમ બે એકાંકીઓ રજૂ કરવામાં આવ્યાં. તે ઉપરાંત “ નેપથ્યના નૂર ” નામનો શ્રી. વલ્લભાઈ ટાંક દિગ્દર્શીત એક સંગીત-કાર્યક્રમ પણ રજૂ થયો હતો.

નડિયાદ

રંગમંડળ : આચાર્ય અત્રેના “ દિનિયા થું કહેશે ” નામના નાટક પરથી શ્રી કાન્તિ બેરોડિયા અને શ્રી સિરીષ મહેતાએ કરેલા રૂપાંતરની રજૂઆત ૩૦ મી જૂને અને ૧ લી જુલાઈએ ટાઉન હોલમાં કરવામાં આવી હતી.

રાજકોટ

શ્રી સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્ર : શ્રી સૌરાષ્ટ્ર બાલવિકાસ સમિતિના ઉપક્રમે શ્રી જયંત પંડ્યા રૂષિત “ શાનપતો સંજ્ઞા ” નામે નાટક તા. ૨૬મી જૂને બજવામાં આવ્યો હતો. એનું દિગ્દર્શન શ્રી જયંત પંડ્યાએ જ કર્યું હતું. તા. ૨૭મીએ શ્રી અન્નદત્ત મહેતા દ્વારા “ રમકડાંની દુકાન ” રજૂ થયું.

વડોદરા

શ્રી દેશી નાટક સમાજનું “ સર્વોદય ” રાતાબ્દી ઉત્સવ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે. ઉપરાંત અન્નદત્ત ભટ્ટ પ રાહલ કંઠમાં સંસ્થાના કલાકારોએ વ્યક્તિગત રીતે રકમ એકત્ર કરી છે અને શ્રી દેશી નાટક સમાજ “ સર્વોદય ” ની એક નાટકની આપક આપવાનું નહેર કર્યું છે.

અધ્યાપક કેશવલાલ શિવરામ

સંગીત લીલાવતી, પવિત્ર લીલાવતી
અને માનવતી નાટ્યોના કર્તા

સ્વ. વલ્લભરામ કેશવ નાયક

સ્વ. અમ્બલ કેશવ નાયકના અંકુ
એઓ એક મશ્હૂર કલાકાર ઉપરાંત
નાયક નાયિકા બેદોના ચાતા હતા

ધી બેંક ઓફ બરોડા, લિ.

(સ્થાપના ૧૯૦૮)

: મુખ્ય ઓફિસ :

પંચાદશ

સત્તાવાર થાપણુ	રૂ. ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦
બહાર પડેલી તથા લરાચેલી થાપણુ	રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦
મંગાચેલી અને વસૂલ થાપણુ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
રિઝર્વ ફંડ્સ	રૂ. ૧,૨૮,૦૦,૦૦૦

વિદેશમાં મુખ્ય શાખાઓમાં એજન્ટો છે.

★

હિંદુસ્તાનમાં શાખાઓ

બેંકિંગને લગતું તમામ કામકાજ કરવામાં આવે છે.

બેંકની રેક્રેમેશન થાપણ (મફતલાલ હાઉસ, બેંક ઓફ રેક્રેમેશન)ના

સેફ ડિપોઝીટ વોલ્ટમાં ખાનાં બાંધેલી મળી શકશે.

એન. એમ. ઓફિસી,

: જનરલ મેનેજર :

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં પ્રકાશનો

—હવે પછી—

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થયાં

તે પ્રસંગે પ્રકટ કરેલ

સ્મારક ગ્રંથ

જૂની રંગભૂમિનું દોહાપ્રિય પૌરાણિક
વિગ્નકી નાટક

સામેપાર

લેખક : કવિશ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

અજબકુમારી

લેખક : કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણી

કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણી કૃત :
‘શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર’માંથી રાધાકૃષ્ણના
દ્રશ્યોત્તર સંકલન

જૂની રંગભૂમિનાં ૨૫૦ દોહાપ્રિય ગીતો
અને તેના સ્વરસંકનનો સંગ્રહ :

રંગભૂમિનાં નાટકો : ગીતોની સારીગમ

સ્વરસંકન : ૨૫. વાલીલાલ ઉસ્તાદ

પ્રેમભૂર્તિ રાધિકા

સંકલન : પ્રા. મધુકર રોદેરિયા

સ્થિતધ્વા
 દુઃખેષ્વનુહિન્નમનાઃ
 મુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
 વાંતરાગમય ક્રોધઃ
 સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા)

(ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના
 'માનનીય મુરુગી')

શ્રી
 પ્રાણલાલ
 દેવકરણ
 નાનલ

અ. તા. ૧૮-૧-૧૯૬૪)
 માન : તા. ૨૫-૨-૧૯૬૬)

• પુસ્તક ચોથું : અંક બીજો

દિવસ : આર આના

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ હેતુ સંપાદન)

શ્રી પ્રાણસાક્ષભાઈના પિતાશ્રી
શ્રી દેવકરણુ નાનજી

વસ્ત્રાઃ
ક. સ. ૧૯૫૮

અવસાન :
૩-૧૦-૧૯૬૨

દેના બેંક ના વિશિષ્ટતાઓ

ચાલુ ખાતાં

સેવીંગ્સ બેંક ખાતાં

સ્પેશીઅલ સેવીંગ્સ યોજનાઓ

કેશ સર્ટીફિકેટો

ખાંધી મુદતની અને ડોલ ડીપોઝીટો

સેવીંગ્સ ઇન્સ્યુરન્સ યોજના

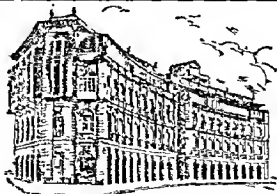
સેફ ડીપોઝીટ વૉલ્ડ

ચાંદીની નાની લગડીઓ

ઇન્વેસ્ટમેન્ટ સર્વિસ

એક્ઝીક્યુટર અને ટ્રસ્ટી સર્વિસ

પરદેશી હુડીઆમણ

મજબૂત ચણતર

મુખ્ય એનિસ:

દેવકરણુ નાનલ ઇન્ડીઅન,
હાર્નિંગેન સર્કલ, મુંબઈ-૨.

પ્રવીણચંદ વી. ગાંધી,
મેટ્રોન ગવર્નમેન્ટ.

દેવકરણુ નાનલ બેંકીંગ કં. લી.

ગુજરાતી નાટ્ય

પુસ્તક સોદ્ધ :

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૫૬

અંક : ૨

આ અંકમાં :-

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરજી નવનિર્મિત સંસ્કૃત છંદોના	...	પ્રા. મધુકર રોહિરવા	...	૩
કંઈપે અર્ચના	...	શ્રી પ્રાણલાલ દે. નાનજી	...	૧૧
રવજો નર્તના નાટ્યનો પ્રાણ	...	પ્રા. ધીરજીલાલ પરીખ	...	૧૨
સદ્ગત શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	સર હરશિવભાઈ દિવેશિયા	...	૨૦
હવાસિક આત્મા	...	શ્રી રવિશંકર રાવળ	...	૨૧
દોહન	...	શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	૨૨
છવનની મહત્તા	...	શ્રી પ્રોપાન	...	૨૩
હવાસિક શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ	...	૨૪
એ રમેદભયું રિમત	...	શ્રી મુલાજીરામ જાજર	...	૨૭
મોક્ષના વિષ્ણુ કલા નહિ	...	શ્રી વનવલા મહેતા	...	૨૮
હવાના પુરસ્કારોની પ્રાપ્તિ પ્રણાલિકાના એક પ્રતે	...	શ્રી લાલ શ્યામ	...	૨૯
પ્રાણપ્રેરક શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	શ્રી દિનેશ આંદિયા	...	૩૧
સંસ્કારમૃતિ શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	હવિશ્રી પ્રમુલાલ દિવેશી	...	૩૨
વસિ શ્રી પ્રાણલાલભાઈના સ્મૃતિસુમન	...	શ્રી હરિલાલ મુશાળી	...	૩૩
પ્રેમાગમ મારગાત્મકી	...	શ્રી રવીંદ્રાજ કપૂર	...	૩૪
દોહનર પુરુષ શ્રી પ્રાણલાલભાઈ	...	શ્રી મનલાલ પારેખ	...	૩૬
હવેશીઓ પ્રાણલાલભાઈ	...	પ્રા. મધુકર રોહિરવા	...	૩૭
પુનિત આત્મા	...	હવિ શ્રી મણીલાલ પાગલ	...	૩૮
માનવતાની મૃતિ સ્તંભ	...	શ્રી રાવજી	...	૩૯
રમણજીવિ	...	શ્રી અમીન નની	...	૪૦
ભાવજીવિ (કાવ્ય)	...	હવે શ્રી મનરની	...	૪૧
રમણજીવિ (કાવ્ય)	...	રસધવિ શ્રી રમણાજી પ્રદાનદ	...	૪૨
સદ્ગતોના નીરને	...	શ્રી મુણ્ડની વી. ઓળી	...	૪૩
૨૧. પ્રાણલાલભાઈના પંચમીથી	...	શ્રી દિનેશજી વી. ઓળી	...	૪૪
શ્રી પ્રાણલાલભાઈનાં વિષ્ણુ મોતી	...	હવિ શ્રી મુણ્ડકર વ. મુલાળી	...	૪૫
રત્નરવ શ્રી પ્રા. લલભાઈ	...	શ્રી મનમુખલાલ મહેતા	...	૪૬
રિવજી	...	શ્રી પ્રાણજી જ. દોશી	...	૪૭
જૂની અને નવી રત્નમિત્રા છબેજી	...	શ્રી વનદેવન મહેતા	...	૪૮
The Great Sympathizer	...	Shree Pratap Ojha	...	૪૯
Karma Yogi	...	Shri C. V. Subramaniam	...	૫૦
આત્મિક વિસ્ફોટ આત્મચેતના	...	જનમજી પત્રમાળી	...	૫૧
શ્રી પ્રાણલાલભાઈના ચિત્રસમૂહમાંથી આર્ટ પેસ	...	શ્રી મીરાં પ્રેમવીની • મોરારીજી આનંદસાર • રીમામુખ મરિતા કોવે	...	૫૨
હવેદાસની રચિત	...	શ્રી ભવજીલાલ વિવેક	...	૫૩
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ	...	પ્રશન અને પ્રામજીક મોંચ	...	૫૪

આ અંકમાં અંકમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અભિનંદન સંઘમાંથી છબી તથા ચિત્રપ્રદાનના ઉપયોગ હવેના સુખે આપવા માટે અમે શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અભિનંદનસંઘ સમિતિના અદ્યક્તા આભાવી છાએ.

પુસ્તક અને પ્રાણલાલભાઈના નાટ્ય મંડળ તરફથી નવો પુસ્તક અને પ્રકાશક પ્રાણજી જ. દોશીએ સંપૂર્ણ ધોરણે પ્રકાશ કરી દેવારૂપ નાનજી નિર્મલ, રજ. અમિરજીવન સર્કલ, કોમ, મુખ્ય-૧થી પ્રકાશ થયું.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ
શ્રી નવનિર્માણ વિવેચી
પ્રા. ઇલાયસ ખીનાબા
શ્રી હામુ અવેરી
શ્રી સાલુ રમલ
શ્રી બરતેર પાવરી

ગુજરાતી જાટવ

:તંત્રી:

પ્રા. ગજ જ. ડાસા

સામલકાર સમિતિ

શ્રી હરસિદ્ધલાલ દિવેદિયા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોનાન'
શ્રી નવીનન્દ્ર દવે
પ્રા. મધુકર રાહિયા

પુસ્તક: શ્રોતુ

સંપાદક: ૧૯૫૬

અંક: બીજો

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી

સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા

દિગ્ગજાની શ્રાવે, થોડાક વયકાળે કુદાવીને જઈએ સુદામાપુત્રી
પોરબંદરમાં. અહીં શ્રી દેવકરણ નાનજીના પિતાશ્રી શ્રી નાનજી મોહનજી
દેસાઈનો જન્મ: વંશ્ય મોહ વણિક ગણિતમાં. શ્રી. નાનજી દેસાઈની રિયલિ
આર્થિક દૃષ્ટિએ મરીબ, પણ આરિચ્છની નિર્મળતા અને હૃદયની કામળતાનું
માપ લેતાં તરંગર હતી. શ્રી નાનજી પોરબંદરમાં એક ભાદિયા વેપારીની
પેઢીએ ચુમ્બાસ્તાની નોકરી કરતા અને વેતન એટલું થોડું મળતું કે ઘણી
કરકસરથી એમના પત્ની દેવકોર ઘર ચલાવતા.

શ્રી નાનજીને દેવકોરળાઈથી ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી થયાં.
શ્રી જીનદાસ, શ્રી દેવકરણ, શ્રી પુરુષોત્તમ અને મીડામાઈ. (શ્રી દેવકરણને
જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં) મધ્યમ વયે શ્રી નાનજી અવસાન પામ્યા. એમના
અવસાન સમયે શ્રી જીનદાસનું વય લગભગ ૧૭-૧૮નું અને
શ્રી દેવકરણનું ૯-૧૦નું.

પોતાની મરીબ રિયલિ સાલતાં અને સાહસ વિના સંપત્તિ નથી
એ યત્નમાં શ્રદ્ધા રાખી, શ્રી જીનદાસ પોરબંદર છોડી વહાણમાર્ગે મુંબઈમાં
મરીબ અજમાવવા આવ્યા. આવીને હિકમત, હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાથી
દલાવી, મુકાદ્દમો વગેરેનો આશ્રય લઈ ધીરે ધીરે પગભર થયાં. અંતે
સ્થિતતા પ્રાપ્ત થતાં, પોતાના નાના ભાઈ શ્રી દેવકરણને અવગ્યાસ મોટે
મુંબઈ તેડ્યા.

૧૮૭૬-૭૭માં શ્રી દેવકરણ મેટ્રિક પસાર થયા. ગણિતમાં મેટ્રિક
થવામાં તેઓ પહેલા હતા. એકવાર તેમનો વિચાર શિક્ષકના વ્યવસાયમાં
નેડાવાનો હતો, પણ શ્રી જીનદાસેની સલાહ મળી “આપણે કંઈ
નોકરીમાં જિંદગી વેચી નથી.” શ્રી દેવકરણ નાનજીએ ત્યાર પછી
૧૮૭૮માં જીનદાસ એન્ડ કંપની નામે વ્યવસ્થિત પેઢી સ્થાપી, ધંધામાં
પગભર થયા. જીવનમાં અને વ્યવસાયમાં સર્વત્ર તેમનો આચારમંત્ર હતો.

સત્ય જોડાણ અને સત્ય ચાલણું, આ પેઢી-દાર એમણે પુરોષના સર્વ ગુણ બંદરે સાથેનો નરનો વ્યવહાર
મોટા પ્રમાણમાં જમાવ્યો.

લગભગ તેનીસ વર્ષની વયે શ્રી દેવકરણનાં લગ્ન શ્રી નાનજી ગાંધીનાં પુત્રી કપૂર સાથે થયેલાં. એ લગ્ન-
જીવન બાર વર્ષ ચાલ્યું. શ્રી ચૂનીલાલમાઈ કપૂરજીના એકના એક પુત્ર. કપૂરજીના કુખલ અવસાન પછી

૧૮૯૯

૧૯૦૧

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

ખાસવચે વિવિધ વેશે

૧૯૦૬

૧૯૦૮

શ્રી દેવકરજી, શ્રી દેવકરજી ત્રિકમલનાં પુત્રી કેસરનાથ સાથે
ખીજી લગ્ન કયું. શ્રી પ્રાણજ્ઞાનનાથ કેસરનાથના સૌથી
મોટા પુત્ર. એમના પત્ની શ્રી કમ્બલીનીનકેન, શ્રી ત્રિમુવન-
દાસ (મનુભાઈ) અને શ્રી ગુણવતીનકેન (બચુનકેન).

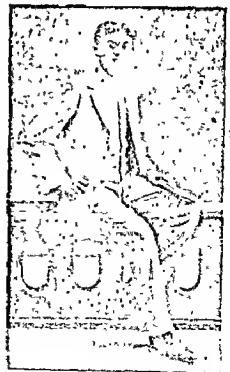
શ્રી પ્રાણજ્ઞાનનાથના જન્મ ૧૮૬૪ની ૧૧મી જુલે
યોગ દત્તો. મુળાઈની એસએન૦ રૂ.લાઈથી તેઓ ૧૯૧૦
માં મેટ્રિક પસાર કરે છે. શાળામાં છત્રવચનના પાયા
દૃઢ થાય છે. પહેલેથી હેસ્ટે સુધી પ્રથમ નંબરે જ
ઉત્તિર્ણ થઈ તેઓ શાળાના સર્વ શિક્ષકો અને વડા
આચાર્યોની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. આ જ અરસામાં
એમને સાહિત્યનો શોખ રપશે છે; સંગીતના સરો એમના
દિલને ડોલાવે છે; ચિત્રકલા એમને આકર્ષે છે. આ
વખતે શ્રી દેવકરજી નાનછત્રે ત્યાં શ્રી જુદાવનદાસ
બગત નોકરીમાં જોડાયા. તેઓ સંસ્કૃત અને અંગ્રે-
જીના સારા ચાત્ર છે. સારં શ્રી પ્રાણજ્ઞાનનાથ
એમની સાથે ફરવાનું રાખે. આ આદર્શ સંગતિથી
ગુન્દારી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીના વાંચનનો શોખ કેળવાયો.
પિતાશ્રીએ આ શોખને પોષ્યો. ગુન્દારીમાં જુદત કાવ્ય-
દોહન વાંચ્યું ને તેમાંથી સામગ્ર બદ ગમી ગયા. પછી
નર્મદ કવિતા અને નર્મદ ગદ્ય જોયાં, દક્ષપદકાવ્યના
જો બાગ્યું પાન કયું; નવસ્રમંધાર્યસ વાંચી, ને
નવસ્રમ પંડ્યાના સાહિત્ય વિષેયનને પ્રમાણ્યું :
તે જ અરસામાં વ્યવસાયી નાટકમંડળીઓનાં કેટલાંક
સુંદર નાટકો જોઈ, તેના એમની ઊપ જાળવેઅમળ્યે
ગીતી : ગોઠ મંડળને આશ્રયે થતાં રવમનોએ વળી આ

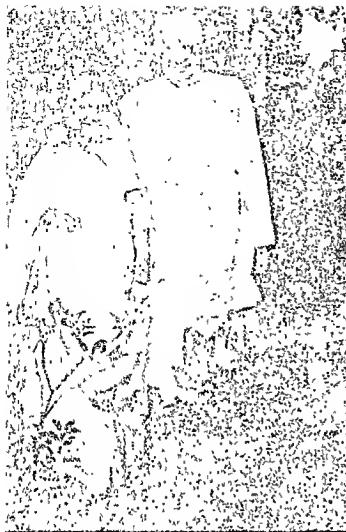
શોખમાં હમેશા કપો; મહિમાવા મનુભાઈનાં 'આજવિદ્યાસ'
અને 'ચારિત્ર્ય' દ્વારા નવા પ્રદેશનાં, નવી શૈલીનાં,
નવી વિચારદારાનાં દર્શન કર્યાં; 'વસન્ત' ને 'સમાસોત્પત્ત'
મહાકાવ્યનાં વાંચને અખ્યાસની કક્ષા જીતી બનાવી. શ્રી
એવંદનરામ ત્રિપાઠીના 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં તીરે મન ને
હૃદયની શ્રમિને આદ' બનાવી.

સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રીસભા દર રવિવારે ઘરે થતી તેમાં
બાપ તો લેતા જ, પણ તે સાથે, એએક વર્ષ સુધી શ્રી
નરહરિ શાસ્ત્રીની શ્રી ભગવદ્ગીતા પાઠશાળાનાં વર્ગોમાં
દાઝતી આપી, સ્થુવશ, ગીતા ને યોગવશિષ્ઠનાં જ્ઞાન
અને કાવ્ય પીધાં, રામાયણ ને ભાગવત વાંચ્યાં, થોડુંક
મદાબારન જોયું; મુદ્રરૂપિ અને શુકનીતિના મહત્વના
શ્લોકો ફંદરથ કર્યા. આપેનું કુસુમભાણા ખૂબ જ વાંચ્યું;
કાવિદાસ અને ભવમુનિનાં સંસ્કૃત નાટકો-કાવ્યો વાંચ્યાં;
અને બગ્ગરિના શતકોંથી આત્મીયાં.

આ જ વિકાસ, આ જ ઉત્સાહ અમેજીના વાંચનમાંયે
વ્યક્ત થાય છે. ડૉ. રોમ્યઅથ રમણદાસનું 'કેરકટર',
મિસીસ હેનરી વુડ, જેન ઓસ્ટેન, સર ગાસ્ટર સ્કોટ,
મેકેન્ડે, બર્ડ, ડિકન્સ અને બીજા સાહિત્યરચામિઓનું
સમૂહ એમની કપવાને મુખ કરે છે.—આ સૌના
વાંચનથી વડાપેલી રસજલિ અને ઉદ્ભવેલી સમૂહરસિક્તિએ
એમની પાસે અનેક સુંદર નવલિકાઓ, નાટિકાઓ,

૧૯૧૧

૧૯૦૬માં માતૃશ્રી કેસરબાઇનું ઓગણીસ વર્ષની વયે અવસાન નીપજે છે. તે સત્તવર્ષીય માતાની એમને જીવનમાં ન પૂરાય એવી ખોટ પડે છે. માતા કેસરબાઇ અને માતામહી હરખબાઈનાં અનેક સુસંસ્કારોનો શ્રી પ્રાણુલાલભાઈને વારસો મળ્યો હતો.

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ અને શ્રી જ્યાવતીબહેનનું દામ્પત્ય જીવન એક સાંસારિક આદર્શ છે. ઉભયમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાતિ, ઉદારતા, રત્નેશ્વર, રસિકતા, કુટુંબ

પ્રસન્ન દામ્પત્ય

શ્રી જ્યાવતીબહેન, શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

પ્રત્યેની વાસલ્લભાવતા, સજ્જક પ્રકૃતિ, ઉચ્ચ અભિરુચિ અને માનવગ્રેમની પ્રતિભા, એમના સંપર્કમાં આવનાર સર્વને થઇ છે.

છંદર આટલની પરીક્ષા વખતે વિદ્યાપીઠક બેચાર ઉત્તર પત્રો લખી શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ ઉભય છે અને પિતાજીનું અનુમોદન લઈ ૧૯૧૨ નવેમ્બરમાં એમનાં ધંધામાં જોડાય છે. દેવકર નાનજી એન્ડ સન્સ નામની એક સ્ટીમર ચાર્ટર્ડ એજન્સીની કંપની કાંટ છે તે કામ ધમધીકાર ચાલે છે

એટલામાં ૧૯૧૪નું વિશ્વયુદ્ધનું વર્ષ આવી ચં છે. ફેટનું કામકાજ બંધ થાય છે. શ્રી. દેવકરજી નાનજી શેરજામરનું કાડ શ્રી. ચૂનીલાલભાઈને સુપરત કરે છે ૨ બજારનું ને સોનાચોરી બજારનું કાડ લઈ શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈને સોંપે છે.

ત્યાં એક સુખદ ઘટના બને છે. શ્રી. જ્યાવતી બહેનને પુનરુત્થન સાંપડે છે. સ્વરૂપે સુંદર, સ્વભાવે મૃદુ આલાક ને ચંચળ બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે 'સુમન'.

પરંતુ વિદ્યાશ્રીની શીળી છાંયડી લાંબો વખત ટકતી નથી. શ્રી. દેવકરજી મૃત્યુશૈયા પર સતા છે, તે વેળા શારીરિક પીડાની એમને ચિંતા નથી; અંતકાળ નજીક છે એતોય વસવસો નથી, એમનું ચિત્ત તો કોઈ જુલન વિષયમાં રમખાણ જગાવે છે. તેઓશ્રી શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈને પાસે બોલાવી કહે છે : "આપણા શુભ નામની પ્રતિષ્ઠા જળવાય ને એવું ગૌરવ વધે એવું કામ કરજો. એક જેન્ક બોસજો. સત્યતા, કાયકશાળતા, પ્રેમાશ્રુતિના ને સદ્ગતિના આ ચાર શબ્દોને જિંદગીભર જો તપાસો.

સર્ગજ નિયંત્રી નાદક, રેખાચિત્રો, નિખલો ને પ્રાસંગિક પ્રવચનશૈલો લખાયાં છે

એ સાથે સંગીત પ્રતિ તેઓ આકર્ષાય છે. આત્માની એ લક્ષ્યદ્વ બાપા છે. ઉત્તાદ્ય અંબક જેથી પાસે ધરી તંત્રીત તેઓ શીખ્યા. તેવું જ ચિત્રકલાનું; એમાં એમનું પ્રાવિષ્ઠ્ય જોઈ ચિત્રશિક્ષક શ્રી. દેવકરજીને એમને વધુ તાલીમ લેવા કહે છે, પણ જવાબ મળે છે. 'મારો પુત્ર ચિતારો થવા નહિ પણ વેપારી થવા સજ્જો છે.'

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ શાળામાં વિદ્યાર્થી છે તે જ અવસરમાં, ૧૯૦૮માં એમના વિદ્યાદ લેવાય છે. જામનગર રાજ્યના એક પરગણાના નાયબ ન્યાયાધીશ રાજેશ્રી ગોવિંદજી ઝવેરચંદના સુપ્રતી જ્યાવતી સાથે. રૂબેરૂબ સંપત્તિ બાળા, પિતૃપસુના સુસંસ્કારોથી ઘડાયેલી છે, ઉદાર છે, પરગજુ છે, સખાવતી છે, આતિથ્યમાનનાવાળી છે. અને ૧૯૧૧માં લગ્ન લેવાય છે. મેટ્રિકમાં ઉત્તિષ્ઠ થઈને શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈ સેન્ટ એલિસ કોલેજમાં ફર્સ્ટ ધયર આટલના વર્ષમાં દાખલ થાય છે ત્યારે; દરમિયાન

શ્રી પ્રાણસાલભાઈ
અને
કુટુંબીજનો

મગાંવડામાં તથા મિત્રો કહે છે કે એકને આપયું નામ ન આપયું. મારી સલાહ છે કે આપયું નામ આપયું. જેની આજ્ઞા નામને દેશે જાજી રાખવાની આજ્ઞાને ધીર રહે, ને કદી અનિશ્ચય થાય નહિ. સ્વલ્પથી વર્તવું ને શોકોમાં નાણું વિશે દમેશ પ્રમાણિકતાથી ને સત્યથી વ્યવહાર કરવો એ એક વાત. બીજી વાત કેમિસ્ટ્રીને દમેશ જાડિન રાખવો આ કેમિસ્ટ્રીમાં મોદનદાસ (મોંપીછ) અદ્ભુત આજ્ઞા છે. સાવના ઉપાસક છે ને સત્યને હમ્મર માનનારા છે. હા, વર્ણુધમ ધર્મની બાબતમાં એમના વિચારો સાથે હું મંમન નથી, છતાં ખાતરીથી કહું છું કે વર્ણુધમે છતનાર એ એક જ છે. એના જેવો ખીતો નિધારણ માણસ મેં જોયો નથી. એને અનુસરો.”

એકલા ચાલે પગી, ઉત્તરકરંદ એમણે ૧૦૮ વાર, ગાંધીજીની જ્યોત્સના અનેક. સ. ૧૯૨૨ની ચીજ એકાદશીએ મોક્ષ વર્ણની વચે તેઓ અવસાન પામ્યા.

પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસનો આપાત હજી રાખેો નથી ત્યાં બીજી એક અતિ કુખ્ત ધરના ૧૯૨૩માં બને છે. શ્રી પ્રાણસાલભાઈને એકનો એક લાડીલો પુત્ર સુખન, વિદ્યે, સૌરભ પ્રસાર, રૂપેરંજ સૌને મુખ્ય કરે તે પૂર્વે તો હા હજ, હજ..., મહાકાળ એને આ વિષમોંધી ઉણી શે છે! કેળવ અદી વર્ણું દેકુ આપુધ બોર્ગ સૌને કુખ સાગરમાં ધકેલી સુખન વિદાય શે છે.

ત્યાર પછી તો ગંગાના નીર ધણું વધી ગયાં.

તમે આહમો! પોતાના વ્યવસાયમાં ધીર પુરવણી માફક, વિચારણ દષ્ટિ અને દૂરદેશીયી, જુદીજુદી અને બાહોગીયી વિકાસ સાધતા ગયા ત્યાં તા. પછી જન્યુ-આરી ૧૯૩૬ને દિવસે માત્ર તેથીય વધીની બીજી જુગલ વરે શ્રી. મનુભાઈએ આજુબીની લીલા સકેલી લીધી. એ પછી શ્રી. જૂનીસાલભાઈ નિવૃત્તિપરાયણ બન્યા અને શ્રી પ્રાણસાલભાઈને શિરે જ્વાળાદારીઓ આવી. બહેર

હવેનથી અગ્નિ દેશા શ્રી પ્રાણસાલભાઈ અને પોતાની અંતર્ગત કલાનિરુચિને અને કલાનિરુચિને તથા લોક-દિનની બાબતને વશ થઈ, પોતાની તરિત નિરુચિ, સાદસિત્તા, ઈર્ષદંદિ હાસ બાપાર, વાણિજ્ય, સાદલ્ય, સંગીત, કલા, વ્યાવસાય, હવેલા દલ્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં સક્રિય રસ લેવા લાગ્યા.

અને ૧૯૩૮માં, પોતાના પિતાશ્રીની મૃત્યુશ્વેત્તાએ પોતાની વેળાની બંધ રથાપવાની હંદશી હવેલાને તેઓ મર્ત કરે છે. એ પછી ૧૯૪૧માં દેના વિમા કંપનીની તથા ૧૯૪૩માં દેવરજી નાનાજી નેવેરજીનું કંપનીની રથાપના અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સંધાય છે.

અને આ એક બીજી મિત્ર: ૧૯૪૮માં છંડવન મુદ્દત્તસ મેમ્બર જેવી મહાન સરચાણ પ્રમુખપદ શ્રી. પ્રાણસાલભાઈને મળે છે. એ સમયે રાષ્ટ્રપિ. મહાત્મા ગાંધી અને જયંતી કમ્પરના આગાખાન મહેલમાં બંદીયાન છે. જેઓમાં જ ૧૯૨૨માંના કુખ દરમિયાન થાય છે. કમ્પરના સ્મારક માટે નિધિ એકત કરવાની ચોક્કસ થાય છે. એ બગીચે માયં કેને રોપવું એની વિચારણાઓ આપે છે ને પૂન્ય બાપુ આગં કાટે છે. એમની માણમપાંચુ નજરે શ્રી પ્રાણસાલભાઈ પર પડે છે. એમના પિતા શ્રી દેવરજી સાથે તો એમનો જુનો નાતો-એક પોરમંદરના, એક મોટ વણી-એક સત્યપ્રેમી અને ધર્મચિરણી અને બાપુના ચણાનુસંગી શ્રી પ્રાણસાલભાઈ એ આદેશ શિરે ચઢાવે છે. કતંબ્ય પશ્ચાત્ત યદ અનેક પરિશ્રમગાંધી સ્વદેશમંદન અને બાંધુક પ્રમે બંધિન ધસવાનાર મિત્રોની સદાપથી બુદ્ધિ મુજબનું રૂપિયા વીસ લાખનું નિધિસહય વડાની પગીસ લાખનો એક વર્ષમાં પૂન્ય બાપુને ધરે છે. બાપુ પ્રસન્ન થાય છે અને કહે છે “પગીસ લાખ તો લાગ્યા પણ સાથે જગતમાં બીજું શું લાગ્યા છે?” ને એમ કહેતાં બાપુ પ્રાણસાલભાઈનું

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ સાથે

પાકીટ 'તરકાવે' છે અને એમાં માત્ર રોડ રૂપિયા રાખી બાકીના હરિજન શાળા માટે કાઢી લે છે. આ પ્રેમનો વેરો ચુકવતો શ્રી પ્રાણસાલભાઈ પણ પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

૧૯૪૨નો એક બીજો પ્રસંગ: મોદીના ધધાકાનો ૧૪મી એપ્રિલનો. આ સમયે શ્રી. પ્રાણસાલભાઈએ બળવેસી કામગીરી ખૂબ જ યાદગાર બની રહી છે. મુંબઈના રાજ્યપાલ સર જહોન કોલવિથ અને વાઇસરોય લોર્ડ વેવરને તેઓ મળે છે, પોતાની માગણી અસરદાર રીતે રજૂ કરે છે અને સરકાર પાસેથી રૂપિયા નેત્રુ લાખની રકમ વેપારીવર્ગ તથા ધધાકાના ભોગ્ય બનેલા અન્યજનો માટે વળતર તરીકે મેળવે છે. મુંબઈની જૂનતાના ઉપકારવશ હાલમાં શ્રી. પ્રાણસાલભાઈનું નામ અંકાદ જાય છે.

એ પછી એ જ વર્ષમાં મહત્વવતું કામ તેઓ કરે છે તે હિન્દી બેન્ક મંડળ (ઈન્ડિયન બેન્ક એસોસિએશન) ની સ્થાપના. પ્રથમ વર્ષે આ મંડળનું ચૂંટણીસભા સર હોમી મોદીના કાચમાં રહ્યું ત્યારે શ્રી પ્રાણસાલભાઈ ઉપપ્રમુખ હતા; ને બીજા વર્ષથી તેમણે પ્રમુખ તરીકે કામ ચલાવ્યું. કાચમાં લીધાં ને એ પટે ૧૯૫૫ સુધી રહેતાં, યશસ્વી ને ઉજ્જવળ કારકિર્દી રચી. હિન્દી બેન્કિંગના વિકાસ તથા સંગઠન માટે, બિન બિન રીતે,

૧૨મું બેન્ક એન્ડ ઇન્ડિયા તથા ભારત સરકારનો સહકાર મેળવી સફળ પ્રયત્નો આ વર્ષોમાં તેમણે કર્યા.

એ પછી ૧૯૪૮થી તેમણે નિર્ણિત સેવકા માંડી. પરંતુ ૧૯૫૨માં હિન્દી વેપારી મંડળના સંચાલકોને, કેટલાક સંલોચેને પરિણામે, મંડળનાં પ્રમુખ તરીકે એક લોકપ્રિય, વ્યવહારક્ષ, તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને તે ઉપરાંત 'Unbleached honour' વાળી વ્યક્તિની જરૂર પડે છે અને મિત્રોના આપહને. વશ થઈ, શ્રી પ્રાણસાલભાઈને પ્રમુખ બની હિન્દી વેપારી મંડળના સૂત્રો ઝીલવાં પડે છે. એ વખતે જ બદરૂખી વેચાણવેરાનો નવો કાયદોના પ્રથમ ઉદ્ભવે છે. વેપારીઓ આ વેરાથી ખળભળી ઉઠે છે. ત્યારે પૂનામાં ધારાસભા આગતી હતી; ત્યાં જઈ શ્રી. પ્રાણસાલભાઈ વેપારીઓની મુશ્કેલીઓનું ને માગણીઓનું બયાન કરી, પ્રધાનોના પ્રશ્નોના મક્કમ ઉત્તરો વાળે છે. છેવટે એમનાં સંશ્લિષ્ટ પ્રશ્નોને લઈને પરિશિષ્ટિ બદલાય છે.

૧૯૫૨નું એ વર્ષ એક બીજા આન્દોલનથી. પંજી સ્મરણીય બની રહે છે, શ્રી. પ્રાણસાલભાઈ "સ્વદેશી લીમ"ની સ્થાપના કરે છે. એમના ત્રણ વર્ષના પ્રમુખપદ દરમિયાન અને શક્તિશાળી માર્ગદર્શનને પરિણામે આજે લણે બચે, આ સંસ્થા યશસ્વર. થઈ પોતાના કાયેય પ્રતિ આગળ વધી રહી છે.

અને ૧૯૫૨ ના નવેબરમાં ગુજરાતી નાટ્ય રાતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાય છે. શ્રી. પ્રાણસાલભાઈ એ મહોત્સવ સમિતિનાં અધ્યક્ષ છે, આત્મા છે. એમના સમગ્ર અને કુશળ નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કારની પ્રતિમા એકત્રિત થઈ, ગુજરાતના ગૌરવની

ભારતના વરા પ્રધાન શ્રી નવાહરલાલ નહેરુ સાથે

મુંબઈના મુખ્ય પ્રધાન
શ્રી મોરારજી દેસાઈ સાથે

હાંડી પીટી રહી છે. ગુજરાતની નાટ્યકલા મુંબઈમાં જીવંત બની જાણે વિચરી રહી છે. નાટકો રોજ રોજ સાત દિવસો સુધી ભજવાય છે, નાટ્યપ્રદર્શન યોજાય છે, સ્મારક મંચ પ્રકટે છે, નાટ્યકલા વિશે તદ્દવિદાનાં પ્રવચનો થાય છે અને મુંબઈ દમેશ મુખ્ય પોતાનો માગ મુકાવે છે! આ પ્રસંગે શ્રી. પ્રાણસાલભાઈ ઇંદરવિષયક પ્રવચન એમની ડિહતાનો પરિચય કરાવનાં શ્રેષ્ઠ બની રહે છે. પછી ૧૯૫૩માં સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયાની શ્રેણીથી સ્થપાય છે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ. સોના આગ્રહને વચ યદ્દ શ્રી પ્રાણસાલભાઈને એવું પ્રમુખપદ સ્વીકારવું પડે છે અને પછી તે ખેતીવા સ્વભાવને કશું તેમો રોજ રોજ એનાં સંચાલનમાં જોડે સંનિષ્ઠ રસ ઊધ એવું પગબર કરે છે. એમની શ્રેણીથી જ મુંબઈનું મુખ્યપત્ર “ગુજરાતી નાટ્ય” માસિક પ્રકટે છે. જૂનાં નાટકો અને નાટકોનાં સ્વરંકનચુકત ઓના પ્રકાશન પામે છે, ભૌતિક નાટકો માટેની સ્પર્ધા-યોજનાનો વિચાર એમને જ આવે છે તે તે માટે પોતા તરફથી જ પ્રથમ પ્રાર્થિતોષિક તેમો જાહેર કરે છે; પ્રતિવર્ષ નાટ્યોત્સવ યોજી, નાટ્યકલાને જીવંત રાખી, ચિકિત્સાવવાની વહેવાર યોજના તેમો જ ધરે છે, રંગમંડિતના સો વર્ષનો કડીખદ ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવાનું, અને નાટ્યકર માટે બડોળ એકત્ર કરવાનું સ્વપ્ન પણ તેમો જ કરે છે. આમ

‘નાટક’ વ્યાપક અને સક્રિય રીતે શ્રી પ્રાણસાલભાઈની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાંની એક મહત્વની તે અગ્રગણ્ય પ્રવૃત્તિ બની રહે છે. ગુજરાતી નાટકના તેમો મર્મગ્રાહી છે; અભ્યાસી છે, રસિક પ્રેક્ષક છે તે કંઈક સમીક્ષક છે. નાટકના લેખથી માંડીને નાટકની અંતિમ રમૂઆતની કોઈ પણ ચોક્કસ “શાળા” કે ચોક્કસ ‘સંપ્રદાય’ માટે આગ્રહ ધરાવતા નથી પરંતુ નાટ્યલેખમાં ‘વાકઞ્ચા’ના તે સમય નાટ્યપ્રયોગમાં ‘મનોરંજનના’ પ્રથમ પ્રયોજનના આગ્રહી છે ખરા. પ્રાચીન, અર્વાચીન અને દેશી-વિદેશી નાટ્યપ્રવાહોથી તેમો પરિચિત છે, છતાં આર્થસંસ્કારોની પ્રમળનાને કારણે તેમો નાટકમાં સંખ્યતા, સંવય, ઔચિત્ય અને ધર્મ માટે સારો આગ્રહ ધરાવે છે. ૧૯૫૩થી ૧૯૫૫ સુધી તેમો ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને પ્રમુખપદે રજા અને ૧૯૫૬ના મંડળના “માનનીય મુરખીપદે” બિરાજ્યા.

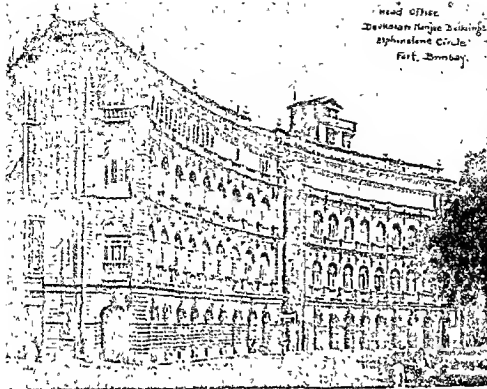

દરમિયાન ૧૯૫૩માં સૌરાષ્ટ્રના અગ્રણીઓએ એમને સૌરાષ્ટ્ર કાન્નાન્સ કોર્પોરેશનનાં પ્રમુખ બનાવે છે.
(શ્રી પ્રાણસાલભાઈ અભિનંદન મંચમાંથી સામાર)

આ સમય દરમિયાન જાહેર પ્રવૃત્તિઓના બાર એમને ઘિરે વચ્ચે રહે-છે, પોતે એની અપૂર્ણ પણે અનુભવે છે, શક્ય હોય તો આ બંધમાં નિરૂત થવાની પણ એમની વિચારણા ચાલુ છે. અને ધીરે ધીરે મોટી સંદેશ્યો

ઈન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન પ્રમુખ (૧૯૫૫) શ્રી પ્રાણસાલ દેસાઈ સાથે

Head Office
Dwarkanath Nanjee Buildings
Raffles Place
Fort, Bombay.

દેના બેન્ક
શ્રી પ્રાણલાલભાઈ
સિદ્ધ થયેલું સ્વપ્ન

નેમાં એઆ અપડે છે, તેમાંથી સ્વચ્છ એ છુટા થતા નય છે. સૌના ગ્રેય ને આપડ એમને એમ કરતાં વાર છે, પણ એમનો સંકલ્પ તો બિલકુલ દૃઢ છે! અને પોતાને તો પ્રતિતિ થઇ ગઇ છે કે ને સંસ્થાઓ પોતે સ્થાયી, ધાણીપોથી મોટી કરી છે તે એવી પચખર થઇ છે કે એ પોતાની મેળે પોતાનું ભાવિ બધી ચકે.

આમ છતાં, રાજકેટમાં એપ્રિલ ૧૯૫૨માં એમને જુનું પડે છે-સૌરાષ્ટ્રના વ્યાપાર ઉદ્યોગનાં મંડળા સૌરાષ્ટ્રના અર્થસચિવ શ્રી મનુભાઈ શાહ માટે સન્માન સમારંભ પોતે છે. એના અધ્યક્ષપદે પ્રાણલાલભાઈ વિરાજે છે. એક બંધ્ય ને સારનાર સમારંભ યોગ્ય છે. મનુભાઈને એક સુંદર કારકેટ ગ્રેમર્સર્વ અર્પણ થાય છે-સૌની સાથે પ્રતિભોજન થાય છે ને ત્યાંથી પ્રાણલાલભાઈ પાંચ આવી, માથેશન નય ઝં.

આ જ અરસામાં એમની પ્રતિષ્ઠા અસ્વરથ થતા માંડે છે. હવે તો બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી તેમણે મન વાળી જ લીધું છે. માથેશનમાં નિર્ણય લેવા કરતાં તેઓ રામાયણનું અધ્યયન આરંભે છે, તે સર્નામેલીએને એ સમકથા વિશે પોતાનું ઠાંડું ને વિદ્વાતમયુ વિવરણ કરી બતાવે છે, તો વળી સંગીતની બુની રેકોર્ડો ને નવી રેકોર્ડો વગાડી, રાત્રીય સંગીતની યજ્ઞગામાં સ્નાન કરી, આત્માને બદલાવે છે. સાથે સાથે લેખન પણ આરંભુ છે-પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ લખ છે; અને એક બંધ્ય

સુંદર કાર્પનિક વાર્તાનું 'જોશુ' પણ તૈયાર કરે. એમનો મનસૂચો 'દેનાલાલસ' નો સમગ્ર ઇતિહાસ રૂ વાનો પણ છે...હા, ધણું ધણું કરતું હતું, કરાવ હતું... પણ ત્યાં તો...

માથેશનમાં વાતાવરણ અતુટ ન લાગ્યું; પાંચ થયાં, વાલકેધરને બંગલે નિશ્ચિત લેવા માંડી... પણ તે એક બેઠા પે, જીવનભર જેણે પ્રવૃત્તિ જ કરી છે, જીવનન ને 'કર્તવ્યપરાયણ' રહ્યા છે તેમને નિશ્ચિત રૂએ કેમ કાઠકવાર તો અતિ બારે પરિશ્રમ ઉપવત્તા-ને તેની અસ દેહ પર થઇ જ. દિને દિને પ્રવૃત્તિ કથળતી રહી અ પછી તો...હા હવે હવે નહિનાં ગમ્મડજીવાર! કાળરૂપે અને પોતાનું 'ધાયુ' ક્યું, સુધવાર તા. ૨૫મી જુલાઈ ૧૯૫૨ની રાત્રે ૭-૩૦ વાગ્યે પ્રાણલાલભાઈ 'દેનાલાલ' થયું-આપણા સૌના એક જ અતુલ્ય યથો: મોખ પડ્યો! ગદ પડ્યો!

પ્રાણલાલભાઈની અંતિમ વિદાય હૃદયને વિદારવતી નીવડી છે, પણ કાળના બળની સામે માનવીનું બળ કેટલુંક! આપણી તો એક જ પ્રાર્થના હો. એ પુણ્ય આત્મા અનન્ત ધામમાં અનન્ત શાંતિ મળો-ને એમક આદરેલું આપણે સૌ પડું કરી, એમનું સાનું તપ્ત કરીએ મધુકર રાંદેરિયા

કંઠર્પ અર્ચના

લેખક :

શ્રી પ્રાણનાથ દેવકરજી નાનજી

અંક
પહેલો

૧૯૧૭-૧૮ની સાલમાં શ્રી પ્રાણનાથભાઈએ ત્રણ અંક કરતા ધારેલી એક અંપૂર્ણ સ્વેચ્છા નાટ્યકૃતિમાંનો એક પ્રવેશ તેઓશ્રીના અગ્નિનંનશયમાંથી સાબાર ઉદ્ધૃત કર્યો છે.

દર
છઠ્ઠું

સ્થળ

સરોજપુરીના રાજમહાલય અને તેમાં સરોજિનીના બાથ.
[સરોજિનીની સખીઓ વસંતપત્રુ સંબંધી બીન ગાય
છ અને તે પૂરું થતાં નય છે. ચકોરી પ્રવેશ છે.]

ચકોરી

સંજન્યપુર ઊંચું ત્યારે મન કેતું ડરતું છું ।
સ્વપ્નેય નહોતું ધાણું કે વહાલા ચતુરે સોંપેલું કામ
આપ્યું સહેલું, આતું અનગમતું થઈ પડશે. કુવ-
રીબાની સખી થયું કોને ન ગમે? સરોજિનીબાનુ દિવ
કેતુ સરળ, કેતું રસબીનું છે । સુજનમહારાજ
મરિ હમણાં એ કેટલું આકર્ષાયું છે । અરે,
એમના સિનાય બીજી વાત પથુ હવે તો એને નીરસ
લાગે છે. મને લાગે છે કે માતું કાંઈ હવે સરળ થવા
આગ્યું છે. કેવો આનંદ! સરોજિનીબા અને સુજન-
મહારાજનો સ્પૃહણીય રોગ કોને ન ગમે? તેમના સંબંધ
કેવો સુખકર અને સૌને હિતકર થઈ પડશે । અને ચકોરી,

તારો ચતુર વહાલા તને ધન્યવાદ આપશે એ તને કેવો
પ્રિયકર થઈ પડશે હં ।

[સખીઓને પ્રવેશની જોવાં]

અરે, વસંતોત્સવ ઊજવવા સખીઓ આવી લાગે છે.

[સખીઓ પ્રવેશ છે, તેમને સખીધીને]

આવો, આવો, બહેનો, આવો. વસંતની સંક્ષિત લીલાની
અનુસંગી રમણીઓ આજના વસંતોત્સવને દીપાવો.

એક સખી

છ, હા, પથુ કુંવરીમને તો પધરાવો.

બીજી સખી

જુઓ, સામેથી એજ આવે છે ને શું ।

ત્રીજી સખી

સખીઓ, બા તો કંઈ ગાતાં ગાતાં આવે છે.

[સૌ સંજન્યવાને પ્રયત્ન કરે છે]

એક સખી

‘રસીયો?’ ‘અમર?’ હૃદય કમલમાં શું ગાવર કરી
રહો છે? એ વળી કોણ?

: પૂર્વભૂમિકા :

સરોજપુરીના રાજની યશોગત રાજવંશીએ કાદણ સૌજન્યપુરના રાણા સુજનસિંહ સાથે રાજ્યના
સીમાના અંગે બોલી તકરાર ઉઠાવે છે અને એ જાણના સેફળ સંઘાત માટે કહેલું મોકલે છે. વાર
સુજનસિંહ વિગ્રહને સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ સુજનસિંહને શાણો અને સમજી મધ્યાન વિનાશનું તોલવ
અટકાવવા સુક્ષિત રહે છે. રાજસમાધાન દરમિયાન ચતુરવિંદની પત્ની ચકોરીને સુજનતાની મૃતિ સખી
પુત્રી સરોજિનીના હૃદયમાં સુજનસિંહ માટે પ્રેમકુર મકટાવે છે. બન્ને રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ જોડાય
અને શાન્તિ સ્થપાય એ હેતુ છે.

બીજી સખી

‘કુંડરીકને ન વિકસાવનાં સવિતાદેવ
છુપાઈ રહ્યા છે,’ આ તે કુંડરીયા ગાય
છે કે એકલાં એકલાં કંઈ લવે છે !

ત્રીજી સખી

‘પ્રેમપીડિતા વિરહિણી વસંતને દોષ
દે છે.’ હાં, હાં, પછી ?

એક સખી

‘વદાલાના અક્રિતીય લાવણ્યે થેલી
કરી મૂકી છે.’ કીક, કીક !

[બીજી સખીના ખડખડ હસે છે]

બીજી સખી

અરે, આ તે કુંડરીયા પોતે જ ઘેઝાં યયાં છે કે શું ?

સરોજિની

(પ્રવેશીને) સખીઓ !

સખીઓ

પપારો, પપારો, બા.

એક સખી

બા, શું ગાતાં હતાં ?

બીજી સખી

બા, એકલાં કોની સાથે વાતો કરતાં હતાં ?

ત્રીજી સખી

બા, કાણ ‘સરીશો ?’

એક સખી

બા, કયા શ્રમને હાંધકમલમાં પૂરી રાખ્યો છે ?

બીજી સખી

સમજાવોને બા.

સરોજિની

(શરમાતી, મંજાતી) સખીઓ, ન સંતાવો મને; હું
કાંઈ અણુતી નથી.

ચકોરી

સખીઓ, ન સમજી ? એ તો બા વસંતકાળમાં
કૃષ્ણવિરહથી પીડાતી ગેપિકાનું વર્ણન કરી રહ્યાં હતાં.
(સરોજિનીને) મેં બરાબર પાઠ્યું ને. બા ?

સરોજિની

(જુકારાને હમ ખેંચતી) ચકોરી, તેં બરાબર
પાઠ્યું. (સ્વ.) ચકોરી, તું ખરેખર ચકોર છે. (સખીઓને)
હાં, પણ સખીઓ, આજના વસંતોત્સવની ગાતૈયારી કરી છે ?

ચકોરી

સખી, આજ તો વસંતના પ્રિય મિત્ર કામદેવનું
અય્યન કરી વસંતોત્સવ ઉજવીયું.

એક સખી

બા, ચકોરીબહેનની આંસા પ્રમાણે બધું
તૈયાર કર્યું છે.

બીજી સખી

જુઓ, કેદર્શભગવાનની સર્વોચ્ચ હર
પ્રતિકૃતિને મન્મથમંદિરમાં વિરાજિત કરી છે.

[નાનકશ હુંદર, મંદિરમાં સ્થાપેલી
કામદેવની મૂર્તિ બતાવે છે]

ત્રીજી સખી

અને સુગંધી જલથી પનાન કરાવી,
વિનિધ આમરણેથી વિશુષિત કરી છે.

એક સખી

અને બધી રીતે હૃદયની પૂજાત્મકતા વ્યક્ત કરી છે.

સરોજિની

(આશ્ચર્યથી) સખી, કામદેવનું પૂજન ! કેદર્શનું અય્યન !

ચકોરી

હાં નહીં ? સખી, ઝડપથી વસંત પોતાના સ્પર્શ
યજી કુદરતમાં યનમનાટ કરી મૂકે છે ત્યારે તેનો પરમ
મિત્ર કામદેવ માનવહૃદય ઉપર શું યોછો તનમનાટ
મચાવી મૂકે છે !

એક સખી

ત્યારે હવે વિલંબ-શોનો છે ?

બીજી સખી

કરાનો નહીં, ભાવથી પૂછ હૃદયને હુનિ
કરવાની જ વાર છે.

ત્રીજી સખી

સખી, તો કરવા દો હવે એ દેવતાં દર્શન, જે
હૃદયને કરીએ પાવન.

ચકોરી

(સરોજિનીને બાવુએ) અને પાગીએ હૃદયના રાગ
[સખીઓ મન્મથમંદિરને બાનુએથી ધસી પડ્યાં મૂકે છે]

સખીઓ

ભગવાન કુસમાયુગ્મને જ્યજ્ઞકાર થાઓ.

સરોજિની

(નીરખતી) ઓહો ! કેવી કમનીય આકૃતિ. કેવું
મનોહર મુખસુદા, કેવી કામયુગારી રસિક આંખ ! કેવું
રમ્ય મતિ !

ચકોરી

ગમે છે ને ? એના કારીગરે મહારાજ સુગન્ધિ
બેઠે ધરવા યજ્ઞ પ્રેમથી એને ઘડી હતી.

સરોજિની

મહારાજ સુગન્ધિસંદ માટે પડી ? ત્યારે એ
કાંધારી આવી ?

ચક્રેરી

સખી અનુપમ સૌંદર્યવતી મુલ્તિ ધરી છતાં તેમણે
તો ખાતરી થઇ કે સુજનમહારાજના રૂપ પાસે એ કબી
રહી શકે એમ નથી, તેથી રૂપ ચોતાની કક્ષાપૂતની કાંચી
યાચ એ બધથી સુજનમહારાજને એણે એ ભેટ ન કરી.

સરોજિની

એ કારણથી તેમને એટલું ન કરી?

ચક્રેરી

હા, અને અહીં લાગ્યો; એ આપણું સહજાન્ય.

એક સખી

ના, ના, ખરું કારણ તો એ નહીં.

બીજી સખી

ત્યારે શું છે કે કહેને.

ત્રીજી સખી

હું કહું. ખરું કારણ તો એ છે કે પ્રતાપી સુજન-
મહારાજ ખીખ સારું દેવેને પ્રેમથી પૂજે છે, છતાં
કામદેવનો હાથ તે તિરસ્કાર કરે છે.

બીજી સખી

તેથી તે અહીં લાગ્યો નહીં?

એક સખી

હા; કેમકે સરોજિનીઆ અને તેમણું રસિક સખીમંડળ
કંઈપણેવળું અચન કરવા આતુર છે.

બીજી સખી

સખી, સુજનમહારાજ કામદેવનો તિરસ્કાર કેવી
રીતે કરે છે?

ચાલ સખી

અનંતગુણ હયાવાર કામિની. તેને તરછોડી, તે પરાક્રમ
અને કીર્તિને વધુ પસંદ કરે છે, એવી રીતે.

એક સખી

હરો. મહારાજ યશોરાજના શરૂ થું વધુ પસંદ કરે
છે, અને શું નથી કરતા તેની સાથે આપણને શું કામ
છે? ચાલો, ચાલો, સા આ દેવની સ્તુતિ કરીએ.

સરોજિની

(નિઃશ્વસતી રંગત) હાય, પિતાજીના શરૂ! (હૃદય
પર હાથ મૂકી) હૃદય!

બીજી સખી

હા, ચાલોને બા.

ત્રીજી સખી

બા. શા વિચારમાં પડ્યાં? નિસારો કેમ નાખ્યો?

સરોજિની

સખીઓ, મહારાજ સુજનસિંહ જેવા મહાન, રાજવી
જેનો તિરસ્કાર કરે છે એ આ દેવ, આપણને, અન-
જાને-કંપાને-કેવી રીતે મૂલ્યાંકાયે હોઈ શકે? ના, ના,
સખી, મારે તો નથી થયું. એ કામદેવનું ભક્તજનન.
થાઓ તમે જેને થયું હોય તે.

ચક્રેરી

બહેન, ત્યારે તો થયું છે, તારે પણ સુજનસિંહ
જેવું વાદ, તમે બને સરખાં—સુજનમહારાજ અને
સરોજિનીબા.

એક સખી

ના, બા, એવાં અરસિક થરો નહીં, હોં! આપણું
અળખાએ તો એ દેવને પ્રસન્ન કરવા ભેદએ જેથી
આપણા સ્વામીને રીઝવતાં એ આપણને શીખવે.

બીજી સખી

પણ કુંવરીબાને ક્યાં વર છે કે તેને રીઝવવા હોય?

ત્રીજી સખી

સખી, તેં કેમ બધું કે કુંવરીબા મનથી નહીં
વરી ચૂક્યાં હોય! બહી ગઈ, પેલું એકલાં ગાતાં તો!

ચક્રેરી

સખી, બે મનમાં વરી જ ચૂકી હોય તો આ દેવની
સ્તુતિ તને વર આપનારી થઈ પડશે.

સરોજિની

સખીઓ, ન સતાવો મને, ન સતાવો મને. એની
પૂજા હું નહીં કરું, નહીં કરું. બોળી કુમારીકાના કણા
અંતરમાં અગ્નિસખી જવાળા પ્રકટાવતો એ બૂઝો કામદેવ
તો નિંદાને જ પાત્ર છે.

ચક્રેરી

બૂલી, સરોજિની, બૂલી. સકળ વિશ્વ જેના યજ્ઞ નબી
શકે છે, દેવતા દેવે પણ જેની પાસે મારું નમસ્કારું છે.
એ કામદેવ નિંદાને પાત્ર કેમ હોઈ શકે?

સરોજિની

અળખાના બોળા મનને મથી નાખનાર; સંગ, શુદ્ધ,
કેળવણ દૃષ્ટિને સાગવાળી, ખસિત કરનાર; રોહ, સખંધ,
મેત્રી કે ધર્મઅંધારાને ભેદને તુચ્છ ગણનાર; લંભ, બધ,
વિનય, વિરોધને ઉગારી મૂકનાર; સર્વ પાપનો હેતુ કામદેવ:
એ પૂજનાં યોગ્ય તો કેમ હોઈ શકે?

ચક્રેરી

સખી, અમત ને વિષ બને. સાથે રહેલાં છે જેમાં
એવો એ વિશ્વકણ્ય કામદેવ છે. તેમાંથી કોઈ મુખ્ય અમત

મકાને વિષેને ગરજ કરે તો એમાં કાનો દોષ? માટે બહેન, ગાં એનાં ગુણગુણ ને આ રસિક મુખમાંથી આવાં અરસિક વેણ કાઢ મા.

એક સખી

અને બા, ભે મનથી વરી જ ચૂક્યાં હો તો સંભાળજો, એ ક્યાંક ફર્વાસા મુનની જેમ કોષ કરી આપને શાપ દઈ ન દે.

બીજી સખી

હા, નહીં તો બા, ક્યાંક શકુન્તલા જેવા હાલ થશે અને આપના દુઃખાનંતરાજ આપને ઝોળાળ્યા વિના બૂલી જશે.

સરોજિની

(મનઃક્રમ) એમ છે? કુંવરીબાના શકુન્તલા જેવા હાલ કરવા છે, નહિ? ના, બાઈ, એ તો આપણાથી ન ખમાય. પણ સખી, શકુન્તલાની સખી તો પ્રિયવંદા હતી ત્યારે તું મારી અનપ્રિયવંદા કેમ થઈ?

ત્રીજી સખી

કુંવરીબા, આમરી ભેગાભળીજાઓને ને આ કામદેવની નિંદા કરો મા; શાપ કે બાપની કંઈ બીક જ નહીં.

સરોજિની

એમ કરવું જ પડશે?

સખીઓ

હા, હા.

સરોજિની

તો લાચાર.

ચકોરી

બોલો, સખીઓ, ભગવાન કામદેવનો જયજયકાર. અને ચાલો, હવે ભાવભીતે દીપે એમનું અર્ચન કરીએ.

[શ્રી મન્મથમંદિરમાં વિરાજિત પ્રતિર્જિવા કુંકમઅપ્પાર્ચન પુષ્પ ઘડ્યાદિથી પૂજા કરે છે; પછી વગરે છે, આરતી ઉઠારે છે]

પ્રમુ, આમારું હૃદયથી કરેલું અર્ચન સ્વીકારો, અમ રહે અબળા પર પ્રસન્ન થાઓ.

એક સખી

દેવ, કંપનીના સર્વ સુખનું કારણ આપ છો. કૃપા કરી, તેમના અંતરમાં પ્રેમદીપની જ્વોત અખંડ ઝળ-હળની ગણેો જેથી બને એકદમ યશ, સંસારમાં સ્વર્ગને ઉતારે.

બીજી સખી

ભગવાન, આપ અબળાના નાશક છો. ચોખીયદ ઘંઠર, વિષના સહનંદાર ખત્રા અને જગતપાલક

વિષ્ણુનાં પણ અબળાઓ આપની સહાયથી માન મુકાળ્યાં છે. એમ જ પ્રભુ, સહાય કરો અને અપલાના અજ્ઞ નયનમાં એવું કામણ પ્રકા કે પળમાં વહાલા બંધાઈ પણ થઈ જાય.

ત્રીજી સખી

કામદેવ, વસંત સમયે કામિનીની સર્વ મનઃકામના પૂર્ણ થાય એવું આશીર્વાચન આપો.

ચકોરી

'પ્રભુ, આપને નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું કે મહંત વસંત ઋતુની પદરામણીથી મહાલી રહી છે, ત્યારે (સરોજિની સામે જોઈને) કોઈ વિરહિણીના કે કોઈ કુમારિકાના કામળ હૃદયને આપના કુસમખાણનું લક્ષ્ય કરશે નહીં.

સરોજિની

દેવ આપને હૃદયના સાચા ભાવથી પ્રણામ કરું છું. આપ અનંગ કહેવાઓ છો, આપનું સૈન્ય નિર્જળ અબળાઓનું બનેલું છે, આપનાં આપુષ કઠોર નથી, તીક્ષ્ણ નથી, છતાં તમે લોકોને આપે છાંયો છે. આપનું સમર્થ, આપની સત્તા અકિતીય છે, વળી, સૌ ધનુ-ધોરી નિર્દય બની, એક વસ્તુની બે કરવામાં મોટાઈ માને છે ત્યારે આપ, દયા કરી, બેને એક કરો છો, બે હૃદયનું એકમ કરો છો. આ નિઃસંસૃધ બની, માથું છું આપની પાસે એ કે ભે કોઈ નિરોધ કુમારિકાના ભોળા હૃદયને આપના પુષ્પખાણનું લક્ષ્ય કરો તો સત્વર એવું એના પ્રણયી હૃદય સાથે એકમ કરવા ચૂકશો નહીં.

[નમે છે]

ચકોરી

(સરોજિનીને બાજુએ) બહેન, પ્રાર્થના તારી સત્ત્વ સફળ થાઓ. (પ્રકટ) સખીઓ, ચાલો હવે સાથે મળી દેવની સ્તુતિ ગાઈએ.

[ત્રી સખીઓ સાથે મળી કંઈપ અર્ચનાનું ધીન ગાય છે, ને પછી વિજયાય છે. રહે છે માત્ર ચકોરી અને સરોજિની વહાલી સખી, હું હૃદયથી ધન્ય છું કે ભગવાન કામદેવ તને તારા પ્રણયી સાથે ભેટી દે.

સરોજિની

ચકોરી, તું કેવી નિર્દય છે! એમને માટે અહવેમાં તે પ્રેમ શા મારણે પ્રગટાવ્યો? તું ભણી નહોતી કે એમને પિતાજીએ શત્રુ મર્યા છે!

ચકોરી

કાને! મુજબસંદને!

સરેગિની

(નિઃશ્વાસ નાખતી) અને આ હૃદય, આ શરીર હવે
એમનું યજ્ઞ ગણુ છે.

ચક્રોરી

બહેન, મેં કે' હૃદય કહ્યું' કે તમે એમને આહો?

સરેગિની

ચક્રોરી, તું બૂઠી છે. એક દિવસ નથી જતા, એક
મીટી નથી જતી, અરે એક પળ નથી જતી જ્યારે
એમની હસતી મીઠી હામી મારી નજર સામેથી ખસતી
હોય! સખી, એના વિનાનો દિવસ હવે મને શુભ નેવો
નથી છે. ચક્રોરી, એના સુંદર મુખની ચન્દ્રસખી મધુરી
કાન્તિ મારા હૃદયમાં કોઈ અબિનવ વિચિત્ર અસર કરી
રહી છે. સખી, એ પિતાહતો શત્રુ મારા હૃદય પર તો
સામ્રાજ્ય ચલાવી રહ્યો છે. જો, જો, આ હૃદયમાં
એમનું જ રાજ્ય છે ને?

[ચક્રોરીને હાથ ખેંચી, પોતાના વક્ત્રવજ
હૃદય મુકે છે. ચક્રોરી સરેગિનીની એ
હાનીસરખી ચાપી રાખેલી સુગન્ધિહીની
હામી કાઢી લે છે.]

ચક્રોરી

સખી, આ શું? અને, આ તો સુગન્ધમહારાજ!
વાહ, તે તો તેમને તારા હૃદયમાં કેદ કર્યો છે ને શું?

[સરેગિની ચક્રોરી પાસેથી હામી છૂટકી
લઈ એની રાખે તાણી રહે છે.]

સરેગિની

ચક્રોરી, આ વહાલો અને ક્યારે મળશે? આ
હૃદયમાં એ ખરેખર પૂરાશે કે?

ચક્રોરી

બહેન, ધીરજ ધર એ તને અવસ્ય મળશે.

સરેગિની

ચક્રોરી, જો, જો, વસંતઋતુ કેવી ખીલી રહી છે.
(આમતેજ ફરીને દેખાડતી) નવેલી આ વેલી આ તરુ-
વરને વીંટાઈ કેવી તન્મય બની ગઈ છે! પેણે રસજ
ભ્રમર કેવી સરજતાઈ! આ નવીન કુસુમકલિકાને મધુર
રસ ચૂસે છે! આ પલ્લવિત આમટ્ટક પર કાળી કામધુ-
મારી કામધકડી કેવું મીઠું ટહુકી રહી છે! મંદ પવનની
ધીમી હલેરોએ કેવી મને હર સુગંધ પધરાતી દીધી છે!
પેલા નિકુન્જમાં પંખાનેકું કેવા પ્રેમમાં લીન થઈ ગયું છે!
પ્રફુલ્લ કમળોથી પહુ સરેગિનીનું લાવણ્ય આ નાનકડા

સરોવરને કેવું દીપાવે છે! સખી, જો, જો, આ વસંતની
બહાર ખીલી રહી છે તે-એણે કુદરતને ચમકાવી મૂકી
છે. ચક્રોરી, નિખિલી પ્રકૃતિ તેના સહચર સાથે વસંતમાં
વિહાર કરે છે, ત્યારે મારા હૃદયનો ચમકાવનાર મારા
પિતાનો શત્રુ છે, ક્યાંય દૂર દેશમાં વિરાગે છે અને મારા
પ્રેમથી પથુ અખથુ છે, અરે, મારા સહચર તો એ
ક્યાંથી ચાલે?

[લીન બની, ચક્રોરીને ખભે માથું ટેકવી ઉભા રહે છે.]

ચક્રોરી

(આશ્વાસન આપતી) બહેન, ધીરજ ધર, મારી ખાતરી
છે કે એણે તારું કોમળ હૃદય ચમકાવ્યું છે તે તારો
સહચર જરૂર કરશે અને તારા પિતાહતો શત્રુ મંદી મિત્ર
બનશે; કારણ, શત્રુવત સુગન્ધમહારાજે જીવી નથી કરી અને
તારા પિતા પુત્રી ખાતર, શત્રુ ક્યો છે તેને મિત્ર બનાવી શકશે.

દાસી

(પ્રવેશી) મહારાજ પધારે છે, બા.

ચક્રોરી

બહેન, હું પિતાહતો તારા હૃદયની વાત કરીશ.

સરેગિની

ના, સખી, ના, એમને તે એવું કહેવાય?

ચક્રોરી

શૂંષ કર, મહારાજ પધાર્યા.

[મહારાજ યશોરાજ પ્રવેશે છે. દાસી નય છે.]

યશોરાજ

કેમ બહેન, વસંતોત્સવ બિજાગ્યો?

સરેગિની

(નીચું જોતી, શરમાતી) છ, હા.

યશોરાજ

આનંદ પડ્યોને?

[સરેગિની નીચું જોઈ રહે છે.]

ચક્રોરી, કુંવરીને આજે આનંદ પડ્યો લાગ્યો નથી.

ચક્રોરી

મહારાજ, કુંવરીબા હવે મોટાં થયાં. નાનપણની
સ્મૃત્યમતમાં હવે એમને રસ ન પડે એ સ્વાભાવિક છે.

યશોરાજ

હા, સરોજ હવે મોટી થઈ. હવે તો પરણાવવી
પડશે. હું હમણાં એ જ વિતામાં પડ્યો છું. પથુ યશો-

રાજની કુંવરીનો સ્વામી યવા યોગ્ય કોઇ રાજની હજી
મારી નજરે પડ્યો નથી.

ચકોરી

(સ્વ) આ દીક્ર અવસર છે. વાત મૂકવાનો. (પ્રકટ)
મહારાજ, આરા હોય તો (અચક્ષતી હોય તેમ) મારા
ધ્યાનમાં એક છે તે.....

યશોરાજ

કહે, કહે, ચકોરી, તેં યશોરાજનો જમાઇ થવાને
કોઇ વીર જોયો છે?

ચકોરી

જેનો ઉજ્જવલ યશ હશે દિશામાં વિસ્તાર પામ્યો
છે, એવા મહારાજ યશોરાજના જમાતા થવા યોગ્ય તો
એક સૌજન્યપુરના યશસ્વી મહારાજ સુજનસિંહ છે.

યશોરાજ

(સંકોપ) કોણ, સુજનસિંહ? સરોજપુરીનો શત્રુ
તે સરોજિનીનો સ્વામી થવા યોગ્ય? ચકોરી, ચકોરી,
તું શું બકે છે?

ચકોરી

મહારાજ અવિવેક માટે મને ક્ષમા કરો. સુજન-
મહારાજને શત્રુ માનો નહીં. આપના મિત્રના પુત્રરત્નને
જમાતા કરી કૃતજ્ઞ થાઓ; કારણ, સરોજિનીબાને યોગ્ય
અન્ય કોઇ જન્મ્યો જ નથી.

યશોરાજ

ચકોરી, તું કેટલી હિંમત કરે છે? યશોરાજ પોતાના
શત્રુને પોતાનો જમાઇ કરે? મૂખ ત્રી, સરોજ આખી
જિંદગી કુંવારી રહે એ બનશે પણ યશોરાજ શત્રુને
કુંવરી આપે એ કદી બનશે નહિ. તને ખબર છે દીકરી
કે દુક સમયમાં જ માતૃ સૈન્ય સુજનસિંહના રાજ્યને
ઘેરી, પાપમાલ કરી, કબ્જે કરશે અને એ ઉદ્ધત છોકરાને
કેદ કરી, હવેતો કે મહેસો અહીં મારી સન્મુખ હાજર
કરશે. યશોરાજના શત્રુના બીજી શા હાલ ચાપ?

સરોજિની

(નાસ પામી) ઓ પિતા, ઓ પિતા, આટલા કુપ્ત
થશો નહીં.

[મૂર્ત ખાલ દબી પર છે. ચકોરી એને સ્વસ્થ
કરવાના પ્રયાસો કરતી, બેરોગર સુવદે છે]

ચકોરી

મહારાજ, બસ કરો. બસ કરો. જુઓ, આપના
કોર શબ્દોએ કુંવરીબાના કેવલ હાલ કર્યો. કુંવરીબા,

બેલોને, આમ શું કરો છો? અરે, કોણ છે હાજર?

[સખીઓ તથા દારીઓ દોડતી આવે છે]

જાઓ, જાઓ, કોઇ પાણી લાવો, ગુલામજન લાવો,
સંજવેદને તોડવો; અરે, કુંવરીબાને આ શું થઇ ગયું?

[સખીઓ અને દારીઓ પાણી, ગુલામજન
વગેરે લાવે છે ને આસનાવાસના કરે છે]

યશોરાજ

(દયાદે બની) અરે, કુંવરીને શું થઇ ગયું?
કુંવરી, સરોજ, મારી એકની એક દીકરી, તને આ શું
થઇ ગયું? બેલોને, બહેન, એક શબ્દ તો બોલ.

ચકોરી

મહારાજ, આપનાં તીવ્ર વેશુ આ કામળ હૃદયમાં
વજ્ર જેમ સાદવા છે, અને પ્રિયત્વ અપમાન નહીં સહન
કરી શકવાથી કુંવરીબાએ બાનને ખસેડી દીધું છે.

યશોરાજ

(દીન બની) દીકરી, આમ શું કરે છે? બેલ તો
ખરી, બહેન!

ચકોરી

મહારાજ, ત્યારે આપને પુત્રી પર પ્રેમ છે ખરો?

:

યશોરાજ

એટલે, ચકોરી! મારી એકની એક વહાલી પુત્રી
ઉપર મને પ્રેમ ન હોય? એ કેરો પ્રશ્ન?

ચકોરી

ક્ષમા કરતો, રાજન. કુંવરીબાનું બાન તો ઉપચાર
કરતાં પાણું આવશે, પછી આપનો પુત્રી પરનો પ્રેમ
કેટલો છે તે સુજનસિંહ સાથે વિચાર કરી, કે તેમને આપની
પુત્રી અપજા કરી, આપ પ્રભાસ કરી શકશો.

યશોરાજ

ચકોરી, એ વાન પછી: કુંવરીને બાનમાં લાવવાનો
પ્રયત્ન કર. અરે, મારી દીકરીની આ સ્થિતિ. મને
અત્યંત દુઃખી કરે છે,

ચકોરી

મહારાજ, ખરેખર, આપ જેવા સુદના પદ્મપાતીના
હૃદયમાં પણ ઝડપતા અને પાતલતાને રચાન છે?

યશોરાજ

ચકોરી, પુત્રી પ્રતેના પ્રેમ પાસે યશની ધ્વજને
પણ યશોરાજ હારેલી મૂકે એમ છે. ચકોરી, ગમે તેમ
કરી તું કુંવરીને નગાડ.

ચકોરી

મહારાજ, કુંવરી તમને મળે તે પછી શા અથે ?
કારણ જેવું નામ પણ આપ સંભળી શકતા નથી,
તેને કંઈ આપ કન્યાનું દાન યોગ્ય ન કરવાના છો !

યશોરાજ

સુગન સાથે મારી કુંવરીનાં લગ્ન ? અશક્ય.

ચકોરી

મહારાજ, કુંવરીનાં જિવાણાં હોય તો કેવળ એ
એક માર્ગ છે. પુત્રીના પ્રેમ પાસે અભિમાનને છોડો અને
જેને શત્રુ ખનાવ્યા છે તેને મિત્ર કરી, આપની પુત્રીના
પક્ષે તરિકે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરો. મહારાજ, આ એક જ
રસ્તો છે. નહીં તો, કુંવરી મારે જીવવાની આશા છોડી
દો. હું જાણું છું કે તે સુગનસિંહ સિવાય અન્યને
વરવાની નથી અને તેના સિવાય જીવવાનીયે આશા નથી.

યશોરાજ

ચકોરી, ચકોરી, મારી પ્રતિજ્ઞાને તો વિચાર કર,
મારી ક્ષતિને તો ખ્યાલ કર. અરે સુગન સાથે-
સરોજનીના શત્રુ સાથે સરોજિનીને કેમ પરણાવી શકું ?

ચકોરી

મહારાજ, જેમ કરવાથી આપની ક્ષતિ 'સનયુજ્ય
વંશી; અને રાજ્યો વચ્ચે શત્રુતા ટળશે, હાજરોના પ્રાણ
બચશે, નહીં તો કુંવરી છતી સાથે નહીં.

યશોરાજ

કુંવરી જીવશે નહીં ! (એકાકીના જેવો) ચકોરી,
એવું અમંગળ બોલ નહીં. એ સમયે હું નથી સહન
કરી શકતો. કુંવરી ખાતર હું શું ન કરું ? આ રાજ્ય

પણ છોડી દઈ, અભિમાન પણ ખૂટી જાઈ, યશની
કામનાને પણ હારોલી દઈ.

[મુદ્રિત 'સરોજિની ચકોરીના પેળામાં માધુ'
મૂર્તિને પડેલો છે તે એ જ અવસ્થામાં
'સુગન' સુગનનો ઉચ્ચાર કરે છે]

ચકોરી

મહારાજ, તમને આનો ગાઢ પ્રેમ ? સ્વપ્નમાં 'કે'
મૂર્તિમાં પણ એવું એ જ રહ્યું, એનો એ જ 'સુગન' !

યશોરાજ

ચકોરી, હવે હું નથી સહન કરી શકતો. કુંવરીને
જ્યાસ, કુંવરીને બોલાવ, કુંવરીને ગમશે તે કરીશું,
સરોજપુત્રીના શત્રુ સાથે વરાલીશું. સુગનસિંહને મિત્ર
કરી, જમાન તરિકે સ્નેહે સ્વીકારીશું, પછી કાંઈ ?

ચકોરી

ધન્ય છે, મહારાજ, પિતા હવે તો આપના જેવા
વલ્લભ હશે, જે પુત્રીનું હૃદય સમજી શકે. (કુંવરીને)
કુંવરીયા, ઊઠો, ઊઠો. જુઓ પિતાજી કુખી થાય છે.
બહેન, તમે કહેશો ત્યાં તમને વરાવશે. સુગનમહારાજ
સાથે પરણાવશે, ઊઠો, ઊઠો.

[સરોજિનીને ધીરે ધીરે ચતના આવતી નય છે]
મહારાજ, સરોજિનીનાં બાન આપનું લાગે છે.

યશોરાજ

કુંવરીને ઉપકાર સરોજ, મારી સરોજ, બહેન, હું
કહેશે ત્યાં તને વરાવીશું, સુગન સાથે પરણાવીશું, પણ
હું કુખી થા મા.

સરોજિની

(આંખ ઉઘાડી, યશોરાજ સામે ચીટ માંડતો),
કોણ પિતાજી ? !

*

ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ
પ્રસંગે મંગલ પ્રવચન કરતા
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

રસિકતા

અને

ભાવનામયતા

(શ્રી પ્રાણસાહબાઈ અભિનંદન-
અધ્યામાંથી સાભાર - ઉદ્ધતા)

શ્રી પ્રાણસાહબાઈ, ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાત્ર
શ્રી દર્શનાત્રાણ મુનશી સાથે

મનુષ્યોના આચાર ને એની સિદ્ધિઓ સંગોએ
અને સંબંધોથી ઘસાય છે. તેમાં એની મૌલિક માનવતા
કે વ્યક્તિત્વનાં દર્શન થોડુંક અંશે જ થાય છે. તેથી જ
“યતુ” એ “દેખાવા” કરતાં મહત્વનું છે.

પ્રાણસાહબાઈ એ સફળ ‘વ્યવહારિકા’ છે, કુચળ
પ્રધાન છે, કલાનાં અને સેવાનાં અનેક ક્ષેત્રો એમણે
ખેડ્યાં છે. તથાએ એ પ્રમાણે કથું છે, તો એમની
આગવી વિશિષ્ટતા શા?

નિષ્ઠ પશ્ચિય વિના ખરું વ્યક્તિત્વ સમગ્રનું નથી.
સાથેએ પણ ખરું છે કે વર્ણનાં સાદચર્ય અને સ્નેહ-
સંબંધથી દૃષ્ટિ પદ્ધતિની બની જાય છે. પ્રાણસાહબાઈનો
નિષ્ઠ પશ્ચિય, એમનું સાદચર્ય અને એમનો સ્નેહસંબંધ-
બંધાનો અધિકાર મેં ભાગ્યો છે. એટલે મને એમનું
વ્યક્તિત્વદર્શન અખરું યહ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

એમના, પર ને વિષયમાં આધાર રાખ્યો હોય તેમાં
આપણે નિશ્ચિંત જ રહેવાનું. પ્રાણસાહબાઈએ જે વચન
આપ્યું હોય કે આપણ આપી હોય તે કળાનાં જ.
વ્યવહારિકાઓ અને વ્યાપારિકોમાં લગભગ અદૃષ્ટ થવા
આવી છે એની સંસ્કારિતા એ પ્રાણસાહબાઈની બીજી
વિશિષ્ટતા. ધર્મિષ્ટ ને ઉદાર, સંસ્કૃતના અભ્યાસી અને જૂના
સંસ્કારમાં પ્રાપ્તેલા પિતાનો પૂરો પારસો પ્રાણસાહ
બાઈને મળ્યો. પરિણામે એ અગ્રેષ્ઠ દ્રેણવણીનો લાભ
એમને મળ્યો, છતાં જૂના સંસ્કારના સુધર અને અસ-
ક્રમિત લક્ષણો પણ એ દ્રેણવી રાહવા. સ્વભાવગત
સાંજન્યની મદદથી કુટુંબજાતિના, સ્નેહભૂખાં નસના.
વિદ્યાપ્રેમ, સામનિધા એમણે દ્રેણવ્યાં છે. કુટુંબ પં-
ચાયેલા કૃતસાહ આપાનો એમણે દાણ છઠ્ઠે સજા છે.
સાથે એમને વેરી ગણનારાઓને પણ ઉદારતાથી એમણે

છે કે કેમ તેની કાઢ પડવા કરતું નથી, તે પોતે પણ તેની રિતન કરતો નથી; ધર્માદારીમાં રિતરતા ન હોવી જોઈએ- હોય તો દર રાખતી જોઈએ એમ પણ સામાન્ય માન્યતા છે. પણ આદે મન તો દરેકની માનવનાનું માપકયંત્ર એની રસિકતા ને બાવનામયતા છે. સમજ વ્યવહારો જરૂરવારી જીવનમાંથી કેટલે અંશે ઉપર જઈ શકે છે કે સ્વૃષ્ટ શક્તિઓને કેવી રીતે એ મુક્ત બનાવી શકે છે, આ જ ખરેખર મુખ્યકરનાં ધોરણ છે. આ દષ્ટિએ હું પ્રાણુજાત- બાદને સન્માનું છું. પ્રાણુજાતબાદનું અને જ્યાવતી- બદેનનું શાસ્ત્ર એકબીજાની વચ્ચે ગ્રેસપણું છે. બન્ને મુલાવરથા ઉર્મિત રસિકતાનો પરિપાક અનુભવે છે. બંનેને સાદિયનાં વાંચનવેખતા શોખ છે. બન્ને જોડે રમત્ય વાર્તાલાપ આજે પણ કરી શકાય છે. પતિમાં સ્ત્રીનો વિનય છે, વિવેક છે, પત્નીમાં તેની જ સંપદ આનિત્ય સત્ત્વર કરવાની હોંસ છે, અને બંને ઉંમર, અનુભવ ને ડુનિયાદારી ત્રણેયો પર થઈ રસિકશક્તિઓને સનેજ રાખી શકે છે.

જગતની અણગમણ એક કલમ છે. એમાં સર્વો બેના નથી અને મરતા નથી. એમાં મૃતદેહીની મમાસ થી અને અમિત્રાશીની ભાંગાડ નથી. એ કલમ જ્યાં કમપ દોષ ત્યારે મળે છે. એનું બંધારણ પરસ્પર નેદસંબંધ પર ઘડાયું છે. એની સ્થાપનાને આજે મદાર થઈ ચર્ચા. એ કલમમાં પરદેશી તે આજ સુધી ૫ સમી છે. આર પુરુષ ને બે સ્ત્રીઓ; બે દમ્પતીઓ ને બીજા બે શૂદ્રઓ એમાંના એક દમ્પતી ને પ્રાણુજાત- મામ ને જ્યાવતીબદેન.

જ્યારે આ કલમનું "સમેતન મને છે ત્યાર પહેલાં જમણ થાય છે, દરેક વિષયની વાતો થાય છે. પછી રૂપો ને દારૂગોળિયમ આવે છે. સમીનતા વિષયમાં

કલમમાં બે એણી છે તેમાંની એક એણી શિષ્ટ સંગીતથી કાવ્યકો શરૂ કરે છે. તેમાં પેલા બે શૂદ્રો અને એક સ્ત્રીકલમ-જ્યાવતીબદેન નહિ.

પછી જ્યારે વાતાવરણમાં રસિકતા જામે છે ત્યારે પ્રાણુજાતમામ ને જ્યાવતીબદેન આગળ આવે છે. સાથે બીજા મુગલમાંનો પુરુષ પણ જોડાય છે. "સૌમાન્ય સુંદરી" શ્રેણીના કમ શરૂ થાય છે. તેમાં બધા સમેત થાય છે. 'મારા તનમાં મનમાં બર્ષો છે, ર્ષો છે' ના સંઘાનથી પચાસ વર્ષનો પડોઠો ચિરામ જાય છે અને બધા સર્વો આવા વર્ષકલ્પનો બાર દેંડી દઈ મુલા- વસનો અનુભવ તાલે કરે છે, અને પરસ્પર સેવેલા સ્નેહને નરો ઓપ દે છે. આ સંરેધનું નામ "નાસ્તિક દેવતાની કલમ" છે, કાલજી કે જેમ જીવનમાંથી વનસ્પતિ બિગેનેમ એ સ્થાનોમા આપોઆપ એ સ્થાપામ ગાઇ. મેં કહ્યું તે પ્રમાણે એના સર્વગણમાં એક મુગલ તે પ્રાણુજાતમામ ને જ્યાવતીબદેનનું. બીજું કયું તે માણુવાની કલમ થાય છે 'તો ને અમાર.

ગ્રહ યતું સ્વભાવિ છે, પૈમા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાં આરંભે છે. પણ વર્ષો વધી જતાં દોષ તોય દહ્યતી રમણીયતામાં કેટલી 'નવના' ગળી શકાય છે, તેના ઉપર મનુષ્યની ખરી માનવતાનો આધાર છે.

પ્રાણુજાતમામની નેકીનો લદાવો અને ધણા વર્ષો થયાં મળતો આગ્રહો છે અને જેમ જેમ માદા મિત્રોનું જગન કાળક્રમે નાનું થતું જાય તેમ તેમ જો તેમાં રવા છે, તેની કિંમત વધતી જાય છે. અમારા બંનેનો સળજ એક મોટી પ્રકી છે, એને હું સાચવી શકું એ જ સૌમાન્ય દુ થાયું છું.

સ્ત્રીવાસલ મુનશી

સ્વર્ગે જાતાં નાટયનો પ્રાણુ

શાઓ ખૂટયા, વિદિહી સમા, જોષિની સ્તબ્ધ થાતી, ને ધંભી. એ મધુર સ્વથી દાકિલા ગીત માની, વાણીમાંથી કસકસ થયા, ને અકકાર લાગે, સ્વર્ગે જાતાં નટપુલ થઈ નાટયનો પ્રાણુ આગે.

ધીરજલાલ પરીખ

સદ્ગત શ્રી પ્રાણલાભાઈ

પોતાની પ્રેરણા તથા સતત અને સંગીન સહાય

વડે “ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ”ની સ્થાપના કર્યા પછી જ્યારે તે બાળકને હજી ચાર વર્ષ પછી પૂરા થયાં નથી તે પહેલાં તેના પિતાતુલ્ય પોષક પ્રાણલાભાઈનું અવ્યત કુખ્ય અવસાન-એનાં કરતાં આપણાં મંડળને ક્યો વધારે ગંભીર આઘાત કહી શકાય? હજી તે હમણાં જ તબિયતને કારણે પ્રમુખપદ છોડીને માનનીય મુસ્લમાની યથા પછી મંડળ તેમજ તેના મુખપત્ર “ગુજરાતી નાટ્ય”ના ઉદ્દેશ્યોમાં અનેક રીતે સક્રિય સહાય કરતા હતા; કાંઈ પછી મુશ્કેલી બીજી થય ત્યારે તેનું નિરાકરણ કરવા તત્પર રહેતા; એમનાં સંસાદસભ્યોના તે મંડળને મળતા જ રહેતાં પછી ફર વિધિએ એમાં વિશ્લેષ પાડ્યો હવે તે એમની પ્રબળ ભાવના, મંડળના આત્મામાં રહી તેને બળવાન બનાવે એટલું જ હમણાનું રહ્યું.

પ્રાણલાભાઈને જન્મથી જ લક્ષ્મીની કૃપા હતી. કુશળ અને સંસ્કારી, વ્યાપારી કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એ બંને—વ્યાપાર અને સંસ્કાર—ના ગુણો એમણે ઝીલ્યા અને એમના જીવનમાં વિપુલતાથી વિકસ્યા. વ્યાપારી જીવનમાં નાની ઉંમરે પડારાથી એમણે મનિવર્ષિદીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પૂરી રીતે લીધું નહિ પરંતુ શ્રે શિક્ષણનો આશય તે એમણે સામાન્ય સ્નાતકો કરતાં પછી એમના માનસમાં સારી રીતે સિદ્ધ થયો હતો. વ્યાપારની શુષ્ક અને કઠાકૃત્રીયા પ્રવૃત્તિઓમાં થણાં ધણીયોનું મન સંક્રમિત થઈ જાય છે. તેમજ સંસ્કૃતિક જ્ઞાને અપનાવવા માટેનું લાંચન તથા બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે સમય પછી કાઢી શકતા નથી. પણ પ્રાણલાભાઈએ જનની આ બંને બાજુએને સરખી રીતે વિકાસાવી હતી.

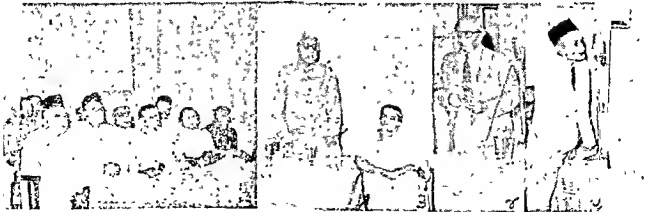
તેનું મુખ્ય કારણ તે એમનાં અતરમાં રહેલી બહી આવના હતી. બુદ્ધિ અને હૃદય—એ બંનેના ગુણોનો સુમેળ સાધીને કુશળતા સાથે સંસ્કૃતતા તેમજ સંસ્કૃતતા સાચવતી એ તે ભાવનાની પ્રબળતાથીજ બની શકે.

પોતાના વ્યાપારને લગતી, બેંકિંગ, નિમા વગેરેનાં ક્ષેત્રમાં અનેક-સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી તેમને સમૃદ્ધ બનાવ્યાં ઉપરાંત બેંકિંગ એસોસિએશન, સ્વદેશી લીગ, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ જેવી જાહેર મંસ્થાઓને અસ્તિત્વમાં આણી તેમનું કુશળતાપૂર્વક સંચાલન કર્યું. તેની સાથે સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ પછી સમૃદ્ધિ ચાલુ રાખી સાહિત્યનું સંચાલન કર્યું. થણા સાહિત્યરસિકોને આર્થિક સહાય તથા ઉત્તેજન આપ્યું. દેના બે ડના કર્મચારી-ઓના સંસ્કૃતિક વિકાસ માટે “દેના જ્યોતિ”નું સામયિક શરૂ કર્યું. આ સર્વે પ્રવૃત્તિઓમાં એમની ભાવના ઉપરાંત મૂક સેવામય પણ્યબળાઈ આવતી.

મુંબઈ તેમજ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વ્યાપારી મંડળમાં એમણે સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન બે વખત પ્રમુખ તરીકે જરિલ પ્રથમો અભ્યાસ અને અનુભવ વડે સરકારે તેમજ વ્યાપારી મંડળોને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આ બધી સિદ્ધિઓ ઉપરાંત પ્રાણલાભાઈનો સૌથી નોંધવા લાયક સદ્ગુણ એ એમનો સામાન્ય મન છતી લે એવો હસમુખો સ્વભાવ અને નમ્રતા હતાં. આવા વિરલ ગુણોનો એક જ વ્યક્તિમાં સંયોગ—એ એમની વિશિષ્ટતા. એમનું તથા એમનાં ધર્મપત્ની જ્યાવતીબહેનનું હાંપલજીવન આદર્શરૂપ હતું એ બીજી વિશિષ્ટતા.

પ્રાણલાભાઈ ગયા પછી એમના સમૃદ્ધ, સંસ્કારી અને પરમાર્થી જીવનની મધુર સૌરભ દીર્ઘકાળ સુધી ટકી રહે અને એમનો ઉત્તમ આત્મા હજી પણ વધારે ઉત્તમ કક્ષામાં પ્રવેશ કરી અમરતા પ્રાપ્ત કરે એમ આપણે સૌ ધમ્મીયું.

હરસિદ્ધલાભ દિવેરિયા

આલ ઇન્ડિયા રેડિયોના મુંબઈ મથકના લૂતપૂર્વ સ્ટેશન ડિરેક્ટર શ્રી બલવંતરાય ભટ્ટની દિલ્હી ખાતે વરણી થતાં યોગ્યતા સમારંભમાં શ્રી હરસિદ્ધલાભ દિવેરિયા, શ્રીમતી લક્ષ્મી, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે અને શ્રી બલવંતરાય ભટ્ટ

શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

કલારસિક આત્મા

(શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અભિનંદનચંદ્રમાંથી સાહાર)

પૂર્વના જરાપણ અંગત પરિચય વિના, ૧૯૪૫ માં અમદાવાદમાં ભારત ક્ષત્રમંડળનું વાર્ષિક ચિત્રપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાને શોશ્રી પ્રાણલાલભાઈને મેં તેમની સ્વદેશી આપના પર જ વિનયસ રાખી વિનંતી કરી હતી. તેના ઉત્તરમા તેમણે ઘુરન ઉત્સાહપ્રેરક વચ્ચે સાથે સમવડની તારીખો જણાવી, અને ૧૪ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૫ની સાંજે અમદાવાદમાં ચિત્રપ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં તેમણે ચિત્રકળા માટેનો અંતરનો શોખ અને આદર દર્શાવતું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે શહેરની ધંધાપરાયણ જનતાએ એક નવો જ અર્થગ્રો અનુભવ્યો. એમણે કહ્યું: 'શ્રી અને સસ્કૃતિનો યોગ આપણે વિરલ મળીએ છીએ પણ શ્રી એટલે દ્રવ્ય નહિ. શ્રી એટલે વસ્તુનું સૌંદર્ય' અથવા કળા અને તેની સાથે જુદોના પ્રકાર મળે એટલે સમૃદ્ધિ કે સૃષ્ટિ આપોઆપ નિષ્પલ થાય છે.' એમનાં આ વાક્યની સાથે 'Industry without art is brutality' - કળા વિના કરશે પરિશ્રમ' કે ઉદ્યમ માત્ર પશુકાઈ છે એવું પશ્ચિમનું વાક્ય વિચારતાં શ્રી અને સરસ્વતીના યોગની માનવીને કેટલી જરૂર છે તે સ્પષ્ટ થશે. એમનાં એ વ્યાખ્યાને અમદાવાદના શ્રીમતોને સમગ્ર કર્યા હતા. એમણે કહ્યું હતું કે 'ઉદ્યોગમાં કળાકારોની વિશ્વધર્મોનો જેટલો મહત્વનો ફાળો છે એવું જ મહત્વ જીવનમાં કળાને જોઈએ.'

આવા વિચારો ઇંશવિનાર એક રારારી અશ્વણીના જીવનમાં પૂર્વજી મહા કર્યા હતા તે એમણે જ તે દિવસે આમતથાસે કહી દીધું.

'ચિત્રકળા વિશે હું કંઈ મહત્વનું કહી નાખીય એવા અપેક્ષા રાખશે નહિ. તે વિશે બોલવાનો મારો અધિકાર એટલો જ છે કે નાનપણમાં અજોજ નિશાળે બસુતો ત્યારે ડ્રાઇંગ માસ્ટરે મારા પિતાશ્રીને કહેવરાવ્યું કે આ વિદ્યાર્થી ડ્રાઇંગમાં આગળ વધી શકે તેમ છે માટે તેને ડ્રાઇંગની પરીક્ષામાં બેસાડો. મારા પિતાશ્રી

એ વાત સાંભળીને હંમકી જ ગયા એમને થયું કે હું જો ચિત્રો દોરીશ તો એમનો વેપાર કેણુ સંભાળશે? એમણે તો હેડમાસ્ટરને સીધું લખ્યું કે પોતાના જેવા વેપારીના છોકરાને ચિત્રો દોરવાં પોતાપ નહિ, એને નિશાળે બણવા માટે મુકશે છે-ચીનરયા માટે નહિ, એટલે બધે રસ્તે ન ચાલશે વગેરે... આથી બેઠે બેઠે શોખ ફી મયો તેની અનુપિત ટાળવા ચિત્રોનાં આલ-બજો-ચિત્રો અને ચિત્રકળા વિશેનાં પુસ્તકો મેં વસાવેલાં અને આ દેશની તેમ જ પરદેશની ચિત્રકળાનો થોડોક અભ્યાસ કર્યો. તે સરકારને લખને આને સમગ્રપ છે કે કંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં કળાને સ્થાન છે જ. અને એક વેપારી કળામાં રસ કેમ ન લઈ શકે?

વેપારી, રાજદારી, સૈનિક કે સદૃશદરશ સમાજના સર્વ પ્રકારનાં ધરોમાં કળાનો રસ વ્યાપક અને તો સમાજના બ્યવહારમાં લાભિલ અને માદેવ જરૂર પ્રમટે અને સમાજનાં અંગેમાં એક ભાવના, એક સરસૂત અને એકતાની લાગણીવધે આસરને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવા મથી રહેલા ગરવા મુજરાતી નરોમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ દૃષ્ટાંતરૂપ બન્યા છે તે સમજવું કે સમજાવવું મુશ્કેલ નથી. અમદાવાદનાં ચિત્રપ્રદર્શન પછી કળાપ્રવૃત્તિ માટે તેમની જીતુકતા જાણવાના ખીજ પ્રસંગે મળ્યા. ચિત્રપ્રદર્શનને બીજો દિવસે સ્થળ કે સંકેત વિના તેમણે પોતાની મેળે જ મંડળના આશ્રયકતાનો એક મોડલી આપ્યો હતો. અને ખીજ મુલાકાત વખતે મારી ચિત્રશાળામાં આવી તપણુ કળાપ્રરોનાં ચિત્રો નિરાંતે જોયાં અને કેટલાંકની પસંદગી કરી સાથે લઈ ગયા કિંમતની પુઝ પરક કર્યા વિના દરેકની પૂરી કિંમત મોકલી આપી. આ જાતનો બ્યવહાર આપણુ દેશના શ્રીમતોમાં અપવાદ રૂપે જ જોવા મળે, એ જ પ્રમાણે એમણે મુંબઈમાંથી પણ તવા ચિત્રપ્રરોનાં ચિત્રોનો આદર કર્યો છે અને આ બધાં ચિત્રો એમના ધરની દીવાસોને શોભાવે છે. એમની

રૂપી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય રચણા તરફ ધ્યાની દોષ તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની પ્રાચીન પરિપાકી અને ક્ષમિતા ધરાવનાર ચિત્રો અને ભારતીય આદર્શો દ્વારા કરનાં ચિત્રો તેમ જ ભારતીય ક્ષમિતામાં બનાવનાં ચિત્રો જ એમની વિશેષ પસંદગી પામે છે અને એમનાં જીવન-પ્રગટરની સાથે કે જે સુમેળ સાધે છે.

ગુજરાતના તાલુ ચિત્રકારોની કૃતિઓ નો આદર કરનાર એમના જેવા ખીમ કેમ ગુજરાતી શૈલિમાં બાળે જ મળશે દાખલોનાં મંદનો આંધનારા, લાખલોના વેપાર કરનારા શ્રીમનો ગુજરાત-સુખધર્મ છે. પરંતુ સારું ચિત્ર કે સારી તસવીર માટે કળાતરની ચોખ્ખ પસંદગી અથવા સારી કૃતિની શોધ કરી કુટુંબ અને અભિવ્યક્તિની રુચે અને આનંદ વધારનાર કૃતિઓ ખરીદી ધનની સાર્થકતા કરનાર તો પ્રાણુસાક્ષાત્ત એક વિરક્ત અમિત દતા.

તેઓ કલાવિવેચક અથવા કલાસંશોધક કે સંગ્રાહકની કૃતિ માટે ચિત્રો ભેગાં નહોતા કરતા. પણ દશાન્તઃસ્થાપ આખોને રક્ષી સમૃદ્ધ કરવા બાબના કુદરત સરકાર પ્રેરક ચિત્રોથી આનંદનદરીઓનો અનુભવ કરવા હતા.

કળાનો નિષેધ કરનાર એ વર્ગો છે: કળાપોષક શ્રીમાનો અને ચિત્રરક્ત સમજનાર સમાજ. આખા સમાજને સારું ચિત્રો પ્રાપ્ત થવાં મુશ્કેલ છે અને તે કારણે પૂરોપનાં વિભવશાળી કુટુંબોએ સારાં

ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી સમાજ કે પ્રગતિ માટે તેમનાં ચિત્રાલયો પુસ્તકાં મેક્યાં છે. કોલોન-સના મેડીસી કુટુંબો, હંન્ડાના અમીરો, અમેરિકાના માતબર દેશોગપતિઓ બધાએ પોતાના સંગ્રહોની સાર્થકતા, આમજનતા માટે ક્લારસ વહેનો કરવામાં માની છે.

શ્રી પ્રાણુસાક્ષાત્ત એ 'આત્મવત્ત સર્વભોતુ'ની દૃષ્ટિથી પોતાનો ચિત્રસંગ્રહ 'દેના જોતિ'ના પ્રકાશનકારા અન્ય જોતિની સંતુષ્ટિ અને સ્વર્ગદે માટે આપવા માંગ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ દરેક ચિત્રના ચિત્રકારને પત્રમ પૂરપૂર પુરસ્કારથી સન્ન કરીને તેમના પ્રતિ પોતાની સન્માનના વ્યક્ત કરી હતી. વજાવે સમૃદ્ધ સંપાદકો અને તંત્રીઓ ચિત્રકારનાં ચિત્રો પ્રકાશિત કરી લોકપ્રિયતા અને પત્રની લોકપ્રિયતા ને પ્રચાર વધારે છે, પણ કળાકારને પુરસ્કાર આપવામાં સંકુચિત વૃત્તિ દાખવે છે. તેમને 'દેના જોતિ' બેરક ઉદારતાનું ઉદાહરણ પડું પાડે છે અને બેકિંગ યા સરાસી જેની દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિની સાથે માનવીની પણ સંસ્કાર બાવનાને ઉગત અને ઊર્ધ્વગામી કરવાના પરમ પુરુષાર્થ આગળ રખી સમાજને અર્થ ઉત્પાદક જેવી ભાવમુક્તિ આપી રહેલ છે. આ ઉપરાંત સર્વ કલાઓનું સંયુક્ત રૂપ નાટ્ય પણ તેમના અંગત પક્ષપાતનું પાત્ર બની ગુજરાતી નાટ્યકલાના અભિનવ પ્રયત્નોમાં કેટલું ઉદાર પ્રોત્સાહન પામી શકું છે તે સર્વવિદિત છે.

સ્વિશંકર શાવળ

ટોહન: નવેમ્બર ૧૯૫૨ માં ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયો હતો એ અ.પને નોવિદિત છે. હું જે વ્યાપારી અને શરારી ક્ષેત્રમાં આવેલા તે આ નાટ્ય-કલા-વિષયક પ્રવૃત્તિમાં કેમ આકર્ષાયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આજ પૂર્વે મેં આપ્યો છે. આજે એની પુનરુક્તિ કરું કે અને સાદિત્ય, સંગીત અને કલા માટે મૂળથી જ પ્રેમ અને અભિરુચિ છે. વળી, નાટ્યને હું આપણા સામાજિક અને આંતરિક વિકાસ માટે સત્તળ સાધન લેણું છું. નાટક એ અનિરંજનીય અને સ્વ અને પરમ પ્રમોદ પમાડનારી અજ્ઞ વસ્તુ છે. નાટક વિદ્યા, કલા, સંગીત તથા સંદર્ભાનું મહાન પોષક છે. નાટક આપણા ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશોને હૃદયનાં ગંગાધારમાં છેક સુધી પહોંચાડનારું મુદામળ શસ્ત્ર છે અને નાટક એ આપણી પ્રાચીન યૌવ્યમંદી આપે સંસ્કૃતિને નવીન ચેતન. પ્રાણુ અને પુનર્જીવન આપવા માટે. મનોહર અને મહત્વવાન આયુધ છે. આપણી રંગમુખિએ અને નાટ્યકલાએ પ્રેરકશક્તિ અને વાંચકરૂપે આજ સુધી જે આનંદ પમાડ્યો છે અને તેમની રસપ્રતિ કંઈક અંશે ખૂબ સંતોષવા અને વિકસાવવા જે સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે તેનું કાણુ ચૂકવવાની સૌની ફરજ છે.

શ્રી પ્રાણુસાક્ષાત્ત

☆

☆

જીવનની મહત્તા

☆

☆

‘ગુજરાતી નાટ્ય’ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની સ્મૃતિમાં

ખાસ અંકે પ્રગટ કરે તે સર્વથા ઉચિત છે. શ્રી પ્રાણુલાલ ભાઈના દેહાવસાન પછી સમસ્ત ગુજરાત અને મુંબઈ શહેરમાંથી એમને પ્રેમ-મંડિતની જે અંજલિઓ મળી છે તે સિદ્ધ કરે છે કે તેઓ અનેક મિત્રોના મિત્ર હતા, અનેક સ્વજનોના સ્વજન હતા, અનેક સંસ્થાઓ સાથે સ્નેહ ને પ્રેમાના સંબંધથી જોડાયેલા હતા એમનો વિશેષ પ્રમાણ પ્રથમ પંક્તિના બેંકર-શરાફ તરીકેનો, પરંતુ તે તો બાહ્ય વ્યવહારની દૃષ્ટિએ, એમનાં કમગ્રહ જીવન ઉપર નજર નાખીએ તો એમ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ કે એમના જીવનનો પરમ આનંદ તો સાહિત્ય, કલા ને સંસ્કારની પ્રગતિ અને તેમાં ‘ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ’નું સ્થાન સૌથી મોખરે. આ સંસ્થા અને આ સામયિકના તેઓ એક સ્થાપક, પ્રેરક અને પોષક હતા એટલે સ્મૃતિ અંકે હારા એમનું યતિચિન્ન પણ ખાણ અઢા થઈ શકે તો તેમ કરવું જ. જોઈએ.

શ્રી. પ્રાણુલાલભાઈના જીવન અને કાર્યથી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુંબઈ સર્વિશેષ પરિચિત છે. વ્યાપાર, ઉદ્યોગ શાસ્ત્રી અને સ્વદેશીનાં આંદોલનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમની અંશરૂપ દેશના અન્ય પ્રદેશો સુધી પણ પહોંચી છે. જીવનભર એમણે પુરુષાર્થ કર્યો હતો ને તેનીતિમય તથા સાચી દિશાનો દોરણથી હજારે તેનાં સુકળો પણ આપ્યાં હતાં. વ્યાપાર, ઉદ્યોગ ને શાસ્ત્રીના ક્ષેત્રમાં એમણે જે નામના મેળવી તે ગુજરાતને ગૌરવ આપનારી હતી. ગુજરાતી પ્રગ્ન સામે એક આક્ષેપ છે કે તે સર્વિશેષ રૂપિયા, આના, પાછમાં જ વિચાર કરે છે, શ્રી પ્રાણુલાલભાઈએ એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિથી અને ‘સાનથી પુરવાર છું’ હતું કે એ આક્ષેપ ખોટો છે. વ્યાપારી કામનું વ્યાપારી ક્ષેત્રે તો એમણે અનેક વાર નેતૃત્વ કર્યું, પરંતુ એ વગરે સંસ્કારના ક્ષેત્ર સાથે જોડવામાં પણ મદદગાર દિરસે આપ્યો છે.

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈની પ્રવૃત્તિમાં સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, નાટ્ય ઇ. સ્વતંત્રતાઓની પ્રવૃત્તિઓનું સ્મરણ કરવું જ જોઈએ. તેઓ જુની ‘સેવીના’ પણ પ્રાણુલાલ સર્વેક દના નાટકો, વાર્તાઓ, કાવ્યો, નિબંધો વગેરે સાહિત્ય-પ્રકારો એમણે સજનાપૂર્વક અજમાવ્યા હતા. એમનું

શ્રી સાપાન અને શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ વાચન અતિ વિશાળ અને પૈથિયપૂર્ણ હતું. પ્રાણીન ધર્મ પ્રથો ને સરજત સાહિત્યની કલાકૃતિઓની સાથે જ વિપુલ વિદેશી સાહિત્યના સંપર્કમાં પણ તેઓ રહેતા હતા. સંગીતનો તેઓ વિશિષ્ટ શોખ ધરાવતા હતા. એમનો ચિત્રસંબંધ વિરૂદ્ધ હતો અને પુસ્તકાલય પણ ઘણું મોટું હતું. નટકો ઉપર એમને સર્વિશેષ રુચિ હતી. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ અને તેના હિતહાસે અન્યથી માંડીને બીજા અનેક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પ્રાણુ પુરનારા હતા એમ કહેવામાં અતિસાધેકિત નથી.

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ ગુજરાતના પ્રમુખ નાગરિક-માંના એક હતા. એમના જવાથી ગુજરાતી પ્રગ્નએ એક સંસ્કારસંપન્ન અગ્રણી અને વ્યાપારી વ્યાસને એક અનુભવી માગદંડક ગુમાવ્યા છે, પરંતુ એમના કુખ કર્તવ્યે મોટું કુખ તો એમના સંપર્કમાં આવી

મંડળના શ્રી જી
નાટ્યોત્સવ પ્રસંગે
પ્રવચન કરતા
શ્રી પ્રાણસાલભાઈ

સ્વચ્છ અનેકા સેંકડો સામાન્ય માનવીઓનું હશે. અનેક વ્યક્તિઓ માટે તેઓ સહાયક, સલાહકાર. ને પ્રેરણા આપનાર હતા. આપણા મહાજનોની જે પ્રાચીન પ્રણાલિકા હતી તેના તેઓ રાખાથી જ પુરસ્કૃત હતા. એમને જોતાં એવી ક્ષામણી થતી કે જે પેદી હુપ્ત થયા લાગી છે તેના તેઓ જાલત અવશેષ છે. કોઈ વ્યયેક મહાન સાક્ષરને વિષે આપણે કદીએ કે એ પરિવર્તનના પ્રતિનિધિ હતા. એમ શ્રી પ્રાણસાલભાઈને માટે કહેવું જ જોઈએ કે તેઓ મહાજનપ્રેમના સર્વ શુભ તત્વોના પ્રતિનિધિ હતા. એમના જીવન કાર્ય દ્વારા એ યુગને એમણે જીવંત રાખ્યો હતો.

સંસ્કાર ને સૌજન્યથી સદાયે મહેકતું શ્રી પ્રાણસાલભાઈ જીવન જ્યારે સંકેતશુભ્ય ત્યારે અનેક સ્વચ્છતા, નિષ્ઠા ને સામાન્ય નાગરિકોના ફિલ્મમાં જોડા હુગ અને આધાતની લાગણી જન્મી હતી. શ્રી પ્રાણસાલભાઈના દેહ તો હજી સમયથી રોગથી ઘેરાયો હતો, પરંતુ એમનાં મન અને આભાની શક્તિ હમેશા પ્રૌઢિ, પામલી દેખાતી હતી, કેટલાક વ્યવસાયોમાંથી એમણે નિવૃત્તિ લીધી હતી, પરંતુ એ નિવૃત્તિ પ્રતિજ્ઞા પરિવર્તનરૂપ જ હતી. ધંધાદારી પ્રતિજ્ઞા કોઈ સંકેતશુભ્ય હતું અને સાહિત્ય, સંસ્કાર ને કલાત્મક પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર પામતું હતું. ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન અને લોકહિત-દારી બીજાં કર્તવ્યોનું પ્રમાણ પશુ વધતું જતું હતું. આવા સંસ્કારી ને ઉર્જાગતિ કરતા માનવીનું યજુ, ગમે તે વયે ને ગમે તે સ્થિતિમાં થાય તોયે, શૌકની ધેરી ડાયા પ્રસારી દે એ સ્વાભાવિક છે.

એમના કંઈક નિકટના મંપરમાં આવવાનું સહ-ભાગ્ય હેત્વા બે-ગઢી વર્ષમાં અને પ્રાપ્ત થયું હતું. આ સમય દરમિયાન મેં જોયું કે કેટલાક હુગે દ્રશ્ય

રૂપીઆમણા હોય છે તેવું શ્રી પ્રાણસાલભાઈનું નહોતું. જેમ એમની વધુ નજીક જાણે તેમ એમની મહત્તાનો વિશેષ ખ્યાલ આવે એવો અનુભવ થતો હતો. એક સ્થળે મેં લખ્યું છે તેના પુનરુલ્લેખ કરીને કહું તો શ્રી પ્રાણસાલભાઈના મંપરમાં કોઈ નાનો માણસ આવે તો એમનું સૌજન્ય જોઈ એમ ધારે કે શ્રી પ્રાણસાલભાઈએ એને જાણખો નથી કે કોઈ મોટો માણસ ધારી લીધે છે! ને કોઈ મોટો માણસ મળે તો એમના વિનયવિવેચી એવી શકેમાં સમયાય કે ધન, સના કે કોર્તિની કોઈ વિશેષ અર્થે કોઈએ તેઓ આ બધું કરી રહ્યા છે, પરંતુ મંપર જતાં સા કોઈને સમગ્ર જગત કે એવી સ્વાધ્યક્ષિકે કે મોટા શિષ્યાચાર તેઓ શીખા જ નહોતા. એમનું ખાલ વર્તન એમના હૃદયની સુવાદને જ પ્રગટ કરનારું હતું.

શ્રી પ્રાણસાલભાઈનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જ્યારે લખાય ત્યારે ખરું, પરંતુ જે થોડીમણી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એમના ઉચ સંસ્કારો છે કે જાણપણથી ખીટ્યા હતા અને જીવનને સુંદર, સંસ્કારી ને સૌજન્યશીલ બનાવવાનો પુરુષ થઈ છે! દિશીર વયથી એમણે આરંભ્યો હતો. શ્રી પ્રાણસાલભાઈના વર્તનમાં અને સમગ્ર વ્યવસાયમાં જે સુંદરતા અને સંવાદિતા દેખાતાં હતાં તે એમનાં આજ્ઞાના વલણના જ પ્રતિબિંબ રૂપ હતા. જાહેર જીવનમાં અને ધંધાના ક્ષેત્રમાં શ્રી પ્રાણસાલભાઈને ઉચ્ચ સ્થાન અને માન મળ્યો છે, પરંતુ એમના સમગ્ર જીવનને જો નજર સામે રાખીએ તો એવી અકલ ઉપજ્યા વિના રહે જ નહિ કે એ સ્થાન અને માન કરતાં થે તેઓ વધુ મહાન હતા.

આ મહત્તાને હું આદરની અંજલિ આપું છું.

સોપાન

કુલાના મર્મન અને કલાકારોના કદરવાન શ્રીમાન પ્રાણલાલભાઈના અકાલિન નિધનથી કળાજગત એક મહાન મુર્ખમીનિદ્રામાં બની ગયું છે. વિદ્યા, સાહિત્ય અને કળાથી ઉપજતી સંસ્કારિતા કેવી હોઈ શકે તેનો આભાસ તેમના અસ્તિત્વથી થતો હતો. હવે સંસ્કારોનાં પ્રેરણાદાયી વાતાવરણમાં તેમનાં જીવનનું પરતર થયું હતું. તેમનાં કુટુંબની એક વિશિષ્ટતા છે કે જ્યાં શ્રી અને સરસ્વતી બનેતો સુમેળ થયો છે, વ્યાપાર અને વિદ્યા એક સાથે રહેત છે.

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના પિતા, પ્રાતરભરમૂળીય શ્રી દેવદરશ નાનજી નેટલા પ્રસિદ્ધ વ્યાપારી હતા તેટલા જ પ્રસિદ્ધ પંડિત અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી હતા. મુંબઈનગરીમાં આ એક વિરલ ગુપ્ત, કે જ્યાં પંડિતોની સખ એા થતી, સાહિત્ય ઉપર વાર્તાસાધો થતા. ખઠારથી આવેલ પંડિતનું સન્માન થતું. શ્રી દેવદરશ નાનજી પંડિતોને પોષના હતાં, તેમને જે કંઈ આપના તે દક્ષિણા રૂપે નહીં, પરંતુ સન્માન અને કદરના પ્રતિક રૂપે.

જે સંધનસંપન્ન કુટુંબમાં પંડિતો, કવિઓ,

ગુજરાતી નાટ્યના લાભાર્થી

ભગતોએ 'સમયનો મહેલ' પ્રસંગે

લેખકો અને કલાકારોનું સન્માન થતું, હોય તે કુટુંબ પરંપરા મુખીસંપત્ત અને સંસ્કારી કહેવાય. અનુકરણીય પ્રણાલિકાઓ માટે પ્રસિદ્ધ થયેલું કુટુંબ ને શ્રી દેવદરશ નાનજી. શ્રી. પ્રાણલાલભાઈએ પરંપરાગત, વિદ્યાપ્રિયતા અને સંસ્કારિતાનો વિકાસ કર્યો. તેઓ સાહિત્ય અને કળાના કેવળ પ્રસંશક અને પોષક ન હતા, પરંતુ જાને વિચારક, લેખક અને કળાકાર હતા. તેમણે મિત્રમિત્ર વિષયો પર સુદર લેખો લખ્યા છે. નાટકો રચ્યાં છે, સાહિત્ય નાટક અને કળાની સમાવેશનાઓ કરી છે. ગુજરાત રંગમંચની શતાબ્દીના સ્વાગતાર્થપદ્ધતિ તેમણે કરેલું વ્યાખ્યાન નેટલું સુંદર હતું, તેટલું જ બૌદ્ધિક, વિચારપૂર્ણ અને પ્રેરણાદાયી હતું.

આજકાલ ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સંગીત, નર્તન, નાટક અને કલાઓને એકબીજાથી તદ્દન નિરાળા અને સ્વતંત્ર માનવાતી આપણા દેશમાં એક ટેવ પડી છે, કે જે ભારતીય પ્રવાથી મિશ્ર છે. ચિત્ર અને શિલ્પમાં દિલ્લચરથી ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ પોતાને કળાપ્રેમી માને, પરંતુ સંગીત આદિ કોઈ પણ કળાથી તદ્દન અનબિજ હોય-કોઈમાં પણ તેને રસ ન હોય, એવાં દૃષ્ટિતા ઘણા મળશે. કળા એક નૈસર્ગિક શક્તિ છે. અને તે મિત્રમિત્ર માધ્યમો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. અર્થાત્ તેના બાહ્ય સ્વરૂપનું ધાતર માધ્યમથી થાય છે. માધ્યમોથી પર રહેતી કળા એક અને

મેકાધરદમાં: માનનીય શ્રી દિનકરરાવભાઈ, શ્રી મંગળદાસ પંડ્યાભાઈ, શ્રી નાના મહેલ કુતે. ડો. ડી. જી. વ્યાસ, શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી શ્રી નવનિવાસ વિરેગ, શ્રી કાશ્યપજીન મહેતા, શ્રી સોપાન, શ્રી મનુ મુખેશ્વર, શ્રી પ્રાણલાલભાઈ, શ્રી પાનમુખલાલ મહેતા અને શ્રી ન્યાયનીમહે

અવિનાશ્ય છે. શ્રી પ્રાણલાભાષીને આ સિદ્ધાંતોનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો એટલે તેમને બધી કળાઓ ઉપર એકસરખો પ્રેમ હતો. તેઓ ચાલુ વપરાતા શબ્દોમાં કળાપ્રેમી નહીં, પરંતુ કળાના મર્મજ્ઞ હતા, રસિક અને રુચી હતા. તેમના અંગલામાં અને એકિસમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી કળાકૃતિઓ જોતાં ચિત્ર અને શિલ્પમાં કેટલો રસ ધરાવતા હતા તેવું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન ચિત્ર અને શિલ્પમાં શ્રી પ્રાણલાભાષીની સમદષ્ટિ હતી. જીવનમાં વ્યક્ત થયેલી એમની સ્વદેશ-ભાવના કળામાં પણ જણાઈ આવે છે. તેમણે પસંદ કરેલી ભારતીય શૈલીની ચિત્ર અને શિલ્પ-કૃતિઓ તેમની બાંધી કલાદષ્ટિ હોવા ઉપરાંત ભારતીય કળા પ્રતિ તેમની મમતાની ગાંધી કરાવે છે. કળાનો સંગ્રહ આડંબર અને ગૃહશૃંગારપે નહીં પરંતુ જીવનની જરૂરિયાત રૂપ હતો. આ કલાકૃતિઓમાં તેમની સૌન્દર્યભાવના સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત થયેલી છે.

શ્રી પ્રાણલાભાષીના જીવનવ્યવહારમાં એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા-મનોહારિતા હતી, એ સૌ કોઈ જાણે છે. અને એ હતી તેમના વાણી સંચાલન આદિમાં તેમની સૌન્દર્યભાવનાની અભિવ્યક્તિ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેમનું જીવન-સાહિત્ય અને કળાથી ઉત્પન્ન થવાથી સંસ્કારિતામય બન્યું હતું. એક કામ કરવું એ સામાન્ય વાત છે, પરંતુ તે સરસ અને સુંદર રીતે કરવું એ બીજી વાત છે અને એ હતી શ્રી પ્રાણલાભાષીના વ્યક્તિત્વની એક વિશિષ્ટતા-કે જે એમની ક્રિયાપ્રિયતામાં છે. તેમના નિવાસસ્થાન અને કાર્યાલયમાં વસ્તુઓ અને કલાકૃતિઓની રચનાની દૃષ્ટાંત આવતાં અનોખાપણાની પાંખળ કળાની પ્રેરણા હતી. આ દૃષ્ટિએ પ્રાણલાભાષી કળાકાર પણ હતા.

શ્રી પ્રાણલાભાષીને સંગીતમાં બહુ રસ હતો, સંગીતના સિદ્ધાંતો અને પ્રકારોનાં પૂરા માહિતગાર હતા. તેમને સંગીત એ બાહ્ય શોષ નહીં, પરંતુ આત્માની જરૂરરૂપ હતું. ગાન, વાદન અને નર્તનમાં તેઓ ખૂબ રસ લેતા હતા તેવું કારણ એ હતું કે આવી કળાઓના આરંભકરણમાંથી ઉદ્ભવતા અસૌકીક આનંદ તેઓ અનુભવી શકતા હતા. બિમારી એમના સંગીત અને કળાપ્રેમમાં સિંચીલતા લાવી શકી ન હતી. અંતિમ દિવસોમાં પણ એવા ઇંડિયા રેડિયોના સંગીતના

કાર્યક્રમો ઉપર પોતાના રચનાત્મક વિચાર પ્રદર્શિત કરતાં એક કામળ સત્તાધિકારીઓને તેમણે લખાવ્યો હતો, અને તેની નકલ મને મોકલાવી હતી. આ વેળા તેમની જિંદગીના થોડા જ દિવસો બાકી રહ્યા હતા.

નાટ્યકળાને શ્રી પ્રાણલાભાષીની મોટી ઓથ હતી. વાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓ ગુજરાતી, બેંગલોર અને મરાઠી નાટકોનાં પ્રયોગો જોતા હતા. લેખક, મિત્રો અને કળાકારો સાથે નાટકની ચર્ચા કરતા હતા. કેટલીક મંડળાઓમાં નાટકોનું ધોરણ બંધું રહ્યું હતું તેના કારણેમાં શ્રી પ્રાણલાભાષી સરખા થોડા સુત અને સંસ્કારી સંસ્કૃતિનો નાટક અને અભિનય ઉપર સૂક્ષ્મદષ્ટિ હતી, એ એક હતું. શ્રી પ્રાણલાભાષીએ ઘણા લેખકોને અને અભિનેતાઓને જૂલબળ આપ્યું છે. રંગમંચના વિર્ધિરિત દિવસોમાં તેઓ તેની પાંખળ એક મહાન બળરૂપે જોખા રહ્યા હતા. અર્થતત્વિક અને વૈતત્વિક નાટ્યમંડળોને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. લેખકો ને અને કલાકારોને ઉદારરીતે પારિતોષિક આપ્યાં. ગુજરાત રંગમંચની શતાબ્દીના ઉત્સવ પછી ગુજરાતી નાટ્યમંડળની સ્થાપના તેમના જ પ્રેરણાદનથી થવા પામી અને છેલ્લે મુખી આ મંડળના તેઓ આશ્રય દાતા હોવા ઉપરાંત એક પ્રેરણામંત્રિ સમાન હતા.

બ્યારે શ્રી પ્રાણલાભાષીના મુલાકાત લેવાનો મને સુઅવસર પ્રાપ્ત થતો હતો ત્યારે હું એક ન બૂલી શકાય તેવા અનુભવથી હું નિમ્મૂર પડતો હતો. આકર્ષણ રહેતું વધારે વાર બેસવાનું, પણ દિલ કહેતું કે તેમને વિશેષ અન્ય જરૂરી કામોમાંથી ન રોકવા. શ્રી પ્રાણલાભાષી હરખતે પ્રસંગોપાત ને કોઈ કળાને રિચ નીકળે તેની ઉચ્ચ કક્ષાએ ચર્ચા કરતા હતા. પોતાના મંતવ્યો સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરતા હતા; અને કિમતી સ્થનાઓ કરતા હતા. મને તો ઘણીવાર એમ જ લાગતું હતું કે કળાપ્રવૃત્તિઓ અંગે મારાંદર્શન માટે કોઈ પાસે પણ જતું તો શ્રી પ્રાણલાભાષી પાસે. પરંતુ આસોસ આને તેઓ આપણી વચ્ચે નથી. કળા જગતમાં ન પૂરી શકાય તેવી એક જગ્યા તેમના અકાલિન નિધનના પરિણામે ખાલી રહી છે. સર્વ સક્રિયતામાં પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરસ્થાવી શાંતિ આપે.

ડૉ. ડી. જી. બાપ્સ

એ સ્નેહભયુક્ત સ્મિત!

ગુમાર લીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. શ્રી મુનશીની સાલિયસંસદનો એકાદ વાર્ષિક કસબ હતો. નુલશીન જોરેલા કાલક્રમ બાદ ક્યાપ્યાન પહેરેના કાલક્રમ આગ્યો ત્યારે શ્રી મુનશી અને અન્ય સંબંધિત ગુદરથોએ રંગમંચ ઉપર દેખા દીધી. એ ગુદરથોમાંના એક શ્રી પ્રાણસાથબાઈ પળુ દા. એમને બરાબર વાદ છે, બીજા બધાની તો એ મંચ ઉપરની દાબીદુ સમજી રાક્યો હતો. પણ શ્રી પ્રાણસાથબાઈ નેના કલોગપુત્રી નહીં.

પણ વળી પછી એમના પરિચયમાં આવ્યો અને એમને થોડા નિરાશી જેવા તબજુવા પામ્યો ત્યારે એ રંગ મંચની વડી મરો અને એની જગ્યા સાનંદામયની જે સાગથીએ સહ લીધી તેમો આનંદ પણ દજી અને બરાબર વાદ છે. તેના બેડ પણ આપણે માજીએને જેવા તબજા પગર. તેમને વિશે ખ્યાલો બાંધીને રેકો બપો અન્યાય કરી મેકીએ છીએ નહિતર આ માજીમ તો...

દજીએ વાદ આવે તે એમની એ વખતની મનિ. મરો દત્તો તેા દુઃ મારા પપાના જ સામે, પણ કે મનિ પેખન આક્રિમાં આટલો રમ મકં ધુ એ વાતની એમને મન એકની કિંમત હતી કે મપાલી વાત તેમજે મારા મેલમાજી જોડે કરી. મનિય મરમારકિ પ્રાંતએની મારી જોડે. તેમાં તે તે પ્રાંતએની મિત્રો તેમનો રમ માત્ર નહી, તેમને વિશેની તેમની વાત મન અને તે તે વિષયોનું તેમનું જીડું માત્ર પણ

એટલા વિગત પ્રમાણમાં દુઃ જોડ રાક્યો કે મારા આગલા અનિપ્રાય માટે અને પપાતાપત્ર થયો.

અને પછી તો એમના વધારે પરિચયમાં આવતા તેમના આ નવા સ્વરૂપનાં દર્શન વિશેષ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા. એમે હનિયન નેશનલ ધિયેટર સંસ્થા તરફથી "એકાંચી" સામયિક કાનવા દત્તા. પહેલો એક એમને જેવા આપ્યો. તેમને ખૂબ આનંદ થયો. પછી એકવાર મજા ત્યારે દહે : "તમે 'એકાંચી'માં જોડેલા માટે પ્રતીજ્ઞમાને તા માટે નહી મળતા?" સામે ઉઠીને માજીમ આવ્યા એકા ક્રેલાવાવાળા સામયિકમાં જોડેલા આવવા નેવાર થાવ એ વાત મારે માટે એટલી બધી નહી હતી કે દુઃ તેમની સામે જોડે રતો. પછી તો વાતો નાટકો વિશે લીધી, અને નાટક-માનિય અને ભગવત્પુત્રિ વિશેના તેમના રમતો એટલે આદલાક પરિચય અને મજા કે નવા જ હનિયનકુળી તેમને રીધી જેવાની એક નવી જ દરિ અને સાધી.

પણ તેમનો એ શોખ એ માત્ર રસિક વાતોનો જ વિષય નહીં પણ તેમના જીવનનો એક અંગજીત અંગ હતો એની ખબર તો યુગરુની નાટકમાં તેમને માત્ર આપણા દેના એકના સમાજદર્શન ત્યારે મેલાવડો કર્યો ત્યારે જ પછી એ એકાંચીમાં સામયિક થતાં જોડે કાદા કરના કમારમાના જ માત્ર નહીં-આનંદમયમાં સામયિક થતાં દોરએ એની સામયિકી થઈ આવી; કાદા ખ્યાપારી અંરમાના સ્મારમાનમાં જતા દોરએ એની નહી. આજે નાટ્ય વિશે વહેરેની એની સુધેામ જોવાપણી એમાં હતી ને એમના વ્યક્તિત્વમાં કે વખતમાં એ મધી મીએનું મીરત કે અભિમાન કદા ન અને. નહીં એમને તાત્ર

સામાજિકમાન મજાએ એ જ સ્નેહભયુક્ત સ્મિતથી આમાર માનતા શ્રી પ્રાણસાથબાઈ.

સ્વાભાવિક હોય એવું જ લાગતું હતું. એ લાગણી એ સમામાં જે વ્યક્તિ પણ કરી ત્યારે તેમના ચહેરા ઉપર જે સૌમ્ય ઉલ્લાસ હતો, તેમની આંખોમાં જે નિર્મળ સ્નેહની દીપ્તિ હતી તે હું હજી પણ નથી બૂઝ્યો.

ને એ ભલાય એમ પણ નથી. કેમકે એમનાં મનુષ્યા ચારેક દિવસ પહેલાં તેમને જોવા એમને મંગલે ગયા અને એમણે એમની નજીક જ્યારે મને મોલાવ્યો ત્યારે એમનાં ગાંઠો બંધે શિથિલ થઈ ગયાં હતાં, તેમના ચહેરા ઉપરથી લોહી બંધે લગભગ અદશ્ય થઈ ગયું હતું, છતાં તેમના મુખ ઉપર એ જ સૌમ્ય ઉલ્લાસ રમી રહ્યો હતો, તેમના નેત્રોમાં એ જ નિર્મળ સ્નેહની દીપ્તિ ઝળકી રહી હતી જે જોવાને એમને જોખમનાં જોખમ કાયમ રેવાયેલા હતા. એમના મુખ ઉપરનું એ પ્રેમભર્યું સ્મિત તો કદીયે નહીં બૂઝાય.

અનેક કલાકારો અને કલાપ્રવૃત્તિઓના સ્વજન અનેલા એ સજ્જનની ખોટ એમના સ્નેહીઓને તો હોય જ,

મુંબઈના અને ગુજરાતના સંસ્કાર જીવનને પણ એ ખોટ એટલી જ મોટી છે. અને વ્યવસાયે અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિએ આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી તદન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં રહેલી આવી વ્યક્તિઓ તેમનાં ચાલી જવાથી એ પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલા માણસોને આપણી મોટી ખોટનો અનુભવ કરાવી જાય એ કંઈ નાનીસરી વાત છે ?

હલોગ અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં પડયે પડયે પ્રજા સાહિત્યસંસ્કાર આદિ પ્રવૃત્તિઓમાં આટલો વ્યાપક, આટલો જીડો અને આટલો સમજાવ્યો રસ લેનાર વધારે માણસો નીકળે તો આપણી આખીયે ગુજરાતી પ્રજાનું જીવન વિશેષ સમૃદ્ધ અને વિશેષ અર્થભર્યું બની રહે. એ શી રીતે થઈ શકે તેનો રસ્તો શ્રી પ્રાણસાલભાઈ ચોતાના જીવન અને કાર્યકારા વીંધતા ગયા છે. એ માટે આપણે સદુ તેમના આભારી રહીએ.

શુભાખલાસ ઓકર

મોકતા વિણ કલા નહી !

મુરજીશ્રી પ્રાણસાલભાઈના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સહભાગ્ય તો હુમ્મોએ મને નહોડું પ્રાપ્ત થયું. પણ એમના શુભ નામથી તો હું થણાં વર્ગોથી પરિચિત હતી. તેઓ જાહેર જીવનમાં રહી, સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓના એક મોટા પોષક ને પ્રેરક છે એમ થણાં વર્ગોથી જાણતી પરંતુ છેક હેલ્થે, ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહેલ્સન ઉજવાયો અને તેઓશ્રીએ પ્રમુખપદ સ્વીકારી જે કુશળતાથી ને પ્રેમથી એનું સંચાલન કર્યું અને ગુજરાતભરમાં રંગભૂમિ વિષયક એક ઉત્સાહસભર વાચનું આ બેનું કરી દીધું એ ઘટના તો મારી મુગ્ધ ને ચકિત દિપ્તિએ જે હજી હમણાં જ જોઈ છે ! પ્રાણસાલભાઈ સાચા અર્થમાં કલાના મોકતા હતા. નાટક જોવા આવે, તેની પ્રશંસા કરે, ગુણદોષની ચર્ચા કરે, સલાહસૂચન આપે, વ્યક્તિત્વ રીતે કલાકારોને મળે, તેમને મિરદાવે અને હમેશ એમના પ્રેમના તથા પ્રેતસાહનનાં પ્રતિક જેવાં પારિતોષકોથી નવાજે. પ્રાણસાલભાઈ અમુક નટયકૃતિથી પ્રસન્ન થયા છે, પ્રાણસાલભાઈ અમુક કલાકારોની વ્યક્તિકારી પ્રસન્ન થયા છે, પ્રાણસાલભાઈને 'દીમવર્ક' ગમ્યું છે, પ્રાણસાલભાઈને સ્ટ્રેન્ચના ગમી છે-એવું જાણીએ, સાંજળીએ ને હમેશ ધન્યતા અનુભવીએ એવો આદર અમે સામે એમના અંતઃક વિશે કેળવ્યો હતો.

એમના જેવા સહૃદય, નસિક, ચિંતનશીલ, રચનાત્મક દિપ્તવાળા પ્રેક્ષકો જ ખરેખર તો કલાના સાચા પ્રેરકો છે.

રંગીસા રામજીના એકાવનમા પ્રયોગે શ્રી પ્રાણસાલભાઈને સંસ્કારતા શ્રી વનલતા મહેતા

આજે પ્રાણસાલભાઈ નથી એ હકીકત કેવી દુઃખદાયક છે એ અમે જ સમજીએ છીએ.

કલાપીએ ગાયું છે : 'મોકતાવિણ કલા નહી' : અમને પણ લાગે છે કે પૂ. પ્રાણસાલભાઈ જેવા મોકતાને અમારે આભારી કલા કેટલી શન્ય થઈ જશે ! ! છતાં એ 'કલા મોકતા' ને જેને જેટું ડુવણું નેને તેવું યથાશક્તિ યથા-મતિ રજૂ કરવાના અમારા હમેશા પ્રયત્ન હો. એ જ કામના વનલતા મહેતા

* કલાના *

* પુરસ્કર્તાઓની *

ઈ. સન ૧૯૪૩ના બ્લૂન મહિ-

* પ્રાણુવાન *

નાની રામી તારીખનો દિવસ મારા નાટ્યજીવનના કેટલાક અગત્યના અને યાદગાર દિવસોમાંનો એક બની રહ્યો છે. રંગભૂમિ સંસ્થાએ આ દિવસે પોતાના નાટક 'નરખંડા'નો પ્રથમ પ્રયોગ આરતીય ત્રિભાવનમાં કર્યો હતો. આ પ્રયોગ કર્યો હતો તેથી આ દિવસનું મને મહત્વ નથી પણ બીજા એક કારણે છે.

* પ્રણાલિકાના *

* એક પ્રણેતા *

* શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ *

નાટક પુરું થયા પછી પ્રેક્ષકગૃહની આમત્રી હરોળમાં બેઠેલી-જોડી બરાવદાર સરીર, હસતી નિચાર શીલ મુખમુદ્રા, માથે-ધરકતા ફેરેરી વાળ ધરાવતી, જોડી દીવાસની સફેદ ટોપી, સફેદ ડાગો, સફેદ પોતીયું અને સફેદ ચંપડમાં 'સાજી' થયેલી એક સંભાવિત વ્યક્તિ નેપથ્યમાં આવી અને નેપથ્યનું આપું વાતા-વરણ પકટાઈ ગયું. કલાકારો અને કસબીઓ એમના તરફ જોઈ રહ્યા. મીઠી, જરા ચોરસી અને મનમથી વહેતી બોલીમાં એ વ્યક્તિએ નાટકના મુખ્ય કલાકારોને અભિનંદન આપ્યા, ખબા પર વરેરાએ દર્શાવેલો હાથ મૂકી વાતો કરી, ત્યારે કલાકારોને લાગ્યું કે પોતાનાથી ઘણું મોટા જતાં એક સહૃદય રનેદ્રીની પાસે તેઓ ઉભા છે. આ વ્યક્તિએ મને જતાં જતાં કહ્યું: 'લાલુભાઈ, તમારું નાટક ઘણું જ સરસ છે, મને ખૂબ ગમ્યું, આપણને આવા જ નાટકોની જરૂર છે, ફતોહ કરો!' અને તે વ્યક્તિ નેપથ્યમાંથી બીજાઓની જેમ જમકી ચાલી ગયો.

'નરખંડા' નાટકનો પ્રથમ પ્રયોગ થયો, તે નાટક અમરાઈ પર ચડી ગયું. ત્યારે મને તે વ્યક્તિના શબ્દો 'તમારું નાટક ઘણું જ સરસ છે, મને ખૂબ ગમ્યું, આપણને આવા જ નાટકોની જરૂર છે, ફતોહ કરો!' મારા મનમાં ભમી રહ્યા. મને લાગ્યું કે મોટા માણસો તો સાડું લગાડવા, હમેશાં સાડું જ કહે. એમને મારે તો એ જ યોગ્ય છે.

...અને સમયનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો. ૧૯૪૫ નું વર્ષ આગ્યું. મુંબઈ રાજ્યે પ્રથમ નાટ્યોત્સવ યોજવાનો પડો વગાડ્યો. મુંબઈ, અમરવાદ, ચરત અને

વડોદરાની નાટ્યસંસ્થાઓએ એમાં ભાગ લેવા કમર કરી; અમે- 'રંગ-ભૂમિ' એ-પણ કંઈક કરવું વિચાર્યું અને છેવટે 'નરખંડા'ને અમરાઈ પરથી નીચે ઊતાર્યું. રામદેવ વાણેજી અને હમીર સોલંકીની તકવારો સાફ કરી, તેજસ અને ચોનલની પેલખીયાઓ પરની ધૂળ ખંખેરી 'નૂટે' ફુગની દીવાલો અમ આત્મ.

બ્રહ્મચારી' ને મનમાં યુગંતા સ્પર્ધાના મેદાનમાં ઊતરી. મુંબઈ રાજ્ય નાટ્યોત્સવમાં રૂ. ૨૫૦૦નું પ્રથમ પારિતોષિક 'નરખંડા'ને પ્રાપ્ત થયું અને મારા કાનમાં પડ્યો પડ્યો, 'લાલુભાઈ, તમારું નાટક ઘણું જ સરસ છે, મને ખૂબ ગમ્યું, આપણને આવા જ નાટકોની જરૂર છે, ફતોહ કરો!' આ શબ્દો સભાગાતા હું વિચારમાં પડ્યો. મને લાગ્યું કે આ પરિચિત અવાજ અને શબ્દો ક્યાંક સોંભળ્યાં છે અને મેં સ્મૃતિ તાજ કરવા પ્રયત્નો કર્યો, ત્યાં નરખંડાના પ્રથમ પ્રયોગને દિવસે નેપથ્યમાં આવેલી સંભવિત વ્યક્તિ માફ આવી અને મારી આંખોમાં હર્ષના આંસુ આપ્યાં. મને થયું કે તે દિવસે હું આ અગમવાણી ન સમજી શક્યો, મને તે 'પ્રેમ'ને થયેલું કે મોટા માણસો હમેશાં સાડું લગાડવા જ કહે; એમને મારે તો એ જ યોગ્ય છે. પણ મને મારી ભૂલ સમજાઈ; આ વાણી મોટા માણસની ન હતી, પણ કલાના એક સાચા પુરસ્કર્તા અને પારણની હતી. 'નરખંડા' અમરાઈએ ચઢતા સર્ગચેલી પરિસ્થિતિએ મને એક કલાના સાચા પારણ અને પુરસ્કર્તાને એક સામાન્ય મોટા માણસ તરીકે માની લેવાની ભૂલ કરવા ફરજ પાડી, પણ મને મારી ભૂલ સમજાઈ અને એ સંભવિત વ્યક્તિની સ્મિત વેરતી આકૃતિને સ્મૃતિના પટ પર નીહાળતાં મેં મારું મસ્તક નમાવ્યું.

આ સંભવિત વ્યક્તિ તે બીજું કોઈ જ નહિ, પણ અમારા પ્રાણુલાલભાઈ, કલાના એક પ્રાણુવાન પ્રણેતા,

પુરસ્કર્તા, રંગમંચિના એક સાચા શુભેચ્છક.

કલાકાર જ્યારે કલાત્મક સર્જન કરવા બહાર પડે છે ત્યારે એના માર્ગમાં કેટલીએ મુશ્કેલીઓ અને આકતો પથરાયેલી હોવાની જ-હોય જ છે. આ પરિસ્થિતિમાં કલાકાર કલાના સર્જનની વેદી પર પોતાનું જીવન અને સર્પસ્ત્ર હોખી કલાત્મક સર્જન કરે છે, તો કોઈ વાર કલાના કોઈ પુરસ્કર્તાઓ પોતાની ધૂન, કલા પ્રત્યેના પ્રેમ, કંઈક કરી છૂટવાની ભાવના, દુઃખમાં ઘેન કેન કારણેનું કલાકારની પડખે મેલા રહી કલાકારના માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓ અને આકતો દૂર કરી, કલાકારને કલાત્મક સર્જન કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે.

આ પ્રકારે યુગે યુગે કલાત્મક સર્જન થયા કરે છે અને તે માટે જગતની પીડ પર કલાના સર્જકો અને પુરસ્કર્તાઓ પણ આવે છે અને. જાય છે. અને આમ કલાને જીવંત રાખવા, પોષવા અને એના વિકાસ સાધવા કલાના સર્જકો અને કલાના પુરસ્કર્તાઓની એક પ્રજ્વાલી આવી આવે છે અને કલાના સર્જકો સાથે, 'Rightness of the end'માં માનનારું જગત કલાના પુરસ્કર્તાઓને આવકારે છે-એ એની ફરજ છે.

ગયા જુલાઈ મહિનાની ૨૫મીની સાંજે ૭-૩૦ વાગે મુજરાતની લલિતકલાઓ અને સર્વિશ્વ રંગમંચિના

પુરસ્કર્તાઓની પ્રજ્વાલીના એક પ્રજ્વોતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ આંખણી સૌની વચ્ચેથી ભગવાન મહાકાલીની આવાને માન આપી આજ્ઞા થયા. પ્રાણલાલભાઈ કલાના એક પ્રાણવાન પ્રજ્વોતા હતા. તેમની પાસે જીવન અંગેનું ચોક્કસ દર્શન અને અમુક માન્યતાઓ હતી. તેઓ જાણતા કે તેઓ એક સાધનસંપન્ન શ્રીમંત છે. તેમની પાસે સારા પ્રમાણમાં ધન છે અને તેથી કલાકારોને કલાના સર્જનમાં સહાયરૂપ થવું એ એમની પોતાની એક ઉમ્મદા ફરજ છે. અને તેમણે તેમના જીવનમાં આ રીતની માન્યતાથી પ્રેરાઈ, દોરાઈ, પ્રસંગે આવે. હજારો ધન આવે. કલાકારોને સહાયતા કરી છે અને તેમના ઉત્સાહ અને ઉમંગ વધારવાની સાથે પોતાના વિશાળ અભવો પરથી જરૂરી માર્ગદર્શન અને સૂચનો પણ કર્યા છે.

પ્રાણલાલભાઈએ એક પ્રસંગે કહેલું. 'નાટક યા રંગમંચિ સાચા અર્થમાં પ્રત્યક્ષ શોધણા છે. બપોઈ, તમારા, વાત્રા, રામલીલા, કારા જે કાંઈ સાધી શકાવું, તેથી વિશેષ આ નાટકો દ્વારા સાધી શકાય છે. નાટકો સારા કાવ્યની માફક વખતા સમિત તથા પ્રેક્ષકને ઉપદેશ આપે છે-અને તે ઉપદેશ પણ પ્રત્યક્ષ નહિ; પરોક્ષ રીતે, કલાત્મક રીતે જેથી તે હૃદય સોંસરેલા ઉત્તરે ને ધાણું કામ અને. માનવધર્મર કે સમાજધર્મર કરવા માટે નાટકે, આમ 'શોધપ્રધાન'

મહાત્મા દ્વિતીય નાટ્યોત્સવ પ્રસંગે “રંગમંચિ”એ રજુ કરેલ ‘સુમંગલા’ વખતે પ્રેક્ષકગણમાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અને શ્રી. ભારતીને ધનામ આપતા શ્રી જોષાન

ધવાની જરૂર નથી. એવું તો આજ નાટકનું સ્વાભાવિક
ફળ જ હોય છે!

આખા સમુદાયને આમ એકી સાથે જાગૃત કરવાની
શક્તિ નાટકમાં ભરી છે, ને તેથી જ આ નવયુગમાં,
નવભારતના સર્જનમાં નાટકને કામે લગાડી તેની પાસેથી
સુંદર કાર્ય કરાવી શકાય એમ છે સમગ્ર બંધ સમાજના
પ્રતિષ્ઠિત, સંસ્કારી, ઉત્સાહી, નિષ્ઠાશુભ તરુણતરુણીઓ-
એ આજે નાટ્ય ક્ષેત્રને અપનાવી છે અને એની મારફત
સમાજ અને દેશનું ધંતર કરવાનો મનઃસુખો એણે છે
અને વસ્તુ કરી રહ્યાં છે, એ જોઇ આનંદ અને સંતોષ
અનુભવાય છે. આમ જતાં એતવણીનો એક સર કારણ
ઉચિત જણાય છે કે, કેવળ લોકરચિતે સંતોષવા માટેનો
પ્રયત્ન નાટ્ય મંડળીઓ તરફથી કરવામાં આવશે તો નાટક
અને રંગમંચ પોતાની સાચી ધ્યેય કૃતિઓથી એક પમથુ
ચૂકશે. સાહિત્ય-માત્રનો અતિમ ધર્મ સંસારને, સમાજને,
દેશને અને સમગ્ર જીવનને ઉત્તમ બનાવવાનો છે એ
આપણે ન ભૂલીએ! રંગમંચ અંગે જે વ્યક્તિ પાસે
આવું સંગીત જ્ઞાન છે અને જેના મંતવણે અધિકાર-
સુત્રો સમા છે તે પ્રાણુલાલભાઈને કાનાના સમર્થ પુરસ્કર્તા-
ઓની હરોળમાં પ્રાણુલાલ સ્થાન આપમેળે અપાયે છે.

પ્રાણુલાલભાઈનું વર્તન અને વાણી, ખુમારી અને
ટેક, ક્લારસિકતા અને બ્યવહારપડુતા, સ્વભાવ અને
સહૃદયતા, સ્વદેશભિમાન અને રૂચિ, સદાવચીત અને
સદનશીલતા, તેમને ગુજરાતનું ગૌરવ દેશ પરદેશમાં
વધારનારા મધ્યકલિન બ્રેજીઓ અને સાહ સેવાપ્રેમી
સાથે ખમેખમે લગાવી જોમા રહેવાનો અધિકાર આપે છે.

કદા ચિરંજીવ છે અને પોતાના સર્જકો અને
પુરસ્કર્તાઓને ચિરંજીવ બનાવે-છે તેથી આપણે કહીશું
કે કાનાના પુરસ્કર્તાઓની પ્રાણુલાલ પ્રણાલીકાના એક
પ્રયોજના પ્રાણુલાલભાઈ પંચમહાગ્રંથ રૂપે આપણી સાથે
ન હોવા જતાં ચિરંજીવ છે!

લાલુ શાહ

પ્રાણુપ્રેરક

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

★ આજે મી. આંદિયા આવેલો. તમે ડિરેક્ટ કરેલાં
નાટકો “રંગીનો રંગમંચ” અને “માત્રમ રાત્રે” તો
ખરેખર રંગમંચમાં નામ કાઢ્યું છે! તમારા શ્રીમં
નાટકો કેમ આપે છે મી. આંદિયા? હવે તો પતેલી
માટે તમારા નવો નાટક ડિરેક્ટ કરી રહ્યા છો એમ
સાંભળ્યું છે, બહે! બહે!

પોને પથારીવશ હોવા છતાં બીજાઓનાં કામમાં
આટલો જોડો રસ ભાગ્યે જ કોઈ લેતું હશે સ્વર્ગસ્થ
શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના અવસાનના મે દિવસ પહેલાં ભાઈ
એડીક પેમસતર સાથે એમની મુલાકાતે ગયો હતો. પારે
ઉપલા સખડો તેમણે ઉચ્ચાવાં હતાં.

તેમની ધંધાકારી ફરતે છતાં, આ મહાન નાણા-
શાસ્ત્રી, કળાનાં એક ખરો ઉપાસક હતા. તેમનાં જ.
પ્રાંત્સાહનને પરિણામે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ અસ્તિત્વમાં
આવ્યું અને ગુજરાતી રંગમંચની સેવા બજાવતું એક
મુખપત્ર તે “ગુજરાતી નાટ્ય” માસિક પથ્ય છેલ્લાં
ચાર સહ ધર્મ ચાલુ છે.

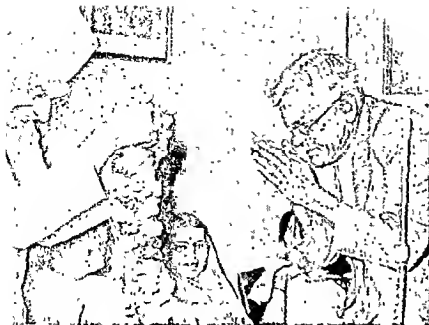
ગુજરાતી રંગમંચ-ખાસ કરીને નવી રંગમંચ-દાશમાં
પ્રત્યક્ષ બની છે અને ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી છે, તેનું માન
બહુ મોટે અંશે પ્રાણુલાલભાઈને ઉત્તેજનને જ આભારી છે.

પૈસાકારોને કળા સાથે જાણ બનતું નથી. તેમાં
તેઓશ્રી એક અપવાદ હતા. કળાને ખાતર કળા એ
સૂત્રમા તેઓ માનતા અને કળાને ઉત્તેજન આપવા
અને તેની સેવા કરવા તેઓ દંભેશ તપ્પર રહેતા.
તે સમયમાં ખોટા દંભથી તેઓ અલગ હતા.
નાટ્યકારોને, કળાકારોને અને નાટકો રમી કરતી
સરખાઓને તેઓ આર્થિક મદદ આપી ઉત્તેજન આપ-
તાજ રહેતા તેમનાં અવસાનના ચાર દિવસ પહેલાં,
તેઓએ “રંગીનો રંગમંચ” તથા “માત્રમ રાત્રે”ના
સર્વ કળાકારોને બેક-સ્ટેજ વાને નેપથ્યનાં કાર્યકરોને પથ્ય
જુદા નહિ અને રૂ. ૧,૦૦૦ની એટ જાહેર કરી હતી.

તેઓ પોતે પથ્ય સારા શ્રેષ્ઠ હતા અને કિશોરાવસ્થામાં
નાટકમાં ભાગ પથ્ય લીધો હતો એમ મે સાંભળ્યું જ.
શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ તરફથી મળતી ચાંદીની નાનીશી લગભગ
અથવા પૈસાની એટ કળાકારોને મનથી સૌથી કિંમતીમાં
કિંમતી ચીજ ગણાતી. તેમને લાગતું કે, હજી અમારી
કદર કોઈ કરે છે ખરું! હવે શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ નથી
એટલે એ કદર કોણ કરશે? એ મામા કોણ દાખવશે?

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનો પ્રાણુ જોડી ગયો છે પથ્ય
તેઓનો આત્મા ગુજરાતી રંગમંચને પથ્યે રહેશે જ અને
એ મહાન આત્માની પ્રેરણાથી અને આશિષથી રંગમંચ
પ્રગતિ કરશે એવી મારી હું માન્યતા છે. સ્વર્ગસ્થના
આત્માને અજર શાંતિ!

દિગ્ગંજ આંદિયા

મંડપના માનનીય સુસ્થાને
સમારંભ વખતે સત્કારભર
કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

સંસ્કાર મૂર્તિ શ્રી પ્રભુલાલભાઈ

સુવિદ્યા, સંસ્કાર, સંપત્તિ અને ઉદારતા આ બધા સદ્ગુણોના સમાવેશ થતા હોય એવી વ્યક્તિ તો લાખમાં કોઈક જ. સ્વ. શ્રી પ્રભુલાલભાઈ આવી વ્યક્તિઓમાંના એક, અને તેમાં પણ અદ્વૈતા ત્યાગીને કાયં કરવું આ સદ્ગુણ તો એમના બધા સદ્ગુણોને સમાવતો. ધંધાદારી રંગભૂમિના તો તેઓ ચોપાસ. તાતા કે મોટા કોઈ પણ સમારંભમાં એમની યાદગીરી હોવાની જ, કારણ કે નાટકો પ્રત્યે એમને મમતા હતી. સારાં નાટકો જીવનમાં કંઈ બાગ બગાડે છે આ એમની માન્યતા. આ સંબંધે અમારે ધ્રુવીવાર ચર્ચાઓ થતી અને એમનું પાંચન એ હું વિશાળ હતુ કે એ ચર્ચામાંથીયે કંઈ નીકળતું.

પરો પહેમાંની આ વાત છે. પોતે “સંપત્તિ માટે” નાટક જોવાને આવ્યા. એ અંક જોયા પછી અમે ચર્ચામાં જોતરી પડ્યા. એમને એ નાટકનો દાસ્તવિયાગ ખૂબ જ ગમ્યો હતો. તેમણે કહ્યું:

“દાસ્તવિયાગમાં શોકોને દસાવવાનાં ખોટાં રાવવાં આમાં નથી. એમાંયે જીવનનાં પ્રશ્નો છે. અવનવ અનિર્ણયોક્તિ ક્યાંક દરી છતાં કુલિન કે બીભક્ષ તો ક્યાંયે નથી; આ એની લાક્ષણિકતા.”

ગંબીર વિભાગ માટે એમણે કહ્યું:
“પ્રશ્નો સુદર છે, સંયોદ છે પણ નાટક બીજે અંકે પૂરું થાય છે. ત્રીજી અંક ઉપસંહાર અને સુખાન્ત લાવતા પડેતા જ લાવવામાં આવ્યો છે.

“વરીશોના વાંકે” નાટક માટે પણ એમણે આનુ જ કહ્યું હતુ અને વધારામાં ઉમેરું હતું:

“તમને ગમે કે ન ગમે પણ હું એટલું તો કહીશ કે વસ્તુવિધાન બીજે અંકે પૂરું થાય છે.”

મારા ઘણાં નાટકોમાં આ અપૂર્ણતા હતી એ હું કમ્પ્લે કડું છું. પરિણામ એ આવ્યું કે સમય આવ્યો મારે એ અંક નાટકો કરવાં પડ્યાં એટલે એ ખામી આપોઆપ દૂર થઈ.

“વિલાસવિનય” નાટક તેઓ જોવા આવ્યા ત્યારે એમણે સાંભળ્યું કે હું મહાનિ માધના જીવન ઉપર નાટક લખવા વિચાર કરું છું. એમણે એ સંબંધમાં મારી સાથે થોડી ચર્ચા કરી અને થોડાંક સચેતો પણ ક્યાં અને કહ્યું.

“મહાનિ માધના જીવન ઉપર જરૂર નાટક લખો” એમનાં એ સચેતને અમલ તો થાય ત્યારે!

સાહિત્યમાં નાટ્યસાહિત્યને તેઓ શ્રેયું સ્થાન એટલા માટે આપતા કે સારું નાટક, સચોટ સંવાદો અને દ્રષ્ટ કલાકારો હોય તો નાટક અનેકવાર જોવું એ આવાં નાટકોમાં પડવું નારીલ ક્યાંય ન જોઈએ આ એમની મન્યતા હતી અને મારી પણ છે. વળી નાટકો એમને કુખ્યાન્ત નહિ પણ સુખ્યાન્ત જ જોવાં ગમતાં કે જે આપણી પુરાતન પ્રથા છે. તેઓ કહેતા:

“જીવનને હું એ દષ્ટિએ જોઉં છું કે મનુષ્ય જન્મે છે પોતાનો વિદાસ સાંભવા માટે. એ વિદાસ સાધે એને એમાંથી સુખ, શાન્તિ અને આનંદ મળે છે અને જોનારે માટે એ દષ્ટાંતરૂપ બની નવ્ય એમાં જ એની સમજાવ.”

આવી વિગત વ્યક્તિ આપણી નજરે આજ નથી એ આપણું કુબોધ; પણ સાહિત્ય, સંગીત કે કલાનાં બધાં જાણીતા દર્શકો ત્યાં ત્યાં એમનાં ફરજી દર્શક કેંકે પેર એકાગ્ર છે જેનાં આધારનું જતાં “પ્રભુ”ના પ્રાણ, રસવાદી ચની પરી.

પ્રભુલાલ દ. દ્વિવેદી

શ્રી પ્રાણસાલભાઈના
 ચિત્રસંગ્રહમાંથી
 ગુજરાતના
 ફેરલાક મુખસિદ્ધ
 ચિત્રકારોના
 મુંદર અને લાવણાદી
 ચિત્રો

મીરાં પ્રેમદીવાની

વડિલ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના સ્મૃતિસુમન

શ્રી દેશી નાટક સમાજનું "સ્વાગત" જેવા પદ્યારેલા માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ,
શ્રી મંજીલાલ પંડ્યાસા, શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ વગેરે

૧. પ્રાણુલાલભાઈ બાલસ્વરૂપે

નાની વયથી જ શ્રીયુત્ત પ્રાણુલાલભાઈમાં બુદ્ધિનું તેજ દેખાતું હતું. તેમની સૂઝમાં પ્રથમ વિદ્યાર્થી તરીકે તેઓ પંડિતા હતા અને એમના શિક્ષકોનો ખૂબ આદર અને માન મેળવ્યા હતાં. એઓએ બવિધ બાળ્યુ હતું કે પ્રાણુલાલભાઈ બવિધમાં ઉચ્ચ કક્ષાના નાગરિક અને અને દેશમાં તેમનું નામ અમર થઇ જશે મુશ્કેલી દેવકરણ નાનછનો નેનના પર અસીમ પ્રેમ હતો અને બાળકમાં મહેલ રાકેનો વિદાસ થાય તે માટે તેઓ સદા આડુર રહેતા. મત્ય, ધર્મ, નીતિનો બીજા કુટુંબનાં વાતાવરણમાં જ પોષાયો હતા તે પ્રજ્ઞાકાંક્ષી હતા (દેના જ્યોતીમાંથી)

૨. પ્રાણુલાલભાઈ યુવકસ્વરૂપે

આદર્શ પિતાના પુત્ર આદર્શ યુવકસ્વરૂપે ઝળખી ઉઠ્યા. િમની જવાવતી બહેન જેવા પત્નીનો તેમને સાથ મળ્યો અને આયોના આદર્શ પુરુષ રામચંદ્રછની મંદે એકપત્નીમત જીવનમાં વણી લઇ તેમણે આદર્શ ગૃહ રસાર દીધાઓ. તેમની પરિણીત જીવનની કથના કેટલી કિંમત હતી તે તેમના બાવૃંસ તેવિસ વગેરે લખાયેલી અને મુંબઈ સમાચારના સંવત ૨૦૦૩ના દીપાવલી બંકમાં પ્રગટ થયેલી હંપતી જીવનમાં મનોમંથનની એક ગાઢપંક નવલિકા "સ્વપ્ન કે સાચું?" થી સમજી શકાય કે. (દેના જ્યોતીમાંથી)

બુધાનીમાં દેના એક જેવી સંસ્થાને જમાવી, તાણુજીવનમાં તેમની સાથ સદર કરી, એક કુશળ વ્યાપારીની તેમની શક્તિ તેમણે જગતને બતાવી આંખી. સદા જેવા મોદક પણુ જેઓની ધંધામાં ન કંઈપણવચા જેટલી દેશના તેમનામાં હતી જ. અને આજકાલના યુગનીવાઓ જેવી જગમાં રસાઇ જતાં જીવનનો કેવો

જીવનરૂઠ કરી એસે છે તે દેના જ્યોતીમાં લખાયેલી તેમની નાટિકા-"સ્ટો કે સંતાપ?" માં દેખાઇ આવે છે. દેની મુરુખીઓ એવે અવજે રસ્તે ચોક્કસ જીવાનોને કેવી કુશળતાથી સન્મારે વાળે છે તે પણ એ નાટિકામાં બતાવ્યું છે જેથી પ્રાણુલાલભાઈની યુવક માનસની-સૂ મ-કોમળ પીઞ્જની આપણને પ્રતીત થાય છે

એમનાં માનસની જ.પ એમના સંપર્કમાં આવતી દરેક વ્યક્તિ પર પડી અને એમના બંધુ સુનીલાલ દેવકરણ નાનછએ પણ સારા મિત્રાશે અને નીતિમજેનો એક નાનકડો સંપ્રદ "અમદુલ રત્નકણિકાઓ" (Some gems to treasure) નામે થોડા વખત પહેલાં દેના જ્યોતિમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તે વાંચના જેવા છે.

(દેના જ્યોતી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫)

એમની યુવાવસ્થામાં એમણે જેમ દેના બેંકનો વિકાસ સાંધી વ્યાપારીવર્ગમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી તેમ તેમનાં કલારસિક હૃદયે નાટ્ય-સંગીતકલામાં રસ લેવા માર્ગ્યો. મુંબઈ મુજરતી નાટ્ય મંડળમાં એ વખતે કવિશ્રી મૂળશંકર હરિનંદ મૂકાણીનાં નાટકો ભાઈથી બાપુલાલ અને જયશંકરની જોડીએ ખૂબ સરસ અભિનયથી દીધાઓ હતાં અને એ દરેક નાટક મુરુખી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ રસપર્વે જોતા અને જીવનમાં ઉદાસ હોતા, એ રસ એમના જીવનમાં કેટલો જોડો બિતરી ગયો હશે તેની કથના તો ત્રીસ ચાળીસ વર્ષે કવિશ્રીની અચાનક નુકાકાત થતાં એમને થયેલા હર્ષથી સમજી શકાય છે. ૧૯૪૭-૪૮માં એમની મુલાકાત થયેલી, ત્યારે એકેને ખૂબ આનંદ થયો.

એ અરસામાં જ એમની સ્વદેશી પ્રવેતી મમતા બધાણી અને ભારતની આબાદી ઉલોગે કારા જ સાંધી

શકારો એમ એમનો મત બંધાયો. આ વિચારો એમણે
દેના ન્યૈતિકમાં પ્રગટ કરેલ છે.

૨. પ્રાણસાસભાષ વહિલ તરીકે

જેમ જેમ આર્થિક સહરતા રિયર થતી ગઈ અને
તેમના બાળજ પ્રવીણ્યદ્વારા અને સહકારી કાર્યકરો
ન્યૈતિકસાસભાષ ત્રિવેદી જેવા બાધઓએ એમનો એ
ચિંતાભાર હઠાવી લીધો તેમ તેમ એમનું માનસ બે
દિશામાં વિકાસ શોધવા લાગ્યું: (૧) સાહિત્ય-સંગીત-
નાટ્યકલાની સેવા, (૨) પ્રબલકિત અને આત્મકલ્યાણ.

(૧) સાહિત્ય-કલા-નાટ્ય-સંગીતક્ષેત્રે તેમને બાધથી
મુક્તિદ્વારા રહેરિયા અને બાધથી પ્રાગજ્ઞામાં હોવા
જેવા કાર્યકરોનો સાથ મળ્યો. નાટ્યશતાબ્દી જેવો
મહાન ઉત્સવ એમને આશ્રયે સફળતાથી ઊજવાયો અને
તેમાં માનનીય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીજી, રંગજીમિના વહિલ
જેવા વૈયોદ્ધ નાટ્યલેખક મળ્યાં કરવામાં મદદાણી, અને
વૈયોદ્ધ મુરખી દિવાનજીદાદુર કૃષ્ણલાલ ગરેરીના
આગીવાદ મળ્યા. રંગજીમિ અને નાટ્યમાં રસ લેતા
કાર્યકરો ડો. ડી. જી. બ્યાસ, કવિશ્રી પ્રમુદલાલ દિવેદી,
બાદશી જયરાંકર (મુંદરી) આદિનો સંપૂર્ણ સહકાર
મળ્યો અને નાટ્યસંસ્થાને પુનઃજીવન કરવા "ગુજ-
રાતી નાટ્ય" માસિકનો જન્મ થયો અને તેનાં
એવને કાર્યમાં સફળ કરવા ગુજરાતી નાટ્યમંડળ
સ્થાપાયું. બપાજી લેખકબાધઓ અને નટ્યબુદ્ધિઓ તેમજ
અવેતન કલાકારોએ એને વધારી લીધું અને તેને તન-
મનથી પૂરેપૂરી સહકાર આપ્યો. વહિલશ્રી પ્રાણસાસભાષએ
પણ પોતાની વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમય કાઢી આ
પ્રવૃત્તિને જોડતી બધીજ મદદાણ-ઉત્તેજના આપી અને
પોતાના પ્રેમથી હંકારી એમાં બળ પ્રેમ્યું. એમનાં પ્રમુખ-
પણાનું તથા વર્ગમાં "ગુજરાતી નાટ્ય"ની સિદ્ધિ
અર્થે સાહસમાં એમનો દમ્ભતા હાય કે કે જોઈ જગાડી
ગયો. ધણા વિસ્મૃત બાધએને એમણે ગુજરાતની નજરે
પાછા જીવંત કર્યાં, ધણા નવયુવકોને પ્રેરણાદન આપી
આગળ આપ્યા અને ધણાનાં જીવનમાં એમણે કસ્ટરીની
મુગ્ધ મુદ્રા વિકસાવ્યાં.

અમલના જમાનામાં કવિ અને કલાકારોને પોપવાનું
કામ રાજ્યએ કરતા. મોજ, મુંજ, દર્મ, વિક્રમ અને
અખરે પણ એ ધર્મ પાળ્યો હતો. રત્નાગા જતાં-આ
પ્રાન્તવર્તમાં એ જવાબદારી સમર્થ અને સમૃદ્ધ નાગરિકોને
હિરે આવી છે અને શ્રી અને સરસ્વતીની કાષ્ઠ અગ્રય
પ્રેરણાથી એવી જવાબદારી વહિલ શ્રી પ્રાણસાસભાષએ

હમતાં હમતાં-સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી સ્વીકારી લીધી હતી.
એમણે એ પ્રવૃત્તિમાં જે રસ લીધો-જે જીવનતર રહેયું
તેને સ્મરી આભારે કવિ-કલાકારોનાં મુખ કરમાઇ ગયાં છે-
નયનો અંધુ સારી રહ્યાં છે-ને નિઃશ્વાસ સાથે ગાઇ રહ્યાં છે:
"॥ ગતે પ્રાણે યશોધામે નિરાલમ્યા સરસ્વતો ॥"

x x x

(૨) આત્મકલ્યાણ અને પ્રમુખકિત: આંખો ફળે છે
ત્યારે નીચો નમે છે. અંધિમાં મીઠામાં મીઠું અમૃતકળ
આપનાર આપ્રજાજ અભિમાનથી જંચું માયું કરતો
નથી. શ્રીયુત પ્રાણસાસભાષની યાચા પણ વંદ્યસભી-
આપ્રજાજસ્મી વાલ્મીક્યવરી-કાલજ-અને મીઠી હતી.
સમા-રનેદીના એ સાચા મિત્ર હતા. વાલ્મીક્ય પ્રેમ-
દ્યા-આયાનાં અમૃત ઝરણુ એમની હૃદયમાં વહેતાં
હતાં. જેમ જેમ વ્યાપારમાં એમની પ્રતિષ્ઠા જામતી ગઈ
તેમ તેમ એમનામાં દ્યા-માયા-પ્રેમ-વિવેકની માત્રા
વધતી જ ગઈ અને વૈષ્ણવોના પરમધર્મ જે મહાત્મા
ગાંધીજી જેવાએ ગાયો તે વખાણ્યો તે "ખીડ પરાધ"
જાણુવાનો ધર્મ એમણે જીવનમાં આમરી જતાગ્યો.

આવી સદૃષ્ટિ અને સદાચાર તેમને પ્રમુખકિત તરફ
દોરી ગયાં. તેમની સંગીતપ્રીતિને તેમણે પ્રમુજન ગાઇ
ખમ્મી સંતોષી.

(૭ દેના ન્યૈતિક)

એમણે તો કર્મ-યોગીનું આદર્શ જીવન જીવી
મળ્યું-જીવી જતાગ્યું-અને ધ્રુવ પણ આદર્શ બનાવી ગયા.
આત્મજનનાં આશામર્થ અમુ પાછા અવરોધાએકાં
આંસ એમણે નેધાં-અને જીવનયાત્રાની પૂર્ણાદિતિની સર્વ
તેવારી એમણે એમની લાક્ષણિક કુનેદથી કરી. પોતાના
લેખોના મંચ-જે એમના આદર્શએ-એમને મોટા માન-
સમાનમાં બેટ આપવાની પોગના મીઠી હતી તે એમના
મુલુનાં ચાર કલાક પહેલાં જાણ તૈયાર થયો હતો.
બેંકની જવાબદારીની પણ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. આ
માટે એમણે મિલિંગ પેર મોલાવી અને રોડીના સદ્ભાવે
યોગ્યેશ "મંચ" સ્વીકાર પણ કર્યો. સમારનેદીની-કુટુંબની
જે જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી સર્વ સ્વનાએ
આપી-સંસારમર્થો મન એવી લઈ પ્રમુખાં ચિત પરોવ્યું.

શ્રીકૃષ્ણનું નામ સ્મરણુ-અને રણુ-શ્રી ગીતાના
અને શ્રીમદ્ ભાગવતના વ્યોધોનું શ્રવણુ-અને એવી
ધૃનમાં, પવિત્ર વાગાવરણમાં, પ્રાણ વિસર્જન ॥

કેડું જન્મ જીવન અને કેડું પુત્રીત મરણ ॥

હરિલાલ મુનશી કર મુલાણી

जब जब भीड़ पर चिपेटर पर तब तब दूर करदे।

यह मेरे पृथ्वी विद्येस का जीवन है इक थीम सॉय बन गया था। लेकिन १९४५ में एक समय ऐसा आया कि विये टर कुछ कठिनाई में आ गया, और मैं भ्रमण पर भी नहीं जा सकता था। अब कब भी तो क्या? ऐसे मौकों पर सुरदासजी का एक पद बार बार जवान पर आ जाता करता है, जिसका प्यारे मित्र स्व. सहगलने अपने मधुरतम फोफिलेड ने गाया है:

नयनहान को राह शीखा प्रभो, पग पग टोकर खाऊँ मैं।

अब यह अपने कर्कश कंठ से गुनगुना रहा था, कि

मालो एक फिल्मका बड़ा सा स्लेज
अप ओंलों के सामने हवाके रुपहेले
परदे पर आ गया—विजाल मस्तक,
बड़ी बड़ी रसीली कड़गामरी ओंलि,
मुस्कुराते होठ, सफेद चरिया
आलोकित, चादर ओढ़े एक सीटा
मीठा प्यार प्यार चहरे : कौन है
यह मय्य मूर्ति?... कहीं देखा है
हने परले... कहीं देखा कर है।
हाँ, कुछ ही बने परले नौर्य हिन्दु
जीमलाना, भादुगामें टेनि- लकी
दरनामेंमें में रनर अप आया था।
कप दिखे जा रहे थे। वही मय्य मूर्ति
अप्यक्षपद ग्रहन क्रिये थी। मुझे कप
देते समय उन्होंने कहा :— मुझे
परवाना! मैं प्राणलाल हूँ, प्राणलाल—
प्राणलाल देवकरण नानजी।

१९३१: शेट हरिनाई का
चंगल, धातुपर... राज सात
घण्टा पा, इधर प्रवीण, जो आज
देना बैंक के मैनेजिंग डायरेक्टर
हैं और उनके भाई दिमत गाँधी
भी बालअवस्था में थे। मैं खुद कसरत करता और इन बच्चों
को भी कसरत कराता। दोहने की बाविया होती, एक हंगामा
रहता। प्राणलालजी और उनकी धर्मपत्नी व्यापकीनहन उनके
इस प्यारे नज़ारेको देखके खुश होते थे।

यह पतिपत्नी और जयावती बदन के कण्डू स्व. शेट
हरिनाईनी राज और शम्पी से बेहद प्यार करते। शम्पी अभी
कुछ महिनो का ही था। वह सब प्यारे प्यारे हृदय औलो के
सामने घूम गये।

‘कमी आदये, कमी मिलिये; बैंकका चेरेमेन हूँ।...
प्राणलाल देवकरण नानजी—देना बैंकका चेरेमेन... प्राणलाल,.’

वही चेहरा... कैसे कह रहा है : कमी आदये, कमी मिलिये।
मैं गया और मिला —

वही विद्याल खीया हुआ माया, वही प्यारो मुस्कान,
वही सैकड़ोन्न दृष्टि, वही मीठी वाणी; दो मिनिटमें ऐसे
जान पड़ा मानो मेरी सब पीड़ा दूर हो गई। मेरे दर्दको उस
मय्य मूर्तिने अपना दर्द बना लि।।

कलाके प्रति ईतना प्रेम है इस व्यक्ति में—और कलाकार
के प्रति ईतनी सहानुभूति—बड़ा आनंद मिला उस मिलनमें।

उसके बात कई मुलाकाते हुई। हर बार कोई नई
बात—एक नवीन प्रणाली लेफे लोटा। उनमें मिलना मेरे लिये
करटान बन गया।

पूर्वी एशियाके दोरेपर जा रहा
था। भारतीय सांस्कृतिक मंडलके
साथ। आशीर्वाद लेने गया। वही
प्यारमी मुस्कान, वही मीठी मधुर
वाणी। आपकी इस यात्रासे देशका
गौरव बढ़े।

बापल लोटा। मुना तमियत
अवसरव है। गया। मिला। मायेपर
वही तज। होठो पर वही मुस्कान।
अपने दुःख, अपनी पीड़ा की परवाह
कहीं थी। मुझमें पूछ रहे थे: कैसे
है। क्या किसी रही? नया खेल
कब आ रहा है? मैं देखने आउगा।

आप अवश्य आयेगे। आपका
आना मेरे लिये आशीर्वाद रहा है
और आगे भी रहेगा। ईश्वर आपकी
छो बने की आयु करें। हमें
आपकी ज़रूरत है, देशको आपकी
ज़रूरत है।

उनकी ओंलि मुस्कुरा दीं। सारा कमरा उस मुस्कानसे
भर गया।

पीड़ा सह कर मुस्कान देना किननी बड़ी बात है।
अपने दुःखकी परवाह नहीं करते हुये, दूसरे के दुःखको दूर
करनेकी चेष्टा करने रहना। वाह! तुम जीयो प्राणलाल, तुम
जीयो। सबके हृदयमें।

—पृथ्वीराज कपूर
(प्राणलाल देवकरण नानजी अभिनन्दन ग्रंथ में से सामार उद्धृत)

કેવિ ભવચૂતિએ એના ખ્યાતનામ નાટક 'ઉત્તર રામચરિત'માં કહ્યું છે કે સત્ સદ્ધિ : સંગઃ કવયતિ હિ પુષ્પેન ભવતિ । 'સારા માણસોનો સગ કોઈ પુષ્પને લાંબને જ સંભવે છે. મને મુરખી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનો પરિચય કોઈ સદ્ભાવ્યને કારણે જ થયો. તેઓ નાટકો જેવા આવતા વ્યારે પ્રત્યેક કલાકારનો પરિચય કરતા અને એને પ્રોત્સાહન આપતા એની કદર કરતા.

મેં 'માઝમ રાન' નાટકમાં મધ્યમ વર્ગના એક દુઃખી અને દુશ્વાર વડીલની ભૂમિકા કરેલી તેની અમર મુરખી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ પર સારી પડેલી. પછી તો 'દેના જ્યોતિ'માં એક સહાયક તરફે મને એમણે નિયુક્ત કર્યો અને ત્યાર બાદ એન્કમાં એક કંમેચારી તરીકે નીમ્નો ત્યારથી એ પરિચય ઉત્તરોત્તર માઠ બનતો ગયો. મુરખી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈના સદ્ગુણોનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ જોવાનો લડાવો એ દરમિયાન મને મળ્યો. પરંતુ મારા જેવો અદના માનવી એમના જેવા પુણ્ય

પ્રદાનના ગુણોની સમીક્ષા કરે એ નાના એમિ મોટી વાતો બોલવા જેવું છે. એમના જે જે ગુણોનું દર્શન મને થયું છે તે જોઈને મને હમેશા એમ

લોકોત્તર પુરુષ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

લાગત કે માણસે જો સંપૂર્ણ થયું હોય તો એમનામાંના અનેક સદ્ગુણો કેળવવા જોઈએ. અને એમના જેવા જ માનવીઓથી જગત ભરેલું હોય તો જગતમાં સુખ અને શાંતિ સમર ભરેલાં હોય ।

મુરખી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર વિશાળ હતું અને એને પરિણામે તેઓ અનેક પ્રકારના માનવીઓના સંપર્કમાં આવતા. પરંતુ એમના સંપર્કમાં આવતા એને એમની પાસેથી કાંઈને કાંઈ લાભ થયા વિના રહ્યો નહિ હોય, કારણ કે તેઓશ્રી મિત્રનસાર સ્વભાવના, ઉદાર દિલના, નિઃકામ કંમેચોગી સમા દવા તેમ જ માનવતા સમર મનના, કલાના પુરસ્કર્તા અને સંસ્કારી આત્મા હતા. દ્રુકમાં કદીએ તો એ દરેકને માટે 'મિત્ર, તત્તવિન્નતક અને માર્ગદર્શકરૂપ હતા.

પોતાની આસપાસ દરેક ક્ષેત્રમાં-એડિંગ, ગ્રાહાર-ઉલોગ, સમૂહીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક-એમને જે બહોળું મિત્ર મણ અને સ્નેહીસમૂહને આશ્રી' એકત્રિત કર્યો હતાં એ એમની મદદનાતું નિર્દેશન કરાવે છે. શ્રી પ્રાણુલાલભાઈનાં રહેલી યોગ્યક પ્રતિમાને કારણે તેઓ એમની

સનેલી દેના સંસ્થાઓના સાચા-સુકાની બન્યા હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ નાનાથી માંડીને મોટા કંમેચારીઓનાં આદર, માન અને પ્રેમના હક્કદાર બન્યા છે. કલાઓને-પણી એ ચિત્રકલાં હોય, સંગીતના હોય, કે રંગમંચની કલા હોય-એ કૌને ગોળવર્તમાં કલાકારોની કદર કરવામાં એમણે કદીયે પાછી પાની કરી નહોતી.

આ સૌ કરતાંયે વિશેષ તો એમની માનવતાએ એમને અપેક્ષા મદતા છે. પારકાનું ભયું કરતું એ એમનો જીવનમંત હતો. તેઓ કોઈને પણ સહાય કરતાં તે એવી રીતે કે સહાય લેનારને કદી પણ એણું ન આવે. તેઓ તો માનતા કે If you give it, give it Gracefully. એમની ઉદારતા તો મોનાં ગ્રાણીતી છે. એમના સદ્ગુણો તો ચિરસ્મરણીય છે.

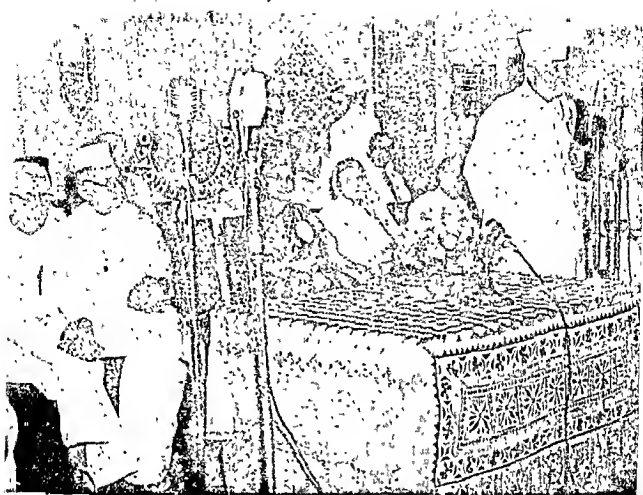
કુદરતે આપણી વસ્ત્રી શ્રી પ્રાણુલાલભાઈને લાંબી આ છે, છતાં પણ એ આપણી વસ્ત્ર જ છે, અને આપણને એમણે જે વારસો આપ્યો છે એ સંસ્કાર તથા માનવતાના વારસાને નજરે સમક્ષ રાખી એમણે બતાવેલી કલ્પવૃક્ષોએ ચાલીને આપણો ધર્મ-આપણી કર્મ બળવીશું, તેજ એ પુણ્ય પુરુષનું માણું, તપશ્ચ આપણે કશું છે એમ આપણને લાગશે. તેઓ

તો અમર કાલિની સુવાસ આરે પાસ ફેલાવીને ગયા છે કારણ કે જ્ઞાતાએ એમને ધર્યા જ હતા એટલા મારે. અંતમાં કાશ્મીરાધિપતિ શ્રી હર્ષદેવને બીરહાવવા મહાકવિ રાંબુએ ર લો અન્ય રાજેન્દ્રકણું પૂરેનો નીચેનો શ્લોક જ આપણને એમની મદદનાતું જાન કરવવા પૂરેતો છે.

શાન્તેર્વે દર્પવંતાં લગણ ક્ષમતાં સંવત્સવે વચવતાં
સંમાનાય વગાં હિતાવહતાં તાપાય પૃથ્વીમૃતામ્ ।
છોહકલેન ચક્રોત્કેન સમિતવ્યવાનેન દુર્ગાકૃત-
સ્થાંધ્યાયેન સમાપ્તસર્વવત્પણ સ્વે લેષતા નિમિત્તાઃ ॥

અભિમાનીઓને શાંત પાડવા, જગત જીતવ, ચાચકોને સંપતિ પૂરી પાડવા, સારા માણસોનું સન્માન પામવા, મોટાઓના હિતને ખાતર અને પૃથ્વીપતિઓને ઝંખા પાડવા જ્ઞાતાએ આપનું નિર્મોલુ સોશ્લાસ, સમીકૃત એકાગ્રતાથી, અનાયાસથી અને સર્વ તપ, પુરું કરીને કશું હતું. પરમાત્મા એવા લોકોત્તર પુરુષના આત્માને શાંતિ આપે, એજ અન્વર્થના.

મનસાસ એની પારખ

શિર્વગામી પ્રાણલાલભાઈ

પ્રાણલાલભાઈ શિર્વગામી હતા. જીવનમાં તે મૃત્યુભાગે, એમના સહજ જીવનની ચાતી એ એક જ શબ્દમાં કે- જીર્વગમન. જીવનની જે સપાટીએ માનવી સામાન્ય રીતે જીવે છે તેના કરતાં હંમેશા વિશેષ જીવે જીવનની એક તમજા એના દિવસમાં રજા કરતી હોય, તે જીર્વગમનનો પ્રયાસ બની શકે છે. આ જીર્વગમન જીવનની પ્રત્યેક રિવાજો પ્રાણલાલભાઈએ તો સાધ્યું હતું. અસ્થિત જીવન લો, કૌટુંબિક જીવન લો, સંસાર ને સમાજ લો, ન્યાયારોધ લો, બેકિંગ લો, સ્વદેશીની જાવના લો કે સંસ્કાર ને કલાનું અતિ વ્યાપક જ્ઞાન લો-પ્રાણલાલભાઈનો જીવનમંત્ર હંમેશા જીર્વગમનનો હતો.

જુનવાર તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૫૧ની રાત્રે ૫-૩૦ વાગ્યે પ્રાણલાલભાઈએ હારદેહ છોડી, અધર

જુનવાની નાઠ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું સ્વાગત પ્રવચન કરતા શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

ધામની વાત આરબી. આખો જોના રજા ને એ આપણી વિદાય લઈ ગયા હજી તો પાંચ દિવસ પૂર્વે એક નિઃશ્વરના રોગીને પત્રમાં તેઓ જણાવે છે કે, સ્વસ્થ થઈ પડી દક્ષિણ આફ્રિકાનાં તીર્થસ્થાનોની વાતોએ જીવું છે... અને એ તો ગયા, એક એવા સ્થાનમાં જ્યાં મૃત્યુ પ્રકાશનો નથી, શરણ પ્રકાશનો નથી, પાવક પ્રકાશનો નથી. એ ધામમાં એઓ અનન્ત કાળ સુધી પડે.

પથારીમાં પડ્યાપડ્યા જ એમનું રજી થતું : 'મૂકં કરોતિ વાચાલ' તું, 'વે જ્ઞાના વલ્લભેન્દ્ર' તું, 'સામ્બાકારં મુચ્ચયવનં' તું. હૈદક પીડા એમને પીડતી હતી પણ એનો કંઈકારોયે કદરો નથી; બૌદ્ધિક પ્રજ્ઞો તો અનેક ઉદ્ભવવાના હશે પણ ચિત્ત એમાંથી તો ક્યારેય સંકેતી લીધું હતું-આત્મમંથન, આત્મશોધન ને આત્મ-

સ્મરણાંજલિ

પ્રાણલાલ હે! પ્રાણલાલ!

અપૂત એક ગુર્જરગિરાના એના લાડકવાયા લાલ,
દેવપિતાનું દેવત સાથે વરિયાં વિશ્વલરનાં વકાલ.

આહમ્મવીર થઈ સંસારે,
વટથી ગુચ્છ્યા છે વહેવારે.

પ્રમાણિક્તા પગલે પગલે ચતુરાઈની ચાલ્યા ચાલ
—પ્રાણલાલ

ગર્ભશ્રીમંત અને ગુણશાહી,
પ્રેમભાવના હતી પ્રવાહી

માનવતાનાં મત્કર્મોથી મધમધતો મહોર્યો છે ફાલ
—પ્રાણલાલ

નાટ્યકલા નિખપ્રાણ ગાની ન્યાં
આબ્યા એના પ્રાણ ગની ત્યાં

નાટ્યમંડળે શરૂ કરાવી દલામ્બુજિત ખૂબ વિશાલ
—પ્રાણલાલ

હવનગાથા એક યશસ્વી
અદ્વયમિતિ શું ગાય મનસ્વી

આશીષ દેને રંગભૂમિની ઉજ્જવળ થાયે આવતી ફાલ
—પ્રાણલાલ

“મનસ્વી” પ્રાંતિજવાળા

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ

પ્રિય પ્રાણભાઈ;

ગુજરાતી નાટ્યનો હેલ્થો ઓગસ્ટ એક મળ્યો છે, સારો છે, શ્રી, પ્રાણલાલભાઈના અવસાનથી ઘણું દુઃખ થયું છે. ગુજરાતે એક સંગીત, નાટ્ય તથા તુલના અદ્વ્ય પુરસ્કર્તા ગુમ. વ્યો છે. એમની હવ્વકાયામાં નાટ્યક્ષેત્રે ઘણી નક્કર સેવા કરી છે. પરમાત્મા એમના અમરતમાને ચિર શાંતિ આપો.

ઓમકારનાથ કાકર

હિંદુ યુનિવર્સિટી
અનારસ, તા. ૨૮-૮-૫૧

ગોપીકાનો અભિસાર

ચિત્રકાર: શ્રી સોમાસાદ શાહ

બહાલસોયા વીરને શ્રદ્ધાંજલિ

☆ ☆ ☆

હા દેવ ! સૂર્યુ' શું તને, અમ પર કર્યો આ કેપ કાં ?
કુદુંગનાં શિરછત્ર શા વાતસ્ય મૂર્તિ' ક્યાં ગયા ?
એ સૌમ્ય શીતળ રૂપ ! બહુ તપ તણાં તેજે ભર્યા,
સુજ બહાલસોયા વીર જતાં નેત્ર અશ્રુ ઉભર્યા.

પ્રિય બન્ધુ ! તમ ઉપકાર અગણિત હૃદયમાં સમતા નથી,
સ્મરણે તમારાં મીઠાં મુજ ઉરથી ખસતાં નથી;
શિખળ્યું તમે આ વિશ્વમાં જન્મી ગરીબો સેવવા,
શિખવી તમે પરમાર્થે ને કર્તવ્ય કેરી ભાવના.

વ્યાપારમાં વીરલા હતા સૂરજ સમા અગ્ર અગ્ર થતા,
અપનાવી જીવન મંત્ર નિત પરમાર્થ માંહિ રાચતા;
“અપકાર પર ઉપકાર કરવા”-સૂત્ર એ સંભાળતા,
સેવા અને સંયમ થકી જીવન ગયા ઉભળતા.

દિવસો પડે દિવસો જશે પણ સ્નેહ ભૂસારો નહિ,
તમ રમ્ય મૂર્તિ' બહેનીનાં ઉરથી કદી ખસશે નહિ;
મીઠી સુવાસ પ્રસારીને આલ્યા ગયા પ્રભુ શરણમાં,
“આત્મા સદા શાન્તિ વરે” એ પ્રાર્થના પ્રભુ ચરણમાં.

—ગુણવતી વરજીવન ગાંધી

(શ્રી કોટ દિન્દુ સો મંદળ પવિત્રમાંથી સાભાર)

—સવ, પ્રાણસાલભાઈના પત્રોમાંથી—

જીવનમાં સુકૃત્ય હંમેશા સુકૃત્ય આપનારું દેવ છે. એ કોઈ દિવસ આ કહેવતના સત્ય પ્રતિ સંકેતો સેવી નથી; એટલું જ નહિ પરંતુ એના અનુભવ પણ ઘણીયે વેળા કર્યો છે. વૈભવ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, ભણતર કે કુદુંગ એ કોઈપણ આનંદ કે સંતોષ આપનારાં નહિ નીકડે. સાચો આનંદ તમને તમારા સુકૃત્યોમાંથી મળે એમ ઇચ્છું છું.

છિછરાપણનો ત્યાગ કરવો. જેમ બહુ ગંભીર રહેનારો મનુષ્ય પણ પે તાને નિરાનંદમય અને અપ્રિય બનાવે છે એ જ નિયમ કુદુંગલાને લાગુ પડે છે. માટે મનુષ્યે છિછરાપણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને જે વસ્તુની ગણના થતી દેવ આવામાં બહુ ગંભીર થવું જોઈએ.

આપણા વ્યાપારની સફળતા અને ઉત્કર્ષ માટે અવિરત કાર્યક્રમશીલતા અને ઝીજવદમરી સંભાળની માન્યતા છે. આ આદર્શો જો આપણી દૈનિક સમગ્ર રાખશું તે આપણે હરહંમેશા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ, સફળતા અને મંજળ સાધી શકીશું.

—હિમતલાલ વ. ગાંધી.

(શ્રી પ્રાણસાલભાઈએ એમના ભાણેજ શ્રી હિંમતલાલ વ. ગાંધીને લખેલા પત્રોમાંથી આ સારસાગ શ્રી કોટ દિન્દુ સો મંદળ પવિત્રમાં પ્રકટ થયા તેમાંથી સાભાર.)

“ગુજરાતી નાટ્ય”નાં ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે

ગુજરાત તા. ૧૯૫૧ની સરકારી ઉદ્ઘાટન સરકારે ગુજરાતી નાટ્યના ઉદ્ઘાટનને પ્રમુખપદે
 નામ આપી, ૧૯૫૧ની ૧૯મી જુલાઈના રોજ ગુજરાતી નાટ્યના ઉદ્ઘાટનને પ્રમુખપદે
 નામ આપી, ૧૯૫૧ની ૧૯મી જુલાઈના રોજ ગુજરાતી નાટ્યના ઉદ્ઘાટનને પ્રમુખપદે
 નામ આપી, ૧૯૫૧ની ૧૯મી જુલાઈના રોજ ગુજરાતી નાટ્યના ઉદ્ઘાટનને પ્રમુખપદે

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

ઉદ્બોધન

‘ભાગ્યનો વિધાતા તું છે,
તા હશે તું જાતા ફે,
અન્ય ન કોઈ ઉગારે!
બુધદુઃખ ભજિ મૂલિ.’

ભાઈ, ભાગ્યની ગાડીએ ઉઘડે ને અભિમાન,
જોડ્યા એ બે બળદિયા નસીમ ગાડીવાન.

×

‘મેં દુનિયા સઘળી જોઈ, કોઈનું ન હીકું કોઈ,
સ્વાસ્થ્યની જાળ પડેલી, સગપણ પણ નાખે ઘોઈ;
આજ હોય વહાલાં તે તો કાલ અને વેરી,
આજ સરીખી રીત આ તો કેવી પ્રિત કેરી?
ચોતાના સ્વાસ્થ્યને કાળે આવડેને નાખે નીચોવી,
મેં દુનિયા સઘળી જોઈ, કોઈનું ન હીકું કોઈ.’

×

‘સ્નેહની ન હીઓ છલકાય,
બીજ રૂપાયાં સ્નેહનાં, સ્નેહભૂમિની માંઝ;
ઊંઝાં તરુનર સ્નેહનાં, ફળ સ્નેહી સોજાય.’

×

‘અજબ એ યોગ, એ શક્તિ,
ખરું એ જ્ઞાન, એ મૂલિ;
અજબ એ શક્તિ પ્રીતિની!’

શ્રી પ્રાણુલાલભાઈને પ્રિય હતાં તે કવિશ્રી મુજાણીનાં ગીતો

‘સર્વ જોગ્યની જે શક્તિ,
તું જ માં છે જાતા ફે,
અન્ય ન કોઈ ઉગારે!
કર્મના ભરે ને ભાગી,
શખરે હિસાએ તારા,
તું જ ન્યાય દાતા ફે,
અન્ય ન કોઈ ઉગારે!’

×

પ્રિતિ, બોધ અને પ્રેરાણ

ગંગાતટના અદ્ભૂત રંગો કંઈ પિરાયે ન ખરાયે,
મા દુનિયાનો અનુભવ સાચો, એ તે કેમ બૂલાયે!’

×

નહીં અંધથી કંઈ કુંદન કિંમત યાયે,
ના અંકાયે;
અંધમ મું જાણે ઉત્તમ જન મનને?
કામને કથને કાવલને નિન્દે,
મૂશ એ જનનાં તજવાં વચનને
નહીં અંધથી.

‘કકણ વાંસને કોઈ ભમરે
કમળ શકે નાહે કાપી;

કવિશ્રી મુજાણીનાં ગીતો

સ્વામી અખંડાન

મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે કવિ
નાનાલાલે લખ્યું હતું
કે “ સૌરાષ્ટ્ર સાધુઓ

સ્વર્ગસ્થ શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

લિફ્ટમેને તોં ધીમેથી પેલા
કલાકને કહ્યું: “ શેઠ-
સાહેબ આવે છે, બીતરી
જાઓ, ”

યતો જાય છે.” સ્વ. શ્રી પ્રાણલાલભાઈ અવસાન પામ્યા ત્યારે
આપણે અટકાજ ઓચિત્વથી કહી શકીએ કે મુખ્ય
શૈલિયા યતુ યતુ જાય છે. જેમની પાસે કરોડો રૂપિયા
હોય, પાંચ સાત મિલો હોય, બીજા અનેક નાના મોટા
ઉદ્યોગોમાં જેઓ મુખ્ય સ્થાન ભોગવતા હોય એવા
રૂઢિયાઓ. તો દેશમાં થયા જ કરવાના. નાણાસાલ્તના
નિયમો પ્રમાણે અને જ્યાં સુધી ‘ સર્વ મરુખો સરખા
છે ’ એ સૂત્ર માત્ર ઓછામાં અને લખવામાં વરરાખા
કરે છે ત્યાં સુધી આ પ્રકારના શૈલિયાઓ હોવાના જ.
હું એ શૈલિયાઓની વાત કરતો નથી. જેમનામાં અરસલની
ખાનદાની પેદી દર પેદી બીતરતી આવી હોય, વિનયની
જેઓ મતિ હોય, ગરીબો પ્રત્યે અદ્ભુત સહાનુભૂતિ
હોય, જેમનામાં ગર્વ જરા પણ નહિ હોય અને છતાં
જેમના ઉપર લક્ષ્મીની રૂપા હોય એવા શૈલિયાઓની
; વાત કરું છું.

આમે શૈલિયાઓના વર્ગમાં ગજમનો તકાવત છે. મને
ને વર્ગના શૈલિયાઓનો વાંતો અતુભવ છે. આ બે
ખે વચ્ચેનો તકાવત, એ બે વર્ગના શૈલિયાઓના માનસ
રાનસ વચ્ચેનો તકાવત માત્ર એક જ દૃષ્ટાંતથી જણાઈ
આવશે. બે વર્ગમાંથી અમ્મ વર્ગનો શૈલિયો લિફ્ટ પાસે
માગ્યો. લિફ્ટમાં એક માયુકી ક્લાઈ પેસી ગયો હતો.

ક્લાઈ ન માન્યું-જોમો જ રહ્યો. શેઠ લિફ્ટમાં
ચડ્યા-ક્લાઈની પાસે બીતરા રહ્યા. શેઠ પહેલું પગલું એ
બુર્કુ કે પેલા ક્લાઈને અંતરફ કરી દીધો !

હવે ખાનદાન શૈલિયાની વાત કરું: હું લિફ્ટ
પાસે બીતો હતો, ચડવા જ જતો હતો ત્યાં મેં પાછળથી
શેઠને આવતા જોયા. વિનય ખાતર હું ચડવા જતાં
અટકી ગયો અને વાજુએ બેસી ગયો. શેઠ મને ઓળખના
ન હતા. એ લિફ્ટમાં ગયા પછી પચુ હું ચડીશ
એ આશાથી તેમણે લિફ્ટમેનને લિફ્ટ થોભાવવાનું કહ્યું.
પચુ હું આગળ ન વધ્યો. એટલે તેમણે મને બોલાવ્યો,
લિફ્ટમાં લીધો અને પૂછ્યું: “ તમે અંચેશ નથી જાણતા ? ”

હું તો આતો જ બની ગયો. મેં કહ્યું “ સાહેબ,
હું અંચેશ સાડું જાણું છું. ” શેઠ કહ્યા અને બોલ્યા
“ એ હા એમ? ત્યારે આ લિફ્ટમાં સાફ લખ્યું છે કે
“ ચાર માણસને લઈ જશે ” છતાં તમે કેમ ન ચડ્યા ?
હું એક માણસ છું, ચાર નથી ! ”

સ્વ. પ્રાણલાલભાઈ આ વર્ગના અસલી ખાનદાન
શૈલિયા હતા. તેમનામાં અજબ મુલ્કદીપણ હતું. દિન્દી
વેપારી ચેમ્બરમાં જ્યારે જ્યારે મંબીર તકરાર બીઠી
થાય, તેનું વડાણ ખરાબે ચલી તટવાની અણી ઉપર
હોય ત્યારે ત્યારે જ્યાં સુધી મનમોહનદાસ રામજી જીવના

યુજ્જ્વાલ નાટ્ય શાળાની મહેાસવ પૂજા થયા પછી યોજાયેલા
સ્નેહસંમિલનમાં પૂજાહિતિ પ્રદર્શન કરતાં શ્રી પ્રાણલાલભાઈ

હના ત્યાં સુધી એમને બળાતકારે કોફા સુકાનીપદ મેંપના. મનમેદનદામ શેઠ વહાણને સહિસત્રામત. બંદરે લઇ જતા તેમનાં બાલુ પછી એ પદ રવ. પ્રાણુવાલખાધને મેંપવામાં આપ્યું હતું અને નેમણે પણ અનેક વેળા તોફાનોમાંથી બચાવી દિંદી એમજરતી નોકાને બંદરે પહોંચાડી હતી.

તા. ૨૫-૧૧-૧૯૫૨થી તા. ૧-૧૨-૧૯૫૨ સુધી ગુજરાતી રંગભૂમિની શતાબ્દી શાનદાર રીતે ઉજવાઈ તે દર્શકત છે. એ દર્શકત પાળાને પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. આ શતાબ્દી ઉજવવાના માર્ગમાં કોણ જાણે શાથી પણ અનેક વિધન ઊભાં હતાં. વારંવારે અમે ચલ કરીએ અને કોઈ ને ચલ તેડી પાડે. આખરે અમે નવ વચ્ચે કરીપદ થયા. નવીન ખાંડવાળા, પ્રાગજી ડોસા, મણિબાઈ બટ, ગિરીશ, દામુબાઈ, મધુકર, અમર બરી-વાલા, લાલુ શાહ અને હું. સાત દિવસનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી નાખ્યો, શતાબ્દી અંકે કારવી, પ્રદર્શન બરતું વગેરે પણ અમે નક્કી કર્યું પણ પછી આ સંજોગ શાનદાર રીતે ઉજવવા માટે કોઈ મુસદ્દી, ખાનદાન, સમજાવી,

ઉદાર અને વિનયી તેમજ સરકારી શેફિયાની બંદર આવીને ઊભી. અમે સર્વાનુમતે નક્કી કર્યું કે રવ. પ્રાણુવાલખાઈ હા પાડે કે ના પાડે પણ એમને જ આ ઉજવણીના મુખ્ય કપતાન નીમવા. રવ. પ્રાણુવાલખાઈને અનેક કામ હતા. તેમની તમિષત તે વખતે પણ સારી તો નહોતી જ, છતાં અમારું કહેવું સાંભળીને એમણે નોકાનું હોકાપન હાથમાં લઈ એ ઉજવણીની નોકાને પૂરભાગથી અને દોરદમામથી બંદરે લાવી નાખી.

તે પછી ગુજરાતી નાટ્યમંડળની સ્થાપના, મુખપત્ર 'ગુજરાતી' નાટ્યની શરૂઆત, નાટ્યકારોને ઉત્તરના અપના ધનાભોની પરંપરા વગેરેથી તો ગુજરાતીઓ પ્રદિશ્ત છે જ.

આવા શેફિયાઓ દિનપ્રતિદિન અદરશ થતા જાય છે અને રવ. પ્રાણુવાલખાઈના મૃત્યુ પછી જો આપણે કદીએ કે મુંઝવે શરૂ થયું થયું ત્યારે તો એમાં કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ધનમુખવાસ મહેતા.

સ્થિતધી

અ

શ્રી પ્રાણુવાલખાઈના રંગભૂમિ રંગમંચ અંક પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું અને વિચાર આપ્યો કે શુ લખું? લખનાર લેખિની શાકે ક્યારેય લખી શકાય વિવિધ ક્ષેત્રમાં શૈલીની ગૌરવ પ્રસારી વિશાળ માનવસમુદાયના તેઓ ધિય પાત્ર બન્યા હતા અને એ સૌરભન-રમણવૃષે લેખો આપવા લાગ્યા. એ લેખો કદે છે કે તેઓથી આદર્શમય છવન છપ થયા. એ આ શો અને એ છવન એમને "સ્થિત ધી"ની કૌશીમાં મૂકે છે. એ આદર્શોડ નાનીવ વારંવાર:

- કર્તવ્યપદાયલતા
- સ્વદેશાસ્થિ
- હૃદયની ઉદારતા
- કુટુંબપ્રેમ
- સ્વદેશપ્રેમ
- કલાનુકરણ
- શાંતિપ્રેમ
- ધીરજવાદબરી દર્શિ

એમણે આપેલા એ વારંવાર મનુષ્યને ઉત્તર પથે લઇ જવા માટે પ્રેરતા છે.

પ્રાગજી જી. ડોસા

જૂની અને નવી રંગભૂમિના શુભેચ્છક

ઉદાર મન હોયું એ મદામુકેત્ર વાત છે. એમાં આજના જમાનામાં એવું મન રાખવું એ નિષ્કટ કામ છે. શ્રી પ્રાણુવાલખાઈએ કદરતી રીતે ઉદાર મન મેળવ્યું હતું. એને સંસ્કારે શાળી શાળી વધારે ઉદાર થવા કેળવ્યું હતું. ગુણદર્શનપણ્ય એ સ્વાભાવિક ગુણ થઇ શક્યો હતો.

પણ, જે વ્યક્તિ પાસે આટલી મુડી હોય એને બીજી કંઈ મુડી નેઈએ વારં બીજી મુડી સાગી આવતી મળે જ. એ દેખીતું હતું. વિદ્યાસંપત્તિ માયુસી ઘણાં હોય છે. પણ વિવેકથી વેગળા હોય છે. જેવું મન ઉદાર ત્યાં સરસ્વતી વિનમનું જન જોડીને જ આવે, પછી છંદોના ગમે ને વચકે મુખ, સંતોષ, સૌમ્ય આપોઆપ દાત થઇ હોવા રહે છે.

આવી ઉદાર દર્શિ-રતિવાળી વ્યક્તિ હોવાના અનન્ય લાગે થી પ્રાણુવાલખાઈ જૂની અને નવા રંગભૂમિને સાંકળવાના બર્ગીય શખને પાર પાડી શક્યા. અવી બીજી અનેક સિદ્ધિઓ ગણાવવી અસ્થાને છે પણ રંગ-ભૂમિમાં ક્ષેત્રમાં આ સિદ્ધિ વિરંજની કામગીરીકે સતતની મુખ દશદામની રહેશે, એ નિઃશંક છે.

કપર એમના આત્માને સંતોષ આપો.

અનંદવર્ધન મહેતા

A Great Karma yogi

"Seth Pranlalbhai, this man among men, this light that for over two decades illumined our homes, has flickered out. It burned and glowed miles and miles yonder like the hill top glow of Arunachala and bound us all into a fellowship and friendship by hoops of steel. What Lord Krishna preached to Arjun in the great Song Celestial, Pranlalbhai practised every word of it. To Pranlalbhai, duty was something more than God. His has been a consecrated life, a life at once noble and simple. I have never come across such a great Karma Yogi in my life who had dedicated his life and soul to one great cause and purpose, the strengthening of the edifice of banking in India. He gave banking a status and stature. He toiled and toiled himself to the fulfilment of his dream without any rest. He considered that rest would mean rusting.

I do not wish to expatiate on his qualities of head and heart. If he was a great gentleman, if he was a wonderful organiser, if he was

શ્રી પ્રાણલાલભાઈના દેશવસના નિમિત્તે કેના બેન્ક તરફથી યોગ્યતામાં આવેલી શેકસલા વખતે બેન્કના મુખ્ય હિસાબનવેશ શ્રી સત. વા. સુબ્રમન્યમ આવેલી અંગ્રજી.

held in high esteem by every one who met him, if he was a wizard in bringing conflicting ideas and men together, there was nothing absolutely new in the same, as he was quite capable of all these and much more, since he was a genius.

"Let us feel proud of the great legacy, the Dena Bank, which he has left us and of which we are part and parcel. Let us feel proud of the fact that he has created for the Dena Bank such a fund of goodwill and fame. Let us thank the All-Merciful that Pranlalbhai has left behind him for us very capable men as Lalalbhai and Pranlalbhai who have been well-trained in the art of management and whose shoulders are broad enough to don the mantle of responsibility. Let us all, in earnestness and sincerity, dedicate ourselves on his occasion to the service of the great institution which was always the pet child of Pranlalbhai, so that generations and generations of men yet to come will bask in the sunshine of this great edifice of service, the Dena Bank."

—C. V. Subramaniam.

The Great Sympathizer

I am interested in the Theatre and everything connected with it, but above all as Actor-Director, I am interested in people. I like to try to 'read-character'. There are many who claim that it is impossible to 'read-character'. What these skeptics overlook is that as a man establishes the daily contacts of his life, he is, to a large extent, treated according to his character and his worth. It is quite possible that the man's character may not show in any particular stamp of features, nevertheless by his bearing, his integrity, his manner, and the tone of his voice, a careful observer can tell a great deal about that individual and how he is accustomed to treat others and being treated by those who knew him well.

A man who had a thorough command of his interests, and who, above all, had a manner of quiet sincerity, he was modest almost to the point of self-effacement, yet the calm confidence with which he went about his work showed that he had faith in himself. The more one saw him the more one liked him. Whenever one met him the first thing he received was a disarming, all embracing smile and a peculiar twinkle in the eyes behind the glasses. One invariably caught a glimpse of real hospitality, on standing it seems to me, because it used to be essentially founded on sincerity, and a recognition that Love, Modesty and Friendship constituted the true wealth in life. Money

may be desirable, but it is distinctly secondary. He was competent, conscientious, and he had a lot of innate executive ability. He had a knack of extracting definite information by short, pertinent searching questions and what an art it is to be able to do this, without causing any embarrassment to others. It was no use trying to confuse him, trying to get him to shade his conclusions as he was the type of man who can go through any experience of any kind and maintain his dignity, who relied on his knowledge, who kept his temper and handle any situation simply through his competency and his experience.

His Name was Shri Pranlal Devkarau Nancee.

Too few people realise how many Theatre organisations, federated bodies in particular, go down because of ignorance, incompetence, and lack of sincerity and love for the theatre and the institutions one works for. Much could have been done and achieved through the cool, calm, and efficient manners of the best sympathizer in the field of Theatre movement that was available to Gujarat in the Late Shri Pranlaljee.

Much could and should still be done to further the cause which was nearest to his heart in his last days. May the soul of the Dear Departed Rest in Peace.

Pratan I. Ojha.

હતા ત્યાં સુધી એમને બળાકારે શોકો સુકાનીપદ એંધવા મનમોહનદામ શેઠ કદાચુને સ્વીકારાવત બંદરે લાઇ જતા તેમનાં મૃત્યુ પછી એ પદ સ્વ. પ્રાણુસાગ્રભાષને એંધવામાં આવ્યું હતું અને તેમણે પણ અનેક વેળા તોફાનોમાંથી બચાવી દિંદી એંખરની નોકાને બદરે પહેંચાડી હતી.

તા. ૨૫-૧૧-૧૯૫૨થી તા. ૧-૧૨-૧૯૫૨ સુધી ગુજરાતી રંગભૂમિની શતાબ્દી શાનદાર રીતે ઊજવાઇ ને દર્શકત છે. એ દર્શકત પાછળનો પ્રસંગ જાણુવા એવો છે. આ શતાબ્દી ઉજવવાના માર્ગમાં કોણ જાણે શાથી પણ અનેક વિધા ઊભાં હતાં. વારંવાર એમને યત્ન કરીએ અને કોઇ ને યત્ન તેડી પાડે. આખરે એમને નવ જણ કરીપદ થયા. નવીન ખાંડવાળા, પ્રાણુ ડોસા, મણિભાઈ બટ, ગિરીશ, હામુભાઈ, મધુકર, અમરે જરી-વાલા, હાલુ શાહ અને ડું. સાલ દિવસનો કારકંમ નહીં કરી નાખી, શતાબ્દી એક કારનો, પ્રદર્શન ભરતું વગેરે પણ એમ નહીં કહ્યું પણ પછી આ સંતાદ શાનદાર રીતે ઉજવવા માટે કોઇ મુલ્યદી, ખાનદાન, સમજારી,

ઉદાર અને વિનયી તેમજ સરકારી શેઠિવાની જરૂર આવીને ઊભી. અને સર્વોત્તમને નહીં કહ્યું કે ૨૫. પ્રાણુસાગ્રભાઈ હા પાડે કે ના પાડે પણ એમને જ આ ઉજવણીના મુખ્ય કપતાન નીમવા. ૨૫. પ્રાણુસાગ્રભાઈને અનેક કામ હતા. તેમની તબિયત તે વખતે પણ સારી તો નહોતી જ, છતાં અમારું કહેવું સાંભળીને એમણે નોકાનું હોદાવન હાથમાં લઇ એ ઉજવણીની નોકાને પૂરંખાકારી અને દોરદમામથી બંદરે લાવી નાખી.

તે પછી ગુજરાતી નાટ્યમંડળની સ્થાપના, મુખપત્ર 'ગુજરાતી નાટ્ય'ની શરૂઆત, નાટ્યધારોને ઉત્તેજન આપવા છનામોની પરંપરા વગેરેથી તો ગુજરાતીઓ પરિચિત છે જ.

આવા શેઠિયાઓ દિનપ્રતિદિન અદરશ થતા જાય છે અને ૨૫. પ્રાણુસાગ્રભાઈના મૃત્યુ પછી જો આપણે કદીએ કે મુંજપ શરિયા સુતું થવું જાય છે તો એમાં કદી પણ અતિશયોક્તિ નથી.

ધનમુખસાત મહેતા.

સ્થિતધી

૨

ખી પ્રાણુસાગ્રભાઈના સમરજ્યો રમાગ અંક પ્રગટ કરવાનું નહીં કહ્યું અને વિચાર આવ્યો કે શુ લખું? હવનાં લેખની યાદે એવું લખી શકાય વિવિધ ક્ષેત્રમાં પોતાની મોરમ પ્રસારી બિરોળ માનવસમુદાયના તેઓ પ્રિય પાત્ર બન્યા હતા અને એ સૌરસન. સમરજ્યો લેખો આવવા સામ્ય. એ લેખો પદે છે કે તેઓથી આદર્શમય છવન છવી ગયા. એ આ શો અને એ જીવન એમને "સ્થિત ધી" ના કોશમાં મૂકે છે. એ આદર્શોડું નાનીત તારવેલું:

- કર્નલ્યપનાયજ્ઞતા
- સત્યઆચરણ
- હૃદયની ઉદારતા
- કુટુંબપ્રેમ
- સ્વદેશપ્રેમ
- કલાનુક્રમ
- દાર્યકુશળતા
- ઝીલ્લવટભરી જિંદગી

એમને આપેલો એ વાર્તા મળ્યાને ઉત્તન પદે લખવા મહે પડેનો છે.

પ્રાણુ ડોસા

જૂની અને નવી રંગભૂમિના

શુભેચ્છક

ઉદાર મન હોવું એ મહાકુરુક્ષેત્ર વાત છે. એમાં આજના જમાનામાં એવું મન રોખયું એ ચિત્રક કામ છે. શ્રી પ્રાણુસાગ્રભાઈએ કદાચી રીતે ઉદાર મન મેળવ્યું હતું. એને સરકારે પોલી પોલી વચારે ઉદાર થવા મેળવ્યું હતું. શુભદર્શનપણ એ સ્વાભાવિક શુભ ધર્મ સંકળે હતો.

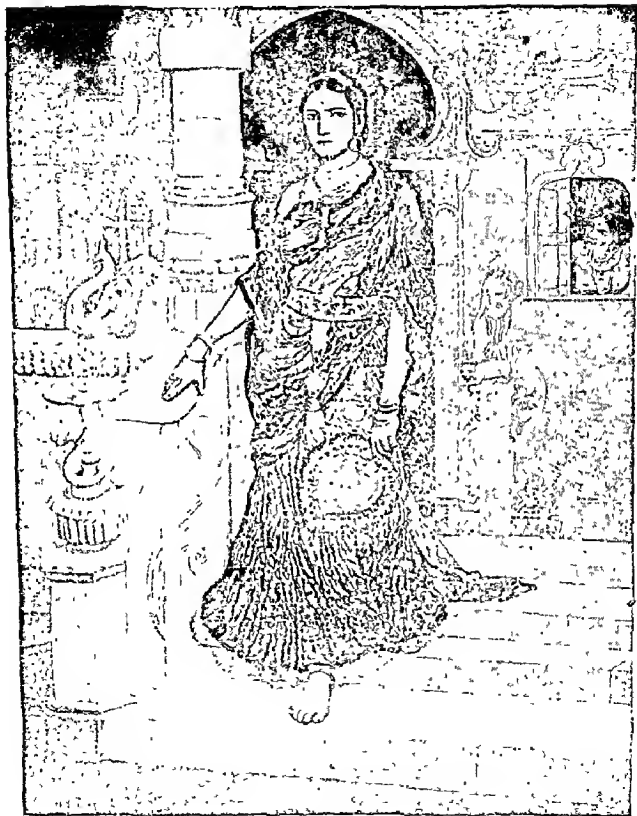
ખસ, જે વ્યક્તિ પારો આટલી મુડી હોય એને બીજી મધ મુડી લેઈએ વાર? બીજી મુડી સામી આવોતે મને જ. એ દેખીતું હતું. વિવાસંપન્ન માનુસો વળી હોય છે. પણ વિવેકથી વેગળા હોય છે. જેવું મન ઉદાર ત્યાં સરસની વિનયનું છત ઓડીને જ આવે. પછી છંછળીના ગમે ને તખકે શુખ, સતોષ, સૌમ્ય આપોઆપ દાસ રૂપ હતા રહે છે.

આવી ઉદાર દૃષ્ટિ-ગતિવાળી વ્યક્તિ હોવાના અનન્ય લાભે મી પ્રણુસાગ્રભાઈ જૂની અને નવા રંગભૂમિને સાંકળવાના બગીચા સામે પાર પાડી શક્યા. અડી બીજી અનેક સિદ્ધિઓ મળ્યાવની સ્વરથાને છે પણ રંગ ભૂમિનાં ક્ષેત્રમાં આ સિદ્ધિ ચિરંજીવી કાવંતરીકે સમની શુભ દલદાખી રહેશે, એ નિઃશંકપ છે.

હમર એમના આત્માને શાંતિ આપો.

સાંદવન અંદાતા

સૌભાગ્યમદ્ધર્ગિતા કેકેયી

ચિત્રકાર: શ્રી મૂલર

અને પ્રકટ ફરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય એવથો તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપલ્લવ દેશિયો

: સંપાદક :

શ્રી જયતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી લક્ષ્મી કાંત નાટક સમાજ

આ અસ્પૃશ્ય મોટાભાગની ખાજીની આપવા માટે શ્રી. ખુશાલભાઈ નાયકના અગ્રે આભારી શ્રીએ. તે ઉપરાંત જરૂરેવ. તાને ચરંતુ તથા 'સ્મરણ મંચરી' પુસ્તકોમાંથી પણ કેટલીક માહિતી ઉધત કરી છે એનો પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

(ગાયા અંકથી ચાલુ)

૨૭. અમલત રાવુ: ૭-૮-૧૯૩૦

લેખક અને ગીતો: રઘુનાથ અવખટ
સંદર્ભક: છવખુલાલ અવખટ
દિવસક: મળજી પુરાણ

પાત્રો: મોહનપ્રસાદ, મળજી પુરાણ, મા. ત્રિઝમ, રતિ-
લાલ પટેલ, માસજી નંદા, અવાનીશંકર (પાંચાળી પુરાણ),
ધનજીયા, બુલાભાઈ, અસિ દાદન, ચિવલાલ. ચંડ. રતિજી

આરા નોંધ: વાંધાખરેલા રાત્રી કાઠી નાખવાની
શરતે મળ કંપનીનું સાયસ-અધ્યક્ષતામ વાડીલાલ શાદના
નામે પાણું મળના કંપનીએ ફરીથી સફળીકાંત નાટક
મળાજી નામ પામેજી કયું.

'મરદના પા' નાટકને નામ અરણી રા' મરીવાલ
નામથી રજૂ કયું. ૧૯૩૦.

થોડા જ દિવસ પહેલાં ત્રિઝમ જનનિ અંગેની કોણ
તરખસની આડાપન વખતે તેમજ અન્ય રાજકીય
પ્રશ્નઓને અંગે થતી ફેરોતાઓની પરખડોને મીધે,
બારંવાર પાત્રી દડતાલોને કારણે આક્રિય-અ વૃદ્ધા
સાંધુ. તેથી કંપની મુંબઈ હોડી અમદાવાદ ગઈ અને
ત્યાં બારંદખન ચિત્રેટમાં નાટકો અન્વર્ત રાજી થયો.

૨૮. નવિન યુગ: ૨૧-૧૧-૧૯૩૦ અમદાવાદ

કથાલેખક: મણિલાલ પામલ (અખર આઠા)
લેખક: રઘુનાથ અવખટ. દિવસક: મળજી પુરાણ
પાત્રો: 'અખર આઠા' નાટકના પાત્રોમાંથી મોટા
મામનાં.

૨૯. અમરકીર્તિ: ૫-૩-૧૯૩૧ અમદાવાદ.
પ્રેમલિખની ખીજ આગનિ.

લેખક: રઘુનાથ અવખટ.

પાત્રો: 'મરદના પા' નાટકનાં પાત્રોમાંથી મોટાભાગનાં
આ નાટક બાદ કંપની અમદાવાદ હોડી વડોદરા
સફળીપ્રતાપ ચિત્રેટમાં ગઈ.

૩૦. માનવધર્મ દિવિ: ૨૩-૫-૧૯૩૧ વડોદરા.

લેખક: { ૨૧. પંડિત કુમોપ્રસાદ મુંબા
મુનરા મોલીયુદીન નાગ
ગીતો: મુનરા મોલીયુદીન નાગ

પાત્રો: મળજી પુરાણ, મા. ત્રિઝમ, રતિલાલ પટેલ,
ધનજીયા, શુભામદમદ, અમરજી શંકર, અવાનીશંકર,
બુલાભાઈ ચિવલાલ, મદમદ.

અચરખાન ફરીથી કંપનીમાં જોડાયા.

વડોદરા હોડી કંપની મુંબઈ ચિત્રેટરિયા
ચિત્રેટમાં આવી.

૩૧. સમુદયુત: ૪-૨-૧૯૩૨

લેખક: પ્રમુલાલ દિવેદી
ગીતો: રઘુનાથ અવખટ, પ્રમુલાલ દિવેદી.
સંગીત: સમુખાલ સામજીક નાયક
દિવસક: મળજી પુરાણ

પાત્રો: અચરખાન, મળજી પુરાણ, મા. ત્રિઝમ,
રતિલાલ પટેલ, ધનજીયા, શુભામદમદ, અવાનીશંકર,
બુલાભાઈ, ચિવલાલ, અમરજીશંકર, મદમદ.

નોંધ: બાદ કંપની ધરત, વડોદરા, રાજકોટ, જામ-
નગર, જુનાગઢ અને અમદાવાદની મુસાફરી કરીને પછી
મુંબઈ આવી. મળજી પુરાણ છૂટા થયા. સામજીક,
અને રતનજી સોનારને રોક્યા.

૩૨. અમરખાલ સિનારા: ૧૯૩૨

લેખક: મુનરા શંકમ

दिग्दर्शकः रतनशा स्तीनार

पात्रोः रतनशा स्तीनार, अशरक्षभान, भा. त्रिकभ,
रतीवास पटेल, रामबाब, होमी नारगोखीया, अम्बुलशकुंर,
लुलाभाष्ट, लक्ष्मभाष्ट (कौमीक) महमद अने अर्कु.

३३. समरुदेसरीः १२-७-१९३३.

लेखकः प्रभुलाल द्विवेदी.

गीतोः प्रभुलाल द्विवेदी, रघुनाथ अक्षभट.

संगीतः लक्ष्मभाष्ट शामणदास नायक.

दिग्दर्शकः भृगुचंद्रभाभा.

सन्निवेशः यशवत, पण्डुभाष्ट, अणदेव.

पात्रोः रतनशा स्तीनार, अशरक्षभान, भा. त्रिकभ
रतीवास पटेल, रामबाब, भवानीशंकर, धनंजया, गुलाम-
महमद, अम्बुलशकुंर, लुलाभाष्ट, भीमन (यकुंडी) प्रभा-
शंकर, महमद.

नाटक कंभनीने सारी यारी आपी.

३४. युगप्रसादः ४-८-१९३४

लेखकः प्रभुलाल द्विवेदी

गीतोः प्रभुलाल द्विवेदी, रघुनाथ अक्षभट

संगीतः लक्ष्मभाष्ट शामणदास नायक

दिग्दर्शकः भृगुचंद्रभाभा, भा. त्रिकभ

पात्रोः रतनशा स्तीनार, अशरक्षभान, भा. त्रिकभ,
रतीवास पटेल, अम्बुलशकुंर, (पाण्ड्यी मोहनबाबाष्ट)
रामबाब, धनंजया, गुलाममहमद, भवानीशंकर, भीमन
यकुंडी, (श्री पाण्डी), प्रभाशंकर, महमद, अर्कु.

मेक रासमां अशरक्षभान गाभडियातो सुंदर
आभिनय करी गया.

नोधः योरा रामय जाद छ. स. १९३५मां
भृगुचंद्रभाभा अवसान पात्रेया.

३५. मोक्षप्रतापः २५-७-१९३५

लेखकः प्रभुलाल द्विवेदी

गीतोः प्रभुलाल द्विवेदी, रघुनाथ अक्षभट

संगीतः लक्ष्मभाष्ट शामणदास नायक

दिग्दर्शकः भा. त्रिकभ

पात्रोः अशरक्षभान, रतनशा स्तीनार, भा. त्रिकभ,
रतीवास पटेल, अम्बुलशकुंर (पाण्ड्यी मोहनबाबाष्ट)
गुलाममहमद, भीमन यकुंडी.

समस्त पाण्ड्य भूय भयं करेव तेम न परिश्रम
लीयिव, पण्ड नायिकानं पात्र इलंकित हस्त के न आपखो

प्रेक्षकगण ज्येष्ठ शक्ती नथी. प्रेक्षकानी सखानुभूति
वभरनां पात्रो होय ल्यारे नाटक जमपुं नथी तेयी
निष्पत्ता सांपदी.

योडाक देरकर साथे नाटकने नाम पहरी 'राजभुगत'
नामे ता. २७-११-१९३५ ने राज नवेसरयी रणू क्युं.

३६. शहीद वतनः १९३५

लेखकः मुनशी शम्स

पात्रोः अशरक्षभान, भवानीशंकर, गुलाममहमद,
अम्बुल शकुंर, अम्बुल रहेमान काजुली, भा. त्रिकभ,
रतीवास पटेल, प्रभाशंकर, महमद, भीमन.

३७. सागरपतिः १९-३-१९३६.

लेखकः प्रभुलाल द्विवेदी.

गीतोः प्रभुलाल द्विवेदी, रघुनाथ अक्षभट

संगीतः लक्ष्मभाष्ट शामणदास नायक.

दिग्दर्शकः भा. त्रिकभ.

पात्रोः रतनशा स्तीनार, अशरक्षभान, भा. त्रिकभ
रतीवास पटेल, रामबाब, अम्बुलशकुंर, लुलाभाष्ट
भीमन (यकुंडी), प्रभाशंकर, गुलाममहमद.

नौकायण द्वाचतुं नाटक.

आ नाटक प्याद रतनशा स्तीनार छूटा थया.

३८. सज्जन डोणु ? १६-७-१९३६

लेखकः प्रभुलाल द्विवेदी

गीतोः प्रभुलाल द्विवेदी, रघुनाथ अक्षभट

संगीतः लक्ष्मभाष्ट शामणदास नायक

दिग्दर्शकः भा. त्रिकभ

पात्रोः अशरक्षभान, भा. त्रिकभ, रतीवास पटेल,
रामबाब, भवानीशंकर, धनंजया, अम्बुलशकुंर, प्रभा-
शंकर, गुलाम, लुलाभाष्ट, (नहरोला) गुलामभाष्टी

नोधः नाटकनी तणु नाष्ट गुजराती रगभूमि
तवारीभमां आपकनी दृष्टिमे अशरक्षभान रपीआनी रेक
रकम आवी.

दुल्लजने लीपि कंभनी अदारगाम गां.

३९. स्नेही के शत्रुः १९-६-१९३७ अम्बुलशकुंर

लेखकः लक्ष्मभाष्ट अक्षभट

दिग्दर्शकः विजयदास विभवनदास जोरक

पात्रोः अशरक्षभान, भा. त्रिकभ, रतीवास पटेल,
विजयदास जोरक, रामबाब, भवानीशंकर, धनंजया

અમદુલસકુર, પ્રમાસંકર, ચીમન ચકુડો.

કંપનીના સુરતનાં ચિથેટરમાં બેસે બળવતી ભક્તિ-
વત્ર્ય નાટકે કંપની તરફથી ચિથેટરના બાડા બદલ આ
નાટક લક્ષ્મીકાન્તને મળેલું.

ખાતર ગામની મુસાફરી પુરી કરી કંપની પાછી
મુંબઇ આવી.

૪૦ અમદુલસકુર: ૨૬-૧-૧૯૩૮.

લેખક: પ્રભુલાલ દિવેદી.

ગીતો: રઘુનાથ અલમટ, છવજીલાલ અલમટ.

સંગીત: લલજીભાઈ શામળદાસ નાચક.

દિગ્દર્શક: મા. ત્રિકમ.

સંનિવેશ: ખંડુભાઈ, બળદેવ.

પાત્રો: અશરફખાન, મા. ત્રિકમ, રતિશાલ પટેલ,
રામશાલ, ભવાનીશંકર, ગુલામખદમદ, અમદુલસકુર,
પ્રમાસંકર, ચીમન (ચકુડો).

નોંધ: નાટકની સમગ્ર તેમજ ગોશાકો પાછળ
કંપનીએ પુરૂષ અર્થ કર્યો હતો, તેમજ સાતદહમરનાં
મજબૂબ ખર્ચે ખાસ ચાંદીનું સિંહાસન તૈયાર કરાવ્યું
હતું. નાટક પ્રથમ રાત્રિએ ખૂબ જ વખણાયું, પણ
બીજા જ અવાડિયાથી ઓડિયન્સ કંકુ પડ્યું.

આમ આ નાટકની નિષ્ફળતા બાદ કંપનીએ મુંબઇ
છોડી સુરત, વડોદરા હવાઈ રથભાગે ફરી, એકાદ માસ
માટે નડિવાદ મુકામે કર્યો અને ત્યાંના લક્ષ્મી સિનેમામાં
બંધ પડી. આમ પ્રભની એક માનીતી સંસ્થા, અનેક
નટો અને કળાને નવા નોખારૂપે પેશ કરનાર રંગમંચની
એક માતમર પેઢીને, મુલાખી દિલ્લના બે સહૃદય વણિક
ખંડુઓની અધાગ મહેનત અને નિતરતા પુરુષાર્થથી
અનેક છતિદાસો રચનારી કંપનીની જોડાજવાલીને
અંત આગ્યો.

સરથાના દીર્ઘકાળ પર્વતના મેનેજર શ્રી. ચંદ્રનાથ.

ભમવાનદાસ ખપારાએ સને ૧૯૩૬ના જુલાઈ માસમાં
કંપનીને વડોદરા મુકામે પુનર્જીવન આપ્યું. કંપનીના
લગભગ તમામ જુના કર્મચારીઓ સહકાર મળ્યો. અને
જુના નાટકો રજુ કરી ટુંક સમય બાદ કંપની અમ-
દાવાદ ભારત જીવન ચિથેટરમાં ગઈ.

૪૧. વારસદાર: ૧૯૩૯ પાત્રો: અમદુલસકુર, અમ-
દાવાદ, રામશાલ, ચીમન (ચકુડો).

લેખક: મણિશાલ પાગર.

ગીતો: છવજીલાલ અલમટ.

દિગ્દર્શક: મા. ત્રિકમ.

પાત્રો: કંપનીના તમામ જુના કર્મચારી.

૪૨. પૂણ્ય પ્રભાવ ૩૧-૮-૧૯૩૯.

લેખક: છવજીલાલ અલમટ.

દિગ્દર્શક: વિંહલદાસ ત્રિભોવનદાસ બોજક.

પાત્રો: અશરફખાન, મા. ત્રિકમ, રામશાલ, ભવાની-
શંકર, અમદુલસકુર, ધનજીરા, જુલાભાઈ, અમિતદાસ, અને
પ્રમાસંકર, રતિલાલ, ચીમન (ચકુડો) અને રાકર.

નોંધ: કંપની આજુક, ડોકર અને કપડાંની
મુસાફરી કરી પાછી અમદાવાદ આવી.

૪૩ વગરવાકે: ૨૫-૭-૪૦

લેખક: જાણુભાઈ કે. આજા.

ગીતો: છવજીલાલ અલમટ.

દિગ્દર્શક: મા. ત્રિકમ અને અશરફખાન

પાત્રો: પુરવ પ્રજાવનાટકના પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના

કુદરતનો સાથ ન હતો. બગડેલી હવા સુધરવી
મુરકેલ હતી. આથી ફરી આજુક પેટમાદ વિગેરે ગામોમાં
ફરી કંપની નડિવાદ મુકામે પાછી આવી અને ત્યાંના
લક્ષ્મી સિનેમામાં જ સમાધિરથ થઈ.

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રકાર

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

તા. ૪-૮-૫૬ ના રોજ મળેલી મંડળની બન-રચાયક સમિતિ તથા સામાન્ય વાર્ષિક સભામાં મંડળના આદ્યસંરચાયક અને પ્રાણુસભા શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજીના શોકજનક અવસાન બદલ ખેદ વ્યક્ત કરેલો તીમે મુજબનો દરાવ પસાર થયો હતો.

“શુધવાર તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૫૬ને દિને મંડળના માનનીય મુરબી શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજીનું ખેદજનક અવસાન થયું છે તેના આ સભા ભારે દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે. સ્વર્ગસ્થ પ્રાણુલાલભાઈએ ૧૯૫૨ના નવેમ્બરમાં મુજબની નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવાયે તેનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યા પછી અને ૧૯૫૩માં મુજબની નાટ્ય મંડળની સ્થાપના થયા પછી, તે મંડળના પ્રથમ પુરૂષ અને પ્રમુખ બની, મંડળના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે તન, મન અને ધનથી પ્રયત્નો કર્યા હતા અને મુજબની રંગભૂમિમાં નવો પ્રાણ પૂર્ણ હતો. લેખકોની, દિગ્દર્શકોની, કલાકારોની અને રંગમંચના પાર્શ્વકાર્યકરોની તેઓ વારંવાર સક્રિય રીતે કદર કરતા અને તેમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરતા. યોગે નાટ્યસાહિત્યના એક રસિક અને વિદ્વાન અભ્યાસી હતા. એમના માર્ગદર્શનને લાભ ‘મુજબની નાટ્ય’ માસિકને તેા ખૂબ જ મળ્યો હતો. મંડળને આશ્રયે થતી સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓના તેઓ પ્રેરક અને પુરસ્કર્તા હતા. તેમના અંવસાનથી મુજબની નાટ્યમંડળને ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર મુજબની રંગભૂમિએ પણ ઘણું ગુમાવ્યું છે. પરમાત્મા એમના પવિત્ર આત્માને શિર શાન્તિ અર્પે એ પ્રાર્થના.”

* * *

૧૯૫૬-૫૭ ના વર્ષ માટે નિમાયેલા મંડળના હોદ્દાદારો અને સભ્યો.

પ્રમુખ : સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા

ઉપ-પ્રમુખો : શ્રી જ્યોતિષલાલ ર. ત્રિવેદી,

“ જ્યોતીન્દ્ર દ. દવે.

“ મોદનલાલ મહેતા ‘સેધાન’

માનદ્વ કોષાધ્યક્ષો : શ્રી લલિતચન્દ્ર ચુ. દે. નાનજી
પ્રો. છોટાલાલ ધીવાલા

માનદ્વ મંત્રીઓ : શ્રી હામુ ઝવેરી

“ લાણુ શાહ

કાર્યવાહી મંત્રી : શ્રી પ્રાગજી બ. ડોસા

સહમંત્રીઓ : શ્રી બરજેર પાવરી

“ વનલતા મહેતા

સભ્યો : ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

શ્રી. પ્રવીણચન્દ્ર વી. ગાંધી

“ ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા

“ ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા

“ મણિલાલ ખડ્ગ

પ્રો. મધુકર રંદિરિયા

શ્રી. શુભાબદાસ જોડકર

“ હિંમતલાલ વી. ગાંધી

“ અમર ભરીવાલા

“ બળવંતરાય અ. ત્રિવેદી

“ હિંમનલાલ ર. ત્રિવેદી

“ નંદલાલ નકુભાઈ શાહ

“ કાન્તિ મરોડિયા

“ એરચયા પાવરી

x x x x

મંડળ યોજેલી તૃતીય નાટ્ય લેખન દરીયાઈનું પરિણામ નિર્ણાયકો : સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે તથા શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાએ પોતાનો નિર્ણય મહેર કરતાં જણાવ્યું હતું કે “આ વખતે દરીયાઈમાં આવેલાં નાટકો ગયા વર્ષ કરતાં ઉતરતી કક્ષાનાં છે અને પ્રથમ પાતિઓમાં શોખ એક પણ કૃતિ ન હોવાથી પહેલું ક્ષામ ૩૦.૫૦૦)નું કોષને મળતું નથી.

બીજું ક્ષામ ૩૦.૪૦૦)નું સરખે દિવેદી (૧) “સાન્ધ દીપિકા” લેખક શ્રી શિવકુમાર જોશી અને (૨) “વાચાઓ” લેખક : શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા અને અને શ્રી બળુભાઈ શુક્લની મંયુક્ત કૃતિ

મળે છે અને ત્રીજું દાખાં રૂ. ૩૦૦૦ છે તે સરખે હિસ્સે.

- (૧) “સુનંદા” લેખક: શ્રી. નરવર શાહ અને
(૨) “જીગર અને લોહી” લેખક શ્રી. રતિલાલ હક્કરને મળે છે.

આ વખતે તૃતીય નાલ્યલેખન હરીશંકમાં આવેલાં નાટકો અને તેનાં લેખકોની યાદી આ પ્રમાણે છે.

ક્રમ	નાટક	લેખક
૧	સાચું સ્વપ્ન	શ્રી હિનુભાઈ ડી. સોલંકી
૨	દિન્ય વિમુક્તિ યાને સ્વામી વિનેશાનંદ	કવિશ્રી રામજીભાઈ નાગરદાસ પ્રજ્ઞામી
૩	ગુજરાતિરા અંધમાળા,	શ્રી શિવપ્રસાદ બાપાલાલ ભટ્ટ
૪	વિપ્લવ	શ્રી નારજીદાસ છોટાલાલ દિવેદી
૫	વાવાજોડું	{ શ્રી ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા શ્રી બસુભાઈ શુક્લ
૬	સતી પદ્મિની	શ્રી જસવંતીજીદેવ પ્રતાપરાય
૭	રંગભૂમિ યાને અમારી દુનિયા	શ્રી મોરારજી લાલજી ઝોઝા
૮	સમાજસ્થના	ડૉ. એ. એમ. કાટલામજી
૯	પશ્ચિમતરી પસંદગી	શ્રી ખડેરાવ માનાજી પંચર
૧૦	પરિવર્તન	શ્રી કામાજી ચૂનીલાલ કોર
૧૧	શ્રદ્ધા કળી	શ્રી અનંત અ.ચાવે
૧૨	યુવાન	શ્રી બલવંતરાય લ. ચલ્લભટ્ટ
૧૩	જે આજે તે કાલ	શ્રી જી. એચ. પંડ્યા
૧૪	કુમારી મા	શ્રી એલ. એન. મહેતા
૧૫	સમાજની ભીતરમાં	શ્રી અમેલાલ ગોપાળજી દેસાઈ
૧૬	હરિદાસ	શ્રી ખાલજીજી પી. પુરોહિત
૧૭	મધુરિકા	શ્રી હસમુખ ખારાડી
૧૮	કવિની પ્રિયતા	શ્રી સુરેશ ગાંધી
૧૯	મોકલમેલો જાગે છે ત્યારે	શ્રી જયંતકુમાર દાણી
૨૦	પ્રાણ પંડી	શ્રી જે. આર. મુકાસમ
૨૧	જૂદગારો	શ્રી ચૂનીલાલ મોહનલાલ
૨૨	જીવંતરના રંગ	શ્રી બી. કે. બેઝવા
૨૩	જીગર અને લોહી	શ્રી રતિલાલ હક્કર
૨૪	શ્રદ્ધા	શ્રી પ્રાણ કંજરિયા
૨૫	કંપના કુંગર	શ્રી નાનુભાઈ મગનલાલ નાયક
૨૬	હજી હું માનવ છું	શ્રી જાલમભાઈ મ. ટાક
૨૭	સવાર પડી	શ્રી હસમુખ ન. ટાક
૨૮	સુનંદા	શ્રી નરવર શાહ

ક્રમ	નાટક	લેખક
૨૯	પતંગો મહેલ	શ્રી તારક મહેતા
૩૦	પ્રારબ્ધના પુતળાં	શ્રી પ્રબોધ જોશી
૩૧	આનંદ દીવડો	શ્રી જયંતિ પટેલ
૩૨	તર્કજી	શ્રી પદ્મકુમાર જોશી
૩૩	સાનંધ દીપિકા	શ્રી શિવકુમાર જોશી
૩૪	પાકે ઘે કાંઠા	શ્રી જયંત પંડ્યા
૩૫	મનોનો વિશ્વાસ	શ્રી. રાજકરજી ચી. મહેતા.
૩૬	મંત્રવા	પ્રા. જગદીશ જ. દવે.

ઉપરનાં આવેલાં ૩૬ નાટકોમાંથી શ્રી અનંત આચાર્યનું નાટક “શ્રદ્ધા કળી” હરીશંકમાં નિર્ણય જાહેર થાય એ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ જવાથી નિયમનું થતાં નિર્ણયક્રમને હરીશંકમાં લીધું ન હતું.

ચોથી નાલ્યલેખન હરીશંક માટે નાટ્યકૃતિઓ મોકલવાની છેવટની તારીખ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ છે. આ તારીખ લખાવારી નહિ અને નિર્ણયકા પોતાનો નિર્ણય ૧૯૫૭ના માર્ચના પહેલા અઢવાડિયામાં આપી દેશે. નિર્ણયકા તરફ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, શ્રી મોહનલાલ મહેતા “સોપાન” અને શ્રી ગુલામદાસ જોશીને નીમવામાં આવ્યા છે. જે લેખકોને આ હરીશંકમાં બાગ લેવો હોય તેમણે મંડળના કાર્યવાહક મત્રો પાસેથી હરીશંક-પત્રક મળાવી એનાં નિયમે મુજબ પત્રક સાથે નાટક મોકલવું.

મંડળનાં પ્રકાશનો: મંડળના ત્રણ પ્રકાશનો પ્રકર થયાં છે.

(૧) ગુજરાતનાં નાટકો-ગીતાની સારંગિમ ક્રિમત રૂ. ૨૫; લોકપ્રિય થયેલાં ૧૧૭ ગીતાનું સ્વરાંકન શ્રી. વાડીલાલ ઉસ્તાદે કર્યું છે. અને ગીતાના સંકલનકાર છે-શ્રી જયકર સુંદરી; (૨) “સામંપાર” કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી દ્વારા જડખરતની કથા ઉપરથી શ્રી દેશી નાટક સમાજની દિગ્ગંધી નાટિકા, ક્રિમત રૂ. ૧) (૩) “પ્રેમભૂતિ રાધિકા” કવિ શ્રી. મળજી કર મુલાણીન ત્રિગંધી નાટક “શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર” ઉપરથી રાધાકૃષ્ણના દરશોડું સંકલન પ્રા. મધુકર રાંદેરિયાએ કર્યું છે. ક્રિમત રૂ. ૧૦.

મંડળના નવા સાધારણ સભ્યો :
શ્રી રસિકલાલ સોમાભાઈ વજીલ
શ્રી કુંવરજી વીરજી શાહ
શ્રી પરંજય હમરત

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી દેશી નાટક સમાજ : વરોદરામાં "સર્વોદય"ના એકધારા હદ પ્રયોગો બજવાઈ ગયા પછી કે પર્નના મથક પર દારૂપત્ર શ્રી છગન રામિયોલું વરોદરામાં અવસાન થયું. સાંભળવા મુજબ હવે કેપ્ટની ટૂંક સમયમાં મુંબઈ આવવા વિચાર રાખે છે.

હિન્દિયન નેશનલ થિયેટર : "મગસ માંદર" નો એક વધુ પ્રયોગ ગયા સાસની તા. ૨૯મીએ બજવાયો. "રંગીશો રાજના" ના પ્રયોગો પણ ચાલુ જ રહ્યા છે. સંસ્થાનું નવું નાટક "સંભાવિત સંદર્ભ" તા. ૧૭મીએ રજૂ થયું. એવું દિગ્દર્શન શ્રી જ્યોતિ પટેલે સંભાળ્યું છે. શ્રી વિજય ભઠ, શ્રી પરંજય હજરત, શ્રી જ્યોતિ પટેલ, શ્રી ચારુમાળા વગેરે આ નાટકમાં અભિનય કરે છે. શ્રી ફિરોજ આદિયા કૃત 'બહેરામે ગું કાધું' નાટક પણ તા. ૩૧મીએ રજૂ થયું.

ભારતીય કલાકેન્દ્ર : "મોરા દિત્રના મોરા જાવા" તથા "ભાડૂતી પત" નાટકોના વધુ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત શ્રી અદી મુશ્શાન દિગ્દર્શીત "અદી કલાકતી દસાહસ" નામનો એક પ્રયોગ પથેનીના આસ નહેવાર નિમિત્તે તા. ૩૧ મીએ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

આંતર-કોલેજ નાટ્યસ્પર્ધામાં શુભશીર્ષી આ વર્ષે બાવીસ કોલેજોએ ભાગ લીધો હતો. સેન્ટ્રેલિયમ કોલેજનું 'સર્જનના સર્જન', એલિન્સ્ટન કોલેજનું 'પેશંગ ગેર', ગ્રામનારાયણ રૂપયા કોલેજનું 'દીંગણી ધર', ચર્ચમેન્ટ લો-કોલેજનું 'રેશન મારતર' અને સિદ્ધાર્થ કોલેજ ઓફ કોમર્સ અને ઇકોનોમિક્સનું 'છગન નાટક' અંતિમ સ્થાને માટે પસંદ કરાયાં છે. અંતિમ સ્પર્ધા ૧૦ સપ્ટેમ્બરે રાખવામાં આવી છે.

રંગભૂમિ : સંસ્થા તરફથી ૧૫મી ઓગસ્ટ નિમિત્તે ત્રણ એકાંકીઓ 'એક દો', 'પ્રોત્તી રીત' અને 'એવુ થાય તો' રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયનું નાટ્યનિયત્ર એક પ્રવચન પણ ૧૮મી ઓગસ્ટે ચોલાવામાં આવ્યું હતું.

ભારત નાટ્ય સમાજ : સંસ્થાએ તેમના નાટક "આવતી કાલ"ના તથા "લીરપસલી"ના વધુ પ્રયોગો ચાલુ રાખ્યા હતા. તે ઉપરાંત હવે શ્રી પ્રભુલાલ ત્રિવેદી કૃત ઐતિહાસિક નાટક "સાહીવાદન" તા. ૨૩મીએ રિન્ડેમ થિયેટર, બાંધરાણીમાં રજૂ થયું હતું.

રમુજના રાજની
શ્રી છગન રામિયોલું
વેદનનક અવસાન

દીપકાઓથી શુભ રંગભૂમિને ચોનાના વિદિષ્ટ દાસ્યરસથી મનોરંજન અર્પનાર અને હેલ્થા ૧૪ વર્ષથી શ્રી દેશી નાટક સમાજમાં એકધારુ કામ કરનાર વિખ્યાત શ્રી છગન રામિયોએ તા. ૨૪ ઓગસ્ટ ૧૯૫૬ ને દિને જમના રંગમંચ ઉપરથી ચિર વિદાય લીધી છે. એમના જવાબી શુભશીર્ષી રંગભૂમિને ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે. દાસ્યરસ રેણાવવામાં એમણે ચોતીરી અનોખી શૈલી અપનાવી હતી. એમના વિશેના મહિતો પ્રજ્ઞ સેખા શુભશીર્ષી નાટ્યના આવના અંકમાં આપવામાં આવશે. એમનાં પત્ની અને એ બાળકોને મુકી રંગભૂમિના આ લાડીયા કલાકારે વેદાન્ત મુકામે આંખ મીંચી. પ્રજ્ઞ એમના આત્માને ચિરશાન્તિ અર્પી.

નાટ્ય-સંઘ : વિશેષાક્ષેની આ સંસ્થાએ તા. ૪મી ઓગસ્ટના રોજ ભગિની સમાજ કુમારિકા સ્ત્રી મંડળના હોલમાં "નાટ્ય-ત્રિવેણી" નામનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો, જેમાં "એક-સવારે" "મારી કુડ કુખે છે" અને "જુલ દાદિર" નામના ત્રણ એકાંકીઓ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

શ્રી ઇન્દુ પાટીદાર પ્રગતિ મંડળ સંસ્થા તરફથી શ્રી. અજીત પટેલ કૃત ત્રિઅંકી નાટક "પેલો ખાસ" તારીખ ૧૬મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે ૮ વાગ્યે રજૂ કરવામાં આવશે. એવું દિગ્દર્શન શ્રી પ્રતાપ ઓગ્રાએ સંભાળ્યું છે અને એમાં મુખ્ય પાત્ર તરીકે શ્રી લગા સેલમર કામ કરશે.

નવસારી

"ભારત યંગ એન્ડ્રેસોન કલ્પ" : આ સંસ્થા તરફથી શ્રી. જગદેવ મોહિયા કૃત "કોંઠાના ફૂલ" નામે એક ત્રિઅંકી નાટક તા. ૧૦-૮-૫૬ના રોજ વર્મન મેટીઓમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

મિત્ર પરદેશીને કહેજે જુગાપ બનારા,
 કહેજે કે ગઈ તુજ દારા!
 મિત્ર પરદેશીને કહેજે જુગાપ બનારા -
 કહેજે- મને સંભારતી વિષ પાન એ કહેતી હતી,
 કહેજે- મિત્રનાં શ્વાસોં નારું નામ એ બપોતી હતી.
 કહેજે- મને દીધી ત્યજ ત્યજ બીજને ત્યજશે
 કહેજે- પ્રીતિ વરે એ બધા બિચારી બોલશે
 - કહેજે નરે.

કહેજે કે દાસી દારા
 સેવીશ મિત્ર.
 મિત્ર.

My dear Madhuskar,
 Re Karikabhatantari's song,
 Here are

Some further
 scribbles

Perhaps you wd like to
 make a separate article -
 if so, they shd be ready &
 carefully edited -
 yours
 10/11/53

શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરેણુ નાનઝના શુભરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાના હસ્તાક્ષરો. તેમાં કવિ શ્રી
 મુગશંકર મુશાળીજી 'તેમનું' વિષ ગીત તેમણે આલેખ્યું છે અને તે શુભરાતી નાટ્યમાં છાપવા માટે
 પ્રા. મધુકર રાઉત્રિયાને સૂચનરૂપે પત્ર લખ્યો છે.

ફોન : ૨૬-૩૨૮૧ (૧૭૭ લાઇનો)

તાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

ભારતમાં મેંદાની બિલોના સંચાલકોમાં અથગણ્ય
મેંદા, આરો, રવો, શોલ, બેસન અને ધુલુનાં
ઉત્પાદક અને વિત્રાસ કરનારા

— મેનેજિંગ એજન્ટસ : —

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

-: મિલો :-

મુંબઈ

“ એ ” મિલ ચીખતવાડી, તારદેવ
“ બી ” અને “ સી ” ઉમરખાડી, મગઠાંવ

ભોપાલ

રેન્ટલ દાનિયા ફ્લોર મિલ્સ
ઓબેદુલ્લાહગંજ રોડ,

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં પ્રકાશનો

* ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ૨૦ વર્ષ પૂર્ણ થયાં
તે પ્રમંથે પ્રકટ કરેલ

સ્મારક પ્રંથ રૂ. ૨૫

* ગુજરાતી રંગભૂમિનું રજવાડી નિબંધ

અજયકુમારી રૂ. ૧૧

લેખક : કવિશ્રી મૃગશંકર મૂલાણી

* બૂલી રંગભૂમિનાં ૧૧૭ લોકપ્રિય ગીતો
અને તેના સ્વરસંકલનો સંગ્રહ :

રંગભૂમિનાં નાટકો : ગીતોની સારીગમ
સંકલન : શ્રી. જયશંકર ‘મુંદરી’ રૂ. ૨૫
સ્વરસંકલન : રવ. ‘વાલીલાલ ઉસ્તાદ

તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલાં

* બૂલી રંગભૂમિનું લોકપ્રિય પાશ્ચાત્ય
વિગ્રહી નાટક

સામે પાર રૂ. ૧

લેખક : કવિશ્રી પ્રભુલાલ દિવેલી

* કવિશ્રી મૃગશંકર મૂલાણી દ્વારા :

‘શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર’ગાંધી સમીક્ષા
પ્રશ્નોત્તર સંકલન

પ્રેમભૂતિ રામિકા રૂ. ૧૦

સંકલન : પ્રા. મધુકર રાદેરિયા

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનું પ્રગટન)

તંત્રી: પ્રાગલ્ભ જ. ડોસ

૨૨૫૩૨
૯.૮-૭૨

શિવાલની પ્રેમળા

દીપોત્સવી અંક

ગુજરાતી નાટ્યના આગામી દીપોત્સવી અંકની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. એમાં રંગ-ભૂમિની ગમ્મ કાલ, આજ અને આવતી કાલ વિશે ચિંતનપ્રસન્ન, ઉદબોધક અને માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી હશે. એકાંકીઓ, પ્રશ્નોત્તરી, નાટ્યકલા (ટેકનિક) વિષયક લેખોનો સમાવેશ હશે; લેખકોને વિનંતિ છે કે એમના લેખો યતની ત્વરાએ મોકલી આપે.

આ અંકમાં -

મુખપૃષ્ઠ : ચિત્રપરિચય

શિવાજીની પ્રેરણા

ગુજરાતના વયોદ્યુત, કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર મ. રાવળની આ ચિત્રકૃતિ તેના પ્રેરક વિષય, નાટ્ય-ચિત્ર પાત્ર મોકલણી, પાત્રોના વિવિધ મુખપ્રાણો અને અશ્વ, હુર્ગ, નદી, દેકરીઓ, ઇત્યાદિની સૂચક પદ્ધતિ ભૂમિકા દ્વારા નોંધપાત્ર યતની રહે છે.

મહારાજ શિવાજીનો બાલપાકાળ, ચિત્રનેરીના હુર્ગમાં માતા જીજ્ઞાષા પાસે વીતે છે. એઈ ન એક વિશિષ્ટ, સ્વાધીન ચેતનાનો ભાવ આ બાળકમાં જગી ઉઠ્યો છે. એ ભાવને પેષણ મળે છે, દાદા કેડેવ નામના એક કર્મક બ્રાહ્મણ પાસેથી. આ કુલગુરુએ ભાવિના આ ભારત નિર્માતાના ભવિષ્યને પારખી લઈ, એનામાં વીરતા, સ્વામિભાવ, ધર્મરક્ષા અને સત્ય એમની ભાવનાઓ સ્પષ્ટ થઈ. મંદિરની પ સાથે જોઈને કથાસંદાન બને છે અને શિવાજીમાં રાષ્ટ્ર-મુક્તિની તીવ્ર આકાંક્ષા જાગે છે.

શ્રી હસિતચંદ્ર સી. ડી. નાનજીના ચિત્રસંગ્રહમાંથી 'દેના ગર્ભાત' એ પ્રકટ કરેલ ચિત્ર-બોલકનો ઉપયોગ કરવાની રજા માટે અમે પ્રત્યેક આભારી છીએ.

બીજાં પડે	શ્રી પ્રાગજી જ. રાસા ...
માડું જીવન ધડતર એટલે પ્રાણુલાલભાઈ.	
ગોપિંદે મિત્ર.	શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વ. ગોપી ...
નાદ અને પશુ પક્ષી.	કવિ 'મનસ્વી' ...
આજનાં એકાંકી.	પડિત શ્રી જોમાદારનાથજી ...
સનિવેશ.	પ્રા. મહુર, રાંદેરિયા ...
મારી ભૂમિકા.	શ્રી નારાયણ મિસ્ત્રી ...
સાન્ધ્ય દીપિકા.	શ્રી ચંપકલાલા ...
બાઈ જીમન એક સનિષ્ઠ કલાકાર.	શ્રી શિવકુમાર જોશી ...
	કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી ...
જીવન નાટક.	શ્રી અજીત પટેલ ...
મુંબઈ રાજ્ય ત્રીજો નાટ્યોત્સવ તથા મનોરંજન વેદી	
દત્તિકાસની દૃષ્ટિએ	શ્રી જયસિંહાણ મિસ્ત્રી ...
સંભાવિત સુંદરલાલ.	નિરીક્ષક ...
બહેરામે શું કાણું ?	" ...
આરતીના દીવા.	" ...
સન્ન અને સમીક્ષા.
પ્રતિ અને પ્રાસંગિક તોષ.
જત લખવાનું, કે...

મુદ્રક અને પ્રકાશક :- ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક પ્રાગજી જ. રાસાએ સંસ્કૃત ગાંધી દેવકરણ નાનજી બિલ્કીજ, રજ, એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ, હેડ, મુંબઈ-૧થી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ
શ્રી ન્યાયતિલાવ ત્રિવેદી
શ્રી, હોમવાલ ધીવાળા
શ્રી હામુ ઝવેરી
શ્રી લાલુ શાહ
શ્રી ખરેખર પાત્રી

ગુજરાતી નાટ્ય

: તંત્રી :

પ્રાગજી જી. ડોસા

સત્યાકર સામંતિ
શ્રી હરસિદ્ધાંત દિવસિયા
શ્રી મોદનકાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી ન્યાતીન્દ્ર દવે
શ્રી મધુકર રહેરિયા

- પુસ્તક : ચોથું

ઓક્ટોબર : ૧૯૫૬

અંક : ત્રીજો

ઊલટા પડે

રંગભૂમિ : પુનરુત્થાનને માટે !

સુપર-મર માસમાં રંગભૂમિની દુનિયાએ તમનમતી તેજ અનુભવી છે. એ તેજના ચમકારા સંસ્થાઓને લાગ્યા છે, કલાકારોએ અનુભવ્યા છે અને શ્રેષ્ઠકોને પણ અસર પહોંચાડી છે. આ માસમાં કેટલીક અગત્યની જાહેરાતો થઈ છે જે રંગભૂમિને સ્પર્શે છે અને કેટલીક મહત્વની ખિતાઓ બની છે જે નાટકને વેગ આપવામાં કારણભૂત બની છે. સાથી પ્રથમ જાહેરાત થઈ.....

પ્રથમ વિષય રંગભૂમિ સંમેલન

હુનેરકોનું આંતર-રાષ્ટ્રિય રંગભૂમિ મંડળ આ માસની ૨૯ મી તારીખથી ૨ જી નવેમ્બર સુધી મુંબઈમાં આ સંમેલન યોજશે. આ સંમેલન બોક્ષરવાનો હેતુ એ છે કે અત્યાર સુધી આંતર-રાષ્ટ્રિય રંગભૂમિ મંડળમાં પૌર્ણીય દેશોમાંથી કેટલું ભારત અને જાપાન એ બે જ દેશો પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તેને બદલે બીજા દેશો પણ જોડાશે. સંમેલનના અધ્યક્ષતામાં બે મુખ્ય વસ્તુઓ લેવામાં આવી છે.

૧. જગતના સમક્ષ રંગભૂમિને કેવી રીતે લોકપ્રિય બનાવવી.

૨. યુવાનો માટેની નાટ્ય પરિસ્થિતિની સુધારણાના માર્ગ અપભાર કરવા.

આ સંમેલનમાં બાગ લેવા માટે જુદા જુદા દેશોમાંથી લગભગ એકસો પ્રતિનિધિઓ આવશે. રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં પૂર્વમાં પ્રથમવાર જ આવું સંમેલન યોજાય છે બ્યારે એક જ રંગમંચ ઉપર પૂર્વ અને પશ્ચિમના નાટ્ય નિષ્ણાતો મળશે અને અન્યોન્યા અનુભવો અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાંથી સર્વ સાધારણ હોવા એવા મુદ્દાઓની તારવણી કરશે. જગતના બધા રાષ્ટ્રોમાં કલા પ્રવેશી અભિવ્યક્તિ વધી છે અને કલાને માત્ર મનોરંજન પૂરતી મર્યાદિત ન કરનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેની એકતાની બાવનાને દૃઢ બનાવવા અને જેમણે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, કેટક વિશેષ મેળવ્યું છે એને અપનાવવા માટે એક દેશના કલાપ્રતિનિધિઓનું જુથ, બીજા દેશમાં જાય છે અને એના વિકાસ માટે આવા સંમેલનો યોજાય છે. સંમેલનની સફળતા, એમાં પત્રો વચ્ચે કે વિવિધ પ્રશ્નો પર ચર્ચો થાય એમાં નથી પરંતુ એ પછી એ મુદ્દાઓને, એનાં સારમાનને અમલી બનાવવામાં છે. ભારતીય નાટ્ય સંઘ કે જે ભારતની પ્રાચીન સંસ્થાઓના કેન્દ્રમય છે, જેની સાથે લગભગ ૨૦૦ જુથો જોડાયેલા છે, એણે આ તક ગ્રાપી, એને સર્વદેશીય સ્વરૂપ આપી આ મોઝા પર જે ચક્ર ગતિમાન થાય એને યોગ્ય દિશામાં વેગ આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ભારતીય રંગભૂમિ કે જે વિવિધ ભાષાઓ, વિવિધ સ્તરસરો અને વિવિધ કલાનિદર્શનોની હોવા છતાં જેની સંસ્કૃતિ એક છે, જેની પાસે સૈકાજુદો રંગભૂમિના ઇતિહાસ છે એ સંસ્કૃતિને જગતના અન્ય દેશો સમક્ષ મૂકી ભારતનું એક આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવું જોઈએ.

દિલ્હીમાં થિયેટર

એ પછી બીજી જાહેરાત થઈ અપ્રસય સરકાર તરફથી “એક કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે દિલ્હીમાં ઊભું થનારું આલિશાન થિયેટર.”

બોલપત્રને જમાનો આવ્યા પછી ઘણાં નાટકનાં થિયેટરો ‘ફિશ ટેકિંગ’ માં ફેરવાઈ ગયાં છે અને આજે ભારતના સર્વ મુખ્ય શહેરોમાં નાટક માટેના થિયેટરોની અછત નથી છે. ગમે વર્ગે હોય-જની એક વિખ્યાત નર્તકીએ મુંબઈની મુલાકાત લીધી અને એમાં નર્તનને કાર્યકામ આપવા એમને વિનંતી થઈ ત્યારે એ પ્રોગ્રામ ક્યાં યોજાશે એ માટે એમને મુંબઈનાં થિયેટરો જતાવવામાં આવ્યાં, Royal Opera House એવું રાજ-ઓપેરા-હાઉસનું નામ સાંભળી એમણે એ પછી જોયું અને નિરાશ થઈ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે “કોઈ એવું થિયેટર નથી જ્યાં એના બરા અર્થમાં થિયેટર કહી શકાય. આ થિયેટરની બાંધણી, એનું ધ્વનિ પ્રસારણ

હતી ત્યારે ફેલ્ડીકવાંર પ્રાણુલાલભાઈ અમને સૌને દેવલાલી કે માથેરાનને બંગલે બોલાવતા ત્યારે વ્યવહારને લખતું ફેલ્ડુ કે સામાન્ય જ્ઞાન તેઓએ જીવી ખુબીપૂર્વક આપતાં કે અમને કદપનામાં પણ ન હોય એવી વાતો અમે આપોઆપ શીખતાં ગયાં. અમને સૌને વ્યક્તિ દીક રૂ. ૨ આપીને ખજારમાં ખરીદીએ મોકલતાં અને ઉપરથી કહેતાં કે જે કોઈ રૂ. ૨૩.માં-એ વખતે રૂ. ૨ની કિંમત ઘણી વધારે હતી-વધારેમાં વધારે ઉપયોગી અને સુંદર વસ્તુઓ લઈ આવશે તેમને. શાબાશી તે મળશે પણ બીજું વધારાનું ધનામ પણ મળશે. તેઓ માનતા અને કહેતાં કે આવી રીતે ખરીદી કરનાં શીખવાથી કરકસરની ઉપયોગિતા માટે વિચાર કરવાના અને સારી વસ્તુઓ પારખવાના શુભ ફેળવાય છે.

ઘીવટતા અને ચોક્કસાઈ તેમજ ખંત વિષેના એમણે શીખવેલા પાક હું જિંદગીમાં કોઈ દિવસ ભૂલીશ નહિ. આ બાબતમાં એક પ્રસંગ બની ગયેલા તેની નોંધ લીધા સિવાય નથી રહી શકતા.

એકવાર હું પ્રાણુલાલભાઈની સાથે માથેરાન જઈ રહ્યો હતો. તેમણે મને એક કિંમતી પાન ચોપારીની ૩૦ખી સાચવવા આપી હતી. ૩૦ખી ટ્રેનમાં મારાથી ખોવાઈ ગઈ, મને કુંપ યથુ અને એમને પણ કુંપ થયું. એમણે મને કહ્યું, “એના જેવી જ ૩૦ખી મને તારે આપવી પડશે.” વખત ગયો અને મેં લગભગ એવી જ ૩૦ખી બનાવડાવી એમનું નામ લખાવી એમને આપી. એમણે તરત જ એ ૩૦ખી મને પાછી ભેટ તરીકે આપીને કહ્યું “આ ભેટને જ્યારે જ્યારે તું જોશે ત્યારે ત્યારે જો તે ચોંપાઈતી વસ્તુની કાળજી કેમ લેવી તેની યાદ તને આવશે. This will teach you how to be precise and careful.”

આવી નાની બાબતોનું સ્મરણ કરવા બંધ તે ઘણીય વાતો છે. પરંતુ એમણે મને તેમજ બીજાંઓને નાટકોમાં રસ લેતા ક્યો એ વિષે તે ઘણી રસિક વાતો યાદ આવે છે, જે આજે પણ સંભાડું છું અને એમનું ત્રણ સ્ત્રીકાર ક્યો વિના નથી રહી શકતા.

જૂની રંગભૂમિ પર ભજવાતાં હિંદી ઉદ્દ અને ગુજરાતી નાટકો જોવાનો પ્રાણુલાલભાઈને અત્યંત શોખ હતો. તેઓ નાટકો જુએ, બીજાં કુટુંબીઓને જોવા લઈ જાય, નાટકોની ઓપેરા બુકોનો સંગ્રહ કરે, ગીતોની તરજી જતે બેસાડે, અને ગીતો ગવડાવતા તેમ જ પોતે પણ ગાતા. સંવાદો પણ એમણે યદ કરી જ લીધેલા હોય.

આ ઉપરાંત સ્વ. આગાહનું કસિમરીનાં હિંદી નાટકો અમે બંધા દેવલાલી યા માથેરાન હોઈએ ત્યારે, તૈયાર કરી લજવાવતા. એ વખતની પાત્ર વહેંચણી તેઓ કરતા ત્યારે કોને કયું પાત્ર સ્વાભાવિક અતુકળ ઘરો એ જોઈ વિચારી પાત્રે નક્કી કરતા. મને બનતાં સુધી ખજનાયકતી ભૂમિકા આપે તો મારા બીજા ભાઈને તેમના સ્વભાવાતુકળ યુદિષ્ટિર બનાવતા. મેં એમણે તૈયાર કરાવેલાં નાટકોમાં કુર્ચોવની તેમ જ શિશુપાલની ભૂમિકાઓ ભજવેલી. આજે પણ એ નાટકોનાં જુસ્સાદાર સંભાષણો મને યાદ છે.

પ્રાણુલાલભાઈને પ્રિય તો હતાં મુંબઈ-ગુજરાતી નાટક મંડળીનાં, શ્રી બાપુલલભાઈનાં નાટકો. શ્રી જ્યેશંકર તેમજ બાપુલાએ ભજવેલી ભૂમિકાઓને કારણે તેઓએ મના અનન્ય યાદક યાદ પડ્યા હતા. એ નાટકોમાં પાત્રો કંઈ સમજથી કામ કરતા, નાટકોને પ્લોટ કંઈ રીતે ચૂંચાતો, એમાંનાં પત્રોનું આલેખન શી રીતે ઘડું વજોરતી અમારા સૌની સાથે બેસી, ચર્ચા કરનાં, ચુલ્હોપો બતાવનાં.

કલામાં પ્રીતિયતાને સ્થાન ન હોયું જોઈએ અને એનો પુરસ્કાર હરકોઈ માનવીએ કરવો જોઈએ એમ તેઓ માનતા. આ જ કારણે તેઓ પોતે મરાઠી નાટકો જોવા પણ જતાં અને અમને સૌને લઈ જતાં. આજે પણ એમનાં પુસ્તકાલયમાં મરાઠી નાટકોનાં ઢગલાંબંધ પુસ્તકો જોઈએ છે.

સંગીત પરની પ્રાણુલાલભાઈની પ્રીતિ અને યાદના પશુ ત્રિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. આમોદોન રેકડંઝના અસંખ્ય નૃપત્યો તેઓ પાસે હતા એટલું જ નહિ પણ એની વિખતવાર યાદી એની, સંભાળ, વખતોવખતે જુદી જુદી રાગરગિણીઓની તથા જુદા જુદા પ્રકારની રેકડંઝ વગાડવાનો અને સંભળવા-સંભળાવવાનો શોખ એમને કલામાં જે રસ હતો તેની ખાતરી કરાવે છે.

એમનાં જનાં મેં અગત રીતે શું બોલું છે તે તો હું પોતે જ જાણું છું. પરંતુ એમણે પાટોડી કતોબ-કોડીએ ચાલ્યા જવાનું સદ્માન્ય મને મળ્યું છે તેને જ હું એક મોટી વાત માવું છું. તેઓ કતોબ ગણુત હતા અને કતોબપરાયણ હતા એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને કતોબમાર્ગે પ્રેરનાર એક પ્રેરક બળ હતા. એમણે ચીધેલા એ માર્ગ પર ચાલી કતોબ બજાવી એમના પ્રયત્ન મારું ત્રણ અઢા કરવાનું પરમાત્મા મને બળ આપે એવી મારી પ્રાથના છે. ★

મોંઘેરો મિત્ર

લેખક :

કવિ 'મનસ્વી' પ્રાંતિજ્ઞવાળા

“ભાષ કરતાં બાહ્ય બંધ વધે” એ હકિતને સાચી દર્શાવનારા મિત્રો હવેનમાં જન્મસ્થે જ સાંપડે છે. અને હવેનની એક ધન્ય પત્રે એવો એક મિત્ર સાંપડ્યો નેતુ” નામ “હળન રેમિથો.” મારો અને એનો પ્રથમ પરિચય થયો છ. સ. ૧૯૨૮ માં.

‘મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીમાં “કોરેજની કન્યા” નાટકમાં રેમિથોની ભૂમિકામાં એને સંપૂર્ણ સફળતા મળી. ત્યાર પછી એ સમયે એ કંપનીમાં “કાસ્મીરનું પ્રભાત” નાટકમાં નિરૂપેન્દ્ર શાહનાં હતાં જેના લેખક હતા શ્રી. ગણેન્દ્રચંદ્ર શાહચંદ્ર પંડ્યા એમ. એ. જી. ડી. મુંબઈના ‘સેલેબ્રેશન પર કોરોનેશન થિયેટરમાં કોરેજની કન્યા નાટકને નાટ્યરસિક જનતાએ અદ્ભુત આવદાર આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ બીજી નવું નાટક મુંબઈમાં રજૂ કરતાં પહેલાં કંપની દરોશ પર ચાર નાટ્યો કરવા વડોદરા આવી હતી, એ સમયે વડોદરાના દરોશ વખણાતા હતા. શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડની દરોશની સવારી જોવા વડોદરાની આસપાસના અને ગામોના હમરો લોહો વડોદરા આવતાં અને નાટકો પણ સારા ચાલતા. હું એ પ્રસંગે વડોદરામાં હતો. ધધાદારી ગુજરાતી રંગમંચના સંપર્કમાં મેં આજ પાતળા પ્રયોગો અને પ્રયત્નો કરેલા મારા એ તથા સ્વનય નાટકો પણ રંગમંચ પર ‘બજવાયેલાં. પરંતુ જે સંસ્થાઓમાં એ નાટકો બજવાયાં એ સંસ્થાનું હળન લાણીની નવાયું અને મને જોઈએ તેવી ‘કળિ’ પણ મળી નહિ, એટલે કાંઈ સારી સંસ્થામાં પ્રયત્ન કરેલા, એવી મારી અભિલાષા

હતી. એટલે મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીમાં જોડાવાનો મક્કમ નિશ્ચય કરી, હું એ કંપનીના માસિક મહાગુજ રાનના મદાનટ શ્રી આપુલાલ જી. નાયકને મળ્યો. મારી જોળખાણુ માટે, સારા બજવાયેલાં નાટકોના આપેશ એમને આપ્યા અને મારે લાયક થોડા કામની માગણી કરી. શ્રી આપુલાલમાઈએ મને કંપનીના ડિરેક્ટર શ્રી જયશંકર [મુંદરી] પાસે મોકલ્યો, તે શ્રી જયશંકરમાઈની કલા દ્રષ્ટિએ માનમાં છૂપાયેલી શક્તિઓને પાડળી અને એમની બજામણથી એ સંસ્થામાં મને રચન પ્રાપ્ત થયું. સાથે સાથે શ્રી. આપુલાલમાઈએ હળન રેમિથોને બોલાવી, કહ્યું કે હે હળન! આ તારો કવિ તારે જે જે ગાયતોમાં નવા મિત્રા લખાવવા હોય તે સખારને: આ અમારો પ્રથમ પરિચય. અમારી મેત્રીનું મહાસાયરણુ “કાસ્મી-રનું પ્રભાત” નાટક રજૂ થવાનો હતો, એટલે એ નાટકના કોમીકમાં થોડો સંપ્રદાશ વધારો કર્યો અને પ્રદર્શનના ગીતોમાં વનસોદ ચાલ ત્યારે નવું નવું બોલવાની પ્રથા હતી કે જે પકિતઓને મિત્રા કહેવામાં આવતા. એ મિત્રા મેં હળન-પ્રાણુકૃપની નેડી માટે સખ્યા. નાટક બજવાયે, પ્રદર્શન વખણાયું અને મારી કામગીરી માટે શ્રી આપુલાલમાઈના હૃદયમાં શ્રદ્ધા ભરી.

દિનપ્રતિદિન હળન રેમિથોની અને મારી મેત્રી દૃઢ થતી હતી. બાહ હળનની કલા માટે મારા હૃદયમાં

અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી અને એ શ્રદ્ધાજ. મારી પ્રેરણુ બની મારા કાંપને વેગ આપતી હતી. હું માનું છું કે મારો અને બાહ હળનનો એ હૃદય-કાળ હતો. મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીમાં જે જે પ્રયોગો બજરાતા એ પ્રલેક પ્રયોગોમાં હળન-પ્રાણુ-મુખની નેડી પોતાનું અધરચાન સાચવી રાખતી અને એ પ્રયોગોમાં બજવાતાં પ્રલેક પ્રદર્શનોમાં મને પણ નવું નવું જાણવાની, જોવાની અને લખવાની તક મળતી. બાહ હળનમાં છૂપાયેલી સાચી કલાનો પરિચય મને થયો. “અપહરેટ-મવાલી”માં કે જે પારસી સંસ્કારી નાટકને મેં પાછળથી સુધાર્યો અને ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્થાએ “કામિયાગર” નામે રજૂ કર્યો. આ નાટકમાં નાનું નાણુવરીની ભૂમિકામાં

શ્રી હળન રેમિથો અને એમનાં કંપની

બાહુ જાગે શેમિયો પછી એક નવો વિક્રમ થયો. નાટકને મહાગુપ્તચત્રનાં પ્રત્યેક રથએ સારો આરકાર મળ્યો અને આ નાટકનાં મારાં એકાદ બે ગીતાને 'એણે પોતાની અનુભવ કલાથી રંગી ઘણાં જ લોકપ્રિય બનાવ્યાં. હું માનું છું કે નાટ્યજગતમાં આ નાટકથી જ અન્ય ધંધાદારી સંસ્થાઓમાં મારા નામની અને કામની ચર્ચા થવા લાગી અને એનો સાચો ફરાબાગી, બાહુ જાગે શેમિયો.

x x x

સમયનાં વહેણ માનવીને ક્યાં લઇ જાય છે? એ કોણ જાણે છે? અમે બંને મિત્રો પણ સમયને આધીન હતા. પરંતુ સમયને ઝોળખવાની જે શક્તિ જનમમાં હતી તે મારામાં નહોતી, એટલે કોકવાર બાહુ જાગને મારે માટે મનઃકાંપ થતું અને તે પોતાના સ્વાર્થ માટે નહિ પણ મારા કલ્યાણની એમના દેશે અંખના હતી. એ માટે મારા "મનસ્વી" વર્તન માટે કોકવાર મીઠો હપકો પણ આપતા અને કોકવાર મેં જાતે જ સજેલી મુરકેલીઓમાંથી મને મુક્ત કરવા મારા મદદગાર પણ થતા. અનુભવની એરણ પર ઘણેણું એમનું જીવન, મારે માટે એક સાચા માર્ગદર્શકની ગરજ સારતું હતું. બપો, મમતા અને માનવતાથી ઝોપતું બાહુ જાગનું ઉદય કેવું નિર્મળ અને ઉદાર હતું એનો કેવળ મારે હૃદય જ જાણે છે. જીવનમાં એકઠવાયા મારા જેવા બીન અનુભવી, કલ્પનાવાદી યુવાનને ઘડતાં, આખડતાં બપોથી લેવામાં કદી પણ એમણે પાછી પાની કરી નથી. પોતાના સ્વાર્થ માટે અનેક દૃઢનીતિ રીતિ અજમાવતાં ધંધાદારી રંગભૂમિનાં રંગારંગાં જ્યારે જ્યારે હકારાતે હકડુબાવવાની કોશીલ કરતાં ત્યારે ત્યારે અપૂર્વ શક્તિ અને સદન-શીલતાથી એનો સામનો કરવામાં બાહુ જાગે શેમિયોની કાવ્યપદ્ધતિ અજોડ હતી. સાથે સાથે એમના જેવી સંસ્થાબદ્ધિત પણ મેં અન્ય કોઇ નટમાં નિહાળી નથી. જે સમયે જ્યારે વર્ષો અનેક નામોદિત નટો, લામ લેવા માટે પોતાની સંસ્થાઓને છોડી અન્ય સંસ્થાઓમાં નિમણા અને પગારોના આકર્ષક વધારતા તે સમયે બાહુ જાગે એક જ નિષ્ણાથી, પોતાની શક્તિ અને બાંધ પર થકા રાખી સંસ્થાની જે સંયમગ્રીહ સેવાઓ બજાવી છે તે સેવાએ જ એમને મદાન બનાવ્યા. એ સેવાએ જ એમને લાખ્ખોના લાડીલા બનાવ્યા. "કલાકારો વ્યવહારગત હોય છે" એ કહેવત યોગી પાડી.

ગુજરાતી રંગભૂમિના પ્રથમ પંકિતનો વિનોદીનય; લાખ્ખો શ્રેક્ષ્ણોના લાડીલા જાગે શેમિયો, એ તો મારો મેચિંગ મિત્ર હતો. શ્રીધૃષ્ટ અને અનૂન પણ મિત્ર હતા. પરંતુ કુરુક્ષેત્રમાં અનૂનને શ્રીધૃષ્ટના સાચા સ્વરૂપનો પરિચય થયો અને અનૂનને ગદગદ કરે પોતાની મિત્રોની એટલે કે શ્રીધૃષ્ટની રક્તિ કરી પોતાની અસાનતા માટે ક્ષમા માગી જીવન ધન્ય બનાવ્યું એ રીતે બાહુ જાગના સાચા સ્વરૂપનો પરિચય તો વર્ણનો પરિચય હોવા છતાં મને ન જ થયો. હું મદાન છું એવી બાવના એણે કદિયે સેવી નહોતી. હું તો એને માત્ર મિત્ર જ માનતો હતો. એ મદાન છે એ વાત તો મને સમજાઇ એના મુલ્ય પછી. પરંતુ હવે..... મારા જેવા અણુ-સમજીને માટે સમજદારીની સાચી વિશા બતાવતું એવું જીવન અને મરણ પણ અદ્ભુત સમસ્થા જેવું છે. એમના મિત્રો અને પ્રસન્નકો એમનું કાવ્યમી સ્મારક થાય એમ ધમ્કે છે. હું નમ્રતાપૂર્વક એ સવને જણાવું છું કે બાહુ જાગે શેમિયોનું જે તમે રાત્રી સ્મારક કરવા માગતા હો તો કંઈક એવું કરો કે જે સ્મારક નામજાય ધતી ધંધાદારી ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉત્કર્ષનું ઝોપાન બને. જીવનભર જે ક્ષેત્રમાં બાહુ જાગે એક સાચા સૈનિક બનીને સેવાઓ આપી, જે ક્ષેત્રની રક્ષા માટે એમણે અધ્યાગ જલ્દેમત ઉઠાવી જે ક્ષેત્રના વિકાસ માટે જ્યાં સુધી આપણે સર્વ એકત્ર થઇ સાચા પ્રયત્નો શરૂ કરી ધંધાદારી ગુજરાતી રંગભૂમિની શાન નહિ વધારીએ ત્યાં સુધી, બાહુ જાગે શેમિયો માટેનું કોઇપણ સ્મારક અધૂરું જ રહેશે. પરમપૂજાણી પરમાત્મા, મારા મેચિંગ મિત્રના, અજોડ કલાકારના અમર આત્માને શાશ્વત શાન્તિ બક્ષે એ જ અરજીઓ!

(ઘણરતે પડે ડ થા પાનાથી ચાહુ)

કરી રામય એમાં નોટકો ઉપર જ સંસ્થાઓની પક્ષ-દર્શી ઉતરશે. નાટ્યકલા ઉત્તેજનાથે આવા મહેલસર થાય એમાં સંસ્થાઓને ઐતિહાસિક, પૌરાણિક કે ઉચ્ચ કોટીના સારા સામાજિક નાટકો તૈયાર કરી રજૂ કરવા માટે પૂરતો સમય આપવો જોઈએ.

દય. જાગે શેમિયો

શ્રી જાગે શેમિયોના અવસાન બાદ અનેક રથે શ્રેક્ષ્ણતાઓ યોગ્ય છે અને એમની નાતિના પાલનમાં યુક્ત એવિસાએસને એક મદતનું પગલું બપું છે. એમના કુટુંબના નિર્ભાવ અર્થે બરોળ. એક ડ કરવું. આ એક સ્વત્વ પગલું છે અને સાથે સાથે કલાકારની ખરી કદર જ્યારે એ કલાજગતમાં પોતાનું સર્વશ આપી રહ્યો હોય ત્યારે જ થતી જોઇએ એવી સ્ત્રીમણી પણ આપી જાય છે.

નાદ અને પશુપક્ષી

(પ્રથમ ભાગમાંથી ચાસાર)

પ્રાચીન યથાકારાએ સપ્તસ્વરોનો પશુપક્ષીઓના નાદની સાથે સંબંધ જોડ્યો છે. મારા મત પ્રમાણે એ નિતાન્તરૂપે વૈજ્ઞાનિક સંબંધ છે. ન્યાં ન્યાં અનુરણન છે, ત્યાં ત્યાં પ્રાકૃત સ્વરો સંબંધાય છે. પ્રકૃતિના ગન્ધર્વો, જે ભિન્નભિન્ન ઋતુઓમાં ભિન્નભિન્ન રૂપથી બગવાન સપ્તરશ્મિનું, સ્વલોકોના અધિદેવ બગવાન સુપતું સ્વાંગત ગાન ગાય છે, એમનાં એ પ્રાતરતરવને જેઓએ આલ મુંદર્તમાં ઉડીને સાંભળ્યું હતું, તેઓને એ ગાનમાં એ સ્વરોની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ થઈ હતી. એમને માટે આ આશ્ચર્યની વિષય નથી કે પ્રાચીન મહાશિલ્પીઓ આ સપ્તસ્વરોનો સંબંધ, પ્રકૃતિના એ લાડીમાં પશુ પક્ષીઓની સાથે શા માટે જોડ્યો હતો?

હોનોની ઘટામાં, લતા વસંતરીઓની નટામાં અને કુંવરનિકુંવળાબુધ્તમાં છૂપાઈને ગાન કરનાર એ લક્ષ્મણપૂર્ણ શક્તિઓનાં કર્ણમત જ રહ્યોન થઈ જાય છે. પરંતુ એમનાં મંત્રર ગીતથી હૃદય તરંગીત થઈ જાય છે.

પક્ષીઓનું એક જોડું સવાલ જવાબ કરી રહ્યું હતું. એકે કહ્યું: 'નિ સા ધૂ' બીજાએ જવાબ આપ્યો: 'નિ રે સા' અને આભા પોકાર કરી બોલ્યો 'હે હરજારીના ગાનારાઓ, તમને મારા પંદન છે.' આ પક્ષીઓ ચેરત અને નિષાદના અર્ધસ્વર એમના કંઠમાંથી કાઢે છે. સાંભળ્યું છે ક્યારે પશુ કંઠ વખત સાંભળ્યો. એકને મેં માતા સાંભળ્યું 'ગ' સા નિ ગ', બીજાએ પોકાર કર્યો 'સા રે ગ સા ગ', ત્રીજાએ કહ્યું કરતાં કહ્યું 'સા-સા', ચોથાએ ટેકા આપ્યો, 'સા નિ' ૧ સા', પાંચાએ આલાપ

કર્યો, સા-રે-ગ-મ-પ-ધ, નિધપ, એ જ સ્વરોની એમણે ફરી તાન લીધી 'સા રે ગ મ પ ધ નિ ધ પ' અને ફરી એ સ્વરોને મીઠી ધૂમધી લઈ આપ્યો. મન બોલી બોલ્યું વાહ! શુર! વાહ!

આવાં અનેક પશુ અને પક્ષી ભિન્નભિન્ન અવસ્થામાં ભિન્નભિન્ન સ્વરો દ્વારા પોતાના ભાવોને અભિવ્યક્ત કરે છે. વૈજ્ઞાનિકોનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનું જે પરિણામ જાણવા મળ્યું છે એનાથી સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે આ પશુ, પક્ષી પ્રેમ, ક્રોધ, ભય, નિરાશા, વિજય, વાત્સલ્ય ઇત્યાદિની અભિવ્યક્તિ માટે વર્ણુહીન નાહો જ ઉપયોગ કરે છે. પશુઓનો સહવાસ કરનારા લોકોનો અનુભવ છે કે એમનાં ઋતુકાળ એટલે કે ગર્ભાધાન કાળમાં વિશેષ પ્રકારના સ્વર લગાવે છે અને જે આ સમય પર ક્રોધ પ્રતિહતીથી મુકાબલો થઈ ગયો તો એમનાં કંઠમાંથી સ્વાભાવિક હ્રદય, ઇર્ષા, ક્રોધ, અને વિજયની કામના માટે અને વિજય પામ્યા પછી વિજયની ધોષણના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરો સંબંધાય છે.

:લેખક:

પદ્મશ્રી સંગીતમાર્તણ્ડ

પદ્મશ્રી એમકારનાથજી ઠાકુર

ડાળીને પોતાના વિકાસ સિદ્ધાન્તનો અનુસંધાનમાં એવો કલ્પેષ કર્યો છે કે પશુ-પક્ષીઓના ધ્વનિમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોનાં અંતર સમાયેલાં છે. ગિજમ્બન નામના વનમાણુસના ગળામાંથી આરોહી અને અવરોહી અર્ધ સ્વરોના સાચા અંતરોનો પ્રયોગ થાય છે. સેવરેન્ડ લોકવૃંડના નિરીક્ષણના પરિણામ સ્વરૂપ એક જાતિ-વિશેષના ઉંદરોના અવાજની જે સ્વરલિપિ તેમજ હરવામાં આવી છે, એનાથી એ જાણવા મળ્યું છે કે આ ઉંદરોનાં ગળામાંથી અર્ધસ્વર સુધીના સાચા અંતર નીકળે છે. ક્રોધ

પટ્ટજ વદતિ મયૂરો

એવાં પક્ષીઓ જેમને ગાયક કોટિના કહેવાં જોઈએ, તેઓ એમનાં કંઠથી પૂરા સખ્તકના આરોહ અવરોહ કાઢે છે.

આ સર્વ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બીજાં પ્રાણીઓ દ્વારા જ મનુષ્યને સ્વરોનાં સાચા અંતરોની પ્રાપ્તિ થઈ હશે. મનુષ્ય પણ એક પ્રાણી જ છે, જેનામાં પંચેન્દ્રિય, બુદ્ધિ અને ચેતનાનો સર્વથી અધિક વિકાસ જોવામાં આવે છે. એ પોતાની મનુષ્યાવસ્થામાં પોતાનો પ્રેમ હર્ષ, ભય, ક્રોધ, હનન, વિભ્રમ, ગર્વ, ઉદ્વેગ વગેરે સંવેદનાઓની અભિવ્યક્તિ, બાષા દ્વારા જોટલી હદે નહિ કરી શકતો હોય, તેને સંગીત દ્વારા જ કરતો હશે. તેથી એ માનવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી કે આદિ માનવોને સખ્તસ્વરોની પ્રેરણા, પ્રકૃતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ હશે. તે જ સ્વરસખ્તક કમ વિકાસ સાધીને સખ્ત જગતમાં ઉચ્ચ સંગીતમાં પરિચીત થયો હશે, જે સંગીતે મુગ્ધસ્ફુટ થઈને શાસ્ત્રનું રૂપ લઈ લીધું હશે.

પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ એ સખ્તસ્વરોની સાથે પશુ-પક્ષીઓના નાદોનો નિમ્નલિખિત પ્રકારે સંબંધ જોડ્યો છે :

પટ્ટજ વદતિ મયૂરો ચતત્કો જ્વલમ તપા ।

અગ્ર વિરોતિ ગાન્ધારઃ ક્લૃષ્ણઃ કળતિ મધ્યમમ્ ॥

પુણ્ય છાપારણે કાલે પિકઃ કૂઠતિ પંચમમ્ ।

અશ્વથ ધૈવત ચૈવ નિપાદં ચ ગજસ્તવા ॥

અર્થાત મોર પટ્ટજ બોલે છે, ચાતક જ્વલમ બોલે છે,

બકરી ગાન્ધારો નાદ કાઢે છે, કૌંચ મધ્યમમાં પુકારે છે, વસંતમાં કોકિલા પંચમમાં ટૂંકે છે, અથ ધૈવત સ્વરમાં હલુહલુ છે અને ગજ નિપાદ કાઢે છે.

અહીં શંકા કરી શકાય કે શું એ પશુ-પક્ષીઓના

નાદોની તારવણી કરીને એમના નાદોને આ સ્વર-નામ આપવામાં આવ્યા હશે? શું મોરના નાદને પટ્ટજ માનવાથી કોયલનો નાદ તેનો પંચમ થઈ જશે?

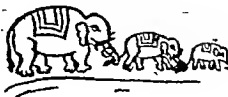
મયૂર, કોકિલા આદિ જ્યારે ટૂંકે છે, ત્યારે તેમના બળામાંથી શું એક જ સ્વર નિકળે છે? જોવામાં તો આવે છે કે ઓછામાં ઓછા બે સ્વર તો તેમના ટૂંકાઓમાં રહે જ છે. જેમ કે કૂહ...મેઆ...

આ બંને પ્રકો સ્વાભાવિક છે, તેનો સમીચીન ઉત્તર આવશ્યક છે. મારા મત પ્રમાણે સખ્ત-સ્વરોની સાથે સંબંધિત મયૂર, કોકિલા આદિ પ્રાણીઓનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્વર યા નાદની તારતાને બતાવવા માટે નહીં હોય, કેમકે સ્વરોની તારતા અને અંતર તો અન્ય પશુ-પક્ષીઓમાં અને સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય પ્રાણીમાં પણ ઉપલબ્ધ હોય છે. એટલા માટે એવું પ્રતીત થાય છે કે 'પટ્ટજ વદતિ મયૂરઃ' ધ્વનિ વાક્ય પ્રયોગ દ્વારા બનતાં સુધી માવાના કંઠની મર્યાદાને નિર્દિષ્ટ કરવાનો અભિપ્રાય રહ્યો હશે. યૂરોપમાં Baritone, tenor voice, soprano, contralto આદિ શબ્દ-પ્રયોગ સ્ત્રી-પુરુષના અવાજની રેન્જ-Range (અથ ઉર્ધ્વ મર્યાદા)ના સૂચક છે; અને અવાજના વિશેષ ગુણને દર્શાવે છે, તે જ પ્રમાણે 'મયૂર-કંઠ' 'કોકિલ-કંઠ' 'હાદુર-કંઠ' ધ્વનિ શબ્દ. મનુષ્ય-કંઠના વિશેષ ગુણ અને તેની અર્ધ-ઉર્ધ્વ મર્યાદા બતાવવા માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યા હશે એવી મારી ધારણા છે. સામાન્ય રીતે આ જ પ્રમાણે એ વચનોની સંગતિ બેસી શકે છે.

આ રીતે આપણે ઉપર એક બાજુ તો એ જોઈ કે પ્રાચીનોએ પશુ-પક્ષીઓના નાદોની સાથે સંગીતના સ્વરોનો જે સંબંધ જોડ્યો છે, તેથી એ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે કે મનુષ્યને પોતાના સંગીતના સ્વર, પ્રકૃતિની ગ્રેદમ વિહરતા પશુ-પક્ષીઓ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થયા છે. બીજી બાજુ આપણે એ પણ જોઈ કે પશુ-પક્ષીઓના નાદો અને સંગીતપ્રયોગી સ્વરોનો સંબંધ જોડવાવાળા

એ શબ્દ-પ્રયોગોનો ઉપસંહિત સામાન્ય અર્થના અતિશય મનુષ્ય-કંઠના વિશેષ ગુણોથી અને તેની મન્દ-તાર મર્યાદાથી સંબંધિત, વિશેષ અર્થ પણ રહ્યો. આ પણ એક અનુસંધાનનો છે, કેમકે એટલું તો સિદ્ધ છે પ્રાચીનોએ એ કથન નિરર્થક ન

નિપાદં ચ ગજસ્તવા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકાંકીના પ્રયોગો યથા છે

એ આપણે જાણીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં તો ખૂબ યથા છે ને નવતર પ્રયોગો યથા જ થાય છે તે આપણે જાણીએ પશુ છીએ. ગુજરાતીમાં આવેલું એકાંકી અંગ્રેજી અસરો નીચે ધ્યાન છે એમ વિવેચકો, પ્રત્યેક એકાંકી સંગ્રહની સમાવેશના કરતાં વેળા લખે છે, ને ભાવ્યશક્તી વિવેચકો જેઓ સારા વક્તા હોય તે અવારનવાર પોતાનાં પ્રવચનોમાં કહે પશુ છે, એકાંકીઓ દીક દીક સંખ્યામાં ગુજરાતીમાં, દીક દીક સંખ્યાના લેખકોએ લખ્યાં છે—અસખત, એ સંખ્યા આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલી જ છે, છતાં એ લખાણેલાં એકાંકીઓ સંધરાઈને પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થયાં છે. આવાં એકાંકીના લેખકો અને અથવા આવાં એકાંકીના સંપાદકો આવાં એકાંકી વિશે દીક ગર્વ ધારણ કરીને પોતાનાં મંતવ્યો ઉચ્ચારે છે. આ વાત યદ્યપ્ત પ્રકારનાં એકાંકીઓ વિશે.

આપણે આજે આ લઘુલેખમાં એકાંકીઓનું નવે સરથી, નવા દૃષ્ટિકોણથી વર્ગીકરણ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે.

આરંભીએ

એકાંકીના મૂળ ત્રણ પ્રકારો : (૧) સાંભળવાનાં (૨) વાંચવાનાં (સંગ્રહમાં સંધરાઈને પડી રહે એવાં અનિયમિત) (૩) ભજવવાનાં—જેનાં ‘સાહિત્યતત્ત્વ’ વિરૂદ્ધ ‘અભિનયક્ષમતા’ વિશે જાણકારો અને બિન-જાણકારો પશુ જોડાપોઠ કરે તેવાં (સંકિષ્ઠ).

(૧) સાંભળવાનાં એકાંકી પંદર મિનિટથી માંડીને કલાક સવા કલાકનાં હોઈ શકે—જેમાં સાંભળવા જેવું તત્ત્વ કમેચ હોવું જ જોઈએ એવું, એવાં ઘણાં એકાંકી સાંભળનાં પછી ખાસ લાગવું નથી. આ એકાંકીની વિશિષ્ટતા એમાં લાવવામાં આવતા જાતજાતના ‘અવાજો’ છે—સૌથી વધુ વાર ને સહેલાઈથી સાંભળવા મળે એવા અવાજો તે ‘પગલાંનો અવાજ’. ને ‘નારણુ જીવડવાનો કે બંધ થવાનો અવાજ’ આપણે લખેલાં, સાંભળવાનાં એકાંકીઓમાં, આ ‘અવાજો’ની નોંધ મુજબ તો સામાન્ય રીતે આપણે ‘રેડિયો પ્લેસ્ટ’ ગણાઈ શકીએ.

(૨) વાંચવાનાં એકાંકીઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં ‘સાહિત્યતત્ત્વ’ ભરપૂરે ભરેલું છે એમ કહેવા-વળો સતોષ લઈ શકાય છે. એવું એકાંકી કોઈ નાટ્યસંગ્રહમાં કદાચ સ્થાન પશુ પામી શકે. યશ્વિવાર સારા કહેવાનાં સામયિકોનાં પ્રગટ થઈ શકે; એની

લેખક:-

મા. મધુકર રાંદેરિયા

આપણાં
એકાંકી :
એક
નવી
દૃષ્ટિએ

લખાવટમાં પાત્રોની સંખ્યા કે સમયના અવધિની મર્યાદા જાણવાની હોતી નથી. એ ભજવવાના મૂળ ઉદ્દેશથી લખાય છે છતાં કરી ભજવાવું ન હોવાને કારણે એની અભિનય-ક્ષમતા વિચારથી પર રહી શકે છે, એ એની મૂળી છે.

(૩) ભજવવાનાં એકાંકીઓ વિશે જરૂર વિસ્તારથી વિચારણા કરવી પડશે.

પ્રથમ તો ભજવવાનાં એકાંકીઓ પચ્ચીસ મિનિટથી માંડીને પોણા કલાક સુધી ચાલે એવાં હોવાં જોઈએ.

આ સમયવાર્ધિ નક્કી થયા પછી, આ એકાંકીના પાંચ મુખ્ય પ્રકારો પડે છે : (અ) ન્યાતમાં ભજવવાવું, (ક) મંડળમાં ભજવવાવું, (ક) સાળામાં ભજવવાવું, (દ) કોલેજમાં ભજવવાવું અને (ઈ) નાટ્યસંસ્થામાં ભજવવાવું.

અ : ન્યાતમાં ભજવવાવું એકાંકી એ રીતનું શોધ શકે; એક. જેમાં ખર્ચાં સ્વીપાત્રો આવે; બીજી, તેમાં

બધાં પુરુષપાત્રો આવે. અપવાદરૂપ. જે મિત્રપ્રકારનું એકાંકી હોય તો તેમાં પત્નીનું પાત્ર સામાન્ય રીતે ન આશી શકાય-એવું પાત્ર આવે તો, તેને બળવનારની માગણી પ્રમાણે 'બહેન'નાં પાત્રમાં ફેરવી નાખવા જોઈશે એકાંકીકારની તૈયારી હોવી ધરે. આવાં એકાંકી બળવાય ત્યારે તેનો રસ પ્રેક્ષકો કરતાં બળવનાર અકિતઓ અને તેમનાં કુટુંબીજનોને વિશેષ હોય છે.

૬: મંડળમાં બળવવાનું એકાંકી: અત્રે એક બે નોંધ કરવી જરૂર જણાય છે. એક, આજકાલ મંડળોની સંખ્યા ઘણી વધી રહી છે. શહેરમાં તો એક ગલીમાં દર ત્રણ માળા દીક્રે એક મંડળ હોવાનો સંભવ છે. આવાં મંડળોના નામે કોઈવાર પદમય કોમળ હોય છે. પરંતુ કોમી ઘણી વાર ખરાબ ગદ્ય જેવાં રહ્યાં હોય છે.

બે, આવાં મંડળો યોતાપૂરતા એકાંકીના બે વિભાગે પાડે છે: (૧) લેખકની પરવાનગી વિના બળવી નખાય તેવાં (૨) લેખકની પરવાનગી લઇને બળવાય તેવાં. પહેલો વિભાગ સરળ છે. બીજા વિભાગમાં વળી બે પેટા વિભાગ પડે છે. એક, લેખકને રોયલ્ટી (પુરસ્કાર)ની મંડી પણ આપ્યા વિના બળવવા મળે તેવાં, ને બે, રોયલ્ટી મેળવ્યા વિના લેખક બળવવા ન દે તેવાં. પામાં રોયલ્ટીની રકમ રૂપિયા ૧૦ થી માંડીને રૂપિયા ૫૦ સુધીની હોઈ શકે. રોયલ્ટી લેનાર લેખકોના પછી વિભાગ છે-એક, નાટક બળવવાની સંમતિ આપતી જાજ રોયલ્ટીની રકમ લેનારા; બે, નાટક બળવાઈ નય પછી રોયલ્ટીની રકમ મેળવવા માટે મંડળના ઈન્દ્રીને પત્રો લખનારા અને તેમ ન પતે તો તેને ઘરે આંટાફેરા કરનારા.

મૂળ ચર્ચાનો તંતુ ફરી પકડીએ.

મંડળમાં બળવવાનાં એકાંકીમાં બે પ્રકાર છે—

એકમાં, કોઈ અમુક 'બહેન'ને ખાસ તક (SCOPE) મળે તેવાં; બીજામાં કોઈ અમુક 'ભાઈ'ને ખાસ તક મળે તેવાં. આવાં એકાંકીમાં યોગ્ય ગીત-સંગીતને અવકાશ મળી શકે ખરો. આવાં એકાંકી ખાસ તો સાંસારિક, સામાજિક હોવાં જોઈએ ને તેમાં ૫ 'હસ્ય'ને એવું 'હોય'તો તે વધારે મહત્ત્વપાત્ર. આવાં એકાંકીબળવાય ત્યારે રંગમંચના લેવના કંઈક નામથી અકિત યથેશ એવાં ફિલ્મકોને યોગ્ય ધનપ્રાપ્તિની સગવડ યાય, એ ખાસ શુભ નોંધપાત્ર અર્થનો જોઈએ.

૬: શાળાનાં એકાંકીના નય પ્રકાર છે. (૧) કુમારશાળાનાં (૨) કન્યાશાળાનાં (૩) સહક્રિય શાળાનાં.

ઘણીવાર આ એકાંકીઓ શાળાના હસમા, અભિચારમા ધોરણમાં ગુજરાતી વિષય શીખરતા શિક્ષક પોતે જ લખે છે. કુમારશાળાનાં એકાંકીમાં કોઈવાર, એકાંકી બે મિત્રપત્ર હોય તો, સ્ત્રીના પાદ કુમાર-વિદ્યાથીએ કરેલો પડે; કન્યાશાળાનાં એકાંકીમાં કોઈવાર, એકાંકી બે મિત્રપત્ર હોય તો, પુરુષનો પાદ કન્યા-વિદ્યાથીએ કરેલો. પડે. સહ-શિક્ષણશાળાનાં એકાંકીમાં 'ધ્યેયલક્ષિતા' પર વધારે લક્ષ આપતું જોઈએ એમ કહેવાય છે, એટલે એમાં કન્યાઓ ને કુમારો સાથે પાદ કરતાં હોવા છતાં 'વર-વહુના' નાટકી સંબંધથી પાત્રોને પરં રાખવામાં આવે છે. એમાં તો ગાંધી-જવાહરની, રાષ્ટ્રીય ધ્વજની, અસ્પૃશ્યતાનિવારણની, સર્વોદયની, શાહાદતની 'ગાથા' જ બહુધા આલેખવામાં આવે. આ શક્તિશાળી પુષ્ટ એકાંકીઓ 'વિવિધ મનોરંજન કાર્યક્રમ'માં, લાકી અને હૈમિમના બ્યાયમી દાવોની સાથે ખજેખજો 'મિલાની, આગળ ચાલતાં હોય છે. આવાં એકાંકી બે 'એક-પ્રવેશી' ન હોય તો એના બેઆર પ્રવેશોને જુદા પાડી નાખી, (વિરામ પૂર્વે ને વિરામ પછી; અથવા સમારંભના અધ્યક્ષના પ્રવચન પૂર્વે કે તે પછી) રજૂ કરવામાં આવે છે. શાળાનાં એકાંકીમાં ભાગ લેનાર કન્યા કે કુમારને જ પાત્ર એવું બળવું હોય ને પાત્રને નામે 'શાળા-પ્રિય' થવાની દીક તક સાંપડે છે, એ આ પ્રકારનાં એકાંકીની વિશેષ ૧ છે.

૭: કોલેજનાં એકાંકી. આ એક મહત્વનો પ્રકાર છે. આ એકાંકી બે પ્રસંગોએ નજરે ચડે છે-એક, કોલેજના સાહિત્યમંડળના વાર્ષિક રસોત્સવને પ્રસંગે અને બીજું, આંતર-કોલેજ નાટ્યપરપંથીને પ્રસંગે. આ બીજા પ્રકારના પાછા બે રજા વિભાગો છે-એક, કોલેજિયનોને હસાવવાનાં એકાંકી, બીજા 'નવી-હસાવવાનાં' એકાંકી. [જે કે, હસવાનાં એકાંકીમાં ઘણીવાર છેવટે મહેલત કરનાર પાત્રોને રડવું પડતું હોય છે; અને 'નવી હસાવવાનાં' એકાંકીમાં ઘણીવાર પ્રેક્ષકોને હસવાનું મળતું હોય છે, એવું પણ બને છે.]

આપણે પ્રથમ બીજો પ્રકાર અવલોકીએ.

હસાવવાનાં નાટકોના પછી વિભાગ પડે:

(અ) કેવળ સ્ત્રી પાત્રો (બ) કેવળ પુરુષ પાત્રો

(ક) મિત્ર પાત્રો. આવાં નાટકો સામાન્ય રીતે તૈયાર લખાયેલાં, છપાયેલાં મળતાં ન હોવાને કારણે, ખાસ લખાવવામાં આવે છે, અને કુશળ લેખક તેમાં ૫, મંડળનાં એકાંકીની માફ, કોઈ ખાસ 'ભાઈ' કે 'બહેન'ને તક

મળે તેવી તકેદારી રાખે છે. કેવળ સ્ત્રી પાત્રોવાળાં એકાંકી કેવળ યુવતીઓ જેમાં ભણતી હોય તેવી કોલેજ માટે લખવામાં આવે છે; તો કેવળ પુરુષ પાત્રોવાળાં એકાંકી કેવળ પુરુષ વિદ્યાર્થીઓ જેમાં ભણતા હોય તેવી કોલેજ માટે લખવામાં આવે છે. મિત્ર પાત્રોવાળાં એકાંકી ધનર કોલેજો માટે લખાય છે. આ પ્રકારનાં લખાવાયેલાં એકાંકીની ખૂબી એના 'દરજીકામ' માં રહેલી છે. દરજી જેમ જુદા જુદા મહત્વસનાં સ્તરીનાં માપ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કદનાં કપડાં સીવે તેમ આવાં એકાંકી લખનાર લેખક કયા બાઈ બહેનને કેવું પાત્ર અનુકૂળ કે અનુરૂપ થશે તે જોઈ માપીને તે પ્રમાણે ભૂમિકાનું આલેખન કરે છે.

હસાવવાનાં આવાં ઢગલાખંધ એકાંકીમાં કથાવસ્તુ સામાન્ય રીતે એક જ બીજામાં ઢાળાયેલું હોય એવું લાગે. પાત્રો પશુ એ પ્રમાણે-એકસરખાં જ; હા, એકોત્રી એકને પીળને પહેરાવ્યો હોય તે બીજાનું 'સુશરણ' એકને પહેરાવ્યું હોય અથવા એકની સાથી બીજાને પહેરાવી હોય તે બીજાનું કોઈ એકને પહેરાવ્યું હોય એ રીતે વ્યક્તિત્વ બેંદ ઊભો કરવાનો પ્રયાસ થયેલો દેખાઈ શકે ખરો. સંવાદોમાં 'અપરાધિયાપશુ' જણાય, પશુ ઘણી વાર તે, અર્થપરતે, સેનામહેરાના કરતાં કોંચરના મૂળના ખડખડાટવાળા વિચાર હોય એવું બને. અને આ એકાંકીની પાછળ કાંઈ જીવન રહસ્ય રોપવાનો પ્રયત્ન એ વધ્યાવ્યૂતને રોપવાના પ્રયત્ન સરખો નીવડે.

આમ છતાં, આવાં એકાંકીઓનો ફાલ ઘણો ઊતરે છે એ ગુજરાતી કોલેજિયનોના 'વપતા જતા હાસ્ય પ્રેમ'ની નિરાશી મણુરી નોંધએ. કેટલાક 'રિડાન્સિયો' આવા પ્રકારનાં એકાંકીઓ માટે આગ્રહ ધરાવતા કોલેજિયનોનાં વૈચન અને સમજના અભાવની પશુ આને નિરાશી મણે છે! ઘણીવાર કોલેજના પ્રાધ્યાપકો 'સિદ્ધાંત' અને 'સાહિત્ય'ની છાપ ધરાવતાં એકાંકી ભજવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને-આગ્રહ અનુરોધ કરે છે ત્યારે આવાં હસાવવાનાં એકાંકીઓ દ્વારા શીઘ્ર લોકપ્રિયતાને શિખરે હસવાની હોંબ સેવનારા કોલેજિયનો અને પ્રાધ્યાપકો વચ્ચે થઈયું પશુ જગે છે જે ઘણીવાર કોલેજિયનોને એક કોલેજ ઉપરાંત બીજી કોલેજમાં જોગઈ ત્યાંથી એકાંકી સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા પશુ પ્રેરે છે! આ એકાંકીઓ ભજવવાનું આકર્ષણ આપું પ્રબળ અને દુર્નિવાર હોય છે.

એકાંકીઓ ભજવવા માટે યોગ્યતી આ આંતર કોલેજ નાટ્યસ્પર્ધાની એક વિશેષતા એ છે કે એનાથી પ્રેરાઈ, જેમણે સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી જીવન પૂરું કર્યું હોય છે તેઓય એકાદ સત્ર (Term) માટે કોઈ કોલેજમાં વળી 'વિદ્યાર્થી' બની 'જવા' અને એકાંકી ભજવવા પ્રકટ બને છે.

એક દષ્ટિ હવે 'નહી-હસાવવાનાં' અથવા ખંભીર એકાંકીઓ પર નાખીએ. ઘણીવાર 'સાહિત્યકાય' કૃતિ તરીકે માને પામેલી કૃતિ આ માટે પસંદ કરાય છે;

અથવા રંગમંચ સાથે સામાન્ય રીતે સંકળાયેલ હોય એવા કોઈ લેખકની કૃતિ પશુ લેવાય છે. આ કૃતિઓ રમ્ય થાય છે ત્યારે સામાન્ય રીતે પ્રેક્ષકો ચોતા પરંતુ હાસ્ય એમાંથી નિષ્પન્ન કરી લે છે એ આ કૃતિઓની 'ધ્યોન-શક્તિ' મણુરી નોંધએ. કોલેજિયનો દ્વારા ભજવવાતાં ને કોલેજિયનો સમક્ષ ભજવવાતાં એકાંકીઓએ હસાવવાનું કાય' તો કરવું જ નોંધએ એવો એક ભ્રમ પ્રવર્તે તો હોવાના કારણે આવાં 'નહી' હસાવવાનાં એકાંકીઓએ ચોતાનો માગે કેટલીક વિષ્ટતાથી કાઢવો પડતો હોય છે. છતાં આનંદની વાત છે કે આરાં એકાંકીઓ પ્રતિ થોડુંક પશુ આકર્ષણ થતું જાય છે.

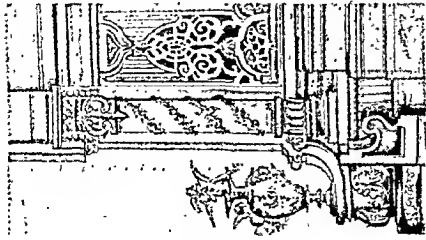
પાત્રાલેખન, સંવાદની ખૂબી, ભાવવાહિતા અને અભિનયના અવકાશની દૃષ્ટિએ આવાં એકાંકી આવકાર-પાત્ર દરે તો કદાચ ભાવિની પેઢીને એનાથી લાભ જ થવાનો છે એવી સમજ જવાહી પ્રસારે તો તે એકાંકી, એકાંકીકાર ને અભિનેતા ત્રણેના લભની વાત છે.

કોલેજના વાર્ષિક રસોત્સવને પ્રસંગે ભજવતાં પહેલા પ્રકારનાં એકાંકી વિશે ખાસ નોંધ તો એટલી જ કરવાની કે એ ઘણી વાર શિષ્ટ અને પ્રયોગાત્મક હોય છે. નરાધિકારનું કે નવલકથાના અમુક પ્રસંગોનું સંકલન કરીને નીપજવાતાં એકાંકીનો ઉદ્ભવ આવે પ્રસંગે યાય છે ખરો. ઘણીવાર, પ્રાધ્યાપકના આગ્રહથી 'વાંચવાનાં' એકાંકીઓ આ પ્રકારના લેખમાં પ્રવેશે છે, અને એનાં સુપરિજામ બહુધા તો એકાંકી ભજવનારની ટોળી પર આધાર રાખે છે. [નિ કે, આવાં એકાંકીના લેખકને હંમેશા એ ભજવતાં એકાંકી જોઈ પરમ આનંદ થાય છે એ સંવેદના અનુભવની વાત છે.]

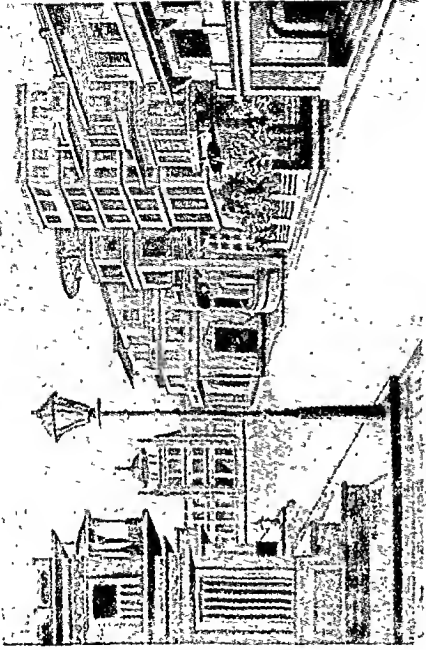
(દે) પાંચમે પ્રકાર નાટ્યસંસ્થામાં ભજવવાનાં એકાંકીનો છે. આપણે ત્યાં રંગમંચિ પુનર્જીવિત થઈ છે એમ કહેવાય છે. એને ટકાવી રાખવા માટે, 'અચા'નું કાય' પૂરું થયા પછી, 'વિષ્ણુ'નું કાય' ધમ્મુઓએ આરંભ્યું છે. [નિ કે આ હેતે કેટલાક 'મહેશો' પશુ પોતાનું કાય' ભજવવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે.] એટલે નાનકડી નાટ્યસંસ્થાઓ એમ કહેવાય છે; તેને આશ્રયે 'એકાંકીઓ' ભજવવાનો કાયકમ યોગ્ય છે. 'હાથે ચૂરે ને અનુકૂળ લાગે' એવાં એકાંકી એકી પુરત રચાન પામે છે. નવલોદિષ્ટા નટપદેશ્યુઓ આમાં સંક્ષિપ્ત રસ લે છે અને નિ-અંકી સત્રનો માટેની આને તાલીમશાળા લેખે છે.

ઉપર પ્રમાણે આપણાં એકાંકીના પ્રકારો અનેક વિષે છે. સંસ્કૃત, કે અંગ્રેજી કોઈ વિશિષ્ટ અસર તથા ગુજરાતી એકાંકી લખાય છે એમ કહેવા કરતાં, ઉપરના કોઈ વર્ગીકરણને અવગણી યથા માટે ગુજરાતી એકાંકી લખાય છે એમ કહેવું હકીકતની વધુ નજીક છે. આ નવી દૃષ્ટિએ અવલોકતાં બીજા નાટ્યરોપીઓને પશુ આથી વિશેષ કાંઈ સૂચવાનો અવકાશ પશુ છે.

દિઅંકી, ત્રિઅંકી ને ચતુરંકી વિશે હવે પછી.

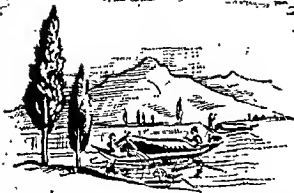

સાઇડ વીંગ

રસ્તાનું કવર

જૂની રંગભૂમિ ઉપર ફેન્સ પર આ મુજબના પડકારો અને વીંગ ચિતરવામાં આવે છે. આ રસ્તાના કવરને તખતાના ઊંડાણમાં ગોઠવી તેના ઉપર પ્રકાશ દેઠવાથી વાસ્તવિક દૃશ્ય રચી શકે છે.

સન્નિવેશ

લેખક :

શ્રી નારાયણ મિસ્ત્રી

★

રંગભૂમિ ઉપર એક નાટક રજૂ કરવું એ કેવું અપરંકાઈ છે. એને નેએ નાટક રજૂ કરે છે તેમને જ પૂરા ખ્યાલ હશે. બાકી નાટક જોવાથી, તેની અંદર એક પછી એક આવતી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવતો નથી. આપણે નાટક જોઈએ છીએ ત્યારે તો ફક્ત નાટક સારું છે, ખરાબ છે, બધે છે, જમણું નથી, વધુ પડતું રમુજ છે અથવા બહુ જ ગંભીર છે એટલે જ વિચાર કરીએ છીએ. આવી આવી વસ્તુ ઉપર આપણું ધ્યાન ખાસ દોરાય છે. પણ એ નાટકને રજૂ કરવામાં શી તકલીફ પડી હશે, તેનો ભાણે જ વિચાર આવે છે. તકલીફ આવે છે, છતાં એ તકલીફનો સામનો કરીને પણ નાટકો રજૂઆત પામે છે, એ નિર્વિવાદ છે.

એક નાટક તૈયાર કરવામાં અનેક જૂદા જૂદા વિભાગો હોય છે. દાખલા તરીકે સાધનસામગ્રી, વેશભૂષા, રંગ-ભૂષા, પ્રકાર-આયોજન સંગીત, જાહેરાત, પેન્ટિંગ, સન્નિવેશ વગેરે, અને એમાં જૂદા જૂદા જુદા કામ કરતાં હોય છે. એમાં સન્નિવેશ વિભાગની મારા અનુભવની થોડી વાત કરું છું.

ફિજરોઈ જ્યારે એક નાટક પોતાના હાથમાં રજૂઆત માટે લે છે, ત્યારે તે વાંચ્યા પછી, તેની કષ્ટનામાં સમજાવે ફરેક વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જાય છે, સાથે સન્નિવેશનો પણ આવી જાય છે. તેમ છતાં પણ પોતે વેશભૂષા, પ્રકાર-આયોજન, રંગભૂષા, સાધનસામગ્રી, 'સન્નિવેશ' આ બધી વસ્તુની જવાબદારી કલા-ફિજરોઈ ઉપર છોડી દે છે. અને ખરેખર આ જવાબદારી કલા-ફિજરોઈની જ હોય છે. પણ ધણી વખત એવું બને છે, અથવા તો ધણી કલા-ફિજરોઈ એવા હોય છે કે જે કિંમતો અથવા પોતાનો મન આપીને જ છુટી જાય છે. ત્યારે ધણી વખત કલા-ફિજરોઈ જાતે પોતાની હામતી આપે છે અને ખાસતી ફિજરોઈ નાટક વાંચે ત્યારથી તે નાટક કુટું

બજવાઈ જાય ત્યાંજુથી કલા-ફિજરોઈ પોતે પોતાની જવાબદારી સંભાળી લે છે.

ખાસ કરીને કલા-ફિજરોઈ પહેલાં તો એણે આખું નાટક વાંચી જવું જોઈએ. લેખકનો કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી લેવો જોઈએ. નાટકની સામાજિક અથવા ઐતિહાસિક વસ્તુ, વાતાવરણ, દેહી, કાળ (Period) રચના, પૌષ્ટિક, રંગભૂષા, સન્નિવેશ, સાધનસામગ્રી વગેરેનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યારબાદ નાટકમાં આવતાં પાત્રોની અકિતગત રંગભૂષા, પહેરવેશ તેમ જ તેઓથી વપરાતાં ફરનિયર અને સાધનસામગ્રી, આ બધાનો વિચાર કર્યા પછી જ સન્નિવેશનો વિચાર કરવાનો

શ્રી નારાયણ મિસ્ત્રી

હોય છે. આ વિચારણાઓ બાદ તેની ડિઝાઇનો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પણ નાટકોમાં એક જ સન્નિવેશ હોય છે, ત્યારે કેટલાક નાટકોમાં બે, ત્રણ, ચાર કે છ સન્નિવેશ પણ હોય છે. આજકાલ તો લગભગ એક જ સન્નિવેશવાળાં નાટકો થાય છે, અને એ પણ દીવાનખાનામાં જ. પણ જ્યારે જ્યારે ઐતિહાસિક નાટક હોય અને એ નાટકના સન્નિવેશ અને રંગભૂમિનો વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે કલા-દિગ્દર્શકની જવાબદારી પણ જ વધી પડે છે.

પ્રથમ તો કલા-દિગ્દર્શકે જે રંગમંચ પર નાટક બજાવવાનું હોય ત્યાંનું માપ કાઢવું પડે છે. પછી અભિનયને માટે પૂરતું સ્થાન મળે તેનો વિચાર રવેા પડે છે. ત્યાર પછી ફરનિયરની જગ્યા અને સાધનસામગ્રીની જગ્યાઓ નક્કી કરવી પડે છે. એ સિવાય સન્નિવેશમાં ખારીખારણાનો અને આખા સન્નિવેશનો ખ્યાલ કરવાનો હોય છે. તેમ જ બીજી નાની નાની વસ્તુઓનો કે જેને નાટકના સંવાદ સાથે સંબંધ છે તે ખંધતિ જ ખારી-કાષ્ટા વિચાર કરવાનો રહે છે અથવા એ સિવાય જ્યારે બે ત્રણ કે ચાર સન્નિવેશ હોય ત્યારે બીજા ત્રીજા ક્રમનો વિચાર એને મોકલવા માટે જોઈતો સમય, જલદી પહોંચી શકાય તે માટેની રીત, એવું ફિટિંગ વગેરે ઇશુ જ જવાબદારીઓ ધારણ કરવી પડે છે.

આ બધી જ પ્રાથમિક વિચારણાઓ બાદ તેને ડિઝાઇન રૂપે કાગળ પર ઉતારવામાં આવે છે. તે બધી જ ડિઝાઇનો કાગળ પર પેન્સિલથી ચીતરીને દિગ્દર્શક સાથે નક્કી કરવી પડે છે, કારણ કે એમાં ફેરફાર અને ફિગ્ઝલ્કનો નવાં સુધેનોની આવશ્યકતા હોય છે. અને આ ડિઝાઇનનું કાચું પત્થા પછી, તે પ્રમાણે સન્નિવેશનું એક નાનું મોડેલ (Miniature set) રંગમંચના માપ પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે. અને આજ મોડેલ પર ફલર સ્ટીમ પણ નક્કી કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી દિગ્દર્શક રિફર્સલ કરવાની શરૂઆત કરે છે.

એક વાત મારે ન કહેવી જોઈએ પણ કહેવાનું મન થાય છે; તે કહી દઉં છું કે આપણે ત્યાં ઉપરોક્ત કથનાનુસાર ચલું જ નથી, પણ એથી વિરુદ્ધ જ ચાલ્યું છે. પહેલાં તો ત્રણ ચાર મહિના રિફર્સલ ચાલે છે અને નાટક રજુ કરવાની તારીખ પાસે આવે એટલે દિગ્દર્શક આખા નાટકને ટૂંકમાં મોટેથી કલા-દિગ્દર્શકને સમજાવી દે છે. રિક્ષે પણ એક દિવસ વાંચવા

આપતા નથી અને કહે છે કે: “જુઓ, મેં વાત કરી એ ઉપરથી તો તમે સમજી ગયા હશે. ફક્ત બે ખારણા જોઈએ. કોઈ પણ એક ખાનુમાં ખારીની ખાસ જરૂર છે... કારણ કે એના ઉપર ખિન્નેસ છે... એક દાદરા જેવું કંઈક જોઈએ એ પણ જરૂરી છે. એમ સમજોને કે દસ પંદર હજારનો આસામી રહેતો હોય તેવું એક ઘર જોઈએ.” પછી કલા-દિગ્દર્શક પૂછે કે “આ તમારું નાટક ક્યારે છે?” તો જવાબમાં કહેવારો “એમ સમજો કે આજે સાત તારીખ ધ્રુવે, તો ચૌદમી તારીખે સાંજે નાટક છે. હા, જુઓ મને વાદ આપ્યું. આ તો મેં પહેલા સીનના દીવાનખાનાની વાત કરી. બીજે સીન પણ છે અને સીન બદલાવવાનો સમય મળતો નથી, કારણ કે ઇન્ટરવલ નથી એટલે જેમ અને તેમ જલદી બે મિનિટમાં સીન બદલી નાંખવો પડી.”

“હા, હા, પણ બીજે સીન શું છે, તે તો કહો.”

“એમાં એમ સમજોને કે ખાસ કંઈ કરવાનું નથી; એક સાધારણ ગરીબનું ઘર છે, માટીની દિવાલ હોય તે તેવું! અને દિવાલો સાધારણ વૃક્ષો ફૂટેલી હોય. બીજા બાજુ વરંડા જેવું દેખાય છે, ત્યાંથી બહાર જવાનો રસ્તો હોય. આ બાજુ એક એકલા જેવું કંઈક પણ, બાંકડો મુકરો તો ચાલશે અને એક ખારણું જોઈએ. જેમાંથી આવવા જવાનું છે અને બીજી બેવાર વસ્તુ છે જે પ્રોપર્ટીમાં જોઈએ છીએ. તમે આપડીયા જ આપજોને વૃક્ષો ખાટો, ઘંટી, વગેરે... વગેરે. તમે વિચાર કરજો, તે પછી આપણે નિરાતે એસીને વિચારશું.”

કલા-દિગ્દર્શક જવાબ આપે છે. “હું એમ કહું છું કે આટલું બધું કરવાનું છે તો વિચાર. ક્યારે કરશું? દિવસ ફક્ત સાત જ ખાકી છે. એમાં ડિઝાઇન ક્યારે કરશું, મોડેલ ક્યારે બનાવશું અને સેટ્સ ક્યારે તૈયાર કરશું?”

“અરે મારા ખાઈ, એ બધું શા માટે? મેં તમને આપડીયા આપી દીધી છે. ગમે તેમ આમ તેમ કરીને ચલાવીશું. તમે સેટ્સ બનાવવાની તૈયારી કરો ને! તે તારીખે સેટ લગાડી આપો... અરે તે તારીખે તૈયાર ન ચાલે તો ચૌદમી તારીખે લગાડશો તમે ચાલશે.” નાટકના દિગ્દર્શકજી ઉચ્ચાચ.

કલા-દિગ્દર્શક વિમાસણમાં પડી કરી જવાબ આપે છે. “અરે વાહ, તમે તો કમાલ છો. ચૌદમી તારીખે સેટ

લગાડુ તે કેમ આવે? એક દિવસ આખો રોડ લગાડતાં થશે. પછી તમે રિહર્સલ ક્યારે કરશો?”

“ના બાઈ ના તમે સમજતા નથી. મારે રિહર્સલ નથી કરવું. આપણી પાસે સમય ક્યાં છે? એ બધું હું સમાજી લાઇધ. તમે ચિન્તા ન કરો.”

“પણ તમે એન્ડ્રી, એક્રીટ, બિએસ. ફર્નિચરની પોલિશન, રોડનું ખદ્દવા માટેના સમય...આ બધું...”

“એ બધું થઇ જશે. તમે એ ચિન્તા ન કરો. તમારું કામ” તમે અત્યાચારી થઇ જશો.”

જ્યારે જ્યારે મને આ જાનના અનુભવ થાય છે ત્યારે ત્યારે આ જાનના નાટકો કરનાર પર હસતું આવે છે. અને બીજી બાજુ કુખ પછી થાય છે કે નાટક સાથે બીજી બધી જ વસ્તુ અગત્યની તે છતાં આમ કેમ થાય? અને આમ થાય તો એમાં બૂલ કોની? એવાં નાટકની સંજ્ઞામાં મોટા ફટકા પડે છે. કારણ કે નાટકમાં કામ કરનાર પાત્રોને હેતુ દિવસ મુખી પોતાને શું કરવાનું છે, કે ક્યાં કર- નિયત છે, અથવા તો ક્યાં રોડ અને તેના બારીબારણાં છે, ક્યાંથી એન્ડ્રી એક્રીટ છે, એ ખબર જ નથી હોતી એ પાટનું આ બધાની સાથે રિહર્સલો થવાં જરૂરી છે. આના ઉપર તમે મને તેટલા મહિનાઓ મુખી રિહર્સલ કરો તો તમારો દિવસો તો બૂલ થવાની જ. છેવટે કંઈ નહીં તો એના અભિનયમાં ઓછા આવી જશે એ પણ એક હકીકત છે.

ને પહેલેથી ડિઝાઇન નક્કી કરીને, મોડેલ બનાવીને, દરેક પાત્રને એ મોડેલ બતાવવામાં આવે તો દરેકને પોતાની ક્રિયા અથવા બિએસ કરવા માટે મદદરૂપ થઇ શકે છે. રિહર્સલ પોતે પણ આ મોડેલ ઉપરથી બીજી ઘણી અગત્યની સ્થાનાઓ કરી શકે અને આમ આખા નાટકનું કાર્ય ઘણી સહેલાઈથી પાર પડે છે.

સામાન્યતઃ સનિવેશ પર વિચાર કરીએ તો નવી રંગભૂમિ ઉપર અને જૂની રંગભૂમિ ઉપર હજી પણ સનિવેશમાં ઘણો જ તફાવત છે. અને એ સિવાય નવી રંગભૂમિ ઉપર આજકાલ સનેટરી-પ્રતિકાત્મક-રોડનું પણ અખતરો થયા છે અને હજી થાય છે. એ એક પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિ છે અને એ ઉપરથી જ એ અખતરો કરવાનું મન થાય છે. પણ એ અખતરો દરેક નાટકો માટે નહીં છે; કારણ કે ને નાટકમાં એ જાતની ચર્ચના હોય તો જ એ સાડું લાગે. વળી આ પ્રતિકા-

ત્મક સનિવેશ ને પ્રેક્ષકો ન સમજી શકે એટલો કિલ્લ હોય તો તે એક ખોટી રીત છે, કારણ કે સનિવેશ એ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને નાટકને મદદરૂપ રોડ, કાળ, સ્થળ, સ્થિતિ વગેરેના ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને આપે છે. ને એ ખ્યાલ પૂરતો ન આવે તો પ્રેક્ષકોને નાટક સમજવામાં મુશ્કેલી પડે અથવા તો કંઈક ખૂટે છે તેમ લાગ્યા કરે.

જ્યારે હું આ ક્ષેત્રમાં આવ્યો ત્યારે મારા એક મિત્ર સાથે અમે સનિવેશ માટે ચર્ચામાં ઉતરેલા. મારા એ મિત્રે મને સમજાવ્યું કે સનિવેશ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેના ઉપરથી પાત્ર કોણ છે, કેવું છે એ કદી ચર્ચાય છે. સનિવેશ એટલે રંગભૂમિ ઉપર કોઇપણ સ્થળ અથવા તો કોઇપણ જગ્યા રજૂ કરવી તો. પણ એ સ્થળનું દર્શન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ, જેથી પ્રેક્ષકોને એ સમજતાં વાર ન લાગે. ઉદાહરણ તરીકે એક દારૂ-ડિયાનુ ધર હોય, તો તે જગ્યાએ દારૂડિયા જ રહે છે એમ સનિવેશ પરથી જ જણાઇ આવવું જોઈએ. એક ગાનારીને ઓરો હોય, તો પણ એની છાપ પડેલ ખુશ્તી જ તરત પ્રેક્ષકોનાં મન પર પડી જાય એ જાનના સનિવેશ હોવો જોઈએ. તમે જરૂર વધારના બીજા ભાગ કરો અને મુખ્ય મુદ્દો બૂલી જાઓ એ ન આવે.

ત્યારથી જ એ મિત્રની વાર્તા મારા મનમાં સંચોદ રીતે જગાઇ ગઇ છે કે ખોટા ભાગ ક્યાં વગર સ્થળ કાળ લક્ષમાં રાખી જરૂરી વસ્તુઓને જ રજૂ કરવી, અને એથી જ આખા વાતાવરણને ખ્યાલ આવી જાય છે.

એ સિવાય સનિવેશમાં ને જૂની રંગભૂમિની થોડી ઘણી ટેકનિક નવી રંગભૂમિમાં આવે તો હજી જ સનિવેશ અત્યારે અને છે એમાં પણ વધારો થાય અને એમ જ જૂની રંગભૂમિ નવી પારથી થોડું ગ્રહણ કરે તો પણ ઘણો ફેરફાર થાય, અને એ અત્યારે જરૂરી છે.

આપણા રિહર્સલોને ને થોડી ઘણી Sceneries જાણ સેના પેઇન્ટિંગવાળી વાપરવાની છટ મળે તો તેની ઘણી જ જરૂર છે. એક બારીમાંથી જ્યારે પાશ્ચાત્યિકા દેખાતી હોય ત્યારે ને એક પેઇન્ટ કરેલો પડદો મૂકવો હોય તો ખરેખર ઉંડાઇ દેખાય. અથવા તો સનિવેશ પણ જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં પરચેક્ટીવ બનાવવામાં આવે તો પણ સાચી અસર આપી શકે. ઘણી

(અનુસંધાન પાના ૨૧ ઉપર)

મારો જીવિત

લેખક :

શ્રી ચંપકલાલા

(પ્રવાસી નાટકમાં 'નવમ જલસા')

રંગભૂમિ એક અજ્ઞાત દુનિયા છે, જેમાં એક દિવસ તરુઆર ક્લાકો માટે રાજ થવાનું સર્જન હોય, તો બીજા દિવસે ખલે ઝાળી બેરની અને હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ 'અહાલ્લેક'ની ધૂન જગવવાની હોય અને કો'ક દિ વળી ચિત્તમ અવસ્થાને આંગમાં ઊતારી, અધર્મગાંડાનો અભિનય કરવાનો હોય...હા...માત્ર અભિનય. ને હું છું તે હું નથી પરંતુ જગતમાં ને જાતમાં, ને સ્વભાવમાં, ને રીત-રસમાં માનવો ફરી રહ્યાં છે એ ગ્રીસકાને દેખાડવા માટે સ્વાંગ સંજ્ઞાવો હોય છે અને એનું સર્જન એવું સંપૂર્ણ હોવું બેઠકને કે ને હું નથી છતાં હું તે જ છું એવી પ્રતિત્તિ, એવી એકરૂપતા બેનારના માનસપટ પર અંશિત થાય. એમાં જ અભિનયની સાથેકતા છે, કલાદેવીની સાચી આરાધના છે.

સંસાર પણ એક રંગમંચ જ છે ને! કોને ખબર હતી કે એક સિટી મેનિસ્ટ્રેટના બનીજ ને ડોક્ટર હતા તેનો પુત્ર રંગદેવતાનો સેવક બનશે! મારો જન્મ તા. ૨૭-૬-૧૯૧૩ને દિવસે સુરત જિલ્લાના મારા મેડાળ વેરમા ગામમાં થયો. મધ્યમ સ્થિતિ છતાં કુટુંબમાં કેળવણી અને સુસંસ્કાર હતા એટલે બહુતર અને છવનનું ઘડતર ઠીક થયું. બાળપણમાં શિક્ષણના શોધાન પર ચડતાં સાથે સાથે રંગભૂમિનાં એ જાદુઈ રંગમંચનું

પણ આકર્ષણ થયું. કુટુંબના વડા, મેનિસ્ટ્રેટ હોવાથી સુરત આવતી દરેક નાટક કંપનીઓનાં નાટકો જોવાનાં આમંત્રણે મળતાં. આંગળીએ વળગાડી મને પણ નાટક જોવા લઈ જવામાં આવતો. વડીલોને મન બાળકને બે ઘડી આનંદ આવશે પણ નાટક પૂરું થયા પછી ઘેર આવતાં એ બધાંય દરેકે મારી કલ્પનામાં નાચવા લાગતાં, ટમટમ થતી મારી આંખો સામે એ નાટક ફરી ભજવાતું, સંવાદોના પડખા ઉડતા અને ગીતોનાં ગુંગન કાનમાં ગુંજતાં. એની વ્યાપક અસર મારા બાલમાનસ પર સચોટપણે ધર કરી ગઈ. સમજણે થયો અને નવ વર્ષની વય હતી ત્યારે પ્રથમ નાટક, રાયલ નાટક - મંડળીનું 'એક જ વૃક્ષ' જોયેલું. સોરાળજી કાનક, રતિલાલ, પ્રભાસંકર (રમણી) તથા પરશોતમ એ કલાકારોનો ઉચ્ચ કોટીનો અભિનય આજેય મને સાંભરે છે. સાચી કલા સદા ચિરંજીવ રહે છે એનો આ પૂરાવો છે. એ નાટક માંનો "નાગદો" (વિલન પાત્ર) ખૂબ જ ગમ્યો હતો અને ૧૯૪૧માં જ્યારે આશ' નૈતિક નાટક સમાજે એ નાટક ભજવ્યું ત્યારે એ પાત્ર મેં માગી લીધું હતું.

આવી રીતે હું મારી કલ્પનાનાં મિનારા બાંધતો હતો ત્યારે વડીલો મને પૂછતા :

"ચંપક, મોટો થઈને શું થવાનો ? કોલિસિટર કે ડોક્ટર?" વગર સંકોચે મેં જવાબ આપ્યો હતો :

"હું પણ 'ટર' થઈશ અને તે એક્ટર"

મારી એ વાતને વડીલો બાળકની બોલી બણીને હસી કાઢતા પણ ને કુદરતને મંજૂર હતું એ કેમ બંદલાવી સકાય! મારો સંકલ્પ દૃઢ બન્યો અને તેનો પ્રથમ પ્રત્યાઘાત મારા બહુતર પર પડ્યો.

એક વખત 'સર વસંતકુમાર' નાટકની જાહેરાત વ.ચી. એમાં મુખ્ય ભૂમિકામાં મોહનલાલા ઉતરવાના હતા. એમને જોવા તાલાવેલી જાગી. મિત્રને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જઈ છું એમ કહી પુસ્તકો સાથે લઈને પીટ કલાસમાં ગેસીં એ નાટક જોયેલું, પરંતુ એક જ ચંક ધારણ કે ધરમાં સખત કાયદો હતો કે આડ વાગ્યા સુધીમાં ઘેર પહોંચી જવું બેઠક અને બહારગામમાં ખેલો સાંજના છ વાગ્યે શરૂ થતા. આ ૧૯૨૮-૨૯ ની સાલ હતી. બીજા બે ચંકો જોઈ ન શક્યો એનો વસવો મનમાં રહ્યો કરતો અને એક વખત તો ઘરમાંથી બાગી જવાનો અખતરો પણ કર્યો પણ એ અખતરે અખતરનાંકે નીવડ્યો. કાદરમાં જગદીશ ફિલ્મ કંપનીની મુલાકાત લઈ, નાસીપાસ થઈ પાછો હું ઘરને આંગણે આવી બેઠો રહ્યો. પિતાજીએ પૂછતાં મેં સાચું કહી કાઢ્યું

વાસનાનાં વહેણમાં ચીજાની ભૂમિકામાં

હી દાખી. મારા આ શોખને તેઓ સારી રીતે જાણના હતા એટલે માથું અતરના વેગને રોકવાનું એમને હિંમત ન માનું પણ મને સલાહ આપી કે કોઈ પણ અન્ય કુશરતું પ્રમાણુપત્ર મારે મેળવવું જેથી નાટકમાં કદાચ કાવટ ન આવી તો બીજા ક્ષેત્રમાં છુવનનું નાવ સરળતાથી ચાલી શકે. મેં એ આજ્ઞા માથે ચાડી. બીજા પોરણ મુખી અત્યાસ કર્યા પછી સૂતની પારખ ટેનિસ ક્ષાણમાં હશેટ્ટીક-મહેનકસ કોર્સ લીધો. મનુ' કહું તો રમખંડ સાથે પ્રકાશ-આવોજન નેડાયેલું છે અને તેમાં પણ હશેટ્ટીસિદીના નિદેનીકી તરફ પોરણ છે મારે એ લાઇન પસંદ કરી. પણ નમીજ એ અત્યાં આગળ હતું. એ વખતે ૧૯૩૦ની આસાદીની ચળવળ ચાલુ હતી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું 'તુરસામયુ' બાળ્ય સાંખગીને દેશબંધિત તત્વન ધર. સાચાને નિર્લક્ષ્યે આપી અને ચળવળમાં નેડાયો. વાનરકેનારી કમાન બન્યો, લાડીઓ આપી અને કોશ-અપમાં પૂરાયો. એમાંયે એક બનાવ તો જાણુવા જેવો છે. મારા પિતાથી જગુભાઈના કાકા જેઓ ૧૯૨૬ દલાસ સિદી મેજિસ્ટ્રેટ અને બ્રિટિશ સરકારના વકાદાર નોકર તથા ધારાસભાના સભ્ય હતા તેઓ લાડીઓ ચલાવવાનો હકમ હોખતા અને એ લાડીઓ મારા પર પિંજાતી. ખરેખર જાહે નાટકનો કોઈ સિન બજવાતો હોય એના જેવો જ એ પ્રસંગ હતો.

એ પછી કુરસદના વખતમાં એરોપ્રાઇ પ્રિન્ડેંએ એ વખતે નવું હતું તે શિખ્યો. સાથે હશેટ્ટીસિયન પણ

બન્યો. પરંતુ પ્રમાણુપત્ર મેળવ્યા પછી તબુ મરિના મુશી કિયાતક જાન અને અનુભવ મેળવી પરીક્ષા આપવાની હતી એટલે એક અવેતન નાટક મંડળો 'નવનુવાન નાટક મંડળ' માં કામ કર્યું અને તેમાં અખિનય મારે પણ સૂતમાં મારી ખ્યાલિત પ્રાપ્ત કરી.

૧૯૩૨માં આપું નૈતિક નાટક સમાજ સૂત આપી એમાં નેડાયાર પિનાચીની સંખ્તિ મેળવી. પણ એાળખાણ વચર મને કોણ કાખત કરે! પણ મારી નિષ્ઠા કાવમ હતી. એક દરજી મિત્રને આપું નૈતિકના કોર્સી, સાચજી મ સ્પરસાથે પદિયય હતો તેમની લાગવત્રે માસિક રૂ. ૧૫ના પગારે વુ ૧૫નીમા નેડાયો. ત્યાં મને ધંધાદારી નાટકો ફની રીતે રજૂ થાય છે, કેટલા ખાનાંઓ હોય છે અને અખિનય તથા કિન્દેનનું કંઈ પોરણ હતુ એ શિખવા મન્યું. જ મરિના બાદ અમદાવાદમાં હશેટ્ટીસિયનની પરીક્ષા આપી અને કોન્ડ કલાસ વાયરોનનું લાઇસન્સ મેળવ્યું. કંપનીમાં લાઇસ-પાણું અને મિનરી વિમાનમાં પણ કામ મને કોંપાનું. પરંતુ જે મારી તખના હતી તે અખિનય દાખવવાનો મોકો મળતો નહિ કશયુ કંપનીમાં સામાનવગતાઓનું જોર વધારે હતું. એક બચિનએ મને એવી ટોકાર પણ કરેલી કે—

“જનવ, જનવ. ૫૪૩ પેલિયા ફેરતી ખાવ; ૧૯૫૨માં પણ તમે એકદર નહિ યાઓ.”

દીસો પોંચો માખુસ આવા પ્રદારોથી ચોતાના ક્ષેવમાંથી કમખી જાય. દા. મને પણ એમ થયું હતું કે અવી વચર કષ્ટે સ્ત્રી મમય ખરખાદ કરવા કરનાં સૂતના પાવર-લાડેસમાં અથવા કોઈ હશેટ્ટીક કોન્ટ્રેક્ટરને ત્યાં નેડાયું હતું અને અવેતન નાટક મંડળો સાથે નેડાયું રંગમુખિનો શોખ પૂરો કરવો જ્યાં નાં નાટક મુખી પીરજ દાખવાનો નિયમ કર્યો.

ત્યાં તો ૨૨ શ્રી. જનમને સૂતમાં ગુજરાત કલા મંદિરની રધાપના કરી એની મદેશન વાંચી.

“નવું ને જૂનું”

દ્વિઅંકી નારિકા

લેખક: કિન્દેનક: શ્રી જામન

દ્વિઅંકી નારિકા રંગમુખિની ફિનિયામાં ખરેખર આ નવું જ હતું. શ્રી જામનભાઈનું નામ તો મેં મોંઝગેલું અને નારિકામુખના એ પ્રવતકને જોયા, મળવાની મને જિલાસા ધર. મારા પરમ મિત્ર શ્રી જોગિત-

બાઈ વખાવિયા જેઓએ મારી ચકિતઓ પારખેલી તેમણે મારે વિશે શ્રી જમનભાઈને વાત કરી. તેમણે મને બોલાવ્યો અને કહ્યું.

“પ્રથમ મારી નાટિકા તમે જુઓ.”

બીજા દિવસે મેં ‘નવું’ ને જુવું નાટિકા જોઈ. એમાં મને આદર્શ અને સાચી કલાનાં દર્શન થયાં અને મેં જ્ઞાનવાને નિશ્ચય કર્યો. એમણે પરીક્ષા લીધી અને મારામાં દેવન દેખાવું. મને પૂછ્યું:

“શું પગાર લેશો?”

મેં કહ્યું “મારે તો કામ સિખવું છે. ખીસ્તા ખરચીના પાંચ રૂપિયા આપશો તો પણ ચાલશે.”

એમણે રૂ. ૨૫૫૦ પગારે રાખ્યો. જેનાં નાટકોએ રાજ્ય નાટક મંડળી દ્વારા સમાજમાં હાહાકાર મચાવ્યો એવા પ્રખર નાટ્યકારના હાથ નીચે મને ધણું ધણું જાણવાનું મળ્યું. એક દિવસ એમણે મને પાસે બેસાડી કહ્યું:

“જે દીકરા, નાટકમાં પાત્ર મળે એટલે એના સવાદો ગોપટની મ કદ ગોળી જવાનાં નથી. સૌથી પ્રથમ તો એ પાત્રને સમજાવે, એના પર વિચાર અને મનન કરવું.”

મને પછી એમણે “સંવાદી યુર” નાટકનાં જુદાં જુદાં પાત્રો, એમની વિશિષ્ટતાઓ, રંગદંત્ર વિશે મને હમજીય આપી. એ પાત્ર એ રીતે રજૂ થાય તો જ પ્રેક્ષકોનાં માનસને સ્પર્શે, માટે એની રજૂઆત અને ભજવણીના પાઠ પણ મને એમના તરફથી મળ્યા. જે શરૂકર્મી હતી એ આપી અને મેં એમને માત્ર યુરપદે રચાવ્યા. એ પછી ‘વાસનાનાં વહેણ’ નવું નાટક રજૂ થવાનું હતું એમાં મને વીજાની મુખ્ય ભૂમિકા આપી. કંપનીનો આખો સ્ટાફ મારી વિદ્ય હતા. એમાં દસમિનિટની સ્વયત કલમે (Soliloquy) હતી અને તેમાં જુદા-જુદા ભાવ બતાવવાના હતા. ઉપરાંત શ્રી લાલજી નંદા સાથે ૪૦ મિનિટ મુખી એક પ્રસંગ ચાલતો હતો. રંગ-મંચ પર અમે બે જ હતા અને “આ મારી જીવ યદ્ય. એ જીવ કેવી રીતે યદ્ય?” એટલા ઉપર જ અમારું મનોમંચન હતું. શ્રી જમનભાઈ સાથે ચાર વર્ષ ગાળ્યાં અને મારા પગાર વધારીને રૂ. ૧૨૫૦૦ એમણે કર્યો. નાટિકાઓમાં એમને ખૂબ જ ક્રાંતિ મળી પણ કદાચ ન મળ્યાં અને ૧૯૩૭માં મુંબઈમાં એ કંપની બંધ થઈ. એ વખતે મને પાસવાર કુખ થયું. આખાએ સ્ટાફને

તેઓ પોતાના જ ખાળકો હોય એમ રાખતાં. પોતે ખાતા એ જ અમને ખવરાવતા. એક પ્રસંગ જરૂર નોંધ લેવા જેવો છે. કંપની પોરબંદર હતી, આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી. અને મુંબઈમાં શ્રી જમનભાઈની પુત્રીનાં લગ્ન હતાં. તેઓ લગ્નમાં તો ન ગયા પણ પોતા તરફથી કાંઈ મોકલ્યું પણ નહિ. સ્ટાફે કહ્યું “બાઈ, તમારે જવું જોઈએ ત્યારે એમનો જવાબ હતો “તમારો પગાર આપી ન શકું અને હું લગ્નમાં મહાલવા કેવી રીતે જઈ શકું? તમે સૌ પણ મારાં ખાળક જ છો ને?” આવી માયા મમતા અમને બીજાં કોણ હાખવવાનું હશે? અને મને તો એમણે ઘણી મૂડી આપી હતી. ‘શકડનાણું’ નહિ પણ કલાશિક્ષણ કે જેના આધારે આખી જિંદગી ચેરલા રજવામાં વાંધો ન આવે.

એ કંપની બંધ થતાં શ્રી દેશી નાટક સમાજે મને બોલાવ્યો. ત્યાં સ્વ. મોહનલાલાજી સાથે કામ કરવાનો મોકો મળ્યો. ‘સરદારખા’ નાટકમાં તેઓ બન્યા મજરાજ અને હું રૂપદિ. જનતામાં અવાજ ઉંચો કે આ તો સ્વ. પ્રહલાદ જેવું જ કામ કરે છે! અને એક રમુજ ઉપખરે એવું વાતાવરણ પણ ફેલાયું. મોહનલાલા અને ચપકલાલા એ બંને નામને હોડે ‘લાલા’ આવતાં લોકવાયકા યદ્ય કે ચપકલાલા એ તો મોહનલાલાના પુત્ર છે. અને ખરેખર મોહનલાલાજીની પણ મારા પર અપાર પ્રીતિ હતી. કોઈ એમને પૂછે તો તેઓ પણ એમ જ સર પૂરે કે-

“હા. હા. ચપક મારું જ બચ્ચું છે.”

અને એ નટવર્થ પાસેથી મને એક સરસ બોધપાઠ મળ્યો કે જે જે ભૂમિકાઓ હું ભજવતો એમાં એવું કયું શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હતું કે જે પ્રેક્ષકોને ગમતું! એ તત્ત્વનો વિકાસ કરી એને મારે માનું પોતાનું કરી લેવું અને એમ કરતાં પછી ભાવીના ગર્ભમાં રહેલી ભૂમિકાઓ આસાનીથી, સફળતાથી બજવી શકાશે. આને એની મને ખરેખરી પ્રતિતી થાય છે. એ વખતે આયર્ નૈતિકમાં સ્વ. પ્રહલાદની ભૂમિકાઓ શ્રી સોમનાથ કલ્યાણી કરતા. તેઓ દેશીમાં આવ્યા એટલે એમની જગ્યા ખાલી પડી એ પૂરવા શ્રી નકુભાઈજી મને બોલાવ્યો, રંગભૂમિની તસારીખમાં જે શ્રેષ્ઠ કંપનીઓએ ગણનાપાત્ર કાળે આપ્યો છે એવી કંપનીઓમાં મારી ગણના થયેલાં છે એ મારે મન આત્મનૃપિત્તો વિખાય છે. અને રંગભૂમિની મોનીસ વર્ષની મારી કારકિર્દીમાં વર્ષો

વખતેની સેવા મેં આપી. નૈતિકને આપી છે. અનુભવનું વિશેષ ઘડતર એ કંપનીમાં થયું. આ મોહનલાલાજીમાં સ્વર્ગવંસ પછી ને ને નાટકોમાં એમણે વાદ્યાર ભૂમિકાઓ કરી એ મને સોંપાઈ છે અને લોકોને એમની યાદા મારીમાં દેખાઈ છે એમાં મારું અહોભાગ્ય માતું છે.

૧૯૪૮માં આર્યનૈતિક બંધ પડ્યા પછી શ્રી પી. જી. ગાંધીએ બોમ્બે થિયેટરમાં શ્રી. લક્ષ્મીકાન્ત શરૂ કરી અને એમાં હું જોડાયો. એ કંપની શ્રી ઇરાનીએ ખરીદી લીધી. એ કંપનીમાં શ્રી પ્રદુષ્ક દેસાઈનું નાટક “અઘળી વાન” રજૂ થયું તેમાં રઘ્વીકાન્તની ભૂમિકા મેં કરી. એ મારી પ્રિય ભૂમિકા હતી. એ પાત્ર એવું હતું કે ને વંદ્યુરસો કરે તો મૂરખ દરે અને મિત્રકુલ યુરસેન થાય તો બાવલામાં ખપે. એટલે મયાંદા જળવીને કામ કરવાનું હતું. લેખકોને મારી એ જ વિશિષ્ટ છે કે જીવનનાં અનુવિધ પાસાં દુઝાડતાં પાત્ર તમે ચિતરો અને એ ચિતાર રંગભૂમિના ફેલક પર અથગે જીવંત ન કરી શકો એ તો અમારો કાન પડે. શ્રી ઇરાની સાથે ગુજરાત, કાશિયાવાડ અને કશકતા સુધી મુસાફરી થઈ. પણ આવાકની માતામેળ જામી નહિ અને બધા છટા થયા, કંપની બંધ પડી પણ હું કશકતામાં જ રહ્યો.

ત્યાં વળી એક કંપનીમાં હિન્દી અને ઉર્દૂ નાટકોમાં કામ કર્યું. એ તો જાણે દીક પણ મારવાડી બાપામાં પાઠ કરવાનો લાભ પણ મળ્યો. કલાકરને તો જીવનમાં જેટલા અનુભવ મળે એટલા ઝોજા. આખાએ જમતને એણે પોતાનામાં સમાવવાનું હોય છે એટલે દેશ પંદેશ, વિચરિષ બાપા અને સુખ-કુખના ને વાપરા વાપ એ બધાય પોને ગ્રહવાના હોય છે પણ શ્રી ઇરાની સાથે-સેણાદેણીને હજી સબંધ હતો તે ૧૯૪૪ તથા ૧૯૪૫ માં એમને ત્યાં કામ કર્યું, સાથે દિગ્દર્શનની જવાબદારી પણ સંભાળી પ્રવેશ કંપની બહારગામ જતાં હું મુબમમાં જ રહ્યો અને બારત નાટ્ય સમાજમાં મારા અનુભવોનો નીમોડ આપી રહ્યો છું. એમાં “છધરે ધર બદલ્યું” માં ગાંડા અનંતની ભૂમિકા મને બહુ ગમી. ગાંડા માણસોના પણ અનેક પ્રકાર હોય છે એટલે આ પાત્ર કષ્ટ અવસ્થાનું છે એ સમજીને જમવતું પડે છે.....જમવે જમવે છીએ... એ પછી તાંત્રોતરમાં જ “આરતીના દીવા” નાટકમાં મેં સ્વજીવન દિગ્દર્શાણનું પાત્ર જમવતું. એમાં માનવદેવાના પંચદાસ છે, એવું જોખપણ, એની લાગણી, સ્ત્રી અને

પુત્રો પ્રતેની મમતા, બાઈ પ્રતેનું વહાલ, એ બધું છે અને એના પ્રત્યેક સંવાદે કળાની સાચી પરખ થાય છે. એને કલા કહેા, શાખ કહેા, રોડી રળવાતું સાધન કહેા, ને કહેતું હોય એ કહેા પણ એ તો નકર હકીકત છે કે રંગભૂમિ એ સંસારનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે અને લોકો એવું સાચું દર્શન કરવા આવે છે. મારા અનુભવ પ્રમાણે વ્યવસાયી રંગભૂમિએ જૂના ચિત્રા છોડી વાસ્તવિક અને હેતુસક્તિ નાટકોની જ રજૂઆત કરવી જોઈએ અને નવી રંગભૂમિએ પણ એ વ્યવસાયી રંગભૂમિ પાસેથી શિખવાતું છે. આ એના મિત્રશુદી ને નવું સ્વરૂપ લેવું થશે એ જ સ્થાયી રંગભૂમિ બનશે. શ્રી જમનભાઈના જ શબ્દોમાં હું તો “નવું એ ડગલાં પાગળ હો અને જૂનું એ ડગલાં આગળ વધે તો કેવી સુંદર રીતે જોડાઈ જાય નવું અને જૂનું”. ☆

(સત્રિવેશ... .. પાના ૧૦ થી વાંચ)

વખત મેં જૂની રંગભૂમિની Sceneries જોઈ છે. જેની જોડાઈ સમજતી મૂકેલ થઈ પડે છે. તેવું કારણ એટલું જ છે કે ત્યાં એક જ જગ્યાએ એ પેહન્ટ કરેલો પારો વાપરેલો હોય છે. પણ એ જ જૂની રંગભૂમિ ઉપર ઘણી વખત જરૂર વગરની જગ્યાએ એટલું બધું Hard painting હોય છે, જેથી પાત્રોની પાશ્વ-ભૂમિકામાં એ લગ્ન જ બેઠું લાગે છે, અને એ પાત્રને અવરોધ પણ કરે છે.

ત્યારે નવી રંગભૂમિ પર તેનો ખ્યાલ ધણો જ રાખવામાં આવે છે. રંગમિત્રણ એ પણ નાટક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નવી રંગભૂમિ એક આધુનિક ડિઝાઇનનું દીવાનખાનું આગ્રેહ્ય રજૂ કરી શકે છે. ત્યારે જંગલ અથવા જંગીયાનાં દૃશ્ય હોય ત્યારે તો મારે ખરેખર કહેવું પડે કે જૂની રંગભૂમિ જેવું આપણે રજૂ કરી શકતા નથી.

હું કંઈ મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે અગ્રીયી ત્યાં ને ત્યાંથી અડી-જૂની પાસેથી નવી પાસે અને નવી પાસેથી જૂની સાથે મળે તો અવસ્થ રંગભૂમિના સન્નિવેશમાં નવીનતા આવે અને રજૂઆત કરવાની શક્તિમાં અત્યાર કરતાં ધણો વધારો થાય અને સફળતા મળે. ★

સાન્ધ્ય દીપિકા

શ્રી શિવકુમાર જોશી

સુશીલ પત્ની અને એકના એક કુલાંગાર પુત્ર
જન્મ-તના અકાળ અવસાન પછી અદ્યતન સપત્તિના
માસિક વધોત્ક શેઠ મનમોહનદાસે પિત્રાઈ રતનલાલને
બોળે લાઘવંશવેશે સજીવન રાખવા સંતોષ માન્યો. પરંતુ
ટૂંક સમયમાં જ તેમને રતનલાલની કૃત્તવ્યતાનો અનુભવ
થઈ ગયો અને ડોસો પશ્ચાતાપથી વ્યથા અનુભવી રહ્યો
હતો. રતનલાલ એકલો જ નહિ પરંતુ તેની પત્ની
લલિતા, દીકરી પ્રુડરિક અને દીકરી લાવણ્ય એ બધાં જ
એક જ પીઝાના પક્ષી હતાં. શેઠનું મન કે માન કોઈ
નળનડું નહિ, ડોસો એકલો અટૂલો હજાર નીભાવી
રહ્યો હતો. ધરના એક જુના નોકર અમથા સિવાય શેઠ
માટે કોઈને લાગણી રહી નથી. બંગલાના વિશાળ
બગીચાને એક ખૂણે એક ઓરડીમાં તાવમાં તરફડિયાં
મારતો અમથો પોતાની કબિયાતો પત્ની છત્રી
અને પાલક દીકરી મંજરી, મંજુ-સાથે પડ્યો
જો. ત્યાં શેઠ આવી ચડે છે. નાનકડી મંજુ માળી
તરફ સાથે જઈ ફૂલની માળા બનાવી શેઠનું સ્વાગત
કરે છે, શેઠને મજુ માટે ખૂબ હેતુ ઉભરાય છે. અમથા-
છને કહે છે: ‘ભાઈ તું ગરીબ શેઠો છે? ગરીબ તો હું
હું. મારા જેવો પરવશ કોણ? મારું તો બધું જ ખાલી-
ખમ છે બધું જ ખાલીખમ.’ મનની વ્યથા કાલવતા શેઠ
મંજુની અમથાછ પાસે માંગણી કરે છે અને પોતાની
પાસે રાખવા મંજુને લાઘવ ગય છે. અમથાછ આંસુભીની
આંખે એમને જતા જોઈ રહે છે. માળી લિલક અમ-
થાછને ધીમે અવાજે કહે છે કે: ‘બેલા, છતાં અત્ય
મોઢા મીઠા ગયા થા, શીર બી તુમ કયો ચપ ફેરે?
અમથાછ કહે છે: ‘ના હજી સાચો મોકો નથી આવ્યો.’
ત્યાં જ પહેલો અંક અંધ થાય છે.

હસનાર દિવસનો ગાળો વિલો છે. એક દિવસ શેઠ
મંજરી માટે મારાજને મિરકીટ લાવવા આજ્ઞા કરે છે
અને આટલા કારણસર જ કુટુંબમાં કલહ થાય છે.
મંજરીને લાવણ્ય કસડી પગથિયાં ઉતારાવી દે છે. શેઠ
મંજરી આઠ આરામ પુરતીમાં ફસાઈ પડે છે. રતન-
લાલને આ બધા ટોંગ લાગે છે. શેઠને કોઈ સેનેટેરિયમમાં
મોકલાવવાની વાટાપાટ સાથે છે. કલબના નવા ઓળ-
ખીતા ડોક્ટર અમીનની સલાહ લેતા માટે તેને ટેલીફોન
કરવામાં આવે છે. શેઠ જન્મ-તના મિત્ર તરીકે એને
ઓળખે છે તેથી રતનલાલ ઓળખીતા આગળ પોતાનો
પ્રખંપ પડકાર જવાની બીકે એ ડોક્ટર અમીનને
બોલાવવા ના કહે છે. પણ ડોક્ટર તો નીકળી ચૂક્યા
છે. રડતી ગભરવેલી મંજરી શેઠની હાલતની વાત
અમથાછને કહે છે. વફાદાર નોકર અમથો દોડતો શેઠને
જોડે મંજરી સાથે આવી પહોંચે છે. અને બંને
આખીએ કચળેલી પરિસ્થિતિ હાથ લેતા હાથ તેમ
રતનલાલને કહે છે, ‘રતનલાલશેઠ, જન્મવા પછી એસને,
મારી વાત પહેલાં સાંભળી લો. મારી વાત સાંભળ્યા

કથા વરતુ

જુજાતી નાટ્ય મંડળ થોડાં જુવાન નાટ્ય લેખન હરીકાંઈમાં અર્ધે દિરસે બીજી પારિતોષિક ભરૂતી
લેખક શ્રી શિવકુમાર જોશી કૃત ‘સાન્ધ્ય દીપિકા’ અને ‘મજુ’ છે. એની કથા વરતુમાં અભિવ્યક્તતા અને નાટ્ય
પ્રસંગોની દ્વારી પકડ છે. રંગભૂમિને ફેરે શ્રી શિવકુમારે ઝડપી પ્રગતિ સાધી છે અને ‘શુભંગલા’, ‘પ્રહાનલ’,
‘અનંત આધના’ અને ‘પાંખ વિતાતા પાંખો’ એ બધાં નિબંધો અને નાટ્યો તેમની કૃતિઓમાં સામેલ છે.

જાણી જમવાનું દિલ રહે તો જમવો.' કાલ્પિતો રોડપેસો આજ અમથાણ રોકાતો નથી. એ વ્યથા કાલરી દે છે, રોડક કરી દે છે.

“આઃ આઃ વર્ષથી સમસમી રચી હતો, બોલવાનો મારો મોઝ આપો નોતો, એટલે ચૂપ બેઠોતો. પણ અવે નો બોલું તો આ ઘરનું નમક ખાડું છે તેને દરામ થકું મોટા શેઠ! જા, મંજુ બેટા, દાદાજીના બોળામાં જન્મે બેસ, ...ડીંચી નહિ, એમ તો તું રજપૂતના પરના દુધ રોટલા ખખેને મોટી થઇ છે દીકરા; પણ હવે તારા હજના બોળે ચડીને તારા હજના રોટલા ખાતાં તને કોણ રોકે છે તે જોઈ હું નો! મોટાશય, તમને તમારો આ ઉપાર દીકરા જીવવા દે ત્યાં સુધીમાં મારી એક વાત દાંબળી લે. આ મંજુબેન તમારા પંડતું ફરજદ છે. તમારા દીકરા જન્મતનું ફરજદ છે.” મનમોહનદાસશેઠ પણ વાત એકદમ કેમ માને! રતનલાલ તો વાત તદન બચાવી છે કહી અમથાણને કદવા માગે છે ત્યાં જ ડોક્ટર અમીન આવી પહેંચે છે અને જાહેર કરે છે. મંગા મોરાણીની વિધવા દીકરી સાંતા, રોડે ત્યાં રસોઇ કરતી હતી, તેને સાંતા પુત્ર જન્મનથી પુત્રી થઇ હતી અને તેજ મંજરી. રતનલાલ સમસમી રહે છે અને રોડેનો પોતે એકો જ વારસ હતો અને રહેશે, કદી બંગાલામાં ગાવી જાય છે ત્યાં જ પડશે પડે છે.

ઉપરોક્ત બનાવને બાર બાર વર્ષ વડી મથા છે. મંજરી હવે આઠર ઓગણીસ વર્ષની થઇ છે, અને કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. મનમોહનદાસ હવે પચોતેર વર્ષ વડારો જ્યાં આઠ્યા છે. મંજરી દાદાજી પાસે જ રહે છે. રતનલાલ ક્ષધામાં રમ્યો પથ્યા રહે છે. પુત્રી સાવજ્ય, નુપેન્દ્રને પરણી સાસરે ગઇ છે. પણ સાવજીના અવધ ત્યાં નિરંતર આઠ્યા કરે છે. પુરંકિત સુપ્રીય માલિક. નમિતાને પરણ્યો છે. અને સહિતા ધરકામનો બોલ્તે દમોદર મુખ્ય ઉપાડી રહી છે. ત્યાં એક સવારે વજીહકાકા નવસરામ, સાવજ્યને લખે બંગાલાના દીવાનખાનામાં ઓલિયા આવી પહેંચે છે. આખું કુટુંબ આ બેઠેને જોઇ સ્વસ્થ થઇ જાય છે. ત્યાં નવસરામ ખજર આપે છે કે સાવજ્ય પોતાની સાસુને જેર આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પચાસ જવાથી તેને નુપેન્દ્રે એને પિંચર દાંડી પાડી હતી. આ જાગુ રતનલાલ મનમોહનદાસ સાથે ખેડી સંપત્તિનો પોતે જ સાથો હજાર છે એમ સ્વચીત

કરવા લખાણ કરાવવા માંગે છે અને બટકેલ બામણીની શાંકા પડતી ઓસાદ મંજરીને બહુ વર્ષો પોપી હવે જલડી પરણાવી દઇ મંજરીની દૂર કરવા ઇચ્છે છે પણ શેઠ દાદ નથી દેતા અને વજીહ નવસરામ સાથે પોતાનું વીલ કરી કરવા બીજા ખંડમાં ચાલ્યા જાય છે. ચતુર પુરંકિતને આની ગંધ આવી જાય છે અને ડોરો વીલ ફેરવી નાંચે તે પહેલાં તેનું કાસળ કાઢવા રોડના ચરખતના શીશામાં જેર બેળવી દે છે. પરંતુ તેની પત્ની નમિતાને આને અણસારો આપ્યો જ પડી જાય છે. એને કાંઈક ખરાબ થતું હોય તેવા બહુકારા વાગે છે. પણ એની આ ઘરમાં નવલકાકા કહે છે તેમ “સુસોચનાને શીર અંધ સ્વામી, ...ખરે વિધાતા તુજ કૃત્ય ખામી” એવી સિધતિ છે.

બીજે દિવસે મનમોહનદાસની પચોતેરમી વર્ષગાંઠ પ્રસંગે બંગાલાના દિવાનખાનામાં પાડી ગાલવામાં આવી છે. મંજરીની કોલેજના ગ્રેડેસર કુસુમાકર, નવસરામ વજીહ, ડો. અમીન, મંજરીની સહાધ્યાયિનીઓ અને અન્ય કુટુંબીઓ બેઠા છે. નૂત્ય, ભાષણ અને નમિતાનું બાજન પણ થાય છે. ચાન્નારાતની તૈવાદી થઇ રહી છે ત્યાં પુરંકિત ચરખનની ટ્રે તૈયાર કરતી મંજરીને જોઇ રહે છે. સ્વચયતા જાગવવાનું મચન કરતા પુરંકિત ને રતનલાલ તરફ નમિતાની નજર પડે છે અને લગભગ વાતોગો તામ મળે છે મંજરી પાસે એ ચરખત બનાવવાનું માંગે છે. મંજરી પોતેજ ચરખન તૈયાર કરવા ઇચ્છે છે. રતનલાલ નમિતાને ધરતી અંદર જવા કહે છે. થોડી ઢાળો એ સસરા અને સ્વામી તરફ જોઇ અકચ મૂંઝવણ અને વેદના નીતરી નજરે બારેલા તરફ જાય છે પણ અંદર ન જતાં ત્યાં જ યંબી જાય છે. ત્યાં નવસરામ-કાકા શેઠ મનમોહનદાસના નવા વીલ સંબંધે બોલવા જાય છે. રતનલાલ અને પુરંકિત પોતાને આ માન્ય નથી કરી ગ્રેકરી ગ્રેકે છે પણ કાચવાની વાન આવતાં ચૂપ થાય છે, જતાં પારકાની હાજરીમાં ધરતી વાતો ન ચર્ચાય એમ કહી વીલની વાતો બધ કરાવવા ઇચ્છે છે. મંજરી ચરખનના આસ લઇ, દાદાજી પાસે જતા કહે છે “દેસા બાર વર્ષ” દરમિયાન એમના દૈવાની હાંફે હાંખામી છું, એમના અંતરનમ વાસત્યના અમનપૂંદ અને આચારવા મન્યા છે, એમની શીશી જવામાં મારું જે લાગન પાસન થયું છે તે બહુ મંજરી તમ મો સમજા મારા અંતરના ખાવોની અલ્લિ હું એમને ચરો.

ભાઈ છગન;

એક સન્નિષ્ઠ કલાકાર

લેખક :

કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી

સ્વર્ગસ્થ ભાઈ છગનલાલના

નામથી તો હું પરિચિત હતો પણ એના કામનો અને સ્વમાનનો પરિચય તો છેલ્લા દોઢ દાયકાનો અને તે શ્રી દેશી નાટક સમાજમાં જોડાયા પછી

શ્રી દેશી નાટક સમાજે આ સમયમાં ધણાય નાટકો રજૂ કર્યાં. એમાં કેટલાય શોક્ષિય થયાં. ભાઈ છગને એમાં ભજવેલી યાદગાર ભૂમિકાઓનું વિવેચન કરવાની ભાજ્યે જ જરૂર હોય. હું તો એટલું જ કહું કે આ સમયમાં ભજવાયેલાં નાટકોમાં કેટલાક યાદગાર, કેલાક સામાન્ય કોટીના તો કેટલાક અત્યુચ્છી અને નિષ્ફળ પણ ખરાં. પણ એ નિષ્ફળ ગણેલાં

શ્રી છગન રામિયો

પણ સ્વર્ગસ્થ આપુલાંસમાજના સહવાસથી મળેલું જ્ઞાન, અભિનયશાસ્ત્રના માતા ભાઈ જ્યારંકરભાઈ પાસેથી મળેલું માર્ગદર્શન અને એમની પોતાની અભ્યાસી વૃત્તિ. આ સહયુક્તિના પરિણામે નાટ્યકળાની અટપટી આદીધૂરીએ એમને સરળ થઈ પડી અને એમના જવાબી યુગરાતી રંગ-ભૂમિને એવી ખોટ પડી કે જે ન પૂરાય. પરમપ્રભુ પરમાત્મા એમના આત્માને શાન્તિ આપે. ★

[સા.ધ્ય દીપિકા... ... પાના ૨૩થી ચાલુ]

અહીં છુ. કહી નીચી નમી દાદાજીને પગે પડે છે. મનમોહનદાસના મુખ ઉપર આનંદની આભા પ્રગટે છે. જેમણે હાથ આશીર્વા આપવા જોઈતાય છે. બારાવેશમાં મંજરી ખોલે જાય છે અને પોતાની અંજલિ અર્પવા દાદે ગુથેલી ફૂલતી માળા દાદાજીને પહેરાવવા મંગાવે છે. ત્યાં શરબત ગરમ થઈ જશે એમ સહન કરતો પુરુષ શરબતની ટ્રે લઈ મંજરી તરફ જાય છે. પરંતુ એ પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ નમિતા બારણામાંથી ધસી આવી શરબતની ટ્રે ઉથલાવી નાંખે છે. અને શરબતમાં ઝેર ભેળવવામાં આવ્યું છે એવો પોતાનો ચોક્કસ વહેમ જાહેર કરે છે. રતનલાલ અને પુરુષિંક દોષનો ટોપનો મંજરી પર નાંખે છે. ત્યાં બંધાની નજર મનમોહનદાસ પર પડે છે. આરામખુરશીમાં જ બેઠે બેઠે એમનું હૃદય ખંધ પડી ગયું છે, થોડી મિનિટો.

પહેલાં નવસરામ મંજરીને કહે છે 'એમનું સર્વસ્વ એમનું સમસ્ત એકલ' તને અપીને એ ચાલ્યા ગયા. આમ કહી શેઠના નવા વીતની એ જાહેરાત કરે છે રતનલાલ માથે હાથ મૂકી બેસી જાય છે. પુરુષિંક નિર્ધન બની જીવનું તે કરતાં મરવું સાફ 'એમ માની શરબતનો બારણો ડો. અમીન' પાસેથી જીંદગી બચાવે છે પણ પ્રયત્ન બચાવે અને છે. નમિતા કહે છે.

"કળી રીલી લઈ જીવનું ખૂબ. આકર્ષ લાગશે કેમ?" પુરુષિંક પૂછે છે, "મારી પત્ની થઈને મને ડામે છે? ત્યારે નમિતા જવાબ દે છે, "ડામીશ—મારું આજથી આપણા માર્ગ વુદા સમજાવે કે નમિતા તમારા જીવનમાંથી ખોવાઈ ગઈ છે. આંસુ સારતી મંજરી દાદાજી ખાટે તૈયાર કરેલો ફૂલહાર દાદાજીનાં ગળામાં પહેરાવી દઈ દાદાને અંજલી અર્પે છે. "દાદાજી, તમારી લાડકી મંજરીની આ છેલ્લી ભેટ સ્વીકારવાનું બૂટી ગયા? એટલી તો રાહ જોવી હતી?" ☆

સ્થળ : "ફરિર"નું આલોચન દીવાન ખાતે.

સમય : વતખાન.

પાત્રો : અપર્ણા, અનિલ, તુષાર, પરાશર, નાલંદા અને દિનેશ.

[પડોઠો ઉપર છે ત્યારે સોફા પર અપર્ણા અને અનિલ બેઠા છે. સામે જ

વિવિધ વાનગીઓથી ભરપૂર થાળ અને પ્યાસા રકાબી સહિત ગાની પેટ્રોલ છે. અનિલ મંદાકાંઈ એક ઇન્ડિયા નં વાલ-વામાં મરાઠુલ છે. અપર્ણા ચા બનાવે છે અને...

અપર્ણા : સાડામાત વાગી ગયા. ચા હંકી પડી જવા આવી છતાં હવે કોઈ પોતપોતાના બોરડામાંથી બહાર જ નથી આવતું.

અનિલ : તે ક્યાંથી આવે! હવે તો કાંઈ ઉણું જ નહિ હોય. ચાલ મને ચા આપી દે. નાલંદાનું મને મોડું ન કર.

અપર્ણા : એટલી બધી ઉતાવળ શા માટે કરે છે? આજે તો શુક્રવાર છે. હું બધાને સમજા જ બોલાવી લઉં છું. (પારણા આગળ જઈ) પરાશરભાઈ! ચા હંકી થઈ જવા આવી, જલદી આવો. (જવાબ ન મળતાં) 'તુષારભાઈ! બહુ મોડું થયું, આવો છા કે નહિ?

અનિલ : નાલંદાની નાટુક બચાવને તરફી શા માટે આવે છે. બૂમ તો શું ધંદ વગાડીય તોય કોઈ નહિ સાંભળે.

તુષાર : (પ્રવેશતાં) ન કેમ સાંભળે. ચા પી મોરલી વાગે અને મણીધર ન ડાલે એ બને જ કેમ!

અનિલ : એટલો! આજે શુક્રવારે તં આટલો જલદી શેષાવાંગ કર્યો? ક્યાં પશ્ચિમમાં જાગ્યો કે શું?

તુષાર : નહિ જાગ્યો હોય તો હવે જાગશે નહીં કે કંઈ પેલા પરાશર જેવો કુંભકર્ણ નથી કે આઠ વાગ્યા સુધી આજસુધી જેમ પડી રહ્યું.

[આ શબ્દો પ્રવેશ કરતા પરાશર સાંભળે છે].

પરાશર : શું કહ્યું હું કુંભકર્ણ? અરે દાનેશ્વરી કહ્યું કહે દાનેશ્વરી કહ્યું. એ દેરેદર મેં ગઈ કાલે જ બંબલી છે.

તુષાર : અપર્ણાબાબી, પરાશરે પાટ બગાડ્યો મહારથી કહ્યુંતો અને ડાયલોગ બોલ્યો મહાસતી કુંતાના. સિન્ટેટીક,

ભારતીય કલાકેન્દ્ર યોજીત છઠ્ઠી આંતર-વિદ્યાલય સ્પર્ધામાં સિદ્ધાર્થ કેભરૂં કોલેજને આ નાટિકા બંજવતાં વિજયપદ્મ મળ્યું હતું.

અને અસર પશ્ચિમક પર કામિતી થઈ. (બધા હસે છે)

પરાશર : એમ મરકરી ન કરો. એ તો મારી સાથે કામ કરતી બાબાને મેં એ ડાયલોગ બોલવા કમ એ

અનેકવાર. શીખવ્યું હતું એટલે અચાનક નાટકમાં મારાથી બોલાઈ ગયાં. બાકી રંગમંચ પર મારા જેવો નટ મળવો મુશ્કેલ છે.

નાલંદા : (પ્રવેશતાં) બસ ધીરજ ન રહી. ચા પી પશુ લીધી?

અપર્ણા : નારે બહેન. સૌ સાથે બેસીને જ સવારની ચા પીવી એ આ ધરનો નિયમ છે. પછી બધા આવે ત્યારે જ ચા પીવાયને?

નાલંદા : પશુ હવે તો પડી પડી હડી પશુ થઈ ગઈ હશે. મારાથી એવી ચા નહિ પીવાય.

તુષાર : અને મને કડક બેઠે છે. માઈકથી મૂક નથી આવતો. બાબી! તમને તો કશ્વના ભગે એવી ચા બનાવતાં પવ નથી આવતું.

અનિલ : અરે પશુ પીધા પહેલાં જ માઈક છે કે કડક એની તને ક્યાંથી ખમર પડી. જરા પીવાની તરફી તો લે.

નાલંદા : પશુ મને તો બધા સાથે ચા પીવાનો રીવાજ જ પસંદ નથી. સાથે પીવામાં કંઈ વધારે સ્વાદ નથી આવતો, અને નાલંદાના માંગે કિમતી સમય બગાડે છે.

અનિલ : (કટાક્ષમાં) એ કિમતી સમય ખચાવીને તું એનોશું સફળયોગ કરવા માગે છે એ જરા મને સમજાવીશ?

પરાશર : એ જરા મને જ લેવા દો, અનિલભાઈ! નાલંદાબહેન, સાંસ્કૃતિક એકતા સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરવા એ દરરોજ જુદો જુદો પોશાક પહેરે છે.

અનિલ : એટલે?

પરાશર : ન સમજ્યાં? (અનિલ ડોકું ધુણવતાં) હું સમજતું. બહેન સોમવારે સીંધી, મંગળવારે મંદ્રાસી, બુધવારે અંગાલી, ગુરવારે ગુજરાતી, શુક્રવારે સર-

હદી, રવિવારે રાજસ્થાની અને શનિવારે શિવાજીના પ્રદેશનું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ કરે છે. અને આમ અનેક સ્વરૂપે નાલંદા ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝોલ-વહા વિગેન્સ કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપવા ફિલાડેલ્ફિયા જવા માગે છે.

નાલંદા : મફતરી ન કર. અને કાલથી મારી આ મારા ઝોરમાં મોકલી આપજો બાબી.

અપર્ણા : એ નહિ અને.

નાલંદા : કારણ ?

અપર્ણા : કારણ પ્રજામાં શરમ નથી આવતી ? આખો દિવસ આ ધરના માણસો મનકાવે ત્યાં ફરે છે. સાથે બેસી સુખ ફૂંખતી વાતો કરે, ચોપીસ કલાકમાંથી માત્ર ચોપીસ મિનિટ એક્ષીજન્સી સાથે ફક્ત આ પીવાના સમયે બેસી શકે છે એ પણ તને નથી ગમતું ?

નાલંદા : એટલે આ ધરમાં કલહનું કારણ હું જ છું એમ જાણે ?

પરાશર : ઝોલ. વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું. વરસાદ વરસવાને હવે બહુ વાર નહિ લાગે.

નાલંદા : પરાશર. માઇન્ડ થોડાં એન બિઝનેસ, કાલથી હું અહીં આ પીવા નહિ આવું.

અનિલ : તો તારી આ ઉપર પણ નહિ આવે.

નાલંદા : તો શહેરમાં હોટેલમાં જાએ હજી હડતાળ નથી પાડી. હું ત્યાં પી લઉં. (ચાલી જાય છે.)

પરાશર : નાલંદા...નંદુ...પણ વાત તો સાંભળ. (પાછળ જાય છે)

તુષાર : ટાઇમ્સનો રિપોર્ટ કહે છે કે અત્યારે ૧૨મીનો પારો ૧૧૪° પર છે. બાબી હું જરા રંગાન કરી આવું.

અપર્ણા : અરે પણ આ તો પીતા જવ. એ વગર મૂડ નહિ આવે.

તુષાર : એની ચિંતા ન કરો બાબી. અત્યારનું વાતાવરણ જ એવું છે કે મૂડ આપોઆપ આવતી જશે. હું જઈ છું. (જાય છે)

અનિલ : કેમ સંયુક્ત કુટુંબ જીવનનો લહાવો લઈ લીધો ? રવિવારની મુદર સવારની આ પી લીધી ? બહુ મીઠી લાગી કાં ?

અપર્ણા : એમ બંનેમાં ન બોલો, અનિલ. એ વાસણ સાથે હોય તો ક્યારેક ખખડે પણ ખરો.

અનિલ : પણ આમ હાથે કરી અજાબમણી શા માટે થાય છે.

અપર્ણા : કારણ કે ધરની જવાબદારી મારી છે. આ ધરમાં પ.છીની માફક પૈસા ખર્ચાય છે. પૈસા ખર્ચી દરરોજ એકાદ નવી કુટુંબ કે વ્યક્તિ ખરીદાય છે. તમે બધું જુઓ છો, જાણો છો છતાં ચૂપચાપ કેમ સહન કરો છો ?

અનિલ : કારણ કે પાકા ઘરે કંઈ ન ચડે અપર્ણા.

અપર્ણા : મને મનાવવા માટે માત્ર એ કહેવત સારી છે. પરિણામ માટે નહિ.

અનિલ : હું સમજું છું અપર્ણા. પણ મા-બાપનું સુખ એ લોકોએ નથી જોયું. હજી સુધી એમને માથે કોઈ જવાબદારી પણ નથી. અપર્ણા પાસે લાઈ નહિ કરે તો કોની પાસે કરશે ?

અપર્ણા : વધારે પડતા લાઈ ચેરીની ગરજ સારે છે અનિલ (ત્યાં નાલંદા સાડી બદલી આવે છે.)

અનિલ : અત્યારના પહોરમાં ક્યાં જવા તૈયાર થઈ છે ?

નાલંદા : આ ધરથી હું કંટાળી ગઈ છું. થોડા દિવસ કોઈ ડિલ-રેશન પર જવા છું છું.

અપર્ણા : પણ કોની સાથે જશો ?

નાલંદા : કોઈ એ હાથપગવાળા માણસ સાથે જ તો ! જનવર સાથે નહિ.

અનિલ : સાંધો જવાબ આપતાં જોર પડે છે ? નાલંદા, મારી બહમનસાધનો તુ દિવસે દિવસે ફરપોગ કરે છે.

નાલંદા : હા હા. તમે પણ બાબીના પક્ષે લો એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

અપર્ણા : અરે નાની વાતને બંને જીવ મોહું સ્વરૂપ ન આપી દો, અને બંધન ! તમારે હિત-રેશને જુદે હોય તો તુષારને સાથે લઈ જવ.

નાલંદા : એ વેદીયા સાથે મને નહિ ફાવે.

અપર્ણા : તો થોડા દિવસ રોકાઈ જવ. આખો બધા સાથે જઈશું.

નાલંદા : તમારા તો પડખાયાથી પણ હું દૂર રહેશ માથું છું.

અનિલ : તો તું કોઈ અજાબમણી માણસ સાથે એકઠી જાય એ મને પસંદ નથી.

નાલંદા : કેવા કરણચેલાના જમાનાના વિવાદ ધરાવે છે. હરવાફરવા મારે જવું છે, તમારે નહિ.

ઉત્સાહી લેખક :

શ્રી. અજીત પટેલ

અપર્ણા : ઉઠ્યા જવાબ આપવાની તમારી આ રીત સારી નથી બહેન.

નાતંદા : શીખતમથકે ઉપદેશ આપવો હોય તો દરેકજે એકાદ કલાક માધવખાતમાં બસે બાબી, મારી પાસે એ માટે ફાગલ સમય નથી, મોટાભાઈ સાંજના મને પાંચસો રૂપિયા આપજો. થોડી ખરીદી કરવી છે અને બાકીના માસ્ટરજીને આપવાના છે. (નય છે).

અનિલ : એ માસ્ટરજી કોણ મુઝો છે.

અપર્ણા : છે કોઈ હવેશકરનો શિષ્ય. બહેનને ન્યૂનની તક્લીમ આપવા આવે છે. મહીને ત્રણસોના પગાર ખાચે છે, અને નાતંદા સાથે દિલ્હીમાં સૌસ્તુતિક કાર્યક્રમ આપવાની વાતો કરે છે.

અનિલ : એમ ! એટલે બહેનનો ડોકાં હવે દિલ્હીના રાજમનમાં વાગવાનો છે.

અપર્ણા : પણ અનિલ, નાતંદાનો સ્વભાવ વંશરે પડતો સ્વચ્છંદી અને ત્યાર પહેલાં જ આપજો એને સંસારી બનાવી દેવી જોઈએ.

અનિલ : તારા ધ્યાનમાં કોઈ મુરતિયો છે ?

અપર્ણા : મારી તમારી પસંદગી કરતાં બહેનના જ કોઈ મિત્રમંડળમાંથી પસંદગી કરીએ તો વધારે સારું છે. અનિલ : તો એ કામ તુષારને સોંપીએ ?

અપર્ણા : અરે તુષારનાઈ વળી બહેનથી પણ ચાર પાંદ ચડે એવા છે.

અનિલ : કેમ એણે તને કંઈ કહ્યું ?

અપર્ણા : ના રે, પણ બન્ને સમયનો ફરપોશ કરે છે. એ અને પરાશર આખો દિવસ અંધો છે.

(ત્યાં અંધરથી જ બન્ને અજાતા પ્રવેશે છે)

તુષાર : નહિ, હું કહું છું કે નવી સારી.

પરાશર : અને હું કહું છું કે જૂની સારી.

તુષાર : નહિ, નવી સારી.

પરાશર : નહિ, જૂની સારી.

તુષાર : બાબી ! બોલો નવી સારી કે નહિ ?

પરાશર : બાઈ ! જવાબ આપો જૂની સારી કે નહિ ?

અનિલ : અરે પણ શું ?

તુષાર : રંગમૂર્તિ.

અપર્ણા : તો ઠીક, હું તો સમજી કે બનેને એકના પાંચા છે ત્યાં આ નવી-જૂનીના અંધો ક્યાંથી બેસા થયો ! પરાશર : તમે એ નહિ સમજો. પણ આ અંધો સનાન છે. (તુષારને) હવે બે જૂની રંગમૂર્તિ સામે ઝાલ દોડાડીશ તો તારી દાંઘ તોડી નાંખીશ.

તુષાર : અને તેં બે નવીની ટીકા કરી છે તો મજાં હામી દમ્મ.

અપર્ણા : (પરાશરને) એ જૂની રંગમૂર્તિના ઉદારક !

અનિલ : (તુષારને) અને એ નવીના સ્થાપક !

પરાશર ! બાબી ન્યાય કરો, કોણ સારું ?

તુષાર : ભાઈ, તમે આ પેમલા પરાશરને કહી દો કે સાચી કળા નવી પાસે છે.

પરાશર : બાબી, તમે આ તીખા તુષારને કહી દો કે સો સો વર્ષથી જનમનરંજન કરી રહેલી જૂની જ સાચી સંપૂર્ણ ને સુંદર છે.

તુષાર : જૂનીને બરાડા પાડવા સિવાય આવડે છે શું ? પણ નવી એટલે સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતા.

પરાશર : તો ઉતાર કપડાં, સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતામાં માનનારે દિગંબર થઈ ફરવું જોઈએ.

અનિલ : એ નવી-જૂની, આમ એક બીજા સામે ઘૂસવા કરીશો તો કાલે એકને નહિ થાય અને બન્ને ખલાસ થશે.

પરાશર : બસે થવાય. પણ વટ ન ડોડાય. જૂની પાસે સો વર્ષનો સૌથીક અનુભવ છે માટે કંઈ શીખવું હોય તો બપ્પા તુષાર ! મુઝો કરાવ ને યા મારો એવો.

તુષાર : એમ છે ? તો તો આજે જ ફેંસલો થવો જોઈએ. બોલો બાબી તમે સામાં માનો છો ?

પરાશર : બાબીના તો મારા પર ચાર હાથ છે, એટલે એ તો મારા પક્ષમાં બજશે.

તુષાર : તો તો વગર કહે અનિલભાઈએ મારા પક્ષમાં બજવું જ જોઈએ. નાતંદા પણ મને જ કોલો થશે. અનિલભાઈ કામથી આ ખડની વચ્ચે દિવાલ ચણાશે, અને મને નવીના વિદ્યાસ માટે પાંચસો રૂપિયા આપો.

પરાશર : અને જૂનીના છજોંદાર માટે મને હાથર આપો. (ત્યાં દિવસ પ્રવેશે છે ને છેવટના અંધો સાંભળે છે.)

દિવસ : કોના છજોંદારની વાતો ચાલે છે પરાશર ?

પરાશર : છ, કોઈનાય નહિ.

અપર્ણા : કેમ વાન ફેરવો છો ? દિવસભાઈ એ તો રંગમૂર્તિના ઉદારની ચર્ચા કરે છે.

દિવસ : ચર્ચા કે અંધો ? તમને બનેને મેં ફટલી. વાર ના પાડી કે એવા ચેનચાળા ન કરો. આ ધર છે. ચિયેટર નહિ.

તુષાર : પણ બાઈ ! કલાકાસને વળી ધર શું અને ચિયેટર શું ? બાન શું કે ભાંગવાડી શું ? એ તો જાં નાચે ત્યાં એને જોઈ જનતા રાખે.

અનિલ : હું મુઝો રહે. તેં જ આ ધરને નાટક-શાળમાં ફેરવી નાંખ્યું છે.

પરાશર : તો એમાં ખોટું શું કહ્યું છે ? મુઝવું ફરકે ધર નાટ્ય ધરમાં ફેરવાઈ જાય તો ઘેર ઘેર મોહનલાલા

ઉપાર : કે મધુકર રાંદેરિયા.
 પ્રસાર : મોતીબાઇ
 ઉપાર : કે દીના ગાંધી
 પ્રસાર : પ્રમુલાલ દિવેદી
 ઉપાર : કે પ્રાગજી ડોસા પ્રાકે અને જીવનધોરણ
 બોલુ આવે.

અનિલ : પણ નૈતિક ધોરણ નીચું જાય એવું શું ?
 પ્રસાર : ભલે જાય. કોઇ એક સાહિત્યકારે કહ્યું છે
 કે નીતિ એ કલાની વિષકન્યા છે. કલાકાર નીતિ અનીલિના
 બંધનથી પર છે.

દિનેશ : પણ નાયવા ગાવા સિવાય બીજો ધધો
 આવડે છે ખરો ?

ઉપાર : એમ ઉતારી ન પાડો. યુરોપ અમેરિકામાં
 નાટકના કલાકારોને જોવા, માત્ર એ મિનિટ વાત કર્યા
 દોઢો કલાકો સુધી લાઇનમાં ઉભા રહે છે.

દિનેશ : તે કામ વગરના નવરા હશે.

પ્રસાર : હસ્તાક્ષર મેળવવા મોં માગ્યા હામ આપે છે.

અપર્ણા : તે બધા આપકમાઇવાળા હશે.

ઉપાર : તેમના ચિત્રોને માન્યતા માથું નમાવે છે.
 નેતા કેસો અભિનેતાને વધારે માન આપે છે.

અનિલ : તો તો જરૂર વેદિયા અને મૂર્ખ હશે.

પ્રસાર : ફરક વસ્તુને પૈસાની દૃષ્ટિથી ન સાપે.
 બાકી કલાકારની જિંદગીમાં જેવા પણ થાય છે અને
 સહજાદ્યથી ક્રાંતિ અને કલાકારને સુમેળ સાધી શકાય છે.

અનિલ : હા. એ તો થયું જ કલાકારને મેં અચ્છા-
 ખમરા કાઢી દિવસ કાઢતા જોવા છે એ ઉપરથી સમજાય
 છે. સાચી કલાકારના તો તપશ્ચર્યા માંગે છે. તમારી
 જેમ અંદર અંદરના અંધા નહિ.

(થીડીબાળમાં સાડાચાકનો ટકોરો પડે છે)

ઉપાર : સાડાચાક વાગી ગયા. એકેડેમીમાં જુવાનો
 સમય યથ ગયો. હું જઈ છું. (થોડે જઈ કંઈ યાદ
 આવતા) સંજના બસો રૂપિયા આપજો. મારે નવા
 નાટક માટે કપડાં કરાવવાં છે. (જાય છે).

પ્રસાર : નવી રંગબિંબર આ જ દુઃખ છે ને, કપડાં
 પણ ઘરનાં પહેરવાનાં. મૌલીક નાટક બનવે નહિ, અને
 આપણા વાતાવરણથી સાવ વિરુદ્ધ એવા તરજુમા લઈ
 આવે. (થોડે જઈ) મોટાભાઈ એકસો રૂપિયા આપ-
 જોને, નવા નાટકમાં મારા માટે ખાસ ફરેકર લખે એ
 માટે લેખક મહાશયને મારે કેંઈક ભેટ આપવી છે. (જાય છે.)

અપર્ણા : આજે આવતા બહુ મોડું થયું ભાઈ.

દિનેશ : હા ભાબી, ફરતો ફરતો જરા દર નીકળી
 ગયો. સવારનો ઠંડો પવન ને ઉછળતો ઉદયિ જોઈ મન
 તરંગે ચડ્યું. સમયનું ભાન ન રહ્યું અને આવતાં જરા
 મોડું થયું.

અપર્ણા : થોડીવાર બેસો, ત્યાં હું તમારે માટે ફૂ
 ગરમ કરી લઈ આવું.

દિનેશ : પણ ભાબી. એમાં બદામ પીસ્તા કે સાકર
 ન નાખે તો મોટું લાવજો.

અપર્ણા : ભલે. (જાય છે)

અનિલ : સાકર વગરનું ફૂ ? દિનેશ ! કોઈ નવો
 પ્રયોગ કરી રહ્યો છે કે શું ?

દિનેશ : ભાઈ જીવન પણ એક પ્રયોગશાળા જ
 છે ને? અવનવા અખતરા કરી તારણ કાઢવાનું હોય છે.
 ક્યારેક નિષ્ફળતા મળે તો ક્યારેક સફળતા.

અનિલ : સહાય તારે બોલવું મમ્બરેલું જ હોય
 છે. પણ દિનેશ, આ ઘરમાં મારા પુરુષાર્થથી પેલ
 કરેલો પૈસા છે. પ્રતિષ્ઠા છે, કુદૈય પરિવાર
 છે, દુનિયા જેને સુખ કહે એ બધું જ છે. પછી શા
 માટે અવનવા અખતરા કરી દુઃખને આવાહન આપે છે ?

દિનેશ : સુખદુઃખની કલ્પના તો સૌ પોતપોતાની
 રીતે બાંધે છે, અને સુખનાં સર સાધન આપણા ઘરમાં
 જરૂર છે. પણ આપણું એક ઘર એટલે આપું
 આર્થિકત નહિ.

અનિલ : હશે. માત્ર જવા દે એ વાત. અરે પણ
 હાં પલાના પિતાને શેન હતો. એમને હું શું જવાબ આપું ?

દિનેશ : કંઈ બાબતનો ?

અનિલ : તારી સુગાધીના.

દિનેશ : એ બાબત પર મેં વિચાર નથી કર્યો.

અનિલ : એટલે સભ્ય ભાષામાં ના કહે છે એમ જ ને ?

દિનેશ : સ્વાપ ધારો તો એમ માની શકો છો.

અનિલ : પણ ભાઈ, પત્ના તારી સાથે જ કોલેજમાં
 બણી છે, સુંદર છે, હાસિયાર છે. વળી પૈસાદાર પિતાની
 એકની એક પુત્રી છે.

દિનેશ : પણ મારો હમણા ઘરજમાઇ બનવા વિચાર
 નથી. અવિચ્છતાં થશે તો વિનાસકોચે હું તમને જાણવીશ.

અનિલ : વાડું. તારે કામ પર લાગવું હોય તો હું
 ક્યાંક લાગવગ લગાવું.

દિનેશ : મારો ખર્ચો નીકળે એટલું કામ મળી રહે છે.
 વધારેની જરૂર નથી. અને ભાઈ એટલો મારી પછે
 સમય પણ નથી.

અનિલ : ભંડે, અરે પણ તારી ભાબી ફૂ લેવા
 કેનમાં ગઈ કે શું ? હું બેસ, હું નહાવા જઈ છું
 અને તારી ભાબીને મોકલું છું.

દિનેશ : જમા રહેા ભાઈ, મારે થોડા પૈસા જોઈએ છે.

અનિલ : પૈસા ? પણ હમણા જ તે કહ્યુંને કે તારા
 ખર્ચા નેટલું હું કમાય છે. વધારેની તારે જરૂર નથી.

દિનેશ : હું મારા માટે નથી માગતો. ખીમને મારો
 માથું છું.

અનિલ: પૈસા આપવા જેટલો સબધ હું બીજા જેટલો નથી સમજતો.

દિનેશ: એવું ન બોલો બાઈ. નાલંદાખડેન પોશાક પાછળ, પરાશર કે તુષાર એમની કુટેવે પાછળ ઘણાંય ખર્ચે છે. મેં કોઈ દિવસ આપની પાસે એક પાંચ માણી નથી. આજે માત્ર પચાસ રૂપિયા માગું છું.

અનિલ: પાંચ રૂપિયા પણ હું તને આપવા તૈયાર નથી.

દિનેશ: તો ઉધાર આપો. મહેનત કરીને પણ હું તમને એ પાંચ આપીશ.

અનિલ: ઉધાર આગળદારને અપાય છે. આદર્શ-વાદીઓને નહિ.

દિનેશ: મસ્કરી ન કરો બાઈ. એમાંથી મારે એક દુખી કુટુંબને પગલર કરવું છે.

અનિલ: સુખદુઃખ તો સૃષ્ટિના સર્જનકાળથી સર્જન હારે સત્યની છે. એટલે સર્વજ્ઞ સુખ જ હોય, દુઃખની ઊંચા પણ ન હોય એ બનવું અશક્ય છે. કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી.

દિનેશ: ખરી વાત છે. પણ મારી એક વાત માગો.

અનિલ: (અધવચ્ચ જ) મારી એક પણ વાત તેં ક્યારે માની છે કે તારી વાત હું માતું. નાલંદા, પરાશર, તુષાર મનાવે તેમ પૈસા વાપરે છે છતાં મારું માન રૂબે છે. જ્યારે તેં સડા તારૂં જ ધાતું ક્યું છે તે?

દિનેશ: છતાં મને તમારા તરફ લાગણી જરૂર છે જાણ, વિચારોની જુદાઈથી વિખવાદ ન જામે એ માટે સહાય છું. સમાન છું.

અનિલ: ફલીંગબાજીમાં હું તને નહિ પહોંચું. તું તારે રસ્તે જા અને મને મારે રસ્તે જતાદે.

દિનેશ: એથી તમારી ને મારી વાતનો અંત આવશે. સમજતા પ્રશ્નોને નહિ આવે.

અનિલ: તારા પ્રશ્નોને અંત કોઈ લાવી રાકે તેમ છે જ નહિ.

દિનેશ: થોડાક પૈસા.....

અનિલ: પૈસાની વાત જ્યાં દે, મેં પૈસા સાચવ્યા છે આપણા કુટુંબ માટે. હું સંસારી છું; તારા જેવો એકદો નથી. ગૃહસ્થ માણસ પાંચ પૈસા બચાવે એ શું ગુન્હો છે?

દિનેશ: સમાજની દ્રષ્ટિએ એ ગુન્હો નહિ હોય પણ ઇશ્વરની નજરમાં એ જરૂર ગુન્હો છે.

અનિલ: આ ફલીંગ નવત્રકયામાં કે નાટકમાં સારી લાગે. વહેવારીકે જીવનમાં નહિ સમજાયો. અને હું પૈસા કમાયો છું માંગ પૂરવાથી, ઇશ્વરની મહેરબાનીથી નહિ.

દિનેશ: અભિમાન એ તો પિનાશનું પહેલું પગથિયું કહેવાય છે.

અનિલ: દિનેશ! દુનિયામાં હું મારી રીતે જીવવા માગું છું. જાતમહેનતથી આગળ વધો છું. હું કોઈમાં

જીવનમાં માથું મારતો નથી અને બીજાને માટે મારે મારા જીવનને વળાંક આપવાની જરૂરત પણ નથી.

દિનેશ: હવે કંઈ જ કહેવા જેવું નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે When God wants to destroy someone He makes him mad. તમે તો મોટા એન્જીનિયર છો. નહિતા જ કિનારાને જોડતો પૂલ બાંધી શકો છો પણ બે માનવીના અંતરને જોડતો પ્રેમનો પૂલ નથી બાંધી શકતા?

[ત્યાં બહાર “તાર” એમ અવાજ સંભળાય છે. દિનેશ સહી કરી તાર લઈ ટુરંત આવે છે.]

દિનેશ: બાઈ તમારો તાર છે.
(અનિલ કવર લઈ ખોલે છે)

અપર્ણા: શો દિનુબાઈ! તમારું દૂધ લાવી છું. કોનો તાર છે?

અનિલ: અપર્ણા! પુરો થવા આવેલો પૂલ તૂટી પડ્યો. આશરે આઠ લાખનું તુકરાન થયું.

(અપર્ણાના હાથમાંથી દૂધનો ગ્લાસ પડી ગયો છે) પડ્યો પડે છે.

પ્રવેશ બીજો

(બીજા પ્રવેશની શરૂઆતમાં અનિલ નિરાશ થઈ બેઠેલો જણાય છે, અને અપર્ણા દૂધ લઈને આવે છે.)

અપર્ણા: અનિલ, (વિચારમાં લીન હોવાથી ન સાંભળનાં જરા ઊંચા અવાજે) અનિલ.

અનિલ: (ધ્યાનભંગ થતાં) કોણ અપર્ણા?

અપર્ણા: શા જોડા વિચારમાં પડી ગયા હતાં ફો, આ દૂધ પી લો.

અનિલ: નહીં, દૂધ પીવાની અભ્યારે જરૂર ઇશ્વર નથી.

અપર્ણા: પણ તમને થઈ શું ગયું છે એ તો કહો. પેટ ભરીને જમતા નથી, કોઈની સાથે ગાળું બોલતા નથી અને આખો દિવસ જોડા વિચારોમાં ખોવાયેલું રહો છો. તબિયત બગડશે તે સારવાર કોણ કરશે?

અનિલ: શું વાત કરે અપર્ણા! પૂલ ટુટે આને ત્રણ માસ થયે આપ્યા, એ તો સરકારનું કોન્ટ્રેક્ટ પર લીધેલું કામ, અમક સમયમાં પૂરું કરી આપવું જ નોંધ્યું. નિર્ણિત સમય નહતો આવતો જાય છે અને પૈસા મેળવવાના બધા જ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થતા જાય છે.

અપર્ણા: પણ એથી અર્જાજીના રહી ઉમંગરા કરવાથી શું ફાયદો? જરા અરિસામાં જઈ તમારો દેખાવ જુઓ એટલે ઉપરથી, અને મારી સામે જુઓ એટલે અંદરથી કેટલા બદલાવા હો તે જરાબર દેખાશે.

અનિલ: પ્રસંગની ગંભીરતા તું સમજતી નથી અને નાહકની મારી મસ્કરી કરે છે. નિર્ણિત સમયમાં

નાલંદા: ટાઈપસ્ટની નોકરી હું છોડીને આવી છું, બાબી.

દિનેશ: પણ કંઈ કારણ?

નાલંદા: બાઈ, હું જે ક્ષેત્રમાં નોકરી કરતી હતી તેના કોઈ મને સારો માણસ નથી લાગતો. આમ આધેડ વય વધતી ચુકેલ છે. પણ અધારે લક્ષણે પૂરો છે. મને ક્રાફ્ટ નોટ કરાવવા પોતાની કેબિનમાં બોલાવી અને બિઝનેસ લેટરને બદલે લવ લેટર લખાવવા લાગ્યો. મારો એવો તો પિનો ગયો કે સીધી પગમાંથી ચપ્પલ કાઢી એ ચાર થોડી દીધી ને નોકરી છોડી ચાલી આવી.

પરાશર: પછી આ બરણીએન ક્યાં ભેગાં થયાં?

નાલંદા: એફિસ આગળથી આપણા ઘર આગળના બસસ્ટેન્ડે બેઠી ત્યાં તો એક માણસ આ બરણી સાથે દોડતો મારી સાથે અથડાયો. સોરી કહેવાને બદલે મને કહે, “પ્રમટ તેરા ધ્યાન કાંધર દે.” હું તો એફિસના મુકામોં હતી એટલે ચપ્પલમાં ચપ્પાડતી આવી ને ઉતાવળમાં બરણી લેતી આવી.

તુષાર: મેં નહોતું કહ્યું કે આશા વાંઝણી નથી.

દિનેશ: હવે એ વાત બંધ કરો. આપણું ઘર પહેલાં જેવું હવે પૈસાદાર નથી. સાચું પોતપોતાના કામની જવાબદારી સંભાળવાની છે અને એટલા માટે મેં કામની વહેંચણી કરી છે. બાબી રસોડા સંભાળશે ને નાલંદા, બહારની ખરીદી કરશે.

તુષાર: નાલંદા, Please મારા માટે જરા ચાર મિનિટ લઈ આવજો!

નાલંદા: (શરમાયી) શું કહ્યું?

તુષાર: કેમ બહારની ખરીદી તો તને રોંપાય છે ને! ખરીદીમાં ખાલી દાળ ચોખા જ નહીં, ચાર મિનિટ પણ આવે છે.

પરાશર: એ રહેવા દે. નાલંદા જો એફિસના મુકામોં હશે ને તો ચાર મિનિટને બદલે ચપ્પલ આપશે અને બાબી, અમે કામ કરશું તો અમારી રંગમિત્રી શું?

અપર્ણા: તમે બન્ને રંગમિત્રિ છોડો. એટલે રંગમિત્રિ આગોઆપ આગળ આવશે, સમજ્યા? (ત્યાં અનિલ આવે છે. તેના માથે વાગેજું છે. થોડા કોડીવાળો પાટો બાંધેલો છે. અપર્ણા એને નજર ચમકે છે) અનિલ! શું થયું?

અનિલ: કાંઈ નહિ, પાછા ફરતાં ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચાલતો દેતો, ત્યાં રસ્તાના વળાંકે પર એક ટેશી સાથે અથડાઈ ગયો. ખાસ નથી વાગ્યું.

અપર્ણા: ફેરા ફર્યો? પૈસા મળ્યા? (અનિલ મૂંઝો નીતું જોઈ જાય છે)

દિનેશ: કંઈ વાંધો નહીં બાઈ, જે કાંઈ થાય છે તે સાગ માટે જ થાય છે.

અનિલ: અને એનો સંધી વધુ આનંદ આપે તને થતો નહીં નહિ?

દિનેશ: આનંદ?

અનિલ: ત્યારે શું હમદર્દી થાય છે? જા, જમને પેંડા વહેંચે, દોલ-ત્રાંસા વગાડી જગને જાહેર કર કે એન્જિનિયર અનિલકુમારની આબરૂનું જાહેર લીલામ થવાનું છે. જાન-અનિલને શરસે જોઈ નાલંદા, તુષાર, પરાશર અંદર ચાલ્યા ગયાં છે.)

અપર્ણા: અનિલ, કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય મગજ પરનો કાચ ને ચુમાવેલો જોઈએ.

અનિલ: દિનેશની સાથે રહી શિખામણું આપવાને તને પણ ચેપ લાગ્યો છે. પણ મારા મનમાં શું વેદના થાય છે એ ફક્ત હું એકલો જ જાણું છું.

દિનેશ: મારી હાજરીથી કુખ થતું હોય તો હું ચાલી જઈ, બાઈ.

અનિલ: ના મિત્ર, જવાબું નો હવે મારે છે. થોડા જ સમયમાં પૈસા વગર બધું જ હતું ન હતું થઈ જશે પછી તો અલ્લીથી જવાનું જ છે ને!

અપર્ણા: ઘર છોડવાનું અમને કોઈને કંઈ જ કુખ થતું નથી અનિલ. નાલંદા, તુષાર, પરાશર સર્વને અમે સત્ય હકીકતથી વાકેફ કરી દીધાં છે. સર્વ આનંદથી એમાં સદમત થયાં છે.

અનિલ: પણ પૈસા વગર...

અપર્ણા: (અધવચ્ચ) મનમાં જરાય એકાં ન લાવશો અનિલ. પહેલાં આપણે સાધારણ સ્થિતિના હતા. પણ સીધા રસ્તે સાંતિથી જીવનને છૂવતા દેતા, પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ. પૈસાના પૂજારી થયા, અને મેં દિલોને જોડતો પ્રેમનો પુલ હચમચી ઉઠ્યો, દિનેશબાઈ જવાના ટેકાથી એ પડતો બચ્યો એટલું સહભાગ્ય.

દિનેશ: બાબી.....

અપર્ણા: મને બોલવા દો. દિનુબાઈ. અનિલ, તેં કામનું કંઈ જ અડીત નથી કહ્યું, છતાં આડકતરી રીતે થોડાથણે હું જવાબદાર તો છે જ.

દિનેશ: બાબી...અસ હવે.

અપર્ણા: સૌને મનકાવે તેમ વાપરવા પૈસા આપ્યો, પણ જવાબદારી ન સમજાવી. અંકુશ ન રાખ્યો. જેમ જેમ પૈસા વધતો ગયો. તેમ તેમ તમને ખોટી પ્રતિભાનો મોહ લાગ્યો. પહેલાંનું નિખાલસ દિલ બીજું અને અભિમાની બની ગયું. તમને એકલવાંચી કુલિયા વસાવવાનું મન થયું.

દિનેશ: બાબી, તમે હવે બોલતાં બંધ. નહીં ચાલ તો હું અડીથી ચાલી જઈશ.

અપર્ણા: મને થોડો નહિ દિનુબાઈ, આજે દસ વાં. પછી ફરી મારા દિલને વચા આવી છે. રમેદનન ફરી સંસાર શરૂ કર્યો ત્યારે અને સરખા દના એકબીજાને સમાદયવાના આપના દવા. શ્રી પુરપ જેવો અંભાશન બદમાશ ન દેતો, અને મારા મુખનો ચુરો એકાંજાએ મગદળનો દેતો. પણ પ્રારબ્ધનું પાત્રું. પ્રમદાનું, એને

પુરુષાર્થ: કળા, પૈસા આગળ, અને ધીમે ધીમે એનું પામર પ્રશ્ન બન્યું. દરેક વસ્તુ પૈસાથી ખરીદતાં શીખ્યા, અને પરિણામે પ્રેમ ખોઈ ગયો. દસ વર્ષ પછી આજે મને ખબર પડી કે હું જેને સંસાર-સફરનો સમય સાથી સંમંત રોક કરતી હતી તે તો ચોના-ચાંદીના સિક્કા ગણુનો માન વ્યાપારી નીકળ્યો. અનિલ હજુ પણ જીવનને વળાંક ન આવવો હોય તો પડી રહેા આં કુટિરમાં, ઝાંઝવાના જળથી ખ્યાસ યુગાવવા પ્રયત્ન કર્યો કરો, હું જ બધાને લઈને ક્યાંક ચાલી જશ; તમને કુંડેળ કળીસા વગર: આજશે, કલદાર વગર નહીં: ચાલે, અપ-ર્ણાના પ્રેમ વગર ચાલશે પણ પૈસા વગર નહીં ચાલે. I am ... (ત્યાં નાકાંદા કાગળ લઈ આવે છે)

નાકાંદા: બાબી, તમારો કાગળ છે.

(અપર્ણા કમળ લઈ ખેંચે છે)

દિનેશ: કોનો કાગળ છે બાબી?

અપર્ણા: પમાનો, (હાંમે છે) 'પ્રિય બાબી, આજે ૧૧ જુનને મારે તમને આ પત્ર લખવો પડે છે. તમારા દેશના ભેભમાં તો એક જાતની આદર્શોની ધૂન બરાબ છે. હું શ્રીમંત ધરમાં જન્મ લઉં છું. છતાં એટલી મંદી નાચુક નથી કે તમારા દિવસ સાથે બાબી ન ખેડી શકું. તમારું ઘર આજે નહીં તો કાલે મારું જ વર છે. આ સાથે મારી માતા તરફથી મળેલ પારસો હું તમને મોકલું છું. આશા છે કે એમાંથી અનિલ-

બાબીને કંઈક રસ્તો મળે. હિ. તમારી જ પનાના પ્રજ્ઞામ" (અપર્ણા બોલે છે) હોય, હિનુમાઈને અપનાવવા શ્રીમંતની કન્યા લક્ષ્મીને લાન મારી આવે છે. એનું બધું જ તમને આવે છે. હજુ પણ વધારે જોખતા હોય તો હું પણ મારા પિતા પાસેથી લઈ આવું. સેકસમ કર્યા પછી કાંઈ દિવસ લાય લાંબો નથી કર્યો. કહેના હો તો મારું સ્વમાન વેચી આવું?

અનિલ: ગળગળા અડાજો) ના અપર્ણા, એમ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું જાણું છું કે મારામાં થયેલા આંતરિક દેશધારે સદાય હસતી, સૌને હસાવતી એવી અપર્ણાને ધનું જ દુ:ખ પહોંચાડ્યું છે. પશુભમે હવે આ કુટિરનું લિલામ થઈ જાય. બહે આ બધું ચાલી જાય, પણ હું તમને કોઈને વધુ યુમાવવા નથી માગતો.

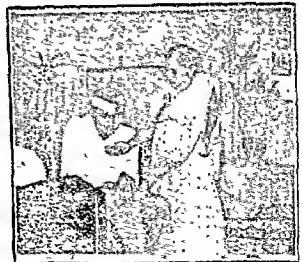
અપર્ણા: (અનિલની આંખમાં આંસુ જોઈ અનિલના કાટમાંથી સિગરેટ કાઢી તેના ચોમાં ચૂકતાં અને દિવા-સળીથી સળગાવનાં) અનિલ, જો ખરેખર એમ જ થાય તો અધાર સુધી આપણું ઘર એક કક્ષણ જેવું હતું. સૌ આવતા, શમ પનાવતા અને મનકાવે ત્યારે ચાલી જતા એ સાચા અર્થમાં હેખી હોમ બને. (Sweet and happy home.)

(ત્યાં પડેા પડે છે.)

[આ નાટક ભજવતાં પહેલાં લેખકની પરવાનગી અત્યંત આવશ્યક છે.]

આંતર-વસાય - નાટ્યકાર્થા વખતે 'જીવન નાટક' ભજવનાર સિદ્ધાંત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, નાટકના લેખક શ્રી અમ્લન ખટ્ટવ અને દિગ્ગજ શ્રી નિષ્ણ વ્યાસ સાથે.

'જીવન નાટક'ના એક દશ્યમાં શ્રી સિક્કવાલ ચોમાળી અને શ્રી ગીર્ધા દેસાઈ

ત્રીજો મુંબઈ રાજ્ય નાટયોત્સવ

મુંબઈ સરકારયોજીત ત્રીજો નાટયોત્સવ ગાંધી વર્ષના આખરના બાગમાં યોજાવામાં આવશે. પ્રાથમિક પ્રારંભિક સ્પર્ધાઓ, રાજ્યમાં જુદા જુદા કેન્દ્રોએ, નવેમ્બરના બીજા અઢવાડિયામાં શરૂ થશે. એમાંથી પસંદ કરાયેલાં નાટકો આખરી સ્પર્ધામાં આવશે. આ મહોત્સવમાં માત્ર યુવરાત્રી અને મંત્રી નાટ્ય સંસ્થાઓ જ બાગ લઈ શકશે. બુદ્ધ મુંબઈની કોલેજો અને પાઠશાળાઓ, અંતે કલાક સુધીના, સંસ્કૃત નાટકોના પસંદ કરેલા પ્રેરણા બન્ધવવા પૂરેનાં એમાં બામ લઈ શકશે. આ પ્રેરણા માટે રૂ. ૨૫૦, રૂ. ૧૫૦ અને રૂ. ૧૦૦ના ગણુ દનાઓ રાખવામાં આવ્યાં છે.

નાટ્ય મહોત્સવમાં બાગ લેવા ઇચ્છતી સંસ્થાઓએ તેમના નામ, મંત્રી, રેક્રેએશન કમિટી, ડિરેક્ટરેટ ઓફ પબ્લિકસિટી, સંગીતાલય, ફોરેસ્ટોર શેડ, મુંબઈ ૧ની કચેરીમાં તા. ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૫૬, પહેલાં નોંધાવવાના છે. ફરે સંસ્થાઓએ વર્ષમાં વધુ ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ મોકલવી નથી સૂચાવવાના કારણુમ્મર પ્રથમ કૃતિ જે સરકારને સ્વીકાર્ય ન હોય તો અન્ય કૃતિઓ સંબંધમાં વિચારણા થઈ શકે. ચેરિટી કમિશનર સમક્ષ રજિસ્ટર થયેલી આવેતન નાટ્ય સંસ્થાઓ જ આમાં બાગ લઈ શકે.

સમગ્રપણે મહાનનુ 'નલિત તથા બૌદ્ધિક ધોરણુ જોડે લાવવામાં અને કલાણુ સાધવામાં કાણે આપનારાં અને વલિત, કોમ, ધર્મ કે રાજકીય વિવાદ તત્ત્વન ન કરે તેવાં નાટકો જ સ્વીકારવામાં આવશે. કોઈ પણ કારણુ આપ્યા સિવાય કોઈ પણ તખલ્લે, કોમ પણ નાટકનો અસ્વીકાર કરવાનો દક્ષ સરકારને છે.

મનોરંજન વેરા હવે ટકાવારીના ધોરણુ લેવાની દરખાસ્ત: પ્રગટ થયેલો મુધારાનો ખરેખર

૧૯૨૩ના મુંબઈ મનોરંજન વેરા ધારામાં વધુ મુધારો કરીને મનોરંજન વેરા દાહની તખલ્લાર પદ્ધતિને રથાને કરવેરા તપાસ પંચની બક્ષામણુ મુજબ ટકાવારીના ધોરણુ લેવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. દિલ્લ તપાસ સમિતિ તેમ જ અમલિત ઉલોગે પણ વેરાની આ પદ્ધતિ પસંદ કરી છે. વેરાની આ નવી પદ્ધતિથી રાજ્યની આવકને અસર પહોંચવાનો સંબંધ નથી.

મુધારાનો ખરેખર ઓગસ્ટની તા. ૩૧મીના મુંબઈ સરકારના એજન્ડામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

મુધારેલા ખરેખર મુજબ, વેરા સિવાયની પ્રવેશ ઝં ઉપર નીચેના ધોરણુ મનોરંજન વેરા લેવાની દરખાસ્ત છે:

બુદ્ધ મુંબઈ અને અમદાવાદ તથા પૂના શહેરો અને કેન્દ્રોત્તરેન્દમાં જે રી પાંચ આનાથી વધુ ન હોય તો ૨૦ ટકા; પાંચ આનાથી વધુ હોય પર્ગુ રૂ. ૧-૪-૦ થી વધુ ન હોય તો ૨૫ ટકા; અને રૂ. ૧-૪-૦ થી વધુ હોય તો ૩૩ ટકા. અન્ય વિસ્તારોમાં જે રી રૂ. ૧-૪-૦ થી વધુ ન હોય તો ૨૦ ટકા અને રૂ. ૧-૪-૦ થી વધુ હોય તો ૨૫ ટકા.

મનોરંજન વેરાની ગણુની વેજાએ ૭ પાધથી ઓછી રકમને ૭ પાધ ગણુવામાં આવશે અને ૭ પાધથી વધુ રકમને એક આનો ગણુવામાં આવશે.

બિનધંધાદારી મનોરંજન પર વેરા લેવામાં તકિ આવે

મુંબઈ સરકારે કરેલા તપાસ સમિતિની બક્ષામણુ પરથી બિનધંધાદારી પ્રકારના મનોરંજનને કરવેશ ભરવામાંથી મુક્તિ આપી છે. બુદ્ધ મુંબઈમાં પોલિસ કમિશનર અને રાજ્યમાં અન્યત્ર ગિલ્ડા એગ્રિમેન્ટો આ પ્રકારની મુક્તિ આપશે.

બિનધંધાદારી પ્રકારનાં મનોરંજનમાં આવેતન કળાકારો, વિધાથીઓ, કલ્પના કે કોઈ પણ સંસ્થાના સંજો, વગેરેનો તથા રેક સિવાયના, તમામ રમતગમના કાયદોમાં. સિવાય કે તે ધંધાદારીઓના રી, પ્રદર્શનો કે ધંધાદારી ફરતીયાન દરીફોની સ્પર્ધાઓ હોય તેનો સમાવેશ થાય છે. એનો અર્થ એ કે જે પ્રદર્શન કે રી પેલિસિટ, ધંધાકીય કે સંસ્થાકીય નક્ષા માટે હોય અથવા બિનનક્ષાકર-એટલે કે માત્ર અભિવ્યક્તિ, પ્રદર્શન શિલ્પ, સર્વકૃતિક હેતુઓ વગેરે પૂરતા તે, ચોમ્બો હોય કે ફુર્નિમેન્ટો અને બિનધંધાદારી દરીફાઓ કે શ્રમિક અને પરાપકારણે ચોમ્બા હોય તે નક્કી કરીને મનોરંજનના કરવેરાની કક્ષા ફરતવામાં આવશે.

ધંધાદારી પ્રકારના મનોરંજનનાં ધંધાદારી કળાકારો દારા કે પ્રયોજકો દારા નક્ષા કે ચુગરાનના હેતુ પૂરતા ચોમ્બા તમામ રી, પ્રદર્શનો અને મનોરંજનના કાયદોનો સમાવેશ થાય છે.

અત્રે પ્રકટ કરેલી બાકી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય જોટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખીને તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

શ્રી નવીન સરોજ નાટક સમાજ

સંપાદક :
શ્રી નયતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી નવીન સરોજ નાટક સમાજ

આ સંસ્થાઓની મોટા ભાગની માહિતી આપવા માટે કવિ શ્રી મનસ્વી પ્રાંતિજવાળાના આભારી છાએ.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના જૂતપૂર્વ મેનેજર પોપટલાલ કેસરીસીંગ શેઠે સને ૧૯૨૬માં વડોદરા મુકામે વાંકાનેર થિયેટરમાં, શ્રી નવીન સરોજ નાટક સમાજ નામે પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થા શરૂ કરી.

મા. કચરાલાલ, કેશવલાલ (સરસ્વતીચંદ્ર), સુરજરામ (સ્પેશિયલ સુંદરી) બખસદાસ, રોમનાથ અને પ્રેમ-સંકરને રોક્યા.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના સૌજન્યથી તેનાં મીનજી મુંગમ, દીવાન, કુમોદાસ, અચ્ચતસિદ્ધ, સન્ધ્યાસી અને સતી દ્વિપદી જેવાં લોકપ્રિય નાટકો તેમજ અમદાવાદની રમણલાલ લાલભાઈની ટૂંક સમય પર બંધ થયેલ શ્રી સરોજ નાટક સમાજનાં નાટકો ભજવ્યાં.

ટૂંક સમય બાદ વડોદરાથી કંપની અમદાવાદ મુકામે ભારત જુવન થિયેટરમાં ગઈ. અત્રે કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજવાળા તથા લોકપ્રિય કળાકારો દાફુજી અને હિમતરામ જોડાયા. અત્રે પણ શ્રી દેશી નાટક સમાજનાં તેમજ સરોજ નાટક સમાજનાં ઉપરોક્ત નાટકો રજૂ કર્યાં. સને ૧૯૩૦ ના ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં કંપની મુંબઈ આવી. અહીં જાણેજર તથા હમીરજી ઉસ્તાને રોક્યા. બાંગ્લાદી પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં સર વસંતકુમાર નાટકથી શરૂઆત કરી અને ટૂંક સમય બાદ કંપનીએ પોતાની માલિકીનું પ્રથમ નાટક 'વીરની વડ' રજૂ કર્યું.

૧. વીરની વડ : તા. ૨૧-૮-૧૯૩૦.

લેખક : કવિ જી. એ. વૈરાટી.
ગીતો : કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજવાળા.
સંગીત : હમીરજી ઉસ્તાદ, ઉગરચંદ માસ્તર.
દિગ્દર્શક : કચરાલાલ શિવજીલ નાયક.
પાત્રો : કચરાલાલ, દાફુજી, હિમતરામ, જાણેજર, કેશવલાલ, (સરસ્વતીચંદ્ર) સુરજરામ, (સ્પેશિયલ સુંદરી) બખસદાસ, રોમનાથ, પ્રેમસંકર, નર્મદાસંકર, રમણજી અને એરંચણા

શ્રી પોપટલાલ કેસરીસીંગ શેઠ

૨. અરંદી વીર : ૧૫-૧૦-૧૯૩૦

લેખક : કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજવાળા
ગીતો : કવિ જી. એ. વૈરાટી
સંગીત : હમીરજી ઉસ્તાદ, ઉગરચંદ માસ્તર.
દિગ્દર્શક : કચરાલાલ શિવજીલ નાયક
પાત્રો : 'વીરની વડ' નાટકનાં મોટા ભાગના નર્તક : આ નાટકમાં દેશમહિત, સ્વાયંત્યાગ અને બલિદાનની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરતાં દ્રશ્યો આજેઆપાં હતાં

૩. રાજસંક્રમી : ૨૫-૧૨-૧૯૩૦

લેખક : કવિ જી. એ. વૈરાટી.
ગીતો : કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજવાળા.
સંગીત : હમીરજી ઉસ્તાદ, ઉગરચંદ માસ્તર.
દિગ્દર્શક : કચરાલાલ શિવજીલ નાયક.

પાત્રો : કચ્છરાણ, દાદુજી, દિંમનરામ, નવેશ્વર, કેશવરાણ, સુરજરામ (સ્પેશિયલ સુદરી), બળસદાસ, ચોમનાથ, પ્રેમચંદર, નર્મદાચંદર, ઉમેદ અને ચતુરજી.

આ નાટક બાદ કવિ પંચોદી છટા થયા.

૪. સાબી કુલાણી ૨૧-૨-૧૯૩૧.

લેખક : વિનય-રા કર બટ (પ્રકાશ પિક્ચરસવાળા)

ગીતો : કવિ મનસી પ્રાંતિજવાળા

સંગીત : હમીરજી ઉત્તાર, ઉમરચંદ મારનર

દિગ્દર્શક : કચ્છરાણ શિવરાણ નાયક

સન્નિવેશ : પેશ્વેશ્વર મદમક આગમ

પાત્રો : કચ્છરાણ, દાદુજી, દિંમનરામ, નવેશ્વર, કેશવરાણ, સુરજરામ, બળસદાસ, ચોમનાથ, પ્રેમચંદર નર્મદાચંદર, ઉમેદ, મા. દીપ્ત, દરિયાસ અને દિમનરાણ (કોમી)

નાટક બાદ રહેવાયો.

૫. તારણદાર ૬-૭-૧૯૩૧

લેખક : ભારતચંદ દરજીવનદાસ મહેતા

દાર્શ્ય : પ્રજ્ઞાણ દિવેદી, ગીતો : રઘુનાથ જગમજ

સંગીત : હમીરજી ઉત્તાર, ઉમરચંદ મારનર.

સન્નિવેશ : જ્ઞાંગીજી ત્રિખી, ખંડુમાઈ

દિગ્દર્શક : કચ્છરાણ શિવરાણ નાયક

પાત્રો : કચ્છરાણ, નવેશ્વર, દાદુજી, દિંમનરામ, જ્ઞાણરાણ સુરજરામ, બળસદાસ, અનંદર, ચોમનાથ, નારણ, (કોમી), પ્રેમચંદર, નર્મદાચંદર અને એચચા.

બાસ નોંધ : આ નાટકનો પ્રદર્શન વિભાગ તથા ગીતો પ્રથમ કવિ મનસી પ્રાંતિજવાળાએ લખેલાં હતાં, પરંતુ સંસ્થાકોને પક્ષ : નહિ પડવાથી જ્ઞાન રિદર્શક બાદ તે કાલી નાખવામાં આવેલાં અને નવેશ્વરશી પ્રજ્ઞાણ દિવેદીએ હાથવિભાગ અને રઘુનાથ જગમજે કવિ મનસીનાં શોધક ગીતો રહેવા છતાં બાકીનાં ગીતો નવાં લખ્યાં.

કવિ મનસી પ્રાંતિજવાળા છટા થયા.

૬. વીર ધવલ : ૨૧-૧૦-૧૯૩૧

લેખક : વિનય-રા કર બટ (પ્રકાશ પિક્ચરસવાળા)

ગીતો : કવિ જનમન

સંગીત : હમીરજી ઉ તાર, ઉમરચંદ મારનર

દિગ્દર્શક : કચ્છરાણ શિવરાણ નાયક

પાત્રો : કચ્છરાણ, નવેશ્વર, દાદુજી, દિંમનરાણ, કેશવરાણ, જ્ઞાણદાસ, બળસદાસ, પ્રેમચંદર, નર્મદાચંદર, અનંદર, નાનજી અને રજુડા.

આ નાટક બાદ ટૂંક ગમવ પાટી કંપની ખંધ થઈ. "કંપનીના લેખકોને કાનજી ખારસી અને જનનાદાસ તીરજીએ 'મલિકામ' લખાવ્યા એ-૨ ફા. માર્ચન કંપનીના કચ્છને લીધા. *

ઉમેરો

આ માનિત્રના ગયા અંકમાં શ્રી લક્ષ્મીકાન્તનાટક સમાજની યાદી પ્રકટ કરી હતી તે તરફ શ્રી અમૃત જાની તથા શ્રી ચીમનરાણ બોઝકે (ચક્રો) ધ્યાન ખેંચી નીચે મુજબનો ઉમેરો મોકલ્યો છે. એ જાનને બાધકોનો હું આભારી છું. —કેપ ૬૬

શ્રી ચંદ્રલાલ બળવાનદાસ મપારાએ સજ્જન કરેલી આ સંસ્થાએ લોકદંડમાં જુનાં નાટકો બજાવ્યાં બાદ 'પ્રેમ કે મોદ' નામે નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૪૧. પ્રેમ કે મોદ : ૧૯૩૬.

લેખક : મણિરાણ પાગલ

ગીતો : રઘુનાથ જગમજ

સંગીત : જગદેવ મારનર

દિગ્દર્શક : પ્રાણસુખ (એડિટોર)

પાત્રો : અંબાલાલ; સુરજરામ (સ્પેશિયલ સુદરી); અમૃત જાની; અમરજી રાડ; અંબાલાલ (કોમીક), ચીમન (ચક્રો), મા. કૈલાસ; પ્રભાચંદર અને પ્રમીલા

૪૨ વારસદાર : ૧૯૩૬.

લેખક : મણિરાણ પાગલ

ગીતો : રઘુનાથ જગમજ

સંગીત : જગદેવ મારનર

દિગ્દર્શક : પ્રાણસુખ (એડિટોર)

પાત્રો : 'પ્રેમ કે મોદ' નાટક પ્રમાણે

જાને નાટકો સાધારણ ગયાં. પ્રાણસુખ એડિટોરે ૧૩૫ થયા. સમજાણ અને મા. નિઝમ જોડાયા. જોડાયા હોતી કંપની અમદાવાદ બારત બુવન થિયેટરમાં ગઈ. 'વારસદાર' નાટકને સુધારા વધારા સાથે તેમજ છાપાસાથ મદબાઈ પાસે નવાં ગીતો લખાવી નવા સ્વરૂપે લખવું.

૪૩ રત્નેદલિત : ૧૯૩૬

લેખક : છાણુરાણ જગમજ

દિગ્દર્શક : મા. ચિન્મ

પાત્રો : કંપનીના નામક કલાકારો

૪૪ પુણ્ય પ્રભાવ : ૩૧-૮-૧૯૩૮

પછીની વિષયો ગયા અંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે. *

શ્રી કાન્ત નાટક સમાજ

શ્રી લાલભાઈ પોપટલાલ શેઠ નામના એક નાટ્ય શાસ્ત્રીન વધુિક ગૃહસ્થે સમાધિસ્થ થયેલ, શ્રી નવીન સરોજ નાટક સમાજના માલિક અને પોતાના પિતા શ્રી પોપટલાલ કેસરીસીંગ શેઠના નેતાવ નીચે નાટ્ય જગતના સુપ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શક શ્રી મળયંદમામાના સહકારમાં સને ૧૯૩૩માં વડોદરા મુકામે શ્રી લક્ષ્મી પ્રનાથ થિયેટરમાં શ્રી કાન્ત નાટક સમાજ નામે નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી.

કચરાલાલ, પ્રાણમુખ (એડીપોલો), મળજી ખુદાલ, સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ), વસંત, નર્મદાસકર, બખલદાસ, ત્રિકમ, દિગ્ગતગમ કોમીક), પ્રભાશંકર (રમણી), તથા બળદેવ જેવા નામી કલાકારોને રોકા લીધા.

શરૂઆતમાં શ્રી દેશી નાટક સમાજ, શ્રી સરોજ નાટક સમાજ તેમજ શ્રી નવિન સરોજ નાટક સમાજનાં નાટકો ભજવ્યાં. બાદ વડોદરાથી કંપની અમદાવાદ બારન મુવન થિયેટરમાં ગઈ.

અહીં કવિ મનસ્વી જોડાયા.

મળયંદમામાની ભૂમિકા સાથે લોકપ્રિય નાટક 'બોલનો કાગળ' રજૂ કર્યું.

તારણદાર નાટકને સુધારી તેના સંગીત વિભાગ જીવજીવાલ બલમજ પાસે વધુ સસિક બનાવી, જૂના તેમજ નવાં પાત્રો સાથે તા. ૨૦-૮-૧૯૩૩ના રોજ રજૂ કર્યું.

પાત્રો : સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ), પ્રાણમુખ (એડીપોલો) મળજી ખુદાલ, કચરાલાલ, બખલદાસ, મા. વિલ પ્રભાશંકર (રમણી) મા. વસંત, બળદેવ અને દાસલ.

નોંધ : આ નાટકના એક દૃશ્યમાં મુશીલાની ભૂમિકા ભજવતાં મા. વસંતના દાંતે ગોળી છટતાં પ્રાણમુખ (એડીપોલો) ને છળ થઈ અને થોડો વખત તેઓ દામ કરી રાક્યા નહીં.

મળયંદમામાએ આટલી વીરને સુધારાતપ્તાર સાથે 'કન્યાદાન' નામથી રજૂ કર્યું.

૧. કન્યાદાન : મે ૧૯૩૩

લેખક : કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજ્વાળા

ગીતો : કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજ્વાળા, જીવજીવાલ 'સલ્લકર.

સંગીત : મળયંદમામા

દિગ્દર્શક : મળયંદમામા, સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ)

સન્નિવેશ : પેદર અમલદાસ નાયક (જયજયરાણા)

પાત્રો : સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ), મળજી ખુદાલ, કચરાલાલ, સરોજરામ (રમણિયલ મુંદરી), બખલદાસ, દિગ્ગતગમ (કોમીક), વસંત, વિજય રજુડોડ, અને દાસલ

નાટક ઠીક ગયો. આ નાટક બાદ મળયંદમામા પ્રભાશંકર (રમણી) અને મા. વિલ છટા થયા અને સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ)ની દિગ્દર્શક તરીકે વરણી થઈ.

શ્રી લાલભાઈ પોપટલાલ શેઠ

હાલ સમય બાદ કંપની અમદાવાદથી સરત ગઈ અને ત્યાં થોડાંક નાટ્યો ભજવ્યાં બાદ મુંબઈ આવી અને રોયલ ઓપેરા હાઉસમાં તા ૨૦-૬-૧૯૩૩ ના રોજ 'તારણદાર' નાટકથી શરૂઆત કરી. આ નાટકમાં જીવજીવાલ કલાકાર પ્રાણમુખે આચાર્યને રજૂ કર્યા. સ્વામીદાસ 'લાખી કૃષ્ણાણી' રજૂ કર્યું. આ નાટકમાં નાયક માટે પ્રથમવાર એ.એ.એન.કે.પન સી પાત્રોને રજૂ કર્યા.

કન્યાદાન નાટકને તેનું કોમીક તથા સંગીતને થોડા ફેરફાર સાથે કાયમ રાખી બાકીનું નવેસરથી પુરા તેવાર કરી તા. ૩-૮-૧૯૩૩ ના રોજ રજૂ કર્યું મા. વસંત પુરુષની ભૂમિકામાં પ્રથમવાર રજૂ થયા. આ નાટકની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમાં એક બહુવાચકનું પાત્ર નહોતું.

સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થયો અને કંપનીનું સંચાલન શ્રી જમનાદાસ વલ્લભરામ ભટ્ટના હાથમાં સોંપાયું. રોયલ ઓપેરા હાઉસમાંથી કંપની પ્રોહાઉસ ઉપર રોયલ થિયેટરમાં ગઈ.

૨ રાજકુમારી : (ફૃજી) ૧૨-૧૦-૧૯૩૩

પ્રચોત્ક : મળયંદમામા

લેખક : દેવદત્ત તારકસ

દાસ્થ અને ગીતો : જીવજીવાલ બલમજ

સંગીત : મળયંદમામા

દિગ્દર્શક : મળયંદમામા, સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ)

પાત્રો : સુનીલાલ (ફર્ગીદાસ), મળજી ખુદાલ, કચરાલાલ, સરોજરામ, વસંત, બખલદાસ, દિગ્ગતગમ (કોમીક), જમીલાદાસ, અને બલસરદાર.

[અનુસંધાન પાના ૩૮ ઉપર]

ભારત નાટ્ય સમાજનું સંક્ષિપ્ત સર્જન

તા. ૨૦-૬-૫૬ની રાતે ભાંગવાડી, પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં શ્રી પ્રદુલ્લ દેસાઈ જૂત નવી નાટિકા “આરતીના દીવા” રજૂ થઈ; એમાં પોલિસ અફસરોની નૈતિક ફરજોનું સુરેષ આલેખન છે. ભાવના અને કર્તવ્ય વચ્ચેનું ધર્મયુગ્મ છે.

વસ્તુ : રજૂ થત રિક્ષાવાળો પોતાના નાના ભાઈ સુરેશ, જે પોલિસખાતામાં સાધારણ સિપાઈ છે તેને આગળ વધારવામાં ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવે છે. એમાં રજૂ થત પર ખૂનનો ખોરા આરોપ આવે છે. જેણે પોતાના પરસેવાથી પોતાને બચાવ્યો, જાંઘો આપ્યો એવા મોટા ભાઈને બેડી પહેરાવતાં સુરેશ અચકાપ છે. તેને રજૂ થત પત્ની અમિતા કર્તવ્યની કંડી પર મૂકે છે. કર્તવ્યનાં મનમાં સુરેશને એ પછી ખૂબ જ સમગ્ર રહેલું પડે અને ઘણી વખત પોતાના ઉપરી વિરંચીલાલના કુચ્છ અને પુત્રી માલવિકાની કડવી નજરના બોગ બનતું પડે છે. છતાં આખરે સત્યનો જય થાય છે, ખરો ખૂની પકડાય છે અને રજૂ થત નિર્દોષ હરી છૂટી જાય છે ને માલવિકા સુરેશને જ પરણે છે.

• લેખન : શ્રી પ્રદુલ્લ દેસાઈ વર્તમાન યુગની નાડ સારી રીતે પારખી નવી વસ્તુ, નવી શૈલીનાં નાટકો આપે જાય છે અને આ નાટક નવી કલાની કક્ષી જાય છે. એના સંવાદોમાં ચાતુરી છે, કટાક્ષ છે અને ઉપદેશોની ઝડી પણ વરસે છે. (કોઈક વખત વધુ પડતી) પ્રારંભમાં સુરેશ રજૂ થતને રિક્ષા ચલાવવાનું બંધ કરવા વિનવે છે, કારણ કાવેશ મનાઈ કરે છે પણ રજૂ થત માનતો નથી. રજૂ થત જેવો સમજી માણસ - કાયદાને માન ન આપે એ કેમ બને? ભાવનાને વશ થઈ સુરેશ કદાચ એને ન પકડે તો ફરજ બળવતા અન્ય સિપાઈઓ તો જરૂર પકડી શકે. એ પછી અમિતા સુરેશને કર્તવ્યનું ભાન કરાવી સુરેશની મારફત પોતાના જ પતિને કેદ કરાવે છે, પણ ખરો ખૂની મુશ્કેલી યતાં એ ખૂનીને છોડી દેવા કહે છે

કારણ એણે પોતાની પુત્રીની જાન બચાવી. એ તો મુખ્ય ધર્મ છે. એમાં અમિતાને માનવતા લાગી પણ સત્યે પોતાનો સ્વાર્થ (પુત્રી પ્રત્યેનો પ્રેમ) પણ હતો. એ સ્વાર્થ ખાતર પતિને ફાંસીને માંચડે મોકલનાર સ્ત્રી, ન્યાયદેવતાની ગોદી બને એ અજુગતું છે. ખૂનનો રફાટ બીજા અંશ પ્રથમ પ્રવેશમાં જ કરી દેવામાં આવે છે એથી ને Suspense અને Tension હતું એ ચાલું જાય છે

રજૂ થતા : સંવાદો બોલવામાં કેટલાંક પાત્રો અઘ્ર કાતાં હતાં એટલે એકાદ વધુ અવાજોનાં રિહર્સલની જરૂર જણાતી હતી.

સન્નિવેશ : પ્રથમ દૃશ્ય માટે શ્રી રંકરસાવ પ્રધાનો અભિનંદન. વિરંચીલાલનો દીવાનખંડ પણ સુંદર છે. પ્રહસન વિભાગનું પ્રથમ ક્વર, (તિજેરી સાથેનું) ને માસિક રૂ. ૭૫ કમાતા પટાવાળાની ઝોરકીનું ન લાડું અને બીજું ક્વર તો કોઈ રાજમહારાજના મહેલ હતું. પટાવાળાને મફત મળતો કારકૂન બનાવ્યો હોત તો એનું રહેણાં, ભાષા અને પહેરવેશ યોગ્ય લાગે.

પ્રદક્ષિણ : અધિકારીની ખૂરશી શોભાવતા મહાશયો ઉપર સારી ટકોર છે પણ પ્રસંગે નથી એટલે એકી એક વાતનું પુનઃ ઉચ્ચારણ વેગને ઠંડો પાડી દે છે. પ્રહસન વિભાગમાં પ્રથમવાર ઉતરી શ્રી રંચિ મામરે જૂઠું, પવિત્ર માનવી તરીકે સારો બપ મૂકી જાય છે પણ સંવાદોમાં એમની ઐતિહાસિક લઘુ કૃત્રિમતા લાગે છે એમન તરીકે ભાઈ દીપક. એમનાં યુગ્મરાત્રી શબ્દોમાં ઉચ્ચાર સુધારે તો ભાવિના આશ્ચર્યક કલાકાર છે.

અભિનય : અંકલાલોચ વાસ્તવશી અભિનય આપે છે. એમની પૂર્વ ભૂમિકાઓ કરતાં રજૂ થતનાં પાત્રને તેઓ સ્વાભાવિકપણે બજવી જાય છે. એમને સમ આપતા યુદ્ધકુમાર અને સરસ્વતીદેવી પણ નાટ્યની સજ્જતામાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો કરે છે. ન્યારે નવી અભિનેત્રી જ્યોત્સનાને હજી તાલીમની જરૂર જણાય છે.

ફિરકો : ન્યાં ન્યાં પ્રસંગોની પકડ છે ત્યાં ફિક્કું રંકતી મહેનત દેખાઈ આવે છે. સિનનો ટેંગો ભરી છે એ માટે અવાજનો આરોહ અવરોહ તથા ભાવ પરિવર્તન યોગ્ય રીતે થાય છે.

ગીત-સંગીત : કોઈ એવું ગીત, કોઈ એવી નથી કે જેની ધૂન મનમાં રહી જાય. સુરેશ “મનવા! ગાજો એવું ગીત” પ્રસંગના વાતાવરણ જમાવટ કરે છે. *

મોઘિસત્ત્વ અને સમાધાન

મોઘિસત્ત્વ : લેખક : સ્વ. ધર્માનંદ કોસંઝી.
અનુવાદક : શ્રી. પરમાનંદ કું. કાપડિયા અને
શ્રી કાન્તિ બેરાડિયા. પ્રકાશક : શ્રી મુબંબ જ્ઞેન
લુચક સંપ, ૪૫-૪૭, મનજી રહીટ, મુબંબ ૩.
કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

સૈકાએથી ને કયા ઇતિહાસના પાનાંઓ પર
રોંધાયેલી છે કે જરા. વ્યાધિ અને મૃત્યુના દરેકો ભેતો
સિદ્ધાંતો મધ્યરાત્રીએ પોતાની યુવાન પત્ની અને કુમાર
આળસને છોડી ગૃહન્યાગ કર્યો એ અસંભવનિય ગણી
ધર્માનંદજીએ તેનાં ખરાં કારણો શોધતાં તેમને ખાતરી
પછ કે જીવન સાથે જગત્ત્વ ચૂક્યાં " જન્મ-મૃત્યુ-પરા-
વ્યાધિ " નું યથાર્થ દર્શન અને ગૃહરાયમ ઉપર
અભાવ એ બન્ને કારણો સાથે " શરણસ્નાત્તી
આવસ્થાકતા " પણ સિદ્ધાંતના પેરાગયુત્ત્વ એક કારણ
હતું. રોહિણી નદીના પાણી અંગે ગયો યત્ર
શક્ય અને કેસિય રાત્રે સુદ માટે પ્રવ્રત યત્તાં સિદ્ધાંતો
પ્રથમ પડી પિતાનો કેવલ પોતાને માથે વહેરાવે તે પણ
સંધી કરાવી. એ કોષના પ્રાથમિક રૂપે પત્ની યશોધરાની
અનુમતિ લઈ પ્રવ્રતના મુદ્દા કરી અને ચિંતન તથા
તપશ્ચર્યા બંને સિદ્ધાંતો મઠી ભગવાન બુદ્ધ બન્યા. આ
સમુદ્ધિતક ઉપપત્તિને આધારે લખાયેલું નાટક મૂળ મરાઠી
બાષામાં લખાયેલું તેને તથાગતી ૨૫૦૦થી નિર્વાણ
જ્યોત્તી નિમિત્તે યુજ્જરાતીમાં અનુવાદ કરી પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું છે. નાટકમાં પાશ્વનાથના ચાતુર્ભાવ ધર્મને પ્રભાવ
તથા ગાંધીયુગની ડાયા પણ દેખાય છે તે સાથે બુદ્ધકાલીન
સામાજિક જીવનનું સરસ ચિત્રણ કરે છે. અનુવાદકોએ
રુણ અને વહેલી શૈલીમાં પ્રવેશો આપેખ્યા છે. પ્રવેશીની
સંકટના ભેતો જૂનાં તખ્તાની દરિયે રેખાયેલી છે જતાં
તેમાં પણ એક પ્રવેશ પછી બીજું દ્રશ્ય રજૂ કરવા
કોં તો મુખ્ય પડદો પાડે પડે અથવા ઝોળ ફરતો
રંગમંચ ભેંકે. નાટકમાં સંઘર્ષ પણ પરાકાષ્ઠાએ
પહોંચતો નથી અને ગૃહબાજના દરમિયાને જોયે રીતે
મંચમાં આવ્યું છે એ ઉપરથી ભગવતજીને ખરેખર
શ્રી ધર્માનંદજીએ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તે
પ્રમાણે મોઘિસત્ત્વની રૂપરેખા એકદમ ધ્યાનમાં આવે એ
હેતુથી આ નાટક લખાયું છે તેમ જતાં આ નાટક
જુદા જીવન પર એક નવો પ્રકાર પાયરે છે.

જીવન અને વિકાસ : અનુવાદક : શ્રી પેાપટલાલ
બુ. સાહ, પ્રકાશક : હરિયાપુર ગ્રંથખાના પ્રચારકમં.
લાલપુરી માતાની હાઈ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૧.
આ પુસ્તકમાં બે હિન્દી એકાંકીઓના બાષાંતર છે
જેમાં પ્રથમ એકાંકી "જીવન"ના મૂળ લેખક છે શ્રી
પંડેરોમર. જીવન અને કલાનો સમન્વય સાધ્યું આ
વાર્ષિક રૂપ છે. તેમાં સંગીત ભેખ છે કે કવિતા
નો સંપર્ક છે. અંતમાં બન્નેનો સુમેળ સંચાય છે પણ
મે અનંદ માણનાં સંગીત ઉપાસક પ્રો. આનંદ મુલ

પામે છે. કારણકે આપાત અનુભવી ચૂકેલી વ્યક્તિ દાર્પેનો
અતિરેક યત્તાં-હૃદય બંધ પડે ને મરણ પામે એ ચર્ચાસ્પદ
વિષય છે, જતાં પરાકાષ્ઠા દેખાડવા માટે નાટિકાનો આલો
અત લાવવામાં આવ્યો છે. એમાં બાવવાલી ગીતો છે ને
નાટ્યાત્મક સ્વેચ્છ સંવાદો છે. બીજા એકાંકી "વિકાસ"ના
લેખક છે જાણીતા નાટ્યકાર શ્રી શ્રી ગોવિંદલાલ. લગભગ
એકઠો ફૂટિઓ એમણે રચી છે એટલે એમની સિદ્ધદત્ત
કલા અને કલ્પનાની સમરતા સ્પષ્ટ થાય છે. આ એક
દાર્શનિક નાટકીય સંવાદ છે અને એમાં જીવિચિત્રણનું
રમણીય દરશવિધાન છે. યજ્ઞિકાસ ઉત્પત્તિના માર્ગો
છે કે અવનતિના પથ પર એ વિષય પર આકાર અને
પૃથ્વી વચ્ચે વિવાદ થાય છે. પૃથ્વીના પટ પર ખેતરો મહા-
સંગ્રામ, માનવસંહાર અને પાપવીકારમાં પણ માનવજીવનનું
દોષ દેખે જોઈ ઉત્પત્તિ પથે જવાનું છે એના સમર્થમાં આકાર.
ભગવાન બુદ્ધ, ઇશુ ખ્રિસ્ત અને મહાત્મા ગાંધીજીના
દૃષ્ટાંતો આપે છે અને પછીના પ્રવેશોમાં બુદ્ધના તથા
ઇસુના જીવન દરમિયાનના ચિંતાકર્ષક પ્રસંગો દેખાય છે.
સંવાદોની સ્વેચ્છતા અને પ્રસંગોની પકડ એ આ એકાંકીને
અનિનમદ્દમ બનાવે છે ઉપરાંત બંને એકાંકીઓ અનેક
વખત ભજવવામાં છે અને ભજવવા જેવાં છે.

શ્રેષ્ઠા ઇળી : લેખક : શ્રી. અનંત આચાર્ય, પ્રકાશક :
મુર્લી સહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચક્રો, સુરત.
કિંમત : સવા રૂપિયો.

'જ્ઞાપારી' 'કરિયાવર' અને 'નવજુ પ્રભાત'
માટે પારિતોષિકો મેળવનાર શ્રી આચાર્ય 'શ્રેષ્ઠા ઇળી'માં
ધરતી કયા લાગ્યા છે. એક યુવાન લગ્નની પહેલી જ
રાત્રીએ પોતાની નવપારેણિત પત્નીના ધૂંધટ સહી ન ઉઠા-
વતાં, મુગનીની મસ્તીમાં, માની લીધેલ અતોગીન સરકા-
રની ગુચરીમાં તેને ત્યજ લાથી નીકળે છે. એ યુવાન
તે અવિનાશ અને પત્ની તે સાન્નિત, પરંતુ અવિનાશની
ભાષી કુસુમ શાન્તિને અર્પણીન યુગની નારી બનાવે છે.
સંગીન. તુલ્ય અને ફેશનમાં પ્રવીણ બનાવે છે. રૂપેરી
જુમારીને પૂજક શાન્તિના જ મોહમાં પડે છે અને બેઠ
ખુદો યતો છેવટે પસ્તાઈને શાન્તિને જ સરવે છે.
આ કથા 'યુલ્લસંદરી' ભોલપટને ચોરેમણે અંશે મળી
છે જતાં નાટકના અંત ભાગમાં પરાકાષ્ઠા Climax
સારી રીતે જણવાય છે. શ્રી. આચાર્ય રજુઆતની સૂઝ
ધરાવે છે. માત્ર સાત પાત્રોમાં પણ નાટકનો પ્રવાહ મદ
પડતો નથી. એના પ્રસંગોની ચૂંચણી, ટુંકા સ્વેચ્છ
સંવાદો અને એક જ સતિવેસ પર લખાયેલું આ નાટક
તખ્તાશાયીના સર્વે શુભ ધરાવે છે. આ નાટક મૌલિક
છે એ એની સિદ્ધિ સાથે હેતુલક્ષી પણ છે. સ્ત્રી એટલે
સહનશીલતાની પ્રતિમા જતાં પોતાના જીવનમરણનો
પ્રથ ઉપરિવ્રત યત્તાં, ભગતી બાજુ સુધારી લેવા એણે
કિંમત કેળવવી જ રહી. ધરને ખૂણે આંસુ સારી જિંદગીના
બાધી રહેલા રિવેસો આંખુ સારનાં પૂરાં કરે, કરુ' નહિ
વળે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા લખે છે
તેમ "જીગતી પ્રજાને ચીમીથી આપનાર તત્ત્વ પણ નાટ-
કમાં છે, અનુભવ એથી જીગતી પ્રજા કેટલી ચિમદારો
તે તો સરવાળે ખમરે પડે પણ કોને કંઈ કાપેટો થાય
તો નાટકનું લખાણ સારું થયું ગણ્યો" ★

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

ત્રીજી નાટ્યસેખન હરીશ્ચંદ્રના પુરસ્કર્તાઓ.

મંડળે ગણે વૉર્થે યોગેશ્વી ત્રીજી નાટ્યસેખન સ્પર્ધાનાં સારિતોષિકો નીચે જણાવેલ વ્યક્તિઓ તરફથી જાહેર થયાં છે.

૩૧. ૫૦૦) મેસર્સ દેવકરજી નાનજી એન્ડ કંપની લિમીટેડ તરફથી.

૩૧. ૪૦૦) શ્રી ગિરધરલાલ ચૌખાણી તરફથી.

૩૧. ૩૦૦) શ્રી નંદલાલ હરિદાસ અચરતલાલ તરફથી.

નોંધ : આ સ્પર્ધામાં પ્રથમ ધનામ કોઈ લેખકને ન મળવાથી ઉપર્યુકત ૩૧. ૫૦૦ નું ધનામ મંડળે યોગેશ્વી યોથી નાટ્યસેખન હરીશ્ચંદ્રના પ્રથમ ધનામ તરીકે મેસર્સ દેવકરજી નાનજી એન્ડ આપવાનું જાહેર ક્યું છે.

ગયા મહિને નોંધાયેલા નવા સભ્યો.

ડોનર સભ્ય : મેસર્સ શાહ ચેરિટિઝ તરફથી પ્રિનિપાઇ શ્રી. સીમનસાલ જે શાહ.

આધારજી સભ્યો : શ્રી ચેરિશ્ચંદ્રના ગોકલદાસ મોરારજી, પરમસુખ પંડ્યા, શ્રી રમાશાન્ત ધનવંતરાય ઝોઝા.

પ્રતિવર્ષ યોજાતો મંડળનો નાટ્યોત્સવ નવેંબરના નખમાં યોજાશે.

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી દેશી નાટક સમાજ : ચરતમાં 'સર્વોદય' ને સારી સહયતા મળી રહી છે. દીવાળી પછી કંપની ઘણું કરી મુંબઈ આવશે.

ઈન્ડિયન નેશનલ ધિયેટર : શ્રી ફિરોજ આઢિયા દિખિત અને રિજર્સિત પારસી નાટક "એહરામે શું કાશું ?" ના પ્રથમ એ પ્રયોગો આ મહિનાની ૧લી અને ૨જી તારીખે ભજવાયાં અને એજ નાટકના વધુ પ્રયોગો પણ આશુ રહ્યા છે. શ્રી જ્યોતિ પટેલ દિગર્શિત "સંભવિત સુહસ્રલાક્ષ" નો ૫મો પ્રયોગ તા. ૧૬મીએ ભજવાયો. સંસ્થાના હોદ્દમિય નાટક "રંગીલા રાજમ" નો ૫જી ૮૫મો પ્રયોગ ૨૩મી તારીખે ભજવાયો. અને "મંગલ મંદિર" નો ૧૬મો પ્રયોગ ૩૦ મી તારીખે ભજવાયો.

સંસ્થાના આગામી સજનમાં શ્રી સિવકુમાર જોશી ફૂલ દેવદાસ લેવા માટે રજીષ્ટ તૈયાર થઈ રહી છે.

ભારતીય દલા કેન્દ્ર : જહી આંતર-કોલેજ નાટ્ય સ્પર્ધાની યુજીદિતિ આ માસમાં થઈ. મુજરાતીમાં સિધ્ધાઈ કોલેજ ઓફ કોમર્સના શ્રી અજીત પટેલ લિખિત "છપન નાટક" ને વિજયપત્ર મળ્યું. તે ઉપરાંત અંભિનયના અસિતગત ધનામો શ્રી નવીન પારેખ, કુ. પના મોરી, કુ. મીરાં દેસાઈ અને શ્રી વિજય ભટ્ટને આપવામાં આવ્યા. બાહુરી પતિનો એક શો તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બરે ભજવાયો.

શ્રી અદી મજબાન ફૂલ પાન્સી નાટક "અદી કલાકની હસાહસ" ના ચાર પ્રયોગો થયા. તે ઉપરાંત "મોટા દિલના મોટા બાવા" ભજવાયું.

રંગભૂમિ : "આગ્યા-ગ્યા" નાટકનો એક પ્રયોગ તા. ૨૩ મીએ ભજવાયો.

ભારત નાટ્ય સમાજ : સંસ્થાના ઐતિહાસિક નાટક "ધૃતીરાજ ચાંદાણ" ના વધુ પ્રયોગો થયા હતા. ૫મી

"આદુની પતિ"માં દીલા જરીવાલા અને લાહી સાહ

બા મહિનાની ૨૦મી તારીખે સંસ્થાએ શ્રી પ્રજ્ઞા દેસાઈ કૃત “આરતીના દીવા” નવું નાટક રજૂ કર્યું જેનું દિવંદશન શ્રી ચંપકલાલાલએ સંભાળ્યું હતું. આ નાટકમાં મા. સનિ પ્રદસનમાં એક ભૂમિકા કરે છે. આ નાટકના વધુ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા છે.

કુમકુમ : ૧૫મી સપ્ટેમ્બરે સાંજે કે. સી. કોલેજના હોલમાં ત્રણ એકાંકીઓ ભજવવામાં આવ્યાં હતાં. એમાં શ્રી અણન પટેલ કૃત “જીવન નાટક” શ્રી પ્રમેશ્વર જોષી કૃત “એવું ચાલે તો” અને શ્રી યાચિંદ કૃત “દીગમી ધર” નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી પાલણપુર ગુરૂમ એસોસીએશન તરફથી મંગળવાર નારીય ૨૫મી એ “જ્ઞાન રેશિમિયોના સ્મારક નિધિના લાભાર્થે ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં સાંજે ચાર એકાંકીઓ ભજવવામાં આવ્યાં હતાં.

નાટ્ય વિહાર : સેન્ટ એલિસ કોલેજના આ નાટ્ય વિહાર તરફથી શ્રી પ્રમેશ્વર જોષી કૃત “પતાની જોડ” નામનું ત્રિઅંકી નાટક હમી તારીખે ભજવાયું. એનું દિવંદશન શ્રી પ્રતાપ સાંગાણીએ સંભાળ્યું છે. આજ

નટકનો બીજો પ્રયોગ ૨૬મી તારીખે રાત્રે ૮ વાગે બાંગવહીમાં કલમ કલાકેન્દ્ર તરફથી ભજવવામાં આવ્યો.

કૃતપતા : શ્રી એસ. કે. પાટિલના પ્રમુખપણા હેઠળ ૨૭મી તારીખે કે. સી. કોલેજના હોલમાં ત્રણ એકાંકીઓ ભજવવામાં આવ્યાં. એમાં શ્રી કમલેશ દાકર કૃત “જ્ઞાન પ્રેશર” અને શ્રી પ્રમેશ્વર જોષી કૃત “એ તો એમ જ હોય” અને “શીતળ જવાલા” હતી. “એ તો એમ જ હોય” નું દિવંદશન શ્રી નિરંજન પેટે અને “શીતળ જવાલા”નું દિવંદશન શ્રી પ્રતાપ આમએ સંભાળ્યું હતું.

શ્રી લાડ યુવક મંડળ તરફથી શ્રી પ્રાગજી ડોસા લિખિત એક ત્રિઅંકી નાટક “ધરતો દીવો” ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ૨૪મી એક્ટોબરે ભજવવામાં આવ્યો.

વિદેપાકેશ : ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ તરફથી શ્રી પ્રાગજી ડોસા કૃત ત્રિઅંકી “પુનરાવર્તન” નવરાત્રિ દરમિયાન વિદેપાકેશમાં ભજવવામાં આવ્યો.

રંગમંડળ : અમદાવાદમાં શ્રી પ્રમેશ્વર જોષી કૃત ત્રિઅંકી નાટક “પતાની જોડ” નો થોડા વખત પર જ રજતજ્ઞાનિનો ૨૫ મો પ્રયોગ ભજવવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત હજી પણ એના વધુ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા છે.

થિયેટર સેન્ટર : કલકત્તામાં સરસ્થ તરફથી એકાંકી હરીશંક જોષીમાં આવી છે. જેમાં લગભગ ૪૨ સંસ્થાએ ભાગ લઈ રહી છે. એ હરીશંકમાં ૩૮ બગાળી મોલ્ડ એકાંકીઓ છે. તે ઉપરાંત તામિલ, તેલુગુ, હિંદી, ઉડિયા અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ એકાંકીઓ રજૂ થશે.

આંતર-કોલેજ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ તરફથી “એકાંકી નાટ્ય લેખન હરીશંક”

આને ગુજરાતની રંગભૂમિ પર રૂપાંતરે અને ભારતવેશમાં ચોક્કસ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને મૌલિક કૃતિઓની ધણી જ એટલે જણવા લાગી છે. નવા નાટ્યકારોને ઉત્તેજન આપવાની ધણી જ વર સંસ્થા વેતીય છે. તે મૌલિક કૃતિઓને બહાર આવવાની તક મળે એ ધરાણથી આંતર-કોલેજ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ તરફથી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે એકાંકી નાટ્ય લેખન હરીશંકની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. મુબઈની બંધી જ કોલેજના ઊમતા નાટ્યકારોને પોતાની મૌલિક કૃતિઓને આ હરીશંકમાં ભાગ લેવા ભાવબીનું આમંત્રણ છે. આવેલી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ ત્રણ કૃતિને પુરસ્કાર પણ આપવામાં આવશે. આ એકાંકી નાટ્ય લેખન હરીશંકમાં એકાંકીઓ મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૨૦મી નવેમ્બર ૧૯૫૬ રાખવામાં આવી છે.

સરદાસની યાદગાર ભૂમિકા લખવાનાર શ્રી લવજી મયારાંકર ત્રવાડીનું અવસાન

શ્રી સરવિજય નાટક સમાજના એક માસિક અને-થી વાંકનેરે ગૃહિણીતમ નાટક સમાજમાં સરદાસની ભૂમિકાથી જાણીતા ધણેલા સુપ્રસિદ્ધ કલાકાર શ્રી લવજી મયારાંકર ત્રવાડીનું અવસાન ૨૨-૯-૫૬ને દિને તેમનાં વતન વાંકનેરમાં અવસાન થવાની સમયે તેમ લઈએ છીએ.

૧૯૦૨ માં શ્રી વાંકનેર આય કિતવર્ધક નાટક કંપનીમાં દ્રૂક પગારથી જોડાઈ પોતાના ઉત્સાહ, ખેત અને આત્મબળથી તેમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી અને શ્રી સરવિજય નાટક સમાજના એક માસિકની પદવી મેળવી હતી. પ્રત્યેક એમના આત્માને શાન્ત શાન્તિ બધે એ અવ્યર્થના.

જત લખવાનું કે...

તત્ત્વો શ્રી,

યુગ્મરાતી નાટ્યના જૂન અંકમાં મારા લખેલા “મંગલ મંદિર”ના ચોથા પુસ્તક અંક માટે અસંતોષ દાખવી શ્રી એચ પાવરીએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે. તેઓ શંકા કરે છે પ્રકાશ પુસ્તક પોતાની કોપીનું બિલદાન આપવા તૈયાર થાય છે છતાં મલયને કેમ વસ-વસો વેદા થતો નથી કે પ્રકાશ આંધ્રો છે તો એની કોપીઓ કેમ કામ લાગશે? આ શંકા બરાબર નથી, કારણ મલય નવા જમાનાનો માણસ છે એને ખબર હોય જ કે કોઈની છબત કોપી, સરેલી કોપીને બદલે ખૂબી શકાય છે. નસે મારફત પશુ એ જાણી શકે અને કુખમાં મનુષ્યવતિ સહાનુભૂતિવાળી ચાલ છે એટલે મલય જ્યારે ડો. રવીન્દ્રને પૂછે છે કે “ક્યા માણસની કોપી મારી આંખમાં મૂકવા ધારા હો?” એવામાં જ પ્રકાશ દાખલ થઈ રહિને પૂછે છે “મારો ઉપયોગ કરવા માટે મને કેમ ન બોલાવ્યો?” મારા લખેલા સંવાદો શ્રી પાવરીને કૃત્રિમ લાગ્યા એનો ઉપાય નથી. સ્મર્ય નાટ્યકારો શ્રી વાલ્મીકી, શ્રી કાલિદાસ, શ્રી મૃગદંતર મૃદાણી, શ્રી પ્રભુલાલભાઈનાં નાટકો તેઓ જોશે તો તે પશુ એમને કૃત્રિમ લાગશે છતાં એમનાં નાટકો સફળતાને વર્ધા છે એ હકીકત છે.

ઉર્મિ ચોળીમાં એરની પડિડી રાખે છે એ પર શ્રી પાવરીને હસવું આવે છે, પરંતુ ઉર્મિ ફેશનેબલ હોવા છતાં સંસ્કારી માયાપની પુત્રી છે. નફરત નથી. એનાં કર્મો એને બાધાત લાગ્યા છે, પસ્તાવો થાય છે એ તો પ્રાગજ્ઞાપણે પશુ ચીત્ત અંકમાં જતાનું છે એટલે હૃદયપટ્ટા પછી ઉર્મિ ચોથા અંકમાં પ્રવેશે છે. પોતાના કલકની પુત્રને ખબર પડી ગઈ છે તો કંઈ સ્ત્રી સુખી છવન પીતાવી શકે?

ઉર્મિના મૃત્યુ પછી પ્રકાશ લાગણી પ્રદર્શિત કરતો નથી એ શ્રી પાવરીને અચ્ચુકલું લાગે છે પશુ લેખકે પ્રકાશને ધીર, ગભીર અને વિચારવંત ચિત્તર્યો છે. આવો માણસ આપું કુટુંબ શોઝઅસ્ટ હોય ત્યારે લાગણીવેશના સંભાષણો ન કરે પશુ મગજનું સમતોલપણ જાળવી પ્રસંગને સંભાળી લે અને સંભાષણ કરતાં પોતાની લાગણી કે કુખ, મુખના ભાવો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય એની અસર વિશેષ થાય છે એ મારો છેલ્લો ઓપ વર્ણન અનુભવ કહે છે.

૧૪-૬-૫૬

જયકૃષ્ણ હ. હાટ

તત્ત્વો શ્રી,

“મંગલ મંદિર”ના ચોથા અંકે વિશે શ્રી પાવરીના

પના જવાબમાં મારો આ ઉત્તર જાપરો. પ્રકાશ પોતે જ આંધ્રો છે તો એની કોપીઓ મલયને કેમ ઉપયોગી થઈ શકે એના જવાબમાં પ્રકાશના જ શબ્દો છે કે “જેટા, તું” મને વારંવાર કહેતો આવ્યો છે કે મારી આંખોમાં હજી પ્રકાશ ઝળહળે છે” ઉપરાંત રવિ નાનો હતો ત્યારે પશુ એ જોશે છે. “દીકરા, હું” બરાબર જોઈ શકતો નથી, માત્ર આંખી આકૃતિઓ દેખાય છે.” અને પ્રકાશના સંવાદો શ્રી પાવરીને કૃત્રિમ લાગે છે તો કે. ઇ વ્યક્તિ જ્યારે લાગણીવશ અને ત્યારે સંસ્કારી અને હૃદયસ્પર્શી શબ્દો જરૂર બોલી શકે. છવનમાં જ્યારે છવતાં નાટકો ભજવાય છે ત્યારે સંસ્કારી અને શુદ્ધ ભાષા બોલનારી વ્યક્તિઓને કશું પ્રસંગેએ, એમની ટેવ પ્રમાણે આવ શબ્દો બોલતાં મે સંભળ્યા છે.

ઉર્મિએ ચોળીમાંથી એરની પડિડી કાઢી તો મોડન યુગ્મરાતી બહોળોની ચોળીમાં મગજનું નથી હોતું એમ શ્રી પાવરીનું માનવું છે પશુ પડિડી રાખવા માટે મગજનું હોતું જોઈએ એ જરૂરનું નથી. વગર મગજે પશુ નાની પડિડી સહિસત્રામત રહી શકે એવાં મોડન બદલો છે. અને ઉર્મિ આપવાત કરે એ બરાબર છે, કારણ એ સંસ્કારી સ્ત્રી છે અને પોતાનો પુત્ર એની સત્ત્વ ક્યા જાણે તો એને માટે છવતું એર બની જાય પરંતુ શ્રી બેરો રીતે એને આપવાત કરતી બતાવી છે એ બરાબર નથી. ઉર્મિ હૈરિષ્ટલગાં જાય છે ત્યારે એને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ હોય કે પોતાને આપવાત કરવાનો વખત આવશે.

“મંગલ મંદિર” એ નાટક ભણે ખાસ ખૂબીઓથી ભરેલું હશે પરંતુ આજના જમાનામાં રસજ ઉત્પન્ન કરી મે કલાકે દસાવે એવાં નાટકો કરતાં તો આ નાટક સ્થાન ઉચ્ચ રહેશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

૧૫-૬-૫૬

સિંઠ દેવળ ચિનંથ સરેયા *

*

આ નાટકનાં ચોથા અંકે વિશેની સર્ચાં અને બંધ થાય છે.

—તત્ત્વો—

સાભાર સ્વીકાર

- * શ્રી પ્રવીણ-દ્ર ગોંધી તરફથી 7 Famous Greek playsનું પુસ્તક.
- * શ્રી ચાંપરીભાઈ નાગડા તરફથી એ નાટકો : મોચીની વધુ; દીંગલી.
- * શ્રી જશવંત દાકર તરફથી નાટ્યસિક્ષણનાં મૂળ તરવેલો. (અવશેષનાઈ)
- * શ્રી નંદકુમાર પાઠક તરફથી એકાંત્રીની કલા. (અવશેષનાઈ)

શ્રી વાઘજી આનાસારામ જોશી

મોરબી આર્થ સુજોધ નાટક મંડળીના માલિક અને કવિ જોમતું નાટક 'ભનૂંડરિ' તા. ૨૦-૬-૫૬ ની રાત્રે એલ ઇન્ડિયા રેડિયોના મથકે ઉપરથી ગુજરાતી, હિન્દી, તામિલ વગેરે ભાષાઓમાં પ્રોડક્ટ થયું.

ભારતર કિણ્ણા (મોંઘી)

શ્રી આર્થ નૈતિક નાટક સમાજનાં 'રા' માંસિક, 'છત્રવિજય' નાટકોમાં યાદગાર ભૂમિકાઓ ભજવી હતી.

ભારતર દરબાર

શ્રી આર્થ નૈતિક નાટક સમાજનાં 'ન્યાયનાં વેર' 'સમરહાડ' 'હંસાકુમારી' 'સુખી કે દુઃખી' વગેરે પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં યાદગાર ભૂમિકાઓ ભજવી હતી.

48 YEARS'**SOUND & REPUTED BANKING SERVICE****THE BANK OF BARODA LIMITED**

ESTD. 1908

Head Office: BARODA

Banking business of every description transacted. Sterling and Dollar credits arranged and Foreign Bills negotiated for approved customers.

Branches all over India

Overseas Branches: NAIROBI, KAMPALA, MOMBASA AND
DAR-ES-SALAAM, (B. E. Africa).

Agents at important foreign centres.

M. G. PARIKH
Bombay Manager.

N. M. CHOKSHI
General Manager.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં પ્રકાશનો

તાજેતરમાં પ્રકાશ થયેલાં

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થયાં
તે પ્રસંગે પ્રકટ કરેલ

સ્મારક ગ્રંથ રૂ. ૨૫

ગુજરાતી રંગભૂમિનું રંગવાદી નિબંધ

અનંબકુમારી રૂ. ૧૧

લેખક: કવિશ્રી મુળશંકર મૂલાણી

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ૧૧૭ લોકપ્રિય ગીતો
અને તેના સ્વરસંકલનો સંગ્રહ:

રંગભૂમિનાં નાટકો: ગીતોની સારીગમ

સંકલન: શ્રી જયશંકર 'મુંદરી' રૂ. ૨૫

સ્વસંકલન: રવ. વાડીલાલ ઉસ્તાદ

* ગુજરાતી રંગભૂમિનું લોકપ્રિય પૌરાણિક
ત્રિઅંકી નાટક

સામે પાર રૂ. ૧

લેખક: કવિશ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી

* કવિશ્રી મુળશંકર મૂલાણી દ્વારા

'શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર'માંથી સધાકૃષ્ણના

દ્રશ્યોત્તર સંકલન

પ્રેમમૂર્તિ રાધિકા રૂ. ૦૫

સંકલન: પ્રા. મધુકર રાદિચિયા

ગુજરાતી નાટ્ય

દીપોત્સવી અંક

★

તંત્રી : પ્રાગજી જ. ડોસા

દી પોત્સવી અંક

વર્ષ ચોથું

અંક ચોથો

નવેમ્બર, ૧૯૫૬

ગુજરાતી નાટ્ય

તંત્રી:

મોગજી જી. ડેસા

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનું મુખપત્ર

આ અંકના મુશોભન માટે સ્વ.
શ્રી પ્રાણુલાલ દેવકરણુ નાનજીના
ચિત્ર સંગ્રહમાંથી “પતિચહે વિદાય”
ચિત્રના ઉપયોગ કરવા દેવા
માટે “દેના જ્યોતિ”ના આભારી છીએ

પ્રથમ કવર પર સ્પષ્ટપણે યુગલ છબિ “શાધાકૃષ્ણ”
રસો લે સંગ તું મૂર્ત દર્શન... શ્રી નલિની પ્રિયરીના સૌજન્યથી
બીજા કવર પરની છબીઓમાં ડાબી બાજુએ શ્રી મૂળજી
આશારામ બોજા અને જમણી તરફ શ્રી વાલજી
આશારામ બોજા છે.

☆

મુદ્રક: દોહ રૂપિયો

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

૧૯૫૬-૫૭ વર્ષ માટે નીમાયેલી વ્યવસ્થાપક સમિતિ

પ્રમુખ :

સર હરસિદ્ધલાલ વિ. દિવેદિયા

☆

ઉપપ્રમુખો :

શ્રી જયંતિલાલ ર. ત્રિવેદી, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
શ્રી મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)

☆

માનદ કોષાધ્યક્ષો :

શ્રી લલિતચંદ્ર સી. ડી. નાનજી પ્રો. ઊંટાલાલ લ. ધીવાળા

☆

માનદ મંત્રીઓ :

શ્રી દામુ ઝવેરી શ્રી લાલુ શાહ

☆

કાર્યવાહક મંત્રી :

શ્રી પ્રાગજી જ. યેસા

☆

સહમંત્રીઓ :

શ્રી બરજેર પાવરી શ્રી વનલતા મહેતા

☆

સભ્યો :

શ્રી બાલુલાલ એમ. ચિનાઇ
શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી
ડા. ડી. જી. વ્યાસ
શ્રી ચંદ્રવદન ચી. મહેતા
શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા
પ્રા. મધુકર રંદેરિયા
શ્રી ગુલાબદાસ જોષી
શ્રી મણિલાલ ભટ્ટ
શ્રી અમર જરીવાલા

શ્રી નવીનચંદ્ર ટી. ખાંડવાળા
શ્રી હિંમતલાલ વી. ગાંધી
શ્રી ચીમનલાલ જી. શાહ
શ્રી બળવંતરાય અ. ત્રિવેદી
શ્રી હિંમતલાલ ર. ત્રિવેદી
શ્રી કાન્તિ ખરેહિયા
શ્રી નંદલાલ નકુલાઇ શાહ
શ્રી એચ પાવરી

卐 卐 卐

દેના બેંક

તેના ૧,૦૦,૦૦૦ ગ્રાહકોને
દિવાળીની શુભેચ્છાઓ તથા
નૂતનવર્ષના અભિનંદન
પાઠવે છે.

લેટ માટે આદર્શ — કરકસરીને ઉત્તેજન આપે છે
દેના બેંકના

૪ વર્ષના કેશ સર્ટીફિકેટ

૩ ૧/૪ ટકા વ્યાજ આપે છે.

રૂા. ૮૮-૮-૦ રોકો અને રૂા. ૧૦૦ મેળવેા

દેવ કેરણુ નાનજી બેંકીંગ કુાં. લી.

હેઠ મેલીસઃ કુમળ અને જુ શાખાઓ.

પ્રવીણચંદ વી. માધી, ચેમેનર ડાયરેક્ટર

THE BANK OF JAIPUR. LIMITED

TREASURERS TO THE GOVERNMENT OF RAJASTHAN

HEAD OFFICE JAIPUR

CHAIRMAN SHRI RAMNATH A. TODAR.

AUTHORISED CAPITAL	2,00,00,000
ISSUED & SUBSCRIBED	1,00,00,000
PAID UP CAPITAL	50,00,000
RESERVES	20,25,000

BRANCHES IN IMPORTANT
CITIES & TOWNS OF INDIA

Transacting All Kinds of Banking Business including Foreign Exchange.

General Manager:

S. L. KOTHARI, B A, B Com, A C A (Eng).

ગુજરાતી નાટ્ય

દીપોત્સવી અંક

નવેમ્બર, ૧૯૫૬

આ અંકમાં

શ્રી પ્રાણજી જી. ડોસા			
ભીષ્મને પડકારે	૧		
સ્વ. શ્રી પ્રાણજીજી દેવકરજી નાનજી			
અધઃપાત	૪		
શ્રી ખાલુભાઈ ચિત્તાઈ			
નાટકો અને મનોરંજન પેરો	૬		
તૈલચિત્ર અનાવરણ વિધિ	૭		
પ્રા. મધુકર સંદેશિયા			
કવિ કાલિદાસનો અંદેશ	૮		
'નાટ્યપ્રેમી'			
શ્રી હરિહર, દીવાળી	૧૩		
ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ			
લવ્હલરિ	૧૭		
{ શ્રી પ્રાણજી જી. ડોસા			
શ્રી માણિકલાલ જી. મહેતા			
પ્રશ્નોત્તરી	૨૧		
પ્રા. હરુમતનાથ દેસાઈ			
એને નહિ પરણું !	૨૭		
શ્રી પ્રાણસુખ નાયક			
શ્રી હજીન શેમિયાનો સંસ્મરણ	૩૩		
રંગભૂમિ સમરથા	૩૪		
સોસાઈ કસકેન્દ્ર			
સંસ્થા પરિચય	૩૫		
{ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા			
શ્રી ખાલુભાઈ મુકેશ			
વાનાઓડું	૩૯		

આ અંકમાં

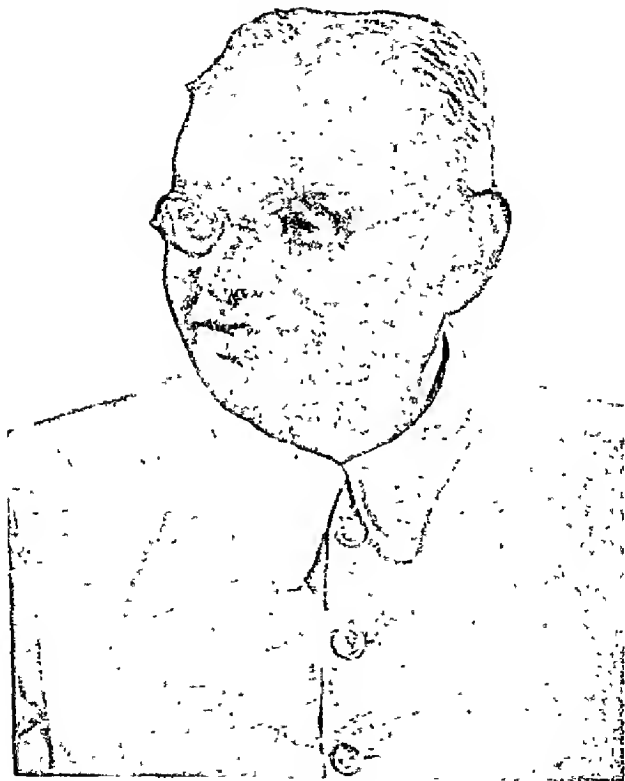

શ્રી અજિત પટેલ હાથણીએ કળાશ દેખ્યો !...	...	૪૩
એક પ્રેક્ષક દષ્ટિપાત...	...	૫૪
શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક રાકનો પર્વત	...	૫૭
કવિશ્રી મણિલાલ પાગલ રાગ શાહજી	...	૬૩
શ્રી કુલિન વોરા ચોરી	...	૬૯
શ્રી હરિલાલ મૂળશંકર મૂલાજી ગુજરાતી નાટ્યકલાનું ઐતિહાસિક દર્શન	...	૭૩
શ્રી અનંત આચાર્ય આતશ એલવાયો	...	૮૭
શ્રી વીરસુન ત્રિ. મહેતા સાહિત્ય સંગીત સંયોગ	...	૧૦૧
શ્રી સરસ્વા મોગી ઊડતી નજરે	...	૧૧૧
શ્રી વનસતા મહેતા મારી ભૂમિકા	...	૧૧૩
{ શ્રી મુકુન્દરાય ગોરડાયા શ્રી મણિશંકર જે. ભટ્ટ જત લખવાનું કે...	...	૧૧૯,
શ્રી જયંતિલાલ ર. ત્રિવેદી ઈતહાસની દૃષ્ટિએ	...	૧૨૧
મુંબઈને આંખે રંગલવન	...	૧૨૯
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ	...	૧૩૧

સુધારો

પાના ૬૩ ઉપર રાગ શાહજીના લેખમાં જે છપી છે તે
છત્રપતિ શિવાજીની ભૂમિકામાં માસ્તર સુખલાલ છે.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના પ્રથમ પેટ્રન

‘માનનીય મુશ્કી’ શ્રી પ્રાણુલાલભાઈ

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર
ગાધી

નૂતન વર્ષનાં આભિનંદન પાઠવતાં મંડળના સભ્યોને, આ માસિકના આદ્યકો અને વાંચનારાઓને, શુભેચ્છાઓ અને મિત્રોને એટલી જ વિનંતી કે સદ્નાવલુનું સૂત્ર અપનાવી અમારે પડ્યો જિમા રહે. આ કાર્ય એ વહુજનહિતાયનું કાર્ય છે અને એ સૌ પાછળ છે સ્વ. પ્રાણુજ્ઞાનભાઈની પ્રેરણા. તેઓશ્રીએ ચીધેલા માર્ગે સન્નિધિ યજ્ઞ કાર્યરત યજ્ઞએ તો હજી ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે. ખૂબ જ વિચારપૂર્વક એમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, પોષી અને વિકસાવી. એમના જ શબ્દોમાં કહ્યું તો,

શ્રી જયતિલાલ
નિવેદી

“આપણા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે, નાટક એક સમજા સાધન છે. વળી નાટક એ અનિર્વચનિય આનંદ અને સઘ પથમ પ્રગોઠ પમાડનારી એક અજબ વસ્તુ છે. નાટક વિદ્યા, કલા, રંગોત્તમ તથા સુંદરતાનું મહાન પોષક છે. નાટક આપણા ધર્મ અને જાતિના ઉપદેશોને હૃદયના ઊંડાણમાં હેક સુધે પહોંચાડનારું સુકોમળ શસ્ત્ર છે અને નાટક એ આપણી પ્રાચીન પણ ગૌરવભરી આર્યસંસ્કૃતિને નવી ચેતન, પ્રાણ અને પુનર્જીવન અર્પવા માટે, મનોહર તથા મૂલ્યવાન આયુધ છે.”

અને એ કાર્યને વેગ આપવા માટે મુરખીઓ અને સહૃદયી સ્નેહીઓ! મને સાથ સાંપડ્યો છે જેમાં મુ. શ્રી હરસિદ્ધભાઈ, શ્રી જ્યોતીન્દ્રદેવે, શ્રી સોપાનનું માર્ગદર્શન, મંડળની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લેતા શ્રી જયતિલાલ નિવેદી અને સ્વ. પ્રાણુજ્ઞાનભાઈની પ્રેરણા પીને ધડાયેલા શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધીના ઉત્તેજક કરવાળા જોડાએ, શ્રી પ્રવીણજ્ઞાનભાઈ એમજીઆરમાં મંડળની યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાવ છે, અને અમલમાં મૂકાવ છે. આ અંકની બહુ મોટી સંખ્યામાં મહેરબાનથી મેળવી આપવાનું માન પશ્ચુ એમને ફાળે જાય છે. પ્રાણુજ્ઞાનભાઈએ આદરેલું કાર્ય સુંદર રીતે પૂરું કરવાની જાણે એમણે સ્વેચ્છાએ જવાબદારી ઉપાડી લીધી છે અને એક વ્યક્તિને તો કેમ જૂલી શકું! મંડળનું મંત્રીપદ અને માસિકનું તંત્રીપદ મેં સંભાળ્યું ત્યારે જોતો મને સંધારો મન્યો કે “હું તમારી સાથે જ છું ને!” તે પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા; અને “મંગલ મંદિર”ના શબ્દો મને એમના આ સહકાર્ય વેળા સાંભરે છે: “લોહીના સંબંધ દરમિયાં સ્નેહના સંબંધ વિશેષ માટે હોય છે.”

આ ઉપરાંત આ અંક પૂરતી મને પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ સહાય કરનાર શ્રી મન્નલાલ પારેખ તથા સૈતે ‘અને મારા મહદંતીશ ભાઈ કુશીન વેરાનો પણ આભાર માનું છું.

પ્રાણુજ્ઞાનભાઈ

રશિયન સ્ટેમ્પ પર જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ

વિશ્વ વિખ્યાત આંગ્લ નાટ્યકાર અને પ્રખર વિવેચક જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉના એકસોભા જન્મ તિથિને ઉત્સવ ઊજવતાં રશિયાએ પોતાના દેશની ટપાલની ટિકિટો ઉપર એમની પ્રતિમા છાપી હતી. આ પૂર્વે ટપાલની ટિકિટો પર સ્થાન મેળવનાર આંગ્લ કવિ રોમર્ટ બર્ન્સ હતા. કલાવિદો અને સાહિત્યસ્વામીઓ સમર્પિત એક અમોહ્ય ધન છે અને વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યો ને આ પુરાવો છે.

અધ: પાત

લેખક:

શ્રી પ્રાણસાસ દેવકરજી નાનછ

૬

શ્રી પ્રાણસાસ આપમે સંગેના વિચારો નાટક 'અધ:પાત'માંથી અત્રે એક દૃશ્ય દર્શ્ય કર્યું છે. પાત્રમયિ અને પાત્રોના પરસ્પર સંબંધ પરથી જ નાટકનું વસ્તુ સમજાઈ જાય એવું છે. પ્રમુખોની ગૃહણી, પાત્રોનું આશ્રિત, આશ્રયન, આશ્રયને પ્રશ્નરૂપે પ્રશ્નરૂપે, સંવેદનોનો ચોટ, અને સંવેદનોનો લેખક દર્શાવે છે કે પ્રાણસાસ આપમે આ સંજોગમાં, અન્ય વ્યવસ્થાઓને કારણે રાષ્ટ્રિય ન કરી દેતાં તેઓ સુદર સાહિત્યસર્જક બન્યા છે તે! પ્રસ્તુત દૃશ્ય 'પ્રાણસાસ દેવકરજી નાનછ અભિનંદન ક્ષેત્ર'માંથી આમાર ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

અંક નીચે : દૃશ્ય છઠ્ઠું

પાત્રો :—કુન્દન (પ્રમુખ-દનો આદર્શપરમજી પુત્ર, ગુજાનનો પતિ), રૂપાળી (પ્રમુખ-દનો બીજી વારની આરિમશિષિ પત્ની), નવલ (રૂપાળીનો જુવાન પ્રણયી), પ્રમુખ-દ (પ્રમુખ વપના પ્રમુખરૂપે આ વિધારી પ્રમુખ-દને વશ કરેલા પ્રમુખ).

સ્થળ :—પ્રમુખ-દના અંગનાની વાડીનો આગ.

સમય :—અંધારી રાત્રી.

૬

રૂપાળી કંઈક અમાગી પ્રાણી એની પાછળ ચૂરે છે. કપાળુ દેવ, તને એની કંઈક હયા નથી આપની!

દા, રાત્રી ચંદ્ર વિના કેવી અંધારી છે! પણ નિશા! એ ધીર નિશા! તારા અધકાર પણ મારા હૃદયની રાત્રી કરતાં વધુ ધીર નથી. રાત્રી, તું તારા પ્રિય નિશા-કરને ફરીથી પાછીસ, પણ મારા હૃદયની રાત્રી તે સદાને માટે અધકારમય જ રહેશે. મારજી તેનો ચંદ્ર આધારો તે ફરી નહીં ઊઠે.

વિરતી ચંદ્રકાંઠા. તું આટલું આંદ્ર અંધારું કરે છે, મારજી પ્રમાણ રાત્રી સંજોગમાં મારજી કિરણ તારા વિરોધનો અંત આણશે. ને તું તારી પ્રિયા સાથે સુખનો લડાવો લડી રાખીશ. હું સદાચંદ્ર પછી, આટલી ધીર અંધારી માટે પ્રિયાનો વિરોધ તું સ્વીકારતું નથી તે! હું વિરોધ તારી પ્રિયાનો વિરોધ કેમ સહી શકું! ગુજાળ, ગુજાળ, અને સમજ પાતી નથી કે તારા વિના આ મન્ય જીવન કંઈક ફેરવીવાર અને વળગી રહેશે!

[અંધારું છે; આખી જાણી, રૂપાળી ધીરની પ્રવેશ લ.]

રૂપાળી—વખત થયો છે; નવલ આપો તો દરી.

[ધીરની જલ લાગે પાડે છે. રૂપાળી પળ પળી વાટ પર નવલ માત્ર દેખાય છે. રૂપાળી વાટ પાસે અંધારું છે.]

આપો વલકા!

નવલ—(આમમાં ફરી) તારા દુઃખને તારેસર વાળર થયો છે, કોઈ અધમાસ ચોરની માફક, બીંતમાં

મરાતો-ખેંચાતો, તારો આરાક, તારી મહોળ્મત માટે,
મારી મીઠી માથુક !

[રૂપાળીને હાથ ચૂમે છ]

રૂપાળી—મારા વહાલા, મેં તને ઘણી મહેનત આપી, નહીં ?

નવક—મહેનત ? દિવારામ, આ તો શું પણ તારી મહોળ્મત ખાતર દોળખમાં જતું પડે તો તેને પણ હું મંજૂર કરું ! પણ એટલું ખરું કે આમ મોડી રાતે તારા ઘરમાં ચોરની જેમ આવતાં મારું કાંટલું ક્યાંક.....

રૂપાળી—નહીં, નહીં, એની ફિકર મને ન હોય ! મારા વહાલા, તું બેફિકર રહે. અહીં આપણને આટલાં જોડાં કોઈ નથી. મારા બોળો વર સોડ તાણીને સ્વેચ્છ છે તે છેક સવાર પછી જાકશે ! ગુલામનું કાસળ પણ હવે નીકળ્યું ને કુદન એની પછવાડે અર્ધી દીવાને ચઢ ગયો છે, ને ચાકર માણસોની તો મને કંઈ પરવા નથી. મારા વહાલા, હવે તો આપણને કોઈ પૂછ એમ નથી.

નવક—એમ છે વહાલી ? ત્યારે તો મોજમાં હવે ખામી નહીં રહે.

રૂપાળી—હા, મારા ખ્યાસ, ચાકર, પેન્ના ઝાડ નીચે બેસી પ્રેમરસ પીએ.

નવક—ચાલો પ્રેમરસ પીએ.

[નવક છે; કુદન પાછો આવે છે]

કુદન—આ સમુદ્ર હસે છે ! સાગર, તું મંબીર કહેવાય છે; શ્રી રામચંદ્રજીને વર્ણવતાં મંબીરતામાં કવિએ તારું ઉપમાન આપ્યું તેલું આજે આમ વિના કારણ ખડખડ હસે છે કેમ ? શું તું મારા પર હસે છે ? મારી આ દશા ઉપર હસે છે ? ત્યારે તો તને ખબર નથી—પ્રેમ કોણ નામ. આટલી ગંધી સરિતાને પરણી લપટ થયેલો તું, સ્નેહનું સ્વરૂપ તે ક્યાંથી સમજે ? મૂર્ખા, એકથી વધારે પત્ની કરનારને દંપતી પ્રેમની ઝાંખી પણ થઈ શકતી નથી. અરે, તું પોતે પ્રત્યક્ષ જોતો નથી કે આટલી આટલી ગંગા આદિ પવિત્ર સરિતાઓ તારે વિશે બળે છે, અને પોતાનાં અમૃત જેવાં મીઠાં સ્નેહવારિ તને અપણું કરે છે તોપે તારી ખારાસ સહેજ પણ ઝોલાઈ થઈ ? અરે જૂઠા, રતોનો પિતા કહેવાયો, સમુદ્ર—દેવતા કહેવાયો, તોય આટલું શીખ્યો નહીં કે એક હૃદય એક કરતાં વધારે પત્નીનો પ્રેમ સાચવવા સમર્થ નથી ?

સાગર, તું મને તેવો મોટો છે, પણ તારા કરતાં તો ધન્ય છે આ સારસને. સુપંખી, પ્રેમની પરાકાષ્ટાને તો તે જ પૂરી ઝોળાખી છે. તારા કોમળ હૃદયની રાગિણી, તારી સહચરી, સારસી હવેય માટે ચાલી જતાં પણ. નથી તું અન્ય રથને રતેહ સાધતો કે નથી તારા ખાલી હૃદયને વધારે વાર ધારણ કરતો. પણ તારી પ્રિયાની પછવાડે ખૂરી ખૂરી તારા પ્રાણને ત્યાગી દે છે. સારસ, ધન્ય છે, પ્રેમરસ તો તે જ જમણો છે !

પિતાજી મને ફરીથી લગ કરવા કહે છે; મહુ મારે નવી મા લાવવા કહે છે, કેવો નિર્દય વિચાર ! અરે પિતા ! આપને ખબર છે કે એ શબ્દો બાણીની જેમ મારું હૈયું ચીરે છે ? શું મારું હૃદય એટલું બધું જડ થઈ ગયું છે, પિતા, કે તે અન્ય રથને જોડાવાનું તે કબૂલ કરશે ? નહીં, નહીં. જ્યાંસુધી કુદનમાં ગુલામની સુરંધનું રમરણ છે ત્યાંસુધી તો નહીં જ. લગન ? લગન મારે તો મટે કરવાં જોઈએ ? વિવાહનું ફળ પ્રત્યક્ષે તો ઇશ્વરકૃપાએ મારી ગુલામ અને આપી ગઈ છે. ત્યારે શું અધમ કામનાની ટાપ્ત અથે, પશુરૂઢિથી લગન કરવા ? અશક્ય.

હું તો સારસ, તને શુભ કરીશ, કારણ મારું હૈયું હવે જાડી ગયું છે. આનંદ-હૃદયનો આનંદ, મારા આત્માનો ઉદ્ધાસ લુટાઈ ગયો છે. મારા હૃદયનું ગાન, હે વીણા, તું વરતા, બંધ થઈ ગયું છે. મારે મન હવે એ સંસાર, તું સંસાર નથી શન્યકાર છે. તારું, મારું કે પહેરવા ઝોડવાનું કે ખાવાપીવાનું મારે કશું પ્રયોજન નથી. જે પ્રિયા વિના ગયેલો એક દિન પણ જેને મન નાશ પામ્યા સમાન હતો તે પ્રિયા વગર, હે કુષ્ઠ દેવ, તું હું મંદભાગીને હજી કેટલાં દિવસ જિવાડીશ ? હવે તો મોત, તું મારો ખરો મિત્ર છે. કૃપા કરી, દવા કરી, તું જલદી આવ, ભાઈ, હું તને આજીજી કરું છું, યમના દૂત, તું હવે વિલંબ કર મા; આવ, મને લઈ જા, મારી પ્રિયા હોય ત્યાં લઈ જા. જેને માટે જીવનું સાચુંક હતું, તે ગઈ, તો પછી મોત, તને ખબર નથી, તું મને કેટલું વહાલું છે ! પ્રિયાર્થ પ્રેમપીયૂષ જે મારા જીવનનો આધાર હતું તે સમાપ્ત જતાં, મોત, તું તો બહુ જ મીઠું લાગે છે. મારા પ્રાણ તમે હવે નીકળી જાઓ; ચેતન તું દરાઈ જા; હૃદય, તારા સુકુમાર આશ્રયસ્થાન વિના તારા ધબકારા બંધ કર, મોત, તારો પ્રભાવ મારા શરીર પર સત્વર પ્રસારી.

દે કે આ પ્રિયા વિનાના અરણ્ય જેવા ઉત્તર અને
પરિથંત્ય સસારનો એર જેવો અનુભવ લેતો હું હવે
વિરામ પામું.

[મે હાથ વચ્ચે માથું દાબી, એક ઝડ પર હાથ ટેકવી
હજો રહે છે, આનાથાએ એની નજર રૂપાળી અને નવચ પડે છે]
મોડી રાત્રે બાગમાં પેશાં કોણ છે?

નવલ—(નેપથ્યમાંથી) ખડું કહું તો રૂપાળી, આમ
બરાબ છુપાઈને ખ્યાર કરતાં હું હવે તો કંટાળી ગયો
હું. વઢાવી, કંઈ એવો રસ્તો કાઢને કે દુનિયાની આંખે,
હઠાડી રીતે પણ તું મારી થાય!

રૂપાળી—(નેપથ્યમાંથી) વઢાલા, ધીરજ રાખ.
નસીબ આપણું અતિ ખુબંદ છે, પાસા આપણા બધા
સાચા પડે છે, વખત આગળે એમ પણ થશે.

[નવલ અને રૂપાળી નેપથ્યમાંથી બહાર આવે છે]

કુન્દન—કોણ! નવી બા! આ કુલ કોણ!

રૂપાળી—કોણ, કુન્દન! હાથ, પકડાઈ!

[નવલ આમ તેમ શુભે છે, અને ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે]

નવલ—(સ્વગત) હાથ! હવે મારા યા હાથ થશે?

કુન્દન—કુટ્યા, મોલ, એ કુળને કલંક લગાડનારી,
બોલ, આ હરામી કોણ છે?

[નવલને પકડે છે.]

નવલ—હરામી? મોટું સંમાળ. હું કાને હરામી
કહે છે તે જાણે છે! તારી નવી બાને પણ કે હું કોણ
હું, ને કેમ આગ્યો હું, ત્યાંસુધી તારી જીમને
કાબૂમાં રાખ.

કુન્દન—[જોરથી નવલને પકડી] એ. કુલ સી,
કહે આ જ નવલ! આ અધર્મનો સહભાગી! દીક, ચાખ
સ્વાદ તારી કુલતોનો, તારી નાપાક દાનતોનો. એ કુલ,
યા તેવાર. હું તને આજ તારે યોગ્ય શિક્ષા આપીશ.

[નેપથ્યી બેઠી નવલને પકડે છે; પણ નવલ હોડિને દારવ
કુન્દનને પકડે છે અને નામે નામે છે, અને તેની ઉપર ચઢી
બેસે છે. પણ કુન્દન ફરી નવલ એને પાછો પાછી બજાબર
સ્વામીન રાખી એની છતી ઉપર પૂજ્ય રાખી સહી પડે
મારે છે.]

રૂપાળી—ઓ મારી મા! હું શું કરું? હા, હા,
દીક માદ આપ્યું!

[દોડી નય છે]

કુન્દન—બોલ કુલ તને પૂરો કરું? સીએને
બોળવનાર નિર્જાળ પાછ, કહે તને યમના દરજ્યામાં,
તારો કુર્મોની શિક્ષા બોગવવા મોકલું?

નવલ—નહી કુન્દન, મને છોડી દો. હું કમ્પલ કરું

હું, હું નીચ છું, કુલ છું; પણ હવે કદી એવું નહીં
કરું. હું વચન આપું છું.

કુન્દન—વચન! તારા જેવાના વચન પર શો વિશ્વાસ?
નવલ—નહીં, રાખો, બરાસો રાખો. હું કસમ
ખાઈને કહું છું, મારી જિંદગીનો હવે હું નવો સફો
બોલીશ. અને મારી જિંદગી સુધારવાની તક આપો.

કુન્દન—તારા જેવા અધર્મીને છોડી દેવો એ
અધર્મ છે. વ્યભિચારી, તને તો નરકમાં ધમધમતા
અગ્નિમાં તપાવેલા લોહાની પતંગી સાથે આલિંગન કરવા
દમણું મોકલીશ.

રૂપાળી—[આવીને સ્વગત] નહીં; તે પહેલાં તો.
હું જ જાણ. [આ રાખે સાથે, હાથમાં પોતે બજો લાવી
છે તે પાછળથી કુન્દનની છતીમાં ભેંસી દે છે] મારી વચમાં
આવતો તો, તો ચાખ સ્વાદ. જ તારી વડ પાસે.

કુન્દન—ઓ...ઓ...

[નવલને પકડે છે] હવે તે હવે જાણી નય છે. કુન્દન
મઠી ખાઈ ભોંય ઉપર લોહીવુડાણ થઈ પડી નય છે.
રૂપાળીને જોઈ કોણ? પિથાચિની, ક્યું તારું કાણું?

રૂપાળી—વઢાલા નવલ, ગમરા નહી. જો તારા પ્રેમ
માટે આને પણ પૂરો કોપી.

નવલ—[મેટીથી] રૂપાળી, હું તે સ્ત્રી છે કે
રાક્ષસી? એ ખૂની, તારા હાથ લોહીથી ખરડયા! દર,
દર, એ માંડામ, તારું મોં હવે હું કદી નહીં જોડ.

[નવલ માડ ઉપર ચઢી બાળી નય છે]

રૂપાળી—ગયો! નવલ, હું ગયો! આમ શુરો
થઈને ચાલ્યો ગયો?

[નય છે]

કુન્દન—અધમ સંગતિનું આ પરિણામ. (મેટીથી)
પિતા ધર્મમૃતિ પિતા, ચેતમે, ચેતમે, ચેતમે, દીક આપ્યું.
અવ મારી મુદાળ પાસે અને સ્વર્ગમાં લઈ લઈ. એ મુદાળ,
આપું છું.....આપું છું.....કોણ? કિય પુરો
આગ્યો?—ચુલાખ પાસે લઈ જવા—લક્ષ્મીના પાસે
સ્વર્ગમાં લઈ જવા—હા, કેવો આનંદ! શ્રીરામ...શ્રીકૃષ્ણ...

[મરી નય છે. અવાજથી ચાકરમાણસો ને ધર્મચંદ્ર નામી
ઢાંઢે છે ને રૂપાળી ચોર ચોરની નમ પાડી પાછી પ્રવેશે છે]

ધર્મચંદ્ર—શું છે? શું છે?

રૂપાળી—ચોર, ચોર, પકડો, પકડો!

ધર્મચંદ્ર—ક્યાં છે? ક્યાં છે? અરે, આ શું?

કુન્દન! આ હાલતમાં! એ પ્રેમ, મારી આંખ ફરી મલ!

[ચાકરના હાથમાં દળી પડે છે]

*

Messers Ramkishandas Radheshyam

384, Kalbadevi Road;
Bombay 2.

CLOTH MERCHANTS
&
COMMISSION AGENTS

Tele.: No. 20172

STRENGTHENING THE SINEWS OF INDIA....

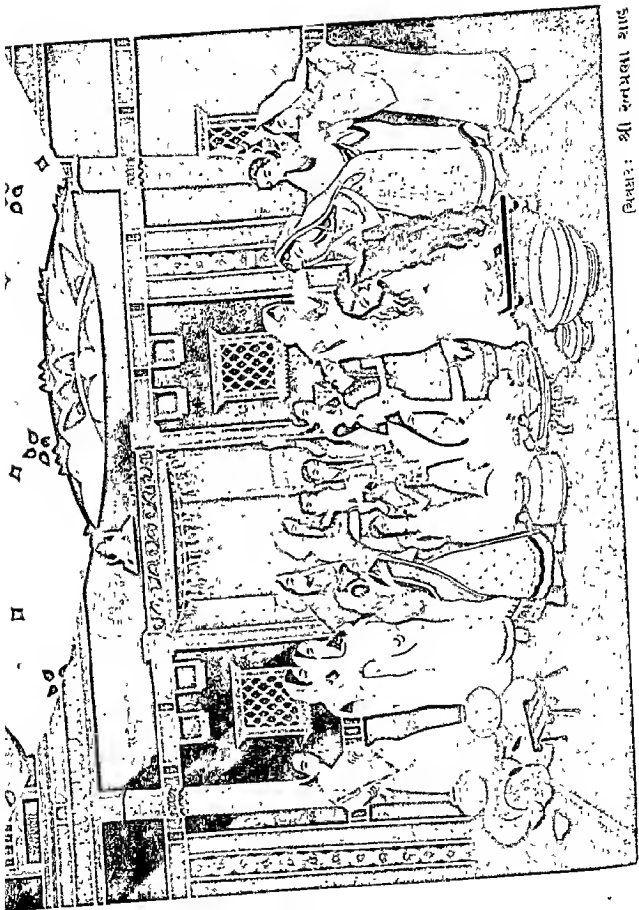
Engineering constructional activity in the India of to-morrow will be greater than ever before. Developments plans feature the construction of gigantic structures—Dams, Multi-purpose Hydro-electric Projects, Tunnels, Steel Plants, National Highways, etc.

In building a stronger, more progressive India, we offer our resources, technical know-how and experience.

PATEL ENGINEERING CO. LTD.

UNITED INDIA BUILDING,
SIR P. M. ROAD, FORT, BOMBAY

કવિ કાલિદાસનો સંદેશ

ત્યાગ, તપસ્યા

ને

તપોવન

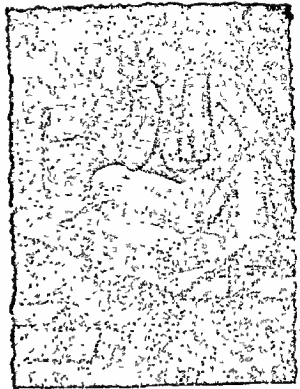
★

મૂળ લેખક: પં. બળદેવ ઉપાધ્યાય

અનુવાદક: ડા. મધુકર રાંદેરિયા

1999

☆

મહાકવિ કાલિદાસ આપણા રાષ્ટ્રીય કવિ હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના પ્રતીક હતા. આપણા રાજ્ય, વિરાટ દેશની સંસ્કૃતિ કાલિદાસની વાણીમાં ઘણે છે અને એમના નાટકોમાં મનોહર બન્ય રૂપ શરીરને માનવમાત્રુ મનોરંજન કરે છે. અંગ્રેજના (યમ સમાગમને સમયે, આજથી લગભગ બસે વર્ષ પૂર્વે) મારનવર્ષ, 'સંસ્કૃતિકીર્તી' અધિકારપૂર્ણ દેશ ગણીને ક્રો, પરંતુ કવિ કાલિદાસનાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ' નાટકે ભારત તરફે મનોરંજનની અદરદર્શિને પ્રેરી. સર લેક્ષ્યમ જ્ઞે-એ એ કૃતિનો અનુવાદ અંગ્રેજમાં કર્યો ને તે પછી જર્મન ભાષામાં જ્યોન' દેરેસ્ટરે એનો અનુવાદ કર્યો. આ અનુવાદ વાંચીને જર્મન કવિ ગટેએ જે હલ્લોદગાર કાટલા તે સાહિત્ય-પ્રેમીઓને પરિચિત છે. એ કહે છે: 'સ્વર્ગીય ભૂલોક્યો: એધર્થ' યાદ વાંચ્છસિ પ્રિય સખે, શાકુંતલ' સેવ્યતામ' આ અનુવાદને પ્રતાપે પાશ્ચાત્ય જગત સારી રીતે સમજી શક્યું કે ભારતીયોની સંસ્કૃતિ ધણી જાણી છે અને કામળ હલ્લમાવેને પ્રકટ કરવાનું નેપુલ્ય પણુ એના કવિઓમાં વિશેષ છે. આમ કાલિદાસનું નાણું આપણાં માથા પર ધડું મોટું છે.

ડા. મધુકર રાંદેરિયા

આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં અને વચ્ચેકથાણુની ભાવનામાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ભારતીય કવિ રાષ્ટ્રનું મંગલ આહે છે, અને સાથે સાથે જ સંસારની મંગળકામના પણ કર્યા કરે છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાં આ સામંવચ્છનું મનોરમ રૂપ દેખી શકાય છે. આ મહાકવિની વાણીમાં જે રીતે આદિ કવિ વાલ્મીકિની રસમયો ધારા પ્રવાહિત થાય છે, તે જ રીતે ગીતા ઉપનિષદનું અધ્યાત્મતાન પણ મળ્યું રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. ભારતીય અધિઓએ પ્રચારેલાં ચિરંતન તથ્યોને મનોભિરામ રાજદોમાં, ભારતીય જનતાંક્ર હલ્લમાં ઉતારવાનું કલ્પ કાલિદાસની કૃતિઓએ સુંદર રીતે ક્યું છે. આ કૃતિઓની સંકલના, માનવહલ્લની સામ્યત પ્રવૃત્તિઓ તથા ભાવોનું આલેખન લખને યદ છે. આજ કારણને લીધે, એમાં એવી ઉદાત્ત ઉદાત્ત ભાવના વર્તાય છે, જે ભારતવાસીઓને જ નહીં, માનવમાત્રને સદા પ્રેરણા તથા સ્ફૂર્તિ આપ્યા કરે છે. આ ભારતીય કવિની વાણીમાંનાં રસ, ઓજસ ને મહુન્નિમા ભાવુકોના હલ્લમાં આજ એ ઉભર વર્ષથી પર કરીને બેઠાં છે. વૈદિક ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનું જે અગ્ર્ય રૂપ આ કૃતિઓમાં દેખાય છે તે નિતાંત

SUDARSHANA SILK MILLS

Pranjape B. Scheme,
Soneri Road,
Vile Parle,
BOMBAY-24.

MANUFACTURERS OF MASTERPIECES OF QUALITY, DURABILITY
AND VARIETY OF ART SILK "SPECIALITIES, GEORGETTES,
CREPES, FLATS, LENOS, ETC.

Gram: JYOTITEAK

Phone: 41566

SUPPLIERS TO GOVERNMENT BODIES & RAILWAYS.

KATWALA & COMPANY

TIMBER MERCHANTS,

Reay Road,
BOMBAY—4.

Branch:
BAGAD GANJ,
NAGPUR CITY.
(MADHYA PRADESH)

Phone: 3089

સહ્ય છે. માનવકલ્યાણને માટે આ કૃતિઓમાં રચેલે રચેલે ઉપદેશ પણ આપવામાં આવ્યો છે. માનવસમાજ પરસ્પર કસહ ને યતુવટથી ઊભા રહેવાનું શીખાવેલું છે, વિશ્વ આખું નીમખ હોય, માનવતાને માટે મહાન સંકટનો સમય ચાલતો હોય ત્યારે, વિચાર કરવાને ચેતવવાનો કલિદાસ આદેશ કરે છે. વ્યથિત માનવજાત માટે એ કવિ પાસે સંદેશ છે.

કલિદાસનો જીવન સંદેશ

માનવજીવનમાં નિરાશાને સ્થાન નથી. ને લોકો જીવનને આર્થિક કઠીને, નિઃસાર તથા અર્થ મળે છે, તેમનું કથન કોષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું નથી. ને જીવન આપણે જીવીએ છીએ અને જેનાથી આપણે આપણા અભ્યુદય કરીએ છીએ એ નિઃસાર કેમ હોઈ શકે? કલિદાસ કહે છે કે દેહધારીઓ માટે મરણ પ્રતિ છે, જીવન તો વિરૂતિ માત્ર છે. (રઘુવંશ) આવા આપણા જીવનને આપણે મહાન ક્ષિતકર માનવું નોંધ્યું અને એને સફળ બનાવવા માટે અર્થ, ધર્મ તથા કાળજી સામંજસ્ય ઉપરિચિત કરવું નોંધ્યું. આ ત્રિવર્ગમાં ધર્મ જ સર્વત્રેય છે (ત્રિવર્ગસાર: પ્રતિભાતિ ભાષિનિ; કુમાર ૫/૩૮) પરંતુ અર્થ અને કામ પોતાની સ્વતંત્રતા ને સત્તા ટકાવી રાખવા માટે ધર્મ-વિરોધ કર્યા કરતા હોય છે. ધર્મને જાણીને અર્થ પોતાની પ્રમણતા જાળવવા ચાહે છે ને ધર્મને ધ્વસ્ત કરીને કામ પોતાનો પ્રભાવ જાળવવા ચાહે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું છે: ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ એ મારી જ વિરૂતિ છે. કલિદાસે પોતાની કૃતિઓમાં આ ભગવદ્વાક્યની સાધતા અનેક પ્રકારે સ્થાપિત કરી છે.

મદન દહનનું રહસ્ય આ જ છે. મદન કહે છે કે પાર્વતીના સુંદર રૂપનો આશ્રય લઈ સમાધિયત શંકરના હૃદય પર ચોટ મારું. પ્રતિજ્ઞા વચન પ્રકરે છે. કલ્યાણ વ્રત પર ગૂંચીને પોતાનો પ્રેમ બતાવવા લાગે છે. એક જ કુસુમપાત્રમાં ભરતી પોતાના સહયર સાથે મધુપાન કરતી મત અને છે વ્યાધિની પેરે મદન સંદિને તાસ પમાડે છે! એ પોતાની આકાંક્ષા વધારી શંકર પર આક્રમણ કરી બેસે છે. જગતનું કલ્યાણ-આત્મિક મંગળનું નામ જ શંકર છે.

વિશ્વકલ્યાણ મદનની ઉપાસનામાં નથી, બલકે એના ધર્મવિરોધી રૂપને દાખી દેવામાં છે. કામ પોતાની પ્રયત્ના પ્રાંટે છે. વિશ્વકલ્યાણ પર એ પોતાનું મોહનબાણ છોડે

છે. શંકર પોતાનું ત્રીજું લોચન બોલે છે. ત્રીજું લોચન જાનલોચન છે. એ પ્રલેપ મનુષ્યના ભ્રમધર્મમાં વિદ્રમાન છે; પરંતુ તે સુખ હોવાથી આપણને તેની પ્રતીતિ થતી નથી. શંકરનું એ લોચન જાગતું છે. આ જ જાનની જગાણમાં મદનનું દહન થાય છે. ધર્મનો વિરોધ કરનારો કામ ભરમરોશ બની જાય છે. શંકરને વશ કરવા પાર્વતીજી તપસ્યા કરે છે. ધર્મસિદ્ધિનું પ્રધાન-સાધન છે તપસ્યા. શરીર તપાડવા વિના કે હૃદયમાં રહેલી દુર્વાસનાને બાળવા વિના ધર્મભાવના જાગૃત થતી નથી. કલિદાસે કામનું દહન કરાવીને આ જ ચિરંતન તથ્ય પ્રકટ કર્યું છે. પાર્વતીએ ધોર તપસ્યા કરીને પોતાનું ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત કર્યું છે. આમ કલિદાસની દૃષ્ટિએ કામ અને ધર્મના પરસ્પર સંબંધમાં, કામનો પરાભવ કરી એને ધર્મગુણ બનાવવો નોંધ્યું; જગતનું કલ્યાણ આ બાવનાથી જ સમ્પન્ન થકાય.

તપ ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળ મંત્ર છે. એની આરાધનાથી મનુષ્ય પોતાની સર્વ કામનાઓની જ પૂર્તિ કરે છે એમ નહીં, બલકે પરાપકાસની સાથે ચોચતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તપના મદિમાથી ભારતીય સાહિત્ય તો ઉભરાતું પડ્યું છે. કલિદાસે આનું મહત્ત્વ ખૂબ ભગ્ય શબ્દમાં વ્યક્ત કર્યું છે. મદનદહન પછી ભગ્ન મનોરથ પાર્વતીએ તપને જ પોતાનું એક માત્ર આશ્રય બનાવ્યું. જગનની સર્વ આશાઓ છોડીને એ એની જ સિદ્ધિમાં મંડી રહ્યાં. એમની તપસ્યા એટલી કઠોર હતી કે કલિન શરીર વડે સાધેશી મુનિવર્ધોની તપસ્યા એની સામે પ્રમાંદીન ને પ્રમાવલિહીન લાગે. પ્રતિના નાના પ્રકારના વિષમ કષ્ટ વેળેને એ પોતાની કામનાસિદ્ધિમાં સમ્પન્ન થાય છે. કલિદાસે પાર્વતીના તપના રહસ્યને વિરોધરૂપે પ્રકટ કર્યું છે. (કુમાર. ૫/૨)

શંકરની તપસ્યાનું રૂપ હતું: 'તથાવિધં પ્રેમ,' અત્રીકિક ઉલટ કોટિના પ્રેમ અને 'તાદશઃ પતિઃ' એવા જ પ્રકારનો, મનુષ્યને જીતનારો મહાદેવરૂપ પતિ. જગતના સમસ્ત પતિઓ મનુષ્યને વશ છે; મનુષ્ય જ એક જ વ્યક્તિ છે-મહાદેવ. આજ સુધી કોષ્ટપણ કન્યા મનુષ્યને પતિરૂપે પામી શકી નથી. અને એ પ્રેમ પણ કેવો? કલિદાસે 'તથાવિધં' શબ્દમાં ગંભીર અર્થની અભિવ્યંજના કરી છે. શંકરે પાર્વતીને પોતાના મસ્તક પર સ્થાન આપ્યું છે. આદરની પણ એક સીમા હોય છે. પત્નીને આટલું ઉચ્ચ સ્થાન આપવું એ સહારની મહાન,

ઉચ્ચતા છે, આદરની પરાકાષ્ટા છે. બીજા કોઈ દેવતાએ પોતાની પંતીને આપું ગૌરવસ્થાન નથી આપ્યું. ભારતીય કન્યાઓને માટે આથી જ ગૌરીની આ સાધના અતુલકરણીય વસ્તુ છે. ભારતીય સમાજમાં ગૌરી-પૂજનું રહસ્ય આ મહાન સ્વાર્થયાગમાં છુપાયેલું છે. તપસ્વાએ ગૌરીને આપું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન અપાવ્યું છે.

આજકાલની સમર જ્વાળામાં જલતી દુનિયાને માટે કાલિદાસનો આ સંદેશ વિશેષ રૂપે ગ્રાહ્ય છે. વિશ્વના માનવી-ઓએ આ સુંદર સંદેશ સાંભળીને એને પોતાના હૃદયમાં અપનાવવો જોઈએ. આ સંદેશને આપણે ત્રણ 'તકારાદિ' શબ્દોમાં રજૂ કરી શકીએ : ત્યાગ, તપસ્થા ને તપોવન. વિશ્વશાંતિને લાગ કરવાની વસ્તુ છે સ્વાર્થપરાયણતા. વિશ્વની સર્વ પ્રજાઓ પોતાની મોટાદનું સ્વર્ન દેખતી, પોતાના શુદ્ધ સ્વાર્થમાં લીન બનેલી દેખાત છે. ભયાનક સંઘર્ષનું આજ કારણ છે. એનું નિવારણ ત્યાગ ને તપસ્થાની સાધના વિના બીજું કોઈ નથી. પાશ્ચાત્ય જગતે 'નગર'ને વિશેષ મહત્વ આપ્યું અને એનું અતુલકરણ કરીને પૂર્વના જગતે પણ 'નાગરિક સભ્યતા'ની ઉપાસનામાં મન પાડ્યું. પણ કાલિદાસની માન્યતા એવી જણાય છે કે તપોવનની ગોદમાં લાક્ષિતપાક્ષિત સ્વચ્છતા જ માનવીનું સાચું મંગળ કરી શકે છે. જેણે આપણા દેશને ભારતવર્ષ જેવું મહાત્મ નામ આપ્યું એ દૈવ્યનિત ભરતનો જન્મ મારિયા-શ્રમમાં થયો હતો. મેઘારણ્યનું કળ રહુના જન્મના રૂપમાં સાંપડ્યું હતું. દિલીપે પોતાની રાજધાનીનો ત્યાગ કરી, વસિષ્ઠના આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો ને યુક્તી ગામની વિધિપૂર્વક પરિચર્યા કરી. એનું જ કળ થયું હૃદય જેવા વજ્રધારીના માનમર્દન વીરનો ઉદય. તપોવનમાં અલૌકિક શાંતિ અને શક્તિનું સાધનન્ય છંપાયેલું હોય છે. પ્રકૃતિ સમય વિપમતા દૂર કરીને, સમતાના અબ્યાસમાં નિરત રહે છે. હિંસક પશુઓ પણ

આ નૈસર્ગિક શાંતિને કારણે, પોતાનો પ્રાકૃતિક સ્વભાવ ભૂલીને, પરસ્પર મૈત્રીભાવથી સાથે રહે છે. કાલિદાસની દૃષ્ટિમાં સંસારના ચકરાવામાં ધૂમરી ખાઇને ફરતો ફરતો હૃદય દયાને 'પાન' છે. જ્યાં સુધી જગત, ત્યાગ ને તપસ્થાનો આશ્રય લઇને, તપોવન તરફ ગતિ નહીં કરે, ત્યાંસુધી એની અશાંતિ કદી યુક્તી નહીં પારસ્પરિક કલહ કદી સમાપ્ત નહીં થાય તથા વૈમન રચનો કદી નાશ નહીં થાય.

કાલિદાસનો સંદેશ એમની સર્વશ્રેષ્ઠ ધૃતિના અંતિમ શ્લોકમાં, એક જ કડીમાં પ્રકટ થયો છે.

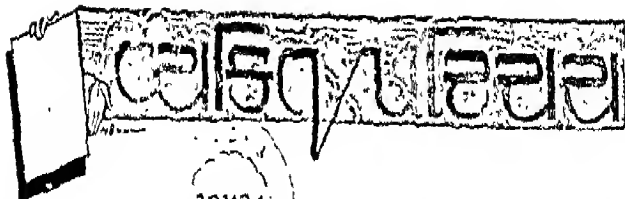
પ્રવર્તતાં પ્રકૃતિહિતાય પાર્થિવઃ
સરસ્વતીં કૃતિમ્હતો મહીયતામ્ ।
મમાપિ ચ ક્ષપયતુ નીલ લોહિતઃ
પુનર્મવં પરિગત શક્તિરાત્મભૂઃ ॥

(શાકુન્તલ ૭/૩૫)

રાજ પ્રજાનું હિત સાથે, શાસ્ત્રઅધ્યનથી મહત્વરાળી વિદ્યાનોની વાણી સર્વત્ર પૂળાય, શક્તિસંપન્ન ભગવાન શંકર સમગ્ર જીવોનો પુનર્જન્મ દૂર કરે, આથી વિશેષ સુંદર સંદેશ શી 'હોઈ' શકે? રાગનું પ્રધાનશ્રામ છે પ્રજાનું રંજન, ને સમાજરક્ષા. રાષ્ટ્રને ઉન્નતિને માટે લઈ જનાર છે એના વિદ્વાનો. આથી વિદ્યાનોની સરસ્વતીનું પૂજન ને આદર એ આપણું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. રાજ ક્ષાત્રવ્યવસ્થા પ્રતીક છે; વિદ્યાન ક્ષાત્રનેજનો પ્રતિનિધિ છે. આ એના પરસ્પર સહયોગથી જ દેશનું સાચું કલ્યાણ થઈ શકે. સમાજની સુવ્યવસ્થા યતાં, વ્યક્તિ પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરી શકે છે. આમ, સમાજ તથા વ્યક્તિનો પરસ્પર અબુલ્લય એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સરળ લક્ષ્ય છે. એવિ કાલિદાસનો ત્યાગ ને તપસ્થાનો આ સંદેશ જગતના પદ પર પ્રાણીચાત્રના હૃદયને સજા ને સંદાનુભૂતિમય બનાવે એવો છે.

“સામે પાર” અને “ગાડનો બેલ” નાટકો કરમૂકત

શ્રી દેશી નાટક સમાજનાં, લખ્યપ્રતિષ્ઠ નાટ્યકાર કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી કૃત એ નાટકો “સામે પાર” અને “ગાડનો બેલ” નાટકોને મુખ્ય સરકારે કરમૂકત જાહેર કર્યા છે. આ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે માત્ર પ્રચારભક્ત નાટકો હોય એને જ કરમૂકત કરવાં એવો નિયમ નથી. પણ કલા, હેતુ અને સાદિત્યની દૃષ્ટિએ જે ઉત્તમ નાટકો છે એ કરમૂકત થવાને યોગ્ય ગણાય છે.

૨૨૫૩૨

૬૮૭૨

શ્રી હરિહર "દીવાના"

: પરિચયપત્ર :

"નાટ્યપ્રેમી"

શ્રી હરિહર "દીવાના"

પ્રત્યેક પરિચય સંપત્તિ સામગ્રી માટે જે માત્ર એકી મુદ્દાઓ કવિશ્રી પ્રભુશાસ્ત્રી, કવિશ્રી અધિકારી પાસે તથા શ્રી સંસ્કૃતિય રસપ્રેમી દેવી મોહિની ઉપરોક્ત કર્યો છે તે માટે તેમનું આભાર સંભારી, આભાર માનું છું—સંપત્તિ.

Messers Ganeshnarain Mahadeolal

48/50, Popatwadi, Bombay 2.

CLOTH MERCHANTS & COMMISSION AGENTS

Tele: No. 39755

48 YEARS'

SOUND & REPUTED BANKING SERVICE

THE BANK OF BARODA LIMITED

ESTD. 1908

Head Office: BARODA

Banking business of every description transacted. Sterling and Dollar credits arranged and Foreign Bills negotiated for approved customers.

Branches all over India

Overseas Branches: NAIROBI, KAMPALA, MOMBASA AND
DAR-ES-SALAAM, (E. E. Africa).

Agents at important foreign centres.

M. G. PARIKH
Bombay Manager.

N. M. CHOKSHI
General Manager.

રાજ પશુ ના દેવનાય' કાકાએ આગલ ચાલુ રાખ્યો. અને એ રીતે હું ને કાકા મળ્યા. એમની મરજી અનુસાર ફેરફાર કરવાની મેં સંમતિ આપી. આ એક જ પ્રસંગથી અમે નિકટના થઈ ગયા. હરિહરકાકા છતાં ત્યાં સુધી મારા મુજબની રહ્યા હતા."

કવિશ્રી પ્રયુક્તાભાષા ઉપયુક્ત શબ્દોમાં શ્રી હરિહર દિવાનાનો પરિચય 'રંગદેવતાને ચરણે'માં આપે છે. આ નાનકડા પરિચય પરથી પણ શ્રી દિવાનાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ સરસ રીતે ઉપસી આવે છે. અદાકાર એ તેવો સમર્થ, સમવાણો, ભલે સળંગ પ્રયત્નો હોય છતાં નાટ્યકારના વ્યક્તિત્વ સાથે-એના નાટ્ય લેખ સાથે અનન્યતા છૂટ લેવાનો એને અધિકાર નથી જ એ સિદ્ધાંતનો આમાં પુરસ્કાર થયો જો સકાર્ય છે.

x x x

શ્રી હરિહર 'દિવાના'નું આખું નામ, હરિહર પુરુષોત્તમ સેવક, માધવપુરમાં ગિરનારા તાલિમાં પુરુષોત્તમ ગિરધર સેવકને ત્યાં, તેમનાં ધર્મપત્ની દયામહેનની દુષ્પે ૧૮૮૧ના મેની ચૌદમી તારીખે હરિહરનો જન્મ થયો હતો. શ્રી માધવનાથજીની સેવામાં તેમના બાપદાદા પોતાનો સમય ગાળતા એટલે એ વ્યવસાય પરથી તેમની સાથ 'સેવક' પડી હતી.

માધવપુરમાં જ ગુજરાતી સાત ટોપડી સુધીનો અભ્યાસ કરી, તેઓ ધંધારે મુબંધ આવ્યા. અહીં તેમની જ માતાના એક કાપડના વેપારીની પુત્રી બાઈ જન્મના સાથે હારહરનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી, કાપડ માકેટમાં તેઓ નોકરી રહ્યા, આ કાળ દરમિયાન ગુજરાતી રંગભૂમિનો ક્ષય મધ્યાહને તરફનો હતો. નાની યોડી અનેક નાટક મંડળીઓ મુબંધની નાટ્યશાળીન પ્રગતિ ત્યારે અનોરંજન કરતી હતી અને સારી પેઢે નબત્તી હતી. હરિહરને પણ નાટકો જોવાનો શોખ લાગ્યો. નાટકો જોતાં જોતાં એનામાં રહેલા 'કલાકાર'નો આત્મા જાગ્યો થયો. એને કાલે કલિહાસ, પુરાણ, સમાજનાં વિવિધ પાત્રોના અવાજો અચ્છાડ્યા લાગ્યા. મન ને હૃદય રંગભૂમિને રંગે રંગાઈ રહ્યાં ને પરિણામે ગિરનારા બાલજી નર્ગીશ નાટક કંપનીમાં જોડાયા. સમાજના ધૂરધરોએ ઉદાપોલ કર્યો, પણ 'લેક્ચરો કુલકી મરજદા વાળે' એક ન ગમ્યું 'એ મારંગલાઈની સંકલ્પપ્રકૃતિ' રહ્યું કરના હરિહરે તો 'કુલકી' જ નહીં પોતે ગુજરાતી સાત ટોપડી જ બપડા હતા, છતાં અમર કેશવ નાયક જેવા જન્મભૂમિ અભિનેતા અને શ્રી

નારાયણ વિસનજી હંકુર જેવા સિદ્ધહસ્ત નવલકથાકાર અને નાટ્યકારના સહવાસમાં તેમણે હિન્દી, જોડી અને અંગ્રેજી ભાષાનું પણ ઠીક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આન્ડરોડ કોન્ટ્રી પરના વિક્ટોરિયા થિયેટરમાં પારસી નાટક મંડળી જોઈ 'મેથો બજાવતી હતી. અમર કેશવ નાયક આ મંડળીમાં ડાયરેક્ટર હતા. આ મંડળીનો સુપ્રસિદ્ધ ખેલ તે 'ઝહેરી સાંપ', એમાં અમર પણ ભૂમિકા ભજવતા. નાયિકા પુરશીદની ભૂમિકા પરણીતમ કડીવાલા કરતા ને એના પતિ-નવાખની ભૂમિકા હરિહર કરતા. પત્ની પરના વ્યુત્ક્રમથી પતિ 'દિવાનો' થઈ જાય છે ત્યારે હરિહરનો અભિનય અતિ પ્રશંસા પામ્યો હતો. બાકે, એ દીરાના નવાખની ભૂમિકાથી જ હરિહર 'દીવાના' તરીકે ઓળખાવા લાગેલા.

આ મથકુર નાટકમાંથી કાઢી પ્રાપ્ત કરી, હરિહર થોડો સમય બાદ ગુજરાતી રંગભૂમિ પર આવ્યા. એમેચ્યોર કમ્પોને તેઓ પ્રેમપૂર્વક આવકારના. ગુજરાતી મંડળ, કાણવાદેવી ગરબી મંડળ વગેરે તેમની રચેલી કવિતાઓ ગાતાં. 'કન્યાવિક્રય' વિશે બજાવતા એક એમેચ્યોર ખેલમાં તો તેમણે પોતે ભૂમિકાએ ભજવેલી. રંગભૂમિ પર, આમ છતાં, એમને જો સાચી રિયરતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે શ્રી. એ. મા. ત્રિપાઠીના 'સરસ્વતીચંદ્ર'થી. આ નાટકમાં તેઓ 'મેહલા'નો પાત્ર કરતા. એની અભિનયશૈલી અદ્ભુત હતી. પછી એ જ કંપનીમાં એમનું લખેલું નાટક 'બોલતો કાગળ' રજૂ થયું. ગુજરાતી રંગભૂમિ પર જોડી પદ્ધતિની નેત્રમાણે બહેલાવતાર હરિહર જ. આ નાટકમાં તેઓ રણધીરની મુખ્ય ભૂમિકા ભજવતા ને સામે પ્રતિનાયકમાં દારુણસિંહ તરીકે શ્રી મોતીરામ બેચર નંદલાલ પાત્ર કરતા.

'બોલતો કાગળ'માં કવિશ્રી 'પાગલ' લખે છે તેમ 'મસ્તમાયા, આઝાદ વિચારો, આગાહ અસર, ઉરકેરનારા પ્રસંગો, વિચારોની નવીનતા અને નવીન ધરતી' હતાં. આ કંપનીમાંથી તેઓ કેટલાક સંમેગાને કારણે છૂટા થયા.

સૂરતમાં તેમણે નવી નાટક મંડળી શરૂ કરી. આ મંડળીના માલિકો સૂરતના જ ચારેક ગૃહસ્થો હતા. તેમના સહકારથી 'સૌન્દર્ય-વિજય' નાટક, બાદશાહ જહાંગીરની પાટલીપટ્ટ પરની લીલા વિશે લખાયું. આ નાટકમાં બારોભાર ગુજરાતી શબ્દો સાથે ધારસી શબ્દોનું મિશ્રણ હતું જે સમજવા માટે પ્રેક્ષકગણ તૈયાર થયો નહોતો. શ્રી હરિહરે પોતે સહીમની ભૂમિકા અદ્ભુત

કોશ્વરથી કરી છતાં નાટક નેપથ્ય ગયું, કંપની બંધ થઈ.

આ પછી તેમણે આર્થનૈતિક નાટક સમાજમાં (સંબંધ) ફરી કામગીરી મેળવી. સરતમાં શ્રી વિદ્યુલક્ષ્મી બાળકના દિવસોનું હોળ તૈયાર થયેલું નાટક 'સતી તોરણ' એમણે સ્ક્રી નવેસથી લખ્યું, તે નેપથ્યની ભૂમિકા ભજવી. નાટક ખૂબ સારું થયું, તે કંપની એનાથી ઉદ્ધાર પામી એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નથી. પછી શ્રી 'પાગલ'નું 'શ્રી પુણ્ડરીક' નાટક પણ ફરીથી લખવા માંડ્યું. એમાં મૂળયંત્રમાનો પુણ્ડરીકની ભૂમિકા સોંપી પોતે 'ધર્મ'નું સહાયક પાત્ર ભજવ્યું. નાટક ઠીક ભજવાયું, પણ આર્થનૈતિક સંબંધો સંબંધ પણ પૂરા થયા.

નવશીતા નરો દાદુ-દિનની કંપની સુબંધ આવી, રિપન ધિપેટરમાં પોતાના ખેલો ભજવવા લાગી હતી તેમાં શ્રી પ્રમુલ્લક્ષ્મીના 'અધર્મપ્રાપ્ત' નાટકમાં 'માત્રેશ'ની ભૂમિકા હરિદરે સુંદર રીતે ભજવી, હરિદરની હૃદયી, ભૂમિકા તો, શિક્ષક અબ્દુલકદુસમ પિણ્ડવાળાની ભાંગવાડીમાં આલતી કંપનીના ખેલ 'કચ્છની વીરોગના'માં. શ્રી હરિદરે રંગમંત્રિની ભેટની એવા કરી નટ બન્યા તે લેખકે બન્યા. એમણે આ નાટકો રચ્યાં છે.

(૧) 'ધર્મ' મધુરી (૧૯૦૩) એથેકાન્ના કંપની;

(૨) જોલોત કાગળ (૧૯૧૨) આર્થનૈતિક દર્શક નાટક સમાજ.

(૩) વૈદ્ય વિજય (૨૨-૧૦-૧૯૧૪) સર નાટક સમાજ.

(૪) સતી તોરણ (૧૯૧૫) આર્થનૈતિક નાટક સમાજ.

(૫) પુવરન પુણ્ડરીક (૧૯૧૫)

(૬) સંસાર દર્પણ (૧૯૧૭)

(૭) સતી અંજના (૧૯૨૮) આર્થનૈતિક નાટક સમાજ.

(૮) મહાત્મા નંદાસ (૧૯૨૯) નાટ્ય નવચલન સમાજ.

૧૯૩૦ પછી તેમણે સાગર ફિલ્મ કંપની સાથે સંબંધ સ્થાપી હતો અને ચિત્ર-કથાઓ લખવાનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો હતો. કેટલાંક મોટાપટોમાં એમણે દિગ્દર્શન પણ કર્યું હતું.

શ્રી હરિદરનું અવસાન ૧૯૨૧માં, રિલેમ્પેમાં તેમને ઘેર, સવારે ૮-૩૦ વાગ્યે, ગીતા વાંચતાં વાંચતાં હૃદય બંધ પડી જવાથી થયું હતું. તેમનાં અગિયાર સંતાનોમાં આજે ફક્ત શ્રી બિપિનચંદ્ર હતા છે.

શ્રી હરિદરનો આથી વિશેષ શો પરિચય અપાયે ફરી એકવાર કવિશ્રી પાગલના જ શબ્દો દોડે 'તો : નવા નહનડીને પ્રથમ તક દેનાર, ઉદાર હૃદયી કલાકાર, જાગતા લેખકોનો માર્ગદર્શક, પોતાની ભૂમિકા પણ ખીલ બેસી, રહેવા નહોતે હરતે મોંએ સુષત કરનાર, માનથી પર, કામમાં સદર તે હરિદર દિવાનો.'

૫૮ વર્ષથી આયુરવેદિક ઔષધિઓ મારે પ્રખ્યાત થયેલા ડી. કે. સાન્ડુ અધર્સ ચેમ્પુર પ્રાઇવેટ લિ.

- ★ બ્રહ્મી તેલ
- ★ બાળાંત કાઢો.
- ★ બાલ કડુ
- ★ કુમારી આસવ
- જગેર....

★ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે બનતી ૭૫૦ ઉપરાંત ઔષધિઓ એના સચોટ ગ્રાણ મારે વિખ્યાત છે.

સાંફ
ઓરિજનલ
બ્રાહ્મીતેલ
જાગરણ અને માનસિક શ્રમ કરનારાઓ માટે સુપ્રચુત

દવાગૃહ કૃષ્ણ સંકુ અહમદાબાદ
ચેમ્પુર પ્રાઇવેટ લિ.
ચેમ્પુર-ગુજરાત

ડી. કે. સાન્ડુ અધર્સ ચેમ્પુર પ્રાઇવેટ લિ. દાકુદાર, સુબંધ

INDO AUTO TRADERS

Importers & Stokists of All Types of Ball & Roller Bearings

Our Speciality Automobile Bearings

524, Sandhurst Road,

Bombay-4

(India)

Telephone: 76145

Cable Address: "TAKEITEASY"

Phone: 71119

Telegrams: MOTRASUPCO

With Compliments From

The Motor Trade Supply Co.

Parekh Mansion, Sandhurst Road,

BOMBAY-4.

Everything In Automobile Bearings

પ્રશ્નોત્તર?

સંપાદક : શ્રી પ્રાગજી બ. ડોસા
ઉત્તર : શ્રી માણેકલાલ બ. મહેતા

શ્રી માણેકલાલ બ. મહેતા

રંગમાને હંસકુખા, મહતાવડા અને નમને વાક્યે વાક્યે માર્મિક કયાકો કરે છે, એવા શ્રી. માણેકલાલ નેચો 'માકુ મામા' ના લાક્ષણિક નામથી સન્નિધાય છે, તેમને બાલપણથી જ રંગભૂમિનો બારે શોખ. ૧૯૨૩ માં કેલકા બાલરનેટ્ટીએ તારે એમણે શ્રી યુવક સંમેલન નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી અને એ સંસ્થામાં 'પરિવર્તન', 'મનના તરંગ', 'ચાર ચિત્રો', 'કરકમર', 'સુલલિત', 'પંચ ભૂલા' છત્વાદિ નાટકો અને એકાંકીઓમાં હાસ્યરસની મુખ્ય ભૂમિકા તથા તેનું દિગ્દર્શન હતું. એમની પ્રેરણાથી જ શ્રી યુવક સંમેલને મુન્નાતી નાટ્ય શલાખી મહોત્સવમાં 'ધરનો દીવો' રજૂ હતું. આને પણ મંડળી નબી હોય ત્યાં માકુમામા બની રંગભૂમિનાં બોતો-હોરામેર સંભળાને છે. ઉદ્ધવા ચાર વર્ષથી પ્રતિવર્ષ તેઓ પંધાએ પશ્ચિમ તથા પૂર્વની સફરે જાય છે અને ત્યાં પણ ગ્રીષ્મનાશ્વરી રાત્રિથી તેમજે ત્યાંની રંગભૂમિનો અભ્યાસ કર્યો છે. એ હમીકત આ લેખ જ પ્રસાર કરશે.

પશ્ચિમની સફર દરમિયાન તમે ઉત્તમ પ્રકારનો રંગમંચ ક્યાં જોયો અને તેમાં વિશિષ્ટતા રહી હતી?

"સારમાં સારું લન્ડનમાં કોવેન્ટ ગાર્ડન થિયેટર છે જેના પ્રેક્ષાલયમાં પાંચ હજાર માણસો બેસી શકે છે. આ થિયેટર Belle House તરીકે પણ ઓળખાય છે. પ્રજાનાં આસ કરીને સંગીતના પ્રયોગો પોતાના પેતાના મહેમાનોને લઈ અહીં આવે છે. આ થિયેટર મોળા-કારમાં બંધાયેલું છે. એની પાંચ માળની બાલ્કનીઓ છે ન્યાં Boxes મુકેલા છે અને ઉપરાંત તથા શ્રીમંત નાં અહીં બેસે છે. એ બેલ્કનીમાં જવા માટે લિફ્ટ કાયેલી છે. એના રંગમંચ વિશાળ છે અને જર્મનિકા (Main curtain) ની આગળ પણ એ રંગમંચનો છત્રો યો ભાગ Project થયેલો હોય છે. એ રંગમંચની ગણના ભાગમાં સંગીતકારો માટેની બેઠક હોય છે. Orchestra આ એક્ટરોમાં એક્ટો સંગીતકારો વિવિધ વાદ્યો દ્વારા સંગીત વડાને છે.

આ એક્ટરો સાં સાં નાહટના તાલીમ વિદ્યાર્થી કરે છે, પ્રયોગોમાં ન્યાં ગીત ગાવાનું ન હોય ત્યાં કેવું સંગીત મક્રુવું, એક બિલાડી પસાર થાય તો એ વખતે ફરી અસર ઉપજવતી સુરાવતી મક્રુવી વગેરે બાબતોનું પૂર્વ ચિંતન કરી સંગીતનું આયોજન થાય છે.

આ થિયેટરમાં રૂબરૂ એ પ્રયોગો, રૂબરૂ એક અને આકારો એક પ્રયોગ થાય છે. દરેક બેઠક પાસે પ્રેક્ષામં વાંચવા લાઇટ, અને શો જોવા દરમિયાન મુકેલું હોય છે અને બેઠકમાં તો ફોનની સગવડ પણ હોય છે. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી જેવા કે એસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા, જપા, બાલી, સિડોન અને જાપાનના મહાદૂર Belle Troups આવે, તેઓ પોતાના પ્રેક્ષાઓ આ થિયેટરમાં ભજવતાં પોતાને મહતાના અધિકારી સમજે છે.

આ થિયેટરનો મુખ્ય પડદો મખમલ ઉપર જરૂરી અને બરતકામથી બંધાયેલો હોય છે. થિયેટરમાં પ્રવેશ કરતી વેળા કોઈ દોડવું નથી. કોઈ ભાગવું નથી, નાના ઓકરાઓને આંગળાએ વળગાડી આવવું નથી પણ સૌ કોઈ

World Famous
ENICAR
ULTRASONIC

PHOENIX WATCHES

A New Development!

Assuring Complete Waterproofing
for Years

The ENICAR SEAPEARL watch with the
ULTRASONIC movement will not need oiling
for at least 8 years! This is the watch for you!

Seapearl WATER PROOF

Special Features -

- * Easy closing of the case simply by turning the back between the guiding marks
- * Perfect watertightness of unlimited duration under all temperatures
is assured because the back adheres constantly to a plastic ring under
pressure by a circular spring
- * Perfect protection of the movement under all conditions
- * No metal filings caught in the movement once the case is closed
- * Due to their being at a constant temperature, glasses will not chip or fall out.

Introduced in India by

PHOENIX WATCH CO.

TEL 263433

{ Office 166 Dr Dadabhai Naoroji Road Fort Bombay I } GRAMS NEWTEX
{ Showroom 169 Dr Dadabhai Naoroji Rd Fort Bombay I }
{ Branch 129 Radha Bazar St Calcutta I } GRAMS RURAL

જે દિવસે કલાકાર પોતાનો ગુજરાત માટે ઘરોઘર અને નાટ્યસંસ્થાઓમાં હાથ લંબાવતો ફરશે તે દિવસે સાચી કલાનો અતઃ આવશે

શાન્તિપૂર્વક, પોતાનો માનમરતબો સાચવીને દાખલ થાય છે અને ખેડા પછી પશુ શાન્તિ લખાવે છે. પતિપત્ની પણ વાતો કરતા નથી. ટૂંકમાં આ એક એવું થિયેટર છે જેમાં દાખલાયતો તમને એમ લાગે કે આપણે પોતાનો ફેરવતો પણ કંઈક કંઈક કરાવે પ્રાપ્ત થયો હોય.

એ પછી પેરીસનું 'ફેશિયન' થિયેટર નુદર છે. એના રંગમંચનું માપ અંદાજે ૧૦x૧૦૦ ફૂટ દરો અને ઉંચાઈ પણ ઘણી. ઉપરાંત બજારમાં પણ લોકો ખરેખર રંગમંચનો તખ્તો Revolving છે. એની ખાસ વૈશિષ્ટ્યમાં એનું પ્રદર્શન ઓપેરન છે. રંગમંચમાં જ ઉપરને સ્થાને એક Rod ઉપર એક હોય છે ત્યાં એકી Light Controller પ્રદર્શન ઓપેરન કરે છે. તો તેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ એ નક્કી થયા પ્રમાણે Light effects આપેલા જાય છે. બહાર ઓપેરન ડિયમમાંથી ફેંકાતા પ્રદર્શન-શીરોત્તર આપેલા પણ એ જ માણસ કરે છે. અને એક પ્રવેશ પૂરો થાય કે એ ફેંકાતા Green roomsમાં ખપ્પર આપે છે અને ઘંટડી ફેંકે ધીન-ધમમાં વાળે છે. જેથી ધીન પ્રવેશ માટે પાત્રો ચારીમાં જ હોય છે. એનો એક રોલ એ જોયો તેમાં એક ઝાડ આવતું. એ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર એકો પેડીઓ ખેંચી હતી. સગીનેની સાથે જાનો વિદાસ થાય છે અને વિદાસ ફો. એની ડાળીઓ project થતી ઓપેરન ડિયમમાં પહોંચે છે. આ થિયેટર, પુરેપૂર્ણ નવી નવી ફેશનોનો ઉદ્ભવ થાય છે એ માટે પ્રખ્યાત છે. Art and Design ની નવીનતા જે કલાકાર લાવે તેઓ લગભગ સૌ રૂપિયા અનામન. તરીકે મુકે, પ્રવેશપત્ર બારીને પોતાની ડિઝાઇન કે કલાકૃતિઓ ત્યાંના સંચાલકોને દેખાડે છે. એવી ડિઝાઇન કે કલાકૃતિ પોસ થાય તો એ ફેશન પ્રચલિત થાય છે અને કલાકાર ચાલ ઘણું જાય છે. પ્રતિનિધી નવી નવી Style દેખાય છે એ મેકામાં માડું આકર્ષણ છે.

એ સિવાય હૅમ્બર્ગમાં St. Pauli માંની નવીનતામાં એક આલિશાન થિયેટર જોયું અને એથીએ મોટું નર્મનીમાં બર્મિનમાં જોયું.

પ્રકાર પુરેપૂર્ણ પ્રકાર કેવાં નાટકો પસંદ કરે છે? કાસમાં પ્રેમ કથાઓ અને કોઈ ઉભરવાના ધરની બીજા, Manners એડિક્ટ, આનંદ અને પ્રેમભર્યા

જીવન ઉપર નાટકો લખાય છે. નર્મનીમાં મિલિટરી, રાજકારી અને જમુસ કથાઓ રમી થાય છે. જ્યારે Humorous, Light તેમજ Operas અને Belle લેવાનો વર્ગ પણ છે. ઉપરાંત લંડનના એક પરમણામાં ફેશન શેફ્ટીઅર નર્મનો ત્યાં Shakespeare Town છે. લોકમન એનો છે. કે અર્ધી આવી ચિંતન કરવાથી પ્રેરણા મળે છે. ઉપરાંત Pompeiમાં પ્રેમીઓ જ આવે છે. ત્યાંના આવનારા કહે છે 'If you wish, to come here come for the same reason' ઉપરાંત કોપનહેગનમાં Elsinore અને Kronberg Castle માંમાં શેફ્ટીઅરના જ નાટકો લખાય છે. ઉપરાંત Chivalry, Royaltyને દેખાડતાં નાટકો રમી થાય છે.

પ્રશ્ન : જો પશ્ચિમના કલાકારોને લેતા શું અપાય છે?

પશ્ચિમના કલાકારોને લેવાની ચિંતા હોતી જ નથી. હું એવા કલાકારોની વાત કર છું જેઓ કલાના સાચા અર્થમાં કલાકાર છે, જેમને કલાને ક્ષેત્રે અમુક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. ત્યાં નાટ્ય સંસ્થાઓ ઘણી હોવાથી Booking Agents હોય છે. આ એજન્ટો જે કલાકારો કલાકાર હોય એને 'મારે ચાર્ટર્ડ કરારો મેળવી આપે છે. એજે ક્યા દેશોમાં, ક્યા સંસ્થામાં, ક્યા નાટકોમાં કામ કરવાનું છે તે બધું આ એજન્ટ્સ નક્કી કરે છે. એજે કાન્સ, સ્ટ્રો-ડિમિનીઆ, ઇટલી, ગમે ત્યાં જવું જોઈએ, એજે, જેવા આવવાનું પહેલા વર્ગનું મુસાફરી ભાડું, હોટેલમાં રહેવા, જમવાની વ્યવસ્થા, મોટર-વ્હાઇલ-સની સગવડો મળે છે. કલાકાર એજે મત વ્યાકા, એ તો એની કલામાં જ એકરાગ હોય, એને આત્મચિદ્વાસ ફિક્કર ન હોય અને જે દિવસે સાચો કલાકાર પોતાની ગુજરાત માટે ઘરોઘર અને નાટ્યસંસ્થાઓમાં હાથ લંબાવેલો ફરશે તે દિવસે સાચી કલાનો અતઃ આવશે. આવા કલાકારો આરામમાં પોતાની નિંદ્રાની વિનાયે છે. એ કલાકારોનો એક લાંબકો હોય છે જ્યારે સૌથી પ્રથમ તાના મંજીમાં તેમજ કામ કરે છે, ત્યાંથી City Theatresમાં જાય, એ પછી Big Operas અને producersની આંખે ચડે તો છેવટે Hollywood સુધી પણ પહોંચે છે અને ત્યાં રથાવી થાય છે. નાટ્યની સિદ્ધાંત : માર્ચથી

अपने दुश्मनों को नष्ट कर दीजिये

इस सुझनी गंध से कबित
घोर रोगों को बचाने वाले
कीटाणुओं का नाश कीजिए।

लिथलरोक स्प्रे

इसमें डी. टी. टी., लिमडेन, क्लोरेडेन,
पेरिथम इत्यादि मिले हैं।

लिथलरोक स्प्रे का जहरीला धुने, मजिखरी, मच्छर,
खटमल, तिलचट्टे इत्यादि को नष्ट कर देता है।
लिथलरोक स्प्रे वाले जहरीले प्रभाव के लिये,
घरों, बसनालों, भोजनालयों और स्थलों में इस्तेमाल
किया जाता है।
कीटाणुओं का नाश करने के लिये इतना प्रभावशाली ?

लिथलरोक स्मोक जनरेटर
और लिथलरोक डस्ट होता है।

यह भी एच सी, डी डी टी, लिमडेन, क्लोरेडेन, बालाइन,
डाइमिडिन, क्लोरेडेन इत्यादि पर आधारित है।
ये सब इस्तेमाल के लिये एकजो, हथ, डिस्पेन्सिबिल
डस्ट, इमजिनोप्रोपिक् बजसनेट्टस तथा सोल्युशंस
रूपों में मिलता है।

हरे रोगों के लिये फुल ग्राउ कोटिंग

लिथलरोक प्रो डक्ट्स लि मि टे ड

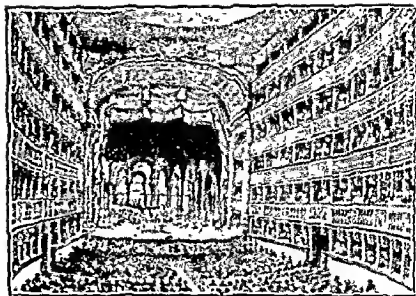
के ल के ड ड को ड, मा ज गो व

कापटपडना है।

हरे रोगों के लिये फुल ग्राउ कोटिंग

કોલેન્ડ ગાર્ડન થિયેટર જેના
વિશે પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરના
મારબમાં વર્ણન છે.

આખર ખાસ હોય છે. સાધારણ કલાકારને આવા
રિયાના રૂપ પાઉન્ડ પગાર મળે છે ત્યારે વિખ્યાત
કલાકારો આવા રિયાના ૧૦૦ પાઉન્ડ પણ મેળવે છે

પ્રશ્ન ૪: બીજા મનોરંજન પ્રવૃત્તિઓને મુકાબલે
નાટકો પ્રતિ લોકોને કેવા રસ છે?

આપણે ત્યાં મનોરંજનના વિભાગ પડી ગયા છે.
ફેસ્ટાફોને નાટકો ન મળે છે, ફેસ્ટાફોને સિનેમા તો
ફેસ્ટાફોને માત્ર રમવાનમ અથવા પિયનિંગ પાર્ટીઓ,
ત્યારે પિયનિંગમાં લોકો ફરક મનોરંજક પ્રવૃત્તિમાં રસ
થે છે અને એ કારણે ન ત્યાં નવી શોધો અને
વિધાન શક્ય બન્યા છે. ૨૦૧૫૨માં સિનેમા-
રંગોપથી થે આગળ વધી ‘સિનેરામા’ શોધાયું છે
જેનો સ્વર સ્ક્રિન, સિનેમારંગોપથી ત્રણ ઘડી ચોટા
હોય છે. આવી સ્ક્રિન પર માઉન્ડ રેલેન્ડ, મોટ-રેલેન્ડ,
મધુનું તોફાન, આગરંગીની તસ્તિ ગતિ વગેરે દર્શાવે.
એ વિશાળ કક્ષ પર ખૂબ ન વાસ્તવિક લાગે છે. એ સાચે
Gigantic અને બહાનક પણ નજાય છે. એમાં ત્રણ
projectors વપરાય છે અને હું ચોક્કસ માનું છું કે
આસના મુખ્ય શરેરામાં ને વ્યક્તિ પ્રથમ એ શોખને અત્રે
લાયકો એ કરોડી, દરિયા કાગળો એ ઉપરાંત લંડનથી
બાર માઇલ છેડે વેબબી થીએટર છે. મુંબઈના કુપરેન્ડનું
અર્ધું મેઘાન રાંધાય એટલું એ મોડું છે. લગભગ બાર
દહાર માણસોના ત્યાં સમાવેશ થઈ શકે છે અને
Ice skating માટે એ વપરાય છે ઉનાળામાં ત્યાં
ખરક ભરી, હવાનું-પ્રેસર-દવાણુ આપી એને Air tight
કરવામાં આવે છે; એને stadium કહી શકાય. અહીં
Show sports, skating અને તે ઉપરાંત દરેક
મોજમ છે. દરરોજ બાગમાં એક ન Gearથી ધમ કરતી
Spot light, એ દરારો પર પ્રકાશ પાડે છે.

આ ઉપરાંત પણ Industrial Exhibitions
ઓલિમ્પિક પ્રદર્શનો International Competitions
આંતરરાષ્ટ્રિય હરીફાઓ, Fancy Shows of the
world વગેરે યોજાય છે ત્યાં એક પ્રકારના Holiday
Mood, Summer Vacation, Outing Progr
ammes વગેરે હોય છે અને છતાં પણ લોકો નાટક પ્રતિ
જેવાય છે કારણ એ અતોખી કલા છે. અને ત્યાંના થિયેટરોના
વ્યવસ્થા એન્ટો હોય છે, જેઓ આગળથી રિફોર્મ
ખપતી દે છે, ડાયેટર, શારવેનોર, રોન્ડ પેલેસ,
પિકેલી, સિન્ટ પેલેસ જેવી મોટી હોટેલો એમને
ત્યાં આવતા મહેમાનોને નાટકોની બસમણ કરે છે અને
એ હોટેલોના ને Hall porters હોય એ બધું જાન
સાધે છે. તેઓ કદી ખોલી બસામણ કરતા નથી કારણ
આખરે હોટેલોની આગરૂનો સ્વાસ્થ રહે છે. એટલે
આગળથી થિયેટરોના પ્લાન મહિનાઓ પહેલાં બનાવ
છે અને ‘શો’ ને દરેક રિફોર્મ વેચાણ થતું નથી.
રિફોર્મ ન ખપતી હોય તો આ એન્ટો તરત ન શિમે
રોના સંચાલકને એની જાણ ફરી વધુ નાટકો બનાવવાનું
બધ કરાવે છે. પરંતુ આવું કાંઈ ન વેળા બને છે
કારણ એક નાટક મેકવાનું હોય તે ઉપર લાંબી મંજૂર,
પડતી તાલિમ અને રિમાન્ડ પડી ન એ નાટક રમી કરવામાં
આવે છે.

આ બધ જોવા પડી મને લાગે છે કે આપણી રંગ-
ભૂમિ, રંગભૂમિ વ્યવસ્થા અને એની કલા કેટલી બધી પછાત
છે! આપણે ત્યાં પણ રંગભૂમિના મુશ્કેલીયુગ હતો,
માલિકોએ અજાણક સંપત્તિ મેળવી હતી પણ માત્ર પૈસા
રચવાની દાનતે સંસ્થાઓ ચાલતી હતી; કલાને ઉત્તરવધે
લાઈ નહ એનો વિદ્રાસ સાધવા માટે નહિ. દુનિયાની અપી
પ્રગતિ સાથે આપણે સાથેસાથ ચાલી ન શક્યા અને જ્યાં
માત્ર આજીવિકાની દૃષ્ટિએ માપણી થાય ત્યાં કલા વિદ્રાસ
રહે નથી. ★

With best Compliments of:

The Diamond Surgical Dressings Works

Manufacturers

of

Finest Surgical Dressings And
Wellknown 'Santex' Sanitary Towels

Cable: OTAM

Telephone: 74636.

381, Arthur Road,
Corner Lamington Road,
Bombay-11.

Owners and
Operators
of one of the
BIGGEST FLEETS
in
Bombay

Telephones
34334, 73441, 81939

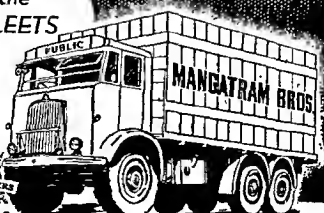
LEADERS IN MOTOR TRANSPORT

PUBLIC

MANGATRAM BROS.

ONE OF OUR GIANT CARRIERS

Frere Road, BOMBAY - 9.

A detailed illustration of a vintage heavy-duty truck, likely a transport vehicle. The truck is shown from a front-three-quarter view, facing left. It has a large, boxy cab with a prominent grille and headlights. The body of the truck is a large, rectangular trailer or cargo area with a grid-like pattern on its side, possibly representing a cargo hold or a specific design. The words 'MANGATRAM BROS.' are printed in large, bold, capital letters on the side of the trailer. Above the cab, the word 'PUBLIC' is visible. The truck is set against a dark, textured background. To the left of the truck, there is a large, light-colored circular area containing text. Above the truck, there is a small rectangular box containing telephone numbers. A diagonal banner across the top right of the illustration reads 'LEADERS IN MOTOR TRANSPORT'. Another diagonal banner at the bottom left of the truck reads 'ONE OF OUR GIANT CARRIERS'. At the very bottom of the illustration, the address 'Frere Road, BOMBAY - 9.' is printed.

સ્વપ્નાના સંસારમાં રાજ્યનો માનવી ઘણીય વાર કષ્ટતાના મહેલ આંધે છે, સુરમ્ય, સુધક અને સેરસ ! પણ આંખ ઉઘડતાં જે નાની શી સૂંપડીમાં પોતે વસી રહ્યો છે એની એને જાણ થાય છે અને કષ્ટતા, કુસંગીતાની માફક અનંતમાં વિકીન થાય છે. માનવકર્મિઓ દેવી વિવરણ, વિચરણ છે એ સત્ય એની આંખ આગળ ખડું થાય છે અને એવું અંતર પોકાર કરી કહે છે “રે, રે, માનવતા ! છવનના મૂકર શું માત્ર સુખની ફોરીથી મપાય છે? એવું જ કથાનક આ એકંદ્રી કહી જાય છે.

★ એને નહિ પરણું!! ★
★ લેખક: ★
★ અધ્યા. હકૂમતરાય દેસાઈ ★
★ એમ.એ. સહિત્ય રત્ન. ★

પાત્રો: પંકજ, સરસા, સંજીવની

[ફરના જન્મમાં આવેલ એક મામમાં સામાન્ય પરનો ચોરડો. ચોરડાની એક જાતની દિવાલમાં રસ્તા પર પડી એક બારી છે. ડાબી બાજુ પરના અંદરના બીજા ચોરડામાં ‘બ્લાગ’ દાર છે. આવના ચોરડામાં પંકજ ખડવા પર સુનો સુનો પુરતક વાંધે છે. એજે પોતે બરાબર કશીને છાપી સુધી પહોંચી શકે છે. ખડવાની થોડી દૂર ટેબલ પર થોડાં મુરતકો પડેલાં છે. દીવાલ પર સરસાની છબી લટકે છે. એની નજર જ લગવાના પાના ટેબલ નજીક બેસી સંજીવની પછે લખી રહી છે. લખી રહ્યા બાદ સંજીવની સરસાની છબી એજી નજરે જોવા કરે છે. પંકજ અધ્યક્ષના હોય તેમ પુરતક વાંધી રહ્યો છે.]

સંજીવની: (છબી જોતાં જોતાં) પ...હ...હ...હી
મીન... આ છબી જોવાં જ સરસાનું હૃદય છે કે પંકજનાં?

પંકજ:—આશ્ચર્ય...ના. ના. એની છવતી જગતી પ્રતિમા એના હૃદયે મુંઢે છે. (સંજીવની હસે છે.)
એમાં હસવાની કશી જરૂર નથી. સરસાના મૌન-જ આગળ તો સ્વર્ગની અધ્યક્ષ પણ પાણી બરે. ...

સંજીવની:—ક્રમમાં પોતે પ્રત્યેક પુરતક સદા એમ જ કરે છે.

પંકજ:—મદા એમ જ કરે છે!

સંજીવની:—હા વળી. પ્રેમી પ્રિયપ્રાના ડાયા પરના શીતળામાં ચાંદમાં પણ ચુપાચપી ક્રમોએ જ જુએ છે હં!

પંકજ:—તું નહીં માને. પણ આજે તારી નજરે જોઈશ ત્યારે તો માનશેને! અવગત નને મૌનવંદની કહ સુત-સેતમ હોય તો.....

સંજીવની:—મીન શી આંખ, પોપટ શું નાક.
ગુલાબ શા માત્ર...

પંકજ:—અમ... અમ... અમ... રહેવા-રહે તારું કદા-
પણ અરેખા! તારું નામ જ રેતી.

સંજીવની:—પસ. છેડા! પડપાને જરૂર મજાક કરી
નેમાં તો! સરસાનું હૃદય આજે આવવા તો રે પડી...

પંકજ:—પડી શું?

સંજીવની:—પડી જ તમારી વાત!

પંકજ:—શી વાત!

સંજીવની:—એ જ કે રાત દિવસ બાહ્યાદેખની રેત્યા કરીને યાદી ગણ્યું; હવે મારાથી સેવા ન થાય. મારે ને એને શું? તમે જ અડકી રહ્યો ને સંભાળે તમારા પંકજને.

પંકજ:—સરસા તો માંભાજી જ, એમાં કહેવાનું શું? તને ત્યાં ખબર છે કે તેના દિવસમાં મારે માટે કેટલો પ્રેમ બર્ષો છે. પણ.....

સંજીવની:—પણ શું!

પંકજ:—કંઈ નહીં, કંઈ નહીં, જ્યાં દે એ વાતે.
સંજીવની તું ગઈ શરૂ રાતે જગતી જ હતી તે!

સંજીવની:—કોણે કહ્યું? હું તો મક્કમનાઈ જોખતી હતી.

પંકજ:—પોતી વાત. હું જોકે વાર જાણે ત્યારે તારા ચોરડામાં દીસો બજાનો હતો અને તું...રહે શા માટે જાણતી હતી? હવે અને તો આરામ છે. મારી ચિંતા કરીને તું કેવી જુગતી થઈ ગઈ છે!

સંજીવની:—પંકજનાં!

પંકજ:—મરી આવ સંજીવની. મારી પાસે બેસ. મારી સેવા કરી કરીને તે અને બગાડી મૂક્યો છે. કેટલાં પાંખો બની ગયો છું હું! તું જ એને માટે ક્ષમાપાત્ર છે; કેમ ખું ને?

સંજીવની—મારા નસીબમાં તો કોઈની અનુકંપા ને ઉપાલોભા ને?

પંકજ—કેવી હેઠાઈ પડી નરકે મળકે કરી તેમાં તો. સંજીવની—પણ તમે કેમ બંધ્યા ન હતા? મને સંકે કરવા કેમ ના બોલાવી? (નિશ્વાસ સાથે) પાસાં કંઈ પોતીકાં થોડાં જ થાય.

પંકજ—મારે મન કોઈ પારકું નથી. સંજીવની, પગે દુઃખાને ઉપાયો નહોતો પણ....

સંજીવની—કેમ અટકી ગયા? પંકજ—ચિંતાને ચાકડે મન ઘૂમરી ખાતું હતું. ક્યાંથી આવે બંધા! સરલાને હું લેવા પણ ના જઈ શક્યો? એને કેટલું.....

સંજીવની—એમાં આટલા બધા અક્ષાત્ર હો શા માટે? ક્રાન્તિકારીનાં આવાં તે કુણા દિલ હોય!

પંકજ—ક્રાન્તિના પરાક્રોની વાતો તો ગૌરવથી કહી શકીશ પણ સરલાને...સરલાને આ પગની વાત....

સંજીવની—પગની વાત તમે સરલાબહેનને લખી નથી નજીવારી?

પંકજ—ના, એ વાત લખવાની યુરઆત કરવી જ મુશ્કેલ છે, મારી કલમ ચાલતી જ નથી. મને શબ્દો મળતા નથી. મને બધા લાગે છે કે આજે બધાં એ આવશે ત્યારે પણ હું કેવી રીતે.....

સંજીવની—પંકજભાઈ, સરલાબહેનને પત્ની બીના લખી નજીવારી હોય તો કીક થાત.

પંકજ—એ અનેકવાર વિચાર કર્યો પણ.....

સંજીવની—જે થયું તે થયું. દેશની આઝાદીના જંગમાં તમે પણ ગુમાવ્યો છે. સરલા બહેન તો એ નાશી ગૌરવ અનુભવશે.

પંકજ—કોણ બળે! સરલા કોઈ સંજીવની.....

સંજીવની—બસ...સ...સ...(હાલિ ચાલવા માંડે છે)

પંકજ—ક્યાં જાય છે? તને આ શેલકે? તારી રેતા ને સ્નેહનું કણુ હું કેવી રીતે વાળીશ?

સંજીવની—મૂળ મૂળ પંધારીમાં પડી રહીને!

પંકજ—સુરેશ સાથું જ કહે છે કે તું મૂર્ખાં છે.

સંજીવની—તમે તો નથી કહેતાને?

પંકજ—તું હજી સુરેશ કહે છે તેમ મૂર્ખાંને મૂર્ખાં

જ રહી છે.

સંજીવની—કદાચ! પણ તમે મૂર્ખાં બની ચિંતા ના કરો. સો સારા વાનાં થશે. દીનેશ પીધેલા જેવું મોહું ન ચાખના. હસતે મોઝે સરલાબહેનને વત્રાવજો. મને ખાતરી છે કે સરલાબહેન તમારી કથા નાશી ગૌરવ અનુભવશે. (પારણે ટકારા પડે છે)

પંકજ—સરલા જ આવી લાગે છે? (પગે ઢાંકીને બરાબર છાતી સુધી ધાબળો ઝાઢી લે છે.)

સંજીવની—શાંતિ રાખી વાત કરો. સંજીવની પારણું ખોલે છે. સરલા પ્રવેશ કરે છે અને સંજીવની બહાર જાય છે. પંકજ તપાસે અટકી પેડો હોય છે.]

સરલા—(એકદમ પંકજના બિઝાના તરફ દોડી જતાં) પંકજ, પંકજ! મનમાં છે ને? તને કંઈ થયું છે?

પંકજ—ના...રે.

સરલા—તું મંદિા છે? હું તને બરાબર એળખું ને? મને તું સામે લેવા ન આવ્યો. ત્યારથી મને કાળ પડી હતી? જરૂર મારા પંકજને કંઈ થયું જ હોયું નેહાં નહિ તો મને લેવા આવ્યા વિના રહે ખરે કે?

પંકજ—થયું છે; પણ કંઈ ખાસ ગંભીર નથી! સરલા, આજે તો તું ખૂબ જ સુંદર દેખાય છે હં!

સરલા—ખરે આજ પહેલાં નહીં દેખાતી હતી એમને? તું કેટલો કાણુ કાળજીનો છે! નહિં છોડીની હાકલ પડી ના પ્રતી ત્યાં જ મને મન્યા વિના આમી એગળે ગાયબ થઈ ગયો! ભારતમાતાની આઝાદીને પેદાર પડે ને જાણ્યો રહે તો પંકજ સાતો? પણ..

પંકજ—પણ શું?

સરલા—બધા, તું તો થયો લુગર્ભવાસી. તારા ન મને કોઈ સમાચાર કે ન કશી ખાતરી. વધુમાં મને થઈ કશી જોડતરી સળ.

પંકજ—તું કહે છે તું?

સરલા—સરકારની જોલ નહિ. પિતાની. પિતા રજા કલેક્ટર, વહેમ પડયો કે પંકજ ક્રાન્તિકારીઓની ટોળીમાં બળી ગયો છે. એટલે હું પણ તારે પગે પગે ચાલવા નાસી છડીશ. પરિણામે ફરમાવી દીધી કાચી જોલતરી સળ, ઘરની બહાર પણ સ્ત્રમાં તો નીકળવા ના દીધી. મારી દયાની તને થી વાત કરે?

પંકજ—તારી જાણ!

હિલના પ્રેમ વિનાના દેહનું દાન એટલે વ્યભિચાર !
એ જાતનું જીવન, જીવન નથી, બસકે બોલે છે.

સરસ્વા—હા, હાં. પણ મારી દશાની વાત મૂકને રાહલે.
તને થયું છે શું ?

પંકજ—કંઈ ખાસ ગંભીર નથી. મને...મને...તે
ઝાપામાં વાંચેલું તો હશે ?

સરસ્વા—ઝોહા ! સમજાવું ? પણ મને સ્પષ્ટપે બંગાળ
ન હતો કે પોલીસની બંદૂકની ગોળાથી થવાયેલી ક્રાન્તિ-
કારીઓની રોળી તમારી ન રોળી હશે.

પંકજ—એ કારણે દિવસ હજીએ હું બૂઢ્યો નથી.
કામનેમાણથી પૂજને ઉડારી મૂક્યા મારી ન આવેવાની
હેઠળ મુરેશ હેમંત મદન વગેરે અપે ઉપડ્યા. પોલીસ-
ખાતાને કોથળી ખાતમી મળી ગઈ. કોણે છે કે અમારામાંથી ન
કોણ કૂટ્યો હતો ! અપે પૂજ પાસે પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા
ત્યાં તો ધડાધડ ગોળાઓ છૂટી ! અપે ભાખ્યા ! ધણને
ગોળાઓ વાગી. મને પણ... ..

સરસ્વા—તને ક્યાં ગોળી વાગી છે ? તેં આ વાત
મને શા માટે લખી ને જણાવી ? હું તુરત આવી તો રાખ !

પંકજ—એમાં લખવા જેવું શું હતું ? ક્રાન્તિકારીઓને
તો ગોળી ન મળે ! ફૂલો કંઈ થોડાંજ મળે ? મને માત્ર
ખખામાં ગોળી સહજ ચૂંબન કરતી ગઈ ! (સરસ્વા નિશ્વાસ
મૂકે છે) એમાં આમ નરમ શું થઈ ગઈ ! એ તો
સાચું થઈ થઈ ગયું છે !

સરસ્વા—તારે મને લખવું જોઈતું હતું તારી હું જાણે
કોઈ ન નહિ કેમ !

પંકજ—આતી માનહી વાતમાં લખવાનું થયું ?
સરસ્વા તું પેલા રૂમલને.....એણને ને !

સરસ્વા—હેમંત ! ક્યાં હેમંત ?

પંકજ—પેલા તોમ્મીતારી મજાક કર્યા કરતો કે ક્યાં
પંકજ ને ક્યાં સરકારી અસરની દીકરી સરસ્વા.

સરસ્વા—હાં હાં એજાખ્યા ! તેવું શું છે ?

પંકજ—તેની હાલત ખૂબ ન ગંભીર છે.

સરસ્વા—તેમને ક્યાં ગોળી વાગી છે ?

પંકજ—પગમાં ; એનો પગ કાપી નાખ્યો પડ્યો છે.

સરસ્વા—ઝોહા ! બિચારાનું જીવન ! કેવું મર્યાદાખા !

પંકજ—કપડું કુખ તો છે, પણ હેમંત વીર છે.

એ બિચારો નથી. અપંગ તો ક્રાંતિની ભેટ, એમાં બિચારો-
પણ શા માટે અનુભવે ?

સરસ્વા—એમના કરતાંયે એમની પનીની મને તો
વધુ દયા આવે છે ! તેવું જીવન હવે જીવતાં મોત જેવું ન
બની જશે ને ! હેમંત ક્રાન્તિકારી હશે, વીર હશે પણ હવે
તો અપંગ ન..

પંકજ—સુખી થવા હેમંતનો ત્યાગ...

સરસ્વા—હેમંતનો ત્યાગ ! આવું બોલતાં તમે
લાજતા નથી. હવે તો પહેલાં કરતાંયે હેમંતમને કઠાય
વધુ ચાહશે. પણ.....

પંકજ—પણ શું ?

સરસ્વા—હેમંતની અપંગતા જેટલું ન નક્કર સ્થિતિ
છે કે એની પત્નીની જીંદગી હવે જીવન ના રહે ?

પંકજ—જીવન ના રહે ! શા માટે ?

સરસ્વા—પંકજ, જીવનના પ્રવાસમાં અનેક જાતની
ઘટનાઓ બને છે. કોઈ પ્રેમ કરવું મરી જાય છે તો
કોઈ બીજાને પ્રેમ કરવું થઈ જાય છે. કોઈના પ્રેમ વડે
તો કોઈના બંધાવ, કોઈ પ્રેમ તોડે તો કોઈ જોડે. કોણ
કોને દષ્ટકો આપે ? અને તેથી આતી બાબતમાં કોઈને
દરકાર ગણવામાં કરો સાર નથી, પણ હેમંતની
બાબતમાં ! પંકજ, હેમંતની પત્નીએ તો આતી કોઈ પણ
ઘટના બને એવો દંક પણ મુમાતી રીધો છે !

પંકજ—હું શું કહેવા માગે છે તે મને સમજવું નથી.

સરસ્વા—કેમકે તમે પુરવ છો. પુરવ ક્યારેય વધુ
આંતર સમજ શક્યો છે ખરો ? અપંગનો ત્યાગ કરવાની
કોઈ પણ અસંગતામાં દિમિત હોતી નથી ! અને કોઈ
દિમિત કરે તો પણ નેથી આંતર દિવમાં સદા દાવાનળ
સળગતો રહેશે કે મેં અપંગનો, અનાથનો ત્યાગ કર્યો
છે ! આતી દયા નિર્દોષીને મોત બનાવી દે છે, પંકજ.

પંકજ—અનાથ ! અનાથ શા માટે ? હેમંત હોંસિયાર
બુધાન છે. એની પ્રતિભા વડે એ ધારે તે થઈ શકશે,
વકીલ, શિક્ષક, નેતા. ગમે તે.

સરસ્વા—હાં ! એ શિક્ષક થઈ શકે, પ્રધાન થઈ શકે.
અરે ! ગમે તે ધંધો કરી શકશે પણ એ તો માત્ર પેટ

ક્રાન : ૨૬-૩૨૮૧ (ગણુ લાઇસેન્સ)

તાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફલોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

ભારતમાં મેંદાની મિલોના સંચાલકોમાં અધ્યગણ્ય

મેંદા, આરો, રવો, સોલ, બેસન અને યુલુનાં

ઉપાદક અને નિદાસ કરનારા

—: મેનેજિંગ એજન્ટ્સ:—

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

—: મિલો:—

મુંબઈ

લોખાલ

“ એ ” મિલ્સ ઓખલવાડી, તારદેવ

સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા ફ્લોર મિલ્સ

“ બી ” અને “ સી ” ઉમરખાડી, મઝગાવ

ઓબેડુલ્લાહગંજ રોડ.

દરેક જાતની મોટરકાર તથા ટ્રકના દરેક પાર્ટ

તેમજ

કોઈ પણ રેડિયોના પાર્ટ માટે

લખો યા મળો:

જે. વી. મહેતાની કું.

ઓરિએબાઇલ એન્ડ રેડિયો રેપરિયાઇસર

દલ્હીકાન નં.

૭૦૨૧૫

૭૦૨૨૬

ઓપેરા હાઉસ,

મુંબઈ-૪.

૨૧મામ

“JEVIMETA”

બરવાના ધંધા છે પંકજ, સ્ત્રીના દિન હતવાના.....હું
કંઈ બીજું જ કહેવા માણું છું. સમજ પડે છે કંઈ?

પંકજ—હાં! કંઈક સમજાય છે. ખરું સરલા! કોઈ
માનવી, અપમ હોવા છતાં પણ કોઈનીયે ધ્યાપર જીવે
ન હોય. સ્વમાની જીવન જીવી શકેના હોય તો પછી શા માટે
તેના વ્યક્તિગત અંતર જીવનમાં લીજીભાવ અનુભવશે? શા
માટે પોતાની જાતને હલકી કહેવે? શા માટે બિચારાપણ
અનુભવે? શા માટે જીવનને ભારૂંપ માને? શા માટે એ
જાનવું જીવન એને સુખી નહિ બનાવે?

સરલા—એ હું નથી જાણતી! તું શું શોધે છે?
સિગારેટ. આ રૂપી ઝખ્ખી શ્વે. (પંકજ સિગારેટ સળગાવે
છે) અલબત્ત, આ દુનિયામાં એટલી મારીઓ પણ છે, જેઓ
કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં સાચા અર્થમાં અર્થગત રહે છે.
એટલું જ નહિ તેઓ માત્ર પાતી તરફેની ફરજ રૂપે
જ નહિ પણ તેઓ સુખી છે એમ માને છે અચ સુખ
માટે લવચેરા પણ ઇચ્છા રાખતી નથી. પણ પંકજ
મારે માટે આવી સ્ત્રીઓનું આ સ્વાર્થજી સમજવું એ કષ્ટ
કામ છે. વળી, દિવના પ્રેમ વિનાના હેલતું દાન એટલે
અભિચાર! એ જાનવું જીવન, જીવન નથી બલકે બોલે
છે, બંધન છે!

પંકજ—હાં.....કામ, તું સામી પણ હોય.

સરલા—પૂજા મૂક હવે એ પંચાતમાં. લાંબા માળા
પછી આપણે મળ્યાં! તારા રોડે અને સાનિધ્ય માટે
હું કૈટલું અંખતી! તારા વિચારો સજેલી વેદના પંકજ,
તને શું કહું? રોજ સાંજે ફરવા જતી, એકલીઅમુલી!
નદી કિનારે બેસી તારી સાથે માણેલી સુખદ પત્રો યાદ
કરતી ત્યારે જાણે એમ જ યતું કે તું મારી પાસે જ
બેસી છે! કેટલો નયક છતાં કેટલો દર! તું તો રહ્યો
હાનિકારી! યાદે જાની આવી હોય મારી.

પંકજ—સરલા! !

સરલા—(ખાટલા પર નયક બેસતાં) તને હું કેટલી
આહું છું, પંકજ, તારો અવાજ, તારું હાસ્ય, તારી યાજ
બહુથે એટલું ગમે છે મને; એટલું.....

પંકજ—સરલા, બસ, બસ, મને, મને.....

સરલા—હવે તો હું અહિયા જ રહીશ. તારી.....

પંકજ—ના, ના, ના. તું અહીં ના રહી શકે. તારે
બીચી ચાલી જ જતું પડશે, આવતી કાલે જ.....

સરલા—અને તું એકલો પડી રહેશે એમને? બોલ!

માના પંકજ, તને હવે આમ એકલો નહીં રહેવા દઉં,

પંકજ—એકલો! માનવી કદી એકલો રહી શકેતો જ
નથી. હું એકલો નથી સરલા, તારે જતું જ પડશે.

સરલા—જતું જ પડશે, મને તારી આ હક જરોપે
નથી ગમતી, શું થઈ ગયું છે તને? બોલ, બોલ, તું
આમ બદલાઈ.....

પંકજ—હું તને લખી જણાવીશ. કેટલીક વાત કદી
ચક્ષતી નથી. અખતી જ સારી પડે છે.

સરલા—ના, ના. તારે કહેવું જ પડશે; અધારે ને
અધારે તું નહીં કહે તો મારા સમ.

પંકજ—હું પરણી ગયો છું, સરલા!

સરલા—તું! પરણી ગયો! મને આવી મહત્તરી
પ્રમદ નથી, પંકજ.

પંકજ—આ નક્કર સત્ય છે. થોડા દિવસ પછી વાત
છે. સરલા, સહવાસ, પ્રેમનું મળ છે. એના સહવાસ,
સાનિધ્યે ને રોડે મને.....

સરલા—બસ, બસ, બહુ થયું. વધુ સાંભળવું નથી.
સમજ મહ!

પંકજ—સરલા તું નહિં સમજ શકે.

સરલા—સમજ મહ કે જોણે બાજણું ખોલ્યું એના જ
સહવાસે, એના જ કારણે...

પંકજ—હા. સંજીવની છે એનું નામ.

સરલા—સંજીવની! સંજીવની કે પ્રાણધાતિની!

પંકજ—તું સામળ તો ખરી. તને માંદગી વાત કહું.

સરલા—શા માટે? દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે વાત.
પણ...પણ તો મને પહેલાં આ વાત કેમ ન લગી
જણાવી?

પંકજ—મારે લખવું હતું પણ...

સરલા—પણ શું?

પંકજ—કાપડતા! સરલા મને કામી કર.

સરલા—કામી! તને સંતોષ થતો હોય તો જ તને
મારી કામી છે. પણ એનાથી તારામાં મહાનગી નહિ જાણે.
માણસોઈ નહીં આવે.

પંકજ—મને સમજવા પ્રયત્ન તો કર. સરલા.

સરલા—(હાથ ભિંજી કોણે) શું ધૂળ પ્રયાસ કહું?
જે વહેવા મા મોડા બનવાનું જ. હવે તે બની ગયું!

ના, ના, હું રહીશ નહિ. રહતી નથી. આ મારે શું ?
પણ મારા અહીંયા આવ્યા પછી... (ઊભી થતી) પંકજ
મને આવા કુરુણ ક્રોધમાંથી તો બચાવી લેતી હતી !
હું જાઉં છું !

પંકજ—આપારે ક્યાં જઈશ ?

સરસ્વા—જાહનનમાં ! એક પણ મણુ હવે હું સ્ત્રી
શબ્દ તેમ નથી.

પંકજ—સરસ્વા, તને મારા સભા હું આપારેને આપારે
ન જા. કેમ કશું બોલતી નથી ! કષ્ટક તો બોલ, તારા
મોઝા બોલતી મને આપારે જરૂર છે. પહેલાં ચામો થા ના
માર, કષ્ટક તો બોલ સરસ્વા ! મારા હિંમતો તારા મારે.....

સરસ્વા—જાયા નથી ! પંકજ મારે જે કહેવાતું હતું
તે કહી દીધું છે. હવે કશું જ કહેવાતું નથી, નમસ્તે.

[સરસ્વા એકદમ ઊઠીને ચાલી જાય છે. પંકજ બિચા-
નામાં પડાઈ પડે છે. પણ ઘુરતે બિચાનામાં સરસ્વાની
ઘોડી ઘાડી નેને ટેકે બારી પાસે ધસી જાય છે, અને
સરસ્વાને જતી જોઈ રહે છે. ખૂબ પાડવાની ઈચ્છા પર
જેમ તેમ સંયમ જાળવી રાખે છે.]

સંજીવની—(બાજીમાં પ્રવેશ કરતાં) સરસ્વાજીને
શા મારે ચાકી ગયાં !

પંકજ—મને સિગારેટ આપ (સિગારેટ સળગાવતો
બારીમાંથી જોતાં) કૈવી નમણી સુવતી છે. ચાલવાની
ઝાપ પણ ગળાય છે. થોડા જ વખતમાં એ આ પ્રદેશ છોડી
જશે, નહીં ? કીક થયું ! અંત આવી ગયો !

સંજીવની—અંત આવી ગયો ! શું રહ્યું છે તમને ?
એવું તે શું બની ગયું કે..... !

પંકજ—વહેલા મોઝા જે બનવાનું હતું તે બની
ગયું ! મોઝું શાય તે પડેલાં બની ગયું. પ્રયત્નો પાડ...

સંજીવની—તમે કંઈક મુખાઈ ફરી લાગે છે ?

પંકજ—મુખાઈ ! ના, હું નથી માનતો મુખાઈ
ફરી હોય તો પણ એ મુખાઈમાં બારીમારે ડહાપણ છે.

સંજીવની—સરસ્વાજીને મને કહેના ગયાં, " સુખી
ચાવ " બધા એના શા અર્થ ?

પંકજ—અને છતાં પાયાં ; સદાને મારે.....સદાને
મારે—એ જીવનનો સુખને મારે.

સંજીવની—જોડ ! મને કંઈ સમજતું નથી !

પંકજ—એકદમ સમજતું ચારણે નથી સંજીવની.

સંજીવની—પણે પછે જેની આવવાની રાહ જોતાં હતા.
એકે થે દિવસ સરસ્વાજીને મને યાદ કર્યા વિના તમે ગાયો
નથી ! મને તમારી વતુણું જે વચાથે સમજતી નથી !

પંકજ—સંજીવની, જે કંઈ ઘટના બની ગઈ છે તે
ઘટના પછી અમારું લગ્ન અદ્યતન બૂલ ગણાન.

સંજીવની—કેમ ?

પંકજ—સરસ્વાને મન સ્નેહ એટલે સ્વાર્થણ હોય
એમ લાગતું નથી !

સંજીવની—શું સરસ્વાજીને તમને એમ કશું ?

પંકજ—ના હું, એમ કહું છું. (પોતાના કપાલેથી
પગે જતાંની) સરસ્વાને આં દશાની ક્ષતિથી અજર પડ્યા
દીધી નથી.

સંજીવની—અને તમે માનો છો કે તમે માનભરી
રીતે વર્તો છો ?

પંકજ—માનભરીનો તો સવાલ નથી પણ ડહાપણભરી
રીતે તો જરૂર.

સંજીવની—એ જ ડહાપણ હોય તો બેવફરી કાને
કેવી ? ના, ના, આ તો પૂરેપૂરી બેવફરી છે. બપંકજ
બેવફરી છે ? જોડ ! તમે...તમે...આ...રીતે...

પંકજ—સંજીવની, ઊર્મિલતા એ ગાંડપેણ છે,
આમ ઊર્મિલ ના બન. મેં મારો પગ મૂકાવ્યો છે પણ
સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હર મૂકાવ્યો નથી. સંપૂર્ણ માનવ
મુખ પ્રાપ્ત કરવાનો શું મને અધિકાર નથી ?

સંજીવની—કોણ કહે છે કે અધિકાર નથી !

પંકજ—જસ ત્યારે વાત એમ છે કે આત્મભાવ
સામે પ્રેમ.....ના, ના, સંજીવનીની મને એવો પ્રેમ
નથી જોઈતો. પ્રેમ તો સંજીવની છે.....

સંજીવની—હાં પણ...

પંકજ—મને સાંભળ તો ખરી. સરસ્વાએ મારા પગની
વાત જાણી હોત. સવ જાણ્યું હોત તો કદાચ મારા જે
કદીમે ત્યાગ ન કરત. એવું મન મારો ત્યાગ કરવા એને
કહેત, એવું દિલ મને દયા બાવે વળગી રહેત. પરિણામે
અમારું જીવન જીવન ના રહેત. એની સાથે થયેલી સર્વ
જરૂરી, સંજીવની હું કદી ચક્ર છું કે એ મારો ત્યાગ તો
ન જ કરત પણ એવું પરિણામ શું આવત ? સાચો પ્રેમ
દયામાં પસંદગામાં એ પરિસ્થિતિ મારા સુખનું સત્યાનાઈ
વાંચત. પ્રેમમાં દયા બને તો પ્રેમ સંજીવનીની પાંખ

“તેમુન્દ્રી હાર” દિંદી નાટિકા તથા શ્રી રમણજ્ઞાન દેસાઈ રચિત “ભાઈમીન” બન્યું.

૧૯૫૩માં શ્રી હામુભાઈ સાંગાણી રચિત “અમતા રેત્ને” નાટક બન્યું. આ નાટકની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમાં ક્ષયના રોગની બધકરતા સાથે અંશુવીનિદેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને એન્ટી ડી. બી. કિચનિકના લાભાર્થે સમય પ્રયોગ રજૂ થયો હતો.

આથી પ્રોત્સાહિત થઈને લોકજીવનમાં પ્રવેશ કરવા અને કલાદ્વારા પ્રજાજીવનના વિવિધ પાસાંઓને સ્પર્શ કરવાની દિશામાં ઇ. સ. ૧૯૫૪માં શ્રી નયમંડલ પરમાર રચિત સર્વોદયના જીવનદર્શનને સાકાર કરતું નાટક “ભૂદાન” મૂકવામાં આવ્યું. આ એક અભિનવ પ્રયોગ હતો અને રજૂ થતાં વેંત જ તેણે પ્રજામાં પોતાનું સ્થાન કાયમી મેળવી લીધું ત્યાર બાદ તો સંત વિનોબાજીની વાણીને સાકાર કરતું આ નાટક સિંચીમાં સમય ઝાલાવાડ વિકાસ સંમેલનમાં બે દિવસ બજાવવામાં આવેલ. રાષ્ટ્રોત્સરામાં અખિલ ભારતીય નવી તારીખ સંમેલનમાં ભારત-ભરના પીક કેળવણીકારો, અધ્યાપ્ય નેતાઓ, સામાજિક કાર્યકરો અને સેવકો સમગ્ર “ભૂદાન” નાટકનો પ્રયોગ થયો અને સમય મેલકો, ભારતના સંસ્કારી પ્રતિનિધિઓએ એકી અવાજે તેને આવકાર્યો. કલાકેન્દ્ર માટે આ એક પૌરુષની કૃષ્ણ હતી. ત્યાર પછી હજુ પણ “ભૂદાન” નાટક સૌરાષ્ટ્રના યુદ્ધ યુદ્ધ વિભાગોમાં લોકપ્રાદાને મેળવતું બપ છે.

૧૯૫૫માં શ્રી હામુભાઈ વેદ્ય રચિત અપરૂપતા-નિવારણને કેન્દ્રમાં રાખી સમાજની નવરચના તરફ અંશુરિ નિદેશ કરતું “એ આવજો” નાટક રજૂ કર્યું, તેમજ સૌરાષ્ટ્ર આયોજન મહોત્સવના યુગ અવસરે શ્રી ભુપત વડોદિયા રચિત “બચુ પ્રભાત” તથા શ્રી રમણજ્ઞાન દેસાઈ રચિત “ભાઈમીન” નાટિકાઓ રજૂ કરી. આયોજન સત્તાદ પ્રસંગે ત્યારે સરકાર તરફથી પ્રજાના સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશમાં પ્રજાના સહકારની માગણી કરવામાં આવતી હોય ત્યારે કલા દ્વારા પ્રજાની મુકુપ્ત રચિત્યોને દરેળપાલો મોકલે “બચુ પ્રભાત” નાટિકાએ કેન્દ્રને આપ્યો. નાટકમાં સંધ્યા ઉપરે આપવાનો કાલ પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો પરંતુ નાટકનો કાલ સંદેશ હોય તો તેના લેખના ચમ્પોમાં જ આ છે-કે સરજી બીગી ગો છે હવે મુદ્ર રહેવામાં માત્ર નથી, પ્રજાન પ્રમથુ છે-આતો કામે લાગી જઈએ. ધરતી નેવા ધૈર્યવાન યાએ. આકાશ નેટલા મોટા મનના થઈને કામ આરંભી દઈએ.

આ હાથ રળિયામણુ. મોડું બપ કરીને હાથ હલાવવા માંડીએ. નવનારતનું નિર્માણ એ રીતે જ થશે, આપો જન પ્રજાતિનું હાથ આનાથી વધારે સ્વચ્છ રીતે લાગ્યે જ લોકભોજ્ય બનાવી શકાયું હોત.

એ જ વર્ષમાં ભારત સેવક સમાજના લાભાર્થે શ્રી પ્રાગજી ડાસા રચિત મધ્યમ વર્ગના જીવનને સ્પર્શતું “ધરતો દીવો” ત્રિઅંકી નાટક રજૂ કર્યું. આ ઉપરાંત અનેકવર સંજ્ઞાના વરેલ. શ્રી રમણજ્ઞાન દેસાઈની “ભાઈમીન” નાટિકા રજૂ થઈ.

નવીનતા એ કલાનો પ્રાણ છે, કલાની રમણીયતા હમેશાં નવિનતા પર નિર્ભર રહી છે. કલાકેન્દ્રે પોતાની સંસ્કારીક પ્રજાતિ અનેક દિશામાં ફેલાવી છે અને એ પ્રજાતિ એકવિધ ન બની જાય, એમાંથી રમણીયતા ન આવી જાય તેટલા માટે તેણે હમેશા પોતાની પ્રજામાં નવીનતાનું સત્ત અપનાવ્યું છે, ૧૯૫૫ના નવેમ્બરમાં ભારતના લોકોના નેતાં અને બાળકોના નેદરચાયાની જાગૃત્યવંતી અંગે યોજાયેલા સપ્તાહમાં સૌરાષ્ટ્ર બાલ-વિકાસ સમિતિના ઉપક્રમે બે બાળનાટકો રજૂ કરી પોતાની પ્રજાતિ માટે એક નવી દીશા ઉઘાડી છે એટલું જ નહિ પણ જીવંતની રંગભૂમિ પર પણ એક નવો અંકો પાડ્યો છે.

બાળનાટકોવિદેશી શુન્દરાની બાળરંગભૂમિને બાળનાટકોથી શરૂઆતના અને બાળકોમાં મુકુપ પડેલી અભિનયશક્તિને બિજવવાનો આ એક તત્ત પ્રયાસ હતો. અહીં રજૂ કરાયેલ બે નાટકો પૈકી શ્રી હામુભાઈ શ્રીવરાણી રચિત “બાળારાગ” નાટકમાં તે બધા જ બાળ કલાકારો હતા. બાળનાટકસાહિત્યની બુનિયત સુરૂપ અને સ્પષ્ટ મંડાણ થાય, બાળકોની આગવી એકી રંગભૂમિ પ્રાપ્ત થાય અને એના સંગભાષી અતારનાર બાળનાટકો બનવાનાં થાય તો બાળકોની અભિનયશક્તિ બિજવવાનો પૂરેપૂરો અવકાશ મળે. બીજું નાટક શ્રી ચન્દ્રવલ્લભ મહેતા રચિત “રમકાની ફાન” ૧૯૫૬માં બન્યાનું હતું. બાળકો પ્રભુના પવનબંધ છે-ઉપરના બાળનાં કુલકાં છે-માનવપ્રેમ તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય એવું કદી ન સુઝાતું જોએ એ વગેરે વિચારો ઉત્પન્ન થાયોને બુનિયત કરતું આ નાટક કલાકેન્દ્રના ખોલને વધારે સ્પષ્ટ કરતું હતું.

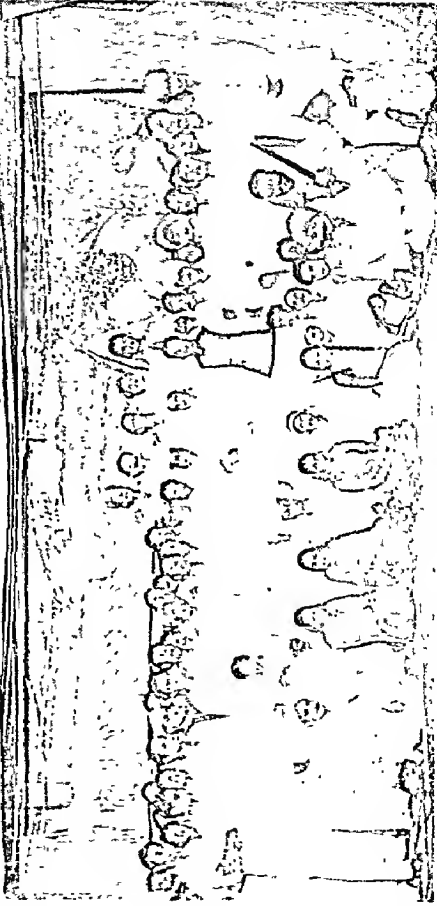
આ બધા સમય દરમિયાન માનવજાતિમાં સૌરાષ્ટ્ર જ કેન્દ્રના પ્રયોગોએ ઠીક ઠીક રસ જગાડ્યો હતો.

रसो वै सः ।

परमात्मा श्रीभृष्यु बने आत्मास्वयं राधिका
विवरतः श्री भधुभासा तोसाट

ગોશાલ કોલેજ

“બુદ્ધ” નાટ્યનાં કલાકારે મહેસામણા અને દેવભાઈ સાથે

કેન્દ્રનું ધ્યેય રંગભૂમિ કારા-કસા કારા-ગામડાંની પ્રજા સુધી ભારતના નરનિર્માણના પ્રાણપ્રજ્વો તેઓ સ્મરણ શકે તેવી બાબામાં પરોચાડવાનું હતું, અને એ ધ્યેયને સાકાર કરવાનો મોકો પણ આ જ વર્ષમાં અમને મળી ગયો. ભારત સરકારના માદિતી અને પ્રકાશન ખાતા તરફથી શ્રી રમેશ મહેતા સિમિન સિન્હા ત્રિવંધ્રી નાટક “હમારાં ગાંવ” ઉપરથી તેનું શુભરસીકરણ કરી “આપણું ગામડું” નાટકનો પહેલો પ્રયોગ સરપદમાં માનનીય ધારસભ્ય શ્રી આચાર્યજીભાઈ શુક્લના પ્રયુષ્પરે કર્યો. યવન, પાણી, ભૂમિ, એ ભગવાનની બદીસ છે; ભારતની આબાદીનો મુખ્ય આધાર ગામડાંઓની આબાદી પર છે; જ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, સંપતિદાન વિશેરે કારાજ, ચામ સુધારણા કરી શકાય, સર્વોદય પ્રવૃત્તિ કારા જ આપણા ગામડાંઓની અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આવા ઉચ્ચ આદર્શોથી મંડિત આ નાટક આમજીને બૂન જ આપી” ગયું. ત્યાર બાદ અનેક કેન્દ્રોએ આ નાટકના પ્રયોગો થયા છે. મરુડ કેમ ઉપર આસપાસના છ ગામડાંઓના મામજીનો તથા કેમના મરુડો સમક્ષ દ્રોણમાં ૨૦૦૦ પ્રેક્ષકો અને ચોડીલામાં ૨૫૦૦ પ્રેક્ષકો સમક્ષ આ નાટકનો પ્રયોગ થયો છે.

૧૯૫૧માં આયોજન સંપાદક દરમ્યાન શ્રી જ્યંતિ પંડ્યા સિમિન “શોનાનો સરજ” નામની આયોજન નાટિકા રજૂ કરી.

રેકને સંપાદક નિમિત્તે ઝોડકમાં કસા કેન્દ્રે શ્રી રમેશ મહેતા અને શ્રી “કુમાર” રચિત “શ્રવિની કાણાઈ” નામક એકાંકી રજૂ કર્યું હતું. આ એકાંકી કારા આજનાં લેખાગ્રુ શ્રવિઓ પ્રત્યે નિર્દોષ દટાક કરવામાં આવ્યો હતા.

આ જ દંત્ર માસમાં સૌરાષ્ટ્ર કસા કેન્દ્રે પોતાના ઉચ્ચતર ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે એક અવનવો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો.

શુભરસી રંગભૂમિ જેની કલમ માટે કમળી છે, જેણે સૌરાષ્ટ્ર-શુભરાતના નાટકોને અનેક સફળ નાટ્યકૃતિઓ બેઠ ધરી શુભરાતી રંગભૂમિને છપાકી છે એવા શ્રી મણિચંદ્ર પાગલનું બહુમાન કરવા શ્રી પ્રાગજી ડેસા રચિત “મંગલ મંદિર” બન્ધ્યું અને શ્રી પાગલને રૂપિયા ૩૦૦ની શેલી નમ્ર બાવે શુભરાતી રંગભૂમીની તેમણે કરેલી સેવાના

બન્ધામાં યુક્તપાંખડીરૂપે બેઠ કરી. આવા ઉચ્ચ આદર્શ માટે બન્ધવારેલ નાટકનું વસ્તુ પણ એટલું જ ઉચ્ચ હતું. “મણિચંદ્ર દેહ એ જ એક મંગલ મંદિર છે. એને વિશુદ્ધ રાખી એના જીવનમાં મંગલતા પીંજાય તોય આનંદમાં રહી એ પોતાની આત્મોન્નતિ સાધે અને જે એ મંદિરને અબજાવે એ મનુષ્ય આનંદમાં રહે છતાં અંતરની સાચી ચાંતિથી વિશુષ્પ રહે. કસા કેન્દ્ર હમેશા મોંઘસા નાટ્યવસ્તુને બદલે બન્ધ્ય અને ચિંતનપ્રધાન નાટ્યવસ્તુને પસંદ કરતું આવ્યું છે તેનો આ એક વધુ નમૂનો. ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના અધ્યયન કસાકાર બાઈશ્રી હરચુખત્રાઈ કાકાણી આફિકાના પ્રવાસે જતાં તેમને સૌરાષ્ટ્ર કસાકેન્દ્રે માનનિય શ્રી ઘન-સ્થામભાઈ એમના હાથે રા. ૧૫૦૧ ની” થેલીના ચિત્રી કરી તેમને બહુમાન સાથે પ્રવાસમાં સફળતા સાંપડે તેવી ધન્ધા વ્યક્ત કરી હતી.

આ છે પોતાના કસવાના ધ્યેયને સાકાર કરવાની દિશામાં સૌરાષ્ટ્ર કસા કેન્દ્રના નમ્ર પ્રયાસોની આજી તથા-રીખ. આ ધ્યેય, આ સ્વપ્ન મુર્ચિમંત કરવાનો કેન્દ્રને કસાની ધમસરાળા કસાકાર બાઈ-બહેનોનો સહકાર સંપાદ્યો છે. એ ઉપરાંત કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈ, વારંવાર કેન્દ્રે ઉપયોગી નિષ્કાસર શુભેચ્છકો, મિત્રો અને સહાયકોનો કેન્દ્રની સફળતામાં યોગદા કાળો નથી. એ બધાની વ્યક્તિગત સેવાઓની આજી રૂપરેખા આપવા જતાં પણ પાનાના પાના બરાબ તેમ છે. આજે સૌરાષ્ટ્ર કસાકેન્દ્ર કંઈ પણ પ્રગતિ કરી શક્યું હોય. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજામાં લોકપ્રિય ધઈ શક્યું હોય-તો તેનો સમજ ધરા આ કસાકાર બાઈ-બહેનો, મિત્રો અને શુભેચ્છકોને કાળે જાય છે. સૌરાષ્ટ્ર કસાકેન્દ્રને હજુ ધણી ધણી ઉમેદો છે, ધણી ધણી સ્વપ્નાઓ છે. તેણે પોતાનું કાષ્ટસેન વિકસાવતું છે. “કસા એજ જીવનની સર્વોચ્ચ સમુજ્જતિ”નું પોષાવું સરખ કરી બતાવતું છે. આ બધું ત્યારે જ ધઈ શકે કે જ્યારે તેને કસાકારો, મિત્રો અને શુભેચ્છકો તરફથી, સામાજિક સંસ્થાઓ તરફથી વડુને વડુ સમભાવ, વડુને વડુ સહકાર મળતો રહે.

સૌરાષ્ટ્ર કસા કેન્દ્રની આ આશા, આ માગણી વડુ પડી નથી જ.

1956 PLYMOUTH

with Aerodynamic styling

The 1956 Plymouth has the advanced **FORWARD LOOK**. It's a better-looking car with many new performance features

Here are its most important features:

- ★ New 12-volt electrical system gives quicker, easier starting, longer spark plug life, plenty of current
- ★ Independent hand brake provides real emergency brake function

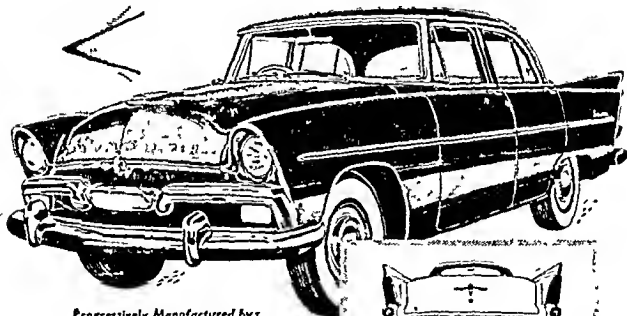
- ★ Maximum vision with new horizon windshield wrapped around top and bottom

- ★ Safety-rim wheels, tubeless tyres and many other features

- ★ New safety door latch for passenger protection

- ★ Redesigned sealed beam headlights extend zone of lighting on left side by 80 feet

More Economical Performance The 6 cylinder engine is dependable and economical You will like its new pep with increased horsepower

Progressively Manufactured by
**THE PREMIER
AUTOMOBILES LTD**
KURLA, BOMBAY

New High Sweep rear fenders contribute to impression of motion and speed

વા વા ઓ ડું

કથાવરત્નુ

સાંજ ૧૦ પોણ એમનો સમય હતો સાંજ ૧૦
મિથિનાથી શ્રીમત થયેના એ જગમોહનદાસ તેમની
પત્ની રમણા અર્ચવામ પત્ની બીજી વખત મનુષ્યમા
પગલા માડવા વારા સરે ત્યા હતા એ અને તમ
વામા તેમના વ્યવસ્થ મિત્ર પુણ્ડરીક એમની એ
અનાથ પુત્રી ગોબના મોટાનાઈને ખસે કરી ગઈ હતી
પરંતુ જગમોહનદાસ ખુબ સાવધાની લઈ કંપા આપ્યું
મે છે I Pray this to be a very quiet
affair! ત્યા સાનના રો હે કે કરી પછી એ
તુ થોડો છે મુખ્યત્વે તેમના ખગસાના નિવાસ
ખાતામાં આ પારી આવી ગઈ હોય છે વા શોનાના
રાયની કિંમત તપતા રોકાઈ જમનાન અને તના હરીફ
રામિસર વિચાર આવી પહોંચ છે રિત્ય અને શોનાનાની
સાનથીત પરથી જગમોહનદાસને પોતાના આ બીજી
સાનના લગ્નની ધમાન હવે વડુ આપી લામે છે
ત્યા જામે કપાઈ કરી ખુબી હોય તમ તને કરી
નવા જગમોહનદાસના જ બચનાના આકાંક્ષાઓ
ખાડે રહેતા રૈચિક સાવ મક્કા મત થાડા ના દરજો
વ્યભાવ ધરાવતા શ્રીમાન એનટ અને તમના પત્ની
પિરોળ પછુ આવી પહોંચે છે શોનાના અને બીજાઓ
તાનદમા આવી જાય છે અને જગમોહનદાસના સમ

થઈ જાય કે તમ ન તેમને જ નમન તમની મરે
હોવા બા એક નાનકડી પાત્રી અને શોનાના
વધનો કાર્યક્રમ પોતે જ જગમોહનદાસને કપાતે ચાલે
કરી ચોખા મોટી હાથમા શ્રીમા આવી તમના હોમા
નામ ના માગે મૂળી શુભ મારી જાનના માગનાઈન
પણેના મામ નિર્ણય આપે છે

ત જ દિવસે રાતે જગમોહનદાસ દિસા ખાનામાં
એક ખાતો મરે પો પ્રદાકવગ એકથે થાય છે શ્રીમાન
જગમોહનદાસ તેમની નવનધૂ નિશાખા વિશાખાના માગી
ચાનમેન રોકાઈ જમનાન પ્રાંસર રિત્ય માન
ન માન મે તેરા મહેમાન જરા એનટ અને પિરોળ
જાનનાન રાય નિર્ણય ત્યા છે અંતે મન આનંદ
અનુભવી ત્યા છે આમા ફક્ત અપનાવ કે રિશાખા
આ સમાજ ન દરમિયાન જ એને જગમોહનદાસ અને
શાનના વચે મારફ અનચિન મળેલ રોય એવા વાલ્મ
આવે છે જા. આખુ જ એકાંકુ હોય તમ જગમોહનદાસ
મોતી ગમે શાખાને સાનનાકા રોતાની મોતના મૂકવા
જાય છે પેતુ પા રી જોડ બળતામાં પી હોમે છે અંતે
વિશાખાને રોમ પાકો થાય છે આને શોખામની રો
નરી ચરનેતર આમ જ મેરી તને જગા જગા વારલિંગ કે
મિય તા તા પી નીતી ચાલિવા ચારકી પો નિં અંતે

શ્રી બચુભાઈ શુકલ

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે
યોગેલી તૃતીય નાટ્ય
હરીશ્ચંદ્રમા આ કૃતિને
અર્ધે હિસ્સે બીજી
ધનામ મળ્યું હતું. એ
અર્ધે હિસ્સાના લાગી
રહે છે શ્રી. ધનસુખ
લાલ મહેતા અને શ્રી
બચુભાઈ શુકલ જેમની
આ સચુકત કૃતિ છે

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

મકાન...” અનુભવી અને ફરિશ ચંદનભાસી વિશાખાને મનમગ્ને છે.... “તો એમને શોભનાને પરણવું જ હોત તો એ પરણી નહિ ગયા હોત? એને બદલે એ તને પરણ્યા— નાનું પૂછે નો શોભનાના કહેવાથી જ તને પરણ્યા...” વિશાખાને આ પાકયે અગનગ્રાણ લાગી, “એટલે માસી, હું આવી છું શોભનાની મહેરબાનીથી?...હું બાલું છું માસી, એ શોધે ને વર્ગના છે તે વર્ગની હું નથી; મને શોભના જેવું ગાતાંયે નહિ આવડે અને નાચ માં પણ નહિ આવડે! હું એના જેવી ચચરાક પણ નથી.” બિચારા ચંદનભાસી સીધું વેતરવા જતાં આડું વેતરે છે, “અરે તારી બસી થાય, વિશુ, જમ્મોહનને શોભના જેવી ચચરાક વડુ નહિ લેખતી હોય...”

“એટલે એમ જ ને માસી, કે પ્રેમ કરવાલો એક જાતની છોકરી સાથે, ને પરણવાનું બીજી જાતની છોકરી સાથે? ધરતુ દેતરું કરનારી—કે ધર સંભાળનારી જુદી— ને સાથે કારમાં ખેસી કલમ, સિનેમા જનારી જુદી? આમ માસીની સમજાવટ જતાં ઉર્મિલ વિશાખાના સંક્રિત હૃદયમાં જગમે ફેરફાર થતો નથી. ચાંત ધરમાં જાણે શંકાતું વાચાગેડું વાચા માંડ્યું.

જમ્મોહનદાસના દિવાનખાનામાંથી તેનાં લગ્ન પહેલાં અને પછી પણ કેટલીક નાની નાની પરતુ કિંમતી ચીજો ગૂમ થતી હતી, અને તેથી દિવાનખાનામાંથી ફરનિયર મિયાયતી દરેક કિંમતી ચીજો વ્યવહાર ને દીર્ઘદષ્ટિવાળા ચંદનભાઈએ નંધુના સહકાર ને સ્વનથી ખગેડી લીધી હતી. ત્યાં પેલું પાટ્ટી નેડું આવી પહે ચે છે, ફરનિયરની ગોઠવણીમાં થયેલા ફેરફારથી વિરમય પાવે છે.

એટલામાં તો ડોક્ટર રમણ આવી પહોંચે છે. બંધા વિશાખાની તબિયતની ચિંતા વ્યક્ત કરે છે. પાસીનેડું વિશાખાને વધુ બાળવા ફરી મમરો મૂકે છે, કે શેડના પટ્ટયાં પત્ની પણ ખચ રીનાદને મરણ પામેલાં અને કાગળ માટે શોભનાને મૂકે છે, ત્યાં જમ્મોહનદાસ આવી ચડે છે. એટલે એટલજ તેમને બાડા માટે તગાદો નહિ ફરવા વિનંતિ કરે છે. પરંતુ જમ્મોહનદાસ ગુસ્સે થઈ ઉપર ચાલ્યા જાય છે. અને નંધુ આવી આડકતરી રીતે બદારના માખુસોની દાનવી દવે જઠરી નથી એવું સ્વન કરે છે. એટલજ અને વિગેગન જવા પાર થાય છે. આગે તેમને ચોરી જવા જેવું દિવાનખાનામાં કાંઈ રાખવામાં આવ્યું નથી, “દવે નો કોઈ સીજી જી તકરાવવાની લાચ આવવી લાગતી નથી. ખડું ખાલીખમ ફરી નાખ્યું જ! નારમ્મીની ગંધ

આવી ગંધ લાગેય,” એમ ફરી બૂધ્ધેશ ઉપરથી ક્રાપીને કેન્દ્રવર સુંદર બાંધણીમાં દેખાય છે તે તકડાવવા જાય છે, પણ નંધુ તેમને પકડી પાડે છે અને બંને જગ પીસે મોટે ઘેર જાય છે.

એક દિવસ જમ્મોહનદાસ અને વિશાખા એક મિત્ર ત્યાં જમવા ગયા હોય છે. ચંદનભાસી પોનાને ઘેર કાંઈ કામે ગયા છે—ધરમાં કાંઈ નથી. આની ખબર ડોક્ટર રમણને હોય છે, અને તેથી જ તે શોભનાને વિશાખા નામે ચિઠ્ઠી લખીને જમ્મોહનદાસને ત્યાં જમવાને બહાને બોલાવે છે. શોભના સાથે આ એકાંતનો લાભ લેવાશે એ ડોક્ટર ધારે છે. શોભનાને વાતની ગંધ સરખી નથી, એ જમ્મોહનદાસને ત્યાં આવે છે. નંધુ પાસેથી ધરના બધા બદલ ગયા હોવાનું જાણી નવાઈ પામે છે. ધરમાં કાંઈ ખાવાનું નહિ મળતાં નંધુને એ ખજારમાં ખાવાનું શોધવા દોડાવે છે. ત્યાં તો ડા. રમણ આવી પહોંચે છે અને પોતાનો શોભના માટેનો પ્રેમ જાહેર કરે છે, “How I admire you! Desire you!” ચાહવું અને વાંચવું એ બંનેમાં ડોક્ટરને ખાસ ફેર નથી દેખાતો, તેથી જ શોભના એનાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. વાતમાં ને વાતમાં શોભનાને ડોક્ટરની ચિઠ્ઠી સમજી તથા બીજી બનાવટની જાણ થઈ જાય છે. એ ડોક્ટરના પ્રેમને તરંગી નાંખે છે.

ડોક્ટર રમણ પ્રેમના આ નકારથી ગત્તવના બૂલી જાય છે ને શોભના તરફ ધસે છે. શોભના સોફા પાછળ જઈ એક ખુરસી ખસેડે છે એથી રમણ મગ્ને છે. અને ખડખડાટ હસતો વિનય દાખમ થાય છે. ધવાપેદો રમણ ચાલીથી છૂટવા તક શોધે છે, ત્યાં એટલજ ને પિરાગ ટપકી પડે છે. રમણને તો અત્યારે આ શોફે તારણદાર જેવા લાગે છે. તેમની સાથે ધાને કેરોમ ફરવા તેમને ઘેર જાય છે. વિનય અને શોભના એકલાં પડે છે. ખૂબ જ સ્વભાવિક રીતે વિનય શોભના માટેનો પોનાનો પ્રેમ જાહેર કરે છે. શોભના ક્યૂસે છે. નંધુ ચત્તરમાંથી શોભનાએ મંગાવેલો નાસ્તો લઈ પ્રવેશે છે. એના ઉપર રમણને વિશ્વ ફરી આવી પહોંચે પાસીનેડું તુડી પડે છે. અને નંધુ તેમનું અપમાન કરતાં ‘તો આકે’ ફરી જાય છે. ત્યાં તો વિશાખા અને જમ્મોહન આવી ચડે છે. અને બંનેને જોઈ તોજાખૂં થાય છે. વિનય વિશાખાખાની આમંત્રણની વાત કરે છે, વિશાખા નવાઈ પામે છે, ચિઠ્ઠી વિરો વાત જાણી શોભના આ જોડેકાનમાં વરોજામાં છે. બાબીને નાખુંદના દડે સડવું ના

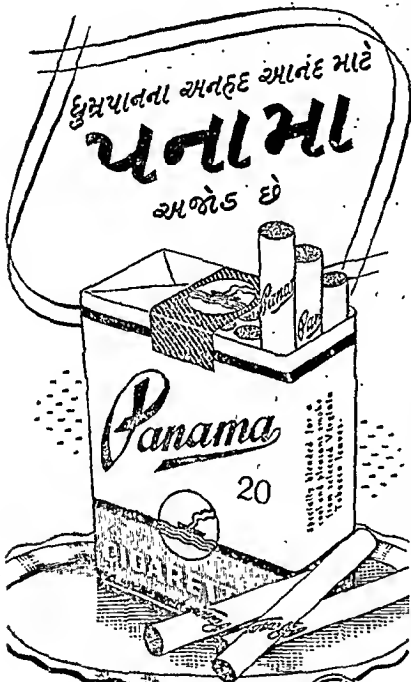
૩. “કેંક્ર તો મને ખતારી અને—પણ
નમક સમય નોંધને, વ્યક્તિ નોંધને ધાય”-વિશાખા
જગમી ઉઠી “તમને હું શા માટે ખતારી? હું આમ ત્રણ
આપી ચાલી જાઉં એટલી હલકત છું...” વિગ્ન-શોભના
ગ્રામીણ પડી ગય છે કે હવે? પણ જગમોહન કહે છે
‘ચિંતા નહિ કરો, હું એ વાતોએ સામનો કરી લઉં.’

મૂળા મંદિર સૂતા માળિયાં,

ને મારા સૂતાં દેવાના મહેલ રે
સોદધામ સૂતાં સૂતાં રે!

પહેલું જેર ખીતી વિશાખા અસંખ્યસ્ત મનોદશામાં
રહે છે. કૃત્તિલ સ્વભાવને લીધે માની લીધેલાં દુઃખોદ્ગ્રામી
ધાય છે. ચંદનમાસી બાપુને ખોરી રીતે કુખી થતા
નથી નોંધ શક્તા પણ એમની સમજવડનો કાંઈ અર્થ
નથી. આપી મનોદશામાં બુદ્ધિ બહાર મારી મધ હોય છે
અને ત્યાં કાગળી ન જોર કરતી હોય ત્યાં આગળ
પાછળનો વિચાર કરવાની વિશાખામાં પિંચાંથી ધીરજ
દેવા! જતાં એ બોળી છે. મારાંને માન આપી એ
પોતાની કલારીનના જગમોહન આવે ત્યારે છૂપાવતા
મહેલ સ્વસ્થ થવા ઉપર નય છે. બહાર પસાખી વટોળની
આગાધીમા બળુગર ધાય છે. ગાળીની ને અપકાર ધાય
છે, વિશાખા આવા વખતે ઘરમાં જ છે ને એ ચિંતા
કરતા જગમોહન હાંકણાકાંકણ પ્રવેશે છે. માત્રી પાસેથી
એની મુક્તિવાતની જાણી એ કાંઈવડને માડી કાઢવા
દક્ષ કરે છે, ઉપરથી કપડાં બહારી સ્વસ્થ થઈ વિશાખા
જગમોહનને આવકારવા નીચે ઉતરે છે, પણ “વિશાખા, હું
દમભૂં જ નહીં સાન્તાપન જાઉં આતું છું.” આ
સાંભળનાં વિશાખાનું મ્હોં કાળું પડી ગય છે. એ
ચિંતે છે—આવા તોફાનમાં બહાર ન જાય. પણ ત્યાં
શોભના એકલી, અંગેશ જૂનો છે, શુ યશે! શું થયું
હશે? એની ચિંતામાં વિશાખાની મનોવેદના જોવાનું ચૂકી
ગય છે. એ કાંઈવડને તમે જાણે દોડ મૂકે છે. બહારના
ગગડા માથે જાણે દરોહાઈ કરતી વિશાખા વજરે છે,
સગવડ મેસવું માડું પડ્યું—વહેમને પ્રસંગે પોતે છે.
મુંદર ખાંધળી નોંધ સમયાઈ એકજા કલાપીના કેક્રાર-
વને તકકાતી મથા હતા તેમાંથી તેર હાથની હથેલ
ક્રિયાઓ મળી—મોડીસીટર મારકત જગમોહનને પોતાને
પર ખાતી કરવા નોટિસ આપી છે તેનું વેર લેવા તેમને
એ જગમોહનના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી ક્રિયા જાણે મોડું
મર્મન મળ્યું. અંદરની ક્રિયા સબળાવે છે, “રે! રે!

શવ મથો જીડી શોભના તે યુવાનનો! થયું શું આ?
મથા દોડી લગી અને રમા કો!—વિશાખાને હને
વધારે પૂરાનો શો જોઈએ! ચંદનમાસી પણ થકીક
શ્રદ્ધા ગુમાવી મેસે છે છતાં એને શંકા છે, જગ-
મોહન આવી ક્રિયા લખે.—કેમ મનાય? એ પુસ્તક
હાથમાં લેવાની પણ હવે તો વિશાખાની ઈચ્છા નથી. એ
તો એને મન નાગેથી વડ બચનક છે. એ પોતાનો
નિશ્ચ જાહેર કરે છે. ‘માસી તમારાથી આ ઘરનો, આ
ઘરનાં માણસનો મોહ ન છૂટો હોય તો રહો, હું
દમભૂં જ આ ઘર છોડી જાઉં છું’ મારી એને આવાવા-
એવામાં બહાર ન નીકળવા સમજાવે છે. પણ અંતરના
વાતોએ પાસે કુદરત તો એને વિશ્વાસ નથી. એ પોતાનાં
કપડાં તૈયાર કરવા ગય છે. પણ મારી એને રોકી
પોતે ઉપર ગય છે. વિશાખા સ્નાન અને છે જગ-
મોહનદાસ દીવાનખાનામાં પ્રવેશે છે એનો પણ એને
ખ્યાલ નથી. અસાનક એની હાજરીનો અણસારો
થતાં એ ઉપર નવા ગય છે, જગમોહન એને રોકે છે.
પણ કંઈકાંથી નાગણ સખી વિશાખા જગમોહન પર
પોતાને ખોરી રીતે ફસારી શોભના માથેના આવા
અવધારની વર્તણૂકનો ખુશો પકાર કરે છે. જગમોહન
અચાક ખતી ગય છે એને સાચીની આપવા વિશાખા પેલું
ક્રિયાનું પુસ્તક પુરાવારે બતાવતી ગય છે. કંઈ ન
સમજતા કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ જગમોહન એ પુસ્તકને બુક
શેફ પર ફરી ગોઠવે છે. ગણામાં ફૂલદાર ને કપાળે કંકુના
માંડવા સાથે શોભના ને વિગ્ન હાથમ ધાય છે, અને
જગમોહનને પગે પડે છે. ‘જગમોહન કહે છે’ “So at
last! વિગ્ન તારી કિંમત ચાલી ખરી!” “હા મોટાભાઈ....
પણ એણે દિવસ કેવો પસદ કર્યો તે તમે જુઓને!”—હાર
જેવાની બન્ને બાળુ પર મૂકે છે. ઉપરથી મેગ લઈ વિશાખા
ઉતરે છે. શોભના દોડીને એમને પગે લાગે છે. “વિગ્ન-
ખાળી.” “શોભના, બામી ને મેરાભાઈ મોલતાં તારું મ્હોં
ગંધાઈ નથી?”—શોભના સુઝાઈ ગય છે. પણ વિગ્ન
પરિચિતિ પામી ગય છે. જતી વિશાખાને એ અટકાવે
છે. શોભના આ વહેમ આ વર્તણૂકનું કારણ પૂછે છે.
જતાબમાં વિગાખા બુક શેફમાંથી પેનું પુસ્તક માડી
શોભનના માલ પર થપાટ મારે છે. શોભના પુસ્તક
ગીડી લઈ ખોલે છે. વાંચે છે અને શોભની જગાએ મ્હોં
પર સ્મિત વેરાય છે. બુક શેફમાંથી કલાપીનો કેક્રાર
કાઢી, વિગાખાખાળીને કન પાંચ મિનિટ જ સોડામાં

દુમ્રયાનના અનંદ આનંદ માટે

પનામા

અજોડ છે

Panama

20

Specialty blended for a cool and pleasant smoke from selected Virginia Tobacco leaves.

પાસ મંચિપ્રણયી બનાવનાર

ગોલ્ડન ટેમ્પેસ્ટો ડું. પ્રાઇવેટ લી., મુંબઈ ૨૪

હિંદો આગરતો મોદામાં મોદો રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગ

બેસવા આગર કરે છે, અને હરનારોથી લખેલી ચોપડી બાબીના હાથમાં મૂકી પાતે કલાપીના કેશરવમાંથી એટલેજ એ વાંચેલી બધી જ પંક્તિઓ મોટેથી વાંચી સંભળાવે છે. વિશાખાનું મોં પડતું બળ છે, અને આખીય બિના સમગ્ર વાંમાં આવતા એ પશ્ચાતાપમાં ફેરતી શોખનાને હાક મારે છે: “બહેન તો મને મરણપાતકમાંથી બચારી... (જાગોમોદને) તમે તમારે હાથે આ બધું આમાંથી?...” “બાબી તમને નહિ સમજાય. આજ મોડાબાઈ જાનથી જ શ્રીમંત ન હતાં. પુસ્તક ખરીદ્યા નેટલા પૈસા તેમની પાસે નહતા. તેથી આખું હાથે ઉનારેડું અને આ સરસ બાંધણી તો હમણા કરાવી.” પિત્ર વાતાવરણને હળવું બનાવે છે, “અરે મોડાબાઈ, તમને ક્રિયામાં આરોગ્ય રસ હોતો!...”

“તને શું લાગતું હતું? કે હું ફક્ત એક હાડો મોદાક બિઝનેસ મેન જ છું... પણ અત્યા હું મં એકએક મોડા બાઈ કરતો બને થયો!” “...તે મારી વડુના મોડા બાઈ તે મારા પછી કાયદેસર મોડાબાઈ જ થાઓને!—વિશાખાં દવે આ બહેના લખતી બાળુ થા છે, પછે છે, “શોખના, વિનયબાઈ તમે અહીં પરણીને...” “હ બાબી, પરણીશીયાં અહીં આશીર્ય લેવા આગ્યા અને તમે પણ આશીર્વાદની ત્રી જ વરસાવીને!” અલગભાઈ પછી ત્યાં આવી પહેર્યાં વરવધુ બનાવના આશીર્ય મેળવે છે વિશાખા મારી પાસે આશીર્ય માગે છે, “મારી આશીર્વાદ આમાં ને આનંદથી હું તમારી આંખે હવન હવનાં શીખું!”—દરબમાં વધારા કરના સમાચાર નધુ આવીને આપે છે કે એટલેજ ને પિરાનન થર ખાઈ ફરી ચાંદ્યા ગયા-આમ દેખા હવનમાં આવેડું વાવઝોડું થયે ગય છે અને બડાક ખીકેલી મંધાની જેમ હવન પણ ઓર રંગે ખેલી બોલે જ એની અદા બધા બાજ કરે છે.

Copyright

આ અંકનું એકાંકી

“હાથણીએ કળશ ઢાળ્યો”

સ્થળ—એક આશિશાન ગંગ-
તાનું દીવાનખાતું.

સમય—વર્તમાન.

પાત્રો—અમિતા, રિમતા, શ્રીકાંત,
અનિલચંદ્ર, અંતેબ્દુલ. (નાટકનો પાંદો
ગ્રંથ છે ત્યારે અમિતા સોફા પર
બેઠેલી છે તે રિમતા આવે છે.)

રિમતા—મેડાંગલેન, તમે અહીં
બેઠાં છો? હું તો આખો બંગલો
અને બગીચો બંને સોધી પળી.

અમિતા—(વિચારમાંથી જમણી
મગનાં) શું કહ્યું?

રિમતા—આજ સતારથી જ શું
વિચારોમાં ખોવાયેલાં છો એ જ
સમજાતું નથી. શું ચર્ચા છે તમને?

અમિતા—કંઈ જ નહિ.

રિમતા—કંઈ જ નહિની પાછળ
કંઈક તો જરૂર હશે. ન કહેતું હોય
તો ન કહેશો. પણ મને આમ કહેતું
ન બતાવે.

અમિતા—હરીફને હરાવે એવી
વાચણ હું છે, પછી તને કહેતું બતાવવા જતાં હું જ
કહેતું બની જાઉં, રૂબરૂ. કહે બધી તૈયારી થઈ ગઈ?

રિમતા—હા, પણ આવવાનું છે કોણ એ તો કહે.

અમિતા—આજના અતિથિ વિશેષ છે મિ. શ્રીકાંત શ્રી

રિમતા—કોણ પેલા પ્રખ્યાત ફિલોસોફર, જેનું નામ
ફેલેક્સની દરેક બાળાની હાંપ પર છે ને? તે શું અહીં
આવવાના છે?

અમિતા—હા, એમાં હું આટલી બધી જાંચનીચી ચા
મારે થાય છે? રિમતા, ‘તાનું’ દિલ તો કેમણે છે ને?

રિમતા—અગે ને પગે દિલ બોલે બેઠું એની દેવાફૂરી
હું નથી બહેન.

અમિતા—તો તો જરૂર મુખી થાઉં.

રિમતા—મારા મુખની વાત પછી, હવે તમે ક્યારે
પરજો છો એ જ કહેવો.

લેખક:

શ્રી અચૂત પોસ

અમિતા—કેમ હું સુરત કરું તો
પછી તારો નંબર જલદી લાગે
એટલા માટે પૂછે છે?

રિમતા—એમ વાતને વગાંક ન
આપો અમિતાબહેન. પિતા પુછળ
પૈસા મૂકી પંચતલ પામ્યા છે.
વારસદાર તરીકે આપણે બે બહેનો
છીએ. બાર બાર મહિનાથી આ
બંગલામાં નિવાસજ આપણું હોય
તેમ એકલાં રહીએ છીએ. બન્ન
લાગતા આ ભવનમાં છતી સમૃદ્ધિએ
સાવ સુતકાર લગાવે છે. તમે જ
કહો, આપણા બે સિવાય આ ઘરમાં
કોઈ પુરુષ છે?

અમિતા—કેમ, ગંગારામ રસોયો
તો છે ને!

રિમતા—રસોયો એ હુકમ હકાવ-
નાર નોકર છે સમજ્યા.

અમિતા—એટલે હુકમ કરે એવો
સ્વામી જોઈએ ખરું ને? ત્રિક કાલે જ

કાષ્ઠસ આફ ઇન્ડિયાની Wantedની કોઠાખમાં એવર-
કાષ્ઠ આપું છું.

રિમતા—આહ, તમે તો કોઈ દિવસ સોધો જવાબ જ
નથી આપતા. તમારી સાથે હું વાત કરવા જ નથી માગતી.
(જવાબ નથી આપે છે.)

અમિતા—અરે પણ ક્યાં ચાલી?

રિમતા—મન કાલે ત્યાં.

અમિતા—અરે વાહ, ગુસ્સો કરતાં તો સરસ આપડે
છે. તારે મારાં લખની ‘મહિની’ મેળવવી છે ને? જો
સંગળ, અસરના વખતમાં બહુ રૂપાળી રાજકુમારીને
પરજાવવા એક દિવાલ હતો. તેમાં સવારના પ્લોરમાં
સલ્મનગરનો દરવાજો ખૂલતાં જે કોઈ વહેશે પ્રવેશ કરે
તેની સાથે રાજકુમારી પરજાવવાની. મેં પણ એવો જ નિયમ
કર્યો છે. કામે સવારે જે કોઈ સૌથી પ્રથમ આપણે
રવાજો બખાવે એને જ પરજાવું.

અધી સદી ઉપરાંત જનતાને સેવા આપતી.
એક અને અનોડ સંસ્થા

ધી બોમ્બે સ્વદેશી કો-ઓપરેટીવ
સ્ટોર્સ કું. લિ.

સર ફિરોજશા મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧.

♦ : શાખાઓ :

પૂના અને સિકંદરાબાદ

ફોન : ૨૦૪ ૭

ટેલીગ્રામ : દેશીકોઈ

તારાચંદ રાજમલના કું.

૩૭, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૩

ટેલીફોન : ૨૩૩૪૧

ટેલીગ્રામ : TARAKAAA

આર્ટ સિલ્ક, રો સીલ્ક, સ્ટેપલ ફાયબર્સ
તથા સુતરના વેપારી અને
કમિશન એજન્ટો

સ્મિતા—તો તો જરૂર ફરવાનો જોઈએ હશે.

અમિતા—આખરે જડખતોડ જવાળા આપનાં તને આવડ્યું ખરું?

સ્મિતા—તે કેમ ન આવડે? આખરે બહેન તો તમારી જાને? (ચરિયાખાં મથુના ટકોરા પર છે). મોટીબહેન મારે એક ખાસ કામ છે. હું જરા બહાર જઈ આવું. ફક્ત મોટું ચાપ તો મારી સાલ જોજો. એકલાં એકલાં જમી ન શકાં.

અમિતા—કેમ છાની છાની વધારે ખાઈ જઈશ એવી ખીંક લાગે છે?

સ્મિતા—વધારે ખાઓ એવી સામે મને વંધા નથી. પણ જો તમે ત્યાં (Fatter) થઈ જશો તો પછી તમારે માટે માટે કોઈ હેવીવેઈટ (Heavy weight) એમ્પિયન શોધવો પડશે.

અમિતા—અંગ્રેજ સાલિયનું નાનું સાળા આવી 'શ્રીમી' લોકસ' પરતુ જ લાગે છે સ્મિતા.

સ્મિતા—અરે પણ બહેન ખાસ વાત નો રૂઝી ગઈ.

અમિતા—સ્મિતા, ખાસ વાત મારે પછી ખાનગીમાં મળાજો. હમણું નહિ.

સ્મિતા—પછી જરી જઈશ બહેન, આપણા બંગ્લાના કંબાઉન્ડમાં પેસાને ફટાકડા વેચવાની ફાળ તમે કરેલા દીધી.

અમિતા—હા.

સ્મિતા—પણ, કંઈ કાંઈ?

અમિતા—એ માણસ મરી જ છે. દિવાળીને ખાત દસ જ દિવસની વાર છે, બીજો જગ્યા એને ન મળી. એટલે જગ્યા અને ઘડખાનું કાપવા પૈસા મેં જ આપ્યા.

(ત્યાં બસુ આવે છે)

બસુ—આજસાહેબ!

અમિતા—કેમ બસુ?

બસુ—આજનો દિવસ રવિ જોઈએ છે.

અમિતા—કેમ કંઈ ખાસ કામ છે?

બસુ—હા, મારો એકોત્ર એક ફિક્કો ખિમ્બાર છે. મજાનનો તાવ હવે ઉતર્યો જ નથી.

અમિતા—તો પછી તારે આજે નહોતું આવવું બસુ.

બસુ—એને તાવ ઉતરશે એટલે તુરંત જ પાછો આવીશ.

અમિતા—એવી મોટી ઉપાચાર ન કરો. સ્મિતા બહાર જાય છે. ઘરમાં હું એકલી જ છું. તારું કંઈ કામ નથી તું જા, (બસુ જતા જાય છે ત્યાં જ) અરે હાં, તારે પૈસા જોઈએ છેને?

બસુ—ના. હમણું જરૂર નથી.

અમિતા—મારું. સ્મિતા! તારી માડીમાં તું બસુને એના ઘર સુધી મૂકી જાજો. અને જરા જરૂરી થયે પાછી આવી જાજો.

સ્મિતા—મોટીબહેન, હું અડધાકાકામાં જ પાછી આવીશ જામ? સાત બસુ. (અને જાય છે અને શ્રીકાંત આવે છે).

શ્રીકાંત—(પ્રવેશમાં) I am very sorry Amita. નહીં સમય કરતાં હું થયો જ મોડો પડ્યો છું.

અમિતા—એમાં કિશોર થતા જેવું કંઈ જ નથી. એ તો તારી અપમાયની આદત છે. હવે ડાળખાંને વાળવા જઈએ તો ડાળખું વીડી જાય અને વાળનાર નુર્સ ફેલાય.

શ્રીકાંત—Now let that talk go to hell. જો તને એક ખુશખબર આવે. આવતા માસની પંદરમી તારીએ હું અમેરિકા જાઉં છું. અને ત્યાંની શીકાગો બુનિવર્સિટીમાં હું દેહ અને આત્મા, Body and soul પર લેક્ચર આપવાનો છું.

અમિતા—કેન્સિયુક્લેશન and wish you best success.

શ્રીકાંત—અમિતા, એકલા અમિન દન કે આશીર્વાદો આશાએ આજે હું અહીં નથી આવ્યો.

અમિતા—મારે?

શ્રીકાંત—શીકાગો સુધીની સફરનો સાથ લેવા આવ્યો છું.

અમિતા—એટલે તારી સાથે હું અમેરિકા આવું? અસભવ.

શ્રીકાંત—તો એ અસંભવને તારે સંભવિત બનાવવું જ પડશે.

અમિતા—તું તો મારે સ્વામી હોય એવી સફરેડીથી પાન કરે છે શ્રીકાંત.

શ્રીકાંત—સ્વામી છું નહિ, પણ થઈશ ખરો.

અમિતા—શ્રીકાંત! નાલકોત્રા સા મારે દેખતી આંખે દીવો લગ્નને ફેરે પડતા નેપાર ચાપ છે. તું મહાન કિશોર મોહર અને....

શ્રીકાંત—તું એક એમ. એ. થયેલી સુંદર, સુકમાર આળા, મારી ગેરજામૂર્તિ.

અમિતા—શ્રીકાંત શું બોલે છે તું?

શ્રીકાંત—હું નથી બોલતો. મારું હૃદય બોલે છે. તારો આ હૃદયસમ શોભવિશોભ લોચનમાં મને અત્યંત નિમગ્નતા વાતો સમજાય છે. તારું સુંદર વદનકમળ જોઈ હું અને વેદકવિપત્ની મહાન સરળ થઈ જાય છે. અમિતા! તારા આ દેહની સુંદર સુરાવીમાં એવો તો

“અમારી સ્પેશિયાલીટી”

ફિન્સે મુખના ઘોતીયા નંબર : ગીતાધર્મ

.. .. ની ઊંચી ૨૪૨ ઊંચી પોપલીન, લોનલીના તથા

.. .. ઊંચી કવોલિટી મસ. મલમલ નં. “મેજીક હિમાલ”

[ખાસ શ્રીમતેને વાપરવા લાયક]

૩૪૪૦૩ દુકાન

ટલીફોન નં.

૨૨૬૫૩ એફિસ

મેસર્સ દોલતરાય જંયંતિલાલ

ચક્રવર્તી, મીંચ મલી,

મળજી બેઠા માકેટ,

મુંબઈ-૨.

: તારણ સરનામું :

પ્રેમવિહાર

કોહીલુર મિલના ઊંચા મસરફાલ ઘોતીયાં નં. સંડે ન્યુઝ

કોહીલુર મિલના ઊંચા લોંગકવોથ, પોપલીન, શરીંગ, કેમ્બ્રીક વગેરે

કોહીલુર મિલના આર્ટસીલક ફાયબ્રો, બેરો શાર્ફસ્ટીન, સાટીન, શીથાજી વગેરે

ઉપરાંત જાણીતી મિલોના હાયરેકટ માલના વેપારી

HOUSE OF VELVET

ફેરક જાતની રીંગ વેલ્વેટ, કાર્ડ વેલ્વેટ, મખમલ,
ફરનિયર પ્લસ, વેલ્વેટીન

જનરલ એક્ષ્પોર્ટર્સ એન્ડ ઇમ્પોર્ટર્સ

છૂટક તથા જથ્થાબંધ મળવાનું સ્થળ :-

એમ. પી. મહેતા

૯૦/૯૨, બીરજી સ્ટ્રીટ, જવેરી બજાર, મુંબઈ-૩.

ફોન : ૬૦૫૮૯

Gram : FURVELVET

મન કાચો -સરખા બરેલો છે કે એની સુગંધ માન ન
માનવને નશામાં ચક્રવર્તી કરવા શક્તિમાન છે.

અમિતા—શ્રીકાંત, તું કિશોરોદર થયે એના કરતાં
કવિ થયો હોત તો વધારે સારું.

શ્રીકાંત—અરે અમિતાનું આકર્ષણ ન એવું અદ્ભુત
છે કે માનવને ધારે ત્યારે માની, ધ્યાનિ, કવિ
ચિત્રકાર થઈ ન જનારી હે છે. સાચું કહું અમિતા!
પ્રિન્સ અલિખાન જેની સાથે કરે છે એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ
મોડેસ બેરીનો કરતાં પણ તારું દેહસાલિત્ય અતેડું,
અનોખું, અદ્ભુત છે.

અમિતા—તું વધારે પડતો વાચાળ છે શ્રીકાંત.
શ્રીકાંત—ત્રાહ્યપૂરતા એ હોશિયારીની નિશાની છે અમિતા.
અમિતા—અને સાથે સાથે દોડગાલોઆનું પણ એ
એક લક્ષણ છે.

શ્રીકાંત—તો માની લે કે હું દોડગાલો છું. વધુ
પડતા વાંચનથી કદાચ મારો ઉપકો માળ ખાલી રહી ગયો.

અમિતા—અરે અકસ્માત મારામાં કદાચ કોઈ ખોડ
આવી તો.....

શ્રીકાંત—તો ધણું જ સરસ. મને મારી લાયકાત
પૂરવાર કરવતો મોકો મળ્યો. શહેનશાહ શાહજહાંએ
પ્રિયતમાનું પ્રેમતર્પણ કરવા પથ્થરમાં પ્રીતિનું પંકજ
ખીસવ્યું. અંતરના આર્તનાદે જડમાં ચેતન પ્રગટાવ્યું.
કાળખીંટ પથ્થરને વાચા આવી, અને આત્મસ્નેહની
અમર કવિતા તાજામહેલ દ્વારા વહેતી થઈ. હું પણ તાજામહેલ
સામે ટકર લે એની અજબ સ્નેહસમાધિ સ્થાપિત કરીશ.
મોત હવે પરણવાની લા કે ના ?

અમિતા—હા.
શ્રીકાંત (બોમ્બોતે બોમ્બોતે ખારણા ખાંચી જઈ)
બસ, તારે સલામ.

અમિતા—અરે પણ ચાઓ કયાં ?
શ્રીકાંત—એર ઇન્ડિયાની એરિસમાં, પદ્મમાં ઉપડતા
પ્લેનની એકને બદલે એ ટિકિટ બૂક કરાવતો આતું અને.

શહેનશાહ શાહજહાંએ પ્રિયતમાનું પ્રેમતર્પણ કરવા પથ્થરમાં પ્રીતિનું પંકજ
ખીસવ્યું. અંતરના આર્તનાદે જડમાં ચેતન પ્રગટાવ્યું. કાળખીંટ પથ્થરને
વાચા આવી અને આત્મસ્નેહની અમર કવિતા તાજામહેલ દ્વારા વહેતી થઈ.

હશે. પણ તારી મોહિનીએ મને એવો મોહાંધ જનાવ્યો
છે કે મારું સર્વસ્વ તું જ છે.

અમિતા—એટલે ટૂંકમાં તને મારા આ સુંદર
સગીરો જ મોહ છે એમ જ ને !

શ્રીકાંત—જરાય નહિં. પંચમૂર્તનું બનેલું આ પિન્ડ
ઉપરથી નેટકું સુંદર લાગે છે એટલું અદરથી નથી.
ચેતન અચેતન થતાં તો આ કાયા કરમાઈ જશે; અને
અમિતને એની આહતિ અપાતાં આપરે રાખ જાણી રહી
જશે. અને તે પણ આ વરોણમાં આમતેમ લીટી મારી
સાથે મળી જશે. ભ્યાંથી આરંભ ત્યાં જ એનો અંત.
એટલે અમિતા ! હું તો તારા આ માને ચાકું છું. નશ્વર
રહેતો જ નહિં.

અમિતા—અમાર મુશીની તારી વાતચીત પરથી તો
તું દેહબોધી લાગ્યો.

શ્રીકાંત—ખોટો પહેમ ન લાવ. મારું સર્વસ્વ તારા-
માં જ સામાર થએલું છે કોઈપર પ્રતિક્ષા કરી, નેરે.

શિક્ષાગો યુનિવર્સિટિના વાઇસચાન્સેલરને તાર કરતો બાણ,
કે શ્રી શ્રીકાંત શ્રોદ્ર ઇચ કમીંગ વીથ કીઝ બટરફ્લાય વીથ
ગોરડન વીઝ.

અમિતા—શ્રીકાંત ! શિક્ષાગો જતાં પહેલાં ચાણુ ન
જવું પરે એ સંભાળજો.

શ્રીકાંત—જેને જોતાં જ ચિત ચક્રોળે ચડે અને ભાઈ
બૂકી જઈએ એ ચાણુમાં ન હોવા છતાં પાગલ છે ને ?
(ધમિયણમાં બેઠે) કમગખત સમય પણ કેટલો જરૂરી
પસાર થઈ ગય છે. બગચાને, છ મહિનાની રાત અને
છ મહિનાનો વિવસ ક્યો હોત તો એના બાપનું શું બગડી
જવાનું હતું ?

(પાં અવિનાશ પ્રવેશે છે)

અવિનાશ—અંદર આવવાની રૂમ છે ને ?

શ્રીકાંત—કોણનાં મોઢાં જુઓ જુઓ અરે હવે
ત્યાં આ ખાલી જાણતો અંકો ક્યાંથી દપડી પડ્યો.
અવિનાશ—મારી હાજરીથી વાતામાં વિશેષ પડ્યો
હોય તો હું પડી આવીશ.

TELE: GRAMS: "CONWEST"
PHONE: 70330

BRANCHES: KASHMERE GATE, DELHI 6.
MOUNT ROAD, EXTN. NAGPUR 1.

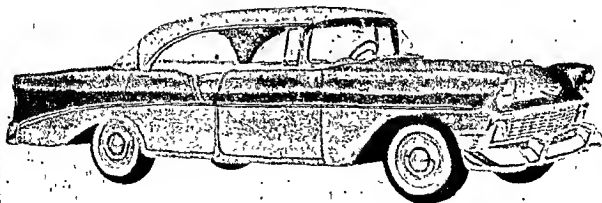
CONWEST PRIVATE LTD.

448, Lamington Road,
Bombay 4,

DISTRIBUTORS OF:

G. M. GENUINE PARTS FOR CHEVROLET, BEDFORD,
VAUXHALL, BUICK, CADILLAC, OLDSMOBILE,
PONTIAC, GMC TRUCK, OPEL CAR & TRUCK, A. C.
DELCO-REMY, A. C. SPARK PLUGS DIVISION, DELCO
PRODUCTS DIVISION, GUIDE LAMP DIVISION,
HARRISON RADIATOR DIVISION & OTHERS.

અમિના--ના અમિનારા એમ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

શ્રીકાંત--પણ અમિના.....

અમિના--શ્રીકાંત! એર કમિયુનિટી એક્સિસ સાયમ્પોઝિ અંધ થઈ ગય છે.

શ્રીકાંત--અરે દા તારા આનિધમાં એનો દુઃભગી જ મો. આફ દુઃભગી દવે. Sorry Mr. Arinash I am unable to give you company. (અંધ છે.)

અમિનારા--મારે કીધે મિયારા શ્રીકાંતને.....

અમિના--એ વાન એરકેટી જ અંધ કરી દે અમિનારા. અરે દા, આખરે તને અર્ધી આવસાનો સ્થાવ મળ્યો ખરો. અમિનારા--અકસ્માત એક શમ પર જતાનું મુલતલી ફક્ત તારું આમંત્રણ વાદ આપ્યું એટલે અર્ધી આવડ્યો.

અમિના--નું સારા મા કે કરી?

અમિનારા--ફગું નાદિ. દમળ્યાં જ એક જમને ત્યાં આ પીને આવડ્યો છું.

અમિના--અમિનારા મારે તારી થેરી માદિની તંત્રીએ છે.

અમિનારા--ગી. આઈ. ડી. ખાનામાં કમ કરે છે કે મું. જોરે ક્યાંક લાથમાં કાંઠરિયાં તા પડેજવની.

અમિના--(દસનાં દમળાં) કદે મું નાતી છે.

અમિનારા--તપીનમાં તે આ પિપતા તંત્ર વાવાવનમાં પણ મોતિ અને આનંદથી છીએ છીએ એ છે.

અમિના--દાખમાં મું કરે છે!

અમિનારા--એક કોયેકમાં પ્રીદમ છુ. મળીને મદીસાનો પથાર આક 'કું. અને બોરોનો સમય આવત મને આવતા પ્રમાણે મામાનિક પ્રાનિઓમા મામું 'કું.

અમિના--અમિનારા! આપણે બંધા માથે બાળના બેમાંથી અનેક આગળ આવી મવા છે. તારામાં પણ બનેક સંકેતો છે. કોઈ ભાનથી મદનાકાંસા નો નથી.

અમિનારા--હો ને અમિના! દુઃખે કદા ફક્ત એને આ મદમમાં ન માગતી અને ન મારી રીને વળે છે કે દુઃખડું આગમોંધા 'કું. દુઃખર પડતુ ક્યાંક 'કું. જરૂર હોય ત્યાં દોરી ભડકે છું. બીજાને ખતો કપોગી થવા પ્રથમ કરું 'કું. મનોવી 'કું અને કિનવાને વાલ્લસિ સ્વપ્નમાં જોવા પ્રથમ કરું 'કું.

અમિના--નું પરમ્પો!

અમિનારા--એના રેતાં નું પંચી કે નાદિ એ કહેલું.

અમિના--પરણી નો નથી. પણ એક પુત્ર અને પ્રેમાર્પિત મને છે એને પંચુવાની છું. તારે કોઈ પ્રેમાર્પિત છે?

પાના ૩૮ ઉપર આપેલ સમસ્યાનો ઉકેલ

ભ	ર	ત	ધી	ર	લ	લિ	ત
જ	વ	નિ	કા	ધુ	ય	લ	ય
ન	ટ		ના	ના	લા	લ	મ
સા	ર	ગી	થ	જી	?		
ર	ગ	મ	ચ	અ	સ		
ર	ગ	ભ	મિ	અ	લિ	સા	રિ
ગ	પા			દ	ન	ર	પ
લો	પા	ચ	વ	બૂ	ય	સા	ભ
ત		લ	લિ	ત	ગ		
ગા	ન	ન	તા	સ	ર	કા	ર

અમિનારા--પ્રેમાર્પિત અને સોદર્યમિતિ જેવા શબ્દો તો પ્રવિષ્ટોને શોભે. ખાસ સસાર મસાવવા જેટલી સ્ત્રી પુત્રની જરૂર તેટલી જ પુત્રને સ્ત્રીની જરૂર. સદાશરથી જ માથ ઝાલે છે. આજની ત્રી એના માથા અર્ધમાં માથ સ્ત્રી જ અને તો મંસાર માનાનો થાય. અમિના.

અમિના--તારે અમેરિકા જવું છે.

અમિનારા--ના. આધાર્વનમાં અનેક પ્રાંતો છે. પહેલાં પોતાના પ્રેરણના પ્રેરણને પુરેપુરું મમજી લઈ પછી જરૂરનો વારો. (પરિવારમાં જોઈ) મમય મળેા થઈ મો. દવે દુઃખડું.

* અમિના--જેમો મ્હે. અદિ થી ખાસી દાયે ન જરૂર. તું એક અનાયાસમ પળ ચલાવે છે ને? દિવાળીના દિવસે નહક આવે છે. દુઃખેમના મારે કદાક બેઠ આવ્યું.

(અમિના તલ છે. અમિનારા એરકેટી આપજુઆપ કરી નિરીક્ષ કરે છે. થોડીક દામ્યા ખાદ બદાર કટકા દુવાનો જોરથી અવાજ આવે છે. એક મંબીર ગીમ મંબજાશ છે. અમિનારા મદાર દોરી તલ છે અને તુરત જ મિના અને અમિનારા અમિનાને લઈ આવે છે.)

મિના--માર્ગ! દુઃખ અમિના પાસે છું. નમે જરૂરી કોઈ ડોક્ટરને મોત્રાવો.

(અમિનારા તુરત જ તલ છે)

અમિના--ઓદ. મારી આંખો-મને ફગું જ દેખાતું નથી...મારી આંખો...

(ત્યાં લાથમાં મુંદર પેકેટ લઈ શ્રીકાંત આવે છે.)

શ્રીકાંત—શું થયું છે? બહાર ચાલે તો બધો કોલાહલ થાતો છે? અમિતા! એર ઇન્ડિયામાં બધું અયોગ્યતાની પે ટકિટ બૂક કરાવતો આવ્યો અને બે તારા માટે હું સુંદર બેટ લાગ્યો છું.

સ્મિતા—શ્રીકાંતભાઈ! અચાનક બહાર દારૂખાનાની ઝાનમાં આગ લાગી. અહરમાત અમિતા એમાં આવી ગઈ અને આખરે અંધ થઈ.

શ્રીકાંત—(એકદમ) અ...મિ...તા.

(એના હાથમાંથી પેકેટ પડી ગયું છે અને પડેલો પડે છે.)

પ્રવેશ બીબે

(પહેલા અને બીજા પ્રવેશની વચ્ચે માત્ર દસ દિવસનું અંતર છે. અમિતા આંખે ચરમા ચઢાવી વચ્ચેના સોફા પર બેસી છે. સ્મિતા હાથમાં ચાની ટ્રે લઈ આવે છે. અને રોટરોસ પર મૂકે છે.)

અમિતા—(ટ્રે ચૂંચાવતો અજાણ સાંભળી) કોણ?

સ્મિતા—એ તો હું સ્મિતા. તમારી ચા ત્રાવી છું.

અમિતા—કેમ, બહુ નથી આવ્યો?

સ્મિતા—બહુના દિકરાને ટાઇફોઇડ થયો છે, એ હોસ્પીટલમાં છે, હમણું ઘોડા દિવસ એ નથી આવવાનો.

અમિતા—તો પ્રમયલાહ બીબે ખાણસ રાખી લે.

સ્મિતા—કંઈ જ બદલ નથી, (ચાનો કપ આપતો) બહેન! આપણે સિંગરેડ જઈશું?

અમિતા—કેમ?

સ્મિતા—તમારી આંખોનો ઇલાજ કરાવવા.

અમિતા—ના સ્મિતા, ડોક્ટર દેશપાંડે કહે છે કે મને તોટકું ખર્ચ કર્યો તોય આંખો સારી નહિ થાય.

સ્મિતા—ડો. દેશપાંડેને ખબર છે એના બાપનું કપાળ અને એ તમને જ આવું ખર્ચ કહે છે. મને તો કંઈ કહેતો નથી અને તમે કંઈ જ નમથી અંધ નથી.

અમિતા—પણ અનેક નિષ્ણતાનોની સલાહ લીધા પછી જ રિપોર્ટ આવ્યો છે.

સ્મિતા—તમે નાહકના નિરાશ થઈ જાઓ છો. (હાથ-વાર પછી) મોડીજાહેનાં તમને ખરેખર કંઈ દેખાઈ નથી?

અમિતા—(ઘમઘમને) કેમ પૂછે છે? હું હું નાટક કરું છું?

સ્મિતા—ના, ના. પણ એ દિવસ પહેલાં બહુ કહેતો હતો કે મોડી રાતના એ બપોરે ઘેર જતો હતો ત્યારે તમારા એરડમાં લાહટ બળતી હતી અને તમે કંઈ વાંચના હો એવું એને લાગ્યું.

અમિતા—એલ સ્મિતા! ક. હેતન કેસર જન્મી જ અંધ છે છતાં દરેક વસ્તુ પોતાની જાતે કરી શકે છે. મારે પણ પરાધીન ન રહેવું હોય તો ધીમે ધીમે એ આદન પાડી જ જોઈએ, એટલે હું વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સ્મિતા—પણ તમને હું પરાધીન નહિ રહેવા દઉં. હું તમારી લાકડી થઈશ.

અમિતા—કુવારી હજી ત્યાં સુધી. પણ પરણ્યા પછી?

સ્મિતા—તો હું પરણીશ જ નહિ. અને કદાચ પરણીશ તો એવા યુવાનો કે જેમને તમારાથી જુદો ન પાડે તમારી સેવા કરે. અર્થ આવી રહે.

અમિતા—એવો આત્મભાગ આવે એવો યુવાન મળે તો મુશ્કેલ છે સ્મિતા.

સ્મિતા—મારી નજરમાં એક વ્યક્તિ છે બહેન.

અમિતા—કોણ?

સ્મિતા—શ્રીકાંત.

અમિતા—(ઘમઘમને) કોણ શ્રીકાંત?

સ્મિતા—કેમ એકદમ ચમત્તો જાણ્યા? તમે જ્ઞાપ મનસો નહિ. તમને પૂછ્યા વગર હું એક પગલું પણ બરવાની નથી.

અમિતા—પણ તું શ્રીકાંતને આહ છે?

સ્મિતા—પ્રેમ કરું એટલે હાનુ અમારો પરિચય નથી થયો પણ એની સાથેની વાતચીત પરથી લાગ્યું કે હું એની સાથે લગ્ન કરું તો એ મારી બધી જ શરતો મંજૂર રાખશે.

અમિતા—સ્મિતા, લગ્ન એ કંઈ અમુક વર્ષોના આપાર નથી કે એમાં શરતો કરવાની હોય. એમાં તો મનનો સુમેળ અને વિચારોની એકતા પહેલી બદરી છે. તનનાં કળેમાં નબી શકે પણ મનનાં નહિ.

સ્મિતા—નાહકના મુસ્સે થાઓ છો. તમને જોઈું આવે એવું એકપણ આચરણ હું કરવાની નથી. શ્રીકાંત તો મું આકાશમાંથી ઈર્દેવ ઉતરી આવેને તોપણ તમે ના પાડો તો હું એને બારજોથી જ પાછો વાળી દઉં.

શ્રીકાંત—(પ્રવેશતાં) હસો સ્મિતા, કેમ મું સાથે છે?

સ્મિતા—અમિતાબહેન, શ્રીકાંત આવ્યો છે.

અમિતા—આવ. શ્રીકાંત અગાધિયા પછી આવે. આવવાની તને ફરસદ મળી ખરી.

સ્મિતા—બહેન, શ્રીકાંત તો અડી દરેક જ આવે છે.

અમિતા—પણ મને તો અકસ્માત પછી આવે જ મળે છે.

સ્મિતા—એ બપોરના સમયે અડી આવે છે. એ સમયે તમે આરામ કરતાં હો છો.

અમિતા—ચારે તો અહીં આવવા માટે શ્રીકાંતે ખાસ સમય રોકીને લાગે છે.

શ્રીકાંત—એવું કંઈ જ નથી. સવાર સાંજ કામ ચંપારે રહે છે એટલે બપોરે આવું છું. તારા આરામમાં ખલેલ ન પડે એટલે સ્થિતિને મળી તારા ખખર પૂઠી ચૂપચૂપ સાચી જાઉં છું.

અમિતા—Thank you for your kind sympathy Mr. Shroff.

સ્થિતા—તમે જાને ઘણું દિવસે બેગા થયા છે. ચાલો ફોર એટલામાં હું ચા-નાસ્તો લઈ આવું.

શ્રીકાંત—કંઈ જરૂર નથી. મારે જરૂરી પાછા જવું છે. (ધડિયાળમાં જુએ છે.)

સ્થિતા—એ તારા ધડિયાળને મનુષ્યમાં મૂખી, થોડી વાર કામ થંબી ગયો છે એમ માની વાતો કર એટલામાં ચા નાસ્તો ખવાતી લાવું. (સ્થિતા જાય છે. બે ત્રણ સેકન્ડ કોઈ કંઈ બોલતું નથી. હેન્ટ અમિતા મૌન તોડે છે).

અમિતા—આંખે કંઈ તારીખ ચઈ, શ્રીકાંત?

શ્રીકાંત—હમ્મમી.

અમિતા—પ્રવાસ પર જતા માટે માત્ર પાંચ જ દેવમ બાકી રહ્યા કેમ?

શ્રીકાંત—હા.

અમિતા—પણ મેં તો હજુ કંઈ જ તૈયારી નથી કરી. તું આવતી મહા ફરે તો જવું જરૂરી પતી જાય.

શ્રીકાંત—અમિતા! તું વળી શાની ચંચારી કરે છે? ક્યાંય કુટીસાઈમાં હવાફેર મારે જાય છે કે શું?

અમિતા—ના, હું તો તારી સાથે આવું છું. અસમાન થયો એ દિવસે તું જ એર ઇન્ડિયામાં ટિકિટ બુક કરાવવા ગયો હતો ને?

શ્રીકાંત—હા, પણ હવે મેં વિચાર ફેરવ્યો છે. હવે હું એકલો જ જાઉં છું.

અમિતા—ભયે, પણ જ્યાં પહેલાં લગ્ન તો કરતાં હોને?

શ્રીકાંત—ના, એની પણ હમણાં કિનાવળ નથી.

અમિતા—કેમ?

શ્રીકાંત—કારણ કે હમણાં મારો વિચાર નથી.

અમિતા—પણ અલ્લાહિયા પહેલાં તો તું...

શ્રીકાંત—(તુરંત જ) અલ્લાહિયા પહેલાંના સંજોગો વગર હતા અને આજના વગર છે. અમિતા, હું તને વડુ કમમાં રાખવા નથી માંગતો. માત્ર એટલું જ કહું છું કે આપણે મિત્ર હતા અને મિત્ર જ રહીશું.

અમિતા—એટલે મનુષ્યાવામાં ના કહે છે એમ જ ને?

શ્રીકાંત—હા.

અમિતા—એવું ન બોલ. તારા બચાસે તો હું બપ-સાગર તરફની હિંમત કરું છું અને હાથ પકડવાની તું ના પાડે છે? અરે, અંધકારમય અનેડી આ અમિતાની દુનિયામાં પ્રકાશ તું નહીં પાથરે તો બીજું કોણ પાથરશે?

શ્રીકાંત—પણ હું લાચાર છું અમિતા.

અમિતા—પણ એવું કંઈ કારણ?

શ્રીકાંત—કારણ તો હું પોને પણ નથી જાણતો.

અમિતા—પણ હવે હું જાણું છું. અલ્લાહિયા પહેલાં તને મારી હરણીસમ શોલવિશ્વાસ આંખોમાં અગમ-નિગમની વાતો સમજાવી હતી કારણ કે એમાં ત્યેષ્ઠિત હતી. મારા શ રતી મુરાકીના શંકામનો તને નરો ચઢેલો હતો. કારણ કે એમાં તમારાં જેવાં ચચળ ચિત્તના વિવાદી યુવાનોને બાન બૂઝાવે એવી સૌંદર્યની અગમ મેહિની હતી. આજે રમ ગયો સાથે અનુરાગ પણ ગયો. અમિતાર ગયો એટલે પ્યાર પણ ગયો.

શ્રીકાંત—કેવું ન સમજાય એવું બોલે છે! અમિતા, તારે માટે હું મારી યુવાનીનું, આશાઓનું, આદર્શોનું અને કિર્તિનું ખસિદાન આપું!

અમિતા—તાત્કાલિક સામે દરકર મે એવી એક સમાધિ બાંધનાર શ્રીકાંત જેનો શાહજહાં એના આદર્શોનું ખસિદાન આપે તો પછી પ્રેમ બાંધેલો છે એમ જ કહેવાય ને?

શ્રીકાંત—એમ બંધમાં બેધવાની કોઈ જરૂર નથી.

અમિતા—બધા નથી કરતી પણ નમસ્કાર કરું છું. શીકાગો યુનિવર્સિટીમાં દેહ અને આત્મા પર ભાષણ આપવા જનાર તત્ત્વાનાની પણ હાડ્યામથી મહેતા નથર. સરીસેતો ફેરશે ત્યે મોહ છે એ બતાવું છું. ચર્ચિયસ, મયા પણ અનુભવે આજે મારાં અંતરચક્ષુ ઊધડી ગયાં (એ જ વખતે શ્રીકાંત ગુસ્સામાં ચાલી જાય છે અને બીજા બાજુથી સ્થિતા ચા લઈ આવે છે. અમિતા એની ધનમાં એકાદી જ બોલે છે) પણ જરા ધ્યાનથી આ તરફ જો તો તને દેખાશે કે મુકાઈ ગયેલી આ ગુઝાળ કળીમાં હજુ થોડી એકાદની મુપાસ બાકી છે. બુઝાવાની અણી પર આવેલી આ દીપક જ્યોતિમાં હજુ થોડે પુરતે પ્રકાશ બાકી છે. ચરસીને ખાલી ચએકી આ વાણીમાં હજુ થોડી અજાતની બીનાશ બાકી છે.

સ્થિતા— એકાંત એકાંત તું બોલો છે બહેન? શ્રીકાંત ક્યાં ગયો? .

Telegrams. KHILASALI

Phone: Office 28222

Press 62969

K. PARIKH & CO.

Direct Importers & Wholesale Merchants

of

Mild Steel - Bars - Angles - Beams - Plates

Channels - Sheets - Nails - Tinplates - etc etc.

Iron Market — Carnac Bunder,

BOMBAY—9.

Associated Concerns.

P. L. Bhatt & Co.,

101, Apollo Street, Fort.

BOMBAY.

Navbharat Steel Rolling Mills

BIHANDUP.

અમિતા—(અંચવાવા હતો તુરંત જ) તને ચા નાસ્તો
નહી આપનાં મોડું થયું એટલે ચાલી ગયો.

સ્મિતા—એડીબહેન! તમારે શ્રાંત્રાંન મારે શું ખ્યાલ
છે? આમ ઉપરથી તો એ સારા ને સુદૃઢ લાગે છે, નહિ?

અમિતા—સ્મિતા! જેનામાં અંદરખાતેથી માલ નથી
હોતો અને ઉપરનો દેખાવ કરેલો પડે છે, રંગબેરંગી
સુંદર પીંછાંની જરૂર તો મોરને પડે છે, પંચસે ગાની
કામજને નહિ. (ત્યાં અવિનાશ આવે છે.)

અવિનોશ—ખતે બહેને શાની ચર્ચા કરે છે?

અમિતા—આવ અવિનાશ, આજે તો તું ફીક ચાના
સમયે જ આવ્યો છે. સ્મિતા! ચાક્ર અમને બન્નેને ચા
આપ. (સ્મિતા ચા બનાવે છે.)

અવિનાશ—ચા નાસ્તો તૈયાર પડે એ હું ને બન્ને
બહેનો કોની રાહ જોતા હતા?

અમિતા—જેની રાહ જોતા હતા એ આવનાર
આસામી આવ્યો પણ ખરો અને ચા પીધા વગર ચાલી
પણ ગયો અવિનાશ.

સ્મિતા—(આં આપનાં) અવિનાશના! તમે બંહેનને
એ શબ્દો કહો. જાણે એ આપણા બધાના ઓશિયાળા
હોય તેમ બધું જાતે કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

અવિનાશ—તો એમાં શું ખોટું છે! અમેરિકામાં
અનેક આંખો વિનાતા માનવીઓ દેખતા પણ ન કરી
શકે એવી કળા કારિગિરી કરે છે.

સ્મિતા—પણ બહેન આંખો જન્મારે અંધ નથી
રહેવાના. હું એમની આંખોના ઉપાય માટે એમને ચા
પંદરમીએ યુરોપ લઈ જવા માણું છું. શ્રાંત્રાંન પણ એજ
પેશનમાં જાય છે. કંપની પણ સારી છે.

અવિનાશ—તો તો ધણું જ સરસ.

સ્મિતા—પણ બહેન માને ત્યારેને જુઓ ગમે તેમ
કરી તમે એમને સમજાવો એટલામાં હું બગીચાને નવો
માળો આગ્યો છે એને કામ બતાવી આવું (જાય છે.)

અવિનાશ—તારે ઉપચાર માટે યુરોપ નથી જતું?

અમિતા—ના, ડોક્ટરનો રિપોર્ટ કહે છે કે આંખે
પાછી આવવાની કોઈ આશા નથી.

અવિનાશ—જ્યાં પ્રયત્ન કરી જોવામાં કોઈ યુક્તિ નથી.

અમિતા—જેને ફેળૂલ નથી આવવાનાં એવાં જક્ષને
વાતવતા કોઈ અર્થ નથી. (ચોડીવાર રવી) હા,
એક ઉપાય છે.

અવિનાશ—શું?

અમિતા—હર્બેન ડો. ડગ્લાસ કહેતા હતા કે કોઈ
સજીવ માણસ પોતાની આંખો આવે તો હજી કંઈક
આશા છે.

અવિનાશ—તો પછી પ્રયત્ન કરતી શા માટે નથી?

અમિતા—પોતાની દુનિયા અંધકારમય કરી બીજાની
દુનિયામાં પ્રકાશ પાથરવા આંખો કોણ આપશે?

અવિનાશ—હું આપીશ.

અમિતા—અવિનાશ!

અવિનાશ—હા અમિતા, તારી દષ્ટિ પાછી આવવી
હોય તો વિના સંકોચે મારી આંખો હું જરૂર આપીશ.

અમિતા—નહી. એવું કહી ન બનવા દેવાય.

અવિનાશ—શા માટે નહિ? ને દિવસે અનાથ આશ્રમનાં
બાળકોને આપવા તું દારૂખાનું લેવા ગઈ. અફરમાનમાં
અંધ થઈ એટલે આડકતરી રીતે એના મારે જવાબદાર
હું જ છું.

અમિતા—એથી શું થઈ ગયું? ત્યાર પછી તું
દરેક જ અર્થ આવે છે. મારી સલાહ રાખે છે. સ્મિતાનું
ધ્યાન રાખે છે.

અવિનાશ—એ મારી ફરજ છે.

અમિતા—અને તારા તરફ અમારી કોઈ ફરજ નથી?

અવિનાશ—પણ હું એકલો છું. મારી આંખો હોય
કે ન હોય એથી કોઈને કંઈ લાભનુકસાન નથી.

અમિતા—ત્યારે હું પણ સમારી નથી, એકલી જ
છું અવિનાશ.

અવિનાશ—પણ આંખો નહિ હોય તો શ્રાંત્રાંન તને
પ્રેરણામૂર્તિ નહિ કહે. ઔદ્યમ્ભિતિ કદી કોઈકવિ તારાં કાવ્ય
નહિ લખે. કોઈકવિતારો તને મોડલ તરીકે નહિ અપનાવે.

અમિતા—મારે કોઈની પ્રેરણામૂર્તિ કે મોડલ નથી
થયું અવિનાશ. એ બધી તો ચમત્કેની માયાજન્ય છે.

જીવનની વાસ્તવિકતાથી દૂર દૂર જઈ જઈ બૂલબૂલામણીમાં
બેસી પાડતો ભ્રમ છે. મારે તો તું કહેતો હતો એવી
સીધીસાદી પણ સાચી સ્ત્રી થયું છે. સ્ત્રી જો સાચા

અર્થમાં માત્ર સ્ત્રી જ અને તો એના પુરૂષ માટે એ
આપોઆપ પ્રેરણામૂર્તિ બની જાય છે. મારે એવાં થયું છે.

અવિનાશ—તો એવી સ્ત્રી તરીકે હું તને અપનાવીશ.

અમિતા—પણ હું તો અંધ છું.

અવિનાશ—અંતરનું આકર્ષણ હોય ત્યાં દેહના
આકર્ષણને ધણું જ મોંઘું સ્થાન હોય છે. આત્મા સાથે
આત્માની ઓળખને એકતા સંધાતી હોય તો દેહ સુંદર
હોય કે કુરૂપ એવી કોઈ જ અગત્ય નથી.

અમિના—પણ.....

અમિનારા—અમિતા! તું શ્રીમંત છે એટલે હું તને નથી અપનાવતા પણ તું એક આડંબર સહિત સાચી રહી બનવા માગે છે. એટલે અપનાવું છું. હું પુરુષ છું પણ અધરો, એમાં સ્ત્રી અધાંગિના બની આવે ત્યારે એટલા પૂરી થાય.

અમિના—કંઈક ઉનાવળ કરે છે અમિનારા.

અમિનારા—ના અમિતા! આજે તો દિવસી છે. જો આગુઆગુના મંદિરમાં આરતી થતી સંભળાય છે. અમિતા! પશ્ચિમના દેશોમાં નવીન વર્ણની સરખાત થતાં પહેલાં ઉડેલાં દિવસે બરાબર ગધસતે બધા જ દેવજામાં એકી સાથે ઘંટ વાગે છે અને કોકો પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે Ring out the old & Ring in the new આપણે પણ આપણું નવજન શરૂ કરીએ.

(બરાબર આજ વખતે હાથમાં ફેંકા કાઢી સ્મિતા આવે છે અને વાન સાંભળવા એક આગુ ઊભી રહે છે.)

અમિના—(આંખો પરથી ગરમા કાઢી) તો જો અમિનારા હું આંધળી છું જ નહિ.

અમિનારા—એટલે?

અમિતા—આ તો પ્રેમપરીક્ષા હતી. હંમદશાવક થઈ છું અને ઇવનસાધીની શોધમાં હતી. સુંદર શ્રીમંત પુતળાને પરણવા સૌ કોઈનાં મારતાં હતાં. કોઈ પ્રેમલુભ્ધાઈને કહેતું, કોઈ મિત્ર માટે મોડેલ બનાવતું તો કોઈ કાચ માટે કપનામૂર્તિ કહેતું. આમાં કોણી સાચું એ જાણવા આ નાટક ક્યું, સૌંદર્યભોગી જનને રૂપ રંગ બતાવે ઊભી ગયા અને આત્માનું અમૃત પીનાર તું એકલો રહ્યો. આજથી આપણે એક જ પંથના પ્રવાસી છીએ.

સ્મિતા—તો તો નવદંપતિને વરમાળા હું પહેરવું. (પુષ્પો આપતાં) કેમ મોડીબહેન! આખરે રસ્તે રખડતાને પસંદ કર્યો ખરો. પ્રેમનગરના દરવાજામાં પ્રથમ પ્રવેશનાર પર હાથણીએ કપાશ ટાંકેલી ખરો.

અમિના—સ્મિતા! એ રસ્તે રખડતો છે પણ મારે મન તો એ મારો ઘમ છે. (અમિતા પુષ્પો અમિનારાને આપે છે. તે જ વખતે બહાર દીવાળીનું દારૂખાનું ફરે છે. મંદિરમાં આરતી થાય છે અને શંખ ટૂંકાય છે. સ્મિતા ચાની ટૂંકાંથી મીઠાઈ જાવી મોંમાં મુકે છે અને પડે પડે છે.)

[નાટક ભગવતાં પહેલાં સંખકની પરવાનગી આપેલ રૂંડી છે]

Open Day and Night

Passage & Cargo

By

AIR — SEA — RAIL

Chartering Agents

Kanji Jadhavji & Company

Masjid Bridge ——— Bombay-9.

Phones : 30097-98-99.

: Branches :

Karachi, Cutch Mandvi, Cutch Kandla & Okha.

Freight Brokers, Stevedors & Clearing Agents to

THE SCINDIA STEAM NAVIGATION COMPANY LTD.

Chief Booking Agents To

INDIAN AIRLINES CORPORATION

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી મુંબઈના વિદ્યાલયોમાં જે સ્પર્ધાએ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે ભારતીય ક્લાસિક યોજાત "આંતર-વિદ્યાલય નાટ્યસ્પર્ધા"ની પ્રણીતિ સપ્ટેમ્બર માસમાં થઈ. મુંબઈના નાટ્ય-વર્તુળોમાં આ સ્પર્ધા ચર્ચાસ્પદ બની છે.

આંતર-વિદ્યાલય નાટ્યસ્પર્ધાનું આ હું વર્ષ હતું. આ વર્ષે ગુજરાતીમાં બાવીસ વિદ્યાલયોએ ભાગ લીધો હતો. આ મેળાને જોતાં જ લાગે છે કે ધીરે ધીરે મુંબઈના બધાં જ વિદ્યાલયો આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેતાં થઈ ગયાં છે આમ આજે નાટકમાં રસ લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રેક્ષક અને ભજવનારા બન્નેની-ખૂબ જ વધી ગઈ છે, જે આનંદની વાત છે.

અહીં ભજવાયેલી ધણીધરી નાટિકાઓ મુખ્યત્વે Comedies જ હતી. અને એ પણ વિદ્યાર્થીઓનાં-તેમાં પણ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓના સ્વાભાવને સહજ એવો હાસ્યરસ એ નાટિકાઓમાં મુખ્ય હતો, તેનો વાંધો નહીં, પણ સાથે સાથે અન્ય રસો એ-લે કે 'Serious' થા તે Tragedies નાટિકાઓ પ્રત્યે સેવાડ કુશલ એ જરા ખૂબે ખડું. નાટક એ તો જીવનના વિવિધ પાસાંઓનું દર્શન કરાવતી એક કલા છે, એમાં હાસ્યરસ બધે હોય, પણ સાથે યાંત, કરણ, અદ્ભુત વગેરે રસોને પણ સ્થાન હોયું જોઈએ. મત વર્ષમાં અપરાધપ એકમે નાટિકાઓ બાદ કરતાં બીજી જ નાટિકાઓ Comedies હતી.

પણ આ વર્ષે મંભીર પ્રધારની નાટિકાઓ પણ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળી. બાવીસ નાટિકાઓની પ્રાથમિક સ્પર્ધા બાદ અંતિમ સ્પર્ધામાં જે પાંચ એકાંકીઓ હેવાઈ, તેમાંથી ચાર મંભીર (Serious) નાટિકાઓ હતી. આ જોતાં વિદ્યાલયનાં એ ઉજ્જવતા અધિકારીનું વિસ્મયનું માનસ દેખાઈ આવે છે. વળી વિનયપત્ર પણ એક મંભીર નાટિકા 'જીવનનાટક'ને મળે છે. આમ, હ વર્ષને અંતે આ સ્પર્ધાએ નૂન સોપાન પર પહોંચાં માંડ્યાં છે.

આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેતા અધિકારીમાં મોટા ભાગનાં તો પ્રથમ જ વારે પગલિવડાને પ્રકાશ પામતા હોય છે. પણ અહીં ભાગ લેતાં અધિકારી પર દષ્ટિ કરતાં જુદું જ વાતાવરણ નજરે ચડે છે. આ સ્પર્ધા છે. અહીં હાર અને જીત બંને છે. વિજેતા કલાકારો પોતાને નટયાયો કે નટ્યેષ માનતા થઈ નાચે છે અને પરાજિત એકદરે મોઢે પહોડા નટ્ટો હોય તેમ ખૂંચે માંચેરે આંસુ સારે, એ ખરેખર સરમજન છે. કોઈ પણ દરીદ્ર પ્રથમ પ્રકાશ તો તેની ખેલદિલી હોયી જોઈએ. જેનામાં એ ન હોય તેમજ સ્પર્ધામાં ભાગ ન લેવો જોઈએ.

આ વર્ષે જે નાટક વિનયપત્ર લઈ ગયું, તેની વિશિષ્ટતાનો વિચાર કરીએ, તો તેનું જૂથબળ (Team work) અને દિગ્દર્શન જ હતું. મુંબઈની નવી રગમૂમિના એક ખ્યાતનામ દિગ્દર્શક અને કલાકાર, શ્રી વલ્લુભ્યાસ જેએ સિદ્ધ કરેલ જના પ્રાધાપ પણ છે. તેમજ જે જે નાટકનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું. એમનો એ કસમ અહીં સર્વજનને ખીલી જોડેા હતો. આ પરથી એમ લાગે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ નાટ્યક્ષેત્રે જે પ્રગતિ સાધવી હોય તો આવા અનુભવી કલાકારોનાં સાથ અને સહાયતા મેળવવાં જ પડશે.

પણ સાથે સાથે એમ પણ કહેવાની ઇચ્છા થાય છે કે આવા અનુભવી દિગ્દર્શકોના કસમમાંથી વિદ્યાર્થીઓ જોતે જ માર્ગદર્શન પણ મેળવે, તો જ એમને આ ક્ષેત્રે ધણું ધણું કરી બતાવવાનું તથા ધણું ધણું જાણવાનું મળે છે. એ વખતે દરેક નાટિકામાં દિગ્દર્શનની નખાણઓ વર્તાઈ જ આવતી હતી.

વળી આ સ્પર્ધામાં એક જ લેખકની દસ નાટિકાઓ જોવા મળી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આમ બનતું આવ્યું છે. જે અયોગ્ય છે. અહીં એક હકીકત ધ્યાનવાની ઇચ્છા થાય છે. કલકત્તામાં હમણાં આવી જ એકાંકી નાટ્ય-સ્પર્ધા થયેલામાં આવી છે. જેમાં ૪૬ સંસ્થાઓએ ભાગ લીધો, અને તેમાં બધાં જ એકાંકીઓ જુદા જુદા લેખકોના હતાં. આપણે ત્યાં પણ એવું શા માટે ન થાય? આપણે ત્યાં નાટકલેખકો થોડા છે એ બધે હકીકત હોય પણ જેટલા હોય તે દરેકની પાસેથી સારા એકાંકી મેળવવાં જોઈએ. અને તેમ ન થાય તો તે ક્ષેત્રે નવામંત્રણને બહાર પડતું જોઈએ-એ નવામંત્રણને બહાર આવવા માટે અવકાશ મળે જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ સમજાવવાની એમનાં એકાંકીઓ ભજવવાં જોઈએ. જે એ નિષ્ફળ જતાં હોય તો તેમજ જાણકારોની સલાહ લેવી જોઈએ-એકવાર નિષ્ફળતાને પણ વડોરી લેવી જોઈએ-તો જ આ ક્ષેત્રે પ્રગતિ શક્ય છે અને આ બીના ગુજરાતના સાહિત્યકારોની પણ આંખ ખોલશે કે તેઓ શું આવાં ભજવી શકે તેવાં એકાંકીઓ લખી નથી શકતાં ?

આપણી રચિતો દોર એ એકાંકીઓની સમુદાય તરિને નજર નાંખી સંકેશી લઈએ. ખરેખર, વિદ્યાર્થીઓએ સમુદાયતની કળા સારા પ્રમાણમાં ખીલી છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ સમુદાયતની કળા જેને Production value કહેવામાં આવે છે, તેમાં સારી પ્રગતિ લાખવી છે.

Shamji Kalyanji & Co.

Bombay Poona Hyderabad Gandhidham

Dayaram Shamji & Co.

Bombay Nagpur Jabalpur

Shamji Kalyanji (Gujarat)

Bags Collecting Agents

To

The Associated Cement Company Ltd

For

Bombay State, Madhya Pradesh, Hyderabad State, Bhopal,
Vindhya Pradesh, Saurashtra & Cutch

New United Bags Trading Company

Bags Collecting Agents

To

The Bagalkot Cement Co Ltd.

Office — 67, Bhandari Street, Bombay 3

Tele No : 39637.

Tel Add : SHANKALYAN

લેખક : સ્વ. રમણભાઈ નિલકંઠ

અવસોકન : શ્રી પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

(સાક્ષરવર્ષ) સ્વ. રમણભાઈનું નાટક 'સાધનો પર્વત' હાલમાં વિવાદયોગ્ય બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલે છે એ વસ્તુ જ આ નાટકની સાહિત્યિક મુદ્દવત્તા પૂરવાર કરે છે. આ નાટક ૧૯૨૭ માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી નાટક મંડળી જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાએ બજાવ્યું હતું તેનું અવસોકન, કલારત્નિક સ્વ. શ્રી પ્રજ્ઞોત્તમ વિશ્વામ માવજના તત્ત્વીયદ નીચે પ્રકટ થતા ખાસિક 'સુવર્ણભાષા'માં પ્રકટ થયું હતું આ લેખ અત્રે પ્રકટ કરવાની સમિતિ આપરા માટે અમે શ્રી હંસરાજ પ્રજ્ઞોત્તમ મરચન્ટના આભારી છીએ.

માહિયને આપણે ત્યાં નાટક માટે કયો સમજાવ્યો, સાહિત્યને આપણે કયા સાધે સરખાવીએ, અને કયું જુદું જ કયા તરીકે ગણીએ, તો દરેક કયા સ્પષ્ટ સૂચન, આદર્શની કે વર્તમાનની દૃષ્ટિએ જીવનની નીકા કરે છે. એથી દરેક કયા જુદી જુદી કયા હોઈને શુ તેમના પર્ષો (Functions) એક છે એમ આપણે જાણીએ. પણ સાહિત્યમાં (આદર્શ કે વર્તમાન) વનનું જેટલું પ્રતિબિંબ પડે છે તેના કરતાં નાટકમાં શોષ પડે છે. આ રીતે કયામાં નાટકનું જ્યાન સૌથી વ્યવસ્થિત છે.

કયાને અને જીવનને હમેશા સર્વપણું હોવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને તો મુંબંધ એણે જ અને નાટક અને સાહિત્યને કયો જ મુંબંધ નથી, કયે નાટક જે જીવનની સર્વોત્તમ કયા છે એને જ વન સાથે કયો જ સંબંધ રજો નથી. આથી જીવન ને કીણું, નમાયું, પ્રાણુકીન થાવ તો તેમાં કયો જ નથી; અને કયા પોતે પણ કાઠી તથા નિર્જીવ થા વગર રહે નહિ. નાટક અને જીવનને આંધળા અને ગમના જેવો સંબંધ છે. જીવન કયાથી વિમુખ થાય ને અંધ છે, અને કયા જીવનથી દૂર ખમી એસે તો વંચી છે. એકતી પાસે રહી છે, બીજીની પાસે શકિત અને દૃષ્ટિની શકિત ખમી સાથે સાથે ચાલે તો જ જીવ કચ્ચ થઈ શકે.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં નાટકના નરો સાથે સાહિત્યકારોને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હતો નહિ. અને વર્ષ એકબીજીથી અનગણેશા ગણેતા, પરંતુ સર રમણભાઈનું 'સાધનો પર્વત' નામનું નાટક પહેલાં પહેલું અનલવાદમાં શ્રી મુંબઈ યુનિવર્સિટી નાટક મંડળી તરફથી ભજવાયુ એથી આ આરોપ થોડે અંશે દૂર થયો છે. મળી નાટકે પહેલેથી સાહિત્યમાં પોતાનું નિશ્ચલ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એમાંનું વસ્તુ પણ રંગજમિને લાયક જ છે; પણ જે કંઈ યોગ્યપણા ફેરફાર રંગજમિની જરૂરિયાતોને પૂરી પાડ્યા માટે નાટકમાં કરતા પડે એ ફેરફારો કરી આપ્યા અત્યાર સુધી કોઈ મધ્યસ્થ વ્યક્તિ તૈયાર નહોતી તેથી જ નાટક ભજવાયા વગર પડી રહ્યું એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. મધ્યસ્થ વ્યક્તિની જરૂર એટલા માટે કે સર રમણભાઈના વ્યવસ્થાથી જીવનમાંથી નાટકમાં આપા ફેરફાર કરવા જેટલો વખત કાઢી ન શકાય, અને એક વાર જૂઠું કરેલા નાટકમાં ફેરફાર કરવા જતાં એવો આપા પણ કદાચ બહાઈ જાય! આવી મધ્યસ્થ વ્યક્તિએ આપણને અસહકાર આપી છે. અસહકારથી આપણી દૃષ્ટિ જ જીવનાભિમુખ થઈ એની કોઈ ના નહિ કહે, અને એથી જ નાટક અને સાહિત્યનો પરસ્પરો યોગ શ્રી રામનારાયણ પાઠક તથા શ્રી રસિકલાલ પરીએ આપણને કરી આપ્યો છે.

MODY BROTHERS

quick service

MODY BROTHERS.

BURMA-SHELL SUPER SERVICE STATION,
247-249, Sardar V. P. Road,
BOMBAY 4.

Phone: 70933.

International Stores Supply Co.

Stockists of:-

Lubricating Oils, Grease, Petroleum Jelly
Wax - White Oil - etc.

Wholesale & Retail

313, Kanji Mansion Sardar V. P. Road,
BOMBAY, 4.

નારકના મૂળ પરિણામ કેટલાકે દેશર કરવામાં આવ્યા છે. દુર્ગેશ તથા કમલા વચ્ચેની પ્રેમપ્રસંગ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. અને પ્રધાન તથા તેમની પત્ની વચ્ચેના વાર્તાકાર વગેરે બાગે કમી કરવામાં આવ્યા છે. નાટક શરૂ થતાં જ પરવરણ, લીલાવતી તથા અશ્વમેધ પ્રવેશ છે. એમાં.

યોગ્ય રૂપ ધન દેખવ મળે પણ
જીલ્લુપ માનવી કેમ વસે મન?

એ બીમપ્રસંગ રાગ ગાતી લીલાવતી પ્રવેશ કરે છે, અને અંદર ગયા પછી નેપથ્યમાંથી એનું એ ગીત સાંભળાને પરવરણના મનમાં જે સંકલ્પવિશિષ્ટ થાય છે એ નાટક કલામાં ઉચ્ચ પ્રકારની રચના Technique ગણાવી જોઈએ. આની જ રીતે આપણે દરેક નાટકમાંની આજ પ્રમાણે જોર સખી હો—એ બેરો સંભળીએ છીએ. અને પછી થોડી વારે ગીત તથા તેનાં ગાનાર હોડીમાં બેસી તખ્તાપર આવે છે. રચના કે રીતકીની દૃષ્ટિએ જોતાં નાટક પૂર્ણ છે, અને બચવાયા પછી પણ જે કંઈક જીલ્લુપ કે અસંતોષ—‘હજી કંઈક આચરો’ એવી આશા પ્રેક્ષકોના મનમાં રહી જાય એનું કારણ એ છે કે આવા નાટક જોવાની હજી આપણને રેવ પડી નથી. અને બુદ્ધિને જાગતી રાખીને નાટકને સમજના પૂરતો જે પ્રયત્ન આપણને નાટક આત્મી વખતે કરવો પડે છે, એ પ્રયત્નના પડ્યા નાટક પડે થાય છે તોપણ આપણમાં શમ્યા હોવા નથી. એથી જ આપણે અંદર રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે. નાટકમાં પ્રવેશોની જોડણી એવા પ્રકારની છે કે પ્રેક્ષકમને પોતાની કલ્પનાશક્તિ પણ વાપરવી પડે. એકના એક પ્રવેશમાં પણ આવું બનવા પામે છે, અને તેનો સારમાં સારો નમૂનો બીજા અંકમાં દુર્ગેશ અને કમલાનું પ્રથમ મિત્રન થાય છે ત્યાં આપણને મળી આવે છે. દુર્ગેશ નાટકને મંદિરમાં મળે છે, અને પરવરણ વિશે આત્મી મેળાંબા બાદ જને અંદર નાચ છે, ત્યાં કોઈને એમ લાગે છે કે પડેલો પડ્યા વગર પ્રવેશ પૂરો થાય છે, અને એના એ પડવરણ કેમનાં એને તેની સખીએ આવી પહેલે છે પણ ત્યાં પ્રવેશ ચાલુ જ છે. મળાનો પ્રવેશ ત્યાં જ પૂરો થાય છે, પણ નાટકમાં આપણે ઉપર ક્યું તેમ દુર્ગેશ અને કમલાનો પ્રેમપ્રસંગ ઉમેરવામાં આવ્યો છે. દુર્ગેશ મંદિરમાં નાચ, કમલા સખીએ સાથે મહાદેવના દર્શન કરવા આવે, સૌએ પોતાપોતાના પ્રિયમ-નામથી મહાદેવને સંબોધીને વંદન કરવું એમ નહોં થાય,

પહેલાં કમલાનો વારો આવે, અને મહાદેવને પોતાના પ્રિય-તમનામ દુર્ગેશથી સંબોધવા જતાં જાણે મહાદેવ પોને જ પ્રસન્ન થઈને દુર્ગેશનું સ્વરૂપ લઈને આવવા હોય તેમ દુર્ગેશ પોતે મંદિરમાંથી બહાર આવે આ બધું સમજવામાં નાટક પ્રેક્ષકવર્ગ તરફથી કલ્પનાના મોટા કાળાની અપેક્ષા રખાય છે, શેરૂપીઅરે કમલાને આટલીમાં ઉભી રાખી હોત, અને દુર્ગેશને જાંચુ જોતો રસ્તે જતાં કંઈપણ હોત, પણ દુર્ગેશ અને કમલાનું પ્રથમ મિત્રન જે સ્વાભાવિક રીતે નાટકમાં કરી બતાવ્યું છે તે આ બાગ ઉમેરનારની જાંચી રસચિત્તની સાક્ષી પૂરે છે.

નાટકના ગાયનો કે ગીતો ઉપર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર રાગ તથા તાલ આપવામાં આવ્યા છે. જે ગાયનો આપણને નાટક લાગે તેવાં પણ અમુક એક રાગના ઢેકપમાંથી છાંટી જવા દેવામાં આવ્યાં નથી. ઉ. ત. માધન ૩ તથા ૭, બારમાં ગીતમાં દેશ ત્રિતાલની ગુરખી જેવી ઢાળ છે તે મનને મોહક લાગે છે. ગીતો અર્ધબંધ પણ થયું છે, અને એ રીતે શુદ્ધસાહિત્યમાં પણ કેટલાંક તેો સ્થાન લે એવાં છે. ઉ. ત.

નય બનિનર સિવ સહર્વા, પુનિતા
અર્ધોગ સદા ગિરિપુલિતા—નય.
નય તપ લોચન કામનુ દાહક
પાવક પ્રેમનું.....

તથા—આજ પ્રમાણે જોર સખી હો—આજ.
મુકન બની મુગ જીતો આ મા
મુલ પંખીના શોર—
બર્મ માનુનાં હૃદયે ધારુ.....

પહેલાં ગીતમાં કામ અને પ્રેમ વચ્ચેનું અંતર વગેરે સ્વાભાવિકપણે, પ્રેમ અને દેશવ્ય, અમૃત કે એર, જેમાં વિરોધી હોવા વચ્ચે રમી રહેના શકરના સ્વરૂપ હાગ દેખાડવામાં આવ્યું છે. ‘મુકન બની મુગ જીતો આ મા’, મુલ પંખીના શોર—આ લીલીને દુનિયાના હરકોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન મળે એમ છે; અને પ્રેક્ષકવર્ગ પણ જે પડી તેો મુગ થઈ રહે છે.

અભિનય વિશે એ પ્રેક્ષક કહેવાના બાકી રહે છે. એક બાઈએ એવી ખોડ કાઢેલી કે બધા એકટરો સરખા રૂપાળા નથી. પણ એ તે ક્યાંથી જ હોય! ધર્મરતી દુનિયા સિવિષ છે, અને તેો રંગબ્રમિ પણ કેમ ન હોય? પરંતુ એમને જ એમ લાગેલું કે કેટલાંક નટોના અભિનયે સંપૂર્ણ છે; રાઈ, જાલશ, તથા લીલાવતી—આ પાત્રનાં અભિનય મિત્રકુલ અતિશયતા વગરના, અને અત્યંત

*With Best Compliments
from*

- ☆ KAMANI ENGINEERING CORPN. LTD.,
- ☆ KAMANI METALS & ALLOYS, LTD.,
- ☆ KAMANI METALLIC OXIDES (PRIVATE) LTD.,
- ☆ JAIPUR METALS & ELECTRICS, LTD.

નવાભાષિત છે. અથવા મહાન ભાષા છે, સુખદુઃખ ધર્મ વેદ્ય છે, અને બધું નાશ પામ્યા પછી માત્ર એક આશાને પૂરી કરવા પ્રત્યે એનું ઇચ્છન નબી રહેતું લાગે છે—આ બધું આપણે રંગભૂમિ પર જોઈ શકીએ છીએ. રાહતું મન્યન, અને તે સાથેનું પોતાના ગૌરવનું બાન અને વ્યભીષ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાનો નિર્ણય વગેરે તમામ રંગભૂમિ પર તાદશ થાય છે—અને અંત:પુરની સ્ત્રી એટલે જેના પર જોડેથી પવન પણ વાગે નથી એવી કુમળી યુવાવસ્થામાં પહોંચેલી સીતાવતી, પતિ પ્રદર્શનથી યુવાન યશ્વંતરાજદેવમાં આવવાના છે, અને આશામાં ને આશામાં એને તો મત્ર સિંધિની કુરુઆં વિધવા થયાના સમાચાર જ સાંભળવાના હોય છે તે વખતનું ગ. વ્યસનકરનું વિરોધી બાપો પરનું પ્રત્યક્ષ ક્રોધને આશ્રય પમાડે તો નવાઈ નથી. વીણાનો પાક બજારનાર આગળ ઉપર સારા નટ થશે એમ આશા બંધાય છે.

પણ-પણ—આ ખેડ “પસાર” ચએયો ગણાય ગયો? “પસાર” એટલે ‘પીટ’ ક્રાસમાં ખેસનાર રંગ—એણે પાસ ક્યો ખેડ? તેમને કાચ લાગે કે ‘પાર-પૈસા મયા!—’ અને ‘ખેડખેડે આપનાર વર્ગ કાચ એ જ છે. કારણ મધ્યમ વર્ગના સુસિદ્ધિ લોકોએ એક વાર ખેડ જોયો એટલે બધું! પણ મગીજ, સામાન્ય, અભણ, અબુદ, કાપડીઆના ગુમાસ્તા આ લોકો સાજ પડે અને કશું ન કરે તો દસ વાર એક નાટક જોયું હોય તો પણ આચારમાં વાર નવાના. આ દિટએ જોતાં કાચ આ ખેડ મુબ્બર મુનશતી નાટક કંપનીને એટલા પૈસા પૈદા નહિ કરાવી આપે પણ તો શુ મુનશતને જાં જ અટકી ખેસતું?—આ ખેડ પોતાનું ‘ખર્ચ’—ખેલ પરનું ‘ખર્ચ’—ના કાદી રાકે, તો મુનશતને શરમાવા જેટલું થશે; અને તેની જવાબદારી સિદ્ધિ લોકો પર રહેશે. મં કેટલાએક બહોળાઓને કશું, કે રાહતો પર્વત બજવાય કે; પણ એમના માં પર કોઈ ઉલ્લાસ ન વર્તેથી કંઈક—રોમસ લાઈનિંગ ટેસ ઓફ થી ફર્નિચર, કે ર્ડી-મ્સ્ટુ ઇફ વિન્ટર કાસ આવી નવલકથાઓ રંગભૂમિ પર બજવામાં આવે છે, ત્યારે નવલકથા નાટક તેરીકે

બજવાય છે એ ખાતર જ ત્યાંનો સમસ્ત સમાજ એનો લાભ લે છે. પણ આપણે ત્યાં આવી વ્યવસ્થા જ નથી; અથવા “નિઠાસુ દેખાવા પૂરતા જ લોકો નિઠાસુ રહે છે.”

પણ રંગભૂમિ માટે શિક્ષિત સમાજમાંથી જ કોઈ પ્રયત્ન ન કરે? જેલા બંગાળી તથા તેમના પત્ની ગામે-ગામ ફરી પોતાનાં જ કામેનાં નાટકો બજાવે છે. તો શું મુનશતમાંથી આવા લોકો ન મળી આવે, કે જેઓ પોતાની જવાબદારી પૂરેપૂરી રીતે સમજે, નાટકીયતામાં તણાઈ ન જાય, જેમનું ઇચ્છન સ્વચ્છ હોય, અને જેમને સમાજ સમક્ષ નાટક શું છે એ દેખાડવાની અંતરની ઇચ્છા હોય? મુબ્બર, ધોંધલીકું છે, નાટકો છે, અને નાટકીયકું એ જ ખરા નાટકનું વૈરી છે. એટલે ત્યાંથી એ પ્રયત્નની આશા ન રાખી શકાય. પણ અમદાવાદના શિષ્ય સમાજમાંથી કોઈ બેગા યશ્વંતરાજે પ્રયત્ન નહિ કરે?

નોંધ: શુક તા. ૨૮-૧-૨૭ને રૌજ રા. બાપુજીવાલ, ગ. વ્યસનકર તથા બીજા મુખ્ય નરોને અભિનંદન આપવા મુનશત સાહિત્ય સભા મળી હતી, ત્યારે કેટલાએક સભ્યો તરફથી ચર્ચામાં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે નાટકોમાંના ગીતો ઘણાં ફાટી જાય છે, અને શાલાના ધોળાશાળના “મન માયાના કરનારા રે જરા જોતે તપામી તારી કાયા” આમાં (1) સાદાં ગીતો મૂકવા જોઈતાં હતાં, આ દલીલના કાણ રહીઆએ અપાયા હતા. (૧) ગણના કરતાં પછની બાપા પણ હોયી જોઈએ. (૨) ગીતોમાં જે અધક લાગે છે તે સગીન તથા તાલ છે. ગીતોના નાલ સહેણે હોય (નાટકમાં ગીતોમાં ધણ ખરું રાગ તો હોતો જ નથી). તે શબ્દે અધક હોય તો પણ તે સહેતું લાગે, જ્યારે ‘રાહતો પર્વત’માંના ગીતો રાગમાં, તાલમાં તથા બાવમાં અને આ બધાને અંગે શબ્દમાં પણ સાચ સહેણાં નથી એથી જોને કરા પણ પ્રયાસ વગર મજા લેતી છે એવાને મન ન પણ પડે. મૂળ વાન એ છે કે જુદિતા પ્રયાસ પછી પણ જાપ, રાગ, અને શબ્દો એ બધાની એકતા લમણી દારા અનુભવવા જેટલી ધણામાં શકિત હોતી નથી, જુદિ પછવ થયા વગરની ત્રામણીના ખાલી વખવાળી કવિતાઓ, શુ આ સંબંધી સાચી નથી પૂરતી?

જાન્યારી વિભાગ

ઘોડી, પાપલીન,
મલમલ, નાનકલાક
તથા કોટીંગ વિ.

જે. અમૃતલાલ

એન્ડ બ્રધર્સ

સર વિઠ્ઠલદાસ સેન,
મુખ્ય જ્ઞા માકેટ,
મુખ્ય-૨.

કાપડનું કેન્દ્ર

- * રેશમી કાપડ
- * રેશમી સાડીઓ
- * જ્યોર્જેટ, પાલેન
- * ખટાઉ વોયલ્સ

ગરમ અને સુતરાઉ કાપડનું
કલામય કેન્દ્ર

મશહૂર મિલો

- * બકીંગહામ
- * કર્નાટક
- * બેંગલોર (મદ્રાસ)
- શુભંગ તથા અમદાવાદ
- વગેરે મિલોનું વિવિધરંગી

કાપડ

☆ એ. કરસનદાસ કાપડવાલા ☆

પ્રાપ્તકર્તા અમૃતલાલ કરસનદાસ જોખનપુત્રા

ટેલિફોન]

પત્રાશાલ રેસીડ, આંદોલ, પલ પાસે, મુખ્ય-૩.

[૭૧૬૨૦]

Phone : Office : 34420
Res. P. P. 88348

T. A. Sadharia

પરસોત્તમ વિઠ્ઠલદાસ શાહ

મરચન્ટ એન્ડ કમિશન એજન્ટ

૨૩૦, સેન્ટ્રલ રોડ, મુખ્ય-૩.

અનાજ, કપાસ, કપાસિયા, તેલીબિયાં

તથા

કરિયાણાના મંગાવનાર તથા મોકલનાર

રાજા શાહજી

× લેખક ×

કવિ શ્રી મણિલાલ પાગલ

રાજા શાહજી તરીકે શ્રી મૂળજી પુરાણ

(એકમી ઉપરાંત નાટકોના લેખક કવિ શ્રી મણિલાલ પાગલ નાટ્યવિજ્ઞાનમાં અજબદુયા નથી. એમના નાટકોની વસ્તુસંકલના સુદર અને બાધા દેરાદાર હોય છે. હિન્દુપત પાદશાહીના પ્રણેતા મગરાજ (શાહજી) પિતૃબલ હોવા છતાં દેશપ્રેમને ખાતર પાતાના જન્મદાતા રાજા શાહજી સામે થાય છે એ મોખામુલ પ્રતિપાત્રની છબતથામાંથી એક સચોટ પ્રસંગ આવી રહ્યો થાય છે).

For your requirements in nonferrous metals

Please contact or visit:—

Shah Khetaji Dhanaji & Co.

Non-ferrous Metal Merchants.

123, Thakurdwar Road,

BOMBAY 2.

Phone
30166

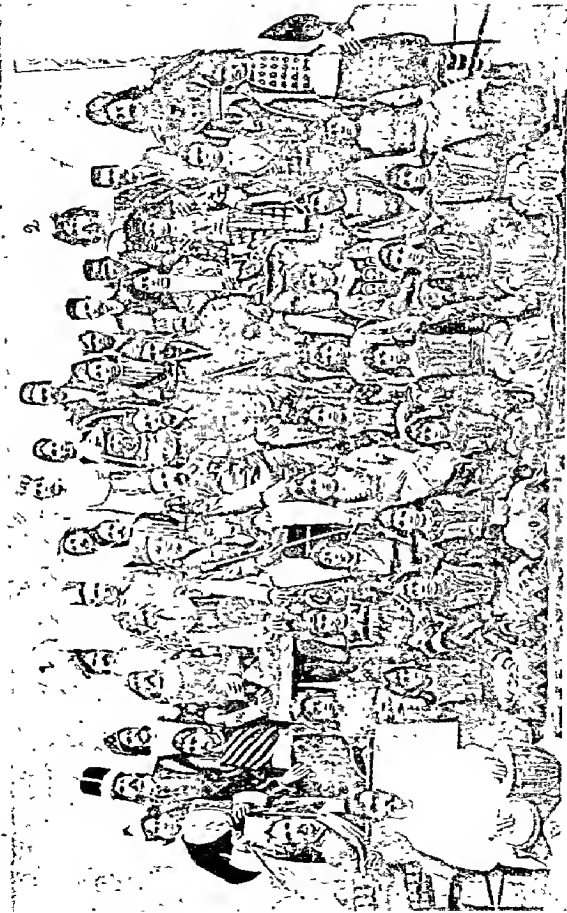
Banker: **DENA BANK**

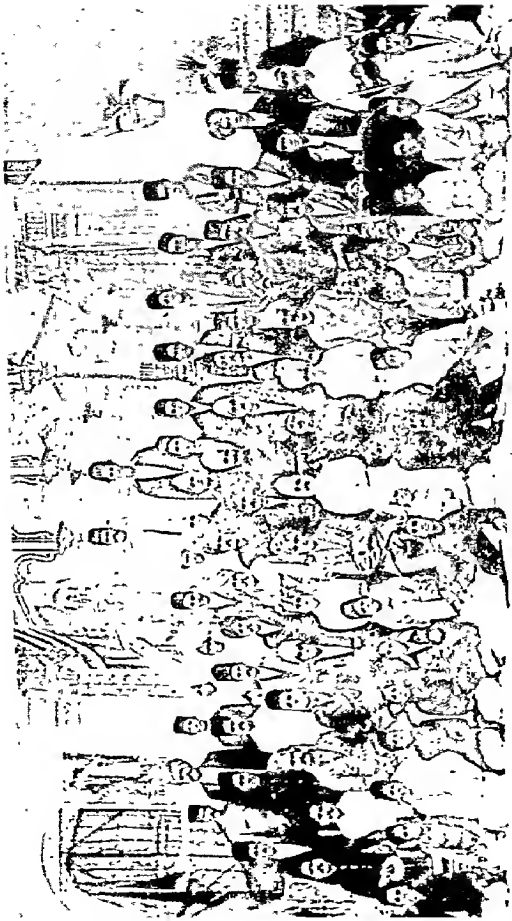
Gram
BHANGAR.

Wholesale Suppliers of:—

BRASS, COPPER, ALLUMINIUM, ZINC, LEAD, TIN WHITE-
METAL, GUM METAL, NICKEL SILVER, ETC., IN ALL FORMS
AS SCRAP, INGOTS, BORING SLABS, PIPES, ETC.

SPECIAL SUPPLIERS TO THE FACTORIES & CONTRACTORS

મુંબઈ ગિજરાતી નાટક મંડળીના દલાકારો અને કાર્યકરો

(વચમાં મંદેદ પોશાકમાં શ્રી આયુઢાલ નાયક)

કેશવરાવ: તમામ વિખ્યાદમાં બુદ્ધિપૂર્વકે કાવ્ય
એ કેહ પણ હોય તો તે વડુને તેજવવાનું છે.

(શિવાજી પત્ની સહ્યાજી તથા ઉકાળાદને પુત્ર વ્યંજી
રૂપે પ્રવેશ છે. સહ્યાજી સવને પોતે જાણે છે.)

જીવ્યાજી: અહીં! બાળરાજા પધાર્યા, આટલી
ચોકીવારમાં તો દિપરંજીતજીનાં મન પણ ખળી ગયાં,
મારી આંખોમાં આજે અમી ઉભરાય છે. (ઉકા-
ળાદને) બહેન, તમે સ્વભાવના આકર્ષા હોવા છતાં
અનન્યગુણો ઉદાર છો.

ઉકાળાજી: તમને મારામાં ગુણ દેખાય છે એ
માટે આભાર, પણ પુત્રપ્યારમાં જે અધોગતિ તમને
દખાતી નથી તે મને દેખાય છે. જે મન્યનું વલુ
ખાનું તેનાં જ ગામ બાંગલાનો, કસાઈનો ધધો
એક દિ આપણા સાંન સંભાર પર કસોટી કરે વળોવશે.

જીવ્યાજી: (સહ્યાજીને) કુંચિન પુત્રવંશ!
માંબળો છે કે આ તમારા પતિના
ગુણનુમાન ગવાય છે. તમારે તે માટે
સંભારું જોઈએ.

શિવાજી: (પ્રવેશ કરી) શા
માટે શરમાવું જોઈએ! આર્થવર્તની
ભૂમિ પર દરેક માણસને સ્વતંત્રપણે
ઉત્તરવનો અધિકાર છે.

ઉકાળાજી: એટલે કે પિતાની વક્ષા-
વધામાં તમે નેને નડવા માગો છો,
કર્મચક્તી જાગીર ખાકસા કરવા
કન્ટો છો?

શિવાજી: જી નહિ. એકબીજાનું કોડી
ગીવા તરબી રહેવા મહારાજા પચ્ચે હું મારા
પુત્ર મહારાજા જગમુખિદે. કવચ ખાતું છું. કુમરના
સાતનગથી સગળી રહેતાં મામાજીભાઈ થોડું
ધાડું મથારીને હું એક સ્વતંત્ર રાજા સ્થાપના
ખાતું છું.

ઉકાળાજી: ગામડાં બાંધે તે તો પાક-
ખાડું કહેવાય.

શિવાજી: સુવર્ગથી મંડીને એવેકાંડર, સિદ્ધર
મુશી અને સુવર્ગથી મંડીને સાદલાં મુશીના તમામ
મનિદાસ તપાસીશો નો દરેક અધરિતી શરૂઆત બંડ-
માગીથી જ થઈ હતી. આદર્શ અધવચ રહે અને પદમળી
કેસાદી તત્તારથી માણે જાય તે વૃંદાસી, અને દેશ

દયાવનો દયાવનો બીજને મારીને મૂકીપતિ બની જાય તે
ચક્રવર્તી! મૂશીને પાંચ પચીસ વર્ષે ધણી બદલવો જ પડે છે.

ઉકાળાજી: પણ સમય તો જોવો જોઈએ ને!

સહ્યાજી: સમય, કમર બાંધીને ચલ કરનાર શરીરોની
પાસે સેવક તરીકે હાથ જોડીને બેસો રહે છે,
આત્માનું ચિંતન ફળે, એ તો સનાતન ધર્મ છે,
તમામ સાક્ષી. દે છે હઠીય પાછળ કર્મ છે.

જીવ્યાજી: અસાધ્ય વસ્તુને સાધ્ય માનીને આંધળો
ચલ કરનાર, શું વડીશીની કીર્તિ ખોતા નથી?

શિવાજી: નારી પૂજ્ય જગેના! ક્ષેત્ર પર સ્થિર
ચપેલા હલોગી છવો અશક્ય શબ્દને સ્વીકારના જ નથી.
સેંકડો જોગન વિસ્તારવાળાં મુંઝવે ભોગેને, જેનું કદ એક
ચોખ્ખા જેટલું નથી. એવાં પરવાળાં આંધે છે. મારી
એવી માન્યતા છે કે નર નીતિને માર્ગે રહીને
કસણી કરી જાયો તો અવશ્ય નારાયણપદ સાધે છે.

ઉલોગના ઓગસ યદી,
કર્મો પ્રકરિત ચાય છે,
હોય દિંબન તમામની
તો બાહરિની સહાય છે,
પારખ કીધો છે અમે
પહેલેથી જવા પરિશ્રમ પર,
તપવર ખેંચી આપ અંબા
બચતીના નામ પર.

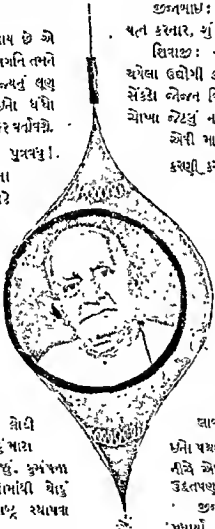
(રાજા સાહજી પ્રવેશ કરે છે
સર્વ ઉચ્ચાથને મળ્યા છે.)

સાહજી: કુટ કામોની વચ્ચે દેવોને
લાવવાની કરી જરૂર નથી. આદરેલી મુખી-
બીના પચાતાં દૂર નથી. દેવની દયાથી એક મક્કન
નીચે એકત્ર પધેકાં છવો, ખેસો, તમે મારે
ઉદ્દતપણના આધાતના ચોડા ધણા હિસ્સેદાર છો.

જીવ્યાજી: સારું થયું કે આપ આજે જ
પધાર્યા, આજે મંગળ તહેવારનું ખોજત છે,

પ્રજુએ જ આપને મોકલ્યા.

સાહજી: મરતાં સુધી અમંગળના થાય
નેનું નામ જ મંગળ તહેવાર, આખર વધારતી નથી, છે
એટલી મરતાં સુધી કાયમ રહે તો આપ અંબા બચતીનો
ઉપકાર. ચોખ્ખો વર્ગે હાથને જેલવારે પ્રસંગ પ્રાપ્તના થાય
એટલે જગ જગા. શુભ ચોપડીએ શરૂ થયેલું વચસતી
જીવન કંકુને આંદો પડું થાય એ જ કુદરતની કૃપા,

કવિ શ્રી અખીસાલ પાવલ

With Best Compliments

from

Sureshbhai & Co.

FANCY CLOTH MERCHANTS.

Mulji Jetha Market, Chandra Chawk, 8th Lane,

BOMBAY—2.

Telephone No. 27781.

Telegrams:

PITIMIL

Bombay-2.

Telephones:

Office: 33232

Mills: 84263

Rajratna Silk Mills

Manufacturers of all sorts of Superior
Rayon & Silk Fabrics

Mills:

Marve Road,
MALAD (West)

Office:

20, Navroji Sheth St.,
Thakurdwar, BOMBAY.

અહો! સુવરાજ, શું આપ આજે ઘેર છે? પાણી બનાવવા પધાર્યા નથી? સમરક્ષેરે સિંધાન્યા નથી?

શિવાઇ: આપની આગા થઈ કે મારે ન જવું તેથી અહીં જ છું.

શાદઇ: માયાપની આતા કોઈ માનવાવાચક વસ્તુ છે એ વાત આપ માનો છો કે? જ્યાં આપો, તમારા પિતાના ગરીર પર જેના વસ્ત્ર છે, કમર પર જેની તત્તવાર છેખો સગાને સ્વીકારો છો? કે!

શિવાઇ: છેલ્લુ ગામ મેં જંઘરાનું સમગ્ર બાંધ્યું હતું.

શાદઇ: ધરપશુની નહિ પડોસીની, ચોટી મિનપૂરના નહિ તો જંઘરાની બંડખોરી મારા હિય પ્રતાપને.....

શિવાઇ: હં, મદારાજ, આગળ બોદીને આત્માનો દોષ કમળો નહિ. આપનો ઊંચ પ્રતાપ આપ નોકર હોવાથી આપનો ન કહેવાય.

શાદઇ: કેમ ન કહેવાય? આખું હિંસ્યાન અને છે કે હું શાન શાદઇ.

શિવાઇ: શાદ તો મિનપૂરના સુન્નતાન છે.

શાદઇ: એટલે તમે મારી સત્તાને છેડવા માગો છો?

શિવાઇ: નહિ, ધરનીકંપનો ધકકો ધરની સાથે જ રૂડવા માગે છે. ઉપર કોનાં કોનાં મકાનો હમમ્યાં નેની તેને પડવા દોવી નથી. હું કોઈ બળ સાથે આથડવા માગતો જ નથી. માત્ર વચ્ચે આવનાર બળને ખસેડવા માગું છું.

શાદઇ: તે નહિ બને. પૂરો પ્રજંવ કરવા માટે મારું અત્યારનું આગમન છે. કાં તો તમારે કરેલાં કુર્મોની સમા યાચી મારી સાથે આવવાનું છે અથવા આપણા બેમાંથી એકનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી સમરક્ષેરે શ્રૂણવાનું છે.

ઉગ્રપાઇ: રાજપુત! તમારા જન્મતાનાં શબ્દો ક્રમક્રમનાં હલવા છે. જેણે તમોને મોટા કર્યા છે તેવું મોટાપણું તમારે સ્વીકારવું જ જોઈએ.

શિવાઇ: પૂજ્ય પિતાશ્રીનાં ચરણમાં સિર હોતારી અપરંપુ કરવા તૈયાર છું; જેણે મને પાળા પોષાને મોટા કર્યા છે તે મારું મતક માગી રોકે. હવન આપ્યું ને હવનવીલા સફેલી રોકે છે.

શાદઇ: પણ સ્વદેશના નામ પર શરૂ કરેલી બડખોરી છોડવા તૈયાર નથી. જે માર્ગ લીધો તે મરનાં સુધી કાયમ રહેશે? આત્માનો અવાજ એમ કહે છે કે અચ્ચામાંડવા દરમખોરો એક મધ્વર્તી રાજ્ય સ્થાપી દેશે!

શિવાઇ: કટાક્ષમાં પણ આપ બલિયની સહિત સર્જન કરી રહ્યા છો. આપ સમાન માર મહારથીઓ ભે મારી બાણુમાં હોય તો મારી તત્તવાર થકી રજપૂતધાનનાં બિલ બિલ રાજ્યોને એક જ નીચે લાવીને મારા સનિ-કોને હિંદીના દરવાજા દેખાડી શકવાની મારા હલ્કમાં અભિવાદા છે.

શાદઇ: રાજપુત શિવાઇ! ત્રાજ સવાસ જનાબથી મારા અને તમારા મરતબો જોખમમાં મૂકાય છે. અનુકુળતા હોય તો અક્ષીં રહેા, નહિતર મારા અને તમારા રસ્તા અત્રગ થાય. યાદ રાખજો કે તમારું સુવરાજપદ મારી ગળગીર પડતો હલ્ક, અને કુટુંબનો સંબંધ સર્વ ઉદ્દત જવાબથી નાશ પામશે.

શિવાઇ: મદારાજની આતા શિરોમાન્ય બંધુ બંધક છ-ત્રવ અક્ષીં આવો...કડું છું કે અહીં આવો.

ઉગ્રપાઇ: જા, મોટાપાઇ પાસે જવામાં બીક શાની? અને કહે કે પિતાજીની હામા માગે.

બંકાઇ: તેની કમર પર તત્તવાર બાંધી છે, તે જોઈને મને બીક લાગે છે.

શિવાઇ: આસાહેબ, સિદ્ધના બચ્ચાને જરા છું મૂક્યા જન, ફૂલ સમજીને પાળવાથી તો બલિયે સારા પગારની નોકરી શોધવા નીકળશે. તેને સમજવા છો કે એ કેસરીનો કુમાર છે. મરત હસ્તીના કુંભસ્થળ તોડવા માટે તેમનો જન્મ છે.

હમ્મપાઇ: બાઈની બીક ન રાખીએ. જનએ, એમને કહો કે પિતૃઆરાને તાબે થાય.

બંકાઇ: બાઈ, બંધક કહે છે તો આપ સમગ્ર જનએ.

શિવાઇ: સમજ આવી છે એ જ મુકડેલી છે. તમારી ઉંમરમાં હું સંપૂર્ણ સુખી હતો. અત્યારે તો મારી ધગશ કાં તો મને અથવા અરાક્ય શબ્દને સળગાવી દેશે. કહ્યુંટકની

આપને અમારા શો રૂમની મુલાકાત લેવા આમંત્રણ આપીએ છીએ
ધી ગ્રામોફોન કું. લિ. ધી કોલંબીયા ગ્રામોફોન કું. લિ.
ના ખાસ નીમાયેલા વેપારી

રેડિયોઝ

લીઝ માસ્ટર્સ વોઇસ, નેશનલ
એક્ટ્રા વગેરે... ..

-: ખાસ નોંધ :-

અમારે ત્યાં દરેક જાતનાં
ગ્રામોફોન, રેડિયોઝ,
હાર્મોનીયમ, વિ..
ખાત્રીથી ફરસત કરી
આપવામાં આવે છે.

ગ્રામોફોન

લીઝ માસ્ટર્સ વોઇસ, કોલંબીયા, રેલાડ
તેમજ ખાતરી લાયક નેશનલ, કલેમ

રેકર્ડો

લીઝ માસ્ટર્સ વોઇસ, કોલંબીયા,
ટવીન, હાન્ડસ્ટાન, મેગોફોન,
યંગ પ્રિન્સિપાલ વગેરે

બી. ડી. એમ. ગ્રામોફોન સ્વિચ્ઝ,
પ્રિટાનિયા, નીડલ્સ, રેકાર્ડ પ્લેયર,
સેમ્પલર વગેરે...

★

ધી પ્રિટાનિયા ટોકીંગ મશીન કું. (કલકત્તા)

૧૭૩, ચામ્પના બજાર રોડ,

મદ્રાસ

ટેલિફોન નં. ૩૦૪૬૫ (સુબધ)

" ૨૩-૩૦૩૫ (કલકત્તા)

૪૦૭, કાલ નદી રોડ,

સુબધ-૨

૧૮૪, ધરમતલા સ્ટ્રીટ,

કલકત્તા

તારવું સંસ્થાન :

ધી પ્રિટાનિયા ટોકીંગ મશીન કું. (કલકત્તા)

ટેલિફોન નં.

આત્મી માણેકના શુદ્ધ ગીની સોનાના
અવનવી રીઝાઈનના ઢાગીનાઓ

બનારસી સેલાંઓ, કાશ્મીર પ્રિન્ટેડ સિલ્ક સાડીઓ તથા
પ્રેક્ટિકલ નાયલોન-શીટિંગ

ઉત્પાદકોના નક્કી કરેલા ભાવે

રેમ્ડનું ગરમ કાપડ, જ્વાલીઅરનું રેયોન સુકીંગ, સાધનાતું આર્ટસિલ્ક કાપડ, શ્રીરામ, કિનીક્ષ મિશ્રેનું
દરેક જાતનું કાટન કાપડ, સાથેમદમ પદમશીની ઇમ્પોર્ટ્ડ કોકરી, ઇસ્ટન વોયના ઘડિયાળો, સાંજેની
સટકેસો, બીટ્રોસના કોકેસ, તથા રાંભરાણી ઝાપ સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં વાસણો, રીધમ હાઉસની રેડી
રેડીંગ નાયલોન સાડી, લકમે પરશુમસ, આર્ટ હોમના સેન્ડલો, બટવાઓ વગેરે

નોવેલિટીઝ, કેમેરા, ફિલ્મ્સ તથા બીજા અનેક ભેટસોગદોની ચીજો

ડાયા ભાઈ બ્રધર્સ :

જવેલર્સ-ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર

સેન્ટ્રલ ઓફ, સુબધ-૭.

ભારતી—કલ્યાણની તો વાત ન કરે. લલિતા, એક સાથે બધી ઉપાધીઓ નક્કર સામે જ ઉભી છે. કાંઈ જો બાહુ નહિ ચૂકવીએ તો અમારે આ ઝોરડી ખાલી કરવી પડશે. બોલ, આ જગનામાં બીજી રમ પણ મળવી કંઈ સહેલી વાત છે?

લલિતા—હા રે ભારતી, મને તો હવે એમ થાય છે કે હવે તમે કરશો શું?

મનહર—એમાં ચિંતા એવું કંઈ નથી. અમે તો અહીં જ રહેશું ને! કાલે બાઝવાગાને બોલાવી એના બધા જ રૂપિયા ચૂકવી દેશું. પચાસ રૂપિયાબાને દવાના મોકલી દેશું; એટલે વાત ખતી. બીજાઓનું તો જોયું જશે. કેમ ભારતી, બરાબરને!

ભારતી—તમે પણ શું આવી મસ્કરી કરો છો?

મનહર—મસ્કરી નથી કરતો, સત્ય હજીકત કહું છું.

ભારતી—હું માનું જ નહીં ને! કાલે રાતે તો પગાર ચોરાઈ ગયો, હવે કાલે પૈસા ક્યાંથી આપશો?

મનહર—ભારતી, સાચું કહું. આપણે ત્યાં ચોરી થઈ જ નથી.

લલિતા—શું કહ્યો છો?

મનહર—હા લલિતાબેન, પાંચ મહિનાનાં બાઝાંતો અને બાને મોકલવાના દવાના પૈસાનો અને પહેલેથી જ ખ્યાલ હતો એટલે હું પગાર જ ગઈ કાલે ઘેર નહોતો લઈ આવ્યો.

ભારતી—અરે પણ મનહર, જુઓને, તમારો કાલનો અજો પણ કતરાપેસો છે ને!

મનહર—હા, એ તો મેં જ હાથે કાનગોં હતો. પાકીટમાં પગાર રાખી એને હું મારા ટેબલનાં ખાનામાં જ મૂકી આવ્યો હતો. ટેબલની ચાવી તો મારી પાસે જ હતી.

લલિતા—તો તો ભારતી, તારે પેંડા ખવરાવવા પડશે. મનહરબાઈએ તો કમાલ કરી.

ભારતી—હું તો સાચું માનું જ નહીં ને! શું મનહર, સાચું કહ્યો છો. મારા સમ...?

મનહર—તારા સમ, ભારતી, ચોરી થઈ જ નથી, ચોરીનું નાટક જ થયું છે—લલિતાબેન, આપણે ત્યાં લેખુ દારોનો દર બીજી તારીએ દરોડો પડે છે. મારે આ બાઝવાગો અને માંદા બા, બને એવા મોટા લેણુદારો હતા કે મારે આમ કર્યા સિવાય છૂટકો જ ન હતો.

ભારતી—પણ તમે બગવાનનો પાડ મારો કે તમારા બીજા લેણુદારો સાચું માની ગયા છે. પહેલી તારીખની રાતે ચોરી થઈ તેથી બધાંએ સહાનુભૂતિ દર્શાવી.

લલિતા—એ બધું હવે તમે જાણો! મારે તો પેંડા જોઈએ, મનહરબાઈ. મન્યામાંથી પાકીટ કાઢો. પૈસા આપો ને પેંડા મંગાવો.

ભારતી—લાલો, ત્યારે લલિતાને મીઠું મોં કરાવીએ. (મનહર મન્યામાં પાકીટ કાઢવા હાથ નાંખે છે) બિ...ચા...રા કેવા સુકાઈ ગયા છે, હમણું તો!

મનહર—અરે...ભારતી...આ...શું...?

ભારતી—કેમ શું થયું?

મનહર—ભારતી, ચોરી તો સાચે જ થઈ લાગે છે, આ જો મારું મન્યું કપાઈ ગયું...

લલિતા—શુક્રકેઈ! ! !

ભારતી—ઓહ, ચોરીનું નાટક કરવા જતાં સાચે જ ચોરી થઈ ગઈ. (નિરાશ થઈ નીચે બેસી જાય છે.)

મનહર—હા, ભારતી, માડીની મીઠીએ નાટકનો દાટ વાપર્યો.

(અંતરથી પડે.)

શિશિર ભાદુરી

કલકત્તામાં નાટ્ય સંચાર નિવરણ સમુદ્ધ રીતે ચાલ્યા જ રહ્યાં છે. એક દિવસે આલમગીરનો નાટક હતો. આપેલીસાઈ કહે કે ભાદુરીનું બહુ પછડું. એ તો લેખકની વકીએ જોવાનો પાઠ બદલા એના મનમાં આવે તે છે. તમે જ જોઈને હાલે કે એ કથો પાઠ કરે છે.

પહેલો અને બીજો પ્રવેશ પૂરો થતાં મેં કહ્યું કે રેલે ક છે. રોલ પ્રવેશમાં એક વળી નવી વ્યક્તિ આવી. મેં કહ્યું 'આ જ શિશિર'! બધા એક એકબી ચરિયાવા! કઈ સમજ જ ન પડે કે કોણ ઉત્તવાદ છે.

પછી એક દરખમાં બીજા પહેલમાં અમે રમણ બાંધી જુવાન એરેંગેલ આગે, દારોને નશામાં પડેલે જ કરવાનો વખર બેઠો હુકમ આપ્યો મેં ચાલ્યા ગયો. વીજળીની ગણે બધી સંચનાઓ અપાઈ, અમલમાં મુકાઈ ને એક અક્ષર મેટ્રોથી તો નીકળ્યા જ નહિ! એના પૂર્વ થતાં તે એકાઉન્સે 'લાલો! લાલો! પેકાટી. ભીડી તાળીઓથી વધાવી લાધી! આપણે તો બાધા જેવા બધાને એવા જ રહી ગયા! આ શિશિર ભાદુરી! એણે ક્યું શું ને છતાં છક કરી ગયા.

મી ચન્દ્રવન મહેતા દૂત (બાંધ અઝરેયાંમાંથી)

થિયેટર યુનિટના
સર્જન, શિકરેપા-
અરકૃતકયુવિયસ
મિ. અ. રતુ. એફ
દરય

★

આ નાટકની રજૂ-
આતની વિશિષ્ટતા
એ હતી કે ડોળ
જન પાસે મો-
અપ હરવામાં
અપાયો ન હતો
જેથી તે પાસેનાં
સુખભાવો રૂપ
પણ અને તારણ
રીતે મેળ થયાં.
દતાં

★

ગુજરાતી નાટ્યકલાનું

ઐતિહાસિક દર્શન

લેખક :

શ્રી હરિલાલ મૂળશંકર મુલાણી

આપણા લઘુપ્રતિષ્ઠા નાટ્યકાર કવિ શ્રી મૂળશંકર મુલાણીના પુત્ર શ્રી હરિલાલભાઈ આ લેખમાં નાટ્યરસ ઉપરાંત ઐતિહાસિક કમભાસા અસ્ત રીતે રજૂ કરે છે

સ્થળ : સ્વર્ગમાં દેવતાઓના નાટ્યગૃહ અનમુનિનો બાગીચા,

પાત્રો : પાત્રો, અનમુનિ, નારદ

અનમુનિ : દેવતાઓનાં મનોરંજન માટે નાટ્ય જેવી અદ્ભુત કલાદેવીનું સર્જન કર્યું. તેને તો આજે યુગે વધી ગયા. એ દેવીને પછી અધ્ધારમિત જાનપદ્ધતિમાં મોક્ષી એમનાં યજ્ઞનમાં આધુર્ય રેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને પણ આજે સેંકડો વર્ગો વધી ગયા. આજે મારું મન ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે; એ કલાના વિકાસનું ઐતિહાસિક વિગદર્શન કરવા. એ ઉદ્દેશથી મેં શ્રી નારદમુનિજીને યાદ

ક્યાં છે તે પધારતાજ હશે. (નિપથ તરફ જોઈ) અહો, આરી પહોંચ્યાને શું !

નેપથ્યે નારદમુનિનો અવાજ : (ગાતાં આવે છે) બજ મન નારાયણ નારાયણ નારાયણ ! નારાયણ બજ પારાયણ—બજ નારાયણ

અનમુનિ—પધારે પધારે મુનિરાજ, આપના દર્શને આનંદ થયો.

નારદ—આપ તો ગુરુવર્ગ છો. મારા પ્રથે વિવેકનો અભિરેક ન થયે.

અનમુનિ—માહાત્મા બગવાનનાં મનનું મૂર્તસ્વરૂપ આપ છો. તમારું સન્માન એટલે બગવાનનાં મનનું સન્માન. એટલે વિવેકનો અર્થ જવાસ્થાને ચોગ્ય જ છે.

નારદ—અરુ. એમ પ્રસન્ન થાઓ. હવે બને યાદ કરવાનું પ્રયોજન કરો.

અનમુનિ—આજની સુષ્ટિમાં આપણે નાટ્યકલાદેવીને મોક્ષદાયે આજે સંક્રાંતિ થઈ ગયા. આટલા કાળમાં એ દેવીની સ્થિતિનું વિદગંધાવધોદન કરવાની વિચારસા ભગી હો એટલે આપનો સાથ શોધ્યો.

નારદ—બધે બધે. નાટ્યકલાની પ્રગતિની ઐતિહાસિક વિચારણી શ્રીમતી વિચરેખાએ તૈયાર જ રાખી છે. એ વિચેખાં સહજનર્મજ કંઠાથી આપણે સહજ પાવે

“કામ-લતા”માં શ્રી બાહુલાલ અને શ્રી મૂળશંકર

"KEY PORTION OF THE WORLD'S
BIGGEST PATTERN OF ITS KIND—OUR
LAYING OF THE 96 WELDED STEEL
WATER MAINS FROM VAITARNA TO
BOMBAY MUNICIPAL CORPORATION.
TOTAL LENGTH OVER 52 MILES".

FOR DESIGN, FABRICATION AND
ERECTION OF STRUCTURAL STEEL WORK,
INDUSTRIAL PLANTS,
WELDED OR RIVETTED

Consult

Structural Engineering Works Ltd.

Managing Agents

Bhagat & Sons Limited.
Engineers

Specialists In

Pipes of any diameter, Pen-stock, Pressure Vessels, Transmission Towers, Cranes, Aeroplane
Hangers, Spinning and Weaving Mills Structures, Factory Buildings, Bridges, Power
Houses, Storage Tanks, Chimneys, Masts, Pylons, Gasholders, etc., etc.

Also

SUGAR, OIL, SDAP, PAPER, CEMENT AND
OTHER INDUSTRIAL PLANTS

Works No. 1
Fort Road, Wadala Bombay 31.
; Grams :
"STRUCTURAL"
Phone: 62741-62742

Regd Office:
Prospect Chambers,
Dadabhai Naoroji Road,
Fort, Bombay 1.
Grams: "BHAGATSON"
Phone: 3D167

Works No. No. 2
Bombay-Agra Road, Near
Milestone 20, Mulund
(Thane Dist.)
Grams: "WELDSTRUCK"
Phone: 67981-67982

રૂપે એ ભોંટ શક્યું, આવો આપણે રંગમૂર્તિના પ્રેક્ષકરૂપે બેળીએ,

જુઓ અહીં નાટ્યકલામાં રસ લેનારા એ દેશીના બંદનો અને સેવકો આમંત્રિત થઈ પ્રેક્ષક રથાને બેસા છે.

(ખાનું સુખાસને બેસે છે.)

(દેવતાઓની રંગભૂમિ આટોનો સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત પડો હડી નય છે. સ્ટેજ પર આધારમ થી ધીરે ધીરે વિકસતો સૌમ્ય પ્રકાશ દેખાય છે. તેમાં મધ્યમાં ભક્તિનાયકોની સુંદર મૂર્તિ દેખાય છે. કંઈક મધુર સંગીત સાથે નૃત્ય શરૂ થાય છે. અદ્ભુત સ્વર્ગીય નૃત્ય ધીમે ધીમે શરૂ થઈ નૃત્ય પરાકાષ્ટા પર પહોંચે છે. શ્રમિત નાટ્યકેવી નૃત્યને અંતે મધ્યવર્તી આભાસ પર બેસી નય છે અને ભરતમુનિ તથા નારદજીને પ્રણામ કરે છે)

ભરત—અદ્ભુત! સુંદર, હજી પણ મારી કક્ષા છપિન છે અને એનામાં પ્રેરણા અને પ્રાણ છે આણી આનંદ થયો.

નારદ—હવે ધર્મકાસદર્શન શરૂ થાય છે.

(નાટ્યકેવી ધીરે ધીરે હટ છે અને આગળ આવે છે)

નાટ્યકેવી—આયભૂમિ પર કક્ષાનો વિગ્રહ સાધવા ગુરુજી ભરતમુનિએ મને મોકલી. આજે સંક્રાંતિની મારી સાધના અને સિદ્ધિનું ચિત્ર રખૂ કરે છું દેવ, જુઓ—

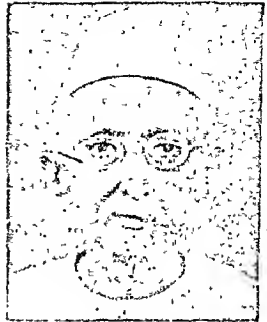
દશ્ય રહુ

(સિંહસાવળના ફાંતે બસ્યેલો ભરત દેખાય છે ત્યાં દુષ્યંત આવે છે અને અતિ વાત્સલ્યથી તેના તરફ આકર્ષાય છે. ત્યાં દ્વાપરી વંશી શરૂ થવા આવે છે સ્વામીને ભેટ પહોં પડે છે. ભરતને તેણે તેના પિતાને આજે છે આગમમાંથી પુષ્પશુદ્ધિ થાય છે. કવિ કાલિદાસ શામ જોગ સાથે પ્રવેગી આ દશ્ય આત્મસંતોષથી ભેટ રહે છે. પશ્ચિમ તરફથી એક જમન શાસ્ત્રી આવે છે. આ દશ્યને મુગ્ધ બની જાય છે. પછી કવિ કાલિદાસના હાથમ થી શાકુંતલનું સુંદર લલકરે તેના પાનાં ફેરવી ભેટ પોતાને માથે એ પુસ્તક મૂળી ઉદ્ઘાસથી નાચે છે ને જોડે છે. “અદ્ભુત અદ્ભુત!!”)

(દરમિયાન નાટ્યકેવી ગ્રાસતાં નય છે)

નાટ્યકેવી : આ મહાકવિ કાલિદાસનું સર્વજ્ઞેષ્ઠ નાટક શાકુંતલ. પ્રભુપસનાધીમાં અગ્રજ્યે શિક્ષા પામેલી નિર્દોષ શકુંતલા પત્ની વિપત્તિનાં વાળ હડી નય છે ને એ પુત્ર : પોતાના સ્વામીના સ્નેહાદરને પામે છે અને તેના હૃદયે જન્મે છે તે આ બાલકુંવર ભરત જેણે આખા આયર્ષવર્તને પોતાનું નામ આપ્યું— “આરવર્ત”! અને આ સ્વયં કવિકૃતગુરુ કાલિદાસ!

કવિ શ્રી મૂળશંકર મુલાશ્વી

કવિ શ્રી ગૌરીશંકર વૈરાટી

કવિ શ્રી પ્રભુભાસ દિવેશી

With
Best
Compliments
From
Ramkrishna Oil Mills (Private) Ltd.
DARUKHANA, BOMBAY-10

The Kathiawar Wool Supplying Agency

200, Abdul Rehman Street, Bombay 3.

Selling Agents For: THE NAGPAL WOOLLEN MILLS, BOMBAY.

— Branches: —

DELHI ADD.

KATTRA MITHANLAL

Sadar Bazar,
Delhi-6.

CALCUTTA ADD.

59, Cross Street,
Calcutta-7.

Dealings in NAGPAL'S Dyed & Grey Knitting Woollen Yarn

Nagpal's Special Brands:— Revolver—Baleon — Sword — Vijay — Yankee—
Nobnia — Crown — Blue-bird — Shepherd — Phonograph — Pan & Lucky
Ball.

Pan & Lucky Ball.

અને એની કલાની દૂર કરતા આ રાગ ભોજ ! અહા, કેવી એ કલાસિદ્ધિ કે જેનાં દર્શનથી દૂર પશ્ચિમના જર્મન શાસ્ત્રી “ગેટે” પણ નાચી ઉઠે છે ! હવે જુઓ—

‘દરય બીજી’

(અવકાશમાં પરાક્રમથી આશ્રય ખાવેલા રામ તેમને પોતાના પુત્ર ત્યાગી પ્રસન્ન થયેલા જિજ્ઞાસુ, સ્વામીદર્શનથી કુતાર્થ થયેલ સીતા પુનઃ પુનઃ અગ્નિ પરીક્ષાનો પ્રસંગ ઉભા થતાં ગાંધીને માતાને સહ કરે છે “ભગવતી વનુષેરે દેહી મે વિરામ્” અને પુત્રી કામી તેઓની મા-બાપનો સીતાને દેવા આગે છે એ દૃશ્ય ધીરે ધીરે વિશાળ થતો ભવચૂતિ પ્રવેશે છે)

કાલિદાસના સમકાલીન આ મહાકવિ ભવચૂતિ પોતાની સંપત્તિ કલાકારો અને કવિઓમાં ભૂંટાવી દઈ એક બિખારીને મોતે આનંદથી મરનાર એ મરત કવિ પોતાની અભચૂતિ ઉત્તરરામચરિતની સીતાને નિદાળી રહ્યા છે. અહા ! ક્યાં એ સમર્થ નાટ્યકારોનો જમાનો અને ક્યાં આ આપણો સમય ! વચ્ચે વધી ગયો એક અધકારમયો ભાગી કાળ ! રહેજોનાં આક્રમણો ! મોગસોનો ઉદય અને અસ્ત રાજાઓની શૌર્યગાથા-કોટારી કાળ-પરંપરા-દેશ-સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાના-મરાઠાઓનો ઉદય અને અસ્ત-અને અંગ્રેજોનો ઉદય અને વિદાય, એ આખા અપારખતમાં

છત્રવિજયમાં શ્રી મૂળજી પુરાણ

રામાયણમાં શ્રી સૂરનારામ

ક્યાંક ક્યાંક તારતીયા સમા પ્રયત્નો નમકી નય છે. અને હું તો દોષ અનુભવ નિશ્ચેષ્ટ સુપ્રત્તાવચ્ચમાં પડેલી દેખાડ છું—એ મારી બાંધ ઉઠે છે આશરે ત્રણ સદા પહેલાં, અને ધીરે ધીરે દિગ્વિચાર થાય છે—પૂર્વમાં “ભગવા”, ઉત્તરમાં “રામચીત્રા”, ગુરુરાતમાં “રાસ લીલા” અને દક્ષિણમાં “પોવાડા”.

(અહીં ચાર દૃષ્ટિ એક સામસા દેખાય છે : ૧. જગાળી ભગવાનું એક દૃષ્ટ, ૨. રામચીત્રાનું એક દૃષ્ટ, ૩. રાસ-લીલાનું એક દૃષ્ટ, ૪. રામચીત્રાના પોવાડાનું એક દૃષ્ટ.

અને એથીએ એક ડગલુ આગળ વધી ગુરુરાતમાં માતાની આરાધી સુદ મનોદંવન માટે વેશધારીની એક આખી નાતજ ઉભી થાય છે ને તે ગામેગામ ફરી “ભગવા”નાં વૃદ્ધથી જનતાતુ મનોદંવન કરે છે.

(અહીં ભગવાનું એક દૃષ્ટ દેખાય છે)

મને દુઃખ થાય છે, કેવા આદર્શ સેવી અને આશાખરી હું પૃથ્વી પર આવી. કાલિદાસ, ભવચૂતિ, બાણુ અને હવે જેવા સમર્થ કવિઓએ મને કેવી દિગ્વિ પ્રતિભા આપી

Dharamsi Morarji & Co.

—: Managing Agents :—

THE DHARAMSI MORARJI CHEMICALS COMPANY LIMITED.

EXTENSIVE CORRESPONDENTS IN INDIA

M/s. TEXAS GULF SULPHUR CO. INC., NEW YORK.

Sole Selling Agents in India

Ms. Societa Per Il Commercio Di Fertilizzanti Azotary Italy,

&

M/s. Societa Montecatni, Italy

For Nitrogenous Fertilisers

"Prospect Chambers", 317/21, Dadabhoy Naoroji Road, Bombay-1.

Tel: 38083

Gram: "KAMKARO"

To Make The Good Earth Better

Good, Fertile Soil is the greatest of all material resources—source of food, support of all life.

But each Crop takes from the earth Nitrogen, Phosphorous, Potash and other elements. Unless there are replaced the soil becomes exhausted.

Fortunately, our Superphosphate and balanced fertiliser mixtures help the farmer to keep the soil forever fertile.

This is one of the basic ways that our Company, through Chemistry, helps to make fuller use of man's material resources.

ASK US FOR EVERYTHING IN ACIDS, CHEMICALS AND FERTILISERS

The Dharamsi Morarji Chemical Co., Ltd.,

"Prospect Chambers",
Dr. Dadabhoy Naoroji Road,
Bombay-1.

ને આજે મારી આ અંગેગતિ ! ગુરુપદ બનનામુનિ
'હવે તમને મેં પણ કેમ બનાવી શકીશ !

(હેયુ' બરાહ આવતઃ મૂર્ધા ખાદ્ય પટે છે નારદમુનિ
એને સાંત કરે છે)

નારદ—શાંત શાંત ! સ્વસ્થ સ્વસ્થ ! વાંસે મહાગુરુ
રિતમુનિ અહીં જ બેઠા છે. ગુરૂનાં પિણીનીકરણ અને
અંગવાનમાં કસાઈ, રૂંધાઈ ગયેલી તારી કસા માટે વાંસે
નાટયેલી !—તું જવાબદાર નથી. પણ તને બેઠા તારી ગુરુ
માવનાને રક્ત કરવા જ તણે એ જ્ઞાતિના જન્મ થયો,
એને તું અધઃપાતનું કારણ મણે છે તે બોલક વર્ગના
જન્મમાં જ હૃદયે નાટયતત્વને બળ આપવાનું
એક ગુપ્ત બીજ મૂક્યું છે એ તને આગળ સમજાવે,
અને તો તારી એકતીથી ન પહોંચી શકાય એમ સમજ
તને એ સહચરી મળે છે. એક પૂર્વમાં જઈ ગિરીશ,
દિગેન્દ્ર અને રવિન્દ્રનાથ જેવા સમર્થ નાટયગ્રામીઓ
અને બાહરી જેવા સમર્થ દ્રશ્યકારોથી અંગનાટ્ય-
શૃમિનો વિકાસ સાધે છે.

(આવી એ મહાનુભાવોના દર્શન થાય છે એક બીજ
સહચરી દર્શીઓમાં જઈ, આડિલકર, ચડકરી, કેલકાલકર, વરેકર
જેવા સમર્થ નાટયકારો અને ગણપતરાવ ખાડસ, બાવગાંધર્વ,
પેકાકર, ચાફેકર અને રતુનાથ સાવકર વગેરે કલાકારોનો
સાથ મેળવી, મરાઠી રંગભૂમિને વિકાસે છે આઠી એ
મહાનુભાવોનાં દર્શન થાય છે).

એ ગુરુદાનનાં બોલકવર્ગનાં બનાઈદાનને સન્માન
ારી જાય છે એક વૃદ્ધ ગુરુ/ર સાદાર શ્રી રણછોડખાઈ

કવિ શ્રી હરિહર દિવાના

શ્રીમુત હરિહર પુરુષોત્તમ સેવક
(દિવાના.)

ઉદયરામ ! એનાં લલિતા દુઃખદર્શકથી નાટયક રંગ
ઉદારનો પાયો નખાય છે. અને એ કૃષ્ણવાદીના મળી
રમ્યા ત્રણ સમર્થ નાટયકારો પ્રકટે છેઃ મુખર્જનાં
મળારકર મૂળાણી, અમદાવાદમાં ડાહ્યાબાઈ ધોળાશાહ,
મોરબીમાં વાષળ આશારામ ઝોઝા. એમનાં દર્શન કરી,
તારાં નવજીવનની ઢીવાના ઉદ્દેશકથી આત્મા તૃપ્ત કર.
(ચાર મહાનુભાવોઃ ગુર્જરવિદ્યાના આધુનિક ચાર આદિ
નાટયકારોનાં દર્શન થાય છે. રણછોડખાઈ ઉદયરામ, મૂળાકર
મુલાણી, ડાહ્યાબાઈ ધોળાશાહ, વાષળ આશારામ ઝોઝા).

નાટયેલીઃ ધન્ય પ્રભો, મારી સાધનાના આધુનિકાવર-
કાળની ઉઠા જતારી તમે મારા તૂટી પડતા આશાદાનને
નવું બળ આપ્યું છે. મારાં નવજીવનના પ્રથમાધાનને

— કવિ શ્રી જામન

*With
Best
Compliments
from*

**SALZGITTER & JOLLY PRIVATE LTD.
BOMBAY**

પ્રજામ. (આરેયને પ્રજામ કરે છે.) દરે જુઓ મહાનુ-
ભાવોની કૃતિની અમરૂનિ સમાં દખો:—

દશ્ય

(બાહ્ય રેશે નજ પોતાની રમેશ કરે છે—તેનાં
મે બાગકો કરમાં જુએ છે અને દમજની પાશની બોયે
મેથ રહે છે, એ લોકોનાં મુખદ મિલનનું કાચ જનનાર
સામ જાણખું સુનુષ દરેયથી આ દશ્ય મેથ રહે છે.

એક આખૂ રણજોડખાઇ પ્રમત્ત થઇ જુએ છે).

નાટયદેવી: અસવના નમાનામાં રાગઓ અને
રાગીઓ પથ કેવા કસોટીકાળમાંથી પસાર થતા તેવું
આ મરસ કલાકરણ છે.

(દશ્ય: નીચેનાં વર્ણન પ્રમાણે)

નાટયદેવી: વિક્રમના દરબારમાં નિર્દોષ સતી સાગીત

સિતલદીશામાં મારેતર ચીકમ

સુખી કે દુખીમાં શ્રી રાતિ માસ્તર

અથ કતમ્મ ખીચરિત્રનાં પ્રતીક સમા એ કુંવરેની રાગકુળને
બેઠ આપની આ છે ગાળી રંગા તેના મે કુવર સાથે. આ
ગાનવન (વિક્રમજરિત્ર) આ ગાન વિક્રમ અને તેની
રાગી, અને રાગી બહેન પેલી ચકાર અને અખરાક ધંદુ.
દવાચકરબાઇ સામ વિક્રમ તરીકે, જોસાસામ મહારાણી
તરીકે, આપુલાસામ યજ્ઞતન તરીકે, જયસંકરબાઇ
(મુક્તમાત) ગાળીરંગા તરીકે અને ગોવિંદ ધંદુમતી
તરીકે કેવાં શેભી રવાં છે! એક આજુથી હેરાસાસામ
અને જીજી આજુથી મુખસંકરબાઇ જુજસાની નાટક કંપનીને
ખજવન આપી તેની જાહોજાહીનો દશકો બેસાડનાર
અ જોશપ્રિય નાટકનો મુખદ અંત બેઠ રવા છે.

(દશ્ય-રેખસો)

☆

(સોળાવેલીનું રહું દશ્ય)

નાટયદેવી: આ છે ક્રિષ્ણી ગલાબાઇ ધોળશાજીનું
કોશપ્રિય નાટક વીજુવેલી. આપકમાં અને આપકમાં
ખરેતોની આ કથા એ જમાનામાં ખૂબ જ કોશપ્રિય અથ
હતી. તેનાં ગીતો પણ ઘેર ઘેર ગયાતાં.

(વિષય બાઇ રાવાબાઇ આત્મસતોપથી આ દશ્ય
મેથ રવા છે).

Mehta Motor Stores

IMPORTERS & WHOLESALEERS

AUTOMOBILE, INDUSTRIAL, ELECTRICAL, BATTERIES, HARDWARE,
GARRAGE TOOLS, BALL BEARINGS, V. BELTS ETC.

Banji Nivas
497, Sardar V. Patel Road,
BOMBAY 4.

Cable. METAMOTORS.

Phone: 42456.

Grams. DIGNIFIED

Phone: 34454

P. L. Bhatt & Co.

DIRECT IMPORTERS & WHOLESALE MERCHANTS

of

M. S. Angles—Bars—Beams—Channels—Sheets—Galvanized Sheets—Plain and
Corrugated—Box Strapping, Wirenails—Shaftings—Tinplates, etc.

104, Apollo Street, Fort,
Bombay-1.

(દશ્ય: ચંદ્રદાસને અગીયામાં સૂરેશો ભેઠ
ગોહી પડતી વિષયા)

નાટ્યદેવી: . અહીં વાઘછબાઇનાં શોષપ્રિય નાટક
ચંદ્રદાસનું એક દૃશ્ય આપ્યું છે, ચંદ્રદાસ પર મોહી
પેલે વિષયા પ્રધાનની કપટ ચિત્રીમાં “વિ” આગળ
“યા” ઉમેરી પોતાનું સમર્પણ કરે છે તે કુંવરને અચાની
શ્રે છે તે દૃશ્ય. આમાં સમગ્ર પાત્ર મૂળછબાઇ ઓગળા
બળવના અને સ્વેષક હતા વાઘછબાઇ ઓગળા. જુઓ
અને આ દૃશ્યને સંગ્રેમ નિહાળી રહ્યા છે.

નાટક: (બરતસુનિને કોમી) આધુનિક યુગરતની
નાટ્યના અદ્ભુત વિકાસના કાર્યધારો આ ત્રણ મહા
કવિઓનો આપને પરિચય થયો. તમમગ ત્રણ ચાર
દાયકા સુધી યુગરતની અને મુંબઈ યુગરતનાં વસતી
તમામ પ્રવૃત્તિ એકધારે રસપાન કરતી યુગરતની
નાટ્યસાહિત્ય અને કલાને ઉત્તર કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો
છે તે તેમને કોઈ પણ દેશના પ્રથમ પંક્તિના
નાટ્યાચાર્યોની દરોજમાં મુકવા સમર્થ છે. એમને જે
કલાકારોનો સંપર્ક સાંપડ્યો તેમાં અદ્ભુત કેશવ નાયક,
દ્વારકાકેશવ મૂળછબાઇ, વાપુલાલભાઈ, નયશકરભાઈ
(સુદરી), મોહનલાલાજી, ગોપાળજી, વિદ્યુતભાઈ, ચૈત્રામજી
જાનક, દોરામજી મેવાલાળા, મૂળજી મુશાક, મૂળજી મામા-
પ્રાણુમુખ. એડિપોલો, પ્રભાશંકરભાઈ, મા. દિગ્મત,
મારનર નિકમ, મા. પરશોતમ, ભાઈ રતિલાલ અને
રતિલાલ પટેલ સોરામજી ઓગળા જેવા અને એ દરોજ-
નાજ બીજા અનેક સમર્થ કલાકારો હતા. કુછ, દીનશા
બચ્ચભાઈ જેવા સમર્થ ચિત્રકારો હતા અને વાડીલાલભાઈ
જેવા સમર્થ સંગીતકારો હતા—એ સર્વે પોતાની રચના
સિદ્ધિનો ઇનિહામ ભેઠ રહ્યા છે.

(રંગના પાર્શ્વભાગમાંથી રંગીન પડો ખસી બંધ
મહેડ પટ (રેફીન) પર આ ઉપર ગણાવેલા સર્વે મહાનુ-
ભાવોના ફોટા દેખાય છે.)

નાટક: મહાનુભાવોએ જે નાટ્ય મમ્મદી સરગમી
તેમાંનાં કેટલાંક તે અર્થગ્રંથેન પ્રગટાવી ગયાં છે. મળયોકર
મુજાલીનાં અભ્યંત્રમુકારી, વિશ્વચરિત્ર, સૌભાગ્યસુદરી, જુગલ
જુગાદી, કામલના, નંદનગીરી, કૃષ્ણચરિત્ર, દેવકના,
પસંનપ્રભા, પ્રતાપનકમી, આપોદય, એકજ બુલ, અને વિશ્વમ
અને સુનિ, ગણાભાઈ પોતાનાં વીણાવેલી, હૃદયસ્પર્શ
અશ્રુમનિ અને વાઘછબાઈ આશાગમ ઓગળાં ત્રિવિધમ,

ચંદ્રદાસ. બર્તહરિ વિશ્વવિજય, બગદેવ પરવાર. એ નાટકો
બીજી કોઈ પણ ભાષાની દરોજમાં પર્યવ્યંબ બતાવી
શકે તેવાં છે. એ પેઠીએ તપાસ કર્યાં તે કવિઓ અને
કલાકારોમાં વિભવશંકર કાળીદાસ બટ, એમનાં શારદા
વિજય. નવજકુમ્ભ અને રામરતન—તિલકકુમાર અને
મોહિની શાન્વા, રઘુનાથ જ્ઞાનન: બુદ્ધદેવ અને સ્વકુમારી
શાન્વા, છાંટાલાલ રૂપદેવ એમનું પ્રીપદી અને સન્વાસી
શાન્વા. અને કવિ ચિત્રકાર રૂપદેવ જંરેરચંદ શાહે
એમનાં શોષપ્રિય ગીતોવાળાં માત્રનીમાધવ
મુકદેવજી વિગેરે નાટકોથી—નાટ્યસમૃદ્ધિમાં એમણે કાળો
મોંઘાવ્યો. પણ એ સૌથી મદત્તનો કાળો તો એ કવિ-
ઓને ભાગે ભળ્યો છે. કવિ શ્રી પ્રમુજાલ દિવેદી અને
કવિ શ્રી મણીલાલ પાગલ. અક્ષરિ રઘુનાથ જ્ઞાનમદનાં
ગીતો સાથે આ કવિ ત્રિપુરીએ ૧૯૨૦થી શરૂ થયેલા
ત્રણ સાડાત્રણ દસકા સુધી પોતાના નાટકોથી
યુગરતની રમજીમને અવનવી વેશભૂષાથી, નિરનિરાળાં
રસસાહિત્યથી અને વસ્તુવૈવિધ્યથી પોતાં અલિન રાખી
તેમાં કવિ પ્રમુજાલ દિવેદીનો યુગ “લઠમોકાન”નાં નાટક
અરજોદયથી શરૂ થયો અને કવિ મણિલાલ પાગલનો
યુગ આર્મ’તિકનાં રા’મોડગિકથી શરૂ થયો. શેઠ
વાડીલાલ શાહ અને શેઠ નકુનાઈ કાળુભાઈ શાહે એમનાં
નાટકોને રમમય પર મુક્યાં. તેમાં ખાસ હૃદયસ્પ-
ર્શીય છે. કવિ મણિલાલ પાગલનાં રા’મોડગિક, રાગ
શાહજી, સળગતો સસાર અને કવિ પ્રમુજાલ દિવેદીનાં
શંકરાચાર્ય, સસુદયુષ્ત, શાલીલાદન, પૃથ્વીરાજ, વડીલોના
વાંકે, સંપતિ માટે, સમોપાર, વિધારાર્થિની ભારતી વગેરે.
બીજી બાજુ કવિ મુગશકરનાં ભાગ્યોદય અને એક જ
જૂલથી પ્રકાશમાં ચમકી કહેલી રાયવ નાટક મંડળીએ
કવિ જામનનો હાથ ઝાલ્યો અને જૂલનો ભોગ, એમાં
શું કે, રાગરમત, એ કાનો વાંક, લક્ષ્યધન, પ્રવાસી વગેરે
નાટકોથી રંગમુખિ વિખરિત થય.

વચ્ચે ધૂમકેટ શો ચમકી ગયો એક સિતારો તે કવિ-
વિનાકરે બેરીસ્ટર. કવિ મુગશકર રાયવ નાટક મંડળીમાં
હતા ત્યારે વિનાકરનાં સ્નેહચરિતા, મત્તવંસરી, વગેરે
નાટકોએ મુંબઈ યુગરતની રંગમુખિ ગમતી મૂકી હતી.

નાટ્યદેવી: ખસ—! હરે ખસ—! મારો એ તપતા
મૂલનો મધ્યામ્નકાળ અસ્ત થતો દેખાય છે. દશકાઓથી

Jayantilal L. Gandhi

243, Argyle Road, Bombay-9

IMPORTERS AND STOCKISTS OF ALL KINDS OF WIRE AND ROUND
BARS, M. S. ANGLES, GALVANIZED, CORRUGATED SHEETS,
G. I. PIPES & HARDWARE ARTICLES

/ also ?

/ Contact with '

Bombay Woven Wire Netting Works

For your requirements in all kinds of Galvanized Copper and Brass Wire
Nettings and also Hexagonal in all sizes

જોગવાતને મળવાની સંદરે નાટક કંપનીમાં વિલીન થતી દેખાય છે.

કવિ મુળસંકર ક્ષેત્રસંપાસિ સે છે અને છોટાસાહબાઈની મુંબઈ ગુજરાતી બાપુવાસનાઈ વેચાતી લઈ લે છે. છોટાસાહબાઈ મોરબી ખરીદી સે છે પણ થોડા વખતમાં જ મેઘરી થીએટરને નવું ચણવાના કમળથી દબાઈ મુંબઈ છોડે છે. અમદાવાદમાં એએ દેહ છોડે છે ને કંપની વીંખાઈ જાય છે. બાપુવાસનાઈએ ખરીદીથી મુંબઈ ગુજરાતી નાટકખંડણી ગુજરાત, કાશિયાવાડનો પ્રવાસ ખેડતી છેવટે વડોદરા જઈ બંધ થાય છે. રાયલ નાટક મંડળી કવિ જનમને લઈ ગુજરાત, કાશિયાવાડ કરાંચી ફરે છે અને સોરાષ્ટ્ર કાવંકું 'મનુ' થતાં ધરારમાં એ કંપની વિલીન થઈ જાય છે. નદુવાઈ કાઠુબાઈ સાહ જતાં એમની આર્થનૈતિક પણ સકેલાઈ જાય છે. જનમને પોતે ઉભી ફરેલ કંપની પણ લાંબી ટકતી નથી. સમય નાટ્ય પુરુષાર્થનાં પ્રતીકશી એકમાત્ર જીવતી રહે છે દેશી નાટક સમાજ. જે રોક દરગોવિંદદાસનાં અપસાત પછી વડી પડતી નથી પણ ગં. સ્વ. ઉત્તમચક્રવીરજીની ડાયામાં મેનેજર બાઈ મણિબાઈ, કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી અને વડાદાર કલાકારોના સહકારથી હજીએ ટકી રહી છે-એ એક જ નાટક કંપની અને ધરાવી જીવિત રાખે છે લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ. એહ એહ-માડું બંધ બળ જાગે આશુ જાય છે. બંધું તેજ જાગે હરાઈ જાય છે.

(અંદરથી એક સાબી સંભળાય છે)

"મનુજ નડીં જવવાન હય, સમય જડા જવવાન કામે અજુન લૂંટીઓ, એલિ ધનુડ એલિ આણુ."

નાટ્યદેવી : હા ! સય ! સય ! આ મારી પડતી દયામાં અપહાસ્ય ફરી મને દ્યારી રહી છે મારી ચોક્કસ સિનેમાશ્પિત ! મારાં જ નાટકોમાંથી કપવા લઈ આજળ વધે છે ને મારાં જ સાધનો અને શસ્ત્રો વડે મને મદાત ફરી જનમન રંજન ક્ષેત્રમાંથી મને દ્યારી રહી છે એ સિનેમા અને મોવિપટની અવનવી ઝલક ! હાય-હું શું ફર ? કેમ બચું ? એ ગરૂદેય હવે હું જીવી શકીશ નહિ.

બરમસુનિ : શાંત, બેટા શાંત તારો વાળ પણ વાંકો થવાનો નથી. જો, તારી પ્રતિષ્ઠા પહેલાંના જેવી જ છે. જાગૃત, સુદર, સુરેખ સ્થાપના- માટે, ગુજરાતી રંગ-બિમ્બો શનાઈદી મહોત્સવ ઊજવાઈ રહ્યો છે. જૂની પ્રણયિની રંગભૂમિ સાથે આ નવચોદિયા યુવાનો, એકસાથે મળી, ખબેખમાં મેળવી ઉત્સાહપૂર્વક ખાંથી સજ્જિત થી

ભર્તૃહરિમાં રાજ ભરથરી તરીકે શ્રી મુળજીબાઈ એના

રમખામિનું નવમર્જન કરી દેવા છે. આ જો, "અક્ષા બેલી" અને "સ્નેહનાં ઝેર" એ નાટકોના અભિનય, દિગ્દર્શન, સંલિપેશ અને પ્રકાશ આયોજનમાં નવી ઝલક છે. એ પછી આવે છે... "શંભુમેળો"; કાળના વાયરા માને ટકવા મથી મહેન જૂની પ્રણયિની સાથની રાખવા મથી રહેલ શ્રી દેશી નાટક સમાજનું લોકપ્રિય નાટક... એ પછી એકાંકીઓનો ફાલ જેમાં મુજબના જેવી અદ્યતન કૃતિઓ સાથે "જુગલ જુગારી"નો પ્રવેશ બજવાય છે અને છેલ્લે ગીત-સંગીત માથે રજૂ થાય છે. "ધગ્ગો દાંવા" અને "રાખનાં રમકડાં." જૂની અને નવી પ્રણયિની સંમિશ્રણથી ઊભું થતું જાણે નવસર્જન અને એ મહોત્સવમાંથી ઉદ્ભવે છે "ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ," એના સૂકાની છે કયામર્જન, રસિક અને ઔદાર્યથી એાપના શ્રી પ્રણય લ દેવચરણ નાનગ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ સર હરચંદ્રબાઈ દિવેદિયા. નાટ્યજગતમાં એ ગૃહગત લાવે છે, પ્રતિવદ નાટ્યોત્સવો યોજાય છે, મૌલિક નાટ્યવંશન હરીકાઈઓ યોજાય છે, નાટકો અને ગીતોનું પ્રદર્શન થાય છે અને જનતા નાટ્યાભિમુખ થાય છે. એ જ છે રંગભૂમિની ઉદા-પ્રતિભાવતી અને પ્રેરણાભરી..!

(રતનચંદે છેવટે પ્રજાતા સોનેરી ફાગળ પ્રસન્ને છે અને ત્યં-વાગે)

Individually Tailored
AUTO SEAT COVERS
made of Plastic woven fabrics

Contact:—

MOTOR HOOD DEPOT.

480, Sandhurst Road, Bombay-4.

Phone: 71097

Grams: MOTORHOOD

Suppliers in: **MOTOR BODY FITTINGS, WINDOW CHANNELS**
RUBBER MATTINGS, CHAMOIS LEATHER, etc.

UPHOLSTRY & FURNITURES

We recommend best Quality
Eagle Brand

P. N. C. LEATHER CLOTH

Manufactured by
National Leather Cloth Mfg. Co.
Bombay.

Wishing Happy Diwali

To All

The Readers

GREY WAX CHEMICAL WATERPROOF MERCHANTS

VRAJLAL JETHALAL

Gauraj Gally, M. J. Market, Bombay-2.

આતશ ઝોલવાયો

★ ક્ષેપક ★

શ્રી અનંત આચાર્ય

સ્થળ : નારસિંહનું રહેઠાણ-પઢાડની કોતર.

સમય : શિયાળાની રાતના આરંભ વાગ્યે.

પાત્રો : નારસિંહ, રાજમા, ભેર, આમંત્રક.

પઢાડની કોતરના એક ખૂણામાં આવેલ વયનો ખદાર-જાટિયા નારસિંહ તાપણ પાસે બેઠો છે આખું શરીર કામળાથી ઢંકાયેલું છે માત્ર મોઢું દેખાય છે. ઘડી અને ફૂલના ચોબીઆવાળું એ તો ભયંકર લાગે છે. કોતરના બીજા ખૂણામાં તરવાર, ખંડક વિગેરે હથિયારો ખમ્ખમ-ચેકા છે. નારસિંહ કંઈ બીડા વિચારમાં બેઠાયેલા છે કોતરના બેંડાણમાંથી તેની સોજેક વાંતી દીકરી રાજમા પ્રવેશે છે તેના હાથમાં ફૂલો પાકે છે. આપને મંબીર વિચારમાં બેઠા બાપુમાં બેસી આમ સંકોરે છે. તાપણ તેના ચાપ છે. છતાં નારસિંહનું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. રાજમા તેને દરોજ છે.

રાજમા : બાપુ! બાપુ!

નારસિંહ : (તંદ્રામાંથી જાગતાં) હં...!

રાજમા : તમને તે કંઈ ચિંતા ખાઈ રહી છે તે જ સમજાવું નથી. ત્યારે જોઈ ત્યારે બેંડા વિચારમાં જ બેઠો હો છો, બાપુ! આટલા વરસોમાં તમારી આતી હાલત મેં ક્યારેય જોઈ નથી. છે શું? મને નહિ ક્ષોડે...કે...પણ...ખદારવટાથી કંટાળ્યા છે?

નારસિંહ : (બેંડા નિઃશ્વાસો નાંખતા) હું કંટાળું તોય કોનાથી બેઠા? આ પઢાડની બેંડી કોતરથી કે જ્યાં મેં ક્યમનો વામ ન કરતાં વરસો ગાળ્યા છે? આ યુવતી કે જે મેં નોકરશાહીને નાબૂદ કરવા આપમેળે અખાલી લીધું છે? કે મારા એ સાથીઓથી કે જેમના લોહિતા અણુએ અણુમાં વફાદારી ઘૂંટાઈ ચૂકી છે? કે પછી મારી આ સાડતી દીકરીથી કે જેણે આ કમનસીબ આપને ત્યાં જન્મ લઈ સુખ ક્યારેય ન બાળ્યું? ના...ના...હું કંટાળ્યો નથી રાજમા, હું જરૂરે કંટાળ્યો નથી.

રાજમા : હું તો જાણું નહાનકડી ગીમલી હોઈ તેમ સમજતી રહ્યા છે. બાપુ, જરૂર તમને કંઈક થઈ ગયું છે. કોઈ ચિંતા જ્યાં જતી તમારા હૃદયને બોંકી રહી છે. તમે જરૂર ફૂંખી છે બાપુ.

નારસિંહ : ફૂંખી? ફૂંખ બોગવનાં બોગવનાં ફૂંખથી એટલા તો ટેવણ થયા છીએ કે આજ ફૂંખ ફૂંખ નથી રહ્યું. સુખ તો સ્વપ્નેય બાળ્યું નથી. માંપડ્યું નથી. આપણા માટે તો ફૂંખ જ સુખ જતી ગયું છે. આપણે વળા ફૂંખ કેવું?

રાજમા : તો...ધીરજ ખૂટી ગઈ કે શું?

નારસિંહ : ધીરજ! અરે માંડી. આ પશ્ચરો જોડે રહી આપણા કાળજી પછી પશ્ચર જેટલા જ કંઈયું-મક્કમ

માનવતાના ધર્મને મૂર્તિમંત કરતી આકર્ષક એકાંકી

BEST NATURAL ORGANIC MANURE FOR ALL CROPS:

DE-OILED GROUNDNUTCAKE MEAL

Used Extensively by Prominent Sugar Mills for Sugarcane Crop:
Special Advantages Over Ordinary Groundnutcake

1. CONTAINS A HIGHER PERCENTAGE OF NITROGEN.
2. EASILY ASSIMILABLE TO THE SOIL IN SHORTER PERIOD.
3. UNIFORMLY APPLICABLE TO THE SOIL.
4. KEEPS LONG IN GOOD CONDITION.
5. MINIMUM OIL CONTENT IN THE DE-OILED CAKE-MEAL IS VERY CONGENIAL FOR THE GROWTH OF THE PLANT IN GENERAL.

Write for trial orders to:—

Ulhas Oil & Chemical Industries (Private) Ltd.,

16, Apollo Street,

Fort,
Bombay-1.

Telegram:
ULHASOIL

Telephone:
25158

ને રીરાં યદ્ય મયા છે એવા પ્રાણત્વમાં જે આમ બમુદી રહી છે તે તો હવે મરે જ રહી ચાલ.

રાજ્યા : મને તો કાંઈ જ સમજતું નથી, હ્યો! ફેલ લાવી છું, પી હ્યો. આજ રાત પછી કેની પડે છે, જરૂર ક્યાંક લીમ પડ્યું હશે. હ્યો, હ્યોને! આમ મારા સામું ટગર ટગર શું જોઈ રહ્યા છે? બાપુ, આજ મને નિમારી બીક લાગે છે. આજ જરૂર તમને કંઈ યદ્ય બધું છે.

નરસિંહ દૂધનો પ્યાદો હાથમાં રાધે છે ત્યાં બહાર ફરતાં રહવાનો અવાજ સંભળાય છે. નારસિંહ રાજ્યા તરફ જોઈ રહે છે ત્યાં બહારની ગોળી છૂટવાનો અવાજો સંભળાય છે. સાથે જ હાથમાંથી દૂધનો પ્યાદો પડી જાય છે. નારસિંહ ચોંકે છે. હાથે દૂધમાં અજાણી ગોળી મળે જાય છે. બહાર અને-કાલનુસારે દારૂડો કુપારી લવરે ત્રણેયે આવવા માંડે છે. કેતલના છેડે જઈ કંઈક યાદ આવતાં પાડે. વળે છે. રાજ્યા પાસે આવી પોતાની કેટલી કરાર કાઢી શક્યાને આપે છે અને રાજ્યાને મરે હાથ મૂકી આપે જાય છે.

રાજ્યા : (કરાર સામું જોઈ રહેતાં) કરાર...મારા માટે બાપુને કેટલી ચિંતા છે. હું પથ્થર છું, તેમની જાતી પરથી ન હારી શકાય એવડો મોટો પથ્થર છે. શિંભાણાનો સામનો કરવા જતાં જ તેમને મારી ચિંતા છે કે રમે જમનનો વિજય થાય. હું જમનના હાથમાં જઈ પડું તો...તો... (કરાર સામું જોતાં) સમજતું છું બાપુ, ધા કરતાંયે મારા વિચારો તમને જરૂર મંજૂરી રહ્યા હશે. આથી માયું નિશાન...હે

અનિદેવતા! મારા બાપુની તલવારનું પાણી રાખજો. શિંભાણાનાં સામનો કરતાં તેમની પાંદડાંમાંથી નીકળતી એક એક ગોળી અચૂક નિશાન બની રહે. અત્યાચારનો નાશ કરે છતાંયે કોઈ ગરીબ નિર્દોષ એ ગોળીનું નિશાન ક્યાંય ન બને. અટલી લાજ રાખજો દેવતા!

આત્મા બધે કડી પ્યાનચરત બને છે. પાછળથી એવર પ્રવેશી ધીમા પડે આવી રાજ્યાની સામે ઉભો રહે છે.

એર : તારી ભક્તિથી ખૂશ છું. હોફરી! વર માગ વર! રાજ્યા : એર! તું!

એર : વર તારી સાથે જ છે. તારે તે વળી વર માગવાની રીત જરૂર?

રાજ્યા : તું! અહીં! બાપુની ગેરહાજરીનો લાજ લઈ, કાળી રાતે અહીં ઘૂસી આવતાં તને શરમ ન આવી! એરડા, આજ સુધી મેં તારા કરજો છૂટાવ્યાં છે પણ હવે તારી લિમન વધી છે. બાપુને ફરીયાને તો ગોળીએ દેશે. દયાખાતેરી બાપુ ફરી હાથત ફરે છે તે તું નથી બચતો? ફરીયાનો મોતે મરીશ.

એર : હું ક્યાંય નથી રાજ્યા. હું તને આડું છું. શિંભાણાની આડું છું. બધી ગઈ તે દિવસ પેલી બેખડ પરથી પડતાં મેં તને ફરી કાઢી લીધી હતી! જરાક ચૂકે હોય તો કુરચા બીડી જન બાપુ કેટલા ખુશ થયા! પણ તને તો મારી ફરી પડી જ નથી.

રાજ્યા : તો મને મરતા દેખી હતી ને! મેલી મુશન

“તારામુંદરી” નાટકનાં કલાકારોની સમૂહ તસવીર

BOLTS-NUTS

RIVETS, WASHERS OF ALL SORTS & LIGHT SMITHY ARTICLES AND

FORGINGS FOR RAILWAYS, AUTOMOBILES AND ENGINEERING

PURPOSES

: Manufactured By :

Ashok Nut Bolts Industries

PROP. M^S MANEKCHAND JIVRAJ & CO

73, Clare Road, Byculla,
Bombay 8

નાના હાથે મર્યાદા તો મેળ શુ બુદ્ધ ?

એરૂ મારા પ્રેમને તુ મેરી મુગ મહે છે રાભા !
હુ પણ રજપૂત મન્યો છું પ્રેમ ખાતર ક્યા થના મનેય
આવડે છે વગેરેથી હુ તારી માથે મહુ છું તારા ઇશારે
નાથુ છું મારા પ્રેમને મેરી મુનદ મ્હી તુ મારુ અને
માગ પ્રમતુ અપમાન મ્હી મ્હી હો ગભા મરતી
પરીક્ષા તેરી માઠી વાળ મ્હોનીની પણ હલ હોય છે

રાભા મરુ મરતી મહારૂ તો આચારે જ
અમળ મ્હીડે બાપુને ધિગાણુમાં એવા ડોડી મારી
ખાં આવા દાખના કંઠા આ રોડે ?

મેરૂ મન ટોણા મા ના ગહેવા દે રાભા તત્વા
ધિગા મને પણ આવડે છે ધિગાણુથી હુ કીરેડી નથી
ધાયુ નિગાન મારી બદ્ધ કંઠાએ ચૂપી નથી મેલનમાં
મરવાનું મનેય મમે છે પરતુ હુમન પર ધા કરતા
કંઠારે મને તારી વાં મતાન્યા મેરૂ છે એકશર તેને
ફેસો યદુ નથ તો હુ મેલનમાં એના મનથી લડીગ
ફે હુમન થર થર કાપી હો

રાભા મને તારી દયા આવે છે એરૂ એના !
પ્રીતને તુ એની સમી માની મેરૂ મેરૂ મારી મગી
મૂળ્ય અને તે એક રજપૂતાણી પામેથી ? આ પહાડની
કોતમાં ? થર બુ રો એરૂ પરણવાનો તો મે કંડીચિયારેય
નથી મ્હો અને કંઠાય પરણ તો તાગ નેચા માથે
તો નહિ જ નસા યદુગોરે મેરૂ હવે મુખે મેલનમાં
ફરી વળ મનગી દેખાડ જ

એરૂ આગુ મુખન ? તુ રજપૂતાણી હો તો મારી
નસેનસમા પણ રજપૂત રોડી વહે છે મારુ મ્હમાન
મને પણ વહાલુ છે હુ મમળો કે હુ બાપુને કંઈ કામ
આરી શકુ તેમને પૂજા પહેના તને પૂવા આ રો
આમમાન મિયારાની કેની હાનન છે ! રજપૂતા હવે
પાણી નથી મુઠુ

ગભા કેમ શુ ડ ? રજપૂત રાણી માપનાની
તને શી જરૂર પડી ?

મેરૂ જરૂર મને નથી પડી. જરૂર પડી છે નારમિદ
બાપુને અને ઇ પણ તારી ખાન

ગભા મારી ખાન ?

મેરૂ હા તે જુવાનીમાં પગના માડયા છે ત્યાગથી
ખાપ પર આકત ધારી છે સતમન રહે છે સેઓએ
રજપૂતને ફેરવાનુ કે કોઈ પણ રજપૂત જુવાન તને

પણુ મેરૂને ગા ૧૦૦૦ મિયાન મા નામ આપમે
પણુ કોઈ રજપૂત બન્યો તૈયાગ ન થયો ? રજપૂત
માપુએ કોણુ જાણે મુરે બગાડયુ છે

રાભા હ હવે મમજ મેરૂ આજ આ નાન
ની તે મારા પર ખરેખર પકાડ મ્હો છે

મેરૂ માગ કમીનો તે ઉપમાગ મારો હોય તો
આ પડેડી નાગ રાભા ! અમતાની હલ વગલી
તને કંઈ છું તારો મગાથી મનના માગમાં તી કમી છે ?

ગભા ફરી એની એ જ વાત ? એરૂ એની લાગગી
મને તારા માટે યદુ નથી-ચતી નથી રાતના અકુર
ઈલીયાથી ફૂટતા નથી કંઈ પરન જનમની તેણુદેણુ

મેરૂ એ પૂરન જનમની તણુપણુથી ના આપમે
બેગ થયા છીએ એ તો મેરૂન છે પણ તુ મમજની નથી

ગભા આજ એક જ વાત મમજ છું કે
એક એક રજપૂત મન્યાને મોગી હલ

મેરૂ તને પગણના તૈયાર નથી એવ ને ?

રાભા ના ના મારા બાપુ મટેવાને ને કાઈ
તૈયાર ન થાય એ હડાહડ અપમાન છે નાનુની શુ
તીરનાનુ-ગજાન મામનુ આ જાનિતુ આ અપમાનનો
ખના તથા જરૂર તથા હ હવે અગી નહિ રહી
શક નાનુની જાતી પર મોજ મની મુખારેય નહિ શકુ

બાં તો મુ પણ તારે પડમે જેમો ગીશ ગભા
મમજ જાય છે આવા મન્યો ફરી નવી મગે

રાભા એ વાત જતા દે બરૂ હવે તુ અગીથી
આ રો જા મને મારા નિશ્ચય પર છોડી દે

મેરૂ (મગજ મુખાવના) જાય એ ખીજા આજ
હુ પણ નિશ્ચય મીને આ ના છું આ કોતરમાંથી હુ
એકરો તો નવી જ જગત તુ ના પાડીય તો મળજમગીથી
મારે લાઈ જતી પડશે તાઝ હજુ મીગ

ગભા હ જુ ?

એરૂ હા ઇતિહાસ મેરૂ કે હજુ રજુ ને પાપ
નથી પરતુ મનિંગી છે

ગભા તુ ઇતિહાસની નાતો મમજો નાગતો
નથી એરૂ ! જ્યાં જ્યાં હજુ થયા છે ત્યાં જીની મમ
નિથી થયા છે મયુમ્નાની મમનિ વગર જીવીરાજની શી
તામન હતી કે તેને નઈ જઈ શકુ મુન ! અને શ્રીધુજીની
મમનિ વગર અજાનનુ ગાડીન રાજ મુન ને નઈ જ્યા

Going shopping ?

For the best buy,
Insist on....

Bosimi Silks

PURE GEORGETTES, ART GEORGETTES, CREPES, AND FANCY FABRICS
SHIRTINGS & SUITINGS.

In Sensational New

- ★ COLOURFUL SHADES
- ★ WITH FINE TEXTURE
- ★ FOR LASTING PROPERTIES
- ★ GRACEFUL DRAPE
- ★ AT MILL'S RATE

ALSO BEST QUALITY TIES
DRESSING GOWNS
SPORTS JERKINS
READYMADE CLOTHES
KNITWEAR
CHILDREN'S WEAR

Made By:

THE BOMBAY SILK MILLS LTD.

Industrial Estates,

Lalbaug,

Bombay-12.

Available At:

The Hall of Display

5, Stadium House,

Next to Sahib Singhs,

Churchgate Street,

Bombay-1.

સમજા ન થયું હોત. ત્યાં તું તારી મહાનગીની શા માટે રોખી કરે છે!

બેરૂ : જોખી! રાજા! સીધી રીતે માની જાનેલીતર અડી તને બચાવનાર કોઈ નથી. (આગળ વધે છે)

રાજા : બેરૂ, આગળ ન વધ. પસ્તણા, જાનથી જાણ.

બેરૂ : તને નહીં મેળવી મારા જીવનમાં જીવવા જેવું રહેશે પણ શું?

બેરૂ : આજળ વધી રાજાને પકડે છે. રાજા કમર કાઢી મારી દે છે. બેરૂના હાથ પર લાગે છે. બેરૂ ક્યાર હોડાથી રાજાને પકડીને ઘસડે છે. ત્યાં એક રાજા હાથમાં નાખી તલવાર સાથે પ્રવેશે છે.

આમનુંક : ખબરદાર! એક અજાણા પર હાથ લેવાનાર દિવસારા! નરાધમ! તું કાઠી કે રાજાકુલું છું નથી દેખાતો. તું ધેર ફર્ય કરે તો પહેલાં આ તલવાર તારા ઢૂંકડા ઢૂંકડા કરી નાંખશે.

બેરૂ : (રાજાને હોડાતો) તું! તું કાણ છો? આ કોતરમાં જન ગુમાવવા તને તારા બાવિએજ મોકલ્યો છે. તું પણ આ બેરૂની તલવારનું પાણી ચાખતો જ.

તલવાર વીંડે છે. બેરૂનું ધુન્ન રાજા બચ સાથે એક રહે છે ત્યાં આજનુંક બેરૂની પર એરો થા થોડે છે કે બેરૂની તલવાર દૂર નહીં પડે છે. પોતાની તલવારનો અંતિમ ધા કરવા નય છે ત્યાં રાજા તેનો હાથ પકડી લે છે. આજનુંક રાજા સાથે જીવે છે. બેરૂની આંખો મૂકે છે તે દરમિયાન બેરૂ જન બચાવી લાગી જાય છે. રાજાએ એ હાથ પકડ્યો છે તેમથી હોડી વધી રહ્યું છે. તે પોતાની સાથે ફાટી તેનો પડો બાધવા લાગે છે.

રાજા : શું ફાટી આંખે મારા સાથે તારી રથા છે!

આજનુંક : મુકોળ અને સુંદર શરીર, કાળી ભમ્બર જેવી આકર્ષક આંખો—આ રૂપ, આ ચંચળતા—આ પહોંડની કોતરમાં! કુરુનની અકળ કરામતના આજ અને દર્શન થયા છે.

રાજા : કરામત!

આજનુંક : હા.... અખે કરામત, એક તું અને આ કોતરમાં તારું અસ્તિત્વ. કાણ છે તું?

રાજા : હું? હું...નારસિંહ બાપુની એકની એક દીકરી રાજા. (આજનુંક હાથ હોડાવી દે છે) ખસ! મારા બાપુનાં નામ માન્યથી તમે પણ કંઈ ગયા? હાથ છોડી દીધો! રાજા નથી લાગતા બેરૂ.....હું તો

રાજાબાપુની છું. રાજાબાપુ જીવનમાં એકનો જ હાથ પકડે છે. (હાથ લઇ પરી બાંધવી ફરી થાર કરે છે.)

આજનુંક : રાજાબાપુ! આ શું કહે છે? ના... ના...હું...હું...એ ન બને...હું...હું...કાણ છું...શા માટે આવ્યો છું...તે જાણવા વગર...આજાબાપુ વગર...

રાજા : તમે કોઈ પણ હો. પહોંડની આ કોતરમાં બહારવટિયાના સખન પહેરા હોડાથી બચી અડી થતું તમારું આગમન—તે પાછળના સકેતને નથી સમજતા બહારદાર! તમારી તલવારબાણ, વીરતા અને એક અજાણાની હજીજાત ખાતર જન જોખમમાં મૂકવાની તમારી દિકેરી...આટલું એ જાણાય મારા પછી વધુ જોખાણાણી શી થાર?

આજનુંક : પણ...પણ...નારસિંહ ક્યાં છે?

રાજા : હમણાં જ કુતરાં ભર્યા—એક બડકો થયો. બહારવટિયા માટે ચાકી નીકળવા આટલું ખસ છે.

આજનુંક : એ કુતરાં તો મારી પાછળ ભર્યા હતા. એ બંદકી ગોળા મારા પર છરી હતી. પણ હું તો અંધકારનો આશરો લઇ અડી સુધી છટકી આવ્યો, ખાજી પોલિસ બોલિસની દેન નથી કે નારસિંહની આ કોતરની આસપાસ પણ ફરતી રહે.

પાછળ કોતરના કોણાજીમથી નારસિંહને લઇ બેરૂ પ્રવેશે છે. રાજાને કોઈ આજનુંકને હાથ પકડી બાંધવી એક નારસિંહ પાછો ફરે છે સાથે બેરૂને પણ બેચો નય છે. બેરૂ કંઈક ભિચવા નય છે તેનું શો બંધ કરે છે છતાં બાથપાનથી રાહો બહાર નીકળી પડે છે. રાજાના ધ્યાન બેચાય છે આજનુંકને હાથ છોડી દે છે.

બેરૂ : પ...પ...પ...પ...

રાજા : બાપુ...બાપુ...જુઓ કોઈ આવ્યું છે.

નારસિંહ : ભણે આવ્યો જીવન. નારસિંહના સખત પહેરા હોડાથી સહીસમાજન આવનાર આવ્યા વરસોમાં તું પહેલો છે. તારી ચાકાઈ માટે મને ખાન છે. પરંતુ મારા માથુસ પર ધા કરી તે મારો ચુસ્ત બહી લીધો છે. તારે સજા બોગવતી જ પડશે.

રાજા : સજા! આ શું કહે છે! બાપુ! રાખી સજા!

નારસિંહ : બેરૂ પર તેણે ધા કર્યો છે. તેને ભોંય બેસા કરી દીધો છે.

રાજા : એ બેરૂ તો મારી આ કુતરથી ભોંય બેગો થવાનો હતો. તો શું મને પણ સજા કરશે બાપુ?

નારસિંહ : શું કહે છે?

રાજા : સાચું કંઈ છું, બેરૂના હાથ પર હજુ પણ

With Compliments From

JAYANTILAL CHANDULAL & CO:

Stockists & Importers

M. S. Bars & Rods, Structural

M. S. Plates, Black, & Galvanized

Plain & Corrugated Sheets,

Tinplates etc.

KESHAVLAL JADAVJI MEHTA

Registered, Stockholders

Iron & Steel.

IRON MARKET,
Carnac Bunder, Bombay 9.

Telegrams :
"DILINSTIL"

: Telephone :
28294

* CLEARING *

* FORWARDING

* SHIPPING

* STORING

* TRANSPORT

* INSURANCE

Manilal Patel & Co.

Muccadams of:

TEXTILE MILLS & BANKS

Kamer Bldg., Cowasji Patel Street, Fort, BOMBAY.

Telephone Nos. Office: 34717—32264 Godown: 40676

Telegram: "PATCO"

મારી ક્યારનો ધા તાલને જ છે.

બેર : ના...ના...આપુ એ ખોટું બોલે છે. આપુ, એ બધું આ નવતરનું પદાવું બોલે છે.

રાજગા : આ...આ અધિદેવતાના સમ. આપુ, તમારા ગયા પછી એકાંતનો લાભ લઈ તે મને ઉપાડી જ્યાં આવ્યો હતો, મેં ક્યારે મારી દીધી. તે જાણી થયો. મને ખરેખર તત્ત્વવાર ઉકારી આં આ અનુભવ કુંવાને આવી મને બચારી. બેર એની સાથે તત્ત્વવાર બાહ્યમાં હાથો. મેહાન છેડી કાંચર નાંકો.

બેર : ના...ના...ના...ના.

નારસિંહ : આપું બધું કરી મારી પાને ફરિયાદ લઈ આપનાં રસ્તાઓ જ તોડું મોત કાં ન થયું! બવારવિધ્યાના ધરમથી પણ ચૂક્યો! જુડા, સ્ત્રી પર અથો અધાર્યાર કરતાં પહેલાં તને મારી તત્ત્વવાર કાં ન શકે આવી? બોલ, તારી જાણેથી મોલ કે આ સાચું છે.

બેર : સ...સ...સાચું છે. આપુ! મને માફ કરો.

પરે પડે છે. નારસિંહ તત્ત્વવાર ઉપાડી મારવા નય છે. તેનો હાથ આગનુક પછી રહે છે.

આગનુક : ડખત્રગીરી બદલ હાથ આપુ. બહાદુરીને હિંમેરી તો ઉદારતાથી જ શોભે તમે સગ કરનાર કોણ! એના ક્યાં એને બોગવવા દ્યો. માડું આટલું માનો.

નારસિંહ : એ ન બને. બહારવટિયાના ધરમથી ચૂકનારને માટે એક જ સગ છે અને તે મોત.

આગનુક : તો થોભો મને માફો જ્યાં દ્યો. મારાથી તમારો એ અપાચારી ન્યાય જોયો નહીં કાંચ (ચાલવા માંડે છે) જતાં એટલું જરૂર કહેતો જાણ કે પોતાની એકની એક દીકરીના બચાવનારને તમે કયું ન આપ્યું.

ચાલવા માંડે છે.

નારસિંહ : થોભી જ જુવાન. મેં કયું ન આપ્યું! તેં માથું પણ મું? એનો ધીણો આશ્રેષ નારસિંહ રહ્યો ન કરી શકે બોલ તારે મું જોઈએ છે!

આગનુક : બેરની નિંદા.

નારસિંહ : બેરની નિંદા!

આગનુક : તમે નહીં આપી શકો.

ચાલવા માંડે છે.

નારસિંહ : થોભી જ જુવાન. તારા શબ્દો આજ મારા કાળજીમાં બોંકાય છે. આજ હું મારા ક્યારથી ચૂક્યો છું. જા. બેર જીવતો જા, પરંતુ યાદ રાખજે ફરી આપું ફરે કયું તો હવે તને બચાવનાર કોઈ નહીં મળે.

જુવાન! બેર તને ગદગદ ઉઘાડવા મેહાને પડ્યો ને તું તેને જીવતો જ્યાં દે છે! બંધો તારું ધાયું થયું.. આજ હું મારા ધરમથી ચૂક્યો.

આગનુક : તમે ધરમથી નથી ચૂક્યા આપુ. આજ તો તમે નવા ધરમનું આચરણ કર્યું છે. નવો ધરમ— માનવતાનો ધરમ. બધાથી મહાન ધરમ. આજસુધી તમે આચરી રહ્યા તે રાક્ષસી ધરમ હતો. આંખો ધરમ હતો આપુ.

નારસિંહ : આંખો ધરમ? તું મારો મહેમાન છે! મારા ધરમાં છે. તારા પર ગુસ્સો ન હોય પણ બધા મારા ધરમને આંખો કહી શા માટે મારા, હૈયાને શળ બોંકે છે?

આગનુક : તમારા મેનને ડખ પહોંચાડવા બદલ મને દુઃખ છે. તમારા માટે મેં ઘણું સાંભળ્યું છે. તમે ઘણાને જુદો છે અમીરને ઘડીના છુટા ભાગમાં રસ્તાના રંગનાં નિખારી બનાવો છે આ વિધિ કામ તમે તમારા હાથમાં શા માટે લીધું છે?

નારસિંહ : હું તો નિમિત્ત છું.

રાજગા બદરના બાગમાં નય છે

આગનુક : ના...ના...એ જાકું આપાસન છે. કોઈને અન્યાય કરીને હું નિમિત્ત છું. કહી તમે તેની બચાવનારમાંથી હરમી ન શકો, તમે માણસાધવું મળું દૂધી નાંખો ને હોય વિધિને આપો ને કેવો ધરમ! તમે ક્યારેય એ પણ વિચાર કર્યો છે કે જેને તમે જુદો છે જેને તમે રહેંચી નાંખો છે ને પણ તમારા જ્યાં ઇન્સાન છે. તેમની પાછળ પણ પૈક મૂકી રેનાર કોઈ છે, તેમના જીવન પર ઘણાના જીવનનો આધાર છે. એવો આધાર છિનવી લઈ બીજાને નિરાધાર કરનાર તમે તમારા જીવનમાં કઈ સવારની હવે આશા રાખી મેહા છે?

નારસિંહ : ધણું એવો જુવાન ધણું બાંધ્યો. કોણ જાણે કેમ પણ આજ તારી વાતો સાંભળવી મને ગમે છે.

આગનુક : મને આનંદ થયો, આપુ, પરમ આનંદ. જે સાંભળી શકે છે તે સમજી શકે છે. સુધરી શકે છે. માનવતાનો દીવો તમારા હૃદયમાં બિંદુક નથી ઓલવ્યો એ ધીમે ધીમે ઓલવાતાં દીવાની યાદ સફેદતાં તે ફરી અમમી ઉઠશે.

નારસિંહ : મને સુધારવા આવ્યો છે? મારા મનના દીવાની યાદ. સફેદવા આવ્યો છે? બધા માણસ તો દીવામાં તેજ જ ન હોય તો વાટ વિચારી શું કરે?

આગનુક : વાટ, પોતે સળગી ઉઠશે. અધકારનાં તેજની તવાશમાં અટકાવા તમારા માર્ગને તે શેશન કરશે.

Telegram
"KEYBOARD"

Tel	Office	263729
	Customs	261804
	Godown	263866
	Residence	27481

Estd. 1924

The National Transport Co.

(Prop. KANAYALAL & CO)

LICENSED CLEARING, FORWARDING AND SHIPPING

AGENTS TO LEADING BANKS, MILLS AND
COMMERCIAL CONCERNS

Storage And Transport Facilities Available

63, Bombay Mutual Bldg,
Sir P. M Road, Fort, Bombay 1.
P. O. Box No 624, Bombay 1.

સાથ પોતે પોતાના પ્રથમથી પોતાના આત્મનિર્ણયથી તેમ જોવાશે.

નારસિંહ: કોઈ ધરમશુદ્ધો એકો સામે છે અને મુશ્કેલી આપે છે ખરું? અર્થે શુદ્ધી! નવ જોખમમાં મૂકીને!

આગનુક: મારી કંઈ અડા કરવા આપે છે. હું પણ રત્નપુત્રોને જાણું છું. અત્યંત હતાશતાથી જોએ, નહીં કે બીજાના કોઈ વર્ણવડાવવાથી.....નમે અખવાર કરે રત્નોત્તમે શું નવ છોડી શકે?

નારસિંહ: રત્નો છોડી હું પોલીસને શરણે અડું? ને બીજાને નથી જોગમનો? અને મેં એકો તે કોણ રત્નો અખવાર કયો છે ને જદવ મારે જોગમનું પડે? મેં અમીશને લૂંટ્યા છે. અન્યાયજિને મારી દટાવ્યા છે. અવાચાર અને મુંડાગીરી સામે મેં અંકડ નાખી છે. મેં ખૂન ક્યો છે પણ એવાઓના કે જેમની દવાતી માંગેમ પર આરંભ હતી. ત્યારે ગરીબોની મેં એવા કરી છે. આપણના વાંઘા હોય ત્યાં આપણ પહોંચાયા છે. વિધવાની દીકરીઓનાં કન્યાદાન આ દાયે આપ્યા છે.

આગનુક: ગરીબની સેવા કરી તમે તમારા પાપ ઘોષ નહીં મોકો, તમારા આવા કૃત્યોથી જન્મ-ઉપાર આપ્યું મરણી નહીં કરી શકો. કોઈનાં પ્રાણ લેવા, કોઈનું કોઈ વહેવડાવતું તમારે મન એક માનક છે, રાન છે, તમને એમાં આનંદ પડે છે. પરંતુ એ કાણના તમામ આનંદ પાછળ કોઈના અવનવરતો વિવાદ છપાયો છે. એ તમને અચારે નહીં દેખાય કારણ તમારી આંખો પર જુલમના પડળ બધાયા છે, નમાગ હવે પર બદલાની તમવાની આદર બિજાવેલ છે. તમારા શન માત્ર મરણની ચીસો અને અંકડના પડામાં અબજવા દેવાયેલાં છે, તમારી આંખો પ્રાણ છોડી માનવજાતને જોઈ આનંદ માણી શકે છે. કોઈના રૂદન પર તમે દટી શકો છો.

નારસિંહ: હં...મારા મ્હેરા પર તમે દરખ દેખાવ છે? હું દરખો હતો પડેમાં. ખૂબ દરખો હતો. ત્યારે હું મુખી હતો. મારા નાનકડા સંસારમાં કિલ્લોત કર્યાં અને પંખીડાં હતાં. રાજ્યા ત્યારે એક વરસની હતી. બગવાળે પણ અદેખામ આરે તેનું અમારું અવનર હતું.

આગનુક: નમે ત્યારે શું કરવા હતા? નારસિંહ: હું એક વધાર પોલીસ હતો.

રાજ્યા દાવમં યાગી અને પાપીનેલોદો વધ અરેસે છે. આગનુક: પોલીસ!

નારસિંહ: ચમકે છે કેમ? હા હું પોલીસ હતો નખર જાણ! અને બરાબર યાદ છે. અન્યાય, જુલમ અને મુંડાગીરીને બંધારી દેવા હું દિન-રાત તનતોડી નોકરી કરતો. જેમવાની મેં ક્યારેય નહોતી કરી.

આગનુક: એક વધાર, હમાનદાર પોલીસને. સરા-સરા અવાચારી અવન અખવારવાતું કારણ!

નારસિંહ: કાળજી? કારણ સચામસિંહ. આગનુક: (ચમકી) સંચામસિંહ!

નારસિંહ: હા...એ મારા સંસાર પર શયતાન ખની હતી આપો ને ક્યારેક મારે ત્યાં આવતો. હું તેના જ દાય નીચે કામ કરતો હતો. તેની નજર મારી એ રત્નપુત્રો પર પડેલ અને એક દિવસ...

આગનુક: એક દિવસ? શું બન્યું ને દિવસે? કહો કહો શું બન્યું દવમે!

રાજ્યા: બાપુ! આ શું કહો છો! આ વાત તો તમે મને ક્યારેય કહી નથી.

નારસિંહ: એ શયતાન નચામનિદ કાજદારે મને એક દિવસ દર દરજ પર ધકેલી મૂક્યો. અને ઘેર અધારી જોગીએ રાનના મારી ગેરહાજરીનો શાબ શબ મારે ઘેર પહોંચ્યો.

આગનુક: આ શું કહો છો? રાજ્યા: બાપુ!

નારસિંહ: હા તે મારે ઘેર પહોંચ્યો, રત્નપુત્રોની સિપક લટવા. એ બિચારીએ એ શયતાનના પંખમાંથી અચરા ખૂબ કાંઠો માર્યા અને અધરમ સાચવવા પોતાની જ ક્યાર પોતાના કાળજમાં જોખી દીધી.

આગનુક: બાપુ! આ શું કહો છો તમે? નમારી માથે આવું વર્તન થયું છે! એક હમાનદાર પોલીસની સેવાતો બરોડો!

રાજ્યા: હું જોખીએ લશ એ કોજદારને.

નારસિંહ: એ કામ મારે કરવું નહીં પડે. ખેડા! હું મારી ફરજ પરથી ઘેર આવ્યો. એક પાડોશી સંચામસિંહને ખાખમાં જોઈ ગયો હતો, તેણે મને વાત કરી. માતું દેખું બિશદ થયું. એક તરફ રત્નપુત્રોની સાસ હતી, બીજી તરફ રડી, ચીસો પાડી યાદી ગયેલ આ જાળની રાત્ર હતી,

*Wishing All
Happy Diwali
&
Prosperous New Year*

Jashwantlal & Co.

SIR VITHALDAS GALLI, MULJI JETHA MARKET,
BOMBAY-2.

Telephone: 30772

Tel. Add: COLOURVOIL

એક...મુઠા કેટું બચાનક દશ્ય હતું એ કેટલીક માનસરૂપી
મેં નોંધી કરી હતી। કેટલા વધારે હતો હું ક્યારેનો। મારી
પત્નીનો અગ્નિ સસ્ત્રાર કરી, નહાઈ, એક હાથમાં બંદૂક
અને બીજા હાથમાં બાળકી લઈ હું પહોંચ્યો સંક્રામ-
સિંહને ઘેર. એક જ બડાકે મેને વખતતે, હવામાં કર્યો.
પછી તો...પોલીસ વિહરી, સંક્રામસિંહના અભ્યાસરૂની
આન કોઈ માનવા ત્યારે ન હતું. હું નાર્સિંહ-ભાઈઓ, કેટલાયે
દિવસો આ બાળકીને ગજે વગાડી હું રખડ્યો, કેટલાયે
દિવસ આ બાળકીને દૂધ નરીખમાં ન હતું. તેના સાથે,
તેવા મારી પાસે હિંમત ન હતી, પછી તો નક્કી કર્યું
કે છવતું તો ફિનિયાની બાની પર મેખ મારીને, એક
ખતનાં બદલામાં મેં અનેક ખૂન કર્યો.....

રાજ્યા : (રડતો) બાપુ! કેટલાં કુખ વેળા છે
નમે આ ક્રમતરૂપી દીકરી માટે.

આગનુક : તમારા પર અભ્યાસરૂની ઝડી વરસી છે
તમારી વાન સંક્રામી માડું દેયું બોગી પર છે બાપુ,
પરંતુ હવે આ વેરનો આતશ કંડો ક્યારે પડે!

નારસિંહ : આનશ કંડો પડશે હવે એક જ કામ
કરવાનું બાકી છે. સંક્રામસિંહનો એકનો એક દીકરો
ફિરિયમિંહ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર બની મૂકે તાપ દેતો કરે
છે એને પણ એક જ બડાકે બોંધ બેગો કરીશ ત્યારે એ
આનશ ફરશે, જુવાન!

આગનુક : પણ બાપના અભ્યાસરૂની સગા દીવાને
શા માટે? કરે કોઈ અને ભરે કોઈ!

નારસિંહ : મારી આ રાજ્યાએ મું પાપ કર્યો છે
કે આ કુખના ડુંગર હેઠળ તે ચગદાઈ રહી છે? એ
કોના વાંકે? મને તો હવે રજાનાં જાત પર પણ બરોસો
નથી રહ્યો. રાજ્યામાં લગ્ન માટે મેં કહેલું મોકલ્યું
પરંતુ એકે રજાનાં જુવાન ત્યારે ન થયો. ઇશરનો પાડ
માડું છું કે આજ તું આટલી હિંમત કરી સાથેથી મારા
ધડપણ પર તરસ ખાવા આવી પહોંચ્યો.

બહાર બંદૂકનો ભડાકો થય છે. નારસિંહ ચાલે છે

નારસિંહ : જુવાન! મારે જ્વાની ઘડી આવી પહોંચી
સ્વપ્ને પણ એ ધાકું ન હતું કે મારી એકની એક
દીકરીનાં લગ્ન પહોંચી કાળી કેનરમાં કરવાં પડશે.
એકની એક દીકરીનાં લગ્ન તો વાજતે ગાજતે થાય.
પર શલુમારાન. નવાં નવાં આશુ પહેરી રજાનાં બાળકીએ
લગ્નનાં ગીતા ગાતી મારી રાગને પીકી ચોગે. બન
આવે અને વાજતે ગાજતે મારી દીકરીને આસરે લઈ

ગય. એ તો મારું સ્વપ્ન જ રહ્યું એર.....

બંદૂકના મે ધડાકા

જુવાન રજાનાં, હવે મારી પાસે વધુ વખત નથી. આ
રાગને હું તને મોણું છું. મારી દીકરીએ સુખ સ્વપ્નેન
નથી બાળકું, સાચવશે એને, બુદ્ધેશુકે પણ બાપની વાદ
ન આવે તેને. આવ રાજ્યા, આવ જુવાન આ અગ્નિ
દેવતાની નજીક આવો. અગ્નિની સાક્ષીએ (બંદૂકનો ધડાકો)
એરો આવ જુવાન હવે મારી પાસે વખત નથી.

આગનુક રજાનાં જુવાન બાળકીમાં પડેલ બંદૂક
હાથી નારસિંહ તરફ ધરતાં

આગનુક : એ પહેલાં બાપુ આ બંદૂક ક્યો મે એક
બડાકે મને બોંધ બેગો કરી દેયો

રાજ્યા : બાપુ!

નારસિંહ : બંદૂક! બડાકો! તને બોંધ બેગો કરું!
આજ આ કોતરનાં બેગાણમાં ઉતરી આવેલ હું તો
ઇશરનો ફિરિયો છે!

આગનુક : ના...ના...બાપુ એક દિવસ સંક્રામસિંહ
તમારા સમાર પર રાજતાન બની ઉતરી આવેલ, આજ
તેનો એકનો એક દીકરો ફિરિયમિંહ અમા ફિરિયો શે
બની શકે!

બંદૂકના ભડાકાનો અવાજ.

નારસિંહ, કોણ ફિરિયમિંહ કાઠા!

નારસિંહ બંદૂક ક્યો આગનુક મીનો તારી સાથે
ભ્રમે રહે છે.

આગનુક : બડાકો કરે બાપુ તમારા વેરના
આનશને શાંત કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. પરંતુ
દેવે એટલી ધરપત રાખતે કે બાપના અભ્યાસરૂની બેટાને
ક્યારેય ખખર ન હતી. નકીતર આ સ્વાંગમાં તમાડું
પગેરે શોધવા ફરજતે માર્ગે અહીં સુધી આવવાના કાડ
ક્યારેય ન ગમત. બડાકો કરો, એક જ ગોળીએ મને
સીધી નાખો, બાપુ, બાપના અભ્યાસરૂને ઘોળા હું મારી
જાવતું બહિરાન છું તમારા આતશને શાંત કરીશ તો
માનવતા પર આશીર્વાદ ઉતરશે. પીડાની માનવતા તમારા
અભ્યાસરૂથી તો ખમી જશે.

રાજ્યા : બાપુ!

બહારથી બંદૂકના ભડાકાનો અવાજ આવે છે.
નારસિંહ સૂનપૂત બંદૂક તારી ભ્રમે રહે છે, બેગેર બંધકર
સાંધે છવાય ગય છે. નારસિંહના હાથમાંથી બંદૂક પડે છે.

— પડો —

[આ નવટકા અંતરમાં પહેલાં દેખાતી
દેખિત મંત્રીની આતશય છે.]

.... *WEAR ONLY*

★ **A-M-B-I-K-A** ★

ART-SILK

FABRICS

QUALITIES

OF YOUR CHOICE

SATIN

FLAT CREPE

HAMILTON

JACQUARD TAFETTA

SATIN PYAS, Etc.,

The Ambika Silk Mills Co. Ltd.

11-12, Haines Road, Mahalaxmi,
BOMBAY-13.

Telephone { **42852**
76291

Tele: "QUALITYFAB"

સાહિત્ય-સંગીત

સંયોગ

લેખક: શ્રી. વીરસુત ત્રિભુવન મહેતા

ભારતનાં ઇતિહાસગ્રંથોમાં કેન્દ્ર છે. ભૂમંડલ ઉપર લલિતકળાઓમાં સૌથી વધારે પ્રગતિ કરનાર ભારત નો છે. હવે તો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ માનવા લાગ્યા છે કે આર્યાવર્ત ક્ષેત્ર આધ્યાત્મિક વિષયોમાં જ નહિ પણ સર્વ વિષયોમાં ધારી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર પહોંચેલા હશે. સાહિત્ય, કાવ્ય, નૃત્ય, ગિત, શિક્ષણ અને સંગીતનાદિ હલિતકળાઓમાં આર્યાવર્તે કૃત્રી પ્રગતિને અત્યારે પણ સંસારની સમ્પત્તિઓ આશ્ચર્યપૂર્વક જુએ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ વિષયો પર ધણી પ્રખ્યા છે જેમાંનો મોટો ભાગ અઘાષિપર્વત અપ્રકાશિત રહેલો છે. અત્યારે આપણે સંગીતનો જ વિચાર કરીએ.

ભારતીય સંગીત અતિ પ્રાચીન છે. તેના જનક તરીકે મહાદેવજીને માનવામાં આવે છે, તેમજ હિંદુ ધર્મમાં પણ સંગીતનું અત્યંત ઉચ્ચ અને પવિત્ર સ્થાન છે. આ કલા દ્વારા જ અગણિત મનુષ્યોએ સંસારના વિષમ ખડકો ઝાળાંચ્યા છે, ધણીએ સાકુમતોએ ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને અસંખ્ય દાન અને પતિન મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર થયેલો છે, પરંતુ થોડા વખતથી એ કલા વિલા-ગમ્ય સ્વરૂપી મનુષ્યોના હાથમાં જઈ પડી છે અને અસ્તવિ સ્તરી છે.

સંગીતકલાનો આરબ નાટ્યોથી થાય છે. નાદ સમસ્ત ચરાચર વસ્તુઓના અવકાશમાં વ્યાપ્ત છે, અને તેથી જ નાદ યલ કહેવાય છે. નાદના બે પ્રકાર છે. કઈશ અને મધુર. જે નાદ કાનને કોર જાય તે કઈશ અને જે કાનને પ્રિય લાગે-મધુર લાગે તે મધુર. ઉદાહરણથી, તોપનો અવાજ કઈશ નાદ છે, જ્યારે કોયલ અને મોરનો શુભરમધુરનાદ છે, જે નાદકાનમાં આવીને અટકી જાય તે શુભ છે, અને જ્યારે તે પ્રવૃક્ષ પ્રયોગમાં આવે ત્યારે સ્વર બને છે, શ્રુતિ આવી શકે છે અને સ્વર સાન છે. સંગીત શાસ્ત્રમાં પણ સ્વરના નામ પાંચ, મારબ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવ્ય અને નિષાદ કહેવામાં આવ્યા છે. આ

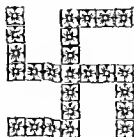
નાદકમાં રૂઝ નિષ્પત્તિના એક અંગ તરીકે સંગીત અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રસંગ બને અને નાયક-નાયિકા ભેદને અનુલક્ષી ચોક્કસ સંગીત નિયોજન કરેલું જોઈએ. સંગીતશાસ્ત્રની માહિતી સાથે આ લેખ નાટ્ય અને સંગીતનું સુચોગ્ય સંયોજન કરે છે. આ લેખ પણ સ્વ. શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી દ્વારા પ્રકટ થતા મુવણીમાલા સંવત ૧૯૮૩ ના પાંચ અંકમાં છપાયેલો હતો તે અત્રે રજૂ કરવા માટે અત્રે શ્રી હસરાજ પુરુષોત્તમ મરચન્દના આભારી છીએ.

સ્વરોનું જ સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ સા. રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ. બોલવામાં અને લખવામાં વપરાય છે.

સ્વરોમાં અનેક સરમભેદ છે, પરંતુ એને બાજુએ મૂકીએ તો પણ એટલું જાણવું જમ ઘણે કે સંગીત-વિદ્વાનો મુખ્ય આધાર સ્વર ઉપર જ છે. આ સાત સ્વરો અનેક પ્રકારે મિશ્રિત કરવામાં આવે છે અને તેમાંથી જુદી જુદી રાગરાગિણીઓ બને છે. મુખ્ય છ રાગ અને ત્રીસ રાગિણીઓ છે, જેમાંથી અનેક ઉપરાગિણીઓ બને છે. જે રાગરાગિણીઓ હલિયુ દેશમાં પ્રચલિત છે તેને હલિયુણ્ય અને જે ઉત્તરમાં વપરાય છે તેને ઔદિય કહેવામાં આવે છે. ઔદિય વિભાગમાં શિષ, કુષ્મ, ભરત, અને હનુમાન એવા ચાર મન છે, જેમાંથી ભરત અને હનુમાન મન જ અત્યારે પ્રચલિત છે. ઔદિય મતમાં વિશેષ કરીને નિમ્નસિખિન મુખ્ય રાગિણીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

૧. ભરત-જંગલી, વેરાલી, મધુમાધવી, સૈધવી અને જગાલી.
૨. માલકોશ-ગોરી, ગોરી, મુણ્ડિકા. ખંભાની અને કુંડિકા.
૩. હિંડોલ-રામકલી, દેશખાં, લલિતા, ખિલાવલ અને પટમંદલી.
૪. દીપક-દેશી, કુમોદિની નટ, કેદાર અને કાન્હરા.
૫. શ્રીરાગ-માલત્રી, માર, ધનાશ્રી, વસન્ત અને આચારવી.
૬. મેઘ-મહાશ્વર-ટંક, મહાર, ગુર્જર, જૂપાશી, અને જિભાસ.

રાગરાગિણીને યત્ન સાથે માદ સંબંધ છે, પ્રત્યેક રાગરાગિણી માટે યત્ન તેમજ સમય નિયત કરેલ છે, અને ત્યારે જ ગાયથી તેનું ખરું સૌંદર્ય અને કુશલસ્વરૂપ સમવાય છે. મોરની પ્રાસન્નકાળની રાગિણી છે, તેને સંધ્યાને સમયે ગાવામાં કોઈ વાંધો નથી, પણ શ્રોતાઓને તે

Wishing Everybody

A Happy and Prosperous

NEW YEAR

Maganlal Nandlal

CLOTH MERCHANT,

Sir Vithaldas Lane, Mulji Jetha Market,
BOMBAY-2.

ક્રુષ્ણપ્રિય નથી બનતી. હિંદુસ્તાનના મર્યાદાઓ તો આ બાબતમાં એટલા બધા યુક્ત હોય છે કે કદિ પણ રાગ-રાગિણીને તેના નિયમ સમયની વિરૂદ્ધ ગાના નથી.

પ્રથમ એ રહે છે કે આ સમયનો નિયમ ઉચિત છે કે કોઈએ એમને એમ ઘુસાડી દીધેલો છે કે શબ્દ શાસ્ત્ર-વેતાઓ બનાવી શકશે કે શબ્દનો સમય સાથે શું સંબંધ છે? પદાર્થવિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે શબ્દોનું આલેખન (Vibrations) ઉપર અંધકાર અને પ્રકાશનો નિર્ભરિત પ્રભાવ પડે છે. કેટલાક શબ્દો પ્રાકૃતિક કારણોને અનુસરી કાન ઉપર જરૂરી અવગણ છે અને કેટલાક બહુ મુશ્કેલીથી સંભળાય છે. શબ્દમંડલમાં અનેક તરંગો ઉદ્ભવે છે અને તેના પ્રવાહનું રૂપ નિર્ભરિત ઋતુમાં નિર્ભરિત હોય છે.

કઈ કઈ ઋતુમાં અને કયે કયે સમયે કઈ કઈ રાગરાગિણી ગવાય છે, તેનું વિવરણ પાછળ પરીચ્છિન્નમાં આપવામાં આવ્યું છે. જેથી રીતે શબ્દનો શુદ્ધ સંબંધ ઋતુ તેમ જ કાલવિભાગ ઉપર છે તેથી જ રીતે તેનો સંબંધ માનસિક ભાવો સાથે પણ રહેલો છે. નેરથી બોલવું, ધીરથી બોલવું, વગેરે મનના ભાવોનું આલેખન છે. એક માણસના બોલવા ઉપરથી જ બીજા માણસને માણી શકે છે કે પ્રસન્નચિત્ત છે કે કુખી? કદરણ કે તેના શબ્દો દ્વારા તેના મનનો ભાવ તરત જ વ્યક્ત થઈ જાય છે.

શબ્દશાસ્ત્રજ્ઞોએ ખૂબ વિચાર કરીને વિવિધ રાગરાગિણીઓના શબ્દોનો એવો ક્રમ બાંધ્યો છે કે જેથી નાના પ્રકારના માનસિક-ભાવો આવિર્ભૂત બની શકે.

જે કોઈ સ્ત્રી પોતાના વિશેષગુણથી કુખી હોય તો તેના મનના ભાવો પ્રગટ કરવા માટે અચૂક જ રાગ યા રાગિણી છે. તેમ જ કોઈ પોતાના પતિ સાથે બોમલિપ્ત-સર્માં મગ્ન હોય તો તેના હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરવા અચૂક જ રાગ યા ઉપરાગ છે. સહિષ્ણુતા-આદ્યે નવ પ્રકારના રસ વર્ણવ્યા છે. રસ ભાવથી આવિર્ભૂત બને છે. કોઈ પણ ભાવપ્રવાહને પૂર્ણરૂપથી પ્રગટ કરવો તેનું નામ રસ, સંગોગ-નિષંગ વગેરે અવસ્થાને વ્યક્ત કરવા માટે શ્રંગારસ છે. હાસ્યાત્મક ભાવો વ્યક્ત કરવા હાસ્યરસ છે, ક્રણામૃતનાત્મક ભાવો માટે કણ્થુરસ છે. તેથી જ રીતે બયાનક, મિલન, અદ્ભૂત, શાંત અને સૌન્દર્ય રસ ક્રમશઃ બધા જુગુપ્સા, વિરમય. શાંતિ અને ક્રોધને પ્રગટ કરે છે.

ભાવ અનેક પ્રકારના હોય છે, હતાં તે પાંચ વિભા-

ગમાં વિભક્ત છે. સ્થાયી ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ, સાત્વિક ભાવ અને સંચારી ભાવ.

જેમાં પ્રતીકૃત નવ રસમાંથી કોઈ પણ રસની સ્થિતિ હોય તે સ્થાયીભાવ છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રંગારરસનો સ્થાયી ભાવ રતિ છે, હાસ્યરસનો હાસ્ય, શાંતરસનો શાંતિ અને સૌન્દર્યનો કૌપ્ય છે.

શ્રંગારરસના બે ભેદ છે. વિપ્રકંભ યાને વિશેષાત્મક અને સંભોગ યાને સમેશાત્મક. વિભાવ તેને કહેવામાં આવે છે જેને લીધે રતિ આદિ ભાવોનું મનુષ્યમાં ઉદ્ભોધન થાય. દાખલા તરીકે નાયક-નાયિકા, ચંદ્રમાની જ્યોત્સ્ના, પુષ્પપરિમલ વગેરે. પ્રથમ આલંબન વિભાવ અને પછી ઉદ્ભોધન વિભાવ.

હાસ્યભાવ, હેરા, શેખા, કાંતિ, લીલા, વિજાસ વગેરેનો સમાવેશ અનુભાવમાં થાય છે. સાત્વિક ભાવ અંતઃકરણમાંથી ઉદ્ભવે છે. સ્નહ, સ્નેહ, શેખાંચ છયાદિ સાત્વિક ભાવોના લક્ષણો છે.

બીજા ભાવોને સદાય કરવા પોતાનો ચમકાર દેખાડે તેને સંચારી ભાવ માનવામાં આવે છે.

આ પાંચ પ્રકારના ભાવોમાં વિભાજના બે ભેદ જ ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે તે અવ્યત મહત્વના છે. સાહિત્યના ગૌરવનો અધિકાર તેના ઉપર જ નિર્ભર છે. આલંબન વિભાગમાં પણ અનેક પ્રકારના નાયક-નાયિકાના ભેદ પાડેલા છે.

નાયિકા ત્રણ પ્રકારની છે. સ્વરજયા, પરજયા અને સામાન્ય. સ્વરજયાના ત્રણ ભેદ છે. મુગ્ધા, મધ્યમા અને પ્રમદમા. મુગ્ધાના અગ્રેઅંગમાં યૌવનનો ચમકાર હોય છે. મુગ્ધાના પણ બે ભેદ છે.

૧. અત્રાતયૌવના—જેને પોતાની યૌવન-અવસ્થાનું બાન ન હોય તે. ૨. તાન યૌવના—જેને તેનું જ્ઞાન હોય તે.

મધ્યા નાયિકાના ત્રણ ભેદ વર્ણવેલા છે. ધીરા, અધિરા અને ધીરાધીરા. ધીગ—જે પતિ ઉપર ક્રોધિત બને હતાં તેનું સન્માન ન હોય. અધિરા—જે પતિનો અનાદર કરી તેના પર શેષાકુન્ન બને. ધીરાધીરા—જે શિખામણોના પગનો કડી રેલા લાગે. મધ્યાના બીજા ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે પાંચમાં આવે છે.

પરસ્મિના, વિચિત્રસુરતા, પરતયૌવના અને ધર્મત્-પ્રમત્તવચના. પ્રગમ્બાના પણ આ પ્રમાણે જ ચાર પ્રકાર છે. માનારુપા, સમસ્તરતિક્રોધિતા, સ્મરંગા અને ભાવો-મના આમાં પણ ધીરા, અધિરા, ધીરાધીરા એવા પણ

With Best Wishes From

CHAMPAKLAL & CO:

PIECEGOODS MERCHANTS,

CHANDNI CHAWK, MULJI JETHA MARKET,
BOMBAY-2.

Stationery At Its' Best

at -

Champaklal & Company

STATIONERS AND CONTRACTORS

(on Approved List of Central and State Governments)

195-7 Abdul Rehman Street,
BOMBAY-3.

KINDLY ASK FOR OUR LATEST QUOTATIONS

પ્રકારે છે. તેમજ કોઈ કોનેકા અને જોડા એવા પણ બે બેક પાડે છે.

આજ પ્રમાણે પરંપરા અને સામાન્યતા પણ બેક બેક છે જે અગ્રી લખવા અનાવસ્થક છે. તદ્વપરાંત સર્વ નાયિકામાં દસ અવસ્થા બેક હોય છે:-

૧. પ્રાપ્તિભર્તૃકા :-જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે.
૨. ખંડિતા :-પોતાનો પતિ ખીછ સ્ત્રીને આશ્રય હોય તેથી કુખી રહે તે.
૩. કન્યાવંતરિતા :-જે પ્રિયતમનું અપમાન કરી પશ્ચાત્તાપ કરે તે.
૪. વિરહસ્થા :-જે સંકેતાનુસાર પ્રિયતમને ન મળવાથી કુખી થાય તે.
૫. વિરહોત્કંઠિતા :-જે પ્રિયતમની રાહ જોતી ચિંતા અને કુખથી સંતપ્ત હોય તે.
૬. વાસસ્થગત :-જે પ્રેમિકાને મળવાની આશામાં રાખ્યા શુદાગદિ તૈયારી કરી રાખે તે.
૭. અધિનભર્તૃકા :-જેનો પતિ તેને આધિન હોય તે.
૮. અભિસારીકા :-જે પોતાના પ્રિયતમની શોધમાં

જતી હોય તે. દિવસે જનારી-શુદ્ધાભિસારીકા, અને રાત્રે જનારી-કૃષ્ણાભિસારિકા.

૯. વસ્થાત્રેયશી :-જેનો પતિ પરદેશ જવાનો હોય તે.
૧૦. આગતભર્તૃકા :-જેનો પતિ પરદેશથી આવી ગયો હોય તે.

નાયક-નાયિકાઓના બેક તો અનેક છે, પરંતુ મુખ્ય બેકો જેની સંગીતમાં આવસ્થકતા છે તે ઉપર વર્ણવ્યા છે. પ્રાચીન સંગીતકલાકાવિદોએ રાગરાગિણીઓને માનવી સ્વરૂપ આપેલું છે. અને તેમ કરવાથી તેના નાયક-નાયિકા અને પ્રધાનરસનું નામ જાણવું સરળ બને છે, આ ઉપરથી જાનારને ખચર પડે છે કે ક્યા રાગરાગિણીમાં કયું સ્થિત ગાવી જોઈએ.

ક્યા રાગમાં હારવરસનું ગીત ગાવું જોઈએ, ક્યા રાગમાં વીરરસનું ગાવું જોઈએ વગેરે સર્વ માહિતી આ માનવી સ્વરૂપની કલ્પનાથી અત્યંત સરળતા મળે છે.

રાગરાગિણીઓને માનવી બનાવવાની કલ્પના આધુનિક મંત્રીતશાસ્ત્રની નથી, કારણ કે પ્રાચીન સંગીતવિદ્યક શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોમાં આ કલ્પનાનો ઉલ્લેખ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

(અનુસંધાન પાના ૧૦૭ ઉપર)

Sion Automobiles

AUTOMOBILE ENGINEERS, REPAIRERS AND BODY BUILDERS

Our Motto. SATISFACTION OF YOURS IS OUR PROFITS

—: SION GARAGE —

Automobile Engineers; Motor Body Builders;

Government & Municipal Contractors

Sunderboug Estate, Agra Road, Kuria.

Consult us for Better Workmanship

Before Entrusting Others

Prompt Delivery & Personal Supervision

Trial will convince and make you Our Permanent Customer

Telephone No 6 7081

SION AUTOMOBILES

"AMBA BHUVAN", 29 Sion Circle, Sion, Bombay-22.

AUTOMOBILE ENGINEERS, SPRAY PAINTERS, REPAIRERS,

and
SPECIALISTS IN SERVICING VEHICLES
IN MODERN EQUIPMENT &
ELECTRICAL WASHING MACHINES

: DEALERS IN :
LANDMASTER '14', STUDEBAKER
Cars & Trucks

and
Burmah Shell Petrol, H. S. D. Motor Oil.

Trial will convince and make your Our Permanent Customer.
Telephone No. 61723

Keshavlal Punjiram

Dwarkesh Galli,
Mulji Jetha Market
Bombay-2.

SPECIALISTS IN DHOTIS

Bombay Brass & Metal Works

2nd Panjrapole Street,
Bombay-4.

Manufacturers of &
Specialists in

ALL KINDS OF
HOLLOW-WARE UTENSILS

INSIST ON BUYING
MAFATLAL MILLS

TWO x TWO

FULL VOILE

—: Sole Distributors :—

PIONEER PIECEGOODS Co.

GAURAJ GALLI, M. J. MARKET, BOMBAY 2. Tel. 34292

પ્રશાસનકાળમાં સંગીત સાહિત્યનો અગત્યની સ્થાને સંબંધ હતો, પરંતુ જેમ જેમ સંગીતકલાની અવનતિ થતી ગઈ, અને ગાનાની કલા નિરક્ષર બની ગઈ, હાથમાં જવા લાગી તેમ તેમ આ સાહિત્ય સંગીતના માર્ગિક સંબંધનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થયું. હવે તો એવી કુપ્રજ્ઞ યાદ ગણેલી છે કે ગરિયાઓ સમયનો ખ્યાલ તો નથી રાખતા પણ પ્રધાનરસ ને સંગીતમાં અભાવરસ તત્ત્વ છે તેની પણ પરખ નથી કરતો અગર કાલઝીબનો તેના રસાનુસાર અને સંપ્રદાયસાર ગાયમાં આવે તો તેનો પ્રભાવ કંઈ ઓછો જ નથી તેમજ ને ઉદ્ભવી આ કલાનો ઉદ્ભવ આપણું નમિનિમિત્તોએ કહી છે તેવું સૌથીધ વધુ જણાય. સંગીતકલાનું ધ્યેય માત્ર અનેરું જ નહીં, અને જોગવિલાસમાં સહાય કરતી એ નથી, હિન્દુ તેવું અતિમ હદેષ તો મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિઓને પ્રથમરસાયણ બનાવી તેને મોક્ષપથ તરફ જોડે છે. આ વિષયમાં હજી જોયબોળને પુરુષ અવકાશ છે.

સાથેના પરિશિષ્ટમાં બહુજ ઉપયુક્ત હકીકતો આપવામાં આવી છે, જેની સંગીત અને સાહિત્યનો સંબંધ અને સંગીતવિષયક માર્ગિક જ્ઞાનનો જ્ઞાન સુલભ બને છે.

પરિશિષ્ટ (સંગિણી)

રાગ	સંગિણી	પ્રધાનરસ	ગાવાનો સમય		સાહિત્ય સંબંધ		રસ
			અરુ	સમય	નાયક	નાયિકા	
ભરૂચ	ભરૂચી	મધ્યમ	સરહ	પ્રાપ્તઝાલ	અનુકૂલ	પ્રગલ્ભા ગાદનાસહાય	સાંતતિદાહિ વિવેચનતિ
	વેરાલી	પહુર	"	દિવસનો અતિમ ભાગ	અનુકૂલ	સામાન્યા પ્રેમા સ્વામીન ભટ્ટકા	"
	મહિમાધવી	મધ્યમ	"	દિવસનો પ્રથમ ભાગ	ધીરેદાપ	સ્વીયા-મધ્યા પ્રરસપરા	"
	સેમની	પહુર	"	દિવસનો ચતુર્થ ભાગ	પ્રેલ	સ્વીયા-પ્રગલ્ભા અધીરા અગિતા	સિંગલ ભટ્ટકાર
	બંગાલી	"	"	"	ધીરેદાપ	પ્રગલ્ભા પ્રેમિનમ્નટકા અભિસારિકા	"
માલકોશ	રાહી	પહુર	સિસાર	મધ્યાહ્ન	ધીરપ્રતાપ	પરમીયા કન્યા મદ્યોતના	સપ્તલ ભટ્ટકાર
	ગોરી	"	"	દિવસનો ચોથો ભાગ	ધીરસ્થિત	સ્વીયા મધ્યા પ્રેલ વૌચના	"
	ચુલકલી	નિષાદ	"	દિવસનો પ્રથમ ભાગ	ધીરેદાપ	પ્રેમિન ભટ્ટકા	"
	ખંભાવતી	વૈવત	"	રાત્રિનો ત્રીજો ભાગ	ધીરસ્થિત	સુધામાનચક્ર અનિસારિકા	"
	કંકુભિકા	"	"	રાત્રિનો ચોથો ભાગ	"	સામાન્યા વાસક સ્થગ	સંગોચકાર
હિંદોલ	રામકલી	પહુર	વસંત	રાત્રિનો ચોથો ભાગ	ધીરેદાપ	સામાન્યા સમસ્ત રસકાવિદા	સપ્તલ ભટ્ટકાર
	ચેણાળી	ગાંધાર	"	દિવસનો પ્રથમ ભાગ	"	કાન્તાભિસારિકા કન્યા	સંગોચકાર
	લલિત	વૈવત	"	"	અનુકૂલ	અભિસારિકા પ્રેમા	"
	નિલાવલ	"	"	"	ધીરેદાપ	પ્રેમા અભિસારિકા	સિંગલ ભટ્ટકાર
	પટમજરી	પ્રથમ	"	રાત્રિનો બીજો ભાગ	"	સ્વીયા પ્રેમિત ભટ્ટકા	"

Phone: 33900

Gram: RATERIA

SADIRAM DUNICHAND

Exporters, Merchants

&

Commission Agents

Dabholkar Vadi,
Bombay-2.

—: Code used :—
BENTLEY'S 1st EDITION

गंग	राशिगणी	प्रधानस्वर	गावांनो संभय		साहित्य संयंघ		रस
			अष्ट	संभय	नायक	नायिका	
दीपक	रेशी	पङ्क	क्रोम	भयाद	धीरादात	प्रदस्मरानिस्सारिका	संयोगशृंगार
	कृद्धिनी	चैवत	"	द्विस्तो गोथो भाग	"	प्रदशोषनाभिस्सारिका	विप्रलब्धशृंगार
	नट	पङ्क	"	भयाद	अनुद्वैत	स्वाधीनभट्टका परशया अन्य	संयोगशृंगार
	केशर	निपाद	"	रात्रितो प्रथम भाग	धीरप्रसात	स्वीया श्रौतितभट्टका	विप्रलब्धशृंगार
	कान्दरा	"	"	रात्रितो प्रथम भाग	द्वैत	प्रगल्भा व्यधीरा श्रौतितभट्टका	"
श्री राग	मालवार्द्र	पङ्क	शरद	भयाद	धीरादात	विप्रलब्धा अभिस्सारिका	संयोगशृंगार
	माद	"	हिमंत	द्विस्तो गोथो भाग	"	प्रगल्भा वासकसंलग्न	"
	धनाश्रु	"	"	भयाद	"	सुन्यामान श्रु विरहाद्विती	विप्रलब्धशृंगार
	वसंत	"	वसंत	द्विस्तो गोथो भाग	"	अभ्यानिस्सारिका	संयोगशृंगार
	आसावरी	चैवत	हिमंत	भयाद	"	साभान्या श्रुस्वाभिस्सारिका	विप्रलब्धशृंगार
शुद्ध भवहार	दंड	पङ्क	वर्षा	रात्रि	अनुद्वैत	स्वीया विरहाद्विती	विप्रलब्धशृंगार
	भन्दा	चैवत	"	रात्रिना पाछवा नव भाग	"	स्वीया श्रौतितभट्टका	"
	शुद्धरी	चैवत	"	रात्रि	शरद	साभान्या अजिता	"
	कृष्णली	चैवत	"	यातःक्षण	"	प्रगल्भा वासकसंलग्न	"
	निभास	"	"	रात्रितो गोथो भाग	"	प्रगल्भा स्वाभिन भट्टका	"

पुनश्चिदथ (२) मुख्य छ राग

राग	रागनी उत्पत्ति	रागनी प्रधान स्वर	गावांनो संभय		रागना प्रकाश	साहित्य संयंघ		रस
			अष्ट	संभय		नायक	नायिका	
भट्ट	शुद्ध शृंगार	चैवत	शरद	प्रतःक्षण	श्रीयोगानु यादवा लागु	धीरादात	स्वीया	श्रांतहृयाद्विषय रति
मालविकाराग	शुद्धरी	पङ्क	शिशिर	रात्रितो गोथो प्रहर	परशरव पीण्णी वृत्त	दक्षिण	स्वीया	संयोगशृंगार
विहास	कान्दरा	चैवत	वसंत	द्विस्तो पक्षी पक्षी	विहास यादवा	शरद	परोदा परशया	विप्रलब्धशृंगार
दीपक	कान्दरा	पङ्क	क्रोम	भयाद	द्विस्तो यत्त वृत्त	शरद	स्वीया अन्य परद योन्ता	संयोगशृंगार
श्रीराग	द्विस्तो	पङ्क	हिमंत	द्विस्तो गोथो भाग	श्रीरागनी वीवा श्री रेशी	धीरप्रसात	कनका	विप्रलब्धशृंगार
शुद्ध भवहार	आसावरी	पङ्क	वर्षा	रात्रितो गोथो भाग	परसाह वायवा	धीरप्रसात	परशया अन्य	विप्रलब्धशृंगार

Why are you worried?

You can get best,

Excellent quality in all sizes of:—

PENAL PINS

FROM

Bombay Wire Products Co.

B. M. K. Industries Compound,
Bell Bazaar, Kalina,
Kurla, Bombay, 37.

Office Phones:
22559, 31376,
30300, 28515
Aranda Bazar
38910, 34881

Grams:
"ROUTINE"

Chandulal Kantilal

SHROFFS & COMMISSION AGENTS

—: Local Branches :—

KANTILAL JETHALAL
NANDLAL & Co.,
SHANKERLAL JETHALAL
(IMPORT-EXPORT)

—: Head Office :—

722, COTTON EXCHANGE BLDG.,
KALBADEVI,
BOMBAY-2.

Branches: AHMEDABAD, KHAMGAON (M.P.), AKOLA (M.P.), JALNA.

નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોમાં આપણે નાયક, નાયિકા ને પ્રતિનાયકનો સમાવેશ કરીએ છીએ. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદ્યક પણ મહત્વનું કામ કરી, પોતાનું આયત્ન સ્થાન મેળવે છે; તો અગ્રેજી નાટકોમાં પ્રતિનાયિકાનું દર્શન પણ ઘણીવાર ચાલુ છે.

આમ છતાં આપણે આ શ્રેણી મર્યાદામાં, આપણાં સંસ્કૃત નાટકોના પ્રાચીન નિયમો પ્રમાણે, મુખ્ય પાત્રોનું રૂપ તપાસીએ.

નાયક

નાટકના મુખ્ય પાત્રને 'નાયક' કહેવામાં આવે છે. નાટકમાં શરૂઆતથી અંત સુધી એની હાજરી જરૂરી પડે છે. સાથે સાથે તે અનેકગુણોપેત અને કલામર્મરત પણ હોવો જોઈએ. જે કે આને પશ્ચિમી નાટ્ય સાહિત્યમાં 'વર્તી' નામથી પ્રમાણે આપું છું. બધન સ્ત્રીકારણમાં આવતું નથી; આને તો નાટકોમાં હરિદી, અભયુ, રડ, ઘોડામાં પણ વાળો, શશી, છુગારી, વ્યસની, રાગી, જે તેને નાયકપદ આપાય છે. અજ્ઞાત, નાટ્યકથાના રંગ સાથે એ પાત્રોએ પોતાનો વેગ રાખવો જોઈએ એટલું બધન સ્ત્રીકારણ છે ખરું.

એ તો અણીઈ છે કે સંસ્કૃતમાં નાયકના ચાર ને છે. (૧) ધીરોદ્ધત, (૨) ધીરોદ્ધત, (૩) ધીરપ્રશાંત (૪) ધીરોદ્ધત. ધીરોદ્ધતઃ આ પ્રકારના નાયકમાં પ્રિય, ક્ષમા, દયા, આત્માશ્રિમાન, નિરભિમાનિતા અને વિનય હોવાં જોઈએ. એના ધૈર્યની ઉદાત્તતા પણ પ્રેરક હોય છે. રામ યુધિષ્ઠિર આવા નાયકો છે; ધીર-પ્રશાંતઃ કૃષ્ણન આ પ્રકારના નાયકોનું રૂપ ઉદાહરણ છે. એ કમલિદ, સુખ શોષણું ને નિશ્ચિન્ત મનનો હોય છે, સ્વભાવે બહુ કામળ હોય છે. ધીરપ્રશાંતઃ 'માવતી' તપસ 'તો માવત, જે સ્વભાવે સતોષી છે ને એનામાં વિરલસિતતા પણ થોડાં ગુણ છે તે આ પ્રકારનો નાયક છે. આવો નાયક આજણુ કે દેખ હોય છે; કનિય કદી નહીં; ધીરોદ્ધતઃ આવો નાયક કંદત, ચંચલ ને ઉપ સ્વભાવનો હોય છે. ઘણો અભિ-મતી ને હજયુક્ત હોય છે. ભીમ ને મેઘનાદ આનાં ઉદાહરણ ગણાય. આવા નાયકોમાં ગુણ કરતાં રાખની માત્રા વિશેષ હોય છે. એટલે કેટલાક નાટ્યવિવેચકોએ આ પ્રકારના નાયકને નાયક ગણ્યો જ નથી.

નાયકોના વળી એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ ચાર ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) અનુકૂળ એક પત્નીવત વાળો, (૨) દક્ષિણ-અવહારદક્ષ, અનેક નાયિકાઓ રાખનારો છતાં પત્નીના પ્રેમને વધારે પ્રમાણી, પુરાણી પ્રીતિને તોડતો

નથી; (૩) શક-સાક્ષાતરૂપે એક જ નાયિકા સાથે સંબંધ રાખે છે; પરંતુ ખાનગીમાં બીજી નાયિકાઓ સાથે એ પ્રેમ સંબંધ જળવે છે; (૪) ધૂણ-ધીર, પત્નીની ચિંતા કદી કરતો નથી, બલકે બીજી નાયિકાઓની પ્રેમકથા કકીન પોતાની પત્નીને એ બાળવાનું પણ ચૂકતો નથી.

નાયિકા

નાયકની પ્રિયાને અથવા પત્નીને નાયિકા ગણવામાં આવે છે, પણ આને આમાંય એ 'જડતા' સેવવામાં આવતી નથી કેવળ કથાવસ્તુમાં એનું વ્યક્તિત્વ પ્રવાન-પદે હોય એટલું જરૂરી ગણાય એને નાયક સાથે કરી સંબંધ ન હોય એવું પણ બને આ નાયિકાઓના અસંખ્ય પ્રકારો વર્ણવવામાં આવે છે, પરંતુ એક ઝંખીરૂપે અવશેષીએ તો ત્રણ મુખ્ય ભેદોથી કામ પડે (૧) રચકીયા (૨) પરકીયા (૩) સામાન્યા આમાં રચકીયા તે પત્ની; પરકીયા તે પારકી સુવતી—એ વિવાહિત પણ હોય ને અવિવાહિત પણ હોય શકે; ને સામાન્યા પર કાષ્ઠની અધિકાર હોતી નથી—સાધારણ અર્થમાં આપણે એને મણિકા કે વારંગના કહીએ.

પ્રતિનાયક

નાયકનું મુખ્ય વિરોધી પાત્ર તે પ્રતિનાયક, એનામાં કુણતાના ગુણો વિશેષ પરતીગનરૂપે એ એવું લક્ષણ.

નાયકના સહાયક

સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદ્યક, વિટ ને ચેટ ત્રણ પાત્રો વારંવાર જોવા મળે છે. એ ત્રણ નાયકને એની અનેક મુશ્કેલીઓમાં સવિશેષ પ્રયુષ પ્રદેશમાં સહાયક બને છે. આમ છતાં આ ત્રણમાં અધિકાર દૃષ્ટિએ થોડો ફરક રહે છે. આમાં ચેટ તો માત્ર નાયકનો દાસ જ છે. વિટ નાયકનો પોતાનો સ્વામીમકત, સેવક અને વધારામાં એ ગાવા બળતવા ને નાયકમાં નિયુજ ને વાચાળ હોય છે (વિદ્યુપદનું) કામ લોકોને હસાવવાનું હોય છે. જે કે એ ધણીવાર ઘણો પુરેશાળી પણ માનુષ પડે છે. નાયક સાથે હામશરૂતો એને અધિકાર હોય છે. એની વૈદ્યજ્ઞા, બોલચાલ અને આચાર વહેવાર બધું જ દારવનું નિમિત્ત બને છે. 'મિષ્ટ આહાર' માટે એની જીમ હમેશ સળવળે છે. ઝગડા જોવા કરવામાં ને વધારી આપવામાં એ ભારે ચતુર હોય છે. ભતિનો એ આજણુ હોય છે. નાયકને એના પર અસીમ વિશ્વાસ હોય છે.

બીજાં પાત્રો

આ સિવાય નાટકમાં નાયકને સહાયકપ બનનારાં બીજાં પાત્રોમાં આપણે મંત્રી, પુરોહિત, ઝવિનજ, ખગ-નગી, ધર્મોપધિકારી, કંચુકી, દૂત ઇત્યાદિને ગણી શકીએ.

ATLAS METAL PRESSING WORKS

— Manufacturers of —

BRASS UTENSILS

OLD ATLAS MILLS COMPOUND

Reay Road,
No 10, Tank Bunder Road,
Bombay.

Tele No 40805

With best Compliments of
METAL DISTRIBUTOR PRIVATE LTD.

IMPORTERS — EXPORTERS

Managing Agents

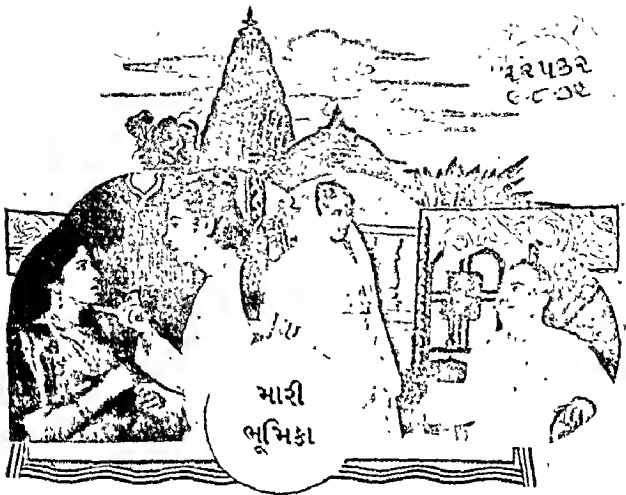
Mathuradas Govardhandas

12/18, Vithalbhai Patel Road,
Bombay 4

Head Office:

38, Strand Road,
Calcutta-1.

૨૪૫૩૨
૯૮૦૪

મારી ભૂમિકા

લેખિકા: શ્રી વનજતા મહેતા

૮૨

મગસ પ્રદિશમાં કારમીસ

“ખુબશાર! એ દીવાને અડીશ નહીં; એ મારા પ્રાણની પ્રતિમા છે.”—કેશરણે આ વાક્યોમાં, પ્રેમ કરતો વારતી આજુબદે સૌ પ્રથમ સમજી શકે છે, તે બીજી બાજુ મનને મારીને, આપણાન કોઈકતાને પોતાના રંગમહેતમાં આમંત્રી રૂપની લેખે ‘મરાઠા’ની ની મરા પોતાના વ્યવસ્થાની વાને કહેવા પ્રેરતી જણાય છે. ને પછી સાંભરે છે ‘સ્નેહનાં ઝેર.’ નવના પ્રેમનાં વિવિધ શક્તિને એક વાસના-મની સૌ તરીકે મત’ કરતી તરી રહે છે. એના નેહકશ-દેના સર કાને અપ્રાય છે: ‘જુઓ વિશીષ, આ ગાંડીયર પ્રતિ! પવનના સ્વપ્નાદામાં પેશાં રૂપ ફેલાં વીંમલ રલાં છે. ભણે વાસનાનો અદ્ય અવેશ!’ ને છેવટા અકમાં એના સ્વપ્ના ને ખમ બરેલા ઠન્દો: ‘હા એ અન્ત! ને ફાણે ફાણે સમીપ આવેને જાય છે, અને પોતાની દિટી સામે એ જુઓ છે વિશીષને-નિર્દોષ વિશીષને, પોતાને વાંકે, ફાંસીને મંચેડે લટકતો અને

એ સોમાં એનું કાનિય દંડ’ બલકરતામયું’ અટકારવ! અને સાંસારિક જીવનનો પડો દો છે તેવાં પ્રમટે છે નવું ચિત્ર: દેવનાથ. ‘આવાગેશી’ પ્રેક્ષકને ને કલા કરને લઈ જાય છે સૌ વર’ શાળા. મધુ માણેકના જમાનામાં જ્યારે તથવારે વાતચાતમાં અખડતી, ને શેલીનાં સહેજ સહેજમાં આપોઆપ બરાતાં! દેવનાથ કહેતી મંબળાય છે: ‘દેડોમા, તમારી ને મારી વચ્ચે આને રજુકોડારવની પળથી ને માથકવાડના તખ્ત સંપત્તિ મુવક ઊભો છે. મારા જાણવાનું ગીરવ ઊમું છે: કુટુંબાર ને કુટુંબાર વચ્ચે કોઈ મુદ્દાન દોતી નથી, કામ કોઈ વજુસંકસી અપાઈ દોતી રમે...પણ...” એક પગલાં માણેકજીવનું ખીર ને બીજામાં જીવનનાં અરખાનો મુશીને, કવિમાંથી કમા-કર બનેલા દેવોમા પાસે બાબી શાખનાસ્તે છેડા-વચ દેવનાથ આવે છે ને કહે છે: ‘માથ બાબની જમાનન પાછી સેવો; ને એના જાણવાં, અને અંખના

BALDOTA BROTHERS

IMPORTERS EXPORTERS

METALS, MINERALS, SPICES, SEEDS & OIL MERCHANTS

42, 2nd Bhoiwada, Bombay-2 (INDIA)

Cables: Cozilead.

Phone: 22787

Codes, Bentleys second-phrase
Acme & Private

IMPORTS

NON-FERROUS METALS
SUCH AS COPPER, ZINC,
LEAD, TIN, CHEMICALS &
LUBRICATING OIL

EXPORT

MINERALS, MANGANESE ORE, IRON
ORE, CHROME ORE ETC. IRON &
STEEL SCRAP, SPICES, OILS & OIL
SEEDS, CRUDE DRUGS, & BRASS
ART-WARE

M/s. POPULAR METAL WORKS & ROLLING MILLS

—: Manufacturers of :—

COPPER AND ALUMINIUM SHEETS

—: Office :—

Behind Fish Market,
SION,
Bombay-22

Phone: 61778.

તો હું આ જાની...પણ તમને નારી મળશે.
નારાયણી નહીં।' ગોરવપૂર્વક ઉચ્ચારણેલા આ
શબ્દો દેવપાદને અંગળા મરી સમળા બનેલી
બતાવે છે.

વળી પાછાં ક્યાંથી ક્યાં! ૧૮૫૭ માંથી
૧૯૫૫ માં! દેવપાદના આદર્શો અભરાષ્ટ્રએ મૂકીને,
આજની નરખટ નરી બનીને 'બંને પધાર્યો'માં
પધારે છે મિત્ર મીતી મહેતા. અંગ્રેજી ખૂબ જ
હવનયમનો 'સહિત', આંખો નુચાવતી, હાથમાં
પંખો હલાવતી, શબ્દોના લાડ કરતી મીતી કહે
છે: 'હરશે પેસી ડાલિંગ!'. પૈસાને ખાતર
શોકુબાસ જેવા 'ત ત પ્ર પ' સાથે પ્રીતનો
વેપાર ટેલિફોન પર ખેડતી અને ધડીકમાં સેફ્ટરી
સૂશીલાને હજાવતી તો ધડીકમાં ખુશાલીના સમા-
ચારો આપતી ને એમ પોતાના વ્યક્તિ વગેરે તથા
સામેના પત્રનો ઉદ્ધાવ આપતી આ મીતી, આમ
છતાં એક આકર્ષક પાત્ર બની રહે છે.

તો વળી એનો જ પ્રત્યાધાત સાંપડે છે એક મુશીલ,
કુળવાન, સંયમશીલ, પ્રતિભાશાળી, આપનારી કસ્તીયામાં.
'મંગલ મંદિરની કામગીરી, નારીજીવનની ગોરવકથા છે.
એણે સહી જાણ્યું છે, ને સહન કરવામાં જ જીવનનો સતોષ
માન્યો છે. 'કોઈના સુખે સુખી બનવા નીકળી, કોઈના દુઃખે
દુઃખી બની, કોઈના કોઈયાની દિવેડ સળગાવવા ગઈ, પણ
ન હોતી અખર કે એની જ ચિનગારી મારા અંતરને
સળગાવશે...મારા જીવનમાં બંને હાસ્ય ન પ્રગટ્યું, પણ
જે ઘરને માડું પોતાનું માન્યું છે, એના પર લોકોને
હસવાનું કારણ કદી નહીં આવ્યું.' મુંબઈ સંન્ય
ગૌરિત દિલીપ ના.વમ્હોલ્સરવું આ પારિતોષિક
વિનંતી નાહક.

અને વળી ઇન્ડિયન નેશનલ યિંગેરને આગ્રે નીગ
નાટ્યોત્સવ માટે રમ્ય ચનારનાટક 'વૈન્યતી'માં વૈન્યતીનાં
પાત્ર દ્વારા એ જ પતિ પ્રેમની, દેશપ્રીતિની અને
ત્યાગની ચિરંજીવ ગાથા આરંભાય છે. ગ્રીસ હજાર
પ્રખ્યાતોના જીવનકંદાર માટે રૂપનગરના સંરંધાનની
મહારાણી વૈન્યતી, પહેરેને કપડે, અડધી રાતે, પોતાના
શત્રુ રતનાકરની હાવણીમાં હિંમતપૂર્વક, એકલી, સંકલ્પ-
બળ સાથે સંચરે છે. કરાર પૂરા કરવા એ જાય છે
અને જઈને સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા સાથે કહે છે: 'રતનાકર!
વાતના માટે પૂછો છો? પોતાના પુરાણ પ્રીતિપાત્રને,

માઝમરાતમાં

વનસતા મહેતા, મધુકર રંદિરિયા

એના રનેકને સંભારીને, પછી એક પરિણીતાને આ-
રીતે બોલાવવી એ તમને કદાચ રમત વાત લાગતી
હશે...પણ, રતનાકર, તમને અખર નહીં હોય કે આ
રીતે આવતાં, પતિના હૃદય ઉપર ખુલ્લે ખુલ્લે પ્રદાર
કરતાં મને કેવી વાતના યદ્દ હશે; મૂંઝી મૂંઝી ચાલી
આવી છું. આંખમાં આંસુનું દીપુથે નથી આવ્યું; મોં
પર કુંખનો બાંધ પણ નથી આવ્યો...'' હાવણીની
વાતો સંગ્રેષ્ટાય છે; જ્યપાસનો રાજગદ ફરી નજરે ચડે
છે ને ત્યાં કુંખી વૈન્યતીનો એક જ બોલ કાને પડે છે:
"કાકા, હવે હું દેહે જીવંત છતાં આત્માએ મરેલી
વૈન્યતી છું."

અને આ ઉપરાંત તો નાની મોટી કાંઈક ભૂમિદાઓ
સ્મરણે ચડે છે: 'અવ.ચીના'માં મેના; 'ફેરુદ્દી'માં
મીનાલી, 'છીએ તે જ રીક'માં ભીવંશી, 'ભાડૂતી
પતિ'માં બૂલકણી ભોળી માહુ, 'ઘરનો દીવા'ની પતિ-
પરાયણ પ્રેમાળ અરવિંદા, 'વડલાની હાથ'માં લેખિકા
બનવાના ધખારા સેવતી મંગળા, 'સમયનો વહેણ'માં
ઈંગ્લેન્ડ-રિટર્ન અર્વાંગીન છતાં વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની
જલ્પકાર વહેવારુ ને સમજી રંગના, 'માઝમરાત'ની
સ્મતિયાળ સન્ધ્યા, 'હરિયો ગદ'ની લોભા ને

"Lemner Services" will answer all your Travel & Transport Queries . . .

TRAVEL

BOOKING BY

AIR—SEA—MAIL

**RESERVATIONS FOR
HOTEL ACCOMMODATION**

**ASSISTANCE FOR
PASSPORT—VISAS, ENDORSEMENTS**

**FACILITIES FOR
TRAVELLER'S CHEQUES.**

TRANSPORT:

**CLEARING SPECIALISTS IN
MACHINERY OF ALL KINDS**

**SHIPPING EXPERTS FOR:
SEEDS, OILS, & TEXTILES ETC.**

**FORWARDING
BY RAIL THROUGHOUT INDIA**

**WARE HOUSING
AT VERY COMPETITIVE RATES**

**INSURANCES.
FIRE, MARINE, ACCIDENT.**

Please Contact:

Lee & Muirhead (India) Private Ltd.

**12, Rampart Row, Fort, Bombay 1.
Phone 251571 (5 lines)**

Branches:

**Gobind Mansion, 'H' Block,
Connaught Circus, New Delhi.**

**Ahmedabad,
Revdi Bazar Cross Lane,**

**Marmagosa Harbour
MARMAGOA,
Portuguese India.**

Representatives & Agents Throughout the World.

એક અમર-કૃતિની કલાસ રમ્યાત

નંબી શ્રી,

રેડિયો પરથી યતો કલાનો પ્રચાર એ લોકહૃદય મુખી પહોંચવાના એક સરસ સાધનની ગરજ સારે છે. બીજી બાજુએના પ્રમાણમાં ગુજરાતી ભાષામાં રજૂ થતાં નાટકો, સંગીતક્રમો કે અન્ય રૂપકો ઝાંખા હોય છે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવામાં તાનમ નથી. પરંતુ આમ કહીને હું ગુજરાતી ભાષામાં સર્ગતી ને રજૂ થતી એ કૃતિઓ ને એના કલાકારોને અન્યાય કરવા માગતો નથી. કેટલીક વાર ઉતમ કૃતિ હોવા છતાં એની રજૂઆત નબળી થાય છે ને કેટલીક વાર નબળી કૃતિને આસાર કલાકારો સાંપડી જતાં એ દીપી ઉઠે છે. જો કે આવી એક નબળી બાબત જ આપણને બીજાઓની સરખામણીમાં પાછળ ધકેલી દે છે એ સત્ય આપણે સમજવું જોઈએ ને નિઃપરક એને અમલી બનાવવું જોઈએ.

રેડિયોના આ કાર્યક્રમો વિશે લખવાની ઉત્કંઠા મને સ્વ. વાલચંદ્રભાઈ આશારામ ઓઝાનું 'ભટ્ટકર' નાટક સાંભળીને થઈ આવી છે. આ નાટક રજૂ થવાનું હતું ત્યારે તે સાંભળવાની મને ખૂબ ઉત્કંઠા અને આનંદ થતો હતો, પરંતુ સાંભળ્યા પછી દિલને જરા કંચ થયું. આ નાટક જુદી જુદી ભાષાઓમાં રજૂ થવાનું હતું પરંતુ હું ગુજરાતી હોઈ ને તે ગુજરાતી ભાષામાં સાંભળવાની પ્રયત્ન છજા હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મને આ કાર્યક્રમે ખરેખર નિરાશ કર્યો.

શરૂઆતમાં ડૉ. ડી. જી. બાસે નાટ્યકાર અને નાટકની મુંઢર રીતે સમાસોચના કરી હતી. પણ નાટકની રજૂઆત કંગાલ રહી. નાટકમાં નવા કલાકારો રજૂ થાય એ સામે વાંધો ન હોઈ શકે પણ એ કલાકારોને કાં તો ખૂબ તાલીમ આપવી જોઈએ યા તો જૂના ને અનુભવીઓનો જ સાથ લેવો જોઈએ.

આજ છંડિયા રેડિયોનાં સંચાલકોને જો આવં જૂનાં નાટકો રજૂ કરવાની હાંસ છે તો પછી એ

નાટકને સમગ્રતા ધણાય જૂના અભિનેતાઓ અત્યારે હાજર છે એમને ખોલાવીને શા માટે એમની સલાહ લેવામાં આવતી નથી યાતો ગરજ જણાય એટલાંને ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી? શનિ, મૃગશ્રી ખુશાલ, કાસમભાઈ, બપરશંકર (મુંઢરી) આવા ધણાય લોકપ્રિય ને અનુભવી અદાકારોના સહકાર મેળવવો જોઈતો હતો-જરૂરી હતો. આમ થતે તો એક સારી કૃતિને યાદ કરવાનો અને તે પછી સારી રીતે રજૂ કરવાનો એમ બેઠ જાણુનો જરા રેડિયોના સંચાલકોને મળતે. ઊંચકું આ તો એક ભગ્ય કૃતિને બગાડી નાખવાનો વધુ અફસોસ થયો. મરાઠી ભાષામાં રજૂ થયેલ 'ભટ્ટકર' પણ મેં સાંભળ્યું. એ ધણું મુંઢર રીતે રજૂ થયું હતું.

આજ છંડિયા રેડિયોના ગુજરાતી સંચાલકો આ પરત્વે ધ્યાન આપશે ખરા?

મુકુંદરાય ગોરડિયા
(મુંબઈ)

તા. ૧૫મી ઓક્ટોબર '૫૬.

નંબી શ્રી.

આપના તરફથી ગુજરાતી નાટ્યના અંક એ ગળ્યા છે જે માટે આભરી છું. ગત થયેલી રંગમૂલિના ઉદાર માટે આપ જે કમર કસી થમ ઉઠાવો છો એ માટે અભિનંદન. મૃત થયેલી રંગમૂલિ અત્યારે ક્ષયરામના ત્રીજા રોજ જેવી થઈ ગઈ છે જેનો ઉપચાર કરવામાં ધણા છન્દોકારોના આપવાં પડશે. ભારતના ઉચ્ચ આદર્શોની બાવના તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ છે. લગભગ પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં તો તેના હૃદયનું નાભાનિશાન રહ્યું નથી. જેમ ચરીરમાં પાંચ વિપરો રહેલાં છે તેમ નાટકમાં મુખ્ય પાંચ રસો રહ્યા છે અને તે રસો હોય તો જ તે નાટક અને સંસ્થા લાંબો વખત ટકી શકે ને લોકપ્રિય થાય. તે સાથે ચારિત્ર્ય, શિષ્ટતા, સંગીત, સાહિત્યનો પૂરો અભ્યાસ જોઈએ. અત્યારે નેવું ટકા લોકો સાચા સંગીતથી અનુભવ છે, મોટા જલસામાં ઘણા માર્ગાં ધુણાવતા હોય છે, પણ કયો રાગ ચાલે છે તેનો ખ્યાલ જ ન હોય. આ બધો સ્વચ્ચિતો (સિનેમા)નો પ્રતાપ છે. આપણા સમાજની કેટલી દુર્ભેતિ થઈ છે, કદ કક્ષાએ આપણે પહોંચ્યા છીએ, મનુષ્યમાંથી પણ જેવા જનારી માણસની માણસાઈ મુમાવી બેઠા છીએ એ બધું જોતાં ભારતની નાટ્યસંસ્થાઓનો ફરી પુનઃ જન્મ એ તો ભાવિના ગમમાં છે.

વિ.

જુનાગઢ,
આશિન સુદ ૧૩.

મણિશંકર દેશકર સહ

Non-Ferrous Metals Play Great Role In Building New India

UNDER THE SECOND FIVE-YEAR PLAN NON-FERROUS METALS BOTH RAW AND SEMI WILL BE CONSUMED IN LARGE QUANTITY HARD DRAWN BARE COPPER CONDUCTORS WILL HELP SPREADING ELECTRICITY TO EVERY CORNER OF INDIA WE ARE HERE TO SUPPLY THE COPPER CONDUCTORS AS WELL AS COPPER STRIPS, RODS, SHEETS, CIRCLES, TUBES & BRASS RODS, CIRCLES SHEETS ETC., ALL GOVERNMENT DEPARTMENTS CONTRACTORS AND BUSINESS FIRMS ARE REQUESTED TO CONTACT FOR THEIR REQUIREMENTS

— Office :—

Manekchand Mohanlal Poonawala

20, 2nd Bhowada,
Bombay-2

— Factory :—

Poonawala Metal Industries

109, Shivaji Nagar,
POONA-5

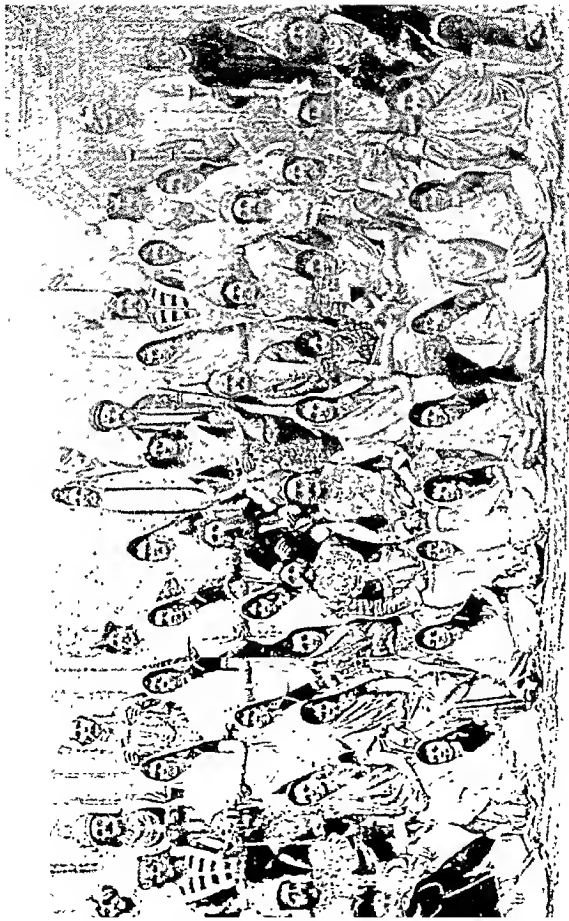
Phone
73590

Gram
"COBRAMETAL"

Phone.
2528 POONA

‘યઝ્ઞગૃહ—શહેરિયાર’નો કલાકારો

શ્રી. આત્મીવાદા પારતી વિદ્યેરિયા થિયેટ્રિકલ કંપનીનાં કલાકારો :

અને પ્રકટ કરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય ખેંચશે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપ્લવ દેહિયો

સંપાદક:

શ્રી ન્યતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી લક્ષ્મી કાન્ત નાટ્ય સમાજ

શ્રી અંદાસ એમ. જવેરી નામના યોદ્ધાના એક પ્રતિષ્ઠિત જવેરી કુટુંબના નખીરાએ, સને ૧૯૪૩ માં યોદ્ધામાં મેરબી થિયેટરમાં શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટ્ય સમાજ નામે પોતાની સ્વતંત્ર નાટ્યસંસ્થા શરૂ કરી.

સમાધિસ્થ થયેલ શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજના ધંધા, સિનસિનેરી, ડ્રેસો કલ્યાદિ સરકારીય તોમ જ માલતી માધવ, શકુન્તલા, પીરનાં વેર, અમર આસા, અરબકા સિવારા, મોહપ્રતાપ, સાગરપતિ અને અશ્વત્થામ નાટકો પારીદી લીધા. લક્ષ્મીકાન્તના જૂતપૂર્વ મેનેજર ચોમેશ્વર ૧. માસ્તરને મેનેજર તરીકે તેમ જ જાણીતા હાસ્યનટ બદલાસને દિગ્દર્શક તરીકે રોડી લીધા અને સારા ૧૨ કલાકોનો સહકાર સાધ્યો.

શ્રી અંકુશાસ મપાશ પાસેથી વારસદાર, પ્રેમ કે હ, સ્નેહભન અને વગરનાં નાટકો વેચાણ લીધા. કવિ છ. એ. વેરાનીના પ્રયોગથી સંચાલ કરી.

૧. નવજુવાન : ૭-૧૦-૧૯૪૩.

લેખક : કવિ છ. એ. વેરાની
ગીતો : શ્રી છત્રજીલાલ અલ્લખ
સંગીત : શ્રી એલમદ હાથાર
દિગ્દર્શક : શ્રી બખ્શદાસ
પાત્રો : બખ્શદાસ, કિપિન મહેતા, પરસોત્તમ (રાયલ દેમ), વામુદેવ, યુવામમદમદ, અમરકા સકુર અને દિરાગાધ (સીને સ્વાર).

નાટક રીક ગયું અને સારી આવક આવી. ત્યાર બાદ તા. ૧૮-૧૦-૧૯૪૩ ને રોજ 'સ્નેહભન' રજુ કર્યું.

૨. નિશાનખાન : ૧૩-૧૧-૧૯૪૩

લેખક : કવિ છ. એ. વેરાની
ગીતો : શ્રી રત્નરાય બખ્શ
સંગીત : શ્રી મોહન જુનિયર
દિગ્દર્શક : શ્રી બખ્શદાસ
પાત્રો : નવજુવાન નાટકનાં તમામ પાત્રો

શ્રી અંદાસ એમ. જવેરી

નોંધ : બખ્શદાસ છૂટા થયા. અગ્રીહાદને રોક્યા. કંપની કમોડ તથા મડિયાદની યોગ દિવસની મુસાફરી કરી પાછી યોદ્ધા આવી.

૩. અંધારી ગદી : ૬-૧૨-૧૯૪૩.

લેખક : કવિ બખ્શ.
ગીતો : શ્રી ભંમન, કમલેશ હાદર.
સંગીત : શ્રી મોહન જુનિયર.
દિગ્દર્શક : શ્રી ભંમન
પાત્રો : પરસોત્તમ, વામુદેવ, અગ્રીહાદન, કિપિન મહેતા, આંધવલાલ, અમરકાસકુર, યુવામ મદમદ, રમજુલાલ, દિરાગાધ અને એલરાગાધ.
નાટક સારું ગયું. અગ્રીહાદન અને વામુદેવે સારો અભિનય આપ્યો.

ત્યારબાદ શ્રી બાગુમાઝ કે. એજલું લખેલું નાટક 'વગર નાંકે' તા. ૨૩-૧૨-૧૯૪૩ના રોજ રજુ કર્યું.

‘રાજરાણી’ સ્ટેનલેસ સ્ટીલ સર્વોત્તમ છે

કારણ કે:-

- ☆ દેખાવે સુંદર અને ચમકદાર છે.
- ☆ લાંબા સમય સુધી ટકી શકે છે.
- ☆ વારંવાર કલકના અર્થમાંથી બચાવે છે.
- ☆ ખોરાક લાંબા સમય સુધી તાજી અને સ્વચ્છ રહે છે.
- ☆ કેઇ પણ જાતના ગોળા પડતા નથી.
- ☆ સરળતાથી સ્વચ્છ કરી શકાય છે.
- ☆ સરવાળે તે સરતાં પડે છે.
- ☆ ભોજન કરનાર અતિથિ પ્રસન્ન રહે છે.

છુક અને જાળવવાનું

સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં વાસણો માટે એક અને અન્ય સ્થળ

કનૈયાલાલ રમેશચંદ્ર પરીખ

૬૪, બીજો ભોધવડો, બ્રહેશ્વર, મુંબઈ-૨

ગ્રામ: PITALATHA

બાલક્રામ વિનોદકુમાર

નોન-ફેરસ મેટલ મરચન્ટ્સ ઇમ્પોર્ટર્સ

એન્ડ કમિશન એજન્ટ્સ

૫૩, બીજો ભોધવડો,

મુંબઈ-૨

કંપની ચેટસાદ તથા ખંભાતની ટૂંકી મુસાફરીએ
જાણી વોદરા આવી. મુસાફરીમાં જનસલાસ કરીથી
કંપનીમાં જોડાયા.

૪ નવી જિંદગી : ૨૭-૧-૧૯૪૪

લેખક : શ્રી આયુષાઈ કે. ઝોઝા

ગીતો : શ્રી જીવજીનાલ અદ્વૈત

સંગીત : શ્રી મોહન જુનિયર

દિગ્દર્શક : શ્રી જનસલાસ

પાત્રો : અંધારી ગલી નાટકનાં તમામ પાત્રો.

૫ કીર્તિકળશ : ૨૨-૩-૧૯૪૪

લેખક : કવિ જી. એ. પેરાડી

ગીતો : શ્રી અંબાજીનાલ પંડીત

સંગીત : શ્રી મોહન જુનિયર

દિગ્દર્શક : શ્રી જનસલાસ

પાત્રો : અંધારી ગલી નાટકનાં તમામ પાત્રો.

નોંધ : નાટક કીક જીવંત રહ્યું પણ મુંબઈમાં ચિયેટર
બાડે રાખેલું હોવાથી કંપની અંધારીમાં જ મુંબઈ,
બોમ્બે ચિયેટરમાં ગઈ.

તા. ૨૬-૩-૧૯૪૪ ના રોજ 'અંધારી ગલી'
નાટક આયુષાઈ ઝોઝા પાસે નવેસરથી દારૂ લખારી
તથા રઘુનાથ અદ્વૈત અને જીવજીનાલ અદ્વૈત પાસે
નવાં ગીતો લખાવી રહ્યું હતું. નાટક સારું ગયું.
બીજા અભિયાનના રાત્રી તથા રવિવાર પૂરે-
પૂરા રિજર્ ચાલુ ગયેલા પછી શુક્રવારે મુંબઈની ઝોડીમાં
હારખાનાનો ખાકો થતાં શોકોએ રિજર્ ટિપ્પરોના પૈસા
પાછા લેવા દરોડો પાડ્યો. બધા પૈસા પાછા આપી દીધા.

કંપની અમદાવાદમાં બારન જુવન ચિયેટરમાં ગઈ.
'નવજીવાન'ના તથા તમામ 'અંધારી ગલી'ના તથા
એમ કુલ કુલ ૭ પ્રયોગો કરી, ચિયેટરની અવગત ને
લીધે બરૂચ તથા નવખારીમાં જોડાઈ માસ નાણાં કરી
પાડી મુંબઈ બોમ્બે ચિયેટરમાં આવી.

મુસાફરીમાં વસુદેવ છૂટા થયા.

અમૃત જાની, દિગ્દર્શક પાન્ડે અને નર્મદાશંકરને
રોક્યા. જનસલાસ છૂટા થયા.

૬ સાહસવાદો : ૧૭-૧-૧૯૪૪.

લેખક : શ્રી પ્રદુષ્ટ દેસાઈ.

ગીતો : શ્રી રઘુનાથ અદ્વૈત, શ્રી જીવજીનાલ અદ્વૈત
અને મનસ્વી પ્રતિજ્ઞાવાળા.

સંગીત : શ્રી રેવાશંકર મારવાડી

દિગ્દર્શક : શ્રી પ્રદુષ્ટ દેસાઈ.

પાત્રો : અમૃત જાની, ત્રિપિન મહેતા, પાન્ડે, નર્મદા-
શંકર, ઝોધંવજી, રમણજી, અલીદાદન, પરશોતમ,
અજીશંકર, શુભામદમદ, દિરાખાઈ અને ગિરિજાખાઈ.

અમૃત જાનીએ ઘણી જ સુંદર ભૂમિકા બજાવી.
નાટક સારી આવક આપી.

૭. લવ કુશ યાને સીનાન્યાગ : ૧૦-૮-૧૯૪૪.

લેખક : અંબાજીનાલ પંડીત, નૌનમકાન સાહિત્યવિભાગી.

ગીત-સંગીત : શ્રી અપિનાશ બાસ

પાત્રો : રવાખાખાઈ, દિરાખાઈ, નર્મદાશંકર, ઝોધંવ-
જી, શુભામદમદ, અજીશંકર, ત્રિપિન મહેતા,
પાન્ડે, રમણજી, પરશોતમ, બજાનીશંકર અને
અલીદાદન.

નોંધ : આ નાટકમાં જીવંત અથ રોજ પર લાવ-
વામાં આવ્યો હતો.

નાટક સાધારણ ગયું.

આ અરસામાં કંપનીએ. શ્રી રંજન નાટક સમાજની
તથા નાટક રૂપકુમારી, લોહિની અસર તથા અધુરો
શંકાર ખરીદ કર્યાં.

મુખ્ય છોડી કંપની સુરત ગઈ. રૂપકુમારી ઘણી
સુવાસ વધારા સાથે 'મુંબઈ શોધ' નામે રજુ કર્યું.

૮. મુંબઈ શોધ : ૧૯૪૪

લેખક : શ્રી અજીનાલ પાગલ

ગીતો : શ્રી જીવજીનાલ અદ્વૈત.

સંગીત : શ્રી પરશોતમ મારવાડી.

દિગ્દર્શક : શ્રી ત્રિપિન મહેતા

પાત્રો : રામજીનાલ, નાયક, ત્રિપિન મહેતા, રમણજી,
નર્મદાશંકર, અલીદાદન, શુભામદમદ, અજીશંકર,
દિરાખાઈ અને પ્રમીલા

નોંધ : સુરતમાં શ્રી. વાડીજીનાલ સાદ પાસેથી ખરીદ
રિજર્ નાટક સમાજનાં વીર જયસિંહ, પ્રેમપ્રભાવ
અને સનાતે લોખ નામે ત્રણ નાટકો ખરીદ કર્યાં.

જે માસ સુરતમાં રોકાઈ ત્યાંથી કંપની
વલસાડ, જલ્દેશ, કોલ્હા, લગેરે રોકેરોમાં જે ત્રણ
માસ માળી સૌરાષ્ટ્રમાં સુરેન્દ્રનગર ગઈ. ચિયેટરની
અગવડતાને લીધે કંપનીને યાજુ ખરોચે થોડો સમય ભેમી
રહેવું પડ્યું અને કંપનીની દાસન નાણુક થઈ ગઈ.
જૂનાગઢના નવાજની સિફર જ્યુનિટી પ્રસંગે જૂનાગઢ
ગઈ. કીક આવક થઈ. જૂનાગઢની વીરખામ અને ત્યાંથી
અંબાજીનાલ કુલ સમય માળી કંપની ઉમરેડે ગઈ. આવકની
દૃષ્ટિએ ગુજરાતીમાં હનરી ગઈ અને ઉમરેડામાં સને
૧૯૪૪ ની આવકે કંપની બચ થઈ.

તમારી ધાતુઓની તમામ જરૂરિયાતો માટે

ખીનાની કમર્શિયલ કું. લિ.
તાંબુ, કલઈ, સીસું, જસત વગેરે
નોનફેરસ ધાતુઓનાં જથ્થાઅંધ
આયાત-નિકાસ અને સ્ટોક કરનારાઓ

આમ્સ : 'ખીનાનીકોમ્' .

રાષ્ટ્રીય મેટલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ.

- નોનફેરસ ધાતુઓ અને મિશ્રણો.
- તાબાં પિત્તળ અને ધાતુનાં પતરાં વગેરે.
- ધરવપરાશનાં વાસણો.
- ફેરસ અને નોનફેરસ કાસ્ટિંગ્ઝ
મશિનરી, તેનાં ભાગો અને સ્પેર્સ.
- R. M. J. રાષ્ટ્રીય ટેબલ ફેન્સ A. C.
વગેરેના ઉત્પાદકો.

ફેક્ટરી : કુર્તા શેઠ, અંધેરા, મુંબઈ.

આમ : 'સર્વવ્યાપી' ફોન : ૮૬૧૫૦

રેલવેઝ ઉદ્યોગો, કેન્દ્ર અને પ્રાન્તિક સરકારો વગેરેના મોટા સપ્લાયર્સ

આમ્સ : 'પ્રાગઝિક્' .

ફોન : ૩૮૦૦૧, ૩૮૦૦૨, ૩૮૦૦૩

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ

પ્રાગદાસ મથુરાદાસ (મુંબઈ) પ્રાઈવેટ લિ.

૨૮-૩૦, અનંતવાદી,

મુંબઈ-૨.

નોંધ : આ અરસામાં કંપનીએ, થોડા સમય ઉપર પ્રેમ થયેલી શ્રી પાલીતાણા બક્તિપ્રદેશિક નાટક કંપનીના 'દીપો બુધાણુ' અને 'સોરઠનો સિંહ' નામે બે નાટકો ખરીદ કર્યાં.

બાદ કંપની ગોંડલ, ધોરાજી વિગેરે શહેરોમાં ફરી 'બુનાગદ' વધુજારી વિથેટરમાં આવી.

કર્ણીદાન, ધીરજ અને મહાશંકરને રોક્યાં. નાથુરામ ઉસ્તાદ, નથુરામ પેટી માસ્તર, મોરારી ફિઝલીસ્ટ, નુરમહમદ (કલેસિયોન્ટ), મહાસુખરામ ટી. બોજક (ખેલ તખલા) ને રોશી ઓરકેટ્ટા વિભાગ સુધર ખનાવ્યો.

'કોની લક્ષ્મી'થી શરૂઆત કરી. થોડા સમય ચાલુ નાટકો ભજવ્યાં બાદ નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૫. ભવના સોદા : ૧-૧૧-૧૯૪૩.

લેખક : શ્રી દામોદર સાંગાણી.
ગીતો : શ્રી ભવાનીશંકર દાકર.
પાત્રો : ચીમન (ચકુડો), શંકરલાલ, ભવનીશંકર, ચીમન સંજય (સ્ત્રી ભૂમિકામાં) જગન્નાથ, કર્ણીદાન હરિલાલ, મૂળશંકર મહેતા, ત્રિકુમ ગીગાબાઈ, મહાશંકર, ધીરજ, પ્રભાશંકર, ગણુપત અને શિવલાલ (કોમિક).
નોંધ : આ અરસામાં કંપનીએ શ્રી લક્ષ્મીદાન નાટક સમાજનો લોકપ્રિય નાટક 'સમરકેસરી' ખરીદ કર્યો.

ચીમન સંજય છૂટા થયા.
૬. રાજ સૌભાગ્ય : ૧૬-૧-૧૯૪૪.
લેખક : શ્રી દામોદર સાંગાણી.
ગીતો : શ્રી ભવાનીશંકર વ્યાસ.
પાત્રો : કંપનીના તમામ કલાકારો.

૭. શિવ પર્વતી : ૧૯૪૪
લેખક : શ્રી દામોદર સાંગાણી.
ગીતો : શ્રી ભવાનીશંકર દાકર.
પાત્રો : કંપનીના તમામ કલાકારો.
જગન્નાથ છૂટા થયા.
૮. ભક્તિ : ૨૦-૫-૧૯૪૪.
લેખક : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ બોજક.
હાસ્ય : શ્રી દામોદર સાંગાણી.
ગીતો : શ્રી ભવાનીશંકર દાકર.
પાત્રો : 'ભવના સોદા' નાટકનાં મોટા ભાગના પાત્રો.
બાણીતા સંગીનકાર દત્તસુખરામ (પરેયા) મૂળશંકર ત્રિવેદી અને સરજરામ (રુપેશિયમ સુદરી)ને રોક્યાં.
મૂળશંકર મહેતા છૂટા થયા.

૯. કુમ્ભવીર પ્રતાપ : ૨૨-૧૧-૧૯૪૪

લેખક : શ્રી કાન્તિલાલ જગજીવન મહેતા.
દિગ્દર્શક : શ્રી સરજરામ, શ્રી શંકરલાલ.
પાત્રો : ચીમન (ચકુડો) શંકરલાલ, દત્તસુખરામ ભવાનીશંકર, સરજરામ, મૂળશંકર ત્રિવેદી, કર્ણીદાન મહાશંકર, ધીરજ, પ્રભાશંકર, ગણુપત, ત્રિકુમ અને શિવલાલ (કોમિક).

૧૦. સતી મુકન્ધ્યા : ૧૧-૧-૧૯૪૫.

લેખક : શ્રી કાન્તિલાલ જગજીવન મહેતા.
દિગ્દર્શક : શ્રી સરજરામ, શ્રી શંકરલાલ.
પાત્રો : કંપનીના તમામ કલાકારો.
કંપનીબુનાગદથી ચોરખંદરથી નાથજી વિથેટરમાં ગઈ.

૧૧. રાજ હરિકેશંદ્ર : ૩૦-૫-૧૯૪૫.

લેખક : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ બોજક.
દિગ્દર્શક : શ્રી સરજરામ, શ્રી શંકરલાલ.
પાત્રો : કંપનીના તમામ કલાકારો.
ચોરખંદરથી કંપની મનમનગર (અત્રે બાણીતા કલાકાર અમૃત બની જોડાયા) રાજકોટ (અત્રે ચીમન સંજય અને પ્રમીલા જોડાયા) અને ગોડલ શહેરમાં થોડા માસ ગાળીને ફરી પાછી બુનાગદ આવી. મોંઘળીને કારણે અમૃત બની તથા ભવાનીશંકર છૂટા થયા. સોમનાથ કલ્યાણી જોડાયા.

૧૨. કુમકુમ પગલે : ૧૬-૧૦-૧૯૪૫.

લેખક : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ બોજક.
ગીતો : ભાદલાલ જોશી, કવિ મનસ્વી પ્રાંતિજગજી.
દિગ્દર્શક : શ્રી સરજરામ, શ્રી શંકરલાલ.
પાત્રો : ચીમન (ચકુડો) સરજરામ, શંકરલાલ, સોમનાથ (કલ્યાણી) ત્રિકુમ ગીગાબાઈ, પ્રભાશંકર (લુહનુલ) શિવલાલ (કોમિક) ધીરજ, રેવાશંકર, હરિલાલ અને પ્રમીલા.
કવિ દામોદર સાંગાણી, ચીમન સંજય અને પ્રમીલા છૂટા થયા. બાણીતા દિગ્દર્શક અને હાસ્યરસના અભિનેતા શ્રી વિલ્હાસ બોજક સજાદકાર તરીકે જોડાયા. બિપિન મહેતા અને દિરાગાઈ ટૂંક સમય માટે જોડાયા.

કંપની બુનાગદથી વેરાવળ થઈને મુન્નરાતની મુખા ફરીએ ઉપડી. કસોલ યાત્રે અમદાવાદ ખાતે લુવન થિયેટરમાં આવી. અત્રે 'ભક્તિ'નો એક અને 'કુમકુમ પગલે'નો એક એમ ફક્ત બે જ પ્રયોગ ભજવ્યાં.
બન્નેમાં પાત્રો : વિલ્હાસ બોજક, દલિપ માસ્તર, સરજરામ (રુપેશિયમ સુદરી) સોમનાથ (કલ્યાણી), ચીમન (ચકુડો), શંકરલાલ, શિવલાલ (કોમિક), રેવાશંકર, પ્રભાશંકર અને હરિલાલ.

(અપૂર્ણ)

તમારી ધાતુઓની તમામ જરૂરિયાતો માટે

બીનાની કમર્શિયલ કું. લિ.
તાંબુ, કલક, સીસું, જસત વગેરે
નોનફેરસ ધાતુઓનાં જથ્થા અંધ
આયાત-નિકાસ અને સ્ટોક કરનારાઓ

આમ્સ : 'બીનાનીકોમ્' .

રાષ્ટ્રીય મેટલ ઈન્ડસ્ટ્રિઝ લિ.

- નોનફેરસ ધાતુઓ અને મિશ્રણો.
- તાંબાં પિત્તળ અને ધાતુનાં પતરાં વગેરે.
- ધરવપરાશનાં વાસણો.
- ફેરસ અને નોનફેરસ કાસ્ટિંગ્ઝ
મશિનરી, તેનાં ભાગો અને સ્પેર્સ.
- R.M.I. રાષ્ટ્રીય ટેબલ ફેસ A.C.
વગેરેના ઉત્પાદકો.

ફેક્ટરી : કુર્લા રોડ, અંધેરા, મુંબઈ.

આમ : 'સર્વિસપી' ફોન : ૮૬૧૫૦

રેલવેઝ ઉદ્યોગો, કેન્દ્ર અને પ્રાન્તિક સરકારો વગેરેના મોટા સપ્લાયર્સ

આમ્સ : 'પ્રાગઝિક'

ફોન : ૩૮૦૦૧, ૩૮૦૦૨, ૩૮૦૦૩

મેનેજિંગ એજન્ટ્સ

પ્રાગદાસ મથુરાદાસ (મુંબઈ) પ્રાઈવેટ લિ.

૨૮-૩૦, અનંતવાડી,

મુંબઈ-૨.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

અમારા સર્વે, માનવંતા ગ્રાહકો, શુભેચ્છકો અને
મિત્રોને સંવત ૨૦૧૩નું નવું વર્ષ સુખરૂપ નીવડો.

ફરેક જાતના

લેખી તથા લાઈટ કેમિકલ્સના

આયાતકાર તથા વિકેતા

આપની પ્રત્યેક જરૂરીયાત માટે લખો :

જયન્તીલાલ એસ. ગાંધી એન્ડ કું.

ટેલીફોન : ૨૩૦૯૬

૩૨૧, મેડ્યુઅન સ્ટ્રીટ, સુખધ-૩

તારૂં મરનાસુ : ટોરોટીક

વિવસ્ત્ર
‘સુનિયર’
વેકોશીય
વિદ્યમન ફરેક
કેવેલિટી
નીચ શીટ ફરેલી
રૂ. ૩-૩૨-૦

શાખાઓ :
કલકત્તા
મદ્રાસ

વિવસ્ત્ર
‘એનર’
વેકોશીય
વિદ્યમન ફરેક
કેવેલિટી
નીચ શીટ ફરેલી
રૂ. ૫-૧૨-૦

Go for the winsome
Wilson REGD.
A GUARANTEED PEN

Wilson REGD.
MOUNTAIN PEN

KIRON & CO., PRIVATE LTD.
73-75 CHITPI CHAWL, BOMBAY 2
CALCUTTA & MADRAS

વિવસ્ત્ર
‘લક્ષ્મી’
વેકોશીય
૧૪, ફરેક
ગોલ્ડ બીચ
શીટ ફરેલી
રૂ. ૮-૩૨-૦

ભારત માટેના એક માત્ર વિતરક
કિરણ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિમિટેડ
૩૩-૩૫, હાપી માર્ગ, જંદો બનાર પાસે, સુખધ-૨

વિવસ્ત્ર
‘એસિમિલેશન’
વેકોશીય
૧૬, ફરેક, મે
કેવેલિટી
નીચ શીટ ફરેલી
રૂ. ૧૨-૮-૦

રંગભવનનું ઉદ્ઘાટન
કરતા માનનીય
શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈ

મુંબઈ રાજ્ય સરકાર તરફથી બંધાયેલા ખુલ્લા ચિથેટર, “રંગભવન”નું વિધિસરનું ઉદ્ઘાટન ઓક્ટોબર તા. ૨૭મીએ શિક્ષણ અને કાનૂન મંત્રીશ્રી દિનકરરાવ દેસાઈના હસ્તે થયું હતું. આ પ્રસંગે આજ્ઞા સભા તરફથી “અભિલાન શાકુતલ”નું સંસ્કૃત નાટક પૂરેપૂરું ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હતું.

ઉદ્ઘાટન કરતાં શ્રી દેસાઈએ એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી કે આ નવું ચિથેટર નાટ્યકલાના વિકાસમાં હિરણ્ય આપશે. એમણે કહ્યું કે અત્યેતન નાટ્યમંડળીઓને આ ચિથેટર મળી શકશે, ખાસ કરીને તો ચિથેટર બાંહે કેવા માટેના અનિશ્ચય ખર્ચને લીધે નાટકની ભજવણી વિશેષા ખર્ચને આ નાટકમંડળીઓ પહોંચી વળી શકતી નથી. એમણે ઉમેર્યું હતું કે આપન-એર ચિથેટરની આ રચના પછી હવે આ મંડળીઓ પોતાનાં નાટકો વધુ ખર્ચ વિના ભજવી શકશે. એથી નાટ્યકલાને ઉત્તેજન મળશે. પ્રધાનશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે નાટકો ઉપર મળેલા

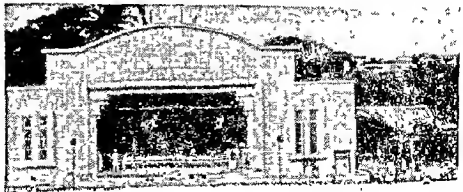
મનોરંજન વેરામાંથી રાજ્યભરમાં આ પ્રકારનાં નાટ્યગૃહો બાંધવાની યોજના સરકારે હાથ ધરેલી છે.

ચિથેટરની વિગતો

આ ચિથેટર એલિફન્ટા ટેકનિકલ હાઈસ્કૂલના પ્રાંગ-ણમાં રાખવામાં આવેલું છે અને તેના ૫૦,૦૦૦ ચોરસ ફુટના વિસ્તારના ખુલ્લા સમાગ્રકમા ૩,૦૦૦ માણસો બેસી શકે તેવી સગવડ છે.

શ્રી. બે લાખના ખર્ચના આ ચિથેટરની બાંધણી કલાત્મક છે. મધ્યમાં ૧૨ ફુટની પ્રતિમા છે અને તે ઉપરોત્ત આગળના ભાગમાં પશુ કદથી પોણા ભાગની સંગીત અને નૃત્યકલાઓને મત કરતી કાંસાની પ્રતિમા રાખવામાં આવશે.

આગળ વીજળીક બળથી ખેંચાતો મખમલનો મુખ્ય પડદો છે અને વરસાદમાં નાટ્યકરના રક્ષણ માટે રોલીંગ શેટરની બાંધણી ગમવામાં આવી છે. વિવિધ રંગની રોશની બદલવા માટે પણ ખાસ સગવડ રાખવામાં આવી છે.

રંગભવન

Rambalabh Basudeo

**BANKERS, MILLOWNER, CLOTH MERCHANTS,
& COMMISSION AGENT**

Jitendra Mansion,
364 K Kalbadevi Road
Bombay 2

Shop
Sancha Gali M J Market

Phone

Office 39909
Resi 42450

Gram

Thelasar
(Kalbadevi)

M^s. Laxaminarayan Gaurishankar

331, A, Kalbadevi Road,
Bombay 2

CLOTH MERCHANTS & COMMISSION AGENTS

Tele No 32775

ગુજરાતી બાઇબલ પ્રેસ

મંડળના ઉપક્રમે શનિવાર તારીખ ૨૭મી ઓક્ટોબરના દિને રાત્રે ૮ા વાગ્યે શ્રી બાર્ત નાટ્ય સમાજનું શ્રી પ્રદુલ્લ દેસાઈનું એક સફળ નાટક “આરતીના દીવા” મંડળના સરખોતે ભતાવવામાં આવ્યું હતું.

— મંડળનો ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ

મંડળે પ્રતિવર્ષની માફક આ વર્ષે પણ નવેમ્બર મહિનાની ૧૬, ૧૭ અને ૧૮મી તારીખે બાર્તનીય વિધા-ભવનમાં ચતુર્થ નાટ્યમહોત્સવમાં હિતવચનનું નક્કી કર્યું છે. આ મહોત્સવમાં ૧૬મી નવેમ્બરે શ્રી દેશી નાટક સમાજ તરફથી શ્રી પ્રમુલાલ દિવેદી કૃત “સામે પાર” નાટક રજૂ થશે. તા. ૧૭મી નવેમ્બરે ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર તરફથી શ્રી અનત આચાર્ય કૃત “શદ્ધા ક્ષણી” નાટક રજૂ થશે અને રવિવાર તા. ૧૮મી નવેમ્બરે રંગભૂમિ સંસ્થા શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા કૃત રૂપાંતર “કરા મિનિટ” નાટક રજૂ કરશે.

મંડળના નવા સરખો

સંસ્થા સરખો

૧. શ્રી દેશી નાટક સમાજ
૨. ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર
૩. રંગભૂમિ.
૪. બાર્તનીય કલા કેન્દ્ર.

આજીવન સભ્ય

શ્રી મગનભાઈ ગોરધનદાસ પરીખ
શ્રી હર્ષદરાય બ. પારેખ

સાધારણ સરખો

૧. શ્રી નવીનચન્દ્ર ટી. ખાંડલાલા
૨. શ્રી મધુસુદન શ્રોફ
૩. શ્રી યશોમતિ બી. કાપડિયા
૪. શ્રી રમણીકલાલ ભોગીલાલ કાપડિયા

૫. શ્રી શાન્તિલાલ ભેશ્વર ભોશ્વે
૬. શ્રી મધુસુદન ભોગીલાલ કાપડિયા
૭. શ્રી લીલા મયુરાદાસ મરચંદ.
૮. શ્રી મયુરાદાસ જયરામ મરચંદ

ચોથી નાટ્યોત્સવનું હરીફાઈ

‘ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ’ને આશ્રયે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી નાટ્યોત્સવનું હરીફાઈ યોજાય છે અને આ ચોથી નાટ્યોત્સવનું હરીફાઈ જાહેર કરતાં અમને આનંદ થાય છે. ગુજરાતભરના લેખકોને આ હરીફાઈમાં ભાગ લઈ, આપણી મૌલિક નાટ્યસમૃદ્ધિમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો કરવાનું જાહેર આમંત્રણ આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ સંપૂર્ણ સહકાર આપશે. ઇનામો

નાટ્યકૃતિઓમાંથી જે કૃતિઓ અનુક્રમે પહેલી, બીજી અને ત્રીજી ઉત્તમ પુરવાર થશે તેના લેખકોને અનુક્રમે રૂ. ૫૦૦) રૂ. ૪૦૦) અને રૂ. ૩૦૦)નું પારિતોષિક આપવામાં આવશે.

(નિર્ણાયકો)

નાટ્યકૃતિની ગુણવત્તાના નિર્ણાયકો તરીકે નચિેની વ્યક્તિઓને આજુ વર્ષે નિયુક્ત કરવામાં આવી છે.

૧. શ્રી જ્યોત્સીન્દ્ર હ. દવે
૨. શ્રી મોહનલાલ મહેતા “સોપાન”
૩. શ્રી ગુજાબદાસ શ્રોકર

જે ભાઈ અથવા બહેન આ હરીફાઈમાં ભાગ લેવા ઉત્ત્ત્કાહાય તેમણે આ હરીફાઈ-પત્રકમાં જણાવેલા નિયમો જરોબર વાંચી અને તે અનુસાર આ પત્રક મંગાવી તેના પર પોતાની સહી કરીને નાટ્યકૃતિને રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી અથવા મંત્રીને હાથોહાથ મંડળને સરનામે પહોંચાડવી. આ

Diwali Greetings

from

House Of Wools

AJMERA BROTHERS

391, Girgaum Road,
Narpat Mansion,
Bombay-2.

જી. નાનુભાઈ એન્ડ કું.

૩૧, અનંતવાડી, સુંદર ભુવન,
બ્રેમ્સ, સુભાષ-૨.

મામ :
"અનંતવાડી"

અ
ન
ત
વા
ડ
ી
સ
ું
દ
ર
ભ
ુ
વ
ન
બ
્ર
ે
મ
સ
સ
ુ
ભ
ા
ષ
-
૨

પ્રકારે મળેલી દરેક કૃતિની પહેલેય આપવામાં આવશે.
શેષકે પોતાની કૃતિની નકલ પોતાની પાસે રાખી.

નિયમો

૧. હરીકાષ્ઠમાં ભાગ લેનાર વ્યક્તિ એનાટકોથી વધુ નાટકો મોકલી શકશે નહિ.
૨. હરીકાષ્ઠમાં મોકલેલું નાટક
(અ) મૌલિક અને શેષકની સ્વતંત્ર કૃતિ હોવી જોઈએ.
(બ) 'કોષપણુ રથે' પ્રગટ થયેલું કે ભજવાયેલું હોવું ન જોઈએ.
(ક) હરીકાષ્ઠનો નિર્ણય જાહેર ન થાય એ પહેલાં શેષક પોતાની કૃતિ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી શકશે નહિ તેમ જ કોષને ભજવવાની સંમતિ આપી શકશે નહિ.
(ડ) એ નાટક અન્ય કોષપણુ આપાનો અનુવાદ નથી અથવા જુદાં જુદાં નાટકોનાં ભાગેતું સંકલન નથી, અથવા કોષ નવલકથા કે નવલકાતું રૂપાંતર કે વિસ્તાર નથી એવી ખાતરી શેષકે આપવી પડશે.
૩. નાટકનું વસ્તુ સામાજિક, ધૌરણિક કે ઐતિહાસિક ગમે તે પસંદ કરી શકાશે; તેમ જ એમાં એક કે પ્રવેશોની તથા પાત્રોની સંખ્યા અંગે પણ મર્યાદા નથી.
૪. નાટક ભજવવાની સમયમર્યાદા એનાટકમાં એટલી બે કરડાકની થાય એ રીતે નાટકની લખાવટ થવી જોઈએ.
૫. રંગમંચ પર નાટક ભજવી શકાય એ પ્રકારના નાટ્યતત્ત્વ અને અભિનયક્રમતા એમાં હોવાં જોઈએ.
૬. નાટકનું લખાણ ચાહીથી અને કાગળની એક જ બાજુએ કરેલું હોવું જોઈએ. શાહીને જાણે ગુજરાતી ટાઇપસાઇટનો ઉપયોગ કરી શકાશે.
૭. નાટકનાં સંવાદોમાં કે અન્ય કોષ પ્રકારે શેષકથી કોષપણુ રથે પોતાના મૂળ નામ કે તખલ્લુસનો ઉપયોગ કરી શકાશે નહિ.
૮. હરીકાષ્ઠમાં આવેલી નાટ્યકૃતિઓની શૃણુવતા અંગે નિર્ણાયકો ને નિર્ણય આપશે તે છેવટનો અને હરીકાષ્ઠમાં ભાગ લેનાર મો કોષને જ બચકનો ગણાશે. સામાન્ય રીતે હરીકાષ્ઠનું પરિણામ ૧૯૫૭ ના માસના પ્રથમ અડવાડિયા સુધીમાં જાહેર કરી દેવામાં આવશે.

૯. છનામપાત્ર કરેલી કૃતિઓ, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં મુખપત્રમાં પ્રગટ કરવાનો મંડળનો પ્રથમ અધિકાર રહેશે.

૧૦. છનામને પાત્ર કરેલી કૃતિઓ પ્રથમવાર રંગમંચ ઉપર ભજવવાનો તથા યોગ્ય હાજે તો પુસ્તક આકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રથમ અધિકાર ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનો રહેશે. અને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે તો શેષકને, પુસ્તકની વેચાણ કિંમત પર દસ ટકા હોયે રાખેલી આપવામાં આવશે.

૧૧. હરીકાષ્ઠ માટેની નાટ્યકૃતિઓ મોડામાં મોડી ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ સુધીમાં ત્રીજેને સરનામે પત્રમાં સ્વીકૃતિ કરી તે સાથે હાથોહાથ અથવા રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મળી જવી જોઈએ.

મંત્રી,

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

દેના બિરડીએ,

૨૪, એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ,

કોટ, મુંબઈ ૧.

૧૨. આ નિયમોના અર્થ વિશે મતભેદ થતાં ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો નિર્ણય છેવટનો તથા અંધનકર્તા ગણાશે અને નાટ્યકૃતિઓ ભજવતા અને પ્રસિદ્ધ કરતા સંબંધમાં કલમ નં. ૨ (ક) તથા કલમ નં. ૬ અને ૧૦ માં અંધન હોવા છતાં અસાધારણ સંજોગમાં મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તે અંગે શેષકની વિનંતી ધ્યાનમાં લઈ અપવાદ કરી શકશે.

* * * *

મંત્રી,

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ,

મુંબઈ.

બાહ મી,

.....નાટ્યશેષન હરીકાષ્ઠ અંગેના ઉપરના સર્વ

નિયમો મેં વાંચ્યા છે અને તે મને માન્ય છે. તે અનુસાર

હું મારી નાટ્યકૃતિ નામે

આ સાથે તમને મોકલું છું તે સ્વીકારશે.

હિ.

સરનામું

ચલક્રાંતિ : ૭૪૦૮૦

ગવર્નમેન્ટ તથા રેલ્વેના સપ્લાયર્સ

શેઠ મગનલાલ મણીલાલ

લાકડાંના વેપારી

૨૮, બોમ્બે ટિમ્બર માર્ટ

૩ શેડ, મુંબઈ-૧૦.

આ પેનો ધરાવે છે.....

સ્વીકૃત
અગ્રસ્થાન
અને અપ્રતિમ
પ્રતિષ્ઠા

Rs. 6/-

Rs. 4/-

Rs. 3/12

P. O. No. for
Rim type 75877
Regd No. 83559
P. O. No. 71872

Mercury

RAJA
502 (1960)

Renault
(1960)

શેઠ ટ્રિસ્ટ્રાફ્યુટર્સ પી. રમણલાલ એન્ડ કું.
૧૧૬/૧૮, નારાયણ મુ રોડ, મુંબઈ-૩.

બનાવનાર :
પ્રકાશ મેટલ વર્ક્સ,
મુંબઈ-૬.

બાધીતા નાટક “પતાની જોડ”ના વધુ બે પ્રયોગો એક્ટોબર મહિનામાં થયા હતા.

શ્રી હાડ સુવક મંડળ; તા. ૨૬મી એક્ટોબરે આ મંડળ તરફથી શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા કૃત “ધરતો દીવો” નાટક ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકમાં શ્રી ધનસુખલાલ શેઠના, શ્રી રમણલાલ અલીત, શ્રી પ્રમોદિની શેઠના લગ્નેએ કામ કર્યું હતું.

પ્રથમ વિવેક રંગભૂમિ પરિષદ : રંગભૂમિને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા કરવા માટે એક્ટોબર મહિનાની ૨૬મી તારીખથી ૨૭ નવેમ્બર સુધી વિશ્વભરમાં પ્રથમ વાર આ રંગભૂમિ પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. આ પરિષદનું ઉદ્ઘાટન મુંબઈના ગવર્નર શ્રી. એમ. સી. માગસાએ કારસજી જહાંગીર દોલમાં કર્યું.

વળી આ પરિષદ નિમિત્તે મુંબઈ સરકારે હમણાં જ બાંધેલ “રંગભવન”માં રોજ રાત્રે મનોરંજન કાર્યક્રમો પથ્ર થયા. તા. ૩૦મીએ “પંચતંત્ર” તા. ૩૧મીએ ચાર જુદી જુદી ભાષાનાં નાટકોનાં દર્શનો, ૧લીએ “જેના ગુસ્સો” તથા ૨જી તારીખે બંગાળી આવેલ બુદ્ધથી સંસ્થા તરફથી કવિવર રવિન્દનાથ ટાગોરનું નાટક “રંગ કરણી” બંગાળી ભાષામાં ભજવાયું.

અમદાવાદ :

૨જી મંડળ : આ સંસ્થા તરફથી એક્ટોબર મહિનામાં ત્રણ એકાંજીઓ, શ્રી રાજેન્દ્ર સાહ કૃત “મતિમંદિત,” શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા કૃત “મરેલા છત્ર” અને શ્રી પ્રભાત જોડી કૃત “અખીય જલોડમાં એક ટું.” ભજવવામાં આવ્યાં હતાં.

સંસ્થા હવે શ્રી પ્રભાત જોડી નવું નાટક “અખર આરા” થોડા વખતમાં રજૂ કરશે.

સુરત :

મુંબઈ રાજ્યની આગામી તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધામાં “કલા ક્ષેત્ર” શી વજુભાઈ ટાંકે કરેલું સ્પર્ધાતર “વેખનના અંધાર” રજૂ કરશે અને “કલા નિકેતન” સંસ્થા શ્રી પ્રાગજી ડોસા રચિત નવું મૌલિક નાટક “છોટ કહેણ” રજૂ કરશે. સ્પર્ધાની પૂર્વે પથ્ર હોર-અંદાશના બે પ્રયોગો તા. ૧૭ અને ૧૮ નવેમ્બરે ભજવવાનું નક્કી થયું છે.

રાજકોટ :

શ્રીરાષ્ટ્ર કલા કેન્દ્ર તરફથી શ્રી રાજેન્દ્ર સોસાવડીના હાથે તા. ૧૧-૧૦-૫૧ના રોજ શ્રી જયમજલ પરમાર

શ્રી મોહન ખેરાજનું અકાળ અવસાન

છેલ્લાં પથ્રાં વર્ગથી રંગભૂમિને લગતી સાધન-સામગ્રીના વ્યવસાય કરતા જુવાન ખંતીલા ખેલદીસ અને મળતાવડા સ્વભાવના શ્રી મોહન ખેરાજનું ગયા માસમાં અકાળ અવસાન નિપજ્યું છે તેની નોંધ લેનાં ખરેખર ખેદ થાય છે.

નાના પાયા પર આ વ્યવસાય શરૂ કરી આપજો, નાટ્યસંસ્થાઓના કાર્યકરો સાથે મિત્રતાસાર સ્વભાવથી સુમેળ સાધીને તેમણે ધંધાની સારી જમાવટ કરી હતી.

પ્રત્યુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

રચિત ‘મૂદાન’ બે અંકી નાટક જામનગર મુદ્રાને ૧૦૦૦ (છ હજાર) આમંત્રિતો વચ્ચે ભજવી બતાવ્યું હતું. આ નાટકનું દિવસનાં જપંત પંડયાએ કરેલ હતું.

કલકત્તા :

ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ તરફથી કલકત્તામાં શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસાનું લખેલું નાટક “ધરતો દીવો” ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે ભજવવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી કનકલાલ આર. મહેતા, (રાજકોટ) તરફથી *Buddhism in China* નું આલ્પભ.

શ્રી જમનાદાસ ખીમજી સંધાળી (કાંદીવલી) તરફથી જુદી જુદી નાટક કંપનીઓની ઓપેરા-યુકેના ત્રણ સંગ્રહ. શ્રી અખતારાલ મદાદેવ એ જી (અમદાવાદ) તરફથી ગોરખી આશ્વસોય નાટક મંડળીની નાટકો પૈકી મળી ચકતી, નાટકોની ઓપેરા-યુકે.

શ્રી મદનલાલ હરગોવિન સાહ તરફથી શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટ્ય સમાજના નાટકો પૈકી મળી ચકતી, નાટકોની ઓપેરાઓ.

શ્રી ચન્દ્રદાસ એમ. જવેરી, (વડોદરા) તરફથી ચાર નાટકોની ઓપેરાઓ.

New year Greetings-

TO ALL THE ARTISTES—BUDDING AND VETERENS AND TO ALL
THOSE WHO PATRONISE THE STAGE

We wish them a very happy & prosperous

NEW YEAR

From:—

The Pramashaw Motor Co.

Lamington Road,
Raval Building,
Bombay 4.

Gram: Pramashaw
Phone: 71739.

३-३८९५९

सौभाग्यालंकार

आमच्याकडे मोन्यांची कुडी, नवी वगैर निरनिराळ्या प्रकारचे दागिने सुंदर, स्वस्त व खात्रीलायक तयार असतात व करून मिळतात. तसेच ९७ नंबरी क्रि. १०० नंबरी मोन्याचे दागिने प्राहकांच्या मनीप्रमाणे पाहिजे त्या घांटाचे सुदतीत करून दिले जातात. सर्व तऱ्हेची नमुनेदार शुद्ध चांदीची मोडी-आमचे दुकानी तयार असतात. मालाच्या चोखणाबद्दल हमी दिली जाते. त्याप्रमाणेच सोने मोन्याचे दागिने कोणत्या विक्राव्याचे असल्यास ते आम्ही वसोशीने विकून देतो. आमच्या कोणत्याही व्यवहारांत एकच भाव व सचोटी असते हे प्राहकांनी लक्षांत देवावे माल स्त्री, पी. नॅ पाठवू, परत न पडल्यास परत घेऊ.

दत्तात्रेय गणेश जोशी आणि कंपनी,

चांदी-मोन्याचे व मोत्यांचे व्यापारी,

श्रीराम मंदीरासमोर, ठाकुरदार, मुंबई २.

પ્રિમોડેન રજીસ્ટર્ડ

ટ્રેડ માર્ક

સ્વિસ પ્રિમોડેનની ખતાવટ મુંદર તથા ટકાઉ છે
જે વાપરવાની દરેક સમજી માણસ લલામણુ કરે છે

The Hottest of Quality

આજે જ પ્રિમોડેન પ્રિમોડેન મંગાવી
સંગીતની મધુર મોજ માણો

ખતાવનારા:

બોમ્બે કોનો એન્ડ જનરલ એજન્સી

પ્રિમોડેન રેકર્ડ તથા મ્યુઝીકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ ડિલર્સ
૫૧૮, માલબારી રોડ, મુંબઈ-૨

**Always Use "Diamond" Brand
Stainless Steel Utensiles For Reliability**

અમારે ત્યાં દરેક જાતનાં ઊંચી ક્વોલિટીનાં સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં વાસણો
છુટક તથા જથ્થાબંધ માગશે

મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કું.

C/૩૨, સર્વોદય નગર, પાંજરાપાળા, મુંબઈ-૪.

ત્રાંખા, પિત્તળ તથા સ્ટેનલેસ સ્ટીલનાં ઉત્તમ ધાતુમાંથી
વાસણો બનાવનાર તથા વેચનાર

જ્યોત્ષ્ણા અને તથા પરચુરસ માસ મેળવવાનું ખાતરીદાયક સ્થળ

મનસુખલાલ એન્ડ કંપની

Manufacturers and Dealers in
COPPER, BRASS, STAINLESS STEEL,
BEST UTENSILS

Factory:
Parekh Nagar,
Ghodbunder Road,
Kandivali,
W.R.LY.

Shop:
1st Bhoiwada,
Madhusudan Nivas
Bhuleshwar,
Bombay-2

Branch
Mansukhlal Narandas
Dahipul,
Nasik.

ફોન : { ૭૩૪૩૮ બોહિસ
૧૨૦૪૩ વડશીપ
૨૬૭૧૩ ૫૨

સ્વસ્તિક મેટલ એન્ડ એન્જિનિયરીંગ વર્ક્સ

FANCY HALLWARE GOODS & UMBRELLA
SPARE PARTS MANUFACTURERS

: વડશીપ :

ન્યુ ઇસ્ટામ મિલ્સ હમ્પાઉન્ડ
કરી રોડ, સુબર ૧ :

卐

: બોહિસ :

૩૭, બીએ ભોધવાડા,
સુબર નં. ૨.

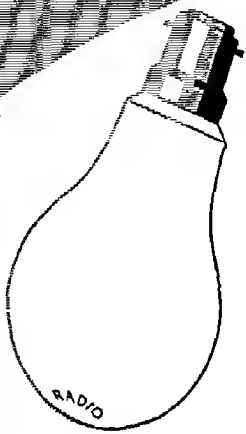
卐

SWASTIK METAL AND ENGINEERING WORKS

જોવાનું

અને સૌમ્ય

પાંચતી વખતે કે
અન્ય દોષપણ કામ
કરતી જેણે આંખ
ખોલ્યા પછી, તે અર્થજ
આવશ્યક છે આ માટે
પ્રકાશ ઠંડક અને ઝળ-
ઝળાટ વગરનો હોવો
જોઈએ. તથા 'સોફ્ટલાઈટ'
લેડખ વસાવો અને પછી
જુઓ ! તમારા પરતુ અંગભર,
કચેરી, કેમ્પરી અને શો-રૂમ
રીતજ અજવાળાથી કેવા
ખરાબી ઉઠે છે !

રેડિયો 'સોફ્ટ લાઈટ' લેમ્પ્સ

રેડિયો લેમ્પ વર્કસ્ લિમિટેડ.

મુંબઈ • કલકત્તા • દિલ્લી • મદ્રાસ • કાનપુર • ઇલોર

मीकनयंट मेटर डिब्बीजन ऑफ क्लार इंजिनीयरींग लि.

सी. ब्रंस्मे मॅन्युफॅक्चरींग कंपनी लि.

काठचंदनगर इन्डस्ट्रीज लि.

पी. रायबगांव शुगर कार्म लि.

पी. हिन्दुस्थान कन्स्ट्रक्शन लि.

पी. इन्डियन शुगर पार्स कंपनी लि.

रूपर इंजिनीयरींग लि.

पी. प्रिन्सिपल मॅट्रोपोलिटन लि.

पी. प्रिन्सिपल कन्स्ट्रक्शन कंपनी लि.

आमच्या आहवांस हे वर्ष सुखाचे जावो!

वाळचंद उद्योग समूह

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્યનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ)

તંત્રી: પ્રાણજી બ. ડોસા

પુસ્તક શોધ: અંક પાંચમે

ક્રિ.મત: ૨૦૧૬ આના

નાટ્યમંડળના
અગ્રણી નાટ્યોભ્યવર્તી
દર્શકો

(૧)

શ્રદ્ધા કૃપા

(૨)

દસ મિનિટ

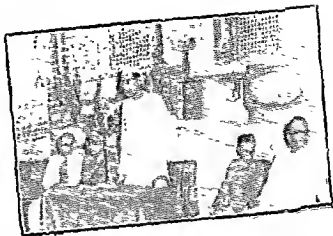
(૩)

સામે પાર

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ: ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ

પ્રથમ દિવસે પ્રવચન કરતા અતિથિર્ધર્મીય
મુ. શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈ

દ્વિતીય દિવસે પ્રવચન કરતા અતિથિર્ધર્મીય
માનનીય શ્રી શાન્તિલાલ શાહ

ત્રીતીય દિવસે પ્રવચન કરતા
માનનીય શ્રી રસિકલાલ પરીખ

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD.

૧૨ આફ્રીસો અને ૧૨ સેક ડીપોઝીટ વોલ્ડ

અ મા રી

નવી રેપરેયંસ સેવિંગ્સ ધોળના રફે ટકા લેખે વ્યાજ આપે છે.

ફા. ૫૦૦ની પુરતીથી આરુ ખોલાય છે

અને ફા. ૫૦૦૦ મુધી વ્યાજ મળે છે.

સેકયો નાણાં ઉપારી સહાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સરીફીકેટો

બેંક માટે ઉત્તમ-કરકારને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના બેંકની બચત યોજનાઓ અતિય
મરિ બચાવવા તમને મદદ કરશે

પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી
પ્રેસિડેન્ટ ડીરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૧ (બેંક સાથેનો)

નામ : 'FILTER' મુબંક

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુબંક-૧.

ભારતમાં પ્રદાની મિલોના સંગ્રાહકોમાં અમગત્ય

મોદા, આરો, રવો, ચોટ, બેસન અને પુલુનાં

ઉપાલક અને નિમાસ કરનારા

—: મેનેજિંગ એજન્ટસ:—

વિસનજ સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

—: મિલો:—

મુબંક

“એ” મિલ સીબસદી, તારીવ

“બી” અને “સી” ઉપરખાતી, મજાવ

બોપાલ

સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા હોલ મિલ્સ
એન્ડેસ્ટ્રાક્ટર્સ લિ.,

ગુજરાતી નાટ્ય

પુસ્તક : ૪

ડિસેમ્બર : ૧૯૫૬

અંક : ૫

આ અંકમાં :-

દિવસે પાઠે...	શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા	૧
રંમરૂમિના ઘડવેલા	ડૉ. ડી. જી. બ્યાસ	૫
નરસિંહરાવની રોમનિશી	{ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી	૬
પરશરમાં વ્યાગ	શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા	૧૩
સુનંદા	શ્રી નરવર શાહ	૧૮
મધ્યમ વ્યાયોગ	શ્રી વ્રજલાલ પારેખ	૧૯
મહત્તી ચાલ	શ્રી પ્રશાંત	૨૧
જાત લખવાનું કે	શ્રી નરોત્તમદાસ સંપત	૩૧
દત્તિકાસની દૃષ્ટિએ	શ્રી જયંતિલાલ ર. ત્રિવેદી	૩૧
વિધનાટ્ય સાહિત્યનાં વહેણો	પ્રા. ચન્દ્રશંકર શુક્લ	૩૯
તાજી બાવળી...	શ્રી દિરોજ આંટિયા	૪૧
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ...	પ્રવૃત્તિઓ	૪૧
" " " "	પ્રાસંગિક નોંધ	૪૩

સુધારો : પાનાં ૭૨ ઉપર “બાંધ ગઢવિયાં” પુસ્તકમાંથી ઉતારેલા લેખમાં આખો છે એના લેખક શ્રી સી. સી. મહેતા વાંચવું. બૂલમાં નામ એ. સી. મહેતા બપાવું છે.

... નાટ્ય મંડળ વરુણી વંશી, સુદા અને પ્રમથા પ્રાગજી જી. ડોસાએ રચેલા પીપલસ પ્રસંગે

ચતુસ્થાપક સમિતિ
શ્રી નરસિંહલાલ ત્રિવેદી
પ્રા. ડો. રામલાલ શોભાળા
શ્રી હામુ જવેરી
શ્રી ભાદુ રાહ
શ્રી બરજેર પાવરી

ગુજરાતી નાટ્ય

:તંત્રી:

પ્રાગજી જી. ડો. સા

સલાહકાર સામિતિ

શ્રી હરસિંહલાલ દિવેદિયા
શ્રી. જોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી ભગીતીન્દ્ર દવે
પ્રા. મધુકર રાઠિયા

પુસ્તક: ચોથું

રિસેમ્પર: ૧૯૫૬

અંક: પાંચમો

બિઝનેસ પ્લેન

પંચ થિયેટર યોજના

ગુજા રાજિવારે સરતના પ્રવાસે જતાનું થયું. ત્યાંની 'કન્ઝાનિટ્રેતન' સંસ્થાએ 'છોટા કુછોટ' નાટક રજૂ કર્યું. એ પૂરે સાંજની વેળાએ સરેયાના કપાકાકે, કાર્યકરો અને આમંત્રિતો સાથે એક વાર્તાશાપ યોજાયો હતો. આ કપાકાકે અને કાર્યકરોની રંગભૂમિ પ્રત્યેની અભિવ્યક્તિ, વિશ્વાસ સાધવાની ધમશ અને અચાગ પરિશ્રમ જોઈ કંઈક પ્રગળીશીલ નીવરે એવું કહેવાની છબી થઈ અને એક યોજનાની બાકુ જ આજી રૂપરૂપા મેં રજૂ કરી.

અમેરિકામાં Forty Theatres Chain એવી એક યોજના અમલમાં મૂકાઈ છે એ ઉપરથી આ 'પંચ થિયેટર યોજના' મેં વિચારી છે. એ યોજના પર સંપૂર્ણપણે વિચારવિનિમય કરી એ અમલમાં મૂકાય તો રંગભૂમિને ફોરે એક નવી પ્રવૃત્તિ, એક નવું આન્દોલન શરૂ થાય જેને પરિણામે સંસ્થાઓ, ફેમ્પકો, ફિલ્મશોંકો, કપાકાકે અને કાર્યકરો ખંધા જ ક્રિયાશીલ બની જાય. જનતા સમક્ષ એક વર્ષમાં વીસથી ત્રીસ નવાં નાટકો રજૂ થાય અને જુદા જુદા શહેરોના નાટ્ય-એકમે એક બીજાના ગાઠ સંપર્કમાં આવે અને એકની ઝરમતા બીજા અપનાવતા થાય, પરિણામે રંગભૂમિ સાચા ઉત્કર્ષના માર્ગે વળે.

આ યોજના માટે પાંચ સ્થળોને હાલને તબક્કે પસંદ કરીએ. મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને નડિયાદ. આ શહેરોમાં સતત નાટ્યપ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, પરંતુ એકાગ્રપણે. આ શહેરોમાંથી અંકેક સંસ્થા લાઈએ તો પાંચ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની અનેકી એક મહાસમિતિ રચીએ. આ મહાસમિતિ એક વર્ષને માટે આ પાંચ સ્થળોએ થિયેટર મેજનવાની કે નોંધી રાખવાની વ્યવસ્થા કરે, અને એક વર્ષમાં દરેક સંસ્થાએ ચાર નવાં નાટકો રજૂ કરવા એ ધોરણે વીસ નવાં નાટકોની પસંદગી કરે. એટલે ફેમ્પકોને પ્રોત્સાહન મળે, એ સાથે એ નાટકોનાં ફિલ્મશોંકો પણ નક્કી કરે અને સંસ્થા પોતાના કપાકાકે અને કાર્યકરોનું જૂથ નક્કી કરે, પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે પસંદ કરાયેલાં વીસ નાટકોનાં રિહર્સલ પાંચે પાંચ સ્થળોમાં ચાલે. એના મળામળ મુદી હેતુપુરસ્કરો છે. આજે એક સંસ્થા પોતાનું નાટ્ય અથવા નાટકોનો કાર્યક્રમ લઈ અન્ય સ્થળે જાય છે ત્યારે કટલાપે કપાકાકે અને કાર્યકરોને લઈ જતાં પડે છે; એમનું રહેવું ભાડું, રહેવા જમવા અને થિયેટર પર પહોંચવાની સગવડ દરવી પડે છે જેમાં આવકનો મોટો ભાગ ખર્ચાઈ જાય છે, પરંતુ આ યોજના અમલી બને તો એક સંસ્થા માત્ર પોતાના નાટ્યના અથગવ્ય હોય એવા પાંચ કે છ કપાકાકેને લઈને જ

જાન્ય. એ કક્ષાકારો ના નાટ્યનું મુખ્ય આકર્ષણ હોય છે. બાકીનાં પાત્રો એ નાટકમાં ખૂટે (અન્ય સ્થળે લઈ જતાં) એ પાત્રો એ શહેરની સંસ્થા જે આ મહાસમિતિમાં જોડાઈ હોય એ પૂરાં પાડે. એ પાત્રોને નૈવાર કરવા, એમનાં Compositions ગોઠવવા જે દૃઢશક્તિ એ નાટક માટે નીમાયેલો હોય એ પ્રથમથી આ શહેરોમાં જઈ એમને નૈવાર કરે, સન્નિવેશ અને પ્રદાશ આયોજનની સમજણ આપે. આ પ્રમાણે વર્તના પ્રારંભના ત્રણ માસ માટે પસંદ કરાયેલા નાટકો પાંચે પાંચ શહેરોમાં રજૂ કરી શકાય. એ સંસ્થા અન્ય સ્થળે જાય એની વ્યવસ્થા અને નાટકની રજૂઆતની જવાબદારી ત્યાંની સંસ્થા ઉપાડી લે.

એક નાટક તખ્તા પર પ્રથમ વાર રજૂ થાય એ પૂર્વે એના લેખક, દિગ્દર્શક, કક્ષાકારો, કાર્યકરો, પુરસ્કાર તથા સન્નિવેશ, વગેરેના ઇતર ખર્ચનો પુરેપુરો અંદાજ કાઢવામાં આવે અને તે આંકડો મહાસમિતિ મંજૂર કરે, પાંત્રુ પ્રથમ ભડોળ એકત્ર કરવા માટે આ સંસ્થાઓ અંકેક નાટક આપે અથવા તો કોઈ માતબર સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે. એક વખત આ કરવા નાટકોની ગતિ શરૂ થઈ જાય પછી આપોઆપ એમાંથી ભાવિ યોજનાઓ, ભડોળ અને મોક્ષમ સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય સરળ થઈ જાય.

નાટ્ય સંમેલન

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં એક નાટ્ય સંમેલન યોજાયું એવી વિચારણા થઈ હતી. એ સંમેલન મુંબઈમાં બંધવું અને અન્ય શહેરોની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અને નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રસ લેનાર વ્યક્તિઓને આમંત્રણ આપી નાટ્ય વિષયક પ્રશ્નો પર ચર્ચા વિચારણા કરવી એનું નક્કી થયું હતું. આ સંમેલન બરાબર એ, ગાયકવાડ આયોજનદાયક વસ્તુ છે અને નાટ્યપ્રવૃત્તિને શી રીતે વેગ મળે અને સંસ્થાઓને નાટકો રજૂ કરતી વેળા જે જે મુશ્કેલીઓ પેદા થઈ છે એ દૂર કરવા કયા પગલાં લેવા એ પ્રશ્નો પણ હાથ ધરી શકાય. એ ઉપરાંત ઉપર જણાવેલી "પંચ યિએરર જે જના"ની યોજના આ નાટ્ય સંમેલન સમક્ષ મુકાય અને એને અમલી બનાવવા સક્રિય અને નવું સ્વરૂપ અપાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. યોજનાનો મૂળમૂલ હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે નાટ્યકલાને વિકસાવવાનો, વેગ આપવાનો અને જુદા જુદા શહેરોના નાટ્ય-એકમોને એક બીજાના સંપર્કમાં લાવવાનો જ છે.

*

પ્રા.જી. જાડેજી

ગયા માસમાં મંડળના નોંધાયેલાં નવાં સભ્યો

આચાર્યન સહયો
શ્રી મંગલદાસ નરસી
શ્રી મોતીભાઈ મંગલદાસ

સાધારણ સહયો
શ્રી કુંદનલાલ વી. ગાંધી
શ્રી રસિકલાલ રતિલાલ ત્રિવેદી
શ્રી જી.જી.જી.જી.જી.જી.જી.

આપણા જાણીતા કલાવિવેચક ડૉ. ડી. જી. વ્યાસે ગયા માસમાં આલ ઇન્ડિયા રેડિયોના મુંબઈ કેન્દ્ર ઉપરથી વાયુપ્રવચન કરતાં અંગ્રેજીમાં Makers of the stage એ શ્રેણીની ક્રમમાલાનો પ્રથમ મહુકો રજૂ કર્યો. ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ લખાશે એ વખતે આ લેખનું મહત્ત્વ અનેક ઘણું વધી જશે અને કેટલા ભાંડા સંશોધન અને પરિશ્રમને પરિણામે ડૉ. ડી. જી. વ્યાસે આ માહિતી મેળવી શક્યા હશે એ વસ્તુ આ લેખ જ કહી આપશે.

રંગભૂમિના ઘડવૈયા

શ્રેણીના પ્રથમ મહુકામાં રજૂ થાય છે

શ્રી દાદાભાઈ યૂથી

લેખક :

ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

અમી જ્યોતી સો વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં મુંબઈમાં નાટયગૃહ અને ગુજરાતી રંગભૂમિની થયેલ સ્થાપના અને તેના વિકાસના વિષય પર હું ચર્ચા કરીશ. પારસીઓ રંગભૂમિના સ્થાપક છે અને ઘણાં જાણીતાં વિદ્વાનો તેના પાપક હતાઃ જેમાંના એક શ્રી દાદાભાઈ નવરાજ પચ્છ હતા. સૌથી પ્રથમ નાટકીય સ્થાપને ૧૮૫૩ની 'પારસી નાટક મંડળી'ની સમિતિના તેઓ સભ્ય હતા. નાટક રજૂ કરવાને મારે જોઈતી સાધન-સામગ્રીઓ બહુ જ અલભ્ય હતાં. ત્યારે ફક્ત ગ્રાંટશોડમાં સંકરશેડું એક જ નાટયગૃહ હતું અને રંગભૂમિના વિકાસ સાથે ઇ. સ. ૧૮૭૦માં વિક્ટોરીયા, અને ઇ. સ. ૧૮૭૨માં એલ્ફિન્સ્ટનઃ આ બે નાટયગૃહના ઉમેરા થયા. તે કાળમાં ગેસ ને વીજળી નહોતાં, અને મળતાં સાધનોમાંથી જતીઓ થતી. પડાઓ, દસ્તીની ગેઝલ અને બીજી રંગભૂમિની સાધન-સામગ્રીઓમાં એ જમાનામાં જે જે લોકપ્રિય થતું તેને નમનાઈપ શેખાવું. રંગભૂમિની પાછળ ધૂરંધર બંધિતઓની મદદ હોવાથી આના મૂળ વંતુ સુદૃઢ બન્યા અને જને દહાડે અખીશ-આરતીય સંસ્થા બની જ્યા પામી. દાદાભાઈ સ્તનજ યૂથી તેમાંના એક હતા. રંગભૂમિના રૂપ વિકાસ બાદ તેઓએ દેખાવ દીધો.

ઇ. સ. ૧૮૫૩ અને ઇ. સ. ૧૮૭૧ દરમિયાન 'પારસી નાટક મંડળી' ઉપરાંત બીજી (૨૨) જાવીસ સંસ્થાઓ ઉદય પામી. રંગભૂમિ જોડે વર્ષો સુધી ગાદ સંકળાયેલા થોડા એવા પ્રથમ શ્રેણીના કળાકારો હતાઃ

જેવા કે, 'પારસી નાટક મંડળી'ના માલિક ફરમખ, શેસ્તાદજ દલાલ, નાનાનાઈ ફરતમજ રાનીના અને કાવસજી નસરવાનજી કોહીલરુ.

સુદૃઢ મળ્યાવ એવી સુંદર સંચાલિત કંપનીઓ બોહી હતી. અને તેમાંની એક સને ૧૮૫૮ માં સ્થપાયેલી "ઝેરાસ્ટ્રીયન નાટક કંપની" હતી. એની પાછળ નસરવાનજી ફોર્જસ, દાદાભાઈ પોચખાનાવાસા-બંદે ખુદા નાટયકાર અને કવિ ફરતમ માણુલી હતા. "એલ્ફિન્સ્ટન એમેઓસ" સંસ્થા" ફક્ત એલ્ફિન્સ્ટનના કોલેજિયલો માટે જ હતી. તેની રચના ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં નસરવાનજી એન. પારેખ, લેફ. કૌનલ ધનજીશાહ પારેખ અને બીજાઓના સહ-કારથી કુંવરજી સોરાબજી નઝીરે કરી. આ સંસ્થા એના ઉચ્ચતમ અભિનય દોરણુ અને અંગ્રેજી નાટયકારો અને

તેમાં ખ.સ કરીને શૈક્ષણિકરના નાટકોની સુંદર રજૂઆત થયે આગળ તરી આવતી.

નજીર શકિનશાળી નાટ્યકાર અને સંચાલક હતા. ત્યારે ‘એક્સ્પ્રેસ મંડળી’ ધીમે ધીમે પ્રથમ દરેખમાં મુકાતી હતી, ત્યારે તેમણે ‘એક્સ્પ્રેસ નાટક મંડળી’ નામે અગ્રય કથાકારી મંડળી કાઢી—જે શૈક્ષણિકતાં વર્ગમાં શિક્ષકોના જાણીતા માદનના સંચાલન હેઠળ આવી.

પરંતુ નજીર એક વૈવિધ્યભર્યા આત્મા હતા. તેમણે વિદ્યાર્થીના ટરનીનસ રોશનની સાથે થોડી જમીન ખરીદી અને આને જે ‘કૅપીટલ મિતેમા’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે જાન્ય નાટ્યગૃહ બોલ્યું. તેઓ સુંબડમાં પુરો-પરી નાટક કંપનીઓને નાટકો રમી કરવા આમંત્રણ આપતા. તેમણે પોતે પણ કેટલાક આવા નાટકોમાં ભાગ લીધેલો. કારણ સુચિખ્યાત કળાકાર હોવા ઉપરાંત તેમનો અંગ્રેજી બાપા પર થયો સારો કાનૂ હતા. તેમણે “પારસી વિદ્યાર્થીના ઓપેરા સંસ્થા” અને “જ્યુનિયરી નાટક મંડળી”ની સ્થાપના કરી હતી. સને ૧૮૮૪ માં નજીરને “વિદ્યાર્થીના નાટ્ય-મંડળી” તરફથી તેના સત્તાધિકાર તરીકે વિસ્તારન કંઈ જવામાં આવ્યા.

ત્યારે ‘પારસી નાટક મંડળી’ અને ઝોરારેશીન, એક્સ્પ્રેસ અને એરી બીજા કેટલીક સંસ્થાઓ હારા નાટકો ચોક્કસ પ્રગટ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે કળાકારોનાં નવા જૂથે આ કળા-જૂથમાં પ્રવેશ કર્યો અને યુથી એમાંના એક હતા. અદ્યા યુથીએ ત્યારે રંગમંચમાં પગમાં મોંઝાં ત્યારે તેની આસપાસ કેટલાક પ્રમુખો જન્યા તેના સ્મરણી આતંખમાં રસાયક નીવડે.

સને ૧૮૯૭માં ત્યારે રેખુશ નવરાજ કામરાજ ‘ફરનશાળા મંડળી’ના અધ્યક્ષ થયા ત્યારે તેમણે નાટકો કરા તેવું બંદોશ એક કરવાનું વિચાર્યું. ફરનજી ગુલામજી દલાલે આને મારે કળાકારો બંગા કરવા મોંઝા. યુથી તેમાંના એક હતા. શૈક્ષણિકરનું “Comedy of Errors” તેઓએ જ લખત બન્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં આ રીતે છૂપાપેલી શકિન હારા યુથી જવાર આવ્યા. શિખરવાના અનુભવ અને ગાવાની આદરને કારણે યુથી રંગમંચ અને નાટકોની રચનામાં નોંધપાત્ર ફરકો આપવા મરે નિર્માણ થયેલા હતા. તેઓએ યાજ્ઞાના ચિત્રક તરીકે નિલ્લગીની ગર્યાન કરી છતાં તેમણે તેમનું રચન, તેમની અદ્ય અધિકારા : રંગમંચમાં બેઠાં, કળાકારોના પુનરુત્થાન માટે પ્રથ ઉદ્બળો, અને કામરાજ અને દલાલે બીનઓ એરે સલાહ કરી, રચાવી નાટ્ય

મંડળી કાઢવા મારેનો નિર્ણય લીધો—અને આ રીતે ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં “વિદ્યાર્થીના નાટક મંડળી” અસ્તિત્વમાં આવી.

“વિદ્યાર્થીના નાટક મંડળી” સાથે કેટલાક વિખ્યાનનામ માણસો સંકળાયેલા હતા. તનાયક જગન્નાથ શંકર શેઠે તે સમિતિના પ્રમુખ હતા. મોરારાજ શાપુરજ બંગળી, ડા. લાલજી, અને કેપુશ કામરાજ સમિતિના અગ્રે હતા. યુથી ચોથા બાગીચર અને પ્રથમ દિશ્ન (Director) બન્યા. કામરાજનું “મેનન અને મનીજે” (“Bajen and Manijeh”) “ફરન અને મોરાર” “દાદે દરિયાવ,” જાનજી, “દમમખેડ અને હમનાજ” અને “જહાંગિર” આ નાટકોનું દિશ્ન તેમણે સંભાળ્યું અને મુખ્ય પાત્ર પણ બન્યું, આ નાટકોની કોમ્પ્રિયના યુથીના દિશ્ન અને આમિનજો આબારી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ‘વિદ્યાર્થીના મંડળી’ નું સંચાલન બીનઓએ સંભાળ્યું. ઉચ્ચતમ શિક્ષણ પામેલા, સુંદર અને ધનાઢય યુવાન દાદાભાઈ મોરારજી પરેશ એમ. એ. આગળ આવ્યા. તેઓ દિશ્નક અને કળાકાર બને હતા. અને “વિદ્યાર્થીના મંડળી” નું સ્વ સંચાલન તેમના કાચમાં આવ્યું, સત્તાધિકાર સમિતિ અને બાગીચરનું વિસ્તરન થવાથી યુથી તેનાથી અગ્રય થયા. રંગમંચ વિષેના ખ્યાલો પરેસના રપટ હતા અને તે મુજબ આગળ વધવાની દિશ્નને નિમ્નવળ પડ્યું હતું.

સને ૧૮૭૨માં ‘વિદ્યાર્થીના મંડળી’ને પટેલ દંડા આદ લઈ ગયા, અને સુંબડ જવાર જનાગી એ પ્રથમ સંસ્થા હતી. પટેલે આ પાત્રોને રંગમંચ પર રમી કરવાની શરૂઆત કરી. તેના આ પગલાંને લીધે સખત રીકાઓ થવા લાગી. એટલજી જોરીનું “સોનાના મુસવી ખરેજ” અને નસરાનજી ખાનસાહેબનું ‘હડ’ એપેરા “દનજીર અને બેમુનીર” આમ આ બે ‘હડ’ નાટકો રમી કરનાર પણ તેઓ પ્રથમ જ હતા.

યુથીએ ‘વિદ્યાર્થીના નાટક મંડળી’ હોડયા જા ‘હિન્દી નાટક મંડળી’ નામની નવી સંસ્થા સ્થાપી અને પોતાનું ફરનું નાટ્યગૃહ રમ્યું. પટેલો રંગમંચ પર રમી થયેલાં બાંધક સાધનોને યુથીએ સંપૂર્ણ બનાવ્યાં છતાં તેનો પ્રથમ સળંગ ‘હડ’ નાટક “દનજીર અને બેમુનીર” નિમ્ન ગયો. ‘દનજીર અને બેમુનીર’ પછી કામરાજનું “ફરન” રમી રમ્યું, આ દરમિયાન યુથીને બાવનમરમાં

નાટક ભજવવાનું આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ, પોતાના નાટ્યચક્રને ટકાવી રાખવામાં પડતી મુશ્કેલીઓના પરિણામે એની મંડળીને બંદરખાસ્ત કરવી પડી.

‘વિક્ટોરિયા અને એલફિન્સ્ટન નાટક મંડળી’નું સંચાલન નજીર અને દાદાબાઈ પટેલ સાથે મંગામે સંભાળતા હતા. ત્યારબાદ સને ૧૮૭૩ માં ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ પટેલે નજીરને સુપરત કરી અને પોતાની જ એક નવી સંસ્થા The original ‘Victoria Natak Mandal’ ની સ્થાપના કરી, પરંતુ સને ૧૮૭૬ માં (૩૧) એક્ટ્રીસ વર્ગની નાની વયે ધર્મેષ્ઠ અકાળ અવસાનથી તેમના મહત્વાકાંક્ષી જીવનનો અંત આવ્યો.

સને ૧૮૭૪ માં નજીર ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ ને કલકત્તા લઇ ગયા અને આ મુબબની કંપનીને કલકત્તા જતાનો પ્રથમ પ્રસંગ હતો. ‘એલફિન્સ્ટન મંડળી’ના દિગ્દર્શક તરીકે યૂધીની નિમણૂક કરી, અને તેના શક્તિશાળી દિગ્દર્શન નીચે આ સંસ્થાએ અતિશય શક્તિ ને નામના પ્રાપ્ત કરી. કલકત્તામાં ‘ઇન્ડિયા’ ની રજૂઆત કરવાની હતી અને નજીરે યૂધીને તેમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવા તેમજા.

એલફિન્સ્ટન મંડળીએ યૂધીની ‘એન્ડ્રેનાર’ તરીકેની મુખ્ય ભૂમિકાવાળું એકમત્ર ‘ચોરીનું’ ‘સિનમગર’ રજૂ કર્યું અને આ નાટકની ગાંઠ જ સફળ પ્રયોગ તરીકે ગણાવાય છે. જ્યારે ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ મુબબ પાછી ફરી ત્યારે ચાર જણને નજીરે ભાગીદાર બનાવ્યા. ખૂસરોજી બાલીલાળા, ફરામજી અપ્પુ, ધનંજીબાઈ યડિયાળી અને ડોસાભાઈ નાગેજી, યૂધીને તેના પાંચમાં ભાગીદાર તરીકે અને દિગ્દર્શક તરીકે આઘકપૂર્વક રાખ્યા.

નવા સંચાલન હેઠળ ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ દિલ્હી મઠ અને પ્રવાસ દરમિયાન તેણે જયપુરમાં મુદ્રામ કર્યો. જયપુરના મહારાજા નાટકોમાં રસ ધરાવતા હતા. તેમણે કેટલાક કલાકારોને રોડી રાખ્યા અને ખાસ નાટ્યચક્ર બંધાવ્યું. સને ૧૮૭૭ માં અપ્પુ અને યૂધીએ ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ નો ત્યાગ કર્યો. જયપુરના મહારાજાએ યૂધીને તોડકીમાં રાખ્યા અને બાનવર્ગી હોદ્દો આપ્યો. થોડા વર્ષો બાદ, તેઓ મુબબ પાછા ફર્યા અને ‘વિક્ટોરિયા મંડળી’ માં પુનઃ સ્થાન લીધું.

બાકીવત્તાની આગેવાની અને નજીરની સલાહકારી હેઠળ સને ૧૮૮૪ માં ‘વિક્ટોરિયા-મંડળી’એ વિલાયત તરફ પ્રવાણ કર્યું, પરંતુ યૂધીએ મુબબમાં નિવાસ પસંદ કર્યો. ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ માં તેઓ સામેલ થયા ને થોડા વખતમાં તેમાંથી છૂટા થયા. થોડા વખત બાદ તેમણે નવી સંસ્થા-‘મુબબ નાટક મંડળી’ કે જે “ચતરા બકાવતી,” “દમામ” અને ‘બોરદાદ’ મુક્તચેતિત અભિનય ને સંગીતના ઉચ્ચ ધોરણ માટે ઘણી પ્રખ્યાત હતી તે સ્થાપી. યૂધીએ નવરોઝ હીંદીયા અને દોરાજ બાનગને ભાગીદાર તરીકે લીધા. ‘મુબબ નાટક મંડળી’ પાંચળથી તેમણે આ ક્ષેત્રોને સુપરત કરી અને પડી ત્યારબાદ અપ્પુનાઇઓની બીજી ‘પારસી નાટક મંડળી’માં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. “ઝહેરી સાપ”, “મીઠા ઝર” અને બીજા કેટલાંક નાટકો તે બેનારાઓને સુદર મળ્યાં માટે યાદ રહ્યા છે.

ઝોમણીઓની આસપાસ યૂધીએ કલકત્તામાં “મુબબ પારસી નાટક મંડળી” નામે પોતાની સંસ્થા સ્થાપી તેનું સંચાલન કેટલાક વર્ષો સુધી તેમના પુત્ર અરદેશરે મંભાવ્યું. અને સને ૧૯૦૨ માં યૂધીનું અવસાન થયું. તેઓ જન્મથી જ કળાકાર હતા. રંગભૂમિ પર તેમનું અસરકારક વ્યક્તિત્વ અને મુંદર અભિનય તેમને ગૃહ તારવી દેતા. દિગ્દર્શક તરીકે તેઓ કલકત્તા સિસ્ટન પાલન કરાવનાર, અને મહેનતખર્ચ કામ લેનાર હતા. રંગભૂમિનું કંઈ પણ કંદિ કળાકારોની ધૂન ને ઇચ્છા પર તેમણે છોડ્યું નહિ. નાટ્યચક્રની નિર્ણયમાં ધૂમી હમેશાં પ્રથમ રહ્યા. કંદિ પાછળ ન રહ્યા.

સને ૧૮૭૧ થી માંડીને લગભગ અર્ધો દસકાના સમય દરમિયાન રંગભૂમિની પ્રગતિએ અસાધારણ બદલાવ અને વૈવિધ્યમયી પ્રગતિ સાધી છે. ‘વિક્ટોરિયા અને એલફિન્સ્ટન નાટક મંડળી’ઓ મુબબની રંગભૂમિને ઘણી આગળ લાવી ચકી. કારણ કે તેમને માટે રંગભૂમિ એ જીવનનો એકમેવ રસ હતો. આવી ત્રણ સમર્થ વ્યક્તિઓ, યૂધી, નજીર અને દાદાબાઈ પટેલની એ સંસ્થાઓ કાવ્યક્ષેત્રમાં હતી, એમના જેવા જ સમર્થ કાવ્યકરોને લીધે મુબબની નહિવત જેવી રંગભૂમિની પ્રગતિનો ખાચો સમજાવે બન્યો.

★

પૃથ્વી થિયેટર્સનાં નવા નાટક “હસાન”માં જાણીતી અભિનેત્રી

શ્રીમતી ઉર્મિ મુખતાલ

નરસિંહરાવની રેજનિશી

સંપાદકો :

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા
શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી

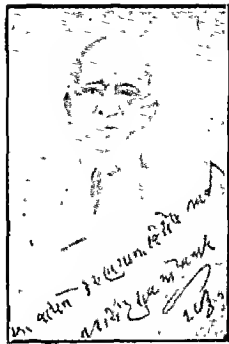
ફનાગિરિ-તા. ૧-૭-૧૯૦૭ શનિવાર : કામળા લખ્યા :

પરિવ્રજામાં લેખ ૨૦ મિનિટથી વધારે વખત નહિ વાંચવા દેવામાં આવે એમ છે તો 'મ્હારાથી 'અભિનય કલા' વિશેનો લેખ નહિ મોકલાય, એ વિષયને ન્યાય આપીને એટલો ટૂંકો લેખ નહિ લખાય. મારે મ્હેં વચન બાંધ્યું ના મણુશે વગેરે લખ્યું.

* * *

પછી એ એનેની નાટક કંપનીનો ખેત્ર જોવાને હમે તપા ગયા. હું નર્મન, મચ્છુભાઈ, વિદ્યા, લક્ષ્મીભાઈ, સુમતિ વગેરે. East Lynnet નાટક હતું. એકંદરે મને પાત્રોના વેશ અત્યંતારાં મને ઉત્તમ રીતે અભિનય કરતાં હતાં. 'હાલું' છોકરું પણ સ્વાભાવિક રીતે અભિનય કરતું હતું. કલામાં કૃત્રિમતા નહોતી. નાપિકા ચનારી નટી (મિસ ફ્લોરેન્સ હેમર Florence Hamer) નો અભિનય તો કલાપૂર્ણ અને હૃદયદ્રાવક હતો. મને પણ વખતોવખત આંખમાં આંસુ આવતા હતાં. બંધાને આવતાં હતાં. નાટક થઈ રવા પછી ઘેર જતે આખો રસ્તો હું મંબીર વિચારતા મૌનમાં જ લીન રહ્યો. એટલી એ અભિનયની ઉત્તમ કરનારી અસર હતી. (બીજે દવાડે રમણભાઈ કહે: "મને એ ક્યાક સુધી લિધ ના આતી. એરી એ અભિનયની જોડી અસર થઈ હતી. ")

મિસ હેમરની અભિનયકલા ખાસ ઉત્તમ હતી. અંગ-વિશેષ અત્યંત થોડા. સ્વાભાવિક, ઉચિત, લલિત; મુખમુદ્રાથી

૬૯ શ્રી નરસિંહરાવ દિવેદિયા

નથા સ્વરવિકૃતિથી બહુ કાચું સાધવાની કલા; વગેરે અનેક ગુણોથી પરિવ્રજાં મ્હારા મધ કાચ વાંચેલ 'અભિનયકલા' ના નિખન્યતું પ્રમુદ્ધ દષ્ટાંત મળતું હતું. અવાજની મુશ્કેલતા પણ હેવી હતી કે મરણપથારીએ પડેલા છોકરાના મુખ ઉપર પોતાનું મુખ નાંખી હાને મદદગદ કંઠે બોલતી હતી તે પણ પ્રેક્ષકમુખિના દૂર બાગમાં પણ સુવ્યક્ત ગીતે સંભળાતું હતું અને સમજાતું હતું. (આપણે જો પાસે બેઠે બેઠે વાન કરતાં જરાક આંગણી મ્હોં ઉપર રાખીને બોલિએ છીએ તો સુવ્યક્ત બોલી નથી શક્તા-એના બહુ જાણુ જોયા છે.)

એક ઝીણી રસિકતાની ખૂબી મે પ્રથમ જ દીઠી; પાત્રચરં મુખ્યત્વે નાયિકા, નાયક વગેરે મુખ્ય પાત્રો રંગમુખિ ઉપર સ્વાભાવિક રૂપની સ્થિતિમાં જ જાબા મ્હોંતાં હતાં-બોલતાં ચાલતાં હતાં-તે વખતે પણ હેમરની સ્થિતિવૃત્તિઓ (Altitudes) હેની મેળે જ હેવી ગોઠવાતી હતી કે પ્રત્યેક સ્થિતિનું એક કલામય-ઝીણું ઝીણું અંગેમાં અ-પોઅન્ય પ્રતિબિંબ, મનપ્રમાણુવાની રેખા

સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેદિયા ગુજરાતના અસામાન્ય કવિ, ભાષાશાસ્ત્રી અને વિવેચક. એમની કલાસુખ અત્યંત બૌદ્ધિક અને જીંડી હતી. નાટક જોવા જતાં અને સમજાવવાઈ કે ને જોઈ, પોતાના ચિત્ત પર પડતી તેની અસરો ફાજનીશીમાં મોંઘતા-વિદેશદર્શી. આ લેખમાં આવાં એ ટાંચણુનું અવતરણ પ્રકટ કર્યું છે. એ પદ્ધતી નાટ્ય વિવેચકની દ્રષ્ટિ, વિષયને સ્પર્શવાની રીતિ. ચર્ચાના મુદ્દાઓ અને તેનું ભૂતપ્રામી નિરૂપણ કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે આગળના નાટ્ય વિવેચકોને થણું જાણવા-સમજવાનું મળે એમ છે.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા.

વગેરે અંશો સાચવનાર—ચિત્ર જ અતી જરૂર હતું. ચિત્ર કલામાં સાચવવાના અંશ આમ અહિં રંગભૂમિ ઉપર સંધાતા હતા! આ અદ્ભુત ઝાણું અકૃત્રિમ કલાવિધાન હતું, એક બે ઝાણી વાતો પણ ધ્યાન ખેંચનારી હતી. નહતું બાળક પણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતું અથવા નિષ્ક્રમણ કરતું તે બાણે સ્વાભાવિક રીતે જ નિત્યજીવનના વૃત્તાંતમાં વર્તન કરતું હોય એમ થતું. કૃત્રિમતા કે કંઠગાં પણ હેમાં પણ નહોતું પ્રવેશ પામતું.

આ નાટકકૃમ્માં એક ગોઠવણ નવી દીધી. એક પ્રવેશ અને બીજા પ્રવેશ વચ્ચે બધા દીવા (વીજળીના) બંધ કરી નંખાતા. અધકાર જ રહેતો (માત્ર અંકે વચ્ચે અન્તાશું રહેતું)—અને નાટક ચાલતી વખતે પણ footlights તથા રંગભૂમિના દીવા નટવર્ગ ઉપર ચૂક તેજમાં પ્રકાશ નાંખતા અને પ્રેક્ષકવર્ગ અર્ધાન્ધકારમાં જ રહેતો. હાને હેતું શો હશે? હું ધારું છું કે આ યુક્તિથી બે કાપો સંધાતાં હતાં:—

(૧) પ્રેક્ષકવર્ગ કરતાં રંગભૂમિ ઉપર વિશેષ-પણ ચૂકપ્રકાશ પડવાથી રંગભૂમિ ઉપરના દેખાવની pictorial effect (ચિત્રવત્ ચમકાર) સમ્પૂર્ણ થતી

(૨) પ્રેક્ષકવર્ગ અર્ધાન્ધકારમાં હોવાથી નટવર્ગની નજરે તે વ્યક્ત રૂપે ના પાડવાને લીધે સભાસભા-પ્રેક્ષક મંડળ તરફ અગોચર ધ્યાન-વગેરે ક્ષતિયોગી સંભવ ટળી નટવર્ગ પોતાના કલાવિધાનમાં જ નિમગ્ન રહી શકતો.

આ મારી કંપના માત્ર છે.

દીવાની વ્યવસ્થાનાં ક્ષેત્રના વિશે ઉપર જે કહ્યું છે તેમાં પહેલાં સુદો સમજો છે, પણ બીજો સુદો ખરો નથી. કુશળ કલાકારને સમાગ્રામ કેવો? પ્રેક્ષક પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાઈ કલામાં કવિ

થાય એ વાત સિદ્ધ કલાકારને અપમાન જ લાગશે. પ્રેક્ષક વિશાગમાં દીવા હોય તો રંગમંચ ઉપર યોગ્યતામાં આવતી પ્રકાશ-યોગ્યતા ઝાંખી પડે. એવું ન બનવા પામે, અર્થાત્ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન રંગમંચ ઉપર જ ફી રહે અને પરિણામે રંગમંચ પરની પ્રકાશ યોગ્યતા ધાણું કામ કરી શકે તેટલા મટિ જ પ્રેક્ષકને ગ્રાહ્યતા સ્થાનમાં અધકાર રાખવામાં આવે છે.

—મ. પાઠક.

નાટક ચાલતું હતું તે વખતે રમણભાઈ જોડે મહારે તદ્દપાતુભાવ વિશે કેટલીક ચર્ચા થઈ. મહેં કહ્યું:—“આપણે જાણીએ છીએ કે આ માત્ર અતુકરણ છે. ખરેખરા ખતાવ નથી; છતાં આપણા હૃદયના ઊંડાણને સર્વ વૃત્તાંત સ્પર્શે છે, હૃદય દ્રવે છે, આંસુ આપોઆપ ગરે છે; આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે નટને પણ તદ્દપાતુભાવ ઉપજ થાય તો જ આ માનદર્શવાળો, અભિનય, સિદ્ધ, ચાર, નટ પણ આપણી પેઢે જ આ વૃત્તાન્તની અવાસ્તવિકતા જાણે છે; અતુકરણ કરું છું એમ સમજે છે, છતાં કચ્છાદિ અનુભવ તદ્દપ અનુભવે છે, ત્હારે જ સાકૃત્ય થાય છે.”

રમણભાઈ કહે:—“પણ નટ તો આપણાં કરતાં વધારે પાત્રી રીતે જાણે છે કે આ બધા હું દેગ જ કરું છું તેથી તેને આપણા જેવી લાગણી શી રીતે થાય.”

મહેં કહ્યું: “એ અર. પરંતુ હેને પણ પોતાના પાત્રસ્વરૂપ જોડે સમભાવ થયા વિના સ્વાભાવિકતા અભિનયમાં ઉત્પન્ન કરાય જ નહિ” આમ કહી એકમંક અને ચાર્સ કીન, મિસિ લિન્ડસ, વગેરે નટનટિયોનાં હૃદયન ટૂંકામાં આપ્યાં, તેથી રમણભાઈની કાંઈક ખાતરી થઈ હોય એમ લાગ્યું.

× × ×

વાંદરા-તા. ૧૬-૫-૧૨ સુરવાર: મેથિસન લેંગવું હેમથેટ જેવા ગયા. હેમથેટ તરીકે મેથિસન લેંગ આજ્ઞાં ખુબીથી વેશ ભજવે છે. એ પાત્રતાને નવું જ સ્વરૂપ બતાવે છે. ઓકિરિયા તરીકે મિસ ફ્રાન મિટન પણ ઉત્તમ હતી. અહું નાટક ઉત્તમ રીતે ભજવાયું હતું. છાક્રાં બહુ જ ખુશ થયાં. આ નાટકો જુવે પડી અદિની નકારી કંપનીઓ નિર્મોલ લાગે હેમાં શી નવાઈ?

લેંગની અભિનયકલાની બધી ખુબીઓ ગી રીતે તપાસાશે? થોડીક નોંધું છું. હેમથેટને કેવળ માનવરૂપી. મનોરોગી ચિન્તનમય, જવાન તરીકે ના બાજવતાં, કંઈવચમાં ચુકનારો પણ આવેગ અને આવેશવાળો વીર હેણે કહ્યો છે છતાં હેની નિર્મલતા તો છે જ. બીજા અંકને છેડે જે સ્વગત લાંબું પ્રયન છે—હેમાં પોતાની નિર્મલતા ઇત્યાદિ આટલે પોતાને પુષ્કળ ગાજો ને કષ્ટકોનો વરસાદ વરસાવેલો. અંતે પોતાના

નીચ કાકા તરફ દોષ, વૈર, ઇત્યાદિની પ્રકાશનાએ મન ચડાવે છે ત્યારે આવેશના શિખરે પહોંચતાં “O vengeance” એ શબ્દો લેગે ઉચ્ચાર્યાં તે સર્વ વિધોને ચીરીને જતાને નિશ્ચય કરનાર વીરની પેઠે પ્રકારીને નહિ, પરંતુ વૈર લેવાની પ્રથમ ઇચ્છાને કોસ બતાવનારી રીતે જતાં તેજ દાણે વૈર લેવાની અસાધ્યતા (પોતાની અનિશ્ચિતતાને લીધે અસાધ્યતા)ના મૂઠ્ઠા લાવને લીધે રોષ અને હુસમાં પાછાને અદ્ભૂત નિશ્ચલાવથી ઉચ્ચાર્યાં-તેજ દાણે બળમાંથી નિશ્ચળતામાં મૂઠ્ઠા સંકેતણુ થનું બતાવવાને અવાજ, અંગવિસ્તેષ, ઇત્યાદિ અનેક અભિનયનાં અંગ હતાં તો હતાં કે વાત નહિ! અને ‘Vengeance’ શબ્દની સાથે જે છરો મ્યાનમાંથી ખેંચી ઊંચે ધપ્યો હતો, તે શિથિલ હાથમાંથી ધમ્મિ રડીને પડી ગયો-એ ન્હાની વાત પણ હેણે કકાથી પોતાની જ ઉમેરી હતી.

તેમજ કવચિત્ કવચિત્-જેમકે એસરસકી રીત્યખાત્યને હસવા માટે હેને બનાવતી વખતે-હેમચેટ શુદ્ધ આનન્દમય ટોળમાં પણ પ્રકાશી નિકળતો બનાવ્યો હતો; નેથી હેમ-લેટના એકધારા શોકનિમગ્ન મેત્રને બદલે આમ પ્રકાશ અને જાણનાં નિશ્ચણથી સસચિત્ બનાવ્યું હતું. મનુષ્યજીવનના કુખખારને ઓછો કરવા માટે વખતોવખત હેવા આનન્દના જીભરાની જરૂર છે એ તત્ત્વ હેમાં સચચું. હેમચેટ જેવાને એ માર્ગ ના હોત તો બન્યું તે કરતાં બેઠું હેના વિનાશનું ફળ થાત,

ઑફિસિયા તરફ હેમચેટની પ્રેમચૂંતિ કેટલી અને કેટલે દરજ્જે ઊંડી હતી તે વિશે બહુ કષ્ટનાઓ થાય છે. આ પ્રસ ઉપર પણ લેગના અભિનયે નવીન પ્રકાર પાડ્યો હતો. હેમચેટ હેને ખસા દિશ્યી નહોતો. હતો તે દર્શાવવા માટે અનેક પ્રસંગે પોતાના અભિનયમાં કલાવિધાનથી પોતે મૂલ્યા હના-શૈક્ષણિકરની બહાર ગયા વિના જ. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ઑફિસિયા તરફ હેમચેટની પ્રીતિ ઉપપદિયા જ હતી અને કદી હશે તો પણ હેના જાણના બૂતે કહેથી ભયંકર વાતોના સોભ પછી તે પ્રેમ કચરાઈ ગયો હશે. એ વાત ખોટી બનાવવાને લેગે એક થોડાક જ કલાવિધાનના સ્પર્શો વડે સુન્દર અને હૃદય-સ્પર્શી ચિત્ર રચ્યું હતું. હેમાં હેમચેટના એ પોતાની પ્રિયા તરફના પ્રેમની ઝાણી લાગણી અપૂર્વ અને દિવ્ય સૂક્ષ્મ પ્રકાશમાં ઝળકતી હતી. જેમ પોતાના જાણના ખૂનનું વૈર વાળવાની જાગૃતતા હેમચેટ સંશય અને કાંતબની વચ્ચે દોહાકામન થતો હતો, તેજ રીતે ઑફિસિયા તરફના પ્રેમની જાણનાં પણ એ લાગણીઓની વચમાં હેવું હૃદય દિધા ચીરાઈ હતું, પ્રેમનું આકર્ષણ એક તરફ અને અનિષ્ટબાવિ સસક ભય બીજી બાજુએ. ભય એમ કે રખેને આ પણ હેની (હેમચેટની) માની પેઠે પાપમાં પડે અને તેથી જ “ન! તું Nunnery માં જા” એમ કહે છે. આ વચનનો અભિનય કેટલાક નરો શત્યહૃદયથી, હેમચેટ ખરા જ ગાંડો હોય હેવા દેખાવથી, અને કાંઈક જાનવ-

દેવી ભાવનાદર્શનથી ભરવે છે, પણ લેગે તેમ ના કહ્યું. પાપમાં પડવાના સંભવમાંથી અને પાપીઓને જન્મ આપવાના સંભવમાંથી છૂટવા માટે Nunnery માં જતાનું વચન એ કહે છે ને હેવી રીતે બોલે છે કે એ વાત પોતાના મનને અતિ કડુ લાગતી હોય તેમ આકંદ કરીને જ. આ રીતે હેમચેટની આવેશમય પ્રકૃતિ સ્કોમે જ હેવી મૂઠ્ઠા અને તીવ્ર પ્રેમચૂંતિ પણ દર્શાવી.

ઑફિસિયાને પ્રથમ કહ્યું-“I loved you once” પછી તરત જ કહ્યું “You should not have believed me.” એમ કહીને ‘I loved you not.’ એમ કહ્યું છે ત્યાં એ વિરોધ માત્ર બતાવીને બેસી ના રહેતાં લેગ એક અદ્ભૂત અને અપૂર્વ કલાવિધાનના પ્રકાર ઉમેરે છે. ઑફિસિયા નીચું માથું નાંખીને હુસમાં ભરતી અને મોં ઉપર હાથ દાંકીને ઉભી છે, હેને પાછળથી આવીને દૃઢ આક્રોષમાં પકડીને “I loved you” એટલું બોલી તરત જ શિથિલ હાથ કરી દે છે, તરત હાથ ખેંચી લે છે, પાછો હાથ છે, અને પછી “-not” એટલો શબ્દ ઉમેરે તો આમ સંબંધબેદક અને સંબંધસાધક એમ બે પ્રકારનો કાલવિસ્તેષ આણુવામાં નવિન ચાતુર્ય સમાયું હતું. “I loved you not” એમ નવીન ગોઠવણ કરી; અને વચમાંના કાળ (You અને Notની વચ્ચેનો) ઉપરના ક્રોધમાં વાગ્યો. આ “પ્રેમ અને ન-પ્રેમ”ની અગમ્ય મિથનાવાળી માનસશાસ્ત્રની સચોટી-કરણી પ્રક્રિયા અહીં પ્રગટ કરી તે દેવળ મૂઠ્ઠા હતી. સાચા પ્રેમને લીધે જ પોતાની જાતને તેમ જ પ્રિયાને છેતરવાની આ વિશકાશ્ય કૃતિ હતી. આમ હેના હૃદયને સોભ ના પહેંચાડવાની ઇચ્છાથી જ તે જ કૃતિમાં હેણે સોભ પહેંચાડ્યો.

વળી, એ જ પ્રસંગ વખતે ઑફિસિયા નીચી પડીને બેઠી બેઠો રાતી હતી, તે વખત પાછળથી આવીને હેના છટા વાળમાંથી લટ હલકેથી જાયતોને લટને ચુંબન કહ્યું, તરત ઑફિસિયા ચમકી ઊઠી-પછી ફોટો પાછો આપ્યો. આ મૂક્ષ અભિનયમાં પણ પ્રેમના મૂઠ્ઠા સ્વરૂપને ચાતુર્યથી પ્રગટ કહ્યું.

છેવટે, ઑફિસિયાને દાટવાને પ્રસંગે હેના ભાઈ જોડે હેમચેટને ટટો થયા પછી-મધમાં ચાલ્યાં ગયાં પછી લેગ (હેમચેટના વેશમાં) પાછો આવે છે; એકાન્ત શત્રુ એકાન્તમાં ઊભો એક પુષ્પ ઑફિસિયાની થોરમાંથી હલકેથી આદર અને ચહુતા સાથે ફેંકે છે; જાણે એ ફૂલ પ્રિયાએ સ્વીકાર્યું એમ ભોળેને બીજું લાઈ એ પુષ્પને સમાન અને પ્રેમ સાથે ચુંબન કરી પોતાના હૃદયમાં જોડા તત્ત્વને હેમાં પૂરીને તે પુષ્પ પણ ધીરથી નાંખે છે. આ સુન્દર હૃદયસ્પર્શી બનાવ મૂળ નાટકમાં નથી તે ઉમેરીને હેમચેટના ઑફિસિયા તરફના પ્રેમ ઉપર સુન્દર પ્રકાશ પાડ્યો.

કેટલું નોંધું? ★

Messrs. Ramkishandas Radheshyam

48/50, Popatwadi, Bombay-2.

Cloth Merchants
&
Commission Agents

Tele: No. 20172

Messrs. Ganeshnarain Madheolal

384, Kalbadevi Road, Bombay-2.

Cloth Merchants
&
Commission Agents

Tele: No. 39755

પ્રભુજ ત્રિકોણની વસ્તુ ઘણી ચર્ચા છે છતાં એના દષ્ટિકોણ જુદાં જુદાં હોય છે. આ નવલિકામાં પ્રભુજનો રંગ ચક્રમાં માનવી, સમાજ અને સંસારમાં રહેલા છતાં કેવી એકલતા અનુભવે છે એ દાખવ્યું છે અને એની પ્રશ્ન મુશ્કેલીમાં રિડિયો-નાટિકાનું તત્વ ભર્યું છે.

શિયાળાના વરસતા હીમ વચ્ચે એક ગાડું ધીરે

ધીરે મધુપુર ગામ તરફ જઈ હતું. પોતે શિતળ હોવા છતાં પણ ચક્રમાંથી આ ઈંડી ન સહેવાતી હોય તેમ એ પણ કાળાં વાદળોની હાંક લેવા લપાતો હતો. શ્વેતમાંથી સ્પષ્ટિનું સર્જન થયું છે એની પ્રતીતિ કરાવતો શાંત મુનકાર સર્વત્ર વ્યાપકો હતો. કંઈક તમરાની તીણી સીરોસી અથવા ઘડા ઉપરનાં પંખી, ઈંડીનો સપાટા વાગતાં કંઈકો ગિલ્તાં, એ કંઈકાટમાં સહાનુભૂતિ દાખવતો ગાગનો કી...ય... કુ...ક કી...ય...કુ...ક અવાજ સર પૂરતો. ગાડામાં એક ડોસો શરીરમાં ગરમાટો લાવવા ચક્રમના દમ મારતો હતો અને એક એ કૂંક મારી કે ચક્રમ ગાડીવાનને આપતો. આમ એકમીજની આપ લે ચાલતી હતી. એ દૃશ્ય એક આશિષ વધતી સ્ત્રીની ગાદમાં ગોઠાઈથી વીંટાયેલું બાળક ટગર ટગર જોવા કરતું. જ્યારે એક ત્રીસેક વર્ષનો યુવાન માયામોહ્યથી પર થઈ ગયો હોય તેમ આંખો બંધ કરી એકો હતો.

લગભગ એક કલાક પછી દૂર દૂર ત્રીણી દીવડીએ ટમટમી દેખાણી અને સ્ત્રી બેસી બેઠી.

“કાકા, એ દેખાય મધુપુરનો સીમાડો.”

ડોસાએ મુખ ફેરવ્યું. આંખો ઝીણી કરી જોયું અને કહ્યું :

“હા, દીકરી, એ જ આપણું ગામ, પણ ઘેર પહોંચતાં હજી અર્ધો કલાક તો લાગશે જ”

ગાડીવાનને પણ જરા જોમ આવ્યું. એણે બળદોને ડચકાર્યા. બળદોની ગતિ થોડી વેગીસી બની, ન બોલ્યો કે ચાલ્યો માત્ર એ યુવાન.

મધુપુરની એક ધર્મશાળા આગળ ગાડું અટક્યું ત્યારે યુવાને પોતાની ઘેડી ખખે નાખી અને નીચે બેઠો. ડોસાના રામરામ પણ એણે ઝીટ્યાં નહિ અને ધર્મશાળાની બારસાખ ખખડાવી, અંદરથી રમેલાળોનો અવાજ આવ્યો.

“કોણ ?”

“હું કુંજ”

કુંજનું નામ સાંભળતાં રેવાશંકરે દાર બિલાડ્યું ત્યારે ગાડું આગળ વધ્યું.

“કેમ ભાઈ આજે મોડું થયું ?” રેવાશંકરે પૂછ્યું. “રસ્તામાં ગાડાની ધરી નીકળી ગઈ.”

“મને લાગ્યું જ હતું કે કંઈક નવાજૂરી થઈ હશે. આંક આંક વર્ષથી નિયમિત રીતે મધુપુરના મેળામાં આવનાર કુંજ આ વર્ષે ન આવે એ મનાવું ન હતું, પણ આજકાલ લોકોનું એવું તો પ્રવૃત્તિમય જીવન થઈ ગયું છે કે એક કુટુંબના જીવ હોય છતાં મારફત લાગે છે.”

મેલતાં મેલતાં અને રેવાશંકરની ઓરડીએ પહોંચ્યા. રેવાશંકર એકલવાયા જીવ હતો. પત્ની સૌભાગ્ય કંઈક ઓડીને ચિતા પર ચડી હતી. પરિવારમાં એક પુત્રી થઈ એને સૌભાગ્યનું મિહુર લગાડી સાસરે વળાવી હતી. માથા ઉપર ટ્રાળા કેસની પચ્ચપતાકા ફરફરી રહી હતી એટલે પ્રજનું નામ લેવું અને ધર્મશાળાની રમેલાળી કરવી એ જ એમનો વ્યવસાય હતો. પોતે તો રાતે જમતા નહિ પરંતુ થોડી રાતે કોઈ વરેમાણું આવી થડે એને માટે દૂધ અને શેટલા ઢાંકી મૂકતા.

“લે ભાઈ, હવે જમી લે અને પછી વિસામો લે, ચાક્રો હોઈશ.”

“રહેવા દો શકરાકા, જકજન ઉપર જ મે પતાવી લીધું છે. દૂધ હોય તો થોડી ચા પીવી છે.”

રેવાશંકરને ગામમાં બધા સંકરકાકાના લાડીલા નામથી બોલાવતા. ઓરડીના એક ગોખલામાં શાશિલામ પધરાવ્યા હતા અને નિત્ય નિયમિત સેવા કરતા.

“ચાના આવા ઉકાળા પી પીને શરીર સામું તો જો, કેવુંક કરી નાખ્યું છે. પણ તને ના નહિ પડાય.”

રેવાશંકરે પ્રાંતમસને પીન મારી, પપ લગાવ્યો, દીવાસળી પેટવી અને સંચાએ સસવાટ કર્યો.

“કુંજ, આજે તો તને કંઈક પૂછવું છે.” કુંજ શાંત રહી એટલે રેવાશંકરે આગળ કહ્યું.

“મધુપુરના મેળાની એવી તે શી લગની તને લાગી છે કે દર વર્ષે આવે છે ?”

“નજીને શું કામ છે સંસ્કરકાકા?”

“તું બાળક હોત તો આ સવાસ હું ન પૂછત.”

“શેઠા મેળામાંથી કોઈ વસ્તુ ખરીદવા નય છે. હું ખોવાયેલાંને ખોળવા બાંહે છું.”

રેવાસંકરે કપ્પી તપેલી પ્રાથમિક ઉપર મક્કતાં પળળત કુલ સામે જોયું. એ આંખોમાં જિજ્ઞાસા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી એટલે કુલે પોતાની ઇચ્છનપોથીતું પાનુ કિચાડ્યું.

“તમે જાણો છો ને સંસ્કરકાકા, ચૌદ વર્ષ ઉપર મારી મા અને મોટાબાઈ સાથે આ જ ગામમાં રહેતો હતો. મોળ વાંની યુવાન વય હતી. જન્મ પછીની દરેક વસ્તુ તે દેહમાં ઉજ્જાસ અને વિદ્યાસના મધુરનમ બીન ગાયાં હતાં. હરવું કરવું અને આનંદ કરવો એ જ જાણે ઇચ્છનનું એક માત્ર લક્ષ હતું. સાંજ પડે કે રોશને ફરવા જતો અને આવવી જતી માત્રગાડીઓના ડબ્બા ગળ્યા કરતો. રોશન માસ્તરથી માંડીને પોર્ટર સુધી બધા મારા પરિચિત હતા. માસ્તરને બીડી બાકસ તોઈએ તો હું લાખી આપતો. ટિકિત સેનારને આની તત્કપ લાગે તો હું દાજર કરતો.”

ચાતું નામ સાંભળી રેવાસંકરે હસવા લાગ્યા.

“અને તેથી જ આ પીવાની આટલી ટેવ પડી છે. તારી નાનપણની આ બકાદુરીથી હું અન્યથુ નથી. બાઈ, એક દિવસ તારી કાઠી વત્રાએથી પાછી ફરી ત્યારે એની પેરી માંધે કીચકીતુ અડી મુંધી મક્કવા આવ્યો હતો.”

“પછી એક દિવસ પેસેન્જરે ગાડીનાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી એક કિચોરી ઉતરી. આસ્માની રંગની ઓઢાણીમાં એનું ગોઝુ ગોઝુ મુખ એકું ઘોળી રહેલું હતું અને આસ્માની તારલી. જાનો ખમા ઉપર બરાવદાર વાળના ચોટલા તૂંચી રહ્યા હતા અને ચોટલાને છેડે ચુકાળી રંગના કુમના મુંઘસા હતાં. અને આસપાસમાં સ્થિર થયેલ ને પગ માં. હાથમાં એક નાની મેગ હતી. ધડીમર મારી દાંડિ એના નગ્નલપ્થો મુખ ઉપર મહામ રવી ત્યા રોશન માસ્તર એની પાસે આવ્યા અને કહ્યું “આરી પડેગી કપા! ક્યાં છે તારા મામા?” અને એર સ્પૂગ કાપના મુદરથ ડબ્બા પાસે બીડ દોવાથી બારીમાંથી બિઅરો બદાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એ નમ રૂપાએ આંગળી ચિંધી. તરત જ દોડીને એ એ બિઅરો બંધેલી કાચો અને ખંન મળી રોશન માસ્તર અને રૂપાની પાછળ માસ્તરના રેફાળમાં પડેલો. મારી પાછળ જ રૂપાના મામા આવી પડેલો.

મજૂર ધારી એ આના આપવા લાગ્યા પણ માસ્તરે કહ્યું, “પુરોગામ, એ મજૂર નથી પણ આપણા સ્વત્તન જેવો છે. આવ કુલ, મજૂરીને બદલે એક કપ ચા પી ના.” માથે ઓઢા ઉપર એ ફૂલી તરફ સ્વાગિમાની લોકો ધૂણતી નજરે જુએ છે એવી દષ્ટિ મારા પ્રત્યે નાખી પુરોગામાં ઉત્તમ એવા નામધારીએ પોતાનો ડગો બેતારવા માંડ્યો.”

પોતાના અપમાનનો પ્રસંગ યાદ આવતાં કુલ ધડી-ભરી આસ લેવા થોડો ત્યારે રેવાસંકરે એની આગળ ચાનો પ્યાસો ધપેા.

“બીજા તરફ ધૂણતી નજરે જોનાર પોતાના જ આંખને છેતરી રહ્યા છે, કુલ, પછી શું થયું?” “પછી તો સાંજ તેમ જ સવારે પણ હું રોશને જતો. રોશનનાં એક બાંકડા ઉપર બેસી અમે વાતે ચડતાં, સ્ત્રીના સાથ મળતાં જેમ પુરુષ ધીર ગંભીર બની નય છે તેમ રૂપાના સાન્નિધ્યમાં મારી મસ્તી, મારી ઉર્ફખત્તવા અક્ષેપ થઈ ગઈ. આગગાડીઓ આવે અને જાય, પણ માત્રગાડીના ડબ્બાઓ હું હવે મણુનો નહિ. આમલે રોશનેથી ગાડી છૂટે એટલે રોશનનો ઘંટ વગાડવા દોડતો નહિ. આવા કામોમાં હવે મને નાનમ લાગતું અને રૂપાની નજરમાં મારે છોકરવાદીમાં ખપતું નહોતું. રોશન, માસ્તરની એ પુત્રી હતી એ તો જાણી ચૂકો હતો, પણ અમ્માસ માટે એના મામા પુરોગામદાસને ઘેર રહેવામાં એ રહેતી. આરી લજેલીગણેલી શહેરની યુવતીની પાસે હું તોફાન કરું તો જંગમી તરીકે ખપું ને?”

ચાતો કપ પૂરો કરી કુંજે બારી બદાર રૂપેરી કીરોજો વર્ગવાના ગંદ મામે જોયું અને ઉઠેા નિઆસ મક્રો.

“અને રૂપા સાથે સોદ બંધાયો કે શું?” રેવાસંકરે ફજવું દિય પારખી સ્પષ્ટપણે જાણતી દીધું.

“હા સંસ્કરકાકા, દિવસોના દિવસ જે વ્યક્તિની સાથે રહીએ એની સાથે મનની માયા તો બંધાય ને? પણ રૂપાના મામાને એ ન રૂપાનું એટલે રોશનને બદલે નરી કોંઈ અપે મળતાં. વાતો તો બહુ ન થતી પણ મક્ર બાવો કમ કમ ધાની વાતો કરી હતા. એક સાલે કમ... કમ નિનાદ કરતાં પાછી તરફ હું જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે રૂપાએ મને જણ્યું:

“ત્યાં શું તોમ રહ્યા છો?”

મેં કહ્યું: સ્મિતાના આ વિમાળ પરને જોઈ રહ્યો છું. ફેરજાંને રાહેર અને માંખાને પુનિન કરતી એ વગી રહી છે.”

રૂપા: અતે સાગરને મળવા અને પોતાના મધુર મીઠા જળને ખાડું બનાવશે.

મેં કહ્યું: છતાંયે જગતને ઐશ્વર્યથી બનશે કે પોતે સર્વસ્વનું દાન કરી એકરૂપ-એકરસ બની છે.

રૂપા: જગતને એ જેવાની કે જલજીવાની ક્યાં ટુરસદ છે? આ પાણી જુઓ... કેમાં રાત્ન હિંમે છે? પરંતુ સાગરમાં પડતાં એ પણ સાગરના તરંગો સાથે હલે અડશે, એમાં તોફાન જગશે અને પથ્થરના કિનારાઓ ઉપર પટકાઈ પટકાઈ પાણી પડશે. કદાચ... મારું જીવન પણ એવું જ બનશે.

મેં કહ્યું: રૂપા પથ્થર ઘડાય એટલે એમાંથી મૂર્તિ બને છે. આ તમારા હાથો ઉપરનો મેંદીનો રંગ જુઓ. એ મેંદીના પાનને કેટલીયે વખત છુદી પીસી નાખ્યાં હશે ત્યારે એમાંથી સ્તુભડી ધારા વહી અને તમારા હાથોને રંગી ધન્ય બની.

રૂપા: શું હાથોમાં એવું જનું બધું છે?

મેં કહ્યું: હા, માનાના હાથોમાં મમતા ભરી હોય છે. એ હાથોના આશીર્વાદ મળે તો જીવન ધન્ય થઈ જાય છે. બહેનના હાથોમાં મંગલબાજના ભરી હોય છે. એ હાથો બાધને મંગલ તિરક કરે તો કીર્તિના કળશો ઢોળાય.

રૂપા: અને પત્નીના હાથો?

મેં કહ્યું: એનો હથ ખખર નથી. મેં પ્રજાતામાં પગલાં મોડ્યા નથી પણ અનુમાન કરી શકું છું કે તમારા હાથો જે સદ્બાગીને વરમાળા પહેરાવશે એના અસાને સત્ય, શિવ, સુંદરમયી ભરી દેશે.

રૂપા: કેવા જાણીઅરા થઈને વાતો કરે છે. તમારા જીવનમાં, મસ્તીતોફાન, રમત રમતાં ક્યારેય મેં જોયા નથી.

મેં કહ્યું: જીવન એ પણ એક રમત જ છે ને! એક વક્ષ ઉપર પંખીઓ બેગા થાય, ફિલકાટા કરે અને પછી બોડી જાય, તેની જ રીતે અપયુગિત યયું પણ કેટલા દિવસ માટે? રૂપા, આપણા સુખના મિત્રની યાદમાં આપણે આજે પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે દર વર્ગે મહાદેવના મેળામાં આવવું.

સરિતાતું નિર્મળ જળ લઈ અને અન્નાચરે જતા મૂળને અર્ધ-આપનાં પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યાં તો પા.જળથી રૂપાના મામાનો માદ મંબજાગો.

“એ...રશો પાછા બદમાશ...ત્યાં બેસો.”

અને મને ઉત્તરીને એમણે મારા પ્રયત્નો કોઈ કાગળના. “પારકી છોકરીઓને આવા એકાન્ત સ્થળે રૂપયુગ લેલી લાવનાં તને શરમ નથી થતી? સા...અજરદાર છે. જે રૂપાને કોઈ દિવસ મળશે છે તો. જાણે છે આ છોકરીના

આ ગામમાં લગ્ન નક્કી થયાં છે. તું એની જોડે ફરીશ તો લોકો શું કહેશે! કોઈના ધરમાં આગ લગાડવાથી તને શું મળવાનું?”

અને રૂપાનો હાથ પકડી એને લઈ ગયા. કોઈ ગરીબડી ગાયને ગળે દોરડું બાંધી બેઠી લઈ જાય તેમ એ ગઈ. જતાં જતાં એક બે વખત મારી સામે આડું દૃષ્ટિએ જેની નજર.

બીજે દિવસે મેળો ભરાયો હતો પણ હું ન ગયો. કોઈના ધરમાં આગ લગાડવાથી મારા અંતરની આગ થોડી જુગ્મવાની હતી? પ્રતિજ્ઞાથી હું બધાંયો હતો ખરો પરંતુ પ્રતિજ્ઞાથી પર એની જે માનવવાગણી છે એની અવગા હું ન કરી શક્યો. થોડા દિવસ પછી જાણ થઈ કે રૂપા પરણી ગઈ. ગામ છોડ્યાં એક થિયૂ મારા ઉપર મોકાડી તેમાં સંબેધિત હતું.

“પથ્થર હૃદયો,

મેળામાં તમારી કેટલી ગલ જોઈ પણ તમે ન આવ્યા. વિચાર કરો હતો કે પિતાજીને કહી, કરગરી મારું જીવન તમારે ચરણે ધરીશ પણ તમારા શબ્દો યાદ આવે છે ‘જીવન એ પણ એક રમત છે.’ એ રમતમાં હું હારી. તમે એમ પણ કહ્યું હતું કે પથ્થર ઘડાય એટલે મૂર્તિ બને છે. જુદું! મને લાગે છે કે મૂર્તિ બન્યા પછી પણ આખર તો પથ્થર ને!”

એ પછી કંઈ વધુ બોલી ન શક્યો. પવનનો જોરથી એક એવા સુસવાટો આવ્યો કે બારી અડળાવા લાગી. એ બધું કરતાં રેવાસ કરે કહ્યું:

“પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરી એ દીક ન કહું, કંઈ વચનમાં ને સિદ્ધિ રહેવી છે એની અવગાનું જ આ પરિણામ.”

“પરંતુ બીજે વર્ગે મારું મને મને મેળામાં બેઠી લઈ ગયું. રૂપાને ખાતરી કરી આપવા કે પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ બાવ બધો હોય છે, ખૂલે ખૂલે શોધી વળ્યો પણ એ ન મળી. પ્રતિજ્ઞાના બંધનથી એ તો પર થઈ ગઈ હતી પણ પરિણામ એ આજ્યું કે બાવનાના સિંચન વિના મારુ દૈયું કોર જનનું ગયું અને એ પથ્થરમાં આગ સળગતી ગઈ.”

“માટે જ તું ગામ છોડી ચાલ્યો ગયો?”

“હા. વિશ્વયુદ્ધની રણભેરીના આદ મને બેઠી કાઢ મેલો.”

“એટલે તું લાલમાં જોવાયો?”

“હા. સરકારના, કના યવા માટે, પ્રથમ અમને લાહોર લઈ જવામાં આવ્યા. ક્યાયન, નિશાનજાણ અને યુદ્ધનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું અને પછી એક ટુકડી Regiment કલકત્તા જવાની હતી. તેમાં મને દાખલ

રૂઢવામાં આગ્યો. રેણુએને કાલોરાના માર્ગ પર દૂધ કરી. તાલજલ પગમાં પડતાં, પ્રથેક સૈનિકના મુખ ઉપર શિરોપાસન અને કર્તવ્યનિધાની સ્થિર દૃષ્ટિ વ્યાપ્ત હતી. શેકોની દર્પ ધોપણાઓ અમારા હૃદયને પૂલકીત બદર કરતી પણ કદા તો એક જ હતું; યુદ્ધનું રણબોધન! આગગાડી મારકત અને ક્ષત્રતા પહેલ્યાં અને ત્યાંથી આગભોટમાં ચડ્યા. સૈનિકોમાંથી કોઇને ખબર નહોતી કે કદ દિશામાં પ્રવાણ થશે. આગભોટ ઉપડી. ઉપર આવે અને નીચે ઢાળાં બમ્બર પાણી ઉપર ડાકતી, વિરાટને દિગ્ગજ કોપ દેવચક્ષી હુકી રહી હોય એવી એ ભોટ ઝૂલી રહી હતી. આખરે એ સમુદ્રને પાર કરી અને કેરો પહેલ્યાં. ઈર્ષાની એ શબ્દોની. શેરીને નાકે નાકે રૂપેરી સ્પર્શો. ઉડાડતા પાણીના ફૂંચારાઓ, એ ઉપર કસોલ કરતા સ્વેત પારેવડાં અને એ પારેવડાંનાં ફૂંચીઆ રંગની રચનાં કમ્પી હોય એવી જલ બરતી તરુણ લક્ષનાઓ. એ નોંધને અરેબિયન નાઇટ્સમાંથી વાતોએ યાદ આવતી.

એ ફૂંચારા પાસે મખમલના ગાંડીયા નેચનાર એક રંગીલા યુવાનની દુકાન હતી. મોડી ઘેરવાળી લાંબી મંદર, એ ઉપર રેશમનું રંગીન ખમીશ અને દુમતાવાળો કાશ રાપી એણે પહેરી હતી. ચાર પ્રહરની અંબે છુટી હોવાથી હું એની પાસે બેસી હતો. એણે મને શામેલા મકાન તરફ નેચા આંખોના છાંયો કર્યો. નકશીઘર ઝરખામાં બેઠેલી પારંગ પુતળી સમી એક યાવનાએ ઉપર આવવા મને હથારી કરી. ચાની મારેડું રમકડું ચાલવા ગોકે એમ હું ઉપર ગયો.

"કુલ!" રેવાકરેથી કુલનું પતન ન રહેવાયું એટલે ઘરમાં જ મોડી ઉઠ્યા. કુલે પોતાનું બચાન આગળ ચલાવ્યું.

"ના, શકરકાશ, તમારી બૂલ થાય છે. મારા અધઃપતનના એ પગધાર ન દત્તા પણ એકદની ઝોસોરી હતી. પરંતુ સૈનિકોને યુદ્ધની બલકરતા બલકરતા આ બુલસુરને નાગ્નિની કપનુ ખનર બરી બેઠી હતી પણ મારી આંખો ગમગીન નોંધ એકને આશ્ચર્ય થયું. મેં પૂછ્યું:

"અધિવનકા બાપા મનની હો?"

"બૂલ" એણે મીઠા અવાજે જવાબ આપ્યો. "યાવન દુએ સિદ્ધી પરેચાનીકા મને આંખો એ જવાબ દે."

અને એ પરશાનનું ફર કરવા એણે પોતાની સખા-એને બોલાવી. કાલેએ મીઠા રીઠી. કાલે બેન્ડને વગગીને બેઠી અને કાલેએ નાનૂક દર્પણમાં નાની ખંડલી લીધી.

સંગીતના સૂરો વહેવા માંડ્યા. યૌવનાની પગલીઓ નાચવા માંડી. અંગેમરોડ, ફૂદડી અને નયનોનાં છશારાથી ભેજ-નના બુદ્ધ પથરાવા લાગ્યા. મારાથી એ સદન ન થયું અને હું મોડી ઉઠ્યો.

"બંધ કર દો, બંધ કરો. હસ સાન્નેમે, હસ નાન્નેમે યહ શકિત નહીં છી ટીસીયો યાદ કે મીઠા સકે."

સરસગટ પગથિયાં ઉતરી સૈનિકાણ બેડું હતું ત્યાં હું જઈ પહેલ્યાં. અનેક મનુષ્યોની વચ્ચે પણ એકલાયો થઈ રહેતો હતો. વિશ્વની અનંતતામાં રહેલો તારો જેમ એકલાયો હોય છે તેમ અને એ એકલતા એટલે સ્મરણની માળા. એ સ્મરણની યાદમાં પ્રથમ માતાની સ્નેહમર્મિ ખડી થઈ. મારે મારે એ આક્રંદ કરી રહી હતી.

"હા. દીકરા, તારી યાદમાં ને યાદમાં એણે પોતાના હંદવા શ્વેત મુઠ્ઠાએ હું ગાણું છું. જ્યારે તારા મોઢા બાપ તો કાઠાના પૈસા કમાવા શહેરને પંથે પંથે હતા. જ્યારે દીકરા હોવા છતાં માતા મુખમાં અમિત દેશ કોઈ કાલે ન હતા."

"પણ શંકરકાશ, માતું આક્રંદ મને પાડું વાળી શકે એમ નહોતું. જૂરેલાં તીરની માથે હું બહુ આગળ નીકળી ચૂક્યો હતો. ધર તરફ મીઠા માંડું તો પણ બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. મોડી મને અમારી રૂકડીને ઉપડવાનો હુકમ હતો. કપાડની ઘેલી, પાણીની ખેગ, કમરે કાઠાવેલ કારતુસનો પટો અને બંદે એ અમારા સરંગમને ઉપાડી અપે ફૂંચ કરી. પગે પગે મનુષ્યો મદાકાશ સાદ કરી રહ્યો હતો. આમ-પાસની રક્ષાઓમાંથી સરસરતા પતન રહી રહી હતો અથવા તો મુલુના મુખમાં જઈ રહેલા અંગે ઉપર મદાકાશ દસી રહ્યો હતો. કોણ જાણે!..... કરી એ જ આગભોટ! ઉપર આવે અને નીચે નિશામ બરતો સ્વાગર. યુદ્ધની બલકરતા અને મનુષ્યોના કાળાં કંપીયો દૃત્યને નીરખવા ન માગતી હોય એમ ટમ ટમ કરતી તારલીઓ વાળાં એણે છપાપ મઠા. આગભોટ ઉપર અમારપટ છપાવો હતો અને શાન્તગેરી કાળી રાતમાં આગભોટ પાણીના પરને મીરતી, વિદરતી, સરકતી હતી.

ગ્રોને સિલેસ અને કાન્સના દિનારે ઉતર્યા અને ત્યાંથી સરદદ વિદરતા એક નાના ગામમાં પહાવ નાખ્યો. કાન્સના મોઢાકા છપન ઉપર પણ વિરાટની ઘેરી હાવા દેખાતી હતી જતાં જે વાત્સ અને આનંદ છપનમાં વળી લેવામાં આવ્યાં હોય એ કેમ જાય! એક દશનમાં હું ગયો એટલે મોઢે લગડની પોપાક તેણે દશનધારે કહ્યું:

"Want a bracelet for your sweetie, monsieur!"

ત્યાં તો યુદ્ધની 'આવરન'ની સીસેરી વાગી.

"The Germans.....Germans".....એમ

બોમ્બોત ફાગનદારે ક્યાડ બંધ કર્યો. અને પછી...
વિમાનો આવી પહોંચતાં હોય એમ પ્રથમ ધમ્મિ
થૂરથૂર... થતો અવાજ વધતો ગયો. માનવબક્ષી
ગીધાં હોય એવા એ વિમાનો માર્યે કર્યો. યુવાના
પંખમાંથી વ્યવધા માટે માનવછવે નાસવા લાગ્યા. ત્યાં
તો મદકાશનું તાંડવ શરૂ થયું. ગીતામાં ગ્રીકજી ક્યુ
છે કે કાલોમિ અમ્મ! તેનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ ખડું થયું.
અગ્નિવાર્તીથી ધૂતીના પટ ઉખડવા લાગ્યા અને તેમાં
પદ અને હુવાન, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક, પશુ અને
પક્ષી સ્ત્રાણ જવા લાગ્યાં. નિરોધ આશાઓ છવે એ
માનવસજ્જત સહારતો બોગ બન્યા. ફક્ત અર્ધો કલાકની જ
એ સહારતીશા! પરંતુ મનુષ્યને એજે રાક્ષસ તરીકે ઓળખા
ખાખો અને એ ગેઝારો હત્યાકાંડ છ જ વર્ષે ચાલ્યો. જેમાં
હોમાયા કોઇના લાડકવાયા, કોઇના સૌભાગ્ય સિનારા,
કોઇની આખર અવરધાના મહારા. પણ મારા શુક્ર, સુના,
મળંગતા છવે વધુ પ્રભુશ્રવા પ્રયુએ મને છવંત રાખ્યો.
સ્વદેશ પાછો કર્યો અને સંસારની ધટમાળ ફરી શરૂ થઇ,
એ જ ગામ; એ જ પુત્રમતા મેળા, અને એ જ નિરાશા.
એ નિરાશાને ખંચેરવા; એ ભારેકા અગ્નિને ઢાંચવા હું
તીથસ્થગેએ ફરી, પણ એ સ્થળોમાં સાત્વિકતા ન દેખાઇ,
મદિરામાં માયા નેહ અને કૃપાંયે શાન્તિ ન મળી.

આ કટુલ કથની સૌભાગી દેવાશંકરના લાગણીભર્યા
હૃદયમાં દયા ઉપજી. સસારમાં બનને એકલવાયા છવ
હતા છતા બનનેના છવનમાં કેટલો બધો ફેર! દેવાશંકરે
એટલું જ કહ્યું.

"કુંજ, સાંતિ તો તારા અંતરમાં જ બરી છે.
ત્યજું છું કે દિલમાં ડંખ લાગ્યા છે પણ મનને એ
માવાયી ફર કર."

"ના, શંકરકાકા, નિરાશામાં એક આશા રહી છે.
કોઇ દિવસ, કોઇ ધન્ય પળે એ...મળશે અને મારા
ડેવાની ઉન્ની આદ, મારા પથ્થર હૃદયમાં બચકલી
આગને ફારશે."

"બગચાન કરે ને તારી આશા ફો."

કહેતાં દેવાશંકરે ગોઠડું માથે ઝોરડું અને પ્રભુનું
નામ શેતાં ધરતો આધિન થયા.

બીજે દિવસે મેજા બસાયો. ગામના મેળા એકઠે
રમકડાંવાળાની દુકાનો હોય અને ધાન્ય પણ વેચાય.
શાકમાછ અને ફળફૂલ વેચનારા પણ બેસે અને પશુધનના
આવ પણ બોલાય. વેચનારાની હાટો અને બાળકો માટે
ફેફડીના કુટ્ટાઓ પણ હોય, હજારો મંખ્યામાં માનવ

મેલી ઉમરાજ હતી. એમાં કુંજ પણ હતો. લોકો દુકાને
દુકાને ફરતા હતા ત્યારે કુંજ એ લોકોને જોતો હતો.
આશાના સ્નેહને વગળી એની સ્નેહમૂર્તિને જોતા માટે
એનું અંતર તપસી રહ્યું હતું; ત્યાં એક આંદોનાં
રમકડાં વેચનારાની દુકાને એજે રપાને નેહ. કિશોરી મડી
મુવતી બનેલી એ મુખ્ય યોવના ફેટલી બધી 'અદસાઇ ગઇ
હતી? છતાં જાદુબરી આંખો, સૌમ્ય મુખમુદા કુંજની
કેમ બૂલાય! સાથે એક પુરુષ હતો અને એક બાળક પણ
હતું. કદાચ એનો પતિ અને પુત્ર હોય. રપાને જોતાં જ
એનાથી બોલી જતાયું.

"રપા!"

રપાના પતિએ કુંજ સામે જોયું અને પછી રપાને કહ્યું,
'રપા ને કોઇ બોલાવે છે.'

રપાની દષ્ટિ કુંજ તરફ ફરી અને કુંજે ફરી કહ્યું:
"ર...પ...!"

"કોણ છે એ રપા? જો તો કેવો એકાદરો, ડોળા
ફાડી તારી સામે નેહ રહ્યો છે, ઓળખે છે છું?"
ભૂતકાળની સ્મરણ માતાના અકોડા એક પક્ષી એકે
ઉખળતા ગયા. અને રપાની તેજમરી આંખોમાં એક
અમલ્લરો પળખરે આવી અદૃશ્ય થયા. એનું મુખ કોરે
બન્યું અને મકકમ સ્વરે હતાથી એજે કહ્યું,

"ના, હું નથી ઓળખતી."

"કોઇ પાગલ બહુલ છે" રપાના પતિએ અનુ-
માન બાધ્યું અને કહ્યું.

"એ...પાગલ...કોણ છે તું? કોને બોલાવી
રહો હતો?"

કુંજના અંતરમાં એ વખતે આંધી હાલી હતી. એજે
એક દુકાન બતાવી કહ્યું.

"હું...આ...રપાના રમકડાએને બોલાવી રહ્યો
હતા."

"આંદોના રમકડાં નેહએ છે?" રપાના પતિએ
ખબક ફરી અને રપાએ અનુગોદન આપતાં કહ્યું.

"આંદો? પથ્થરહૃદયનો મનુષ્ય છે. એકાદ માટીની
દીંગલી અપાતી હો."

અને કુંજે હજારો વીછીની વેદના અનુબવતા એ
અવાજનો પડથો પાડયો.

'હા, માટીની દીંગલી અપારો. એના હાથે મેંદીથી
ગંભીર અને પછી...પછી નદીમાં ફેંકી દેશ. સરિતાના
નિર્મળ નીરમાં એ ઓગળી જશે અને પછી સાગરમાં
તોફાન જમશે. એના તરંગો પથ્થરને કીનારે અકળાઇ
પોકાર કરશે "પથ્થર હૃદયો, પથ્થર હૃદયો"

કુંજના કથન ઉપર લોકો ટોળે મળી "પાગલ
પાગલ"ની બુરો મારવા લાગ્યા ત્યારે લોકો ઉપર
હસતો હસતો કુંજ ચાલ્યો ગયો.

*

સુનંદા

x ————— x

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે યોજાેલી તૃતીય નાટ્યલેખન હરીફાઈમાં આ નાટકને અર્ધે હિસ્સે ત્રીજું ઇનામ મળ્યું હતું. માનવના સંસારમાં અકલ્પનીય ઘટનાઓ જીવનના પાસાંને કેવું ફેરવી નાખે છે એવું સુંદર કથાનક છે

કથાવસ્તુ

નિજા જીવન દીનાનાથ, એમની સુરક્ષિત દીકરી સુનંદા અને બહેનો પણ ભાન વગરનો દીકરો સુકેતુ-આ ને એમનું કુટુંબ. ના એમાં એક મોથી વ્યક્તિ પણ એનપ્રેત થઈ ગઈ છે અને તે સુંદાનો બાપ પતિ અજીત-આ ઘરમાં એવું પણ સુકેતુના મિત્ર તરીકે કે જાણ તરીકે નહીં પણ પોતાનું અનોખું એવું સ્થાન છે.

જીવન દીનાનાથ પર સખત હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો હતો. સારા ચે શહેરના ડોક્ટરોએ હાથ ધીર નાખ્યા હતા. લાખોની કિંમત ચુકવતાં પણ આ માંદગીમાંથી દીનાનાથ છોડે એવાં કોઈ ચિન્દ જણ્યતાં નથી. સુનંદા મૃત્યુ છે એને આજ અજીત કિવાય કોઈની એય નથી. સુકેતુ તો કલકત્તે પ્રાંતે બહાને મેળ કરવા ઉપડ્યો છે. પિતાની માંદગીના ખખર એને એવો વિચારિત નથી કરી શકતી કે એ સુનંદાની સહાયે દોડ્યો આવે. માતાની ખોટ ન સાલવા દે એવા બાપુજીને મોતના મોઢાંમાં જોઈ સુનંદા મેખાકળી બને છે. યાં તો એક સવાર પડોશમાં રહેતા ડોક્ટર ચંદ્રસેનને આ વાતની ખબર પડી એમણે દીનાનાથને તપાસ્યા. અજીત અને સુનંદાને આશ્વાસન આપ્યું એટલું જ નહિ, પણ આશા આપી. બાપુજી બગે તો મોં માગ્યું ઇનામ આપવાનું સુનંદાએ ડોક્ટરને વચન આપ્યું. આયુર્વેદના પદોપાતી પુવાન ડોક્ટર ચંદ્રસેન કોઈક દેશી વનસ્પતિમાંથી દવા "વાર કરી હતી અને તેનો પ્રથમ પ્રયોગ કરી એમણે દીનાનાથને મનુના મુખમાંથી પાછો એમંથી લીધા. સુનંદાને જાણે ડોક્ટરના રૂપમાં ભગવાન મન્યા અજીતે લાગણીવશ થઈ ડોક્ટરનો આભાર માન્યો. ડોક્ટર વિદાય થયા. જતાં જતાં સુનંદાએ એમને ઇનામ લેવા નક્કી કરેલ દિવસે આવવાની યાદ તાજ કરાવી.

આજ એ દિવસથી દીનાનાથની પ્રકૃતિ સ્વચ્છ છે. સુનંદા અપાર આનંદમાં છે. અજીત પણ આજ એ દિવસથી નોકરી પર ચઢી ગયો છે, તેથી દેખાણો નથી, સુનંદા એની સાથે જોઈ રહી છે, ત્યાં સુકેતુ આવે છે કલકત્તાથી પોતાની કોઈ આંખિત સરિતાને સાથે લઈ, અપરંપર સરિતા સમાજથી સંતાપ પામેલી, સમાજ પર વેર લેવા નીકળેલી સુપતિ છે. પૈસાદાર સુકેતુને એણે રીક રમતનું પાઠ બતાવે છે. સરિતા પૂછે છે. "સુકેતુ, તમારા પિતાનું પતી ગયું લાગે છે" ઘરમાં કોઈ હોય તેમ લાગતું નથી તે ઉપરથી ધારું છું." સુકેતુના મનમાં એ જ વિચાર

શ્રી નટવર સાહ

ધોળાઈ રહ્યા છે. એ તોફર પાનું સાથે સરિતાને મુસાફરીની યાદ ઉતારવા ઉપર પોતાના ઝોરડામાં મોકલે છે. સુકેતુ અને સરિતાની રીતમાતથી નવાઈ પામતો પાનું ઉપર જાય છે. ત્યાં સુનંદા આવે છે. બાહને જોઈ હરખાઈ જાય છે ત્યાં એના હરખપર પાણી રેડતો બાઈ પૂછે મેં "બાપુજી પતી ગયું ! 'વિશ્વ' તો તે વાંચ્યું જ હશે !" સુનંદા ખડખડાટ હસી પડી. પછી ગંભીર થઈ કહે છે. "સામારા, પુત્ર હોય તો આવા જ હોજી. બાર મહિને દીકરો બાપનું મૃત્યુ માની 'વિશ્વ' સાંભળવા કમકતેથી પધાયો છે."

સુકેતુ જરા હોભીતો પડી જાય છે, પછી કહે છે કે 'તારો તાર વાંચીને મુંબઈ આવવા જ હું રવાના થતો હતો ત્યાં મારી મિત્ર સરિતાને દિલ્હી ક્રિકેટ મેચ જોવાની છાછા થઈ એટલે.. સુનંદા સુકેતુની વિશ્વ વાંચવાની આશા પર હકુ પાણી રેડી ડોક્ટર ચંદ્રસેનની મદદથી બાપુજી કેમ ઢગરી ગયા તે વાન કરે છે. સુકેતુ બાપુજીને મળવા અદર જાય છે. ત્યાં સરિતા પાનુંને નીચે મોકલે છે પુલની વેણી લાવવા. સરિતાના હકોમાંની શરૂઆત એટલી સુનંદા હસે છે. ત્યાં અજીત આવે છે. સુનંદા એને હવે જસદી લગ્ન પતની દેવાની વિનંતિ કરે છે. પણ અજીત ધરજમાંથી બનવા નેકાર નથી. પોતે ગરીબ બની પણ અજીતને પરણવા તૈયાર છે એમ એ (સુનંદા) કહે છે. ત્યાં સુકેતુ અને દીનાનાથ બહારના ખડમાં આવે છે. વેણી માંગવા બહાર આવેલી સરિતાને જોઈ અજીત ચમકે છે અને કહે છે કે સકેતુએ આ સ્ત્રીથી ગયતું જ પડશે. સત્તામતી ન લાગતાં અપમાનના બહાના તેણે સરિતા ઘર છોડી ચાલી જાય છે. અજીત સરિતાનું રહસ્ય સ્વોટ કરે છે કે એ તો સાવિત્રી છે. બધાને હાલસો એ ધમી લઈ બેઠી છે. શંકાકુશકમાંથી વાનના તાણા પાણા સંધાય છે. સુકેતુના મનનું સમાધાન થાય છે-

(અનુસંધાન ૨૬ મે પાને)

મધ્યમ વ્યાયોગ

☆

કવિ ભાસની કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ

: અનુવાદ કૃત :

શ્રી મજલાલ એન. પારેખ

શ્રી મજલાલ પારેખ

વીમ્બી સદીના આરબમાં ગણપત સ્થાપના દરમિયાન માંથી તેર નાટકોની એક હસ્તાક્ષિત પ્રત પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ તેર નાટકો ભાસનાં સ્વેચ્છાં માનવામાં આવે છે. બામ પ્રસિદ્ધાસના પૂર્વકાલીન હતા. ભાસનાં જીવન વિષે હજી મુઠી કાંઈ પણ દીકરી રીતે કંઈ શકાતું નથી. એમની કૃતિઓમાં 'મધ્યમ-વ્યાયોગ', 'હૃત-ધટાકય', 'કૃષ્ણ-ભાર', 'ઉરભંગ' અને 'હૃતવાક્ય', એ એકાંકિ નાટકો છે અને એ બધાનું કથાવસ્તુ મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. 'પચરાત્ર' ત્રણ અને 'બાલ-ચરિત્ર' પાંચ અંકોનું છે. આ બન્નેનો આધાર પણ મહાભારત છે. 'પ્રતિમા' નાટક અને 'અભિષેક' નાટક સાત અંકોમાં છે. આ બેકે નાટકોનો આધાર રામાયણ છે. 'ચારહત્ત' અને 'પ્રતિષ્ઠાપૂર્વધરાયણ' ના ચાર તેમજ 'સ્વપ્નવાસ-વદના' અને 'અધિમારક' ના છ અંકો છે. આ ચારેય નાટકોનાં કથાનકો કથા-સાહિત્યમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. "મધ્યમ-વ્યાયોગ"માં કેશવદાસ ઘટોત્કચ દ્વારા સહકૃદ્ધ બલિદાન બની ન્યાય છે અને સાનું જીવન સફરમાં આવી પડે છે. બીમ રક્ષણ કરવાનું વ્યય આપે છે, પરંતુ ઘટોત્કચ એની સાથે પણ લડી પડે છે. બેકમાંથી કોઈ પરાસ્ત નથી થતું. અંતે બીમ અને પોતાના વચનાનુસાર એની સાથે એની માતા હિડિબાના આહાર તરીકે બાપ છે અને ત્યાં નાટકનું સ્વસ્થ પ્રકર થઈ ન્યાય છે. હિડિબા બીમની પત્ની હતી,

તેથી બીમ એને માટે જીવ્ય દેવના હતા, નહિ કે ખાદ્ય-પદાર્થ.

મધ્યમ-વ્યાયોગ

પાત્ર-સૂચી

પુરુષ-પાત્ર

કેશવદાસ	એક વૃદ્ધ બાહ્યાણ
જ્યેષ્ઠ	કેશવદાસનો મોટો પુત્ર
મધ્યમ	કેશવદાસનો યવમેા પુત્ર
કનિષ્ઠ	કેશવદાસનો ત્રીજો પુત્ર
ઘટોત્કચ	હિડિબા દ્વારા યથેક્ષે બાંધેલો પુત્ર	
બીમ	યુધિષ્ઠિરનો નાનો બાઈ
સ્ત્રી-પાત્ર			

આહલણી	કેશવદાસનો પત્ની
હિડિબા	ઘટોત્કચની માતા અને બીમની પત્ની

પ્રથમ દ્રશ્ય

સ્થળ : હિડિબા-વન

સમય : પહેલો પહેર.

[બીમ અને ત્રણ પુત્રો સહિત વૃદ્ધ બાહ્યાણ કેશવ-દાસનો પ્રવેશ. પાછળ પાછળ ઘટોત્કચ આવેલો દેખાય છે. ઘટોત્કચને જોઈને બધાં બેચબીત થતાં દેખાય છે. ઘટોત્કચની વાંકી ભગ્મરેણી નીચે મોટી મોટી પીળા રંગની ચમકતી આંખો છે. એના મળામાં

જોનાં વાદળાં વીજળી ચમકી હોય તેમ ચમકી રહ્યું છે. મુવલું જેવા પીળા ફેરા છે અને એણે પીળા રંગ-
તુ જ રંગમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે. અધિકારના સમય
જેવો એવો રંગ અત્યંત શ્યામ છે, સ્વેત રંગની એવી
મોટી મોટી દાંડા બહાર દેખાઈ રહી છે. નાકનો આકાર
હળના જેવો છે. ગળાગળી સદા જેવી બે બૂનડો છે,
વક્તવ્યના અત્યંત સ્થૂળ અને વિશાળ છે. ત્રિપુરાસુર નમ-
રને નષ્ટ કરતી વેળાએ શકરના કોપની જેમ એની
આકૃતિ ભયંકર થઈ રહેલી છે.]

બ્રાહ્મણી—આર્ય, આપણને સતાવનારો આ કોણ છે!
ધૃતાર્ક્ય—હે બ્રાહ્મણ, યોગ, યોગ. હવે તું બનીને
ક્યાં જઈશ? તું તારા કુટુંબનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે.
ગરુડની સામેથી સાપ બાગીને ક્યાં જઈ શકે છે? તું
લાગીને જઈશ ક્યાં? હે બ્રાહ્મણ, યોગી જ, એક પગનું
પણ આગળ ના વધીશ.

જુદ—બ્રાહ્મણી, હર નહિ, પુત્રો બહુઓ ના. હરનું
ના જોઈએ. આની વાતો વિચારપૂર્ણ લાગે છે.

ધૃતાર્ક્ય—હાય! અશોક! હું સારી રીતે જાણું
છું કે જૂની પર બ્રાહ્મણ પ્રત્ય હોય છે, પરંતુ આજે
આ કુર્મ મારે વિનાશકરો કરવું જ પડશે. શું કરું?
માતાએ મને એવી જ આજ્ઞા આપી છે.

જુદ—બ્રાહ્મણી, પ્રત્ય જન્મકલ્પન મુનિનું કથન
સ્મરણમાં છે ને? એમણે કહ્યું હતું: “આ વનમાં ધણા
રાક્ષસો વસે છે, તેથી સાવધાન રહીને જાઓ.” જો, એ
જ વિપત્તિ આવી પડી.

બ્રાહ્મણી—વિપત્તિ આવે છે ત્યારે સ્વામી ક્ષત્રિય જેવા
જાકી જોડે છે.

જુદ—મંત્રાગી હું હવે શું કરું?

બ્રાહ્મણી—તો આપણે શરણે મારે—સદાય મારે બુદ્ધિ
પાડવી જોઈએ.

પદ્મેશ પુત્ર—માતા, અહીં આપણું અરણ્યરુહ
કોણ સાંભળશે? આ વન તદ્દન નિર્જન છે. એક પ્રકારનાં
જુદો અને મોટા મોટા પર્વતો ચારે પાસ દિવાલની માફક
જોવાં છે. પક્ષીઓ અને પશુઓથી વચ્ચેનું આ વન તો
મુનિજનોના નિવાસ માટે યોગ્ય છે.

જુદ—બ્રાહ્મણી, હર નહિ, આ સ્થાન મુનિઓના
નિવાસને યોગ્ય છે એવું સાંભળીને મારો ભય દૂર
થઈ ગયો છે. લાગે છે કે કશુંક પાસે જ પાંડ-
વોનો આશ્રમ હોવો જોઈએ. પાંડવો તો જુદ-ક્રિય,
શરણાગતોના રક્ષક, દીન-વત્સલ અને સાહસિક છે. તેઓ

અવશ્ય ભયંકર અને કુર્મ કરનાર. રાક્ષસોને ઉચિત
દંડ આપશે.

પદ્મેશ પુત્ર—પિતાજી, મારી સમજ પ્રમાણે પાંડવો
આશ્રમમાં આવી નથી.

જુદ—પુત્ર, તું શી રીતે જાણે છે?

પદ્મેશ પુત્ર—એમના આશ્રમમાંથી આવેલા એક
બ્રાહ્મણ પાસે મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ શનકુળ વનનું
દર્શન કરવા માટે મહર્ષિ ધૌમ્યમુનિના આશ્રમમાં ગયા છે.

જુદ—હાય! તો તો આપણે માર્યા ગયા.

પદ્મેશ પુત્ર—પિતાજી, એ બસ જ નથી ગયા. અશ-
મન રક્ષણ કરવા માટે મધ્યમ પાંડવ આવી જ છે.

જુદ—જો એમ જ હોય તો સમજવું જોઈએ કે પાંચેય
પાંડવો અહીં હાજર છે,

પદ્મેશ પુત્ર—સાંભળ્યું છે કે, એ પણ આ સમયે
વ્યાયામ કરવા આશ્રમથી ક્યાંક દૂર ગયા છે.

જુદ—હાય! તો તો આપણે સાવ નિરાશ થઈ રહ્યું.
શરૂ પુત્ર, આને જ પ્રાર્થના કરી જોઈએ.

પદ્મેશ પુત્ર—પ્રયત્ન કરશો તો તે થવા જશે.

જુદ—પુત્ર, પ્રાર્થનાનું કાંઈક નહીં તો કાંઈક જ
અવશ્ય મળે જ છે.

પદ્મેશ પુત્ર—સારું, તો પછી પ્રાર્થના કરીને પણ
જોઈ લઈએ. અરે ભાઈ, કેમ, કોઈ પણ પ્રકારે અમારો
છટકારો થઈ શકે એમ છે?

ધૃતાર્ક્ય—હા, થઈ શકે છે, પરંતુ એક શરતે.

જુદ—કયું શરત?

ધૃતાર્ક્ય—મારી પ્રત્ય માનાએ મને આજ્ઞા કરી છે
કે “પુત્ર, મારા ઉપવાસનું પાલનું કરવા માટે આ વન-
માંથી કોઈ પણ માણસને શોધીને પકડી લઈ આવ.”
તો હવે મને આપ જાણી ગયા છો. જો આપ આપની
પતિવ્રતા પત્ની અને બે પુત્રોની સાથે છટકારો ચાલતા
હો તો, નાના મોટાનો ખ્યાલ ન રાખતા, આપ કોઈ
પણ એક પુત્રને મારી સાથે મોકલી આપો.

જુદ—અરે નીચ રાક્ષસ, શું હું બ્રાહ્મણ નથી? હું
વેદવ્યાસી જુદ બ્રાહ્મણ છું. સુશીલ તથા ગુણવાન પુત્રને
નરબલ્લક રાક્ષસના હાથમાં શોધીને હું સુખી શી રીતે
થઈ શકું?

ધૃતાર્ક્ય—હે બ્રાહ્મણજી, જો માનવા છતાં
તમે મને એક પુત્ર નહિ આપો તો કાણ મારમાં જ
તમારો સહકુટુંબ નાશ થશે.

૪૬—આંબણી, મારા તો એવો વિચાર છે કે હું તો તમે ત્રણભાઈ મુક્ત થઈ ચૂક્યો છું. મારું શરીર અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞાદિ ક્રોધી પાવન થઈ ચૂક્યું છે અને હવે હું ધર્મપુત્રી શિયન થઈ ગયો છું. તેથી મારી એવી ઈચ્છા છે કે મારા શરીરને પુત્રના રક્ષણ કાળે રક્ષાસૂત્રી અગિમાં હોખી દઉં.

આંબણી—નહી, નાથ, એમ નહિ થઈ શકે. પતિના સ્ત્રી તો એ જ કહેવાય કે જેનો ધર્મ કેવળ પતિમાં જ સમાઈ જાય છે. મારું શરીર ધાતું સમળી મારે જ ગણાય કે જ્યારે હું એનાથી સ્વામિની અને સ્વામિના કુળની રક્ષા કરી શકું.

ધરોહ્ય—મારી માતા જાને ખાવા નથી ઇચ્છતી તો હવે આપ એ વિચાર છોડી દો.

૪૬—આપની સાથે હું આનીશ.

ધરોહ્ય—હાં, તમે ૪૬ છો.

પરેશ પુત્ર—પિતાશ, હું કાંઈક કહેવા માગું છું.

૪૬—પુત્ર, કહો.

પરેશ પુત્ર—હું મારા પ્રાણ વડે વડીલાનું રક્ષણ કરવા ચાહું છું. તો કુળની રક્ષા માટે આપ મને પછ દો.

બીજો પુત્ર—વત્સ, એમ ન કહો. જ્યેષ્ઠ પુત્રને કુળમાં અને લોકમાં જેષ્ઠ માનવમાં આવે છે. માતાપિતા પણ એને જ અધિક પ્રેમ કરે છે. તેથી શુરશક્તિને અનુસરીને હું જ જઈશ.

ત્રીજો પુત્ર—એવું ના કહો. બ્રહ્મચરિએ જ્યેષ્ઠ પુત્રને પિતા સમાન માન્યો છે. તો હું જ મારા પ્રજ્ઞોના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે ચોખ્ય છું.

પરેશ પુત્ર—વત્સ, એ દીક નથી. જો પિતા સંક્રમાં હોય તો જ્યેષ્ઠ પુત્રનું કાર્ય છે કે એનું રક્ષણ કરવું. તો તેથી જ શુરજનોના પ્રાણ બચાવવા હું જ જઈશ.

૪૬—જ્યેષ્ઠ મને અધિક પ્રિય છે, તેથી હું એને છોડી નથી સક્તો.

આંબણી—જો આપને જ્યેષ્ઠ પ્રિય છે, તેવો જ મને ક્રિય.

બીજો પુત્ર—આવે ક્રમયે પિતાનું અનિષ્ઠ કાને પ્રિય હોય ?

ધરોહ્ય—હું પ્રસન્ન છું; ચાલો જઈશ.

બીજો પુત્ર—હું ધન્ય છું કે મારા પ્રાણને હું મારા વડીલાનું રક્ષણ કરી શકું છું. ઉત્કૃષ્ટ બંધુનેહના નિમિત્તે પ્રાણ યાગ કરવાનો અવકાશ બહુ દુર્લભ હોય છે.

ધરોહ્ય—આ આંબણીકુમારને પોતાના શુરજનો પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ છે !

બીજો પુત્ર—પિતાશ, પ્રણામ કરું છું.

૪૬—પુત્ર, અહીં આવ. શુરજનોના પ્રિય, તે પોતાના પ્રાણનું અલિહન આપી વડીલાનું રક્ષણ કર્યું છે. તેથી તને દુરાત્માએને હાલ એવું બ્રહ્મશોક પ્રાપ્ત થાઓ.

બીજો પુત્ર—હું અનુમોદન થયો. માતાશ, પ્રણામ કરું છું.

આંબણી—પુત્ર, ચિરંજીવી થવો.

બીજો પુત્ર—કૃપાવત થયો. વડીલ બંધુ, વદન કરું છું.

પ્રથમ પુત્ર—આવ પ્રિય, અહીં આવ. મને ગાદ અલિગન આવ. તારા શુભ શુભો અને કીર્તિ જુદી પર ફલાઈ જશે.

બીજો પુત્ર—અનુમદ થયો મારા પર.

ત્રીજો પુત્ર—આઈ, અભિવાદન કરું છું.

બીજો પુત્ર—કૃત્યાણ હો.

ત્રીજો પુત્ર—સ્વાવત થયો.

બીજો પુત્ર—હે પુરુષ, હું કાંઈક પૂ વા માગું છું.

ધરોહ્ય—કહો, જમતી કહો.

બીજો પુત્ર—આ વનમાં કાંઈક જળાશય કે ખામ છે. પરશોકમાં જવા માટે સુસજ્જિત થવા હું પહેલાં મારી તરફ છીપાવવા ઇચ્છું છું.

ધરોહ્ય—વાર, જાઓ. પરંતુ જલદી પાછા ફરજો. માતાશની ભોજનવેળા વીતી જાય છે.

બીજો પુત્ર—વારુ, પિતાશ, ભડક છું. (જાય જ.)

૪૬—હાય, અને હુટાઈ ગયા, હુટાઈ ગયા. ત્રણ શિખરોવાળા મારા મુંદરે વચા-રૂપી પર્વતનું મધ્યમ શિખર તૂટી પડવાથી મને અત્યંત દુઃખ થઈ રહ્યું છે. હા પુત્ર ! તું શું સાચેસાચ ચાલ્યો ગયો ? ચૌવનકાળને અનુરૂપ કીર્તિયુક્ત યુવક, તું હમેશાં વેદાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયન તથા ધનપાત્રમાં મગ્ન રહેતો હતો. હવે ગજરા-જના દંડસજ વડે ઉખડી પડેલા કાલ્યાણના વ્રક્ષની જેમ તું શી રીતે વિનાશને સહન કરીશ ?

ધરોહ્ય—માતાશનો ભોજનકાળ વીતી જવા લાગ્યો છે અને આંબણીકુમાર મોડું કરી રહ્યો છે. હવે હું શું કરું ? હાં, એક વાત સૂચી આંબણીને, આપના પુત્રને યાત્રાવો તો ખરા.

૪૬—હા ! આપના વચન તો રાક્ષસના કરનાં પણ

અધિક કોર છે.

ધરોહ્ય—એ હો શા માટે? આ વખતે પર ધ્યાન ન આપે. એ તો મારો સ્વાભાવિક દોષ છે. વારુ, એ તો બનાવો કે તમારા પુત્રનું નામ શું છે?

જ્ઞ—હું આપને એ પણ જણાવી નથી શકતો.

ધરોહ્ય—હીક, આજણકુમાર, તમારા બાઈનું નામ શું છે?

પરોહ્ય પુત્ર—તપસ્વી, મધ્યમ.

ધરોહ્ય—મધ્યમ! હીક છે. વારુ, હું હવે એને બુદ્ધ મરી બોલાવું છું. એ મધ્યમ, મધ્યમ! જલદી આવો.

(બીજા પાત્રો ધરોહ્ય નવ છે પાછળ પાછળ શોકાતુર કેલવંસ અહિ પહોંચી જાય છે.)

[પર-પરિવર્તન]

બીજું દ્રશ્ય

રથજી : પાંડવોના આશ્રમ ખડકની બુદ્ધિ.

સમય : પહેલા પ્રવરનો અંત.

(કોઈ રથ હાથે દેખાય છે જલની એક બાજુએ બીમગેન પોતાના ભગની સગાઓ કી રથો છે.)

બીમસેન—(જરા ઉમેરી પાડી નાખીને) અહલદ. પ્રયે પોતાની બુદ્ધિમાં કેટલી દહાવી બીકી રાખી હતી. પરંતુ મારી આગળ દહા સિધિ પતામાં પરિણમે છે. (નેમધ્યમાં)

એ મધ્યમ, મધ્યમ, જલદી આવો.

બીમસેન—(ચોડા ઊઠીને) મને કોણ બોલાવી રહ્યું છે? સ્વર તો પરિચિત હોય એવો કાગે છે. આ અવાજ કોનો હશે? આ નિખીડ અને ભયકર વનમાં—જ્યાં સંકેતો પડીએ બુદ્ધિરત્ન કંઈ છે ત્યાં—મારા મનને પ્રત્યક્ષિત કરતો જ કોનો અવાજ હશે?

(નેમધ્યમાં)

એ મધ્યમ, મધ્યમ, જલદી આવો.

બીમસેન—આ અવાજ તો ચિત્રકૂટ અર્જુનના મવાગને મળતો આવે છે: પરંતુ અર્જુનઆદિ તો ધૌમ્યધુનિને ત્યાં ગયા છે, આ વનમાં એવો તે કોણ છે કે “મધ્યમ” “મધ્યમ” નામની બુદ્ધો પાડીને મારા આયાતનમાં વિન નાખી દેલો છે. વારુ, નેક છે. (ધરોહ્ય અને પાછળ પાછળ કેલવંસઆદિ આવતા દેખાય છે.)

બીમસેન—(ધરોહ્યને નોંધને) અરુ! આ પુરુષ તો દેખાવડો છે! એનું મુખ સિંહના જેવું છે, દારો પણ સિંહની દોડાના જેવી જ છે, નેત્ર ત્રાસ છે, કંઈ-સ્વર

સિંચે અને ગભીર છે. ભમરો પીળો છે, નાક આરતના જેવું છે તથા પીંક હાથીની પીંક જેવી છે. લાંબા લાંબા વાળ ચારે બાજુ વિખરાયલા છે. વક્ત્રવ્યથા અત્યંત વિશાળ અને ક્રોધ વાંચતુક છે. ચાક હાથીના જેવી છે અને બુદ્ધિઓ અત્યંત સ્થૂળ અને ભાંખી છે. ચોક્કસ આ મદા બિલે કોઈ રાજાની દારો થયેલો કોઈક લોકદારીનો પુત્ર છે. ધરોહ્ય—મધ્યમ, એ મધ્યમ, જલદીથી આવ્યા આવો. બીમસેન—(આગળ આવીને) આ લો, હું આવી પહોંચ્યો.

ધરોહ્ય—આ તો બાહ્યકુમાર નથી. ‘અરે, આ પુરુષ તો નિરખવા યોગ્ય છે, એની આકૃતિ સિંહના સમી છે; એની બુદ્ધિઓ મુપર્ણ તાલવક્ત્રના જેવી છે, એની કમર પાનળી છે અને એની આંખોમાં પ્રકટ પડીની પાંખો જેવી કામળ છે અથવા બીમસેન કમળપાંખડી જેવાં નેત્રાવજો આ વિષય તો નથીને? આ તો મહા-સંબંધીઓની જેમ મારી આંખોને પોતાના તરફ ખેંચી રહ્યો છે. હે મધ્યમ, હું તને જ બોલાવું છું.

બીમસેન—એટલા માટે જ હું આવી પહોંચ્યો છું.

ધરોહ્ય—શું આપ પણ મધ્યમ છો?

બીમસેન—બીજાને તો કોઈ મધ્યમ છે નહિં. શત્રુ દાસ અવધોમાં હું મધ્યમ છું. શરીરોમાં હું મધ્યમ છું. બદ, બાહ્યોમાં તેમજ પૃથ્વી પર પણ હું જ મધ્યમ છું.

ધરોહ્ય—હોઈ શકે છે.

બીમસેન—હજી સાંભળો: પાંચ જુનોમાં જે હું મધ્યમ છું. પાર્થિવોમાં પણ હું જ મધ્યમ છું. બાહ્યોમાં તો મધ્યમ છું જ તથા સસારમાં બધાં જ કાર્યોમાં મધ્યમ હોવાને કારણે જે હું મધ્યમ છું.

જ્ઞ—“મધ્યમ” નામથી બોલાવાયાને લીધે પાંડવો માનો મધ્યમ અહંકાર-પૂર્વક અમને કાળના પાશમાંથી બચાવવા માટે આવી પહોંચ્યો છે.

મધ્યમ—(બાહ્યકુમાર પ્રવેશ કરીને) પરશોમાં દુર્લભ એવા આ સરોવરમાં આચરન કરવાથી મેં કમળનાં પાનથી પવિત્ર થયેલાં જળ વડે મેં મારી જાનને શુદ્ધ કરી લીધી. (પાસે જઈને) હે પુત્ર, હું આવી ગયો છું.

ધરોહ્ય—હવે આવી પહોંચ્યા છો. વારુ: મધ્યમ અહીં આવો તો.

જ્ઞ—(બીમસેનની નજીક જઈને) મધ્યમ, આજણ કુળની રક્ષા કરો.

ભીમસેન—ડોરો નહીં. હું મંદુર આપને અભિ-
પાદન કરું છું.

જુદ—આપ વાયુસમા દીર્ઘાયુ થાઓ.

ભીમસેન—આપે મારા પર કૃપા કરી. આર્થ, કહેા
આપના બચતું શરણુ શુ છે?

જુદ—સાંભળો, હું પહેલાં જ્યાં યુધિષ્ઠિરનું શામન
હતું તે કુરુજંગનામાં યુધિષ્ઠિરને નિવાસી છું. મારે
મારૂં ગૌત્ર છે. હું કલ્પ શાંખના અનુચારમાં અત્યંત
પ્રવીણ છું. હું કેશવદાસ નામનો જાણીતો છું. કૌશિક
ગોત્રમાં ઉપનય થયેલા યજ્ઞપથુ નામના મારા મામા કિતર
દિશામાં આવેલા ઉદ્યાનક ગ્રામમાં રહે છે. એમના પુત્રના
ઉપનયન સંસ્કાર જોવા માટે હું આજે સપરિવાર ત્યાં
જઈ રહ્યો છું.

ભીમસેન—આપની એ યાત્રા નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાઓ.
આગળ કહેા.

જુદ—જલ્પ વડે પરિપૂર્ણ મેષ જેવું આ રાક્ષસનું
શરીર છે, કમપદ્મ સમાન મેષો છે. સિંહના જેવી ગતિ
છે અને મોટી મોટી દાંડો છે; અને નિર્નય થઈને આપ
જેવાની સમજા પાડે. મને સપરિવાર મારી નાખવાની
મઝાથી અડી આવ્યો છે.

ભીમસેન—ત્રીઃ; શું આ જ રાક્ષસ આપ જાણીતા
માર્ગમાં પિટા નાખી ઊભો છે? વારું, હું એને પકડું છું.
અરે કોણ છે તુ? ઊભો રહે.

ધરોહ્ય—આ શો, હું ઊભો રહ્યો.

ભીમસેન—તમે જાણજોને શા માટે સનાતો છો?
પુત્રપ નાશ્યો અને પત્નીરૂપ મનોહર કાન્તિથી શોભાવમાન
જુદ જાણીતો અંદ્રમાનો માસ કરવા તમે રાત્રી ક્ષણેથી
આવી પડ્યા!

ધરોહ્ય—હા, હું રાત્રી તો છું જ.

ભીમસેન—આહ! ત્યાં તથા પુત્રો સાથે જતો આ
જુદ જાણીતો મેષ તો અપરાધ કરી હોય તોપે છોડી દેવા
યોગ્ય છે. તેથી તમે એમને છોડી દો.

ધરોહ્ય—નહીં છોડું.

ભીમસેન—(મનમાં ને મનમાં) આ કોનો પુત્ર
હશે? મારા બાઈઓના યુગ્મો મોટી જનારો આ કોણ?
આ જાગૃત્તાં શોષ અને મર્વ નોંધીને તો મને અભિમન્યુ
ભરણુ થાય છે. (પ્રક) અરે બાઈ, આમને છોડી દે.

ધરોહ્ય—ત્રીઃ છોડી દઈ, જો મારા પિતા પત્ન
મને સેવકી કહે કે એમને છોડી દે તો પણ હું એમને

નહીં છોડું. મે એમને મારી માતાની આત્માનુસાર
પકડ્યા છે.

ભીમસેન—(મનમાં ને મનમાં જ) શું માતાની
આગ્રાહી? અરે, આ તો માનપિતાની રેલા કરવાવાળો
કોઈ તપસ્વી સામે છે! માતા તો મનુષ્યોને દેવનાઓથી
પણ અધિક પશ્વતીય છે. માતાની આગ્રાહું પાત્રન
કરવાથી જ અંધે આજે આ દશાને પામ્યા છીએ. (પ્રક)
અરે બાઈ, હું કાંઈક પડ્યા મારું છું.

ધરોહ્ય—પૂછો, જલ્પ વડે પૂછો.

ભીમસેન—ત્રીઃ માતાનું નામ શું છે?

ધરોહ્ય—સાંભળો, મારી માતા વિદ્યા નામની
રાક્ષી છે. જેવી રીતે આકાશ પર્વ ચંદ્રમાથી ગ્રામ-
વમાન છે તેવી જ રીતે મારી માતા પણ કુરુજંગથી પક
મવાત્મા પાંડવ (ભીમસેન)થી મૌઝાગ્યવતી છે.

ભીમસેન—(મનમાં જ) ત્રીઃ તમારે આ દાંડ જાનો
પુત્ર છે. તો પછી આને અન્ધકાર બનાવવો પડશે. એના
રૂપ, ઉત્પાદ તથા જગ પોતાના પિતાનાં જેવાં છે, પદનુ
પ્રથમ પ્રત્યે એનું મન અત્યંત નિર્દય છે. (પ્રક) અરે
બાઈ એમને છોડી દે.

ધરોહ્ય—નહીં છોડું.

ભીમસેન—જાણીતો, આપના પુત્રને ત્રણ જાણ્યો.
આવી સાથે હું જઈશ.

ભીમસેન—ત્રીઃ નહીં નહીં, એમ ના કરો. મે પહેલેથી
ચિત્તવેરનથી મારા પ્રાણ અર્પણ કરી દીધા છે. આપ
જેવા સુદ તથા ચેક ગુરોથી વિખાનિ વાયુપુત્રે આ
સંભારમાંથી કૃત્ય કરી જતું એ ઉચિત નથી.

ભીમસેન—આર્થ, એન ના કહેા. હું હાલિય કૃત્યમાં
ઉપનય થયો છું અને જાણજોને પત્ર મળ્યું છું. એટલા
માટે મારા શરીર વડે જાણીતો રાત્રી રાત્રી કંઈક ચાલુ છે.

ધરોહ્ય—અરે, તો શુ આ હાલિય છે? એથી જ
અન્ધકાર કરે છે? વારું, આને જ મારીને ત્રણ જાણ્યું છું.
આ જાણીતો કોઈ અંદ્રમાનો છે?

ભીમસેન—એ.

ધરોહ્ય—શું આર્થ?

ભીમસેન—નહીં તો બીજા કોને?

ધરોહ્ય—ત્રીઃ તો આપ જ ચાલો.

ભીમસેન—હું અત્યંત જગતાની પાત્રા ચાલી
સમજો નથી. જો ચક્રિત હોય તો મને જગત્ત્રીક ત્રણ જાણ્યો.
ધરોહ્ય—શું આપ મને જાણ્યો છો?

બીમસેન—હા, ઓળખું છું. તમે મારા પુત્ર છો.

ધટોલક્ય—કેમ, આપનો પુત્ર મી રીતે છું ?

બીમસેન—રૂઠો છો શા માટે ? જરા ધીરજ ધરો.

સત્તેવ સમસા પ્રમત્તને 'પુત્ર' શબ્દથી બોલાવે છે. એથી મેં પણ તમને પુત્ર કહ્યા.

ધટોલક્ય—મને લાગે છે કે આપ મારાથી દરી ગયા છો.

બીમસેન—હું સવના સોગંદ ખાઈને ક્રુદ્ધ છું કે બચતું હું નામ સુકાં ત્રણનો નથી. તમારી પાસેથી બચતું નામ સાંભળીને હવે ત્રણવાની ધમ્મકા ઉપત્તિ થઈ છે. તે બદ્ધ પુરુષ, કહેા તો બચ કેવો હોય છે ? એના ગુણ તથા દોષ જાણીને એને અનુરૂપ ક્રય કરીશ.

ધટોલક્ય—વારુ, ત્યારે હું આપને બચનો ઉપદેશ આપું છું. સો, શસ્ત્ર પકડો.

બીમસેન—શસ્ત્ર પકડું ? ફીક, આ લો શસ્ત્ર પકડયું.

ધટોલક્ય—અરે આમ શા માટે ?

બીમસેન—સોનાના સ્થાપ જેવો મારો જન્મજો હાથ શક્તિના જેવો જ છે, એનાથી મેં કદક શત્રુઓનાં માન-મદન ક્યાં છે.

ધટોલક્ય—આ વચન તો મારા પિતા બીમસેનને જ શોભે એવાં છે.

બીમસેન—એ બીમ કાણ છે ? બદ્ધ, કરો તો, જલ્લા, શિવ, કૃષ્ણ, શક, શક્તિમંત્ર અને વન-તમારા પિતા આમાંથી કોના સમાન છે ?

ધટોલક્ય—અધાના સમાન.

બીમસેન—હા ! આ જહું જહું છે.

ધટોલક્ય—શા માટે ? તો શું હું અસહ્ય ક્રુદ્ધ છું ? તમે મારા વડીલોનો નિરક્ષાર કરો છો ? અજ્ઞા, (પોતે જ મનમાં) આ મોટા યુદ્ધને ઉભેડીને વારુ ! (પ્રશ્ન ઉભેડીને મારે છે.) આ તો એનાથી પણ નથી મરતો. હવે શું કરું ? (વિચારીને) વારુ, તો આ ઉપાય ફીક છે. આ પદાડના અડકને ઉભેડીને મારું. આ અડક જરૂર એના પાણુ દરી ફેરો.

બીમસેન—નરંગસી હાથી કોપિત થયા જ્યાં વાળને દરાવી નથી શકેના.

ધટોલક્ય—(પદાડ કરીને) શું આનાથીયે નહિ મરો ? હવે શું કરું ? ફીક છે. હું વાળનો ફીક અને બીમસેનનો પુત્ર છું. હવે તમે તૈયાર થઈ જાઓ. યુદ્ધમાં મારા સમો બીજો કોઈ નથી, સત્તેવ !

(બંને ટકપદ ધરે છે)

ધટોલક્ય—(બીમસેનને બાંધીને) મારા દૃઢ બુદ્ધ પાશમાં જકડાયા પછી આપ શી રીતે છૂટશો ? મોટાં દોરડાંએથી બંધાયેલા હાથી બહા ક્યાંય છૂટી શકે છે ?

બીમસેન—(મનમાં જ) આણે તો મને જકડી લીધો. (પ્રકટ) હે વીર, તમારો શત્રુપક્ષ હવે આગળ વધી ગયો છે. તમારું રક્ષણ કરો. સાવધાન થઈ જાઓ.

ધટોલક્ય—સાવધાન જ છું.

બીમસેન—(બુદ્ધપાશ તોડી નાખીને) વીર, બળતો અહંકાર છોડી દો. તમારું બળ બેઠક લીધું, બાહુબળને તો હું રમત સમર્પણ છું.

ધટોલક્ય—(સ્વગત) આ તો આનાથી મેં. મને તો નથી. હવે મારે કરવું શું ? (પ્રકટ) અજ્ઞા, હું માનાહની કૃપાથી નહીં ત્રાણ છું. એનાથી જ એને બાંધી લઈ જાઉં. પાણી ક્યાં મળશે ? હે પવન જળા ઉત્પન્ન કરો. અહા ! જળ ત્રીકાનું !—(આચમન કરીને મન જાગે છે.) હે પુરુષ, આ માયાપાશથી બંધાયા પછી તમે વિચાર બની જશો અને કરો જઈ નહીં શકો. દોરડાંએથી બંધાયેલા આપ ઉત્સવમાં દોરડાંએથી બંધાયેલા ધનંતરીજ જેવા શોભાપમાન થઈ રહ્યા છો.

(માયાપાશથી બાંધે છે.)

બીમસેન—સાચેસાચ હું માયાપાશથી બંધાઈ ગયો છું, શું કરું ? વારુ, મહાદેવની કૃપાથી મેં માયાપાશમાંથી છૂટવાનો મંત્ર મેળવેલો છે, એનો જ બપ કરું. હવે જળ ક્યાં મળશે ? ફીક છે. આહાણુકુમાર, કમંડળનું જળ લાવો તો.

રદ્ધ—આ લો જલ્લા.

(બીમસેન આચમન કરીને મંત્ર જાગે છે અને માયાપાશને કાઢી નાખે છે.)

ધટોલક્ય—અરે શું માયાપાશ પણ છૂટી ગયો ! હવે મારે શું કરવું ? ફીક, તમે તમારી પહેલી પ્રતિજ્ઞા જર્જર કરો.

બીમસેન—પ્રતિજ્ઞા ? વારુ, આમો, આમજ યાઓ.

(એક કરીને ચાલ્યા મારે છે.)

રદ્ધ—પુરો, શું કરીએ ? બીમસેન તો હવે બપ છે. વિરાગજાનું બીમસેન આ બપકર સ્વરૂપના સમસા અવગણના કરતા કરતા પીરે ધીરે તરંગે કે સોમાસના વાંદની કોપેશા કરતો મત્ત સાંઠ ન મારેશો જ્ઞનો દોષ તેમ જાગે રહ્યા છે.

(સંકોચ પીરે પીરે બપ છે.)

દૃશ્ય ત્રીણ

સ્થળ : હિડિંઆ રાજસીડું નિવાસસ્થાન.

સમય : ત્રીજો પ્રલય.

(હિડિંઆ ધટોહયને પ્રતીક્ષામાં બેઠી બેઠી કચકે નિચલી રહી છે.)

હિડિંઆ—હજુ ધટોહય પાછો ફર્યો નથી. આ જગત તો મૂલ્ય નિર્જન છે. કોઈ મનુષ્ય નંદિ જળ્યો હોય. મને લાગે છે કે એ કશુંક દૂર ચાલ્યો ગયો છે. મારો આશાકિત પુત્ર અવસ્ય કોઈક મનુષ્યને લઈને જ પાછો ફરશે : (બહાર કોઈકના બોલવાનો અવાજ સંભળાય છે. સાંભળાને) આ તો ધટોહયનો અવાજ છે. શું એ પાછો ફર્યો?

(ધટોહય પ્રવેશ કરે છે.)

ધટોહય—માનાઇ, પ્રણામ કરું છું. આપ ધર્મા સાંખા સમયથી બોળાની ઇચ્છા કરતાં હતાં. હું આપના આવાર મારે એક મનુષ્યને લઈને આગેા છું.

હિડિંઆ—પુત્ર, ચિરંજીવ થશે, કેવો મનુષ્ય જાણો છે?

ધટોહય—માનાઇ, કહેવાને ખાતર તે મનુષ્ય છે, પરંતુ બળમાં મનુષ્ય નથી.

હિડિંઆ—શું સાચુ છે?

ધટોહય—ના, સાચુ નથી.

હિડિંઆ—તો શું ધરે છે?

ધટોહય—ના, ધરેલો નથી.

હિડિંઆ—તો આગક છે?

ધટોહય—આગક પણ નથી.

હિડિંઆ—તે એમ જ છે, તો ચાલો જોઈએ.

(બન્ને બહાર જાય છે.)

હિડિંઆ—શું આ માણસને સાચો છે?

ધટોહય—માનાઇ, આ કોણ છે?

હિડિંઆ—ગાંડા, આ તો દેવ છે.

ધટોહય—કેહ! કોના દેવ?

હિડિંઆ—આપણા બન્નેના.

ધટોહય—એની ખાતરી શી?

હિડિંઆ—આ મે—આ એનો પુરાનો છે. સ્વામીનો

જય હો!

બીમસેન—(જોઈને) આ કોણ છે? શું દેવી હિડિંઆ છે? દેવી, તે કૃપા કરીને રાજ્યપ્રદ થયેલા અને ગાર જંગલમાં ભ્રમનારા અમારા જેવાનો સંતાપ દૂર કરી દીધો છે. હિડિંઆ, આ બધું શું છે?

હિડિંઆ—(કાનમાં) સ્વામી, બધી ખાતર આમ છે.

બીમસેન—તું જન્મથી રાજસી છે, કર્મથી નહીં.

હિડિંઆ—(ધટોહયને) ગાંડા, તારા પિતાજીને નમસ્કાર કર.

ધટોહય—પિતાજી, પૂતરાળુકી વનને માટે દાવા નળ સમો હું ધટોહય આપને પ્રણામ કરું છું. જો મેં આપની પાસે અંચળગતથી કોઈ તોફાન કર્યું હોય તો કૃપા કરીને મને હામ કરજો.

બીમસેન—મેટા, બકી આવો. તે યુદ્ધભાર જે વડેવાર કર્યો તે તો હીક જ હતું. (આસિંગન કરીને) પિતા આવા જ પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે, ધીર બનો, પરાક્ષમી બનો.

ધટોહય—અનુરૂપિન થયો હું.

તદ્—તું આ બીમસેનનો પુત્ર ધટોહય છે?

બીમસેન—પુત્ર, પૂજ્ય કેશવદાસને પ્રણામ કરો તો.

ધટોહય—ભગવત્, વદન કરું છું.

તદ્—પિતાની જેમ જ તમે પણ શુશ્રુ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરો.

ધટોહય—આપની મોટી કૃપા થઈ.

તદ્—આપે મારા કૃણુ રક્ષણ અને આપના કૃણો કદાર કર્યો છે. વાઝ, તો અમે દવે જાએ છીએ.

બીમસેન—આપના અનુગ્રહથી સપ્તશું સાડુ જ થયું. અમારો આપન નજીકમાં જ છે, ત્યાં જઈને વિશ્રામ કરો.

તદ્—છવત્તાનથી અમારું આનિય થઈ ગયું. હીક ત્યારે અમે જઈએ છીએ.

બીમસેન—જાડુ, જાઓ ત્યારે. ફરી પાછા સદકેટુજ દર્શન આપવાની કૃપા કરજો.

તદ્—એવો જ પ્રવચન કરીશ.

(નુત્ર તથા પત્ની સાથે કેશવદાસ જાય છે.)

બીમસેન—હિડિંઆ, બકી આવ. પુત્ર ધટોહય બકી આવ. પૂજ્ય કેશવદાસને આશ્રમનાં દાર સુધી પહોંચાડી આવીએ.

[સાંત્ર પ્રયજ્ઞ]

(૫૮૬૧૫)

આજ તો ડોક્ટર ચર્ચસેન દીનાનાથની જિંદગી બચાવવા માટે ધનામ લેવા આવવાના છે. સુનંદા આ નાસ્તાની તૈયારી કરે છે. સુકેતુ જરા કટાક્ષ કરે છે. “ડોક્ટર ધનામમાં આખી મિલકત માંગે તો?” સુનંદા કહે છે કે બાપુજીના ઇચ્છના અદ્દામાં બધું તુલ્ય છે અને મેં એક સુશિક્ષિત યુવતિએ વચન આપ્યું છે—સુકેતુને આ ધનામમાં આવી વાતો વાહવાના લાગે છે. ત્યાં ડોક્ટર આવે છે. બધાનો અનિશ્ચય આગ્રહ જોઈ એ ધનામમાં માગે છે સુનંદાનો હાથ—બધાને માથે ત્રણે વીળગી પડે છે. ડોક્ટર ત્રણે બધાને માપી લેતા હોય તેમ કહે છે. “હું બચ્ચાતા હતા તમે નહીં આપી શકો.” પણ સુનંદા કહે છે, બિના મ્હો ડોક્ટર, હું મારું વચન નીમાવીશ. અચ્છત, મને ખોરી ન સમજાશે, વચન હારી જઈ તો ભણતર લાગે. હૃદયની ધ્રુવણી આપેલાં વચનનું હૃદયની ધ્રુવણી પાલન કરું છું.”

આજ વસંતપંચમી છે. અચ્છતે સુનંદા સાથે પ્રવૃત્તામાં પગલાં માંડવાનો દિવસ—પણ વિધિએ વૃદ્ધ જ નિર્માણ કર્યું લાગે છે. ત્યાં સુનંદા ચર્ચસેન સાથે મંગળાચર કરી રહી હતી. અહીં અચ્છત પોતાના નાનકડા ધરમાં અપાર વેદના અનુભવનો પડો છે. અચ્છતની વિધવા નાની બહેન દિલીની પ્રીક્ષા આપી પાછી આવે છે. અચ્છતના મનને બહેનપદના અગ્રણ્ય પ્રથન કરે છે એના પ્રથન પર એ અચ્છત હારે છે. કહે છે ‘બસે ભારતી, તારો આદેશ શિરોમાન્ય—સુનંદાનું સાનિધ્ય બસે હું ગુમાવું પણ મારી બહેનનો બહુમુદત આનંદ અનુભવવા તો મારે હસવું જ નોંધએ.”

પણ તમારું પ્રકરણ કેમ આવ્યું? અચ્છત વાત ઉપરથી જાણી લે છે કે વિધવા બહેન એક વિનોદ નામના સહાધ્યાયીને પરણવા ઇચ્છે છે, પણ પોતે વિધવા છે એ વાત જાણવી નથી. અચ્છત જાણે છે આ ખેડું છે. વૃદ્ધાણ છે. એક દિવસ ભારતીને ક્યાંક આધાત ન પહોંચાડે પણ ત્યાં તો સરિતા પ્રવેશે છે. એ જ માગણી કરતી પેસા-હારેને ઇગતી પોતાને અચ્છતે પાંદડી છે મારે હવે અચ્છતે જ એની સાથે લસ કરવું જોઈએ. નહિ તો પોતાને મારે ઇવરનો ખીજીને આગ નથી. સન્નેએ એને સ્વાધી બનાવી પણ હવે અચ્છતે સુધારતી રહી. અચ્છત કહે છે “સન્નેજ માનવી પોતે જ સન્નને છે સરિતા, તને મારું સુધારણ પણ મારી સાથે જન તો નહીં. અચ્છત મારે અન્ય સાથેના લગ્ન અશક્ય છે. હવે હું તને પીગનારી, જરઆદ કરનારી ચલાવે બહેન માનવજાતની પરીવારિકા બની ગયા કર. સરિતાના અંતરમ્હુ ખુલી નવ્ય છે. એ સેવાગૃહે વસે છે. ત્યાં તો મુકેતુ દાંડતા આવે છે, જન કરી ઊંડા સુનંદા ને ચર્ચસેન સિનેમા જેવા મોટરમાં નીકળ્યાં દર્ના ત્યાં ઇચ્છતે અધમાતમાં ડોક્ટર ચર્ચસેન મરણ પામે છે. સુનંદા ધવાય છે. અચ્છત જંગ મનોમંચન પડી સુનંદાને આપાસન દેવા નવ્ય છે.

દીનાનાથને આ થા વધારે વસમો છે. પેનાને

મેતાના મ્હોમાંથી બચાવવા બંને મેતાના મ્હોમાં પડેલી દીકરીનું બલહાન તો આકરું લાગ્યું છે, પણ એનું વૈધવ્ય! સુકેતુ પગલની નેમ પતે છે. એક સ્વચ્છ છે સુનંદા. કુમારિકામાંથી સધવા બની કમકામાં વિધવા બની કુરુપ થયેલી એ તારી પોતાના વચને બનાવેલા પ્રતિના સધળાં બંધન છોડી પિતા-પાસે આવી શેહી છે. એના હૃદયમાં ધણું મનન થઈ ગયું છે અને તેને અંતે એક નિષ્કર્ષ એણે કર્યો છે. એ અચ્છતના આવવાની રાહ જુએ છે. એનું મન એને ખાતરી આપે છે. અચ્છતે અનુભવેલા અન્યાયના આધાત છતાં એને ખાતરી છે કે એમનો પ્રેમ અમર છે, એ કહે છે: ‘બાપુજી અમર પ્રેમનો રંગ એટલો બધો-કાચો નથી કે ફટકી નવ્ય.’

અચ્છત આવે છે પણ સુનંદાને વૈધવ્યના પોશાકમાં જોઈ અપાક બને છે ને થા ઉમળા આવે છે. સુનંદા પૂછે છે “પોતાની પ્રિયતમાને કોઈની વિધવા તરીકે જોઈ શકાતી નથી ખરું ને? અચ્છત એને ચર્ચસેનની વિધવા તરીકે જુએ છે. પણ સુનંદાનો પ્રેમનો એકવાર અચ્છત પાછો ઠેલી નથી શકતો. અને ફરીથી સંસારના સુખ દુઃખ, એક બની સાથે જ સદન કરવાના નિષ્કર્ષને તાલે કરી તેને અમરમાં મૂકવા એક થવાના શપથ લે છે.

દીનાનાથને સુનંદા આ શુભ સમાચાર આપે છે. પણ કદાચ કાળને હજી આ લોખંડુ ભેગા થયું રૂચવું નથી, બાહ્યને શોધતી ભારતી અહીં આવે છે, ભારતીને વિધવા જાણી હવે પરણવાની ના કહી ફરી ગયેલા વિનોદ ભારતીની આશાનો મહેલ તોડી નાંખે છે પ્રેમાળ બહેનના આ દુઃખ વખતે અચ્છત કંઈ રીતે પરણવાનો ઉત્તમ માણવા તૈયાર થઈ શકે? એ બંનેને કહે છે, ભારતીને કોઈ સુચોચ યુવક પત્ની તરીકે ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી પોતે લગ્નસુખ નહીં માગે.” સુનંદા બ્યથ બને છે. “અચ્છત અને ભારતીના દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ છે પણ ક્રાંતિધારી સમાજતર સમાજ બિના કરવાની વાતો કરી તમે પીછેઠઠાઈ કરી રહ્યા છો...! અચ્છત કહી દે છે, ‘પીછેઠઠાઈ કોઈ સત્યાજ નથી સુનંદા, પણ બહેન પ્રતેની બાહ્યી લાગણી પણ ઇચ્છનમાં મદદન ધરાવે છે. તેથી જ સુનંદા તને ધીરજ ધરવાનું કહું છું. બે ધીરજ ધરવાની દામ ન જ હોય તો... સુનંદા સાધારણ આ નહોતી એ આંધ વખતે અચ્છતને પડખેથી ખસે તો એના નારિયણ અપનાત ન થાય? બધાના હૃદય મુકાયા. ભારતી સુન્દેહગારની નેમ નીચી નમ્મે જીવી રહી છે. ત્યાં તો વાતને સોંપળતો મુકેતુ આગળ આવે છે. અચ્છત, સુનંદાને વધુ ધીરજ ધરવી નહિ પડે. હું ભારતી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું, બે ભારતી મંજૂર રાખે તો—! અચ્છત મુકેતુને બેઠી પડે છે, પોતે જોતે સત્તાય મર્મ માન્યો દત્તો તે જ મિત્ર આજ ગૂચવાયેલી આંધી ઊંડતી આવે છે, મુકેતુ કહે છે “સત્યની આશ્રમેષ ગણવી અને હું જાગ્યો.”—સુનંદા એને સુધારે છે. આશ્રમેષ નહિ ‘ALL WELL’ અને આ છૂટાં પંદરાં પંખી પણ પાકા ફરે છે. માત્ર કદાચી હોં છે અને સાચા જ અર્થમાં ALL WELL શુભ અર્થ આવે છે. *

સ્થળ : જોધીનું ઘર સમય : સવારના મુઆરે હસ
પાત્રો : બાનુચંદ્ર જોધી, જોધની પત્ની, શેઠ,
સુરેશચંદ્ર, નંદલાલ, કિશોર, નટવર, ત્રિલોક, મનહર,
દિનકર, પોલીમ.

(કપાળે ત્રિપુંડ ને મોટી ચોટલીવાળા બાનુચંદ્ર

જોધી ટૂંકા પોતડી પહેરીને
પ્રાણાયામ કરતા પાટલા
પર બેઠા છે. સામે તર-
બાણું, આર્યમની, પાણીનો
કોટો. ૧૫, મોખા આદિ

પૂતળો સામાન પડ્યો છે. અળામાં તુલસી માળા છે
ને પ્રાણાયામ પૂરો કરી ગાયત્રી બજાતા મોંડે છે.)

જોધી : ઓં મુનુવઃ સ્વાઃ ઓં તત્ત્વિતુરંગેવમ્ મળો દેવસ્ય
ધીમહી ધીયો યોનઃ પ્રચોદતાત્ ઓં હરિ ઓં મુનુવઃ
ઓં તત્ત્વિતુરંગેવમ્ મળો દેવસ્ય.....ઓં

(વચમાં જ) અરે જો! મોટીથી બેસાતું નામ પણ

કરી રીતે બેસતું! અરે, કદું છું,
સાંભળો છો કે આજે ધણા દિવ-
સથી વેંચણના રવેવાનું શાક ખાધું
નથી, તે આજે તો જપોરે બસ
એ જ જનાવળે! (તે પછી મોઢી-
વાર વળી પાછો ગાથાં મંત્ર બોલે
છે ને એકદમ માઠ આવી જતાં)
અરે, સાંભળજો તો! કું તો તમને
કહેવાનું બની જ ગયો! આપતી
મામે નરસિંહમાણને ત્યાં જમવા
જવાનું છે માટે આજારે તો ખીચ-
ડીઝ કરતો આજે સાંજે ને
મામે જપોરે જમવાનો નથી તે જાણજો! (વળી ગાયત્રી
બજાતા મોંડે છે).

ઓં હરિ ઓં મુનુવઃ સ્વાઃ ઓં તત્ત્વિતુરંગેવમ્.....

(જાણે જમગ્રાસ થતો છે)

અચાનક : ઠો કે જોધી મહામાન!

જોધી : (અંદર રહેતી પત્નીને

જોડીને) અરે જુઓ તો કાણ

બોલાવે છે!

પત્ની : (અંદરથી) એ બેઠાકું છું.

જોધી : અમારે જાણે કાણ ફીનીકનું દર્જો!

(પાછા પહેરેલ મોઢી આપી વચ્ચે જરૂરદાર

બોલે છે મોઢી તેનું આખરે જાણ્યારે દબોરે દવાવર

કે જે ને પછી હાથના અભિનયથી બેઠીને શબ્દ બેસાવું
શક્ય નહીં છે. એટલે શેઠ સદસી પર નાચે બેસે છે. ને
નાચ સાજાથી બેસના ઠગણી પવન ખાય છે. એટલામાં
જોધીના કપડાંધારી સુરેશચંદ્ર આવે છે. ધમધમનામાં લીન
જોધીને ઝીંજીવથી બેઠી પોતડી કોરે જ રોડની પાસે
જઈ ચોટલાય છે)

સુરેશચંદ્ર : (ધમધમી)

તમારે જોધીનું કામ છે!

શેઠ : હા.

સુરેશચંદ્ર : મારે પણ એમ-

નું જ ખૂબ અમલવનું કામ છે.

શેઠ : એકદમ અમલવનું!

સુરેશચંદ્ર : છ. હા. (કાંઠાપડિયાળ સામે જોઈ)

૫૬૨ મિનિટમાં જ મમે તેમ કરી પાતું જોઈએ.

(એ વખતે જોધીની નજર પોતાની પોથીમથી આ બંને

તરફ ગત છે. તે વખતે બહારથી)

અચાનક : અરે, બાનુચંદ્ર જોધી, એ જોધીછા!

(નંદલાલ કોઠેશ કોઠેશ બહાર પસી

આવે છે.) અરે, એ પોતે જ બેઠા

છે ને શું? (જોધી મહાશય, તપ

અર્થ પૂરી થઈ કે નવી ન જાણતું

કામ કામ પર રાખતો. દબે-ઉપાર

તો વાણીથી જ આપે છે, તો

અચાનક જોઈ અચાનક નવી

રાત્રે ઉપાર!

(જોધી પોતી પસેરે નહીં

બધે જી રૂઝ એકદમ લગા થઈ

બધે છે ને પછી પોતડી ઉપર,

ખીચડી તાપરેડું બજારનું

જોડા પહેરાય)

જોધી : મોરો, આપજો શું કામ છે માટું!

નંદલાલ : જોધી પડેમાં માટું કહેવું સાંભળ્યો જો!

સુરેશચંદ્ર : અરે મહેરમાન મારે ખૂબ જ મદદરત

કામ છે. પડેમાં માટું સાંભળવા રો.

શેઠ : મોઢી દવાવિધાં બને જણ, સદુષ્ટી પડેદો તો

કું આપો છું. મારો હાથ પડેદો

મારે છે.

સુરેશચંદ્ર : નવી. પ્રારો!

નંદલાલ : દબે જાઓ, જાઓ-

મારો હાથ છે પડેદો!

(ને એક વજેર જણવથી જાણ થતી થઈ છે.)

જોધી : અરે, આપજો કાંત થાઓ, કાંત થાઓ!

સેખર :
શ્રી પ્રશાંત

તમારા બચાવનું હું સાંભળવાનો છું. એકો શેઠ, પહેલાં તમે આગ્યા હો, શું પછું છે તમારે! જમવા કરવાનું નોતરું છે કે?

સુરેશચંદ્ર : (સ્વચ્છ) મહાનાજને બોલન ને મોઢક સિવાય જીવનમાં બીજો કોઈ રસ જ લાગતો નથી!

શેઠ : (જોયો જવાક બાળુ પર લઈ જઈ) જુઓ જોયો, ચાર ચાર વાર હું ઘોડે ચડ્યો છું, પણ હજી વિધુરનો વિધુર જ રહ્યો છું. તમે મારે મારે એવી ઉત્તમ કન્યા શોધી લાવો.

જોયો : (વચમાં જ) અરે, શેઠજી, હવે આ હંમરે... ધરડી ઘોડી ને લાત લગામ...તમેય શું મારા બાઈ?

શેઠ : જુઓ મહારાજ, હું પેદી પર જતાં પહેલાં તમારી પાસે આવ્યો છું. સવારના પહેરમાં મારે કંઈ જ સાંભળવું નથી. તમ તમારે હં...(ને પછી મળવામાંથી એક લીલી નોંદ કાઢીને આપે છે. આંખમાં અંતેરી ચમક ને હાસ્ય સાથે મહારાજ તે સ્વીકારી લે છે).

જોયો : તમે બેફિકર રહો શેઠજી, હું માઠી એવી આબાહ પાટે ચડાવી દેશ કે નહીં એને કોઈ એન્જિન ડાહવર જોઈએ કે નહીં જરૂર પડે કોઈ માર્ગની પણ સમજ્યા ને?

શેઠ : બસ ત્યારે હવે હું મઠું?

જોયો : ધણી પ્રશાંતી... (શેઠ જાય છે એટલે નંદલાલ પાસે આવી જોયોનો હાથ પકડી બાળુ પર લઈ જાય છે. ને સુરેશચંદ્ર બીજો હાથ પકડી પોતાની દિશા તરફ ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એમ થોડીક એવા-એવા બાહ એવા આજ સુધી જીવનમાં મેં બને પડ્યોને સરખો જ ન્યાય આપ્યો છે. પણ આમ બેચા બેચા કરીશો તો મારે સ્મરણને વહેલા જવું પડશે ને તમે...

સુરેશચંદ્ર : કીક, પણ હવે માડું સાંભળો. મારા હાથમાં ધનની મોટી રેખા છે અને સસરા તરફથી મને પુષ્કળ ધન મળવાનું છે એમ અત્યાર સુધી બપાએ કહ્યા કહ્યું છે. મારા સસરા અત્યારે મૃત્યુ મિળીને છે. એ ક્યારે...(પછી આંખ મીચકારીને) હં...મારે પરદેશ જવું છે. ક્યારે એ તક વહેલામાં વહેલી મળશે તે જાતી જાતી કહી દો કે પાસપોર્ટ ને બીજી વ્યવસ્થા અત્યારથી જ કરવા માંડું!

જોયો : જન્માક્ષર લાગ્યા હો?

સુરેશચંદ્ર : એમાં જન્માક્ષરની જરૂર પડશે? કે (હાથ લાંબો કરી) તમે મારી હસ્તરેખા ઉપરથી નહીં ચોક્કસ કહી શકો?

જોયો : જન્માક્ષર હોય ને સાહેબ, તો ધડી, પળ, ને વિષળ સુધીનું હું તમને તદ્દન ચોક્કસ કહી આપું. આ માનુષ્યકર જોયોનો પ્રતાપ તમે હજી જોયો નથી લાગતો; મારી આંખને અણસારે આ સૂચ ને ચંદ્ર ચિત્ર કરી રહ્યા છે, તારા ને બીજાં મઠો પણ હું કહું ને પ્રમાણે જ (હાથના ચાળાથી પરિભ્રમણની સંજ્ઞા કરતાં) હ... હા... ક્યાં કરે છે.

નંદલાલ : તમે જોયો અને સાંભળશો?

જોયો : અરે, મિસ્ટર તમને પણ સાંભળું જ. હું.

નંદલાલ : એમ નહીં. પહેલાં આ 'બાળુ' આવો (જોયો એના તરફ જાય છે) મારી પત્ની છે સમજ્યા કે! (જોયો હકારમાં માથું હલાવે છે) આટલી મોટી ઉંમર ચક્ર પણ મારું કહ્યું માનતી જ નથી, ને રોજ મજા કર્યા કરે છે. મેં કહ્યું હોય કે આને ફલાયું ખાવાનું બનાવજો.

જોયો : (આંખમાં ચમક સાથે) લાડુ બાડુ 'કે'?

નંદલાલ : હું તો જોયો મહારાજ કરસાણનો ખૂબ શોખીન છું પણ સાંને કહે છે : બૂલી ગઈ દ્યો કરી વાત! એનાં કપડાં કે બગડીઓ કે મોજરોખની બીજ ચીજો મારે વહેલી વહેલી બહિનપણીઓ સાથે બનરમાં ઠોડી જાય છે. કાલે જ રૂપિયા પચાસનું બીજ કરી આવી. હું મધ્યમવર્ગના માનવી જોયોજી, આવા અર્થ મને કેમ પોષાય-કહો જોઈએ?

જોયો : ના, ના, ન જ પોષાય વળી!

નંદલાલ : ક્યારેક તો એવી ચીઝ ચડે છે કે હાકાર પાંસરાં ખોખરાં કરી મૂકું-પણ ધન્યતઃ બચે? એટલે તમે મને એવું કોઈ અદ્ભુત માદગિયું બનાવી આપો કે બસ એ મારા જ કલામાં રહે, ને અર્થાં ઝોળાં કરતી ચક્ર જાય.

જોયો : બનાવી આપું. એવું માદગિયું બનાવી આપું-એમાં શું?

(બીજા બાલજોયો ચારેક કેલેન્ડરનો આવે છે)

નંદવર : I am very sorry Joshi mabhar. (માફ કરજો જોયો મહારાજ) અમે સીધા જ તમારા

ધરમાં ધૂસી આપ્યા છીએ તે ।

જોધી : કંઈ ધાડ્યાડ પાડવા તો નથી-આપ્યાને !

નટવર : એ માટે બીજા પૈસાદાર ક્યાં નથી તે (ખતાવીને) આવા ધરમાં આવીએ; પણ એક ખાસ ખાસ કા...

જોધી : હાં, હાં, બોલો...

નટવર : વાત નજીકે એમ છે જોધીજી કે અમારે શરત લાગી છે. અમારે 'નવા બંધન' નમની રિસ્મ ચાલે છે. ખૂબ વખતથી ધૂમ હાલિસ જાય છે. ગદ કાશે જ મેં એ પિકચર જોયું ને કણું કે ખસ હવે આ કચરો રિસ્મના એક જ આવાડિયામાં ઢાંડિયા ગૂલ ચમ જવા જોઈએ. કારણ કે એ ખંડલ છે. પણ આ લોકો કહે છે કે રિસ્મ ધણી વખત ચાલશે. કેમ બરાબર છે ને કનિષ્ઠ, એમ જ કહો છો ને બધાં ? (ચૂંચ 'હા,' 'હા' કહે છે.)

કિશોર : અરે, જોધીજી, શું કંઈ તમને ! શો મારટર અભિનય આપો છે ખાસ પ્રતિભાએ ! ને શી અદ્ભુત છે એની અદા ! હું તો એટલે સુધી શરત મારવા તૈયાર છું કે આ રિસ્મ એકાદામાં જોઈ નજીકે વર્ષ ચાલશે ને હિંદુઓને રોકે તોડશે !

જોધી : (રિસ્મ દારોવાળા કોટ બતાવતાં) તે બાઈ, આ તમારા કોટ પરનાં ચિત્રો, બધાં આના જ છે કે ?

કિશોર : બજારમાં એમ હવે વેચાવા લાગ્યા છે, હું લાગ્યો નથી.

નટવર : અરે, એવા ખંડલ પિકચરો ચાલતાં હોય તો જોઈશું શું ? પ્રેક્ષકોએ જ દેવાણું કાઢ્યું છે. શું કહો છો જોધીજી તમે ? (પછી એક રૂપિયા હાથના અંગૂઠા તથા પેહલી આંગળીથી કાંચે ઉઠાવતે પછી તે ગોળીને જોધીને આપતાં) હોય મહારાજ, તમારી આ શી આગળથી લઈ લો, પણ તમારો ચૂકાદો તો મારી તરફેણનો જ આપજો. બોલો હું જ છતાંયે !

જોધી : (વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક જોઈ તથા એક આંગળીથી પોતાના નાકવા ક્યા નસકોરામાંથી હવા આવે છે તે તપાસીને) હાં, અલારે કેટલા વાગ્યા ! તમે કંઈ દિશામાં જિભા છો ? તમારો પ્રશ્ન કેટલા અસરનો છે ? (જમણા હાથની આંગળી લમણે મૂકી યોગાક ચેનચાળા કરીને) હાં, જુઓ બાઈઓ ! કેટલાની શરત લગાવી છે તમે ?

નટવર : પચ્ચીસ રૂપિયાની, જોધી મહારાજ !

જોધી : ને બસ અને એક જ રૂપિયા શી ?

કિશોર : મહારાજ, મારી તરફેણનો ચૂકાદો આપશે તો હું બે આપીશ.

નટવર : મારા ત્રણ !

કિશોર : મારો સાડા ત્રણ !

નટવર : (જરાક આંખોનાં બંધનાં ચડારી) એમ છે, મારા દસ !

કિશોર : બાઈસાંબ, પણ અમે ક્યાં જઈએ તોમ છીએ, હું પૈસાદાર છે તો અને બધા સાથે મળીને ફાળે કરીશું. (સામગ્રીતેને) કેમ બરાબર છે ને ? (મિત્રો તરફથી જવાબ મળે છે, "હા, હા, જરૂર" એમાં શો વધો છે ?) તો સાંભળો જોધીજી, અમારા તરફથી પંદર !

નટવર : એમ કંઈ હું મંજૂરો ખર્કે એવો નથી તો ! રોળ !

કિશોર : સત્તર ! હું વધારે વધતો જામ તો પછી અમે શું કામ રૂંપણાવીએ ! બોલ છે જીગર આગળ !

નટવર : વીસ !

કિશોર : અરે, પચ્ચીસ !

નટવર : મારા ત્રીસ !

કિશોર : મહારાજ અને ચાલીસ રૂપિયા આપીશું.

જોધી : (સ્વગત) હવે બેઠમજીઓને બાપને પૈસો તામડીતમ ! કોના બાપની દિવાળી ? શરત મારી છે રૂંપની ને શી આપવા તૈયાર થયા છે ચાલીશની ! આપ-જીને શું ! કુનિયા મૂકતી હે, મૂકાનેવાલા ચાલીશ !

નટવર : કેમ જોધીજી શા વિચારમાં ? આપે છે ને મારી તરફેણમાં ? મારા છે પચ્ચાસ ! રોકડા...હા... જોઈએ તો અલારે જ...

(એ વખતે ખીત મનહરલાલ તથા દિનકર આવે છે)

મનહર : આવીએ કે બાતકુંકરબાઈ ?

જોધી : અરે પધારોને મનહરબાઈ, આ ધર જ તમારું છે ને !

મનહર : (દિનકરને) બેસો દિનકરબાઈ, જોધીજી સાથે તો મોરે પેટીઓનો સંબંધ છે. કેમ ખરી વાંતને !

જોધી : અજાણતાં ! પણ કેમ પધારતું થયું ?

મનહર : જોધીજી, હું ખર્ચમાં આવી પડયા છીએ-મહાકુંખમાં !

નટવર : હવે જોધી, અમારો ફેંસલો કરવો છે કે...

જોધી : અરે હાં, એ તો બૂલી જ ગયો ! તમે બંને-

માંથી વધારેમાં વધારે પૈસા ને આ ટેબલ પર મૂકશે તેની બાબતમાં વિચાર થશે-બોલો!

કિશોર: એટલે શું તમે અમને બેવકૂફ માનો છો?
જોષી: ના રે, એના શિરોમણી!

તરવર: એય મહેરબાન, જરા જીમ સંભાળીને બોલજો, નહિં તો...

જોષી: મેં તો બાપુ, આ જોષીની વિદ્યામાં જોડાયો ત્યારથી જ જીમને વશમાં રાખી છે, પણ તમે જરા બુદ્ધિ સંભાળીને...

કિશોર: એટલે શું કહેવા માગો છો તંમે?
તરવર: હા, હા, શો વિચાર છે તમારો?

કિશોર: ચાલ ભાઈ નટવર. આ તો અછક્કતો બારદાન લાગે છે, સમજ કંઈ છે નહિ ને લોકોને ધૂતવા...

ત્રિલોક: હા, હા, ચાલો, આપણી મીઠ પ્રતિભાની વાતમાં એને શી ગમ પડે...

(જ્યા ધમાક કરતાં ને હોહા કરતા વિદાય થાય છે)

જોષી: ચાલો, ટાઇ પાણીએ ખસ ગઇ!

મનહર: હેં? શું કહ્યું તમે?

જોષી: તમને નહી. એ તો હું...હાં, બોલો મહેરબાન, શી વિકત છે તમારી? આજ સવારથી જ મારે તો ચેનાનો સૂજ...

મનહર: (શેતલ રવરે) આ આપણા વિનોદનો પતો નથી.

જોષી: એટલે?

મનહર: ઘરથી ભાગી ગયો છે.

જોષી: એમ? ક્યારનો? તમે બેઠી શું જોઈને રહ્યા? મને હસત જ ખબર આવી હોત તો હું મારા સર્વે અધિકારતા ગ્રહોને એમની પાછળ ન દોડાવત? પછી એમની મખલ શી હતી કે...

મનહરલાલ: વિનોદ સાથે દિનકરભાઈને શીકાંત પણ જતો રહ્યો છે. હવે અમારે જાણવું છે કે બંને કંઈ દિશામાં ગયા છે? પાછા ફરશે કે નહિ? ને આવશે તો ક્યારે આવશે? કેટલા દિવસમાં? એની ફાઈ તો મારે ઘેર અનજળ છોડીને બેઠાં છે. બસ વિનોદ ન આવે ત્યાં સુધી કંઈ થે ન ખાવાની બાધ લઈ લીધી છે.

જોષી: આપણા ઘોડાનું એજ મહાદુઃખ છે ને?

દિનકર: મારે ત્યાં પણ એજ સ્થિતિ છે મહારાજ.

માટે તમે અમને સાચી વસ્તુથી વાકેફ કરો.

જોષી: ભણે થોભો જરા!

(જોષી એકદમ ઊડી કબાટ આગળ બેઠો મોઢું પીંડું વાળેલ કાગળનું લૂગલું લઈ આવે છે ને મંથ ઉપર તે ખેલે છે. ને આંકક પૂટ લાગું છે. એમાં બંને ટ્રેસકોષમાં ભેગા હોય એટલી નીચતા ને ઘતિભરી ભેળમે) હું...વિનોદભાઈને નામે ને શીખાંતભાઈ પચુ કેમ? (પછી ક્વિ નમંદની માફક આજળી લમણે મૂકી)

હું...હું... બરાબર...બરાબર જન્માક્ષરે લાગ્યા છો?

મનહર: હા, બંનેના છે. (થેલીમાંથી કોઢીને બંને બહાર મૂકે છે. એમાંથી જોષી બંનેના જન્માક્ષર વારાફરતી હાથમાં લે છે.)

જોષી: હું, આ વિનોદભાઈના છે કેમ? હું...નામ વિનોદ એટલે વૃષભ રાશી છે. (અને પછી પેતાને પૂરેપૂરી ખબર નથી તેથી તે પ્રમાણ પાડવા માટે ગમે તે સંસ્કૃત પદિતઓ વાંચવા માટે છે) વસંત કૃત્તી, ઇન્દ્રાણ્ય પ્રદ કલ્પન માસે કૃષ્ણપક્ષે, રવિવારે, ધનિશ્વ ધ. ૨૪ પ. ૨૬, રૂતિ ઝમ્મનવરે તાલ્કાલિકે. બાલવ કિરણે સિંદ્ર યોની રાસક મુળે, કુદર વર્ણે મીઠળ વર્ણે શ્રી સુર્ણકાન્ડ નચત્રાવિ પુરુષાકૃતી ચરણે પતિત...હું...આરમે રાહુ...ન મળી દિષ્ટિ, ભાગ્ય બુધનમાં ચંદ્ર ને શનિ આગે...બરાબર... બરાબર! હ્યો સાહેબ, હું ચંદ્રપૂરજની સાક્ષીએ આ રાહુ હવ્યાનું છું તે સાંભળજો! આ બંને જાણુ છતાં ખૂણમાં ગયા છે. તમને એમના જવાબી દુઃખ તો થયું થશે-ને કોને ન થાય? પણ તમે ચિંતા ન કરો. બંને એક પછી એક પાછા તમારે ઘેર જ આવી જશે અને તમારું દુઃખ ઓછું કરશે. જાઓ! મારા અમય વચનો છે!

દિનકર: પણ મહારાજ, પાછા ક્યારે ફરશે તે કંઈ દેખી શકાય છે તમારાથી?

જોષી: જુઓ! ભાઈ, હું કાંઈ બધા નથી, કે ભવિષ્ય બધું ય અક્ષરફાં: જણાવી શકું. પરંતુ આ જન્માક્ષરોમાં જે ગ્રહ પડેલા છે ને એમની એકમેક ઉપર ને દિષ્ટિ છે, તે જોતાં એમ જ લાગે છે કે એક સદિનામાં એ બંને જણા, ઘર પૂછતા આવી જશે. તમે બીજી કોઈ તપાસ કરો કે ન કરો. પણ આ વિરહયોગ લાંબો ટકનાર નથી, નથી ને નથી જ!

મનહર: તો તો તમારા મોંમાં સાકર ભાવું શંકરાખા! (ને પછી ગજવાંમાંથી બે રૂપિયા કાઢીને એમને આપે છે.) મને પેતાને તો તમાચ

ચંદ્રોમાં ખૂબ ખૂબ વિશ્વાસ છે. પણ અમારા આદિન કર બાઈ માનતા નથી...

જેથી: દિનકરબાઈ, આ કંઈ ગપાઈકશાસ્ત્ર નથી, સાચું શાસ્ત્ર છે. હું ખોટા પડુ તો તમારી ટાંગ નીચેથી નીકળી જાઉં સાહેબ. આ બાનુસંકર જેથી છે. કંઈ રેંછ પેંછ નથી. દુનિયા આખીમાં એની આણુ પ્રવેતે છે. અરે હંમેશાં રામભાર્યુની જન્મકુંડળી મેં બનાવી છે, ને વર્ષો વર્ષ વર્ષકળ બનાવીને હું એમને ચોકલી આપું છું. પૂછો આ પેંશા...અરે શેર તો જતા રહ્યા લાગે છે, પણ કંઈ નહીં, તમારે કોઈને ય પૂછવાની શી ગર છે. હું ખુદ પોતે જ છવતો જાગતો કહું છું પછી...

દિનકર: જેથી મહારાજ, સાચું કહું છું. આ જગતમાં મેં એટલા બધા ધુતારા જોયા છે, કે મને એકદમ વિશ્વાસ બેસતો નથી.

જેથી: હું તમને ફરીથી ખાતરી આપું છું કે માત્ર કથન બોલું પછે તો આ મૂંઝે ઉતરાવી નાખું ને છવન બર વેરાય લઈ લઉં. મેં મારી પોતાની કુંડળી તો ફીક મારી પત્નીની ને સગાંવડાલાંની પણ બનાવી આપી છે ને તેમાં હું સોએ સો ટકા સારાં પડ્યા છું.

[બહાર થોડો કોલ્લક થાય છે. પોલીસ અંદર આવે છે]

પોલીસ: બાનુસંકર જેથી, કોણ છે અહીં ?

જેથી: એ બાપરે પોલીસ ! કેમ દાન, હુંજ બાનુસંકર જેથી, માત્ર શુ કામ પડ્યું બાપલા ? કંઈ જોખમોસ જોવડાવના હશે તો મહત્ત જેઈ આપીશ...હા.

પોલીસ: અત્યારની ગાડીમાં જ એક એરત ધરેલું લુગડાં સાથે નાસી જતી હતી. શક પરથી અમે પકડી છે. એણે તમારું નામ ટેકાણું આપ્યું છે.

જેથી: પણ તોનું નામ ?

પોલીસ: નામ ? લક્ષ્મી કહે છે.

જેથી: હેં લક્ષ્મી ? મારી નવપરજોતર ? (પરમાં હોય ને જણે બૂમ પાડતો હોય તેમ) લક્ષ્મી, એ લક્ષ્મી ? બેલતી નથી બિમા રા' હું અંદર કપાટ, પેટી વગેરે જોઈ આવું. (હાંકેલા હાંકેલા અંદર જાય છે)

દિનકરબાઈ: જેથીને મનહરલાલ, જેથી સાચા જોશ જોતા હોત તો એમણે એમનું પોતાનું જ લગન ફળ ને મહત્ત ચાલ કેમ ન જોઈ ?

મનહરલાલ: જેથીને ત્રીજી પત્ની મરી ગયા પછીથી ન્યાતમાંથી કોઈએ કન્યા દીધી નહીં ત્યારે કાર્યાવાડની

જોરી લઈ આવ્યા. અમે તો પહેલે જ દિવસે કહેલું કે જોખણના લખખણ સારાં નથી. ને એમ જ બન્યું લાગે છે. ગમે તે વરણ બરાઈ ગઈ હશે તે તળિયા-ઝાટક નિકંદન જ કાટી જાય ને ? ચોક્કસ કોઈ સોનેરી ટોળીનાં જ કાન્તવાન હશે ! હજી બે જ મહિના પહેલાં...

(અંદરથી જેમણા જેથી અશ્રુ સાથે પાછા કરે છે.)

જેથી: એ બાપરે, હું લુટાઈ ગયો રાં. મારી આખી ચે તિજેરી ઉઘેચાઈ ગઈ રાં. પોલીસદાદા, તમે મને બચાવો. હું તમારે.

દિનકર: તમે ટિપણમાં બરાબર જોઈ લેજો મહારાજ, મહત્ત ચાલ બરાબર છે કે નહીં ?

જેથી: (આક્રંધ સાથે) અરે, શું જોઈ ટિપણને શું જોઈ જન્મહાર, મારા પર તો બારેય મદ ડુંકારે બાપલા !

પોલીસ: ગમરાવ નહીં જેથીજી, હજી બાઈ, સાગરીતો સાથે પોલીસ ચોકી પર જ છે. બધું મજશે.

જેથી: (પોલીસ સાથે જતાં જતાં) હા, હા, બાઈ ચાલો વહેલા, હુ તો લુટાઈ ગયો રાં.

દિનકરબાઈ: (પાછળથી સ્વગત) અરે, જેથી મહારાજ, લગનની આટલી બધી ઉતાવળ શાને કરેા છે ? જનિયા અમે સાથે જ આવીએ છીએ ને !

[પડદા]

[જાનવા પહેલાં લેખકની પરવાનગી શેલવથી આવશ્યક છે : ચરનામું : ૧૦, પાનરાપોળ, ૧લી બલી, સી પી.ટૅન્ક, લુખઈ ૪]

રંગમંચની રમુજ

શેષ નદી: (પોતાની સખિને) મઈ કાલનાં નાટક વખતે હું બહુ જ નિરાસ થઈ ગઈ. નાટકને અંતે મને ફક્ત આંડ જ ફુલ-હાર ભેટ કરવામાં આવ્યા.

સખિ: પણ એથી તો તારે ખુસ થવું જોઈએ.

શેષ નદી: પરંતુ મેં તો બાર હારના પેસા ચૂક્યા હતા.

તત્રી શ્રી,

નવેમ્બર માસમાં એક ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી શ્રી આર્ચાંતિક નારક સમાજનો અતિ શોક્ષપ્રિય એવ "સુરકુમારી ગ્રોડકાસ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં નવી રંગભૂમિના જાણીતા કળાકારોએ ભૂમિપ્રત્યે ભજરી હતી. આજુ જગનામાં નાટ્યપ્રસિદ્ધિમાં રસ લેનાર રસિકોને થોડો પહેલાનાં નાટકો કેમ ભજવાયાં હતાં તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ ક્યાંથી હોય! અને તે સમયે ભજવાતાં નાટકો કેવા હતાં તેનો ખ્યાલ આપવા અને જૂના નાટ્યકારોની કૃતિઓ રેડિયો દ્વારા ભજવી આજની જનતાને તેનો ખ્યાલ આપવા જે પ્રયત્નની શરૂઆત થઈ છે તે તો રજુ અને હૃદયસ્પર્શક છે, પણ મજાકર "સુરકુમારી" સંભળ્યા પછી જે જે નુકસાનો મારી ડ્રિફ્ટે દેખાઈ તે રજૂ કરું છું. તે પર યોગ્ય વિચાર કરી તેમાં સુધારો કરી હવે પછી ભજવાનારાં નાટકો માટે સંચાલકો પહેલું કામ આપી પછી જ ગ્રોડકાસ્ટ કરશે તો તે ભજવનાર તથા શ્રવણ કરનાર રસિકો માટે વધુ આવકારણકાર થશે.

"સુરકુમારી" નાટકમાં સવરણ તરીકે પ્રખ્યાત નર મોદનલાલ તથા વસંતકનું કેમીક પાત્ર જાણીતા નર મુખ્યદમમાં ભજવતા. આ બંને પાત્રોના સંવાદોમાં મોદનલાલ જે રીતે તપતી સાથેના પ્રથમ મિત્રને મીઠાશથી શબ્દો ઉચ્ચારતા તે મધુરતા અને મીઠાશ આ ગ્રોડકાસ્ટમાં નહોતી. શબ્દો એના એ. પણ એ કળા મોદનલાલને જ

વરી હતી તેવી જ રીતે કેમીકમાં વસંતકના હાસ્યપૂર્ણ શબ્દોની જે જરા હતી તેની અહીં લેશમાત્ર પ્રતીતિ થતી નહોતી. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય નાટકોના લખાણમાં જે ભાવ હોય છે તેના "ટોન" માં એ ન યોગ્ય ત્યાં સુધી જનતાને તેનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે નહિ એ કારણે જ "ગુજરાતી નાટ્ય"ના ગયા અંકમાં એક લાઇએ "ભટ્ટહરિ" નાટક માટે જે સૂચનો આપ્યાં છે તે સુલભ આવા જૂના ખેત્રો એડકાસ્ટ કરતાં પહેલાં તે નાટકો એનાર અથવા ભજવનાર પાસા દર્શાવ હોય તેવા અનુભવીઓ પાસેથી યોગ્ય સૂચનો લીધાં પછી એ ગ્રોડકાસ્ટ થાય તો જ એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે.

તેની જ રીતે સંગીત વિભાગમાં "સુરકુમારી"ની મીઠાશભરી તરણે અને ગાયનો ધરધર ગવાતાં તે ગાયનોની તરણે ને જે રીતે તે રજુ થઈ તે પણ કૃત્યપ્રિય અને મધુરતાથી વર્ણિત હતી. એ સંગીત વિભાગ માટે પણ તે સંમયના જાણકારનો સહકાર જરૂરી હતો. તપતીનાં ગીતો પુરુષ કંઠમાંથી રેલાયાં એ તો એના જૂના જાણીતા લેખકોના ખેત્રોનો ગ્રોડકાસ્ટ જે ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે એ ઉદ્દેશ જળવાતો હોય એમ મારો મત નથી. તેવા ખેત્રો માટે તે સમયની ભાષા, ટોન, ગાયનોની તરણે વગેરેમાં આમેદુદ્દા નક્કલ થાય તો જ તેનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે એ ઉદ્દેશથી તો દાયકાઓ પહેલાં નાટકો લેવામાં આવે છે અને તે યોગ્ય રીતે ન મજાવાય તો નથી પેદીના શ્રોતાઓના માનસમાં આ નાટકો માટે ગુરુપ્રસા ઉપજાવનારી હકીકત બને છે.

ગ્રોડકાસ્ટ કરનાર કળાકારો અને તેમની પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિને ઉનારી પાડવા આ સૂચન નથી પણ સાચા કળાકારો પોતાની સાચી કળા રજૂ કરી પ્રગતિને પથે પહોંચે એ આશાએ નામ સૂચનો રજૂ કર્યો છે. લક્ષમાં લઈ સંચાલકો ઘટતું કરે એ જ વિનંતી.

નરેન્દ્રભટ્ટાચાર્ય સંપાદ

બાંધ ગઠરિયાં માંથી

શ્રી એ. સી. મહેતા

હાલ પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે લગ્ન લગી શરૂ થઈ છે ૧-૩૧ વચ્ચે એરે કે એના સંસ્કાર, સદાચાર, સદાચલ વિના; એની પ્રેરણા, માર્ગ, મમતા, કલ્પ, દેવ વિના એની દુષ્ટા, મિઠાશ, અનુભવ વિના ૧ દરો કોઈ નહોતો, ગિયર, અનુભવ, કૂર, મુલ, પાણ, અપવાદ રૂપ. કોઈ એક કોઈ કમનસીબનાં લગ્ન ઝેર પણ ક્યાં હશે; જનવાલેય છે પણ એ કેરતી મિઠાશ પણ કોઈ કોઈ માણી જ દરો કંઈક દાખલાઓમાં તો એ ઝેર પાણથી અમૃત સમાન પણ નીવડે જ દરો એના અનુભવની ખૂબી જ છે, કે એના બંધાવવાનું પૃથક્કર કોઈ કરી ન નહિ શકે. મહાદેવકૃપિ મનાઈ એ મહામાયા નિરંતરને એક રસિક કાવેરો જ રહેવાનો.

અને પ્રકટ કરેલી થાડી તેયાર કરવામાં, ખેડી માઈલિટી ચેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. બાણકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય ખેંચશે તો ચોખ્ખ કરવામાં આવશે.

નિપાધન દેશિયો

શ્રી ચૈતન નાટક સમાજ

(ગયા અંકથી આશુ)

ચિરેટરની અગત્યતાને લીધે કંપનીને અમદાવાદ

છોડવું પડ્યું અને બહારગામની રખડપટ્ટી શરૂ થઈ. ખુસાફરીએ ઉપડતાં પહેલાં સોમનાથ (કલ્યાણી) છૂટા થયા. અમદાવાદથી ઉપડી કંપની કબોલ મુકામે દૂકે સમય ગાળી વડોદરા પહોંચી. ત્યાં થોડો સમય વાંકાનેર ચિરેટર અને થોડો સમય મોરબી ચિરેટરમાં ચાલુ નાટકો બજવી કંપની ફરી પાછી અમદાવાદ આવી. વડોદરામાં શ્રી નિલકાંઠા ભોજક તબિયતને કારણે છૂટા થયા. અમદાવાદમાં કોમી દુલ્લડ થતાં કંપની ગોધરા ગઈ. ત્યાં પણ કોમી રમખાણ જગતાં નાટકો બંધ રાખવા પડ્યાં અને કંપની અનેક મુશ્કેલીઓથી ઘેરાઈ ગઈ. ત્યાંથી અનેક મુંઝવણો વચ્ચે કંપની કપડવંજ ગઈ ત્યાં પહેલે જ દોવસે કોમી દુલ્લડ થતાં કંપની બારે નુકસાનીમાં આવી પડી, અને બાણીતા નટ મા. બહારફખાનને થોડી નાહટો માટે રજૂ કર્યા. ત્યાંથી કંપની નરિયાદ મુકામે (અને ચીમનલાલ મારવાડી તથા ક-ળાખાઈ કણીટકીને રોક્યાં) થોડી નાહટો કરી ફરી પાછી અમદાવાદ આવી. રાત્રીના કફેંડુ હોવાથી આવ દિવસના જ નાટકો બજવવાં પડતાં તેને લીધે કંપની બારે નુકસાની થઈ. સને ૧૯૪૬ની આખરે કંપની જુનાગઢ પાછી ફરી.

૧૩. રાણકુદેવી : ૧૯૪૬.

લેખક : શ્રી કાન્તિલાલ જમજવન મહેતા.

હાસ્ય : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક.

ગીતો : શ્રી રેવાશંકર સી. નાયક.

પાત્રો : ચીમન (ચકુડો) શંકરલાલ, ચીમનલાલ ખારવાડી, કમળાખાઈ કણીટકી, સુરજરામ (સ્પેશીયલ મુંદરી), મળશંકર ત્રિવેદી, કણીદાન, રેવાશંકર, પ્રભાશંકર હરિલાલ, શિવલાલ (કોમક), ધીરજ, દલસુખરામ.

નાટકને સારો આવકાર મળ્યો.

સુરજરામ, ચીમનલાલ મારવાડી અને કમળાખાઈ કણીટકી છૂટા થયાં.

સંપાદક :

શ્રી નયતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી શંકરલાલ ગોવિંદરામ નાયક

જેમણે સંસ્થાના સંચાલનમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો

૧૪. સુરજની સાથે : ૪-૧-૧૯૪૭.

લેખક : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક.

ગીતો : શ્રી રેવાશંકર સી. નાયક.

સંગીત : શ્રી ચીમનલાલ ભોજક; શ્રી ગણલાલ ભોજક.

પાત્રો : ચીમન (ચકુડો), શંકરલાલ, કણીદાન, રેવાશંકર, મળશંકર, હરિલાલ, બાણુ. દલસુખરામ.

નોંધ : સોમનાથ (કલ્યાણી), વાસુદેવ, રજની નરોત્તમ અને વીણાકુમારીને રોક્યાં.

૧૫. રામકુદુસાઈ : ૩-૫-૪૭.

લેખક : શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક.

ગીતો : શ્રી રેવાશંકર સી. નાયક.

સંગીત : શ્રી ગણલાલ ભોજક.

સંનિવેશ : પેપરન્ટર ચીમનલાલ પી. નાયક.

પાત્રો: ચીમન (ચક્રોડી), શંકરલાલ, સોમનાથ (કલ્યાણી)
વાસુદેવ, દલસુખરામ, કણ્ડીદાન, નરોત્તમ દરબાર, રમણ
રંગની, રેવાશંકર, હરિલાલ, ધીરજ, અને વીણાકુમારી.
નોંધ: આ અરસામાં મા. અશરૂખાન અને ચની
માસ્તરને વારાફરતી ચાલુ નાટકોમાં રજૂ કર્યાં.

૧૬. સોરકપતિ: ૧૯૪૭

લેખક: શ્રી પરમાનંદ મણિશંકર ત્રાપગડકર

સંગીત: શ્રી ડાહ્યાલાલ એચ. ભોજક.

પાત્રો: રામકૃષ્ણ નાટકના પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના.

૧૭. હીપો ખુમાણ: ૧૯૪૭.

લેખક: શ્રી મણિલાલ પાગલ.

સંગીત: શ્રી ડાહ્યાલાલ એચ. ભોજક.

પાત્રો: રામકૃષ્ણ નાટકના

પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના.

કંપની જુનાગઢથી ગોંડલ (અરે
વાસુદેવ છતાં યથા), મોરખી (અરે
બળદેવ બેગાયા) અને વાંકાનેર
વિગેરે શહેરોમાં ફરીને રાજકોટ
આવી. બાપાલાલ ટૂંક સમય માટે
બેગાયા.

નોંધ: પૂન્ય મહાત્માજીના
અવસાનને લીધે પંદરેક દિવસ ખેતો
બંધ રહ્યા.

૧૮. કુદરતને ખોળે: જુલાઈ ૧૯૪૮.

લેખક: શ્રી ચીમનલાલ મગન-
લાલ ભોજક.

ગીતો: શ્રી ચીમનલાલ ભોજક,
કવિ કિશોર.

સંગીત: શ્રી ડાહ્યાલાલ એચ.
ભોજક.

પાત્રો: બાપાલાલ, ચીમન (ચક્રોડી), શંકરલાલ,
સોમનાથ (કલ્યાણી), બળદેવ, રમણ, રંગની, કણ્ડીદાન,
રેવાશંકર, હરિલાલ, વીણાકુમારી.

બાદ કંપની ફરી પાછી જુનાગઢ ગઈ.

વીણાકુમારી છૂટી થઈ.

શ્રી પોપટલાલ, ગણપત (ઉડતું પંખી) મુરતરી
(આયર્નેટિક) કમળા (ખટકા દેમ) અને છંદને રોકવા.
'કુદરતને ખોળે' નવીન સજવટથી અને જૂના તેમજ
ઉપરનાં નવાં પાત્રો સાથે તા. ૧૧-૮-૧૯૪૮ ના રોજ
રજૂ કર્યાં.

૧૯. સંત કસોટી યાને મુરદાસ ૧૯૪૮. ...

લેખક: શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક

સંગીત: શ્રી ડાહ્યાલાલ એચ. ભોજક

પાત્રો: ચીમન (ચક્રોડી), શંકરલાલ, સોમનાથ
(કલ્યાણી), બળદેવ, રમણ, રંગની, કણ્ડીદાન, પોપટલાલ,
નટવર મસ્તાન, ગણપત, અમૃત પડયા. મુસ્તરી, કમળા,
અને છંદ.

૨૦. મુલાપખોલ: ૧૯૪૯.

લેખક: શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક.

સંગીત: શ્રી ડાહ્યાલાલ એચ. ભોજક.

પાત્રો: 'સંત કસોટી' નાટકના

પાત્રોમાંથી મોટા ભાગનાં.

નોંધ: જુનાગઢથી કંપ
ધોરાજી, ગોંડલ, બાપાવહર વિગેરે
શહેરોમાં ફરી પોરબંદર ગઈ. આ
નાટકો રજૂ કર્યાં.

દોરેક માસ બાદ પોરબંદરથી
કંપની મોટરખટારા મારફત ઉંમ
આવી. ત્યાંથી સિકપુર, વિસનમર
કડી થઈને વડોદરા આવી. અહીં
મા. અશરૂખાન, ગોરખન અને
વાસુદાને રોજી ચાલુ નાટકો રજૂ
કર્તા. ફિરોઝની અમરજીતને લીધે
ટૂંક સમય ખેતો બંધ રહ્યા અને
નુકસાનીની આંકડો વધતો ગયો.

છેવટે વડોદરાથી કંપની મુંબઈ દાદરમાં ૧૬ નાજ
ગૃહમાં આવી. શ્રી વિંહલાસ ભોજક, પ્રણયુખ (મેડીયોલો),
શીવલાલ કેમિક (આયર્નેટિક) રામકૃષ્ણ, બિપી
મહેતા, દિગંબર, કાન્તાકુમારી જેવા નામી કલાકારોનો
સહકાર સાંધ્યો. 'કુદરતના ખોળે'થી ચાલુઆત ફરી, જેમાં
નવાં તેમજ જૂના બધાંજ પાત્રો રજૂ કર્યાં, પણ સજવટ
સાંપડી નહીં. શ્રી ફરુઝ ધરાનીના સહકારથી ચાલુ
બોમ્બે થિયેટરમાં થોડી નાહટા બજાયા બાદ, કંપની
સને ૧૯૪૯ ના નવેમ્બર માસમાં બંધ પડી. *

એક લાક્ષણિક સ્ત્રી ભૂમિકામાં

રોયલ નાટક મંડળી

મુજબમાં કોરોનેશન થિયેટરમાં નાટકે ભજવતી પારસી હિન્દુસ્તાની નાટક મંડળીના પ્રમુખ શ્રી જાડકા નામે ઓળખાતા એક ભાગીદાર શ્રી મહાશયેર વેણીસંકરે તેજ કંપનીના આસી. ડિરેક્ટર શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાવક સાથે મળીને સને ૧૯૧૬ની શરૂઆતમાં કાલખાદેરી રોડ ઉપર આવેલા એકવડ થિયેટરમાં શ્રી રોયલ નાટક મંડળી નામે એક નાટ્યસરયા શરૂ કરી.

ધણા નામી કલાકારોનો સહકાર સાધીને, કે જેમાંના ધણાખરા કંપનીની હયાતી સુધી કંપની સાથે કાયમ રહ્યા હતા. કેટલાક અધવચથી છોડી ગયા હતા અને બીજા યજ્ઞકયા હતા જ્યારે કેટલાક બે ચારે નાટક પછી જોડાયા હતા. એ જ્યાં નાટકની કુનિયામાં ખૂબ નામાંકિત એક્ટરો તરીકે પંકાઈ ગયા છે.

ઓરફેડ્રા વિભાગમાં શ્રી રતિલાલ નાયક, ઉમરચંદ નાયક, કેશવલાલ અને હાસમખાઈ જેવા કુશળ પેદી માસ્તરો તથા શ્રી રેવાશંકર, નારણદાસ, ગોવર્ધનદાસ અને મણિલાલ જેવા નામાંકિત તબક્કાથીએ તેમજ શ્રી બેળીલાલ નાયક અને જમજીવન માળી જેવા પ્રસિદ્ધ નૃત્યશિક્ષકોના કંપનીને સહકાર સાંપડ્યો હતો.

તત્કાલીન કવિશ્રી મળશંકર હરિનંદ મળાણીને કરિ તરીકે રોક્યા અને તેમના નાટકથી શરૂઆત કરી.

૧. ભાગ્યેદય : ૧૯૧૯

લેખક : કવિશ્રી મળશંકર હરિનંદ મળાણી.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

ડિરેક્ટર : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાવક.

સંલિપેશ : પેઇન્ટર બી. રોડાડ.

પાત્રો

રાયમલ :	સોરાબજી કાવક	સુમદા :	પરસોત્તમ
સંગ :	હમખતરામ	તારા :	પ્રભાશંકર રમણી
પુત્ર :	રતિલાલ નાયક	ચરોધરા :	અબાલાય
જેમલ :	વનમાળી માળી	વાદળી :	પ્રભાલાલ
આલિતરાવ :	બાલુમાઇ પટેલ	મગળી :	અશારખ
પ્રજુરાવ :	નરમહમદ	લાડકી :	તંબકલાલ
સુરેતન :	અમકાલાલ	છત્રી :	કાનજી બારોડ
લીસો :	સિલાધર	મસ્તીઓડ :	છવાખાઇ

મેવાડના ઇતિહાસમાંથી રાજા રાયમલ, તેના પુત્રો અને શરતીર રમણી તારાની યશમાયા આલેખતું આ નાટક ક્રીક મધુ અને કંપનીનો ભાગ્યેદય શરૂ થયો.

૨. એક જ ભૂલ : ૧૯૨૦

લેખક : કવિશ્રી મળશંકર હરિનંદ મળાણી.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક, મળશંકર મળાણી.

ડિરેક્ટર : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાવક.

સંલિપેશ : પેઇન્ટર બી. રોડાડ.

પાત્રો :

બિહારી :	સોરાબજી કાવક	મેના :	અલારખ
જર્મદેશ :	બાલુમાઇ પટેલ	કાન્તિ :	પરસોત્તમ નાયક
લમિત :	રતિલાલ નાયક	રમણી :	પ્રભાશંકર
ગાયો :	છવાખાઇ	શૌભા :	આણંદજી પંડયા
નામળો :	નરમહમદ	કમળા :	તંબકલાલ
બંધુક :	રાયમજી		

‘રાણ’થી વિમાન નિયંત્રણની શોધને લગતો તેમજ પરબીના પ્રેમ પાછળ થતી પાપમાલીનો ચિતાર આપતું આ નાટક ખૂબ વખણાયું અને કંપની તરતી યશ મળ્યું. પ્રભાશંકરે સરસ ભૂમિકા ભજવી અને આ નાટકથી પ્રભાશંકર રમણી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

નોંધ : આ નાટક પછી કવિશ્રી મળશંકર મળાણીએ લખેલા પીરસ સિદ્ધંત નાટકના રીહર્સલ ચલાતા હતાં. પણ તે બંધ કરી, પ્રા. હરિલાલ મળાણીનું ‘સાચો સન્ધ્યાસ’ નાટક રમી ક્યું. પરિણામે પીરસ સિદ્ધંત નાટક ભજવાયા વિના રહી ગયું.

૩. સાચો સન્ધ્યાસ : ૧૯૨૦.

લેખક : પ્રા. હરિલાલ મળશંકર મળાણી.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

ડિરેક્ટર : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાવક.

સંલિપેશ : પેઇન્ટર બી. રોડાડ.

પાત્રો :

બાંધવાયાઈ :	સોરાબજી કાવક	રાણી :	આણંદજી પંડયા
કાશીરાજ :	વનમાળી માળી	સુમન :	પરસોત્તમ નાયક
પશુપતિ :	બાલુમાઇ પટેલ	મનોરમા :	પ્રભાશંકર રમણી
હેમચંદ્ર :	રતિલાલ નાયક	મિરંજ :	રણકોડ નાયક
વિલાસ :	કાવસજી મંડગા	ખીલજી :	અમકાલાલ
	નાટક સાધારણ મધુ.		

નોંધ : હાલનું નેતાનું કોંગ્રેસના અધિવેશન પ્રસંગે કંપની અમદાવાદ ગઢ. બાલુ નાટકો રજૂ કર્યાં. લગભગ ૭ માસ બાદ કંપની સુરત ગઢ. ત્યાંથી દૂર સમય બાદ કંપની ફરી પાછી મુંબઈ એન્ડર્સ ધિયેટરમાં આવી.

૪. બલનો ભોગ : ૧૯૨૧.

લેખક : કવિશ્રી જામન.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાખજી મહેરવાનજી કાન્ક.

સંનિવેશ : શ્રી રઘુવીર દાદા.

પાત્રો :

વેણીલાલ : સોરાખજી કાન્ક અમદાવાદ
ચંદ્રકાંત : રતિલાલ નાયક સુરત
જયંત : સુખલાલ નવલ : પરસોત્તમ નાયક
પ્રિતમલાલ : રાવજી જોધાવરી : પરસોત્તમ (લાડોલ)
લાલુ : અલીદાદન ગંગા : નારજી
નરાધમ : અમકાલાલ

નાટક મૂળ વખણાવું. કંપનીને સારી કમાણી થઈ.

૫. સોનેરી જાળ : ૧૯૨૨.

લેખક : કવિશ્રી જામન. સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

દિગ્દર્શક : શ્રી. સોરાખજી મહેરવાનજી કાન્ક.

સંનિવેશ : શ્રી રઘુવીર દાદા.

પાત્રો :

સોરાખજી કાન્ક, રતિલાલ નાયક, પ્રભાકર (રમણી) સુખલાલ, બાલુભાઈ પટેલ, હોરમસજી કરાણી, પરસોત્તમ નાયક, નારજી ચત્રપુજ (મારવાડી) જોધાલાલ. આ નાટકમાં ધર્મને નામે થતા ધર્તિંગ ઉપર પ્રહાર અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઉપર કટાક્ષ હતો. શરૂઆતમાં ઠીક ગયું.

૬. એમાં શું? : ૧૯૨૩

કથાવસ્તુ : કવિ પ્રેમચંદ (સ્નેહસદન)

લેખક : કવિશ્રી જામન. સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાખજી મહેરવાનજી કાન્ક

સંનિવેશ : શ્રી રઘુવીર દાદા

પાત્રો :

વિમળચંદ : બાલુભાઈ પટેલ સુમદા : જોધાલાલ
સુરેન્દ્ર : સોરાખજી કાન્ક પ્રમિલા : પ્રભાકર રમણી
વિનોદ : રતિલાલ નાયક ઉર્મિલા : પરસોત્તમ નાયક
બલમદ : હોરમસજી કરાણી જામના : અંબાલાલ
માધવ : સુખલાલ ચંદા : જમજીવન મળી
જગતવંદન : કાવસજી મર્કમ વિહલ : મૂલચંદ (ખાતીડી)
નંદન : કુંગરદાસ વનમાળી : અમકાલાલ

૭. રાજરમત : ૧૯૨૩.

લેખક : કાવ શ્રી જામન.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાખજી મહેરવાનજી કાન્ક

સંનિવેશ : શ્રી. રઘુવીર દાદા

પાત્રો :

દીનેન્દ : સોરાખજી કાન્ક પ્રમદા : અંબાલાલ
જયલિંદ : રતિલાલ નાયક રમાદેવી : પ્રભાકર રમણી
પ્રભાકર : હોરમસજી કરાણી કુંસુમ : પરસોત્તમ નાયક
કિશોરમજી : સુખલાલ લીમળા : નારજી
રઘુવીર : કુંગરદાસ મિસમેરી : ચત્રપુજ
ઉદાસી : જયજીવન મધુરી : જોધાલાલ

નોંધ : કંપની બહારગામની મુસાફરીએ ઉપરી.

પ્રથમ અમદાવાદ ભારતચૂરન ધિયેટરમાં ગઈ. ત્યાંથી કરોળી, હંદાખાદ વિગેરે શહેરોમાં ફરીને પાછી અમદાવાદ આવી.

૮. એ કોનો વાંક? : ૧૯૨૪.

લેખક : કવિશ્રી જામન.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાખજી મહેરવાનજી કાન્ક.

સંનિવેશ : શ્રી રઘુવીર દાદા અને અમૃતલાલ પેઢંટર.

પાત્રો : સોરાખજી કાન્ક, રતિલાલ નાયક, પ્રભાકર (રમણી) પરસોત્તમ, સુખલાલ, બાલુભાઈ પટેલ, ભોગીલાલ (ન્યુ આર્થર્ડ)

નાટક ઠીક ગયું.

અમદાવાદથી કંપની સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, જામનગર, જૂનાગઢ, ચોરખંદર, માવનગર, વઢવાણ, વિરમગામ વિગેરે સ્થળોએ ફરીને પાછી અમદાવાદ આવી. અંતે મુસાફરીમાં ત્રણેક વર્ષ ગાળી કંપની મુંબઈમાં આનંદોગ એલિન્ટન ધિયેટરમાં પાછી આવી. "એ કોનો વાંક"થી શરૂઆત કરી.

૯. કોકિલા : ૧૯૨૬

લેખક : કવિશ્રી મળાકર હરિનંદ મૂલાણી

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક

દિગ્દર્શક : શ્રી રતિલાલ નાયક

સંનિવેશ : શ્રી રઘુવીર દાદા અને અમૃતલાલ પેઢંટર

નૃત્ય : શ્રી ભોગીલાલ નાયક

પાત્રો : રતિલાલ નાયક, પ્રભાકર રમણી, સુખલાલ, બાલુભાઈ પટેલ, પરસોત્તમ, અમકાલાલ, કુંગરદાસ

નારજી, વનમાળીલાલ, રાવજી.

નાટક સાધારણ ગયું.

કંપની સુરત ગઈ.

વિશ્વનાટય સાહિત્યનાં વહુણે

એક ઇન્ડિયા રિવિયોના વડોદરા મથકેથી તા. ૬-૧૧-૫૬ ના રોજ આપેલું વાચુ પ્રવચન

યુરોપની રંગભૂમિના છેલ્લાં દશ વર્ષના ઇતિહાસની પાછળ બીજા વિશ્વયુદ્ધની ઘેરી પશ્ચાદ્ બમિકા છે, છતાં આ સમય દરમિયાન યુરોપ અને અમેરિકામાં નાટ્યસાહિત્ય અને રંગભૂમિની ને પ્રગતિ જોવા મળે છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે બીજા મહાયુદ્ધે કલાનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં ગમે તે હાનિ ઉપજાવી હોય તો પણ નાટ્ય ક્ષેત્રને તેનાથી કોઈ ખૂબી અસર થતી નથી. ખરેખર એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે કે આ દશકા દરમિયાન યુરોપ અમેરિકાના નાટ્યપ્રયોગોએ સાચી આત્મદર્શીયતા સાધી છે. શરૂઆતમાં એક બે હાજીકોનો હું ખાસ ઉલ્લેખ કરવા માગું છું.

પ્રથમ તો એ કે ઇંગ્લાંડની રંગભૂમિએ આ વર્ષમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠાની રહેતો દાવિ થવા દીધી નથી એટલું જ નહીં, તે પ્રતિષ્ઠામાં વજો મોટા વધારો કર્યો છે. બીજી નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આ કાળમાં અમેરિકાએ નાટ્ય-સર્જનમાં પોતાની તમામ પૂર્વસિદ્ધિઓને વટાવી દીધા છે. આ ઘટનાને ઇંગ્લાંડ જેવા સ્થિતિસ્થિત દેશમાં જે અંખ્યામાં અમેરિકન નાટકો બજવાતા જાણવા જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી સાબિતી મળે છે.

૧૯૨૦થી ૧૯૩૯ સુધીના ગાળામાં ઇંગ્લાંડની રંગભૂમિ પર અનેક આલોશ અને પ્રયોગશીલ નટનટીઓ તેમજ ફિઝર્સ કોએ અરખાતિત અખતગઓ કરી જનતાની

ચેતનાને રંગભૂમિ પ્રણે નાચા કરી અને અભિનયના નવાનવા ઉભેરો. હારા નાટકને કલાના ઉચ્ચ સ્વરૂપ તરીકે જનજાનસમા પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. સમર્થ લેખકોની શિષ્ટકૃતિઓને રજૂ કરી. આ વ્યક્તિઓએ ઇંગ્લાંડની ચાલી આવતી નાટ્યસાહિત્યની પરંપરાને સજીવન કરી અને સાથેસાથે બર્નાડ્ શો, સમરસેટ મોમ, લોન્સ ડેલ્લ, કાવર્ડ, પ્રોસ્ટરવી વગેરે નવીન નાટ્યકારોને પણ પ્રગતિમાં પ્રયત્નિત કર્યા. પણ નાટક માટે પણ હાથરનુડ, ઓડન, એલિયટ વગેરે લેખકોની કૃતિઓ હારા પ્રગતિમાં અભિરૂપી ઉત્પન્ન થઈ.

બીજા સુદ પડીના સમયમાં પ્રેક્ષકવર્ગની સમજ-વાણી સુરચિએ રંગભૂમિને પોતાનો હક કરી સાધવામાં ખાસ મદદ કરી. ફેટલીકવાર લખ્ય-પ્રતિષ્ઠ લેખકોની કૃતિઓ પણ નિષ્ફળ નિવડતી.

છેલ્લા દશ વર્ષની અથેજ રંગભૂમિની પ્રગતિ પરથી બીજી પણ ફેટલીક બીનાઓ તારવી શકાય. કેવળ કથાને કેન્દ્રમાં રાખનાં

નાટકો લોકોને હવે રચનાં નથી. વિચારોની નવીનતા, માનસ પૃથ-હરણ, સુકેષ ઉર્મિઓ વગેરે તત્ત્વોની માંગ વધી છે. સમરસેટ મોમ જેવા વચસ્તી લેખકે રંગભૂમિ છોડી તેની પાછળ પણ પ્રગતિની પગલાતી રચિ કારણબુત હોઈ શકે. લગાઈની મનોદશા વાળા કે આર્થિક પ્રશ્નોની છણુ-વટ કરનારો અથવા કેવળ સામાજિક સંધ-ધોની રજુઆત કરતાં નાટકો અર્થવાચીન જન-રચિને સંતોષી શકે નહિ તે સમજ શકાય તેમ છે. વસ્તુની નથી.

દેવેલટની બૂમિકામાં સર લેખી ઇસ્વાગ

એડમીશન કાર્ડનમાં
કાપડન

નતા. રંગુઆતની કુશળતા, અભિનયની કૃત્રિતા વગેરે વસ્તુઓ ઉપર સફળતાનો આધાર સવિશેષ રહે છે. પદ્મપ્રધોએ પ્રભમાં આપકાર પામે છે તે એકીપટના The cocktail party અને Symbolism નમના જેવા The Ascent of £ 6 પરથી નેષ્ટ શકાય છે. જળી પ્રાચીન વિપયોને અર્થાત્મિક સ્વરૂપે રચી કરતાં નાટકો જેવાં કે ક્રીસ્ટોફર ક્રાઉન The first born કે પુછન ઓ નીસન Morning becomes electric પ્રેક્ષકોની કદપનને રાષ્ટ્રીય શક્તિ. કુદમાં અગ્રેજી રંગભૂમિ કોષ

પ્રમતી, મનોદશાનું સાચું નિરૂપણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

બંગ્લોર ઝંત કૃત્તીકાર બંધનો વચાવી જે અસાધ્ય રણ અપનરૂપો કરે તે તેનો નમતો વિકાસનું The cat on the hot tin roof પૂરો પાડે છે. અતીવ પ્રત્યેની છણાવટ કરતું આ નાટક ઇંગ્લાંડમાં બજારી શક્તિ બની એટલું યુક્ત છે. પણ મોરિસ એકોટો કહે છે તેમ આપણું લગભગ દરેક મબીર અમેરિકન નાટક અતીવ વિવિધ ઉપર બ અવલમન રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે Lupoies and lovers, a view f om the bridge, tiger at the gates, death of a salesman અને બીજાં અનેક આ વિવિધ તરફનો એક અમેરિકન રંગભૂમિની નિરામયતાને અસર પહોંચાડ્યા સિવાય રહેતો નથી. એનું કારણ વિવિધ પેલે નથી પરંતુ એની છણાવટની પાઠગતી મનોદશા છે. પ્રમતી સામાન્ય સ્ત્રીઓની સાથે લેખકોની પ્રયોગશીલતા અપદામણમાં આવે છે. પરિણામે ઓરિસ્ટાન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન, કે સ્પેનિશ નાટ્યકારોની નિરૂપણ સ્વચ્છતા અંગ્રિકન કોટોમાં જેવા મળતી નથી.

એક પ્રકારની વસ્તુ પ્રત્યે વક્ષ્ય ન રાખતાં આપકાર વિસ્તારવાળી બની છે અને એણે નવાં ક્ષેત્રોનું ખેડણ કર્યું છે. દૃષ્ટાંત રૂપે પ્રકૃતિ ઉપર માનવીનું આધિપત્ય રચી કરતું ચાલક મોર્ગનનું The burning glass પોતાના જ વિચારોમાં જડાવણ માનવી વિષેનું ક્રેનિસ ક્રેનનું Misery Me! શુભાવેલી તરફ વિશદ આલેખન તોર્મન હન્ટરનું A day by the sea અગ્રેજી રંગભૂમિનો અત્યારનો બંગ્લોર લેખક છે, ટેરન્સ રેડીગન એની કૃતિઓ હારા ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચેનું અંતર ધણુ ઓછું થવા પામ્યું છે.

વિવિધ વસ્તુની દૃષ્ટિએ અમેરિકન રંગભૂમિએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. પહેલાંના વિવિધ હવે જોવામાં આવતા નથી. વિવિધતાનાં નાટકોમાં આપણને અમેરિકાની દિન પ્રતિદિન બદલાતી પરિસ્થિતિનું તીવ્ર પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત થાય છે. The glass Menagerie જેવાં એનાં મુવિખ્યાત સર્જનોમાં અર્વાચિન અમેરિકન

એક દિશામાં અમેરિકન રંગભૂમિ ખાસ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકી છે તેનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. એકાંકીના પ્રયોગો ત્યાં સફળતાના શિખરે પહોંચ્યા છે. આપારી શક્તિઓને કારણે કે લોક-માર્ગને પહોંચી વળ્યા માટે, પણ ઇંગ્લાંડમાંથી અદ્યત્ત થયેલો આ નાટ્યપ્રકાર એક સ્વતંત્ર કલાસ્વરૂપ તરીકે અમેરિકા અત્યારે ખીલ્યો રહ્યું છે.

એડમીશન કાર્ડનમાં
ટવીની

એવીજ એક બીજી સિદ્ધિ મ્યુઝીકલ કોમેડીના ક્ષેત્રમાં એ દેશે પ્રાપ્ત કરી છે. આ કલાપ્રકારના સાચા ક્ષમણી માલિની પણ અમેરિકાને જ છે. Kiss me kate અને (1)klahoma જેવી મ્યુઝીકલ કોમેડી દરે વિશ્વરખ્યાન બની ચૂકી છે.

ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની રંગમંચિ ઉપર ફ્રેન્ચ વિનોદિકાઓ અગ્રેજી અવતરણોમાં સારા પ્રચાર પામી છે. ફ્રાન્સનો સૌથી વધારે લોકપ્રિય નાટ્યકાર આનુઇલ ઇંગ્લાંડના પ્રથમ પકિતના ઔદિક સર્જક હોરોડર કાય જેવાની કમળને આકર્ષી શક્યો છે. બીજાને એવો જ સમર્થ લેખક સાકો પશ્ચિમની વિચારસરણીમાં પ્રવેશ પામ્યો છે.

યુદ્ધ પછીના કાળમાં ધીમે ધીમે પગબર ચતા જર્મનીમાં પણ રંગમંચિના પુનરુત્થાનનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો જણાય છે. ફ્રાન્સની હાજરી વિનોદિકાઓ કે અમેરિકાની જનતીય વસ્તુ નિરૂપની કૃતિઓ જર્મન રંગમંચિ અપનાવી

એડમીરલ કાઇડનમાં હોર્ડ લોમ

જોએથ-સર હર્બર્ટ ડી

ચામ્યુ નથી. ત્યાં તો યુદ્ધ વિરોધી વિચારો પ્રદર્શિત કરના પ્રયોગોની ખાજ વધારે છે. આ હરીકતનો પુરાવો ટોમસ પુલ્કના Mannerhouseના જર્મન રૂપાન્તરની અસાધારણ સફળતામાં મળી આવે છે. જર્મન પ્રજા નાટકમાં ક્રાન્ત્યવ આગે છે. અને Symbolism થાળાં નાટકો એની રૂચિને વધારે સતોતી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં પણ ક્રાન્ત્યપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગોને વધારે આવકાર મળ્યો જાય છે એ પૂરાબની સ્પષ્ટીકરણ એક સચક થતના છે.

અંતમાં ઔદિક સર્જનના ક્ષેત્રે અમેરિકન રંગમંચિ સવિશેષ શક્તિશાળી થતી અને અગ્રેજી નાટ્યસાહિત્યમાં એક આવી લાગે છે તેનો કુલેષ કરવો જોઈએ. સાથે સાથે અંગ્રેજને અભિનયની ક્ષમિયામાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન છે તેની પણ તોંધ સેવી જોઈએ. કાઠપલુ નાટ્યપ્રયોગની સાચી ચક્રમણી લંડનના વેસ્ટ એન્ડના થિયેટરોમાં જ થવાની એ હકીકત તરફ ધ્યાન દોરવું અને અંતરુત નથી.

x x x x x x

તાજ બાતમી

x x x x x x

(ટયુકડી)

પત્રિ : ફ્લી, બ્રદ, પીયુ અને ગુરુ

ફ્લી : (Phoning) હા. હા ! હમના ને હમના જ મને એ પુનીના ફોનમાં જાપવા નોંધ્યો. હા, હા. Plane માં નહીં તો શું ખતારમાં ખેસીને જવાના છેવ ? Stupid (phone ring) હલક-હા ! હા ! મોતા હાલ Heading માં જાપવાનું—(phone ring) તમને મેં વીસ હમર Copies જાપવા કહી તારે ૧૫ હમર સાની જાપી મુવા-હમનાં ને હમનાં જ બીજી અરધા કસાકમાં જાપો—You are fired.

બ્રદ : (પ્રવેશ કરી) જાપવા લાલક News લઈ આયોજ Boss Poona mailને અક્ષમાત થયો. પચાસ માણસ મરી ગયા.

ફ્લી : fine ! કારે ?

બ્રદ : અરધા કસાકની વાત પર.

ફ્લી : No good વાતી ખખર યજ મજ. ખવા મારા હરીફ જાપવાલાઓએ જાપી મારી હોસે. મને જી તફરતી ખખર નોંધ્યો, બવ, get out તાજ ખખર લાવો. (બલ બલ છે.)

પીયુ : (પ્રવેશ કરી) Great news Boss aeroplane delhi જતાં હુડી પરજું. વીસ માણસ મારીયા ગયા.

ફ્લી : Good પણ કેટલા વખતની વાત પર ?

પીયુ : વીસ મીનીટ અગાઉ.

ફ્લી : જુની વાત યજ મજ. મને તાજ ખખર નોંધ્યો. હમનાની તરતની. Get out.

પીયુ : વાર જી (બલ છે)

ગુરુ : (પ્રવેશ કરી) Boss તમને તાજ બાતમી લાવીજ, Bajargate street માં ઘેર પરી ગીયું ને એ માણસ મરી ગયા.

ફ્લી : Splendid. કેટલો વખત થયાની ખખર છે ?

ગુરુ : ખાલી પાંચ મિનિટની વાત પર.

ફ્લી : get out. એ તો જુની ખખર કેલવાય.

આખા મુંબઈએ એટલા વારમાં એ વાત જાની હોસે. મને તાજ ખખર નોંધ્યો. બાહર જાવ નહિ તો મારો મીબસ જસે તો હું તમને...

લેખક :

શ્રી ફિરોઝ આંટિયા

બ્રદ : (પ્રવેશ કરી) Boss ખરેખર તાજ તફરતી ખખર આવ વખત હું લાચોજ—જુનની !

ફ્લી : કારે જુન થયું ?

બ્રદ : હમનાં જ !

ફ્લી : કાં જુન થયું ?

બ્રદ : અર્ધવાં જ ?

ફ્લી : કોવનું ?

બ્રદ : તમારું. (પિસ્તોલ કાઢી એકીટરને ચાટ કરે છે ત્યાં પરતે)

સરતમાં કસા નિકેતન તરફથી રજુ થયેલ નાટક જારુ કંઠારનાં બે દ્રશ્યો

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રકાર

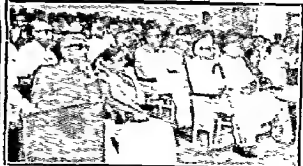
પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

ગુજરાતી નાટ્યમંડળો યતુર્થ નાટ્યોત્સવ શુક. રત્ન અને રવિસાર-નવે બનતી તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ મીએ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ઊજવાયો હતો. પ્રથમ દિવસે રાત્રે ૮-૩૦ વાગ્યે શ્રી દેશી-નાટક સમાજે કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી કૃત પૌરાણિક નાટક "સામે પાર" રજૂ કર્યું હતું જેમાં મા. વસંત, મા. ગોરધન, મા. કૃષ્ણભાઈ, ચૂનીલાલ, કેશવભાઈ, શાંતિની, રૂપકમય, બીના, સુશીલા, મનોરમા, અનંત વીણુ, ભોગીલાલ વગેરે, સંસ્થાના અગ્રણ્ય કલાકારોએ ભાગ લીધો હતો અને રાત્રી રહમણના પાત્રમાં પ્રા. મધુકર રશિયાએ સંસ્થાના મહેમાન કલાકાર તરીકે પાત્ર ભજવ્યું હતું. ચૂની અને નરી રંગમુખિ આને પ્રસંગે વધુ નજીક અને નજીક આવતી જાય એ તો મંડળને એક મુખ્ય હેતુ છે. આ નાટકને દિવસે અર્નિથિવિશેષ તરીકે શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈએ હાજરી આપી હતી અને પ્રથમ અંક પછી રંગમય ઉપર તેઓશ્રીને સન્માનવાનો એક સમારંભ યોજાયો હતો જે વખતે મંડળના પ્રમુખ સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેદીએ, રંગમુખિની પ્રગતિ માટે અને એ પ્રગતિને ચિહ્નસ્વરૂપે શ્રી દિનકરરાવનાં એક અધ્યાગ પદ્યશ્રમ વેંદાને પણ જે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી છે

તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ ઉપરાંત જાણીતા કલા-વિવેચક ડૉ. ડી. ઇ. વ્યાસે પણ ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના કાર્ય-ક્રમોમાં રસ લઈ તેમજ "ગુજરાતી નાટ્ય" માસિક માટે આનંદ મેળવવામાં શ્રી દિનકરરાવનાં એક સદાકાર આપ્યો એ માટે એઓશ્રીનો આભાર માન્યા હતા. એના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી દિનકરરાવનાં એ, આ શુભ પ્રગતિને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા હતા અને ઉપર પછી પણ મંડળના કાર્યમાં તેઓ જ રસ લઈ માર્ગદર્શન આપવાની ખાતરી આપી હતી.

રવિસાર તા. ૧૭ મીએ રાત્રે ૮.૧૧ વાગ્યે હિન્દુમન નેશનલ થિયેટરે શ્રી અનંત આચાર્યનું નાટક "શ્રદ્ધા ફળી" ભજવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી શીરોજ આંદિયાએ સભાવ્યું હતું. શ્રી દિગ્દર્શ આંદિયાની કળા આ નાટકના સંપૂર્ણપણે ખીખી ઊઠી હતી. આ નાટકમાં ચારખળા, માર્કેન્ડ ભટ્ટ, ઉર્મિલા કાન્નિય, યજ્ઞલાલ પાંડે, ભુ મહેતા, ચક્રાંત દત્તા, એરિક પેમાસ્ટર, એરિક પાવરી અને મહેશ ભોળીએ અભિનયનાં અવરોધો પાથર્યા હતાં. બીજા દિવસના અર્નિથિવિશેષ તરીકે મુંબઈ રાત્રીના શિક્ષણસંસ્થા મનનીય શ્રી શાંતિલાલ શાહ હાજર રહ્યા હતા. મંથાનર વખતે માનનીય શ્રી શાંતિલાલ શાહનો

મંડળના યતુર્થ નાટ્યોત્સવ પ્રસંગે

પારિતોષિકનો નિર્ણય બહેર કરતાં, મા. ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ડી. ડી. વ્યાસ

સર હરસિદ્ધભાઈ, હેડી નેલીવલેન મુ. શ્રી દિનકર-રાવનાં, શ્રી જયંતિલાલ ત્રિવેદી વગેરે

રંગમંચ પર સ્થાપિત કરવામાં આવેલા દોનો મંડળ તરફથી એમને ડૉ. ડી. ડી. વ્યાસે આવકાર્યા હતા અને આવી સરકાર પ્રેરણાથી પ્રાપ્તિયા બદલ સરકાર અને શિક્ષણ પ્રધાન શ્રી જોશિસાહેબ સાહેબે પણ અભિનંદન આપ્યા હતા. માન્યવર શ્રી શિક્ષણ સચિવે પણ સાનદ પોતાનો સહકાર જાહેર કર્યો હતો. એમણે વક્તૃત્વ બજાવ્યું હતું કે નાટ્ય પ્રવૃત્તિ તો સમાજના સરકારકર્તા પોતાના પોતાનો મદદ ઇશો આપે છે. અને એ પ્રગળિને પોતાની આ યુવદાતી નાટ્ય મંડળને ખરેખર કમચાર પર છે. ત્યાર બાદ તેમને હારતોરાની અવધાનિ બાદ નાટકનો ત્રીજો અંક શરૂ થયો હતો.

ચંપાર તા. ૧૮ મીના ત્રીજા દિવસે સાંજે ૬-૧૫ વાગ્યે રંગમંચ પર રથા તરફથી " દસ મિનિટ " નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકના ક્ષેત્રરસાર શ્રી ધનસુખરાવ મહેતા હતા, અને એવું દિવસના શ્રી પ્રતાપ ઝોઝાએ સંભાળ્યું હતું. શ્રી નુમન વ્યાસતેમના સહિદશક હતા. આ નાટકમાં પ્રતાપ ઝોઝા, હસા દેસાઈ, સુમન વ્યાસ, ગિરીશ રૈયા, મહેતા, સાગર કાશી, નારાયણ રાજગોર પાંડા બજાવતા હતા. આ નાટક રસપ્રધાન હતું. ત્રીજા દિવસના અતિથિવિશેષ તરીકે મુંબઈ રાજ્યના મહાસુખપ્રધાન શ્રી રસિકલાલ પરીખ હાજર રહ્યા હતા. નાટક પૂરું થયા બાદ રંગમંચ પર શ્રી રસિકલાલ પરીખને સન્માનવા સમારંભ પોશાકમાં આવ્યા હતા. અને તે જ વખતે શ્રી પ્રાણુલાલ દેવરણ્ય નાનછ વિજયપત્રની જાહેરાત પણ કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં શ્રી મોહનલાલ મહેતા-ઝોઝાને અતિથિવિશેષને આવકાર્યા હતા. શ્રી રોપાને એક સનિદ અને સનાની તરીકે શ્રી રસિકલાલની સમાજીકરણે ઝોઝાભાઈ આવી હતી. શ્રી જોશિસાહેબે દેવેએ આપાર માન્યા હતા અને જણાવ્યું હતું કે શ્રી રસિકલાલ રસિક પણ છે અને પરીખ એકે સ્વામી પરખ કરનારા પણ છે, અને ત્રણે દિવસ હાજરી આપ્યા બદલ એમનો આનંદકરણેએ આપાર માન્યો હતા. માનનીય શ્રી રસિકલાલ પરીખે જણાવ્યું હતું કે જૂની અને નવી રંગમંચના આ નાટકો જોઈને મને સનોપ અને આનંદ થયો છે અને સરકાર એ જરૂર સહકાર આપશે એમ જણાવ્યું હતું.

સંસ્કારના મુપ્રતિનિધિ ન્યાયાધિશ મા. શ્રી ડી. વી. વ્યાસ, જગીતા કાશિરૈયા ડૉ. ડી. ઇ. વ્યાસ અને પ્રાધ્યાપક મુરતી શાહરે ત્રણે નાટકોના નિર્ણાયકો તરીકે કામ કર્યું હતું. શ્રી ડી. વી. વ્યાસે સંવત્સરને શ્રી દેશી નાટક

માનનીય શ્રી રસિકલાલ પરીખને શુભ હસને સાથે પારના પારિતોષિકોને સ્વીકારતા શ્રી દેશી નાટક સમાજના સંચાલક શ્રી મુકુંદભાઈ ઝોરણિયા

સમાજના નાટક ' સામે ૫૨ ' ને અંત નાટક તરીકે જાહેર કર્યું હતું અને એ નાટકને શ્રી પ્રાણુલાલ દેવરણ્ય નાનછ વિજયપત્ર ઝોઝાભાઈ કરવાનું જણાવ્યું હતું.

આ નાટકના ક્ષેત્ર નટ તરીકે મા. વસંતને, જેષ્ઠ નટી તરીકે શાશિનીને અને અન્ય પાત્રોમાંથી શ્રેષ્ઠ કલાકાર તરીકે કેશવરાવ અને બીનાને જાહેર કર્યા હતાં. હનિયન નેશનલ થિયેટરના નાટક ' શ્રદ્ધા કાળી ' ના ક્ષેત્ર નટ અને નટી તરીકે શ્રી. માર્કેન્ડ બટ અને શ્રી ચાતુરમાળાને જાહેર કર્યા હતાં અને શ્રી ચંદ્રકાન્ત દલાલને અન્યોમાંથી શ્રેષ્ઠ કલા હતા. રંગમંચના નાટક " દસ મિનિટ " માંથી જેષ્ઠ અભિનેતા તરીકે શ્રી પ્રતાપ ઝોઝા અને અન્ય સાથે પાત્રો બજાવનાર તરીકે શ્રી હસા, દેસાઈ તથા શ્રી મહેતાને જાહેર કર્યા હતા. ઉપરાંત શ્રી ઉમિશા સચિવને પણ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રસંગે હતા એક તરફથી મને જાણ રહેશે શ્રી પ્રણિયુક્ત ગાંધીએ શ્રદ્ધા અભિનયકારોને ચાંદીની લગડીના પારિતોષિકો આપવાનું જાહેર કર્યું તે મુજબ ઉપર દર્શાવેલ કલાકારોને માન્યવર શ્રી રસિકલાલ પરીખને-વરદ હસને તે અપાયાં હતાં. આ ઉપરાંત પણ નાટકોના ત્રણ લેખકો કૃતિથી પ્રબુદાસ દિવે. શ્રી અનંત આચાર્ય, તથા શ્રી ધનસુખરાવ મહેતાને પ્રેરકને દસ તોલાની ચાંદીની લગડી આપવામાં આવી હતી. ઉપરાંત દિવસે શ્રી કાસમભાઈ અને મા. કમલ નાથ, શ્રી કિશોર આરિયા, શ્રી પ્રતાપ ઝોઝા અને શ્રી સુમન વ્યાસને પણ લગડીઓ અપાઈ હતી. ' સામે પારદેશી સંગીતનિષેઠા મારે મા. કાસમભાઈ ' અને મોહન જુનિયરને લગડીઓ આપવામાં આવી હતી. આમ ત્રણે દિવસ સમગ્રતાપૂર્વક નાટ્યકળાખિની સારી હાજરીમાં પણ નાટકો બજાવામાં હતાં. *

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી દેશી નાટક સમાજ; આ સંસ્થા તરફથી તેમના લોકપ્રિય નાટકો 'વહીવોના વાંકે,' 'સર્વોદય' જેવેના ધુન: પ્રયોગો થયા હતા. તે ઉપરાંત ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ દરમિયાન તા. ૧૬મી નવેમ્બરે કવિશ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી ફક્ત નાટક 'સામે પાર' બજાવવામાં આવ્યું હતું. વળી સંસ્થાનાં લોકપ્રિય નાટક "સુવર્ણયુગ"ને નવા ફેરફાર સાથે શનિવાર તા. ૨૪ અને ૨૫મી નવેમ્બરે રજૂ કર્યું હતું.

શ્રી દેશી નાટક સમાજ તરફથી સોમવાર તા. ૨૬મી નવેમ્બરે પત્રકારો, અને શુન્યકોણું રેલ્વેસ્ટેશન યોજવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ઘણા અમલકા મુદ્દાઓની બહિરાંતો કરવામાં આવી હતી.

સંસ્થાના મેનેજર શ્રી મણિલાલ બટે સંસ્થાએ જનપ્રચારી માસથી ઓક્ટોબર અર્ધી ચુલદાનનો પ્રયાસ કરતાં જે મુશ્કેલી વેરી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, પરંતુ એ મુશ્કેલીઓમાંથી પણ પસાર થઈ તડિયાદ, પેટમાદ, કપડવેળ, વહીવરો અને સરત મુશ્કેલીઓ જળતાએ

સંસ્થાના નાટકોને વધારવા હતા જેમાં 'સર્વોદય' નાટક મુખ્ય આકર્ષણ હતું. પ્રયાસ દરમિયાન અતિ દુ:ખદ મિત્ર બની એ વિખ્યાત હાસ્યજ્ઞ શ્રી જ્ઞાન કેશિપોનું અવસાન. એ પછી તેઓએ સંસ્થાને તાજેતરમાં એનાયત થયેલી શ્રી પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનછ દેશીનો હિલ્લેખ કર્યો હતો, જે વિવેચકોમાં એમણે જણાવ્યું કે આ દેશી માટે દર વર્ષે સંસ્થાએ વચ્ચે એકદલ સ્પર્ધા થશે અને ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રજૂ થશે. ઉપરાંત મનોરંજન વેગ વિશે એમણે સરકારને ચિનતિ કરી હતી કે અવસાની રંગમંચને યત્ન મિત્રોની સરખામણીમાં ન મોકલી બેઠાએ અને અવેનન મેનેજરના ભેદ ન રાખતા બેઠાએ, છેલ્લે સંસ્થાના આગામી સર્જન તરીકે કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદીનું "શ્રવણકુમાર" નાટક વેચાશે એની જાહેરાત કરી હતી. અન્ય વક્તાઓમાં ડા. ડી. છ. બ્યાસ, શ્રી. ડી. વી. બ્યાસ, શ્રી. જી. ભોલીન્દ્ર દવ, શ્રી. મુકુદ ગેરસિયા, શ્રી. ખરજેર પાવરી અને પ્રા. મધુકર સહોદર્યા હતા.

શ્રી-જ્ઞાન નેશનલ ધિયેર: તા. ૧૦ મી અને ૧૧મી નવેમ્બરે સંસ્થાના નાટકો 'બહીરાંતે શુ

શ્રી મોહ ઉત્તરક મંથા
તરફથી કલકત્તામાં
ભજવાયેલ 'શ્રીનંદ' નાટકનાં એ દરશ્યો

આ નાટકમાં સહદિગ્દહક શ્રી અજીત રાહે નાયક (સુરેશ) તથા ગામડીઆ (પોથા પટેલ)ની ભેવડી ખૂંચિકા ભજવી હતી

કીધું? અને “રંગીનો, રાજગ” વ્યાપ્તિ કાલેજમાં ભજનાવાં હતાં. શુદ્ધરાત્રી નાટ્ય મંડળના ચોથા નાટયોત્સવમાં તા. ૧૬મીએ ભારતીય વિદ્યાભવનનાં શ્રી અનંત આચાર્યનું લખેલું નાટક “શ્રદ્ધા કળી” ભજવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી શિરાડ આંદિયાએ સંભાળ્યું હતું.

મુખ્ય રાજ્ય તરફથી યોજનાર નાટ્યસ્પર્ધા માટે “રંગપતિ” ના તાલિમ પ્રયોગો આસે છે.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર:-રાનિવાર તા. ૨૪મીએ કલા કેન્દ્રના આશ્રય હેઠળ સેક્રેટરીયાના તરફથી વિવિધ મેકેરિયરના અતિ પ્રખ્યાત નાટક “એથિન્સ”ની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થા તરફથી “મોટા દિવના મોટા ભાવા” રિવાર તા. ૨૫મીએ ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

રંગભૂમિ:-શુદ્ધરાત્રી નાટ્ય મંડળના ચોથા નાટયોત્સવમાં રિવાર તા. ૧૮મી નવેમ્બરે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા દ્વારા “દસ મિનિટ” નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી પ્રતાપ ઝોજાએ સંભાળ્યું હતું. એમના સહાયક તરીકે શ્રી. મુખત વ્યાસ હતા, શ્રી પ્રતાપ ઝોજા, શ્રી મહેશ, શ્રી હસા દેસાઈ વગેરે આ નાટકમાં કામ કરતા હતા. મુખ્ય સરકાર ચોટત નાટ્ય મહોત્સવમાં આ સંસ્થા “અદલાયેલી” નાટક રજૂ કરશે.

સંસ્થા તરફથી યોજાયેલી “મારાં નાટકો” કમ-માયાનુ પ્રથમ બ્યાખ્યાન બાણીના નવકથાકાર અને નાટ્યમંત્ર્ય શ્રી. શુભવ નગય આચાર્યે તા. ૩૦-૧૧-૫૬ની રાત્રે ૮-૩૦ વાગે દેવધર હોલમાં આપ્યું હતું.

સૂચન:-

કલાનિર્દેન સંસ્થા તરફથી શ્રી. પ્રગટ ડેસાઈનું નવું નાટક “હોરુ કોરુ” તા. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬મી નવેમ્બરે રજૂ થયું હતું અને હવે મુખ્ય સરકાર ચોટત નાટ્યમહોત્સવની પ્રાદેશિક હરીફાઈમાં રજૂ થશે.

રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર સંસ્થાએ શ્રી બલદેવ મોલીઆકૃત નાટક નવેમ્બરની આખરમાં રજૂ કર્યું હતું.

કલાકેન્દ્ર સંસ્થા મુખ્ય સરકાર ચોટત નાટ્યમહોત્સવની પ્રાદેશિક હરીફાઈમાં શ્રી. વજુભાઈ ટોંકનું નવું મૌલિક નાટક “વેળવની અગાર” રજૂ કરશે.

મુદ્રા

નવેમ્બર અંતની પ્રવૃત્તિ નોંધમાં સંદર્ભી નાટ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં કલાકેન્દ્ર તરફથી શ્રી વજુભાઈ ટોંક નિર્મિત નાટક “વેળવની અગાર” રૂપાંતર છે એમ લખવામાં આવ્યું છે પણ એ નાટક લેખકની મૌલિક કૃતિ છે.

રાજકોટ:-

સોમનાથ મુકામે ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્ર તરફથી “રામ રાખરી” નવેમ્બર મહિનાની તારીખ ૧૬, ૨૧ અને ૨૨મીએ રજૂ થયું હતું.

વડોદરા:-

કાલેજ ઓફ ઈન્ડિયન મ્યુઝીક ડાન્સ એન્ડ ડ્રોમેટિક્સ તરફથી ગયા ઓગસ્ટ માસમાં તા. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯મીએ ત્રણ દિવસ, સૌરાષ્ટ્રના હરિયાણા પ્રદેશ સોમનાં આનંદ કેરોડ મામે, શ્રી ચંદ્રવન મહેતા દ્વારા “આલુવદે” અને “હોહોરીકા” નાટક ભજવવામાં આગમાં હતાં.

કલકત્તા:-

શ્રી. મોહ ઉત્તેજક મંડળ:-આ સંસ્થા તરફથી શ્રી કલકત્તા શુદ્ધરાત્રી નવરાત્ર ઉત્સવમાં રાનિવાર તા. ૧-૧૦-૫૬ની રાત્રે ૮ વાગે ક્રિવિ શ્રી ગેવિન્દરામ વ્યાસ દ્વારા હેલુમલી સામાજિક સાગ નાટિકા “સૈનિક” શુનાઈટ કોમ્પોઝિશન બેંકના મેદાનમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકના દિગ્દર્શક શ્રી કિશુલાલ મહેતા હતા અને સંગીત શ્રી ગોપાલભાઈનું હતું. શ્રી અગિત શાહ કિશુલાલ મહેતા, ક. કોશ્યા શાહ વગેરે આ નાટકમાં કામ કરતા હતા.

સાભાર સ્વીકાર

શ્રી ચીમતલાલ મગનલાલ ભોજક તરફથી ચેનન નાટક સમાજના મળી શકતા નાટકોની ઓપેરાઓ.

શ્રી જમનાદાસ ખીમજી મુશાળી (કાંદીવત્રી) તરફથી ધી ગ્યાર નાટક મંડળીના મળી શકતા નાટકોની ઓપેરાઓ.

શ્રી અમત બની (રાજકોટ) તરફથી જુદા જુદા ચાર નાટકોની ઓપેરાઓ.

-: દીપાવલી અંક :-

ચિંતપટ	Bhavans Journal
નવચેતન	એ ઘડી મોજ
રમકડું	ધારા બાહુ
અખંડ આનંદ	ધરશાળા
બીજ	કુમાર

-:આ ભા ૨:-

આ માસિકના ઓક્ટોબર અંકના બીજ કવરેલ ઉપર શેક્ષિપર ફિએટિકલ કંપની એક મોબેની છબી છપાઈ છે એ મૂળ છબી શ્રી જમસેદજી ખાન તરફથી ડો. ડી. જી. વ્યાસ મારફત અમને મળી છે જે મારે તેઓ બંનેના અમે આભારી છીએ.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ: ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ

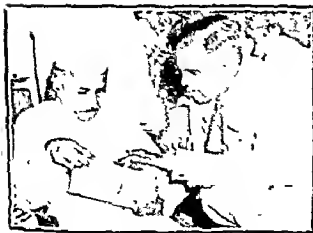
મુ. શ્રી દિનકરશય દેસાઈને હાર્તોરા
અર્પણ કરતા મંડળના પ્રમુખ
સર હરસિદ્ધલાલ દિવેડિયા

“સામે પાદ” નાટકમાં રાખ રઢુગણની
ભૂમિકામાં પ્રા. મધુકર સંજેરિયા

માનનીય શ્રી શાન્તિલાલ શાસ્ત્રી
મંડળની પ્રવૃત્તિ વિશે ખલિતી
આપતા શ્રી પ્રવીણચન્દ ગાંધી

પ્રીયુ ?" અને "રંગભીષે, રાજ્ય" વ્યાધિન્દ કાલેજમાં બજવામાં હતો. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના ચોથા નાટયોત્સવમાં તા. ૧૭મીએ ભારતીય વિદ્યાભવનનાં શ્રી અનંત આચાર્યનું લખેલું નાટક "અદા કળી" ભજવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી ફિરોઝ આંદિયાએ સંભાળ્યું હતું.

મુખ્ય રાજ્ય તરફથી યોજનાર નાટ્યસ્પર્ધા માટે "વૈભવ્ય" ના તાલિમ પ્રયોગો ચાલે છે.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર:- રાજિવાર તા. ૨૪મીએ કલા કેન્દ્રના આશ્રય હેઠળ સેક્રેટરીયાના તરફથી વિલિયમ સેક્રેટરિયરના અતિ પ્રખ્યાત નાટક "એથેલો"ની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થા તરફથી "મોટા દિવના મોટા પાયા" રવિવાર તા. ૨૫મીએ ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

રંગભૂમિ:- ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના ચોથા નાટયોત્સવમાં રવિવાર તા. ૧૮મી નવેમ્બરે શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા કૃત "દસ મિનિટ" નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી પ્રતાપ ઝોઝાએ સંભાળ્યું હતું. એમના સહાયક તરીકે શ્રી. મુમ્ત વ્યાસ હતા. શ્રી પ્રતાપ ઝોઝા, શ્રી મહેશ, શ્રી ઇલા દેસાઈ વગેરે આ નાટકમાં કામ કરતાં હતાં. મુખ્ય સરકાર ગોળત નાટ્ય મહોત્સવમાં આ સંસ્થા "અસ્તામેલી" નાટક રજૂ કરશે.

સંસ્થા તરફથી યોજાયેલી "મારાં નાટકો" કમ-મામાનુ પ્રથમ વ્યાખ્યાન ગણીત નવકથાકાર અને નાટ્યસેષક શ્રી. ગુણવત્તાય આચાર્યે તા. ૩૦-૧૧-૫૫ની રાતે ૮-૩૦ વાગે દેવધર હોલમાં આપ્યું હતું.

સૂરત:-

કલાનિકેતન સંસ્થા તરફથી શ્રી. પ્રાગજી ડેસાઈકૃત નવું નાટક "હોર કોર" તા. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬મી નવેમ્બરે રજૂ થયું હતું અને હવે મુખ્ય સરકાર ગોળત નાટ્યમહોત્સવની પ્રાદેશિક હરીકાલમાં રજૂ થશે.

રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર સંસ્થાએ શ્રી બલદેવ મોલીઆકૃત નાટક નવેમ્બરની આખરમાં રજૂ કર્યું હતું.

કલાસેન સંસ્થા મુખ્ય સરકાર ગોળત નાટ્યમહોત્સવની પ્રાદેશિક હરીકાલમાં શ્રી. વલુભાઈ ટોંકતે નવું મૌલિક નાટક "વૈભવો અગાર" રજૂ કરશે.

મુધરિ

નવેમ્બર અંકની પ્રથમ તોંધમાં સરતની નાટ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં કલાસેન તરફથી શ્રી વલુભાઈ ટોંકે સિખિત નાટક "વૈભવના અગાર" રૂપાંતર છે એમ લખવામાં આવ્યું છે પણ એ નાટક લેખકની મૌલિક કૃતિ છે.

રાજકોટ:-

સોમનાથ મુકામે ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્ર તરફથી "રામ રાખરી" નવેમ્બર મહિનાની તારીખ ૧૬, ૨૧ અને ૨૨મીએ રજૂ થયું હતું.

વડોદરા:-

કાલેજ ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝીક ડાન્સ એન્ડ ગ્રામેટિક્સ તરફથી મયા ઓગસ્ટ માસનાં તા. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯મીએ ગણુ દિવસ, સૌરાષ્ટ્રના હરિયાણા પ્રદેશ સોરઠમાં આયોજિત કેશિકે ગામે, શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતા કૃત "આલુકરે" અને "હોહોલીકા" નાટક ભજવવામાં આવ્યાં હતાં.

કલકત્તા:-

શ્રી શોક ઉત્તેજક મંડળ:-આ સંસ્થા તરફથી શ્રી કલકત્તા ગુજરાતી નવરાત્ર ઉત્સવમાં શનિવાર તા. ૧-૧૦-૫૫ની રાતે ૮ વાગે કૃષિ શ્રી ગોવિન્દલાલ વ્યાસ કૃત હેલુકદી સામાજિક સંગમ નાટિકા "સેનિક" ગુનાઈડ કોમિશિયન એકના મેદાનમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકના દિગ્દર્શક શ્રી કિશ્વલાલ મહેતા હતા અને સંગીત શ્રી ગોપાનુભાનુ હતું. શ્રી અમિત શાહ, કિશ્વલાલ મહેતા, કુ. કોશલ્યા શાહ વગેરે આ નાટકમાં કામ કરતા હતા.

સાભાર સ્વીકાર

શ્રી ચીમનલાલ મગનલાલ ભોજક તરફથી ચેતન નાટક સમાજના મળી શક્તા નાટકોની ઓપેરાઓ.

શ્રી જમનાદાસ ખીમજી મુધાણી (કાંતીવલી) તરફથી શ્રી નેપત નાટક મંડળીના મળી શક્તા નાટકોની ઓપેરાઓ.

શ્રી અમત ભની (રાજકોટ) તરફથી ગુલુ ગુલુ ચાર નાટકોની ઓપેરાઓ.

:- દીપોત્સવી અંક :-

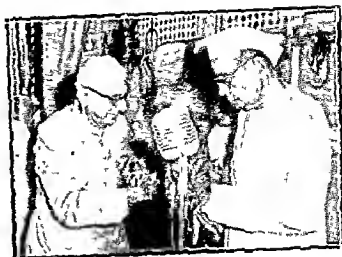
ચિત્રપ્રકર	Kharvams Journal
નવચેતન	બે ઘડી મોજ
રમકડું	ધારા બાપુ
અખંડ આનંદ	ધરશાળા
ખીજ	હંસાર

:-આ ભા ૨:-

આ માસિકના ઓક્ટોબર અંકના ખીજ કવચેન ઉપર સેક્રેટરિયર ટ્રિબ્યુટિકલ કંપની આદ્ય યોજાની છબી છપાઈ છે એ મૂળ છબી શ્રી જમસેદજી ખાન તરફથી ચે. ડી. જી. વ્યાસ મારફત અમને મળી છે જે મારે તેઓ બંનેના અમે આબારી છીએ.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ: ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ

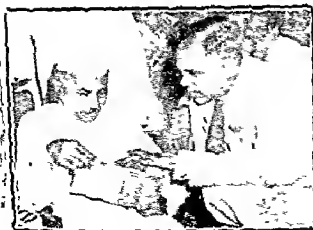
મુ. શ્રી દિનકરશય દેસાઈને હારતોરા
અર્પણ કરતા મંડળના પ્રમુખ
સર હરસિદ્ધલાલ દિવેદિયા

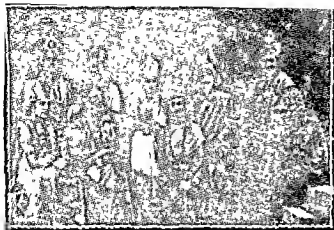

“સામે પાર” નાટકમાં રાજા રઢુગણની
ભૂમિકામાં પ્રા. મહુકર સંદેશ્યા

માનનીય શ્રી શાન્તિસાહ શાહને
મંડળની પ્રવૃત્તિ વિષે ખાહિની
આપતા શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી

સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક એકેડેમીનું

નાટકનું કલાકાર વૃન્દ

અ

ત

હ

તા

સ

ર

સ્ત્રી

તી

સરસ્વતી અને ભગીરથ તરીકે
શ્રી કાલિદાસજીને ને શ્રી અમૃત જાની

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING COMPANY

૧૨ ઓફીસો અને ૧૪ સેફ ડીપોઝીટ વોલ્ડ

અમારી

નવી સ્પેશલ સેવિંગ્સ યોજના રૂ. ૨૬ લેખે વ્યાજ આપે છે.

રૂ. ૫૦૦ની પુરતંથી માત્ર ખોલાય છે

અને રૂ. ૫૦૦૦ સુધી વ્યાજ મળે છે.

ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સર્ટીફિકેટો

લેટ મારે ઉત્તમ-કરકસરને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના બેંકની જલ્દત યોજનાઓ અતિથ્ય

મદિ અચાવવા તમને મદદ કરશે

પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૧ (અગ્રી સાધનો)

તાર : 'FILTER' મુખ્ય

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુખ્ય-૧.

ભારતમાં મેંદાની, મિલોનાં સંચાલકોમાં અધ્યક્ષ

મેંદો, આટો, રવો, સોલ, બેસન અને શુકુનાં

ઉપાદક અને નિકાસ કરનારા

—; મેનેજિંગ એજન્ટસ :—

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

—; મિલો :—

મુખ્ય

“એ” મિલ ચીખલવાડી, તારદેવ

“બી” અને “સી” ઉમરવાડી, મઝગાંવ

બોપાલ

સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા ફ્લોર મિલ્સ

ઓમેદવાદગંજ રોડ.

ગુજરાતી નાટ્ય

પુસ્તક : ૪

જાન્યુઆરી : ૧૯૫૭

અંક : ૬

ગ્રાહકોને :

આ અંકમાં

☆ “ગુજરાતી નાટ્ય” દર મહિનાની ૧ લી તારીખે પ્રગટ થાય છે. તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬૭ છે. પરદેશનું રૂ. ૮૭ છે.

☆ પૂરતી મોકલાણ પછી ગ્રાહકોને અંક રવાના કરવામાં આવે છે, જતા કોષ્ટકે અંક દર માસની ૧૦ મી તારીખ સુધીમાં ન મળે તો વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કરી અમને જણાવવું, જેથી જરૂર કરી શકાય.

☆ સરનામું બદલવાની ખબર પંદર દિવસ પહેલાં પૂરતી વિગતો સાથે આપવી. એએક માસ માટે સરનામું બદલવું હોય તો પોસ્ટ માસ્તર સાથે વ્યવસ્થા કરી લેવી જરૂરી છે.

☆ આઠ આનાની ટપાલ ટિકિટો મોકલવાથી નમૂનાનો અંક મોકલવામાં આવે છે.

☆ લવાજમ મળીઓડરથી મોકલવું ઇષ્ટ છે. વી. પી. થી મોકલાતા અંકો મોડા મળે છે ને પરદેશમાં વી. પી. થવું નથી.

☆ માસિકના ગ્રાહક કોષ્ટકથી મહિનાથી થઇ શકાય છે.

☆ “ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ”ના સભ્યોને “ગુજરાતી નાટ્ય” માસિક વિનામૂલ્યે આપવામાં આવે છે.

બહુર ખખરના દર.

એક અંક :

આખું પાનું રૂ. ૧૦૦ અરધું પાનું રૂ. ૫૦
વાર્ષિક : રૂ. ૧૦૦૦ " " રૂ. ૫૦૦

મુખપટ્ટોના દર માટે પત્રવ્યવહાર કરતો

એ કોષ્ટક આકર્ષક મુદ્રણ

જોડાક ૬૦ થી ૮૦ સ્કીન

મહિનાની ૨૦મી તારીખ પહેલાં વિગતો મોકલી દેવી.

લેખકો પડદે	શ્રી પ્રાગજી જી. રાસા	૩
નાટ્યકલાની વિકાસ યોજના	...	૪
નાટ્યમાયાર્ય ભરતમુનિ	પં. શ્રી આમ્ભારનાથજી કાકર	૫
રંગભૂમિના ધર્મવેદ	ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ	૬
વાસનાના અગાર	શ્રી કમ્બેશ ઠાકર	૧૨
અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી અવલોકન		૧૬
મણિપુરી નર્તન	શ્રી નયના ઝવેરી	૧૬
રંગભૂમિના રાસ મરખા		૨૨
સ્વ. કવિ શ્રી જામન	શ્રી નરૈત્તમદાસ સંપત	૨૫
સંક્યાળી રાત	શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨૬
અચાર્ય મોહન	શ્રી અમૃત દેશમુખ	૩૬
કલિદાસની દષ્ટિએ	શ્રી જયતિલાલ ર. ત્રિવેદી	૪૪
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ પ્રવૃત્તિ		૪૬
પ્રાસંગિક નોંધ		૪૭

☆

આ અંકના લેખ “રંગભૂમિના રાસમરખા”માં વપરાયેલા લાઇનપ્રોફાઇલના ઉપયોગ કરવા દેવા માટે અમે ચિત્રકાર શ્રી પ્રમુખ તપાસા આભારી છીએ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક પ્રાગજી જી. રાસાએ સ્ટેશન પીપલ્સ ૬ છાપી દેવરજી નાનજી બિલીમ, ૨૪, એલિફન્ટા સર્કલ, કોમ, સુભાષ-૧થી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ચંચલચાપક સમિતિ
શ્રી ન્યયવિલાસ દિવેશી
પ્રા. એકાદશ ધીવાળા
શ્રી દામુ ઝવેરી
શ્રી લાલુ રાઉલ
શ્રી બરનેર પાવરી

ગુજરાતી નાટ્ય

:તત્રી:

માગલ જ. ડેસા

સલહકાર સમિતિ
શ્રી હરસિદ્ધિભાઈ દિવેશિયા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી નયોનીન્દ દવે
પ્રા. મધુકર રાદિયા

પુસ્તક: ચોથું

ગ્રાન્થઆરી: ૧૯૫૭

અંક: ૧૬૧

ભિષ્ટ પડે

સાંસ્કૃતિક પર્યટનો

આ પર્યટન મુળ્ય સરકારે રંજનમિના વિભાગથી જે લાભ સોળ હજાર રૂપિયા ખર્ચવાની યોજના નહેર કરી છે. અન્ય દેશોની માફક બારેન સરકાર પણ કલાની સર્વોચ્ચ સમુચિત ધાય એ માટે બનતું કી રહી છે બારતની વિપુલ અને સીમારૂની સંસ્કૃતિ, ભારતીય જનતાના લોકજીવન સાથે ઝલે અને પચલે, શુદ્ધજીવનના ધારમાં કે રાષ્ટ્રના જીવનમાં વૈષ્ણિક તેમ જ સમૃદ્ધ રીતે ગુણાયેલી છે. એની સંસ્કૃતિ કે જે મનુષ્યને ઇકલોડિંગ સંસારમાં, સમાજમાં કે રાષ્ટ્રમાં કોઈ આદર્શ માનવી તરીકે જીવાડે, જ્યાંડે અને સત્ય, શિવ, સુકૃમને પથે લઈ લય. અને એવાં માનવી આજુબા પ્રતિનિધિ બની પરશૂરૂનો પ્રવાસ એની પરદેશીઓને ભારતીય સહિત્ય, સંજીવન, કલાનું દર્શન કરાવે છે. સામે પક્ષે પરદેશના જીવ ભારતના પ્રવાસે આવે છે અને ત્યારે એમની વિશિષ્ટતાઓ, કલાની સાધના, વિવિધ અંગે પર મેગલેટ પ્રચર પ્રત્યક્ષ અને પરીક્ષ રીતે આજુબને લખવા મળે છે; ન્યારે ભારતના જુથોને પરદેશમાં કેવા આવકાર મળે છે, કેવા પ્રત્યાધાતો સમર્થ છે અથવા એ પ્રતિનિધિઓના યોગના મંતવ્યો શું છે, એમણે શું મેળવ્યું છે અથવા વિકાસ માટે શી રાક્યતાઓ છે એની વિષયો આજુબને લખવા મળતી નથી એટલે આ પર્યટનો માત્ર વ્યક્તિ પુરતા મર્યાદિત બની નય છે. આ જુથો ન્યારે ભારતમાં પુનરાગમન કરે ત્યારે તેમણે કોઈ પત્રકાર પવિત્ર યોગાવી એમના અનુભવો, અને સાવિ વિકાસ માટે કયા પગલાં લેવાં નહીં છે એનું બયાન કરતું આવરંથક છે.

તૃતીય નાટ્યમહોત્સવ

મુળ્ય સરકાર યોજિત તૃતીય નાટ્ય મહોત્સવમાં ગુજરાતી વિભાગમાં અદાર પ્રવેશપત્રો આપ્યા હતાં પણ એમાંથી દસ મરેથાઓએ યોગના નાટકો આપવાનું રટ ક્યું. કેળ કારણસર એકાદ જે સરકારી ખસી નય એ વારતનિક છે પણ દસ દસ સંસ્કારો યોગના નાટકો ન આપી શકે એ હકિકત પાછળ સળગ કારણે હોવાં ભેજાયે. એની તપાસ થવી ઘટે અને આવક મહોત્સવે દ્વારા તે નાટ્યપ્રવૃતિ વિશેષ વેચવાન વને છે તે એ વેચમાં અંતરાયરૂપ નીવડતા કારણોને નિવારવાં એજી. પ્રાદેશિક હરીફાઈઓની વારીખમાં વારંવાર ફેરફારે થતાં તાલિમપ્રયોગોને રેગ (Tempo) હડા પડે છે અને કલાકારોના ઉત્સાહ પણ એટલી નય છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓએ સામે આવતી પરીક્ષાઓને કારણે કાગ લેવાનું માર્ગિ વાળું હોય તે એ સમસ્યા છે. કલાને ખાતર અભ્યાસને કોગ તે ન જ અપાય નથી રંજનમિના વિભાગ અથે આ ઉત્સવે યોગ્ય છે અને વર્ દરમિયાન અમુક જ મહિનાઓમાં એમની નાટ્ય પ્રવૃતિ વિશેષ બની રહે છે તે સરકારને એજી. વિનવિ નરર કરતી રહી કે નાટ્યરપદ્યાં માટે અપેક્ષા-ઓછાખરના મરિદઓ સૌને રૂગચાકચા રહેશે. તે જ એ સ્પર્ધાકરૂ રૂપ ધારણ કરશે.

પ્રા. મધુકર રાદિયા

નાટ્યકળાના પ્રોત્સાહન માટે મુંબઈ સરકારની યોજના

મુંબઈ સરકારે ૧૯૫૬-૫૭ દરમિયાન નાટ્યકળાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રૂ. ૨.૧૬ લાખની રકમ અલગ ગણી છે. સહાયની આ યોજનામાં અગાઉના મુંબઈ રાજ્યના ફક્ત મરાઠી તથા ગુજરાતી જિલ્લાઓને આવરી લેવાની ધારણા છે. નાટ્યકળાને ઉત્તેજન આપવા માટે જે નિવેશ યોજનાઓ પાછળ આ રકમ ખર્ચશે તેમાં ત્રીજે ક્રમેલી યોજનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

લેખિત નાટકો-રૂ. ૧૩,૨૫૦; અવેતન કળાકારો માટે નાટ્યમહોત્સવ રૂ. ૬૮,૨૦૦; શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે નાટ્યમહોત્સવ, રૂ. ૨૫,૦૦૦; નાટ્યગૃહોનું બાંધકામ-રૂ. ૬૪,૭૨૫; વિષમ સંજોગમાં રહેતા અભિનેતાઓ, નાટ્યકારો વગેરેને સહાય-રૂ. ૧૦,૦૦૦ તમાશા વગેરે માટે પારિતોષિકો રૂ. ૧૨,૦૦૦; નાટકો યોજવા માટે શાળાના શિક્ષકોને તાલીમ રૂ. ૮,૦૦૦; સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યપ્રણાલિઓને પ્રાન્ટ રૂ. ૧૦,૦૦૦; અને પ્રથમ વિશ્વ નાટ્યપરિષદને પ્રાન્ટ આપાદે રૂ. ૫,૦૦૦.

મરાઠી અને ગુજરાતી એમ દરેક ભાષામાં લખેલાં ઉત્તમ નાટકો માટે રૂ. ૨,૫૦૦; રૂ. ૧,૦૦૦ અને રૂ. ૫,૦૦૦ના ત્રણ પારિતોષિકો અપાશે. આ પારિતોષિકો સામાન્ય રીતે રાજ્યમાં વસતિ વ્યવસ્થિતોને એપ્રિલ તા. ૧, ૧૯૫૫થી માર્ચ તા. ૩૧, ૧૯૫૬ના ગણા દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો માટે અપાશે. રૂ. ૧,૦૦૦, ૫૦૦ અને ૨૫૦નાં પારિતોષિકો મરાઠી, ગુજરાતી અને હિંદી એમ દરેક ભાષામાં ઉત્તમ બાળનાટકો માટે આપવામાં આવશે. નાટકોની પસંદગીનું કાર્ય ખ્યાતનામ વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોની અને કીનાની સમિતિને સોંપવામાં આવશે.

અવેતન કળાકારો

મરાઠી અને ગુજરાતી દરેક ભાષામાં યોજાતી નાટ્ય દરીશક્ષકોનાં શ્રેષ્ઠ નાટકોને રૂ. ૨,૫૦૦-રૂ. ૧,૦૦૦ અને રૂ. ૫૦૦ના પારિતોષિકો આપવામાં આવશે, રૂ. ૧૦૧નાં છ મનાગો અને છ રજતચંદ્રકોનાં છ મનાગો મરાઠી અને ગુજરાતી નાટકોમાં વ્યક્તિગત શ્રેષ્ઠ અભિનય માટે ૩ પુરસ્કારો પાડેને અને ૩ સ્ત્રી પાત્રોને આપવામાં આવશે. એવી જ રીતે રૂ. ૧૫૦નાં બે પારિતોષિક મરાઠી અને ગુજરાતીમાં ભજવાયેલાં શ્રેષ્ઠ નાટકોના લેખકોને આપવામાં આવશે. અને રૂ. ૫૦૦, રૂ. ૨૫૦ અને ૧૫૦નાં પારિતોષિકો મરાઠી તેમ જ ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ નાટકોના દિગ્દર્શકોને આપવામાં આવશે, વધુમાં રૂ. ૨૫૦-૧૫૦

અને રૂ. ૧૦૦નાં ત્રણ પારિતોષિકો બંધીતા સરસ નાટકોમાંના ઉત્તમ પ્રવેશોને ભજવવાની દરીશક્ષકોમાં એ નીવડનારને આપવામાં આવશે. ધંધાદારી નાટ્યમંડળોને ધારા મરાઠી, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં પંચ એ નાટક રજૂ કરવાની વિચારણા છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નાટ્યકલાને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી આંતરશાળાઓ અને આંતરકોલેજ નાટ્ય સ્પર્ધાઓ કોલેજો, માધ્યમિક શાળાઓ અને પ્રાથમિક શાળાઓ માં અગ્રગ અગ્રગ યોજવામાં આવશે. કોલેજો માટેની સ્પર્ધા યુનિવર્સિટીના ધોરણ પર યોજવામાં આવશે અને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓ માટે જિલ્લાવાળા અથવા તો જરૂર પડે તો ગયા વર્ષના ધોરણે બાળ લેનાર સંસ્થાઓની સંખ્યા અનુસાર જિલ્લાઓના જૂથો માટે યોજાશે. આ માટે ફરતા શિક્ષક રચવામાં આવશે છે. (સાર યુનિવર્સિટીઓ માટે ૪, માધ્યમિક શાળાઓ માટે ૨૬ અને પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ૨૬) વળી યુનિવર્સિટીઓ અને શાળાઓની સ્પર્ધામાં વ્યક્તિગત શ્રેષ્ઠ અભિનય માટે આંદોના અને કાંસાના ચંદ્રકો એનાયત કરવા માટે ખર્ચ કરવામાં આવનાર છે.

મુંબઈ સરકારે ખુલ્લા નાટ્ય ગૃહ-રંગમંચનને રાજ્ય સ્વીકૃત, પ્રકાર યોજના વગેરેથી સંજ્ઞા કરવા માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦ નક્કી કરવામાં આપ્યા છે અને રૂ. ૩૫,૭૨૫ સાંગલીની સુધરાઈને આનંદની બારીની રકમ આપવા માં નક્કી કરાયા છે.

કલાકારોને સહાય

ગયા વર્ષની જેમ અભિનેતાઓ, નાટ્યકારો, બીજા સાહિત્યકારો અને સંગીતકારો, જેઓએ પેત્રપેતાના ક્ષેત્રમાં આગલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હોય, પંચ જેઓ આર્થિક તંગી ભોગવતા હોય તેમને ગયા વર્ષ મુજબ નાણાકીય સહાય આપવાનું ઠરાવ્યું છે. આ માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ભેગવાઈ કરવામાં આવી છે.

તમાશા, વાગ જેવી રંગમંચ સાથે સંબંધ ધરાવતી લોકકળાઓને ઉત્તેજન આપવાની દૃષ્ટિથી તમાશાસ્પર્ધાઓ યોજવામાં આવશે. ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં આંતરજિલ્લા તમાશાસ્પર્ધાઓ માટે રૂ. ૧,૧૦૦, રૂ. ૬૦૦, અને રૂ. ૪૦૦નાં પારિતોષિકો આપવામાં આવશે.

[અનુસંધાન ૪૩ મા પાને]

નાટયાચાર્ય ભરતમુનિ

—: લેખક: —

પદ્મશ્રી સંગીતમાર્તંડ

પંડિતશ્રી એમ્.કે.નાયક ડાકુર

પં. શ્રી એમ્.કે.નાયક ડાકુર

નામ પરથી 'ભારતવર્ષ'
એ નામ પડ્યું. 'મનુસ્મૃતિ'
કહેવતે, 'મત્સ્યપુરાણના
એ વચનાનુસાર મનુનેજ
ભરત કહ્યા છે.

હિંદુસ્તાનમાં બહા-
રથી જે સર્વપ્રથમ સૂર્ય-
વંશી ક્ષત્રિયો આગ્યા,

ત્રગ્વેદ પ્રમાણે એ સહુ ભરત કહેવાતા. ત્રગ્વેદના
૩ જા અને ૭ મા મંડળમાં ત્રિત્વ અને સુદાસનો
વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે. ત્રગ્વેદના ૭મા મંડળમાં
વસિષ્ઠમહર્ષિનાં સૂકતો આવે છે. એમાંના ઉલ્લેખ પરથી
એવું લાગે છે, કે મહર્ષિ વસિષ્ઠ ભરતોના પુરોહિત હતા.
અને ત્રિત્વ એ જ ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા. ભરતોના
સુદાસ નામના રાગને સુદર્માં વસિષ્ઠે મદદ કરી હતી,
એવું વર્ણન પણ વાંચવા મળે છે. એ સૂર્યવંશી ભરતોની
સાથે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનો પણ વસિષ્ઠ જેટલો જ પ્રભાવ
સંબંધ હતો. ત્રગ્વેદોક્ત મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનાં સૂકતોમાં
પણ ભરતોના સંબંધમાં વિપુલ ઉલ્લેખ સાંપડે છે. એક

યાવ છે. અક્ષયને
ભરતો અને મહાભારત
યુદ્ધના ભરતો, એ બિન્ન
હતા, એવું માનવાને ધણું
કારણ છે.

આજણુ ગ્રંથોમાં
સામાન્ય રીતે 'ભરત'
શબ્દનો અર્થ 'ક્ષત્રિય

વીર' અથવા 'ત્રિવિજ આજણુ' થતો.

પ્રાગ્વૈતિકાસિક-સાહિત્યમાં 'ભરત' નામ જ;
આજણ પડ્યું નજરે પડે છે; અને આપણા સંપ્રદાય દેશને
એમના જ પરાક્રમે લીધે, 'ભરતખંડ' અથવા 'ભારત-
વર્ષ'નું નામ મળ્યું છે. પરંતુ આ બધા ભરતોમાં
આપણા આગળ ઉત્તર-નાયક નાટ્યાચાર્ય મહર્ષિ ભરત
ક્યાં? પ્રાચીનકાળ તપાસતાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોમાં જ
વેદ નથી જણાતો. આજણુ કમે' ક્ષત્રિય ગણાતો અને
ક્ષત્રિય કમે' બ્રાહ્મણ ગણાતો તેથી જ કદાચ આજણુ
ગ્રંથોમાં, ત્રિવિજ આજણુ અને વીર ક્ષત્રિય, ઉપજ
'ભરત'ને નામે ઓળખાતા. આપણા ભરતકુળને આજણુ

નાટ્ય એ ત્રણે લોકોનું ભાવાનુકીર્તન છે. આ નાટ્યમાં કવચિત ધર્મ,
કવચિત ક્રીડા, કવચિત અર્થ, કવચિત શ્રમ, કવચિત હાસ્ય,
કવચિત યુદ્ધ, કવચિત કામ તથા ઉદ્વિગ્ન આત્માઓ માટે વૃત્તિ હશે

ક્રૂતમાં એવું પણ વર્ણન આપ્યું છે, કે ચતુર અને
વપારાના સંગમ પર રેક્ષના પાણીને લીધે ભરતોને
રોકાઈ જવું પડ્યું હતું; ત્યારે વિશ્વામિત્રે ભરતો માટે
નદીઓની પ્રાર્થના કરી, અને એ પ્રાર્થનાને બળે
પાણી ગીતર્થી અને ભરતો સામે પાર જઈ શક્યા.
ત્રીજા સૂકતમાં 'સુદાસરાજને વિશ્વામિત્રે સહાય કરી',
એવો ઉલ્લેખ છે. 'વિશ્વામિત્રસ્થ રથતિ શ્વેદે માસ્તં જગમ્'.
આ ત્રમ્યા પણ ત્રિચારવા જેવી છે. વિશ્વામિત્ર પ્રમાણે જ
ભરતોની સાથે અથવા 'ભરત' નામના સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો
સાથે ભરતકુળનો પણ સંબંધ હતો. ૭મા મંડળમાં ભર-
તકુળનાં સૂકતો આવેલા છે. એમાં ભરતોનું, ભરત લોકોનું,
ભરતોના અશિનું અને દિવોદાસ જે સુદાસના પિતા હતા,
તેમનું વર્ણન આવેલું છે.

હિંદુસ્તાનના લોકો 'ભારતજન' કહેવાતા. તેનું
મૂળ આ ભરતો જ હતા, એ ત્રગ્વેદનાં સૂકતોથી સાબિત

હતા? ક્ષત્રિય હતા? કોણ જાણે, શું હતા! પરંતુ જો
લાગે છે, આજણુ હશે. નાટ્યવેદના ઉત્પાદક, સર્ગક અને
પ્રચારક આજણુ જ હશે ને!

જેના નામથી વાક્યમનાં ઘણાં પાનાં ભરાયેલાં છે.
જેની કથા વેદ ને પુરાણમાં વર્ણાયેલી છે, ઇંદ્રની એ
પ્રસિદ્ધ અપ્સરા ઉર્વશીને, નૃત્યાભિનયમાં ભૂલ કરવાથી,
મહર્ષિ ભરતે આપ દીધી હતી એવો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણમાં
મળે છે. આટલા પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે કે
મહર્ષિ ભરત પણ વૈદિક કાળના કોઈ ધર્મર્ષિ હશે
ત્રગ્વેદમાં ઉર્વશીનું નામ કયો ઉકાણે આવેલું છે;
કેટલેક સ્થળે તો તે વ્યક્તિવાચક પણ છે. તે
પુરુષના સાથેના તેનો સંબંધ તથા વિગ્રહે, એ
વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ગાથાઓથી હિંદુધર્મ
નથી. જે ઉર્વશીનો કાળ શોધાય, તો એને કદાચ
શોભે એવા અને ઉર્વશી જેવી નૃત્યાભિનયની

કોષિ શાપ દેનારા મહર્ષિ ભરતને કાળ શોધવામાં અડચણ ન આવે.

અર્ચાવીન દહિ સામાન્ય રીતે મહર્ષિ ભરતને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૨૦૦ સુધીનાં ગાળામાં કયાંક યજ્ઞ ગયા હોવાનું ધારે છે. કાથ (Keith), હેગ (Haigh), લ્યુડર્સ (Luders) વગેરે પાશ્ચાત્ય મંથ-કારીએ પોતપોતાની દહિએ આપણા એ જાના પ્રયોગો અભ્યાસ કરી પોતાનાં મંથનથી રજૂ થયાં છે. એમની દહિથી જોનારા દિંદીએ એમની માન્યતામાં તણુયા છે. અર્ચાવીન અને પ્રાચીન બંને દહિએ અને મંથનથી સાંજો-પાંગ અભ્યાસ કરીને એના મંથનથી જે નિષ્કર્ષ નીકળે એ જ સત્ય, એવું હું નમ્રપણે માનું છું, અન્ય સંસ્કૃતિમાં મન્મેશા, ઉગ્રેશા, અન્ય જાવાજાવીઓ, સસ્તુતો દીર્ઘ અભ્યાસ કરતાં શબ્દોના અભ્યાસાથ, પ્રયોગાથ, શ્યાનપરત્વે સયોગાથ અને એવી રીતે વાત્સાથ, ધન્યાથ, શ્લેષાથ વગેરે સદૃશ અથ સમજવાને, સંપૂર્ણ પૂરે.

યજ્ઞિતમાન નથી બની શકતા. અને તેથી જ કંઠાય કાથ જેવા અઘવા-સીને પણ તૈત્તરીય બ્રહ્મણમાં ઉલ્લેખાયેલા 'સેદુપ' જેવા નટ માટેના સર્વ સામાન્ય શબ્દ 'નટ' તરીકે ન સમજતાં 'સેદુપ' એટલે 'નટ' એવો અર્થ ક્યો છે. તેવી જ રીતે 'નટ્યસુક્તમ' એ શબ્દોના વાર્તાવક અર્થને સમ-જતાં કાથ 'નટવર્ગની ભૂખ' એવો અર્થ કરે છે. કાથ કહે છે. 'We find that the word *नट* is used in the *Natyashastra* as the *Natyashastra* is as Proverbial as the dancing of the Peacock.'

પાણિનિના 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને' એ સૂત્ર, ૫૨ વત્સ્ય ચ વર્તમાને નર્પસકે માવ ઉપસંહવાનમ્। એ વાનિક લખતાં, ૫૧ નર્પસિકે વત્સ્ય ચ વર્તમાને નર્પસકે માવ ઉપસંહવાને કર્મ્યમ્। છાત્સ્ય હસિતં, મનુરત્સ્ય નૃત્તમ નટસ્ય મુક, કોવિલ્લય વ્યાદ્ધતમિતિ॥ આ પ્રમાણે લખ્યું છે. તાપથ એ છે કે શ્રુતકાળવાચક ધાતુઆધિન વિશેષણના વર્તમાનકાળ વાચક અર્થ પ્રમાણે જો નર્પસકર્મિણી ભાવવાચક નામ જેવો ઉપયોગ થયો હોય, તો તેવે વખતે વડી વિખડિતો ઉપયોગ કરવો અને એ ભાવવાચક નામના ઉદાહરણ તરીકે

છાત્સ્ય હસિતમ્ 'નટસ્ય મુક્તમ' મનુરત્સ્ય નૃત્તમ્ હવાદી પ્રકારે ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે 'અને એ રીતે 'વિદ્યાથી' એવું હસતું 'નટોના ઉપયોગ' 'મોરનો નાચ' એ જ અર્થો અહીં અભિપ્રેત છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમ-જશે એટલે 'નટસ્ય મુક્તમ' નો અર્થ 'નટનો ઉપયોગ, નહિ કે 'નટની ભૂખ' અર્થના આવાજ અનર્થો થાય અને એ અનર્થો ઉપભવાય આવું આપણાં ઘણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો માટે થતું આવ્યું છે. કાવદાથી એ રોષી શકાતું નથી એ કુખ છે, અને આવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના દિદી અનુયાયીઓ આપણા જ્ઞાન, શાસ્ત્ર અને કલિદાસ વિશે કેટલું અસત્ય-તિમિર ફેલાવે છે, કે જેથી સત્યને શોધ વાર્તા, મહાપરિશ્રમ પડે છે.

ઉપસંધ વહેકે વાક્યવર્ગમાં, 'સેદુપ', 'વિશ્વરૂપ' 'વર્તમાન', વગેરે શબ્દો પ્રાચીન નાટ્યસંસ્થાને ધ્વનિત કરે છે.

ભરતમુનિનું નાટ્ય શાસ્ત્ર
એટલે ત્રેલોક્યનો સાર.....
.....પોતાના અંતરને જોઇ
શકે એવું ઉજ્જવળ દૃષ્ટ
આજે પણ અખંડ અને
અભંગ રૂપે એ પાતની
પ્રતીત કરાવે છે

અ પછે ત્યાં ઘણીવાર આપણા પુરાહિતો અને શુકલો યજ્ઞરેદના રુદ્રાધ્યાયનો અનુવાક બોલી ગય છે, ત્યારે આપણને ખ્યાલ સર-ખોય નથી આવતો, કે એમાં પણ નાટ્યનાં બીજાં રહેલાં છે. યજ્ઞવેદ આધ્યયનની શાખાના રુદ્રાધ્યાયના ૨૨ માં મંત્રથી આરંભાતા ૩૭૦ અનુવાકમાં આવેલા ૨૫, ૨૬ અને ૨૭માં મંત્રમાં, 'વિરુપેશ્યે વિગ્વ-રુપેશ્યશ્ચ' એનાથી આખી નટ

સંસ્થા-નવાંનવાં ૩૫ ધારણ કરનારી એક પ્રત્નતા ઉલ્લેખ થતો હોય, એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ મંત્રો આ રીતે : નમો ગંગેયો ગાંગતિમ્બશ્વો નમો નમો ધતિમ્બો ધતિમ્બશ્વો નમો નમો યત્સેમ્યો યત્સપતિમ્બશ્વો નમો નમો વિરુપેમ્યો વિશ્વરુપેમ્બશ્વો નમઃ ॥ ૨૫ ॥

નમઃ સેનામ્બઃ સેનાનિમ્બશ્વો નમો નમો રાધિમ્બો અન્ધમ્બશ્વો નમો નમઃ કાતુમ્બ. સંઘહૃદિમ્બશ્વો નમો નમો મહ-કુમ્બો અર્મકેમ્બશ્વો નમઃ ॥ ૨૬ ॥

નમસ્તમ્બો રચકારેમ્બશ્વો નમો નમઃ કુલલેમ્બઃ કર્તા-રેમ્બશ્વો નમો નમો નિશદેમ્બઃ પુનિજેમ્બશ્વો નમો નમઃ અનિમ્બો મૃગયુમ્બશ્વો નમઃ ॥ ૨૭ ॥

મણુતું અને યજ્ઞોના અધિપતિતું ૩૫ ધારણ કરનાર છે ૨૬! આપને નમરકાર, વાતગણ અને વાતમણના

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય

સુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નિવરણ.

પતિ એવા રૂદ્રને પ્રજામ. મેધાવિન અને એના અધિપતિ એવા રૂદ્રને વદન વિશેષરૂપ, વિકૃતરૂપ, વિગતરૂપ તથા વિધના અને કવિપ્રસ્વરૂપ ધારણ કરનાર એવા રૂદ્રને નમસ્કાર!

સેનારૂપ અને સેનાપતિરૂપ એવા રૂદ્રને પ્રજામ. રથનાળા અને રથ વગરના, રથમાં ખેડેલા અને રથના અધિષ્ઠાતા તથા સારથિરૂપ એવા રૂદ્રને નમસ્કાર. ત્રિદાદિ કૃત્કરૂપ અને પ્રાણાદિ વડે અદ્યકરૂપ એવા રૂદ્રને નમસ્કાર.

શિશુ, રથધાર, કુંભાર, લુધાર, બિલ વગેરેનાં રૂપ ધારણ કરનાર હે રૂદ્ર! આપને પ્રજામ; તથા પુદ્ગલસાદિરૂપ રૂદ્રને નમસ્કાર. આનેને નમન કરનાર એવા રૂદ્રને પ્રજામ અને મૃગેની કામના કરનાર એવા શિકારીરૂપ રૂદ્રને નમસ્કાર.

એ અનુવાકમાં આવેલો 'નમો વિરુદ્ધેયો વિશ્વરૂપેયમ્' નમો 'મો'ના વિશ્વરૂપ શબ્દ ને સામાન્ય અર્થમાં એ અનુવાકમાં વપરાયો છે એ બેતાં 'વિશ્વરૂપ' એ શબ્દ 'નટ' ને માટે જ પ્રયુક્ત થયો હોવો જોઈએ એમ નિસંશય લાગે છે. રૂપ અને વિશ્વરૂપ એ બંને શબ્દોને વિચારતાં એને નટ અને નાટ્યની સાથે સંબંધ હોવો જ જોઈએ એમ સદજ કદી શકાય છે. પોતે ને હોય એનાથી જુદું રૂપ લેવું, જુદો વેશ ભજવવો, જુદા સ્વાંગ રચવો, એ અર્થમાં જ વિશ્વરૂપ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે. તેવી જ રીતે 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ'માં પણ અગાઉ બ્રહ્મવેદો શ્રીષ્ઠ શબ્દ કે ને સંપૂર્ણપણે નટવાળી જ છે, એનો ઉદ્દેશ મળે છે. પુરુષમેધની બલિવિધાનની વાદીમાં શ્રીષ્ઠ શબ્દ આવે છે યજુરે દાન્ટર્ગત ને વિશ્વરૂપ નામના લોકો હતા, તે જ પાઠ્યની શ્રીષ્ઠ કહેવાયા હશે. બ્રહ્મરૂપાયાય' પાણિનિના 'ઉદ્દેર્ગોઽવિવક્ષ્યાન્નિક વહ્ન્યચ્ચનટ્યઃ' એ સ્વર્થી નટ વગેરેનો કોઈ ચારણ્ય ગ્રંથ પણ હશે, એવું ન: પ્રત્યક્ષથી દેખાઈ આવે છે. ઉપરાંત 'પારશવશિલાસ્મિયાં મિલુનનમ્વયો:' આ સ્વર્થી પારાશર્ય અને શિક્ષાસિદ્ધિ સંપેક્ષાં મિત્રસુસ્ય અને નટસુસ્ય પણ એ કાળમાં પ્રચારમાં હતાં. તે જ પ્રમાણે 'ક્ષમન્દકુશાશ્વતિનિ:' એ સ્વર્થી કુશાશ્વિન એટલે કુશાશ્વએ લખેલા નટ્યવ્રતો વિવાદી' એવું પ્રતિપાદન થાય. કુશાશ્વિન પ્રમાણે જ પારશરિન અને શિલાસ્મિન એવા શબ્દો પારાશર અને શિક્ષાસિનાં સૂત્રોનાં વિવાદીઓ માટે વપરાતાં એના પરથી એટલું નક્કી થાય છે, કે નટોનો સામાન્ય ગ્રંથ તથા નટ્યજ્ઞ તથા ગ્રંથો પાણિનિ પૂર્વે વિદ્યમાન હતા.

ક્રાધ, આદિ પાશ્ચાત્ય પડિતો નટ શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત અર્થ માનતા નથી; પરંતુ નટ એ સંસ્કૃતના વૃત્તિ પ્રાકૃત રૂપ માને છે. પાણિની નમતિ ઈતિ નટ: એવું રૂપ આપે છે અને એનો અર્થ નટ: શ્રીષ્ઠ: એવો બ્રહ્મરૂપ સંપ્રદાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. શ્રીષ્ઠ: એટલે 'અભિનય કરનારો નટ' એ અર્થ વૈદિકકાળથી ચાલતો આવ્યો છે એ આપણે જોઈએ છે. આ બંન્ના ઉદ્દેશોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ, કે પાશ્ચાત્ય પડિતોના કથન મુજબ 'ભારતીય નાટ્ય' અને 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર' બહુ પ્રાચીન નહિ, છતાં ધિરનાશ્વની ધણી પૂર્વે યજ્ઞ ગયા હોવા બદલ, એ સમજ શકાશે.

હવે એક બીજી દિગ્દિ આપણી પાસે ઉપજ્યા વાદ્ય મયમાં જૂનામાં જૂનાં નાટક ક્યારે લખાયાં, કયા કાળમાં ભજવાયાં, એના લેખકો કોણ એ બે સંશોધાય, તો એના પરથી પણ આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીશું કે એ નાટ્યકાળ પૂર્વે 'ભરતમુનિનું ઉપજ્યા નાટ્યશાસ્ત્ર' સંપાદન થઈ ગયું હોવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન નાટકોમાં તરત ધ્યાન મેલે એવાં 'અભિરૂપાન શકુંતલ', 'માલવિકાગ્નિમિત્ર', 'વિક્રમોર્શસીય' વગેરે કાલિદાસનાં નાટકો, જેમ 'ઉત્તર રામચરિત', 'માલતીમાધવ', 'અન્તરાત્મ' 'પ્રતિતાપ્યાણુક્ય', સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિભાસીગંધરાયણ' તથા 'મૃચ્છકટિક', 'મુદ્રારાક્ષસ' વગેરે જુદા જુદા કવિઓનાં લખેલાં નાટકો અત્યારે ઉપજ્યા છે. તે સિવાય, 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ના ભાષ્યકર્તા અભિનવગુપ્તે પોતાની 'અભિનવ ભારતી ટીકા'માં લખ્યું છે. 'નાટ્યાવિત-રયોદયરણ મહાકવિવિરુદ્ધનિવદો વાસવદ-ત્તા નાટ્યપરમરય: સમન્વ ઇય પ્રયોગ: તત્ત્વ હિ ચિન્દુદાર: પ્રયોગ્યવસ્તુક ઉદયન-ચરિતે સામાજિકી ક્રુત: ' અર્થાત મહાકવિ સુમધુએ ઉદયન-ચરિત નામનું નાટક રચ્યું હતું.

ધન્ય 'લોકની લોચન ટીકા'માં વત્સરાજ્ય ચરિત નામના નાટકનો પણ ઉદ્દેશ છે. કદાચ આ બંને નામ એક જ નાટકના પણ હોય.

આ બંન્નાં નાટકોના કર્તાઓ કાલિદાસદી કવિઓ ક્યારે, યજ્ઞ ગયા એનો કાળ નિશ્ચય શોધવાને અત્યાર સુધી કશું પડિતોએ મહાપ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ એ ક્ષેત્રના અનેક પ્રયાસો એકમતી નિષ્ફળ પર આવી શક્યા

[અનુસંધાન ૩૪ મા પાને]

રંગભૂમિના ઘડવૈયા

શ્રી કેપ્પરાઈ નવરોજ કાબરાજ વક્તા: ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

આજ ઇન્ડિયા રેડિયોના મુખ્ય કેન્દ્ર ઉપરથી આપેલી હમમાલાનો મજૂકો બીજો

સન ૧૮૫૩માં ન્યારથી રંગભૂમિની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે નાટ્યકારો, કળાકારો અને દીગ્દર્શકોને પૂરેતા પ્રમાણમાં પોતા તરફ આકર્ષી રહી છે. ધણી મોટી સંખ્યામાં પારસીઓ સાથે કેટલાક ગુજરાતી, મરાઠીઓ અને હિન્દીઓ વ્યક્તિઓનો તેને સક્રિય સાથ હતો.

રંગભૂમિને અભિનય, દીગ્દર્શન, સંયોજન અને પદ્ધતિના ધોરણ માટે નજીર, મૂર્તી અને દાદાબાઈ સોરાજી પટેલ જેવા પ્રતિભાશાળી કળાકારોને સાથ ધણી સારા પ્રમાણમાં હતાં. નાટકો પણ બળવાન અને પ્રગતિશીલ હતાં. રંગભૂમિ પાસે પારસી-ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં નાટકોનું સમૃદ્ધ અને રેવિધ્યપૂર્ણ બડોળ ભેગું થયું હતું.

પ્રારંભિકાળના એકલજી બમરોજીએ, નંસરવાનજી મેરવાનજી, ખાનસાહેબ, દાદાબાઈ પોયખાના-વાલા, અરદેશર મેરવાનજી પટેલ, અમરોજી બમરજી ફરામરોજ અને નાનાબાઈ રૂસ્તમજી રાણીના આ બધા અગ્રગણ હતા. નાટ્યકારોની આ ઉજ્જવળ દરોજમાં 'કેપ્પરાઈ નવરોજ કાબરાજ' પણ એક હતા. 'સોનાના મૂલની ખોરસેઈ' એ 'પહેલું ઉર્દૂ' નાટક હતું. એના લેખક હતા એકલજી મેરો. તેમણે જ મૂળ ગુજરાતીમાં લખ્યું હતું અને મેરો-મજી ફરેદનજી મજીવાને તેનું ઉર્દૂ ભાષાંતર કરેલું હતું.

નસરવાનજી ખાનસાહેબ ઉર્દૂના વિદ્વાન હતા. અંત-નાટકો ઉપરાંત તેઓ ઉર્દૂમાં એપેરા લખતાં માટે પણ પ્રખ્યાત હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં 'એક્સિસ્ટન્ટ નાટક મંડળી' માટે તેઓએ જ બીજો ઉર્દૂ નાટક "નિગ્દહાન" લખેલો.

"શસ્ત્ર-ગુસ્તાર"ના તત્તી તરીકે લોકપ્રિય થયેલા કેપ્પરાઈ કાબરાજમાં બીજી અનેક જનુવિષ શક્તિઓ હતી..તેઓ પત્રકાર, લેખક, વિવેચક, સંગીતકાર, સંગીત ઉત્પાદક ને કવિ હતા. તેઓ ધણી જ ઉચ્ચ કોર્ટિના નાટ્યકાર પણ હતા. વીસ વર્ષની વયે પત્રકાર તરીકે તેમણે નિન્દગીની શરૂઆત કરી, તે જતાં તેમને રંગ-ભૂમિ અને નાટકોમાં વિશેષ રસ હતો. સન ૧૮૫૨ની 'પારસી નાટક મંડળી' માટે સન ૧૮૬૨ની આસ-પાસ તેઓએ પ્રથમ નાટક લખ્યો.

શ્રી કેપ્પરાઈ ન. કાબરાજ

તેઓ યાત્રીય સંગીતમાં ભરોડે રસ ધરાવતા. તેઓએ લોકોમાં સાર્વત્રિક વિપલ્લ રચિ માટેનો સંગીતમાં રસ વધે એ માટે સન ૧૮૭૧માં 'આન ઉત્તેજક મંડળી' સ્થાપી. જે કે રંગભૂમિ એ પોતાની એક જરૂરિયાત માટે વાદ્ય-સંગીત ને ગામનો અપનાવ્યાં હતાં. પરંતુ 'આન ઉત્તેજક મંડળી' એ એક જ સંસ્થા હતી જેમાંથી તેને ગવેશ મળી રહેતા.

"Comedy of errors"નું ગુજરાતીમાં ભાષાં-તર કાબરાજનો બીજો નાટક હતો. પરંતુ સન ૧૮૬૭માં બીજાઓની ભાગીદારીમાં તેમણે 'સ્થાપેશી' 'વિક્ટોરીયા નાટક મંડળી' સાથે તેઓ નિયમિત નાટ્યકાર તરીકે આગળ આવ્યા. સન ૧૮૬૬માં તેઓએ 'વિક્ટોરીયા મંડળી' માટે લખેલ નાટક "એજન" અને 'મનીફેસ્ટ' જાડુ મોટી સફળતા પામ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં બીજો નાટક "જમરોઈ" લખ્યો. કાબરાજએ 'વિક્ટોરીયા મંડળી' છોડી, પરંતુ રંગભૂમિએ તેમને ઊંડાયા નહિ. 'વિક્ટોરીયા', 'ઝોરાસ્ત્રીયન' અને 'એક્સિસ્ટન્ટ નાટક મંડળી'ઓ આગળ પડતી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં

આમાં ચોથી નાટક કંપની ઉમેરાય, જે હતી 'ઓર્ફ્યુસ નાટક મંડળી': 'માર્કોલ્ડ', 'શુવચુલ', 'માસ્તર' 'ભિખાણ કંઠવાણીવાળા', 'રૂસ્તમજી બારલા' અને 'ખૂરશેલજી બાપાસેલા' તેના સરચાપકો હતા. "શાહબખ્શ શાહી-બક્ષ" નાટકથી 'ઓર્ફ્યુસ નાટક મંડળી'એ શરૂઆત કરી અને ત્યારબાદ "જેહાનબક્ષ શુશરખસાર" બજાવ્યું. આ બંને નાટકો ખૂરશેલજી બખતજી કરામશેરજી લખેલાં હતાં.

'જેહાનબક્ષ શુશરખસાર' નાટકમાં યાંત્રિક વ્યવસ્થામાં કરેલા ફેટલાક નોંવણાવ મુધારા દ્વારા 'ઓર્ફ્યુસ નાટક મંડળી'એ પોતાનું અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. પરંતુ ત્રીજી નાટક "Taming of the shrew" બાદ કોણ જાણે કેમ તે બંધ પડી ગયું. પછી ફેટલાક વર્ગી બાદ ઉદય પામેલી આ સંસ્થા જેણે ઘણી યડની પડતી ભેલા છતાં સદ્દર એથી 'બટાકો'ની 'ઓર્ફ્યુસ નાટક મંડળી' તરીકે લોકપ્રિય થઈ.

ફરક જાણીતી મંડળી પાછળ કોઈ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ રહેતી. 'વિક્ટોરીયા મંડળી' સાથે શરૂઆતના વર્ષોમાં કાબરણ હતા. 'એલફિન્સ્ટન' સાથે નામ ને 'મેરાસ્ટ્રીવન' સાથે એકસણ ખોરે હતા. વેશભૂષામાં પ્રવિણ તથા અનુભવી દીઠદરક અને ચક્રિતયાળી એવા નીરજી ખંભાતાનો સહકાર 'ઓર્ફ્યુસ મંડળી'એ મેળવેલ હતો. દીરજી ખંભાતાએ પોતાની ચક્રિતનો એક લાભ 'ઓર્ફ્યુસ મંડળી'ને આપેલો.

વધતા ઉત્સાહથી આગળ પડતી મંડળીઓએ રંગમંચનું કામ ઉપાડ્યું હતું દાદાબાઈ સોરાજી પરેષ M. A. 'વિક્ટોરીયા' અને 'એલફિન્સ્ટન' મંડળી હોડયા બાદ પોતાની "The original victorian matak mandali" નામની સ્વતંત્ર સંસ્થા રચાવી હતી. તેણે તેને માટે ચક્રિતયાળી કળાકારો એકઠા કર્યા હતા, પરંતુ "The original victorian matak mandali." અમૂલ્ય થઈ નહીં. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ઘણેસ તેના મૃત્યુ બાદ થોડા વર્ષોમાં આ સંસ્થા વિસર્જન પામી. પારસી પંચના તત્ત્વો અને નાટ્યશૈલીની દુનિયામાં જાણીતા નસરવાનજી અપખત્યારનો ઉદ્દેશ્ય કરવો જરૂરી છે. તેના ઓપેરા "રૂસ્તમ અને સોરાબ" ૧૬૧ ત્રણ પાત્રો સાથેનું સજા આયોજન કહેવાયું હતું.

કાબરણ 'વિક્ટોરીયા મંડળી'માંથી અપ્રથમ થયા હતા, જ્યાં નાટ્યકાર તરીકેની કારકિર્દીમાં થોડો સમય

બહુ અથપ હતા. સંસ્કારી સંસ્થા તરીકે રંગમંચને લોકપ્રિય કરવા અને નાટકોનું ધોરણ ઊંચું ધાવવા તેઓ મજબૂત હતા. તેણે પોતાના આ વિચારોને અમલમાં મૂકવા માટે સન ૧૮૭૪માં પોતાના સહકારી સાથે એક નવી જ સંસ્થા 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી'ની સ્થાપના કરી, અને આ સંસ્થાની સ્થાપના મુંબઈને શુભરાતની રંગમંચમિત્ર પ્રતિષ્ઠાસ્થાને એક સીમાસ્તંભ તરીકે ગણાવી શકે.

સંચાલન માટે કાબરણને પોતાના સ્વયં ખ્યાલો હતા. તેઓ થોડા લોકોને માલિકીની જવાબદારી લેવા ઉત્તેજન આપતા. પછી એક સહકારી સમિતિ થોડા જાણીતા બુદ્ધિશાળીઓની બનાવતા અને તે પોતે તો હિંમતી અને નાટ્યકાર તરીકે પણ ભાગ લેતા. આ રીતે 'વિક્ટોરીયા નાટક મંડળી'નું તેઓએ સંચાલન કર્યું.

'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' માટે પણ કાબરણજીએ આ રીતે જ સંચાલન કર્યું હતું. ફરામજી યુસ્તાંજી દક્ષાશ, કાવસજી નસરવાનજી કોલીરુ અને દોરમસજી ધનજીભાઈ મોદી આ ત્રણ માલિકો હતા. આ મહાશયો 'વિક્ટોરીયા મંડળી'ના સહકાર્યકરો હતા. સહકારક સમિતિમાં સર મંગળદાસ નયુમાઈ પ્રમુખ અને દિવાન બહાદુર રણજીભાઈ ઉદયરામ અને મનસુખરામ ત્રિપાઠી સભ્યો હતા.

કાબરણના 'સુદી વચ્ચે સોપારી' નાટકથી નાટક ઉત્તેજક મંડળીએ આ ક્ષેત્રમાં શરૂઆત કરી. બીજું નાટક જે મુંબઈમાં પ્રથમ ભજવાયેલ તે દિવાન બહાદુર રણજીભાઈનું 'દરિદ્ર-દ' આ વખતે આ નાટકે એક વર્ષથી પણ વધુ ચાલવાનો વિક્રમ કર્યો. આ નાટકે મંડળીને અણુધારી આવક કરાવી.

મંડળીએ ત્યાર બાદ કોઈકે મારકેટ સામે જગ્યા ખરીદી અને 'એસ્પેરેન્સ' નામે પોતાનું નાટ્યમંચ બાંધ્યું. રણજીભાઈના 'દરિદ્ર-દ' બાદ 'નજા દમયંતિ' નવા નાટ્યમંચમાં રજૂ થયું અને તે પ્રખ્યાત નાટક તરીકે જાહેર થયું. કાબરણના જે બીજાં નાટકો રજૂ થયાં તેમાં 'ફરેદન', 'લવ-કુશ', 'નંદજ્વળીશી', 'વિનાયક અને વિષ્ણુ', 'મુદિ' અને 'નિંદાખાતુ' હતાં. 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' કાબરણ, રણજીભાઈ ઉદયરામ, કવિ નર્મદાદેવ અને સાવકાર બાપુજી ત્રિશેકરે વચેરે જેવા વિદ્વાન નાટ્યકારો માટે પ્રખ્યાત થઈ.

નર્મદાદેવનું 'સીતાદરબુ' મદાન આરંભ હતું. મદારાજીના ત્રિશેકર એ એક શુભરાતી વિદ્વાન પણ હતા. સને ૧૮૮૪માં 'નાટક ઉત્તેજક' બંધ થયા

પંડી ત્રિલોકેન્દ્રેનું 'સુમદા હરણુ' 'ઓહોડો નાટક મંડળી' એ લખેલી છે. કાબરાણના બીજા નાટકોમાં 'બોલી જનન', અને 'ઓખાહરણુ' હતાં.

હવે નાટકની ભાષાતી થયો કરીએ. એલફિન્ડરને તેનાં નાટકો અગ્રેજી ભાષામાં રજૂ કરવાની શરૂઆત કરી. જ્યારે અન્ય સંસ્થાઓએ સન ૧૮૫૩ની શરૂઆતથી પારસી-ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાં નાટકો રજૂ કર્યાં. સન ૧૮૭૧માં ઉર્દૂ એક વધારાની ભાષા તરીકે થઈ. મડ-ળીઓ ને કળાકારો અને ફિટરારીકો બધા ગુજરાતીભાષી હતા. ત્યાર પછીના વર્ષોમાં પણ કંપનીઓએ ઉર્દૂ તરફ પક્ષપાત દર્શાવ્યો હતો અને ગુજરાતી નાટકો જવલ્લે જ રજૂ થતાં મુંબઈની સંસ્થાઓમાં ઉર્દૂ ભાષામાં બજવાતી નાટકોએ ઉત્તર ભારતના નાટ્યકારોને આકર્ષ્યાં ને પ્રથમ આગ્રાનુંક હના મુશ્મી ચૈનક બનારસી.

શરૂઆતનાં વર્ષોથી શુદ્ધ ગુજરાતી નાટકો રજૂઆત કરવાની જરૂરિયાત જણાતી હતી. 'કરણુચેલા'ની રજૂઆત નાગરે કરી એમ કહેવાય છે. આ દિશામાં 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી'ની રચના કરી કાબરાણ આગળ વધ્યા હતા. આ સેવમાં થોડી ગુજરાતી હિન્દુ માસિકીની સંરેષા પણ હતી જે અચારનવાર કામ કરતી ને તેમાંની એક જે લખ્યા સારા વખત મુધી રહી તે 'નીનિદશ'ક નાટક મંડળી' હતી. 'કામરોન રમિકો', 'વીરસંહ મદિકા', 'મુઝ-કુટિકા', 'ગોપીચંદ' અને બીજાં ગુજરાતી નાટકો આ સંસ્થાએ રજૂ કર્યા બાદ સન ૧૮૭૮માં ગુજરાતી હિન્દુ સાળા રાજકોના જૂએ શ્રી રણજીભાઈની સંચનાતુસાર બીજી 'ગુજરાતી નાટક' મંડળી રચાઈ.

આ મંડળીએ શ્રી રણજીભાઈનાં "લલિતાદુઃખ દર્શક" સાથે શરૂઆત કરી અને બાદ તેમનું 'બાણા-સર મદમદન' અને "મહાલક્ષ્મી ઝટપત" અને નર્મદાશંકરનું "કૌપદીદર્શન", "સારશાકુન્તલ" અને "બાલકૃષ્ણ વિજય" આ સંસ્થાઓએ બજાવ્યાં. સન ૧૮૮૬ તરફ "ગુજરાતી નાટ્ય મંડળીએ હાથ બદલ્યા. 'નીનિદશ'ક મંડળી'માં દવાચંકર પ્રથમ કક્ષાના કળા-કાર તરીકે આગળ હતા. તેણે બીજાઓની બાગીદારીમાં

શ્રી દાદાભાઈ ર. મુશ્મી

એમના વિશે ગયા અંકમાં રજૂઆતના ઘટવેયાની એણીમાં પ્રથમ જાહેરખ થયો છે

'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી' નામે મંડળી શરૂ કરી જેમાં મુખ્ય અને ગુજરાત મોખરે હતા.

ખુલ્લુખરું, 'સાહનામાં' 'અરેખિયન નાદરૂસ' અને 'શેક્સપિયર'ના નાટકોમાંથી આ નાટકોની વસ્તુ પસંદ કરવામાં આવી. 'ગુજરાતી મંડળીઓ'નેા ઉદય થતાં રંગભૂમિ આ નાટકોની વસ્તુ સોડવાતાં, એતિહાસિક પ્રસંગ, મહાકાવ્ય અને ધાર્મિક વસ્તુ પર આધારિત હતી. શરૂઆતના વર્ષોના નાટ્યકારોમાં કાબરાણ તફન જુદી જ વિચારમણીના હતા. તેઓ પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખતા. એ જ વખતે ભવશૂતિના ઉત્તરરામચરિ-તમ્, 'નંદનચંદ્રી' અને 'લવકુશ' નાટકો પરથી લેવાયેલ એના નાટકવસ્તુમાં વપરાયેલ સાહિત્યિક ભાષા તરફ પર પણ તેના હળો મત હતો.

અને અંતે કળાકારો માટે જે શબ્દ. વિકાસિયા મંડળીમાં પુરોદણ બાલીલાળાએ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ખટાક જહાંગીર ખંભાતા, સોરાબજી એંગરા અને બીજાઓ વખતે જ્યાં આ પોતાની સક્રિયતા પરિચય દઈ આગળ આવવા મધી રહ્યા હતા, જ્યારે કાબરાણ જેવા નાટ્યકારો પોતાનાં નાટકોથી રંગભૂમિને શોભાવતા હતા.

શ્રી દાદાભાઈ પટેલ

શ્રી કુંવરજી નાગર

વાસનાના અંગારા

લેખક.....શ્રી કમલેશ હાકર

[આજના વિજ્ઞાનયુગમાં યુવાન માનસને સ્વાતંત્ર્યની હવા સ્પર્શી છે. લગ્ન જેવાં ગંભીર પ્રશ્નમાં વડીલા પાતળું ધાતુ કંઈ એ એમને ક્યતું નથી. પણ એ સ્વતંત્રતાનો પરન, યુવાનીનો નશા અને અનુભવનો અભાવ વડે યુવનીઓનાં હૃદયમાં તુફાન પણ ઝગાવે છે; તે કોઈ વેળા વડીલાની વાસનાના લોભ પણ તેઓ બને છે. બંને પક્ષના આરામરસા પ્રસંગો આ એકાંકીમાં ક્ષેષકે અર્થપૂર્ણ અને સચોટ દલીલથી રજૂ કર્યા છે.]

સ્થળ : [રમાકાન્તનો ઓરડો]

પાત્રો : રમાકાન્ત, કિશોર, સુધા, સુકેમારી, કંઈક. વિલાસ.

[રમાકાન્ત એક સરકારી નિવૃત્ત અમલદાર છે. તેના ખર્ચમાં તેના દરજ્જા પ્રમાણે વ્યવસ્થિત ફર્નિચર અને તેનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો છે. વિરોધમાં એક જીપી એક ક્લાસિક થોડી પર છે. એ જીપીમાંની વ્યક્તિ કોણ છે એ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિએ દેખાતી નથી. જીપી નીચે સુંદર ધૂપ-દાની તથા અગરબત્તીઓ છે. પડદો બેઠકમાં રમાકાન્ત તે જીપી સમક્ષ ઢાંચમાં યુવાનનો હાર લઇને બેઠો છે. દેખાતી વેળા ચાંદોતું સ્વરૂપ ધારણ કરી હોઈ હાથ બહાર નીકળે છે.]

રમાકાન્ત : [જીપી તરફ અનિમેષ નયને નીહાળતાં] વિલાસ! આજે વસંતપંચમી. આપણી પત્નીસગી લગ્નદિવસ. પત્નીસ પત્નીસ વસંતો વીતી ગઈ છતાં આ દેશનાં હેત ખટતાં નથી, કે રસનાં સરોવરો સુકાઈ નથી. માય એ રસ ઝીલનાર તું અહીં નથી. નવ નવ વર્ષના લગ્નજીવન બોગમ્યા બાદ અને એ બાળકોની માતા થયા પછી પણ તને આ ઉરનાં અમૃત અધુરું લાગ્યાં. તારું જીવન તને નિરસ લાગ્યું. લગ્નજીવન પૂર્વના તારા પ્રેમીને તું ન બૂલી શકી. આવી જ એક વસંતપંચમીએ તે મારી વિદાય માગી. કંઈ પણ આનાકાની કે દલીલ વગર મેં તને જવા દીધી. જતી વખતે તે તારાં બાળકો માગ્યાં. મેં ન આપ્યાં. તારા ગયા

બાદ એ સ્થાન અને એ સમાજ છોડી, મેં અહીં વસવટ કર્યો. એ વાતનેય વર્ષો વીતી ગયાં, છતાં હું તને બચ્ચો નથી, કે બહીરા નહિ. તું જ્યાં હો ત્યાં મુખી રહે!

[ધુપબાર જીપીને પહોંચાવે છે.]

કિશોર : [પ્રવેશી] પિતાજી!

રમાકાન્ત : [કિશોર] [સ્વરૂપ પ્રધને] આવ બેરા.

કિશોર : પિતાજી! અમે આપનો આશીર્વાદ શ્રેયા આપ્યાં છીએ. મેં આજે સુધા સાથે સિવિલ મેરેજ એક્ટ મુજબ લગ્ન કર્યો.

રમાકાન્ત : [આધાત અનુભવનાં] લગ્ન કર્યાં અને તે પણ સુધા સાથે? મારી ના છતાં તે એ છોડી સાથે લગ્ન કર્યો? મારી આરા હયાપી? મારા નામ પર સદાની કાળી ટીકી લગાડી? હવે તું મારી પસંદ આશીર્વાદ શ્રેયા આપ્યો છે? ક્યા શુભ કાર્ય બદલ?

કિશોર : એમાં મેં ખોટું પણ શું કહ્યું છે? જેને હું આદરો દતો, જેને મેં જીવનસાથી બનાવવાનું વચન આપ્યું હતું તેની સાથે કાયદેસરનાં લગ્ન કર્યાં.

રમાકાન્ત : લગ્ન કર્યાં? કોની સાથે? એક નહી સાથે? જેને ગીલ કરતાં સૌન્દર્યનાં અભિમાન છે, જેને શુણ કરતાં રૂપનાં ગુમાન છે, જે ગૃહિણીપદને દાસ્ય ગણે છે, ગૃહજીવનને એક સોતેરી પીવડ માને છે! તેની સાથે? ક્યા મુખની આશાએ?

કિશોર : મેં જે પગલું બધું છે તે મારી જવાબ-દારીનાં સંપૂર્ણ ખાન સાથે જ બધું છે. અમારાં કબોનાં ફળ અમે બેગવડ્યું.

*** આ અંકનું એકાંકી**

આપ શા માટે ચિન્તા કરો છો?
રમાકાન્ત: પિતા પૂતને સાદ-
કાણી ઉઠેરે એના મુખ માટે.
પેતાનાં સર્વ સુખોની આહુતિ આપે-
એના બાવિ જીવન માટે એને ચિન્તા
ન થાય?

કિશોર: તમે નકમો કયાદ કરો
છો. પિતાજી! મુખા સરકારી છે,
સુશિક્ષિત છે. ફરરને એને ધર અને
સોંદર બંને આપ્યાં છે એથી જ
એનામાં કલાશક્તિ જાગૃત થઈ છે
અને એ કલાના વિશાસ માટે એણે
સ્વતંત્ર અને રંગમંચોના આશ્રય
લીધો છે. એમાં કાંઈ દુષણ નથી.

રમાકાન્ત: એ તને આજે નદિ સમજાય, પગ-
જ્યારે તારી પત્નીનો કસનો શીખ તારા સસાને
રમણ બનાવશે, એવું જીવન જાહેર ચર્ચાનો વિષય
બની જમનની જાહેર ચર્ચા, એની તકનીકો જાહેર-
ખતરના માથાં ઉપર ચોંટાશે, જમનની વિચારી આંખો
એ તકનીકોને અને એને ગમે તે રીતે જોશે ત્યારે જ
તને કાણુ અને બાળુના બેદ સમજશે.

કિશોર: પિતાજી! આપ પ્રવાસની પરંપરાથી
દેશરાઈ જાહેર આવાં મરુપનિક અનુભવો કરો છો. બાપ
અને તો અમારું બાવિ બંધુ જીવન દેખાય છે.

રમાકાન્ત: મને તો કેવળ અપકાર જ દેખાય છે.
મારાં સ્વપ્નો કદી પડ્યાં. મને તો આજા દની કે મારા
ધરમાં હું એવી પુત્રવધૂ લાવીશ કે જેના કમકમ મનને
પ્રમના દેખાય. જેના બાપમને ધર એક નદનન બની
જાય, જેનાં દારે આ વર્ષો સુધી આરાસમાં અજવાળાં
પડેલા. મારી બધી આસાઓને તે પૂજામાં મેળવી લીધી.

કિશોર: મેં જો પચસું બધું છે, તે મારા આત્માના
અરાજને માન આપીને બહુ છું. મને જે
મોઝ લાગુ તે જ મેં કહ્યું છે.

રમાકાન્ત: આત્મોનો અવાજ! કપડી
ખરીદાપેલા મુખાને આત્માનો અવાજ કેરો?

કિશોર: પિતાજી! હું આશીર્વાદ લેવા
આવ્યો છું. અપમાન સહનવા નહિ!

રમાકાન્ત: અપમાન કંઈ છે? તો
પિતાની આજ્ઞાને કોઈ માર્ગી વખતે એ

આ એકાંતીના લેખ:

શ્રી કમલેશ કાદર

ખ્યાત કર્યાં ગયો હતો? પિતાની પ્રતિજ્ઞા
અને સ્વપ્નો પેટીની ખાનદાનીને અપ-
માનની વખતે એ ખ્યાલ ન આવ્યો
કે પિતા હું કહેશે? એવા વિચાર
ક્યાંથી આવે? તમને આદર્શ મહિલા
નથી ખબતી. તમને તો રંગ મેડેંગી
પર્વગીયાઓનો મોહ છે. મારા આ
ધરમાં રથાન છે કેવળ આત્મીક
પુત્રને અને આદર્શ પુત્રવધૂને. કુદો
પર ભ્રમતા પર્વગીયાને કે એવા
પર્વગીયા પાળવા ભ્રમતા પામડને
આ ધરમાં કોઈ રથાન નથી.

કિશોર: તો આપના ધરની આર
દિવાલો કરતાં કુનિયા થણી વિશાળ

હ અને એ કુનિયામાં ઝગતાં ભરવા જેટલી અમારામાં
શક્તિ છે. સાડું થયું કે હું મુખાને ખદારના ખડમાં
બેસાડીને આવ્યો છું. નહિ તો આપના આવા કમલોથી
એના અંતરને કેટલો આપાત થાન!

મુખા: પ્રવેશી! લઈ લીધા પિતાજીનાં આશીર્વાદ!
મેં બાળુના જોરમાં બેસી એ આશીર્વાદનો સંભળ્યાં.
શુદ્ધમંસારના ઉંબરે પ્રથમ પગલાં પાડતા પૂત્ર અને
પુત્રવધૂને આવી વધુ કયા સારા આશીર્વાદ હોઈ શકે?
પિતાજી! આપની આજ્ઞા ઉઘાડી હોય તો આપના પૂત્રે,
આપનો અપગય ક્યાં હોય તો આપના પૂત્રે, હું તો
પરાઈ પૂરી! વદાસાંઓને વિરોધ વહેરી સ્વમનોનો
સાથ છોડી, કેવળ આપના પૂત્રના વિશ્વાસે જીવન સમ-
ર્પણ કરવા આવી છું. મને તો આશીર્વાદ, આપો.

રમાકાન્ત: વડિલાના આશીર્વાદની તમને જો કિંમત
દેવ તો તેના અધિકારી બનો. અધિકાર વિના આશીર્વાદી
છડા કરી એ નરી ચર્ચતા છે.

કિશોર: પિતાજી! આપ જિંદગીભર એક અંમલ-
દાર જ રથા છો. પેન્શન પર ઉતરતા જ્યાં
આપની અમલદારીના નશો નથી ઉતરે.
અમલદારોની આજા ઉદારતા માટે જ હોય
છે. એમનો દુકમ એ જાગ્રાશય છે. એમ
આપે સદાય માન્યું છે. પરંતુ પેતાના
પુત્રનું જીવન એ કોઈ અમલદારનું જીવન
નથી, કે અમલદારની આજા મુજબ જ
પડાય. એને પણ આજાઓ છે, લમજો છે.

પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના જીવનનું ઘડતર કરવાનો તેને હક્ક છે. એક બાપની નેહુકમી એવી ન હોવી જોઈએ કે બેટા બાપને બાપ કહેતાં બૂલી જાય.

રમાકાન્ત : બૂલી જાઓ! પિતાના પ્યારને બૂલી જાવ-તમારી ફરજોને બૂલી જાઓ-તમારા મનસ્વી માગની આડે આવતા સર્વ સંબંધોને બૂલી જાઓ-તમારી ભૂલોને બૂલી જાઓ-પરંતુ યદ્યપિ રાખજો કે તમે જેને બૂલી જાઓ છો એ તમને કદિ નહિ ભૂલે.

સુધા : તમે તો પિતાપુત્ર છો. સમય જતાં પિતા પોતાનો મુરસો બૂલી જશે. પુત્ર પોતાના સ્વમાનનું જો બૂલી જશે, પણ હું તો આ દૃશ્ય અને દિવસ કદી નહિ બહુ કે એક આશાભરી આશીર્વાદ લેવા આંગણે આવી ઊભેલી કુળવધૂને આશીર્વાદ બદલે અપમાનો મળ્યાં હતાં. જે ઘરમાં એક પુત્રવધૂને કુલિન કુળવધૂ તરીકે માનભય રથાન ન મળતું હોય ત્યાં હું એક પણ પણ રોકાવા નથી માગતી અને મારી સમક્ષ તમને પણ અપમાનીત થવા દેવા નથી ઇચ્છતી. ચાલો કિશોર! આપણે અહીંથી ચાલી જઈએ. તમે આવો છો કે હું એકલી જ જઈ?

કિશોર : તારો હાથ ડાલ્યો છે તે તને એકલી જવા દેવા માટે નહિ. હવે તો જ્યાં તું ત્યાં હું, પ્રણામ પિતાજી! હું જઈ છું! ફરી આવીશ ત્યારે આપના આશીર્વાદનો અંધકારી બનીને જ આવીશ. [બંને જાય છે]

રમાકાન્ત : ગયો! ચાલ્યો ગયો! પ્રાણનો પરસેવો પાડી પિતાએ પુત્રને ઉછેર્યો. પુત્રપ્રેમથી અંધ બનેલ પિતા સમજતો હતો કે પુત્ર એ તો જીવંતનો વિસાગ્રો છે, અંધની લાહી છે, પણ એ લાહી જીવંત શરીરને ટેકા દેવાને બદલે જીવંતી પીઠ પર પ્રહાર કરીને ચાલી જાય પછી એ જીવંતી શી હાલત થાય! [જખી તરફ] વિલાસ! તું પણ આજ જ મને છોડીને એક દિવસ ચાલી મઠ હતી. આ જ તારો પુત્ર મને છોડીને ચાલ્યો ગયો. એ મારો પુત્ર ન હતો, તારી વાસનાનો અંગારો હતો.

સુકુમારી : [પ્રવેશતાં] પિતાજી! અમારું રિઝેન્શન ચક્ર ગયું છે. આવતી કાલે અમે બધાં દ્રીપ પર જઈશું. (લાડથી) જઈને પિતાજી!

રમાકાન્ત : સુકુ! આવી મઠ બેટા! હું તારો જ વિચાર કરતો હતો.

સુકુમારી : પિતાજી! કાલે હું દ્રીપ પર જઈને? રમાકાન્ત : જો બેટા! તું જાણે છેને કે આજ દિવસે સુધી હું તારા કોઈ કામની આડે આવ્યો નથી. પરંતુ હવે તને ક્યાંય એકલી મોકલતાં મારું મન માનતું નથી.

સુકુમારી : [હસીને] તે શું પિતાજી! હું તે કાંઈ નહાંની કિકી છું કે ક્યાંય એકલી ન જઈ શકું?

રમાકાન્ત : તું હવે નહાંની કિકી નથી એટલે જ તને એકલી જવા દેતાં મારું મન આનાકાની કરે છે. સમજ બેટા! એ કદાચ મારી જીવંતની માનસિક નિર્બળતા પણ હોય! પણ હવે તને ક્યાંય મારી નજરથી દૂર કરવી નથી ગમતી.

સુકુમારી : એટલે શું હું મારી જવાબદારી નથી સમજતી? આપની પુત્રીને આપ એટલી બધી નિર્બળ માનો છો કે તે પોતાની જાતને પણ ન જાળવી શકે? તમે જ મને સંસ્કારો આપ્યા છે, શિક્ષણ આપ્યું છે, જ્યાં તમને તમારી જ પુત્રી પર વિશ્વાસ નથી?

રમાકાન્ત : એ શિક્ષણથી તમે શ્રદ્ધા શુભાવીને દલીલો કરતાં શીખ્યા છો એ શિક્ષણ પર હું કેટલી શ્રદ્ધા રાખું? હશે! જ્યાં કે. એ વાત. જો સુકુ! આજે વિભાકર અહીં આવવાનો છે. મેં જ તેને બોલાવ્યો છે. એ આવે ને તું ચાલી જાય એ ઠીક ન કહેવાય!

સુકુમારી : એટલે શું એના ખાતર હું મારો દ્રીપ પર જવાનો પ્રેમામ બંધ રાખું?

રમાકાન્ત : બેટા! વિભાકર તારા બાપનો ગરીબ પણ હુદિશાળી મિત્ર. એને મેં જ વિદેશ અભ્યાસ માટે મોકલ્યો હતો. હવે એ અભ્યાસ પૂરો કરી અવી ગયો છે. મારા મનમાં હવે એક જ આશા છે કે તારી અને વિભાકરની બાળપણની પ્રીત કાવમની જળવાઈ રહે. તારો હાથ એના હાથમાં સોંપુ તો જ મને શાંતિ મળે.

સુકુમારી : પિતાજી! આજે મને સંસ્કાર ને શિક્ષણ બંને આપ્યાં છે. કુદરતે મને મારું કિતબહિન સંમજવાની હુદિ આપી છે. લગ્ન એ દરેક વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન છે. તો એ મારા અંગત પ્રશ્નને મારી પક્ષદંડી મુજબ મને જ ઉકેલી લેવા દો. એમાં તમે શા માટે અંતરાય નાખો છો?

રમાકાન્ત : એટલા જ માટે બેટા! કે જીવનને ઉંચરે પથ માંડતી યુવાની આંખોમાં સ્નેહને બંધે મોહનાં

અંગન આંતને આવે છે. એ હૈયામાં પ્રેમના દંબથી
દંકણેલાં વાસનાનાં વિષ દિલેળા મારતાં હોય છે.
એમના માનસમાં બ્યવહારાત્મ્ય આદર્શોની ધેરબેર ભરી
હોય છે. સારાસાર અને હિત-અહિતનો વિચાર કરવાની
ચિર ચુકિતો અનાવ હોય છે.

સુક્રમારી : એ ઘરો પિતાજી પણ જેની સાથે
જિંદગી જોડવાની હોય-તેનો પૂરતો પરિચય થયા વગર-
એકમેકના માનસને સમજ્યા વગર કે મનના એજ અભ્યાસ
વગર જેને સ્વપ્નમાં પણ પાત તરીકે ન કહ્યો હોય
એવા તે કેવળ માખાપ કહે કે આ તારો "વર" એટલે
પતિ તરીકે અપનાવી લેવો એ તો આ યુગમાં
અન્યાય ગણાય.

રમાકાન્ત : ને પિતાએ પોતાની પુત્રીને પિતાનો
પ્યાર અને માતાની મમતા બંને આપ્યાં ને માતાની
ખેદ ન પડ્યા દીધી. પુત્રીએ પાણી માથું, પિતાએ
દૂધ આપ્યું. સિલના દાઝમાં દુઃખી બાપે પોતાની પુત્રીના
આનંદમાં જ પોતાનો સાચો આનંદ માણ્યો. આ બધું
શું માટે ક્યું જણે છે બેટા! મેં જાતન કરીને
જળવેલી જ્યોત કોઈ કુસિન ધરની પરદાવડી બની
એનાં આંચણું અજવાળે, સદગુણી સતારી અને આદર્શ
માતા બને એ માટે જ! મારી પુત્રી માટે હું એવો
પતિ શોધીશ જેને સંસ્કારોનો ચારસો મળ્યો હોય, જેના
આદર્શો ઉત્તમ હોય, તે જ મારો જમાઈ થશે.

સુક્રમારી : મારે કોની સાથે જીવન જોડવું એ ન
સમજું એટલી અજાન નથી અને આ યુગમાં પુરુષ
સંગોવડી થયા મથતી ઓતું કાપું માત્ર આદર્શ પત્ની
કે માતા થવામાં જ પૂર્ણ નથી થવું. મારે જીવન
જીવું છે-મારી રીતે જીવું છે અને જીવી જીવું છે.
એ માટે મેં મારો જીવનસાથી શોધી લીધો છે.

રમાકાન્ત : શોધી લીધો છે? કોને શોધી લીધો
છે? મારી સંમતિ વગર.

સુક્રમારી : પરજીવું અમારે બેને એમાં આપની
સંમતિની શી જરૂર!

રમાકાન્ત : મારી સંમતિની શી જરૂર એ તને
આપારે નહિ સમજાય. હમણું તો તારી સમજ આવતી
હાલના સંસારનાં રંગીન સ્વપ્નો દરો, એટલે એ સભ્ય
સમય જાતે સમજશે. એટ કુટુંબ સાથે સાત પેઢીનો
સંબંધ બાંધતાં પહેલાં એના ખાનદાન કુળની મર્યાદા,

પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠા આ બધું જોવું જોઈએ. એ માટે
મારી સંમતિની જરૂર.

સુક્રમારી : પિતાજી! હું જે કાંઈ કરીશ તે મારી
જવાબદારીનાં સંપૂર્ણ બાન સાથે કરીશ અને મારી
સફળતા કે નિષ્ફળતાનો અંગમ હું જાતે જ સહન કરીશ.

રમાકાન્ત : બેટા! તે કોને પસંદ થયો છે તે તો કહે!

સુક્રમારી : મારી સાથે અબ્બાસ કરતા મારા એક
મિત્ર કંઈકું કુમારને.

રમાકાન્ત : એના માખાપ કાણ છે? એના કુટુંબીઓ
કાણ છે? તેઓ શું કરે છે?

સુક્રમારી : હું પરજીવની છું કંઈપણ, તેના
કુટુંબને કે માખાપને નહિ-એટલે એ બધી પંચાતની
ખાતે શી જરૂર?

રમાકાન્ત : ને કુળની છું કુળજી થવાની છે, ને
ધરની છું ગૃહિણી બનવાની છે, તેમના વિષે કાંઈ
પણ જણવાની તારે જરૂર નથી? આ હું શું
કહે છે? મને એ જ સમજાવું નથી કે તમારા
આવા વિચારો તમને ક્યાં ધસી જશે. યાદ રાખજે
સુક્રા! હું તારો પિતા છું. મારી ખાનદાની ખડિત-ધાય
કે પ્રતિષ્ઠા પીગળી જાય એવું કાંઈ કામ હું સહન નહિ
કરું. મારી પુત્રી મને તેવા ધરની કે મને તે ધરની વધુ
નહિ બની શકે!

સુક્રમારી : તમારે મને માત્ર તમારી આજ્ઞાને
આધિન થવાની લીંઘત્રી જ બતાવવી હતી તો મને
આટલું શિશુજી આપ્યું શા માટે? સ્વતંત્ર રીતે વિચાર
કરવાની સમજ અને સંસ્કારો આપ્યા શા માટે!

રમાકાન્ત : એ વખતે મને ખબર નહોતી કે મેં
સંસ્કારી બનાવેલ મારી પુત્રી મારા જ આવા સંસ્કારો
કરશે-મારી આજ્ઞાઓને અને હુકમોને ઠોકરે મારશે.

સુક્રમારી : (રડતી) આજે મને મારી ખાતાની ખોટ
ખરેખર સાથે છે. એ આજ જીવતી હોત તો મારી
આજ્ઞાઓને આડે કાંઈ ન આવી શકત.

રમાકાન્ત : હું પણ એજ કહું છું કે જો આજ
તારી માતા અડી હોત તો મારે પણ આ વખત
જોવાનો ન આવત.

સુક્રમારી : આપે અનેકવાર જણાવેલું કે મારી
માતા તો એક આદર્શ સતારી હતી. એ આજે હોત
તો મારી પસંદગી પર પ્રશ્નનાં પુષ્પો વેશી હોત.

રમાકાન્ત : ખરેખર, તારી મા એક આદર્શ સતારી

હતી...આદ્ય સત્તારી-એટલે જ તેની પુત્રી હતું. પિતાની આજ્ઞાએને કચડી-પિતાના સ્નેહને કોઈને મારી આમ મનસ્વી રીતે વર્તવા તૈયાર થઈ છે. પરંતુ એટલું જરૂર સમજી લેજો કે, આવેશ ને ઉન્માદમાં, વગર વિચારે તું ગમે તેનો હાથ પકડશે-તો મારો જમાઈ નહિ બની શકે-મારો જમાઈ તો એ જ હશે જોને મેં શોધી હશે.

સુકુમારી : તો પિતાજી ! હું પણ આપની જ પુત્રી છું. આપને માટે મને અત્યંત માન અને લાંબણી છે. પરંતુ મારા અંગત પ્રશ્નોમાં અતરણનાંખતી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે શકિતની સામે હું અડગ બિંબી રહીશ આ મારો આખરી નિશ્ચય છે.

રમાકાન્ત : એટલે શું મારા જ ઘરમાં-મરં જ સંતાનો-મારી જ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તશે ને તે હું સહન રી લઈશ? તને ખબર છે છોકરી કે તારા ભાઈના મનસ્વી વર્તનને લીધે તેને માટે આ ધરના ઘર સદાને માટે બંધ થયા છે?

સુકુમારી : તો મારે માટે પણ બંધ થશે એમજોને? હાં વંધી નહિ. પુત્રી એ તો પારકું ધન છે. તે તો માસરે જ રોતો. તો જે ઘર મારે લગ્ન પછી છોડવાનું કે જ તે હું આજે જ અલવારે જ છોડી દઈશ!

રમાકાન્ત : પર છોડી દઈશ? પિતાનો આશ્રય કોડિને ચાલી જઈશ? ક્યાં જઈશ?

સુકુમારી : કંઈપણ મારને ધેર! જે ધેર હું પડીથી જવાની હતી ત્યાં પહેલેથી જ જઈશ. પ્રણામ પિતાજી. [જાય છે.]

રમાકાન્ત : ગઈ આખરે તું પણ ચાલી ગઈ! વિશ્વાસ! એક દીવસ તું મારી હૃદયવીણાના બધા તાર તોડિતી ચાલી ગઈ હતી. આ જ તારી પુત્રી-જે એક છેલ્લો તાર બાકી હતો-જે તારના રણધાર પર મારા જીવનની આંધી ધેરી સુરાવણી શું હતી હતી. તે પણ તોડિને ચાલી ગઈ-રંજી માન હું એકસો અડધો. [નિરાશ ધરને દર દિશિતમાં નજર નાંખતો ખેસી રહે છે ત્યાં સુકુમારી અને કંઈપ્ર પ્રવેશ છે.]

કંઈપ્ર : અરે ગાંડી! એમ વાત વાતમાં ઉરકરામને પિતાજીને તજીને જવાનું કરો! મેં મારા બાને તારથી ખબર આપ્યાં તો તેઓ જાને જ સત્તારી ગાંડીમાં ચાલી પડેલાં અને આજ્યાં ત્યારથી જ તને જોવા પ્રમ આંધર દાં, એટલે એમને લઈને હું અંદર આવ્યો.

સારું થયું કે આપણે મળી ગયાં. જો હવે બાને આ કશું જણાવાની જરૂર નથી. આંધ પિતાજીને મળી તેમને શાંતિથી સમજાવીએ. પછી તું બાને બોલાવી લાવ.

સુકુમારી : પિતાજી! અરે ત્યાં દર દિશિતમાં શું જોઈ રહ્યા છો? જરા આમ તો જીવો. આ કોણ છે! આ છે શ્રી. કંઈપ્રકુમાર. મેં કશું કહ્યું ને તે જ...અને હું તેમનાં બાને બોલાવી લાવું!

[દૃષ્ટ પીઠ ફેરવીને કંઈપ્રને જોઈ રહે છે]

રમાકાન્ત : કંઈપ્ર...કુમાર! તમે કંઈપ્રકુમાર!... હં...કંઈપ્રકુમાર! તમારા પિતાનું નામ!

કંઈપ્ર : ડા. નીચાનાથ દેસાઈ.

રમાકાન્ત : (આવાતપામી) ડા...નીચાનાથ...દેસાઈ!

સુકુમારી : [કંઈપ્રની માતા સાથે પ્રવેશ છે] પિતાજી! આ છે કંઈપ્રકુમારના બા!

[રમાકાન્ત બીજા આવાત અનુભવે છે અને કંઈપ્રની હાં ફેરવીને દેખાડે છે. એ જ સુકુમારી અને કંઈપ્રની માતા વિશ્વાસ છે.]

રમાકાન્ત અને કંઈપ્રકુમાર : આ છે...સુકુમારીની બા!

[વિશ્વાસ આ જોઈ રતબ્ધ બની જાય છે]

વિશ્વાસ : [ચોંટાને ચીસ પાડતાં] કંઈપ્ર બેટા!

કંઈપ્ર : બા શું થયું? આમ ગમરાય છે સા માટે?

વિશ્વાસ : કંઈપ્ર! મારો જીવ મંજબ છે. મને અલીથી ક્યાંક દર લઈ ગા! [બેમન થયા જાય છે]

કંઈપ્ર : અરો! બા! આમ એકાએક તને શું થઈ ગયું?

રમાકાન્ત : કંઈપ્રકુમાર! ગમરાવાની કાંઈ જરૂર નથી! અંતરણ્યા માણસો વચ્ચે અને અપરિચિત ઘરમાં આડું જ થઈ જાય! તમે જરૂરી બાબતમાંથી કાઢીને દોન કરો. સુકુ! હું પણ તેમની સાથે જા.

સુકુમારી : ચાલો કંઈપ્ર! [બંને જાય છે]

રમાકાન્ત : [અપરેલોશ અનેલીને બોલ કરી] વિશ્વાસ!

વિશ્વાસ : [ચોંટા] મને છોડી દો! મને જવા દો!

રમાકાન્ત : હવે ક્યાં જઈશ! તારી વાસનાની આગે પ્રગટાવેલ બે અંગારા અને સોંપી મારા સંસાર સગમારી હ ચાલી ગઈ હતી. એ અંગારાએને મેં પ્રેમથી રાખ્યાં. જીવથીયે અધિક એનાં જીવન ક્યાં. એક જ આશાએ કે એ અંગારાની દૃઢમાં હું સંસારનો દિમાગ દસમાં

દસનાં ગાળીશ-પરંતુ એ તો વાસનાના અંગાય હૃદ દેવાને બદલે એણે તો 'માડું' આપું છું ન જવાવવા આગ પ્રગટાવી...હું' ગઈ ત્યારે પુત્રી મટીને ગઈ હતી. ત્યાં જ આજ હું પુનઃપૃથ્વી શોધવા આવી છે? હવે ક્યાં જઈશ!

વિશ્વાસ : (રડતાં) અને ક્ષમા કરો. વિધિની કુમતા -મને આ સમય દેખાડશે-વનગમાં ફસેરી મારી છું નહોતી બાકીની. હું એટલું જ માગું છું કે મારા પર હજુ પણ તમને મમતા હોય તો કૃપા કરી અને અડીચી ચાલી જવા દો. ક્યા કરો! આપણા બંનેના બાળકો પોતાની માતાને સત્ય સ્વરૂપે સમજે એ પહેલાં અને ચાલી જવા દો. માતા સંખેની મહતા ઓછી થાય એ પહેલાં અને ચાલી જવા દો.

રમાકાંત : જવા દઈ? હર જવા દઈ? આજ વરો! માદ મારા છૂનની જ્યોત મારા આંખમાં અજવાળવા પાછી આવે તેને હાથે કરીને બુઝાવા દઈ એટલે હું નિષ્કુર નથી.

વિશ્વાસ : [પગમાં પડી] આપના ચરણ પર પડી આપની ક્ષમા માગવાનો પણ મને કોઈ અધિકાર નથી. હું ક્યું મુખ લઇને આપની સમક્ષ ઊભી રહું!

રમાકાંત : પરશ્વતને પહેલે દિવસે જે મુખ લઇને હું મારે ઘેર આવી હતી તેજ મુખ લઇને. વિશ્વાસ આજ વસંતપંચમી છે. આપણુ લગ્નની આજ રજા.

[આ નાટક ભજવતાં પહેલાં શેષકની પરચાલના સેવી આવશ્યક છે.
સરનામું :- કમલેશ હાકર, ટાટાનો બંગલો, સા-ટાટુજ (ઇસ્ટ) મુંબઈ, રપ

રંગમંચ પરની શ્રી છગન રોમિયોની હાજરજવાબી

જો કે રંગમંચ પર. હાજરજવાબી, સવાલમાં ન હોય તેવાં વાક્યોની કરી બહુ સારી નથી, છતાં એટલી સહેલી પણ નથી. તેનો જ એક પ્રસંગ 'કાશ્મીરનું પ્રવાસ' નાટકમાં બની ગયો.

છાકરી તોફાની છે, જમાઈ તેજવા આવેલ છે. છાકરી સાસરે જવાની ત્યાં કહે છે. જમાઈએ તે વિશે પૂછ્યું 'એટલે સાસુ કહે છે કે મારી ફિક્કરી સાસરે આવવાની ત્યાં કહે છે અને સંવાદમાં નહીં એવું વાક્ય છગનબાઈ બોલી ગયા કે, "તમે ચાલો" અને પ્રેક્ષકોમાં હસાહસ ચાલી, અને કલાકાર આ શું બોલી ગયો! આવું કૃત્રિમ યથ ગયું. અંદરથી સ્વ. બાપુલાલબાઈ, શ્રી જ્યોતકરબાઈ વીગમાં આવ્યા, ગુસ્સે ધમક ગયા. પ્રેક્ષકો હસવામાંથી ચાલત જ ન રહે પડી આપણા આ રોમિયોએ પ્રેક્ષકોને શાન્ત પાડીને સાસુને કહ્યું કે :

"તમે ચાલો એટલે કે એની સાથે ચાલો."

આ હાજરજવાબી પ્રેક્ષકોએ એમને તીવ્રતાના ગડગડાટથી વચાવી લીધો.

પ્રાણમુખ નાયક

સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટ્ય એકેડેમિ રાજકોટના નાટ્ય વિભાગ તરફથી સંચાર તા. ૯-૨૨-૧૯૫૬ ની સાંજે શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાકૃત 'અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી' નામક નાટ્યપ્રયોગ રજૂ થયો હતો. એકેડેમિના નાટ્ય વિભાગનું આ પ્રથમ જ સર્જન હોઈ તેની રજૂઆત પાછળ એકેડેમિના તમામ વિભાગોની ખૂબજ કાળજી, મહેનત અને સહકાર રજૂ જણાતા હતાં. એક નાનકડા હોલમાં બનાવેલા નાનકડા રંગ ભર તેના વેશભૂષા પ્રકાશયોજના અને મનોહર તેમજ કર્ણપ્રિય પાત્રો સંગીતથી કથાકાળને અનુકૂળ અને વાર્તાત્મક કહી શકાય તેવું તખ્તાનું વાતાવરણ પેદા થયું હતું.

પ્રયોગની કથા પૌરાણીક છે. સતિરાષ્ટ્રે સ્વર્ગમાંથી જૂનીપર અવતરી તે કાળના પ્રવાહે ક્યાં ક્યાંથી નીસરી પસાર થઈ અને છેલ્લે ક્યાં લોપ થઈ ગઈ આ બધા પ્રસંગોને લેખકે ક્યાંક સંવાદરૂપે, તો ક્યાંક છંદોજ્જ્વલ વાણીમાં ગુન્થ્યા છે એટલે સાધારણ સમજ વચસતા પ્રેક્ષકને ક્યાંક છંદોજ્જ્વલ બાપાપ્રવાહને ઝીલવો મુશ્કેલ લાગે, પરંતુ જે મુગની આ કથા છે તે સુગના ત્રણોના મુખે ભેળવી ભેદરૂપે તેની જ શૈલીથી લેખકે આ નાટ્યરચના કરી છે. પૌરાણિકાળની આવી કથા ક્ષુદ્રે માત્ર એકાદ કલાકના પ્રયોગમાં સમાવી શકે

તેમને ઉત્સાહિત કર્યાં. ધંધેદારી ક્ષેત્ર હોડ્યા પછી તેમણે નાટ્યશિક્ષણના ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો છે, અને ત્યાં તેમણે પોતાનો લાંબા સમયનો તખ્તાનો કસબ વિદ્યાથી જોને શીખવવાનું શરૂ કર્યું છે. આ નાટક તેમણે અવેતન કળાકારો સાથે ખૂબ જ ઉત્સાહથી કામ કરી નવી-જૂની રંગભૂમિના મિલન અને વિકાસના ક્ષેત્રે એક કદમ આગળે બંધ્યું છે. નવા તખ્તાને સાનુકૂળ અવાજ અને અભિનય આ કલાકાર પાસે છે અને જૂની મૂડી પણ છે.

દક્ષીની ભૂમિકામાં રાજકોટના જ નવી રંગભૂમિના એક ખ્યાતનામ કળાકાર અને નાટ્યવિભાગમાં એક શિક્ષક તરીકે કામગીરી સંભાળી રહેલા શ્રી વર્ધન પંડ્યા રજૂ થયા. તેમનો પ્રભાવશાળી દેહ અને વેશભૂષા તેમની ભૂમિકામાં સારી મદદ આપી ગયા. સંવાદોની સ્વોદતા હજુ બરાબર નથી જળવી શકતા. કાળપુરુષ તરીકે રજૂ થતા શ્રી રામકૃષ્ણાઈ વાણીયા પોતાના વેરા અવાજની મદદથી સારી છાપ પાડી ગયા. વચવાનળ તરીકે શ્રી નાલચંદ્ર બંટે કથકલી નૃત્યના એક સારા કલાકાર તરીકે ચમકે દેખાડી, જ્યારે બધા તરીકે શ્રી ગિરીશ બાસ, અગત્ય તરીકે શ્રી જાની અને અહુરો તરીકે રજૂ થયેલા વિદ્યાર્થીબાહ્યો પણ

જૂની અને નવી રંગભૂમિનું સુભગ મિલન દર્શાવતું 'સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટ્ય એકેડેમિનું' 'અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી'

કતાં કથાવસ્તુને, તેના કાળને અને તે સમયના પાત્રોને લેખક ખૂબ જ પદાદાર રહ્યા છે.

મયા નવેચરમાં મુન્દામાં યોજાયેલ ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના નાટ્યોત્સવમાં રજૂ થયેલ 'શ્રદા કળા' નાટકમાં હમદા અભિનયથી પારિતોષિક મેળવવાના, નવી રંગ-ભૂમિના એક આશરપદ અદાકાર શ્રી માર્કંડ બટ્ટે તેનું દિગ્દર્શન સંભાળ્યું છે. તેમણે નાટ્યકથાના પાત્રોને ખૂબ જ કાળજીથી અને અભ્યાસપૂર્વક તાલીમ આપી છે.

શ્રી અમુખાઈ દોશીએ, પ્રસંગોને અનુરૂપ અને સ્પષ્ટ રીતે વસ્તુકથાને દીપવે એવું સંગીતનિયોજન કર્યું હતું.

અભિનયમાં શ્રી માર્કંડ બટ્ટે મોખરે રહ્યા છે. ચંદ્ર ધનરમર અને પ્રવચક ભૂમિકાઓ બજવવાની નિવિધ નવાજદારી પોતાના શરીર ભિયથી લઈ પ્રયોગોના કળા બાર ઉઠાવેલા છે.

બગીચયની ભૂમિકામાં, જૂની રંગભૂમિના જળણીતા કળાકાર શ્રી અમૃત જાનીએ સુંદર અભિનયથી પોતાના પાત્રને યોગ્ય ન્યાય તો આપ્યો જ પણ સાથે સાથે સામે આવના પાત્રોને પણ સારી રીતે ઉત્તર આપ્યા અને

ઉત્સાહથી કામ કરતા હતા. આ વિદ્યાર્થીબાહ્યોએ હજુ ખૂબજ કાળજી અને ખંતથી તખ્તાના પ્રયેક અંગોને અભ્યાસ કરવાની બંદર છે.

સરસ્વતીના પાત્રમાં રજૂ થયેલા કોઠિલાળહેન વસાવડાએ પોતાની ભૂમિકાને ખૂબ જ ચેતનવંતી રૂપે રજૂ કરી. તેમનાં ચહેરા પર કુદરતી જ દેખાતી નિર્મળતાએ તેમને સરસ્વતીની ભૂમિકામાં સારી એવી મદદ કરી. સંયમ અને છટા સાથે તેમણે દાખવેલી તખ્તાપર દલવચલન પરની પક્ષડ ખૂબ જ પ્રદર્શનનીય હતી. શેદિણી તરીકે જ્યોતિષહેને પણ પોતાની નાનકડી ભૂમિકાને સારો પ્રતિભાવ આપ્યો.

આમ જૂની અને નવી રંગભૂમિના કલાકારોના શ્રમ, રુદ્ધ અને સહકાર અનુકરણીય અને અભિનંદનીય મણી યકાવ. સહકાર અને ઉત્સાહની ભાવનાઓ સાથે રજૂ થયેલું 'અત્ર લુપ્તા સરસ્વતી' અકાદમીના આગામી સર્જનો માટે નવન કેડી લેવાડી, સાથે અને કાંઈક અવધ

મહિપુરી નર્તનના વિખ્યાત કલાવિદ શુરુ 'ભિષિન સિંહાં' તરફથી નૃત્યનાં વિવિધ અંગોનું શિક્ષણ લઈને શ્રીમતી. નયના ઝવેરીએ મહિપુરી નર્તનનાં અંગ અને ઉપાંગો, સુદ્રાઓ અને નૃત્યશાસ્ત્રનું સાંગોપાંગ શિક્ષણ લીધું છે. ૧૯૫૧ માં "હયા" અને ૧૯૫૪ માં "સામન્તકી" અને તાજેતરમાં જ 'ગીતગોવિન્દ' નાં કાર્યક્રમોમાં મુખ્ય ભાગ લઈ એમની કલાસાધનાનો પરિચય આપ્યો છે. આ લેખ દ્વારા તેઓ મહિપુર પંદરતિના નૃત્ય વિશે, એની પાર્શ્વભૂમિકા અને રોલી વિષે સચોટ દર્શન કરાવે છે.

જગતમાં અને જીવનમાં નિરંતર સૌંદર્ય નિકાળવાની અને આનંદ અનુભવવાની ઝંખના મનુષ્યમાં જન્મજાત છે. સૃષ્ટિમાં યોગેર જભરાવું, હરેકશયુ ઝલકાવું અનુષ્ઠાન સૌંદર્ય અવશેષકોને, પ્રકૃતિની અદ્ભુત માયા અનુભવીને મનુષ્યવું હૃદય મનમતી બેઠે છે. એ ઉત્કટ ભિન્નિયો એનું અંગ નાચી કાઢે છે, એનો કંઈ મૂર છેડે છે, એની કરાંગુલિકાઓ રંગ અને રેખામાં આ સૌંદર્યને સમાવી શે છે. મનુષ્યમાં આ સહજ અને સહસા જન્મતી વૃત્તિ છે. સમય જતાં મનુષ્ય જ્યારે એને વિષે સમાન થાય છે ત્યારે આ વૃત્તિ ક્ષાતું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે જોને કળા ક્ષીએ છીએ તે આ સહજ વૃત્તિનું સમાન સ્વરૂપ છે. સાંદર્યના અનુભવદ્વારા અભ્યાસ

મહિપુરી

માનવદેહમાં કાવ્યશીલ નાટ્યતંત્ર તથા હૃદય-સ્પંદન, રસ-રૂપ-ગંધ અને ગાનમાં દુનિદ્યગમ્ય નૈસર્ગિક સૌંદર્યપાન, શાનવિશાન તથા સાત્ત્વ-સ્થનામાં રહેલી સુરિયર વિચારસારા, રસક્રિયા તથા બાવ દ્વારા સર્જિત અદ્વિતીય કલાઓ સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર શિષ્ટ તથા નર્તન વગેરેમાં આ જ લય અને તાલનાં તત્ત્વો જાણી, માણી અને પ્રમાણીને જીવનમાં સંવાદિતા સ્થાપવાનો નિરંતર પુરુષાર્થ મનુષ્ય કરી રહ્યો છે. મનુષ્યને વાણી સ્ફુરી તે પહેલાં એ સાહજિક રીતે જ હસ્તપ્રધાથી, મુખાભિનયથી તથા અંગમંડળીયો પોતાની ભાગણી પ્રગટ કરેલો. આ મત્વેનો અભ્યાસ કરી લય અને તાલના સ્વરૂપમાં બાંધી તેણે નર્તનકળા જીવનની સમય જતાં એમાં સાહિત્ય, સંગીત,

* શ્રી નયના ઝવેરી

નન્દ સહોદર એવો રસાનન્દ અનુભવવો એ કલાનો હેતુ છે. રવીન્દ્રનાથની એક અગ્રમ પકિત છે. "વિષ્ણુવેર કેન્દ્ર જે મન હંદ બજે." આ વિચારના નિરંતર ધ્યાનના કેન્દ્રમાં હંદ વિરાજે છે. હંદ એટલે લય અને તાલ. લય અને તાલ એ જડ-ચેતન બન્ને જગતમાં પ્રાણવત્તને છે. મનુષ્યનો દેહ આ લય અને તાલરૂપી આસાન્નવાસ પર નિર્ભર છે. એનો ઉત્કટ અનુભવ મનુષ્યે પોતાના શાન અને કદમના દ્વારા વારંવાર વ્યક્ત કર્યો છે. વિશાન-સાત્ત્વ અને કદમનાસન્નમાં આ લય અને તાલનો અનિર્વાચનીય મહિમા મનુષ્યે માગ્યો છે. અણુ-પરમાણુની ગતિથી માંડીને વિશ્વના મહોપદ્રોની ગતિ,

નર્તન

લેખિકા : શ્રી નયના ઝવેરી

શ્રી રંજન ઝવેરી *

ચિત્ર, શિષ્ટ વગેરે કળાઓનાં પ્રધાનતત્ત્વોનો સુખમ સમન્વય કર્યો અને એને વ્યવસ્થિત તથા નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપી નર્તનનું કલાસાત્ત્વ જગતને ચરણે અર્પણ કર્યું. આમ નર્તન એ લય અને તાલની સંવાદિતાનું અનુષ્ઠાન આભતાન તથા સર્વ કલાઓના સુખમ સમન્વયનું શ્રેષ્ઠ પ્રતીક છે.

મહિપુર એટલે પ્રકૃતિનું પિયર; સુખી, સમૃદ્ધ અને બધું બધું. યોગેર અવિચલ ચિત્રો જેવી, સન્નહારની મુદ્રાઓ જેવી ગિરિમાળાઓથી ઘેરાયેલો એ પ્રદેશ છે. એના વાર્ણીયો બધાં બધાં આકાશમાં વાગુની શીતલધરી દેશેથી ગૂંચ જીતા વાંરુજીના મધુર સરોના પડખ

પ્રતિક્ષણ પડ્યાજ કરે છે. મદિરાની ઝાલરો-
માંથી ટપકતી કૃષ્ણમદિતનો રસભાવ હવામાં
હિલોળા-લેતા ઝાંગરના હરિયાળા ખેતરમાં
ઠેર ઠેર યુગોથી આપડમા જ કરે છે. પૃથ્વી
અને સ્વર્ગની વચ્ચે જાણે કે સેતુ રહ્યો હોય
એવો એ પ્રદેશ છે. એના નામમાં એક
મોહિની છે. જાદુ છે, રહસ્ય છે. સૈકાઓથી
એની પ્રજા એ મોહિની, એ રહસ્ય સાચવી
રહી છે. પ્રાચીન કવિની કલ્પનાને કદાચ આ

પ્રદેશ જ કામણ ક્યું હશે. એ પ્રદેશને નિહાળીને જ કદાચ
એને ગાંધર્વલોકનું સ્વપ્ન સ્પૃશ્યું હશે. મહિષુરની મોહિનીનું
સ્વરૂપ, એના જાદુની બૂરછી, એના રહસ્યની લીલા એટલે
એનું નૃત્ય. ભાતવર્ષની ચારે પ્રધાન નૃત્યશૈલીઓમાં બે
કદાચ કોઈ વધુમાં વધુ નાજુક અને નયનમધુર શૈલી
હોય તો તે મહિષુરની શૈલી છે. એમાં માનવહૃદયની
લાગણીઓ અને માનવહૃદયનું લાસિય પૂર્ણપણે પ્રગટ થયાં
છે. આ શૈલીએ અને સર્વિશેષ તો એની વેશભૂષાએ ક્ષણભંજુર
એવા માનવહૃદયે પરિવ્રતાના પ્રતીક જેવા શતલક કમલની
રૂપરંગી છાત્રા અને દેવોના દેહનો દર્શ અર્પ્યા છે. કાચી માટી
જેવી મનુષ્યની કાયા કોઈ એક યુગમાં વન્દાવનમાં બમતા
પરાગથી ફરીને જાણે ફોરી ઊડી હોય, મોહરી ઊડી હોય,
તો આ મહિષુરની નૃત્યમાં-રાધા અને કૃષ્ણનો આભા
બે ફરીને દેહ પારણ કરવાનો હોય તો એ મહિષુરમાં જ
પ્રગટ થવાનું પસંદ કરે. નૃત્ય એ મહિષુરને પરાપૂર્વથી
પ્રાપ્ત થયેલો પ્રકૃતિનો વારસો છે. મહિષુર એ પ્રકૃતિનો
પોતાકો સૌંદર્ય પ્રદેશ છે. આમ મહિષુરની નૃત્યની પ્રધાન પ્રેરણા
પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિના વિવિધ પક્ષરાઓની પ્રત્યેક રંગ અને
રૂપની છાત્રાને અનુકૂળ એવું આસે માસનું અને ઝડપી
ઝડપનું નર્તન મહિષુરમાં છે.

મહિષુરની નર્તનકળાની આ અખંડ જીવંત પ્રજ્વાલી
અને એની પવિત્રતાનું સાચું રહસ્ય તો એની પ્રકૃતિની
પ્રેરણા અને એની ભૂમિની ફળદ્રુપતામાં જ છે. આર્થિક,
પ્રમતી પીડા મહિષુરે કદી જાણી જ નથી. આથી
રાજકીય કે ધાર્મિક પરિવર્તનોની અસર એના ભૌતિક
સુખ પર પડી જ નથી. આથી સૈદ્ધાંતોથી નર્તનની
આધ્યાત્મિક સાધના મહિષુરમાં સદૃશ જાતી ગઈ છે. વળી
મહિષુરની નર્તનને પૌરાણિક કથાઓ અને રોમાંચક કંતકથા-
ઓની સહાય અને પ્રેરણા છે. પ્રકૃતિએ અને ફળદ્રુપતાએ જેમ
મહિષુરની નર્તનને પવિત્ર રાખ્યું છે તેમ આ કથાઓએ
એની પ્રજાલીને જીવંત રાખી છે. સમાજ સુખી, સંતોષી

અને સંગૃહિત એટલે એના ઉત્સવો બારે
ઉમંગથી જીજ્ઞાસુ અને પ્રત્યેક સામાજિક
પ્રસંગ નૃત્ય વિના યોગ્ય નહીં એવી પ્રજાણિ.
આથી નર્તન એ મહિષુરની પ્રમતી જન્મમંડલ
વૃત્તિ છે. નર્તન એને આસોધાસ જેવું સહજ,
સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય બની ગયું છે.

આમ અનેક કારણે મહિષુરની નર્તન જાણે
કે, સર્વજ્ઞ કલા હોય, સ્વયંસ્ફુરિત હોય,
અનાયાસ અને અચાનક જ જન્મતી હોય

એવું બન્યું છે. અને એથી એક ભામક માન્યતા એવી
હતી અને હજુએ કોઈ કોઈના મનમાં છે કે મહિષુરની
નર્તન એ તો સહજ અને અનાયાસ કલા છે એટલે કે
અશાસ્ત્રીય છે. સહજ, સરલ અને અનાયાસ લાગવું એ
તો કળાનો ગુણ કહેવાંય, નૃત્યકારો અને મહિષુરની
નર્તનના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે આ સાહજિકતા,
સરળતા અને અનાયાસ પાછળ વર્ષોની સાધના, ઉપા-
સના અને પરિશ્રમ હોય છે. અને એક પ્રમતી એની
પાછળ સૈદ્ધાંતો પુરુષાર્થ પડ્યા છે.

મહિષુરની નર્તનને શાસ્ત્રને આધાર છે. પણ એને
બારતના નાટ્યશાસ્ત્ર કરતાં વધુ આધાર નિર્દેશરના
'અભિનયદર્પણ'નો છે. આથી એમાં આંગિકાભિનય
પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. મુદ્રાઓને મહિષુરની શૈલીમાં
સ્થાન છે. હસ્તાકાભિનય અને ડાકના ડાલનનો એ
અવશ્ય લાગ આવે ત્યારે લાભ લે છે, પણ એનું સૌંદર્ય,
એની કક્ષા તો અંગભંગીઓમાંથી જ પ્રગટ કરે છે. માત્ર
સુખાભિનય, કે નેત્રાભિનય કે ડાકનું ડાલન કે મુદ્રાઓ
ઉપર એમાં ધ્યાન અપાતું નથી. પણ દેહના સમગ્ર
ડાલનથી એ એના હેતુ સિદ્ધ કરે છે. એકી સમયે
પગથી માયા લગીના દેહના અંગોપાંગના ડાલનથી સમગ્ર
છાપ હાથ એ આનંદ અને રસ પ્રગટ કરે છે.

શાસ્ત્રો પ્રમાણે નર્તનના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડવામાં
આવ્યા છે. જેમકે નૃત એટલે તાલં અને લય ઉપર
આધાર રાખતો શોભનાત્મક અંગવિશેષ. નૃત્ય એટલે
જેમાં અંગવિશેષ દ્વારા રસ અને ભાવ દર્શાવાય છે અને
નાટ્ય એટલે જેમાં નાટ્યતત્ત્વનું મહત્ત્વ હોય છે. એ જ
રીતે શાસ્ત્રોમાં અભિનયના મુખ્ય ચાર તત્ત્વો વર્ણવ્યા
છે. જેમકે આંગિકાભિનય એટલે અંગભંગી; વાચિકા-
ભિનય એટલે શબ્દ અને સ્વર-ગીત અને સંગીત.
આદ્યાત્મિક એટલે વેશભૂષા; સન્નિવેશ વગેરે અને

સાત્તિકાભિનય એટલે રસ અને ભાવ. આ ઉપરાંત નર્તનના બે પ્રકાર હોય છે. જેમકે લાસ્ય સ્ત્રીસદ્ગત, સુકુમાર, મર્દવ તથા લાસિલ્યમયુ' હોય છે અને તાંડવ જે પૌરુષ્ય અને વીરતામયુ' હોય છે. મણિપુરી નર્તનના વિવિધ પ્રકારોમાં ઉપર જણાવેલા સર્વ વિશિષ્ટો' ફર્શન થાય છે.

મણિપુરનાસીઓનું જીવન સંગીત અને નર્તનકલાથી રંગાયેલું છે. તેઓના જીવનનો કોષ પશુ સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રસંગે નર્તન વિના અભિવ્યક્ત પામતો નથી જેનતા વૈષ્ણવધર્મી હોવાને લીધે ત્યાં રાધાકૃષ્ણની પ્રેમલક્ષ્યાભૂમિક્તિનો મહિમા જોવામાં આવે છે. તેઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ઉત્સવોમાં રાધાકૃષ્ણના જીવનપ્રસંગે લેવામાં આવ્યા છે. દરેક ધર્મક્રિયા અને ઉત્સવને અનુરૂપ નર્તનપ્રકાર નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે હરિકેયાનમાં મૃદંગયજ્ઞન, કાતિક પશુભાએ મહારાસ, યોગ મહિનામાં કુંજરાસ, કાગણમાં વસંત રસમાં હોળી નૃત્ય, અષાઢની રથયાત્રામાં કરતાલી નૃત, શ્રાવણમાં કૃષ્ણજન્મ ઉત્સવમાં મંજરા નૃત ઇત્યાદિ. આ રીતે નર્તન ધર્મનું એક અંગ જ બની ગયું અને બાળકથી મોટીને વૃદ્ધ સુધી બધા જ અકિતપુરક નર્તન કરે છે.

સામાજિક પ્રસંગે જેમ કે જન્મ, લગ્ન અને મરણમાં એને અનુરૂપ નર્તનપ્રકારો ચોખવામાં આવ્યા છે. ખાસ કરીને શ્રાદ્ધના પ્રસંગે હરિકેયાનમાં કરતાલ ચલન એટલે

કે મોટા મંજરા સાથેનું નર્તન થાય છે. આ ઉપરાંત કાતિકપાલીમાં ઢોલનૃત થાય છે અને નર્તન હારા પ્રદર્શિત થતાં રામાયણ અને મહાભારતમાં યુદ્ધ વખતે ભાલાનૃત અને તલવાર નૃત પશુ થાય છે. મણિપુરી નર્તન કવચિત ક્ષત મૃદંગના બોલ, તરાના, સ્વરાવલિ, કે કવચિત ભાવપ્રધાન ગીતો ઉપર થાય છે. ઘણાં ગીતો અને સંગીત રૂપકો ન્યદેવ, વિદ્યાવતિ, ચક્રિદાસ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વગેરે પ્રખ્યાત છે. સરંજીત, મૈથલી, બંગાલી અને જોતેઇ બાવાના હોય છે. મણિપુરી નર્તનના તત્વને યોગ્ય રીતે અભિવ્યક્ત કરવા માટે મણિપુરી કલાપરંપરાએ એને અનુરૂપ સંગીત, તાલ અને વેશભૂષા ધરાયાં છે. આવી વિવિધ પ્રકારોયુક્ત અને રાસ્ટીય નર્તનકળાને ઉચ્ચ કળા પ્રકારનું સ્થાન લે છે.

આદિકાળથી જ કલાઓ ધર્મ સાથે સંક્રિપ્ત રહી છે અને ધર્મ અને કલા એ જ પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્યની સર્વ આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓને સતોષી શકે. પશુ ધર્મમાં ધીરે ધીરે ક્રિયાકાંક્ષ વર્તતાં અને વિચાર કરતાં આચારને વધુ પ્રાધાન્ય આપતાં, એનું મૂળ તત્ત્વ વિસારે ધસ્યું છે અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો વિકાસ થતાં એનું તેજઃ અપાયું છે. આવા ક્રિયાકાંક્ષી ધર્મ પર મનુષ્યની મદદ લોપાય એમાં શી નવાઈ? આવે સમયે કલા જ એક સચ્ચાં ધર્મનું સ્થાન લઇ મનુષ્યને જીવનની પૂર્ણતા અને સંતોષિતતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે. નર્તનનું ભાવિ જીજ્ઞાં છે.

પ્રેક્ષકોને ટકોર

નાટ્યપ્રયોગ ચાલુ હોય એ વખતે રંગમંચ પર અભિનય આપતા કલાકારને પ્રેક્ષકશ્રુદ્ધમાં થતો ધીમે ધીમે ગણગણાટ પશુ પિસ્તોલના અવાજ સરખો લાગે છે. બોસ્ટનમાં, એક પ્રસંગે અભિનેત્રી જેન કાઉચે પ્રેક્ષકશ્રુદ્ધમાં થતા બ્રહ્મગટને કારણે વિરોધ નોંધાવી મુખ્ય પડદા પાડી નાટક બંધ કરાવ્યું હતું. તેણીએ કહ્યું કે રંગમંચ પર પોતે જે થોડી ઘણી કામગીરી લાખવે છે એ વચ્ચે ભાંસુધી આ દખલ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી નાટક ચાલુ નહિ થાય. એક વખત "રિએપ્પન" નામના નાટકમાં જેન ઔરિયુર પિસ્તોલથી આપઘાત કરી મરણ પામે છે એ સમયે એની બચવાના ચપ્પો સંભળાય છે; ટાલરોયે જે પ્રમાણે લખ્યા હતા એ પ્રમાણે નહિ, પરંતુ એમણે એમ કહ્યું કે બસતા કૂતરાઓની કુનિયાને છોડી જતાં તેમને ખનંક થાય છે.

એલેક્ષાન્ડ્ર વૂડકોથ

આનો જ અનુભવ પ્રવાસ દરમિયાન પૃચ્છી ધિયેટસના શ્રી પૃચ્છીરાજ કરૂને થયો હતો. ભારે પ્રેક્ષકોની ભગીરીને અંગે એમણે મુખ્ય પડદા પાડી પ્રેક્ષકોને ટકોર કરી હતી.

સુંદર વેણી

ગરબે રમવાને ગોરી નિસંથી રે હોલ
રાધીકા રસિલી જેતું નામ અભિરામ વજ્ર વાસણી રે હોલ
તાલી દેતાં વાગે ઝાંઝર હુમણી રે હોલ
રમે રમે ગોખુલની નારી પિયા સંગ પ્યારી રે
ધૂમે ધૂમે સ્થામને રથમ તે પર ભલું વારી રમે સાહેલી રે રાધીકા
સજ સજ સોણે રાણુપાર હમઝતી આસે રે
બજ બજ નંદલાલતું નામ ગોખુલીએ ગામ
અતિશે માલે રે-રાધા

રંગભૂમિના—

એક જમાને એવા હતા કે
શુભરાતી રંગભૂમિનાં નાદ-
કોમાં આવતા રાસ-ગરબાઓ
થેર થેર ગવાતાં. એની સુરા-
વટ કણ્ઠિત્રય અને મધુર, સ્ત્રી
એટલું જ નહિ પરંતુ એનાં
કાન્યોમાં શૃંગારનો તે દેાઈ
વખત ભકિતરસ સભર હોતો,

—રાસ-ગરબા

એની સાહિત્યિક મૂલ્યવત્તા
કોઈથી નકારી શકાય એમ
નથી અને સ્વ. રાધાબાઈ
અને વાધજીબાઈએ એવા તે
અનેક કાવ્ય-ગીતો આપણને
આપ્યા છે જેમાંનાં ચોસક
આજી રજૂ કર્યાં છે

અશ્વમતી

શું નટ્યર વસંત થેષ થેષ નાચી રહ્યો
નાચી રહ્યો જગ નચાવી રહ્યો—શું.
કોયલ મધુર મુરલી બની છેડે નટ્યર કાન
લરહયેલી ગોપીતણું તણ
નીકળી અભિમાન
રસીયા વિનાની બની બાળાઓ બહારી
વેણું વસંત ચિત વિધી ગયો—શું.
શીતળ મુખર પવનની દ્હેર
ધૂમે ચોપાસ.

બણું રાધાકૃષ્ણજી રાસ રમે છે ખાસ
વિધાવધ પૂખીના વેણુ ધુધરી ધમકેરે
મહી મહી મેનાના નાદ ઝાંઝર ઝમકેરે
નવપદ્મવ વાયોધરી.
પચરંગી શીરપાથ
કાગ લાલ સાધી રમે
મહનરાજ મહાભાગ્ય
દ્હેરી લાલાચી રમે લલનાઓ લાગમાં
પ્રીતિ શુભલ, લાલ છાંછ ગયો—શું.

ચંદ્રદાસ

ચરસાવિઓ જુદા આજ, પુરણ કરીએ રે;
જાણ કુમકુમ અક્ષત દાય, ફળ તો ધરીએ રે;
છે પવિત્ર વસ્ત્રો બેન, આપણે અંગેરે;
કરો પૂજન વડનું આજ, સદિયર સંગેરે.
વિધિ આ જુદા તણીરે, સાચવો તમે;
તો તો મંગળ તમારું થાયરે,
આયુષ્ય પ્યારા પતિનુરે વધારશે.

રાત્રિ વિશે મુંઝતા શી એની લખી
તેથી તમારું રહું થાય રે, આયુષ્ય પતિનુરે વધારશે.
કંઠજી કરવિશે ચમકે તમારું, અંગોડા સિરપર શોભે સારા
એ સૌ રહેશે કૃપાળાં, જુદની વિધિ સંભાળો.
જાંઝરો જમણારો તમારો, લટકો ખટકો ને અટકો તમારો
ખટકો હોય એ પ્યારો, મનની વિધિ સંભાળો-ચર.

ત્રિવિક્રમ

વીણાવેલી

પુનમની ચાંદની ખાતી પુરી અંહી રે,
શોભે રંગની મુંદર શી આજ

હેતે રમીએ સંગાયે સદિયર આપણે રે.
સદિયર કંઠજો શી માનાં કરે ધર્મો રે,
માંહે જડીયાં છે, નીલમણી નંગ-હેને

મળીયાં આજે આપણે, ધરી રોજ રાજુચારે,
કરકંજી મુકી ચમક, ચંદ તેજ એકતારે.
વીણાવેલી જડીત ઉત્તાર છે રે,
ચોની ગુચ્છ લટકે છે આજી અધ-હેને

અંગોડાં ફોં જડમાં, સર સેયે દિંગુળ.
દાખાં કુમકુમ ચાંદના, મુકતા માતા ઉરે,
આરસ પારસમણી જડેકા ઊક છેરે,
તેમાં વસનાં હેયે નજીવ વીર-હેને

પદેનાં જાંઝર પ્રીનથી, જાણજી કરે જ્યુકારે,
હરીએ સદિયર કુદડી, આ રંગની પ્રોભારે,
સખી નેત્રીઓ ફૂલી વિધવિધ ખાતની રે,
તે તો આપે છે શી મુંદર મુખ-હેને

જોગો સખી! સહિતો રાજુચાર દાર,
ચાલ્ય ચાલ્ય જોવાને ચંદના.

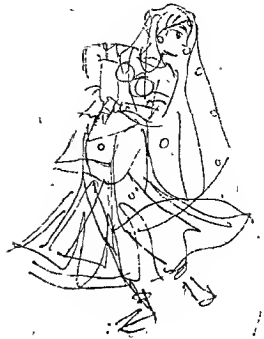
જોને પ્રેમપ્રેક્ષી બુખિના દેહાર,
જોને ડોભે સહિ આનંદમાં-ઓહો.

મન ધરા મુંદરી! તને, ચતુર ચંદ્ર ગુમ કાન્ત,
શાન્તિ પાડ પડાવ્તો, સાથીને એકાન્ત.
ધરણી પડી પતિને પાપ, શિક્ષા સિરે ધરેરે,
ગુણિપત મોરી પતિ ગુણગામ, શાન્તિ વિને રમરેરે
ધરોને જહેન! ધરતી માનાનું કણું કાન
પ્રતિયો કરે સંસાર મુપારસ પાન—ધરણી.

ચંદ્ર સુખે ચીદાહને, તારાના મુખ સ્વામ,
સદગુણીનું સુખ બાળીને, રમે ફૂલના ગમ.
સખી! જોને પતિનુ માન-તેનાં ગાંધરે ગાએ માન,
ખાતે દેશી સમાન સન્માન રમે રાખા રસિત સજ તાન.
ધરણી નાર સમ મુદિણીઓ, સેવે સ્વામી પાપ,
ચતુર ચંદ્ર સમ ધણી મને, જ્યાં જ્યાં ત્યાં હમરાય.

રસીકમણી

ચલ રે ગાગર ચલ રે ગાગર, જમુનાજી જઈએ
જમુનાજી રણિયામણા રે ગાગર ધૂમે-ચલરે.
પાંણીમાં જઈ તો મને તડકો રે લાગે
સાહેબા ચંદરવા બંધાવો રે, ગાગર ધૂમે-ચલરે.
શેરીએ ચાલું તો મને કાંદારા વાગે
સાહેબા ગાલીચા ઢળાવો રે, ગાગર ધૂમે-ચલરે.

પવિત્રલીલાવતી

સખીઓ નિજ નિજ નિતિધર્મ સદા સંભાળીએ રે,
પરમ પવિત્ર પતિચિત્ત પટકુલ કરી પરીધાન.
ભાવ સહીત ભક્તિથી નીત ભજીએ ભગવાન,
એવા ઉત્તમ શુભથી ઊભવ સુકુળ અજવાળીએ રે...ટેક.

નજરે નજર ન જોડીએ, નાથ વિના નર સાથ,
પરનરને નવ આપીએ, તાલી દાશે દાથ,
હસતું, રમતું, જમતું, એકાન્તે નવ બેસતું રે,
પતિ વિશ્વ પતિના પછુ સદા મિત્રોની સંગાય...એવા

નાથ વિના કરવી નહીં, વિનોદ કિડા વાત,
વિશ્વ વિરદ ન વતંતું, બહે તાત કે બ્રાત,
શીરલજ નટખટની સેવત તળની સુખત...એવા

કુટ્ટી કંઠરૂપ કુબડો, નિરધન નિરબળ કાળ,
મતિશીલુ પતિત પ્રતિ પળે, એ સતીને સર રાય,
જોડી પગ અગ્રુટે દ્રષ્ટિ બાલું જોડીએ રે,
સુખકર સાચવીએ સૌ સાથે સંપ સદાયે...એવા

જાએ સ્વરે ન ઉચરતું, મૂંઝાને મરગદ,
કુલીન બહેન કરવો નહી વડીલથી વિનાદ,
ચંચળ ચાલે ચટક મટક ચતુરા નવ ચાલીએ રે,
શિવ સુત કેશવની શીખામણ અંતર યાદ...એવા

કવિ શ્રી જમના નામથી બહુજે લેણ નાટ્યરસિક અભિષેકો હશે. કેણ એમને મસ્ત કવિ, કેણ એમને 'મંડોર કલમના સેખક કહેતા તે ધન્ય એમને "ભાઈ" તા વંદાસરોયા પણ વડીલ તરીકેના સન્માન મુજબ નામથી પણ સન્માનિત કરતાં. છતાં આ મસ્ત કવિ જીવનભર રંગમુખિની ધૂનમાં જ મસ્ત રહ્યા છે. કેશનાનો દોર એમને સામાજિક-પ્રશ્નોનાં જોડણીમાં લઈ જતા અને વીણી વણીને એમણે સમાજનાં દુષણોને રંગમંચ પર દર્શાવ્યાં છે ને ટકોર કરી છે. "આવો છે સસાર! એને નરક ખતાવવો કે નંદનરત્ન એ તપાસા હાથમાં છે."

જનતાના આ લાડીલા નાટ્યકાર અને કવિની પ્રથમ મુદ્દુનિધિ તા. ૧૧-૧૧-૫૬ને દિવસે ગઈ. વર્ષ ૫૬ના થયું પણ એમની રમુતિઓ અને એમની કલમ અમર-ચિરંજીવ સ્ત્રી છે. એમના જીવનની રૂપરેખા, એમના જીવનમાં મુખ્યત્વે આતંદ અને ઉત્પત્તિનું આણું દર્શન સેખકે આ લેખમાં દર્શાવ્યું છે. —તંત્રી.

વ્યક્તિ વિશેષ

સ્વ. કવિ શ્રી જમન

પરિચયકાર:

શ્રી નરેન્દ્રભટ્ટાસ મા. સંપત્ર

સ્વ. શ્રી જમન

અધ્યાપાઈ એકસવાઈ આજે, અમરતા માર્ગે લીધાં છે,
જમતમાં જીવવા કહે, અમે તે કો પીધાં છે.

(એક દલો સઘરો)

ઉપરની પંક્તિઓમાં શ્રી જમને વેદવંતી વાણી કી છે. વિદ્યા અને પ્રજાકીરી કરી મલક કરી છે અને માનવરેલમાં એમનો આત્મા રહ્યો ત્યાં સુધી સતત જગમગ રહી એમણે એ કહીને ત્યામ કર્યો નથી. કેણ એમનાં પદમાન માય, એમનાં સન્માનનાં સમારંભો થોડાં, એમનું જનુમાન કરી લક્ષ્મીની કોઠાઓ જ્યારે એની ખેતનાં જીવનભર એમણે રાખી નહોતી. એમનો મંત્ર હતો કાર્ત્ત્વ સિદ્ધિ: અને એ મંત્ર સ્વાં, જનતાં, આજુખના બાકિ આસ સેતાં ચેતાના પ્રાણ સાથે એમણે યુગંતો રાખ્યો હતો.

એમનું આખું નામ જમનાદાસ. પિતાનું નામ ચેરાલ, માતાનું નામ જેવાંજાણ અને અટક સંપત્ર. એમનો જન્મ સંવત ૧૯૪૫ના કરતાં સદા ૧. તા. ૫-૧૧-૧૮૮૮ને દિવસે થયો. બાલિકા યાત્રિમાં એમનું કુટુંબ ધુબી અને મીમંત ગણાતું. બાપમાતાનો વ્યવસાય કાપડો દોઢાથી વેપારીનો પુત્ર વેપાર જ કરે એવી માન્યતા

બાંધાઇ ગઇ છે, પરંતુ બાલવયસી જ શ્રી જનનમાં કાચ્ય અને સાહિત્યનાં અંકુરો રોપાયાં હતાં. સામાના અભ્યાસની સાથે શ્રીમદ્ ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોનું મનનપૂર્વક અંવેષણ એમણે કરવા માંડ્યું. એમાં આવતી કથાઓ-ઉપકથાઓ એમને કંઈય યદ્ય ગઇ અને એ કથાઓ પાછળ રહેલું તારતમ્ય શોધવા એમનું અતર તદ્દસતું. એમાંથી તારવેલું તથ્ય જીવનમાં જિતારવા એમણે ઉપાસના માંડી, જેને પરિણામે સમાજમાં પ્રવર્તતાં દુષણોને મીટાવવા હવે ઝંખના બની. મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવાની હતી પણ તેમાં જે તેઓ ન બેસા અને એમનું મન આ ઝંખનાને મતિમંત કરવા મથતું. એવી કોઇ તક તેઓ શોધ્યા કરતા.

ગુજરાતી નાટકો એવાનો શોખ તો હતો જ પણ એ શોખને એમનાં જીવનનાં ધ્યેય માટે પૂર્ણ કરવા એમણે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ ધર્મચ્યુસ્ત અને જૂનાં રીતરિવાજોને અપનાવતા કુટુંબમાં નાટકો પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો છતાં તેઓ દિમંત ન હાયાં. પંદર વર્ષની વયે ગ્વેરઆઈ સાથે એમનાં લગ્ન થયાં ત્યારે રાતે બધા સૂઇ જાય એ વખતે એકાંત મળતાં નાટક લખવાનું એમણે શરૂ કર્યું. એ લેખનકારમાં એમના એક ભ્રત્રો સાથે પણ સાંપડ્યો અને એમની પ્રથમ કૃતિ તે “કૃષ્ણ સુદામા”. નાટક લખાયાં એટલે એની સાથે ગીતો પણ જોડાયાં, એથી કાન્યો લખવાં પણ શરૂ કર્યાં, એ પછી સામાજિક પ્રશ્નોને ઝણુવા “સંસાર ચિત્ર” અને “કુમંગ દોષ” નાટકો લખ્યાં પણ બજાવે કેણું? નાટ્ય સરચાઓને બારેણે આ તરફ યુવાનને ઊભો પણ કોણ રાખે!

માસ્કટમાં એમની કાપડની દુકાન ચાલુ હતી. ધંધો પણ સાધારણ રીતે રીક ચાલતો એટલે અન્યત્ર રોડી રજવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત જ થતો નહેતો, છતાં એમણે ધ્યેય પાર પાડવા નાટ્યલેખન એ મુખ્ય આકર્ષણ બન્યું. અને જે કૃતિનિધિ હોય છે એને મોડીવહેડી પણ એ તક મળે જ છે. ૧૯૨૦માં કાલ્યાદેવી પર એકવડ ધિયેટરમાં શ્રી મહાશંકર વેણીશંકરની રોયલ નાટક મંડળી ક્વિ થી. મૂળશંકર મુલાણીનાં નાટકો ‘ભાગ્યોદય’ અને ‘એક જ દુલ’ બજતી. એ સમયે શ્રી જનનના બનેલી શ્રી મયરાંદાસ મનજી વાલજીને જણ થઈ કે ‘જનનાદાસ નાટક રમે છે,’ એટલે એ નાટક લઈ એમણે પોતાની સાથે આવવા આમંત્રણ આપ્યું. કેંકે ગબરાઈ, ક્ષોભ છતાં આશાના દારને વળગી એમણે નાટક કંપનીને આંગણે પગ મૂક્યો. અને એ પગલાં શુકનવર્તાં નીવડ્યાં. કંપનીના ડિરેક્ટર મોરારાજ કાન્કે પાસે એમણે ‘સંસાર ચિત્ર’ વાંચ્યું ત્યારે મહાભાઈએ કાન્કેને પૂછ્યું.

“બાવા, આ નાટક માટે શો મત છે?”

“સારું છે. રાખી દ્યો.” બાવા બોલ્યા. મોરારાજ કાન્કે આ નાટકમાં એવું શું જોયું હશે? જનન-ભાઈએ જીવન દરમિયાન બહોળાં કુટુંબમાં રહી અનેક કડવા મીઠા અનુભવો લીધા હતા તેમ જ અન્યના દિલ્હી વાતો જાણી, પ્રમાણી લેવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવી હતી. આસપાસના વાતાવરણમાં બનતાં પ્રસંગોનું ઝીણવટમય નિરીક્ષણ અને મનુષ્ય સ્વભાવનું આત્મેદ્દય ચિત્ર એમના મનમાં દડ થતું. એ બધું એમની લેખનિમાં કિતરતું. યુવાનવયે લખેલા આ બેદમાં સંસારના અનુભવોનો નિયોઃ મોરારાજ કાન્કે પારખી અને બીજું નાટક પણ લાવવા કહ્યું. જનનભાઈએ “કુમંગદોષ” આપ્યું જે વાંચતાં એ નાટક વધારે સારું લાગ્યું. માત્ર ઉપરની રાષ્ટ્રીય અને રટેજને માટે થોડા એવી પ્રશ્નગુંથણીની જરૂર હતી. સુધારા વધારા સાથે એ નાટક “બૂલનો બોગ” નામે રમ્ય થયું. પ્રથમ નાટકે જ એ નાટકે જનનભાઈને યશસ્વીતિ અપાવી. એ નાટક બ્યારે અમદાવાદમાં બજવાઈ ત્યારે જીવનભરમાં જે વૃદ્ધ ડોસીઓએ કદિ નાટક જોયું ન હતું તેઓ આ બેદ જોવા આવતી અને પણ્યોના કડવા સંસારમાં મીઠાશ આવી હતી, કેંકના કુટુંબકમેય દર્શાવે હતાં એવી મોહિની આ નાટકે લગાડી હતી. સાર-વડુના અંધા, બિનઅનુભવી યુવાનોની નાદાનીને પરિણામે થતી બૂમો અને તેના બોગને પરિણામે પડતાના યુવકોની કલાણી એ નાટકમાં દર્શાવ્યાં હતાં.

નાટ્ય અને સાહિત્યલેખ એમની ચડતી થતી હતી એ જ વખતે એમની મોટી પુત્રી ચંપાને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો. એ વખતમાં હાલને નાટક બીઓનાં દેશમાં ફાળ પડતી પણ એ ઘટનાને પોતાના જીવનનું પ્રસંગ ચિત્ર માની જનનભાઈએ લેખનકાર ચાલુ રાખ્યું. નવું નાટક આપ્યું “સોનેરી જાળ” જેમાં રંગી ધર્મશૂરોની પાપસીલા આતેખાગેલી હતી, સમાજમાં આ નાટકે જાડું ચઢવાર જમાવી પણ એથી દનાશ ન થતાં જનનભાઈએ

પડકાર દેકરો :

“હજી તો જોવાં અનેક દુષ્ટો ઉપરનો પડદો હું હથેલીનો છું. વીણી વીણીને ધુનારાઓને ખુશ્કાં પાડવાનો છું.” દરમિયાન ૧૯૨૨માં ચંપાનું મૃત્યુ થયું. એ પછી આખું ‘જોનાં શું?’ એમાં તો ધગ્યું હતું. એક આયનારીના અગ્નિદાનની કથા હતી અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સભ્યો અને સાક્ષરો જેમાં શ્રી આનંદરાવ કર ધ્રુવ પણ હતા તેમણે જામનભાઈનું સન્માન કરી, માનપત્ર આપી, ગુજરાતના લેખકોમાં એમનું ગૌરવ વધાર્યું. સ્વ શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ જેવા સમર્થ સાક્ષર એવંતી શેઠી અને એમનાં સાહિત્ય માટે આદર વ્યક્ત કર્યો. એ પછીનાં નાટકો તે “રાજરમત” અને “એ કોનો વાંક?” જે ખૂબ વખણાયું, પણ કેવળી સાથેના સંબંધમાં જામનભાઈને મતભેદ પડ્યો.

એક સિદ્ધહરત લેખક તરીકે એમની નામના તો યથા હતી પણ એ ધૂની લેખક “બાઈ, મારો ખેલ હો.” કહીને કેવળીઓને બારણે બેઠકયા નથી કાઈ પૂછું કે કેમ જતા નથી તો જવાબ દેતા—

“મારું કાચ” નાટકો લખવાનું છે, કલાતું વેચાણ કરવાનું નથી.”

જનાં ચોતાના ધોયમાં તો એમને આગળ વધવાનું જ હતું. એટલે ૧૯૨૬માં કેટલાક ભાટિયા શાંતિનાં મિત્રોના સંદર્ભારથી એક અવેતન મંડળી રચાવી “શ્રી ભટ્ટી હિતવર્તક સમાજ” અને “શ્રી ભટ્ટી સેવા સમાજ” એ મિત્રોમાં આજના અધ્યયન ગણાતા વૈષ્ણવીઓ હતા શ્રી ગોરવનંદાસ છ. મોરારજી, શ્રી રતનશી ચાંપશી વગેરે. પરંતુ ભાટિયા શાંતિમાં ફરી એકવાર હલચલ મચી.

“આ ભાટિયો, હવે ભાટિયાઓને નવાવવા માગે છે.”

જામનભાઈનો જવાબ હતો; “હું કંઈ પારકાં હાકરાંઓને જાતિ બનાવનો નથી. પ્રથમ મારા કુટુંબી જ ખારજ કર્યો છે.”

અને એમના પુત્રો અને ભત્રીજાઓ શ્રીમંત્રાજીવતા જેમાં ડો. નગીનદાસ, કૃષ્ણદાસ, નારાયણદાસ, દુલસીદાસ અને હું હતા. ઉપરાંત જેમને પુત્રવન એમણે રાખ્યા હતા તે શ્રી ભગવાનદાસ (સુંદરચામ), શ્રી મૂળરાજ કાપડિયા શ્રી મયુરાદાસ ખીમજી અને પ્રાગજી હોસા. લોકોમાં નાટ્ય પ્રતિ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાનું, સારા કુટુંબોમાં કલાનો પ્રચાર કરવાનું અને સાથે સમાજસેવા કરવાનું એમનું ધ્યેય હતું. વીસમી સદી, વિનાશ પથે ફાળી વાળી, કાલેજિન્યન નાટકો જૂની પ્રણાલીની હવે એમણે રમી કરાવ્યાં ને એ નાટકો એની રમ્યાત, એનું દિગ્દર્શન, એના અભિનયની દૃષ્ટિએ લોકાદર પામ્યા. આ નાટકો હારા લગભગ સત્તાસાત રૂપિયાની રકમ ધર્મચે’ ખેડો ચોછને અપાણી. કાંઈપણ બચ્નિત કંઈપણ મહેનતાણું લીધા સિવાય રાજપુશીથી આ નાટકોમાં ભાગ લેતી.

એક પ્રસંગ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે અને જામનભાઈની રંગમુખિ પ્રત્યેની સેવાની ધમરને આપ આપે છે. ૧૯૨૬ ની એ સાલ હતી. ‘વીસમીસદીની એક નાટ્ય ધર્મચે’ અપાઈ હતી. નાટકને પાત્ર એ જ દિવસ બાકી હતા ત્યારે એમનો પુત્ર વ્રજદાસ યુવાનવયે આ જગતના રંગમંચ પરથી સદાને માટે ચાલ્યો ગયો. અનંત આશાઓથી બરેલા યુવાન પુત્રનું મૃત્યુ, ધર્મચુસ્ત કુટુંબ, જતાં એમણે દેહાધી કહ્યું.—

“નાટક બંધ નહિ રહે.”

એ નાટકમાં મારી અને એમના પુત્ર ડો. નગીનદાસની મુખ્ય ભૂમિકાઓ હતી. અમે બન્નેની અને નાટક બજાવ્યાં.

વર્ષો વીતતાં મારાં અને રંગમુખિએ કાયાપલટ માગી. નાટકની રમ્યાતનું વહેણ બદલાય છે એની પ્રતીતિ સૌ પ્રથમ જામનભાઈને યથા. એમણે “ગુજરાત કલા મંદિર” નામે સંસ્થાની સરતમાં રચાવતા કરી અને અટ્ટીથી ત્રણ કલાકની નાટિકાઓ બજાવવાનો યુગ શરૂ થયો. એ નાટિકાઓના પ્રવર્તક જામનભાઈ બની ગયા હતા કે દિલ્હી-લોકપ્રિય યથા મંદિર છે

અને એનો સામનો કરવાનો છે. એ-નાટિકાઓ તે “નવું ને જૂનું”, “સંવાદી ધર”, “નગદ સોદો”, “વાસનાનાં વહેણ”, “કોલેજિયન”, પોતે જ નિર્માતા, લેખક, દિગ્દર્શક અને જરૂર પડે તો કોષપથ્ય ભૂમિકામાં-પુરૂષ અથવા સ્ત્રી—કંતરતા અને એવા અલ્પવાર્ષી પ્રસંગો ઘણી વખત ઉપસ્થિત થતાં. આ કંપનીમાં શ્રી ચંપક-બ્રાહ્મણ તથા શ્રી દેશી નાટક સમાજમાં હાલ ભૂમિકાઓ ભજવતા શ્રી-સુનીત્રાલ નાયક પણ હતાં. નાટકો ખૂબ વખણાયા, કીર્તિ મળી પણ કમદાર ન મળ્યા; એટલે કંપની મુંઝવે આવી તો નસીબ બે ડગલાં આગળ હલું. કોમી દુલ્લડ જાગ્યું અને કંપની સૌરાષ્ટ્રની સફર ઉપડી ગઈ ત્યાં સૌરાષ્ટ્ર કલામંદિરનું નામ રાખી “તત્ત્વવારની ધારે”, “મિલ્લક બાપા” ભજવ્યાં.

દરમિયાન ત્રણેક વર્ષના ગાળામાં આર્થ નૈતિક નાટક સમાજે એમનાં “લાગબંધન” અને “પ્રજાસી” (Les Miserable નું રૂપાંતર) ભજવ્યાં અને શ્રી બાપુલાલની મુંબઈ ગુંજરાતી નાટક મંડળીએ “રોતરંગના દાલ”-રજૂ કયું.

વડોદરામાં “ઉદય નાટક સમાજ” ને નામે ફરી જાનભાઈની કંપનીમાં પરિવર્તન આવ્યું અને “અધુરાં અમૃત” રજૂ કયું. એક વખત મુંબઈ બોમ્બે થિયેટરમાં આવી “જન્મદાતા”, “રમે ભૂમતા” અને “અધારી ગલી” ભજવ્યાં, પણ રજતપટની દુનિયા સામે ચારી ન મળી. નવી રંગભૂમિની પ્રણાલીએ એક સન્નિવેશ પર એક અંક લખી ત્રિઅંકી ભજવ્યું પણ લોકો એવું જોવાને હજી તૈયાર થયા ન હતા. છતાં જેણે પોતાના જીવનમાં નવા નવા સાહસો પોણ, જનતાને કેક નવું આપ્યું છે, પોતે ફના થઈને એક નવી પ્રણાલીની શરૂઆત કરી છે એ સાહસીર માટે એટલું જરૂર કહેવું પડશે.

“જાનભાઈ, તમે રંગભૂમિની દુનિયામાં એક દાયકો આગળ હતા.”

૧૯૩૬માં એમની કંપની બંધ થઈ, પણ એ દશ વર્ષના ગાળામાં એમણે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કરોચી મુખી જઈ અનેક નાટકો રજૂ કર્યાં. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના કેટલાક યુવરાજે જેઓ પશ્ચિમની સાર કરી આગ્યા હતા તે હોતા, “જાનભાઈ તમારાં નાટકો જોતાં, યુરોપનાં નાટકો અને હિન્દુસ્થાનમાં જોતાં હોઈએ એવું” અમને લાગે છે” કરોચીમાં હાલના ચીફ જર્જીસ શ્રી. ચાગલાના વરઢ હરતે એમને માનપત્ર પણ મળ્યું હતું. એમના નાટકોમાં આવતા વાસ્તવિક અને તત્ત્વપર્યા પ્રસંગો, એની વેધક ભાષા, અને આદિથી અંત સુધી પ્રેક્ષકોનાં દિલને જકડી રાખનાર વસ્તુ હતી.

એની રજૂઆત અભેડ હતી. પરંતુ એમને લાગ્યું કે હવે યુગ બદલાયો, રોચી બદલાઈ, કલાકારો બદલાયા, રજૂઆત બદલાઈ અને લોકમાનસ પણ બદલાયું છે એટલે કો વાનપ્રસ્થ પોગી સમા, એકાકી જીવન ગાળતા એ બેઠા રહ્યા. ૧૯૪૪માં એક વધુ આઘાત એમને લાગ્યો અને તે એમના ચોથા પુત્ર કુખ્યદાસનું યુવાન મૃત્યુ. એ પછી લાંબો ગાળો વીતે છે. ૧૯૫૪માં એમના પુત્ર ડો. નગીનદાસે “મંગુલ નાટયમ” નામની સંસ્થા સ્થાપી અને જાનભાઈનું નાટક “એક હતો સસરા” દિવાસાની રાતે રજૂ કયું ત્યારે સૌને એમ લાગ્યું કે જાનભાઈ નવાં વિચારો, નવાં નાટકો લઈ ફરી એકવાર રંગભૂમિ સ્ત્રે પ્રવેશ કરે છે, પણ કાળની ગતિ ન્યારી હતી. ૨૨મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૫ની સવારે અચાનક હૃદય પર હુમલો થતાં એમનો જીવનદીપ પ્રગ્મ ગયો.

એમની સંતતિમાં મોટા પુત્ર પ્રતાપ. ડો. નગીનદાસ અને પુત્રી પુષ્પા વિદ્યમાન છે.

અનેક નાટકોના એ સર્જકની એમની ઉત્તરાવરણમાં લખાયેલી અને ન ભજવાયેલી નાટ્યકૃતિઓ એમ જ પડી છે જેમાં “કાચાની ડાયા”, “બનેતા”, “મંગલ યડી” અને એક નાટિકા “કથે રસ્તે” છે. I. N. T., રંગભૂમિ, કલાકેન્દ્ર કે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે, જે નાટ્યકારે નાટ્યકલા પાઞ્ણ લેખ લીધો અને પ્રારબ્ધ પ્રતિકૃત્ત છતાં જીવનના અંત સુધી પુરવાય માલુ રાખ્યો એમની સ્મૃતિ જાળવવા આ કૃતિઓને તખતા પર જીવંત કરી રહી એમની કૃતિઓમાં રહેતાં દૈવતે અને એમનાં પરિચયે મુસંસકાર, ચારિત્ર્ય, કર્તવ્યપરાયણતા અને સેવાના મુદ્દા સમજ સકયો હું. આજે તેઓ સદેહે અસ્તિત્વમાં નથી છતાં એમની કૃતિઓએ આપેલી પ્રેરણાને પ્રકાશ પગલે પગલે મળતો છે. આી વિરલ વિમૂલિતે મારાં કોટી કોટી વંદન. ★

મુંબઈને આંગણે. ગરબા-રાસ અને લોકગીતોની સ્વરંધરા આ માસમાં વહી તે ટાંકણે 'રઠિયાળી રાત'માંથી ઉદ્ભૂત કરેલો આ લેખ પ્રાસંગિક લેખારો.

પ્રકૃતનો પક્ષપાત

કુદરતે તો કે કે સમુદ્ધિઓ આ બરનખંડને પ્રાંતે પ્રાંતે છૂટે ઢાંચે વેરી છે.

કાશ્મીરને એણે સઘણે લીલી અને લયગતી વનરૂપિની ઝોરણી આપી, બંગાળને એણે પાણી પાણી કરી પલાળી દીધું. મહારાષ્ટ્રને એણે ગગનચુમ્બી કંડારો અને પહાડો દીધા, અને રજપૂતાને બધી નાણુકતાથી ખાતલ રાખી, નયુ' શગતન જ એની નચેમાં 'ધરમી દીધું'. એમ પ્રત્યેક પ્રાંતને તો એણે અકેક જાનની જ બજાસ કરીને ખીજ બધી વિશ્વતિએની ઉણપ આપી, ત્યારે લાડકવાણી ગુજરાતને તો કુદરતે બધું 'ય થોડું' થોડું' ને પ્રમાણસર બધ્યું.

પ્રકૃતિ માતાએ ઓઢાડેલી એ નવરંગ ચૂંદડીમાંથી ગુજરાતનું લોક-જીવન અશીકિક રૂપે દીધી ઉપ્યું. સૌરાષ્ટ્રની ખીણોએ અને ખજાણાની નાની કુંગરીઆળ નદીઓએ પ્રેમશીલ' ખીલા-બુ', તો તાપી, નર્મદા અને મહી નદીના રક્ષાળ પ્રદેશે લાલિલ અને નાણુકતા પોખ્યાં. એમ ગુજરાતના વદન પર કે કે રેખાઓ અંકાક ગણ. કુદરતનો લાડકવાણો આ ગુજરાતી લોક-સમાજ ખાતખાતના રસથી બીજા-હને 'એવો ધન્ય બની ગયો કે એના કંઈમાંથી પંખી-એના કિલકિલાટ સરણુ' જાન વણ્ટવા લાગ્યું.

લોક-ગીત

આ જાન કયું? ગુજરાતના પ્રેમાનંદ કે દયારામ, નર્મદ કે દલપતરામ અથવા તો નાનાલાલ કે નરસિંહરાવ નામના જે કવિઓએ કામળ અને કલમ લઈને રચ્યું, તે જાનની આજે વાત થતી નથી. બસે એ આમું કવિમંડળ ચાહે તેટલાં મંદુર ગીત ગાઇ ગયું હોય, આજ તો એવાં ગીતની વાત થાય છે કે જેનાં રચનારોએ કદી

કામળ ને લેખણુ પકડ્યાં નહિ હોય; એ રચનારાં કોણુ તેની જ કોઇને ખબર નહિ હોય, અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂવે' કેટલો કાળ વીધેને એ સ્વરો.

રઠિયાળી રાત

ચાલ્યા આવે છે, તેની ચ કોઇ કલ્પના કરી નહિ' શક્ય હોય. એનું નામ લોક-ગીતઃ ધરતીના મેઘ અગમ્ય અંધાર પ્રભાંથી વળાં આવતાં ગર-ણું' મળ જેમ કોઇ કદાપી શોધી શક્યું નથી, તેમ આ લોક-ગીતોનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન પણ અણુ-શોધાંજ રહ્યાં છે, અને તેટલી વિશેષ તાનુશુભીમાં શોધકો ગરક યઇ ગયા છે. જગતનાં ઉત્તમ ગણ્યુર્તા કાવ્યની બેડમાં બેસે તેવી આ કંઈક કૃતિઓ ઉપર એના સરજનાહારોએ પોતાનાં નામ જોડી દેવા જેટલો મોહ પણ ન રાખ્યો, એ કાંઈ આજના અધ્ય મનુષ્યોને માટે ઝોઢી વિરમવકારક ખીના નથી.

કેણે કેણું ગાધાં?

ગુજરાતનો લોકસમાજ ગાવા માટે વક્તરી ઉઠેલો. એની કુંજોમાં જેમ પંખીઓ ટાંકયા વિના ન રહી

શક્યાં, તેમ ગુજરાતનાં મનુ-બધો પણ ગાયા વગર ન અંખી શક્યાં. એના દરજીએ ને ગ્રેવોડીએ સીવતાં સીવતાં ગાણું; ધીબીએ નદીની ભેખરો-

પોતાના વજને ઢાંચે ઢાંચે પોતાના તાલ બંધ્યા; વજુકરે શાળોના ખટખટાટ સાથે પોતાના સ્વરો મેળવ્યા, ધોંચીએ પણ પોતાના બળદને રાગે ચડાવી પરાણોનો પ્રહાર કે જીભને ડચકારો ચે કયાં વિના, એ ચાંદસા પડ્યુંને ઉત્સાહિત-રૂથો. દીપણી દીપનારાએ ગાતાં ગાતાં એવા ઉલ્લાસથી દીધ્યું, કે સો સો વરસ સુધી એ ધાખાંઓની કાંકરીઓ નથી ખસી, ખાણુ ખોદનારાએ ત્રીખના ઘા દેતાં દેતાં ગીત લલકાર્યાં; મજુરોએ સંડલા સારનાં સારતાં મુરો છેડેને માથા પરનો બાર હળવો કર્યો; ગાડાવાળાએ પૌડાંના કીચડ કીચડ અવાજો સાથે આલાપ મેળવ્યો. એ રીતે લોક-સમાજના ઉઘમો અને ધંધાઓ પણ સંગીનાલયો બની ગયાં. લોકોનું જીવન હળવું ફલ જેવું

ચઇ ગયું. પોતાના સંતાપો-માંથી લોકોએ રાહત મેળવી. અને લોકોનાં ધર આંગણમાં એ ગીતો કેવી કેવી રીતે દાખલ યઇ ગયાં? પંદી દળતાં ને ઢાશ

લેખક શ્રી અવેરચંદ મેઘાણી

સાગર વલોવાયો. તેમાંથી વિષ અને અમૃત જેવાં કુંક રત્નો નીકળ્યાં. મહીડાં વલોવાય ત્યારે તેમાંથી માખણના પીંડા ઊતરે છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં

જ્યારે સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, ઉમંગ કે આઘાત જેવી કેદ પડે બળવાન ઊર્મિ સ્વાધીન રહે મુમુક્ષુ માંડી ત્યારે તેમાંથી આ રાસડા નીકળ્યા.

રઘિયાળી બનાવવા બેઠું
ચેતન્ય ગુજરે રમણીઓમાં
રહું નથી.

સંધ્યાળી રાત

કેવી હતી એ રઘિયાળી
સત્રિ ? આકાશના યોગમાં

ધૂમાવતો સ્ત્રીઓએ પ્રભા-
તીમાં છેડ્યાં, સોતાં ને
ઝટકતાં સૂરો લલકાર્યાં.
નાચ્યાવાઓ રાવણુદ્યેયો
લઈ લઈને, બરડું રોટલાથી
રાંછ ચતા ચતા, ઉંબરે

ઉંબરે કલિદાસનાં પૈરાગ્યનાં કે પ્રેમનાં ગીતા માતા
ગયા, શરણાધરાળાઓએ શરણાધમાં, વાદીઓએ
મોરશીમાં, ગોવાળોએ વાંસળીમાં અને કણ્થી-કાળીઓએ
પાવામાં એ બધા સ્વરોને ઉતારી લીધા.

સ્ત્રીઓનાં ગીતો

પરંતુ આજ તો એ વિશાળ ગીત-સૃષ્ટિના એક
ખૂણાને જ આપણે તપાસી રહ્યા છીએ એ ખૂણો ગુજરી
સ્ત્રીઓને ગાવાના રાસડાના નામે ઓળખાતાં ગીતોનો છે.
ગુજરે નારીએ કેટલું કેટલું ગાયું છે ! એણે તો સીમન્તના
ગીતોથી શરૂ કરીને ગર્ભમાં બેઠેલા બાળકને ગીત-રસ
પીવાડ્યો છે. પૃથ્વી પર પડેલવહેલાં એ બાળકના કાન
મંડાતાં જ તેમાં માતાનાં મુખનું જ ગીતામૃત રેડાયું છે.
એને નીંદરોની લહેરો પછી માતાનાં હાથરડામાંથી મળી
છે. બાળક ન્હાતો ન્હાતો પછી માતાની સ્વરધારામાં ભીંજાતો
ગયો છે. એની રમતોનાં ભેગકણાં પછી કોઈ અમળણી
માતાએ જ રચી દીધાં હોય છે. એ નિશાળે બેસે, જનોઈ
ધારણું કરે, વરે, પરણે અને જગતને સતતિની ભેટ ધરે,
ત્યારે પછી જનોતાએ જ એનાં જીવનમાં ગીતોનાં અમૃત
સીંચ્યાં છે. આખરે એના મૃત્યુ ઉપર પર માતાએ જ
અદન કયું છે; તેમાંયે એણે વિશાળતુ. સમવેધક ગીત
મૂક્યું છે જને જગતે છાછ્યાં કરી નિંદાં છે, તે
માતાના હૃદયનું. કરણુગાન નથી તો બીજું શું છે ?
રાસડા

જ્યારે ચંદ્રાણી પોતાની કાઠિ કાઠિ તારલાઈથી
સહિષ્ણુને લઈને જાણે કે રમવાં નીકળતી, ત્યારે ગુજરા-
તની શેરીએ કુમારિકાઓનાં ને નવોદ્યાઓનાં વંદા
વળતાં-પુરુષ વગેરે કાં પોદી ગયો હોય, ને કાં પોતાની
મેડીએ બેસી કાન માંડતો હોય. તે ટાણે લગ્નજી
ગુજરાતજી કે પ્રભુભા કાઠિયાવાળુનો કઈ બેઠાંતો ગમ-
નમાં સ્વરોનો ગજારો ચડતો કે-

“રાધાઈનાં ઊંચા નીચા ચોલ,

જરે દીવા બળે. રે હોલ,

રાધા ગોરી ગરબે રમવા આહો,

સાહેલી સહુ ટોળે વળે રે હોલ.”

કોણ કોણ સાહેલી અને કેવી રૂપાળી સાહેલી ?

“ત્યાં છે મારા રૂપસંગભાળી ગોરી,

મુખકરે અમી બરે રે હોલ,

ત્યાં છે મારા માનસંગભાળી ગોરી,

છાથડીએ હીસા જડ્યા રે હોલ,

ત્યાં છે મારા માનસંગભાળી ગોરી,

પગડીએ પગ જડ્યાં રે હોલ.”

એ ‘ગોરી’ શબ્દ તો જાણે કોઈ રસિકાઓનું ચિત્ર
ખુરું કરતો, એ રસિકાઓનાં લાંબાચોડાં તે વળી
વણું હોય ? એના અંકેક અંગની કાંતિ વણુંવીને આખી
કંકુરણી કાપાનો બાસ કરારી દેવાય અને પછી તો
ન આપેલી હોય તેવી ગોરીઓને તેડાં મોકલાય. એ ગોરી તો

“હું ઉભી મારા ઓરડીઆને પ્યારબે,

સંધડું આવે રે મુજને તેડવા રે હોલ.”

એમ વાટ જોતી હોય છે પરંતુ એમ કેમ જવાય ?
ઉમંગ તો ઉઝળે છે, પછી પોટલાં વડીલાની આમન્યા
કાંઈ લોપાય ? સહિષ્ણુ એનાં સહુ વડીલોને જગાડીને એ
શરમાળ સુંદરીને રંગ અપાવે છે. અંતે સાવળાની રંગ
લેવાય છે. ગોરીને એના ગ્રીણા સાળુની ગાતરી આંધી

શેવા, હળવે દુદડી ફરવા,
ધીરતાળી પાડવા ને ઝીણે
દામે ગાવાની રીખામણ
દેનારો સ્વામી કેવા
અપૂર્વ હેતથી ઉભરાનો
હરો! અને ગોખમાંથી
એ પાતળી લાગ્ન્યતીને રમતી દેખાને એનું જીવન
કેવું ધન્ય બનતું હશે!

* પીવા ગોરી, નકર હું પી જાઉં જો ઘટકે દઈને ગોરાંદે પી ગયાં *

એવી એવી ગોરીઓ એટલી યાય, એટલુની ગાતરી
વાળી છાતી પર અકેક કે બજમે ગોરી વગે, પછી બાન
બૂરે, ધરતીને ધુળવે, ગળને ગળવે. પચાસ પચાસ
લાયના તાળોરા પડતા હોય પણ જાણે કે એક જ મુઠ્ઠી
ગાઇ રહી છે તેવો અચૂક તાલ જગવાય; નરીના વહેણ જેવી
સરળ મુઠ્ઠીથી એનો કંઈ-સ્વર વહેતા મોડે, વહેણ ટુટે
નહિ, મીઠાસ ટપકતી રહે. ગળાંના સાપડા ગળણમાંથી
અગાધને જાણે મીનતી ધારા રહે. એ વખતે આકાશ અને
ધરતીની સૃષ્ટિ શું એક નહોતી થઇ જતી? ચંદ્ર અને તારાઓ
શું એ રાસડાના મુંબા પ્રેક્ષકો નહોતા લાગતા? વાયરા
ચંબી જતા એ શું કેવળ કંપના જ હતી? હતી તો
કંપના, પણ રમણીય સત્ય લાગતું. સત્ય વસ્તુસ્થિતિને
ચોડીવારે મિથ્યા માની શેવાતું મન થતું. પ્રેક્ષકોનાં
મનરંજન કરવા કે સાહિત્યને સ્પર્શ કરવાની વાજના
માટે પોખાપેલા એ જ્વલ્લમાઓ નહોતા, પણ પોતાના
ઉમંગકા કમરવાની, જીવનનાં સુખકુંપ દસી કે રડી
કાઠવાની, કલાને જીવનમાં જરી શેવાળી, એટલે કે નિર્માનકરી
એ રમતા હતા. માત્ર અજવાળી રતિઓના જ એ
આન દો નહોતા. જે પ્રાંતની અંદર કૃષ્ણ જેવા પ્રેમાવતારે
કુબળને બીજી સોળસો સુદરીઓથી વધુ વહાલી મણી, તે
પ્રાંતની નારીઓને તો રામાવતારો મનુષ્યોમાં મુંદરતા
જેવાની દિષ્ટ હતી, "કાળા કામજુગારી" લાગતી અને
તેથી જ કૃષ્ણપક્ષની કાળા પેાર રાત પણ ગુર્જર સુંદરી
ઓને તો રંધિયાળી જ થઇ પડી હતી. અધેતારમાં
સાંદરડાં અધિક તેજસ્વી જણાતાં, કુદરતના કાળા પહેડામાંથી
રાત્રિનું મેઠાં વધુ રસયમમયું ને રસમયું દીસતું. જળની
કદર પતાને પણ કાળાસ છપતી રાખતી. બાકી તો
કાળાશની એ બધી બચાનકતાને આ સુંદરીઓ પોતાના

સરો વડે જ રંધિયાળી
બનાવી દેતી
એ રાસડા કયા? -
સાગર વસોવાયો
તેમાંથી વિષ અને
અમૃત જેવાં કેંક રનો

નીકળ્યાં. મકીમાં વસોવાય છે તેમાંથી માખણના
પીંડા ઉતરે છે તેવી રીતે સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં જ્યારે
સુખ કુંપ, આશા નિરાશા, ઉમંગ કે આશાત જેવી
કોઇ પણ બળવાન ઉર્મિ રવાજને રૂપે ધૂમત્રા માંડી,
ત્યારે તેમાંથી આ રાસડા નીકળ્યા, નજવા કે મદતવા,
જેટલા જેટલા મનોભાવો નારી-હૃદયે અનુભવ્યા હશે,
તેમાંનો એક જ મનોભાવ ગીતના ઉત્પત્તિ વિનાનો નથી
રહ્યો. કેમ રહી જાય? નિબાધસતાના એ દિવસો હતા.
કૃષ્ણ દર્શાવીને હંબ કરતાં આવડતો નહોતો. ફરેક
મનોભાવ જીવનમાંથી અપોઆપ દુરી નીકળેલો હતો
અને એ Expression-ઉચ્ચારણ શોધતો હતો. સ્વરોથી
અને રાગોની રી રમ્ય નક્કીમાં એ અકાષ ગયો!
બરવારે ધરડી નારી સાથે રીસામણાં લીધાં હોય, મેણાં
માયાં હોય, અપેક્ષા આદર્શો હોય, એ વાતનું મદર
દર્શનજીવનમાં કોઇ જેવું તેવું નહોતું. એની બધી
શુદ્ધતા કવિતામાં ઉતરતાં મહામ બની ગઇ. કોરસા બધી
કરજુરસમાં બાંજળને પ્રવાહી બની ગઇ એવું સામર્થ્ય
આ સ્ત્રીઓના કવિત્વમાં દેખાય છે, પુરુષોની સ્ત્રીઓ
પ્રત્યેની છર્વા, આશંકા, અગર પ્રીતિ, જે કાંઇ હો, તેણે
રાસડા વાટે પડળવા માંડ્યું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કે જ્વલમાં
મોડો બાવ પણ જોરહાર કાવ્યમાં આ સ્ત્રીઓ ઉતારી
સાધી છે. બહાસાંઓના વિભેદ અને અવસાન યાદને
તો સ્ત્રીઓએ હાથ ધોઇ નાંખ્યા છે. બાર-બાર વરસે
થેર આવનારો જન્મન ધરમાં પોતાની ધરનારને જોતે
છે પણ એ "પાતળી પરમાર" જડતી નથી. પાપણી
માનાએ એની હલ્યા કરીને લોહીબીરી એની સુંદરીને
નેવે લટકાવી છે. પુરુષનો સંયમી પ્રેમ એ જ્વાનાની
બધી જ આમન્યને લોપવા જેટલો ઉગ્ર બને છે.
લામણી સમાવી રાકાતી નથી. માનાએ વારે વારે બહાના
બનાવ્યાં; એટા, હડો બેસીને હવિયાર છોડ; હમણાં
જાણે આવશે; ખાંડવા ગઇ છે; થોવા ગઇ છે; અરે

ધનુષ્યની કમાન જેટલી વધુ જોરથી ખેંચાય છે તેટલા વધુ વેગથી
એનું તીર છૂટે અને મર્મનું મધ્યધિદુ વીધે, તેવી ભુક્તિ આ ગીતોમાં જોવાય છે.

માડી। એમ તે કેમ હથિયાર છૂટે? નહીંએ અને નહેરે, ઘડીએ અને રથડે, અને ખારણીએ ખારણીએ રજપૂત ફરી વળ્યા પશુ ક્યાંયે

“નેા દોડી પાતળી પરમાર કે જોડેહ મા
સો'છુમાં હોવા શમ બળે કે”

આખરે એ 'નેરે તે નવરંગ ચુંદડી'નો ભેડ ફૂટી ગયો. એ પાંતની વેદનાને આજનો કવિ કેવી રીતે માપત? કેટલા નિઃશ્વાસ અને હૃદયાર કલાવત! કેટલાક નો લાંબો લાંબો વિલાપ લખીને એમાં સ્તિ-કીર્ણનાં એ બેહુલ સંભારણાં મૂકી કરજીયારસનો ધાત કરત. પશુ જ્યાં તો એ વેદનાને શબ્દો આપનાર કોષ નારી હશે. બેને ખમર હશે કે વ્હાલું મરે ત્યારે સાચા પ્રેમને શી ત્રાગણી થાય. મરનારનાં વસ્ત્રો વીંખવાનું મન થાય. વસ્ત્રો ભેષ ભેષ વેદના વધે. એનાં જ્યકાં વીંખાય. કદાચ એ જ્યકામાં કંઈક કાગળ ચિટ્ટી પડેલ હશે! 'પાતળી પરમાર'ના જ્યકામાં શું હતું! ઝગળની કટકી વે નહોતી. પશુ કાગળનાં પાનાં ને પાનાં પશુ કટી ન દાખવી શકે તેવો પ્રેમ દાખવનારી 'કોરી' દીલ્હી ને 'કોરી' જોડણી હતી. લોક-ગીતની રચનારીએ માત્ર 'કોરી' શબ્દમાં જ એ ખાર ખાર વરસભર ખારજી કરેલા શયજીયારલીન શિયળત્રતનું ને એ વિશેષ-વેદનાનું માપ બતાવ્યું. પાતળી પરમાર કોને માટે શયજીયારો સજો? સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રાલંકારો તો સૌમાન્યચિન્તે છે, ઉપયોગની વસ્તુઓ નથી. એ 'કોરાં' કપડાંયે પોતાની વાણીમાં બધું જ કહી દીધું; અને એવી વાણીને સમજનાર ભરથારે બધું જ સમજ લીધું.

એમ હરકોષ 'રાસડો તપાસીએ તો તેના શબ્દોમાં જીવની છે. ઉમળકાનાં અલ્પભાષી દયાજી છે અને જોડેલાં વધુ દયાજી, તેડકી જ વધુ એની ધાયલ કરવાની તાકાત છે. ધનુષ્યની કમાન જોડેલી વધુ જોડેલી બેચાય છે તેટલા વધુ વેગથી એનું તીર છૂટે ને મર્મનાં મધ્યખંડુ વીધે, તેવી જુલિન આ ગીતોમાં ભેગાય છે.

એક જ ગામમાં સાસરીયું ને પીયરીયું. ઘણે દિવસે દોડરી મા પાસે ગઈ. માએ સુખદુઃખના સમાચાર પૂછ્યા. દોડરી વધુ કંઈ ન બોલી. માત્ર એક નિસાસો મૂક્યો કે:

“સુખના વારા તો માડી વહી બયા;
દુઃખનાં ઉગ્યાં છે લોહાં ઝાડ ભે,
છળવાં સાસરીયામાં બીવડું”

એક જ વાક્યમાં સમેટીએ તો આ રહિયાળી રાતના રાસડાઓ લોક-સમુદાયના જીવનની સાચી, સુરેખ, સાંગોપાંગ તસવીર છે.

બીજું એક માનવી સંતાપને જિતું હતું તે આ સાંભળી ગયું. બીજું તે કોણ હોય? યુગલીખાર નશ્વ-દયા. અરર! આપણાં 'મોડાં ખોરડાં' ને વહુએ વગોભ્યાં! આખા કુટુંબમાં વાત વિસ્તરી ગઈ. ધણી દિવસથી બળી ઝળી રહેલા 'પરવાણ'ના કાન બંધેરાયા. કંકાસ ભેષ ભેષને હારી ગયેલા એ બાવડા પુરુષે અશીશુ ઘોભ્યાં. પોતાની ને પત્નીની વચ્ચે જીવંતી વાટજી ધરી. જડ્યાં અલીને પાછ કાં ન દીધું? પગડી ને છતીએ કાં ન ચડી બેઠો? ગળું દાખી દેતાં ન આવડ્યું? ના, ના, એ તો સમજીએ હવે, ત્ય નહોતો. એ તો જીવીદાન દેતો હતો, ભક્ષ તો નહોતો. એણે કહ્યું:

“પાંચો ગોરી, નકર છું પો ભઉ ભે”

અને એનું કહેનાર ભરથારની 'ગોરી' કેટલી વાર લગારે? શી દલીલ, શી આજીજ કરવા બેસે? લાગણી-એના કેવા બળવાન પડવા પડતા!

“ઘટક દળને ગોરાંદે પો ગયાં”

અને આવતે ભવે પશુ એ જ પતિ મળજે, એવી ગુપ્ત પ્રાર્થના સૂચવનારું, લગ્ન વખતનું ધરચોળું લઇને ગોરીએ સોડ ઠાંસી! મરતાં મરતાં એ પરજીતી ગઈ એના મૌનમાં જ આ રાસડાની રચનારીએ કરોડો કાળો રેડી દીધાં છે.

એવી ધટનાઓ તે દિવસે બહુ બનતી. પશુ બનીને રાસડામાં ઉતરી જતી. એ વખતના સમાજનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક રાત્રે સજીવન બનતો. આજ સુધી એવી ધટનાઓ ચાલુ છે. પશુ આજે એનાં કાળો નથી રચાતાં. રચાય છે તો તેની રેખાઓ કુટલી નથી. કેમ કે માનવીએ પોતાના અંતર્યામી કલાકારને મુંઝવી માર્યો છે.

એ જ પ્રમાણે કુટુંબ-સંસારના જીવન જીદા સંબંધો આવાં સુરેખ ગીતોમાં ચીતરાઈ ચૂક્યાં છે. નથુંદ અને બોઝખ વચ્ચેની કુદરતી છર્ચોખોરી, સાસુ અને વહુ વચ્ચેની ધડાપીટ, માધ અને બહેન વચ્ચેનાં હેતપ્રીત, બહેનનું સહન સહનનાં ફાંચા તેડું આણું બનેલું હૈયું, દેરાણી જોડાણી વચ્ચેના વાદવિવાદ, સંતતિ વગરની નારી પર વરસનાં વાંઝીઆ મેણાં, દોકરાની અખળખા, વજાલંકારોનાં કોડ, વગેરે સંકેતો વાતો તે વખતના સારા અને માડા કુટુંબ-ચિત્રની રેખાઓ બની રાસડામાં ઉતરી પડી. ચિત્રો જ

એમાં તે સમયના પશુપંખીઓ માનવ સુખદુઃખના સમસાગી થઈને વિચરતાં દેખાય છે

આદિબાઈ ગયાં. દિવસભર ભોગવેલાં જે કોર, તે રાત્રિએ રાસડાઓમાં નીતરીને મરુર સંવેદનો બની ગયાં. અને માત્ર વિદ્યાપોજન થયા નથી કર્યાં. માર્ગિક વિનાદ કરવામાં પણ આ રાસડાની રચનારીઓને આટલે તેજ કવિઓ એકાએક અવતર્યા છે.

એમ રંખન-જીવન ગવાયું, કૌટુંબિક જીવન સ્વિતામાં ઉતર્યું, તે જ રીતે સ્નેહ-જીવનનો શૃંગારરસ પણ એટલી જ તિવ્રતાથી ગવાયો. એ શૃંગાર ગવાયો પોતાના જીવન વિશે, પણ ચડી ગયો રાધા-પૃથ્વ્યને નામે. વિરોગના મહિનાઓ ગવાયા, સુતી સેત્રગંડીની વેદનાઓ ગવાઈ, ગોપીઓને નામે અભિમાર ગવાયા, રીસામણાં અને મનામણાં પણ એ પ્રયુને આરોપ કરી ગવાયાં. એનો આખો વિભાગ જ નિરાળો અને બહોળો છે. એમાં આપણા અસથી શોકસંસારની નખળા ચારિત્ર-નીતિની પણ તસ્વીર ઉઠી છે. પશુ સસજન અને સુખર્ષદ શૃંગાર એની પરાકાષ્ટાએ પહેંચેશે. છતાં આઓને મ્હોંએ ગવાઈને કેવું રમણીય અને માર્ગિક રૂપ પડે છે તેની ખાતરી 'ક્યાં રમી આગ્યાં !' એ રાસમાં દેખાય છે.

ગામ અને દેશનો ઇતિહાસ પણ ગીતોમાં ચૂંચાઈ ગયો. પુરાણોની સુંદર કથાઓ પણ મજા બદલે મુખેથી સાંભળી સાંભળીને સ્ત્રીઓએ પોતાના રાસમાં તેણું દોહન કરી લીધું. ગામના અને દેશના શુદ્ધીરોને એણે યર અગ્રવ્યા, વીર મૃત્યુ બહોરનાચનાં એણે ગીતા વડે ગ્રાહ સોપાં, અણુધન્યા ઇતિહાસને કંઈય કરીને સજીવન રાખ્યો. બહારચડીઆઓનો પરાક્રમે અને સિતમે એવી જ બહાદીરમરી બાબામાં ઉતરી ગયા. કેવી એ બાબા !

“કુંગરે કુંગરે કાઠુ તારા ઘયર,
દાદે ગોળાના વાગે કારમહેર રે;
જુની વસતી જમાદાર માર્યા માં”

તે વખતે વર્તમાનપત્રો નહોતાં, પુરનકો વર્ષનારો તો એ વર્ગ નહોતો. હેખકોની જરૂર નહોતી પડી. એ બધી ગરજ આ રાસડા વડે સરી જતી, સમાજના જીવનમાં જે જે હાંસીજનક કે તિરસ્કારણીય વાતો બનતી, તેનાં ટોળચિત્રો, કાઢીને પણ રાસડામાં જ અંગે જતાં. દીવાનોના ગુનપ, રાજાઓની કુદરિ,

અધિકારીઓની ફરતખોરી, અદાલતોનાં ન્યાય નખરા, એ બધાં ટપોટપ રાસડાનું રૂપ ધરતાં. આખા સમુદાયમાં ગામડે ગામડે એ રાસડા પ્રવાસ કરતા. લોકમત ફેલાતો અને મોટા ચમરખંખીઓની પણ આખરું ધૂળ મળતી. મોરખીની વાણીઅણે જવાજ દોકારને સંભળાવેલા જવાબો એના નખના જેવા છે. “મદ્યમ બહેને કાપડું” આપણી અદાલતોની બવાઈ પુલકી પાડીને ક્યારનો થે, વર્તમાનપત્રોના જન્મ પહેલાંના કોણ બણે ક્યારનો થે આપણા શોક-સમાજને શિદાણ આપી રહો છે !

લોક-જીવનમાં તો જે જે નવા પ્રવાહનો ખળકડે આવતો તેની નોંધ રાસડા રૂપે તાબડોલ લેવાઈ જતી. મુસલમાનોનું આક્રમણ અને તેની સરૂનિની જાપ પણ રાસડાઓમાં પડી છે.

એક જ વાક્યમાં સમેટીએ તો આ ‘રઘિયાળી રાત’ના રાસડાએ શોક-સમુદાયના જીવનની સાચી સુરખ, સાંગોપાંગ, તસવીરો છે. એ પ્રયેક રાસડામાં શોક-લાગણીઓના સચોટ ધ્વનિકારના પડ્યા છે. એમાં તે સમયનાં પશુ પંખીઓ બણે કે માનવ સુખદુઃખનો સમસાગી થઈને વિચરતાં દેખાય છે. વનરખતિ પણ માનવાત્મા સાથે અનુકરણ બતાવતી જીભ છે એ વૃક્ષો ને પશુપંખીઓ કાંઈ અણુદીક સજિમાંથી કેવળ કવિતાની શોભા માટે, કેવળ પ્રધાતા પાલન ખાતર જ નહોતાં આજુબામાં આવતાં. એ બધાં તો મનુષ્યોનાં નિલનાં સહચરો હતાં. કેવળ સુંદર સુંદર વસ્ત્રોનું જ રચાનું સાહિત્યની અંદર હોઈ થકે એમ પણ નહોતું. કારણી, મુંબડી અને વાઘળીઓઃ મીની ફેરા અને કાગડોઃ એવાં પ્રાણીઓ ઉઘડું પંજુ સ્વાભાવિક રથાન આ સાચાં સંસાર-ચિત્રોમાં પામતાં અને એ ચિત્રોની અપૂર્ણતા પૂરતાં. દેવ અને દેવીઓ પણ આ કુટુંબિયારી દીકરીઓનાં સંસ્કારમાં મૌલન દેતી, દાદ રચિયારો સાંભળતી ને પ્રાર્થના પૂરી કરતી દેખાય છે.

આત્મા માટે સાહિત્ય, સંગીત, કળા અનિવાર્ય પ્રાણ છે.

[૮ મ પાનાથી ચાલુ]

નથી. નિકમાઈનો આરંભ કરનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય કે જે એક પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હતો. છતાં એ નિકમાદિત્યનું પણ નિર્ણયાત્મક ચરિત્ર ઐતિહાસિક રાજ્યકાળ વગેરે મતાંતર ચિંતનરૂપે નિર્ણય શકાયું નથી. એક ઐતિહાસિક બંધનિતો રાજ્યકાળ ન નિર્ણય તો કવિઓનો નાટ્યકાળ અને એમનો જીવનકાળ ક્યાંથી શોધાય? શી રીતે શોધાય?

ઈતિહાસના અનેક મથોનાં ચોંટા પાનાં ઉપધારીને આનો આપણે નિર્ણય શોધવો રહ્યો.

વત્સરાજ ઉદયન સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. બાણ, કાલિદાસ, યુષ્કાલ્ય, બાસ, વિષ્ણુશુન્દત કૌટિલ્ય તેમજ શ્રી હર્ષ આદિ મહાન કવિઓએ એની વિશદ પ્રીતિપાથ્યા ગાઇ છે. 'સ્વપ્નનાટક'માં ઉદયનને પેદેદી પુત્ર લખ્યો છે અને પુરાણોની રાજ્યવંશાવલિ અનુસાર વત્સરાજ ઉદયનને શતાનીકનો પુત્ર વર્ણવ્યો છે. મંજુશ્રીમુક્તપદમાં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. તેમ 'પ્રતિભાષીય-પરાયણ'માં પણ એની પુષ્ટિ મળે છે. મહાભારતનાનુસાર વત્સરાજ ઉદયનનાં પિતા શતાનીક આરન યુદ્ધ, પછીના પૌરવજુના દિની-યજ્ઞતાનીક હતા.

બૌદ્ધમથો જોતાં તથાગત બુદ્ધ અને ઉદયન બંને મમકાલીન લખ્યા છે. હુ-એનસાંગ પણ 'કૌટિલ્ય'ના રાજ્ય કવ્યને મમવાન બુદ્ધના તેમના શ્રુત્ય પૂર્વે, એક વિશાળ નર્તિ બનાવી હતી' એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉદયન મજ્જિમામાં અત્યંત પ્રતીય હતા. એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે યોગવતી વીણના વાદન વડે એ મસ્ત હાથીઓને મંત્રમુગ્ધ કરતા અને પકડી શેતા. એ જ ઉદયનના જીવનપ્રસંગ ઉપરથી, મહાકવિ બાસે 'સ્વપ્નનાટક' લખ્યું હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. એના પરથી એટલું કહી શકાય છે, કે મહાકવિ બાસ ઉદયન જાણી યથા હોવા જોઈએ; અથવા એમ પણ કહી શકાય, કે મહાકવિ બાસ વત્સરાજ ઉદયનના અનુવર્તી હશે. કેટલાક મહાકવિ બાસને મહાપદ્ય નંદના સમકાલીન મળે છે. જો એ નંદના સમકાલીન હોય, તો કૌટિલ્ય વિષ્ણુશુન્દત અને બાસ પણ સમકાલીન જ મળ્યામ. મહાકવિ બાસનાં અનેક નાટકો પ્રસિદ્ધ છે. એ જ બાસ કવિના ચારદત્તાના રૂપાંતરરૂપે સમ્રાટ ગદક રચિત 'મૃત્તિકાટિક' રચાયું હોય. એવું આપણે ખાતરીથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ

અને શદ્ધક પ્રચલિત વિક્રમ સંવતથી ઘણે પૂર્વે' આંધ્રયુગમાં યદ્ધ ગયાના પુરાવાઓ સાંપડે છે. વિષ્ણુશુન્દત કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં, મહાકવિ બાસના બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા દેખાય છે. બાસકૃત 'પ્રતિભાષીય-પરાયણ' નામના નાટકમાં એ મળી આવે છે. એના પરથી એવું પણ અનુમાન નીકળે છે કે મહાકવિ બાસ ચાણક્યની પૂર્વે યદ્ધ ગયા હોવા જોઈએ. બાસ પોતાનાં નાટકોને અર્પિત, જે ભરત વાક્ય લખતા, તેમાં પણ એ એવું લખતા, કે 'હિમાલય અને વિંધ્યાસાગર પથ'ત અમારો રાજસિંહ એક જ રાજ્ય કરે.' વત્સરાજ ઉદયન 'પછી અને કૌટિલ્યની પૂર્વે', બુખિનો એકજન શાસક, એ મહાપદ્ય નંદ જ હતો. નંદને માટે પુરાણોમાં પણ 'એકજન શાસક' એ જ વિશેષણનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિશાખદત્ત રચિત 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકમાં નંદને નયનવલિશત્રદ્યકોદીધર તથા 'ક્યાસરિત્સાગર'માં પણ, એને નમ્રાણ્ય કહેવાનો અવિશતા ગણ્યો છે. 'શમન્દશય નીતિસાર' અને અન્ય મથોમાં નંદની વિવિધ સંપત્તિને કારણે એને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કહેતા. પુરાણોમાં તો મહાપદ્યને બાળવ પરશુરામ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે; કારણ કે મહાપદ્ય પરશુરામની માફક, ધણું દાનિય રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો; અને પાંચાલ, ધ્રુસેન, કલિંગ વગેરે રાજ્યોનો નાશ કરીને, તે એકજન અતિમલ અનુલયિત શાસનસમ્રાટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો.

આ બધા ઉલ્લેખો જોતાં મહાકવિ બાસ નંદકાળમાં યદ્ધ ગયા હોય એવું કેટલાક અનુમાને છે. પરંતુ મહાકવિ બાસ ઉદયનના ઉત્તરવર્તી હોવા વિશે ખાતરી થતી નય છે. આગાઉ જણાવ્યું તેમ બાસે લખેલું 'સ્વપ્નનાટક' ઉદયન સંબંધી જ છે; અને ઉદયનની કેટલીક કૃત્તાઓ ઉપરથી જ એ લખાયું હોવું જોઈએ. વળી 'મૃત્તિકાટિક' નાટકના ક્ષેત્રે યદ્ધની પૂર્વે જ બાસ કવિ યદ્ધ ગયા હોવા જોઈએ, એમાં સંશયને સ્થાન નથી જ; કારણ યદ્ધનું 'મૃત્તિકાટિક' એ બાસના 'ચારદત્ત'નું રૂપાંતર જ છે, એ વિદ્વાનોથી અજાણ્યું નથી. અને યદ્ધ વર્તમાન વિક્રમ સંવતની પછી પૂર્વે આંધ્રયુગમાં યદ્ધ ગયા હોવાના ઘણા પુરાવા લખ્ય થતા જાય છે. તદ્દપરાંત મમવાન કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં બાસના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે, એના પરથી પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે, કે બાસ ચાણક્ય કૌટિલ્યની પૂર્વે જ યદ્ધ

ગયા હોવ. જોઇએ. એ બાસ કવિ પશુ 'ભરતનાટ્ય'ના નિયમોને અનુસરતા અને તદનુસાર નાન્દી યજ્ઞસારથી આરંભીને ભરતનાટ્યથી પૂણ્ણાહુતિ કરતા. આ રીતે વિચારતાં અને ભારતયુદ્ધ પછી પુરાણોની મણતરી પ્રમાણે કૌતેય અન્નુનના પૌત્ર પરીક્ષિતના જન્મથી માંડીને મહાપદ્મના અનિષેક પર્વોત ૧૫૦૦ વર્ષનો કાળ વીત્યો હોવાની મણુના, મણિનસાંભતી દષ્ટિએ પુરતાર યદ્ય શકી છે. એ આ બંદની ઘણી પૂર્વે મહર્ષિ ભરતના કાળ મુક્યા વગર છટકા નથી.

આ સિવાય ખીજ કેટલાક પુરાવાઓ જોઇએ. મુનિ વરરસિ સંવતપ્રવતકં વિઘ્નાદિત્યના રોહિનિ હતો; અને સુખંધુ સાહસાંક વિઘ્નના પુરોહિત વરરસિના બાણેજ હતો. 'કથાસરિતસાગર' તથા 'કલ્પકોષ'ના કથન મુજબ

વિક્રમાદિત્યપર્યયો મહેન્દ્રાદિત્યસંમયઃ ॥ ૬૨ ॥

અર્થે 'વિવમશીલીપિ સાદયોઃ' યજ્ઞોતર ॥ ૬૨ ॥

આના પરથી એવું લાગે છે કે સારારિ વિઘ્નનું નામ હર્ષ પશુ હતું.

મીઠ્ઠવિક્રમનરાપિમાનુગત

મર્મામકુદનલકુટુબચારણામ્

હમાં મરેન મતલ્લ મતમ્ રિગલ્ય

પુરુ મયાં સમનુગાગ્દા રલકૌસામ્

આના પરથી અપણે બજવાન અનુમાન કરી શકીએ કે નરાપિપ શ્રીહર્ષ વિઘ્ને તથા માનુષ્યોને નાટ્ય મહર્ષિ ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર કાષ્ઠ બાધ્યમંથ કે દીકામંથ થા બુદ્ધત પાર્તિક મંથ લખ્યો હતો. અહીં એટલું જૂથવું ન જોઇએ કે સમુદ્યુત વિઘ્ન માંક, ચન્દ્રગુપ્ત વિઘ્ન, રકંડગુપ્ત વિઘ્ન એ બધા બધા હર્ષ નામધારી નહોતા. તેથી સદબ્ધ અનુમાન થઇ શકે છે, કે સારારિ હર્ષ વિઘ્ન અને ઉપદ્યુક્ત માત્ર ગુપ્ત બને સમકાલીન હતા. અને આ બધું વિચારતાં વિઘ્નાજ્ઞ તથા શુદ્ધાજ્ઞની વચ્ચે ૬૬૮ વર્ષનું અંતર હોવું જોઇએ એમ લાગે છે. આદ્યજ્ઞ સમ્રાટ શરૂક વર્નામાન વિઘ્ન સંવતની પૂર્વે યદ્ય ગયા, અને એ પ્રમાણે 'ભરતનાટ્ય' ઉપર બાળ્યમંથ રચ્યો હતો. કલ્પયુ પશુ વિઘ્નાદિત્ય અને શરૂક એ બન્નેને પૃથક માનતો હતો.

પ્રસિદ્ધ અરબી યાત્રી અલ-એ-ફનીના કથન મુજબ શ્રી હર્ષ અને વિઘ્નાદિત્ય એ બેની વચ્ચે ૮૪૦૦ વર્ષનું

અંતર હતું એવું ઉલ્લેખાયું છે. આ બખાનોનિષ્ઠા કાઠના-

દ્વં પ્રાણમાં-(૧) કાસ્મીરના આનંદચંદ્રન કવિ ભવ્યભૂતિ, નિરુક્ત વ્યાખ્યાસાર દર્શ, ભદંત અથર્થેષ, મહારિ બાસ વગેરે બખાના પૂર્વે ભરતમુનિ યદ્ય ગયા હતા, એમાં સંશયને સ્થાન નથી (૨) આખ્યાન, કથા-વાર્તા નાટકો વગેરે કવિઓની એ બધી કૃતિઓ જનતા સામે આવી, તે પૂર્વે ભરત યદ્ય ગયા એ સિદ્ધ વાત છે. (૩) આંચાલ્ય અભિનવ ગુપ્તે 'ભરતનાટ્ય શાસ્ત્ર' પર દીકા રચી છે (૪) તિરુવત નરેશ શ્રી નાનપદેવે પશુ ભરતમુનિના એ મહાન મંથ પર 'ભરતનાટ્ય' નામનો મંથ રચ્યો છે. (૫) સ્થાણીયર મહારાજ શ્રી હર્ષવર્ધનના રાજ્યકવિશ્રી બાણમુદ્ પશુ ભરતમુનિનું નજી સ્તીકારે છે. (૬) નિરુક્તકાર વાશકા જે મહાભારતના કાળથી લગભગ ૩૦૦ વર્ષના અરસામાં યદ્ય ગયાનું મનાય છે, તે પશુ ભરત મુનિનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે ઉચ્ચારણ કરે છે. (૭) શ્રી રાંકુકે, શ્રી લોહમ્મત તથા શ્રી ઉદ્ભટ આદિ મહાનુભાવોએ પશુ ક્રમશઃત્ર મંથ પર બાળ્યો લખ્યાં છે. (૮) શુંએ વંશના પ્રવર્તક સમ્રાટ પુષ્પમિત્રના પુરોહિત આચાર્ય પર્વજિત પોતાના વ્યાકરણ મહાબાળ્યમાં, જે પુરાતન નાટકોના ઉલ્લેખ કરે છે, એ પુરાતન નાટકની પૂર્વે, ભરતમુનિ યદ્ય ગયાની સામિતિ છે, (૯) મહાભારતના કતાં ભગવાન વેદવ્યાસ જેવા પશુ, જેમના રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન માત્ર કાને આવેલી કથા પરથી જ જણુના, એ પૃથ્વીના આઘરાજ, પૃથુરને ગાયકા, મગધ અને આર્ય ભૂમિ દક્ષિણમાં આપી હતી. આ ઉલ્લેખથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મહર્ષિ ભરતે સ્થાપેલી આ નાટ્ય સંસ્થા કમલઃ પંધાધારી લોકોના હાથમાં જતાં એરી એક સ્વર્ગત્રો નીતિ નિર્માણ યદ્ય હશે; જે નીતિને મહારાજ પૃથુરને આર્ય ભૂમિએ દક્ષિણમાં આપી હતી. આના પરથી પશુ એટલું ચોક્કસ અનુમાન નીકળે છે કે મહારાજ પૃથુરે-યની પૂર્વે મહર્ષિ ભરત યદ્ય ગયા હશે. (૧૦) યજ્ઞવેદને અનુસાર, વેદોક્ત હર્ષની પ્રસિદ્ધ અપસરા ઉર્વશીની નૃત્યાભિનયમાં યજેલી ભૂમને લીધે, ભરત મહર્ષિએ તેને આપેલી સાપ, પૃથ્વીના આઘ મહારાજ પૃથુરને મગધ સુપાર્દિકને આપેલી દક્ષિણા, અગ્રવેદોક્ત કથાનકોમાં આવેલી ભરતોની કથા, 'મનુર્મત લગ્નમે' એ કથન,

ચારે વેદોમાંથી સાર ખેંચીને નાટ્યવેદનું સર્જન થયું.

સદીઓ પૂર્વે લખાયું છતાં આજે પણ એ એટલું જ આવનવું છે

એ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં મહર્ષિ ભરત વૈદિક કાળના અથવા લગભગ તે જ કાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ 'અર્ધર્ષિ' હોવા ભ્રેષ્ઠા.

હવે શુદ્ધ 'નાટ્યશાસ્ત્ર' માં દર્શિ નાખતાં જે પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધિ યાગ છે તેનો સાર પણ આપણે જોઈ જઈએ.

નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મહર્ષિ ભરત-મુનિ કહે છે:

શ્રુતં નાટ્યવેદસ્ય સંપન્નો વ્રજનિર્મિતઃ ।

'હે શ્રોતાઓ! સંભળો. નાટ્યવેદનો ઉદ્ભવ જ્ઞાતાના નિર્માણ પ્રમાણે થયો છે.'

પણ કહે છે:

પૂર્વ કૃતકુળો વિમાઃ પુત્રસ્ત્યાપમ્પુત્રેડગરં ।

પેલાપુત્રેડય સંગ્રાપ્તે મનો વૈયસ્વતસ્ય જ ॥

ક્રામ્યપર્મપ્રવૃત્તે શુ કામગામ્યસંગમે ।

દંપ્તો ક્રોધાભિર્મનુદે સ્થેકે સુચિત્કુલિતે ।

જ્યારે પેલાપુત્રને આરંભે, પેરવરત મનવ-તરમાં લોકો ક્રામ્યપર્મમાં રમ્યાપર્યા રહેવા લાગ્યા, ક્રમિકાભા-રિતને વચ્ચે બનીને ક્યારે અને કોઈથી સંમત બનેલા લોકો ડંપ પામતા લાગ્યા, અને જ્યારે વૈદિક યાગ સામાન્ય મનતાને કુદ્ધ પડ્યું-ત્યારે નાટ્યશાસ્ત્રના કથન મુજબ-

ન વેદવ્યવહારોદયે ગંધાર્યઃ શુદ્રજાતિત્વ ।

તસ્માત્ સજાગરં વેદં પત્ત્યમે શર્વાર્થમિક્ષ્મ ॥

વેદાદિ યાગ શુદ્ધ બળિને સાંભળવા સરખું ન મળતું, ત્યારે તમામ વર્ણો માટેનો નવો પંચમ વેદ ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યો.

એટલે તમામ વર્ણોને પોતાપોતાનાં કર્તવ્યકર્મમાં યોગ્યતા અને વેદનું સમ્યક્જ્ઞાન તમામ વર્ણોને સુલભ રીતે મળે, એવો ચારે વેદોમાંથી સાર ગ્રહીતે ભરત મુનિએ 'નાટ્યવેદ' નામનો પાંચમો વેદ નિર્માણ કર્યો.

ત્રણ વાળુ પાઠ્યમુદેશાન્ સામગ્રી મીતમેવ જ ।

મનુર્વેશુદ્ધિમિમામ્ રજાનાર્થાદપિ ॥

અનેવેદોમાંથી પાઠ, સામવેદોમાંથી ગીત, યજુર્વેદોમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદોમાંથી રસ ખેંચીને, નાટ્યવેદનું ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યું.

આ બધાં વચનો પરથી એટલું સદજ પુરવાર થાય છે, કે સામાન્ય હિતાસના અતીત કાળમાં જનકથાશુ અને લોકશિક્ષકને અર્થે, મહર્ષિ ભરતમુનિએ જ્ઞાતાની પાસેથી આ યાગ સંપાદન કરીને અને ચારે વેદોમાંથી

સાર ખેંચીને, આ નવા નાટ્યવેદ અથવા મધ્યવેદ અથવા પંચમવેદનું સર્જન કર્યું હતો.

વળી મહર્ષિ ભરતે પોતાની નૂતન નાટ્યસંસ્થા માટે ભિન્નભિન્ન દેવો પાસેથી, ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી હતી એ એમના જ શાસ્ત્રોમાં આપણે જોઈએ:

પ્રીતસ્તુ પ્રયમં શક્તો દત્તવાન્ સ્વચ્ચંદ્રમમ્ ।

વ્રજા કમ્પદ્મલું વૈષ ઝુંબાર્મ્ વચ્ચાઃ ॥

સર્પચ્ચંદ્ર શિવઃ સિદ્ધિ વાયુર્વજનમેવ જ ।

વિષ્ણુઃ સિંહાસનં ચૈવ કુવેરો મુકુટં તથા ॥

આવ્યત્વં પ્રેક્ષણીત્વ દદૌ દેવી સંસ્વતી ।

અને કહે છે-

શેષા ચે દેવગંધર્વો યક્ષરાક્ષસપત્નયાઃ ।

નાટ્યસંસ્થાની સ્થાપના માટે મહર્ષિ ભરતમુનિને સર્વપ્રથમ છંદે પોતાની કર્તૃ આપ્યો, અહ્યાએ કમ્પદ્મલું આપ્યું, વરણે ભુંગાર, ધર્મે જન, શિવે સિદ્ધિ, વાયુએ વ્યજન, વિષ્ણુએ સિંહાસન, કુબેરે મુકુટ. દેવી સરસ્વતીએ શ્રવણની શક્તિ અને શેષ રજુ તે સર્વ દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને નાગોએ અર્પણ કર્યું.

આના પરથી આપણે કંઈપી શકીશું કે ભરતમુનિનું સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ કેટલું બલવત્તર હતો કે જેમને કન્દ, વરણ, સંધ, શિવ, વિષ્ણુ, કુબેર, સરસ્વતી, દેવગંધર્વ આદિ સર્વેએ પોતાની વિશેષ વસ્તુઓ, આ નૂતન વેદની પ્રેતિસ્થાપના માટે અર્પણ કરી.

ભરતમુનિ પોતે રચેલા આ નાટ્યવેદમાં પુ' દશે એનો ઉદ્દેશ કરતાં જણાવે છે, કે-

ત્રેલોક્યસ્યાસ્ય ઇવંસ્ય નાટ્યં માયાતુર્કીર્તનમ્ ।

કવિદર્મઃ કવિકલિષ્ઠા કવિદર્મઃ કવિચક્રમ્ ॥

કવિદાસ્યં કવિનુદ્ધ કવિતામઃ કવિદ્રષઃ ।

ધર્મો ધર્મે પ્રવૃત્તાનાં કામઃ કામોરોચિનામ્ ॥

નિષ્ઠો દુર્વિગીતાનાં વિનીગાંમો દમક્રિયા ।

સ્ત્રીગાંમો ધોદર્શકરણામુત્સાહઃ શુભાનીનામ્ ॥

અયુષાનાં નિરોધકં વૈદુષ્યં વિદુષામપિ ।

રુચ્યાનાં વિષ્ણુસ્ય સ્થેવે દુર્તાદિત્તમ્ જ ॥

અયોગીનામયો વૃત્તિકલ્પિમંચિત્તમ્ ॥

નાનામાયોરંજન જ્ઞાનાવરણાત્કામર્કમ્ ॥

દેશજ્ઞાનુકરણં નાટ્યવેદમન્યા કુક્રમ્ ।

ઉત્તનાવનમન્યાનાં નાટ્યોર્મર્મસંધયમ્ ॥

દિનોવદેમંજનં નાટ્યવેદત્તવિષ્ણિ ।

પરદ રસેડુ માવેડુ સર્વકર્મક્રિયાનુચ ॥

સર્વપદેશજનને નાટ્યમેતદ્વિવિધ્યતિ ॥

દુઃખાર્તાનાં શ્રમાર્તાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ ॥

વિશ્રામજનને લોકે નાટ્યમેતદ્વિવિધ્યતિ ॥

ધર્મે યદ્યપ્યપાપુષ્પં હિતં શુદ્ધિવિરર્પનમ્ ॥

લોકોપદેશજનને નાટ્યમેતદ્વિવિધ્યતિ ॥

ન તત્તજ્ઞાને ન તત્તિલ્લવં ન સા વિદ્યા ન સા કલ્પ ॥

ન સ યોગો નતત્કર્મ નાટ્યેડસ્મિન્ યદ્દ દૃશ્યતે ॥

મર્વદામ્બાણિ શિશ્યાનિ કર્મણિ વિવિધાનિ ચ ॥

અમત્ત્રાટ્યે સમેજાનિ તત્ત્યદેતત્તમ્યા ક્રુતમ્ ॥

નાટ્ય એ ત્રણે લોકડું બાત્રાનુકીર્તન છે. આ નાટ્યમાં કવચિત્ ધર્મ, કવચિત્ ક્રોધ, કવચિત્ અર્થ, કવચિત્ શ્રમ, કવચિત્ હાસ્ય, કવચિત્ શુદ્ધ, કવચિત્ કામ, કવચિત્ વધ, ધર્મપ્રદતો માટે ધર્મ, કામસેવીઓ માટે કામ, કુન્દિનીતો માટે નિગ્રહ, વિનીતો માટે દળ, પદો માટે પાંદડ્ય, શરણે માટે ઉત્સાહ, અનુકરણો માટે પ્રમુદ્ધ, જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાન, અર્થધર્મવાળાઓ માટે વિજ્ઞાન, કુન્દિઓ માટે સ્પર્શ, અર્થોપજ્ઞી છપે માટે અર્થ તથા ઉદ્ધિમ આત્માઓ માટે શ્રુતિ હશે. વિવિધ બાવેથી મરેડું, વિવિધ અવરથાઓવાળું અને લોકદૃશ્યને જેમાં અનુકરણ છે, એવું આ નાટ્ય મેં રચ્યું છે.

આ નાટ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ત્રણે કર્મો આશ્રય આપનારું અને મનુષ્યોને હિત ઉપદેશ આપનારું નિવડશે.

તમામ રસો, ભાવો અને કર્મક્રિયાઓ સર્વને સર્વોપદેશ દેનારું આ નાટ્ય નીવડશે.

આ નાટ્ય કુંભિતોને, શ્રમાર્તાને, શોકાર્તાને, તપસ્વીઓને અને તમામ લોકોને વિશ્રામ આપનારું મનશે.

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય ધર્મનું, યજ્ઞનું, આહુતિ, હિત અને શુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નિવડશે.

એવું કોષ જ્ઞાન, કોષ શિક્ષણ, કોષ વિદ્યા, કોષ કલા, કોષ યોગ, યા કોષ કર્મ બાધી નથી રહ્યું, જે આ નાટ્યમાં નહિ દેખાય.

સર્વ શસ્ત્ર, શિલ્પ, વિવિધ કર્મ વગેરે સર્વ મેં રચેલા

આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે.

મરત્યુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર એટલે ત્રેલોક્યનો સાર, સર્વસંગ્રહ, સર્વવિનુ અને સર્વદેશીય એવું જનકથાપ્રાણી

નિરુપાયેલું જ્ઞાન, જનહિતાર્થે પ્રયોગમાં ઉતારેલું દર્શન, સર્વમાનવ અને સર્વજ્ઞાનવ પોતાને, પોતાની અંતરને અને પોતાના અંતરને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈ શકે એવું ઉત્તમરૂપે દર્શન, જુદાકાળમાં નિર્માયેલું એ દર્શન, આજે પણ અખંડ અને અમરરૂપે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને સત્ય સિદ્ધ કરે છે, કે આજે પણ નાટ્ય કે મિત્ર-મામાં જે જોવા-સાંભળવા મળે છે, એ લોકોનો નતિઓનો, માનવસ્વભવનો, એના અંતરના ઉદ્વેગનો પ્રત્યક્ષ પડાય છે, એના દેખાડું પ્રતિબિંબ છે. સદીઓ પૂર્વે લખાયું હોવા છતાં એ આજે પણ એ જુદા અવનવું છે. પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોની એ આપ દૃષ્ટિનો આપણે ફરથક અંગ્લિએ, કોટાનુકોટિ વાર, કણેશ્વરે અને મુકુન્દુડું પ્રણમીએ તોય એમનો ઉપકાર-એમનું મજા વાળી શકાય તેમ નથી. શો એમનો ત્યાગ! પોતે કયારે થયા? કોણ મા-બાપ? કોના એ પુત્ર? કોના એ શિષ્ય? પ્રંથમાં એનો કશો ઉલ્લેખ નહિ. એ તો સર્વ-કાળના હોવાથી, એમને પોતાના કાળનું વિશ્વમરણ થાય; એમાં શી નવ-કંઈ? આપણે છંદનની પ્રત્યેક કણે 'હું-હું' કરતા છીએ છીએ અને 'હું-હું' કરતા મરીએ છીએ. એ 'હું' અને 'હુંકાર' કરનારા કોષ અવનું નથી, અનુ-નથી. 'હું' ને જળી ગયો છે, તેજ સર્વદા છપે છે; હમણે વર્ગો વીતી ગયા છતાં આજે આપણે ભરતમુનિને સ્મરીએ છીએ; કારણ કે એ અક્ષરદેહે સદૈવ અમર છે. ભરતનાં એ અમર આત્માને, એમણે લખેલા નાટ્યશાસ્ત્રના સાચત સત્યને, વિશ્વગ્રાસીના આપણે સહુ નડો મળીને આજે પ્રેમાશ્રુપૂરિત અંગ્લિથી તપનું કરીએ; કૃતજ્ઞતાનાં પુષ્પોથી એમને અભિવંદીએ, સ્વર અને શબ્દ, સ્વર અને રાગ, સ્વર અને લય, સ્વર અને અભિનય, ગીત પાદ તથા તુલ્ય એ ખંજો અંગ્લિથી એમને અભિવંદીએ. અને એ રીતે સંગીતના સ્વર લય અને અભિનયના એ આદિદેવને આજે પૂજ, વંદી, અભિવંદીને કૃતજ્ઞ તથા એ પ્રાર્થીએ:—

ૐ આત્માયનુ મમ ટગાનિ વાક્યાગ્રાશ્ચ: શોભત્રમ્બાં
ક્ષમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વોણિ ॥ સર્વે વ્રજાંગનિપદમ્ ॥ માડે વ્રજા
નિયજુર્યાં મા મા વ્રજનિવાસ્યેદ નિરાકરમમ્ભવ નિગકરણં મેડમ્
તદાત્મનિ નિરંય ઉપનિવલ્ય ધર્માન્તે પથિ સન્તુ તે મધિ મન્તુ ॥

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

★

સર્વ શાસ્ત્ર, શિલ્પ, વિવિધ કર્મ વગેરે આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે

‘અગર તે યાર મારો તો,
બધો સંસાર મારો છે!’

રચનાર :

સ્વ : શ્રી અમૃત કેશવ નાયક

રંગભૂમિના નટવર્ષ અને દિગ્દર્શક સ્વ. શ્રી અમૃત કેશવ નાયક એક પ્રખર સંગીતકાર અને કવિ પણ હતા. ઘણાં નાટકોમાં એમણે ગીતો અને એની સૂરાવલ આપી હતી. આ કાવ્ય શ્રી. જમનાદાસ મુધાણીના સૌજન્યથી મળેલ ‘વીરમીના’ ગાનિકાંથી ઉદ્ભૂત છે.

- ગાન -

અગર તે યાર મારો તો બધો સંસાર મારો છે,
કૃપા તેની થતાં જાણીશ કે કિરતાર મારો છે.
મહાલી આંખ તેની જોઈને ચક્રવર્ત બેઠો છું,
કે છું બેઠોશ જેનો તે બરો હુશિયાર મારો છે.
ન મરિજદમાં ન મદિરમાં, ન મકામાં ન કાશીમાં,
ફક્ત આદિલ બની દિલમાં વસ્યો દિલદાર મારો છે.
ભરું ભટકું છતાં રેણું નહીં પાસે પડેલાં,
ભરેલો બેઠના બંદારથી ભંડાર મારો છે.
કહે છે લોક દુનિયામાં અપાર પ્યારનો દરિયો,
નથી જો પ્યાર તારો તો પછી કયાં પાર મારો છે!
દબાવી હાથમાં મુજ દિલ, કહે છે આંખ કહાડીને,
અરે એ ખાલતો નાહાર દેવાદાર મારો છે.
દશ મુજ પગ તળે કચરી, કહે છે સુકિત આણું છું!
અરે આંખેર મારો તારે શિર આખાર મારો છે.
મુદાઈમાં બુદાઈ થાય એ શી રેર હું માણું;
હજાર ઇતકાર નેના, એક પલુ ચકતાર મારો છે.
બસ આંધે વસે પોતે ન પાસે મુજને ખોલાવે;
મને જાગો દબરો દે ને સો વાર મારો છે.
મને, હુણું પડે લેવો મિલનના ચોક ચીડમાં;
જહીંખા કૃષમાં કબો હાથનો હાર મારો છે.
મને ટળ્યા તણો શો કવં ને શો શોક મરવાતો!
કરે તે યાર જે નેમાં જ બેઠો પાર મારો છે.
ચહું દીદાર દરવા દાર પર મનુર થઈને છું!
અનલકે ખોલતો અમૃત અને તે યાર મારો છે.

અને પ્રેક્ટ કરેલી યાત્રી તૈયાર કરવામાં, ખરી માલિકી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં બુલ રહી જવાનો સંભવ છે. તાલુકાંદારે તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય ખેંચશે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપ્લવની દેહિયો

સંપાદક:
શ્રી જ્યોતિસાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી સરસ્વતી નાટક સમાજ

શ્રી વાડીલાલ હરગોવિનદાસ શાહ નામના સુરતના એક નાટ્યરસિક વ્યક્તિ ૧૯૧૪ની શરૂઆતમાં સુરત મુકામે શ્રી જ્યોતિસાલ દેહિયોના (હાલના લક્ષ્મીદાસ) શ્રી સરસ્વતી નાટક સમાજ નામે નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી. તત્કાલીન દાસ્પનન્ટ શ્રી વિજયદાસ ત્રિગોવિનદાસ બોજક બાગીચાર તરીકે જોડાયા.

થોડા સમય પર બંધ થયેલ, નાયુબાઈ પટેલની શ્રી સુરત દેશી નાટક કંપનીના નુગરોદાય, સૌભાગ્યવતી, નુસરીદાસ, અભિમન્યુનો સહાયો, લલિતમુખા, પારસભણી, જુહામી ભગીંમ, નવસંગમો, મયુરધ્વજ અને ઓખાદરભુ ઇત્યાદિ નાટકોના દહો ખરીદ્યા.

આરંભિક વિભાગમાં ત્રણમાવા 'પેદી મારતર' જેસંકર, મીયુમીયાં તખલગી અને ધર્મરાજને રોક્યા.

૧. અમલ ઇન્સાફ: ૧૯૧૪

લેખક: કવિ મનહર વરતેજવાળા.

ગીતો: શ્રી પ્રભાસંકર અંબારામ નાયક (ઉમતા) જેસંકર પ્રમોદ.

દિગ્દર્શક: શ્રી વિજયદાસ ત્રિગોવિનદાસ બોજક.

પાત્રો: વિજયદાસ બોજક, ગિરંધર મનમુખ નાયક (ઉમતા), અમૃતલાલ કારીરામ બાસ, ગિમ્ધર (સુદીપા), ત્રિગોવિન કાઠીયા, નટવરલાલ નાગર.

૨. લક્ષ્મી વિજય: ૧૯-૪-૧૯૧૪

લેખક: શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો: શ્રી પ્રભાસંકર નાયક (ઉમતા); શ્રી વાડીલાલ વિજયદાસ (વિસનગર)

દિગ્દર્શક: શ્રી વિજયદાસ ત્રિગોવિનદાસ બોજક

પાત્રો: વિજયદાસ બોજક, ગિરંધર (ઉમતા), અમૃતલાલ બાસ, ગિરંધર (સુદીપા), ત્રિગોવિન કાઠીયા, નટવરલાલ નાગર, નર્મદાસંકર, વરેશંકર (કિમિક) અને અલ્ખાઈ (પાળળ્યા દામોદર ભટ, બાવનગર).

શ્રી વાડીલાલ હરગોવિનદાસ શાહ

૩. કિશોરસિંહ: ૧૯૧૪.

લેખક: શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો: શ્રી પ્રભાસંકર નાયક (ઉમતા), શ્રી વાડીલાલ વિજયદાસ (વિસનગર)

દિગ્દર્શક: શ્રી વિજયદાસ ત્રિગોવિનદાસ બોજક.

પાત્રો: વિજયદાસ બોજક, ગિરંધર નાયક, અમૃતલાલ બાસ, દામોદર ભટ (બાવનગર), ત્રિગોવિન કાઠીયા, નટવરલાલ નાગર, નર્મદાસંકર, ગિરંધર (સુદીપા), દિમ્ભતલાલ (કિમિક) અને વરસોતમ (વાડોત) દેશિક.

૨. જેસંકર તોરડ: ૧૯૧૪

લેખક: શ્રી પ્રભાસંકર નાયક (ઉમતા)

દિગ્દર્શક: શ્રી વિજયદાસ ત્રિગોવિનદાસ બોજક

પાત્રો: વિજયદાસ બોજક, દામોદર ભટ, ગિરંધર નાયક, અમૃતલાલ બાસ, નટવરલાલ નાગર, ત્રિગોવિન કાઠીયા, નર્મદાસંકર, દિમ્ભતલાલ (કિમિક)

નોંધ: શ્રી વિક્રમદાસ બોઝકે દ્વારા થયા. કંપની ટૂંક સમય બંધ રહી શ્રી મૂળજી ખુશાલ ભાગીદાર તરીકે જોડાયા અને કંપની ફરી ચાલુ થઈ. રામલાલ, સોમનાથ (કલ્યાણી) પ્રાણસુખ, શકરા ધાંધજી અને બાણુભાઈને રોક્યા.

૫. કુસુમાવતી: ૧૯૧૪.

લેખક: શ્રી મણિલાલ પાગલ

ગીતા: કવિ પરસોત્તમ રામચંદ્ર ડાકોરવાળા

દિગ્દર્શક: શ્રી મૂળજી ખુશાલ

પાત્રો: મૂળજી ખુશાલ, દામોદર ભટ્ટ, ગિરધર નાયક ત્રિભોવન કાછીયા, નરવરલાલ નાગર, શકરા ધાંધજી, હિંમતલાલ (કામિક), બાણુભાઈ અને સોમનાથ (કલ્યાણી).

નોંધ: 'જસલ તોરલ'ને થોડા દેરદાર તથા મુદ્દારા વધારા સાથે, શ્રી મૂળજી ખુશાલે નવેસરથી દિગ્દર્શન કરી 'જુલમી જેસણ' નામથી રજૂ કર્યું.

નાટક ઠીક ગયું.

સુરતથી કંપની ભરથ મુકામે ટૂંક સમય ગાગી પડોદાર મુકામે વાંકોનેર ચિપેટરમાં આવી. ચાલુ નાટકો રજૂ કર્યાં.

તળિયતને કારણે મૂળજી ખુશાલની ગેરહાજરીમાં નેમની ભૂમિકાઓ દામોદર ભટ્ટ ભજવતા.

થોડા સમય બાદ કંપની ફરી પાછી સુરત આવી. અને લાલજી નંદા, નારણદાસ. મા. ત્રિકમ અને ત્યાર પછી શ્રી ગણુજી તથા મા. કાસમ (દેડીના હાલના દિગ્દર્શક) જોડાયાં.

સુરતથી કંપની મુંબઈ આવી. ચિપેટરની અગવડતાને લીધે જુદા જુદા ચિપેટરમાં આકાશવારે નાટકો ભજવતી. કોરોનેશન ચિપેટરમાં 'જુલમી જેસણ' નાટક ભજવાતું હતું તે વખતે આર્થ નીતક નાટક સમાજના માલિક શ્રી નકુભાઈ શાહે આ નાટક ભજવતાં અટકાવવા માટે મનાઈ દુકમ મેળવ્યો. અને નાટક બંધ રહ્યું.

આમ મુંબઈની મુસાફરી કંપનીને ભારે પડી ગઈ અને કંપની તુરંતમાં ઉતરી ગઈ. મુંબઈથી કંપની ફરી પાછી સુરત આવી. લાલજી નંદા, ગણુજી, મા. કાસમ વિગેરે દ્વારા થયા. થોડા સમય બાદ સુરતથી કંપની અમદાવાદ આનંદજીવન ચિપેટરમાં ગઈ.

૬. ભક્તરાજ બોડાણો: ૧૯૧૬.

લેખક: કવિ પરસોત્તમ રામચંદ્ર ડાકોરવાળા

દિગ્દર્શક: શ્રી મૂળજી ખુશાલ, ચીમનલાલ બાદશાહ.

પાત્રો: ચીમનલાલ બાદશાહ, દામોદર ભટ્ટ, ગિરધર, નરવરલાલ નાગર, શકરા ધાંધજી, હિંમતલાલ (કામિક).

કંપની શાંતિજીવન ચિપેટરમાં ગઈ.

દાનેશ્વરી કણુ, નરપિશાય, તુમરા સાથે અને અન્ય તોફાની રજુ કર્યાં. કરંચીમાં બંધ પડેલ શ્રી આર્થ નાટ્ય સમાજના શ્રી પ્રાણસુખ (એડિટોર) સહીત ધણુખરા કલાકારો આ કંપનીમાં જોડાયા.

૭. દાનવ મોહિની: ૧૯૧૬.

લેખક: કવિ પ્રભુલાલ દિવેદી.

દિગ્દર્શક: શ્રી. પ્રાણસુખ (એડિટોર)

પાત્રો: પ્રાણસુખ (એડિટોર) કેશવલાલ (સરસ્વતીચંદ્ર), ગિરધર, નરવરલાલ નાગર, ત્રિભોવન કાછીયા, રેવાશંકર, નાથલાલ, ગણુપત બેયર, ચુનીલાલ નાયક અને મણિલાલ નાયક.

નોંધ: આ નાટક પ્રથમ કરંચીમાં શ્રી આર્થ નાટ્ય સમાજને 'દેવી વલ્લભા' ને નામે રજૂ કર્યું હતું. આ કંપની બંધ થયા પછી સુરત અને અન્ય સ્થળોએ શ્રી જુલમીજીના નાટક સમાજ 'વીર પટોલકચ' ના નામે આ નાટક ભજવતી.

૮. દેવી ભદ્રકાળી અથવા પાયાગઢનો પ્રલય: ૨૨-૨-૧૯૧૭.

લેખક: શ્રી. દક્ષુર નારાયણ વિસનજી અને શ્રી ખરી કલ્યાણજી પ્રાગજી.

દિગ્દર્શક: શ્રી પ્રાણસુખ (એડિટોર)

પાત્રો: 'દાનવમોહિની' નાટકના પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના.

ટૂંક સમય બાદ કંપની અમદાવાદમાં બંધ થઈ.

☆

સામાર સ્વીકાર

શ્રી અણ્ણિકર જેસંકર ભટ્ટ, જુનાગઢ તરફથી શ્રી પાલીતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટકે કંપનીના નાટકો પૈકી મળી શકતી નાટકોની આપેરાઓનો સંગ્રહ.

રોયલ નાટક મંડળી

(ગયા અંકથી ચાલુ)

સુરતમાં ચાલુ નાટકો બજાવ્યા બાદ - કંપનીએ નવા નાટક તરીકે મુનશી અમીનું બાળકો - માટે ખાસ લખેલું 'તસવીરે બસા' નાટક રજૂ કર્યું.

૧૦. તસવીરે બસા (હિંદી) : ૧૯૨૬.

લેખક : મુનશી અમીન.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાન્ક

પાત્રો : વામુદેવ, જીવજીવાલ, ગાયકવાડ, જેડાલાલ.

નોંધ : ખાસ કરીને બાળકો માટે લખાયેલા આ નાટકની ઘણીખરી ભૂમિકાઓ બાળનટોએ ભજવી હતી.

ત્યાર બાદ કવિશ્રી વૈરાટીનું સૌરઃ ભૂમિની, સૌરઃ અને બસિદાનની ભાવના આજેખતું 'વીર નાયજી' નામે નાટક રજૂ કર્યું.

૧૧. વીર નાયજી : ૧૯૨૬.

લેખક : કવિ જી. એ. વૈરાટી.

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક.

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાન્ક.

અભિનેતા : પેઇન્ટર અમૃતલાલ

નૃત્ય : શ્રી. ભોગીલાલ નાયક (ન્યુ ઓર્કેસ્ટ્ર)

પાત્રો : સોરાબજી કાન્ક, રતિલાલ નાયક, પ્રભાશંકર રમણી, બાલુભાઈ પટેલ, વનમાળીદાસ, અમૃતજી ચકુર, સુખલાલ, હુગરાસ, પરસોતમ અને જગજીવન માળી. નાટક સારું ગયું. સુરત, અમદાવાદ, સોરાબ, કચ્છ અને કરાચીમાં કંપનીએ એકધારી ચારી આપી હતી. પ્રતિષ્ઠા અને પૈસા મળ્યા.

સુરતથી કંપની લોહદરા ટુંકે મુકામ કરી અમદાવાદ આવી, અત્રે જાણીતા નટ શ્રી લાલજી નંદા જેડાલા અને 'વીર નાયજી'માં મદનસિંહની ભૂમિકા કરી.

અમદાવાદમાં શ્રી વિહારદાસ હેમજી ભાવનગરવાળાના સહકારથી કંપની સોરાબની મુસાફરીએ ઉપડી. પ્રથમ રાજકોટ ગઇ. ચાલુ નાટકો બજાવ્યા. અને અમૃત જનીને રોક્યા. ટુંકે સમય બાદ કંપની જુનાગઢ ગઇ.

૧૨. શાહેજહાંન (કર્ક) : ૧૯૨૭.

લેખક : મુનશી અમૃતજી, લતીફ, 'શાહ'

સંગીત : શ્રી રતિલાલ નાયક, ઉગરચંદ માસ્તર.

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાન્ક.

નૃત્ય : શ્રી ભોગીલાલ નાયક

પાત્રો : લાલજી નંદા, રતિલાલ નાયક, બાલુભાઈ પટેલ, પ્રભાશંકર રમણી, સુખલાલ, અમૃતજી ચકુર, પરસોતમ, જગજીવન માળી, અમૃત જની, અબાલાલ.

જુનાગઢની કંપની પેરશંકર ગઇ. ચાલુ નાટકો રજૂ કર્યાં. દરેક નાટકમાં અમૃત જનીએ જ્ય જ્યારે એ ભૂમિકાઓ ભજવી અને સારી લોકપ્રિયતા મળી.

ચોડા સમય બાદ કંપની ભાવનગર ગઇ.

૧૩. વિજય કોનો ? : ૧૯૨૮.

લેખક : શ્રી ગજેન્દ્રશંક લાલજીનંદ પંડ્યા

સંગીત : શ્રી ઉગરચંદ માસ્તર

શ્રી મહાશંકર લેખાશંકર ભટ્ટ

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાન્ક, શ્રી લાલજી નંદા

નૃત્ય : શ્રી ભોગીલાલ નાયક

પાત્રો : રતિલાલ નાયક, પ્રભાશંકર રમણી, લાલજી નંદા, સુખલાલ, પરસોતમ, અમૃત જની, અમૃતજી ચકુર, જગજીવન માળી, બાલુભાઈ પટેલ અને અબાલાલ. ભાવનગરથી કંપની લીબડી, વઢવાણ, વીરમગામ વગેરે મુકામે યજ્ઞને રાજકોટ મુકામે આવી. ચાલુ નાટકો બજાવ્યા. કવિ મણિલાલ પાગલ પાસેથી નવા નટક લેવાની રજાગત આપી. પણ વાત પતી નહીં. એજ નાટક પાછળથી શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજમાં વીરના ચેરે નામે રજૂ થયું.

રાજકોટથી કંપની જામનગર થોડો સમય રહી કચ્છમાં ભંડવી મુકામે આવી. ચોતાનો મોટો મંડપ બાંધી ચાલુ નાટકો બજાવ્યાં ત્યારે માસ બાદ રડીમર રસ્તે કંપની કરાચી મુકામે ગઇ.

૧૪. કુસંગમર કંપૂર : ૧૯૨૯.

લેખક : શ્રી ગજેન્દ્રશંકર લાલજીનંદ પંડ્યા.

સંગીત : શ્રી ઉગરચંદ માસ્તર.

દિગ્દર્શક : શ્રી સોરાબજી મહેરવાનજી કાન્ક, શ્રી લાલજી નંદા.

પાત્રો : 'વિજય કોનો ?' નાટકના પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના.

કરાંચી મુકામે કંપનીને આર્થિક સંકટાભણમાં મુકી દીધી. ટુંકે સમય બાદ કંપની દેગાવાદ (મિંધ) આવી અને ચોડા સમય બાદ ત્યાંજ ૧૯૨૯માં બંધ થઇ.

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રેક્ષક

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

કવિ દુલા કાગ તથા ગઢવી
મેરુભાનું ભાવભર્યું સન્માન

તા. ૨૫-૧૨-૫૬ની સાંજે મુંબઈ રાજ્યના મહેસુલ પ્રધાન માનનીય શ્રી. રસિકલાલ પરીખના પ્રમુખપદે આ સન્માન સમારંભ સુંદરબાઈ હોલમાં મુંબઈ લેખક મિલન; ગુજરાતી નાટ્યમંડળ, ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર, રંગભૂમિ ભારતીય વિદ્યા ભવન, ગુજરાતી કાર્પસ સંઘ, કલમ મંડળ તથા પ્રવૃત્તિ સંઘના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયાં આવેલા હતા.

આરંભમાં શ્રી મધુકર રંદેરિયાએ સમારંભનું પ્રવેશન સમગ્રગ્રામી આફ શ્રી મેહનલાલ સોષાને જણાવ્યું હતું કે, કવિ દુલાભાઈ પાસે કાવ્ય છે, કંઠ છે અને રંગભૂમિની મુખ્ય થઈ જવાય એવી કલા પણ છે. એમની આ જગતજયંત સિદ્ધિ પાછળ ધણી મોટી સાધના છે. પણ એ કેવળ. સાધનાનું જ પરિણામ નથી. કેટલાક કૃપા ગાળતાં ગાળતાં પર્યટર ફૂટે ત્યારે તેની નીચેથી પથ્થરની સરવાણી પુટે છે તેમ પ્રવળ કરતાં કરતાં દુલાભાઈના હૃદયના રસાતલમાંથી લોકસાહિત્યની ગંભીરા અરણ્ય પ્રગટ્યા છે.

“કવિ દુલાભાઈને બહાર આણનાર શ્રી. મેથાણી-બાઈ હતા. તેઓ દુલાભાઈ અને આમજનતા વચ્ચે એક સેતુ બન્યા હતા કવિ દુલાભાઈએ પોતાનામાં પડેલા અખૂટ ભંડારને લોક સમક્ષ રજૂ કરીને લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટસાહિત્યના મેદ તોડ્યા. લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટ સાહિત્ય બંનેમાં સાહિત્ય તો છે જ. પણ એક, હીરા કુરંતી અવસ્થામાં હોય એના જેવું છે. ખીજી પહેલ પાડેલા હીરા જેવું છે. કવિ દુલાભાઈએ લોક સાહિત્યની ગંગા ઝીલી એટલું જ નહીં પણ એને જીવંત રાખી અને વહેતી પણ રાખી. એમની પાસેની કલા એ મધુગ્રીવમની કલા નથી, જૂના સાહિત્યના કે વિચારોના તેઓ માત્ર સંગ્રહક નથી. પણ લોકજીવનમાં પ્રગટતી નવી ચેતના પણ તેઓ ઝીલે છે. એઓ છુટ્ટે દાંધે અને મોઢળે ખેંચે એ કલાનું લોકોને આસ્વાદન કયાવી રચા છે. લોકજીવનમાં

જોતપ્રોત યદને ને સાહિત્ય રચનામાં આવે એ લોકસાહિત્ય. આપણા રાજ્યકારણી જીવનમાં વિનોબાજી પ્રવેશ્યા અને પ્રજાજીવનમાં ચેતનાનો જે પ્રાદુર્ભાવ થયો એ ચેતના કવિ દુલાભાઈએ પોતાના કાવ્યોમાં ઝીલી હતી. આને જૂદાનું આનંદોલન બ્યાપક બન્યું છે ત્યારે એમણે જૂદાનાં ગીતો પણ રચ્યાં છે. રચ્યાં છે એમ પણ નહિ કહું. એમના હૃદયમાંથી જૂદાનાં ગીતોની ગંગા પ્રગટી છે. જીવનના સર્વક્ષેત્રને સ્પર્શી જાય એવી રચના એમની પાસે છે. તેઓ સુદૃઢ ભુદ્ધિના હેવા ઊક્તલવાળા છે. એમના જેવા લોકકવિને હિંદુસ્તાન-ભરમાં ફેરવવા નોંધ્યો. ભારતમાં એક એક પ્રદેશમાં લોકગીતનાં નાના મોટા પ્રવાહો વહ્યા જ કરે છે. એમાં સૌરાષ્ટ્ર દોષ પ્રદેશ કરતાં પાછળ નથી. સારાષ્ટ્રની લોક-ગીતની સમૃદ્ધિને ટાંચ ઉપર પહોંચાડવામાં કવિ દુલાભાઈનો ગણનાપાત્ર ફાળો છે તે જોતાં દેશભરના લોકકવિ સાથે એમનો પરિચય કરાવેલા નોંધ્યો. લોક-સાહિત્યની સેવા તેઓ ક્યાં કરે અને લોકસાહિત્યની ગંગા તેઓ વહાવ્યા કરે તે માટે ધન્ય તેમને દીર્ઘાયુ અને તંદુરસ્તી બક્ષે.”

શ્રી સોપાનના વક્તવ્ય બાદ ઇતિહાસ, સંશોધન અને સંગીતના જોડા અભ્યાસી શ્રી હરકાન્ત શુક્લે સારાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું મહિમાગાન રજૂ કરીને સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ સંસ્કારમાં અનેક સંસ્કૃતિની સરિતાઓના પ્રવાહ બન્યા હોવાનું જણાવ્યું હતું અને એવી સમૃદ્ધ ધરતીમાં પાકેલા કવિ દુલા કાગ તથા ગઢવી મેરુભા સૌરાષ્ટ્ર સંસ્કૃતિની ગંગાજળના જેવી બે સરિતા છે. આપણે ઇચ્છીએ અને પ્રાર્થીએ કે એ બંને સરિતા અખંડપણે વહ્યા કરે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ કવિ શ્રી દુલા કાગની ઇશ્વરવત પ્રતિભા, મુખકુર અને પુલક કંઠ, તથા કવિત્વ-મય અને સમારંભની વાણી એ ત્રિવિધ શક્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરીને કહ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર જેવી સિંહાની ભોમકાથી આ બંને કવિઓ આવ્યા છે પરંતુ એમણે સિંહની પાસેથી કેવળ ગળના જ લીધી છે. એ નરસિંહોએ પોતાને બંને કૃષ્ણ પડે પણ બીનજોને સુખ થાય એ આવ્યું.

સંસ્કૃતિના પ્રધાન સૂત્રને અનુસરીને આપણી પ્રગમમાં શોકકવિતાનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે રસ જન્માવે એ કાવ્યની એક સિદ્ધિ છે. એ સિદ્ધિ કવિ થી કુલા કાગને વરી છે. સમાજનોની સાથે એકરસ ધરાવી એમની શક્તિ અસાધારણ છે એમને જ્ઞાકવિ કહેવા જોઈએ.

શ્રી મધુકર શંદેરિયાએ 'કંઠ કેણી કવિતા' એ પંક્તિથી આરંભાતા શ્રી બાદરાયણના એક તાજેતરના દુહાનો ઉલ્લેખ કરીને કવિ કુલા કાગના સુમધુર કંઠની કવિતા રમૂ કરવાની એમની કક્ષાની અને જ્ઞાનદાયકતાં સોસરી પ્રવેશે એવી એમની કવિતાની પ્રશંસા કરી હતી અને કથું દટું કે નર કવિએને કવિ કુલા કાગની કવિતા ધણી જ પ્રેરણાદાયી નિવડશે.

શ્રી રતિકુમાર વ્યારો, શ્રી બાદરાયણજી કવિ થી કાગને અંજલિ આપના દુહા પોતાના મધુર કંઠે ગાઈ સંજળાવ્યા હતા.

પ્રમુખપદેથી એસતાં માનનીય શ્રી સીત્તાસાસ પરીએ કથું કે: "કવિ થી કુલાભાષ કામ એ ચારણી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ છે. આજે એમની હરજામાં બેસી શકે એવો એક પણ કવિ નથી. સૌરાષ્ટ્રનાં શોકગીતો અને શોકસાહિત્ય હજારો વર્ષોથી હજારો જાતિઓની સંસ્કૃતિ-જોના મિશ્રણથી સમૃદ્ધ બનેલ છે, એ સમૃદ્ધ શોકસાહિત્યનું સરસ પ્રતિબિંબ આપણને કવિ કુલાભાષનાં શોક-ગીતોમાં જોવા મળે છે. એઓ ગાય છે તેથી શોકજીવન સમૃદ્ધ થાય છે. તેઓ નિત્ય શોકસાહિત્ય ગાતા રહે તે માટે છામરને પ્રાર્થાએ કે તેઓ રાતાયુ બને" સૌરાષ્ટ્રના કવિ થી કાગે પોતાના સન્માનનો જ્ઞાતિવાળાનાં જન્માયુ' દટું કે આજે અને સમગ્ર છે કે અનુભવ અને અજ્ઞાત એ બેમાં થી અને ધાસસેટ જેવો તારવા છે. આજે મેળવેલું શાન પ્રસંગ આવ્યે ચારણીમાંથી પાણી એસરી જાય એમ એસરી જાય છે. આપણે ત્યાં શોકસાહિત્ય છે, દળવું સાહિત્ય છે પણ જીવું સાહિત્ય પણ છે. શોકો અને જ્ઞાન જોઈએ છીએ ત્યાં "દળવું સાહિત્ય" આપો એવી માગણી કરે છે. પણ ગાળક નાનું શોક ત્યાં સુધી એને માતા કુપ કપર રખાવ, પણ પત્રી એને અત ખાતું કરેલું જ પડે છે તેમ પ્રજાને આરંભાજમાં દળવું સાહિત્ય જોઈએ તે સમજ શાય

પણ પછી એ જેમ પ્રગતિ કરે તેમ એને જીવું સાહિત્ય પણ મળવું જોઈએ, તેમણે આ સન્માન પોતાનું નહીં પણ દેવી ચારણાનું થાય છે એમ જણાવી સહુની લાગણી માટે આભાર માન્યો હતો. આ પ્રસંગે મેઘાણીભાઈ સાથેનો એક હૃદયંગમ પ્રસંગ યાદ કરી એમણે તેમને પણ અંજલિ આપી હતી.

શ્રી બાલુશંકર વ્યાસના આભારદર્શન અને અતિ-ચિત્તિશેષાનું પુષ્પહારથી સન્માન થયા બાદ સમારંભ સમાપ્ત થયો હતો.

★

હિસેબર મહિનામાં મંડળના નીચે પ્રમાણે નવા સભ્યો નોંધાયા છે.

આજીવન સભ્યો:

- (૧) શ્રી નંદાસ દરિદાસ
- (૨) શ્રી દમોર લક્ષ્મીદાસ કન્યાણુજી.

નાટ્ય કક્ષાની વિકાસ યોજના

[ચોથા પાનાથી આડું]

અને રૂ. ૧૫૦, રૂ. ૮૦ અને રૂ. ૬૦ની પારિતોષિક ગુજરાતી અને મરાઠી તમાશામાં શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિગત અભિનય માટે આપવામાં આવશે.

શિક્ષકોને નાટ્યવિષયક તાલીમ

નવા વર્ગની જેમ શિક્ષકોને અને ખાસ કરીને ગ્રામ-નિક શાળાના શિક્ષકોને આંતરશાળા નાટ્યોસરો યોજવા માટે ચોટ્ય જૂમિયા મળે તે માટે સગવડો પૂરી પાડવાના હેતુસર અમદાવાદ અને પૂના ખાતેની પ્રુગેા માટેની દૂનીય કોમેડીમાં ૮૦ શિક્ષકો માટે પખવાડિયાના માળા માટે બે નાના શિબિરો યોજવામાં આવશે.

રાજ્યમાંની સંગીત, નૃત્ય અને નાટ્યશાળાઓને નિમાવ માંદ આપવા માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

તાજેતરમાં મુંબઈ ખાતે યોજાવેલી ૧૪મ વિશ્વ નાટ્ય પરિષદે વિસામ તપાસના બાદ તેજે આપેલી એટ નેટલી અથવા તો રૂ. ૫,૦૦૦ નેમાંથી ને ઓડું શોષ તેટલી માન્ય આપવાને દરવાજું છે.

પ્રાસંગિક નોંધ

મુંબઈ રાજ્ય થોડા તૃતીય નાટ્યરૂપમાં મુંબઈ ખાતે ડિસેમ્બરની તા. ૨૬ અને ૩૦મીએ અનુક્રમે રંગમુખિએ “અલ્લાખેલી” અને છ એસ. એડિક્સ કોલેજ “પતાની જોડ” રજૂ કર્યું. અમદાવાદમાં ચાર નાટકો “ધરતીના છોર”, “સુખગણ”, “રામકદાણી” અને “પતાની જોડ” રજૂ થયાં. જાન્યુઆરીમાં સુરત ખાતે કલા સેવ તરફથી “યેમના અંગાર” અને કલા નિકેતન તરફથી “જોર કોર” રજૂ થશે. એ બાદ મુંબઈમાં અંતિમ રૂપમાં થોડાં.

કલિયન નેરાનલ થિયેટર: તા. ૬મી ડિસેમ્બરે મંગલ મંદિર નાટ્યપ્રયોગ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત ૬૨ વર્ષની માફે આ વર્ષે પણ ૧૪ મી ડિસેમ્બરથી ૨૫ ડિસેમ્બર મુખી પાંચમો મર્યા-સલ હિસેવ થોડાં હતા. પ્રાથમિક હરીશાહ પૂરી થયા પછી, સૌરાષ્ટ્રના લોકગાયકો કવિશ્રી દલાલાઈ દાગ અને ગઢવી મેરુભાવા કાષ્ઠકો થોડાંમાં આવ્યા હતા. મહોત્સવના ઉલ્લાસ દિવસોમાં તા. ૨૪ અને તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરે બાબરકેટ રાસમંડળીએ લોકનૃત્યો રજૂ કર્યાં હતાં.

સંસ્થાના આગામી નાટ્ય મહોત્સવ માટેનાં નાટકોની તાલિમ આરંભ છે.

શ્રી જીની નાટક સમાજ: ડિસેમ્બર મહિનામાં “સુવર્ણ યુગ”, “સામે પાર”, “સોરઠીસંદ”, “ગળે શ્રીમંત” અને “મગા કિનારે” નાટકો રજૂ થયાં હતાં. આઠ વાર માટે ખાસ નાટક “બાવના B. A.” ની તૈયારી ચાલે છે. આ નાટકના લેખક શ્રી નંદલાલ નડલાઈ શાદ છે.

ને ઉપરાંત કવિશ્રી પ્રનવાલ રિવેલીનાં નવાં પૈરાયિક નાટક “શ્રવણ કુમાર” તુ મુદતે પણ આ માસમાં જ કરવામાં આવ્યું હતું. મુંબઈ સરકારે આ નાટકને ફરજન કર્યું છે.

બારેલીય ક્લારેન્ડ: શ્રી અહી મર્જન ફત. “મેટા વિના મેટા બાવા”ના વધુ પ્રયોગે આરુ રજા હતા. ને ઉપરાંત સંસ્થાએ ગીત ગોવિંદ તથા અભિપૂરી રાવનાં કાષ્ઠકો તથા “આ માસનાગીતો” રજૂ કર્યાં હતાં.

સંસ્થા થોડાની આગામી પ્રશ્નિ તરીકે એક નાટ્ય મહોત્સવ નેરવવાની વિચારણા કરી રહી છે. આ નાટ્ય મહેનતવાળાં શ્રી ક. મા. મુનગીનું “મુવરગમિનીદી”

અને શ્રી ધનમુખલાલ મહેતા ફત. “નાસોગોરો” રજૂ કરવામાં આવશે.

જયહિંદ કોલેજ તરફથી જાન્યુઆરીની ૧૫મીએ જયહિંદ કોલેજના હોલમાં પ્રા. મધુકર સંદેશિયા ફત વિચંકા “અંતે તો તમારી જ” રજૂ થશે. આ નાટકને ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની દ્વિતીય નાટ્ય લેખન હરીશાહમાં સમ દિરસે નીચું ધનામ મળ્યું હતું, આપું દિગ્દર્શન પ્રા. મધુકર સંદેશિયા તથા શ્રી રમેશ જમીનદાર કરી રહ્યા છે.

છ. એસ. એડિક્સ કોલેજ તરફથી શ્રી પ્રભોબ જોષી ફત મૌલિક વિચંકા નાટક “પા પા પમલી” ડિસેમ્બરની તા. ૧૪મીએ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી પ્રભોબ જોષીએ સંભાળ્યું હતું અને આ નાટકમાં બાગ લઈ રહ્યા હતા મીનાક્ષી મેહી, મીનાક્ષી ચોપરી, મહેન્દ્ર શાહ જળી મંડોડી વગેરે.

આનંદ એડિક્સ કોલેજ તરફથી તા. ૨૫મી ડિસેમ્બરે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં શ્રી પ્રભોબ જોષી ફત નાટક “બોમિયા બુલા પડ્યા” નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી મહેન્દ્ર પટેલે સંભાળ્યું હતું. આ નાટકમાં મહેન્દ્ર પટેલ, હર્ષદ પડ્યા, સુરેશ બજુસાગી, લતા સોદાગર વગેરેએ કામ કર્યું હતું.

રાજકોટ

ન્યુ લક્ષ્મીશાંત નાટક સમાજ તરફથી રજૂ થતાં નાટકો “યુગ પ્રભાવ” અને “સન્ન્યન કોણ” માં જળણીતી અભિનેત્રી શ્રી શાન્તા આપ્ટેએ બાગ લીધા.

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ યુનિવર્સિટી તરફથી ૨૫મી ડિસેમ્બરે શ્રી પ્રાચલ જ. કે.સા ફત નાટક “પરતો દોરો” રજૂ થયું.

નરિયાદ

રંગ મંડળ: તરફથી તારીખ ૧૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના રોજ શ્રી અનંત આચાર્ય ફત મૌલિક નાટક “શ્રદ્ધા કળા” દાવિન હોલમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી અંબુકુમાર પટેલે સંભાળ્યું હતું. અંબુ પટેલ, કુમુદબેન, શમિષ્ઠાબેન, તથા રેવેન્ડ ભાગવને મુખ્ય પાત્રો ભજવ્યાં હતાં. આ નાટકનું તૃતીય દિગ્દર્શન શ્રી કાન્તિમાઈ પટેલે કર્યું હતું.

અમદાવાદ

રંગમંડળ: તરફથી ૫મી જયંતિના દિવસે ફત “મુવિ પતિ” ડિસેમ્બર મહિનાની તા. ૨૮, ૨૯, અને ૩૦મીએ પ્રેમાનંદ હોલમાં બજાવવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી દુલાભાઈ કાગ

મુંબઈને
ચાંગણે
લોકગીતના
ગાયકો

અને

શ્રી ગદવી મેસ્લા

ઝાકોસ્લોવેકિયન લોકનૃત્યો

48 YEARS'**SOUND & REPUTED BANKING SERVICE****THE BANK OF BARODA LIMITED**

ESTD. 1908

Head Office: BARODA

Banking business of every description transacted. Sterling and Dollar credits arranged and Foreign Bills negotiated for approved customers.

*Branches all over India*Overseas Branches: NAIROBI, KAMPALA, MOMBASA, AND
DAR-ES-SALAAM, (B. E. Africa).*Agents at important foreign centres.***M. G. PARIKH**
Bombay Manager.**N. M. CHOKSHI**
General Manager.**ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં પ્રકાશનો**ગુજરાતી રંગમંચનાં એ વર્ષનાં પ્રજ્ઞે યથા
તે પ્રસંગે પ્રકટ કરેલ

સ્મારક ગ્રંથ રૂ. ૨૫

ગુજરાતી રંગમંચનાં રંગવાદી વિખ્યાત

અજબખુમારી રૂ. ૧૧

લેખક: કવિશ્રી મુળશંકર મૂલાણી

ગુજરાતી રંગમંચનાં ૧૧૭ લોકપ્રિય ગીતો
અને તેના સ્વરસંકલનો સંગ્રહ:ગુજરાતનાં નાટકો: ગીતોની સાદીગમ
સંકલન: શ્રી જયશંકર 'મુન્દરી' રૂ. ૨૫
સ્વરસંકલન: રવ. વાલીલાલ ઉસ્તાદ

તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલાં

* ગુજરાતી રંગમંચનાં લોકપ્રિય પૌરાણિક
ત્રિગંધી નાટક

સામે પાર રૂ. ૧

લેખક: કવિશ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

* કવિશ્રી મુળશંકર મૂલાણી કૃત:

'શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર'માંથી ગદ્યાકૃષ્ણના

દ્રશ્યોત્તર સંકલન

પ્રેમભૂતિ રાધિકા રૂ. ૦૫

સંકલન: પ્રા. મધુદર રાઠોરિયા

ગુજરાતી નાટ્ય

(ગુજરાતી નાટ્ય-મંડળ વૃંદા-મુંબઈ)

તંત્રી: પ્રાગજી જી. ડોસા

મુંબઈ રાજ્ય
તૃતીય
નાટ્ય રેપ્થા
માં

કલાનિકાન નમ્ર
છોરુ-કછોરુ

રંગભૂમિ (મુંબઈ) ખુ
ગાદસામેલી

પ્રથમ દર્શ
૨૨૪૩ દર્શ
૨૨૪૩ દર્શ
૨૨૪૩ દર્શ

* ઓળખી કાઢો *

રંગભૂમિને દેત્રે એમણે સારી નામના પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ કોણ છે એ શાધી કાઢી વાચકવર્ગમાંથી જે વ્યક્તિ એમનું 'ખરું' નામ સખી મોકલશે, એ પ્રથમ દિતર જેમના તરફથી મળશે તેમને 'ગૃજરાતી નાટ્ય' માસિક એક વર્ષ માટે વિના મૂલ્યે મોકલવામાં આવશે.

—તંત્રી.

રંગમંડળ (અમદાવાદ) તરફથી મુ'મલ્લ રાજ્ય તૃતીય નાટ્યસ્પર્ધામાં ત્રીજું પારિતોષિક મેળવનાર નાટક 'પત્તાની કોડ' માં શ્રી સંજય ભટ્ટ અને શ્રી પી. ખરસાણી દસાદાર તથા છિજડિની દેરી

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD

૧૨ આફ્રીસો અને ૧૨ સેફ ડીપોઝીટ વોલ્ડ

અમારી

નવી રૂપરૂપ સેવિંગ ધોળના રૂંકા લેખે વ્યાજ આપે છે,
ફા. પગની પુર્વતથી ખાતુ જોડાય છે
અને ફા. પગના મુખી વ્યાજ મળે છે.
ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સ્ટીફીફીકેટ
બેંક માટે ઉત્તમ-કરકસને ઉત્તેજત આપે છે.

દેના બેંકની ખચત વાળનાઓ પ્રતિય
મદિ બધાવવા નમને માત્ર ૧૨૫

પ્રવીણચંદ્ર વી. ગોંધા
મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૧ (ત્રણ સાઈનો)

નાર : 'FILTER' મુખક

ધી વૉલેસ ફલોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોઈ, મુંબઈ-૧.

ખાતનમાં ખંડાની પ્રિફોર્મ સંચાક્રોમાં અપગત્ય
મેરો, આરો, રવો, સોલ્ડ, બેસન અને મુલુનાં
કુપાલક અને નિકાસ કરનારા

—: મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર :—

વિસનજ સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઈવેટ લિ.

—: મિત્રો :—

મુંબઈ

"એ" મિત્ર મીખલવાડી, તારરેવ
"બી" અને "સી" કમરખાડી, મકામાં

બોપાલ

કેન્દ્રીય હનિયા ફલોર મિલ્સ
જોનેડુઆદનંદ રોડ.

ગુજરાતી નાટ્ય

પુસ્તક : ૪

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૫૭

અંક : ૭

અનુક્રમ :

ઉપજો પડે	શ્રી પ્રાણેશ બ. હેસા	૩
આમરસન	ડૉ. પ્રો. મહેન્દ્ર પટેલ	૫
અરઝારી નોંધ	૮
નિર્ણાયકની દૃષ્ટિએ	શ્રી હરકાન્ત શુક્લ	૯
૩ નાટકોનું કથાવસ્તુ	૧૨
નાટ્યરૂપધર્મોનાં નાટકો	પ્રો. હરમનરાધ હેસા	૧૭
રૂપધર્મોનાં પ્રવેશપદો	૨૦
૩૫ અને રંગ	૨૧
રૂપધર્મોનાં નાટકો	શ્રી પ્રતાપ ઓઝા	૨૩
પારિતોષિક વિરોધોએ	શ્રી કુલીન વેણ	૨૭
હનિદાસની દૃષ્ટિએ	શ્રી જયવિલાસ ર. ત્રિવેદી	૩૧
સાંખ્ય તંત્ર	રંગભૂમિનો સંસ્થા	૩૪
"રંગભૂમિ"નું સંમેલન	૩૫
૨૩ દાદાબાઈ ખરસ	૩૬
ઓપેરા	શ્રી જયદેવસિંગ	૩૭
જન સખવાતું કે	૩૮
ગુજરાતી નાટ્ય ન ઝળ	પ્રણી અને પ્રાસંગિક નોંધ	૪૩

નોંધ : મુખપૃષ્ઠ ઉપર છાપેલો "અક્ષરમેસી" નાટકનો ફારો ઓઝા દ્વારા ફરિયાદ ફરિયાદો દોષાયથી મળ્યા છે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તબી, મુદ્રક અને પ્રકાશક પ્રાણેશ બ. હેસાએ રજીસ્ટર્ડ પીપલ્સ પ્રેસમાં છાપી દેવકાંત નાનજી ગિરગી, ૨૪, એસ્કિન્ડન સર્કલ, કોઠ, મુંબઈ-૧થી પ્રસિદ્ધ થયું.

વ્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી ન્યાયિલાલ ત્રિવેરી
શ્રી ઇન્દ્રલાલ ધોનાણા
શ્રી હામુ જવેરી
શ્રી લાલુ શાહ
શ્રી બાબર પાવડી

ગુજરાતી નાટ્ય

:તંત્રી:

પ્રાગજી જી. ડોસા

સહાયક સમિતિ

શ્રી હરસિદ્ધલાલ દિવેદિયા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી નૌશીર દવે
શ્રી અમુક રાધેદિયા

પુસ્તક: ચોથું

દેખુઆરી: ૧૯૫૭

અંક: ૭ મા

બિઘડત પડે

ઉત્સવધેલું મુંબઇ.

ઈસુ ખ્રિસ્તનું નવું વર્ષ ૧૯૫૭ ની સાલનું એમતંત્રી માથે મુંબઇમાં મનોહરનંતા મહેરામણ હેંધે ચડયે. સંગીતની મહેરોશી, ઉત્તમ ચિત્રોની કલાકૃતિઓનાં પ્રદર્શનો, ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, નાટ્ય મહેાત્સવોની પરંપરા અને સૌથી વિશેષ તો પ્રત્નસત્તાક દિને ૨૬ મી જન્યુઆરીએ ગેઠનીની દીપમાળામાં ગંગમગત મુંબઇ અને એ તેજપ્રવાસમાં નહાતા મુંબઇગદાઓ! એ સૌમાં આ પાનાઓ કપર નાટ્યમહેાત્સવોની ચર્ચા હેતુપુર મંત્રી થશે.

મુંબઇ રાજ્ય તુર્તીય નાટ્ય સંઘર્ષમાં મર્યાઓ તેમ જ વિદ્યાલંબા પત્રેનું નાટ્ય રાખવા ખ્યાતર અનેક વખત પ્રાદેશિક સંઘર્ષોએની તારીખોમાં ફેરકાર થતો રહ્યો, છતાં દોષ્ટ પક્ષનું મનાધાન ન થયું અને ધણી સરચાઓ તેમ જ વિદ્યાલંબાએ ભાગ લેવાનું આંકી વાળ્યું જેમાં મુખ્યત્વે ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર તથા પ્રોડક્શનો અને સંઘર્ષોએની પળ સમાવેશ થાય છે. મજલા મનાયારે મળ્યા સંઘર્ષોની તારીખો ઇન્ડિયન નાટકો રજૂ કરવાની એ મર્યાઓની તૈયારી જ ન હતી. આ ઉપરથી એટલું તો કહીન થાય છે કે નાટ્યસંઘર્ષો યોજવાના ચાર મહિના પહેાં સરકારે પ્રવેશપત્રો અને નાટકો મળાવવાં જોઈએ, અનેક નાટકો લખાયા અને પ્રમિદ્ધ થવા છતાં સંઘર્ષો પેા ય એવાં નાટકોની પસંદગી માટે સરચાઓને ધણી ધણી વિચાર કરવા પડે છે. નાટ્યકલાનાં મવાં અને નાટકો નાટકો ફેરલાં અને એમાંથી પણ સરચાના કલાકારોની અને સંઘર્ષોની આર્થિક ચિંતાની શકિતમવાંદાને અનુકૂળ હોય એવા ફેરલાં? માટે જ નાટકોની પસંદગીમાં કીક કીક સમય તીકળી વધે છે, તેમાંય એક નહિ પરંતુ મર્યાઓ રણ રણ નાટકો મોકલવાં પડે છે. એ નાટકો મંબૂર ચઇ આવ્યા પછી રિયાત અને તારીખ સર થાય છે. મહેાત્સવમાં રજૂ થનાર નાટકોને સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડવા માટે એલઓમાં એલઓ મે મહિના તો જોઈએ જ. એટલે મર્યાઓની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ રાખીને પણ સરકારે મહેાત્સવની તારીખો, પ્રાદેશિક સંઘર્ષોની તારીખો નક્કી કરવી જોઈએ.

એક બીજી વાત, મહેાત્સવમાં ભાગ માટે જવાબગદરી આવતી સંચાઓના ખર્ચની. કલાકારો ઉપરનાં માત્ર પાંચ પાર્શ્વકાર્યકરો પુરતા આવવા જવાના આડીલામાં તથા રણ દિવસ મુંબઇમાં રહેવા જમવાના ખર્ચ પેટે ન રકમ આપવામાં આવે છે એ પૂરતી નથી. પાર્શ્વકાર્યકરોનું જૂય પણ મોટું હોય છે અને એ કાર્યકરોનો ફાળો પણ નાટકની સફળ રજૂઆતમાં મદદરોની છે. ઉપરાંત સેટ-લાઈટ-ફરનીય, સાધનસામગ્રી વગેરે ખર્ચોએ પણ સરચાને લાગે છે એટલે હનામની લાલચે મોટી નુકસાની ખર્ચોને પછી બીજાં વર્ષે મહેાત્સવમાં ભાગ લેતાં વિચાર કરે એ સ્વાભાવિક છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સરકારે સરચાઓને આપવાના ખર્ચનો આંકડો વધારવો જોઈએ. મહેાત્સવના મારો નાટકો નેપા માટે જનતા એક રૂપિયા વધુ આપતાં નહિ અચકાવ પણ મહેાત્સવને ખ્યાલક જનાવવા હોય અને ઉત્તમ નાટકો રજૂઆત પામે એ ધ્યેય દષ્ટિ સમજ હોય તો સરચાઓને પણ સરકાર રાખવી જોઈએ.

મુંબઇ સરકાર યોજાત નાટ્ય મહેાત્સવ બિજવાઇ ચવા પછી મારુઆ એવા મંડળે પરાંવાસીઓને આ મહેાત્સવના નાટકોનો લાભ આપવા માટે એક નાટ્યમહેાત્સવ યોજાયો જેમાં દોર-કોરો, અસ્થાએલી અને પતંગી જોડ

નાટકો જોવા હજારોની સંખ્યામાં માનવમેદની ઉમરાલ' હતી. આ દર્શકન પરવાર કરે છે કે મુંગના પંચાયિયામ માટે પણ વિશાળ અને જાહેસા નાટયગૃહની તાજાદિ જરૂર છે.

એ પછી ભારતીય કલા કેન્દ્ર દિશાબદ ઊજવણી માટે તા. ૧૦ મીથી મહોત્સવ ડાગવશે. એ મહોત્સવમાં વિવિધતા છે. માત્ર નાટકો જ નથી, પરંતુ ગીત-સંગીત, નૃત્ય અને ગંબીર તથા પ્રદ્યન પ્રકારનાં નાટકો છે.

ત્યારબાદ ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર તા. ૧૮ મીથી પોતાનો દિનિય નાટય મહોત્સવ ડાગવશે. પવકાર પરિવર વખતે આઇ. એન. ટી. ના માનક મંત્રી શ્રી હાણુ ઝવેરીના જણાવ્યા પ્રમાણે આ મહોત્સવનાં નાટકોની વચ્ચે એ પ્રકારની કદવામાં આવી છે કે જેમાં ભવાઈથી માંડીને આધુનિક પ્રણાલીનાં નાટકો કેવાં હોય છે એનું દર્શન મળી રહેશે. નાટકોની કક્ષા બરાબર રહે એ માટે સમગ્રતા ગ્જવવામાં ખાસ ચીવટ રાખવામાં આવી છે, છતાં એક વગુ આ મહોત્સવને મહા-કિસરને ખદમે માત્ર ઉત્સવમાં ફેરવી નામે છે. સાત નાટકોમાંથી પાંચ નાટકો તો અનુવાદ અને કૃપાંતરો છે, અને 'ભારેશો અગ્નિ' ને નવકક્ષામાંથી નાટકપાંતર થયેલું ગણીએ તો હતી સંખ્યા થાય. છતાં આપણા સંબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈની નવકક્ષા નાટકપાંતર પામે છે એ આનંદની વાત છે. 'કદમ મીકાકે ચેસો' એ એક જ તરન નવું કખાષેલું મીલીક નાટક છે. ગંબીર નાટકોમાં 'ભારેશો અગ્નિ' અને 'દેવવન્તી' છે. પાટીના સર્વ પ્રદસનો છે.

છતાં પણ નાટયોત્સવો ભલે થોળય. જનતાને નાટકો જોઈએ છે અને કેવાં પ્રકારનાં નાટકો જોઇએ છે એનો તરત જ અવાજ ઊઠશે. નવી રંગભૂમિનું સ્થાપી સ્વરૂપ કદાચ એમાંથી જ ઘડશે.

પ્રાણભૂમિ

મનોરંજન વેરાની પકડ હીલી તો થઈ છે. આ હાથ સમુજગો ક્યારે ઊંચકાઈ જશે???

ગુજરાતી સાહિત્યે એક ઉચ્ચપદ આપી તેના કર્તા દોલતરામ કૃપારામને યોગ્ય એવું સન્માન અર્પુ છે. શ્રી દોલતરામભાઈએ આ નાટક તેમના બચસાચી જીવનમાં, લુણાવાડા સંસ્થાનતું દીવાનપણું સાચવતાં, સાંખજતાં લખ્યું હતું અને તેને સફળ બનાવવા પોતે અયાગ શ્રમ લીધો હતો. આ નાટકની રચનાત પ્રથમ વખત લુણાવાડામાં મહારાજાધિરાજ શ્રી વખતસિંહજીની સમક્ષ કરવામાં આવી હતી અને કલાકારોને સાક્ષર-દીવાન દોલતરામભાઈએ જાતે કેળવ્યા હતા. નાટકનું રહસ્ય સમજાવી, કુશલ કર્યા હતા.

આજે જ્યારે નાટ્યકલા પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન, રસિક વર્તનું મન આકર્ષાયું છે તે વેળાએ આ નાટકના ગ્રુણદોષ જોવા ઉચિત છે. આ નાટક કેટલાકને એલેગોરિકલ (allegorical) લાગશે; કેટલાક તેમાં સંસ્કૃત નાટ્યની જાવા જોશે; કેટલાક તેના મધુર

નાટ્યકૃતિ સર્ગાઈ રહે છે.

ચર્યાતમાં જ સુમદ્રાનું વિરહગીન આપણને કડુ-છાના આવરણમાં ઢાંકી દે છે અને તેની દયા ઝીપળવનારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. તેના સસરા ધનપાળ લોભી, સ્વાર્થી, નિધૂર છે અને કુબુદ્ધિ સાથે વિરોધ કરવામાં પોતાનું નુકસાન જોઈ, પોતાના પુત્ર ધર્મપાળને પણ સ્વીચ્છામાં પાછી પાતી કરવા પ્રેરે છે. તે સમયે સુમદ્રાનો સર યથાર્થ છે અને આપણને ધનપાળનું પાત્ર ધણી જ દુબલ રીતે ચીતરી આપે છે, કારણ તે ગીતનો ધ્વનિ, સુમદ્રાના અચળપણતાં અંતઃપ્રરથની સામાજિક, નૈતિક દશા દર્શાવતાં, ત્યાંના અમાત્યની વાતાવરણનો પણ ખ્યાલ આપે છે.

“કૃપા કરેા ધનસ્થામ, મુજવર, કૃપા કરેા ધનસ્થામ,
નહિ વિલગ્નજનું કામ, મુજવર...
અધમ જનની અધમ કૃતિથી, બ્રહ્મ થયું આ કામ,

: નાટ્યકાર દોલતરામભાઈ :

અમરસત્ર નાટક

ને શતાબ્દો અંજલિ

લેખક : ડૉ. પ્રો. મહેન્દ્ર ન. પડ્યા

ગીતોથી અથવા નવરસની ખિન્નવણીથી અથવા ભાષાની ચતુરાઈથી કે વસ્તુની ગૂંચણીથી આદરભાવ અનુભવશે, કારણ કે આ સપ્તાંશી નાટકમાં આ બધું છે, અને તકુપરંત સંવાક્ય અને સદ્બોધ પણ વાચનારને પ્રાપ્ય છે.

વસ્તુ દૂરમાં કર્તાએ તો મદનસિંહના ત્રાસે કુંખિત થયેલી પ્રાંતને, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ધર્મપાળની પત્ની સુમદ્રાને કેવી રીતે અમરસત્રે ઉગારી અને સત્ય અને નિષ્ઠાથી કાયં ઉપાડી લઈ સુખ અને શાન્તિ કેવી રીતે સ્થાપ્યાં તે છે. પણ આટલી સ્ત્રીની સરજ વાતની સાથે બીજાં અન્ય ગૌણ તત્ત્વો કર્તાએ એવી રીતે ગૂંથી લીધાં છે કે નાટક જોનાર વાંચનારનું મન ફરી લેવાયા વિના રહેતું નથી. હાસ્યરસ, કુલુરસ, વીરરસ, યુગારસ, વ. રસો પણ એકાગ્રીભાવે વધારે પ્રકાશ લાવી વધુ અસરકારક બનાવે છે. સંસ્કૃતમયતને લીધે વિષંભક, વિદુષક, આશીર્વાચન, સ્વગતોક્તિ, ગદ્ય, પદ્યનો સ્ત્રાગ ઉપયોગ પણ છે અને પરિણામે એક પરિપક્વ

આ સ્થળ સમયે દોષ નથી મુજ, કેવળ ત્હારી હામ...
પડી ચેટની વેક, સર્પને, પડી ચેટની વેક, બીજું જોથી
લેક,...

નૃપ, પ્રધાન, ગરીબ, તવજર, મજૂર, વાકર, શેક,
સર્પને પડી ચેટની વેક...”

એક તરફ અમરસત્ર અને તેના મિત્ર વિદ્યાધર આ સાંબંધે છે અને સોતીને બચાવવા તત્પર થાય છે. બીજી તરફ ધર્મપાળ પિતાની આજ્ઞા માગે છે, મદનસિંહને તપ કરેલા; અને આખરે સત્યનો જય થાય છે અને મદનસિંહ શિશુ પામે છે. પછી યુદ્ધ થાય છે અને તેમાં પણ અમરસત્રની ચતુરાઈ અને શૌર્યથી ચતુરોનો પરાજય થાય છે અને આખરે જૂના સિદ્ધરાજની મુપત્રો સત્યકર્તિનો વિવાહ અમરસત્ર સાથે થાય છે. સત્યકર્તિ શૌર્યને વરે છે; ધર્મપાળ અને સુમદ્રા અભિન્ન બને છે અને ન્યાયનો કારભાર સત્યશાલી યજ્ઞાને છે; સેનાપતિ તરીકે અમરસત્રને સ્થાને સંધિરાજ આવે

છે; અત્યાર સુધીના ન્યાયાધીશ મનોરાજનું પતન થાય છે અને સંસ્થાનમાં :

વિદ્યાની ઉચ્ચ તુલ્યા, જનહિત કરવા કૌશલની ત્યાગશક્તિ, શ્રદ્ધા, સત્ય, સુધર્મ અને વરસરસિ, શિક્ષકની શુદ્ધશક્તિ, પી, શ્રી ને યૌવન શ્રેયઃ સુકૃતિ સુજનને સત્વને દિવ્ય કોર્ન લોકોને પ્રાર્થના થાય છે. આમ જોતાં નાહક આપણને બોધદાયક અને નીતિમાર્ગી લાગે છે. વળી, હાસ્યરસનું ઉત્કર્ષણ ઉદાહરણ લેવું હોય તો આપણે તે પશુ વિના સફોએ મેળવી શકીએ છીએ. સુમદાની યથાર્થ રિયલિટી જોવા વિદ્યાધરને મોક્ષવામાં આગે હતો; તે પોતાનું કામ કરી પાછો આવી, અમરસત્ત્વને મળે છે. તે જાણવા આતુર છે પશુ વિદ્યાધર જાણીને કહેવામાં દીન કરે છે: અને તેની કુદૃષ્ટ વૃત્તિને, અપેક્ષાને સમજ કરે છે:

અમર સત્ત્વ : કહે હો, શું કરી આગે ?

વિદ્યાધર : શું તે કશું હતું તે.

અમર : પશુ કહેતો ખરો. શું કયું ? કેમ થયું ? અર્થેતિ વાત કહેને.

વિદ્યા : એટલું બધું જાણવું હતું, ત્યારે આવવું છું પાછળ, પાછળ.

અમર : આમ શું કરે છે ? કહી દે સત્ત્વર. જાણતો નથી કે તારા પ્રદેશ ઉપર સતીના જીવનનો અને અસિના યજ્ઞનો આધાર રહ્યો છે. (તત્ત્વવાર બેસે છે.)

વિદ્યા : હવે રાખો મ્યાનમાં. અહીં તો કોઈને નથી મારવીને ?

અમર : હવે ખીજ વાતો કરવા કરતાં સરળતાથી યથાર્થ વૃત્તાન્ત કહે તો કેવું સારું ? નાહક જીમ હસાવવી એમાં શો લાભ ?

વિદ્યા : ત્યારે નાહક શબ્દ હસાવવામાંએ શો માલ છે ? વળી, જેને અંગ્રેજીમાં Comedy of Humour કહે છે અને જે વિદ્યાવતમાં જેન જેન્સને ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં લખી હતી, જેમાં મનુષ્યના ગુણદોષ રંગભૂમિ પર તાદરૂપ રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા તેમ અંગ્રે વિશુનમદ્મ મેગાવી, મદનસિંહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. તેમના ગુણદોષ તેમનાં નામજ્ઞ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. અને તેમનાં કૃત્યો આ ગુણદોષની સાક્ષી પૂરે છે. મનોરાજ ન્યાયાધીશ તરીકે કેટલા ગૌરવોત્તર કરે છે

તેનો સુંદર દાખલો વાંચનાર શોધી શકે છે. અંક ચોથામાં આપણે જોઈએ છીએ કે રાજ્યમાં જ્યારે મનોરાજનું વહીવટી તંત્ર ચાલે ત્યારે કેવું અધેર પ્રવર્તે છે. ન્યાયાધીશ મોરને જવા દીધો છે: કારણ કે “ધર્મ એક પાસ પેટ મૂક્યું છે, તેને માટે જેની જેમ જુદી તેમ તે પ્રયાસ કરે છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવને અનુસરે તેમાં યુગો હોય તો તે પરમેશ્વરનો જેલો એવા સ્વભાવ ધર્યા.” જુપાળ પશુ આ જાણી ગયરસે થાય છે : “વાહ તમારો ન્યાય ! આતું ક્યાં સુધી નહશે ?” તે પૂછે છે.

નિર્દોષને દોષિત ગણવામાં આવે અને કોઈ પોતાની ફરજ આદરવું નથી. આ પ્રમાણે એક સુરોજ્ય ચલાવવામાં શું શું આવરક છે તે બતાવવા સ્વાતુભવથી નાટ્યકાર પ્રયાસ કરતા દેખાય છે. આનન્દ સાથે બોલ આપેલા એ જે સાહિત્યનું લક્ષણ હોય અને છે જ, તો આ લક્ષણ અંગે સુંદર રીતે દેખાય છે. રામને પશુ બે બોલ કહેતાં ધર્મપાળ અટકતા નથી.

“પરચુએ જુએ, શુભે રાજ પરકાને પરાધીન સફળિત હોય નિજ હોટપ માને”

એમ અન્ત : પ્રશ્નના બૂપાલને હિમતથી ધર્મના અધિકારે ધર્મપાળ કહે છે, અને પૂછે છે : “આપ ગણી છુગને (પ્રશ્ન) વિનવે, તુપ, પુદ્ધ જતાં કયમ ખદ બને છે ?” વળી,

જીવનમાં એકલા ધર્મથી શ્રેય થતું, નથી જુદિતો પશુ ઉપયોગ જરૂરી છે-એમ જીવનનું તત્ત્વદર્શન આપણને નાટ્યકાર કરાવે છે :

“ધર્મ હતો પશુ પુદ્ધિ વિના,

બલિ વામનપાક તળે ચગદાયા,

પુદ્ધ થવા વિષુ કેવળ ધર્મ

ધરી ન તર્થ જન ધર્મર માયા”

વળી, વિદ્યકો કેટલા નાટકોમાં ફક્ત હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરાવી, નાટકના મુખ્ય પાત્રને આરાધા, ઉત્તેજન, સાંત્વન, શિખામણ વ. આવી કૃતકૃત્ય થાય છે. પશુ અંગ્રે વિદ્યાધર આ સર્વે કરવા ઉપરાંત વસ્તુમાં પશુ અગ્રભાગ લે છે સુખદાને આત્મહત્યા કરતાં બચાવવાનું કામ, તેને પોતાની રિયલિટી બાન પશુ વિદ્યક કરાવે છે ને

[અગ્રમધ્ય નં ૩૬ એ પાને]

મુંબઈ રાજ્ય તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધાનું

ચિહ્નગાયકોદ્ધન હવે પછીનાં જુઓ-પર આપ્યું છે

મુંબઈ સરકાર તરફથી આ વર્ષે ત્રીજી નાણા-

તપની જાહેરાત સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ માં કરવામાં આવી હતી, અને નાણા મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૩૧ મી ઓક્ટોબર સંબંધમાં આવી હતી. આખા ગુજરાતમાંથી મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા થયેલા સરકારી ૧૬ સંસ્થાઓએ પોતાનાં પ્રવેશપત્રો ભર્યાં હતાં. સરકારે દરેક સંસ્થા પાસે પસંદગી માટે ત્રણ ત્રણ નાણાકીય મંગાવ્યા હતાં. જેમાં ૧૬ સંસ્થાઓ તરફથી ૨૨ નાણાકીય આવ્યાં હતાં, એ ૨૨ નાણાકીય નીતિવિરોધી કે અન્ય કોઈ, સમાવેને હાનિકારક તરફ ન હોય એ તપાસ માટે એક સમિતિ નીમી હતી. એ સમીતિએ દરેક સંસ્થાને પોતે નહીં ક્યું એક એક નાણકીય બજાવવાની છૂટ પણ આપી હતી.

શરૂઆતમાં ૧૬ સંસ્થાઓ ભાગ લેવાની હતી પણ સમય જતાં ભાગ લેતી સંસ્થાઓમાંથી કેટલીક સંસ્થાઓએ પોતાનાં પ્રવેશપત્રો પાછા ખેંચી લીધા હતા. અને આખરે અમદાવાદમાંથી ૪ સંસ્થા, સુરત-માંથી ૨ સંસ્થા અને મુંબઈમાંથી ૨ સંસ્થાઓએ ગ્રાન્ટ નાણકીય સ્પર્ધાની પ્રાદેશિક સ્પર્ધામાં પોતાનાં નાણકીય રજૂ કર્યાં હતાં.

પ્રાદેશિક સ્પર્ધા

અમદાવાદમાં ૪ સંસ્થા તરફથી ડિસેમ્બર મહિનાની તા. ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮ મીએ નાણકીય રજૂ થયાં. એ ચાર નાણકીય હતાં, 'વરતીનાં છોરુ', 'મુમંગલા', 'રામ કલાણી' અને 'પતાની જોડ' આ ચાર નાણકીય નિર્ણાયક તરીકે હતા. શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટ, શ્રી. રમણિચંદ્રા દેસાઈ અને શ્રી. ધૂમકેતુ.

ત્યાર પછી મુંબઈમાં ડિસેમ્બર મહિનાની તા. ૨૬ અને ૩૦ મીએ રંગબજારમાં પ્રાદેશિક સ્પર્ધામાં બે સંસ્થાઓએ પોતાનાં નાણકીય રજૂ કર્યાં. તા. ૨૬ મીએ 'રંગબજાર' સંસ્થાએ 'અક્ષયભેડી' રજૂ કર્યું અને તા. ૩૦ મીએ જ. એન. મેડિકલ ડેવેલપ્મેન્ટ તરફથી 'પતાની જોડ' નાણકીય રજૂ થયું. અહીં નિર્ણાયક તરીકે શ્રી. મધુલાલ પેઠ. શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસ 'આદરણ્ય' અને શ્રીમતી તરુણીકા દહેજિયા હતાં.

નનુઆરી મહિનાની તારીખ ૪ થી અને ૭ મીએ સુરતમાં બે સંસ્થાઓ તરફથી નાણકીય રજૂ થયાં. 'કલા-નિકેતન' તરફથી તા. ૪ થીએ 'છોરુ છોરુ' રજૂ થયું. અને 'કલા ક્ષેત્ર' તરફથી તા. ૭ થીએ 'રંગબજાર અંગાર' રજૂ થયું. અહીં પણ અમદાવાદનાં નાણકીયકો હતાં. કદા શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ શ્રી. ધૂમકેતુને બદલે નિર્ણાયક તરીકે હતા.

પ્રાદેશિક સ્પર્ધામાં પરિણામો નીચે મુજબ હતાં:

અમદાવાદ	સુરત	મુંબઈ
૧. મુમંગલા શ્રી શિવકુમાર ભેડી	૧. રામાનંદ મહાવિજયલક્ષ્મી	૧. રંગબજાર
૨. પતાની જોડ શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટ	૨. રંગબજાર	૨. રંગબજાર
૩. રામકલાણી શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય	૩. ભવનિકા ધિરેશ્વર	૩. રંગબજાર

સુરત

૧. છોરુ છોરુ શ્રી પ્રમોદ જ. ડોસા કલા નિકેતન

મુંબઈ

૧. અક્ષયભેડી શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય રંગબજાર
૨. પતાની જોડ શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટ જ. એન. મેડિકલ ડેવેલપ્મેન્ટ
આ પ્રમાણે પ્રાદેશિક સ્પર્ધાઓ પૂરી થયા બાદ મુંબઈમાં રંગબજારમાં અંતિમ સ્પર્ધાઓ ૧૨ મી નવેમ્બર-આદીથી શરૂ થઈ હતી. અને આ સ્પર્ધાના નિર્ણાયકો હતા ડા. ડી. જી. વ્યાસ. શ્રી. જ્યોતિર્દાસ દવે અને શ્રી. હરકાન્ત શુક્લ.

સ્પર્ધાના દિવસો દરમિયાન બે ધંધાદારી રંગબજારના નાણકીય રજૂ તા. ૧૫ અને તા. ૨૦ મીએ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તા. ૧૫ મીએ શ્રી દેશી નાણકીય સમાજનાં 'વડીતીનાં વંકે' રજૂ થયું હતું. તા. ૨૦ મીએ ૧૬ થી ચિયેટસને 'કિસાન' ભજવવામાં આવ્યું હતું.

૨૦ મી નવેમ્બરના દિવસે દેશીના જાહેર થયાં હતાં અને એ જ દિવસે બંધાને તે વહેલી આપવામાં આવ્યાં હતાં. મુંબઈ રંગબજાર શિક્ષણ પ્રધાન શ્રી

શાન્તિલાલ શાહે તે વખતે પોતાના વડત્તમાં કહ્યું હતું કે રંગબજારના ઉત્કૃષ્ટ સરકાર તરફથી કે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે તેમાં સાથે પડેપડે સાથ અને સહકાર આપવો જોઈએ. વર્ગી કે સંસ્થા સરકારની નાણકીય સહાય મેળવતી હોય તેમણે તે પાસ આ સ્પર્ધામાં પોતાનું નાણકીય રજૂ કરવું જોઈએ.

તે સમયે તેમના વડદારને નીચે પ્રમાણે પારિતોષિક અપાયાં હતાં.

૧. છોરુ-છોરુ સંસ્થા: કલા નિકેતન, સુરત	રૂ. ૨,૦૦૦
૨. અક્ષયભેડી સંસ્થા: રંગબજાર, મુંબઈ	રૂ. ૧,૦૦૦
૩. પતાની જોડ સંસ્થા: રંગબજાર, અમદાવાદ	રૂ. ૫૦૦

રંગબજાર નાણકીય

૧. શ્રી અરવિંદ કિનારીવાળા	૬૧૩૦ છોરુ	રૂ. ૫૦૦
૨. શ્રી પી. ખરસાણી	પતાની જોડ	રૂ. ૬૦
શ્રી સંજય ભટ્ટ		

સુરત

૧. શ્રી પ્રમોદ જ. ડોસા	છોરુ છોરુ	રૂ. ૧૫૦
------------------------	-----------	---------

કલાકો

૧. કુ કિંકરુ કર્કે	છોરુ છોરુ	રૂ. ૧૦૧
૨. શ્રી દીપક શાહ	છોરુ છોરુ	રૂ. ૧૦૧
૩. કુ. વર્ષા આચાર્ય	અક્ષયભેડી	રૂ. ૧૦૧
૪. શ્રી ભાનુ ચૌકસી	પતાની જોડ અમદાવાદ	રૂ. ૧૦૧
૫. શ્રી રણજીત આચાર્ય	પતાની જોડ મુંબઈ	રૂ. ૧૦૧
૬. શ્રી હરકાન્ત શાહ	રામકલાણી	રૂ. ૧૦૧

આ પ્રમાણે રંગબજારમાં દેશીના ઉપરાંત દરેક વિવેચના કલાકારોને એક એક સુવર્ણચંદ્રક પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આમ વિવેચનાઓને પારિતોષિકો આપ્યા ઉપરાંત બે દિવસ પોતાના નાણકીય રજૂ કરનાર બે ધંધાદારી સંસ્થા શ્રી દેશી નાણકીય સમાજ અને શ્રી ૧૬ થી ચિયેટસને રૂ. ૫૦૦ આપવામાં આવ્યા હતા.

મુંબઈ રાજ્ય યોજીત તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધાના એક નિર્ણાયક શ્રી હરકાન્ત બી. શુક્લ

અંપાદક :
શ્રી કૃત્તીન વેદા

[નહિ નાટ્યકાર, નહિ અભિનેતા, નહિ રિજરારક કે નહિ રચયાર, કતાં આછવન કસાના સમયપણે જાણુકાર અને રાજ્યા પારખુ એવા શ્રી હરકાન્ત શુક્લ અત્યાર સુધી સોશાયટમાં સરકારી ઓફિસમાં ગાંધી પદ્મી પદાવના હતા અને હવે આ વર્ષથી મુંબઈમાં તેમની બદલી થવાથી અહીં આપ્યા છે. પ્રથમ પરિચયમાં જ કેવળાને રાજ્ય અને મુશીસ સાગના શ્રી હરકાન્તનાઈ નાનપણથી જ કસાના અભ્યાસી છે. તેમણે પોતાનો વસ સંગીતકામાં વધુ કેળવ્યો છે અને અન્ય કસાનો અભ્યાસ પણ એટલો જ ગાંડો કર્યો છે.]

આ વર્ષે યોજાયેલી મુંબઈ રાજ્યની ત્રીજી નાટ્યસ્પર્ધાના નિર્ણાયક તરીકે એમણે હામગારી અમલવી હતી અને એમ એમણે પોતાની કલામિત્રિયનો આપણને પરાસ પરિચય કરાવ્યો હતો. નાટક પરના તેમના વધુ વિચાર જાણવા અમે એમની મુલાકાત લીધી અને નીચે મુજબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, જે અધાના જ એમણે થળી જ કુશળતાથી જવાબો આપ્યા છે.—સંપાદક]

પ્રશ્ન ૧ : એપન ઝેર (ધિયેટરમાં નાટકો ભજવ્યાય છે એ યોગ્ય છે ?

“ના આપણે ત્યાં જ્યાં સુધી બંધ નાટ્યમુદો ન હોય થા તો ઝોઝાં હોય, ત્યાં સુધી આવાં એપન ઝેર ધિયેટરમાં બંધ નાટકો ભજવાય, પણ ખુદજી નાટ્યપર નાટક મારે તો મિત્રફલ જ પ્રતિકૂળ છે. આવા રંગમંચ પર હોઝાનો, તત્વનાટિકાઓ, કે કોસનાટયો જેવાં કે બનાઈ વગેરે ચાસે, પણ જેમાં પ્રેક્ષાનું ધ્યાન સમસ્ત રીતે તખ્તા પર જ કેન્દ્રિત થયું હોય, પ્રેક્ષક અભિનેતાની સૂઝ સામળીએને સમજવાની હોય, નાટકના અંતરતમ ભાવોની ઓળખ મેળવવાની હોય, તેવા નાટકમાં ખુદજી પ્રેક્ષામુદ પ્રેક્ષાને દાનિકારક જ છે. અહીં અચાર્યો આરોદ અવરોદ, કે પાવેના દાવ-

બાવ બંધ જ ‘મિલ’ લાગે છે. આપણા પરની નાટકની સર્વાઈ ‘Impression’ વેરુણ હેરજી થઈ જાય છે. નાટ્યકલા એ તો શિટ કલા છે, એનો સપૂર્ણ આનંદ મેળવવાને મારે અન્ય કસાઓ કરતાં એમાં મદદ અંગે બનને કેન્દ્રી કરવાની જરૂર પડે છે. નાટકો તો બંધ નાટ્યમુદોમાં જ ભજવાવાં જોઈએ.”

પ્રશ્ન ૨ : વિધાસથા મારે લુટી નાટ્યસ્પર્ધા હોવાની જોડએ કે કેમ ?

એમાં પણ ટું સંભવ નથી થતો. સ્પર્ધામાં તો દરેક દરિદ્ર એક જ કસા પર પોતાની નિશારી કરતો હોય છે અને આજની કોલેજમાં તો નાટ્યપરતિ અન્ય મંદચાઓ સમી જવિકસેલી જણાય છે, એના અભિનેતાઓ પણ અભિનય વિગેની સારી સમજ મરાવતા માત્રે છે એમ અને આ

કક્ષા મનોરંજન માટેનું રમકડું તો ન જ હોઈ શકે !

એ તો સૂક્ષ્મતમ ભાવનાને સંસ્કારી બનાવવા માટેનું સાધન છે.

વખતે અહીંની એક કોલેજનું નાટક જોઈને લાગ્યું અને વધુ તો સ્પર્ધાનો Conscious બંધા જ દરીકો માટે એક સરખો જ હોય છે. તેમ છતાં, નવા આગં-
તુકોની કક્ષાને જોઈ લાવવા માટે પણ તેની સ્પર્ધા અન્ય સંસ્થાઓ સાથે જ કરવી જોઈએ. આજનાં કહેવાતાં મંડળોમાં પણ કંઈ બહુ ઉચ્ચ કક્ષા દેખાતી નથી.”

પ્રશ્ન ૩ : નાટક કેટલું હોવું જોઈએ ?

“ કક્ષા મનોરંજનનું રમકડું તો ન જ હોઈ શકે, એ તો સૂક્ષ્મતમ ભાવનાને સંસ્કારી બનાવવા માટેનું સાધન છે. એનો આનંદ એ કોઈ નીચા પ્રકારનો આનંદ નથી, પણ એ ઉત્કર્ષસાધક છે. માટે નાટક કેટલું હોવું જોઈએ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તો એમ જ કહેવાય કે એ માત્ર મનોરંજક જ નહિ પણ હેતુલક્ષી પણ હોવું જોઈએ. હેતુ વિનાની કક્ષા એ તો સમાજ માટે એક મોટું જોખમ છે. સંગીત, વૃત્ય વગેરે અન્ય કક્ષા કરતાં નાટકનો Approach બહુ જ વિશાળ છે. અગણિત પ્રેક્ષક વર્ગ આજ સુધી નાટક જોતો આવ્યો છે, નાટક માણતો આવ્યો છે, માટે નાટક તો ધણું જ જવાબદાર મનોરંજનનું સાધન છે. વળી એ તો સમાજના નીચામાં નીચા યર સુધી પહોંચે છે. જો એના ઉપશોગ ઉચ્ચ આનંદ માટે ન થાય, અને માત્ર મનોરંજન માટે જ થાય તો એ કક્ષાનો આનંદ વેરપાસોઈય જેવો નિર્થક થઈ જાય છે.”

પ્રશ્ન ૪ : નિર્ણાયક તરીકે આપ કેવી રીતે ગુણકં આપો છો ?

“ એક રીતે આ પ્રશ્ન કમિન કહેવાય, નિર્ણય કરવામાં મન પરના કલા ભાવે ભાગ જળવ્યો એ ચોક્કસ રીતે તો કહેવું મુશ્કેલ છે. નાટકની મન પર જે overall છાપ પડે, વસ્તુનું નિરૂપણ યાવ, એની રજૂઆત, સંવિવેચ, પાર્શ્વસંગીત, પ્રકાશ, આદ્યકારી વગેરેની જે અસર થાય, તેના પર જ ગુણકિના આધાર રહે છે.

નાટકનું કોઈ પણ વૈયક્તિક અંગ નિર્ણાયકના મન પર વધુ અસર કરી શકતું નથી. જુદાં જુદાં અંગો ધ્યાન પર લેવાય છે. છતાં ગુણ મૂકતાં તો સમગ્ર અસર જ આગળ આવે છે.”

પ્રશ્ન ૫ : આ વખતની નાટ્યસ્પર્ધામાં ભજવાયેલાં નાટકોનું ધોરણ અપને કેવું લાગ્યું ?

“ સામાન્ય. સ્પર્ધાના નાટકો તરીકેની કોઈ જ વિશિષ્ટતા જોવા નથી મળી. સામાન્ય રીતે અવારનવાર જે નાટકો જોઈએ છીએ તેમાં જ સામાન્ય આ નાટકો હતાં; નહિ તો સ્પર્ધાના નાટકો, સ્વાભાવિક રીતે, વધુ ધ્યાન દઈને રજૂ કરેલા, વધુ સચોટતાથી રજૂ થતાં, કે કંઈક નાવિન્ય ભરપૂર હોવા જોઈએ કે જેમાં કંઈક પ્રખરિતું પદ્યિક હોય ! ”

પ્રશ્ન ૬ : સ્ત્રીમાં ગદ્યનાટકો અને સંગીતવત્ ગદ્યનાટકો એ બે વિશે આપનો મન શો છે ?

“ સંવાદોથી જ ચાલતાં નાટકો ઘણાવાર શ્રાવ્ય બની જાય છે. સંગીતવત્ ગદ્યનાટકોમાં જો અપ્રધા મહત્ત્વ ધોરણ સરખી રીતે ન જળવાય તો તેમાં સંગીત Hidebound થઈ જાય છે. આમાં નાટકોમાં તો સંગીતનું અનેકગણું મહત્ત્વ હોય છે. ગદ્ય નાટકોની રમૂઆત નબળી થાય તો રસક્ષતિનો ઘણો જ અપકાર રહે છે. જનતા મનોરંજનાયે નાટક જોવા આવે છે, ત્યારે જો એકક્ષા શબ્દો જ તેમના ચિત્તપર વાગતા હોય તો નાટક કંટાળાજનક થઈ જાય છે, માટે જ નાટકમાં સંવાદો વચ્ચે પણ સંગીતની જરૂર તો છે જ. સંગીત પણ જોઈું હોવું જોઈએ. હવેકું સંગીત નાટકમાં ન આવે, વર્ગોથી ચાલતી ગુજરાતી રંગભૂમિની મોટામાં મોટી કોઈ કુસરો હોય તો તે હવેકું સંગીત. પીટ-કલાસના પ્રેક્ષકને મનોરંજનું સંગીત મહદઅંશે હલકો કક્ષાનું હોય છે અને આવું સંગીત તો સમાજને કુંઠીત કરે છે. નવી રંગભૂમિએ એ ક્ષતિ નિવારની જોઈએ. નવી રંગભૂમિ પાસે ગાયકો ન હોય તો પાર્શ્વમાંથી સંગીતનો યોગ્ય ઉપશોગ થવો જ જોઈએ. આ વખતની સ્પર્ધાના નાટકોનું સંગીત ધણું જ નીચી કક્ષાનું, તુચ્છ અને નબળું હતું. થોડી થોડી ચારે ગાયનો મુકાનાની કોઈ જ જરૂર નથી. ચાલુ સંવાદ વખતે પણ સપ્રમાણ સ્વરોને વહેતા મુકવાથી પ્રેક્ષકને ધણી જ રાહત રહે. ગુજરાત જો માત્ર સામ્રિક નાટકમાં રાંચશે તો એવું અચકું અંગ સ્થાપેલું લાગશે, નાટક એ એક જ એવી કળા છે કે

તેનાથી સંગીતને લોકપ્રિય બનાવી શકાય. મદ્રાસમાં સંગીત વધુ પ્રિય છે એવું કારણ એવું નાટ્યસંગીત જ છે. રંગભૂમિ એ તો આખા છત્રને આવરી લેતી કલાકૃતિ છે. વળી સંગીત તો ખરું, પણ સાથે સાથે રંગનિયોજનની પણ ખૂબ જરૂર છે. ફક્ત સન્નિવેશ કે પ્રકાશ આયોજનમાં જ કુટળતા નહિ મેળવતાં, તેમના રંગની યોજનામાં પણ કુશળતા જરૂરી છે.

રશિયામાં ડાયાગિલેક નામના એક એક પ્રોડ્યુસર જગતના મહાન ચિત્રકાર પિકાસોને પોતાની સંસ્થામાં ચોક્કસ લીધો હતો. એ બિના નાટકમાં રંગનિયોજન કૅલુ' દાદ મોંગો લે તેવું છે એવો પુરાવો છે. સંગીતના જેવી જ રંગની અક્ષર હોય છે. આપણે ત્યાં પડદાને લીધે પાત્રો ધણી જ નાના નાનાં લાગે છે, જે ધારૂં જ એટલું કહેવાય. કલ્પનામાં રંગ અને રાગતું સમિશ્રન થતું જોઈએ. માત્ર પાપા' સંગીતમાં પ્રેક્ષક, કે ગીત આખ્યા કરે તેને બદલે orchestraની જરૂર છે. ગતિ, દશ્ય, ભાવ વગેરેને અનુકૂળ સંગીત પ્રસંગી કરતું જોઈએ. રામકદાણીમાં એકલે સિતાર જ જુદી જુદી સુપુત ભાવનાઓને ગમ્યત કરવા માટે વાગે છે, જે સંપૂર્ણ રીતે નિર્મળ હતી. સંગીતના સ્વરોથી આનવભાવના સખળ રીતે ગમ્યત કરી શકાય છે. જો કે કલાનો ઉદ્દેશ માત્ર ભાવના જ ગમ્યતો નથી. 'Emotion should be chastened and subdued.' ફક્ત લાગણીનો પ્રવાહ જ ન વહેવો જોઈએ, પણ એની પવિત્રતા પણ જળવાવી જોઈએ. માનવજાગણી તો અત્યુભોમ્ય કરતાં પણ વધુ રફોટક છે 'છોકરો' તો ગાંડપણ વધુ પડતું હતું. કરજીનાના પ્રસંગોમાં લખાણ ન કરતું જોઈએ.

નાટકો સુખાન્ત હોવા જોઈએ. રંગમંચ પર વધુ કરણ પ્રસંગો સમાજને હાનિકારક છે. માટે સૌમાં ગલ નાટકો કરતાં સંગીતવત્ ગવનનાટક વધુ ગજીનાશીલ છે."

પ્રશ્ન ૭ : નાટ્યરૂપમાં વધુ નાટ્યસંસ્થા પ્રિય બનાવવા માટે શું કરવું જરૂરી છે ?

"સરકારે આ બાબતમાં થયું પડ્યું કરવાની અને વિચારવાની જરૂર છે. પ્રથમ વસ્તુ તો એ જ કે રૂપમાંની જાહેરાત બદલ વહેલી એટલે કે એપ્રિલ મહિનાથી કરવી જોઈએ. જેથી સંસ્થાઓ પોતાના નાટકના તાલીમ પ્રયોગો શરૂ કરે તે પહેલાંની ધણી બધી

પ્રાથમિક ક્રિયાઓ સરળતાથી કરી શકે અને કંઈક ઈંગ્લી કક્ષાના નાટકોની આશા રાખી શકે. બીજું, ત્રણ પુરસ્કાર વચ્ચે ધણી તફાવત રહે છે, જ્યારે ચિત્રોના નાટકોની ગુણવત્તામાં એટલો બધો તફાવત રહે કે નહિ એ એક શંકા છે ઘણીવાર પહેલું અને બીજું કે બીજું અને ત્રીજું પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર નાટક થોડા ધણા તકાલમાં જ આગળ પાછા રહી જાય છે. પ્રથમ ધનામની સંખ્યા બરાબર છે, પણ બીજા અને ત્રીજા ધનામની રકમમાં વધારો કરવો જોઈએ અને બંને તો દર વર્ગે ધનામની રકમોની વ્યવસ્થા નિર્ધારકો પર છોડવી જોઈએ. ત્રીજા નોંધવા જેવી વસ્તુ એ છે કે વ્યક્તિગત ધનામમાં અનહદ કંગાળતા વર્તીય છે, અભિનેતાને ૧૦૧ રૂ. તું ધનામ અને એક ચાંદ એ ધણું એણું પારિતોષિક છે. તેમાં પણ ૬ સરખાં ધનામને બદલે ગુણવત્તા નક્કી કરવાની જરૂર છે અને તે પ્રમાણે જ પારિતોષિકોની રકમ જાહેર થવી જોઈએ. અભિનેતાઓને કમ આપવાથી સુંદર અભિનય માટેની કોશિશો પણ વધી જશે, જે ધણું જ જરૂરી છે. નાટકમાં જેટલી મક્કતા હિઠ્ઠાઈની છે, તેટલી જ બલકે, કંઈક અંશે, તેથી પણ વધારે મક્કતા લેખકની પણ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ હિઠ્ઠાઈને ૫૦૦ રૂ. અને લેખકને ૧૫૦ રૂ. એ પણ ધણું એણું ધોરણ કહેવાય. બંનેને સરખી કોલિના ધનામો આપવાં જોઈએ. અને ઘણીવાર પ્રોડ્યુસર-નાટકોના નિર્માતા-પણ સફળતામાં પોતાનો સર ઝાંઝેરા પૂરાવે છે. પુરસ્કાર આપની વખતે અને પણ ધનામમાં રાખવો જોઈએ અને વહેલી તકે એના માટે પણ ધનામ જાહેર થવું જોઈએ.

આમ જો કરવામાં આવે તો જ વધુ ને વધુ સંસ્થાઓ રૂપમાં ભાગ લેતી થઈ શકે. સરકારને એક વસ્તુ માટે ધન-પ્રવાહ થતે કે પ્રેક્ષકો માટેની રિકિટના દર યોગ્ય જ રાખવામાં આવે છે."

પ્રશ્ન ૮ : સરકારો નાટ્યોત્સવ ત્રણ વર્ષથી સુખમમાં યોગ્ય છે, તેનાથી આર્થિક રીતે બહાર-ગામની સંસ્થાઓને સાહન કરવું પડે છે, તો બીજી કંઈ યોજના વિચારી શકાય ?

'ના, સુખમ શહેર તો સુખમ રાજ્યતું પાટનગર છે. અહીં જ સરકારી નાટ્યોત્સવની આખરી રૂપાંતરી જોઈએ. પ્રાદેશિક રૂપાંતરો પ્રાથમિક રૂપમાં માટે (અનુસંધાન ૨૨ મે પાને)

રંગમંચ પર વધુ કરણ પ્રસંગો સમાજને હાનિકારક છે.

૩ ઇનામી નાટકોનું

કથાવસ્તુ

* છોરુ કછોરુ
* અંદલાખેલી

* પતાંની બેઠ

૧. છોરુ કછોરુ [કલાનિકેતન, ચરત]

લેખક : શ્રી પ્રામણ જી. ડોસા

ગુનેગારો જન્મે છે?...ના, ગુનેગારો બને છે. ક્યારેક સમાજ કે સંભોગે માનવીને ગુનેગાર બનાવે છે ત્યારે ક્યારેક વધુ પડતા લાડ બાળકને ગુનેગાર બનાવે છે.

ધનપતિઓની મહેલાઓમાં કે ગરીબની ઝૂંપડીમાં જે સંસ્કારો નહિ હોય—વધુ પડતાં લાડ હશે તો ત્યાં જન્મ પામનાર આત્મા જરૂર જીવનની કેડીમાંથી હડી જશે અને જીવનને અવળે પથે ચડી જશે જ્યારે કુસંસ્કારથી સભર માનવી જીવનપંથ સરળતાથી કાપી શકશે. ગરીબની ઝૂંપડીમાં જન્મેલ બાળક જે સંસ્કારોથી સભર હશે તો તે જીવનપંથ સરળતાથી હાંસલ કરી શકશે, પરંતુ ધન-દોલતના ઢગમાં જીરેલ બાળકમાં સંસ્કારો નહિ હોય તો એવું જીવનનાવ જરૂર ખરાબે ચડી અપરાધ કુદાઈને બુઝી થઈ જશે.

ધનવાન બગવતશાસને પ્રતિભા અને રણુવીર નામે એ ફરજ દેતા હતાં. વિજય નામના એક અનાથ પુત્રને નાનપણથી જ પોતાને ત્યાં રાખીને જીએર્થો હતો. લક્ષ્મી નંદનને ત્યાં જીએર્થો હોવા છતાં જેની પાસે સરકારોનો વારસો હતો એના વિજયને બણીગણીને પોતાના પગ પર બીજા રહેવાનું વધારે પસંદ હતું. તે પેલીસ ખાતામાં સારજન્ટ તરીકે નોકરી કરતો હતો. એના શુભો જોઈ બગવતશાસે પોતાની પુત્રી પ્રતિભાને દાંય વિજયને સોંપી. વિજય અને પ્રતિભાને મંજુજી નામે એક પુત્ર હતો. લાડકાડમાં જીએર્થો અને કહેવાતાં સિદ્ધસાગરમાં ફરતો એની પ્રતિભા ધર અને પુત્ર પ્રત્યે કષ્ટ બેઠકાર હતી. રણુવીરને દેહસંહારના મોહ બાગ્યો હતો એથી એ દિનરાત શરીરને સુદૃઢ અને મજબૂત બનાવવાના સ્વપ્નામાં જ રાત્રી. ઉમરે પહોંચવાથી બગવતશાસનું ધ્યાન પેલીનાં કામકાજમાંથી ઓછું થયું હતું.

લાડમાં જીએર્થો પ્રતિભાના પુત્ર મંજુજીનું નાવ બાળપણથી મજબૂરમાં તરવું ચલાવ્યું. દાદાજીને પોતાના દોહિત્ર માટે અપૂર્ણ પ્રેમ બાગે એ સ્વાભાવિક હતું. ખાતાના વધુ પડતા વાલ્સલ્યથી મંજુજીના માનસ

પર બાળ્યે અભાગ્યે કુસંસ્કારો પડ્યાં. પિતા સમગ્ર હોવા છતાં ફરજમાં વધુ પડતા રોક્ષપણ રહેતા હોવાથી એનો દાંય પણ એને ખરાબે ચડતાં અટકાવી શકે નહિ, અને મંજુજીના જીવનમાં કુસંસ્કારો અને સ્વઝંહતા પ્રવેશ્યાં.

એ કુસંસ્કાર રેડનામાં ઘણી વખત ધરના નોકરો પણ બતાવદાર હોય છે. નોકરો હમાનદાર અને ધરને પોતાનું જ સમજતા હોય તો ધરનો માલિક એવા નોકરને તિબોલીની ચાવી સુધમાં સોંપતા હોય છે, જ્યારે પેતે એક માણસ માણસ છે અને મહિનાની પહેલી તારીખે માત્ર પગાર મળવાની જ રાહ જોતો હોય એવો. નોકર પોતાના કુણીની કાલિમા નાના બાળકો ઉપર પણ લગાડે છે. બગવતશાસના ધરનો નોકર ઘમણ એ પ્રકારનો જ હતો. પોતાની ચીમડાચીરીની આદત એણે નાના મંજુજીને પણ પાડી અને બીડી-સિગરેટનો સ્વાદ ભેતાં પણ સીખાડ્યો. એ હકીકતની જ્યારે વિજયને ખબર પડી ત્યારે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના એકના એક બાળકનું ભાવિ બગડે એ પૂરે એણે પ્રતિભા અને મંજુજીને લઈ જુદા રહેવું. પણ બગવતશાસના અત્યાચરે એને જવા ન દીધો.

અને એ રીતે શેઠ બગવતશાસનું બેદી રીતે ખૂન થયું. રિનેલ્સરનો ધડાકો થયો અને એ પછી તરત જ નાનો મંજુજી ધરમાંથી નાસી છૂટે.

બીજે દિવસે પેલીસના વડા અધિકારી મેજર ગુપ્તા આગ્યા અને એમની હાજરીમાં સારજન્ટ વિજયે ધરના માણસોની ગુજારી લીધી; જેમાં ઘમણ, રણુવીર અને પ્રતિભા ઉપરાંત આ કુટુંબના ફેમિલી ડૉક્ટર વિકાજ અને પેલીના મુનીમ ગાંડાશાસનો પણ સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ જે ગુજારીઓ અપાઈ એમાં શેઠ બગવતશાસના ખૂનનો શક સારજન્ટ વિજય ઉપર જ ડોળાયો અને મેજર ગુપ્તાએ વિજયને 'એરેસ્ટ' કર્યો. એ જ વખતે ટ્રેકિંગની ઘંટડી વાગે છે અને પેલીસ થાણેથી ખબર મળે છે કે સારજન્ટ વિજયની રિનેલ્સર સાગરમાં એટલાં યતાં એ પડમાંથી મળી આવી છે અને એ ઉપરાંત રેલ્વે લાઈન્સ ઉપર એક 'ક્રિમીસ' મુકડું મળી આવ્યું છે. એના કપડાં ઉપરથી શક નાંધે છે કે એ

એટલે એ સવારે માણેકે તાગ્યા ત્યારે એમને ખબર પડી કે દર દરના ગામમાં એક અંગ્રેજ અમલદારે એમના ખાતિનો ફેસલો કરી નાંખ્યો છે. એમની સ્વામી-નતા આવી ગઇ છે. એમનો રાજવંશ પદ્મપુ થયો છે. ને જોને બચ્ચી હાલમાં આઠરો આગ્યો હતો અને મોવેરા મહેમાન તરીકે સત્કાર્યો હતો એ ગાયકવાડ-આનંદરાવ ગાયકવાડ-દરેથી એખાતો રાત્ર ચઇ ગયો છે.

વારેરોએ આ સામનને તીર્થી નૃડીએ ખરદાસ નદિ ક્યું. એમણે આ ફરમાનનો સામનો કર્યો. વર્ષો સુધી સજ્જ સામનો કર્યો. કાળાંતરે એ સામનો નરમ જન્યો. નદિવત્ જન્યો. કાળાંતરે હારકામાં ગાયકવાડના નવા આવીને સીધી દમ્મત ચક્રાવવા લાગ્યા. એખાના માણેકે જિવાલદાર જન્યા. કાળાંતરે ગાયકવાડની તિજોરીમાંથી જિવાલદાર અને મરજુ-પરજુ વખતે ખાસ ખર્ચના બદો-જરન એમને માથે આવી ગયા ને એકવારનું નેજરની માણેકે ખાનદાન ધસાવા માંડ્યું.

સરસરી ચાપો એ બદાર-ટિપ્પ લેખાયા. એની પાછળ અજવાળી ખેંચી, વડોદરાની રેશમેન્ડો ને સરસરી પાટનો પડી.

પારો હાથની માગણી કરવા આગ્યો હતો. દેવપાઇએ કહેવાં કુનચતોને સામિત કરવા પોતાના જીવનની વારીસીની કવિતાને સમી બદાડીતો બાગ પોતાના જીવનમાં ખીલવ્યો હતો. રજુમેદાનનો એ રહેવાસી થયો હતો. આજે એક વર્ષ બાદ ફરીથી પોતાની કુશળતા હાથવતો દેવપાઇને હાર આગ્યો હતો.

ગાયકવાડની ગોવાળી કરી કરીને આરોગી કામની એ પોરનયા દેવપાઇ પરદેશી સદતનતના પંખીગતે સખત રાખ્દોમાં અકારો આપે છે. અને એજ સમયે મુઠુમા પણ ત્યાં દાનર ધાવ છે. દેવોભાની વાત સાંભળી એકાળા કોરેલા મુઠુમામાં જોયોભા ધી ઉમેરે છે. સખારામ બાપુએ પરજીની સગવડ કરી આપવાની ના પાડી હતી. જોયોભા ખરચી તો લાગ્યા હતા પણ. સખારામ બાપ પારોથી નદિ, પણ રજુકાડરાયની પૂતળો દક્ષ વહેંચીને ખસા આ પ્રસંગે મુઠુ માણેકના દેવાના અગ્નિને પ્રમ-દારી દીધો. મુઠુની નવાળા ખીજાં એ આપ્તજનોને પણ અડી ગઇ. જોયોભા પણ બદારવટામાં સામેલ થયો અને મુઠુની બેનડી દેવપાઇ પણ જીવનના રંગમેદાનને ત્યજ કસામિમાન સાથે રજુમેદાને ચડી.

પણ ત્યાં તો ધાવડ થયેલો મળુખાનો કાકો જોયોભા જ દેવોભાની ડાવણીમાં ધસી આવે છે. પણ કમનસીબે ત્યાં જ પોતાની આતમજ્યોત ઝેલવે છે. દેવોભા અહીં બીજી તક ઝડપે છે. એ નક્કી કરે છે કે જોયોભાનું માથું કાપી જાહેરમાં લટકાવવું, અને આ અપમાનથી મળુખા દોડી આવશે. પણ ત્યાં જ તેની વાજતા દેવગાઇ ઉઘાડી તલવાર સાથે દેવોભા સામે ધસી આવે છે. પરિસ્થિતી કહિન યદ જય છે. આ ધમાકામાં ચિત્કાર બીમસેન શામખાંધને બચાવવા એને લઇ ત્યાંથી ભાગી નીકળે છે. દેવગાઇ પોતાની ખુમારી ખતાવી દૂર યદ જય છે અને ફરી દેવોભા પોતાના સેનાપતિએને જોયોભાનું માથું કાપીને લટકાવવાની ચોજના સમજાવે છે. પણ, જોયોભાને યુધ્ધ પામેલા જોઇ દેવોભાની માનું હૃદય ફરી ઊઠે છે, અને એ વીરમાતા જોયોભાના શરીરને અગ્નિદાહ અપાવી એની શપામાં પોતે સદા જય છે. દેવોભા આનંદિત યદ એ મૃતદેહનું ડોકું કાપી લાવે છે. પણ જ્યારે એ મુખ પરનું આચરણ અળગું થતાં જુએ છે તો, એના હાથમાં એની જ માતાનું રક્ત નીગળણું શિર હતું. અજોરનું હૃદય ભાંગી જાય છે!

બદલાના કુંગરની કોતરમાં મળુખાનો અકુલ છે ત્યાં જમનાદાસ મેદ મળે છે અને વિધિની વાત કહે છે. જમનાદાસ જય છે ત્યારે મળુખાના મનમાં એક વસ-વસો રહી જાય છે. વંશની વેલ મુરઝાય એ સાડુ કે કુળ છાવડું રહે એ સાડુ! શામખાઇ દેવોભાને ત્યાંથી નારી છૂટેથી હોય છે એ અહીં આવે છે. અને જોયોભાની બંદૂકના ખાંડા સાથે ચાર ફેરા ફરી ચૂકી છે અને મળુખે પરણી ચૂકી છે એમ જાહેર કરે છે. આખર વગરની ઝોલાદ કે ઝોલાદ વગરની આજર એ હિંમત મળુખા નિજીય લે છે કે એની સાથે નીકળેલા દોઢ દાનવમાંથી બાપી ૧૦ સાથીદારોને કોઇ પણ દિસામે બચાવી લેવા. દેવગાઇ અને બપો જ એ વાતનો વિરોધ કરે છે ત્યારે મળુખા હથિયાર હેડાં મૂકી દેવાના નિજીયને જાહેર કરી પોતે દિમાખો માળખાચાદ્યોદંશે એમ જણાવે છે. ત્યારે પોતાની માના બલિદાનથી વિદ્યવળ બની દેવોભા ત્યાં આવી પહોંચે છે અને મળુખાને એના એ નિર્ણયમાંથી પાડો વાળે છે. ૧૦ સરકારી ગીરના આવી પહોંચે છે અને “વાધેર ભામે તો જોમકાલાને ને થરણી ન ઝીંકે ભાર, ના છડિયાં હથિયાર” એ મુઠો પોકારતા બપો જ માજોમની આજઝી મટે પોતાનાં બલિદાન હસને મુખે આપે છે.

૩. પતાંની જોડ [રંગમંડળ, અમદાવાદ
લેખક : શ્રી પ્રબોધ જોષી

‘પતાંની જોડ’ એ હૃદય મધ્યમ વર્ગના માનવીની કૌટુંબિક વ્યર્થા નિરૂપણું પ્રદર્શન છે. હિંમતના સુખમાં વર્ષોથી રહે છે, કુટુંબમાં તેની ઉપર સ્વભાવની પત્ની આશા, ફેસપરસ્ન પુત્ર સાગર, અને કોલેજમાં બહુતી પુત્રી જ્યોતિ છે. હિંમતના કષ્ટમાં જોઇ જતાં મહાન ગીરિ મુકુન્દ હતુ. મહિના ઉપર પૈસા આપીને છોડાવેલું પણ તેનો દરતાવેજ જોવાયેલો, અને તે મેદિવસ ઉપર જડેલો, પણ એ દસ્તાવેજ આશાએ આવેશમાં વગર વિચારે તેમના મહાન નીચે કોલેજ બેળપુરીવાળાને પસ્તીમાં આપી દીધેલો. બીજી બાજુ હિંમતે મગનવાલ શેડનું આગીરા દાનવનું દેતું ક્યું હતું. મગનના શેડ મરી ગયા અને નાવારસ મિલકત મળી. તેમના મુનીમ ધનસુખનાસને મનસુખનાસે હિંમતના આગળ એક પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે જો તમે તમારી પુત્રી જ્યોતિને વિવાહ મારા પુત્ર તિમિર સાથે કરો તો હું તમારા આગીરા દાનવ માફ કરું.

આ ચિન્તામાં યુવનો હિંમત એક સ્તંભે ઘેર આવે છે ત્યારે તેને સમાચાર મળે છે કે સાત દિવસથી સુખ આવેલો, આમ અમદાવાદ રહેતા તેનો જુદા બાપ ગોપાલદાસ વિવેક, ચિનયને મૂકી જૂની રીત પ્રમાણે અખચીન સતોનોને પગથી રહ્યો છે ગોપાલદાસ બદાર ગયો છે, પણ જ્યાં પહેલાં હિંમતના નેહર યશવંતને કાની મૂકે છે. સાગર તરફથી બીજા સમાચાર મળે છે કે, તેની બહેનપણી સરિતાનો બાપ ગિરીરાજ જોને હિંમત કે આશા જોએ જોળખતા નથી સાગર સરિતાના વિવાહ પહેલાં કુટુંબ જોના આવવાનો છે. આશા કહે છે કે પેપારી હિંમતની સાચી રિશીન જાણવા હંદમટેક્સ અક્ષર આવવાનો છે.

મળે જણુ તિમિરના આગમનની રાહ જોતાં જોગ છે ત્યાં ફરતા ગયેલા ગોપાલદાસ બંધ હસ્તોતરે દરરોજમારી ત્રણ રૂપિયામાં ઉઘાડી લાવે છે અને બેળપુરીવાળા પાસે રી ચાર આનાના મમરા બપોથી લાવે છે. હિંમત, આશા, સામર તેના ઉપર ખીજાય છે હિંમત, આશા ગિરીરાજના સ્વાગમ માટે તૈયાર થવા જાય છે ત્યાં સરિતા આવે છે. સરિતા આવીને સાગરને કાંઈ જાય છે, કે જેથી ગિરીરાજ હિંમતના કુટુંબને સાચા સ્વપ્નમાં જુએ. તેમના ગયા બાદ ગિરીરાજ આવે છે, બૂલ કરી હિંમત. આશા તેને હંદમટેક્સ

વાળો સમજે છે, પણ ગોપાલ આખી પરિસ્થિતિથી અજાણ્ય, સત્ય કહે છે અને પોતાના પુત્રની સ્થિતિ સારી છે તેમ કહે છે. ગિરીરાજ માદિતી લાખે જતાં દિંમત-આશા ગોપાલને ધમકાવે છે કે, મુંબઈમાં ગરીબીના દેખાવ ફરનાર રહે છે. પછી આવે છે ઇન્કમટેક્સ અફસર જેને ગિરીરાજ સમજી દિંમત-આશા અણગાં છુકે છે પણ ગોપાલ દિંમતની ગીબવણી મુજબ તે પોતાનું કુટુંબ કડક ઢોલકાતું કહે છે. પરિણામે તેની વાત સાચી માની ઇન્કમટેક્સવાળો જાય છે. ત્યાં સાગર અને સરિતા આવી ચડે છે અને ઘટસ્ફોટ થાય છે. અર્ધા સમજે છે કે જન્યે અજાણ્યે ગોપાલે તેમને બચાવ્યા છે. ને મનગ ઉપર બધાને ખીજ હતી તે માંગતાં ગોપાલ ખત્રાસ વધ ગયા કહે છે. સાગર અને સરિતા ગિરીરાજને બોલાવવા જાય છે. જ્યોતિ આવે છે તેને દિંમત તેના તિમિર સાથેના વિચાલની વાત કરે છે. જ્યોતિ સાફ ના પાડે છે. જ્યોતિ ગોપાલને પોતાની પક્ષદંગી દીપક ઉપર ઉતારી છે તેમ કહે છે.

જ્યોતિ મુંબઈ છે. સાગર સરિતા ગિરીરાજને લાખે આવે છે અને જાનને ફરવા જાય છે ગોપાલ જાનને રસ્તો સાચવીને ફોસ ફગાવી સત્કાર આપે છે. બને છેડી જાય છે ગિરીરાજ ધર જોવા જાય છે ત્યાં મનસુખલાલ જેને ખમર છે કે દસ્તાવેજ શુભ થયો છે તે આવી ચડે છે, ગિરીરાજના ઉપર તેની ખરાબ અસર થાય છે, દિંમત દસ્તાવેજ બનાવી ઘડતો નથી ત્યાં ગોપાલ ખીસામાંથી દસ્તાવેજ કાઢે છે મનસુખલાલની ચોળના ધૂળમાં મળે છે. તેની ટેવ મુજબ એક પાનમાં અવરના કારણે બેજ. પુરીવાળા પાંચે પસ્તી લેવાની વાત સાંભળી તે ખમરા પોતે કહે તે કાગળમાં બાંધવા જણાવી પાના ફેરવતાં દસ્તાવેજ જુએ છે અને ઉપાડી લાવે છે. આ દરમિયાન અકસ્માતથી ઇંગ્લ પામી સાગર આવે છે.

એ દિવસ વીને છે. સરિતાને ખોડવાળા સાથે પરણાવવા ગિરીરાજ ના પાડે છે. ગોપાલ તેને વિનવે છે કે તું તારા બા-જીને કહે કે મને એક મુશ્કાકાત આપે, તે સંદેશો લઈ સરિતા. સાગરને બાજ ઉર મુટી જાય છે. અજીન નામનો બીજો સરિતાને મેળવવા મથતો યુવાન આ તકનો લાભ લે છે. આ બાજુ જ્યોતિને મળવા દીપક આવે છે ને મહેર કરે છે કે તેના ભાગ્યપ વિશે તેને જ્ઞાન નથી. એ પોતે ૨૦ વર્ષ પહેલાં એક નદીમાંથી મળી આવેલા. ગોપાલ તેને તાળાકુંચી વાળાને બોલાવી લાવવા કહે છે. દીપક જાય છે. પછી ધનસુખ અને

તિમિર આવે છે. તિમિર સાવ બાધો અને મુંબઈ છે. તે ગોપાલની આગળ એક વાત મહેર કરી દે છે કે મનલાલ શેઠને વારસ હવો પણ ધનસુખે તેને ૧ વર્ષનો હવો ત્યારે માલજી સાથે બગાડી મુક્યો હવો અને તે માલજીને એમ કહીને કે એને નદીમાં પધરાવી દેજો. આ વાત ઉપરથી ગોપાલ જ્યોતિનો વિવાહ ફિરીટ સાથે ન થાય માટે ધનસુખનું અપમાન કરે છે. ધનસુખ ખીજાય છે અને દિંમત અને આશા ગોપાલને ફરમાન માને છે.

ગોપાલની માંદગીમાં કોષ સેવા નથી કરેલું, જ્યાં નથી કરેલું, બીજા દિવસે ગિરીરાજ મળવા આવે છે. ગોપાલ તેને સરિતા અને સાગરની વેત્તીના મુદ્દા ઉપર મનાવે છે, સમજાવે છે. આશા આ વાત જાણતી નથી. માનવતાના પ્રશ્ન ઉપર મનાયોજો ગિરીરાજ સાગર અને સરિતા જાય છે ત્યાં જ્યોતિની ચિંતા બાંધી રહે છે ત્યારે આશિષો તિમિર બદલાઈને આવે છે તે પોતાની વાત સત્ય જણાવે છે. ધનસુખ આવી ચડે છે.

ગોપાલની વાત કોષ સાંભળતું નથી. આશા દિંમત અને બધા જ તેની વાતને કફળાટ માને છે. આરંભથી પ્રયેષ મુસીમતામાં પતાં રમવાનું કહેતો ગોપાલ છેલ્લે કહે છે કે આપણી જિંદગી આ પતાંની જોડ જોડી છે. સંજોગ એના પાના છે અને વિધિએ પાના વહેંચે છે. પાના ચિત્રમાં આવેલાં જ સેવા પડે તેમ સંજોગો વિધિ. આવે તે જ સ્વીકારવા પડે પણ પાના પસંદ કરવાનો હક્ક ન હોય જતાં ક્યું ક્યારે ઉતરતું તે આપણા હાથમાં છે તેમ સંજોગ ગમે તે હોય તેમાં કેમ વર્તવું તે આપણા હાથમાં છે. આમ કહેતો તે બાન શુભાવે છે. ત્યાં દીપક ધરકોતરો બોલાવીને આવે છે. તેમાંથી દસ્તાવેજ નીકળે છે ને પુરવાર કરે છે કે મનલાલનો શુભ થયોજો પુત્ર દીપક, આશા દિંમત બધાં ગોપાલની ક્ષમા વાચે છે પણ જુએ છે તો માને છે કે તે જુલુ પાગ્યો છે. તેને બધાં યાદ કરે છે. શુજાન ગાય છે ત્યાં તે બાનમાં આવે છે અને સમમ કુટુંબને પોતાની અવગણના થતી હોવા દર્શાવે પોતાની કેરજ સમજી મુખી કરે છે અને અતે બધાં બેગા. મળીને ગાય છે કે-

આપણી જિંદગી પતાંની જોડ.

વિધિ કહે છે ચિત્રને સંજોગ છે પાના ઉધા પડેલા પાના, લેવા છે જનામાના નાથમાંના પાને કરવાની છે હોડ આપણી જિંદગી. પતાંની જોડ

ના ટય સ્પર્ધા નાં ના ટ કો

મેં કરો વાંચ્યું છે કે, 'Author, Actors, Audience and Director makes a successful play. નાટ્યકેષિક, અભિનેતાગણ, પ્રેક્ષકો અને દિગ્દર્શક-આ ચાર અંગોના સુખમ સમન્વય પર જ નાટકની સફળતાનો આધાર છે. મુંદર, સફળ અને સ-રસ નાટકની રજૂઆત એ જ રંગભૂમિના વિકાસનો તાગ લેવાની પારા-ગીશી છે. આ ધોરણે હેઠળ ત્રણ વસ્થા સુખમ રાજ્ય સંચાલિત સ્પર્ધામાં રજૂ થતાં નાટકો પરથી એક વસ્તુ તો ક્ષિત થાય છે કે આપણે ત્યાં રંગભૂમિ આવી છે પણ નાટકો નથી આવ્યાં। નવી રંગભૂમિ જન્મી ચૂકી છે, પા પા પગલી ફરતી પણ થઈ ગઈ છે પણ એ રંગભૂમિને માત્રાર કરે એવાં મનહર અને મનમર નાટકો નથી જન-મ્યાં। ફળ જેને સાચા અર્થમાં નાટક કહી શકાય એવું નાટ્યસર્જન તો થયું નથી ત્યાં આપણે આજે રૂપાંતરો, નવલકથાના નાટ્ય-રૂપાંતરો તથા મૌલિક નાટ-કોના કૃતિમ જગડામાં અટવાયા માંડ્યા છાએ। મારું તો દેશજી માનવું છે કે કલાને કામ મર્યાદા નથી. રૂપાંતર કરો, નવલકથાનું નાટ્ય-રૂપાંતર કરો કે મૌલિક સર્જન કરો પણ શુજરાતી રંગભૂમિને નાટક આપો. એ નાટક છે કે નહિ તેટલું જ આસો. કલાતુ સર્જન એ પતાની રમન નથી, રંગભૂમિ એ પતાની જોડ પણ નથી. છવન તો સંધર્ષ છે; અને આ સંધર્ષની અબગવકેત કરનારી નાટ્યકલા એ તો સાધના છે. આથી શુજરાતની નવી રંગભૂમિનો રંગભૂમિના વિકાસ માટે શુજરાતના નાટ્યકેષિકોને પકડાર છે કે સારાં નાટકો આપો. એ રંગભૂમિની એ પણ માંમ છે કે સારા દિગ્દર્શકો પેદા કરો. આજે શુજરાતી રંગ-ભૂમિ માટે સાડું કંઠી શકાય એવું અભિ-નેતાઓ અને અભિનેત્રીઓનું જૂથ છે. નાટ્યમૂલ્ય માટે તકસીનો બાતુક ને સમગ્ર પ્રેક્ષકવર્ગ પણ છે. માન નથી કિતમ નાટ્યકેષિકો અને કિતમ દિગ્દર્શકો.

આ વરસે નાટ્યસ્પર્ધામાં રજૂ થયેલાં

એ
ક
દ
રિ
પા
ત

નાટકો લ્યો. "અદ્વામેવી," "સુમંગલા," "છેતુ-પછેતુ" અને "રામકદાણી" એ ચાર જ નાટક નામને માત્ર ફરે છે. "પતાની જોડ" નથી તો નાટક કે નથી તો પ્રદક્ષન. માત્ર રથૂળ રંજન આપતો સંવાદ છે. સંવાદ તો માત્ર સાધન છે, સિદ્ધિ નથી. બાઈ પ્રબોધ જોષીમાં સારા નાટ્ય-કેષિક થવાની શક્તિ છે પણ સંવાદને જ સિદ્ધિ માની લઈ નાટ્યકેષિક થવાનો આત્મસંતોષ કેળવણી તો એઓ ને એક સારા નાટ્યકેષિક થવાની આશા આપી રહ્યા છે તે કાવરો નહિ. સાહિત્યનો આનંદ એ ખરજતું ધવડવાથી મળતા આનંદ જેવો આનંદ નથી. એનાથી કંઈક ધણું વધારે છે. 'પતાની જોડ'ના મળતો આનંદ સાહિ-ત્યિક આનંદ નથી જ. આ નાટકમાં કંઈક

સંધર્ષ ત્રીજા અકમાં આવે છે. ખરી રીતે એકાંકી નાટકમાં આવરી લેવાય એવું જ આ નાટકનું વસ્તુ છે. મારી મચકી પડેલા બે અંક રચ્યા હોય એમ નાટક જોનાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સંધર્ષની જમાવટ કંઈક ત્રીજા અંકમાં થતાં નાટક જામે છે પણ ફળ નાટક જામે જામે તે પહેલાં તો ખુરશીમાં જકડાઈ બેસના દાદાજી અને તે મરી ગયા છે એમ માની કરાતો વિજાપ નાટકને પ્રદક્ષન બનતો શેકે છે અને એક દારવારપદ Melodramatic બનાવી દે છે. સંધર્ષ,

લેખક

એ સર્જનમાત્રનો આત્મા છે. તેમાં જે નાટકમાં તો સંધર્ષ પ્રાણગ્રપ છે જ. આ વિવેચન સત્ય આપણા શુજરાતી લેખકોએ સમજ લેવાની જરૂર છે. સંધર્ષને નમી પડે તે શુદ્ધ, સંધર્ષ સાથે સમાધાન કરી શે તે વૈસ્વ, સંધર્ષની સાથે બાથ બીડે તે ક્ષતિય અને સંધર્ષમાં સંવાદિતા સાથે તે આલજી. મને લાગે છે કે આપણા શુજરાતી છવનમાં વૈસ્વરૂપિ એટલે કે સમાધાનરૂપિ પ્રાથમ્ય વધારે છે. આ જ સમાધાનરૂપિને છવનના અન્ય ક્ષેત્રે વ્યવ-હારપણું અમર વ્યવહારુ ડાઢાણ માનીએ છીએ. પરંતુ ન્યાં સુધી શુજરાત પોતાની શુદ્ધ અને વૈસ્વરૂપિ નહિ હોડે ત્યાં

પ્રો. હકુમતરાય દેસાઈ.

સુખી નાટ્યક્ષમતાવાળાં, સંઘર્ષની સાથે ખાથ લીડતાં કે સંવાદિતા સાધતાં નાટકોની જોટ રહેવાની જ અને 'પત્તાંની જોડ' જેવાં નાટકોનો જ્યજ્યકાર બોલાવાનો જ.

'સુમંગલા'ની રંગૂઆત હું જોઈ શક્યો નથી એટલે એ વિશે તો શું લખું? વળી, આ નાટક મુબઈ રાજ્ય નાટ્યસંઘમાં બે વાર રંગૂ ચઢી ગયું છે. એના પર ખૂબ ખૂબ લખાયું છે. અંતિમ સંઘર્ષમાં પ્રેક્ષકો, ક્લારસિકો અને ક્લાકારો પર સારંગિક એવી સુંદર ડાપ પાડનાર શ્રી. પ્રાગજી ડોસા કૃત "છોડુ-કછોડુ" નાટક એક અનોખું, આકર્ષક મૌલિક સર્જન છે. સારા નાટ્યશૈલ્ય તરીકે ગણના કરી શકાય એવી આ કૃતિની રચના છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રહસ્ય-પ્રધાન નાટક Suspense Play

પરંતુ જ્યાં સુધી ગુજરાત પોતાની શુદ્ધ અને વૈશ્ય-

નોકર રામજીના કુસંસ્કારથી સંસ્કાર પામતો મંજૂશ 'છોડુમાંથી કછોડુ

રૂપિ નહિ હોયે ત્યાં સુધી નાટ્યક્ષમતાવાળાં સંઘર્ષની સાથે ખાથ લીડતાં કે સંવાદિતા સાધતાં નાટકોની જોટ રહેવાની જ અને 'પત્તાંની જોડ'

શી ધનમુખલાલ મહેતાકૃત 'દરા મિનિટ' સિવાય લખાયો જાણ્યો નથી.

'સરપેન્સ'ની પકક આહુ રહે એ રીતે શ્રી. પ્રાગજી બાઈએ વરતુ સકલનાની ગૂંચણી એક નિષ્ણાત કસત્રીને છોડે તેવી રીતે કરી છે. અસંખત આ નાટકમાં બાર વર્ષના બાળકનું કરેલું પાત્રચિત્રણ પ્રતીતિજનક લાગતું નથી. સાથે સાથે નાટકનું કેન્દ્રવર્તિ પાત્ર મંજુસની મા પ્રતિભાનું છે. આ પાત્રનું ચિત્રણ જે રીતે ચલ્યું છે તે જોતાં આ નાટકમાં છોડુ-કછોડુ-એ મંજુસની કથા બતાવેને બદલે મંજુસની મા પ્રતીભાની કથા બની ગય છે. માવતરની કથા બની ગય છે. આથી નાટકનું શિર્ષક 'છોડુ-કછોડુ' કરતાં 'માવતર' વધુ યોગ્ય લેખાય. આ નાટકમાં જાણસરી નવલકથાની જેમ માત્ર Suspense જ આનંદપ્રદ બનતો નથી, પરંતુ નાટકના વસ્તુવિકાસ દરમિયાન ધણે સ્થળે માનવ-તાલની ગંધક ગળણી જાય છે તે નાટકનું મુદ્દય વધારી દે છે. આમ છતાં મંજુસની મા પ્રતિભા પાત્રને અને મંજુસના પિતા સાજન્ટ નિરૂપકુમારના પાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી નાટકનું સર્જન ચાલે તો આ નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અનોખી કૃતિ લેખાત. દાદાનું ખૂન થયા પછી મંજુશ બાગી જાય છે અને એ બધાને પરિણામે

જેવાં નાટકોનો જ્ય- જ્યકાર બોલાવાનો જ !

બને છે. આવો કંઈક ઉદ્દેશ લેખકનો લાગે છે. આ વસ્તુ રસતુ

સાતત્ય જાળવી રાખીને વસ્તુ સંકલનાની સુંદર ગૂંચણી કરી લેખક બતાવી પણ શક્યા છે. પરંતુ તેથી આ નાટકમાં માનવતરની ખિમ્મવણીમાં ઉણપ આવી ગઈ છે. આ જ નાટકની વસ્તુમાં મંજુસની મા પ્રતીભાને મંજુસની આ દશા માટે મા તરીકે "હું પણ જવાબદાર છું" એવું જાન થતાં, વ્યથા તે વેદનાથી અકળાતી એ ગાંડી બને, એ રીતે એનું પાત્ર ચિતરાણું હોત તો આ કૃતિ એક સનાતનમૂલ્ય ધારણ કરનારી સાહિત્યકૃતિ પણ બની જાત. પ્રતિભાએ મા તરીકે પોતાના બાળકના ઉછેર માટે જવાબદારી અદા કરી નથી એવા જાનથી પ્રાયશ્ચિનની આગમાં બળતી મંજુસની મા પ્રતીભા ગાંડી બનત તો 'છોડુ કછોડુ' એ 'નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રચાન પામત.

ગમે તે હો, આતું સુંદર રહસ્યપ્રધાન નાટકનું સર્જન કરવા બદલ શ્રી પ્રાગજી ડોસા ધન્યવાદના અર્ધિકારી છે. એક સારા નાટ્યશૈલ્ય તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. નવોન વસ્તુ માટે એમની પાસે નગર છે. રંગજૂમિની સુઝ અને સમજ છે તેથી આપણે આશા રાખીએ કે એઓ દરેક પણ 'છોડુ-કછોડુ' કરતાં પણ

પરંતુ પ્રાણવાન નાટકો આપે
અને મુજરાની રંગમંચિ માટે
અનુભવા લાયક નોંધતાં સારાં
નાટકોની ઊણપ પડી રહે.

શરૂઆતમાં જ મે જણાવ્યું
છે તેમ આપણી મુજરાતી
રંગમંચિ માટે દિગ્દર્શનની
અભવાળા ક્ષમિત દિગ્દર્શકોની
પણ જરૂર છે. હજારને માંગે
ગાંધી યજ્ઞ ભેલનારા દિગ્દર્શકોની
આપણે ત્યાં ખોટ નથી,
પરંતુ સાચા અર્થમાં દિગ્દર્શકો
કવી શકાય તેવા તો માત્ર
આંગણીને વેરે ગણાય તેટલા
છે. પરિણામે આપણી રંગ-
મંચિમાં દિગ્દર્શનના ખોટાં મુદ્દો

પ્રવેશવા માંડ્યા છે. 'રામકદાણી' નાટકના દિગ્દર્શનમાં લાઇટ
ઇફેક્ટસ તેમજ માસ્કર બની બેઠેલા જીવણના પાત્રનું
મનોમંથન વ્યક્ત કરવા જે કસમતનો ઉપયોગ
થયો છે તેનાથી કલાતી ક્ષતિ થઇ છે અને નાટક
બંધે Play back drama હોય તેવું થયું
હતું !! આ હપ્તકનું 'રામકદાણી'ના દિગ્દર્શકની
ટીકા કરવા માટે નથી લખતો. આ તો માત્ર આપણી
પાંચમી મુજરાતી રંગમંચિ પર અજવાતાં ધણા નાટકોનાં
દિગ્દર્શનમાં જે ખોટાં મુદ્દો પ્રવેશવા મંડ્યા છે તે પ્રયે
આંગણી સિંધવા માટે એક દાખલા તરીકે જ દર્શાવત
રજૂ કરી છે. 'છાતુ કછાતુ', 'પતાંતી જોડ' તેમજ
'રામકદાણી' એ ત્રણ નાટકો જોવાની અને તક મળી હતી.
નાટકમાં પણ કવિતાના લયનો જેવો લય હોય છે એ
લય પેદા કરવાનું કામ દિગ્દર્શકનું છે. છેલ્લાં બંને

રામકદાણી

શ્રી હરકાન્ત શાહ અને શ્રી ઘનશ્યામ

નાટકોમાં આ જાનના લયનો
અભાવ હતો.

કવિતાના લયની જેમ નાટ-
કમાં પણ લય હોય છે.
સમિતેશ, વેશમૂળા, પ્રકાશ-
આપોજન, રાયચંપીધુ ધરનિની
અસેરા, દરવરચના, દલનચમન
તથા પાત્ર સંચોગન તેમજ
વાચિક, આંગિક, આદાય અને
માત્રિક અભિનયના સુભગ
સમન્વયમાંથી એક પ્રકારનો લય
(Rhythm) જે દિગ્દર્શક
પેદા કરી શકે તો કાંઈ પણ
નાટકની રમૂઆત મુંઢર
થાય જ. આજે બજારનાં નાટ-
કોમાં મોટે ભાગે આ જાનના

લાયનો અભાવ જણાવા વિના રહેતો નથી. ગમે ત્યારે ગમે
તેમ લાઇટ ઇફેક્ટસ આપવી, નાટકના મળખૂત રહસ્યને
જીવ કરવાનો પ્રયાસ કરવાને બદલે વેશમૂળા સમિતેશ
આદિને જ નાટકનું સર્વકાંઈ માની લેવું, ગમે ત્યારે
ડિમર લાઇટનો ઉપયોગ કરી તારા ટમટમાવવા એ કલા
નથી, કારીગીરી છે. કસમત છે. આપણે છેલ્લા દશ વરસમાં
રંગમંચિના વિકાસમાં કારીગીરીના પંથે જેટલો વિકાસ
સાધ્યો છે તેના દિસામે નાટ્યકલાનો વિકાસ નગણ્ય જ
કહેવાય. નાટ્યકલા એક સાધના છે, રમવાં માટેની માત્ર
રમત નથી એટલું અવેતન-સવેતન, અંધ અવેતન
સવેતન રંગમંચિવાળા-આપણે સૌ સમજીપૂર્વક નહિ
સમજીએ તો મુશાયગ પ્રવર્તિથી જેમ મજલસાહિયનો
વિકાસ થયો નથી તેવું જ આપણી આકાર લઇ રહેલી
અને મુંઢર ભાવિની આશા આપવી નવી રંગમંચિનું થશે.

'રામકદાણી' નાટકના દિગ્દર્શનમાં લાઇટ ઇફેક્ટસ તેમજ માસ્કર બની બેઠેલા
જીવણના પાત્રનું મનોમંથન વ્યક્ત કરવા જે કસમતનો ઉપયોગ થયો છે તેનાથી
કલાની ક્ષતિ થઇ છે અને નાટક બંધે PLAY BACK DRAMA હોય તેવું થયું હતું !!

મુંબઈ રાજ્ય તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધા

સંસ્થાઓએ મોકલેલાં પ્રવેશપત્રોની યાદી

મુંબઈ સરકાર યોજીત આ તૃતીય નાટ્યસ્પર્ધામાં શરૂઆતમાં આહી જણાવેલ સંસ્થાઓએ પોતાનાં નાટકો મોકલ્યાં હતાં. એમાંથી સરકારે એક સ્વીકૃત કર્યું હતું. આ યાદી આગળની નાટ્ય-સંસ્થાઓ કેવા પ્રકારનાં નાટકો મહોત્સવ માટે લખવા ઉઠ્ઠે છે એનો આદેશ આપી શકશે.

સ્થળ	સંસ્થા	નાટકો	લેખક	સ્વીકૃત નાટક
મુંબઈ	૧. કનિયન નેશનલ થિયેટર :	{ ૧. વૈભવિતિ ૨. તસ્લા ૩. માકમરાત	સ્પાંતર : શ્રી વજલાલ પારેખ સ્પાંતર : શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા	વૈભવિતિ [મૂળપ્રતમાં ફેરફાર સાથે]
	૨. રંગલા :	૧. છગર અને લોહી	શ્રી રતિલાલ ઠક્કર	છગર અને લોહી
	☆ ૩. શેક જી. એસ. મેડિકલ કોલેજ :	૨. પતાંની જોડ	શ્રી પ્રભોધ જોષી	પતાંની જોડ
	☆ ૪. રંગમૂર્તિ :	{ ૧. અદલાબેલી ૨. અનાહત નાદ ૩. અ પરાત	શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય	અદલાબેલી
	૫. ફાઈમેટીક સર્કલ મેન્સ કોલેજ, ચોપારી	૧. પ્રણયનાં પૂરમ	સ્પાંતર : શ્રી વજુભાઈ ટાંક	પ્રણયનાં પૂરમાં
	૬. સેન્ટ એલિયસ કોલેજ :	૨. અવગતવન		
	૭. ખાલસા કોલેજ :	૧. ધરનો મોમ ૧. શ્યમ શૈવ	શ્રી પ્રભોધ જોષી શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા	ધરનો મોમ અન્યથા
સુરત	☆ ૧. કલા નિકેતન :	{ ૧. છોડુ કછોડુ ૨. ધરનો દીવો ૩. એક હતો ડોસો	શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા ભાષાંતર : શ્રી. અરવિંદ કિનારીવાળા	છોડુ કછોડુ [મૂળપ્રતમાં ફેરફાર સાથે]
	☆ ૨. કલાક્ષેત્ર :	{ ૧. વૈભવનાં અંગાર ૨. ધરનો દીવો ૩. કુલવંધુ	શ્રી વજુભાઈ ટાંક શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા ભાષાંતર : શ્રી કાંતાવાળા	વૈભવનાં અંગાર [મૂળ પ્રતમાં ફેરફાર સાથે]
	પોદારા	{ ૧. બારેલો અગ્નિ ૨. સાંધદીપિકા	નાટ્યાંતર : શ્રી આપાલાલ રાવળ શ્રી શિવકુમાર જોષી	સાંધદીપિકા
અમદાવાદ	૧. કલાકેન્દ્ર :	૧. આંધળો દૂવો		આંધળો દૂવો
	૨. નૂતન સરકાર કેન્દ્ર :	૧. રામકદાણી	શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય	રામકદાણી
નડિયાદ	☆ ૧. જ્વનિકા :	{ ૧. શ્રદાક્ષી ૨. ધરનો દીવો ૩. પ્રણયના રંગ	શ્રી અનંત આચાર્ય શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા શ્રી રત્નાબેન ગાંધી	[મૂળપ્રતમાં ફેરફાર સાથે] શ્રદાક્ષી
	☆ ૩. નડિયાદ ક્લામદિર :	૧. ધરતીનાં છોડુ	શ્રી ગોવિંદરામ આસ	ધરતીનાં છોડુ
	☆ ૪. રંગમંડળ :	{ ૧. રંગીન રમકડાં ૨. મુઝઝરીક ૩. પતાંની જોડ	શ્રી દીના ગાંધી શ્રી સુદરશ શ્રી પ્રભોધ જોષી	પતાંની જોડ
	☆ ૫. શ્રી. રામાનંદ મહા વિદ્યાલય :	૧. મુમંગલા	શ્રી શિવકુમાર જોષી	મુમંગલા

☆ આ ચિહ્ન દર્શાવતી સંસ્થાઓએ આ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો હતો.

નાટકોને સફળતાને આરે પહોંચાડનાર આ રહ્યા કલાકારો :

ઝોરુ કઝોર

સમજી : શ્રી રણજીત નાયક

પ્રતિબા : કુ. સિન્ધુ કવે

બગવતલાલ : શ્રી મોદન

મરચન્ડ

ડો. નિકાજી : પ્રા. એચ રાંદેરિયા

રણવીર : શ્રી મોદન બાવનગરી

મંજુલ : શ્રી દીપક શાહ

નયના : કુ. શશિની દવે.

સાગરનંદ વિદ્યા : શ્રી જયરાંત ચપરાવાલા

ગોંડાલાલ : શ્રી મનમુખ શાહ

મેઝર મુખ્યા : શ્રી ભૂષેતિ દેવ

ડો. મનદર : શ્રી અગવિન્દ કિનારીવાળા

ચોર : શ્રી. નિરંજન પારેખ

ફીક્ષા કાલકામાં ગોંડાલાલ : શ્રી. નરવર પડ્યા

બદાકર : આળો હેમંત

મધુરી : બેની હેમા

અમરનાથેડી

વેરસી : શ્રી મધુ દક્ષ

દેવમાધ : શ્રી લીલા જર્જીવાલા

જોયોબા : શ્રી સાગર લાલાજી

મણી માલોક : શ્રી મુખંત વ્યામ

દેવોબા : શ્રી પ્રતાપ જોગ

એડરસી : શ્રી કમલેશ દાદર

ચેતારે બીમરોન : શ્રી મનેશ

રામી : કુ. હસા દેસાઈ

જનનાલાલ શેર : મનાનજી મુનંદર

રૂપસિંદ્ધજીભાદારે : શિગીવમનેરી

જોગામ જીભાદારે : ડો. ડન્ક પટેલ

નામગાઈ : સરિણી મહેતા

શામલાલ : કુ. વર્ગી અ.ચાવ

એન્ડ કલાકારો : જયરાંત જોગ, શ્રી. નરદસિ અ.મ.

શ્રી. મોદન કપાડવાવ અને શ્રી. કાંતિ ભાગવો.

પતાની જોડ : રંજ મંડળ, અમદાવાદ

દિનપત્ર : શ્રી અન્ડરગ્રાન્ડ દક્ષર

આશા : શ્રી બાનુજહેન ચોકરી

સાગર : શ્રી નરુ ઉભતયા

જયોતિ : શ્રી ચિત્રા જોરી

મનમુખલાલ : શ્રી કુંવરજીભાદર્યા

સરિતા : શ્રી વીણા દેસાઈ

ગિરિજા : શ્રી અકુલ જોગીપુત્ર

અનિત : શ્રી કમલ ત્રિવેદી

દીપક : શ્રી મહેન્દ્ર પાંડ

મનમુખલાલ : શ્રી રાજી પટેલ

તિમિર : શ્રી સંજય બં

ગોપાલદાસ : શ્રી પી. અરસાળી

ઝોરુ કઝોરુ : (કલા નિરંજન, ચૂરત)

જોષક : શ્રી પ્રાણ જ. ડોસા

દિન્દોશ : શ્રી અરવિંદ કિનારીવાળા

માર્ગદર્શન : શ્રી દિગ્ગજ આંદિયા

રજૂલાલ : શ્રી જયરાંત અપરવાળા

સંગીત : શ્રી હામરખાઈ પટેલ

અલંકાર : હનિયન નેશનલ થિયેટર

રૂપસંગવટ : શ્રી એન. એમ. તંત્રમેકર

શ્રી વિરંદ અધ્ધુ

પ્રકાશ આયોજન : શ્રી રમેશ જીભાદાર

રમ્મિ અપરવા : શ્રી જુનેન્દ કિનારીવાળા

શ્રી બાકુમાર દેસાઈ

શ્રી મદાન રેલ

અપરવામશ્રી : શ્રી દિલીપ દેનાઈ

શ્રી નિરંજન પારેખ

શ્રી જયરાંત વખાગીવા અને

હનિયન નેશનલ થિયેટર

અમરનાથેડી (રંગમંચ, મુખ્ય)

જોષક : શ્રી મુજવતરવ અ.ચ.વ

દિન્દોશ : શ્રી પ્રતાપ જોગ

નિર્માણ : શ્રી વિખાકુમાર અ.મ.

અને સફળ નાટકોના નેપથ્યના કસબીઓ તો કેમ બૂલાય ?

સંગીત : શ્રી બાનુપ્રસાદ શંકર

સન્નિવેશ : શ્રી પ્રતાપ મહેતા, શ્રી જુહાર
પંડ્યા, શ્રી સુરેશ વ્યાસ

રંગભૂષા : શ્રી મરાડે અને શ્રી પંડિત

વેશભૂષા : શ્રી વ્યંખકલાત્ર વ્યાસ

સામનસામગ્રી : શ્રી બંસી શાહ

પ્રકાશ-આયોજન : શ્રી મોહન વપ્રીજ, શ્રી પ્રાણુ દેખી

ઉદ્બોધકો : શ્રી શિરિપ ઝવેરી, શ્રી નરહરિ વ્યાસ

અન્ય સહાયકો : શ્રી નિખિલેશ હાકોર, શ્રી દિલીપ
દેસાઈ, શ્રી ગિરીપ વૈલ

ગાયકવૃન્દ : શ્રી સુભાષ દેસાઈ, શ્રી જશવંત
ઓઝા, શ્રી નવનીત સંઘવી,
શ્રી ભૂપત દોશી, શ્રી મનસુખ
વેદ, શ્રી પુષ્પિમા ઝવેરી, શ્રી
હસા દેસાઈ, શ્રી વધો આચાર્ય,
શ્રી લીલા જરીવાલા, શ્રી
સુવીણી મહેતા

પત્તાની જોડ : [રંગમંડળ, અમદાવાદ]

લેખક : શ્રી પ્રબોધ જોષી

દિગ્દર્શક : શ્રી પી. ખરસાણી

શ્રી સંજય ભટ્ટ

સંગીત : શ્રી રામકુમાર રાજપ્રિય

સન્નિવેશ : શ્રી રામકુમાર રાજપ્રિય

વેશભૂષા : શ્રી વિરેન્દ્ર શાહ

શ્રી હરિશ પંડ્યા

શ્રી પી. ખરસાણી :

શ્રી આર. ખરસાણી

વ્યવસ્થા : શ્રી ઉપાકાન્ત હાકોર

શ્રી છન્દ્રજીત હાકોર

શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી

શ્રી કુંવરજી ભાટિયા

ગાયકવૃન્દ : શ્રી સુધાએન દીવેડીયા

શ્રી જયંત દેસાઈ

શ્રી મહેન્દ્ર પાઠક

શ્રી કાન્તી પટેલ

પ્રશ્નોત્તરી

(૧૨ મા પાનાથી ચાલુ)

ગોઝ છે, પણ અંતિમ સ્પર્ધા માટે તો એક જ સ્થળ
અને તે પણ મુંબઈ જ. મુંબઈમાં નાટકો સમજવાની,
એને સાચી રીતે જાણવાની જે સુઝ છે તે ખીજાં કોઈ
પણ શહેર સરત, વડોદરા કે અમદાવાદમાં પણ નથી.
આટલાં ૫-૬ નાટકો સતત રાત્રીઓ સુધી જોયાં
કરવાં અને ખરાબ હોય તો પણ શાંતિથી બેસી રહેવાની
મુંબઈની પ્રજાને પ્રેક્ષક તરીકેના વિશિષ્ટ ગુણ છે. અહીં
સારી વસ્તુને ચોંચ ન્યાય મળે જ છે. અમદાવાદમાં
આખરી સ્પર્ધા કરવાથી સરકારને આર્થિક રીતે અનેક-
ગણું સહન કરવું પડે. ત્યાંની પ્રજા એક જ જાતના
અમુક જ કક્ષાનાં, હસતાં અને હસાવવાના નાટકો

જોવાને જ ટેવાયેલી છે. દા. ત. પત્તાની જોડ આ નાટક.
અમદાવાદમાં ચાલીસ પ્રયોગો સુધી વ્યાધુ, હજી આવે છે,
એ નાટકને ચલાવીને નાટકને પ્રેક્ષકોએ મારી નાંખ્યું છે.
પ્રેક્ષકવર્ગને કુખાન્ત લાઈ ઘરે જવું ન ગમતું હોવાને
કારણે નાટકની climax અને anti-climax દરેક
૨૧મો તોડી ફોડી દાસ્યને ખોટા લાગે ચડાવી, નાટકને
અમદાવાદીઓએ સાકાધુ, હજી પણ સત્કારે છે, મુંબઈના
પ્રેક્ષકવર્ગ સંસ્કૃત છે. એ અનેક વસ્તુઓ નિહાળે છે,
સમજે છે અને સારા નરસાની સાચી પારખ કરી શકે
છે. વળી સરકારી સ્પર્ધા નિમિત્તે પણ તે મુંબઈમાં જ
જ્યાં દિગ્દર્શક સાંસ્કૃતિક દ્રિય ધબકે છે ત્યાં જ યતી
જોષીએ એવી મારી નક્ક માન્યતા છે."

રૂપરૂપીની નાટકો

*

*

નાટક એટલે ક્રિયા (Action) કરતી તે. નાટ્યક્રિયા તે નટ્યકાવ્યનો આત્મા છે. નટ-નટી પોતાના ચિત્ત-તંત્રમાં અનેક સાદી, નક્કર, આંગિક ક્રિયાઓ તથા વાચિક અભિનય દ્વારા ભાવોની અને રસોની ગૂંચણી પેદા કરે, તેને દષ્ટાત્મક બનાવે.

હું આખરી સ્પર્ધામાં શ્રી. એસ. મેડિકલ કોલેજનું 'પતાની જોડ' તથા 'રામાનંદ કાલેજ' (અમદાવાદ) દ્વારા રજૂ થયેલું 'સુમંગલા' નોંધ રાક્યો નહોતો. આમ છતાં સ્પર્ધાની નાટકો વિશે હું કાંઈ લખું તે કેલાયતે રોગ્ય નહિં લાગે. ઉપરાંત આ જ સ્પર્ધામાં દિગ્દર્શક-નટ તરીકે મેં ભાગ લીધો હતો એટલે હું જરા નીકા-કંદાર સખ્ત-નીકાપાત્ર બનું છતાં 'શુભરાતી નાટ્ય'ના આ અંકના ખાસ સંપાદકો તરફથી મળેલું આમંત્રણ હું પરીકારી લઉં છું.

પતાની જોડ (અમદાવાદ)નું નિરૂપણ શ્રી. એસ. મેડિકલ કોલેજ કરતાં જરા ખતમાં જુદું હતું. પણ બન્ને સરખાઓમાં સંવાદો વારંવાર પુનરુક્તિ પામતા હતા, અવાજો બધા જ નખળા હતા. જે પરિસ્થિતિઓમાંથી ગંભીર અવગમણો તે સંધર્ષ જગતી નાટકની લઘુ પરાકાષ્ટા ઝળી થવી નેકંતરી હતી તે બહુ જ નખળી સ્ત્રી કારણ કે અચાજની નખળાઈ કોઈ પણ ચિત્તાકર્ષક પાત્રગોઠવણી આખા નાટક દરમિયાન નેમવાળી નહીં અને એ ગોઠવણીને મેળવવા માટે પાત્રોનું જે હલન-ચલન ગોઠવ્યું હતું તે રવાનાવિક રીતે જ નોંધએ એ પ્રમાણે નહોતું થતું. બધાં જ પાત્રો એકબીજાને મળેલો દોષી દેવાની હોડમાં ઉતર્યા હતાં, પાત્રોનું 'આવડું' અને 'જડું' તે પણ ઠેકાણાસર થતું નોંધએ.

આખા ધરનો 'ફુલ' જળ ત્યારે શ્રીનાથજીના ચિત્ર આગળનું દીવાસ પરનું એકેક જલનું રહે તેને નિષ્ફુલ-કેએ બલ નહિ મણી હોય શું? બીજું, દરેક પાત્રાલેખન બહુ જ ધુંધળું અને પરસ્પર વિરોધી ભાવવાળું હતું.

શ્રી. એસ. મેડિકલ કોલેજનું 'પતાની જોડ' મેં પ્રાથમિક પ્રયોગમાં જોયું હતું. ત્યાં પણ આ જ શક્તિઓ નાના મોટા પ્રમાણમાં હતી. શ્રી રજીવિત આચાર્યે 'દાદા-જી'ને મોઝાદાર વ્યક્તિ તરીકે ચીતર્યો તે ગમ્યું. શ્રી અરસાણી પાતળા અવાજથી કોમિક જરૂર બનતા હતા પણ અનુભવી, ધીર, ગંભીર, સાંત તથા નાદાન એકરાઓની બાલિશતા તથા ઉઝાઝળાપણાને પચાવી જતા શાણા અને સમજુ 'દાદાજી' તેઓ ન જ લાગ્યા!

હસાહસના પ્રસંગો પછી કોઈ કુણું પરિસ્થિતિ જન્માવતી હોય તો પાત્રોમાં-દરેક પાત્રમાં-અભિનય-કામતા જોઈએ. સમજ, જ્ઞાન અને અનુભવ તથા અવાજનાં લક્ષણો જોઈએ. આનો સંપૂર્ણ અભાવ આ નાટકની રજૂઆતમાં હતો.

નવી રંગભૂમિના નામી નટ

લેખક : શ્રી પ્રતાપજી ઝોડી

છોરુ-કછોરુ (કલા નિકેતન, સરસ્વત)

એક સાડુ કથાપરતુ લખને આ નાટક આવ્યું. સાડુ ભગવાણ. સુરતની નવી રંગભૂમિ જે હજી બાબ્યારથમાં છે ત્યાંના જુવાનોનો આ પ્રયોગ જરૂર પ્રશંસા માગી લે છે. પણ ક. સિન્ધુ કવે, અને તે પણ જ્યારે પુત્રવિશોગે મનનું સમતોલપણું શુભાવી દીધેલ માના અભિનયમાં જ, પોતાનાં સાથી કલાકારોથી ઘણું આગળ નીકળી ગયાં.

ચોલીસ અધિકારીઓમાં જે સત્તાવાદી, જુભારોસેરો અવાજ નોંધએ તે આ નાટકના ચોલીસ અધિકારીઓમાં નહોતો. જ્યારે પોતાના પુત્રની કુટેવોને લખને અને ધરના માણસોના લાડ એ માટે જવાબદાર છે એની ખાતરી કરતી તે. સાગ્રન્થ વિવેચ પોતે જરૂર રહેવા માંગે છે એ પ્રસંગ હજી વધુ ઘેરો અને બહેલાવવો નોંધતા હતા: કારણ કે એ પ્રસંગ ઉપર દાદાજીનું ખૂન થતાં બચવસ્ત થઈને કુખળી વચનો બાળક વર છોડી જવાનો જબરજસ્ત નિષ્ફુલ લે છે એ આધારિત હતું. બાળકના ધર છોડી જવાના પ્રસંગને પણ દાદર ઉપર અને દરવાજા સુધી તેવું જડું વગેરે વધારે ગમ્યલક્ષ્યનું અને અસરકારક બનાવવાની જરૂર

અવાજની સાચી વ્યવસ્થાથી આજની નવી રંગભૂમિનો નટ અજ્ઞાત છે

હતી. ચોર તરીકે આવેલ બાઈની દાદર ચડી જઈને હુપાવાની રીત ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી.

અહીં પણ પાત્રગોષ્ઠી અને પાત્રોના હલનચલનના જખરડા હતા જ. પાત્રો એકબીજાને ઢાંકીને ઊભાં રહેતાં. બીજા, મને લાગે છે કે કદાચ હું 'ખોટા' પણ હોઈ, કેષ્કે પોતે જ વૃદ્ધ પિતાના મૃત્યુની દુષ્પરચના નાટકના કથાવસ્તુમાં જ તે કેમ રજૂ કરવી એ સમજાવ્યું છે એટલે બીજાઓને એ વિશે ઝાઝું વિચારવાનું નહોતું. એ પ્રયો સારાં ભગવાણાં.

આગળ કહ્યું તેમ કે, સિંધુ કવે' મનોદશા સિવાયનાં બીજાં પાત્રોને વિચાર, અને બાવની વધારે સારી સમજ આપી દિગ્દર્શકે એ પાત્રોને ઉપર ઉદાવવામાં મદદગાર થવું નોંધવું હતું. તેઓ એમ શા માટે નર્મ કરી શક્યા હોય?

રામકહાણી: (જર્નલિસ્ટ અમદાવાદ)

હૃદયપરથી અને માનવજીવનના કુણા સંદર્શોને લઈને આવેલું આ નાટકકમનસીબેતખતા ઉપર જ પડી

વાચિક અભિનયમાં અલ્લાબેલીનાં કોઈપણ પાત્રની ખરોખરી

ન્યુ. તે તેની રજઆતની રહેલી અગ્રણી તથા યોડી નાની ઊંચાઈને લઈને દરો છતાં ય એક નવલકથા ઉપરથી કંઈક આ નાટકપર્યાંનર બાહ નાળુંવડીને એ દિશામાં વધારે આગળ લઈ જાય છે તે બાંધબંધમાં વધારે સારા નાટકો આપણને જરૂર મળશે; ને ગુજરાતી નાટકોની ખોટ કષ્ટ અશે ઓછી થશે.

પત્તાની જોડ

છ. એસ. મેડિકલ કેલેજના કલાકારો અરવિંદ મહેતા, વીજ્ઞા દેસાઈ, નીના ત્રિભવંદ, રમણજી આચાર્ય.

જુગારના અડ્ડામાં નિર્વિધે આટલી સહેલાઈથી ઘૂસી જઈ શકાય એવા અડ્ડા ક્યાં છે તે જણવા હું ખરેખર મનગર છું. જુગારીઓ એક એક બજાએ દાખલ થાય, વાતચીતોના પ્રસંગો દ્વારા તેઓની પ્રેરણાને ઓળખાણ થાય, અને તેને લીધે કોણે શા સમયે 'ગાંગલા'નું ખૂન કર્યું તે પણ તેમને સ્પષ્ટ થાય. આમ રૂપાંતરકારે અને દિગ્દર્શકે જ આવાં દૃષ્યોમાં જમાવટ કરી શકે. અવાજ દરેક કલાકારના (કાણુજીભાઈ સિવાય) એટલા તો નબળા અને અસ્પષ્ટ હતા કે ન પૂછો વાત!

નિરાળોનો નવો ભારતર જ્યારે બેહોશ થઈને નિરાળના ઓરડાની પરસાથે પડ્યો હોય છે ત્યારે ત્યાં લટકીરેલા ફાનસ સાથે એક કરતાં વધારે વાર જીવણું માર્યું બટકાય છે પણ જ્યારે તે ભારતરના નાક પર ઓશીરું દાખી દઈને તેને ગુંગળાવી મારી નાંખવા તૈયાર થાય છે ત્યારે જ તે ફાનસની સાથે પ્રકાશનું વર્તુળ ફાનસની સાથે સાથે રંગમંચ પર ફરતું રહે છે. આમ શા માટે? તે ખરેખર સાડું હતું પણ કમનસીબે

બતી તે વખતે જ ઝુકાઈ ગઈ હતી. વળી ત્યારે ફાનસ ધીરે ધીરે ધીમું પડતું જતું હતું ત્યારે પ્રકાશનું વર્તુળ જીવણુ જુગારીની માનસિક પરિસ્થિતિને ખ્યાલ આપવા જે પાર્થસંગીત વાગતું હતું તેની સાથે હોડ બકતું હતું. સ્વગતોક્તિઓ એ તો કલાકારની ખરી કસોટી છે. સારા ય પ્રેક્ષકગણનું ધ્યાન તખતા ઉપર કેન્દ્રિત કરવા અને તખતાનું મધ્યગિન્દુ પાત્ર પોતાની સાથે બિચકતુ રહે એ માટે આંગિક, વાચિક અને સાર્વત્રિક અભિનયની જખરજસ્ત સમતુલા જળવાવી નોંધએ. એ દિશામાં બાઈ દરકાન્તને એક પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવા બદલ અભિનંદન. છેલ્લે જ્યારે અંજળો સ્વીકાર કરી જીવણુ જાય છે ત્યારે તે 'અધારા માર્ગે' ગયો. મને લાગે છે કે તે અધારામાંથી 'પ્રકાશ પથે' ગયો એમ બતાવાયું હોય તો વધુ સાર્થક ગણાયું હોત.

જે ઠાકરીના વિવાદ થવાના હોય તેને માન્ય ગાવા માટે Upsurge ધકેલી દેવી (Playback માટે?) ગુજરાતી નાટકમાં બંગાળી ગીત (પત્તાની જોડ, અમદાવાદ) એક પાત્ર એટલો સુંદર અભિનય આપે કે બીજાં બધાં પાત્રો ખૂબ જ હેરાં રહી જાય અને એ સાથી કલાકારોની નિર્મણિત શક્તિઓને પાત્રની પૂરી સમજ આપી દિગ્દર્શકે કડીબદ્ધ કરી વિસ્ફોટી ન શકે (હોડ-કહોડુ સરત) તથા

કપડાં બદલાવી સેવા છતાં જ ન્યારે તે પાત્રચરિત્રમાં આવે ત્યારે રહેશનના 'પ્રેક્ટીકમ' ઉપર જે કપડાંમાં જોવાં હોય એવાં જ ખાદીનાં કપડાંમાં તે ભગ્નત ચાપ (શમકદાણી) આ બધી વુટીઓ ચીવટ અને કાળકુપરકની મહેનતથી ગિવારી શકાય એમ છે.

તરૂં નાનકેમાં સફરજાકારના સંવાદો વખતે પોતાના પાત્રને અનુરૂપ પ્રત્યાધાતો આવી નાટકના સમગ્ર વાતાવરણમાં રસ લેવો, કયા પ્રવાહમાં સાથેસાથે તરવું એ કલાકારની અભિનયશક્તિનો અનુભવ પુરાવો છે. ન્યારે અહીં તો પોતાના સંવાદો વખતે ભગ્નત અને સાથી કલાકારોના સંવાદો વખતે એધાન એ નિયમ લાગ્યો.

ફરેક ક્રિયાતું કારણ છે. કારણ શોધવામાં ક્રિયાતું આંતરરસ્ય પ્રગટે છે. ખાવિ કાર્યતું નવું કારણ સમગ્ર છે. આવી અનેક ક્રિયાઓ અને તેની અનુદ સાંકળ અદાકારોએ સાચવી રાખવી જોઈએ. ધ્યાન, એકાગ્રતા, વિચાર, વ્યાયામ, અભ્યાસ તથા તાલીમ કારા

કરી શકે એવા અદાકારોનો બીજાં બધાં નાટકોમાં ચાલાવ હતો

નરે ખાસ કરીને માનસિક અ કુશ સંયમ કેળવરો, માનસિક છબિત-ચપળતા અને કલ્પના તથા નિરીક્ષણશક્તિનો વિકાસ સાધવો જોઈએ.

ઉચ્ચારણ તથા શુદ્ધ ભાષા પ્રયોગ તરફ મમત્વ રખાવું જોઈએ. એવો આગ્રહ સેવાવો જોઈએ કે 'કુદરતી એટલે ભાવના રસોના અનુસંધાનમાં ધોવા. પણ આ કુદરતી બોલવું તે નાટકકલાની જરૂરિયાત પ્રમાણે થવું જોઈએ. અવાજની સાચી વ્યવસ્થાથી આજનો આપણી નવી રંગભૂમિનો નર અજ્ઞાત છે. મૂર્કતાથી બોલવું, લય વધારવો-ઘટાડવો, વિવચોને અનુકૂળ એવો અવગ્રહ અભિનયમાં રેલા કરવો-અવગ્રહવું "લેક્ચરમ," લયની વધવટ, સ્વરોની વહેંચણી એના પર ધ્યાન રખાવું જોઈએ.

આંગિક અભિનયમાં તો ફરેક અંગ-ઉપગોના એટલા વિશિષ્ટ પ્રકારો ભારત નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે કે તે આજનો યુવાન સાંભળતાં જ બહુવાતું છોડી દે, પણ તોય તખતા ઉપર આડખેક રીતે ચાલવું, જોમા રહેવું, અને કોઈ પણ સાથી કલાકારને ઢોંકી કદને જોમા ન રહેવાય એ સાદી સમજ તો ફરેક કલાકારને તખતા ઉપર આજ્યા પહેલાં હોવી જોઈએ.

'અસ્થામેલી' માટે મેં એ નાટક જોયું નથી એટલે

દીના ગાંધી 'કાળુ'?

છેલ્લે દિવસે 'રામકદાણી' અમદાવાદે રજુ કર્યું. નાટકમાં 'કાળુ' જમાદારનો અવાજ અને જુસ્સાભર્યો અભિનય પ્રેક્ષકોને ખાનરી અપાવી ગયો કે આ તો કસમી કલાકાર દીના ગાંધી જ! 'મિથ્યાભિમાન'ના 'રંગલા'ની અને 'રેના'ની મેનાની મિથ યાદ તાજી થઈ. પ્રેક્ષકોએ અંદર અંદર હોડ બધી.

દીનાબહેન એ જ 'કાળુ' એમ કહેનારાને કુભીએ જાણ્યા મર્યાદા કે દીનાબહેન તો તે દિવસે અમદાવાદમાં જ હતો!

કેવી રીતે ચચો કું? વળી ઉપર જણાવેલી ત્રણ નાટકો વિશેની વિગતો તો નાટક જોતી વખતે વુટીઓ તરફ સદગ્ર ધ્યાન ખેંચાયુ હતુ તે ઉપરથી લખ્યુ છે, જે અવગ્રહ, કથાવસ્તુની સંપૂર્ણ જાણકારી તથા ખીછ

નાની નાની વિગતોની જાણ હોવી જોઈએ તે ત્રણ કલાકમાં તો કેમ મેળવી શકાય? પણ આ મુદ્દાએ 'અસ્થામેલી' માટે હું જરૂર ચચીં લાકું અને એમ છત્ત્રા રાણુ કે ફરેક દિગ્દર્શક પોતાના નાટકને એમ સમજવા પ્રયત્ન કરે.

'અસ્થામેલી' માં શ્રી ગુણવતરાય આચાર્યની જોરદાર કલમે આલેખાયેલાં પાત્રો-૧૦૦ વર્ષ પૂર્વેનાં પાત્રોતું નિરપણ સખત શારીરિક અને માનસિક વ્યવસ્થા મળી લે છે. એ જોશીલાં પાત્રો અને સંવાદોમાં સ્પષ્ટતા, લય અને ઝડપ લાવવી એ અધરુ છે અધૂરામાં પૂરું આ નાટક કદ (Volume) અને ગતિ (Peace) માગી લે છે. તેનાં મુખ્ય પાત્રો ઐતિહાસિક છતાં પણ કલ્પનાતીત અને વિશાળ કદનાં છે. નાટક વળી ચીસો (Screeches) અને ગર્જનાભરી કવિતાથી ભરપૂર છે. જો એ નાટક તે ઊંચાઇથી સામાન્ય-હલકા વાર્તાલાપ અને મંડો ક્ષામાં સરી જવું અટકાવવું હેય તો એ ચીસો અને ગર્જનામાંથી કોઇ અર્થ ઊઠવો જોઈએ. વળી એનાં મુખ્ય પાત્રો એવી જાંચાઓ સર કરે છે કે કેમ જાણે એમની સાથેનાં નાનાં પાત્રો તો એ મુખ્ય પાત્રોની ધગતી કલ્પનાના આશી અંગારા જ હોય. છતાં ઘણીવાર મા, ઘોર-

ડરલી, ચિત્રકાર, સોરાજ વગેરે પાત્રો તેમની સમજ અને હૃદય પાળવાની દેની માનવતાના વીજ ઝળકારે દીપ્તી જોઈ છે. પણ મુખ્ય પાત્રોની સરસાઈ તેઓ કોઈ કાળે કરી શકતા નથી.

આવા વખતે ધણું ખરું તો પાત્રો ભજવનારની નમણાઈએને રજૂઆતની ખૂબીઓ, ચાતુરીમય પ્રકાશ આયોજન, જનજરમાન સંનિવેશ અને બીજી અસરોથી ઢાંકી દેવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો થાય છે. આ બધાનો પણ અમે અસ્તિત્વમાં નહોતા આપ્યો. દીવાલ વગરના સંનિવેશ સાદા ઢાંકી દીધેલા પ્રકાશ આયોજનથી, કેવળ અભિનયની મદદ વડે વાતાવરણ જીતી કરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હતો. નાટકના આસપાસની દે તેવા બનાવો ત્વરિત ગતિએ બનતા રહે છે એને આંચ ન આવે એટલા માટે તખ્તા ઉપર બને તેટલાં એમાં 'Property Settings' વાપરવા એ જ સહેલો અને અકકડવાળો માર્ગ હતો.

આ બધા નજરને જકડી લેતાં તરતોની ગેરહાજરીમાં અમારે આધાર રાખવાનો રહ્યો કેવળ 'અભિનય' ઉપર. એ અભિનય પણ એટલો જ જનજરમાન હોવો જોઈએ. એ 'જટાહાર લઢણો' (Style) થી વિશુદ્ધિત હોવો જોઈએ, એ લઢણો કદાચી, સમય, પાત્રો અને સંવાદ માથે સંકળાયેલી હોય અને એનાં મુખ્ય અંગો ને સ્પષ્ટતા, સાદાઈ અને જેને આપણે જૂની રંગમંચિની કહીએ એટું 'Theatricalism' (નાટકીયતા)—શિક્ષણને અનુભવથી આપતી સુદર સમજપૂર્વક અને બુદ્ધિવરણા રહિત એવી નાટકીયતા—થી સજર હોવી જોઈએ.

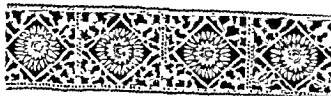
પહેલાં જ દૃષ્ટાંતો અંત-મુળ અને એની બહેન દેવશાઈ જ્યારે કુહા ગવાય છે ત્યારે ભિમાં છે તે, બીજા અંકમાં દેવોભા યુનિયન નેક કાંડીને મૂળભૂત મળવા ચાલી ગય છે તથા ત્રીજા અંકમાં થોડાના ડાગલા સંભળવા એક બહારવટીઓ જમીન પર કાન મારીને સાંભળે છે ને ગીસ્ત આવી પહોંચે છે તે નક્કી કરે છે.

આ છે જુજુન દૃષ્ટાંતો, જેમાંનાં થોડાંક કલ્પનાથી ભ્રમ કરવાં પડે છે ને થોડાંક આપણને આમાં પાતળાં, કથા વસ્તુમાંથી મળી રહે છે.

વાચિક અભિનયમાં આ નાટકનાં કોઈ પણ પાત્રની બરોમરી કરી શકે એવાં અનાકારિનો બીજાં બધાં જ નાટકોમાં અભાવ હતો તે હકીકત સાવ વિસરાઈ ગય એ જરા ચોકાવનારું લાગે છે. મોટે ભાગે એ જ પાત્રો તખ્તા ઉપર હોય છતાં સાતત્ય જળવી રાખી અભિનયશક્તિ, કથાવસ્તુ, નાટ્યપ્રવાહમાં પ્રેક્ષકોને એાતપ્રોત રાખ્યાં હતાં એ સત્ય નાટકનાં પાત્રોના અભિનય, ભાવાતું જેમ, સંવાદ, બોલવાની છતાં તથા કિશ્કેશની કલા માટે ઘણું ઘણું કહી ગય છે.

હવે એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે રામના પ્રખ્યાત નાટ્યશિક્ષક ક્વિન્ટીલીયન કહે છે—'સંભાષણો કરવામાં કથા વિચારોને આપણે વેગ આપીએ છીએ તે જ માત્ર અગત્યનું નથી, પરંતુ ક્ષત્રીતે એ વિચારોને વહેવડાવવામાં આવે છે તે અગત્યનું છે કારણ કે સાંભળનારાએ ઉપર કંઈ અસર પડે છે તે અગત્યનું છે. વક્તાના અવાજ સિવાય, તેના અહેર સિવાય, શરીરનાં બધાં અંગોની ક્રિયા સિવાય તેનું કહેવું અસરકારક નહિ બને. નેટા વાચાશક્તિનો પુરાવો રંગમંચ પર આપે છે, કાનજી કે નેટા આપણા કવિઓના શ્રેષ્ઠ સર્જનમાં વાચાશક્તિ દ્વારા લાલિત્ય પૂરે છે. કારણ કે વાચનમાં જે રસ પેદા થાય છે તેનાં કરતાં અનેકગણો રસ આપણને સંભળાવીને તેઓ પેદા કરે છે... અભિનય કરવાના સમયમાં અવાજનાં લક્ષણો માનસિક એકાગ્રતા પર નિર્ભર રહે છે. જે નટની એકાગ્રતા શિથિલ હશે તેને અવાજ પણ લથડતો નીકળવાનો.'

અમદાવાદનાં બે તથા સુરતનાં નાટકોમાં કાં તો કૃત્રિમ રીતે મોટા અવાજ સંભળવા મળતા હતાં તથા તો અસ્પષ્ટ સંભાષણો.

પારિતોષિક વિજેતાઓ

પરિચયકાર:
શ્રી કુલીન ક. વોરા

કુ. સિન્ધુ કવે

મુંબઈ રાજ્ય તૃતીય નાટ્ય રૂપધાર્મી પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરેલ નાટક “છાતુ કંછારુ”માં અતિશય લાડને કારણે જોષે મારો” ચરેલ મળુલના બાગી જવાથી એની મ પ્રતિબાલુ” મનુહરના સંસ્કરે આરંભતું માંડપણ પ્રમે તેવા પચ્ચરહાલી માનવના દેયાને પણ દેવાની દે તેવા બાવપણું અભિનય આપનાર બહેન સિન્ધુ કવે હતાં. એના રુદનથી, માંડપણના આવેશને રમૂ કરતાં કરુણ હારવથી રંગભવનનાં પ્રેમીઓમાં ખેડેલાં હૃદયનાં દેયાંઓએ એ સંગે થડકાટ અનુભવ્યો હતો. છાતુકંછારુ નાટકને આવી અપ્રતિમ સફળતા અપાવવામાં સિન્ધુબહેને પણ ધણે આગે બાગ બજાવ્યો.

એમની ઉંમર અત્યારે બાવીશ વર્ષની છે. સિન્ધુ જન્મે મહારાષ્ટ્રીયન મુલની છે પણ આજે વર્ષોથી એમનું કુટુંબ ગુજરાતમાં વાસ કરી ચુકે છે. ગયે વર્ષે એમણે રનાતકની પરીક્ષા પાસ કરી છે. રનાતક તરીકે એમનો

“છાતુ કંછારુ”ની પ્રતિભા

કુ. સિન્ધુ કવે

પાસ વિલય હતા ગુજરાતી. એમનો ગુજરાતી બાપા પરનો કાપૂ ધણે સારો છે, એ તો આપણે છાતુકંછારુ નાટકમાં જ જોયું.

એ બહેન સર-તની “કલાનિકેતન” સંસ્થાનાં એ ક આ મળ પડતાં અભિનેત્રી છે. કલાનિકેતને બજવેલાં ત્રણ ત્રિચંદ્રા નાટકો “પાણિહાલુ”,

“અલ્પચારી” અને “છાતુ કંછારુ” માં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. તેઓ નાનપણથી જ રંગભૂમિ પર પોતાની અભિનયકળાનો કસબ દાખવી રહ્યા છે. નિશાળનાં વર્ષો દરમિયાન એમણે નાના મોટાં મરાઠી નાટકોમાં ખડાબ્દક અને નેકમતમાં ભૂમિકાઓ ભજવી છે, એમનાં ગુજરાતી એકાંકીઓ છે. “આસિના અજન”, “પરવા પહેલાં” વગેરે.

શ્રી દીપક શાહ

છાતુ કંછારુનો આ બાળકલાકાર શ્રી. દીપક શાહ

મળુલતુ પાત આગેલુખબર-રી ગયો. આ

બાળકલાકારની ઉંમર ૧૨ વર્ષની છે. એ સર-તની એક સા-ળામાં અંગ્રેજ આદમાં ધોર-જમાં અત્યારે અભ્યાસ કરે છે. એમણે સૌ પ્રથમ સર-તની આંતર-સાળા-નાટ્ય-રૂપધાર્મીમાં “મંચુમોટી” એ કો કી માં

શ્રી દીપક શાહ

મંચુમોટીનું મુખ્ય પાત ભજવ્યું હતું અને પ્રથમવાર જ પમડીવડાનો પ્રકાશ ઝીલવા તેવા છતાં પ્રથમ પારિતોષિક મેળવી ગયા હતા. ત્યાર પછી એ મરતની કલાસંસ્થા “કલાનિકેતન” માં નોંધાયા. સંસ્થાએ થોડા વખત પૂર્વે રંગ કંચેલ “મળુલતુ” નામના

એકાંકીમાં પાત્ર ભજવ્યું હતું અને આ “છોડુ કછોડુ”એ એ દીપકનું પ્રથમ ત્રિઅંકી નાટક છે અને આ પ્રથમ જ ત્રિઅંકી નાટકમાં દીપકે પોતાની કલાતો ઝગકારો દાખવ્યો.

બાઇ દીપકની કલાસિદ્ધિમાં હજુ વંદુ સોપાનો ચડતાં રહે અને એમના અભિનયની કક્ષા ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહે એમ ધમ્મીએ.

કુ. વર્ષા આચાર્ય

વર્ષા આચાર્ય એ રંગભૂમિએ નવા-જ તુકોમાં અનેરી ચમક ધરાવતાં કલાકાર છે. અઢાર વર્ષની પાંગરતી વયે તેમણે નાટ્યક્ષેત્રે સારી એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. રાજકોટમાં તેમણે “વગતા રહેને” નાટકમાં અભિનયમાં એજસ પાથયા હતાં, અને એમના અભિનય પ્રશંસા કરી ત્રણ વ્યક્તિઓએ તેમને પુરસ્કાર આપ્યો હતો. ચાર પછી ત્યાં જ કલાકેન્દ્ર તરફથી રજૂ થયેલ નાટક

‘પતાંની જોડ’માં આશા

શ્રી ભાવુ ચોટ્ટી

વાસ કરી લીધો. એ નાટકનો અનેક પ્રયોગો થયા હતા.

મુખ્યમાં તેમણે ‘રંગભૂમિ’ સંસ્થાના નાટકોમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું, અને “સુમંગલા” નાટકમાં પાત્ર ભજવ્યું હતું. હમણાં જ નાટ્યરૂપથી માટે રંગભૂમિએ ‘અસ્તામેલી’ નાટક ભજવ્યું હતું તેમાં શામળાદત્ત પાત્ર શ્રવંત બનાવ્યું હતું. અને એ શ્રવંતતાએ એમને પારિતોષિક અપાવ્યું.

આમ અત્યાર સુધીમાં સારી, એવ સંખ્યામાં નાટકોમાં ભાગ લીધો છે અને સારી એવી ખ્યાતિ પણ મેળવે છે. આ પાંગરતી વયની યુવરાત્રી

એ અભિનેત્રી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે એમ ધમ્મીએ.

શ્રી રણજીત આથા

વિદ્યાલયોમાં આ બાઇ પ્રથમ કક્ષાનાં અભિનેત છે. ચોવીસ વરસના આ નવાંગણક મુખ્યમાં છ. એસ.

સાચા કલાકારનો આત્મા તે આદ્રતાથી સભર હોવો જોઈએ

“પરભ્યા પહેલાં”માં સંધ્યાની ભૂમિકા ભજવી હતી.

ત્યાર પછી મુખ્યમાં ધાટકોપરમાં “રંગમંચ” સંસ્થા તરફથી “હીરા શેધે નહ આપ્યા” નાટકમાં પણ ઘણું સાડુ પાત્ર ભજવ્યું હતું.

‘અસ્તામેલી’ની શામળાદત્ત

કુ. વર્ષા આચાર્ય

અયે વર્ષે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ રૂઢયા કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષ કલામાં દાખલ થયાં. બારતીય કલા કેન્દ્ર તરફથી ચોજવામાં આવતી “આંતર-કોલેજ નાટ્ય સ્પર્ધા”માં “હીરા શેધે” નાટક કોલેજ તરફથી રજૂ થયું અને તેમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શ્રેષ્ઠ કોના મનાયો એમણે

મેડિકલ કોલેજના છેલ્લાં વર્ષમાં અભ્યાસ કરે છે. બાળપણથી જ શ્રી. રણજીત નાટકો પ્રત્યેની અભિનુકે ધરાવે છે એમણે અનેક એકાંકીઓ અને ત્રિઅંકી નાટકોમાં મુખ્ય ભૂમિકાઓ ભજવી છે. ૧૯૪૩ માં પ્રથમવાર જ તેમણે સાંગ નાટક “મહારાણા પ્રતાપ”માં પ્રતાપની ભૂમિકા ભજવી હતી. ત્યાર પછી ‘જુહીરાજ ચોલાણુ’, “ડો. મધુરિકા”, “મનુની માશી” વગેરે નાટકોમાં પોતાની સરસ અભિનય-શક્તિ દાખવી છે. “હીરા કડીયા”,

‘પતાંની જોડ’નાં દાદાજી

શ્રી રણજીત આથા

‘રામકહાણી’ના જીવલુ

શ્રી હરશંત શાહ

“માયાનુ કાન”, “બ્રહ્મ સુદાના”, “હુઆ તો વિચલ”, “આંધુનાં અંજન” વગેરે એકાંકીઓમાં પણ પોતાની કલાનો કસબ એમણે લખ્યો છે.

પોતે સારા અભિનેતા હોવા ઉપરાંત એક બિગ્લા ક્ષેત્રક પણ છે. અત્યાર સુધીમાં તેમણે ચાર એકાંકીઓ અને ત્રિઅંકી “ઝેરનાં પારખાં” લખ્યાં છે. “ઝેરનાં પારખાં” ધારકોદાની “રામચ” સંસ્થાએ બજાવ્યું પણ હતું. ૧૯૫૫ અને ૫૬માં તેમણે કેસિંગને વસ્તુત્વકળાનું આંતરકોલેજ વિનયપત્ર પણ અપાવ્યું હતું. તેમની ઇતર પ્રગતિઓ પણ તેમને શોભા અપાવે તેવી છે. આ બધી પ્રગતિઓ વચ્ચે પણ તેઓ અન્યાસમાં સુદર પ્રગતિ શાખવી શક્યા છે.

એ જ કોલેજ તરફથી મુબઈ ગત્ય નાટ્ય સંસ્થામાં તેમણે “પર્માની નેડ” નાટક રજૂ કર્યું હતું અને તેમાં અભિનયનું વ્યક્તિગત પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ નાટકમાંની તેમની દાદાહની ભૂમિકાએ કોકોમાં તેમના વિશે સારી છાપ પાડી હતી.

શ્રી અરવિંદ કિનારીવાળા

“છોડુ કહોડુ”ના આ ભાદ દિશક છે. તેઓ એસ. એસ. બી. છે અને મનમાં વરલાવ કરે છે. નાટકોમાં નાનપણથી જ રસ જો છે. અભિનયનો શોખ હોવા ઉપરાંત તેઓ દિગ્દર્શન માટે ઊંડો રસ ધરાવે છે.

સરતની કસલેજ સંસ્થામાં અભિનય તથા દિગ્દર્શન-કામ સંભાળના પછી ‘કલાનિકેતન’ સંસ્થામાં જોડાયા

અને ‘છોડુ કહોડુ’માં દિગ્દર્શન કરવાની સુંદર તક સાંપડી. તેમણે સંસ્થાના અન્ય નાટકો ‘બ્રહ્મચારી’ અને ‘પાણી-અહુલુ’નું દિગ્દર્શન સંભાળ્યું છે.

દિગ્દર્શન વિશે તેઓ ઝીણવટથી સ્કીપ્તનો અભ્યાસ કરી પાનારેખન વિશે ખૂબ જ કાળજી રાખે છે અને તે મુજબ જ દિગ્દર્શન કરે છે. આ ત્રણ નાટકોમાં તેમને ‘છોડુ-ક-છોડુ’નું દિગ્દર્શન કરતાં બહુ જ રસ પડ્યો હતો અને તેઓ માને છે કે આ જાતનાં નાટકો કે જેમાં લાગણીઓને પળે પળે જળવવાની છે તેમાં વધુ સુંદર રીતે દિગ્દર્શન કરી નાટકને ઉજાવ આપી શકાય છે.

આ ઉપરાંત હવે પછી સંસ્થાનું આગામી નાટક છે: ‘એક હતો ડોસો’. આ નાટકનું તેઓ દિગ્દર્શન તો સંભાળશે જ, પણ સચિ સાથે તેઓ આ નાટકનો ભાષાંતરકાર પણ છે. આમ નાટ્યરેખનના ક્ષેત્રે પણ તેઓ પગરણ માંડે છે એ આનંદની વાત છે.

શુભરાતની પામે ઘણા સારા અભિનેતાઓ તો છે જ, હવે તો નવશોધિયા દિગ્દર્શકોની જરૂર છે. આ સમયે શ્રી અરવિંદ કિનારીવાળા પોતાની પ્રતિભા દિવમે દિવમે વધુ ખિસવં અને શુભરે રમજીવના એક અદ્ભુત દિગ્દર્શક બને એમ હમ્મજીએ.

‘છોડુ કહોડુ’ના દિગ્દર્શક

શ્રી અરવિંદ કિનારીવાળા

શ્રી/ભાનુબહેન ચોકસી

રંગમંડળની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય પ્રોત્સાહક રસ લઈ રહેલાં ભાનુબહેન ચોકસીએ એ સંસ્થાના અનેક નાટકોમાં અભિનયનાં અજવાળાં પાંચર્થો છે. સંસ્થાના લોકપ્રિયતાને વરેલાં એ નાટકોમાં તેમણે મોખરાનો અભિનય આપ્યો છે.

શરૂઆતુ રચિત “બિંદુનો કોકો”માં તેમણે બિંદુની માની ભૂમિકામાં ભૂમિશીલ પાત્રાલેખન સચોટપણે નિરૂપ્યું હતું. એ નાટક રૂઝતા અમદાવાદમાં જ નહિ મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં પણ ભજવાયું છે.

રંગમંડળે ગયા માર્ચ માસમાં ‘પતાંની જેડ’ હાથ ઉપર લીધું ત્યારે ભાનુબેન ચોકસીને આશાના પાત્ર માટે આમંત્રણ આપાયું. એ નાટક એપ્રિલના અંતથી સેટ થયા માંડ્યું અને ભાનુબેને તેમના પાત્રને સમગ્ર યોગ્ય નિરૂપણ થાય તે માટે જરૂરી જહેમત લઈ તેના સંવાદે સવાલના ભાષાર્થ સૂચવવા માંડ્યો અને દસ જ દિવસના રીહર્સલ બાદ શનિવાર તા. ૧૨ મી મે, ૧૯૫૧ ના રોજ જ્યેષ્ઠ રંગમંડળે ટાઉન હોલમાં પ્રથમ પ્રયોગ રજૂ કર્યો ત્યારે તેમનું પાત્રાલેખન પ્રશંસનીય બની રહ્યું. ધીમે ધીમે જેમ પ્રયોગો વધતા ગયા તેમ તેમ તેમના પાત્રાલેખનમાં પણ પ્રગતિ થતી ગઈ. ૩૦ પ્રયોગો બાદ ભાનુબેન આ નાટકના આ પાત્રની જવાબદારી છોડવા મંત્રિતાં હતાં. આટલા મંત્રિતાં થોડા કરવાનું શક્ય ના બને તે સ્વાભાવિક છે. નવું પાત્ર તૈયાર થાય તે પહેલાં તો બીજા ૭ પ્રયોગ થયાં અને પછી આવી સ્પર્ધા.

ગઈરૂંમી ડિસેમ્બરે યોજાયેલી પ્રાદેશિક સ્પર્ધામાં તેમણે સમગ્ર પ્રયોગોમાં સર્વોત્તમ અભિનય આપ્યો અને અંતિમ સ્પર્ધામાં તેમણે હાથપેલા અભિનયે તેમને અકિર્તગત અભિનયનું પારિતોષિક આપાયું છે.

અમદાવાદના આ ચોથાં સંસ્થાકાર છે, જેમને

વ્યક્તિગત અભિનયનું ધનના મત્સ્ય છે. બીજા વજુમાં દીના માંધી, ઉપામસજી અને અનુપમા સુતરિયાનો સમાવેશ થાય છે. રંગમંડળે ત્રણે વર્ષે આ કલાકારનું વ્યક્તિગત ધનના મેળવ્યું છે, તે નોંધપાત્ર યોગ્ય ગણાય.

ભાનુબેન ચોકસીએ અભિનય ઉપરાંત ટીમ વર્કમાં પણ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. સ્વમાયે મિત્રનસાર ભાનુબેન અદમ દુ. અને નાટ્યક્ષેત્રની આંદોલનીયી પર છે. “પતાંની જેડ” ૩૯ પ્રયોગમાં આશાનું પાત્ર તેમણે જ ક્યું છે અને આ સર્વે પ્રયોગો આ માસના ગાળામાં થયા છે.

હરકાંત શાહ

૧૯૪૮ માં અમદાવાદમાં નેશનલ થિયેટર્સની સ્થાપના થઈ ત્યારથી હરકાંત શાહ અમદાવાદની રંગભૂમિના એક મોખરાના સ્તંભાર છે તેમણે અનેક નાટકો કાપરેટ કર્યા છે અને તેમની રજૂ કર્મિસો તો વર્ષોથી અમદાવાદની રંગભૂમિની સેવા કરતી આવી છે.

ગયા વર્ષે રંગમંડળે રજૂ કરેલ “મળેલા શબ”ના તેઓ દિરેક્શન હતા. આ બાદ એ જ નાટક તેમણે પોતાની સંસ્થા ‘જનનિકા’ માટે તૈયાર કરી એપ્રિલ એર થિયેટરમાં નવીન શૈલીથી રજૂ કર્યું.

એ બાદ ‘રામ કહાણી’ આપ્યું. દિરેક્શન અને મુખ્ય પાત્ર ઉત્તમની, તેમણે જવાબદારી ઉપાડી અને રામ કહાણી એક નવી જ ટેકનિકથી રજૂ થયું.

‘રામ કહાણી’ માં તેમનો અભિનય પ્રશંસાને વર્ધો છે. શબ્દો ગુણારીમાંના પાત્રાલેખનમાંથી માણસનો આત્મા ત્રણે છે અને માણસાઈ વિકસે છે ત્યાં સુધીના વિવિધ કોન્ટ્રીકેટનું તેમનું નિરૂપણ પ્રશંસનીય હતું.

‘જનનિકા’ ના આગામી સર્જનોમાં તેઓ ‘ધૂમકેતુ’ની નવલ ઉપરથી “ચૌકા” તૈયાર કરી રહ્યા છે.

અત્રે પ્રકટ કરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકનું ધન્ય જેવુંજે તેો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપાકની દેસિયો

સંપાદક:

શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજ

શ્રી પ્રાણજીવન ગિરધરલાલ ગાંધી નામના અમદાવાદના મિત્ર જીન સ્ટોસના વેપારીએ, યોગ્ય વયે ઉપર બંધ થયેલી શ્રી લક્ષ્મીકાંત નાટક સમાજના સિનસિનેરી, ફેસ હવાઈ સરસામાન તેમ જ તે કંપનીના નાટકો પૈકી, અરુણાદય, પૃથ્વીરાજ, શાક્તીવાહન, માયાના રંગ અને યુગપ્રભાવ જેવા પાંચ શોકપ્રિય નાટકો ખરીદી કંપનીને સને ૧૯૪૪ની શરૂઆતમાં વડોદરા મુકામે વાંકાનેર થિયેટરમાં પુનર્જીવન આપ્યું. કંપનીની વ્યવસ્થા શ્રી જેસિંગભાઈ હરિયા નામના એક ગૃહસ્થને શોધી.

પ્રથમ નાટકની રજૂઆત માટે ફેસ, સિનસિનેરી પાછળ તથા નામાંકિત કલાકારો મેળવવા માટે સારી એવી રકમ ખર્ચી પરંતુ ધણી સમય વિતવા છતાં પણ નાટક રજૂ ન થઈ શક્યું અને ટુરનમાં રજૂ થવાના ચિન્હો ન દેખાતાં શ્રી ગાંધીએ પોતાના ધંધામાંથી નિજી લાભ સંચાલનું સુકાન સંભાળી લીધું. અણીતા હારવનટ શ્રી વિશ્વદાસ ત્રિભોવનદાસ ભોજકને દિગ્દર્શક તરીકે નીમ્યા અને કુશળ કલાકારોને મેદા ખખારથી શેક્યા. આમ મેદા ગંજવર ખરચે પ્રથમ નાટક તૈયાર થયું તે 'વીરપસલી'.

૧. વીરપસલી : ૧૦-૬-૧૯૪૪ સનિવાર

લેખક : શ્રી પરમાનંદ અણ્ણકર નાખજકર
સંગીત : શ્રી મોહન જીનિયર
દિગ્દર્શક : શ્રી વિકુલદાસ ત્રિભોવનદાસ ભોજક
સહ. દિ. : મ. વસંત
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન.

પાત્રો

નિશાનાથ : રામલાલ
દીનાનાથ : ભોગીલાલ કાળીદાસ
કનકુમાર : વસંત
રસિકલાલ : સોમનાથ (કદ્યાણી)
મોહન : ભોગીલાલ (કાનિક)

ગોરધન
સવિતા : ધીરજ
પુષ્પા : વિજ્યા (સંખ્યા)
પ્રેમલીલા : વલ્લભ
કેસરભાઈ

દોનેશકુમાર : મોહન હકર
ધીરજરામ : વિકુલદાસ ભોજક,
મોહનીશી : અનર
સોહનલાલ : પરસોતમ મારવાડી,
નાટક ખૂબ વખણાવુ અને એકધારી સો નાટકો
જાળવ્યું. નવું માસની આવકની દૃષ્ટિએ રેકડ કર્યો.
જેસિંગભાઈ છૂટા થયા. મા. આનંદર અને બળદાસ ભોગ્યા.

૨. વિલેકાનંદ ૧૮-૧૦-૧૯૪૪ પુષ્પવાર

લેખક : શ્રી જી. એ. વેસારી
હાસ્ય : શ્રી બાણુભાઈ કે. ઝોઝા
ગીતો : શ્રી રઘુનાથ જનમટ
સંગીત : શ્રી મોહન જીનિયર
દિગ્દર્શક : શ્રી વિશ્વદાસ ત્રિભોવનદાસ ભોજક
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન, નારણદાસ ત્રિવેદી
પાત્રો : વિશ્વદાસ ભોજક, ચૌનકર, ગોરધન, રામ-
લાલ, બળદાસ, ભોગીલાલ કાળીદાસ, ભોગીલાલ (કાનિક)
પરસોતમ મારવાડી, સોમનાથ (કદ્યાણી) મોહન હકર, વાસુ-
દેવ, ચડુ, કેસરભાઈ, રામખારી, વલ્લભ, વિજ્યા, મનોરમા.
નળળા આદિખનને લીધે નાટક ઠંડુ ગયું.

૩. પાંતને વાંકે : ૩૦-૧૨-૧૯૪૪ સનિવાર

લેખક : શ્રી અણ્ણલાલ પામલ.
સહકાર : શ્રી બાણુભાઈ કે. ઝોઝા.
ગીતો : શ્રી મનસ્વી પ્રોતિજનાળા.
સંગીત : શ્રી મોહન જીનિયર.
દિગ્દર્શક : શ્રી વિશ્વદાસ ત્રિભોવનદાસ ભોજક.
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન.
પાત્રો : વસંત, ગોરધન, રામલાલ, બળદાસ,
ભોગીલાલ (કાનિક) ચૌનકર, મોહન હકર, વાસુદેવ,
પરસોતમ મારવાડી, પરસોતમ (રાયલ), ચડુ, ભોગીલાલ
કાળીદાસ, કેસરભાઈ, રામખારી, વલ્લભ, વિજ્યા, મનોરમા.
પ્રથમ અંક સારો ગયો. બાણુભાઈ એ અંક નળળા.
વિશ્વદાસ ભોજક, વસંત, ગોરધન, વલ્લભ અને વિજ્યા
છૂટા થયા. યોગ સમય પાદ મોહન જીનિયર તથા રામખારી
પણ છૂટા થયા.
નિશાળાઈ અને કુશ મારને શેક્યા.

૪. વિવેચન : ૧૯૪૫

લેખક : શ્રી કુમરચંદ્ર સેન
સંગીત : શ્રી શંકરલાલ નયુરામ નાયક
દિગ્દર્શક : શ્રી રામલાલ વ્યાસ
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન
પાત્રો : રામલાલ, ચૌનકર, બબલદાસ, મોહન દક્કર,
પરસોતમ, વાસુદેવ, કાળુજી, ચંદુ, કેસરભાઈ, મનોરમા,
નિયાબાઈ અને કુસુમ દાકર.

નાટક નિષ્કળ ગયું.

નોંધ : કંપની નવસારી અને સુરત (પ્રિન્સિપલ ઓફિસરશ્રી) ની મુસાફરી કરી પાછી વરોડરા આવી.

૫. સંસાર શોભા : ૩૦-૬-૧૯૪૫ શનિવાર

લેખક : શ્રી પ્રદુલ્લ દેસાઈ.
હાસ્ય : શ્રી બાલુભાઈ કે. ઝોઝા.
સંગીત : શ્રી પરસોતમ મારવાડી.
દિગ્દર્શક : શ્રી રામલાલ વ્યાસ
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન.
પાત્રો : રામલાલ, ચૌનકર, સોમનાથ (કલ્યાણી)
બબલદાસ, ભોગીલાલ (કામિક), મોહન દક્કર, વાસુદેવ,
કાળુજી, ચંદુ, મનોરમા, નિયાબાઈ અને કુસુમ દાકર.
સોમનાથ (કલ્યાણી), નિયાબાઈ અને કુસુમ દાકર
છટા થયા.

૬. વહુને વાંકે : ૨૩-૮-૧૯૪૫ શુક્રવાર

લેખક : શ્રી બાલુભાઈ કે. ઝોઝા
સંગીત : શ્રી પરસોતમ મારવાડી
દિગ્દર્શક : શ્રી ભોગીલાલ નાયક
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન
પાત્રો : ચૌનકર, બબલદાસ, ભોગીલાલ (કામિક),
વાસુદેવ, ચંદુ, કાળુજી અને મનોરમા
એ અંકી નાટિકા

૭. હીરાનો હાર : ૧૯૪૫

લેખક : શ્રી મણિલાલ પાગલ
ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ કે. ઝોઝા
સંગીત : શ્રી પરસોતમ મારવાડી
દિગ્દર્શક : શ્રી રામલાલ વ્યાસ, શ્રી ભોગીલાલ નાયક
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન
પાત્રો : રામલાલ, ચૌનકર, બબલદાસ, ભોગીલાલ,
વાસુદેવ, મોહન દક્કર, ચંદુ, કાળુજી અને મનોરમા.

૮. રામચરિત : ૧૯૪૫

લેખક : શ્રી જી. એ. વૈરાટી
ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ કે. ઝોઝા
સંગીત : શ્રી પરસોતમ મારવાડી
દિગ્દર્શક : શ્રી બબલદાસ કાલીદાસ નાયક
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન
પાત્રો : ચૌનકર, બબલદાસ, ભોગીલાલ, વાસુદેવ,
મોહન દક્કર, ચંદુ અને મનોરમા.

નોંધ : કંપની નડિયાદ અને ખંભાતની મુસાફરી
કરી પાછી વરોડરા આવી.

૯. વગર વાંકે : ૧૦-૯-૧૯૪૬

રૂપરેખા : શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી
લેખક : શ્રી બાલુભાઈ કે. ઝોઝા
ગીતો : જીવજીલાલ બ્રહ્મભટ્ટ; ગિરુભાઈ ત્રિવેદી.
સંગીત : શ્રી પરસોતમ મારવાડી
દિગ્દર્શક : શ્રી બબલદાસ કાળીદાસ નાયક
સન્નિવેશ : શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન
પાત્રો : ચૌનકર, બબલદાસ, ભોગીલાલ, વાસુદેવ,
મોહન દક્કર અને ચંદુ.

નોંધ : શ્રી ચંદુલાલ ભગવાનદાસ મધારાની ખાલિશી
નીચે આ કંપનીએ સદરકુ નાટક અમદાવાદ મુકામે
તા. ૨૫-૭-૧૯૪૦ના રોજ પ્રથમ ભજવેલ.

કંપની કસોલ મુકામે થોડો સમય ગાળી અમદાવાદ
આવી. કથુને સીધે નાટકો દિવસના ભજવતી. અમદા-
વાદથી કંપની વિરપગામ ગઈ અને ટૂંક સમય બાદ
ત્યાં જ બંધ થઈ.

સને ૧૯૪૮ની આખરે શ્રી પ્રાણજીવન જી. ગાંધીએ
આ કંપનીને મુંબઈમાં બોમ્બે ઓફિસરશ્રી શરૂ
કરી. પાત્રોના ફેરફાર સાથે તા. ૯-૧૦-૧૯૪૮ની રાત્રે
‘સંસાર શોભા’ રજૂ કર્યું.

પાત્રો : રામલાલ, ચંકલાલા, બબલદાસ, ભોગીલાલ
(કામિક), મોહન દક્કર, ચંદુ, પરસોતમ મારવાડી, પરસોતમ
(રાયલ), વાસુદેવ, હરિલાલ, મુખતાજ, ચંકલાલ, અને મનોરમા.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ શ્રી પ્રાણજીવન જી. ગાંધીએ
કંપની શ્રી ફરેદુનજી આર. ધરાનીને વેચી દીધી.

શ્રી ફરેદુનજી ઇરાનીએ કેટલાક જુના પાત્રોને રમ્યા પો તેને બદલે નવા પાત્રોની બરત્તી કરી. આમ નવા તેમજ જુના પાત્રોનાં સંયુક્તજળથી શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજના સૌજન્યથી તે કંપનીનાં નાટક 'સર્ગા' બહુલાંગથી શરૂઆત કરી.

દિગ્દર્શક: શ્રી નંદલાલ નકુભાઈ શાહ

પાત્રો: શ્રી રામલાલ, ચંપકલાલા, જનાલાલ, નટરર ચૌહાણ, બળદાસ, બોગીલાલ (કામિક) મુમતાઝ, મણુલા, ચંદ્રિકા, ચક્રવર્તી અને કમળા.

૧૦ આંધકારી: ૭-૪-૧૯૪૬ સુરવાર

લેખક: શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો: શ્રી જીવજીવન બ્રહ્મભટ્ટ.

મંચીત: શ્રી મોહન જુનિયર.

દિગ્દર્શક: શ્રી બળદાસ કાળીદાસ નાયક

પાત્રો: રામલાલ, ગુલામસાબીર, ચંપકલાલા, જનાલાલ, મોહન દક્કર, બળદાસ, બોગીલાલ, વાસુદેવ, મુમતાઝ, રામખારી, મણુલા, કમળા અને ચંદ્રિકા.

નાટક ખૂબ સારું ગયું.

મુમતાઝ અને જનાલાલ છૂટા થયા.

૧૧. આજની રાત: ૬-૧૦-૧૯૪૬ સુરવાર.

લેખક: શ્રી પ્રદુલ દેસાઈ

સંગીત: શ્રી મોહન જુનિયર.

દિગ્દર્શક: શ્રી બળદાસ કાળીદાસ નાયક

સન્નિવેશ: શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન અને શ્રી વાસુદેવ.

પાત્રો: રામલાલ, ગુલામસાબીર, ચંપકલાલા, બળદાસ, બોગીલાલ, મોહન દક્કર, ચાચાં, મુરતજી, વાસુદેવ પરસોતમ મારવાડી, શારદા, રામખારી, મણુલા, ચંદ્રિકા, કમળા, રંના અને છંદુ.

દંડ નમય બાદ કામી દુલ્હનને લીધે કંપની આમ જવાદ મળે; એકાદ માસ બાદ મુંબઈ પાછી આવી.

શ્રી આર્ય નૈતિક નાટક સમાજના સૌજન્યથી તેવું નાટક 'પદ્મરાણી' પાત્રોના દેશર સાથે રજૂ કર્યું.

દિગ્દર્શક: શ્રી નંદલાલ નકુભાઈ શાહ.

પાત્રો: રાણી પ્રેમલાતા, રામલાલ, ચંપકલાલા, મોહન દક્કર, બળદાસ, ચાચાં, મુમંકુમાર, ચંદ્રિકા, નીલમ અને કમળા.

૧૨. આજે ૫ રજાઓ:

૨૧-૯-૧૯૫૦ સુરવાર.

લેખક: શ્રી પ્રદુલ દેસાઈ

સંગીત: શ્રી પરસોતમ મારવાડી

દિગ્દર્શક: શ્રી બળદાસ કાળીદાસ નાયક

સન્નિવેશ: શ્રી શંકરરાવ પ્રધાન

પાત્રો: રાણી પ્રેમલાતા, રામલાલ, ચંપકલાલા મુમંકુમાર, મોહન દક્કર, બળદાસ, મળચંદ, મુરતજી, વાસુદેવ, મણુલા, ચંદ્રિકા,

શ્રી ફરેદુનજી ઇરાની

નીલમ, કમળા અને છંદુ.

નાટક નમણું ગયું.

નોંધ-કંપનીના ઉડું રટાક ઉપરોત્ત ચંપકલાલા સહીત થોડા પાત્રોને લઈ શ્રી ફરેદુનજી ઇરાની નવી કંપની શરૂ કરવા કલકત્તા ગયા. ત્યાર બાદ દેક સમય પછી આ કંપની બંધ થઈ.

સાચી ર-વીકાર

૧. શ્રી દેગી નાટક સમાજ તરફથી સાત પાંકાની, સાત ત્રીપટી તથા અલીમ હુલીયાના નાટકોની બાજુ સાથેની એપરિઓ.

૨. શ્રી અનંત આચાર્ય (સરત) તરફથી શ્રી પાલી-તાણા જર્જિત પ્રદર્શક નાટક કંપની અને શ્રી રાંભેર વિલાસેશ્વર (નાટક કંપનીના નાટકોની નળી સાંતી એપરિઓ.

શ્રી દોરાબજી ધનજીશાહ ખરાસે

શ્રી દોરાબજી ધનજીશાહ ખરાસે તા. ૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના દિવસે આ દુનિયા છોડી ગયા છે. એમનો જન્મ તા. ૩૧-૮-૧૮૮૬ના દિવસે થયો હતો. રંગભૂમિના નાણીતા કલાકાર તથા બાલિયાલા વિરોધિયા થિયેટ્રિકલ કંપનીના બાહ્ય સ્વર્ગવાસી ખરેખર બાલિયાલાના તેઓ બાણેજ થતા હતા શરૂઆતું સિક્કણ ન્યુ હાઇસ્કૂલમાં લીધું હતું અને મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરીને પોતાના મામા સ્વર્ગવાસી ખરેખર બાલિયાલાની કંપનીમાં જોડાયા. શરૂઆતથી જ કંપનીના તેઓ મેનેજર નીમાયા હતા. બાલિયાલા કંપનીને સિંચાણ, રંગુન તથા ભારતના રેલે નાના મોટા શહેરોની યુસાફરી કરાવનાર શ્રી દોરાબજી ખરાસે હતા. આ કંપની લંડન પણ ગઈ હતી, અને પોતાના નાટકો ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ભજવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૧૩માં શ્રી. ખરેખરેજીનું મૃત્યુ થયું. અને પોતાના મામાની કંપની શ્રી. દોરાબજીએ ચલાવી અને પુણે ધન કમાયા. એમના સહકારથી બાલિયાલા થિયેટર વેચાતું સેવામાં આવ્યું અને જ્યારે બાલિયાલા કંપની બંધ થઈ, ત્યારે રવ. શ્રી નકુમાઈ મહુમાઈ શાહની શ્રી. આર્થનૈતિક નાટક સમાજને શ્રી ખરાસે સહકાર આપ્યો. આ કંપનીએ ગુજરાતી પ્રેક્ષકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું અને ગુજરાતની એક અપ્રાપ્ત કંપનીઓમાં ની મહુના થઈ. શ્રી નકુમાઈ અને શ્રી દોરાબજીનો સંબંધ બાઈ બાઈ જેવો હતો. સ્વર્ગવાસી નકુમાઈની કંપનીને લગભગ ૨૫ વર્ષ સુધી શ્રી ખરાસેના સહકાર મળ્યો. ત્યાર પછી શ્રી. દોરાબજી ખરાસે બાલિયાલા ડ્રામેટિક કંપની નામની પોતાની સરસા શરૂ કરી આ કંપની મારસે તદ્દન નવાં નાટકો "નિર્દોષ", "ગરીબ ગાય", "સોરાગ", "રોશન", "નશીન", "કન્ડુજન", "સાલાડી" વગેરે નાટકો ભજવ્યાં આ ગ્રંથ નાટકોમાં "ગરીબ ગાય" નાટક ખૂબ વખણાયું. આ નાટક માટે શ્રી દોરાબજીએ ખરી ગાય ખરીદી હતી, અને શ્રીમતી મુનીમાઈ દોરાબજી ખરાસેના સહકારથી ગાયને તાલીમ આપી રેન્જ ઉપર કામ કરાવી, લોકોની ચારે બાજુથી શાખાથી મેળવી હતી.

શ્રી ખરાસેના ધર્મપત્ની શ્રીમતી મુનીમાઈ ગુજરાતી રંગભૂમિની દુનિયામાં નાણીતા છે અને "એક અખળા" નાટકથી તેઓ ખૂબ વિખ્યાત થયા. એક સારા કલાકાર ઉપરાંત સંગીતનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે અને લોકો એમને સંગીતરસી તરીકે ઓળખે છે. ખરેખર બાલિયાલાના પૌત્રી શ્રી કુમી શાવકશાહ બાલિયાલાને દોરાબજી પોતાની પુત્રી સમાન જ સમજતા હતા. એમને પોતાને શ્રી આબીદશાહ નામે પુત્ર છે.

શ્રી દોરાબજી ખરાસેના મૃત્યુથી ગુજરાતી રંગભૂમિએ એક આગેવાન અને નાટકોત્તે મર્મસ્પર્શક પુરુષ ગુમાવ્યો છે, પ્રજા એમના આત્માને ચિરશાન્તિ અર્પે.

અમરસત્ર

[૧૬૦ પાનાથી વધુ]

બદલામાં કાંઈ પણ પોતાને માટે ઇચ્છતો નથી. આ પ્રમાણે કાંઈ નીતિમયતા પર જ ધ્યાન ન આવતાં પાત્ર-વસ્તુ અને રસના આનંદો પર પણ ધ્યાન આપાય છે.

જાંઘની પંસડગી પણ લેયિન જ છે. જ્યારે કુમાર હતો, ત્યારે પાતાવરણ છે ત્યારે રોજાદત જેવા મતિમાન દત્તકારા આપણી બાવના સનેજ રખાય છે. મીતિ જાંઘ કારા કરુણ સુખવાય છે. સમગ્ર શાન્તરસનું બાન ફરાર છે.

શિક્ષાથી જ સ્વભાવ સુધરતો નથી, ધેરભાવ છવનમાં અસ્થાને છે, યત્ન ધર્મ: તનો જય: -આ સર્વે પણ નાટકમાંથી ફલિત થાય છે.

આમ "અમર સત્ર" નાટક કારા દોષતરયમમાં એ વિવિધ દૃષ્ટિએ પણ સુંદર એવી સાહિત્યકૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યને આપી છે.

તેમનો જન્મ ૮મી માર્ચ ૧૮૫૬ ને દિને નવિયાઈમાં થયો હતો. એક વ્યવસાયી જીવનમાં તેમણે શાય એટલી સાહિત્ય, લોક, દેશસેવા કરી. નવસકથા, ("કુસુમાવલિ") મહાકાવ્ય (ઇન્દ્રજિત-વધ), ઊર્મિ કાવ્ય સંગ્રહ (સુખ શુભ) પ્રસિદ્ધ કરી, વાંચકને ઉદત ભાવનામય પુસ્તકો પ્રાપ્ય કર્યાં. ૧૯૧૭ માં આ કાવ્યદક્ષી જીવ અમર શાન્તિને પામ્યો. આજે પણ "અમરસત્ર" ભજવાય તો સમૂળ થાય, કારણ કે તેમાં સનાતન માનવ સ્વભાવનાં તત્ત્વોને ઝડપી લેવામાં આવ્યાં છે અને જ્યાં સુધી માનવસ્થાવ જાહેરાયો, પદ્ધતિયો નથી. ત્યાં સુધી આમાં નાટકો માટે શ્રોતા, પ્રેક્ષકો અને લોકોના જરૂર મળી આવશે.

હિંગતો કલાકાર: રિરેક્ટર સાહેબ, મને મોટા બાણોતો પાટું આપો.

દિગ્દર્શક: જરૂર, આપ વીગમાં ઉભા રહો.

હિંગતો કલાકાર: મારે શું કરવાનું!

દિગ્દર્શક: શ્રોત્રીંગ.

ઓ પેરા

શ્રી. જયદેવ સીંગ

મુખ્ય નિર્માતા :

સંગીત, આકાશવાણી.

ઓપેરા શબ્દ લેટિન અને હટાવી અને બાષામાં બેવા મળે છે. 'કામ રચના' એવા એના અર્થ થાય છે. સંગીત અને નાટકમાં એનો વિશિષ્ટ અર્થ થાય છે. એમાં 'ઓપેરા' એટલે સંગીતપ્રધાન નાટ્યાત્મક ભોરવન.

ઓપેરા અનેક પ્રકારના હોય છે. અને એમાં સંગીત સળંગ હોય અને પદ રચના, ગીતો, સમૂહગાન અને ગદ્ય સંવાદો પણ હોઈ શકે. ને કે ઓપેરામાં મુખ્યત્વે, રાગ કે તાલના સુરન બંધન સિવાય સંગીતમાં ગાંધ શકાય તેવી અપવાગદ્ય રચના હોય છે.

ઓપેરાની શરૂઆત યુરોપમાં ૧૬મી સદીમાં ફ્રાન્સમાં થઈ. શરૂઆતમાં ઓપેરા રાજદરબારમાં જ બાજવાતું. પરંતુ પછીથી લોકભોજ બન્યું અને ૧૮૧૭ માં પ્રથમ ઓપેરાગૃહ ખુલ્લું. પાછળથી ફ્રાન્સ અને જર્મનીએ પણ મંચકાક્ષિત વિષયો લઈ ઓપેરા શરૂ કર્યો, જેમનું સ્વરૂપ પ્રધાન રાષ્ટ્રીય હતું. ઇંગ્લાંડમાં, ગદ્ય સંવાદ અને ગીત મિશ્ર નાટ્ય સ્વરૂપમાંથી ઓપેરાનો વિકાસ થયો હોવાનું મનાય છે.

શરૂઆતમાં ઓપેરામાં સારાં અને થોડાંક જ વાગોતો ઉપયોગ થતો પરંતુ વખત જતાં જેમ જેમ ઓપેરાની વસ્તુની પદાર્થના અને ગીતો વધુ સરલ અનેતાં ગયાં તેમ તેમ વધુ વાહો અને સરલતા ઉપેશાતા ગયાં. આજે તો ઓપેરામાં જુદાવાદ અને સરલતાનું મુખ્ય વિકરણ છે.

ભારતમાં ગેય નાટક (ઓપેરા) ત્યાં પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. આ દેશમાં એ કલાનું પરિચિત સ્વરૂપ રહ્યું છે. આ પ્રકારનું મળી આવતું સાં જાન પુસ્તક તે કવિ જયદેવનું 'ગીત ગોવિંદ', મિત્રમિત્ર વિચેયકાએ એન જુદા જુદા પ્રકારે ઓળખાવ્યું છે. સર વિલિયમ લેન્સ એને ગોપદ્યવનનું નાટક કહે છે તો લોડન એને જિમિ નાટક તરીકે વર્ણવે છે. તો વાળ વેળ કોટર એને 'સંસ્કારિત યાત્રા' તરીકે દેખાડે છે. જિમિ નાટક અથવા તો 'યંગાલી' 'યન્ના'નું સ્વરૂપ ઓપેરાનું જ છે અને 'ગીત ગોવિંદ' એ પ્રથમ કલાનું ગેય નાટક છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

"ગીત ગોવિંદ" લાક્ષણિક રીતે ભારતીય ગેયનાટક છે. ત્યજ એ ભારતીય ગેય નાટકનું એક અત્યંત અગ્ર છે. ભારતીય ઓપેરાના ગીતો થોડાક માપમાં, રાગ અને તાલયુગત રચનામાં આવે છે. જગાળની "યાત્રા" પ્રાચીન "રાસલીલા" પિદારનાં "ગિરિલી ના કો" ગુરુગતનો "ભવાઈ વેશ" અને ઉત્તરપ્રદેશના "નવટંકી" આ સર્વ ગેય નાટકનાં જ સ્વરૂપ છે. આમાંથી "યાત્રા" "રાસલીલા" અને "નવટંકી" આજે વ જીવંત કલા

સ્વરૂપો રહ્યાં છે. ત એટલેમાં આકાશવાણીના મહાનિયામક શ્રી. જી. માધુર અને સંગીતના નાયક મુખ્ય નિર્માતા ડૉ. સુમતિ મુશટકરે નિદારના કેન્દ્રલોક ગેયકો નાટકની દસ્તાવેજો ગેજરી છે. આ નાટકનાં ગીતો થોડાક "રાગ અને તાલ"માં છે. દુર્ભાગે આ નાટકમાંનો કોઈ નિષ્ણાત કલાકાર જીવંત નથી.

હૈદરાં થોડાંક વર્ગો ફરમિયાન, દેશની કેટલીક મહાનગરી બાષાઓમાં, ગેયનાટક રચનાના અને જન્મવાના પ્રયાસો થાય છે. મોટે ભાગે તે પરિમી સ્વરૂપનાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંક આકાશવાણી પરથી રબ્બ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

આજે આપણી સમક્ષ ખડો યોગો પ્રમ એ છે કે આપણે આપણા રાષ્ટ્રીય ગેય નાટક (ઓપેરા)નું સ્વરૂપ સરલતા અને જુદાવનથી સબર અને અપવાગદ્ય ગીત રચનાયુક્ત યુરોપીય ઓપેરાના જેવું ધણું કે નેમાં રાગ અને તાલમાં રચાયેલાં ગીતો હોય અને નેમાં ત્યજ પ્રધાન હોય એવા પ્રાચીન જિમિ નાટક (લીરિક-ડ્રામા)ની બનિશ પર એવું સ્વરૂપ રચીયું.

મને લાગે છે, કે આપણે "યાત્રા" "રાસલીલા" અને "નવટંકી" જેવાં કલાસ્વરૂપોની બનિશ પર જ ગેય નાટકનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધાવું નેહએ. કોઈ પણ તાલ વિના મવાની ગદ્યરચના ભારતીય હાજને ફરિમ અને કંઈક લાગે છે ગેય નાટ્યપદ્ય એ ભારતીય હોય કે યુરોપીય હોય—માં અભિનય મીશ્વ પની જાય છે, પરંતુ એનું સંગીત એ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ હોય કે લોકાંગીત હોય તો તાલબદ્ધ હોવું નેહએ.

આધુનિક ભારતીય ગેયનાટકમાં આપણી પ્રાચીન પ્રયાસો અનુસાર ત્યજનું તાલ ઉમેરી શકાય. જ્ય સવાદનો ઉપયોગ ઓળખા ઓલો થયો નેહએ અને એ ગીતોને સાંકળનારી કરી તરીકે ગરર પડે ત્યારે જ કે નાટકમાં વધુ જીવંતતા આણી ગરર લાગે તો જ ગદ્ય સવાદનો અ અગ લેવો નેહએ.

આપણા ગેયનાટકનું વસ્તુ ધાર્મિક તેમ જ મિન-સાંપ્રદાયિક અને નેહું છે. "ગીત ગોવિંદ" અને "રાસ-લીલા" એ ધાર્મિક પ્રકારના ગેયનાટક તો "નવટંકી"નું સ્વરૂપ મિનસાંપ્રદાયિક છે.

આપણા દેશમાં વિષયોનો તો તોટો જ નથી. ધાર્મિક સામાજીક, ઐતિહાસિક, ચરિત્ર પ્રધાન કે બીજા કોઈ પણ વિષય પર ગેયનાટક રચી શકાય. આપણે આશા રાખીએ કે ભારતની પ્રતિભાને અનુસર ગેયનાટકનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપણે દેકે સમયમાં જ ધરી અને વિકસાવી શકીયું.

કલાકેન્દ્રની ઇનામી હરીકાષ્ઠ

ગુજરાતી નાટ્યના તંત્રીશ્રી,
કૃષ્ણ કરી આ પત્ર તમારા પત્રમાં છાપશે એવી આશા
હું આજથી લગભગ દોઢ વર્ષની વાત ઉપર કલાકેન્દ્ર તરફથી
ગુજરાતી અને હિંદી નાટિકાઓની ઇનામી હરીકાષ્ઠ જાહેર
અંધ હતી વર્તમાનપત્રોમાં લેખકોને અરજ કરવામાં આવી કે
આકાંક્ષામાં ભાગ લઈને ઇનામો લઈ જાઓ. ઘણા લેખકોએ
આ નાટ્ય હરીકાષ્ઠમાં ભાગ લીધો. પોતાના નાટકો
મોકલ્યાં. મેં પણ એ નાટિકાઓ મોકલી. લાંબો સમય
થયાં હજી નાટ્ય હરીકાષ્ઠના પરિણામો બહાર પડ્યાં નથી.
કલાકેન્દ્રની ઓફિસમાંથી પણ જવાબ મળતા નથી. હું
કલાકેન્દ્રને અને મુરખશ્રી શ્રી કૃત્યાનાથ માણેકરાય મુનશીને
જાહેરમાં અરજ કરું છું કે આ બાબતમાં તપાસ કરીને લેખ-
કોને ન્યાય આપો. ગુજરાતી નાટ્યના તંત્રીશ્રી બાઈ શ્રી
પ્રાગજી ડોસાને પણ આજે જાહેરમાં વિનંતી કરું છું
કે આ બાબતમાં ચોક્કસ તપાસ કરાવો. જે આવી રીતે
નાટ્ય હરીકાષ્ઠ કરવામાં આવે, અને પરિણામો બહાર
નહી પડે, તો લેખકોની નાદિગાઓ ક્યાં હે? શા માટે
પરિણામ જાહેર થતાં નથી? આ બાબતમાં કોણ
જોખમદાર હે? કલાકેન્દ્રે આ બાબતમાં તપાસ કરી,
જાહેરમાં ખુલાસો બહાર પાડવો જોઈએ.

રૂપા વિલા,
ખંબાલા દિવસ,
મુબંબ, તા. ૮-૧૨-૫૬

વિ
દિનશાસ્ત્ર નસરવાનજી
સ્ત્રેષ્ઠર

તંત્રીશ્રી,

‘ગુજરાતી નાટ્ય’

મુબંબ.

‘ગુજરાતી નાટ્ય’ના યોગદાતા ૧-૫૬ના અંકમાં
‘પ્રજ્ઞાને પત્રો : સરકૃત નાટ્યકરો’ એ શીર્ષક હેઠળ મારો
લેખ આપે પ્રગટ કર્યો હતો. ‘કુમાર’ માસિકે એવું પુનઃ
મુદ્રણ કર્યું હતું. એ જ માસિકમાં, એના અનુસંધાનમાં

‘નાટ્યકો કયે છે’ એ કોમ્પ્રમમાં શ્રી વ્યવન્ત પાઠક (સરવ)
તરફથી જે ઉમેરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પણ
લેખમાં આમેજ કરવા નહિ છે, તેથી તે આ સાથે
મોકલું છું જે ‘ગુજરાતી નાટ્ય’ના આગામી અંકમાં
પ્રગટ કરી આભારી કરશો.

મધુકર રાદેશયા

ડિસેમ્બર અંકમાં ‘સંસ્કૃત નાટ્યકારો’ અને નાટકો
વિષે મહિત્વી આપના શ્રી મધુકર રાદેશયાના લખાણમાં અર્થ-
ચીન લેખકોમાં આપણા એક ગુજરાતી નાટ્યકાર નડકારના
શ્રી મુળશંકર માણિકવલ્લભ યાજ્ઞિકને ઉલ્લેખ કરીને ચોક્કસ
અનુભવ એમણે (૧) સંયોજિતા સ્વરંજા (૨) દુષપતિસામ્રાજ્ય
અને (૩) પ્રતાપવિજય નમ ત્રણ નાટકો સંસ્કૃતમાં રચ્યાં છે,
આ નાટકોને ઉલ્લેખ શ્રી કૃષ્ણચાવીના History of
Classical Sanskrit Literature માં આમ કરવામાં
આવ્યા છે (૫ ૧૨૨): ‘For melody of diction, for
grace of expression, for choice of scenes,
Mulshankara’s poetry is much appreciated.
The introduction of songs that can be set to
lyre and sung on the stage makes the plays
very realistic.’ ડો. લેન્ગીલાત સાહેબરે એ ‘ઇતિહાસી
કેરી’ માં (૫. ૬૬) ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક’ એ લેખમાં
પણ શ્રી મુળશંકરનાં નાટકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી આજે
લાયબ્રેરી બુલેટિન ‘અક્ષવિયા’ ના મે ૧૯૫૬ ના અંકમાં
Modern Sanskrit writings નામના લેખમાં ડો. વી.
રાવરન આ નાટકો સંગ્રહી કહે છે: ‘Three such
historical plays the Samyogitavasyamvara, the
Chatrapatisamrajya and the Pratapvijaya, all
published in Baroda, with English translations
were written by Mulshanker Maneklal Yajnik
of the Sanskrit College, Baroda; the author,
who knew music also has introduced Sanskrit
songs in the plays and has incorporated
the findings of modern researches in Indian
history.’

(સરવ)

— જયન્ત પાઠક —

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તારીખ ૧ શ્રી ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭ ને રોજ સાંજે ૫-૧૫ વાગ્યે દેના બેન્કના સનાયકમાં મુંબઈ શાળ્ય યોજિત તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધામાં અનુક્રમે પ્રથમ ક્લિતીય અને તૃતીય પારિતોષિક મેળવનાર સંસ્થાઓ કલાનિકેતન (સંસ્કૃત), રંગભૂમિ (મુંબઈ), અને રંગમંડળ (અમદાવાદ) ને, તથા અત્યંત અભિનયમાં અને દિવસનામાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓ અને “છોડુ કછોડુ” ના શ્રેષ્ઠ શ્રી પ્રાગણ જી. ડોસા, જેને શ્રેષ્ઠ તરીકે પણ પ્રથમ ધનામ મળ્યું છે, તેમને સન્માનવાનો એક સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી મનમુખલાલ એ. મારતર અધ્યક્ષપદે બિરાજ્યા હતા.

સર હરસિદ્ધલક દિવેરિયા

આ સમારંભની શરૂઆત મંડળના પ્રમુખ સર હરસિદ્ધલાલ દિવેરિયાના વક્તવ્યથી થઈ હતી. તેમને કહ્યું હતું કે મંડળે આજ સુધી અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે તેમાં આ એક આગવી સિદ્ધિ છે. સંસ્થાના મંત્રી અને તંત્રી શ્રી પ્રાગણલાલને ‘છોડુ કછોડુ’ ના શ્રેષ્ઠ તરીકે પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું છે એ સંસ્થા માટે મર્વે જેવા જેવી વાત છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રી પ્રાગણલાલ આ વર્ષ ધનામ લઈ જઈ પોતાનાં મન વર્ષના ‘મંગલ મંદિર’ના પ્રથમ પારિતોષિકની સિદ્ધિમાળામાં એક મહત્વનો વધારો કરે છે. ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ પામે આવા કુશળ નાટ્યકાર મંત્રી તરીકે જેવા બખરી રહ્યા છે એ આનંદની વાત છે.

મળ્યું સંસ્થાઓને પારિતોષિક મળે છે તેમાંથી બે સંસ્થાઓ, એક પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર મરતની ‘કલા નિકેતન’, અને ત્રીજી ધનામ મેળવનાર અમદાવાદનું ‘રંગમંડળ’ બંને આપણા મંડળના સભ્યો નથી હતાં તેમને અભિનંદન આપી મંડળ પોતાના પ્રતિભાને પિપ્પત કરે છે. હું ધન્ય છે કે વધુ ને વધુ સંસ્થાઓ નોડાય, નાટ્યસ્પર્ધાઓમાં ભાગ લે, પારિતોષિકો મેળવે અને મંડળના અસ્તિત્વને સાર્થક કરે. ‘રંગભૂમિ’એ અમારી સંસ્થાભય છે અને પ્રથમ વર્ષે મળેલું અને હવેનાં બે વર્ષથી ‘શ્રીમંતુ’ દાખલ થઈ

બન્ય છે. આમ ત્રણે વર્ષે ધનામો મેળવતી સંસ્થાનું સન્માન કરતાં અમારું મંડળ મર્વે લે છે.

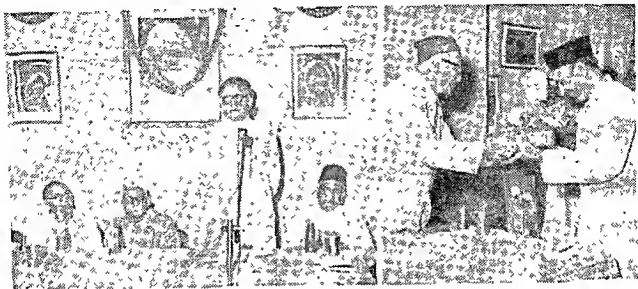
આપણા આજના સમારંભના અધ્યક્ષ શ્રી મનમુખલાલ મારતર એક અમૂલ્ય ઉદ્યોગપતિ હોવા છતાં હૃદયમાં બેઠે બેઠે કલાતુરાગ ધરાવે છે એની પ્રતીતી એમણે અહીં આપને આપણને કરાવી છે. આશા રાખીએ કે શ્રી મારતર આપણી અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ વડુ ને વડુ રસ લે અને આપણા કાર્યમાં પૂરતું પ્રોત્સાહન આપતા રહે.

શ્રી મોહનલાલ મહેતા, ‘સોપાન’

શ્રી પ્રાગણ ડોસા ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના એક હવના ન્યૂતા મંત્રી છે. તેમણે બે વર્ષથી શાળ્ય નાટ્ય સ્પર્ધામાં પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યાં છે, આમ એમની વિનયશૂન્ય વડુ ને વડુ આગળ વધે એમ આપણે ઇચ્છીએ. એમને લાઘવે આપણું મંડળ પણ વડુ ને વડુ પ્રાણુવાન બનશે એ નિશ્ચય છે. આપણા તરફથી, મુખ્ય શાળ્ય તૃતીય નાટ્યસ્પર્ધાના વિજેતાઓ, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓને આપણાં હાર્દિક અભિનંદન છે. આ ગુજરાતી નાટ્યમંડળ સંસ્થા જેટલસર જ સ્થાપવામાં આવી છે. ગુજરાતી નાટ્ય પ્રવૃત્તિનું આ નાટ્ય મંડળ અંગમૂળ બને. આજે જોમ પ્રાગણલાલને પ્રાગણલાલ સન્માને છે તેમ અન્ય સંસ્થા અને વ્યક્તિઓ પણ મંડળના સભ્યો બને અને પોતાને જ સન્માનવાની તક ઝડપી લે એ ઇચ્છ્યા થોડા છે.

શ્રી જશવંત ચપરનાળા

અમારી સંસ્થા “કલાનિકેતન” સૂરતથી નાટક લાદને પ્રથમ વાર જ મુંબઈ આવે છે. અમારા કલાકારોને અનેક સુરેક્ષીઓ નડે એ સ્થાપનાવિક છે. રંગભૂમિમાં પણ આચર્યો તો હોય જ. તે છતાં અમારી સંસ્થાના નાટક ‘છોડુ કછોડુ’ ને પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું એ અમારે માટે તો ખરેખર જ મર્વે જેવા જેવી વાત છે. અમે મુંબઈના પ્રેક્ષકોના પણ આભારી છીએ. એ પ્રેક્ષક વર્ગે પણ અમારી પૂરેપૂરી કદર કરી છે. થી. પ્રાગણલાલએ અમારી સંસ્થામાં વિશ્વાસ મૂકી અમને

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ સરકારી શાળામાં આયોજ સમારંભનાં હરવા. પ્રથમ કક્ષીમાં શ્રી મનસુખલાલ એ. મારતર પ્રવચન કરે છે અને ડાબી બાજુથી જોઈતા મંડળના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી જયલોકાચર, ત્રિવેળી, અવધન કરવા શ્રી મનસુખલાલ એ. મારતર, મંડળના પ્રમુખ સર હરસિદ્ધાંત ત્રિવેળીયા અને મંડળના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી આલનલાલ મહેતા, કોષાન, નમરે પટે છે, ત્રીજાં જોઈ જોઈમાં અધ્યક્ષ શ્રી મનસુખલાલ એ. મારતર, શ્રી કામલ ડોસાને મંડળના પ્રકાશનોની ભેટ આપે છે.

તું નાટક ભજવવા આપવા જાદવ એવના અને અમારું - મંડળનો આભાર માવું છું અને અમારા દરેક જનતા આન કરનાર ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના પલુ આભારી છીએ. સંપૂર્ણ સહકારની ખાતરી આપું છું.

શ્રી વિપલકુમાર વ્યાસ

શ્રી પ્રાણજી ડોસા

પ્રથમ તો હું ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના આભારી જ વિવશ છું. આ જનતા પ્રતિ ખરેખર આનંદદાયક છે. જો કે અમારી સંસ્થા રંગભૂમિ આ નાટ્ય મંડળની જ એક સંસ્થા છે એટલે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ 'રંગ-ભૂમિ'નું સન્માન કરે તો એ પલુ શ્રી પ્રાણજીભાઈ શ્રી પ્રાણજીભાઈ સન્માને એવું જ થયું. પણ એ કારણે આપણે બધા ભેગા થઈએ અને સમ તથા મિત્રસમ સર્વ વિજેતાઓનું-કલાકારોનું સન્માન કરીએ એ કંઈ નાનીમટી જિના તો નથી જ! ગુજરાતી નાટ્ય મંડળને એની પ્રતિષ્ઠામાં બહારગામની સંસ્થાઓ પણ સહાય કરે, સમ્ય અને અને મંડળના હાથ વડે મળ્યૂન જનારે. રાજકોટ, અમદાવાદ, મેટન, બાવનગર, સહ્યો રથજે નાટ્યમંડળની શુભ પ્રતિ પ્રસરે એમ ઇચ્છીએ. શ્રી પ્રાણજીભાઈ એ વર્ષથી પ્રથમ દેનાન લઈ લય છે, તો હવે તો-વર્ષે પલુ એ દેનાન લઈ લઈએ, ક્રિકેટની ભાગમાં જેને Hit ick કરીએ એવું જિહ્વ પલુ જરૂર મેળવે. ઔપચારીક રીતે હું મારી સંસ્થા તરફથી

એક હતો રાત્ન. રોજ રોજ એ નગરવ્યથી ભેગા નીકળે છે. એણે એક નાનીશી જંપરીમાં મધરાતે એક ચિત્ર કરતે કોઈપણના અજવાળે કંઈક ચિતરતો જોયો. રાત્રીએ એને પછડું દે તને શી મુશીબત છે? શા માટે આટલી મોટી રાતે તું કામ કરે છે? ચિત્રકારે જવાબ આપ્યો કે મેં જીવનમાં ઘણું ઘણું જોયું ને લખ્યું છે, વસંતની બહાર જોઈ છે ને ધીમીનો તડકો જોયો છે. એ સધળી સ્મૃતિઓને હું આ દક્ષના પટપટ રંગ અને રેખામાં અજાતી રાખતો મરું છું. જીવન દ્રુકું અને આશાઓ અનંત છે એટલે હું પણ મોટી રાત મુઠી ધરના કોઈ બીજાને ખસેડ ન પડુંએ એ ધ્યાનમાં રાખી નાનકડી મોટીના અજવાળે માદાં નાટકો લખું છું. જીવનમાં અવનવા પ્રસંગોને, જોયેલાં જનતાં છે તે નાટકના દેહમાં વણી લઉં છું નમ્ર છું. એમ કહેવામાં આવ્યું પણ હું વડે મોત્તલા કરતાં વડે લખવામાં મારું છું. મારાં નાટકોના પાત્રો રોજના જીવનમાંથી મળી આવ્યાં છે. "ધરતો દીવો" તો હસમુખ મને એક

કક્ષમાંથી જડ્યો છે; ખગેસ મહિનો... રંગસાલ પણ એક શ્રમિત કુટુંબમાંથી મને મળી આવ્યો છે. આમ બધી જ ક્ષ્યા છવતી જાગતી છે. મારું સન્માન કરીને મંડળે મને ખૂબ આભારી કર્યો છે પણ મારે તો હજી ઘણું શીખવાનું અને મેળવવાનું છે, છતાં મારા યશમાં ખીલ પણ બાળીદાર છે. રસકવિ શ્રી રતુનાથ શ્રદ્ધામદ, જેમણે મને નારકનો નાદ લગાડ્યો. કવિશ્રી જનમ પણ મારા ધનરના એક ધડાયા છે. શ્રી માત્રેકમાલ જ. મહેના મારા એક નિકટના સ્નેહી છે. ૧૯૨૯ માં યુવક સમેલન મારે મેં પ્રથમ નારક લખ્યું. તે વખતે મેં પણ ચન્દ્રવન મહેના જેવો જ આશ્ચર્યકેષી કે સ્ત્રીની જૂમકા સ્ત્રી જ બનતે! અને માણેકલાલભાઈ ઘેરે ઘેર ફરીને મારાં નારકનાં કક્ષાકોશી લઈ આવ્યા.

ત્યાર પછી 'લખતી બેડી' નારકની મારા પર અસર થઈ. ત્યાંથી મને નવી રંગજૂમની દિશા મળી. 'જન્મજૂમ'માં વૈદ્યપૂર્વે એક વખત હું કામસર શ્રી સોપાનને મળ્યા ગયા હતા. ત્યાં મને એક વ્યક્તિની જોરા થઈ ગયો. તે વ્યક્તિ ને શ્રી. મહદર સંદેશિયા. એમણે પણ મને મારા સર્જનોમાં શાકે એવો સદકાર આપ્યો છે. "હવનદીપ" લખતી વખતે દલિ શ્રી. પ્રકાશભાઈ પામેથી પણ હું ધણું શીખ્યો છું. એમણે મારા રંગજૂમની શુદ્ધિની ખતારી છે. અને મુદરખી શ્રી પ્રાણજ્ઞાનભાઈને મેલસાદન અનેરું હતું. મોડી ગત સુધી પણ આભારી સાથે એમણે નારકની ચર્ચા કરી છે. એમનો પ્રેમ તો પ્રેમચારુ હતો.

મંડળના મંત્રી અને તત્ત્વી તરીકેની મારી ફરજ અડા કરતાં મંડળ પ્રક્રિતિને પંચે આપણ વચ્ચે ગુડે એ મારી હિન્દી હોય જ. આમે નારક મહેલન ચોગવતી કૃષેખા દોરીએ છીએ ત્યારે હું સૌ સમ્યક્ષો ને વ્યક્તિઓ. સમ્યો ને ખિનસમ્યો બધાનો સાથ અને સદકાર માંગું છું.

અસક્ષાશ્રી મનસુખજ્ઞાસ એ. મારતર

મને આવા કક્ષાકારીના સહકાર સમારંબનો પ્રમુખ બનાવ્યો તે મારે હું ચુનવસતી નારકમંડળનો કણ્ઠી છું. હું જોતે નારક લખતો નથી, હું અભિનેતા નથી, દિગ્દર્શક પણ નથી કે વિવેચક પણ નથી તે છતાં મને આ અધ્યક્ષપદ આપીને મંડળે મને અનદદ જાગ્યું કર્યો છે. ઘણાં વર્ષો પર હું "એક્સપ્રેસ" નામનું નારક જોવા મળ્યો હતો. નારક જોયા પછી મારા મિત્ર મને તખ્તા પર અભિનેતા શ્રી આપુલાલભાઈની ઓળખાણ

કરાવવા લઈ ગયા. મારા મિત્રે શ્રી આપુલાલભાઈ સાથે મને એક સાક્ષર તરીકે ઓળખાડ્યો ત્યારે તરત જ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે "તમે કેટલાં અને ક્યાં પુસ્તકો લખ્યાં છે?" મેં જવા વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો કે હું એ જનનો સાહિત્યકાર છું કે જે સાહિત્યનું સર્જન નથી કરતો પણ સાહિત્યનું રસપ્રદ વાંચન કરે છે. એ પ્રમાણે જ હું નારકોમાં અભિનય, લેખન કે દિગ્દર્શનમાં ક્યાંય પોને પ્રકટ નથી પણ સમય રીતે હું નારકોના એક પ્રેક્ષક છું અને એક પ્રેક્ષક તરીકે જ અહીં અધ્યક્ષપદ મેહો છું.

ચુનવસતી નારક મંડળે આ જનનો સાક્ષર સમારંબ ચોગવ્યો એ ઘણું સાડું ક્યું છે. જે જે સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ હાલમને પાસ ફરી છે એ સર્જને મારાં અભિનંદન. ત્રણ વર્ષથી મુંબઈ જાત્રા આ રખેલી ચોગે છે. ત્રણ વર્ષના બધાં મળીને ૯ પારિતોષિકો સંસ્થાઓને આપ્યાં એ સખ્યામાં પણ મંડળના જ સમ્યો વત્ત બાગે હોય એ કાંઈ ઓછી વાત નથી.

છોટકોટા નારક બાળસરકારના એક મહત્વના પ્રમોને લાભે આવ્યું છે. આ નારકને પારિતોષિક મળ્યું એ ઓરી જન્મ શુભવત્તાનું પ્રમાણ છે. જોશી જુમિકાનાં નારકો લખાય. અભિનેતાઓ પણ જોશી કક્ષાનો અભિનય આપે તો જોનાર અને બચવનાર બનેનાં મને આનંદ અને સતોા થાય. ધડીમર છવનની ઉપાધીઓ માનની બૂની જાય અને બોનારંબન મેળવે એ કંઈ ઓછી વાત નથી.

મે કંઈ બહુ નારકો જોયાં નથી, પણ મેં જે જોયા છે તેમાંથી મને આપણી રંગજૂમની અભિનયક્ષા મારે માન છે. આપણે ત્યાં અભિનય ઘણી સારી કક્ષાનો થાય છે અને હવે નારકો એટલી જોશી કક્ષાના જે લખાય તો એનો મુદર મુમેળ સધાય. લેખનની સાથે નારકના વરતુની કક્ષા પણ જોશી હોવી જરૂરી છે. આપણે ત્યાંની વરતુમાં બહુ વિવિધતા નથી. પશ્ચિમના નારકોની વરતુમાં મેં ઘણી વિવિધતા બાળી છે. આમ આપણે ત્યાં પણ વરતુની વિવિધતા જરૂરી છે. અને આ બાબતમાં હું આ મંડળના સંચાલકો જે નારકપ્રકાશ, અભિનેતા, વિવેચકો પોણે છે તેમનું આમ ધ્યાન ખેંચું છું.

મને કહેવામાં આવ્યું કે મંડળ નારક લખવા મારે... હાલમ આપે છે, બચવવા મારે. પણ હાલમ આપે છે, તો સરકાર નારકો લખવામાં હોય તેને હાલમ આપે છે,

[અનુકંપાન ૪૪ એ પાને]

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી દેશી નાટક સમાજ : શ્રી. નંદલાલ નકુલાઈ શાહ કૃત 'ભાવના બી. એ.'ની સફળ રજૂઆત ઉપરાંત ગયા માસમાં 'મુવર્ણુ મુગ', 'ગંગા કિનારે' વગેરે નાટકો રજૂ કર્યાં. ઉપરાંત કવિશ્રી પ્રમુક્ષાલ દિવેદી કૃત નવું નાટક 'શ્રવણકુમાર' તા. ૨૧-૨-૧૯૪૧ રાતે રજૂ થયો.

ક્રિડિયન નેશનલ થિયેટર : જનન્યુઆરીની ૧૦મી એ ભારતીય વિદ્યાનયનમાં "મંગલ-મહિ" રજૂ થયું તથા "રંગીશો રાજ્ય" તો ૯૦ મો પ્રયોગ જ્યોદિન્દ કોલેજમાં ૨૦મીએ ભજવવામાં આવ્યો હતો. ૧લી ફેબ્રુઆરીએ નવું નાટક "કદમ મિલાદે ચરો" તો પ્રથમ પ્રયોગ રજૂ થયો. ૨૭ અને ૩૭ તારીખે પૂનામાં "રંગીશો રાજ્ય" અને "માત્રમ રાત" ભજવવામાં. ત્યાર બાદ ૧લી ફેબ્રુઆરીએ જ્યોદિન્દ કોલેજમાં આંતર-કોલેજ શુભચીની સાદિલ્ય મંડળના લાભાર્થે પણ "માત્રમ રાત" ભજવવામાં આવ્યું હતું. ૧૦મીએ જ્યોદિન્દ કોલેજમાં 'રંગીશો રાજ્ય' રજૂ થયો.

તારીખ ૧૧મી ફેબ્રુઆરીથી સંસ્થાનો દિનિય નાટ્ય-મહોત્સવ શરૂ થયો, જેમાં ચાલુ નાટકો ઉપરાંત "ભારેશો અગ્નિ", "રેલવેન્ટી", "બેંકી જાદાર પડી", ત્રણ નવાં નાટકો પણ રજૂ થયો.

રંગભૂમિ : સંસ્થા તરફથી ૧૨મી જનન્યુઆરીએ મુંબઈ રાજ્ય યોજાત તત્વ નાટ્યસ્પર્ધામાં શ્રી શુભવંતરાય

આચાર્ય કૃત "અક્ષત્રાપેદી" રજૂ કર્યું હતું. જેની સવિસ્તર વિગત આ અંકમાં આપવામાં આવી છે.

ફેબ્રુઆરી મહિનાના પ્રથમ સપ્તાહમાં સંસ્થાના દેવધર હોલમાં ત્રણ ગ્રેકોપ્રીઓની રજૂઆત થયો. માર્ચ મહિનામાં શ્રી અર્જુન આચાર્ય કૃત "અક્ષત્રાપેદી" ત્રિઅંગી નાટક રજૂ થયો. આ નાટકનું દિશ્કર્શન શ્રી વિષ્ણુ વ્યાસ સંભાળી રહ્યા છે.

ભારતીય કલાકેન્દ્ર : "મોટા દિનાના મોટા ગાવા" નાટકના વધુ પ્રયોગો જનન્યુઆરી માસમાં રજૂ થયા તે ઉપરાંત નવાં પ્રદર્શનો "કાવસજ કાસાનોવા" અને કાકાજી એ કાકાજી" પણ ભજવવામાં.

૨૭ મીએ કે. સી. કોલેજના હોલમાં શ્રી ધનસુખ લાલ મહેતા કૃત ઉપરાંત "નાસોગોસો" રજૂ થયું. આનું દિશ્કર્શન શ્રી અદીમર્જાને કર્યું હતું. લક્ષ્મી શાહ, ચંદ્રિકા શાહ, રશ્મિ શાહ, ચંદ્રકાન્ત સાંગણી, સાગર લાલાઈ, વગેરે કલાકારોએ ભૂમિકાઓ ભજવે છે. આ નાટકના જુદા પ્રયોગો દવે ખડી ચાલુ રહેશે.

સંસ્થાએ ૧૦મી ફેબ્રુઆરીથી ૧૭મી ફેબ્રુઆરી સુધી રંગભવનમાં મહોત્સવ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું છે. નાટક તત્વ અને સંગીતના કાર્યક્રમો રજૂ થશે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી રચિત "ડો. મધુરિકા" નાટક આ મહોત્સવને રજૂ થશે. એનું દિશ્કર્શન પણ શ્રી અદીમર્જાને સંભાળી રહ્યા છે.

નાટ્યપદ્ધતી : નામની એક નવી નાટ્યસંસ્થા તરફથી તાજેતરમાં શ્રી નરવર શાહ કૃત નવું ત્રિઅંગી નાટક "હવે અને હવેના દો" ભારતીય વિદ્યા ભવનને

---:અન્તે તો તમારીજ:

જ્યોદિન્દ કોલેજમાં ભજવાયેલ પ્રા. મધુકર સંદેશના કૃત નાટક "અંતે તો તમારીજ"ના કલાકારો અને કાર્યકરો.

☆

ડા. બાલુભી : દિક્ષીપ પદ્મ, તિષ્ઠ ધીરજી, ભૂષણ કલિયા, રમેશ જમીનદાર, પ્રા. મધુકર સંદેશ, પદ્મજેત રોના, શ્રી હોદાખુ, અને કલ્પાન તોરા. ડા. બાલુભીની કહેણ : મનુ જ્ઞા, મીના મહેલ, કલા મહેલ, સરલા શાહ, જયદેવી પંડ્યા અને અદમ પાદેખ.

નાર્થ માસમાં ભગવવામાં આવશે. ફેબ્રુ મેકર આ નાટકમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવશે.

જયહિન્દ કોલેજ: શુભરાત્રી સાહિત્ય મંડળ તરફથી કોલેજના નાટ્ય મહોત્સવ દરમ્યાન ૧૫મી જાન્યુઆરીએ પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા કૃત મૌલિક ત્રિઅંકી નાટક 'અન્તે તો તમારી જ' ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિશ્કર્તન પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા અને શ્રી. રમેશ જામીનશરે સંભાળ્યું હતું. કથા મહેતા, મીના મહેતા, દીપક ધીવલા, જુપત કટ્ટીયા, પરમેશ શેઠના, અહમદ પારેખ, સરલા શાહ, અને પ્રા. મધુકર રાંદેરિયાએ આ નાટકમાં બાજ લીધો હતો.

રાજકોટ

સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક એકેડેમી: સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રના નાટ્ય મંડળોને રાજકોટ મુકામે બોલાવી એક ઉત્સવ કરવાની યોજના નાટ્ય વિભાગ તરફથી સમિતિ પાસે રજૂ કરવામાં આવી છે. આ યોજનાને સ્વીકારવામાં આવશે તો ગણતરીના દિવસમાં જ અને મૂળ સ્વરૂપ આપવામાં આવશે.

કલાકેન્દ્ર: કાયમની પ્રતિશીલ્પ આ સંસ્થા પણ પોતાના નવા નાટકો રજૂ કરવાની તૈયારીમાં પડી છે અને ટૂંક વખતમાં એકાદ પ્રદર્શન અને એકાદ ગંભીર નાટક રજૂ કરવામાં આવશે.

નેપથ્ય: નટમંડળમાંથી છૂટા થઇ રાજકોટમાં આવી શ્રી બાપાલાલ રાવજી 'નેપથ્ય' સંસ્થા શરૂ કરી છે. સહેરાના અન્ય નામાંકિત કલાકારો ઉપરાંત શ્રી માર્કન્ટ બટ અને શ્રી અમ્મન જાનીનો પણ સહકાર મળ્યો છે. પ્રથમ નાટકની રજૂઆત ફેબ્રુઆરીમાં કરવામાં આવશે.

કલા રસોત્સવ મંડળ: ભૂતકાળમાં પોતાનાં સારાં નાટકોથી સારી પ્રતિભા જમાવી યોગ્ય વખતથી નિષ્ક્રિય બન્યાનું આ મંડળ પણ પોતાની આગામી પ્રવૃત્તિ માટે યોગ્યતા વિચારી રહ્યું છે.

શ્રી ધર્માર્થરાત્રી વિદ્યાસઘના મુચ્ચ મહોત્સવમાં ગીત-સંગીત, નૃત્ય તથા કવિત્વી પ્રમુખાલ ટ્રિવેદી કૃત નાટિકા 'સત્યનિષ્ઠા' રજૂ થઇ હતી, જેમાં બાળકલાકારોએ સુંદર અભિનય આપ્યો હતો.

ભાવનગર

એમ. જે. કોલેજ એક કોમર્સના વાર્ષિકોત્સવ તા. ૨૬-૨૭-૨૮ને દિને ઉજવાયો જે વખતે શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે મુખ્ય મહેમાન હતા. ગીત અને વાદનના પ્રયોગો ઉપરાંત કોલેજે શ્રી પ્રાગઝ ડોસા કૃત "પેટા બાહૂત" અને શ્રી રબામેન ગાંધી કૃત "જૂનું અને નવું" નાટિકાઓ ભજવી.

મદ્રાસ

શુભરાત્રી શુવક મંડળ તરફથી એક ઉત્સવ ઉજવાયો, જે વખતે શ્રી. પ્રાગઝ ડોસા કૃત "શેઠીની લીકાટ," શ્રી શિવકુમાર જોષી કૃત "હુવા તો વિવાહ" અને શ્રી વજુભાઈ ટોકે કૃત "પ્રમુખ મંદિર" રજૂ થયું.

સુરત

કલાનિકેતન તરફથી મુંબઈ રાત્રીય નાટ્ય સ્પર્ધામાં શ્રી પ્રાગઝ જ. ડોસા કૃત "હોરુ કહેરુ" રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. જેની સમિતિર વિગત આ અંકમાં આપવામાં આવી છે.

અને મુંબઈમાં તા. ૩૦મી અને ૩૧મી જાન્યુઆરીએ રંગભવનમાં એના પુનઃ પ્રયોગો થયા હતા. તે ઉપરાંત ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ માદુગા શુભરાત્રી સેવા મંડળ તરફથી યોજાયેલા નાટ્યોત્સવમાં પણ રજૂઆત પામ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય કલા કેન્દ્ર: તમિલ શ્રી આચાર્ય અને કૃત ત્રિઅંકી પ્રદર્શન "જુ" ઉભો છું" રચિતાર તા. ૨૭મી જાન્યુઆરીએ રંગઉપવનમાં રજૂ થયું જેનું દિશ્કર્તન શ્રી વજુભાઈ ટોકે કર્યું હતું. જ્યારે નરેન્દ્ર શોક, મિન્ડુબેન શોક, બાહુકુમાર આર્થ, કુપદ રામ, સુમિત્રા દેસાઈ વગેરે ભાષ્યગદ્યોએ આ નાટકમાં ભૂમિકાઓ ભજવી હતી.

સુરત વિદ્યાધીપ સંઘ તરફથી તા. ૨૧ થી ૨૫ જાન્યુઆરીએ રંગમંચનમાં ચતુર્થ આંતર-શાળા-નાટ્ય-

સાસ-અરબા રૂપથી યોગ્ય હતી. ડો. રંગભાઈ પટેલ, શ્રી વર્ણુભાઈ ટાંકે, શ્રી ઇન્દ્રવદન વસાવડા નાટ્યપર્યાયોનાં પરીક્ષક હતાં. આ રૂપથી શાળાઓએ પોતાનાં એકાંકી રજૂ કર્યાં હતાં.

નરિયાદ

નરિયાદ થિયેટર્સ: તા. ૩૦-૧૨-૧૯૫૧ને દિવસે હાસ્ય મુકામે અને તા. ૫-૭-૫૧ને દિવસે નરિયાદનાં શ્રી અનંત આચાર્ય દ્વારા મૌલિક નાટક “અદા ફળા” બજાવવામાં આવ્યું હતું.

અમદાવાદ

નરમંડળ: અહીં દર રાત્રી રૂબિ શ્રી વજયંતી હાકરે દૃત “શુનિપતિ”ના પ્રયોગો વાણુ રહે છે.

લો. કોલેજ તરફથી એકાંકી નાટ્ય હરીશાહ ચોળવાનાં આવી હતી જેમાં “અને તો બીજીની જ” નાટકને ઇનામ મળ્યું હતું. ક. ગાયત્રી રાવકે અભિનયનું વ્યક્તિગત ઇનામ પણ મળ્યું હતું. કો. કોનર્સ તરફથી ના. ૧૧ મીએ “પેરા ભાકુન” નાટક રજૂ થયું હતું.

રંગમંડળ: રંગમંડળીએ રાકેન હાલમાં “રંગમંડળી હરીશાહ” (એકાંકી નાટ્યપર્યાયો) ચોળવામાં આવી હતી. પરીક્ષક તરીકે શ્રી. વજયંતી “સુદરી”, શ્રી અનંતરાય રાવળ અને શ્રી પિનાંગર પટેલ હતા.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ

[૨૧ મા પાનાથી શરૂ]

બજાવ્યું છે તેમાં પણ આવે છે. અભિનેતા, દિગ્દર્શક, લેખક સહને ઇનામો મળે છે. આમ સરકાર અને મંડળ આ બાબતમાં એકબીજાના પુરક બની રહે છે. ઇન્ડિયા-યોગ્ય છે. નાટકોને જુદી જુદી દિશાઓમાંથી પ્રોત્સાહન આપવાને મળી રહેલું છે.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની પ્રગતિ વિશે શ્રી પ્રાણવાસ ભાઈ અને ધર્મીનાર વાત કરતા. એ ગયા પણ આપણે એમની સર્વ આકાંક્ષાઓને પૂરિયું કરી દેએ.

શ્રી પ્રાણવાસએ નાટ્ય સંમેલનની વાત કરી અને નાટક સંખ્યાની વિગતો, બજાવનારની વિગતો, એ સર્વ પ્રકારના પ્રશ્નોની છટ્ટી ચર્ચા થાય અને યોગ્ય દિશામાં પગલાં બદલ એ જરૂરી છે. ધર્મીનાર પ્રશ્નો આપણે રંગમંડળની પ્રગતિ માટે વિચારવાના છે. શોધોની આકાંક્ષા ફળપૂર્ણ થાય એનું આ પ્રથમ પગથિયું.

એમેચોર્સ ગ્રુપ તરફથી રજૂ થયેલ “સદાદની જાહર” એકાંકીને પ્રથમ ઇનામ મળ્યું હતું. કોલેજનું “અનંતનાટ” અને પાટણી એમેચોર્સનું મેસર્સ ૪૨૦ દ્વિતીય અને તૃતીય ઇનામ મેળવી ગયાં હતાં. શ્રી કલિદાસ શાહ, શ્રી પ્રભાસ શાહ અને શ્રી મિરંદા પાટકને અનુભવે પ્રથમ ત્રણ વ્યક્તિગત અભિનયના પારિતોષિકો પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

દેવગઢ બારીયા: મુકામે એસ. આર. રૂઢ તરફથી શ્રી પ્રાણજી રોસા દૃત, “ધરનો દીવો” નાટક તા. ૫-૨-૫૭ ને રોજ બજાવ્યું.

ભાવનગર: મહિલા કોલેજ તરફથી શ્રી શિવકુમાર વેળી દૃત “પગપગી” એકાંકી તા. ૧૩-૧૦-૫૧ ને રોજ બજાવવામાં આવ્યું હતું.

પોલીટેકનીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ તરફથી શ્રી ચૂનીલાલ મરિયા દૃત “૫૨ પદોનો સાવચાન” તા. ૨૩-૧૦-૫૧ ને રોજ બજાવ્યું.

શામળદાસ કોલેજ તરફથી શ્રી રમણલાલ દેસાઈ દૃત “કેકેશયેસો આદામ” તા. ૧-૧-૫૭ ને રોજ બજાવ્યું.

બી. એમ. કોલેજ કોમ્પાઝ આર્ટ્સ તરફથી શ્રી શ્રીવકુમાર વેળી દૃત “ફૂલોં ફૂલોં ફૂલોં” અને શ્રી રંગભાઈ ગાંધી દૃત “જૂની આંખે નયું” તા. ૩-૧-૫૭ ને રોજ બજાવવામાં આવ્યું.

આપણું ધ્યેય જોયું, કક્ષાના નાટકો માટે છેલ્લું લેઈએ. પહેલામાં આજે જેમ બારનના વર્તોની પ્રશંસા થાય છે તેમ નાટક માટે પણ પ્રશંસાઓ આપવને રહે છે “Well done you have reached at highest stage”

નાટકની પ્રગતિ એ તો ગંગાનો પ્રવાહ છે. સર દલિદભાઈ પ્રખ્યાત્યને વિરાટ એ પ્રવાહને વહેવારે છે. શ્રી પ્રજિગ્નનાથ આર્થિક પ્રશ્નો માટે સામે જ બેઠા છે. તે પછી એ પ્રવાહ અવિરત વહે એ જ ઇચ્છાએ.

અંતમાં શ્રી વાણુ શાહે સૌનો આભાર માની લેતા. આ સંલગ્નસમાજના પ્રસંગે ગુજરાતી નાટ્યમંડળ તરફથી સર્વ વિનંતાઓને મંડળના સામયિક “ગુજરાતી નાટ્ય” ની પ્રથમ વર્ષની કાષ્ઠક તેમજ અન્ય પ્રકારનો બેટ આપ્યાં હતાં અને ત્રણે વિનંતાઓને ચંદ્રે મળ્યાં હતાં.

રંગભવન મું બ ઇ ને આં ગ હુ પ્રાંગુર્મા ફેબ્રુઆરીમાં ડિજિટાતા

એ મહોત્સવો

ભારતીય વિદ્યા ભવન

☆ તા. ૧૦

આ માસનાં ગીતો

સ્વર અને શબ્દ : શ્રી અરીનાશ વ્યાસ

☆ તા. ૧૨

નાસો ગોસો

: ઉપાંતર :

: વિદ્યાર્થક :

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા | શ્રી અહી મર્જબાન

☆ તા. ૧૪

ડૉ. મધુવિકા

: લેખક :

: વિદ્યાર્થક :

શ્રી કર્નેયાલાલ શુનશી | શ્રી અહી મર્જબાન

☆ તા. ૧૬

સ્વરસકુરી

સ્વર અને ગાન : શ્રી અમલ મર્ચન્ટ

☆ તા. ૧૧

કુમારી ચંદ્રલેખા [ભારત નાટ્યમ નેતા]

☆ તા. ૧૩

નૃસિંહા [દિગ્ગજ]

: વિદ્યાર્થક :

: નવીન :

શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈ | શ્રી અચિનાશ વ્યાસ

☆ તા. ૧૫

રામશામરી [દિગ્ગજ નાટ્ય નાટિકા]

: વિદ્યાર્થક :

: નવીન :

શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈ | શ્રી અચિનાશ વ્યાસ

☆ તા. ૧૭

નરસંથો ભક્ત હરિનો

: વિદ્યાર્થક :

: નવીન :

શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈ | શ્રી અચિનાશ વ્યાસ

★ ~~~~~ ★

ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર

☆ તા. ૧૮

બહેરામે શું કીધું ?

લેખક અને વિદ્યાર્થક : શ્રી દિગ્ગજ આંદિયા

☆ તા. ૨૦

ચંપીલો રાગજન

ઉપાંતર : શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

વિદ્યાર્થક : શ્રી દિગ્ગજ આંદિયા

☆ તા. ૨૩

બેપ્સી બહાર પડી

લેખક : વિદ્યાર્થક : શ્રી દિગ્ગજ આંદિયા

☆ તા. ૨૫

ભવાઈ

☆ તા. ૨૬

કદમ મિલાકે ચલો

લેખક : શ્રી પ્રમોદ બેપ્સી
વિદ્યાર્થક : શ્રી દુષ્કાંત શાહ

☆ તા. ૧૯

શ્રદ્ધા કૃષ્ણી

લેખક : શ્રી અનંત આચાર્ય

વિદ્યાર્થક : શ્રી દિગ્ગજ આંદિયા

☆ તા. ૨૨

સંભાવિત મુંદરલાલ

ઉપાંતર : શ્રી રત્નમણિરાય ભામણ

વિદ્યાર્થક : શ્રી જયંતિ પટેલ

☆ તા. ૨૪

સારંગો અગ્નિ

લેખક : શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ

ઉપાંતર અને વિદ્યાર્થક : આ. મધુકર ચંદ્રવિયા

શ્રી રમેશ જમીનદાસ

☆ તા. ૨૭

વૈજયંતી

અનુવાદક : શ્રી ભગલાલ પાટેલ વિદ્યાર્થક : શ્રી વનસતા મહેતા

* ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ *

—તરફથી—

રંગભૂમિનાં વિવિધ અંગને સ્પર્શતા લેખ-અંગ્રહો, નાટકો, ગીતોનાં અતિ ઉપયોગી પ્રકાશનો :

ગુજરાતી નાટ્ય : માસિકની પ્રથમ, દ્વિતીય તથા તૃતીય વર્ષના અંગોની
બાંધેલી કાષ્ઠલ કચેકના રૂા. ૬

રૂમારક ગ્રંથ : ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ સમયે પ્રગટ કરેલું
પુસ્તક રૂા. ૨૦

અજબકુમારી : દ્વિતી મૂળચક્ર મૂલાણી કૃત ત્રિઅંકી નાટક.... રૂા. ૧૧

સામે પાર : દ્વિતી પ્રચુચાલ દ્વિતી કૃત લોકપ્રિય પૌરાણિક નાટક રૂા. ૧

પ્રેમમૂર્તિ રાધિકા : દ્વિતી મૂળચક્ર મૂલાણી કૃત “શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર”
નાટકમાંથી રાધાકૃષ્ણના દરશોતું પ્રા. મધુકર રાંદેરિયાએ
કરેલું સંકલન રૂા. ૮૦

ગુજરાતનાં નાટકો : ગીતોની સારિગમ : ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ચૂટી કાઢવાં
લોકપ્રિય અને ઘેરે ઘેર ગવાતાં ગીતો, જેનું સંકલન
શ્રી નયચક્ર ‘ચુદરી’એ કર્યું છે અને સ્વરાંકનકાર
પંડિત વાડીચાલ ઉસ્તાદ છે રૂા. ૨૦

ગુજરાતી ગદ્ય

તંત્રી: શ્રી પ્રાગઠ્ય જ. ડોશ

રૂ. ૫
અને
રૂ. ૩૧

પ્રકાશક: જયંતી

અંક: ૮ મો

માર્ચ, ૧૯૫૭

કેમલ: આલિ આલિ

* ઓળખી કાઢો *

ગુજરાતી નાટ્યના ગયા અંકમાં “ઓળખી કાઢો” શીર્ષક સાથે એક છબી (જે બાબુમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ કરી છે) છાપી હતી. રંગભૂમિ ઉપર વેશભૂષા, વેષપરિવર્તન કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, અને આપણા નામી નટો કેટલી કુશળતાથી સ્ત્રીપાત્રની ભૂમિકાઓ ભજવતા હતા એ હદીકત બાણીની છે; ત્યાંચુધી કે શ્રી જયશંકર (સુંદરી)ને પાક કરતા ભેઈ એક અંગ્રેજે પૂછ્યું હતું “Who is this actress?” એટલે આ છબીમાં રહેલી સ્ત્રીની સાહજિક મુદ્રાએ ઘણાને ભૂલાવામાં નાખી દીધા. આ છબીમાં છે શ્રી દેશી નાટક સમાજમાં અત્યારે ખલનાયકની ભૂમિકા ભજવતા નામી નટ.

શ્રી ચૂનીલાલ જીવરામ નાયક

ધી ન્યુ આર્ટ્સ નાટક કંપનીમાં “મમત પ્રદૂતાદ” નાટકમાં રવામજતાની ભૂમિકા એમણે ભજવી હતી. આ છબી લખર્ડામાં સને ૧૯૨૭ માં પાડ્યામાં ચાલી હતી.

☆

‘ઓળખી કાઢો’ના પ્રશ્નોના જવાબમાં અમને ઘણા ઉત્તરો મળ્યા જેમાં નીચે મુજબના નટોના નામોના ઉલ્લેખ કરાયો છે.

મોટા ભાગેના ઉત્તરો જણાવે છે શ્રી જયશંકર (સુંદરી). કેટલાકે નામો જણાવ્યા છે શ્રી રતિલાલ પટેલ, ગારતર ત્રિકમ, પ્રાણસુખ નાયક, ગારતર પ્રકલાદ, ગારતર ગેરધન, આણંદજી કબૂતર.

એક ભાઈ લખે છે કે સ્ત્રીભૂમિકામાં એ ભાઈ છે નવી રંગભૂમિના બાણીના નટ શ્રી પ્રતાપ જોડા!

જોરો ઉકેલ તણ જણાવે આપ્યો છે :

- ૧ શ્રી રામલાલ વી. શેઠ, ૫૩, જગનાદાસ મેન્શન, લક્ષ્મીનારાયણ લેન, માટુંગા, સુંગઈ, ૧૯
- ૨ શ્રી યુ. એમ. સુનીમ, ૪૯, રીજ રોડ, મજબારલીલ, સુંગઈ, ૬
- ૩ મેનેજર શ્રી ભારત સુબોધ મંડળ, સુક્ષમ : માલપુર, તિલ્લા : સાબરકાંઠા જો. પી. રેલવે.

આ ત્રણે પત્રો એક જ દિવસે અમને મળ્યા હોવાથી એ ત્રણેયને ‘ગુજરાતી નાટ્ય’ માસિક માર્ચ અંકથી એક વર્ષ માટે વિનામૂલ્યે મોકલવામાં આવશે.

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO., LTD.

૧૨ ઓફીસો અને ૧૨ સેક ડીપોઝીટ વોલ્ડ

અ મા રી

નવી રફરેશ સેવિંગ્સ યોજના રૂં દક્ષ લેખે વ્યાજ આપે છે.

૩૫ પગની પુરાંતથી ખાતું ખોલાય છે

અને રૂ. ૫૦૦૦ સુધી વ્યાજ મળે છે.

ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ દક્ષ વ્યાજ આપતી ફેરા સ્ટીટીફિકેશન

બેર માટે ઉત્તમન્કરકરણને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના બેંકની લગત ધારણ એ ભવિષ્ય

માટે ખચાવના વખતે પ્રદાન કરશે

મયોબુથાંધ ધી. ગાંધી

મિલિટરી ટ્રેસરર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૨ (જમ સાથે)

વાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૨.

ભારતમાં શેઠાની મિલોના સંગ્રહણમાં અધગણ્ય

મેકો. આરો. રવો. સોલ. બેસન અને યુનુનાં

કિપાક અને નિમ્મસ કરનારા

—: મેનેજિંગ એગન્ટસ:—

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવટ લિ.

—: મિલો:—

મુંબઈ

" એ " મિલ મીલ્સવાડી. તારવેલ

" બી " અને " મી " કમરખાડી. મનગાંવ

બોપાલ

કેન્ડુલ દફિનના ફ્લોર મિલ્સ

એન્ડ્રિયાદમંજર થેડ.

પુસ્તક: ૪થું માર્ચ, ૧૯૫૭ અંક: ૮મો

અનુક્રમ	પૃષ્ઠ
ઉપક્રમે પડે ... શ્રી પ્રાગજી નર. ડોસા	૩
રંગભૂમિનાં જાદુ ... મા. શ્રી ક. મા. મુનશી	૫
મારી ભૂમિકા ... પ્રા. મધુકર રાઘરિયા	૭
કુન્દમાલા ... રસકવિ શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ	૯
કવિવર બિહારીલાલ ... શ્રી રમણિક અ. મહેતા	૧૫
પ્રેમાનંદ ... શ્રી એ.બી. યાશિક	૧૮
નાટ્યકલા ભૂાણ, ત્રિવેદી	
લવણભાષ મયાશંકર શ્રી જયવિલાસ લ. ત્રિવેદી	૨૧
શ્રી રમણિકરાય શ્રી. દેસાઈ...શ્રી પ્રાગજી નર. ડોસા	૨૪
વડનગર ... પ્રા. હસિત યુવ	૨૭
‘તિહાસની દૃષ્ટિએ ... શ્રી જયવિલાસ ર. ત્રિવેદી	૩૧
વાં નાટકો	૩૭
સંગિક નોંધ	૪૪

મુખપૃષ્ઠ ઉપર “કૃષ અને રંગ” નો પ્લોક દેખા જાયતિના સૌજન્યથી સાભાર પ્રણિત કર્યો છે

ધી રજીસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુઝપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) ઇન્ડિયા ૧૯૫૬, અન્વયે ‘ગુજરાતી નાટ્ય’ પત્ર અંગેની માહિતિ

ફોર્મ નં. ૪

[ન્યૂઝ ઇન્ડિયા રેલ નં. ૮]

૧. પ્રકાશન સ્થળ ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ (મુંબઈ) ૨૪, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧.
૨. તેના પ્રકાશનની સામયિકતા માસિક
૩. મુદ્રકનું નામ પ્રાગજી નર. ડોસા રાષ્ટ્રીયતા હિન્દી સરનામું મુખપૃષ્ઠ ૭, ૨૪, કારમાઈકલ રોડ, મુંબઈ-૨૬.
૪. પ્રકાશકનું નામ ઉપર મુજબ રાષ્ટ્રીયતા હિન્દી સરનામું
૫. વંચીનું નામ " રાષ્ટ્રીયતા હિન્દી સરનામું
૬. જે વ્યક્તિઓ આ આખા પાનાના માલિકો હોય અને કુલ યાપણના એક ટકાથી વધારે યાપણ રોકનારા ભાગીદારો અથવા શેર-હોલ્ડરોનાં નામ તથા સરનામો ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ (મુંબઈ) ૨૪, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ ૧.

હું, શ્રી પ્રાગજી નર. ડોસા, આથી નાહરે કરું છું કે ઉપર આપેલી વિગતો મારી વંદુમાં વંદુ જાણુ. અને માન્ય મુજબ સાચી છે.

પ્રકાશક: શ્રી પ્રાગજી નર. ડોસા
(ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ વતી)

તા ૧-૩-૫૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક: ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક પ્રાગજી નર. ડોસાએ સરકારી પીપર્સ પ્રેસમાં છાપી દેવારણ નાનજી ગિરીશ, ૨૪, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ-૧થી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

નવચર્યાપક સમિતિ
શ્રી નવનિવાસ ત્રિવેદી
પ્રા. મેઘરાજા ધીનાળા
શ્રી દામુ ઝવેરી
શ્રી લાલુ શાહ
શ્રી બરમેર પાવરી

ગુજરાતી નાટ્ય

લેખક:

પ્રાગજી બી. ડોસા

સંપાદક સમિતિ

શ્રી હરસિદ્ધિલાલ દિવેદિયા
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'
શ્રી નૃપાનીન્દ્ર દવે
પ્રા. મધુકર રોહિયા

પ્રસ્તુતક: ચોથું

માર્ચ: ૧૯૫૭

અંક: ૮ મે

ભારતો અગ્નિ

ભારતો અગ્નિ

ભારતીય વિધાનમંડળ તથા હિન્દિયન નેશનલ ચિયેટરના નાટ્ય મહોત્સવો ગયા માસમાં ઊજવાઈ ગયા. બાબલગાઢ વીસ દિવસ સુધી રંગમંડળના પ્રેક્ષકોમાં ભારતી એટ યતી રહી. એ બન્ને મહોત્સવો જરિયાન લોકમાનસ કેવા પ્રકારનાં નાટકો તરફ દોગે છે અને કયા નાટક પ્રત્યે પસંદગી-નાપસંદગી દર્શાવે છે એની ઠીક ઠીક પ્રતીતિ થઈ. એ કાર્યક્રમોમાં હિન્દિયન નેશનલ ચિયેટરે રજૂ કરેલું 'ભારતો અગ્નિ' એક નવી દિશા સૂચારે છે. નવી પ્રણાલીની રંગમંડળોએ જે સ્થાપી સ્વરૂપ ધરવા પ્રયાસો કરી રહી છે, અખતરોએ અગ્નિમાં છે એવું આશું દર્શાવે છે. આ નાટ્ય પ્રયોગમાંથી મળી રહે છે. નાટ્ય શાખાના જનતાએ આ નાટકનો સહાર કરતાં દાખવી આપ્યું કે માત્ર પ્રદર્શનો એમને રૂએ છે એ હકીકત અસત્ય છે, ટાણલાં અને અર્થહીન સંભાષણોનો પ્રયોગ તેઓ હરજીત વધાવવા તૈયાર નથી; એમને જોઈએ છે હેતુબદ્ધી નાટકો અને એની સુંદર, સંપૂર્ણ, સ્વર્ગી રજૂઆત.

'ભારતો અગ્નિ' નાટકમાં એ બહુય છે. રજૂઆતના જે વિશિષ્ટ અંગો છે, લેખ, અભિનય દિગ્દર્શન, સમિતિ, પ્રકાશ આયોજન, વેશભૂષા અને મનહરું સંગીત, એ દરેક અંગ એની યોગ્ય માવજત થઈને, એમાં ત્રીભુવનથી અભ્યાસરૂઝિયાં પાર પામીને પછી તખ્તા પર જીવંત થયું છે. સૌથી પ્રથમ તો એની કથા અને સંવાદો આપણા જાતીય પ્રતિષ્ઠા સાહિત્યકાર શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈના છે. આને ત્યારે યુદ્ધની તીવ્રતા ચારે કોર વાગી રહી છે, સુખશાન્તિ મારે આપ જનતા અંખી રહી છે ત્યારે નિઃશસ્ત્રીકરણનો સંદેશ લઈ આવવું આ નાટક લોકહર્ષને સ્પર્શી જાય છે. ભારતીય અસ્થિતા કોઈ કાળે અંખી નહિ પડે એવા વેધક સંવાદોને પ્રેક્ષકો મગનમેદી તાળીઓના અવાજોથી ઓઢે છે. નાટકને જો આપણે હિંમતીયું જાણી માનતા હોઈએ તો મનુષ્ય કેવો છે એટલું જ નહિ પરંતુ કેવો હોવો જોઈએ એનો સંપૂર્ણ અને સચ્ચી સહાર ચિતાર એ નાટકમાંથી મળવો જોઈએ અને એ કથા માત્ર પ્રાસંગિક નથી. મને એ કાળમાં એ નાટક ભજવાય પણ એવું શાન્તિસૂત્ર સદા ચિરંજીવ રહેશે, એ નાટક લોકભોજ બનશે. રંગમંડળનાં રંગમંડળની જવનિકા ઊપરે એ પૂર્વે પ્રા. મધુકર રોહિયાએ ઉચ્ચારેલું પ્રકથન અત્યે નોંધીએ:—

દિન બનકે હમારે, યારોં ન જૂલ જના,
પુરીયોંતે અપની હમ પર આંસુ બહારે જના.

દૂર દૂરથી આવે છે એ ગીતોની પંક્તિઓ અને હૃદયને વસાવતી બધે છે. ૧૯૫૭ ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના એ નામો અને અનામો શહીદો! અમે તમને જુલ્યા નથી; જુલવાના નથી. આને તમારે ચરણે ધરીએ છીએ થીની અંખે તમારી જ આ કથા 'ભારતો અગ્નિ'. ઇતિહાસની કિતાબમાં તમે આંકી ગયા છો તે કથા-અગ્નિ કંદેર ઊડતાં પૃથ્વીમાંથી અમને પ્રેરણાનું અમૃત પાવ છે. તમે ખીચેલાં ચુલકારની સુવાસ આને શો વર્ષે અમે માણીએ છીએ.

કુલ લેલમે' પડે હૈ, કુલ કલમે' ગડે હૈ,
 હૈ બુદ આંસુ બિન પર પ્રેમી બહાકે બના.

કંપની સરકારની લેલની દીવાલોમાં પદ્યરે વચ્ચે તમે ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ હતા; ધર્મી માતાની કુખમાં ધર્યાધને, બિજા બસિદાન કામે, હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પર તમે સુવર્ણકાશ ચડાવ્યો હતો; વિદ્યમં વંતાઓ, આંસુઓનાં બુદની આ અનલિપિ તમારા શિવાય બિન હોય? જ્ય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, જ્ય શાહીદો, જ્ય આર્થિકતા!

અને એ ક્યાએ લોકલક્ષ્યના ધમકાશ ઝીલ્યા, બિચ્ચ અભિનયનાં રેખાંકનોએ આકાર આપ્યો, પ્રકાશ આપ્યો અને રંગપૂરવણી કરી અને સૌથી મોખરે એના સન્નિવેશની પ્રમાણ હતી. તખતને ખૂણે ખૂણે એના કારીગરોના કસબ વર્તાતો હતો. તખતની ૧૦ ફૂટની પહોળાઈને વધારી ૮૦ ફૂટ કરવામાં આવી હતી જેની એક તરફ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તનાં દેખળી બારી અને ઉઘાળ હતું; બીજી તરફ તખતની રુદ્રદત્તા આશ્રમની બહાર ધાસની ગંઢ ખડકાપેલી હતી. ૪૦ ફૂટની ઊંડાઈ પર વળાંક લઈને કેલેરાયકો પહાડ અને એ ઉપર શિવાયકો ગગનચુંબી ધૂમકટ, એની પાછળનું અનંત આકાશ તખતની ઉચાઈને આવરી લેતું હતું. જરાક દીર્ઘદષ્ટિથી જોનારને એમાં એક બીજું પ્રતીક પણ જણશે. એક પક્ષે સત્યચુદ્ધારક ધાસની ગંઢ, આશ્રમ, વિદ્યાથી જોતો સૌમ્ય વેદોચાર, રુદ્રદત્તની સાત્ત્વિક પ્રતિભા, જળાશય, કમળો, શિવાયક, સત્તવિમ્લિતસમા શક્તિ; બીજે પક્ષે રાજાની તામરી પ્રકૃતિનાં પ્રતીકાઃ હયુસીનું પ્રેમોચાન, પીટસં જોનસન વગેરેનું આતીથ્ય, લશ્કર અને વિદ્યદીઓને આવવા જવા માટેનો રસ્તો, શસ્ત્ર ભંડાર વગેરે.

આમાં પ્રતીકોથી સત્તર વ્યાવા એક અવિરમરણીય પ્રોગ્રામ આશ્રમન આ અશ્વમેધમાં એટલા માટે જ ક્યુ' છે કે રંગભૂમિની કલાને ઝરતી, ભગતી અને જનકલ્પ સુધી પહોંચાડી હોય તો છીજાં, અસંબદ્ધ અને અશિષ્ટ લાગે એવાં નાટકોનું જે વહેણ આપારે ચાલી રહ્યું છે એને અટકાવી "ભારેશો અગ્નિ" જેમા ઉચ્ચ આદર્શને મૂર્તિમંત કરતા નાટકોના પ્રવાહ રંગદેવતા પ્રતિ પાળેલા જણે છે—રંગભૂમિને જિયાડવી હોય તો—

—પ્રાગણ જ, ડાહ્યા

*

મુખ્યમંત્રીશ્રી મનોરંજનાથે
 એક વધુ રંગમંચ
 વિદ્યોદિપ્તિ ગાર્ડન
 ભાયખડા
 ઓપન—એર થિયેટર

વિદ્યોદિપ્તિ ગાર્ડન ખાતે ઓપન એર થિયેટરનું ઉદ્ઘાટન કેળવણી અને કલાના આગામી પ્રયાન થી. શાંતિવાય શાહે તા. ૧ ફી ફેબ્રુઆરીએ ક્યુ' દત્ત. રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ના ખર્ચે બંધાયેલું અને ૧,૦૦૦ પ્રેક્ષકોને મથાવરા કરતું આ થિયેટર મુખ્ય મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન તરફથી બાંધવામાં આવ્યું છે

રંગભૂમિનાં જાદુ

લેખક : માનનીય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

આપણા લગ્નપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકાર શ્રી મુનશીજીએ એમના બાલજીવનથી જ નાટકની રંગભરી દુનિયાના જામ પીંચાં છે અને તેવું આલેખન તેમની એક કૃતિ “અડધે રસ્તે” માં કર્યું છે તે અત્રે સાબર ઉદ્ધૃત કર્યું છે. આ લેખ Lure of the theatreના નામે Bhavan's Journalમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ કે ૯૭માં અફબાઇ કાકાની ચિઠ્ઠી લઈ વાંકાનેરી સાક્ષી અને વિચિત્ર ઉચ્ચારણથી આકર્ષક લાગતા ત્રણ કાઠિયાવાડી મુદ્દરથી અમારે ત્યાં પેરણા તરીકે આપ્યા, એમાંના બે ‘મેટા’ ત્રંબક તે ‘નાના’ ત્રંબકને નામે પાઠ્યથી સુવિખ્યાત થયા હતા. “મેટાથી આર્થ સુખોદક નાટક મંડળી” માંથી છૂટા થઈ બે ત્રંબકોએ ‘વાંકાનેર આર્થ દિવસ’ નાટક મંડળી’ કાઢી હતી. એ મંડળીને મુન

આવડું હતું. તથા મામલતદાર સાહેબની નહ લેવા એ ત્રણ આપ્યા હતા.

આ પહેલાંના મારા નાટકના અનુભવો નહીં જેવા હતા. એ ત્રણ વર્ષ પહેલાં ભરૂચમાં એક નાટક મંડળી આવી હતી. એ મંડળીએ અફબાઇકાકાને ત્યાંથી સોદા ને ખુરશીઓ લઈ જઈ, રંગીન ધોતિવાના ખડા કરી, નાતની વાડીમાં ‘લલિતા કુખલશંક’નો ખેત્ર કરેલો. તેનાં કંઈ ગાંબા રમરણો હતાં. વર્ષેક પહેલાં ભરૂચમાં હું ‘મેટા’નાં નાટકો જેવા મેરેલો, કાઠિયાવાડી દળના રાજવંશી છપ્પને રંગભૂમિ પર ઉતારી, તેના માલિક મૂળજી આશારમે ગુજરાતી રંગભૂમિનો પાંચે નાખ્યો હતો. નામેભાવના છોકરાઓ ‘ડર મા છું દિલ સાથ, છોકરા, ડર મા છું દિલ સાથ’ ગુજરતા હતા. ઘણા ગુલાનોને ‘યશ હો રે પતિ નેજા’ વારી તનના ઉર હસી વરી આને’- માં રસની અવધિ જણાતી હતી. પહેલો ખેલ મેં જોયો તે એ મંડળીનો ‘સંજેભાર ને રણકહેલી.’ એ જેલમાં સિદ્ધરાજ ન્યારે રાણકહેલીના બે છોકરાઓને મારી નાખતો ત્યારે મારી ખુરશી પર બેઠો કરી હું રડ્યો હતો એમ યાદ છે. એ નિર્જાળતા હજીય છે. રંગભૂમિ પર કે અપ્રત્યક્ષમાં ભાવમય દ્રશ્ય જોઈ કે હૃદયવંદક પ્રસંગ જો સાહિત્યમાં આવેખવા બેસુ કે ગાંબામાંથી આસુ યરી બધું છે.

‘વાંકાનેર મંડળી’ રસની ગંગા ઘેર લઈ આવી. ત્રંબકોની ઝોળખાણ થઈ. ત્યાર પછી દિવસો સુધી હું ગુલતાન ખતી રહ્યો.

ત્રંબકો તો ગયા પણ ત્રીજા મુદ્દર ધેર રહ્યા.

મોક્ષમળને રૂપે જળ્યા લેવાય. પતંગોની નાટકશાળા બંધાર કામ કેમ ચાલે છે તે હું જોઈ જોવા જતો અને દરખાનો.

મંડળી આવી, પડત ટિંશાયા, પાંખો રંગાઈ, સવાર સોજ હું પેટથી નાટકશાળા ને નાટકશાળાથી ઘેર દેહતો. મોટા ત્રંબકનો મારી ઉમંગો ઊઠેરો ચાંકરસાઈ મારો મિત્ર થયો. તે લાવળ મેલ ઘેર આવતો. એ કચ્છીનો પાટ લેવાનો દત્તા. એકેએ પાંચર કેમ મારતો, ચંચુપો કેમ પહેરતો, મોટા પાળ કેમ ગાંધવા, એ બધું મને ગીતવતો અને કોઈ ન હોય ત્યારે ઓરડીમાં બરાબ મામે આરતી મૂકી, કેરે લાયક, હું થોડું નાચવા પણ લાગ્યો.

દેવદાના વંદની મંથ, રંગ ને પાંડવની પ્રિયિત વાસ અને ધોતિવંતો કહોટા મારેલા. કાંચળી પહેરેલા, આંગેલી આંખો અને રંગેલા મેઢાવાળા. ગોરાં મુખ ને લાયવાળા પણ કાળા ચંચુરના એવા અદ્ભુત અનુભો-તે મુલતાની રંગમૂર્તિની પાંખ પાછળ જ લેવા મને, બીરું નહીં-તે મારા છપ સાથે જલજલ ગયા ને તેમનાં દર્શન ને પરિચયમાં આનંદ અનુભવવા મારેલા.

આખરે બધું તૈયાર થયું ને 'શીના સ્વર્ગવર' મો નવો મિત્ર પડ્યો. આંખ બાંધીકેરો પ્રેમકર્મમાં મૂળ્ય થયો ને. મને અદર જવાનું પતું મન થયું પણ બાપાજી જ્યાં કે ત્યારે ને!

નાટકનો પડો ઝીપ્યો, અને સાંપાડ્યુંનો નાચ પહેલી જ લેવાં નરસિંહ સમો હું નાટ્યપ્રેમીય લેખે રંગો.

જનકરાજની કંચેરી આવી. 'નાનો' ત્રંબક પરમુ-ભાવપે આપ્યો. એને જટા ધારી હતી. ખજે ત્રંબક ને લાંબમાં પરમુ હતો, અને એને 'પિતાંજર પેરેલું' હતું.

ત્રંબકો મમ લઈ, ફરતો, જતો પ્રમુ કેડું નામ. જ્યાં એની મમ જે જાકે વિરેલી જનક તરું ધામ.

મારી ખાંચે પુગાળાપાંખોથી મારું મનજ બરી રાઈ હતું. એકેએ બુધ્ધરેલ્લો કાઢીતો તે મન આનંદ રમતી જ હતી અને તેનાં મગાણ બગવળ જામત્તમ લેવા.

જરી વિપામિત અભ્ય, મમ લાંબુ ને જલજા આનંદ. વિદાવિદાવિતમ મેલો તમા લેવા અને રમવાના મિત્રોં મારું જની હું પેર આપ્યો. બીરું જારો મરણી ને અજાતું નેમ જ એકે-જન નાટ્યુ-

ઉંચાં મૂક્યાં. મારી પાંચે એક નાનું ફિકેરનું એ હતું. તેના પર વરમ મોટામહ મયો અને પરમુ તૈયાર થઈ મહ. ત્રંબક તો હતું જ. અનરમમાંથી પાવડીએ આવી ને હું પરમુરામ જની ગયો. બાપાજી જનકમિત લેવા હતો, ને બા રેણકા જેની હતી. બારીના બધા પણ હાનર હતા, પધારીમાંથી ઊઠું એકેએ પણ આગળ કહ્યું એટલા છે કે બીજમ તેની હું તપાસ કરું, ને તેને આ લાવવાનું કહું. નાદવાત્રું પાણી મુકાર મોકલે પણ હું એક સિધ્ધ લેખતો. મારી ફાંદના ઊકસ ઓઠવતમાઈ ધરમાં રહેતા, તે પણ જાણે મારા એક મોટા સિધ્ધ હતા. ખૂબી એ હતી કે આ બધું હું એકેએ જ જાણતો, કોઈને કહેતો નહીં.

"શીનાસ્વર્ગવર"ના દરેક ખેલમાં હું જતો ને પરમુ રામને લેઈ પાછો આવતો. એક દહાડો બાપાજીને વડેમ મયો કે આ ઊકસો ચસકપો છે. શંકરસાઈ ઘેર આવતો બંધ થયો, મારે નાટકશાળામાં રાનિવારની રાન સિવાય ન જતું, એવો હુકમ નીકળ્યો; ને ધણું મ કહું પણ મોક્ષમળ તરે બેચૂકે પણ મને થેલો નાચક લઈ જતો નહીં.

બીરું નાટક "પ્રેમચંદ્રિકા" બજાવાયું તે વખતે નાચક બાર વર્ગો ઊકસો ને નાચિક આ બર્ગની ઊકરી થતાં, અને મોઢામાં ન માય એવા પ્રેમસંવાદો ઉચ્ચારતાં.

વિજયસિંહ: પ્રિયા મુજપાંચું છે ચારી, ચારી!

પ્રમા: શોભે મુખકાંતિ મી તારી સારી!

વિજયસિંહ: પ્રમા ધણી પાગ્યો નહી, વિજય મુખ આ વાર.

પ્રમા: આનંદ ઉપસાય છે જર; મુજ, ઉપનહાર!

પ્રેમ, અભિનય ને સંવાદના આ પહેલાં પાંદોળી દેવું વખતે મારું, પરમુરામ યોડીવાર જર ગયા. એકે પ્રમા જતી થઈ. બાપાજી કાંઈમાં જાય કે દીવાન-ખાનામાં હું ને મારી પ્રમા આખો બપોર મદામ્ ફરીએ. મોઢા એ મારી સાથે રહેવા આવે, પ્રમાના મોલ પણ મારે બોલવા પડતા હતા, તેની અને કંજુષ નરેલી. આ કાલવતિ મદયરી આવી, એકેએ મારી એકે જરી મોજાનિ પતું મેં વિસારે મૂકી.

નાટ્યજીમાં લેખેલાં આ બે લખે અને મોંમેરેલી આ ચીંતિએ જનતા તરેતર સાથે વગાઈ મહં તે ને

[અનુઅધાન રમકે પાને]

હાસ્ય કે કટુણુ દરેક ભૂમિકાને પોતાના જ્વલંત અભિનયથી
ઓપ આપતા નવી રંગભૂમિના પ્રથમ કક્ષાના કલાકાર

દૃષ્ટા સમયથી હું મારી
જાતનું પૃથક્કરણ કરવા મથી
રહ્યો છું. અદ્યતન, અભિનેતા
તરીકે! 'રંગીંગો રાજ્ય'
સાથે આશુ. હીરાબાઈની મારી

ભૂમિકા પ્રેક્ષકોને ગમી છે એમ જણાય છે—માત્ર મુંબઈમાં
નહીં; મુંબઈ બહાર સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, દિલ્હી
ને પૂનામાંય. પણ હું એ એક ભૂમિકા પર મહાર
બાંધતો નથી. એનાથી અને લોકપ્રિયતા બંને સાંપડી હો,
પણ એટલા પર જ જો હું "ચરી" ખાવા ઇચ્છતા
હોઉં તો એમાં જ અને મારી 'મર્નાદા' નાં પણ દર્શન

હા, 'રંગીંગો રાજ્ય'
બજવામાં અને આનંદ આવે,
તાબેલી લાગે, સફૂર્તિ લાગે,
દર પ્રયોગે નવો નવો રસ
અનુભવું તે અનુભવાયું, પણ

ચતિવારની સાંજે 'રંગીંગો રાજ્ય'નો હીરાલાલ
ચંચિવારની સાંજે 'માઝમરાત'ના વિનાયક કે 'મંગલ
મહિર'ના પ્રકાશના વ્યક્તિત્વને આંતરવાનો પ્રયાસ
કરતો દેખાય અથવા પ્રેક્ષકસમૂહને એની આછા
આછીપે યાદ તાઝ કરાવી જાય તો મારે 'હીરા-
લાલ'ને રોકવા રહ્યા! મધુકર એક જ રહે, પણ

પ્રા. મધુકર રહેરિયા

- ★ "હિન્દુ સમાજ"માં સ્વાગત
કરતી રાખી!
- ★ 'શક્તિજ્વલ્ય' માં ચન્દ્રિકા
- ★ 'રજતુ' ગજ' માં જગદીશ
- ★ 'નાગાખાવા' માં ખાદશાહ
- ★ "લક્ષ્મી બેડી"નો તિમિર
- ★ "મનુની મારી"માં દીનુ
- ★ "સ્નેહનાં એર"માં ડો. મહેતા
- ★ સમયનાં વહેણુ"ના વિલાસ
- ★ "ધરનો દીવો"નો હસમુખ

- ★ "વિદ્યાવારિદિ"માં કાશ્યપ
- ★ "પુનરાવર્તન"માં શ્રી. સત્યમૂર્તિ
- ★ "ભાગ્યતી પતિ"માં ડો. ચંદ્રકંત
- ★ 'રંગીંગો રાજ્ય'માં હીરાલાલ
- ★ "માઝમરાત"માં વિનાયક
- ★ "મંગલ મહિર"માં પ્રકાશ
- ★ "સાત પાર"માં રાજા રહુગણુ
- ★ "અતે તો તમારી જ"માં
ડો. દેસાઈ
- ★ "લાલેલા અગ્નિ"માં રુદ્રાંત
- ★ "પ્રેજ્યન્તી"માં જયપાલ

યાવ છે. મેં તો હંમેશ માન્યું છે કે રંગભૂમિનો કલાકાર
non-descript હોવા જોઈએ - એને કોઈ એક
પ્રકારની અદાકારીનું "લેખક" લાગી જાય એ તો એની
શુભચિન્તાને ખલે એની મુશ્કેલીવાળા નીચા આંક જેવું
ખતી જાય. અભિનેતા તો સર્વે રસમાં પારંગત હોય-
ન હોય તો એણે યતું જોઈએ, પણ જા "અભિનેતા"નું
પદ એ પોતા માટે વાપરે વપરાશે.

જે ભૂમિકાએને મધુકર આકાર આપે તે તો
બધી સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળી જ રહેવી જોઈએ. મધુકરથી
એ ન જની શકે તો અદાકારીની એટલી એની ન્યૂનતા.
એને શ્લાઘા મણે કે અંતર-વિશ્વાસ મણે! પણ મને
મારે માટે હંમેશ માન્યું છે કે મારામાંના હીરાલાલ,
મારામાંના વિનાયકને કે પ્રકાશને, કે ડો. મહેતા, (સ્નેહનાં
એર)ને કે હસમુખ (ધરનો દીવો)ને નાકામયાપ નથી

પ્રા. મધુકર રાંઠેરિયા

ખાનગી. રવિવારના પ્રેક્ષકોને આગમ્મા દિવસના શનિવારનો કોઈ અણસારોય એ અભિનયમાં જોવા નથી મળતો. હું અને મારી ભૂમિકા વિશીની સ્થાનતા માતું હું. એક જ આડી રાતમાં હું મારા આંતરમન સાથે મયન કરી નકલ કરી લઉં છું કે ‘વિનાયક’ એ ‘હીરાલાલ નથી જ’! ‘હીરાલાલ’ની ઉમ્મર જુદી છે, સ્વભાવ જુદો છે, ધારતર જુદું છે, રંગદમ જુદો છે, બોલવા-ચાલવાની નીતીરીતિ જુદી છે—ને ‘વિનાયક’ એ જ્યાં કરતાં કાંઈક જુદો જ રસાપથે ધડાવે છે. તેવું જ અન્ય ભૂમિકાઓનું.

એ થઈ એક વાત. બીટા, પાનના વ્યક્તિત્વને ઉપસાવનારી વાણીની પાત. બજવવાના પાતનો દિગમ અને એનું ‘જોખું’ તપાસી, એના ઉદ્ગારોને વ્યક્ત કરવામાં હું માતું છું. આમ થાય તો જ વાચક અભિનયમાં એકવિધતા પ્રવેશે. કલાના સાહ માધ્યમની મતિએ

આવી રંગીલા ‘હીરાલાલ’ની જીભ, શાંત સ્વસ્થ મુશીબ આદર્શવાદી ‘પ્રકાશ’ના મોંમાં ન જોવાય શકાય. ‘પ્રકાશ’ની સ્વસ્થતા ‘વિનાયક’ની સ્વસ્થતા કરતાં વળી કાંઈક જુદો જ પ્રકારની છે. અને એ બેકડી ભિન્ન છે. ‘સ્નેહનાં ઝેર’ના ‘ડો. મહેતા’ની સ્વસ્થતા, માટે જ એ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં રબૂ થતી વેળા મારે એના દિમાગને અનુરૂપ વાણીની અભિવ્યક્તિ કરવી જોઈએ. રંગમય પરથી શુદ્ધ ઉત્ત્યારણ માટેનો મારો હંમેશા આગ્રહ હોય છે. સિવાય કે ભૂમિકા અ-શુદ્ધ ઉત્ત્યારણ મારી કોતી હોય!

હું એને મારું દુર્ભાગ્ય લેખું જો ‘બાહુતી પતિ,’ કે ‘રંગીલા રાજા’ અને બીજાં નાનાં મોટાં નાટક નાટિકાઓમાંની મારી દાસ્યરસની ભૂમિકાઓએ મને ‘કોમિક એક્ટર’ તરીકે જનતામાં જાહેર કર્યો હોય તો! પ્રકૃતિએ હું મંબીર છું, ચિંતવનું સ્વાભાવિકશણ મને મને છે, હસવા હસાવવા કરતાં માંબીર્યભરી ભૂમિકાઓ હું વધુ સારી રીતે ભજવી શકું છું—જીવી શકું છું એમ હું નમ્રતાથી માતું છું—અને અનુભવ મને કહે છે, કે ધારું તે ધડીએ પ્રેક્ષક પરની પકડ દીલી કરી, ધારું તે ધડીએ તે પાછી મારા હાથમાં લઈ લેવાની એક નાટકી નાનકડી કરામત—મને આવડે છે. રાખેદો કેંકવાની એ કળા છે, ને યોગ્ય રીતે રાખેદો ગોઠવી, ઘૂંટી, યોગ્ય આરોહ અવરોહ સાથે, બરાબર સમયે જ તેને વહેતા કરતાં આવડે તો મુખ્ય પ્રેક્ષક તમારા હાથમાં જ છે. તમે ધારો તેમ એને રખાડી શકો, ધારો ત્યારે હસાવી શકો, ધારો ત્યારે વૂપ કરી શકો, ધારો ત્યારે રડાવી શકો, ધારો ત્યારે સ્તબ્ધ કરી શકો.

‘હીરાલાલ’ અને ‘એરય પાવરી’નો ત્રીજા અંકનો પ્રસંગ, ‘વિનાયક’ની બીજા અંકની ઉપદેશકવિત્તિ, પ્રકાશનું ત્રીજા અંકના અંત ભાગમાં આવતું કાવ્યમય વક્તવ્ય, ‘ડો. મહેતા’ની નેજના દેશપ્રમાંની (દિલીપ)ને ઉદેશાંતે કહેવાતી પૈર્ષ વાણી—આ સૌ પ્રસંગોએ મેં જોયું છે કે પ્રેક્ષકો પરની પકડ સહેજ પછુ શિથિલ થતી નથી. ધારેલી પૈર્ષે ધારું પરિણામ નીપજે જ છે. સુદો એટલો જ છે કે, એ પ્રસંગ આવે તો પૂર્વે વાતાવરણને ઘૂંટીને તૈયાર કરી લેવું જોઈએ. પ્રેક્ષકોના મગજને તે હક્ષ્મને કબજે કરી લેવું જોઈએ. પછી તમે એને ને આપશે તો એ શાંતિથી, સહાનુભૂતિપૂર્વક, તમને વશ થાશે ખુશીથી સ્વીકારશે.

ભૂમિકા બજવતાં હું બીજું લક્ષ રાખું છું મારી સાથેનાં કલાકારોનું. હું જાણું છું કે હું એકલો જ કાંઈ

મળા લેખક :
કવિ
દિલ્-નાગ

કું
દ
મા
લા

અનુવાદક :
રસકવિ
શ્રી રઘુનાથ
બ્રહ્મભટ્ટ

“દિલ્-નાગનાં પાંચવિહાર સ્થૂલ હતાપણે”
“મેઘદૂત”ની આ પંક્તિ પરથી ટીકાકાર મહર્ષિનાથ દિલ્-નાગને કાલિદાસથી વહેલા મૂકે છે પણ, તાંત્રીક રાજ્યમાં “કુંદમાલા”ની હસ્તાક્ષિત પ્રત મળી એ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું કે કવિ દિલ્-નાગ ભવજ્યોતિથી પ્રથમ અને કાલિદાસથી પછી થયો છે. કુંદમાલા નાટક ભવજ્યોતિના “ઉત્તરરામચરિત”ને ધણે અંશે મળતું આવે છે. રામઆચાર્યી સીતાજીને લક્ષ્મણ વનમાં મૂકી જાય છે. વાલ્મિકીને સંધ્યા કરવા ગયેલા અગ્નિપુત્રો “ગંગાતટ પર કેાઇ અનાથ બાલા રહે છે” એવા સમાચાર આપે છે. વાલ્મિકી વાતચીત પરથી સીતાને ઝાળખે છે. આશ્વાસન આપી આશ્રમે લઇ જાય છે.
જતાં જતાં સીતાજી ગંગાજીને ‘પ્રાર્થના કરે છે કે મને સુખરૂપ પ્રસવ થશે તો રાજ તમને હું મારા હાથે ચૂંચેલી “કુંદમાલા” (મેઘરાની માલા) ધરાવીશ.

“કુંદમાલા”ના પ્રથમ અંકમાં આટલી વસ્તુ છે...

પાત્રો :-

૧. લક્ષ્મણ — અયોધ્યાના રાજકુમાર
૨. સીતા — અયોધ્યાના મહારાણી
૩. વાલ્મિકી — “રામાયણ”કાર મહર્ષિ
૪. સુમંત — સારથિ

નાટિક :-

“સુરપતિ શિર મંદારસક મધુપાણી સુખમૂલ પાદેવિત્ર પયોધિને શ્રી ગણપતિ પદ્મૂલ ઉલ્કટ તપોમય અગ્નિથી જાણે બેઠી જવાલાવસિ મંગાતરંગ બુલંગ શૂદ્રલક્ષ્મિક-શી રોના રથલી કેમલ બિસાંકુરે ચારવિધુને સ્થાયિ સંધ્યાકાલથી ધુન્દેડી બટા સુખમય બેઠા બાતુ મરીચી માલશી”

સન્ધાર : સખાનો આદેશ છે કે “અરાલપુર”
નિવાસી આદ્યશીખ કવિત્રી દિદ્નામે કુંદમાલા નામક ને
નાટક રચ્યું છે તે આજે ભજવવું, તો હું પ્રસ્થાપન કરું
અને અભિનય-સહાયક આપાને ખોલાની રંગશાળા શોભાવું.

(નેપથ્યે) “આથે” આ તરફ આવો, આ દિશાએ.”

સન્ધાર : અરે, આ કોનો સ્વર, ને આપાને આમંત્ર-
વામાં મારો સહાયક બને છે !

(દશ્ય-લેખ)

હા પિક્ પિક્ કેવું કરુણાગ્નિક દશ્ય.
“હરણ કરીને વનથી, નેને લઇ ગયો તો રાવણ,
ફરી જનનરીપતિએ ત્યાગી જન નિંદાને કારણ.
નિર્વાસિન નેશ્વરિત દીસે એ ગર્ભમંથરા હણહણ,
સીતા વનવાસી કરતા આજ ફરીથી લક્ષ્મણ.”

(સન્ધાર આદ્યું વસ્તુચયન

કરી જાય છે.)

(સ્થાપના)

(રચારૂ સીતા, લક્ષ્મણ અને
સારથિ પ્રવેશે છે.)

લક્ષ્મણ : આ તરફ પધારો,
આર્થી, ધન વૃદ્ધાવસિ અને લતા
વૈશ્વત આ ગંગાતટના માર્ગે રથ
આગળ વધે એ અસ્યક છે, આપ
નીચે ઊતરો.

સીતા : લક્ષ્મણ, અશ્વોની
ઉપત્તા મને કંપાવે છે. ઊમ્મુ
અસ્યક છે તો નીચે શી રીતે
ઉતરું ?

લક્ષ્મણ : અશ્વોને શાંત કરી
રોકો, સુમન્ત !

સુમન્ત : ગાનમુચ્ચ કણ્ઠસિક અશ્વો રોકવા રોકાતા
નથી. જુઓ :

“પાસ સુણનાં હંસગાનથી મુચ્ચ બની આકૃષ્ટ થઇ,
લગામ ખેંચુ અતિ વેગથી, અશ્વોની ગતિ ચંચલ રહી.

લક્ષ્મણ : રોકો સુમન્ત. અશ્વો વેગવાન બને છે. ખાડા
ટકરા, ઊંચાણ નિચાણ લેના નથી. રથને ક્યાંક ગંગામાં
ન નાંખે !

(સુમન્ત લગામ ખેંચે છે)

લક્ષ્મણ : બાબીશી હવે ઊતરો. રથ સ્થિર થયો.

(સીતા નીચે ઊતરી આસપાસ ટક્કે છે)

લક્ષ્મણ : ધણે દૂર, ચાલી અશ્વો યાદી ગયા છે.
સુમન્ત એમને આરામ આપો.

સુમન્ત : આજા મહારાજ ! (સંકેત પ્રમાણે રચારૂ
બની ચાલી નીકળે છે.)

લક્ષ્મણ : (સ્વગત) વડીલ બંધુ અર્થાત્ મહારાજને મને
આજા કરી છે કે “વત્સ લક્ષ્મણ, રાવણના ગૃહમાં
વસવાથી તમારી બાબીના ચારિત્રને અપોધવાવાસીએ
શકિત નગરે જુઓ છે અને ગમે તેમ ખોલે છે. સીતાને
કારણે હું નિર્મલ ઝંડાકુ વંશને કનકિત નહિ જ નોંઢ.
સીતાએ દોહડાણું કરવા બાગીરથી દર્શનની અપેક્ષા
કરી છે, તો તમે સુમન્ત પાસે રથ લેખાવી, ગંગાગમનને
બહાને પ્રગાઢ વનમાં મૂકી આવો. મારા વિશ્વાસે એવશ્યક
મારી સાથે વનમાં આવેલ બાબીને હું ક્યાં લઇ જઇ રહી

હું ? પાળેલી હરણીને પાલક કસાઇ
ખાને લઇ જાય તેમ !

સીતા : વત્સ લક્ષ્મણ, પૂણું
દિવસોના ગર્ભભારથી મંથરિત હું
પગલાં ઉપાડી ચકતી નથી. જરા
જુઓ તો ખરા, ગંગાજી કેશ્વાં
દૂર છે ?

લક્ષ્મણ : અધિર ન થાવ
બાબી, ગંગાજી હવે દૂર ક્યાં છે ?
પેલાં દેખાય.

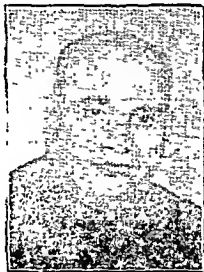
“સાથ લઇ સંગીત
મંદુર કલહસંગણોનાં
મંદુ મંદરંદ સુગન્ધ
ખીમિલાં કમળ વનોનાં
શીત તરંગો રસલિત
સ્વચ્છ શી કર છંદાલી

ગંગાતટની સમીર લહરે
ચિત્તહર લહરાતી.”

સીતા : (વાણ સ્પર્શતા અભિનય કરે છે) જનની
કર સ્પર્શ સમાન સુખદ શીતલ ગંગાજીના શીકરો
લાગતાં જ યાક, તાપ, પાપ, ધોવાયાં તો પણ ગભિરણીને
સુગમ દોહદ અને દીપ્ય ગંગારનાનની પ્રેરણા કરી
રયાં છે. આ ઊમાં ચઢાણ કેમ ઉતરાય ? દીપરજ માર્ગ-
દર્શક તો બનો.

લક્ષ્મણ : (દાયથી માર્ગ બનાવી) જનપદ રથ
હોવાથી આ તર બહુ જ પરખવ્યો છે, મારે અશ્વોને
સ્થિર કરો.

રસકવિ

શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ

“ધાન્યવતીને મરી ખૂંચીથી ગાળા કરચી,
રાખો જમણે હાથ તમારા ઘૂંટણુ જમણે,
મારે પગને પગને ધીમે પગડું માંડી,
આસ્તે આસ્તે ધૈર્ય ધરીને આવો આપો.”

સીતા : (એ જ પ્રમાણે ઊતરી) વત્સ, (જલકુલ યાત્રી
ગઇ. ઊભા રહો. આ વૃક્ષની હાથામાં વિશ્રામ લઇ શાસ
હોહો ઉનાડું.

લક્ષ્મણ : છત્રા ભગવતિની. (સીતા નિશ્રામ લે છે)
ભાગ્યવાનને જૂન રંગે એટલે જ

“તરલ તરંગ સમીર સુગીતજ વાદ્ય રજા છે,
ક્યાંક ગીત કમરડસ મનોહર ગાઇ રજા છે,
હાથા સુખ કે રડી ગયે જ્યમ વળગે આલી,
સતી વનશ્રી સીતાને છે પરીજન વાળી.”

સીતા : સાધુ વરો છો લક્ષ્મણ. અહીં પણ ઘસ-
ઘસીઓ પરિવ્રત જેવી જ સુખી છું હું.

લક્ષ્મણ : (સ્વગત) ભાભી આરામ કરી ચૂક્યા. ચોદમ
સમય છે તો હું માડું કલંકવપાક્ષન કરું. (પ્રકાશ)
(સીતાના અર્થોમાં પડી) ભગવતિ આપના પ્રવાસદુઃખનો
સહનો સાધી કુલક્ષણ-લક્ષ્મણ આપને પ્રાચે છે કે આપ
આપનું કોમલ હૃદય દૃઢ કરો.

સીતા : (ગમરાઇ) લક્ષ્મણ, મારા પ્રાણેશ તો
કુશલ છે ને?

લક્ષ્મણ : (વનમાર્ગે જતાવી) આ દશામાં એ
કુશલ ક્યાંથી?

સીતા : તો શું માતા કેકેલીએ ફરીવાર વનવાસ
આપ્યો?

લક્ષ્મણ : વનવાસ આપ્યો છે, પણ ખાતાએ નહિ.

સીતા : તો કોણે? કોને આપ્યો?

લક્ષ્મણ : વડીલ બંધુએ, મહારાજે.

સીતા : કોને? શા માટે?

લક્ષ્મણ : (રડે છે)

સીતા : રડો નહિ. કહેા લક્ષ્મણ, શીધ્ર, શીધ્ર.

લક્ષ્મણ : (અંધુ ગદગદિત)

“આતા હું મહારાજની કેમ કહું તત્કાલ”

વાણી બાંધે હૃદયમાં ત્રિય એક અકાલ.”

સીતા : તે શું, વનવાસ બને આપ્યો છે?

લક્ષ્મણ : કેવળ આપને નહિ, શ્રી રામને પોતાને પણ.
સીતા : શું કહેા છો?

લક્ષ્મણ : “યરાગિનિ રથાચિત મિત્રલોક,
પામી રથાંતા અતિ સૌખ્ય ભોગ,
પ્રસાદ એ ચારુ વિના તમારા,
ચાશે પ્રભુને વન તુલ્ય સારા.”

સીતા : સ્પષ્ટ કહેા લક્ષ્મણ. વનવાસમાં તો હું છું,
એ ક્યાં છે?

લક્ષ્મણ : વધુ શું કહું હું અભાગી.

“ચારિયના રથાગી બન્યા પ્રાંતિ તમારી તોડીને,
જનકશ આરો હુય તમને એકલાં અહીં છોડીને.”

સીતા : હા નાથ, આર્થ અવધેશ્વરે, આ શું બ્યુ?
અભાગિની દયા ન આવી! રાજા યદ્ય મરેલીને મારી!
(મૃતિંત ધાય છે)

લક્ષ્મણ : (ગમરાઇ) અનન્ન વન્નપાત તુલ્ય પોતાનો
પરિવાર સાંભળી જાણે બાળી મૃત્યુ ચારણ થયાં.
(નિહંગીને) શાસ તો શાસ છે પણ હોશમાં કેમ લાવું?
(દુઃખી થઇ) આશ્રયની અર્થધી!

“ગંગાજના શીતજ સમીરની લહર કૃપાથી,
ભાગ્યવિવશ પણ ભાગ્યે જાળી જીડી જ રાણી.”

સીતા : (ઘોપાસ ભેદ) તમે ગયા કે શું વત્સ
લક્ષ્મણ?

લક્ષ્મણ : નથી ગયો. દૃશ્ય અભાગીને કે આતા છે?

સીતા : કહેા તો ખરો. ક્યા હોમે તજી રામે મને?

લક્ષ્મણ : હો! એક જ કે આપ સાથ નિર્દોષ છો.

સીતા : આટલી અભાગણી છું હું લક્ષ્મણ કે હોય
વિના રોષ કર્યો! ત્યાગનારાઓએ કે સંદેશો આપ્યો છે
મારા માટે?

લક્ષ્મણ : હા, મા!

સીતા : શીધ્ર કહેા વસા!

લક્ષ્મણ : “અનુકૂળ સીતાનું સદા,

કુલશીલ શી શુભચાલિની,

સુખ-દુઃખ સંપદવિપદમાં,

ચિરકાલની સદ્ગચાસિની.”

“જાણું બંધુ તો પણ તમું છું લોકનિંદા ત્રાસથી,
વહાણી સમજશે ના તમું છું પ્રેમસના દાસથી.”

સીતા: લોકનિંદા બધા લોકનું મેં શું બગાડ્યું છે?
લક્ષ્મણ: માતા સીતા અયોધ્યાના લોકનું બગાડે?
અગ્નિપરીક્ષા સાક્ષી છે, લોકપાત્ર ઋષિ રામ
કિંતુ

સીતા: આગળ કહો, કિંતુ શું?

લક્ષ્મણ: કિંતુ, લોકવલ્લ પરે ક્યાં છે! કહો લગભગ?

સીતા: અગ્નિપરીક્ષા? સમજ. શું? રવણગૃહ
નિવાસનો પ્રસ કરી ઉઠ્યો? સીતાના ચરિત્રમાં અયો-
ધ્યાને હજારે રાકો? અરે સંસાર, સ્વાંતર્ય પર આ
અત્યાચાર! આ અન્યાય! પ્રમુ, પ્રમુ સીતે ધરી જ
શું કામ? પ્રાણનાથે ય મને છોડી, તો તમે જ
કહો એ પ્રાણ. હું તમને શા માટે ના છોડું? પ્રાણને
તો છોડું પણ એ નિર્દયનાં એના નેવાં સંતાન ઉદરમાં
છે એવું શું? તો શું? ધક્કાકુકુલ માટે? એ સંતાન
મારે! કમકિની હું છતુની! એ રામ, એ દુર્ભાગી સીતા!

લક્ષ્મણ: દેવી, વડીલ બંધુએ ક્યું છે.

સીતા: શું કહેવાનું બાકી છે એમને હજાર?

લક્ષ્મણ:

“ગૃહદેવતા મમ મનમાદર ચિર વસી મૂર્તિ તમારી
શયન સહચરી, સ્વપ્ન સખી, પ્રાણેત્રી પ્રિય સહચારી.
આસન તારું ઉદરમાં લેશે કદી ન કે સપત્ની,
યસ વિષે પણ મૂર્તિ તારી હશે જ મારી પત્ની.”

સીતા: કૃતાયં કરી, આર્યપુત્ર. આ સંદેશથી જાણે
મને પદ્મિયાગનું બધું જ દુઃખ દૂર થયું. અન્યાયકત પતિ
નેટરો પત્નીને દુઃખી કરે છે એટલી તો નિરિણી આ
પણ પતિને કષ્ટ નથી આપતી.

લક્ષ્મણ: પ્રત્યુત્તર છે આપનો કાંઈ બગાડતી?

સીતા: પ્રત્યુત્તર? કેને?

લક્ષ્મણ: મહારાજને.

સીતા: હજાર સંદેશના પ્રત્યુત્તર માગો છો લક્ષ્મણ?
તો ચરણમાં પ્રણામોન્નિવૃત્તક મારાં સંસ્કૃતને કહેજો
કે અયોધ્યનમાં રાની પશુઓની વચમાં દિન ગાળતી
દિલ્હીમાં કુત્રવધુ મારે કોઈક દિવસ મંગલ કામના કરે.

લક્ષ્મણ: આતા શિરોધાર્ય. બધું માટે કાંઈ જ
સંદેશ નહિ!

સીતા: વાળીની ઉચ્છ્રંખતના એટલી કરો લક્ષ્મણ.
નિષ્કર પતિને દિલ્હીમાં આ કપો સંદેશ મોકલે?

સીતા હવે એટલી સૌભાગ્યવતી ક્યાં રહી છે? છતાં ય
કહેજો મારો વિચાર કરી પ્રત્યાપાલનમાં શિથિલતા ન
સેવે. સત્યુચ્છોના માર્ગનું અનુસરણ કરે. સ્વચારી
રક્ષામાં અપ્રમાદી રહે. વત્સ લક્ષ્મણ, આથી વધારે
કાંઈ કહેવા જેવું છે?

લક્ષ્મણ: એમ માનો છો આપ કે હવે રામ પર
આપનો કોઈ જ અધિકાર નથી?

સીતા: અધિકારનું પૂછતા હો તો એટલું જ કહેજો
કે મારા જેવી નિરપરાધીને ફક્ત હૃદયથી જ નહિ પણ
સ્વદેશથી જે સહસા ત્યજવી, આપ માહાનુભાવ માટે એ
કાળ ઉચિત તો નહોતું જ.

લક્ષ્મણ: આપનો સંદેશ સાંભળ્યો દેવી, પણ હું
એમને ઓળખું છું ત્યાં સુધી તો,

“આપ જાણો એ હૃદયને હું તો છું અગાધ,
નિર્વાસિત તમને ક્યાં, કર્તાની શી વાત?”

સીતા: એ તો તમે જાણો, હવે મને અધિકાર
નથી, છતાં કહેજો, આ તપોવનવાસિની કર્તેડી પ્રાણે
છે કે મારા અવશ્યજન નેતાં ગમે તેવી છતાં ય તમારી
ચિરપરિચિત રહે સીતા છું. મારા સીતાપણના
“નાતે” તો કદીક વાદ કરજો. (આંસુ ભરે છે)

લક્ષ્મણ: “બંધિત હૃદય પર લવણ્યશો મુણતાં આ સંદેશ
મહારાજના હૃદયને યારી દુઃસહ કહેજો.”

સીતા: અરેરે! આવડા મોટા સામ્રાજ્યમાં એમની
ચિંતા કોઈએ ન કરી? લક્ષ્મણ, મારા વિદેશી એનો
વિશ્રામ માત્ર તમે જ લેજો. એમના સ્વાસ્થ્યનું ખૂબ
ખૂબ ધ્યાન રાખજો.

લક્ષ્મણ: આપની મહાનુભાવતાને અનુરૂપ જ આ
બલામણ છે. (જવા વળે છે)

સીતા: ઊભા રહે! વત્સ લક્ષ્મણ. ચુકલની પાવન
રાજ્યની અયોધ્યામાતાને મારા પ્રણામ કરજો. સ્વચીવ
વડીલ દયરમ મહારાજની પ્રતિભા! ચર્ચે નમજો. પૂર્વ
નીચ સાસુછની આરાધનું પાલન કરજો. મહુમિણી દેરાણી
અને સખીદંદને શાતા આપજો. મને અમાગણને વાદ
કરજો. (રો છે) કહો કરશેને?

લક્ષ્મણ: (હાની ફેર છે)

“આ હત્યારા લક્ષમણ પાસે વનમાં સીતા તપાવી,
આ કુત્સિત કંતોતે એનું કન્દન કરુણ સુણાવી,
મુખમાં મ્તોતો લંકાના રણમાં વ્યથા જગાવી,
અવનવાન હવુમાને દીધું ઘોરાવતાં બાવિ”
(શૂન્ય દષ્ટિએ ચોપાસ નેહ રહે છે)

“હરિત શયને ત્યાગ કરીને હરિણ દીન યદ રોતાં,
શોક વિક્ષ કલ કલહસોનાં વિલવંતાં ને જોતાં,
દેવીના આ દીનદયા પર મધુરદંડ અકળાતાં,
પીગળ્યા પથ્થર, અરણ્ય વણાં મનુકાળજના વીધારતાં.”

સીતા : વત્સ લક્ષમણ, દિવસ આપમે છે. દૂર દૂર
ક્યાંય જનરત નથી સંભળાતો. પશુપદી શ્રેણી પર
સિત યાવ છે. રાત્રી પશુઓની ઘીસો સંભળામ છે. હવે
આ જીવણ સંધ્યાએ આપનું વધુ રોમરું હવિત નથી.

લક્ષમણ : (કર્ણેડીને) લક્ષમણની આપને અંતિમ
પ્રણામોર્જવિ.

સીતા : સ્વીકારી.

લક્ષમણ : અંતિમ પ્રાર્થના છે કે

“સ્વામી સ્વજન ગૃહનાં સ્મરી સ્મરીને મનમાં,
પાવન આપનું અવન વિતાવે માતા નિર્જન વનમાં,
સૂર્યવંશની વિમલ કથાને કરી ઉદરમાં ધારણ,
એ જ હવે કર્તવ્ય આપનું એનું કરવું પાલન.”

સીતા : એનું મને હર કાણુ બાન રહેશે.

લક્ષમણ : એક નિવેદન બીજું.

સીતા : કહો, સંભળવા જ બેડી છુ.

લક્ષમણ :

“કેવળ બંધુના આદેશે તજું આપ નિર્દોષ,

“મનમાં પશુ ! આ બાળક પર કદી ના કરશે રોષ.”

સીતા : બેની આરા મારે અને તમારે જાનેને
પાળવી જ છે ત્યાં કાણુ કોના પર રોષ કરે?

(લક્ષમણ પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કરી જાય છે
--સીતા રહે છે...)

લક્ષમણ : હે દિક્ષાવો ! સંભળો. પૂજ્ય મહાદાજ
દશરથની સુકુમાર પુત્રવધૂ.

સીતા : મુંદર સંબોધન.

લક્ષમણ : રામ નામક, વિજયની પત્ની.

સીતા : અહોબામ્ય.

લક્ષમણ : પતિગૃહથી નિર્વાસિત.

સીતા : હા, ધિક્કા ! (કાને હાથ દે છે)

લક્ષમણ :નિર્જન વનમાં એકલી છે આપ સર્વ
એની રક્ષા કરો.

ભગવતિ ભાગીરથી ! સૂર્યવંશની લાજ રાખજો.

“રમ્ય તરંગે જનની મગે મંજુલ સંગીત ગાળે,
કેમલ શીતલ મધુર સમીરની પાવન લહરી વાળે;
પતિએ ત્યાગી દીન અનાગી સ્ત્રી દેવી કુલનારી,
કરુણામયી એ સર્વ રીતે છે કરુણાપાત તમારી.”

“હું હાથ નેહું વનદેવતાઓ,
માગી રહો છું કરુણા વહાવો,
કદી એ હોય અસાધનાં,
સંભાળ લેજો રક્ષક સદાના.”
હિંસક પશુઓ ભૂલેચૂકે કો,
સીતા દિશામાં ઝગઝગ ના બરેશો,
હરિણાંગનાઓ મૃગભોયનીઓ,
મૃગી સમીરની સખી યદ સહાજો
ગીરી સરિત્ શોકપાકો સ્વીકારો
લક્ષમણ તણી અંતિમ પ્રાર્થના આ.”

(જાય છે...)

સીતા : ઘેર વનમાં એકલી તજી પારેપાર લક્ષમણ
ગયા. (આરે તરફ નેહ) ધિક્કાર ! મને જોતાં શરમાતા
હોય એમ સૂર્યનારાયણ પણ છુપાઇ ગયા. હરિણો પણ
તજી ગયાં. પદી અદશ્ય થયાં. ભય કરે મહાવનમાં મારું,
મારા મર્મનું બેડી કાણુ થશે ? વનદેવતાઓ, તમને પણ
મારી દયા નથી આવતી ? સૂર્યવંશના અદ્ય રક્ષક દેવો !
વંશિક-વાલ્મીકી કુલચુરઓ ! આ તો તમારો પ્રદેશ. ક્યાં
છો ? તમે પણ મારી સામે નહિ જુવો ? (મર્મિત થાય છે)
(વાલ્મીકિ આવે છે.....)

વાલ્મીકી : “જે જે મંગારાના કરીને શિષ્યો આશ્રમ આવ્યા.
સંધ્યા સમયે વત્સાન કો ઘરુણ મને સુણાવ્યા.
રૂઢ કરતી છાતીકાટ કો દીન મર્મિષ્ણી બાલક,
બોળી રહ્યો છું, હજી ના જડતી, ચૂંચે અશુભા માલક.”

(ખડાવા જેવા બોલે છે)

સીતા : (જગીને) કાણુ બોલે છે ? ના. ના. એ તો
આંતી જ. કદાચ લક્ષમણનાં વચન માની ભગવતિ ભાગી-
રથી અને અનુગૃહિત કરતી હશે.

વાલ્મિકી : કોણ બોલે છે ? મને કોઈ દેખાતું નથી. દૃષ્ટિ ધૂંધળી બની છે. જે હો તે સામે આવો.

સીતા : પાછા આવ્યા વસ્ત્ર લક્ષ્મણ !

વાલ્મિકી : લક્ષ્મણ નથી દેવી, હું છું.

સીતા : મહાન અનર્થ. કોઈ અણગમણ છે. હવે શું થશે ? મા ગંગા તારે હાથે લાગ.

વાલ્મિકી : હું અન્ય નથી પુત્રી ! મને પરાયે ના સમજ. સંધ્યાસ્નાન કરવા આવેલ મુનિકુમારો પાસે તારો જ્ઞાત સંમિતી તને આશ્રમમાં લઈ જવા આવ્યો છું. શું.....

“વિનયી બની મારો દશાનન સમર ઘેર કરાલમાં, આરામ બચ્ચે કષ્ટ આવે રામ શાસન કાળમાં.”

સીતા : ચંદ્રે જ વજ્રપાત કર્યો. કુમુદીની પર ભગવન.

વાલ્મિકી : શું રામે જ તને વનવાસ આપ્યો ? તો તો રામ જ તારો ન્યાય કરશે. હું બહાર છું.

સીતા : તમે બધા છે ? એક વૃદ્ધ મર્ગી સીતાને ત્યજને બધા છે ? રામના શાસનનો એને પણ ડર છે ? તમે જે હો તે, મારા પર ક્યા ના હોય તો મારા મર્જમાં રહુ, સામર, દિશીપ, દશરથ જેવા મહાતુભાવોનો વંશધર છે તેના પર તો કડુણા કરો !

વાલ્મિકી : પુત્રો ! તું શું સીતા છે ? દશરથ પુત્રવધૂ છે ? જનકદુલારી છે ?

સીતા : આપને શંકા છે કે હું અસત્યાવાણી છું ?

વાલ્મિકી : મને ધ્યાન ધરી જોવા દે કે શું ઘટના છે. (ધ્યાન ધરે છે) મને લાગે છે પુત્રી ! મેં દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણી લીધું કે રામથી ત્યાગેલી તું સીતા છે. તને ત્યાગનામાં રામનો અપરાધ નથી. લોકાનિલના ડરથી રામે તને શૂદ્રત્યાગ આપ્યો પરંતુ હવેથી ત્યજ નથી.

હું પાવન છે. નિરપરાધી છે. આશ્રમમાં ચાલ. તારે પાલે મારો વાલ્મિકી આશ્રમ પાવન થશે.

સીતા : હું આપ જ મહર્ષિ વાલ્મિકી ?

વાલ્મિકી : હા દેવી !

“સુહૃદ, પુરાણો મિથિલેશનો હું,

સખા અયોધ્યાપતિનો અનન્ય.

વાલ્મિકી છું-પુત્રી કરો ના શંકા,

નિશ્ચય કરો હું નથી કોઈ અન્ય.”

સીતા : ચરણમાં પ્રણામ કરું છું, ભગવન !

વાલ્મિકી : વીરજનની વીરપ્રસવા બનો ! રામની કૃપા ભાજન ચાઓ !

સીતા : આપ વાલ્મિકી નહિ. શ્વસુર-પિતા જે કહું તે સર્વ હો. મા ભાગીરથી ! મારો પ્રસવ કુમર થશે તો તો રાજ તમને મારે હાથે ગૃયેલી પરાગમયી “કુંદમાલા” ધરાવીશ.

વાલ્મિકી : સીતા ! મારી પુત્રી ! મારી પાછળ સાવ ધાબીથી ચાલી આવ. માર્ગ અતિ વિકટ છે.

“કુશ કંટકમાં કેમળ પગલાં ધીરે ધીરે બરજે, જીંચી નીચી તરની ડાળો, મરતકે તું નત કરજે; જે સામે છે સમતલ મારણ, પગલાં બરજે સમતલ, ચરણતણ પ્રસાદન કર મા ! સર, જલ સુંદર નિર્મલ.”

(સીતા ચાલે છે)

વાલ્મિકી :

“પુણ્ય ક્રિયા રત્નકલ્યાણોની પુસંવનાદિક સારી, અમે જ કરતા આવ્યા પુત્રી થા ના જરા દુષિયારી; વૃદ્ધ મુનિ પત્નીઓ ઉરના આશ્વાસન અડી દેશે; મુનિ કન્યાઓ સખા સહચરી તારી બનીને રહેશે.”

(..... બન્ને બધા છે.....)

(—અંત અંક સમાપ્ત—)

પણ સંભવે છે.

ધીરા ધીરા વા મથા ધીર

કત લપટેયત મોગરે સો ન જુહી નિસ સેન,
જિંહી ચંપકખરની કિયે ગુહલાલા રગ નૈન.

[નાચિયા નાચેને કહે છે: મારે ગણે શા માટે લેયેયો છા? નિશામાં આપની સાથે શયન કરું છું-સો ન જુહી-તે કું નથી કે ન ચંપકખરની આપનાં લેયનને ગુહલાલા જેવાં લાલચોળ બનાવ્યાં છે.]

વાંચનાર જોઇ લેશે કે અલકાર શ્રેષ્ઠ છે. આ દોહડામાં 'મો ગરે' અને 'સો ન જુહી' પર શ્લેષ છે.

સ્વક્રીયા ખંડિતા

પત્ત સોહૈ પીક રંગ, છત્ત સોહૈ સખ ઝૈન,
બત્ત સોહૈ કત કીજત ચે અલસોહૈ નૈન.

[પાનની પીકના રંગથી રંગેલી પાપણ ચોરે છે. આપનાં વચન હળી ચોરે છે. આજસુધી બરેલી બેલી આંખોને બજાતારથી મારી સાથે શા માટે કરે છા?]

વાસકસાનગ

જ્યોં જ્યોં આવતિ નિકટ નિસિ,
ત્યોં ત્યોં ખરી ઉતાલ,
ઝમકિ ઝમકિ ટહોં કરે,
લગી રહ અટૈ બાલ.

[ઝખી ઝખી પ્રત્યે કહે છે: જેમ જેમ રાત પાસે આવી નવ છે તેમ તેમ ખરી ઉતાવળ થાય છે. બાળા બલી બલી કામ ઉઠેલા નાંખે છે, એને ખરી ચટ લાગી છે.]

ઉલ્કાકિતા

નભ લાડી ચાડી નિશા, અટકાડી ધૂનિ કીન,
રતિ પાડી આડી અતત, આથે બનમાડી ન.

[આધારમાં રતિના-લાગી કાઠ: રતિ પાડી અટ: પાકા-બમલાના સોર શર થયા! દે અભિ, પ્રીતિ અન્ય નિશાથી તે બનમાડી આવ્યા નહિ.]

સ્વાધીનપતિકા

તો પર બારેં ઉર બસી, સુન રાધિકે મુજન,
તૂં મોહન કે ઉર બસી હેં, ઉર બસી સમાન.

[કુતિ નાચિયાને કહે છે: હે ચતુર રાધિકે તારૂં પર લેવડોને આવારી નાહું. ઘૂં મોહનના ઉર-કડ્યમાં વસી પાસે કરીને ઉવડો સમાન-હૃદયમાં વસેલ લક્ષ્મીજી સમાન થઇ છું.]

અલકારે વ્યતિરેક છે.

ખંડિતા

ગરે ખરે છખી છાકુછખી

છિજુની છોટ છૂટ ન,

રહે સુરંગ રંગ રંગી

ઉહિ નહી મહી નૈન.

[છખી છખીના નરખી છખી જાણ, સોહયોના મધથી મળવાના થય, અમારાં નયન ટચણ અગિયોના અગ્રભાગમાં લાગેલાં આટકન થયેલાં તે છટનાં નથી, અને તે નખમાં લગાડેલ જોડીના લાલ રંગથી રંગાણ થયાં છે.]

પ્રવત્સખંતિકા

ચાહલરી અતિ રસભરી

વિરહલરી સખ બાત,

કોરિ સંદેશે દુહૂનકે અંશે

પૌંરિલા જાત.

[ચાહલી બરેલી, રસથી ભરેલી, વિરહથી બરેલા સુધથી વાતોના કરોડ સરસા ધરથી પોળ સુધી ચાલ્યાં.]

આ દૃષ્ટાંત અહીં તરીથી લીધાં છે. નાચક વણન. લાવ વર્ણન, વિભાવ અને દશા વર્ણન બિહારીએ સુંદર રીતે કર્યું છે. ચમક અને પદમોત્ર તેની કવિતામાં ઝગે અને પગલે નગરે પડે છે. ઝડ, ઝમક ધણી જ ખૂબીયે બિહારી આણે છે. ઝડ અને ઝમક દર્શાવવા કેટલાક કવિઓ લાણી તોશીને કે શોધી શોધીને સરખા વણને (અસરો) બાર લાથે છે તેમ બિહારી કરેલાં નથી. અલકાર પછા જ સ્વાભાવિક લાગુાય છે. દોહડામાં બીજા, ત્રીજા કે ચોથા પાદમાં મળેલ શબ્દથી જ ઝમકની ખૂબી આણે છે. થયાં :

હતિયન હંત છુવાય,
લક્ષનપલન મુગી ચલનમેં,
લોચન લેત લગાય,
લખા લલનાથી લોટ,
લાક લાલ છુતિ લીક.

વા-એકાદ બે વર્ણને અંતરે એને એ જ વર્ણની આશ્વત્તિ કરે છે. જેમાં કે :

સ્વ સ્વિગાર મગજન કિયે, કંજન ભંજન દેન,
અજનત રંજનરૂ પિતા અજનત મંજન નૈત.

શૃંગારી મનુષ્યના ભાવ, યેષ્ટા, નિર્દોષ મગજ
ખિહારીએ સંસિકતાથી દાખવ્યાં છે. કવિની દષ્ટિ ધણી જ
શોધક અને તીવ્ર જણાય છે. તે ચારે મેર છૂટથી વિહરે
છે. મનુષ્યના અંતરની જોડાણમાં પેસી નેવાની શક્તિ
ખિહારીમાં છે. પરંતુ તેના વર્ણવિવિધ શૃંગાર જ છે.
શૃંગારમત્ત કવિએ નયનનું પરમાત્મ સંસિક
વર્ણન કર્યું છે.

દિઠ ખરત ખાંધિ અટતિ ચઢિ ધાવત ન ડરાત,
ધત ડિત તે ચિત દુહ્નિ કે નટ્સો આવત ભત.

[બંનેએ અધારી પરથી દષ્ટિની શેરી બાંધી છે. તે પર
બંનેનાં મન નહીં મારક આખી આખ આવળ કરે છે,
ડરાત નથી. ચઢીને આવે છે ને નય છે.]

જૂરે દુહ્ન કે દગ ઝમકી રકે ન ઝીને ચીર,
હલકીઝીજ હોરલ જ્યોં પરતિ ગોલ પર હીર.

[નાયક નાયિકાનાં મેઘ ઝમક કરીને મળે ગયાં. ઝીજી
વજ રોકાયાં નહિ. જેવી રીતે સેનાને અગમ્ય હુલકો હોય
તો મધ્ય અને પાછલા ભાગપર બીડ પડે તેમ. મેઘ તે રોકા
ધુપટ પડે તે હરોલ-અગમ્ય; ચિયનાં મેઘ તે દક્ષિણી કટક.]

હરિ છમી જલ ખલ તે
પરે તખતે કાણુ નિવરે ન
ભરત હરત ખૂલત તરત
રહત ધટીસોં નૈન.

[હે સખી, કણુની છમીરથી જળમાં જ્યારથી આ રેતો
પડ્યાં છે, ત્યારથી કણુમાત્ર નિશ્ચિન થઈ જઈ નથી. ભરાય છે,
હલવાય છે, તરે છે, ખડે છે. નયનની દશા ધટ-જેવી સમય
નેવા માટે માંગાની બીડ, પાડેલી વાટથી, રાખે છે તેના
જેવા થઈ છે.]

નેહ ન નૈનતક કણુ ઉપની ખડી ખસાય,
નીર ભરે નિતખતિ રહૈ તડિ ન પ્યાસ બુઝાય.

ખી, આ નયનમાં નેહ નથી, પણ એને એક ભતનો
કંઈ ખારે રોષ, ચંપા હોય એમ લાગે છે, કારણ કે રોષ રોષ
એ જળથી બરેલાં રહે છે છતાં એની પ્યાસ બુઝાની નથી.]

અકાંકાર વિશેષાકિત છે.

અલિ ઇન લોચન શરનિકો ખરો વિપમ સંસાર,
લગે લગાયે એકસે દુહ્નવન કરત સુમાર.

[હે સખી, આ નયનથી બાણીની વિચિત્ર અને વિપમ
જનિ છે. એ લાગ્યાં લગાડ્યાં એકજરખાં છે ને વાગવાથી
ખંભેને ધાયવ કરે છે.]

નૈના નેકુ ન માનાહ કિતો કહો સમુઝાય,
તનમન હોરે હૂ હસે તિનસો કહા ખસાય.

[હે સખી, આ નયનને કેટલું સમજાવીને કહ્યું છતાં
માનના નથી. બંને શરીર અને મનને હારી બેગી છે, તો પણ
તે હસે છે; કહો, એકની સાથે શું મેર આવે છે.]

ખીનિ અર્થ આમ પશુ સંભવે : નયના નેક :
નયનથી જરા ન માન લી : હી કહેતાં હલકમાં માન
પણ નથી. જેના હલકમાં નય જરા પશુ નથી. માન
પણ નથી. તેણે ધણુ સમજાવીને કહ્યું પરંતુ જે બીજીની
તન મન હારી ખેડાં છે છતાં હસે છે એવાની સાથે
કેમ કાળીએ ?

નખ સિખરૂપ ભરે ખરે તડિ માંગત મસકાન
તજત ન લોચન લાલચી ચે લાલચોં હી ખાન

[નખથી તે શિખા પર્યંત, ખરથી તે માથા સુધી રૂપથી
બરેલ છે છતાં મસકારાને નેવાની છાન્ના રાખે છે. આ લાલચ
લાલચમાં લખલાલવાનો સ્વભાવ શોડનાં નથી.]

યશ અપયશ દેખત નહિ દેખત સાંવલ ગાત,
કહા કરોં સાલચ ભરે ચપલ નૈન ચલિ ભત.

[યશ કે અપયશ કશાનેય જોતાં નથી. હે સખી, કેવળ
સલુલુ રચામ શરીરને જ જુએ છે. શું કહું ? આ ચંચલ અને
લાલચ નયન એવી જેને વાપી નય છે.]

ઝૂઠે જાનિ ન સંગ્રહે મન મુખ નિકસે બૈન,
યાહી તે માનહૂ કિયે ખાતનકો વિધિ નૈન.

[મુખમાંથી નીકળેલાં વચન જૂઠાં બહુ સ્વીકાર કરે નહિ.
એ જ કાલજીથી વાતો કરતા માટે શું પ્રશ્નએ તેજની
ચના કરી છે ?]

(અનુસંધાન પાના ૨૦ ઉપર)

પ્રેમાનંદ

: પ્રવક્તા :

શ્રી એ. બી. યાજ્ઞિક

પ્રેમાનંદ એ સપ્તમી અક્ષરમી સદીનો જ નહિ, પણ સમગ્ર મધ્યકાળનો આપણો સેષ આખ્યાનકાર અને કવિશિરોમણિ છે. પ્રેમાનંદે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવતના કથાપ્રસંગોને તથા નરસિંહ મહેતાના જીવન-પ્રસંગોને ગાથા છે. આમ, પ્રેમાનંદ, વસ્તુવિષયની આખ્યાનમાં મૌલિક નથી. વળી, ભાવણ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જતની વગેરે પુરોગામીઓનું કાવ્ય પણ તેના ઉપર છે. પરંતુ પુરોગામીઓનાં આખ્યાનોને આખ્યાન પાઠે તેનું અદ્ભુત તેજ પ્રેમાનંદની સર્જન-શક્તિ દાખવે છે. તેથી તેને યોગ્ય રીતે જ યુગસત્તો મહાકવિ કહેવામાં આવે છે.

પ્રેમાનંદની જીવનકથામાં અનેક હંતકથાઓના અંશો બળી ગયા છે. પણ એને વિશેની આટલી હડીકતો નિર્વિવાદ છે. તે જાતિએ ચાતુરથી આજ્ઞાયુ હતો અને પ્રેમાનંદના શબ્દોમાં જ કહીએ તો “વીરક્ષેપ વડોદર”, યુગસત્ત મધ્યે આમ ઉદર નિગમિતે સ્વરન સેતુ” ને ગામ નંલખાર.”

“નળાખ્યાન”, “સુદામાચરિત”, “ભામેરૂ” આખ્યાનો પ્રેમાનંદે કરીધી ગાથાં. પણ પ્રેમાનંદના પ્રતિભાજનને લીધે એના હાથમાં આ કૃતિઓ અમર બનવા પાળી. આ ઉપરાંત, “જોખાદરણ”, “અભિમન્યુ-આખ્યાન”, “દંડી”, “શ્રાદ્ધ”, “સામળશાંતી વિવાહ” વગેરે અનેક સુંદર આખ્યાનો તેણે રચ્યાં છે.

પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલામાં તેનું દુષ્યનકૌશલ પ્રથમ ખ્યાન ખેંચે છે. રસજ્ઞાત્યથી કથા કહેવાની તે અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. કથાની પૂર્વકથા સંક્ષેપમાં ખતારી કથા-સામગ્રીનાં તાદરશ ચિત્રો એ ખર્ચા કરે છે. નાટ્યપણું પરિચયિતઓને ખીલવીને તે શ્રોતાઓને રસપ્રવાહમાં તક્ષીન બનાવે છે અને પ્રસંગોનો ઉચ્ચ રીતે ઉપસંહાર કરે છે. “ભામેરૂ”માંથી ઉદાહરણ લઈએ તો,

“કોના તળાયા ને કોની પીંજણીએ,
બગદ આપ્યા એ માગી છે.”

વાયું મહેતાજીની વહેલું વણન,

“તણુ સખીઆ સંઘાથે ચાલી,
વેરાળી દશ વીશજી,
મોસાળાની સામંચીમાં,
તિલક ને તુળસીમાંજી.”

એવી સાધુ મંડળી, “ઊતરવા પર આપું એક. મારાં ચાંચ મચ્છર વીસેક.” એવો નરસિંહ મહેતાનો ઉતારો, “વેરણિ હરિના યુગ ગાશે, એટલે મોસાળું પડું યારો” એમ બોલતો નારીસમાજ,

“કોનો પિતા લખેશરી કહાવે,
તે તો મારે ખપ આવે,
રોક પિતા આવ્યો સુજ ઘેર,
એક કાપડું સોનાનો મર.”

મોસલી કુંવરખાદ,

“ઝીણા જામા ને પટ્ટા ભારે રે,
હરિ હળવે પધારે રે,
ખાંધે પછોડી ઝોઢી નાથે રે,
બેઠ હડા મહા છે હાથે રે” અને
“એક લેખણ કાને ખોશી રે,
નામ ધરું દામેદર દોશી રે”

એવા વૈકુંઠનાથ એ બધાં સુંદર ચિત્રો પ્રેમાનંદની કથનકલામાં કેવાં રોબી રહે છે! અનેક આખ્યોનોમાં નિરૂપાયેલાં આવાં સુંદર ચિત્રો અને દૃષ્યો કથાના રસપ્રવાહને અત્યંત પુષ્ટ બનાવે છે.

કવિવર પ્રેમાનંદને નામે ચડાવાયેલાં નાટકો એ એક વખત ખૂબ જ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. છતાં આ લેખમાં પ્રેમાનંદનાં ને નાટ્યાત્મક શક્તિઓ ગૂઢ અને ગહનપણે પડી હતી એ પ્રસ્તુત થાય છે. એનું વાર્તા-કથન, પાત્રાલેખન, પ્રસંગનરૂપણ હાસ્ય અને કથુરસની જમાવટ અને સૌથી વિશેષ તો જનહૃદય સુધી પહોંચવાની એ મરતીભર્યા જીવની અન્નેડ સિદ્ધિ એને સિદ્ધકર્તા કલાવિભૂતિઓની હરણમાં નિઃશંક મૂકે છે.

પરંતુ પ્રેમાનંદની સર્જનશક્તિ અને તેનું કલા-કૌશલ્ય વાર્તાકથન કરતાં થે તેના પાત્રનિરૂપણમાં સ્પષ્ટોદ્દેશ્ય છે. હાલ્ય માટેનાં પાત્રો સિવાયનાં તેનાં બધાં પાત્રોમાં પૂરેપૂરી વારતચિકિત્તા અને સ્વાભાવિકતા આવે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, “સુદામાચરિત” માં “લગ્ન લાખ ટકાની ખોઈ, ધર વાધુ” ધણિયાણી” એમ પત્ની પ્રભે ચીડ વ્યક્ત કરતો, “એ સર્વ ધૂત” કપટની સેવા, લટપટ કરી મારા તાંદુલ લેવા” એવા કૃષ્ણ વિરે ઉદ્ધાર કાંડેના, કે “તૂંડી સરખી ચૂંપડી, ને લૂંડી સરખી નાર, સપાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં બીજી વાર”માં કુટુંબ-પ્રેમ વ્યક્ત કરતો સુદામા, તેની વાર્તાપિકતા અને સ્વાભાવ-વિકાસને લીધે, અમર-વાર બન્યો છે. પ્રેમાનંદની પાત્ર-સૃષ્ટિ વિશાળ અને દૈવિકબતરી છે. યુવકસહ જસોદા, ધરખુણુ સુદામાપત્ની, નમાઈ અને ઓશિયાળી કુંવરબાઈ, લગ્નોત્સુક ઓખા, યુદ્ધવીર અભિમન્યુ ધસાદિ અનેક પાત્રોના નિરૂપણમાં સાચુ અને સચ્ચ આદેશન પ્રેમાનંદની શક્તિના નિદર્શક, જળાના ઊંડા નિરીક્ષક અને જનસ્વભાવના ખરા જાણકાર પ્રેમાનંદની પાત્રસૃષ્ટિ તેથી જ, અવિસ્મરણીય બની છે.

પાત્રોને ઇચ્છત તેમ જ સ્વર્ગીય હાથે તેવા બનાવવા માટે પ્રેમાનંદે એમનાં નેસ, વાણી, શક્તિ અને વર્તનમાં પોતાના સમયના ગુજરાતી વાતાવરણને જ ચીતકું છે.

ઉદાહરણ તરીકે “સહુ કે સાસરે જાય ને આવે, સૈવર મુજ સમાણે” એમ કહેનાર ચૌવનપ્રવિષ્ટ ઓખા, કે

“મરકડે મુખે ને મકુર વચને,
મર્યાદા મન આણીય,
શાકપાક મેં પીયુને ન પીરસ્યાં,
આઘાપાલવ તાણીય”

માં વ્યક્ત કરેલી તેની આકાંક્ષાનું કેતું સુરેખ અને સચોટ ચિત્ર દોરાયું છે. “નગાખ્યાન”માં નળની ઓખામાં આંસુ ભેળેને “હંસ પૂછે મારા વીર, તાહરે નપને કાં વહે છે નીર!” ત્યારે નળ જગ્યા આપે છે, “પરધા કુંવારા ન જુઓ, ઘરમાં બાંધી દીકરી હશે તમે?” અને “હંસ ખોલે ને કર ધસે, મેં જાણ્યુ બાબી પીરેર દશે” આવાં આવાં તેા અને અનેક ગુજરાતી સમાજનાં લાક્ષણિક ચિત્રો પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં

મળે છે. લોકમાનસ અને લોકચારના કુશળ ગાતા અને આ લેખક પ્રેમાનંદે ગુજરાતી સમાજને આવી રીતે નિરૂપીને તેનાં આખ્યાનો લોકગમ્ય અને જનપ્રિય બનાવ્યાં છે. પુરાણોમાંથી પ્રેમાનંદે તેા વપતુ જ લીધું છે, તેનાં આખ્યાનોમાં ગુજરાતનો જ પ્રાણ ધપકે છે, તેથી કવિ હાનાકાલે પોષ્ય રીતે જ પ્રેમાનંદને સૌથી વધારે ગુજરાતી કવિ કહો છે.

પ્રેમાનંદે લોકહૃદયને પોતાની કથનકલાથી આકર્ષ્યું.
પાત્રાવેશનથી અને પુરાણકથાના ગુજરાતીકરણથી સ્વર્ગ-યતા આવી. પરંતુ ગુજરાતી જનસમાજનું હૃદય તેા તેણે રસજમાવટથી જ છત્યું છે. નવજરામે સાચું જ કહ્યું છે કે, “રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ તેના પેંગણમાં પગ ધાકે તેા નથી. એ ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, ધારે ત્યારે રડાવે છે અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મેરી ખૂબી તેા એ છે કે તેને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી અને તે પણ એની સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે તેમાં લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી.” પ્રેમાનંદનાં લગભગ બધાં જ આખ્યાનો નવજરામના આ અભિપ્રાયની સાક્ષી પૂરે છે.

આ ઉપરાંત પ્રેમાનંદે એકંદ્રો આખ્યાનકાર જ નથી. કવિ જે, મહાકવિ છે. ભક્તની બીડ બાંધવા દામોદર દોશી કે સામગરશ શેઠ બની આવતા બગવાન, દમયંતી સ્વપ્નર વખતે “શરીર કુદ, કાષ્ટનાં ખોડ. તેને દમયંતી પરપણા કોડ” વાગી અનેક રાગઓ, હુ હુ નય” કહેતા ઇર્લાદિ દેવો વગેરેનાં ચિત્રોમાં પ્રેમાનંદની કાવ્યમયતાનું પ્રસન્ન દર્શન થાય છે. વળી, દમયંતી, લક્ષ્મી, દ્રોપદિ, સુખદા, જસોદા, દેવકી વગેરે સ્ત્રી પાત્રોના આદેશનમાં પણ પ્રેમાનંદની કવિવશકિત દીપી બેઠે છે. પાત્રોનાં બર્મિસંલેનોનાં હૃદયસ્પર્શી વર્ણનોમાંથી વહેતો રસ પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ કવિતાની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રેમાનંદે બાવતકુળ બાળા અને હાથો કોઈ અનેરી સૂત્રથી પ્રયોગ જણે છે. વર્ણનો વગેરે શુદ્ધ બની જવાનો સંભવ હોય ત્યાં સંગીતનો સમુચિત ઉપયોગ કરીને “નૃપબીમક તનયા, રૂપ બનયા, રસીલી રમ પૂરણા”

તેમાં કડવાં રમે છે. સુખમ વર્ણવિન્યાસ, વાણીમાંકુશલ, વર્ણસંગીત સાધના, પ્રસાદપ્રાસ તેવા ચમત્કારો વગેરે પ્રેમાનંદીય કવિતામાં અનિવાર્ય લક્ષણો છે. “નળાખ્યાન,” “મામર,” “સુદામા ચરિત,” “જોધાપદરણ્ય” આ રસસિદ્ધ કવિશ્વરનાં સામર્થ્ય અને કૌશલ્ય સંવિશેષ પ્રતીતિ યાચ છે. પ્રેમાનંદની ભાષા પણ પ્રેમાનંદની સર્જન સુશક્તિમાં મૂલ્યવાન ક્ષણો આપે છે. પ્રેમાનંદની ભાષામાં ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રસાદ, અર્થવાહકતા, રસ-ક્ષમતા અને બળ વ્યક્ત થાય છે.

પ્રેમાનંદની સિદ્ધિઓ એમ મોટી છે, તેમ તેની મર્યાદાઓ પણ મોટી છે. ને ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતાનું કારણ છે તે જ પ્રેમાનંદની મર્યાદાઓનું પણ કારણ બને છે. પ્રેમાનંદનો સુદામો ગુજરાતનો સામાન્ય નિર્વન આદર્શ હોય તેનો ચિતરારો છે. મૂળનાં ગૌરવ અને તેજસ્વીતા જળપાયાં નથી. તે જ રીતે પ્રેમાનંદના હાથે મૂળ્ય ખરપરી, ખસનાયક જેવા બની ગયા છે. છંદાદિ દેવો પામર માણસો જેવા અલેખાવા છે અને અંગદાદિ વાનરોનું મદદારી તરફ વર્તન ગારવદીન નિરૂપાયું છે અને બાહુકર્ષી નળના વર્તનમાં તો નથી. સુરુષિ કે નથી ઓચિત્ય. પ્રેમાનંદના હાસ્ય-નિરૂપણમાં પણ કેટલીકવાર સ્થૂળતા કે આશ્ચર્ય પેદા થયાં છે. વર્ણનોની સંગીતમય ભાષાના તાનમાં ક્યારેક ચમત્કાર દુર્ગોષ બન્યા છે અને ભાષા કિટક બની છે. “સુતમાનાશોપદર્શિકા આખ્યાન” “પાંચાક્ષીપ્રસન્ન આખ્યાન”

“તત્પદ્યાખ્યાન” એ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદના નામે પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. પણ નરસિંહસને લગભગ સદ્દ કરી ખતાવ્યું છે કે એ નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોઇ શકે નહિ. “દ્રૌપદીહરણ્ય” વગેરે પ્રેમાનંદના નામે લખાવેલી કૃતિઓ પણ પ્રેમાનંદની નથી. એટલે આતી ચર્ચા અશ્વરુત છે.

પ્રેમાનંદની કૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરતાં કહી શકાય કે પ્રેમાનંદની સિદ્ધિ આગળ તેની મર્યાદાઓ ઠંકાઇ જાય છે. પ્રેમાનંદનાં વ્યાખ્યાનોએ મધ્યકાલિન ગુજરાતી સાહિત્યને જ સમૃદ્ધ કર્યું નથી, ગુજરાતી જનસમાજને સંસ્કાર પણ સમર્પ્યા છે. આ રીતે જોતાં, આ જનમનરંજક આખ્યાનકાર રસસિદ્ધિ કવિશ્વર, ગુજરાતી સંસારનો સમો નિરીક્ષક અને નિરૂપક, લોકિતનત્ર, ભટ પ્રેમાનંદ, મુનશી કહે છે તેમ, ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર નાનકડો વ્યાસ બની ગુજરાતી જનતામાં વાર્તારસ અને કાવ્યાનંદદાર ધર્મસંસ્કારનું સિંચન કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની તેજો કરેલી સેવા અપ્રતિમ છે. વિશાળ પટમાં ફરી વળતી ખરલડી કવિતાનો આ રવામી મધ્યકેનો તો આપણો કવિશિરોભાષિ તો છે જ, પણ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પણ તેની કવિતાથી ધન્ય બન્યું છે.

“આપણા સાહિત્યકારો” એ શ્રેણીમાં મુલકના જોલ હરિયા રેડિયાના મધ્યથી આપેલું પ્રવચન અને સાતાર હપ્તુત કર્યું છે.

કવિવર બિહારીસાહ

[અનુસંધાન પાના ૧૭થી ચાલુ]

વા બીજી રીતે આમ પણ અર્થ સંબંધે છે કે પ્રથમો સખી સખીને કહે છે કે “હે અક્ષી, તું કૃતિ કે નિદાન-પાશ કે અપપાશ કરાને બેતી નથી. તારામ રૂપને જ જાણે છે એ કું? જવાબ આપે છે કે. “શું કું? બહેનો! આ લાલચમર્મો ચપલ નેમ એ તરફ ગતિ કરે છે.”

ચમચમાત ચંચલ નયન,
ખિચ યુવંત પટ ઝીન,
માનહું મુરસારિતા વિમલ,
જલ ઉછલત યુગમીન.

[ઝીન વસ્ત્રના પુષ્પમાં ચંચલ નેચ ચમચે છે. બહે સુર-સરિતા-અંજનના વિમળ જળમાં એ મહત્તીએ ઉછલતી ન હોય!]

બિહારીનો અનંકાર ખર પ્રગટ કાણ છે. તે તેની વાણીની પૂંઠે ટરામાત્રા: આતના જલુષ છે. તેજે “લલચાન” “લગમોગન” શબ્દો એવા શોધી શોધીને વાપર્યાં છે કે કોઈ રચયે ભાવમાં બિંદાણ ન હોય છતાં તે દેહો ચિત્તને રૂપે છે. તેજે કેટલાંક અલંકારો બેતી ઉત્તમ રીતે દાખવ્યા છે કે સંસ્કૃતિના ઉત્તમ કવિઓની કૃતિ સિવાય બાકી જ નેતરમાં આવે.

ઉત્તેક્ષા

નાહિન ચે પાવક પ્રમલ લુચ્ચે ચલત ચહુ પાસ,
માનહું બિરહ બસંત સે ઓપમ લેત ઉલાસ.

[આ પ્રેમળ અગ્નિ નથી, અગ્નિ બેતી વ ચારે તરફ આવી રહી છે. વચંતના બિરહથી બાજે શ્રીમ ઉરાસ લેતી ન હોય!]

અન્યોદિત

સ્વાગથ સુકૃત ન શ્રમ વૃથા,
દેખી બિહંગ વિચારી,
બાજ પરાયે પાનિ,
પર તુ પક્ષિહિ ન મારી.

[હે બાજ પશા! તારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. પુરુષનું કામ નથી. ક્યા પ્રમ છે. એકના માટે પારકાને હાથ પડી વિનાશભય તું પશાએમે ન માર.]

કુદ્ધ અનિહારીઓના સેવકો ને અત્યાચાર કરે છે તે પર એ અન્યોદિત છે.

છન દિન દેખે વે કુસુમ ગાઇ સો ખીત બહાર,
અમ્મ અસિ રહી ગુલામ મેં અપત કરીલી ઘર.

[તે અક્ષિ, ને દિવસોમાં થકો નેમાં દયાં તે બહાર દો વીડી રહો છે. દરે તો માત્ર પવ ચલન કાંઈ. વાદ છાજ કરે છે.]

જન્મ વિ. સ. ૧૯૪૩નાં શ્રાવણ વદ ૬ ને શુક્રવારે વાંકાનેર (સૌરાષ્ટ્ર) માં યથો. પિતાશ્રી ખેતીવાડી તથા શ્રમકાર્ય કરી સાધારણપણે ગુજરાત ચલાવતા હતા. સાત વર્ષની ઉંમરે બચવાનું શરૂ કરી બારમા વર્ષે પૂર્ણ કુટુંબ તથા ગુજરાતી પાંચ ઘોરણ અને યોડુક અગ્રેષ્ઠ અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કયું. માતાની દૈર્ઘ્યે તેમણે નવમા દશમા વર્ષે જ ગુમાવી હતી.

નાનપણથી જ કંઠ મીઠો તથા અવાજ ખુબંદ હતો અને મિત્ર સમુદાયમાં પણ ગીતો, બજનો તથા નાટકો, ગાતા અને બજવતા હતા, જેથી વાંકાનેરના સુપ્રસિદ્ધ કવિશ્રી નયુરામ સુંદરજી આકર્ષણ પામ્યા અને અમુક સંમેલનોના પ્રસંગો ઉપર વાંકાનેરના રાજવી,

લી
ટ
ક
લી
લી
પ
પ

કાકાશ્રી નાના ત્ર્યંબકલાલ, નરસિંહ મહેતાનાં નામથી જ જાણીતા થયા. તેમની સાથે પ્રથમ શામળાના પાત્રને તથા પાછળથી શ્રીકૃષ્ણના પાત્રને એવી સરસ રીતે બજવ્યું કે સુબંધ નગરી તેમના કૃષ્ણના કામ માટે પણ ખૂબ જ પ્રશંસા કરતી હતી. આ દરમિયાન, જૂનાગઢના નવાબ સાહેબે પણ ખૂબ જ પ્રશસ્તી કરી હતી ને આગ્રહપૂર્વક જૂનાગઢમાં જ રહેવા માટે ખૂબ દવાણુપૂર્વક આગ્રહ કર્યો. જે શ્રી. નવાબસાહેબના અકાળ અવસાનથી મુલતવી રહ્યું.

આગળ જતાં તેમના કાકાશ્રી, તેમના ભાગીદાર, મોટા ત્ર્યંબકલાલ દેવરાંકરથી છટા થયા. અને તેઓએ શ્રી યસિંહનીતમ નાટક સમાજની સ્થાપના કરી. તે કંપનીનું સંચાલન

ત્રિવેદી લવજભાઈ મચાશંકર

[પૂર્વપૂર્વ માસિક શ્રી સુરવિજય નાટક સમાજ, વાંકાનેર (સૌરાષ્ટ્ર)ના જીવન તથા કાર્યની દ્રષ્ટી સમીક્ષા. જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૩ના શ્રાવણ વદ ૬ ને શુક્રવાર અવસાન : વિ. સં. ૨૦૧૨ ના ભાદરવા વદ ૩ ત્રીજ તારીખ ૨૨-૯-૧૯૫૬ શનિવાર.

બાલનગર, પાલીતાણા વિગેરેના રાજવીઓ તથા શ્રી. પંડિત સીતારામજી ભેરીશ્વર જેવી વ્યક્તિઓએ પ્રસન્ન થઈ નાના મોટા ઉપહારો પણ તેમને આપેલા. અને શાહુકરના રાજવીએ તો ખુશ થઈ તેમના રાજ્યમાં નોકરી આપવાનું પણ આમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ તેમના મુરખાપી કાકાશ્રી, ત્રવાડી ત્ર્યંબકલાલ રામચંદ્ર જેઓશ્રી વાંકાનેર આખું હિતવર્ધક નાટક મંડળીના માસિક હતા, તેઓએ તેમને જોઈ, ખૂબ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક આગ્રહ કરીને, તેમને તથા તેમના પિતાશ્રીને પણ, પોતાની સાથે જ સરત તથા વડોદરા, પોતાની કંપનીના રહેણાંકે લઈ ગયા. પછી તો નાની મોટી જૂનિકાઓ તેમને આપીને તેમની નાટ્ય અભિનયકળાને પદ્ધતિસર વિકસાવવા માંડી અને અભિનયકળાની પૂરી કળવણી આપી તેમની નાટક કંપની ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રનાં મોટાં શહેરોમાં ફેરતી હતી અને મીરાંગાઈ, નરસિંહ મહેતા, પ્રતાપ તથા શિવાજીનાં નાટકો બજવતી હતી.

શરૂઆતમાં, લવંજભાઈ રાજકુમારના પાત્રને ન્યાય આપતાં, નરસિંહ મહેતાના નાટકમાં કે જેમાં તેમના

તથા વ્યવસ્થા તેઓશ્રીએ, જેમને પોતાના પુત્ર સમાન જ ગણતા તેમને 'એટલે કે' લવજભાઈને 'સોંપી તથા શ્રી ભક્તિવિજયજી, યોગેશ્વરના વિગેરે નવા ખેડોમાં ખૂબ પરા પામ્યા. દરમિયાન શ્રી નયુરામ સુંદરજી કવિએ લવજભાઈની અભિનયશક્તિથી બહુ જ પ્રભાવિત થઈને તેમને જ અનુલક્ષી, ખૂબ જ પ્રસન્નતાથી, તેમની અભિનયશક્તિને પૂર્ણ જેન આપે તેવા નાટક 'બિલ્લમગલ' ઉર્ફે 'સુરદાસ' લખી આપ્યો. બસ ! આ નાટકથી તો સુંબંધ, સરત, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ, સારાએ સુંબંધ પ્રાંતમાં 'લવજ સુરદાસ'નાં લાડીલા નામથી જ ઝોળખાવા લાગ્યા અને સુંબંધ વગેરે શહેરોમાં તો શેરી ચીટે, "દાસ પેરે દયા લાવેરે". "આ તારાં વચ્ચેનાં સારા સ્નેહે સાંભળતાં". "આંખં જિના અંધારું રે" વિગેરે બાળકોથી માંડીને નાના મોટા સૌને મોઢે પણ "વિદ્ય વાત મમ માત તજીને, કૃષ્ણ ભજન પું કરવા દે" એમ બંધાંય ગાયનો સંભળાવા લાગ્યાં હતાં. અને તે વખતનીં ડ્રામેફિલ કંપનીએ માસ્તર લવજનાં ગાયનોની રેકૉર્ડ પણ ઉતારી હતી. ઇ. સ.

૧૯૧૧ માં યદુતના ક્ષેત્રર સાહેબના હાથે તેમને 'સુરદાસ' પાત્રના અભિનય માટે સુવર્ણચક્ર પણ મળ્યો હતો.

કાળક્રમે તેમના કાકાશ્રીનો દેહવિલય થતાં, તેમણે કંપનીની વ્યવસ્થા તથા 'સંચાલન પૂરી જવાજવાદારીથી ચાલુ રાખેલ હતું' અને તેમને મળેલી પ્રશંસા તથા યશ કંપનીની આત્મક ભાગીદાર અકિનજોથી ન સદવાપો તેવી જોતી અટપટ તથા ફેર્ટખાટ વિગેરે થયાં. પરંતુ આ સર્વે વસ્તુઓ તેમના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હોવાને તેમણે જ સ્વંદંત્રે કંપની, તેમના વિવરા કાકાશ્રીને સોંપીને છૂટા થયા. થોડીક માંડી બોગવી, યુરન આગમ કરવા ગયા પણ ત્યાં ખાતે તેમના પ્રશંસકો તથા મિત્રો અને સ્નેહીઓએ પ્રેમપૂર્વકે આતિ આગદ કરી, રૂપિયા ૩૦,૦૦૦ ત્રીસ હજારની રકમ, તેમના હાથમાં મુરી, નીનીજ નાટક કંપની શરૂ કરવા પ્રોત્સાહન કર્યાં. આથી લગજબાધએ જાને જ શ્રમ લઈને, ની જ સ્થના પોડીને, તદ્દન ની નાટક કંપની, શ્રી સુરવિજય નાટક સમાજની સ્થાપના કરી. 'સુદાસ'ના નામ ઉપરથી જ કંપનીને સુરવિજય નામ આપ્યું' અને પોતાના બાળપણના સાથી બાઇ દુર્લભરામને ભાગીદાર તરીકે રાખ્યા અને આ બંધુ ય કક્ષત રૂપિયા પંદર હજારમાં પૂરું કરીને બાકી વધેલા રૂપિયા પંદર હજાર, સી મિત્ર સ્નેહી સમુદાયને પાછા આપ્યા ને મામાર માગ્યો. આનની કંપનીનો પ્રથમ નાટક તદ્દન નોરજ રંગ પાત્રાભિજ વસ્તુ ઉપરથી લઈ 'યુજ્જવંતી ઉરુ' દુર્લભરામ નરન' બાગ્યો, જે વખતના નાટકમાં રચના, કળા, ગીતન તથા રેખનિકમાં તદ્દન ની જ અને અનોખી નાત પાડતો હતો ને બહુ જ પ્રશંસા પામ્યો. આ પછી તે તેઓંશ્રીએ નવો જ વિચાર ધારણ કરી, કંપનીનું ત્રવસ ક્ષેત્ર ગુરુવાનને બદલે વડુ વિસ્તૃત કર્યું અને મુંબઈ, સુરત હોડીને હદાર ગયા. લગાર હદારમાં રંદી સફળતા મેળવી, સિંધમાં ઉપડ્યા. કરાંચી તથા દેવગાદમાં બહુમાન તથા સુવર્ણચક્રો પ્રાપ્ત કર્યા અને વળી પાછા નીન દાંપત્યી નવો જ વિચાર ધારણ કરીને કંપનીના ચાલુ બધા ય બેકોને દિંદી ઉરુ' મિથિન બાપામાં ફેરકાર કરાવ્યા. અને વિવિધતા એ જ રાખી કે ક્ષણકરો તથા સ્થાંકમાં બંધાવ ગુરુવાતી બાઇઓ જ રાખ્યા.

પછી માંડી ઉત્તર દિંદે તથા પંચનળી સફર. અમૃતસરથી કચકતા સુધીનાં મુખ્ય બધા જ શહેરોની મુલાકાત લેવાની રાખી અને હેઠ કવાઈર દિંદી મુકમે રાખ્યું. આજીબાજી પૂર્વ તથા પદિમમાં ફરી ફરીને

પાછા દિંદી મુકમ રાખ્યા. બધા ય શહેરોમાં બકિતસ રાજીભાવના, તથા સેવાના સંસ્કાર, નાટ્ય પ્રવૃત્તિ હોતા, પ્રજામાં સિંચન કર્યાં.

કરાંચી, દેવગાદ, સફર, મુલતાન, શિકારપુર, અમૃતસર, લાહોર, દિંદી, બનારસ, બરેલી, લખનૌ, કાનપુર, મુરદાબાદ, અમદાબાદ, આગ્રા, પટના, ગુલા, વજપુર, આલીપર, અલ્હર, વિગેરે લગભગ દરેક નાના સ્થળોએ તથા તે સમયના, નાના મોટા રાજનીઓએ, શહેરની પ્રતિષ્ઠિત સમાજ સંસ્થાઓએ, બધાં ય પ્રભાવિત થઈને થોડા પ્રશંસા કરી, સુવર્ણચક્રો, માનપત્રો વગેરે આપેલાં છે. મુરદાસ, શ્રવણકુમાર, રામાયણ, ગંગાવતરણ, સપ્તાટ અરોક, સંત કબીર, ભક્ત વિદુર મીરાંબાઈ વિગેરે મુખ્ય નાટકો એવી અવાજે વખણાવાં ને નાટ્યપ્રવૃત્તિ સમસત પ્રજા ખૂબ જ મુગ્ધ બની હતી. લવજબાધએ બહુબહુ હતું કે પંચનળ, સિંધ તથા ઉત્તર દિંદનાં સ્થળોએ નાટ્યપ્રવૃત્તિ એવી તો અસર થઈ હતી કે, ગણાવ નાના મોટા માંથુસોના છવન આના પ્રભાવથી, એક યા બીજા રૂપે પરિવર્તન પામી, આશંખ છવનનું દર્શન ને જ્ઞાન પામ્યા હતા. અને તેની પ્રતીતિ તેમને મળેલા સુવર્ણ ચક્રોકોના લેવનિરૂપ તથા દર્શન ઉપરથી પ્રતીતિ યાવ છે. આવી રીતે કોકોના આર તથા પ્રેમ પામ્યા તે બદલ તેઓ પોતાની જાને ધન્ય માનતા હતા.

જપુરના મહારાજ શ્રીમાન, માધવસિંહજી મહારાજએ પ્રસન્ન થઈ આશ્રવદાતા તરીકે રંદી લવજબાઈને તેમના 'ગંગાવતરણ' નાટકમાં ભગીરથ તથા શ્રવણકુમાર તથા મુરદાસના પાત્રથી ખાસ પ્રભાવિત થઈ, અભિનયની પ્રશસ્તિમાં પૂજ્યભાવથી રૂપિયા બસેતું આજીવન પેટન બાંધી આપ્યું હતું, જેમાંથી તેમના બાળસાથી બાગીદાર દુર્લભરામને તેમના અવસાન પખત રૂપિયા સો અષાઠ્યા હતા અને પોતે છવનના અંત દિન સુધી રૂપિયા સો મેળવ્યા છે. આ સિદ્ધિ નાટ્યકલા ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ કલાકાર માટે અભિમાનરૂપ તેમજ પ્રેમજી દાયક બની રહે તેવી છે. કાશ્મીરના મહારાજએ કંપનીને વજપુરથી કાશ્મીર તેડાવેને જે ખાસ રોજી, પ્રવૃત્તિ નિદાગી રોજ્ય માન તથા કર કરી હતી.

તેમના બેકોમાં ભક્ત વિદુર, દાનવીર કણ, સંત કબીર, સપ્તાટ અરોક વિગેરેમાં રાજીભાવના પૂજ્ય માંથી છવી આજીવન રચનાત્મક પ્રતિતિ તથા દિંદ-મુરસિમ બેકમાં

સદેશો વચ્ચે દત્તા, તેથી કરીને ચિલ્લિ સરકારે દિલ્હી તથા પંજાબમાં ઉપરેલના નાટકો જવાવરા તથા બજારવા માટે પ્રતિબંધ ફરમાવેલા હતા.

પૂન્ય લોકમાન્ય તિલક મદારાને દિલ્હીમાં શ્રવણ-કમારોના ખેત્ર જોવા પધારી ગયું જ પ્રથમ ચંદ, પોતાનું નામ કંપનીના આશ્રય દાતાઓમાં લખવા સંભવિત આવી હતી ને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. તેમજ પૂન્ય મહામોહન માસવિદ્યાજીએ જનસભામાં 'નાટ્યકલામુખ્ય'ની સંસ્કૃત પદવી, અભિનય કામ માટે ખરી, પોતાના શુભ દસ્તેજ સંસ્કૃત માનવત વજુ જના-સભાં અપાવેલ હતું.

જળી મવા મુકામે ૩૩ તેત્રીસમી રાષ્ટ્રીય મદારાના. કેમ્પિસ અંતરિણન પ્રમુખે જ, રાષ્ટ્રીય અભ્યાસજાલજી તથા પૂન્ય મોતીલાલજી મેડુ વિશે મદારાઓએ તેમની પ્રવિત તથા મેવાકાષ માટે પ્રશંસા કરી ને કર કરી હતી.

આ ઉપરાંત ત્યાં ત્યાં ઉતર દિલ્હી તથા લાહો-રથી મોટી કનપુર સુધી શુભલાતી સંસ્થાઓ હતી તેને પણ કંપનીના ખેત્ર આવી, વચાસકિન મદને પ્રેમસા-દન આપેલાં છે.

તેઓના જે કાંઈ યતિચિત્ર સેવા કરી રાખ્યા હતા તે બદલ દલિયા પોતાની જાનને કુતૂબ ખાતેલ છે અને ઉત્તર દિલ્હી પ્રખ્યાત રામાવજ કથાકાર, જરેવી-નિરાસી પંડિત રાધેશામજી કથાકાર તથા તેમના પ્રશંસક રથા છે ને કંપનીને તેઓએ અમુક નાટકો પણ લખી આપ્યાં છે અને હવે તેમના કુટુંબ માથેનો પ્રેમ આપુ જ રહે છે.

જે વાતને મળતી-પડતીને કામ આર છે તેમ કંપની પણ તે સમજના દિસામે. આર્થિક જવાબદો સદન કરતી જની હતી ને હવે સરકારાનો આ કામનો પરિભ્રમ પોતાના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડેલા કારણ કે તેમના બાલમણી બાળીતર દુર્ઘટકામ અગાધ શુભરી

મપેલા, આ બંધીય વસ્તુઓ લેગી થતાં, કંપની પોતાના પ્રવાસમાં મુખાબ્દી કરી પાછી હાથે આવી ત્યારે તેઓની તબિયત ખૂબ જ લચડી મળ અને વતનમાં, વાંકાનેરે તબિયત સુધારવા માટે આવતુ પડ્યું. આ વખતે ઇ. સ. ૧૯૨૮/૨૯ માં, તેઓઓએ કંપનીનાં જ કામકારો તથા સ્નાત્રે, કંપની સુધન કરી દીધી અને કમળો ભોજ, પોતાના શીર ઉપર લઈને, આ પ્રતિબંધી તદન નિગલિ લીધી અને વાંકાનેર જુલિજ પોતાને મળના પેન્શનમાંથી જાડું જ સ્થળ પાછળે પાછળે પાછે બરપાડ ક્યું ને માટે તેઓઓ કહેવા હતા કે આ સવાન સિદ્ધિ તથા સુખનિર્વાનો દત્તો. કે જેના અમે જ મોકલો આટલી ઉત્કૃષ્ટ ચાલના પોતે મેળવી રાખ્યા હતા.

આવી રીતે તેઓઓએ તાન સાત્તિક હાથપાસાવજ પ્રવિત રાખી હતી, જ્યાંય તેઓના મિત્ર તથા સેવી મો નકુલાય કાકુલાઇ રાદ (આર્થ) નૈનિક સમાજ નાટક કંપનીના મસિકના અને આમદને વજુ થાને કામ જે નાપક મરે અખાવાદ મુકામે ઇ. સ. ૧૯૩૨માં શુભલાતી રંગમંચ પર 'સમસા'નો ખેત્ર બજાવી જવાવેલા જે તેમનું રમખુમિ ઉપરનું ઉત્કૃષ્ટ અભિનયજા-પ્રદાન હતું.

આ પછી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પોતાના કુટુંબ સમુદાયને સાચવી હાથપાસાવજ છાત્ર રાખી છે તા. ૨૨-૯-૧૯૫૫ ને રાત્રિવારે સાંજે ગાર વાગે પોતે છાત્રમાં દ્યુલેલ અંતિરસમાં પોતાને જીવનદાન કરી, સપુત્ર સમાન અસ્થામાં, પોતાના પ્રિય આર્થજરેવ ઓ કમળિજિખનાથના નામનું રમખુ કંપનાં કૈલામવાદ કરી. તેમની પાછળ પંચ સુપુત્રો તથા તેમનો પરિવાર મળતા મવા છે. તેમનાં પત્નીનો પણ અર્ધવાય અડી વર્ષ ઉપર જ થયો હતો.

આમ રમખુમિના જો અનોખા અંતિરવનો વજરતી અન આલો. પ્રમુ મો કામકારને આવી મિત્ર અર્થો એ જ પ્રાપ્તના.

મમતિની નિરાતી મેલિજના અને સાદસ છે.
અપામતિની નિરાતી અગુકાજ અને જડના છે.

સર સર્વપલ્લી રામકૃષ્ણજી

શ્રી રમણિકરાય શ્રી પતરાય દેસાઈ

વડોદરા ટાઉન-હાલ પાસેના એક સાંકડા માર્ગ પરથી જતાં, રંગેરંગી હાટ-દુકાનો, ચા-કોરી પીવાના વિચારમચ્છાનો ન્યાંથી લોકપ્રિય સિનેમા-સંગીતની સલાવટ વાગી રહી છે ત્યાંથી થોડે દૂર મદનગંધા રોડ પર એક બહુ મોટું નહિ તેમ બહુ નાનું નહિ એવું મકાન આવેલું છે. ખૂણા ઉપરનો ત્રણેક ફૂટની પહોળાઈનો દાદર એ મકાનને યોગ્ય મનરે લઈ જાય છે. મેદાણાટનો એ એરડા છે, રસ્તા પર પડતી બે બારીઓમાંથી પ્રકારનાં ફિરંગી અંદર રેલાય છે અને એ પ્રકારપુર્વકમાં તમને દેખાય છે; એક તરફ માદી-તકિયાની બેઠક, એક ખૂણામાં કો, પ્રાનપ્રય રોગીની માથે પડેલા મોટા પટારો, અને બારીઓ ત્રિવાય ચારે તરફ જડાપેશાં કબારો, કેબિનેટો, અભરાહમો કે ને નાનાંમોટાં પુસ્તકો, પેત્રો, એપેરા-યુકે, મેગેઝિન, ફાઇફો અને આદ્યમોટી ખીચોખીચ બરેલાં છે. અને છતાં એ બધું ય અવસ્થિત પ્રમાણે ગોઠવાયેલું છે, પુસ્તકો પર પૂંકા ચડાવા-રેલાં છે અને જુદી જુદી મોંપડીઓમાં ફ્રમ અને વિભાગ પ્રમાણે એની નોંધી આપવામાં આવી છે.

શેખર દેસાઈ શ્રી પ્રાગલ જ. ડોસા

એ તોય ક્યાર છે ગુજરાતી રંગમંચના ખૂબ જ ચાહક અને પ્રેક્ષક શ્રી રમણિકરાય શ્રી પતરાય દેસાઈ. આજે તો એમનું નામ વડોદરામાં એટલું વિખ્યાત થયું છે કે રેલેશન પર કે રોડીમાં તમે શ્રી રમણિક દેસાઈ વિશે પૂછપરછ કરીશ કે તરત જ લોકો મદનગંધા રોડ તરફ આંગળી ચીંધશે. એકવડું ચીર, લમણા તરફના અને મધ્યમાનના કેશમાં સફેદાઈથી ઝાંધ ફરી વળી છે, સાદા વર્ણોનાં વડાણું પીતાં છે છતાં એમની અંતિ તરફેલ છે, એમનો કાર્પોત્સાદ એટલેજ ન જાણવતર છે અને ઝાંઘી આખેઓમાં ઝીણુકમરી પરખરકિત રહેશે છે.

આજે વિસ્તામીય પિત્તામીય વર્ગથી ભારતના ખૂણેખૂણામાંથી ન્યાંથી પણ ગુજરાતી રંગમંચને લગતું સાહિત્ય મળ્યું તે એકત્ર કહ્યું છે. રંગમંચનો વિષય નીકળનાં સંગીત અને નૃત્ય પણ એનાં જ અંગ છે એટલે માત્ર નાટક નહિ, પરંતુ સંગીત અને નૃત્ય વિષયું સાહિત્ય પણ ત્યાં ઉપલબ્ધ થશે. એક નાનું સરખું

ચોપાનિયું, રેમ્ફ્રેટ, નાહર ખખરોનું કડીંગ અને પ્રેચામપુસ્તિકા પણ સંગ્રહાયેલી રહેશે.

ફિલ્મો, મહિનાઓ અને વર્ષો વીતે જાય છે તેમ આ સંગ્રહમાં ઉમેરો થતો જાય છે છતાં ક્યાંય, ક્યાં ઉપર ધૂળ પથરાયેલી નહિ જરૂં, કીડ કે ઉંચણું એ નિવાસસ્થાન નથી બન્યું કારણ કે નિત્ય નિષ્ક્રિય એની માવજત થતી રહે છે. એક માતા પોતાનાં બાળકોની સંવાળ લે એવી ચીવડાઈથી આ અણુમેલા સંગ્રહની કાળજી રખાય છે. મહિનાના અમુક ફિલ્મોએ એ બધું સાફ કરાય છે. કી. કી. ટી. હંટાય છે અને પૂંકા ફાડી ગયાં હોય તો નવા વાણા સમજા છે.

અને પેલા મોટા પટારામાં પડી છે ફોનોગ્રાફી ચીઓ. નાટકોને લગતાં ગીતોની, સંવાદોની, નાટિકાઓની લગેરે એમાંથી જ તમને જડી આવશે. મિંષા અશ્વઘ્રખાન અને માસ્તર ફકીરોનો સૂર, માસ્તર ધૂલિયારું હાસ્ય, રસકવિ રઘુનાથ બહુ બહાનાં શૃંગારપ્રધાન ગીતો અંકવિ શ્રી પ્રયલ્લાલ દ્વિવેદીન અધ્યાત્મ અને ઉપદેશનાં કાળે એટલું જ નહિ પરંતુ શારદી

સંગીતથી પણ એ વંચિત નથી અને આજે નેએને કંઈ કાળના ગર્ભમાં સદાને માટે વિલીન થશે છે એવ માથેકો, ગર્યાઓ અને સંગીતજોની ગાયેલી મશરૂ ચીનો પણ જડી આવશે.

સૌથી વિશેષ સંગ્રહ તો છે ગુજરાતી અને ઉર્દૂ નાટકોની એપેરા-યુકે (ગીત-પુસ્તિકાઓ) નો. એના પર નાટક કંપનીઓ, નાટકો, આદર્શ અને વર્ગ લખેલાં છે. એ સંરચના માલિકો કોણ હતા, નાટકો અને ગીતોનાં લેખકો કોણ હતા એ બધી માહિતી મળે છે અને માલિકો કે કવિઓએ અંદર પડેલાં પાને લખેલાં “એ બોલ”માંથી રંગમંચના ઇતિહાસને લગતી બધી જાણી માહિતી મળી આવે છે. લગભગ બે હજારની સંખ્યાથી વિશેષ આવી પુસ્તિકાઓનો બંદાર બર્ષો છે.

એક તરફ ચિત્રચિત્રાણ છે. એમાં નાટકોના માલિકા, અભિનેતાઓ, અભિનેત્રીઓ અને નાટકોનાં દર્યોટી છત્રીઓ, ચિત્રો અને આદ્યમો પડ્યાં છે. જે કલાકારોએ

દાવકાઓ સુધી નાટકના તખતા ઉપર અભિનયના અજનાજાં પાથર્યાં છે, પોતાનું સારું પે જીવન રંગરેખાને ચરણે ધણું છે એવા નામી નટનીઓ વિચરેલે ચિરાલે છે. આજની પેઢીને એમાંના ધણાઓની પિછાન સુકાં નહિ હોય, પરંતુ યુજ્જ્વલની રંગબૂમિને ટકાવી રાખનાર, રજતપટની દુનિયા સાથે ટકર ઝીલનાર એ બેખધારીઓ હતા અને છે.

ઝોપેરા-ખૂંટા ઉપરાંત સંવાદ સાથેના સમગ્રે નાટકોનાં યુક્તકો પણ છે. એક જાનાનો એવો હતો કે જ્યારે નાટકો છપાતાં નહિ, કારણ લેખકો પાસેથી એ નાટકોનું મૂલ્ય ચૂકવીને ખરીદાપેલાં હતાં, એના ઉપર કંપનીના માલિકોનો સંપૂર્ણ-સ્વં પ્રકારનો હક્ક હતો એટલે એ નાટક છપાય તો બહારગામમાં કોઇ એને ચોરીછૂપીથી બજવી લે, એમાંનો કોઇ ભાગ કે એની વસ્તુ ચોરાઇ જાય. જનાં ધણા સાહસીદોએ એનું મુશ્કેલ કંવાનું પણ ચોગ્ય માન્યું. એનું સાહિત્ય, એનો ઇતિહાસ જળપાઇ રહે એ મુનાસીબ માન્યું અને એવા ધણા નાટકો પ્રથમથી થયા અને તે જ્યાંથી, જે કિંમતે મળ્યાં તે થી રમણિકમાઇએ મેળવ્યાં છે. એ મેળવવા પાઠજનો શ્રમ તો એક દિવસ એમની સાથે ખેડી પાતે વળગતાં જ ખમર પો.

ઉપરાંત એક વિચિત્રતા છે દિવાળી-અકોની. લગભગ દરેક પતના દીપાવળી અંકમાં નાટ્યવિષયક લેખો, નાટિકાઓ કે ચિત્રા હોવાનાં જ. એવા દળદાર કેટલાંયે વર્ષોના, કેટલાંયે અંકોનો એક દગ ખડકોય છે.

અને આ વિપુલ સાહિત્યખંડરના ઉપયોગ માટે પી. એચ. ડી. ડીઆં મેળવવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ, નાટ્ય-

વસિકો, સંગીતના શોખીનો અને સાહિત્યવામીઓ આંખ છે. એ સર્વને સહકારના થી રમણિકમાઇ કંઈ પણ છુપાવ્યા સિવાય આ બંડાર ખુલ્લો મૂકી દે છે. કંઈ પણ જાણની આરા ન રાખનાં હસતે મેંએ તેઓ પ્રસાથે પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે.

રૂપમારે અતિ નમ્ર, ઝોછમોઢા અને સદાએ પોતાનાં કાર્યમાં મસ્ત રહેનાર આ વિરલ વ્યક્તિનો પરિપૂર્ણ સમારભ થી પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા તરફથી જન્મપાં એ વખતે દેરા અને પરદેશથી એમના કાર્યની પ્રશંસા કરવા અને દીર્ઘકુ ઇચ્છતા નામાંકિત વ્યક્તિ-ઓના સદેશો આપ્યા હતા. આ પ્રસંગે પ્રો. ગોવિંદ-લાલ હ. બેરે આપેલી માનાંજલિ અત્રે આપવી યુક્ત થશે.

“શ્રી રમણિકમાઇ શ્રીપતરાય દેસાઈએ છેલ્લા ૪૦-૪૫ વર્ષથી ભારે પ્રયત્નો આદરીને જે અમુકય પુસ્તકોત્રય બનાવ્યું છે તેની દ્રવ્યથી કિંમત આંખી શકાય તેમ નથી. આવા પ્રયાસધને તો મધ્યસ્થ સરકારે અગર પ્રાંતિક સરકારે અગર તો કોઇ યુનિ-વર્સિટીએ ખરીદી લેવાની જરૂર છે જેથી આનું અભ્યુદય ધન ભવિષ્યની પ્રાપ્તિને અવ્યાસાર્થે કામમાં લાગે. શ્રી રમણિકમાઇ દેસાઈ જેવા સાહિત્યની અને સાહિત્યકારોની અને વિદ્યાર્થીઓની મૂંઝાં સેવા કરનાર વ્યક્તિ આપણા યુગમાં અદ્ય દોષ છે.”

ગુજરાતી રંગબૂમિના આ પ્રપર ઉપાસકને તાજે-તરમાં જ મુખ્ય સરકારે અમદાવાદ અને સુરત ખાતે યોજાવેલી મુંબઇ રાજ્ય તૃતીય નાટ્યરંધર્ણી પ્રાદેશિક હરીશીલના એક નિર્ણાયક તરીકે નિમણૂક કરી હતી. ગુજરાતી રંગબૂમિ એમના જેવા સનિષ્ઠ કાર્યકર અને અનુભવી પાસેથી હજી ઘણું ધણું મેળવશે એ નિઃસંદેહ છે.

રંગબૂમિનાં જાદુ

[૧ હા પાનાથી-ચાહુ]

હમને જીવંત પ્રસંગના ગર્ભમાં સમાયાં છે; આને પણ તેની પ્રેરણા આપતી વૃદ્ધાવસ્થાના ઝોળાઓવિખેરી નાખે છે. મને ત્યારથી નાટક એવાની શોખ લાગ્યો. બરચમાં હું જાઉં એટલે મારી નાટકમંજી બંધે.

એક કાકા પક્ષધાતથી રિખાતા, બિહારને અશક્ત એટલે પચારીનો પડી રહેતા. તમને પુત્ર ચોતીનાઇ મારી નાટકમંજીમાં ઉત્સાહથી જોડાયો. વૃદ્ધ કાકા કોષથી ત્રાડ પાડતા: ‘કનુડિયા! નાટક! મારા છોકરાને જગાડવા બેઠો છે?’

ચોતીનાઇ ને હું મારી નાટક મંડળીના પહેલા

મેસાડીએ. અમારી રંગબૂમિ તે બે બારણાં જુએલી પરસાળ. પહેરવેશમાં નકામાં પડેલાં લગાડાં, શસ્ત્રોમાં બેટ, રટપસ ને લાકડી. અમારો પ્રેક્ષકગણ સગાં-વહાલાં ને અમારું મુખ્ય નાટક, મેં જોડી કાઢેલું તે ‘પરશુરામની નક્ષત્રી’ બેઠને જાંહુ ખખા પર ચૂકી હું રોલ રાંચે ‘નક્ષત્રી’ કર્યાં જ કરેલાં.

આપના વેણ ચોતીનાઇને શાપરપ ચઇ પડ્યાં. એને નાટકે સિવલ કશામાં મારો પારા ન લાગ્યો. એનું જીવન મુધારવાના મારા બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા, રમકી રમી તે અનેક વર્ષો થયાં આગ્રાકે છોડી આલ્યો ગયો છે. ★

મારી ભૂમિકા

(પૃષ્ઠ ૮ થી ચાલુ)

રંગમંચના ગગન પર ધૂમી નથી રહ્યો! 'તે જ હું' 'તે જ હું' કહીને માત્ર મારે મારા અસ્તિત્વની જાહેરાત નથી કરવાની. મારા વ્યક્તિત્વ જેવું જ બીજા પાત્રોનું પણ વ્યક્તિત્વ છે, ને તેને તેની રીતે, તેની મર્યાદામાં વિકસાવવાની તેમને પણ જરૂર છે. આથી હું હંમેશા તેમને સહકાર આપવાની મારી નૈતિક જવાબદારી સમજું છું. તેમના પાત્ર કરતાં મારું પાત્ર મોટું હોય, વધુ ગણનાપાત્ર હોય, વધુ સંવાદોવાળું હોય-કદીક એમના સંવાદને "મારતા" સંવાદવાળું હોય તો પણ એ પાત્રને 'દયાથી દેવાનો' દુષ્ટ, કૃત્રિમ 'અનાયોજિત' વિચાર મને કદી આવતો નથી. મારી આ દેવથી, મારી સાથે તખ્તા પર ઊભેલાં બીજા કલાકારો મુપરિચિત છે, તેના હુ સતોળ ને આનંદ માણું છું. તેમને સ્વસ્થ જોઈને હું યુષ્ઠ ચાઉં છું, કાચુ અતે રેક આ રીતે, પોતાને કાળે આવેલું પાત્ર મુઠ્ઠે રીતે નજીક જાય છે ને એનાથી એકંદરે લાભ તો નાટકને જ થાય છે. 'દીન-વંક'ના મૂળમાં કદાચ આ જ પાત્ર રહી શકે. રેક નર-મુખ્ય કે ગૌણ-આખર તો આખા નાટકના વચનો દુકડોળ છે: કોઈ મહત્વનો, કોઈ જોડા મહત્વનો, પણ જરૂરી તો ખરોજ. આટલાં વર્ષોની તખ્તાપરની કામગીરીમાં મેં જોયું છે કે નાની ભૂમિકાવાળા નટને બહેલાવવામાં ઔર આનંદ પણ આવે છે: એને, મને ને પ્રેક્ષકને પણ. 'લગ્નની બેડી'માં 'મેનેજર' તો હાખકો 'તિજિર' સામે, 'રંગીનો શસ્ત્ર'માં 'નયુ' કે 'શયન ટાટા' તો હાખકો 'લીલાલાલ' સામે, અને 'માત્રપ્રકાશ'માં 'એરિક' 'નાટુ' અને 'દાદીયા' તો હાખકો 'વિનાયક' સામે. મારી ભૂમિકાને તો કદાચ એની મુખ્યતા કે પ્રધાનતા કારણે 'દાદ' મને પણ આ પ્રમાણમાં ગૌણ ભૂમિકાઓ પણ ને રીતે પ્રેક્ષકોનું લક્ષ રોકી શકે છે, તેમાં હું નમ્રનાથી માતું છું, કે મારી ભૂમિકાની તે વેળાની અસ્તવ્યુત્તો કાળો કમ નથી દેખા

x x x

પ્રત્યેક ભૂમિકા હાથમાં આવનાં સાથે, તે યંગી, વિચારી, સમજ, તેનું પાત્ર પથકરણ પ્રત્યેક પ્રસંગે કરી, તેને કદ ઉત્તમ રીતે, કેવા હાવભાવથી અભિ-વ્યક્ત કરી એ તો પ્રત્યેક અભિનેતાએ વિચાર-

વાનું ને આચરવાનું હોય છે જ. પોતાના વ્યક્તિત્વનો ઝોપ એ ભૂમિકાને કદ રીતે આપવો તેમાં એની કલા રહેલી છે. નાનકડી ભૂમિકાને જીવંત બનાવવામાં વધુ કસબ રહેશે છે. 'તમારો બી એ હાલ થાય' એ એકાંકીમાં એક જ લીટીની 'મોહન'ની મારી ભૂમિકા, કે હમણું જ કરેલી 'શક્તિ કળા'ની સી. આઈ. ડી.ની ત્રણ જ મિનિટની મૂળી ભૂમિકા કે 'સામે પાર'માં એક જ દૃશ્યમાં આવતી ચંદ્ર જ કસમની રાત્ર રહુમણી ભૂમિકા બજવતાં મને ખૂબ મજા આવી હતી. મારા પ્રેક્ષકોએ પણ એની દીક નોંધ લીધી હતી એમ જાણનાં મારે આનંદ બેનગરો હતો. અને મારું પુછવો તો હવે તો એની એકાદ દશામાં થોડી કાંઈક નાનકડી કામગીરી કરવાની કમળા વધુ થાય છે, છતાં 'ભારતે અગ્નિ'ના રુદ્રદેવ ન છોડ્યો, 'દેવવંતી'ના જયપામે ન છોડ્યો-એ બે વળાંકો આર તરાફની ભૂમિકાઓ: કોમલ અને કરાલ બેડ બાવો સાથે વ્યક્ત કરવાના અને રુદ્રદેવની શ્રી રમણજી દેસાઈએ કંઈેલી જાનવંશખાન પ્રતિભાને સંકાર કરવામાં મેં 'યયાશક્તિ' ને પ્રવાસ કર્યો છે તેનાથી સ્ત્રા ને રસિક પ્રેક્ષકો અને અધિકારી વિવેચકોને તૃપ્ત થઈ છે એમ જાણી મને આનંદ થાય છે. એક વેળાના શસ્ત્રધારી અને પછી શસ્ત્રજન્યાસી એવા એરો વર્મા મારા સમોવડ કદા એ જુદા પુરુષની ભૂમિકામાં અતિ અભિનય કે ન્યૂન અભિનય બેધર્મોથી ઉગરવાનું છે, ને હુ સક્ષાત્તરી નાવ હંકારી રાક્યો છું, એમ લાગે છે.

પણ હવે ત્યાં જ પડદો પડે તો મારું એમ પણ થયા કરે છે. અભિનેતાનો જીવ છે, એટલે રંગમંચ તો આકર્ષ્ય જ કરવાનો પણ 'અમ મેં બહુત નાચ્યો જોપાલ' એમ એકવાર મારા મુ. ચન્દ્રવંશ બહેતાએ ઉચ્ચારેલું તેનું હું પણ મનમાં ને મનમાં ઉચ્ચારું છું. નિર્ણય કાંઈક પાકે થયો છે એમ લાગે છે ત્યારે જાહેર રીતે ઉચ્ચારું છું તે પછી વળા પડદા, મેર, કપડાં, ૧૮ માઈક, નાટકની ચોપડી-બધું જોઈ છું ને બીજું બધું જૂઠું જોઈ છું. નાતપણથી આજ દિવસ મુશી કરેલી નાની મોટી અનેક ભૂમિકાઓ આંખ સામે ખડી થાય છે, ને ત્યાં જાણે 'મન'જ રંગમંચને હ્રદયોને ધીપ ધીપ ગણગણતા હોય તેનું સંજળાય છે:

"તુમ સંગ તૌં પિયા! કૌન સંગ જોડું!"

સ્થળ : વડનગરનું ઢાઠકેશ્વરનું મંદિર

સમય : એક સાંજ.

પ્રવાસી—(ધંદારવ ફરીને) પ્રણામ, પ્રણામ મારા શંભો! દીનસ્થાળ, તારે શરણે છું! (ફરી ધંદ વગાડે છે) જય શંભો! જય શંભો! (ચોડીવારે) ચાલ, હવે ઉતાવળ કરું! યાસિકેટ વળી શોધવા નીકળશે! અંધારું થવા આવ્યું છે. એમાં પાછો છું રહ્યો મહેમાન! (પગથિયાં ઉતારે છે.) કાલ સવારની ગાડીમાં તો જવું છે ન-હય ખિસ્તરોય ક્યાં બાંધ્યો છે? વડનગર આવ્યોતો એ દિવસ ને થયું અહવાડિયું!

(એક ગંભીર ઊંડો ધ્વનિ: 'વત્સ-')

પ્રવાસી : કોણ? કોણે બોલાવ્યો મને?

અવાજ : મને ન ઓળખ્યો?

પ્રવાસી : કેવી રીતે ઓળખું? દેખાયા વગર.

અવાજ : દેખાતો નથી હું? ને, પેલી કોતરણી એ! તારું મનોનયન ઉઘાડ! આ અંધારામાં એનું અનજ્ઞાનું નામ...

પ્રવાસી—આ મંદિરની કોતરણીમાં કળાનુષ મુદ્રાઓ અને યવન્ત ભાવવાળી પદ્યરત્ની મૂર્તિઓ પર? તમે...તમે...આ વિસ્તાનનાં કુચમાં આવું ગૃહ શું બોલ્યા છે?

અવાજ—તારું વિહાન સર્વત્ર છે, ખડું ને? યવન્તનો ભેદ એમ નહીં કળાય, વત્સ! મનની પાંખ ખોલ, જી. યવન્તની ઝાંખી એમ જ થઈ શકે...ચાલ, હવે હું ગઈ! હું જહશ પછી છું અને જરૂર જાણીશ!

પ્રવાસી : ચરે, ચરે, જાબા તો રહ્યો! ક્યાં જાઓ છો? ક્યાંથી આવ્યા? કોણ છે તમે? કંઈ...કંઈકે તો.....

(આછું સંગીત સંભળાઈ શકાય છે.)

અવાજ : (જતાં જતાં) પેલાં આવે...કૃષ્ણાખાહ! પૂછી લેજો એમને! વત્સ, વડનગર જોયું તો જાવશ વગર ન જહશ એને.

(સંગીત સ્વર વધુ રૂપે બને છે.)

પ્રવાસી : કોણું સંગીત આ? કૃષ્ણાખાહ ગાતાં હશે? 'સીતાહની કાંચળી' અને હાલરમાં લખી જતારી આ વડનગરની જ કૃષ્ણાખાહને? એને તો ગયે દોઢેક સૈકા... (સંગીતની પદાવલી સંભળાય છે) —

સર્વદીપવપૂર્ણસ્વ વિવિધાર્થકારણાદિભિઃ ।

સ્વેતઃ સંતતગીતમેગલધૈવીચાલ્તાં પ્રાપ્તાઃ ॥

પ્રવાસી : આવો, આવો કૃષ્ણાખાહ!

કૃષ્ણાખાહ : ઓહો, મને ઓળખો છો? દેખાડું છું છું!

પ્રવાસી : દેખાતાં તો નથી, પણ આને તો બધાંને એમ જ જોવાનાં જણાય છે! 'સીતાહની કાંચળી' લખનારાંજને, તમે તો? જોતો, આવ્યાં છો પણ આશ્ચર્ય જતાં?

કૃષ્ણાખાહ : (હસીને) એમ કેમ બોલે છે? ગયા સિવાય કંઈ આપે? અમારે તો અનંત કાળપ્રવાહને તળિયે જ રમવાનું! કોઈવાર વળી આરે—

પ્રવાસી : ત્યારે હમણું અર્ધી કેણ આવી ગયું એ તો કહો? તમારું નામ આપીને ગયા એ! બારે ગઢ બોલવા હતા.

કૃષ્ણાખાહ : સમજ, બાહ! એ તો પ્રત્ય મહાકાળ! આપણે સહુ એની ગોદમાં જ રમનારાં ને સતારાં...

પ્રવાસી : તમે તો ગૃહ સાથે કવિતા થ બોલો છો તો! હશે, પણ તમે પેડું શું ગાતાંતાં?

કૃષ્ણાખાઃ તેં વડનગરં હજી જોયું નથી?

પ્રવાસી: વડનગર? એક દિવસમાં જોઈ લેવાય એવું ગામ! સાન સાત દિવસથી તો જોઈ છું! આ હાટશયુનું મંદિર, શર્મિષ્ઠ તળાવ...હરો કોઈ કાલે બન્યું...સાડી ત્રણસો પચાસિયાંચાશું! નરસિંહ મહેતાની ચોરીય જોઈ!

કૃષ્ણાખાઃ મેંતાજની ચોરી? એ વળા શું?

પ્રવાસી: કેમ? પેલું કોતરણીવાળું તોરણ! પેલી સુંદર ઝીણી નક્શીની કમાન અને યાંબલાઓ, નથી જોઈ તમે? કાર્તિકેસ્તંબ કહે છે તે!

કૃષ્ણાખાઃ એ મેંતાજની ચોરી નહીં. પ્રવાસી, ચામળશાનો વિવાહ તો કાઠિયાવાડના વડનગરમાં! અહીં તો જોયું તો શયું. પછી પૂછે છે કેમ, હું શું ગાઉં છું તે! અસ્વચ્છપારીતિ શિક્ષાએ ન જોયો તે?

પ્રવાસી: જોયો તો છે, પણ ગાડીમાંથી વંચાય કેમ? હરો કોઈ શન-મહાશનની બાટાઈ.

કૃષ્ણાખાઃ હું એ બાટાઈ જ ગાતીતી! પ્રવાસી, તારા જન્મનાની આંખે બીજને ન જો! કુમારપાળ સાંકળાએ આ કિશોર કારાઓ. શિશાદિશાના દરવાજાઓ-પાથો આ કિશોર, આરો તો બંગાર છે. કવિ શ્રીપાથે એની પ્રચરિત લખી. સોલકો ફળની કીર્તિ એણે ગાઈ. વડનગરનું ગૌરવ એણે ગાયું.

પ્રવાસી: તે તમે એમાંથી ગાતાં હતાં? ખાફ કરજો, માડું સંસ્કૃતનું શબ્દ.

કૃષ્ણાખાઃ તારો વાંક નથી, પ્રવાસી! ખારા જન્મનામાં અને વડનગર બંગાર જેવું જ લાગતું. સરદાર કંતાજ કલ્પ બાંહેએ વડનગરને બાંધ્યું, લટક્યું, બાંધ્યું! એની પહેલાં અહીંના નાગર આલસ્યોએ અંતાજ બાસકરને ચાર લાખ આપેલા...વડનગરમાં લગ્નની હતી, કસા હતી. વિદતા હતી, વીરતા હતી. મેં જોયેલું કંતાજએ તોડેલું વડનગર...પણ જવાદે એ જૂની વાતો!

પ્રવાસી: ના, ના કૃષ્ણાખાઃ! આવ્યાં છે તો કહેલાં વડનગર, મેંય યોડું તો સાંભળ્યું છે! પણ.....

કૃષ્ણાખાઃ પણ મનાતું નથી, એમ જ ને? કાળની સીસા એવું જ નામ! હું ગાતી હતી કે વડનગરના આ મૂર્તિ પર આલસ્ય કન્યકાઓનાં રત્નમય આશ્રુઓનાં તેજ રેલાનાં, મંચદ ગીતોનું માડું પ્રસરતું, મને પસંદના રાગની શ્રી અને તેના શુક્રનેપિતું ગાન...

પ્રવાસી: હરો તો વડનગર કોઈ રાગનું, રચુ નથી, કૃષ્ણાખાઃ! પ્રગતું થયું છે એ. કુમારપાળ સોલકાના જન્મનાની કવિતા! બહુ જૂની! લગભગ ૮૦૦ વર્ષો...

કૃષ્ણાખાઃ એટલું હશે ખરું! આ વડનગરની કીર્તિ ત્યારે ટોચે હતી. સોલકાઓની પહેલાં વસંતમો રામચો અને પછીય ઠેક કંતાજએ એનો નાશ કર્યો ત્યાંસુધી એનું તેજ હતું, અહીંના વિદ્વાનોના જ્ઞાનજળથી યુગચાત પાવન થતું. અહીંના પરિોથી રાજદરબારે શોભતા, અહીંનાં બાળકો વેદાર્થમાં બલ્લભસાને ચક્રિત કરી નાંખતાં.

પ્રવાસી: તમેય કૃષ્ણાખાઃ, વડનગરનાં પરમખત જણાઓ છો!

કૃષ્ણાખાઃ તારો કટાક્ષ સમજતું છું, પ્રવાસી! હું આજનું ફિક્કું ને તહેકું વડનગર જૂએ છે. હું જનાતું છું જૂનું અજહળતું વડનગર! એનાં નામે કેવો! આનંદપુર, આનર્તપુર, જુહનગર, નગર..... વડનગર નામ તો આશ-તારા જન્મનાતું!

પ્રવાસી: હા, હા. વાસિકજી કહેના હતા કે ૧૪૦૦ વર્ષો જૂનાં તાત્રપથોમાં વડનગરનાં જૂનાં નામો છે. દરે જ્વાલીઅર-ચિતોડ કે પ્રભાસપાટણ-કોડીનાર-જૂનાગઢ-વંચળા જેવાં ગામોમાંય આ નગરના શિલ્પાબદ્ધ ઉત્તરેણો છે. વાસિકજીએ કશું કે આ કિશોર, આ મંદિર, એ બધું તો પ્રમાણમાં નયું.

કૃષ્ણાખાઃ વાસિકજી કોણ!

પ્રવાસી: હું અહીં એમનો મહેમાન છું, નાગર આલસ્ય છે. વડનગરના નાગરોની વાતો કરતાં એમને એવો રસ રહે છે!

કૃષ્ણાખાઃ કેમ ન ચરે? વડનગર એટલેજ નાગરોનું મામ. કંતાજએ વડનગર તોડ્યું ને નાગરોનું નરે પડે મયું! ચારી મા કેતીતી કે પાવતોએ ચોખાના બર લણ્યામાંથી આલસ્યો પેલા ક્યો ને તેમને દેવકન્યાઓ આપી આ નાગરો એમના વંશજો...

પ્રવાસી: વાસિકજીએ એવો જુરો કહેતા તો. સંકેત જ આલસ્યો પેલા ક્યો અને મૃત્યુચોકમાં નામકેકો સામે તેમને 'નગર'મંત્ર આપી ઊગાયાં. તે પરથી કે 'છે નાગર' થયા! આપણે ત્યો લોકો આપું આપું જ માનવાના!

કૃષ્ણાખાઃ આપણે ત્યાં નહીં, લોકો તો બધે એકાં.

પ્રવાસી: એ હરો! વાસિકજીએ પેલે દિવસે ખોખા મજુપતિ બતાવ્યા. કોઈએ એ મજુપતિનું આપું જાણ્યું ને

એને એમાંથી સોનું મળ્યું! અરે, આ દાદરેશનું શિખે
પણ મને સુવર્ણનું અને પાતાળમાંથી એ સિવશ્રમાં
નામનો દાહર્ય અહીં લઈ આવેલો... છે કંઈ દરે? એને
કાંઈ તે જાહેરે, એવું કહે!

(ધીમે ધીમે ઘેરા મંડર, ધ્વનિ... શુદ્ધ રાણવ... શુદ્ધ
સંગે ગરગામિ... શુદ્ધ રાણવ...)

કૃષ્ણાબાઈ: પ્રણામ! સાધુવર્ધ, પ્રણામ!
પ્રવાસી: કોણ! કોણ? કોણ એ, કૃષ્ણાબાઈ!
કૃષ્ણાબાઈ: એ છે જુએનસંગ! એ ત્યવએ... અય!
(શુદ્ધ રાણ ગરગામિ... શુદ્ધ રાણવ... કમ્પા-
ધીમે ધ્વનિ.)

પ્રવાસી: વિશિષ્ટિયાન ચીની મુખાર જુએનસંગ!
એ તો સાતમા સંક્રાંતિ સંસ્કારવાત!

કૃષ્ણાબાઈ: હા, એ જ, વાનગરની એણે આજારી
જોયેલી. એની વિશાળતા, એની ધાર્મિકતા એણે
ખિન્નલી છે.

પ્રવાસી: વાનગર એણે જોયેલું? કૃષ્ણાબાઈ, વા-
નગરનું ગૌરવ તમે કીક બતાવ્યું. આખરું તો બાજુર
દેખાવ દુનિયા ડહોળવાનો ને એ ધરઆંગણે જ મીડું!

કૃષ્ણાબાઈ: હું કંઈ તારા જેવી જાણતી નથી. હા,
યોડું તારું હું, અહીં યોડ મારેલા હતાં. જોનાનું આ
એક તીલ, દરજીયે પેડું મોટા દાણીરાળું મરિ છે તો.

પ્રવાસી: જોયું છે એવ. ગૌરીકુડ, અજયપાળન
કેડું, મેંતાની વાવ—

કૃષ્ણાબાઈ: (તરન) મેંતાની વાવ નથી—

પ્રવાસી: આ તો જોડેએ પહેલું તામ! પેંગા
મખતારેનો આરો, નામપેંગા, રીતગામીનું મરિ, અંધ
કેડું હું તારા-રીરીની દેરી, એ જ અજય વાલ છે
તો, કૃષ્ણાબાઈ! તારાસેન ગૌરમી કીક રાગે જાણેની
અજય અહીંની આ તારા-રીરી બેનોએ મદદર માળે
સમારી—

(મદદરનો તંતુ પાલો પછી રેલાનો આચાર.)

કૃષ્ણાબાઈ: મને મદદર વાલ આતી મરો... આ
સામિયા તગાર! કેડેડેલી ક્યામો છે એની? પેની
રિતગામી તપ—

પ્રવાસી: વિશાળ! એ મીડું!

કૃષ્ણાબાઈ: પુરાબની વાવ છે: જક રાણની પુરબો

અન્યયોગ અનિષ્ટ ગણાયો. વિશાળ નામ તેથી વધુ.
એના પિનારો વિનાશ થયો. પાર્વતીને પંડી તો એણે
તપથી રીતગામી અને આ સામિયા તગાર બંધાયું.

પ્રવાસી: પણ અહીં તો 'સપરે સમેગા ખોલાયું'
મરવ છે ને!

કૃષ્ણાબાઈ: સિદ્ધરાજ સોલકાએ ને? હા, એણે ફરી
બંધાયું હતો. પહેલાં તો તગાર ગામની વચમાં હતું,
આને ગામ તગારને અંધે કાંઈ છે! આને નામના
આત્ર છે! સેકડો તગાર હતાં ત્યાં આને...

પ્રવાસી: વાલ કરવા જેવી નથી, કૃષ્ણાબાઈ!
વાનગરનો દૂર દૂરથી પાણી લાવતી સ્ત્રીએ જ દેખાઈ છે!
તમે પેડું રેતાનું વર્ણન ગાતાં હતાં ને! જોડું ન લખા-
ગો. તમે દસમાં ઉંનારો! જરા નીચે જા રેકો તો...

કૃષ્ણાબાઈ: પ્રવાસી, મારથી એ અજય દરો!
આમ હતાં ને ફરતાં વાનગરના મન દેખતી રમતિ
મુજબા કરું હું તે અમથી?

(જોડેથી રખતો પેંગ સબગાય છે.)

ઓહ... મહાન્ય અધિ આજવા જણાય છે! મદદરમ
પ્રણામ! પ્રણામ!

પ્રવાસી: મારોય વંદન, મદદરમના!
(પેંગ સખતાર)

પ્રવાસી: કોણ આ મહાન્ય અધિ, કૃષ્ણાબાઈ! પુરાબના
કાંઈ તપમી કે? જુઓ, જુઓ, કંઈ શ્રોક ઉચ્ચારતા
જના જણાય છે!

(પદ મદરે પ્વતી: ફરી મુજબર ફલ્લ પુરદર પુરોજનવ...)

કૃષ્ણાબાઈ: લગભગ અતરે, અદાર દૈશ તો થતા જ.
અહીં હતાના આ મહાન્ય અધિ, જેના તપની ને તપથી
એના જ રીતગા નામપેંગોનો વાનગરને માથે તાસ
થયો હતો. મદદરમ મહાન્ય એમાંથી અહીંના આદરોને
જાણે. સાંબા... સાંબા...

(પેંગ મદરે પ્વતિ)

ફરી મુજબર ફલ્લ પુરદર પુરોજનવ

મુજબરમ વૈદ્યન વલ્લ હેમતિચિત્તિ:!

અજયને જાં મેંપેંગોનાવરેરિવા

કૃષ્ણાબાઈ: સમગાય છે, પ્રવાસી! મદદરની જેનું
આ નગર હતું. મોતી, રેનો, સુવર્ણ તોડેલો, મહા
જોડાં મોધાન... રક-દુગરે માથેનું વાનગરનું એ મોનર્વ
(સખતાર માંડે છે.)

કૃષ્ણાબાઈ: પધારો, પધારો મહાત્મન!
 મંકણુ: કલ્યાણુ... કલ્યાણુ!
 કૃષ્ણાબાઈ: પ્રવાસી! પ્રણામ અર્પ... વડનગરને
 આગણે-

પ્રવાસી: પ્રણામ, અપિવર! આ યાત્રીના પ્રણામ!
 મંકણુ: કલ્યાણુ! કલ્યાણુ! કલ્યાણુ.....
 (શંખનાદનો ઘોષ વાતાવરણને ભરી રહે છે.)

કૃષ્ણાબાઈ: મહાત્મન જરા યોમશો? વડનગરનો
 આ યાત્રી. એને વડનગર વિષે કંઈક...

પ્રવાસી: વડનગર આપે સ્થાપ્યું, મહાત્મન?
 મંકણુ: સિવ... સિવ... વત્સ! એનો સ્થાપનાગે
 હું? ના ના, હુ તો એનો સેવક... પ્રભાવદત્ત જેવો!

પ્રવાસી: પ્રભાવદત્ત?

કૃષ્ણાબાઈ: પ્રવાસી, પ્રભાવદત્ત અર્ધિના વિદ્વાન
 નાગર. એણે ય નાગમેકોનું આક્રમણ પાછું વાળેલું!

મંકણુ: અહીં શંખનીયના સ્નાને આનર્તનરૂપિ
 મહારનો કોઠ ગયો. એણે એની રમ્મિતમાં આ નગર
 સાવ્યું ચમત્કારપુર!

કૃષ્ણાબાઈ: મહાત્મન, શકેજનિના કાનેધરી રાજવંશી
 ચારવીર ઉઘાવણ વડનગરનો સ્થાપક નહીં?

પ્રવાસી: ક્ષત્રિય રાજવી નહવાનનો જન્મક કળાવ-
 દાત? એ તો ઠેક ખીચ સિકાની વાત, કૃષ્ણાબાઈ!

મંકણુ: વત્સ! કૃષ્ણાબાઈની વાત ધતિદાસની છે.
 મેં કશું એ છે પુરાણનું. વાત એક, નામ જૂદા! વડ-
 નગરને માથે ય ખૂબ વીલી પછી તો!

કૃષ્ણાબાઈ: સત્ય છે, મહાત્મન! નામ, ચુર્ચર,
 અરય, મુસલમાન, મરાઠા... ઠેક ૧૮ મી સદી સુધી
 વડનગર એ સામે ટક્યું. ક્ષત્રિય રાજાઓ, મુસ્લીમ તથા-
 રીખ,.... વડનગર વિષે બધે ગદવા ઉઠેલો છે. આજે
 હવે માન-

મંકણુ: કાળસીકા, વત્સે, કામતીકા! એમાં હર્ષ-
 શોક ના હોય!

કૃષ્ણાબાઈ-અપિવર, આપની દષ્ટિ અમને કયાંથી?
 ઉવટ, સોમેશ્વરદેવ, શોભ, ગ્રીધર,.... વડનગરની વિદ્યા,
 એની શી, એનું શૌર્ય, એનું તપ, ક્યારે પુનઃ પ્રગ-
 થશે, મહાત્મન?

મંકણુ: માનવતા તો પાંગરે જ છે-અહીં નહીં તો
 બીજે. આ મોઢ શો, કૃષ્ણાબાઈ? આજ આ સ્થળે તો
 કાલે પેલે સ્થાને-માનવની પ્રગતિનો લોપ છે જ નહીં વત્સ!
 (શંખનાદ પ્રસરીને ધીમે ધીમે વેરાતો જાય છે.)

કૃષ્ણાબાઈ: ઊભા રહો, ઊભા રહો, અપિવર! હું ય
 આ આવી-

સર્વદીપ વધૂવનસ્ય વિવિગલંકારત્નાંદુમિ:
 સ્મેરા: સંતતગીતમંગલતૈર્લૌચાલ્... પ્રાપ્તિતા: ||
 અસ્તાન્તેતસવલક્ષમાર્ગમેમગોર્કપ્ર પ્રસન્નશરિપતી |
 માર્ગાદ્ય વર્દતિ યત્ર ત્વતે: મૌસજયસંપદગુણમ્ ||
 (વંતુવાદની આજી ચતી સરાપલિ.)

પ્રવાસી: હું? તમે ય મળ્યાં કૃષ્ણાબાઈ? (શેડીનાર
 બાદ) આ શું? રાત પડી ગઇ? હું અહીં એકલો કેમ
 છું? આ શું બધું? કયાં ગયાં હુએન સંગ, મંકણુઅપિ
 ને કૃષ્ણાબાઈ? આ વાતાવરણ જુદું કેમ જણાય છે
 દને? ઇન્દનગરી સહુ... સુવણુતોરણો... બ્રાહ્મણ કન્યાઓ...
 મંગણુ ગીતોથી ગુંજતા માર્ગો... કુમારપાળનો કિલ્લો...
 કંતાણની લૂટ... અરે, અરે, સ્થાપન નહીં, નશ્વૃતિ નહીં!
 તો આ શી દશા? ધણું જાણ્યું, પણ ધણું સ્વીએ ગયું!
 (આંખો ચોળતો) આજે અહીં ન આજે હોત તો? તો-તો
 વડનગરનું દેણું કયાંથી સમજત? જૂનું ચૂરડાત, એનો
 પ્રભાવ, એનો પરિભ્રમ! આ કણકણમાં ધબકતી ગરતી
 ક્યાઓ! ક્યારે, ક્યારે ફરી જાગી ઊઠશે એ બધું!
 ક્યારે ફરી ચૂરડાત થશે એવું જ તેજસ્વી, એવું જ
 કુસુમિત, એવું જ મહાન?

(નેપથ્યાંથી સચક્રકંઠઃ
 'વીની ગઇ છે રાત... શુભ શકુન દિસે...
 મધ્યાદન શોભશે...
 દીપે અનુલું પડેલાત... જય... જય')

● આજ ઇન્ડિયા સંડિયા (ચુબા)ના સૌજન્યથી

કૃષ્ણકૃષ્ણન (વડનગર) વિના નાટક સંજવ જ નહિ. નિશાળોમાં
 કૃષ્ણકૃષ્ણનની બરાબર તાલીમ આપતી હોત, તો ચૂરડાતી
 રંગભૂમિની કાપા પચાણ જાન. ('કોડ ગદરિયાં'માંથી)
 શ્રી ચન્દ્રવન મહેતા

અને પ્રકટ કરેલી યાત્રી તેયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂત રહી જવાનો અંભ છે. જાણકારો તે તત્કર સંપાદકનું ક્ષમાપેશ્યે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

વિપ્લવદંડિણી

સંપાદક:
શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી પાલીતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક કંપની

સૌરાષ્ટ્રના જૂના પાલીતાણા રાજ્યની સેશન્સ

કંપનીના માસિક:

કોર્ટના હેડ ક્લાર્ક શ્રીધુ મણિયંકર જેણેકર બદ નામના બજારના ધૂતી અને સંગીતપ્રેમી લોકોએ ગૃહસ્થ. અને ૧૯૦૦ માં કોર્ટના ધાર્મિક કાર્યો માટે અને ખાસ કરીને તે વખતે પ્રવર્તતા બપોરે દુષ્કાળનાં સંદર્ભમાં ખાસ કરીને કોર્ટના સેવાઓ કુવાનો સાથે મળીને. મોરબી આર્થ મુખેષ નાટક મંડળીનાં ભરૂંદરિ. આંપરાજ, રાજસિંહ, રાણકેરી, ત્રિયાસજ, અને ચંદ્રદાસ જેવાં મુખ્યત્વે નાટકો અચારણાને બજારના દના અને તેની તમામ કેપલ દુષ્કાળ સંદર્ભમાં તેમ જ અન્ય ઘમંડા કાર્યમાં આપી દેતા.

થોડા સમય બાદ પાલીતાણાના ખિમાર રહેતા મહારાજના મનોરંજન માટે શરૂ થયેલી એમની ખાનગી નાટ્ય સંસ્થામાં તેઓ વ્યવસ્થાપક તરીકે નિમણા.

આ સંસ્થામાં અમરાવાદના સારાર કવિ શ્રી દાદરામ ચંદ્રલાલ મુનશી જૂન ધર્મગુપ્ત, સતી મંકાવળી, ઉત્તમકુમાર, મુરારી અને ચિત્રમોહિની આદિ નાટકો બજવાનાં દતાં. જેનું વિસ્તારેત શ્રી મણિયંકર બેટ ક્યું હતું.

મહારાજનાં અવસાન બાદ રાજ્યના એક્ઝિક્યુટિવ પામેરી શ્રી મણિયંકર બેટ સહકૃ કંપનીના ટ્રેમ, પદ્મ અને સિનિમિરી વગેરે સંસ્થામાં તથા ઉપર જણાવેલા પામે નાટકો ખરીદી લીધાં, અને પાલીતાણા મુખે શ્રી પાલીતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક કંપનીના નામથી અને ૧૯૦૧ માં ચોતાલી જ્વનત નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી. મંજુની નાટ્ય સંસ્થાના મોટા જાળના કલાકારોનો સાથ મળ્યો.

કંપનીમાં પ્રથમનાં દમ બાર વર્ષ સુધી માર સૌરાષ્ટ્રમાંથી જ રાજાજી, મીર, બાર અને વ્યસ જાનિના. નાટકથી તદ્દન અજાણ એવા હોડરાએને પોતાનાં આવના અને તેમને મારા કિસ્કો મારફત નાપીમ આપી રોજ ઉપર ગીતારવામાં આવતા.

મોરબી કંપની મારફત આ કંપનીમાં જન્મ કાક ચિત્રપાલન હતું. દરેક કલાકારે નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યો કરીને જ વિદર્ભમાં આવતું પાતું. પાંચ મુખાર માફ-

શ્રી મણિયંકર જેણેકર બેટ

એને જમાણા ખરીદી જ કંપનીના ત્રાણોને જમાણાં મળી શકતું. દર પૂનમને દિવસે કંપનીમાં સત્કારાચરુની રથા ચલી હતી. રાજાકોને તેમ જ સંગીતનુ તેમ જ અભિનયનુ જાન કંપનીની યાજ્ઞમાં જ આપતું. આ રીતે મરોર પામેતા પામે કંપનીમાં શોષે વખત સુધી ચાલુ રહેતા.

સિનિમિરી પાછળ પંડી કાગલ રાજામાં આવતી અને સાગ પેન્ડરી પામે નૈપાર કાગલમાં આવતી. આ પ્રમાણે સુંદર મિનિમિરી નથા કાગલ પામેથી બજારના નાટકોએ મોજાવતી પ્રવર્તીસારી ચાલતા મેળવી હતી.

મરુતમાં મરાવતની પદ્મચાળમાં મોરો મંડપ પામે કંપનીએ મારાવનામાં નેરૂ ખરીદ્યાં વખતનાં

સંગીત: શ્રી. દિરાલાલ માધવજી ગર્ગ્યા. (કરી)

દિગ્દર્શક: શ્રી. મણિરાંકર જેઠા કર ભટ્ટ.

પાત્રો: મણિરાંકર ભટ્ટ, હીરાલાલ, નારણલાલ,
કામીરામ, ઘેલાખાઈ, સામજી હાથર, બચાવજી ખારેઈ
અને ગોવિંદ. (ધાર્મિકિયા).

યોગ સમય બાદ કંપનીએ બહારગામ જવાનો
વિચાર કર્યો અને પોતાનો સ્ટાફ મળ્યુમૂત જનાવવા
ગોરબી કંપનીના મુખ્યમંત્રી કલાકાર કલાણજી દેવને
દિગ્દર્શક તરીકે નિયુક્ત કર્યા અને પોતાના નાનાખાઈ
છાંદુખાઈ બંને પણ કંપનીમાં સામેલ કર્યા.

શ્રીગંધા રાજ્ય નાટક કંપનીના નાણાંધી કલાકાર
અને દિગ્દર્શક દત્તવતરામ, દત્તવતરામ મરાઠુર કોમિક ખેડાડી
મણિરાંકર પોપટલાલ રાજગોર, પ્રાણજીવન જેઠાલાલ,
પરસોત્તમ દીવંશર, નારણ લંગડી અને વાંકાનેર કંપની-
વાળા રામજીકર વવાડીને રોક્યા. કંપની મહુવા મુકામે ગઈ.

નાટક બજાવી શકાય તેવાં ચિયેરેશ તે વખતે માત્ર
બાવનગર અને રાજકોટમાં જ હતી અને તે પણ જૂની
દુનવી. તેથી અન્ય સ્ટેજોમાં મોટા મંડપ બાંધી નાટકો
બજાવવાં પડતાં. તે મુજબ મહુવામાં ગોરગિવાના હેલામાં
નાણાંધીના પાંદડાનો મંડપ બાંધી તેના પર યુગુપાટ
નાખી મોટા મંડપ બાંધ્યો અને વાંકાનેર આજ દિવસે
નાટક કંપનીના લોકપ્રિય નાટક નરસિંહ મહેતાથી
ચર્યાવ કરી.

પાત્રો: કલાણજી દેવ, છાંદુખાઈ ભટ્ટ, દત્તવતરામ,
મણિરાંકર દત્તવતરામ, સામજી હાથર, પરસોત્તમ, પ્રાણ-
જીવન. ઘેલાખાઈ ભાળી અને રામજીકર વવાડી.

કંપની મહુવાથી ઉપડી કુંડલા, અમરેલી (અહીંથી
જિભારીને કારણે કલાણજી દેવ ગોરબી ગયા અને ત્યાં
દેવે સમય બાદ અવસાન પામ્યા), વેરાવળ વગેરે
સ્થળોએ ફરી જૂનાગઢ મુકામે 'કાઢરા ચિયેરેશ'માં ગા.

આખું નાટકો ઉપરાંત ગોરબી કંપનીનાં અન્નદાસ
અને ત્રિવિક્રમ નાટકો રજૂ કર્યાં.

પાત્રો: મણિરાંકર ભટ્ટ, છાંદુખાઈ ભટ્ટ, મણિરાંકર
દત્તવતરામ, સામજી હાથર, ઘેલાખાઈ ભાળી, નિરમલાલ,
કાનજી માસર, ઝોલવજી જુલા, પોપટલાલ દેવરા,
બચાવ પરીત, દુધબ, રામજીકર અને દુલબજી દે.

શ્રી છાંદુખાઈ જેઠાંકર ભટ્ટ

નોંધ: જાહેર પ્રયોગો ઉપરાંત રાજ્યના સમ
મુકામર આગમાં ખાસ પ્રયોગો યોજાયામાં આખા દત્ત-
રાજ્ય તરફથી સ્થાન અકરામ આપી કંપનીની ચારી
કર ચઇ હતી.

શુક્ર જીવતરામ તથા નારણ વાધરીને રોક્યા.

દેવે સમય બાદ કંપની જેતપુરમાં (અહીં નાણાંધીના
દરિનાર્નનાર અમૃતલાલ મલજીએ ત્રિવિક્રમની ભૂમિ
બજાવી) યોડી સમય માળી જનનગર ગઇ અને ત્યાં
ત્રવાચાલાના હેલામાં મોટા મંડપ બાંધી નાટકો બજાવવાં
કર કર્યાં. આખું નાટકો ઉપરાંત ગોરબી કંપનીનું પ્રખ્યાત
નાટક ત્રિધારાજ આખું પાત્રોથી રજૂ કર્યું.

યોડી સમય બાદ કંપનીએ વાંકાનેરવાળા રાજ-
કવિ નયુરામ રાંદેજી પાસે કંપની માટે પોતાનું પ્રથમ
રાજ્ય નાટક લખાવી રજૂ કર્યું.

૧. નરી નરવર: ૧૯૦૮.

તેમક: રાજકવિ નયુરામ રાંદેજી (વાંકાનેર)

મંચીન: કવિ દેવલાલ સામજી ખારેઈ.

હિન્દશક : શ્રી મણિશંકર જોશીકર ભટ્ટ,
પાત્રો : છોટુભાઈ, શુકલજી, નારણ વાધરી,
શામજી ઇશ્વર, ઘેલાભાઈ માળી, દુર્ગાભાઈ કદે અને
મણિશંકર હળવદકર.

૭. પ્રભુસાહ રૂપા :— ૧૯૦૯ દેવુઆરી.

લેખક : કવિ કેહાનડા.

ગીતો : શ્રી. ગોકળદાસ રામકૃષ્ણ મહેતા. ચાલતી
હરિકૃષ્ણ કથાઓ તથા શ્રી મણિશંકર પોપટસાલ
હળવદકર.

સંગીત : શ્રી મણિશંકર પોપટસાલ હળવદકર.

હિન્દશક : શ્રી મણિશંકર જોશીકર ભટ્ટ.

પાત્રો : શુકલજી, શામજી ઇશ્વર, મણિશંકર હળવદકર,
ઘેલાભાઈ માળી, નારણ વાધરી, ઉમેદસિંહ, પંચાણુ કચ્છી.

નોંધ : આ નાટક ચોલાક સુધારાવધાના સાથે
મુંબઈમાં ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીમાં 'સત્યાગ્રહ' નામે
બજાવાયું હતું.

દ્રુક સમય બાદ કંપની બાવનગર મુકામે વિજયનગર
થિયેટરમાં ગઈ. આતુ તેજ ન મોરખી કંપનીનું બાણીનું
નાટક બાણીદેવી રાખેગાર આતુ પાત્રોથી રજૂ કર્યું.

નોંધ : આ પંચુ તહેર પ્રયોગો ઉપરાંત રાત્રી
માટે ખાસ પ્રયોગો રજૂ કર્યા. રાત્રી તરફથી કદર તરીકે
કિમતી ધોડયાળ, 'રૂપા હળવદ' પારિતોષિક તથા
શ્રી મણિશંકર રાજી ભટ્ટ કૃત ગુરુ ગોવિંદસિંહ
નાટક ભેટ મળ્યાં.

બાવનગરમાં હોયો સમય માળી તેજ ન હીક પ્રતિષ્ઠા
જેળવી કંપની સ્ક્રીનર રસ્તે મહુવા મુકામે ફરીથી ગઈ.
દ્રુક સમય બાદ ત્યાંથી કંપની પહેલી મુસાફરીની માફક
ફરીથી એ ન કમમાં કુંડલા, અમરેલી, વરાણા વગેરે
સ્થળોમાં ઘોડો સમય માળી ફરીથી બતાવતા 'કાલના
થિયેટર'માં ગઈ.

આ કંપનીએ ચોતાનો બધો સરસામાન રંઝરીપર
કરાવી નવા સ્થળોમાં તૈયાર કર્યાં.

આતુ નાટકો ઉપરાંત મોરખી કંપનીનું બાણીનું
નાટક દેવધાની બાણીનેમાં વિપુરાશકરની બ્રમિકામાં
રંગભૂમિમાં પગલાં પાડતા કલાકાર શ્રી વલ્લભરામ
જાડાશંકર એજાને રજૂ કર્યા કે જેઓ પાછળથી હાલ
રસના એક અનજા ખેસાડી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં.

કંપનીના લેખક અને
હાલ્યરસના કુશળ ખેસાડી

શ્રી મણિશંકર પોપટસાલ હળવદકર

ત્યારબાદ ગઢાના બાણીના કવિ પ્રાણીશંકર જાનસાલ
ત્રિવેદી પાસે કંપનીએ ચોતાનું તોળું સ્વતંત્ર નાટક
બજાવ્યું અને રજૂ કર્યું.

૮. રતિચંદ્ર : ૧૯૧૦

લેખક : શ્રીયુત પ્રાણીશંકર જાનસાલ ત્રિવેદી.

સંગીત : અલાદખા ઉસ્તાદ.

હિન્દશક : શ્રી મણિશંકર પોપટસાલ હળવદકર.

પાત્રો : મણિભાઈ ભટ્ટ, શામજી ઇશ્વર, મુસાભાઈ
મીર, શુકલજી, નારણ વાધરી, જોધવજી જુહા વગેરે.

છએક માસ બાદ કંપની નેતપુર, ધોરાજી, ગોંડલ
વગેરે સ્થળોએ ફરી પાછી જાનનગર આવી.

૯. બાણીરાય મસ્તાની. ૧૯૧૦.

લેખક : કવિ પ્રાણીશંકર જાનસાલ.

સંગીત : શ્રી મણિશંકર પોપટસાલ હળવદકર.

હિન્દશક : શ્રીયુત દસપતરામ.

પાત્રો : દસપતરામ, શુકલજી, મણિશંકર હળવદકર,
ઘેલાભાઈ માળી, નારણ વાધરી.

નોંધ : આંતરેનિગ્રહ ઔપચાલવના માલિક શ્રી
અંકેશભાઈ મણિશંકર જેનો તરફથી આ નાટક બહિષ્કાર

શ્રી પાલીતાણા ભક્તિપ્રદર્શક નાટક કંપની

કલાકારવૃન્દ

મળ્યું હતું. પાછળથી થોડાક ફેરફાર તથા સુધારાવાર સાથે મુંબઈમાં સને ૧૯૧૨ માં બ્રાહ્મરૂપ પેથાને નામે રજૂ થયું.

ભ્રમનગરથી કંપની રાજકોટ આવી. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૧૦. રતિરંભા : ૧૯૧૧.

લેખક : કવિ ગૌરીશંકર ત્રિભોવન ઉપાધ્યાય.

સંગીત : શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ દળવદકર.

દિગ્દર્શક : શ્રીયુત્ દલપતરામ.

ખાત્રો : મણિશંકર દળવદકર, શુકમજી, પેશવાઈ માળી, નારણ વાધરી, સાકરલાલ અને પંચાણુ કચ્છી.

નોંધ : આ નાટક થોડાક ફેરફાર અને સુધારા વધારા સાથે સને ૧૯૧૨માં મુંબઈમાં રીપ્રિન્ટવતી નામે રજૂ થયું.

રાજકોટથી ઉપડી કંપની જુનાગઢ, ભાવનગર વગેરે થઈને મુઢવા મઠ ત્યાં થોડો સમય માળી તારીખ ૩-૩-૧૯૧૨ના દિને વસંતરાત્રી મુકામે જ્યાં ઉપડી. વસંતરાત્રીમાં રાખેલ ચિત્રેશ્વરમાં ઢોધ સિતેશ્વર સાથેના હોવાથી થોડાક દિવસ સામાન નાખી પડ્યા રહેતું પડ્યું. આજ ખેતો રજૂ કર્યો.

ખાત્રો : મણિશંકર ભટ્ટ, ડોડુભાઈ ભટ્ટ, દલપતરામ, મણિશંકર દળવદકર, શામજી ઇશ્વર, શુકમજી, પેશવાઈ માળી, નારણ વાધરી, સાકરલાલ નારણજી શુક્લ (સાગી), જમનાદાસ (કેશીદ), પંચાણુ કચ્છી વગેરે મુખ્ય હતા.

આમજી આવેલી કંપનીએ બન્યતા રેખાડેલી અને આ કંપની પામે પ્રેરતાં સાધનો નહીં હોવાથી નાટકો નખાતાં છાયા અને આવકની દૃષ્ટિએ કંપની હુકમગતીમાં ઊતરવા મોડી. છાયાસ નામના એક માનવીના બેરોસે વસંતરાત્રી કંપની મુંબઈ બાંગવાડી ચિત્રેશ્વરમાં આવી.

‘વસંતરાત્રી’, ભક્ત ચિત્રાને નામે ‘રતી રંભા’ રીપ્રિન્ટવતિને નામે ‘બ્રાહ્મરૂપ ભ્રમનગરી’, બ્રાહ્મરૂપ પેથાને નામે તેમજ ‘રતિ રંભા’ વગેરે નાટકો રજૂ કર્યાં. રૂઝની બંધિકામાં નારણ વાધરીનું કામ ખુબ જ વખબલુદ્ધ. જલદસ સાથે તકરાટ થતાં કેમ થયો. કંપની થોડો સમય નાટકો ભજવી શકા નહીં. કેસનો નિકાલ થયા પછી ફરીથી ખેતો શરૂ થયા. ચાલુમામને લીધે મારાં એક્ટિંગ પત્ર મત્રાં જતાં મુંબઈની રૂઝફાનીમાં કંપનીને બેઠક

: અલનાયકની ભૂમિદાના કાબેલ નર :

શ્રી કામોદર માંડલાલ ભટ્ટ

રૂપિયા આઠ હજારની ખોટ મઠ. સને ૧૯૧૨ ના સપ્ટે-બરની અંધવચમાં કંપની વડોદરા મુકામે મોરબી ચિત્રેશ્વરમાં મઠ. ચિત્રેશ્વરની અગવડનામે લીધે માગ આઠ વારે જ નાટકો રજૂ કર્યાં પડ્યાં. ખિમારીને કારણે મણિશંકર ભટ્ટ દેશમાં જતાં તેમની ગેરહાજરીમાં અગવડખાઈનાં મામોદશન નીચે ડોડુભાઈ ભટ્ટે સરચાલુ સુકાલ સંભાળ્યું. દુક સમય બાદ વડોદરાથી ઉપડી વચમાં અમદાવાદ આરેક નાટકો ભજવી કંપની ભાવનગર મઠ.

૧૧. તત્તલિમ રૂબડ ૧૨-૧-૧૯૧૩

લેખક : શ્રી અમૃતલાલ પ્રેમજી મોદાદકર

મૂળીન : દિગ્દર્શક : શ્રીમણિશંકર પોપટલાલ દળવદકર.

ખાત્રો : મણિશંકર દળવદકર, શામજી ઇશ્વર, મુખા-બાઈ, શુકમજી, નારણ વાધરી કેમદમિદ, પંચાણુ કચ્છી.

મણિશંકરની ગેરહાજરીમાં કેટલાંક ખાત્રો છડા થતાં કંપનીનું કામકાજ રૂંધ પડ્યું. કંપની રેલી નાખતા ખાત્રે સી. પોરેલાલ ત્રિવેદીય મહેના સાથે વાઘવટ આવી, જમ મોડો બંધો નહીં. તથિયન સુધરતાં મુખા-બાઈ ભાવનગર જતાં. છડા થયેલા કલાકોને ફરી પાછા કંપનીનાં જોડાયા અને કંપનીનું કામકાજ મારું ચાલવા માંડ્યું.

‘ભાવનગરથી’ કંપની ‘જૂનાગઢ ગઢ.’ ચાલુ નાટકો
૨૦૫ ક્યાં. ત્યાંથી કંપની ધોરાજી ગઢ.

૧૨. શાન્તિકર: ૧૯૧૪.

લેખક: શ્રીયુત્તમ. ડી. કોહારી.

ગીત: સંગીત: દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ
હળવદર.

પાત્રો: મણિશંકર હળવદર, નારણ વાધરી, ઘેલાભાઈ
માળી, પ્રેમશંકર, ડાહ્યા કુંભાર અને દામોદર ભટ્ટ.

૧૩. ચંદ્રશેખર: ૧૯૧૪.

કથાવસ્તુ: શ્રી ઝોસિયા જોષી.

પ્રયોગક: શ્રી જગજીવન ત્રિકમજી કોહારી.

સંગીત } શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ હળવદર.
દિગ્દર્શક }

પાત્રો: છોટુભાઈ, મણિશંકર હળવદર, શુક્લજી,
ઘેલાભાઈ, નારણ વાધરી, પ્રેમશંકર, ડાહ્યા કુંભાર અને
દામોદર ભટ્ટ.

ધોરાજીથી કંપની જામનગર (હવેલીના ડેલામાં) દ્રુક
સમય માળી કચ્છના રાજકુમારના લગ્ન પ્રસંગે જૂજ સુકામે
ગઢ. ત્યાં થોડી નાટકો બજાયા ત્યાંથી અંગર ગઢ. અંગ-
રમાં મોટો મંડવો બંધાવ્યો. પણ રાજકુમારના માતૃશ્રીના
અવસાન અંગે શોક હે. ત્યાંથી નાટકો બજાવી રાધી નટી
અને મંડવોનો અર્ચા પણ માથે પડ્યો. ત્યાંથી કંપની
જામનગર આવી, પાંચરોપાળના ડેલામાં મોટો મંડવ
માંથી ચાકુ નાટકો બજાવ્યાં. ત્યાંથી દ્રુક સમય બાદ
કંપની કરોન્ની સેવારામ ચિપેટરમાં ગઢ. ચાકુ નાટકો
ઉપરાંત નવાં નાટકો ૨૦૫ ક્યાં.

૧૪. ભક્તિપ્રતાપ: ૧૯૧૫.

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: મણિશંકર ભટ્ટ, મણિશંકર હળવદર, શુક્લજી,
નારણ વાધરી, ઘેલાભાઈ માળી, પ્રેમશંકર, પંચાણુ કચ્છી,
ઉમેશસંહ, બાવા દયારામ અને હાજી.

૧૫. સતી અનસૂયા: ૧૯૧૫.

લેખક, સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: ‘ભક્તિપ્રતાપ’ નાટકના પાત્રો પ્રમાણે.
કરોન્નીમાં કંપની હજી તો રિયર થતી હતી ત્યાં તો
પ્લેમનો ઉપદ્રવ થતાથી કંપની સ્વીચર રસ્તે જામનગર
ગઢ. રજીસ્ટર નાટકશાળામાં જેમો શરૂ ક્યાં. ચાકુ
નાટકો ઉપરાંત કેવિ મણિલાલ પામલની આ કંપની
માટેની પ્રથમ કૃતિ ૨૦૫ કરી.

૧૬. સારલાદેવી: ૧૯૧૫.

લેખક: કવિ મણિલાલ પામલ.

સંગીત: દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: મણિશંકર ભટ્ટ, છોટુભાઈ ભટ્ટ, શુક્લજી

‘મણિશંકર’ હળવદર, દામોદર ભટ્ટ, ઘેલાભાઈ માળી,
પ્રેમશંકર, મૂળશંકર રાજગર અને પંચાણુ કચ્છી.

જામનગરથી લાંબા સમય બાદ કંપની પોરબંદર ગઢ.

૧૭. કુંજવિહારી: ૧૯૧૭

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: મણિશંકર ભટ્ટ, છોટુભાઈ ભટ્ટ, દામોદર ભટ્ટ,
મણિશંકર હળવદર, ઘેલાભાઈ માળી, પ્રેમશંકર, મળ
મીર અને છોડીઆ રાજગર.

૧૮. મહાભારત: ૧૯૧૮

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: મણિશંકર ભટ્ટ, છોટુભાઈ ભટ્ટ, મણિશંકર
હળવદર, દામોદર ભટ્ટ, ઘેલાભાઈ માળી, પ્રેમશંકર,
છોડીઆ રાજગર અને મળન હિંમત.

૧૯. નળ દમયંતી: ૧૯૧૮

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: છોટુભાઈ ભટ્ટ, દામોદર ભટ્ટ, મણિશંકર
હળવદર, પંચાણુ કચ્છી, મૂળશંકર, હાજી, અને
મોહન ગંડરી.

૨૦. રમણલાલ: ૧૯૧૯.

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: છોટુભાઈ ભટ્ટ, દામોદર ભટ્ટ, મણિશંકર
હળવદર, ઘેલાભાઈ માળી, મણિલાલ અમથા, મુકેશભાઈ
મીર, પંચાણુ કચ્છી અને મંગળ અલભટ્ટ.
જૂનાગઢથી કંપની વેરાવળ ગઢ.

૨૧. પુષ્પવિહાર: ૧૯૧૯

લેખક: રસીલ ઓધિવજી રજુડો: દ્રુકર.
સંગીત: દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: દામોદર ભટ્ટ, મુસાભાઈ મીર, મણિશંકર
હળવદર, મણિલાલ અમથા, ઘેલાભાઈ માળી, મંગળ
અલભટ્ટ અને પંચાણુ કચ્છી.

કંપની વેરાવળથી રાજકોટ ગઢ.

૨૨. ઉર્વશી: ૧૯૨૦

લેખક: સંગીત અને દિગ્દર્શક: શ્રી મણિશંકર
પોપટલાલ હળવદર.

પાત્રો: છોટુભાઈ ભટ્ટ, દામોદર ભટ્ટ, ઘેલાભાઈ માળી,
મણિશંકર હળવદર, મૂળશંકર રાજગર, મણિલાલ અમથા,
મંગળ અલભટ્ટ, અને પંચાણુ કચ્છી.

રાજકોટથી કંપની જૂનાગઢ ગઢ. ચાકુ નાટકો
૨૦૫ ક્યાં.

નોંધ: શ્રી મણિશંકર હળવદર, દામોદર ભટ્ટ, મણિ-
લાલ અમથા અને મંગળ અલભટ્ટ છૂટા થયા. (અપર્ણ)

તાજેતરમાં જે નવાં નાટકો રંગમંચ પર રજૂ થયાં એની પાત્રસૂચિ અને કથાવસ્તુ અત્રે આપવામાં આવી છે. રંગભૂમિના ઈતિહાસમાં એની નેપથ્યજનવાઇ રહેશે અને નાટકોની પ્રસંગિકથા વાંચકોને પણ રસપ્રદ થશે.

ના સો ગો સો

રૂપાંતરકાર : શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા.
 હિંદીક : શ્રી આદી મર્ઝાન.
 કલાકારો : ચંદ્રિકા ઠાકર : જમનાકાકી.
 રસમી શાહ : લીના.
 સામુ શાહ : હતેન્દ્ર.
 હતી છાયા : જ્યોતિલાલ હેડમાતર.
 ચંદ્રકાંત સાંગાણી : દિપાન બહાદુર.
 સાગર લાલાચ : નારી છુરેશી ગુહેગાર.
 શરીય માસ્તર : રામચ.
 દીલીપ દેસાઈ : સેવકલાલ ત્રિવેદી.
 જયંતી દેસાણી : ઇન્ડ્રપ્રેક્ષર.

કથાવસ્તુ

જ્યોતિલાલની હેડમાતરની યુવાન પત્ની લીનાએ ખંભાની ખારીમાંથી બહાર સંસારી ખરી. એક લશ્કરી અમલદાર જિતેન્દ્રે તેનો જવાબ પશુ સંસારીથી આપ્યો. જમનાકાકીથી આ સહન ન થયું. તે જ્યોતિલાલને કહેવા આવ્યાં. લીનાએ તેને ઘનકાળીને ઠંડા પાડ્યાં. જ્યોતિલાલ પરિવ્રતે કમી બહાર ગયાં.

હતેન્દ્ર લીનાનો કેસજાળનો મિત્ર. લાંબે સમયે ખંને ભેગાં થયાં. રંગમંચી વાતો કરી. જ્યોતિલાલ આવે, તે પહેલાં સાથે “ગેરી કે બડા” નામનું નાટક લેઈ આવનાવું પણ નકામી કયું. હતેન્દ્ર લશ્કરી અમલદાર તરીકે ઓળખાય નહીં માટે લીનાએ તેને જ્યોતિલાલનો પહેરવેશ પહેરાવ્યો. તેવાર થઈને જવાના આનંદમાં સ્ત્રીના સંવાદોએ વિરમવજનક ઘટના બનાવી. જમનાકાકી હતેન્દ્રને જ્યોતિલાલ સમજાવ્યા. હિંસાઈમાં આવી સંવાદોની આપણે કરતાં આ ખંને જયુને જમનાકાકીએ ગંધડાં માન્યાં. તેઓ સમજાવતા ગયાં, પણ તેઓ પોતે જ વાલ થયાં.

મોટી રાતે જ્યોતિલાલે ઘરે આવીને જમનાકાકીને જોવાનું જોયાં. પણ જમનાકાકીએ જ્યોતિલાલને જોતાં જ લવાઈ રાઈ કયો. પોતે કોઈને નહીં જણાવે એની ખાતરી પણ આપી. જ્યોતિલાલ સમજ્યા કે કાકીએ ભોંય ચડાવી છે.

વળી અચાનક પોલીસ સ્ટેશનથી ફોન આવ્યો. “એક ગુહેગાર દક્ષિણ લઈને નારી છુરેશી છે. સંભાળજો.” એ જ ગુહેગાર કમનસીમે આ ઘરમાં ઘૂસી આવ્યો. એણે જ્યોતિલાલને મારીને એનાં કપડાં પહેરી લીધાં. આ ધમાકાથી જમનાકાકી ગભરાઈને કચાટમાં બસાઈ ગયાં. ત્યાં લીનાને મળવા કાકા મળિકલાલ આવી પહોંચ્યા.

સંસ્થા : ભારતીય કલા કેન્દ્ર

પ્રથમ રાત્રીમાં પામ્યું તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૯૫૭

જ્યોતિલાલ મર્ઝામાંથી જાગૃત થઈ ગીપિયો લઈ મળિકલાલને ગુહેગાર સમજી મારવા જાય છે. મળિકલાલ ચંતાઈ જાય છે, જ્યોતિલાલ પણ જમનાકાકીવાળા કચાટમાં બસાઈ ગયા.

મોટી રાતે લીના ને હતેન્દ્ર આવ્યાં. કાકાને જોતાં લીના હતેન્દ્રને છુપાવી દે છે. નોંધ લીનાને ઘરમાં ચપેશી મોટાભાઈ કહે છે. તેના પ્રત્યે લીના એકકારી સેવે છે. કપડાં મૂકવા તે કચાટ આગળ જાય છે ત્યાં જ્યોતિલાલ અને જમનાકાકીને જોઈ મૂર્છાવશ થાય છે. હતેન્દ્ર મહેર થાય છે, લીનાની મૂર્છા દૂર કરે છે. જમનાકાકી ચીસ પાડે છે, મળિકલાલને હતેન્દ્ર બહાર મોકલે છે, આ મોટાભાઈ જાગૃત રહેપ પકડે છે.

આખરે આખ વાતો ગુંથવાતી જાય છે, અને એની હદ તો અત્યારે આવે છે, જ્યારે લીના ગુહેગારને પોતાના પતિ તરીકે ઓળખાવે છે. આખ નાસાનાસમાં નાટક ધૂર થાય છે. ★

આ નાટકમાં લાલુ શાહ, ચંદ્રિકા ઠાકર અને રશ્મિ શાહ

કદમ મિલાકે ચલો

લેખક : પ્રબોધ જોષી.

દિગ્દર્શક : કૃષ્ણકાન્ત શાહ.

કલાકારો :

દેશા : શીલા મારફતીયા.

બીજુ : અશ્વત્થ દેસાઈ.

સ્વામ : પી. કે. શર્મા.

સુનીલ : કૃષ્ણકાન્ત શાહ.

વિદ્યાન : અબન પ્રમુ.

લક્ષ્મીદાસ : આશુતોષ શાસ્ત્રી.

સરસ્વતી : કિશોરી ગોવંદનદાસ.

વિદુલ : ડી. એસ. મહેતા.

વાસંતી : ઇન્દુબાલા નવલકર.

દામુ : પ્રવીણ જોશી.

શિવરામન : કિશોર ભટ્ટ.

કથાવસ્તુ

કલા અને વિજ્ઞાન એ બે ભિન્ન વસ્તુ ગણાય છે. વિજ્ઞાનના વિવિધ શાસ્ત્રોમાં, એક છે ભૌતિક શાસ્ત્ર. ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિવિધ અંગોમાં, એક છે પ્લની- (Sound). આ ધ્વનિનું એક લોકપ્રિય શાસ્ત્રિકત વિધાન છે કે અગર એક પુલ ઉપર માથુસો કદમ મેળવીને ચાલે તો પુલ છુટી જાય, કૌનિકા પુલ ઉપર ચાલનાં એક કદમે ચાલતાં નથી.

પણ આ તો કલા, આપણે પુલને તોડવામાં નથી માનતાં. બે સ્થિતિના કિનારોને જોડનારો પુલ બાંધવામાં માનીએ છીએ. અને તે માટે કદમ મેળવાયે તો જ એ બેદખાવ અને જીવદાને વિખેરનારો અને જીવને જોડનારો

સંસ્થા : ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર

પ્રથમ ગુણુઆલ પાંચુ તા. ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭

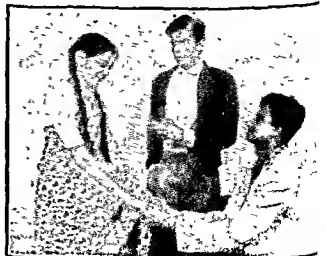
પુલ બાંધાય. આ પણ એક ધ્વનિ છે, પણ એ આધિ-ભૌતિક ધ્વનિ છે. અને કલા અને વિજ્ઞાનનો તફાવત અહીં જ છે.

વિદ્યાન, તેની પુત્રી વાસંતી અને નોકર વિદુલ એક બાગુ; લક્ષ્મીદાસ, તેની પત્ની સરસ્વતી, તેમનો પુત્ર સુનીલ, પુત્રી દેશા અને નોકર બીજુ બાગુ; વચ્ચે નોકરકિશોર હિંદો સ્વામ, બહુબલને ઘોળાને પી જાય તેનો દામુ અને બંધાનો હિસાબ ચૂકતે કરતો, કરાવતો મદાસી એકાઉન્ટન્ટ શિવરામન.

હવે આમની વચ્ચે પુલ બાંધવા માટે એક જ સ્ત્ર અને તે 'કદમ મિલાકે ચલો'.

ચલો મિલાકે કદમ : ★

'કદમ મિલાકે ચલો'માં ઇન્દુબાલા નવલકર, પ્રવીણ જોષી અને કૃષ્ણકાન્ત શાહ

ડો. મધુરિકા

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી
 દિગ્દર્શક : શ્રી. અડી મજબાન
 કલાકાર : ચન્દ્રિકા ઠાકોર : ડૉ. મધુરિકા
 મહેશ દેસાઇ : બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર
 ચોપરાબાઇ નાગડા : સર નગીનદાસ
 મીનજ કિશ્તવાલા : શ્રીમતી
 ચન્દ્રકાંત સાંભાળી : ડૉ. ગિરીશ
 રીપક ધીવાળા : ચામસિંહ
 ભારતી કાપડિયા : વાસંતી
 શિરીષ ભારતર : અમુલબરાય
 જશવંત ઓઝા : નરનરોમ
 પ્રતિભા નાયક : રાધા
 જ્યોતિ કોસાળી : ઇન્ડિયન નિર્માણકર

કથાવસ્તુ

ડૉ. ગિરીશની પત્નિનું નામ શ્રીમતી અને પુત્રીનું નામ વાસંતિ હતું. ગિરીશ ડૉક્ટર હતો. પણ આ ડૉક્ટર પતિ પોતાની પત્નીથી વિમુખ થઇ એક ધંધાવેલી, મિત્રવેલી-સંતાનવેલી બુવતી ડૉ. મધુરિકાના ગ્રેમમાં રીવાજો હતો. ડૉક્ટરની જિંદગી હીંમત હોય ત્યાં ડૉ. મેરીસની જીંદગી ડૉક્ટરમય જ હતી. અને કમનસિયે ડૉ. મધુરિકા પણ એક બેરિસ્ટરને પરણી ગઇ.

ડૉ. મધુરિકાના લગ્નની એ પહેલી રાત હતી. ઘર મિત્રવાની માટે આવેલા મિત્રો પણ મોડી રાત થતાં છૂટા પડવાની તૈયારી કરતા હતા. બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર મુખના સ્વપ્નમાં મગ્ન હતો. એ પણ મધુરિકાના સ્વપ્ન મિત્રો સાથે આનંદમય વર્તન કરતો હતો. પણ સૌ છૂટાં પડે તે પહેલાં હોસ્પિટલમાંથી એક ઘણું જ અગત્યનું ઓપરેશન કરવા માટેનો ફોન આવ્યો. ધંધાવેલીને મિત્રવેલી મધુરિકા પરવ્યાની પ્રથમ રાત્રી તરફને ત્યાંથી ચાલી નીકળી. બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર આ સદન ન થયું. ડૉ. મધુરિકા ડૉ. ગીરીશ અને બીજાઓની સાથે, હોસ્પિટલે ઉપડી ગઇ.

ડૉ. મધુરિકાના સદવાસમાં જ ધૂમ્પા કરતો ડૉ. ગિરીશ સ્વપ્નનીની પણ દરકાર નહોતો કરતો. માલિકરી ધરે જૂથમાં મરતાં તો પણ એ તેમના સામું ન જોતો. ત્યારે તેની પત્ની શ્રીમતી અને પુત્રી વાસંતી ડૉ. મધુરિકાનું ઘર જોખતાં, અર્ધી આવી ચડ્યાં. ઘરે

સંસ્થા : ભારતીય કલાર્કેન્ડ

પ્રથમ સ્વત્વમાત પામ્યું તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭

બેરિસ્ટર નરેન્દ્ર એકદોળ હતો. નાનકડી પણ વાચાળ વાસંતીએ કાલીવેલી ભાવામાં નરેન્દ્રને કાને ડો. મધુરિકા તથા પિતા ડૉ. ગીરીશ વીરો ધણી ધણી વાતો કરી નાખી. નરેન્દ્રને આ માલિકરી પ્રત્યે સદાનુભૂતિ થઇ. એ એને ત્યારપછી અવારનવાર એમને સદાય કરવા લાગ્યો.

ડૉ. મધુરિકા રાતે ઘરે આવી ત્યારે નરેન્દ્ર સુઇ ગયો હતો. એને ત્યાર પછી બીજા દિવસથી નરેન્દ્રએ મધુરિકા સાથે ધણી જ ચોખવટો કરવા માંડી. નરેન્દ્રએ આ વિચિત્ર વડુની સાથે વખત વિનાવવાને બદલે પેલી નાનકડી વાસંતી સાથે જ મમય ગાળવા માંડ્યો.

ધરનાં તોડવાયાર માવેત મધુરિકાને ખમર પડી કે નરેન્દ્ર કોઇ છોકરી સાથે કરવા બળ છે, એ શુભે થઇ. એનાથી એ સદન ન થયું અને એ ઘર છોડવા તૈયાર થઇ. નરેન્દ્રને એણે જણાવ્યું કે કાંતો એને સ્ત્રીકારે ને કાંતો પેલી છોડીને. આમ મધુરિકા તેના પ્રત્યે ઢળી.

છવેરે, તેને ખમર પડી કે છોકરી તે બીજું કોઇ નહીં પણ ગીરીશની પુત્રી વાસંતી! એ બધું જ સમજ મઇ. મધુરિકાએ પોતાની પેલછા છોડી. એણે પોતાનો ધંધા પ્રવેશો ગ્રેમ ઓછો કર્યો. મિત્રગ્રેમ ત્યજી દીધો અને સંતાનગ્રેમમાં મોની પરીવા લાગી. નરેન્દ્ર ખુશ થઇ ગયો અને એ બનેના જીવનનું સુખમાંત સુંદર જની મયું! જગનની હીંની દુનિયાની ડૉ. મધુરિકા હવે નરેન્દ્રની પત્ની મધુરિકા બની ગઇ. *

ડૉ. મધુરિકામાં ચન્દ્રિકા ઠાકોર અને ચાંપરીબાઇ નાગડા

શ્રવણકુમાર

લેખક : કવિ શ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી
દિગ્દર્શક : શ્રી કાસતભાઈ

કલાકારો :

શ્રવણ : મોરદર ગોરધન
વિદ્યાધર : મોરદર વજંત
દશરથ : મોરદર કચરાશાલ નાયક
સુખાદુ : શ્રી ચૂનીગાંધ નાયક
પ્રસેનજિત : શ્રી નરવર બીડાણ
પરનરામ : શ્રી શિવભાઈ
ભગંતરામ : શ્રી કેસનજાલ
વેળરામ : શ્રી ભોળીલાલ
ઉદયન : શ્રી રાંકર
શ્રવણના પિતા : શ્રી રેશ્મનાથ
શ્રવણની માતા : શ્રી મુળચંદ નાયક
દેવીસિંહ : શ્રી હુસેન
નાસયજી : શ્રી બલરાજ મોરદર
તારિકા : શ્રી રાજિની
વનમાલા : શ્રી રૂપકમલ
શૈલજા : શ્રી સુખા કાકર
રતન : શ્રી મોરદરમા
કાશીકા : શ્રી સુમીયા
માત્રણ : શ્રી બીના
લક્ષ્મી : શ્રી પ્રદુષ્ટળા

કથાનરુતુ

આશ્રમમાં અન્યાસ પૂર્ણ કરી શ્રવણ શ્રદ્ધ પ્રતે વળે છે ત્યાં તપોવનમાં મંદુરુડીનો અમાત્ય વિદ્યાધર કે ને બચપણમાં નિરાધાર થવાથી શ્રવણના માતા પિતાએ ઉચ્ચરેને મોટા કર્યા છે એ આપોને શ્રવણને મળે છે. પણ બન્નેનું મિત્રન આત્મદમણ ન હતું, કારણ પરશુરામના બચથી ન્હારી છૂટેલાં યુવરાજ પ્રસેનજિત વિદ્યાધરને શરણ થયો. એનું શુભાન વિદ્યાધરની રજેઝમાં આપેલું હતું. શ્રવણને ગરીબ ભણી વિદ્યાધર ઉદારતા ખતાવવા તત્પર થાય છે તેનો શ્રવણ અસ્વિકાર કરે છે અને વિદ્યાધર રોષે ભરાઈ ચાલી જાય છે. એજ નપોત્તનમાં રહેતી નિરાધાર ગાંધર્વકન્યા તારિકા શ્રવણની વિદ્વતા પર મોહિત થઈ અને બન્ને લગ્ન કરતા મનચ્ચ-નથી બંધાયો. ઘેર આવનાં શ્રવણ પોતાના અંધ માતા-પિતાનો તોષધ્યાયએ જ્યોતો નિશ્ચય સાંભળી તરિકા માટે કંઈક લાગ્યો હોય છે તે વેળા કાચ ખરીદે છે અને એમાં

સંસ્થા : શ્રી દેશી નાટક સમાજ

પ્રથમ રજુઆત પામ્યું તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭

માતાપિતાને બેસાડી, કાચ કંધે ઉપાડી યાત્રાએ જવા નીકળે છે. એને વિદાય આપવા આવેલી તારિકાને લાગ્યો જોઈ પ્રસેનજિત કેદ પકડે છે. પ્રસેનજિતે દાનવ સુખાદુ સાથે મિત્રતા સાધી છે અને નિરંકુશ બની અંધર્મ પ્રવર્તાવે છે. આ આપત્તિને ટાળવા વિદ્યાધરની પત્ની વનમાલા. મહારાજ દશરથની સહાયતા મેળવવા કુમાર ઉદયન સાથે ચાલી નીકળે છે.

કુરુક્ષેત્રમાં શ્રવણ અને વનમાલાનો મોટો થયો. અહીં સુખાદુ આની તાસ વર્તાવવા લાગ્યો પણ દશરથ આગળ અને સુખાદુ કાળવાશથી બંધાયો. એ પછી પ્રસેનજિતનો મર્ન ઉતારવા મહારાજ દશરથ એના નિવાસસ્થાને ગયા પણ એ બિરૂ તો ન્હારી છૂટેલાં હતાં એટલે સુખાદુને હાંપાર કરી એમણે કુમાર ઉદયનને રાજતત્ર સોંપ્યું. અમાત્ય વિદ્યાધરને એ જ નેપથ્ય હતું પણ વનમાલાએ પતિને એની પામરતાનું ભાન કરાવ્યું, તારિકાનો પરિવ્રજ કરાવ્યો અને શ્રવણની કર્તવ્યબાંધની ભણ કરી. પરિણામે વિદ્યાધરે અમાત્યપદ ફેરવી દીધું અને બધા શ્રવણને મળવા વિદાય થયા. ત્રિવેણીસંગમ પર તેઓ શ્રવણને મળ્યા. અહીં સાંકુના રંગમાં સુખાદુ તારિકા પર ઝેરી શસ્ત્રોના ધા કરી આલોચ ગયો. પ્રસેનજિત પણ તેઓનો પ્રાણ લેવા છૂપાયો હતો પણ એમની વાતો સાંભળી એનું કુળગૌરવ ભગ્યત થયું. અને એ વિદ્યાધરને શરણે થયો. આ વખતે તારિકા છવનમરણ વચ્ચે એલો ખાતરી હતી પણ એનો આભાસ મુકાં ન થતા દેતાં એણે શ્રવણને વિદાય આપી. સુખાદુ કરી આવી ચડ્યો અને એના બપંકર કૃત્યોમાં પ્રસેનજિત વિદ્યાધર વનમાલા તથા તારિકા હોમાઈ ગયા.

શબ્દરેખની વિદ્યા પ્રવક્ષ કરવા મહારાજ દશરથ, દેવ જગાણમાં પાણી પીતા કોઈ વનપશુને માની બાણ છોડે છે. પણ એટો શ્રવણ હતો. મહારાજનો પુષ્પતાપ અને જલપાત્ર લઈ તેઓ શ્રવણના માતા-પિતા પાસે ગયે. પરંતુ શ્રવણનું મૃત્યુ સાંભળી દશરથ પર શ્રાપ વરસાવી તેઓ બન્ને પણ દેહ છોડે છે. એ શ્રાપને મતિમંત કરતા અંતમાં રામકથાના પ્રસંગોનું દર્શન.

પ્રદક્ષિત વિલાસ : કોતાધ્યક્ષ ભગતરામ ખટખી છે અને પૂનરી પરમરામનો એને સાથ મળે છે પણ ભગતરામનો નાનો ભાઈ વજંતરામ અક્ષરનો એક છે. પરંતુ એની પત્ની રતન એને સુધારવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ નિશ્ચયમાં પિયર ઉભાં કરે છે. ભગતરામની પત્ની રૈસમજ છતાં વિદ્યાધરની દારી શરૂકીકા એની ગીયામણ માની વેળરામ કંઈક વહેવાર થયો છે ભગતરામના ભવાડા પુરક પાડે છે. રતનની આતુરીથી સર્વ સુધરે છે. *

બેપ્સી બહાર પડી....

લેખક : અને હિન્દીક : ફિરોજ આંદિયા.

કલાકારો : બેપ્સી : મોતી આંદિયા.

ફિરોજ : ફિરોજ આંદિયા.

ચાચ : ચાચબાબા.

નાણુ : નાણુ દરજી.

બેપ્સ : બેપ્સી પેમાસર.

મની : મની પટેલ.

મહેર : મહેર માદન.

બગવાનદાસ : બાલ દરાણી.

કથાવસ્તુ

બેપ્સી બેપ્સી છે. એના ઘરનાં બધાં જ એને કંઈ કરે છે કે એને કંઈ પરણી નહિ. એનામાં સાંસ્કૃતિક તત્વોનું ભાવ બોધ છે. એની મોટી બહેનનું નામ નાણુ છે. નાણુનો મિત્ર ફિરોજ આંદિયાનું બંને દરેક નાણુને ઘેર આવે છે. નાણુ એની નાની બહેન બેપ્સીનું અપમાન કરે છે. બેપ્સી બીડાઈને કહે છે કે એ ફિરોજને નાણુ પાસેથી જીંટવી લેશે, એની મોટી માનું નામ મહેર છે. એ બેપ્સીને તેમ કરવામાં મદદ કરે જ. એની મોટી મા એને સ્ત્રીતરીકેની રીતમાતો શીખવે છે. બેપ્સી જુએ છે કે નાણુ ફિરોજના પ્રેમમાં છે. એટલે હવે એ ફિરોજને પોતાના પ્રેમમાં પડવા તરફથી રમે છે. તેની તરફથી સફળતાના દ્વાર ખુલ્લું જાય છે. નાણુ ફિરોજને

સંસ્થા : હિન્દિયન નેશનલ થિયેટર

પ્રથમ રજુઆત પામ્યું તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭

બેપ્સી તરફ દળતો જોઈને હસકરાય છે. બેપ્સી કહે છે કે નાણુ એના અપમાનની ખાશી મારે તો ફિરોજને જોડી દે. બેપ્સી ફિરોજને પોતાના પ્રેમમાં પાડવા અનેકાનેક કેલિંગો વાળવાને છે. એનો પિતા એરિક ફિરોજથી વિરુદ્ધ છે. બેપ્સી તેને વધુ ગરમ કરે છે, અને એ ગરમ થવાનું કારણ.....

ફિરોજને બેપ્સી એક રાતે પોતાના આંદામાં બેસાવે છે તે ફિરોજ ત્યાં જાય છે. બેપ્સીએ ફિરોજને પોતાના આંદામાં ફક્ત એને બાકાવવાનું બોલ્યો હતો. મને ખ્યાલ નહોતો કે ફિરોજ સાચું માનીને રાત્રે આંદા ધરી આવશે. ફિરોજને પોતાના આંદામાં જોઈને એ પશુ ગમરાઈ જાય છે, અને એને સમાજની બીક લાગે છે. બીજે દિવસે સવારે આ કુટુંબમાં વાત થાય છે કે હવે તો બેપ્સીની સાથે ફિરોજ પરણ્યું જ પડશે.

આમ એકબાંધી અનેક ગોટાળાઓ થાય છે. *

જાત લખવાનું કે...

તત્રાશી

ગુજરાતી નાટ્ય.

ફેબ્રુઆરી મહિનાના "ગુજરાતી નાટ્ય" ના અંકમાં નિર્ણાયક શ્રી હરકાન્ત શુક્તનો એક લેખ છે. તેમાં તખ્તું હંકે ગુજરાતી રંગભૂમિની મોટામાં મોટી કોઈ કૃતિના હોય તો તે તેનું હલકું સંગીત! આ વાત બધાંકર અસહ્ય છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ હલકું સંગીત, ગાનર ગોઠા થવા માદ જ, પીરસની થઈ છે. મેં, પ્ર લાલમણ અને મળકર બાદએ તેમ જ મલતર હિંમત, રામપ્રસાદી, ચોનકર, દીરાલાલ કેરનાદ, અશરફખાન. બગવાનદાસ, જયશંકર, વાડીલાલ, અમૃતલાલ, એઓ બધા ઉત્તમ પ્રકારના સંગીતના મર્મજ અને અભિનેતાઓ હતા તેમણે બધાએ સર્વોત્તમ સંગીત ગીત્યું છે, જે તમે જાણો છો.

એમનું આ પિતૃમાં જાન પરિમિત સાચું. આટલી મોંઘા મારા નામથી 'ગુજરાતી નાટ્ય' માં જરૂર લેશે.

શ્રી. રઘુનાથ શ્રદ્ધાભક્ત
નાં સ્નેહમરણુ

નાટ્યાદ

શ્રી પ્રાગજી જ. ડોસા

ફાત નવું નાટક

સહકારના દીવા

*

ગુજરાત રાજ્ય સરકારની ખાસ ફરમાશથી હાથેશાસર ઉર્ધ્વગતના વિકાસ પર લખાયેલું અને નાટ્યતત્વથી સમગ્ર ઉપરિકત નાટક બાસ્તીય કક્ષા કેન્દ્ર (ગુજરાત) તરફથી માર્ચ માસમાં રજૂ થશે.

ભારેલો અગ્નિ

લેખક : રવ. શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈ.

રૂપાંતકાર : ડૉ. મધુકર રાદેરિયા.
અને દિશાંક : શ્રી રમેશ જમીનદાર.

કલાકારો :

મધુકર રાદેરિયા : રદ્દલ.

વનલતા મહેતા : કલ્યાણી.

વિજય ભટ્ટ : ગૌતમ.

ચારખાલા : હ્યુસી.

કૃષ્ણકાંત શાહ : ચંબક.

કુસુમ દાકર : ઝંડીની રાણી.

કમલેશ દાકર : તાત્યા ટોપે.

હંસુ મહેતા : મંગળ પાંડે.

એચ પાવરી : જોનસન.

એરિક પેમાસ્ટર : પીટર્સ.

વજલાલ પારેખ : મહાવીરસિંહ.

ચંદ્રકાન્ત દલાલ : શંકર.

નીતુ મહાદેવ : કૃષ્ણ.

તથા

આમજનો, શિષ્યો અને સૈનિકો.

કથાવસ્તુ

'ભારેલો અગ્નિ' એટલે સિપાઈઓનો બળનો નર્તી,
ભારતનો ૧૮૫૭ નો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ !

તાત્યા ટોપે, ઝંડીની ગદારાણી, બહાદુરશાહ, નાના
સાહેબ પેશા, મંગળ પાંડે—અને બીજા અનેક ઐતિહાસિક
પાત્રોએ એ સંગ્રામની જ્યોત જલાવી હતી: નવલકથાકારની

સંસ્થા : ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર

પ્રથમ રજુઆત પામ્યું તા. ૨૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭.

કલ્પના એ યુગમાં નવા પાત્રો ઉમેરે છે: વૃદ્ધ પડિત રદ્દલ,
એની પુત્રી કલ્યાણી, એના શિષ્યો ગૌતમ ને ચંબક,
પાદરી સાહેબ જોનસન ને એની પુત્રી હ્યુસી—એના
અમલદારો, સૈનિકો ને બીજાં અનેક.

આ દ્રશ્ય ને સાચાં પાત્રો ભેગાં મળીને ભારતની
ચક્રિત ને સામર્થ્યની એક અદ્ભુત ગાથા રજૂ કરે છે.

પ્રસંગેપ્રસંગમાંથી ને ઉક્તિએ ઉક્તિમાંથી નાટક ને
પાટ.પામે છે, તે દ્વારા એ 'અગ્નિ' દેવો પ્રત્યક્ષિત
હતો તેનું દર્શન થાય છે. ★

'ભારેલો અગ્નિ' માં

વનલતા મહેતા અને મધુકર રાદેરિયા

વૈજયંતિ

રૂપાંતરકાર : વૃજલાલ પારેખ.

દિ-દેશક : વનવતી મહેના.

કલાકારો : વનવતી : વૈજયંતિ.

મંડુકર રાહિરિયા : જયપાલ.

વિજય ભટ્ટ : રત્નાકર.

કમલેશ હાકર : વિશ્વપાલ.

ગજલાલ પારેખ : વનવીર.

મહેશ : કેલાસનાથ.

અંદ્રકાન્ત દલાલ : મહેશ્વર.

વિરંચી લિંડીયા : વિશંત.

કથાવસ્તુ

રૂપનગરના મહારાજા જયપાલની રાજધાની આસપાસ વિશાલપુરના અધિરાજ્યના સેનાપતિ રત્નાકરે ત્રણ માસથી ઘેરા લાદ્યો છે. જયપાલે વિશ્વપાલકાકાને રત્નાકરની હાથગૂંમાં સદેશો દેવા મોકલ્યો છે. કાકા સદેશો લાવે છે કે રત્નાકર દારૂગળા અને સાધનસામગ્રી તથા અનાજથી ભરેલાં ત્રણસો ગાંઠાં રૂપનગરની સદાય અર્થે મોકલવા તૈયાર છે; પરંતુ તે એક શરતે, એની હાથગૂંમાં ફક્ત એક રાત માટે જયપાલની રાણી વૈજયંતિ જાય તો! જયપાલ કોપે બરાબ છે. વૈજયંતિ રૂપનગરના ત્રીસ હજાર પ્રજાજનોનું રક્ષણ કરવા ખાતર શાળની આહુતિ આપવા તૈયાર થાય છે, એ રત્નાકરની હાથગૂંમાં જાય છે.

રત્નાકર વૈજયંતિની રાહ આશામયાં દેખે જોતો હોય છે, ત્યાં રાજસભ્ય કેલાસનાથ આવે છે, રાજ્યનોહતા કાવતરાનું આજ્ઞા એના પર મૂકે છે, પછી રત્નાકર એમને કેદ પકડે છે. વૈજયંતિ કરારપૂરે કરવા રત્નાકરની હાથગૂંમાં આવે છે- રત્નાકર ત્રણસો ગાંઠાં રૂપનગર રવાના કરે છે.

સંસ્થા : ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર

પ્રથમ રજુઆત પાંચમી તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૭

રત્નાકર અને વૈજયંતિ વચ્ચેના વાર્તાલાપમાંથી પુરાણી થાત અને રસમય છબીની સ્મૃતિઓ જળી હોઈ છે. મહાઅમાત્ય સૈન્ય લઈને હાથગૂંમાં આવવાની જાણ થતાં રત્નાકર વૈજયંતિને નામી છૂટવા વીનવે છે, વૈજયંતિ રૂપનગરના રક્ષકને પોતાનું રક્ષણ આપે છે. વૈજયંતિ પાછી ફરે છે. આત્મદોષવહનવે છે. પછી જયપાલનો કોષાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, વૈજયંતિ સત્ત્વ પરિચયિતનું બમાન કરી પોતાની વિશોધતા જાહેર કરે છે; પરંતુ રૂપમાની જયપાલ સારથ તરફ દુર્લેષ કરી રત્નાકરને કેદ કરવાનો હુકમ કરે છે. અને એને ઉગારવા માટે વૈજયંતિ પોતાનું રૂપવહોડમાં મૂકે છે. જયપાલનો આત્મા રાતિ અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે. વૈજયંતિ કેવળ મામિક ઉદગાર કાઢે છે : 'હા મહારાજ, આને હું' એક અધાર-રૂપનમાંથી જળી ગયે હું-આપણા નવજીવનનો સાચો જ આ પ્રકાશમાં ધારબંધ થઈ રહ્યો છું.' *

રત્નાકર

☆ અર્ચાચીન યુજરાતી શિક્ષણનાં સંચાલકો વર્ષ : સંપ્રાકટ શ્રી. રામલાલ નયનીતલાલ.

☆ પીઠતનની એટી યા હંધાની હુકમત : લેખક શ્રી મોહનરાજ અ. કરવાણ.

☆ ધરતીનાં ફુલ : લેખક શ્રી ગોવિન્દલાલ જોષી.

☆ ઉપનતિ : શ્રી. મુરેય જોષી પૂત કાવ્યસંપદ.

☆ નકની તાલીમ : લેખિકા શ્રી રેખા શોધ.

☆ જુલમે પકડા : શ્રી મનોદ આસ (મરત) તરફથી શ્રી શેઠરિપર થિયેટ્રિકલ કંપનીની ઓપેરા,

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રકરણ

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી. દેશી નાટક સમાજ: ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે બાંગવાડીમાં કવિશ્રી પ્રભુલાલ દવેદી કૃત નવું નાટક "શ્રવણકુમાર" રજૂ થયું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન તેમજ સંગીત માસ્તર કાસમખાંધએ સંભાળ્યું હતું, બ્યારે કું. ના. મુખ્ય કલાકારો મા. વસંત, ચોરધન, ચૂનીલાલ, કચરાલાલ, શિવલાલ, ભોળીલાલ, ચાહિની, રૂપકમલ, મનોભા, મુશીલા, બીના, દેશવલાલ વગેરે આ નાટકમાં અગત્યની ભૂમિકાઓ ભજવે છે.

કંપનીનાં અન્ય નાટકો 'સવણું કુગ' "ગંગા કિનારે" ગર્ભશ્રીમંત વગેરે પણ ભજવાયાં.

અનિયન નેશનલ થિયેટર: દ્વિતિય નાટ્ય મહોત્સવની બીજા પહોળી ફેબ્રુઆરી ૧૮મીથી ૨૭મી તારીખ સુધી થઈ. આ મહોત્સવ દરમિયાન ૮ નાટકો રજૂ થયાં. 'એપ્સી બહાર પડી', 'ભારેકો અગ્નિ' અને 'દેવ્યતિ' ત્રણ નાટકો તો પ્રથમવાર જ રજૂઆત પામ્યાં. આ મહોત્સવ દરમિયાન ખાસ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી ભોલાવેલ ભવાઈ પણ ૨૫ મી તારીખે રજૂ કરવામાં આવી.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર: ભારતીય વિદ્યાભવનના વીસ વર્ષ પૂરો ચવાળી ફેબ્રુઆરી તા. ૧૦મીથી ૧૭મી સુધી રંગભવનમાં વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો રજૂ થયાં. સંસ્થાનું એક નાટક 'નાંસો ગેસો' ૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ ફરી એકવાર રજૂઆત પામ્યું. આ ઉપરાંત નવું નાટક શ્રી.ક. માં. મુનશી કૃત 'ડો. મધુરિકા' પણ તા. ૧૪મીએ રજૂઆત પામ્યું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી. અદી મર્ઝ: બાને સંભાળ્યું હતું. ચંદ્રીકા. મહેર, લાલુ શાહ, મહેશ દેસાઈ, આંખરીભાઈ નાગડા, હની ણયા વગેરે આ નાટકમાં પાત્રો ભજવતાં હતાં.

રંગભૂમિ: એક નવાં નાટક 'અલયારી' ને રજૂ કરવાની તૈયારીઓ ચાલે છે. શ્રી અનંત આચાર્ય કૃત આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ સંભાળી રહ્યા છે અને એને માથે માસમાં રજૂ કરવાની નેમ રખાય છે.

રંગમંચ: સંવિહાર તા. ૧૦-૨-પાછો રોજ વા. ચ. ગુરૂકુળ શાળામાં સંસ્થા તરફથી નાટ્ય અને સંગીતનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી ચુનીલાલ મડિયા કૃત એકાંકી 'ખેડદો' રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. મા. વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ; સુમંત વ્યાસ અને નારાયણ રાજગોરે આ નાટકમાં પાત્રો ભજવ્યાં હતા.

અમદાવાદ: રંગમંચ: તા. ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ પ્રોફેસર રમ. ચિથેટરમાં ત્રણ એકાંકીઓ ભજવવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રી પ્રાગજીડાસા કૃત 'પરવમાં પહેલો', શ્રી તારક મહેતા કૃત "ગીતાજી અને ગોદિદલાલ" અને શ્રી યુધિર્વંતરાય આચાર્ય કૃત "મહેમાનોનાં ખન" ભજવવામાં આવ્યાં હતાં.

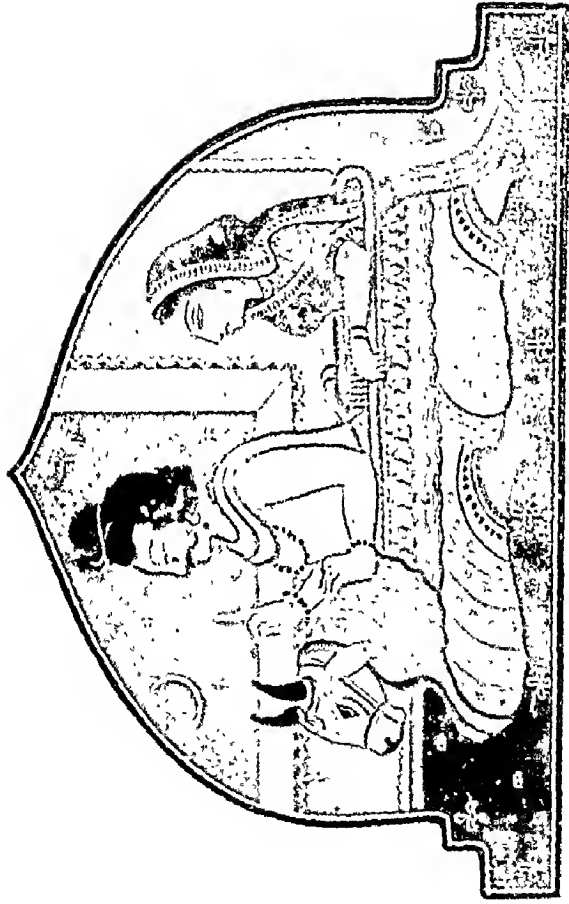
રાજકોટ

સૌરાષ્ટ્ર કલા કેન્દ્ર: ૧૯મી જાન્યુઆરીએ સજોસરો ગામે "આપણું ગામડું" નામે એક ત્રિઅંકી નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી જયંત પડવાએ સંભાળ્યું હતું. શ્રી ગિરિશ રાવળે આ નાટકનું રત્યબાષોજન કર્યું હતું. ઉપરાંત "ભદ્રાન" નાટ્ય પ્રેરણા પણ રજૂ થયે.

વડોદરા

નાટ્ય મંદિર: તરફથી પ્રથમ નાટ્ય પ્રેરણા "વિશ્વતિ"નો પ્રેસ શો તા. ૨૨-૨-૪૭ ને રોજ ગાંધીનગર ગૃહમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

નિવસર :]

ભવદંત્રી પ્રારંભ
શિવ અને જાદવીના પહેલો દાંત્રી !

[શ્રી મહાભારત પંદર]

48 YEARS'

SOUND & REPUTED BANKING SERVICE

THE BANK OF BARODA LIMITED

ESTD. 1908

Head Office: BARODA

Banking business of every description transacted. Sterling and Dollar credits arranged and Foreign Bills negotiated for approved customers.

Branches all over India

Overseas Branches: NAIROBI, KAMPALA, MOMBASA, AND DAR-ES-SALAAM, (B. E. Africa).

Agents at important foreign centres.

M. G. PARIKH
Bombay Manager,

N. M. CHOKSHI
General Manager.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળનાં પ્રકાશનો

* ગુજરાતી રંગભૂમિનાં એ વર્ષે પણ ઘણાં ને પ્રમંગે પ્રકટ કરેલ

સ્મારક ગ્રંથ રૂ. ૨૫

* ગુજરાતી રંગભૂમિનું રંગવાદી નિબંધો અગ્રણ્ય મુદ્રા રૂ. ૧૫

લેખક: કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણી

* ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ૧૧૭ લોકપ્રિય ગીતો અને તેના સ્વરોચ્છનો સંગ્રહ:

ગુજરાતનાં નાટકો: ગીતોની સરીગમ સંગ્રહન: શ્રી જયશંકર 'સુદરી' રૂ. ૨૫
સ્વરોચ્છન: રવ. વાદીલાલ ઉસ્તાદ

તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલાં

* ગુજરાતી રંગભૂમિનું લોકપ્રિય પૌરાણિક ત્રિશંકી નાટક

સામે પાર રૂ. ૧

લેખક: કવિશ્રી પ્રભુલાલ દ્વિવેદી

* કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણી કૃત:

'શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર'માંથી રાધાકૃષ્ણના

દ્રશ્યોનું સંગ્રહન

પ્રેમભૂતિ રાધિકા રૂ. ૦૫

સંગ્રહન: પ્રા. મધુકર રાદેરિયા

પ્રજ્ઞાપારશ

ત્રિમાસિક માસિક

સુર
પ્રિમાં

એ
ક
રા
ગ

પ્રિવર
મંગલગિરિદેવ
પ્રિવર
અધ્યક્ષ
પ્રિવર

સંગીત
સમ્રાટ

તા
ન
સ
ન

પ્રિવર
અધ્યક્ષ
પ્રિવર
પ્રિવર

પુરાણકથાને મૂર્તિમંત કરતા “શ્રવણકુમાર” નાટકનાં દ્રશ્યો

શ્રવણની ભૂમિકામાં મારુટર ગોવિંદ

(કૃષ્ણભલ)

વનમાલા

(રામચિત્રી)

ગરિમા

(મારુટર વસંત)

વિદ્યાધર

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO., LTD.

૧૨ ઓફીસો અને ૧૮ મેંબ ડીપોઝીટ વોલ્ડ

અ મા રી

નવી રૂપરૂપસ સેવિંગ ધાન/ના રૂં ટકા લેખે વ્યાજ આપે છે.

ફા. પાસની કુસંતથી ખાતું ખોલાય છે

અને ફા. પાસના સુધી વ્યાજ મળે છે.

બેંકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સર્ટીફિકેટો

બેંક માટે લિમિટેડ-રસ્કરને ઉમેળવ આપે છે.

દેના બેંકની બધા ધાનખાતો ખાતે
માટે બચાવના તમને માફ ૧૧૨

પ્રવીણચંદ્ર વી. જાંબ
મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૨ (૧૫ સાલો)

નાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

ભારતમાં પ્રવાસી મિલોના મંગાલકોમાં અપ્રમુખ

મેટા. આટો. રૂબો. સોટ. બેસન અને મુગનાં

ફિપાઈક અને નિધાર કંનારા

— મેનેજિંગ એજન્ટ્સ : —

વિસનજ સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

— મિત્રો : —

મુંબઈ

"કે" મિત્ર ઓખાપાડી, તારેવ

"બી" અને "સી" ઉમરખાડી, મરખાંવ

વોપાલ

સ્વૈચ્છિક કમિટીના પ્રેમ મિત્ર

કોન્સ્ટ્રક્શનલ ડેવલપર્સ

ન્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી નયતિલાલ ત્રિવેદી

પ્રા. છાયાલાલ ધીવાળા

શ્રી હામુ ગવેરી

શ્રી લાલુ શાહ

શ્રી બરબર પાવરી

ગુજરાતી નાટ્ય

ત્રી:

પ્રાગજી જી. ડોસા

સંપાદકાર સમિતિ

શ્રી હરસિદ્ધલાલ દિનેશિયા

શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવ

પ્રા. મધુકર રાધેશિયા

પુસ્તક : ચોથું

એપ્રિલ : ૧૯૫૬

અંક : ૬ મા

લેખકો ને

☆ "ગુજરાતી નાટ્ય" માં સિદ્ધાંતમાં નાટકને લગતા કોઈ પણ પ્રકારના લેખો ઉપરાંત નાટકની દરમ્યાં કે એકાંકીઓ વગેરે સ્વીકારવામાં આવે છે.

☆ પોતાની કૃતિ મોકલતા સૌ લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ પોતાની કૃતિ કમળની એક જ બાજુએ સમગ્ર અક્ષરોમાં સરીથી જ લખાવે એકિયે.

☆ લખાણ ફોર્માટના પાટી યોગ્ય સમયે અને સમય પ્રમાણે એને પ્રિન્ટિંગ આપવામાં આવશે.

☆ અસ્વીકૃત લખાણનો જવાબ હરત જ આપવામાં આવે છે. એ લખાણને લેખકે જવાબી રિકિટ બીટી હોય તો જ તેને પરત મોકલવામાં આવે છે. માટે સૌ લેખકમિત્રો પોતાના લેખ પર પોતાનું નામ ને સરનામું લખે, અને સાથે જરૂર જ જવાબી રિકિટ બીટી.

☆ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને આંક, ચોથ પુસ્તકાર અને લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો મોકલવામાં આવે છે.

☆ લેખો મોકલવાનું સરનામું :

"ગુજરાતી નાટ્ય"

૨૪, એલિફન્ટન સર્કલ;

દેના એન્ક બિલ્ડીંગ.

કોટ, મુમ્બઈ-૨.

: અનુક્રમ :

લેખકો પડકારે ...	શ્રી પ્રાગજી જી. ડોસા ...	૩
નાટક એને સંગીત ...	શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી ...	૫
રંગમંચનાં ધરત્રિયા ...	ડો. ડી. જી. વ્યાસ ...	૯
જાને વિવાદ તોળો ...	શ્રી વરુદ મહેતા ...	૧૩
નાટ્ય કલા ...	શ્રી મંદેશ જી. શેષે નાયક ...	૧૫
સ્વ. શ્રી વ્યુમ્બાઈ શુક્લ શ્રી ધનશુભલાલ મહેતા ...		૨૪
જાડા અધારથી ...	શ્રી જ્યોતિન્દ્ર દેવ ...	૨૫
મારી જમિકા ...	શ્રી અમૃત જાની ...	૩૧
ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના પ્રવૃત્તિ ...		૩૪
કલિદાસની દિગ્દર્શિ ...	શ્રી નયતિલાલ ત્રિવેદી ...	૩૫
પ્રાસંગિક તોંધ ...		૪૦
જત લખવાનું કે, ...		૪૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક :- ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ વરુદથી વંચી, મુદ્રક અને પ્રકાશક પ્રાગજી જી. ડોસાએ સ્ટેટ્સ, પીપલ્સ, પ્રેસમાં દેવકરનું નાનકડું બિલ્ડીંગ, ૨૪, એલિફન્ટન સર્કલ, કોટ, મુમ્બઈ-૨ થી પ્રિન્ટ કર્યું.

શ્રી પ્રાણુસાલભાઈની ચિંતન-માલા

શ્રી પ્રાણુસાલ દેવકરભુ નાનલ.

આપણા સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિચાર માટે, નાટક એક સમગ્ર સાધન છે. વળી, નાટક એ અનિર્વચનીય આનંદ અને સવ પાસે પ્રમોદ પમાડનારી એક અજબ વસ્તુ છે. નાટક વિદ્યા, કલા, સંગીત તથા મુદ્રિતાનું મહાન યોગ્ય છે. નાટક આપણા પર્વ અને નીતિના ઉપદેશોને કથના કીડાણમાં છેક મુખી પહેંચાડનારું મુકેમળા શસ્ત્ર છે અને નાટક એ આપણી પ્રાચીન પણ ગરવભરી આર્થસંસ્કૃતિને નવીન ચેતન, પ્રાણ અને પુનર્જીવન અર્પવા માટે, મનોહર અને મુશ્કેલ સાધન છે. આપણી રંગમંચો અને નાટ્યકલાએ રસિક રેફાઈન્ડ અને વાચકશ્રેણીને આજ મુખી ને આનંદ અને આસ્વાદ પમાડયો છે અને તેમની સ્મૃતિ કંપક અંશે પણ સંતોષવા અને વિકસાવવા ને સ્વત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે, તેનું જાણ શુકલવાની સીની ફરજ છે.

ભિષ્ટ પડે

ગુજરાતી રંગમંચિનું ગૌરવ

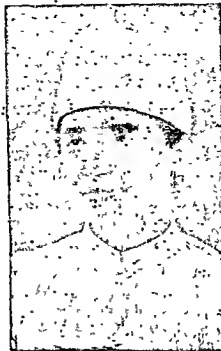
નટવર્ધ શ્રી જયશંકર “સુંદરી”

ભારતીય સરકાર સ્થાપિત સંગીત નાટક અકાદમી તરફથી પ્રત્યેક વર્ષે કલાવિદોનું બહુમાન થાય છે અને આ વર્ષે દિગ્દર્શન અને નિર્માણ માટેનું પારિતોષિક આપણા વર્યોદ્ધ અભિનેતા શ્રી જયશંકર ભુધરભાઈ ભોજક નેઓ. ‘સુંદરી’ ને નામે જાણીતા છે તેમને મળે છે. આ પદવીદાન સમારંભ તા. ૩૧ મી માર્ચ, ૧૯૫૭ ને દિવસે દિલ્લીમાં થયો અને રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદના વરક હસ્તે પારિતોષિકો અપાયો.

કલાની સાધના કડળ તપશ્ચર્યા માગી લે છે અને શ્રી જયશંકરભાઈ છ છ કાયકાઓથી રંગદેવતાની આરાધના કરી રહ્યા છે. સમગ્ર શુદ્ધિ અને અગ્નિન કાર્યશક્તિથી આજે પણ તેઓએ એ ઉપાસના થાણુ રાખી છે. ગુજરાતી રંગમંચિનમાં એ યાદગાર વર્ષો આજે ય સાંભરે છે, કે ત્યારે “સૌભાગ્ય સુંદરી”, “શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર”, “મધુવંસરી” ઇત્યાદિ વિખ્યાત નાટકોમાં એમણે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો અભિનય કાળજીથી કર્યો; એમના કંઠમાધુર્યથી ગીતો પ્રાણવાન બની જતાં અને એમની અનોખી વેશભૂષાની કલાત્મક અનુકરણ થતું. વ્યવસાયી રંગમંચ પર ત્યારે અનેક નાટ્યમંદ્રશાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જુદા જુદા લેખકોની જુદી જુદી ઝંઝીએ લખાયેલાં પૌરાણિક, ઐતિહાસિક કે સામા-

જિજ્ઞાસુ નાટકો ભજવાતાં, વળી
દૃષ્ટ સંસ્થાની સ્વચ્છતાથી
વિવિધ પ્રકારની હતી અને
પ્રથમ કક્ષાના અનેક કલાકારો
અશિનય આપતા એ સૌના
સંસર્ગમાં તેઓ આવ્યા છે
અને સંસ્થાની ચડતી પડતીઓ
જોઈ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ
નાટ્યકલાનાં તેઓ જોડા
અભ્યાસી છે, ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર
અને અન્ય ગ્રંથોને એમણે
પચાવ્યાં છે, મને બરાબર યાદ
છે, કે એક રિસ એક ભાઈ
એમની પાસે આવ્યા અને એક
નાટકમાં આવેલાયેલી સ્ત્રીભૂમિકા
વિશે એમનું માર્ગદર્શન માગ્યું.
જયશંકરભાઈએ જવાબ આપ્યો.

નટવર્ધ

શ્રી. જયશંકર 'ચુંદરી'

“નાયિકાલેહમાંથી કયા
પ્રકારની એ નાયિકા છે?”

પેલા ભાઈ તો સ્વચ્છ ન

થઈ ગયા. નાયિકાલેહના પ્રકારો હશે એની પણ
એમને કલ્પના નહોતી!

અભિનયશાસ્ત્રના આવા એક પ્રખર વિદ્વાન
શ્રી જયશંકરભાઈએ, વ્યવસાયી રંગભૂમિને છેત્રે
એક પછી એક સંસ્થાઓ કાળના ગર્ભમાં વિત્રીન
થવા લાગી તો એ ક્ષેત્રસંન્યાસ સ્વીકારી નિવૃત્તિ
લીધી નથી પરંતુ નવી રંગભૂમિના ઉવઃકાળમાં
એમણે, પણ પોતાનો સથવારો આપ્યો છે.
અમદાવાદના નટમંડળ સાથે રહી એમણે પોતાની
કક્ષાની પરખ કરાવી છે.

આવા એક અનુભવી પાસેથી ગુજરાતી રંગ-
ભૂમિ અનેકાનેક અભિલાષાઓ રાખે છે. અકાદમી
તરફથી પદવીદાન મળ્યું એ મઠે અભિનંદન.
શ્રી જયશંકરભાઈને પારિતોષિક મળ્યું એ જાણ
થતાં સૌના મનમાં એક જ વિચાર સ્ફુરે કે અભિ-
નેતા તરીકે એમને એ માન મળ્યું હશે પરંતુ એ
પારિતોષિક તો શ્રી ચિન્તામણરાવ કોહલ્ટકરને
ફાળે ગયું અને શ્રી જયશંકરભાઈને દિગ્દર્શન
અને નિર્માણના કક્ષાવિદ તરીકે પ્રમાણ આપ્યું.

એ પ્રમાણ લેતાં એમને શિરે
બંધાણદારી પણ આવી છે. આજે
ગુજરાતી રંગભૂમિ સાથે અનેક
સમસ્યાઓ વણઉકેલી પડી છે.

૧. ધંધાદારી સંસ્થાઓની
સંખ્યા કેમ વધતી નથી?

૨. ધંધાદારી રંગભૂમિ પર
વર્તાતો યુવાન અભિ-
નેતાઓનો અભાવ.

૩. નવી પ્રણાલિની સંસ્થા-
ઓ વ્યવસાયી થવા
ધરૂં છે તો એનું સ્વરૂપ
કેવું હોવું ઘટે?

૪. નાટ્યમંડલિને વિકસા-
વવા સંસ્કારના. કયા
પ્રકારના સહકારની તમે
અપેક્ષા રાખો છો?

૫. નાટ્યશાળાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે
ખરી?

આવા તો અનેક પ્રશ્નો રંગભૂમિ સાથે
પડ્યા છે અને એનો ઉકેલ લાવી સંસ્થાઓ,
કક્ષાકારો અને કાર્યકરોનો માર્ગ સરળ કરવા
અને રંગભૂમિને પ્રગતિને પદે દોરી જવા શ્રી
જયશંકરભાઈ જેવા પુરંધરોના માર્ગદર્શનની
જરૂર છે.

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ સંલગ્નતા એ માસના
અંતમાં પ્રથમ ગુજરાતી “નાટ્ય સંમેલન”
ઓલાવવાની યોજના ઘડી રહ્યું છે. એ મૂર્તિમંત
થતાં એક જ મંચ પર સૌ સાથે બેસી આવા
અનેક પ્રશ્નો પર ચર્ચાવિચારણા કરી, એક નવું
સ્વરૂપ ને નવું આન્દોલન જગાડી શકશે એવી
ઉમેદ રહે છે.

પ્રાંશવ નંદી

ગાવાની હવક, ગીતોની સ્ત્રાવ અને શબ્દો એટલા સચોટ અને હૃદયપૂર્ણ હતા કે પ્રેક્ષકગ્રુહમાં રસોત્સાહનું મોવું ફરી વળતું. લોકો તાળીઓ પાડતા, સિસોરી વગાડતા અને ‘વન્સમોર’ ગાતા. આ બધું ગીતો માટે જ સંભવે. નાટકના સંવાદો ગમે એવા સચોટ હોય, સહિતરથી સત્તર હોય પણ કોઇએ કદી ‘વન્સમોર’ ગાયો નથી. જ્યારે કલ્પના લેખકથી ઓપતી, મુશાયરામાં રજૂ થતી ગીતોની પંક્તિઓ માટે જરૂર “કુમારા”ની માગણી થાય છે.

દાખલાઓ પૂર્વે જ્યારે ચત્રચિત્રોમાં પ્લે-બેક પદ્ધતિ પ્રવેશી નહોતી ત્યારે લીલા ચિત્રણીસ અને અંશોકકુમાર કે મોતીલાલને આપણે ગાતાં સાંભળતાં, એ ગીતો મશર અને લોકપ્રિય પણ થયાં હતાં, લાખ્ખોની સંખ્યામાં એ ગીતોની કોનોપાકની ચૂરીઓ ખપી છે એવું મૂક કારણ ગીત-શક્તિ છે. સ્વર-સમ્રાટ સામગ્રહની દેહાકૃતિ, મુર નહોતી પણ એના કંઠમાં હૈ હતું. આંતરે ચત્રચિત્ર ઉદ્યોગમાં સીતા અનેક સુમધુર કંઠ ધરાવતા ગાયકો દાખલ થયા છે, કર્ણપ્રિય સંગીત આપનારા આવ્યા છે અને ગીતોને અંગે ટિકિટબારીઓ પર ટુંક-શાળ પડે છે. લોકો પ્રથમ તપાસ કરે છે કે પ્લે-બેકમાં લતા મંગેશકર છે કે મના ડે, સંગીત આપનાર શંકર-જયકેસનની નોટી છે કે નહિ? અને ધણા એવા સમારંભો થાય છે ત્યાં આવા ગાયકો અને સંગીતકારો જાય છે ત્યાં મોટા દસ્તી ટિકિટો લઈને પણ લોકો સાંભળવા આવે છે; ત્યાં અખિનય નથી, સનિરેશ નથી, રંગભૂષા કે વેશભૂષા નથી, છે માત્ર સેરોની અંધિ-દિશાના પર અન્યતી ખમાજની ડુમરી, વાંચોલીનાં તારો પર નાચતી નટખટ સોહિણી કે સારંગી પર ઓલાપાતો ધીર ગંબીર માલકેસ અથવા તો વાંસળીનાં હિરોમાંથી વહેતી કેમકરકરા અને મગ મુજદાવિની દેરડી. એના મોઝો દેવામાં

સ્પંદન જગાડે છે, મનને એક એવા આદ્યાહ્વાન પ્રદેશમાં લઇ જાય છે જ્યાં મનના તારો, પાવિત્રના તારો સાથે અલુઅલો હોટે-છે, ગાયકના ગીત-સંગીતમાં મન એકરાગ, એકતાન બની જાય છે, જાંચ મુદ્સરિતામાં રૂમેયું મન રસના ધૂટ્ટા ભરવા જતાં અનુભવ જ રહે છે; વાત્સલ્ય એ સુર-સરિતાને કાંટે જવા લલચાય છે, દોડે છે અને સર્વદા એ પાન એને મીઠાં લાગે છે. ભારતીય કલાકેન્દ્રે શરૂ કરેલી “આ ત્રાસનાં ગીતો”ની શેલ્લી એવું પ્રમાણ છે. સચારના એ રજૂ થાય છે, જ્યાં શ્રોતાજનોથી ભવન ખીચોખીચી બનેલું રહે છે. મારી નો બસામણ છે કે કેન્દ્રના સંચાલકો સાંજના સમયે પણ

ભારતીય લોકસાહિત્યનાં તાણાવાણા સાથે સંગીતની સુરાવલીઓ વણાઇ ગઇ છે. પહોંરાની કોતરો ભેરીને વહેતાં અંજલિમાં સંગીતજ્ઞોએ સુર પારખ્યા છે, પંખા-ઓના ચીંકાં, મંજુલ કલસવમાં કવિઓએ સફળમની વાણી સાંભળી છે, સાંજના ત ઝોમાં જે મુઠકલા-ઓએ ખાંજના સ્પર્શ-ઓએ જાય છે અને છતાંયે આજની આપણી નવી રંગમૂર્તિ સંગીતચિહ્નોમાં શા માટે?

રજૂ કરે તો સાંજના મવાતા રાગોનો સ્વરસમૃદ્ધ વિશેષ લોકપ્રિય બનેલો. ગીતો ફરલાં લોકપ્રિય બને છે એનો તાગેતરમાં બનેલો એક દાખલો આપું. ભારતીય વિદ્યા ભવનનો દિશાબંધ મહેલ સ્વ બજાવીયો તેમાં શ્રી અર્જુન મેન્ડરને ‘સ્વર લહરી’નો કાવ્યકમ હતો. આ વખતે ગીત સંગીતના રસિયાઓ, વળેલું આ પૂર્વે અનિવભાઈ રમેયું અને તો શેલીબાઈ પુરોહિતના શબ્દોથી તૈયાર થયેલું એક મઠાડું

ગીત સાંભળ્યું હશે તેમનાં તરફથી બલામણુ. ચિત્રીઓ આવવા માંડી, આમલુ થયો અને સરોથી મહેલ શબ્દો વહેવા લાગ્યા :

તારી આંખનો અંકીણી,
તારા ઓસનો ખંધાણી,
તારા રૂપની પૂનમનો પાગલ એકલો!

એ લહરીમાં સાથે માયાં ડોલવાં લાગ્યાં, ફરલાઈ રહેવાયું નહિ તે સાથે સાંચે ગાવા લાગ્યાં અને ધીર-વારે માટે તો સ્વરલહરી, સુમધુર સ્મરણુ લહરીમાં પદ-ટાલ ગઇ. એ જ પ્રમાણે “રામશાબરી” અને “નરસૈયા”એ એનાં ગીતોને માટે જે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી એ

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જો પીડ પરાઈ જાણુરે

પથને અજો કોકો આકર્ષાયાં. ત્યાં આપું Repent Andiance. મળે એ સમારંભ, દિશ્મ કે નાટક પ્રકળાવને પામે જ.

કોકો આજે પણ “રંગીયો રાજ્ય” નાટક જોવા આવે છે, ઘણાઓએ ધનની વખત એ રંગે” છે પણ એના ગજ ઉપર બીજા સંગીતવિદિન નાટકોની સંરખામણી ન થાય. એ એક જ નાટક એની સંજગ દાસપમજતાથી અને પ્રસંગપરંપરાથી સારું ચાલુ છે. એની નકલ કરનારાઓને તો સારી રીતે જાણુ થઈ ગઈ છે કે માત્ર હાથરસ આપવાથી નાટક ચાલુ નથી. હાથપાત્ર ધરીખર હસાવી વિચારે પડે છે, એ કંઈ મનામાં રમતું રહેતુ નથી, ભયારે સંગીતની ધૂન દિવસો સુધી, મદિનાઓ સુધી કાપમ રહે છે અને વર્ષો વીતતાં પણ અનુસરે એ ફરી તાજ થાય છે.

વૃત્ત, ચંદ્રશે, એની મુદાઓ, એનો બાવ એ વખત પૂરેતો જ આતંક આવે છે. સંગીતની માફક એની ધૂન રહેતી નથી. સંગીતમાં એક પ્રકારની મનની છે અને માટે જ. તો સંગીતના જલસાઓમાં હાનરોની સંખ્યામાં કોકો સાંભળવા આવે છે, વૃત્ત અને સંગીતના શિક્ષણુ વિકો નિચરિયુ” તો વૃત્ત કરતાં સંગીતના શિક્ષણુનો વિશેષ પ્રચાર નજરે પડે છે. એવા ઘણા કુક્રો મળી આવશે જેમને ઘેર સંગીત શિખવવા માટે ખાસ શિક્ષકો નિમજામાં આવે છે અને મહાશયરાતમાં હવે સંગીત

ઉચ્ચ કક્ષા તરફ ફર કરી રહ્યું છે. સંગીત સાંભળવાનો અને માવા પામવા-

વાની શોખ પણ વધ્યો છે, કોકો એની ચાહ્વાય સમજ પરાવતા થયા છે. આવે સમયે મુજરાતી નાટકો સંગીત-વિગીત ન રહેવાં ભેષ્યે.

એક વર્ગ એક છે જો એમ માને છે કે નાટક અને દુલનાટિકા (Belle અથવા Opera) એ જુદાં જ હોવાં ભેષ્યે, પરંતુ સંગીત એ તો નાટકનું એક મુખ્ય અંગ છે. ફેટાક પ્રસંગોને એમાંથી બાવ, વર્ણુ કે પાત્ર-વિશિષ્ટતાને વિશેષ અસરકારક બનાવવામાં પાર્શ્વ સંગીત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ પ્રમગને અનુરૂપ સ્વર આયોજન થાય તો સ્વર અને સંગદના મુગેળ સાથેનું પ્રસંગચિત્ર મનમાં તરત જ અંકિત થઈ જાય છે. વ્યવસાયી રંગભૂમિને ખાદ કરીએ તો નવી રંગભૂમિમાં ગીત ગાઈ શકે અને સાથે અભિનય કરી શકે એવા નર-નરીઓનો આભાવ છે, પરંતુ હવે સમય એવા આવ્યો છે કે એવા કલાકારો ગોજવા પડશે અથવા તો તૈયાર કરવા પડશે. એ સિવાય સંગીતવિદોણી રંગભૂમિ શુષ્ક હાથે છે. નાટકો વધુ વખત બજવામાં નથી એવું એક કામળું સંગીતનો અભાવ પણ છે.

ગીતો મુજબ ભેષ્યે એ ખડું પણ તે ગીતો

ખી ના મધુર મધુર કંછુ બોલ

પ્રસંગિયિન તો હોવાં જ નેહએ. કોઈ ઓદિસતુ દૃષ્ય
ચાલતું હોય ત્યાં અથવા તો મૃત્યુશય્યા પર સતેજો
માણસ ગીત ગાવાના તાનમાં આવી જાય એ અનુચિત
છે. ગીતનાં પણ ચોક્કસ સ્થાન હોય છે અને ક્ષેત્રો
એવી પ્રસંગીયથી સંકેત, સુંદર રીતે કરી શકે છે.

શ્રી પ્રાગજી રોસા જેણા કુશળ નાટ્યકારનું એક
નાટક 'અનાદત નાટ' પણ વર્ગીયી સ્થાપેલું. જે પણ
યોગ્ય, પાત્રોને અમારે. બજવાયા ચગરનું પદ્યું
છે. કોઈ સંગીતકારની હવનગાયનો રમૂ કરતુ
એ સંગીતપ્રધાન નાટક છે. એને મૂર્તરવરૂપ આપ્યા શું
કોઈ પાત્રો નહિ મળે?

શ્રી અમિનારા વ્યાસ જેવા શોકપ્રિય ઢાળોના ગીત-
મંત્રીન અર્પનાર આપણી પાસે મોટું છે. નાટ્યક્ષેત્રની
સાથે આવા ગીતવિધાયકો સાથે-સદકાર મળે તો નવી
રંગમંચિની પ્રગતિમાં આપણે એક નવી દિશા ડોળાડીશું
એની બને ખાતરી છે. નાટક એ હવનના દરજોને
વાસ્તવિક રીતે રમૂ કરતો હતાં પણ એક અનોખો

પ્રકાર છે, એમાં કોતુક છે અને જોનારની રસપિપ્પા
એની હતાસાહસિ, એની વિચારસક્રિયને જવાબ છે.
બવિષ્યતું કંઈક નૂતન દર્શન કરતો પ્રેક્ષક “આવું હોય
તો” અથવા “આમ હોવું નેહએ” એ મનન કરતો ફર
જાય છે. માટે જ નાટક નવી વાસ્તવિકતા કરતાં એક નેહો
પ્રકાર છે. એમાં સંગીત-અનિવાર્ય છે અને એના ગીતોનું
મદત-સમજ સુજ્ઞાતી નાટ્ય મંડળે “સુન્દરતાનાં નાટ્યો-
ગીતોનું સ્વરંગન” નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે.

આપણે ઇચ્છીએ કે નવી રંગમંચિના તૈયાર થતાં
નાટકોના ગીતો શોકપ્રિય થાય, સ્વરંગન પામે અને
છતિહાસને પાને નોંધપાત્ર બને. એ નવી રંગમંચિના
ધરૂવાઓને દહે છેવટમાં એટલું જ કહીશું કે
“Well folks, it is time to realize your
short coming and wake up” તમારી અપૂર્ણતાને
પિહાણી જાળવાતો સમય થઈ ચૂક્યો છે, અને પછી
પ્રકાશની મંજીર ફર નથી.

ભાદશ્રી પ્રાગજીભાઈ

સંગીત નાટક અસંખ્ય નરકથી ચાલુ કરી માટે મળેલા પારિતોષિક ખદમ અભિનંદન આપવા માટે
આપનો અને મળેલો હું આભારી થયો છું. મારાં માર્ગદર્શન નીચે સુન્દરતાની રંગમંચિ દૃશ્ય કરે એનાં
આશિર્વાદન અને સુખેન્દ્ર માટે આપ સારું રંગમંચિના ચાલકો અને સેવકોનો હું કાળી થયો છું.

આ પત્રને એક વાન દેવેણ જેની લાગે છે. ગયા પાંચીસથી પણ વધારે વર્ષોથી એમેરિકાની સંસ્થા-
એએએમાં ફરવા મોકી હતી. તેમનો મને સદકાર મળ્યો ન હોય તો આજના પારિતોષિકનો પ્રસંગ આજનો
ન હોય, એટલે માટે ૧૬ પૃષ્ઠે સુન્દરતાનાં મર્મ મંડળેને આશિર્વાદ આપવાના રહે છે. અને આભાર પણ
તેમનો જ આનંદનો રહે છે. આથી આ પ્રસંગ હપ્તર પાસે એટલું જ મોંઘીય કે બવિષ્યમાં ખીન નરો પણ
આવાં પારિતોષિકો મેળવવા બોલચાલની થાય અને સુન્દરતાની રંગમંચિની અભિનંદનો પણ પોતાનો મોનો જાળવે.

૨૧-૨-૫૭, નટ મંચ, અમદાવાદ.

—જયશંકર મુન્દરી

રંગભૂમિના ઘડવૈયા

શ્રી કાવસજી પાલનજી ખટાઉ

: વક્તા :

ટો ૧૦ ડી. જી. વ્યાસ

જોડાઈ ઇન્ડિયા ફેડિંગના મુખ્ય કેન્દ્ર ઉપરથી
આપેલી વ્યાખ્યાનમાળાનો આ ત્રીજો મહુકો

શ્રી કાવસજી પાલનજી ખટાઉ

રંગભૂમિના ઉત્થાનમાં અભિનેતાઓનો એ ફાળો છે તે ખરેખર જ કિંમતી છે. થોડા રીતે એને જાણુવા માટે, એ અભિનેતાઓ નો વાતાવરણ વચ્ચે રહ્યા છે, તેને જાણુવાની જરૂર છે. કાવસજી પાલનજી ખટાઉ અને ખીના અભિનેતાઓએ ત્યારે સારી એવી ખ્યાતિ મેળવી લીધી હતી, ત્યારે રંગભૂમિએ એનું ઉત્કૃષ્ટ સોપાન પણ સર ક્યું હતું.

એક આકૃતિ તરીકે પણ રંગભૂમિની એક એકસ ફેમ છે પ્રકાશઆયોજન આસકેટના દીનાઓથી આગળ વધીને કારખાઇની બત્તી, પેટ્રોલેકસ, ઝેસ અને અતિ વિશાળ સુધી વધી ગયું છે. શરૂઆતમાં વર્ષોમાં પડાઓ અને સચિવેશો, નો લગભગ એકસરખા જ રહેતા, તે પણ ધીરે ધીરે કલાત્મક અને દૃશ્યની યોજના સાથે એકરૂપતા સાધતા થઇ ગયા છે. પડદા ચીતરનારાઓમાં પણ ફેટલાકે સુરેપિયનો, કૌઝ નામનો એક નર્મન તથા સેરોની અને રુઆ નામના બે દયાલી ખો પશુ હતા.

વર્ગોથી રંગભૂમિની સાધનસામગ્રીઓમાં પણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ થઇ છે. મોં પર લગાડવામાં આવતા

પીળા કીમના સાઈઓ અને ગાસ પરના લાજ રંગને રચાને કલાત્મક ફેસ પેઇન્ટસનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. વાળના સફેદ ટોપાઓ (Wigs)ને ચ્યાને કાળા રંગના શણુના રેસાઓને વાસ્તવિક દેખરેગ આપતા ટોપાઓનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો અને ખડકાંઓના આમડાના ઢૂંકાઓને રચાને સારી રીતે તૈયાર કરેલી હાડીઓનો વપરાશ વધ્યો, વેશજીવામાં પણ કલાત્મકતા અને અનુરૂપતા દાખલ થયાં છે. વશજીવામાં વિવિધતા અને સુરચિનો પણ આવિર્ભાવ લેવામાં આવે છે. જો કે ફેટલીક વાર એ વધુ પડતા ભવકાદાર અને પરંપરા પ્રાપ્ત દેખાય છે. રાજ્યોનાં ખરેખર વચ્ચેમાંથી જમાવેલા જમાઓ તો હવે માત્ર એક ભૂતકાળનું સંસ્મરણ જ બની ગયાં છે.

સંગીતની બનતી તારકાલિક તરત શાસ્ત્રીય અને સમશાસ્ત્રીય ધોરણની હતી. અને કેટલાંક નાટકોમાં માતાની પદ્ધતિ પણ મુવપદ સુધી પ્રગતિ કરી ચૂકેલ હતી. વાદ્યસંગીત પણ ગોતાની પ્રગતિની રેખા એવ સંગીતની સરખી જ રાખી હતી. કોઇ કોઇ કંપનીએ તો

રાજ્યોનાં ખરેખર વચ્ચેમાંથી જમાવેલા જમાઓ તો હવે ભૂતકાળનું સંસ્મરણ બની ગયાં છે

ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ

ન. પારેખ, જેઓ લાગણીયુક્ત ભાવદર્શન, નૈસર્ગિકતા, અને તેજસ્વીપણું, જે અભિનયની સાચી શુશ્રૂષા છે, તે ધરાવતા હતા.

નૈસર્ગિક અભિનય માટે જાણીતા કલાકારો જહાંગીર પેસ્તાનજી ખંભાતા, કાવસજી પાલનજી ખટાકિ અને જીરામજી ઝોગરા જાણીતા હતા. અસૃત કેશવ નાયક એ પ્રકારના અભિનયને એક ઉચ્ચ ધોરણ પર લઈ ગયો. મોહન લાલાજી રંગભૂમિને એક સુવિખ્યાત કલાકાર આ પ્રકારનો જ અભિનેતા હતા.

ખટાકિ, ખુરશીદજી બાલિવાલા અને જહાંગીર ખંભાતા ત્રણે એક જ વખતે રંગભૂમિ પર હતા. દરેક જાણ એક એક ફરતી કંપનીઓ સાથે જોડાયેલા હતા. ખટાકિને તેની કારકારિમાં જરાક વિસામે આવ્યો હતો પણ બાલિવાલા તો એ બધામાં અપવાદપૂર્વક હતો, તેની એકસરખી ચડતી કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધો કપર થતી હતી. બાલિવાલા ખટાકિ કરતાં રંગભૂમિ પર જૂનો હોવાથી એ યોગ્ય જ છે કે એની નોંધ પ્રથમ યાદ.

૧૮૯૭માં વિક્ટોરીયા નાટક મંડળીની સ્થાપનાથી જ બાલિવાલાના પિતાશ્રી મેરવાનજી તેમની સાથે હતા. કેપ્તુરજી કાખરાજના 'મેજન અને મનીમેક્' નાટકમાં નાના બાળકના પાત્ર માટે એક છોકરાની જરૂર હતી. મેરવાનજીએ એમના પુત્ર ખુશરૂને કાખરાજ આગળ રજૂ કર્યો અને તેને તરત જ સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે

પ્રથમ કક્ષામાં સારંગી અને પખવાળવાદકો પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા.

સંવાદ, ભાવદર્શન, ગતિ વગેરે સર્વ અંગેને આવરી લેતાં પણ અભિનયની કલાની એકસરખી પ્રગતિ ઘણી જ નોંધપાત્ર હતી. મુંબઈના રંગભૂમિના કલાકારોને યુરોપિયન મંડળીઓના પ્રયોગો જોવાની તક મળતી અને કેટલાક અભિનેતાઓ તો આવા સંબંધોમાંથી અભિનય વિશેના ઉપયોગી સત્તો મેળવી લેતા હતા. દાખલા તરીકે કુંવરજી નરસિના સોહી, ડૉ. નરસિવાનજી

બાલિવાલા વિક્ટોરીયા નાટક મંડળી સાથે નાનપણથી જ જોડાયેલા અને હમેશા માટે ત્યાં જ રહ્યો. વખત જતાં તે કંપનીના બાગીદાર અને અતે માલિક થયો.

બાલિવાલા પ્રથમ કક્ષાનો શક્તિશાળી અભિનેતા હતો. તેની વિક્ટોરિયા મંડળીમાંની સફળ સાધનાને લઈને તેની પાસે સુંદર વ્યવસ્થાશક્તિ અને વેપારી સાહસિક શક્તિ હતી. તેની આગેવાની હેઠળ કંપનીએ હિન્દીના જુદા જુદા ભાષામાં પ્રવાસ એકત્રીય હતો. બર્મા, મલાયા, થાઈલેન્ડ, મોરિશિયસ અને ઇન્ડોનેશિયા સુધી તેમનો પ્રવાસ વિસ્તાર પામેલો હતો. ૧૮૮૫માં બર્માના નરેસ ચિખાના આમંત્રણને માન આપી બાલિવાલાએ તેના બાગીદારો મુગોત્ર અને શ્રીકાકી સાથે રજીનું પાલુ પ્રવાસ કર્યો હતો.

નરેસ ચિખાએ બાલિવાલા, તેના સાથીદારો અને કલાકારોને જે સુંદર બક્ષિસો અર્પી હતી તેને લઈને તે પ્રવાસ અતિ ચમત્કવણી બન્યો હતો. ૧૮૮૫માં વિક્ટોરિયા મંડળી લંડન ગઈ હતી. ત્યાં પણ તેના નાટકો અનહદ આહવાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. "દરિદ્ર" અને "અસ્લાહીન" નાટકો રાણી વિક્ટોરિયા અને એડવર્ડ સાતમી, જે તે વખતે શુભરાજ હતા, તેમની આગળ રજૂ થયાં હતાં. પણ કંઈ અણધાર્યાં કંઈ કંઈને જોને કારણે કંપની દિલ્લીની સાથે હિન્દમાં પાછી ફરી હતી.

મુંબઈમાં ફેરફાર વિસ્તારમાં 'નોવેલ્ટી' અને તારફવપર 'બાલિવાલા થિયેટર' એમ એ થિયેટર પણ બાલિવાલાએ બંધાવ્યાં હતાં. ૧૮૯૩ માં તેનું મૃત્યુ થયું. નાટક હિન્દમાં અને હિન્દની બહાર પ્રચલિત કરવાનું આ એને ફાળે જાય છે, આ એનું રંગભૂમિ પ્રવેશનું એ યાદગાર સમર્પણ છે.

બાલિવાલા ન્યારે નાના છોકરા તરીકે અભિન આપતો હતો ત્યારે ખટાકિ નાની નાની મંડળીઓમાં કા કરતો હતો. તે ત્યાર પછી યુવાની હિન્દી નાટક મંડળીમાં હતો જ્યાં એને જહાંગીર પેસ્તાનજી ખંભાતા સાથે મેળાપ થયો અને સમય જતાં એને સહારે એ પ્રકારમાં આવ્યો. ખંભાતા યુવાની મંડળીમાં ગયો તે પહેલાં તે પ્રથમપાર બાલિવાલાને લીધે વિક્ટોરિયા મંડળીના રંગમંચ પર આવ્યો.

પુનઃ ખંભાતા વિક્ટોરિયા, મંડળીમાં જોડાયો તેમની સાથે ફિક્કી ગયો અને ત્યાં એક કલાકાર તરીકેની પોતાની શક્તિ અને સુદિનો પરિચય કરાવ્યો. ૧૮૭૭માં કેટલાક

નાણાંકીય સહાયકતાઓની સાથે એણે દિલ્હીમાં વિક્ટોરિયા મંડળી ઊડી પોતાની 'એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા નાટક-મંડળી' ચલાવી.

અંબાતાએ શોધેલા કલાકારોમાંનો એક તે ખટાઉ. ખટાઉની નિયમિત રંગભૂમિની જિંદગીની શરૂઆત અહીંથી જ થઈ. ત્યારે એમ્પ્રેસ મંડળી બંધ થઈ ત્યારે ૧૮૭૯માં તે મુંબઈ પાછો ફર્યો.

ફરીથી મુંબઈમાં અંબાતા પોતાની કંપનીનું યુન : સ્થાન કોઈની મદદ કરવા તૈયાર હતો અને તે મદદ પણ તેણે મેળવી. અહીં પણ એણે મનથી નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે ગમે તેમ પણ કંપની ચલાવવી. અંબાતા પોતે તો આજન્મ અભિનેતા હતો. સુંદર અભિનય, શક્તિપૂર્ણ દિગ્દર્શન અને શેક્ષ્પિયરના વાચ્ય એ માટે અંબાતા અતિ પ્રસિદ્ધ હતો. તે ઉપરાંત એ "ગુદાન ગંધડો," "ધરતીકંપ" અને "કોઠીવાર કન્થકુચન" જેવાં નાટકોના શેષક પણ હતા. જેણે ધણો જ પ્રવાસ કર્યો હતો તે પાસી રીપન વિષેટીક્ષ કંપનીએ માસિક મહેરુજ સર્વેઅર પણ એના જ સ્નેહી હતો. અંબાતાએ મૂકેલી ઘડ઼ો, પોતાની નાની ઉંમરને લીધે મચિરશા પોત્યખાનવાલાએ જાળવી રાખી હતી.

વિક્ટોરિયા મંડળીના ઉદ્ભવની સાથે જ એક બીજી કંપનીનો પણ ધંધો ઉભ ચતો હતો. તે કંપની તે આર્દ્રે નાટક મંડળી. ખટાઉ દિલ્હીથી મેરી ફેન્ટોન નામની એક આઈરિશ સ્ત્રીને લાવ્યો હતો. એ બારતની રંગભૂમિ પ્રત્યે અતિ આકર્ષણ ધરાવતી હતી. તેની સાથે વારંવાર એ નાટકો રજૂ કરતો પણ કંપનીને સફર રીતે ચલાવવા કોઈ મજબૂત પાયાની જરૂર હતી. એના આ સાહસથી નાનાબાઈ રુસ્તમજી રાણીના અસર પામ્યા હતા. તેમણે ૧૮૮૪માં બંધ થયેલી નાટક ઉત્તેગક મંડળીના મિક્કત હાથ કરી હતી અને તેનાથી ખટાઉને મદદ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.

૧૮૭૧માં શરૂ થયેલ આર્દ્રે નાટક મંડળી ફક્ત ત્રણ નાટકો જ રજૂ કર્યા પછી બંધ થઈ ગઈ હતી. એનું પુનર્યાપન શ્રી રાણીનાએ કર્યું, અને માણિકજી, જીવજીત માસ્તર, મહમદઅલી અને ખટાઉને તેના સમાલોકા તરીકે નીમ્યા. છેલ્લા કેટલાક સમયથી ઉદ્ધ અને

મુજરાતી રંગભૂમિ પર કામ કરતી મેરી ફેન્ટોનને પણ સારી લોકપ્રિયતા વરી હતી. ત્યાર બાદ તેણે આર્દ્રે કંપની ઊડી બીજી કંપની-એમાં કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું અને થોડાંક વરસ બાદ તે અવસાન પામી.

ખટાઉની નજરમાં હંમેશાં યોગ્ય ઊદ્દેશ્યોને શોધી કાઢવાની શક્તિ હતી, અમૃત કેશવ નાયક સૌ પ્રથમ એની નજરમાં વસી ગયો હતો અને અમૃત અગાર વર્ગની કુખળી વયનો હતો ત્યારે જ તેની રંગભૂમિ પ્રત્યેની તેજ સજ્જદિને જોઈને ખટાઉએ તેને પસંદ કર્યો હતો. આલેક્સ રૂપિયાના માતૃગર ખગાર અમૃતને શેકા લેવામાં આવ્યો હતો, જે તેના સમયના કોઈ પણ કલાકારો કરતાં વધુ હતો. અને થોડા સમયમાં જ એણે તેજસ્વી કલાકાર તરીકેની શક્તિ બતાવી, એ ઉચ્ચતા સાબિત કરી આપી હતી. સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યનાટ સોરાખજી ઝોગરા આર્દ્રેમાં હતા. કલમ્બ ૧૮૯૨માં માણિકજી માસ્તર અને મહમદઅલીએ ન્યુ આર્દ્રે નાટકમંડળી નામે નવી કંપની શરૂ કરી અને તેનું દિગ્દર્શન સોરાખજી ઝોગરાને સોંપ્યું, તથા અમૃતને તેના સહાયક તરીકે નીમ્યો.

ખટાઉએ જૂની આર્દ્રેને ટકાવવા ધણી મહેનત કરી. બે વરસ માટે તેણે બાલિયાલા સાથે બાળીદારી પણ કરી. પણ ત્યાર પછી તેણે ન્યુ આર્દ્રેમાં જોડ્યા તેને ઊડીને ચાલ્યા ગયા હતા, તેમના જ હાથ નીચે કામ કર્યું, પણ તે કાર્ય પણ પ્રેતસાદક જ નીવડ્યું. અહીં ખટાઉ અને અમૃત એક થયા અને બન્નેએ જૂની આર્દ્રેને યુન : સ્થાપિત કરવાનું નક્કી કર્યું. આમ ૧૮૯૭માં એનું પુનર્યાપન થયું.

શેક્ષ્પિયરના નાટકોના ઉદ્ધમાં રૂપાંતર કરવાનું કાર્ય તે વખતે હજી તો શરૂઆતની સ્થિતિમાં હતું, પણ તેમાં આર્દ્રે મંડળીએ અગત્યનો ભાગ

શ્રી ખોરશેહજી બાલીવાલ

નાટકને હિન્દમાં ને હિન્દની બહાર પ્રચલિત કરવાનું માન શ્રી ખોરશેહજી બાલીવાલાને ફાળે જાય છે. આ એમનું યાદગાર સમર્પણ છે

ભજ્જો. શેક્સ્પિયરનાં નાટકોની સફળતાને ખટા-
 ઉના માલિરીપણા, નિર્માણ અને અભિનયશક્તિ
 અને અમૂતના દિગ્દર્શનને આધારે આગળથી જ માની
 લેવામાં આવી હતી. મુન્શી મેહરીહસન, મુન્શી આગા
 હથ કાસ્મીરી અને પાછળથી પડિત નારાયણપ્રસાદ
 ખેતાબ જેવા સમર્થ નાટ્યકારોની આ નાટકો માટે
 સલાહ લેવામાં આવતી. શેક્સ્પિયરનું 'હેમલેટ- ખૂને નાહક'
 રોમીયો જુલિયટ 'બજમે શાની,' વીન્ટર્સ ટેલ, 'મુરી દે શક'
 મેઝર ફોર મેઝર 'શહીદે નાઝ' તરીકે આહફેડે રજૂ
 કર્યાં. આ બધાંની સાથે શેરીફાનનાં પીળશોનાં રૂપાંતરો
 'માર-એ-અસ્તી' અને 'અસીરે
 હીસ' પણ ભજવવામાં આવ્યાં.
 આ બધાં જ નાટકોમાં ખટાઉએ
 મુખ્ય પાત્ર ભજવ્યું હતું. અમુતે
 પોતાને ફાળે ગમે તે પાત્ર, પુરુષ
 કે સ્ત્રી, ગંભીર કે હાસ્યપ્રધાન-
 લેવાનું નક્કી રાખ્યું હતું અને તે
 કોઈ પણ પાત્રમાં દીપી નીકળતો.

કેટલાક વખત માટે ગૌહર જેવી
 ખ્યાતનામ અભિનેત્રી પણ આહફેડની
 સાથે હતી. ૧૯૦૫માં અમુતે આફેડ
 છોડી અને અપ્પુ ભાઈએ અને
 અન્ય ભાગીદારો સાથેની પારસી
 નાટક મંડળીમાં એ વર્ષ સુધી કામ
 કર્યું. પણ આહફેડની પ્રગતિ તો
 ચાલુ જ હતી. સારા થે હિન્દમાં
 પડિત ખેતાબ કૃત તેમનાં 'મહા-
 ભારત' અને 'રામાયણ' સફળ નાટકો તરીકે પ્રસિદ્ધ
 પામ્યાં હતાં. ખટાઉ ૧૯૧૧ માં લાહોરમાં મૃત્યુ પામ્યો.
 એ તેની પાછળ અદ્ભુત અભિનય શક્તિ અને કુશળ
 દિગ્દર્શનની સુરે છાપ હિન્દી રંગમંચ પર મુદ્રાગ્રાં.

નાયક પ્રગતિમાંથી બહાર આવેલા શરૂઆતના અભિ-
 નેતાઓમાં જ અમુતનું નામ હતું. નાટકને રજૂ કરવા
 માટે જોઈતી વિવિધ શક્તિઓની એનામાં સારા પ્રમા-
 ણમાં એકતા હતી. એ ઉર્દૂ અને હિન્દીના અંતીકો
 અભ્યાસી હતા અને તે ઉપરાંત તેણે લેખક, નવલકથા-
 કાર, કવિ અને સંગીતકાર તરીકે પણ સારી ખ્યાતિ
 મેળવી હતી. પણ એની ઇહમોક્તી નિર્દોષોના અંત

ધણે જ વહેણે આવતાં, ત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે,
 ૧૯૦૭માં તે મૃત્યુ પામ્યો. એની પાછળની ટેડી એના જ
 નાનાભાઈ વલ્લભ નાયકે સારી રીતે જળવી હતી. તે
 પણ સફળ દિગ્દર્શક અને સંપૂર્ણપણે હાસ્યપ્રધાન પાત્ર
 ભજવનાર હતા.

ખીછ પારસી નાટકમંડળીનું અગ્રણ્ય મંડળીઓમાં
 નામ ગણાતું એની પાસે પણ સિ એકાદનનું 'મીઠા ગઢ'
 અને બનનજ કામરાજના નાટક 'દોરંગી દુનિયા'નું ઉર્દૂ
 રૂપાંતર 'કસૌરી' પણ હતું.

૧૯૦૬માં 'ઝહરી સાપ' પણ મહત્વાકાંક્ષી સર્જન
 તરીકે ગણાયું. પડિત ખેતાબે એ
 લખ્યું હતું અને અમુતે તેનું
 દિગ્દર્શન સંભાળ્યું હતું. એ નાટકમાં
 નવાખના પદ્મનાયકના પાત્રને અમુતે
 અતિ કુશળતાપૂર્વક ભજવ્યું હતું.
 'ઝહરી સાપે' રજૂઆતમાં એક
 નવી ભાત પાડી હતી, અને નાટ્ય-
 કાર અને દિગ્દર્શક બન્ને પણ
 અપારખો હતા.

એઆ હેઝળની ન્યુ આર્ટ્સ
 નાટક મંડળીએ મોટી સંસાઓની
 મિલકત હાથ કરી હતી. સોળ
 વરસની વયે એઆએ પોતાનું નાટ્ય-
 જીવન શરૂ કર્યું હતું. તેણે એલ્ફિ-
 ન્સ્ટન-જૂની વિક્ટોરિયા અને એન્થોની
 નાટક મંડળીઓમાં કામ કર્યું હતું.
 ૧૮૮૪ થી તે ત્રણ આહફેડમાં દાખલ

મીસ એરી ફેટોન

યથો હતો, અને આગળ જતાં ન્યુ આર્ટ્સને તે મુખ્ય
 આત્મા ઠેક સુધી રહ્યો હતો. અદિતીય શક્તિવાળો એઆ
 પણ એક બાહોશ દિગ્દર્શક અને અભિનેતા હતા.

આ ગાળાના અભિનેતાઓમાંથી, યોગદાન એવા
 છે કે જેનાં નામ આપી શકાય. તે બધા હતા હોર-
 મસજી તંત્ર, દાદી સરકારી, દાદાભાઈ મિસ્ત્રી, નસર-
 વાનજી વીરજી, લખવાનદાસ, માસ્તર, મોહન, રામલાલ,
 જલ્લમ, નાઝીર, બાણ માધવ ડોંગરે અને સોરાબજી
 કાલક. મુખ્યત્વે રંગમંચ પર હજી પણ હોમી કરાણી
 અને નાગરદાસ હતા. અભિનેત્રીઓમાં ગૌહરની એક કુશળ

(અવસાન ૨૨ મે, ૧૯૧૦)

આ વિદેશી અભિનેત્રીએ ગુર્જર તખ્તા પર પોતાનું નામ રોશન કર્યું હતું

★ આ અંકનું ઓકાંકી

લેખક : શ્રી તારક મહેતા

છગન વિવાહ તોડવાની હદ સુધી પહોંચી ગયો એ મથાણું વાંચી તમને એમ લાગશે કે “જરૂર છોકરીમાં કાંક કહેવાપણું હશે.”

છગને

પાત્રો : છગન, નક, સુવિતા, જયુલાલ, હેડમાસ્ટર,
દિલેશ્વર અને આણુંદલદમી

પ્રવેશ-૧. સ્થળ : બહાર રસ્તો.

વિવાહ તોડવાની ટેવ કરાચ નાનપણમાં જોણે સ્મરકર્તા તોડ્યાં હોય તેને જ પડતી હશે. આ નિયમ નથી પરંતુ છગન, જેમ કાલંબસ અમેરિકા પહોંચી ગયો તેમ એક દિવસ વિવાહ તોડવા ઉપર પહોંચી ગયો.

જ્યોત્સના સમય હતો : વિવાહ કંઈ જ્યોત્સને જ તોડવા તેવું નથી હોતું : જ્યોત્સને બધી નિશાળમાં રિસેસ પડે છે. એમ સવિનાની નિશાળમાં પડી, હેડમાસ્ટરને મન હોત કે બહાર વિવાહ તોડવા છગન જોતો છે તો રિસેસ ન પાડત, પણ રિસેસ તો પડી...અને પછી તો ઘણું ઘણું પાડ્યું.

રસ્તા ઉપર છગન સવિનાની રાહ જોતો હતો. પોશાક બેતો હતો કે એ વિવાહ તોડવા નહિ પણ વિવાહ કરવા આવ્યો હોય, એના હાથમાં જે કાગળની ચમકળી હતી તે વારંવાર ઉઘેળીને એ વાંચતો અને પછી એ કાલંબસાચીરી હોય તેમ આસપાસ નજર ફેરવી લેતો.

આમઆસના ચણામગધવાળા છગનને ઘણા સમય જતા વધારે જોડીથી ખૂબ પાડી પ્રસંગની ગભીરતા પકડી મૂકતા. આવું વખતે ટપડી પડવાની ટેવવાળો એક મિત્ર પ્રવેશે છે.

નક : કેમ છગન ?

છગન : (અણુમથાથી) કેમ !

વિ.વા.હ

નક : અર્લી-કમ્પાની ?

છગન : મારું જમ કામ હતું.

નક : કોનું, મારું ?

છગન : ના...બાઈ ના...

નક : તો પછી અર્લી તો બીજી શું છે ? આ સામેની નિશાળ વિચાય.

છગન : તેવું જ કામ છે ને.

નક : પણ તો પછી અર્લી બહાર કેમ જોતો છે ?

છગન : જો નક, મારો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તે ત્યાં બેળે છે.

નક : ને તું દરરોજ રિસેસમાં એને-એમને જ મળવા આવે છે ?

છગન : હા. પણ હું દરરોજ આવું છું તેની તને કમ્પાની ખમર ?

નક : બધા જાણે છે, ને કે હું તો કોઈને કહેતો જ નથી. પણ હેડમાસ્ટર જાણી

ગયા છે. એટલે કોઈને કમ્પાઉન્ડની બહાર જ આવવા દેતા નથી. એ તો કહેતાંતા કે મારે ત્યાં છોકરીઓ ભણવા આવે છે. જન્માદર મેળવવા નથી.

છગન : તો પછી સવિતાને કેવી રીતે મળાશે ?

નક : મારે પણ તારા જેવું જ છે. એટલે આપણે કંઈ શુકિત કરી પડશે.

છગન : એ તું શુકિતઓ કરી જવા દે.

નક : તું સાંભળ તો ખરો ! જો હું પેલા ઝાંપા આગળ જઈને એવાન યાદને પડું છું સમજ્યો.

છગન : ના નક, તો હું અર્લી ખરેખરો જ એવાન યાદ જાહેર.

તોડ્યો

પણ આ ઓકાંકી વાંચતાં તમને ખાતરી થશે કે લેખકશ્રીએ છગનભાઈને વિવાહ તોડવા સુધી શા માટે પહોંચાડ્યો. રજોને તમે એ મુશ્કેલી અજમાવતા ! નહિ તો ખાતરી ખતરામાં પડાઈ જશે. એ તો સંસાર છે ! ચાલ્યા કરે !

નરુ: એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી?
 જાન: નરુ, આપણે એ પહેરેગીરને કહીએ કે બધ
 અમારા વિવાહ થયા છે ને અમારે મળવું છે તો।
 નરુ: એ તો મેં જાને કહ્યું હતું, પણ એણે કહ્યું
 કે વિવાહ તમારે ઘેર થાય છે ને મળવા નિશાનમાં શું
 કામ આવે છે?

જાન: આપણે આટલાં કરીએ અને એમને
 કંઈ પડી નથી. હું તો કંઠાળી ગયો છું. મેં તો
 કાળજીમાં લખી નાખ્યું છે કે મને વિવાહ મંજૂર નથી.

નરુ: અથવા એ...એવી મુશ્કેલી ન કરતો.

જાન: ને થાય તે ખરી. આમ
 તો મેં અહીં નેટરો ઠાકમ બગાડ્યો
 છે એટલે મારી મૂલમાં બગાડ્યો હોત
 તો ચાર વરસ પહેલાં હું એસ. એસ.
 સી. પાસ થઈ ગયો હોત.

નરુ: અરે, પણ...પણ તો ને.
 કોઈએ એકાદારને ખસેડવાની તરકીબ
 કરી લાગે છે. ને બધા બહાર આવ્યા.

(નરુ ઝડપથી એ બાજુ જાય છે,
 અંદરથી છોકરીઓના અવાજ સંભળાય
 છે, એકાદ બે પસાર પણ થાય છે.
 એટલામાં સવિતા તીકે છે)

જાન: સવિતા...એઈ...સવલી...

સવિતા: હાથ બાપ! તમે છો?

જાન: ફરી તને બીક લાગી!
 છેલ્લા આર મહિનાથી હું તને મળવા
 આવું છું, પણ હું કોઈ હોદ્દા હેઠળ
 તેવી રીતે જ મારાથી બીએ છે. આ
 સામે મારો વિરોધ છે.

સવિતા: (રોતે અવાજે) પણ
 તમે વિરોધ કરવા મારે અહીં શું કામ
 આવો છો?

જાન: બીજે ક્યાં જાય? તારે
 ઘેર જ્યારે આવું છું ત્યારે તારા બાપાન
 વાતો કરે છે, ખસતા નથી. ઉપરથી એ બહેરા છે એટલે
 વધારે વહેમાય છે.

સવિતા: પણ તમે મને આમ મળવા આવો છો તે
 એમને નથી ગમતું. એ તો કહે છે કે લગ્ન પહેલાં આટલાં
 માંડાં છો તો પછી લગ્ન પછી તો શું એ કરશે!

જાન: હું પણ એ જ કહું છું, કે લગ્ન પહેલાં બાપા
 આવશે એકાદ પહેરો રાખે છે તો લગ્ન પછી તો મારી
 પાછળ મિલિટરી જ મૂકશે. એ સામે મારો વિરોધ છે.

સવિતા: તમે અહીં વિરોધ કર્યા કરો અને ઘેર
 બાપા વિરોધ કર્યા કરે-એટલે મારે શું કરવું?

જાન: વિવાહ તોડી નાખ.

સવિતા: હાથ બાપ, વિવાહ તે તોડાતો હશે?

જાન: વિવાહ જ તોડી નાખાય.

સવિતા: પણ તમને શું વાંધો પડ્યો?

જાન: કારણ કે તારા બાપા એમનો પોતાનો
 મારી નોંધે વિવાહ થયો હોય તેમ વર્તે છે. હું ચાલ્યો
 જવા માગું છું.

સવિતા: ક્યાં? ઘેર?

જાન: ના, મુંબઈ.

સવિતા: હું પણ આવીશ.

જાન: તો ચાલ.

સવિતા: લગ્ન પછી સ્તો.

જાન: એ નહીં બનો.

સવિતા: બાપા આવે છે, તમે
 જાઓ, નહીં તો ચીકારો.

જાન: એ મિલિટરી જ્યારે જુઓ
 ત્યારે હાજર, સવિતા, તને નેટલી
 મિટીએ હું આવું છું એટલી બધી
 એ જ વાંચતા હોય છે એટલે આ
 વખતે મેં એમના ઉપર જ લખી છે,
 મોટા અક્ષરે લખી કે એટલે એ બહેરા
 છે તોએ વંચારો, લે. (જાય છે)

(સવિતાના બાપ જયલાલ પ્રવેશે
 છે. જાનને જતાં નોંધ લેવા છે)

જયલાલ: કોણ હતું એ
 જાનલાલ કે?

સવિતા: હા.

જયલાલ: તને શું આપતા હતા?

સવિતા: કાળજી.

જયલાલ: શું?

સવિતા: (નોટથી) આ કાળજી
 આપ્યો છે.

(જયલાલ વાંચે છે. સવિતા રહે છે)

જયલાલ: જાનલાલ વિવાહ તોડવા માગે છે. એ
 જ્યારથી આ મિટીયપાટી કરતા હતા ત્યારથી મને
 ખાતરી હતી કે એ કંઈ નવાજૂની કરશે. મેં તને હજાર
 વાર કહ્યું કે એક વાર લગ્ન થઈ જવા દે પછી તારે
 ને કરવું હોય તે કરજે, પણ તને ક્યાં નાંખે છે?

સવિતા: એ તો કહે છે કે મારે મુંબઈ જવું છે.

જયલાલ: મોટું કંઈ વિવાહ ફેડ કરાય કે? મુંબઈ
 જવા માટે એ ને વિવાહ તોડે તો વિજયત જવું હોય
 તો લગ્ન ફેડ કરી નાખે, એના બાપને આ બધી ખબર
 છે? એ બિચારા હિંમતલાલ તો ભગવાનના માથુસ છે,
 આ છોકરાને સહેજે મોટે ચાલ્યો છે. અમેય નાના હતા!

બિચારી સવિતા!

હે કંઈ કહેવાપણું!?

અમેય તારી બાને મળના જતા પણ હેકે આબુ નહીં, પણ એમને વાંધો શો પડ્યો? અરે પણ તું અહીં રસ્તામાં ક્યાં પોક મૂકે છે?

(ત્યાં બાણુમોથી જોતી દીવાજની ઠોપી અને દુરળીન જેવા દેખાતા ચશ્મા સાથે હેડમાસ્તર આવે છે.)

હેડમાસ્તર : આ છેકરીને બહાર તમે લઈ આવ્યા?

જયુબાઇ : હું !

સવિતા : સાહેબ, એ મારા બાપા છેને વળી બહેરા છે.

હેડમાસ્તર : બહેરા હોય તો ફવાબાને જલ્ય. અહીં નિરાણમાં શું છે?

જયુબાઇ : હું !

હેડમાસ્તર : (મોટેથી) આ છેકરીને અહીં કેમ રાખો છો?

જયુબાઇ : એનો વિવાદ તુડી ગયો એટલે રો છે.

હેડમાસ્તર : તમને બીજે કોઈ વખત ના મળ્યો તે અહીં નિરાણના વખતમાં વિવાદ તોડ્યો !

જયુબાઇ : તમે કોણ છો ?

હેડમાસ્તર : હું સામેની નિરાણનો હેડમાસ્તર છું.

જયુબાઇ : માસ્તર સાહેબ, મેં સવિતાને શીખાવ્યું આવીતી કે બહુવાને વખતે બહુવાનું. બીજી કોઈવાત નહીં પણ અમારા હબનગાલ જરા અધીરા તે રસ્તામાં રોકે ને-

હેડમાસ્તર : અમે તો પોલીસમાં જ સોંપી દઈએ.

જયુબાઇ : પણ સાહેબ જમાઈને પોલીસમાં સોંપી દઈએ ત્યારે લખ ક્યાં ઉકેલ્યાં, બેઠકમાં ?

હેડમાસ્તર : (મોટેથી) એ વિના એ સીધા ન થાય ને! અમારે રોજ રોજ ફરિયાદ આવે છે, મેં તો અરજી તરીકે કે એક પોલીસમેનની અમારી નિરાણ સાથે જોઈએ.

જયુબાઇ : તેના કરતાં તો નિરાણ જ પોલીસ રેશનમાં ખોસી ને? એટલે ફેંસલો.

હેડમાસ્તર : યાહો એના બાપને ઘેર એટલે ફેંસલો.

જયુબાઇ : એ બરાબર ક્યું. યાહો તમે આવો છો !

હેડમાસ્તર : યાહો (ત્રણે જાય છે.)

પ્રવેશ-૨

રસ્તાનો પડદો હરી જતાં પાછળ હબનના બાપા હિંમતલાલનું ઘર છે. હિંમતલાલ હાથું વાંચી રહ્યા છે. એમના ગૃહિણી આણુંદલદમી યાત્રો ખાસ લઈ પ્રવેશો છે.

આણુંદલદમી : હવે જો તમારે હાથું વાંચતું હોય તો એટલે જઈને બેસો. આખો દીવસ એ શું ?

હિંમતલાલ : તમારાથી જો હાથું ન ખખાતુ હોય તો તમે એટલે જઈને બેસો.

આણુંદલદમી : આ તમારું જોઈ જોઈને તમારા છેકરાએ આખો દિવસ તોળવો ચકાવીને બેસી રહે છે,

હિંમતલાલ : છેકરા આખો દિવસ હાથ વાંચે તેમાં ખેટું શું છે?

આણુંદલદમી : અરે તોએ સાડું, આ તો મૂઠ બેવો કર્યા કરે છે. કહીએ કે આલ જમવા તો કહેશે ના, આખો દિવસ આપના આગળ વાળ હોત્યા કરે અને ખપેરે એના ટકારે સાલ્યા બહાર, પણ તમે કોઈ દહારિય હાથું હેરે મૂકી પૂછો છો કે બાહતારે શું છે?

હિંમતલાલ : આ હંમે બધું એમ જ હોય. આપણે માથું ન મારવું જોઈએ. બાપી એણે જે માથા ઉપર બાપરી વધારી છે તે એક દહારો મને લાગ ચકશે તો કાપી નાખીશ. એ ગયો ક્યાં !

આણુંદલદમી : તમને ક્યાં કંઈ પડી છે ?

હિંમતલાલ : એ જો બહુ ઘેરમાં કાઢશે તો હું એનો વિવાદ જ તોડી નાખીશ.

આણુંદલદમી : હાસ્તો, હવે એ બાપી ક્યું છે. નાતમતમાં આટઆટનું તો ચર્ચાઈ ગયું છે. હવે વિવાદ તરે એટલે લોકો તો ફેવાના કે છેકરામાં કંઈક ફેવાપણું કરી,

હિંમતલાલ : તો પડી જે કંઈ થાય તે જોયા કરો.

(જયુબાઇ અંદર ધસી આવે છે.)

જયુબાઇ : શુ મારા સાહેબ ! આબુ તે હોય ?

હિંમતલાલ : આવો આવો, જયુબાઇ, (મોટેથી) કેમ શું થયું ?

જયુબાઇ : શો ત્યારે તમને પણ ખબર નથી ?

(હેડમાસ્તરને) મેં નહોતું ક્યું સાહેબ...! બધું પોતાની મેળે ને મેળે...

હિંમતલાલ : વાત શું છે! કંઈ કહેશો ?

જયુબાઇ : આપના ચિરંજીવીસ્તો !

હિંમતલાલ : વળી પાછું શું થયું ?

જયુબાઇ : એને આ વિવાદ મજૂર નથી.

હિંમતલાલ : અરે પણ મને મજૂર છે ને !

જયુબાઇ : હે !

હિંમતલાલ : એને મજૂર નથી પણ મને તો છે ને !

જયુબાઇ : અરે પણ છેકરાની મરજી વિરહ થયું જ કંઈ થાય છે ?

હિંમતલાલ : એ તો હજી નાનો છે. એને શું સમજ પડે ?

(સવિતા રો છે)

હેડમાસ્તર : પણ એમાં તું શું કામ રો છે ?

જયુબાઇ : હે !

હેડમાસ્તર : (મોટેથી) સવિતા રો છે.

જયુબાઇ : છેડી તું હાની રવી જા.

આણુંદલદમી : આ બધું તમને ક્યું કોણે !

હેડમાસ્ટર: (મોટેથી) પેસે કામગીરીઓ આજનાં.
જયુલાલ: હો માંચો.

(હિંમતલાલ કામગીરી પાંચે છે)

આણુંદશ્મી: તમે એને નથી ઇન્ડિયન આપવી
ત્યારથી જ મને વહેમ હતો કે આ છોકરો કંઈ નવા
જુની કરશે.

હેડમાસ્ટર: એટલે તો મારી શાળામાં મેં ઇન્ડિયન
વાપરવાની બધ કરાવી છે, તે પછી થણી બધી ચિટ્કી-
ચપાટી અટકી ગઈ છે.

હિંમતલાલ: પણ એણે કંઈ આમાં કારણ નથી લખ્યું.

જયુલાલ: હું !

હિંમતલાલ: (મોટેથી) કારણ નથી લખ્યું ?

સચિતા: મને ખબર છે.

જયુલાલ: સચિતાને જાનકાલ કેનાલ તો કે મારે મુબ
જવું છે, તમે જ કહો હવે ! આણુંદશ્મી વખતમાં આવું
કંઈ સાંભળ્યું કે !

હેડમાસ્ટર: આપણા વખતમાં તો કેટલા શાળા
માણસો, મારા વિવાદ થયો હતો તે હું જરા સાસરે
હોકિયું કરવા જઈ તો પાંચ મિનિટ અંદરના ઓરડામાં
હિંચકે જઈને એક તોમાં તો મારા સસરા મોઝેથી કંઈ
કહે નહિં પણ અંદરના ઓરડાનું ફરનીયર જ કાઢીને
બહાર મૂકી દીધું એટલે વાત કરવી હોય તો બિંબે બિંબે.

જયુલાલ: અરે બાઈ મને તો આ વાથો સમજતો
નથી, કે મુબજ જવું તેમાં વિવાદ શું કામ તોડવા પડે !
આણુંદશ્મી: હશે કંઈ લઈ. છોકરો કલામાં જ
નથી.

જયુલાલ: હે !

હિંમતલાલ: (મોટેથી) એને આવવા દે પછી બંધીવાન.

હેડમાસ્ટર: બાળકોની બાબતમાં ઉનાવળ ના
થવું. એમની કાગળી રૂંધાય તો અનર્થ થાય. જરા
કળી કામ લેવું નેહએ.

હિંમતલાલ: અરે, પણ મુબમાં કમાન છટકી ગઈ
હોય ત્યાં શું ! ... પણ આપને મેં ન જોળખ્યા.

હેડમાસ્ટર: (શીઠી રીતે કરતાં) આ સચિતામહેન
ને શાળામાં અભ્યાસ કરે છે ત્યાં હું હેડમાસ્ટર છું.
એટલે મારે અંગત રસ ક્ષેત્ર પડે છે. આમ શાળામાં
બાળુની દેકે વિગતોનીના વિવાદ વધવા મારે તો અમારે
શાળાને બંધે કુમારિક આશ્રમ ખોલવા પડે,

હિંમતલાલ: (સચિતાને) હું નકામી રડે છે, દીકરા,
એ તો પૂતી છે, મને તેવું મોઢી ભય પણ આપ્યું મને
ઉપર ન લઈએ, સમજ.

આણુંદશ્મી: એના આ ત્રાપ કંઈ જોડા નહોતા,
રોજ આવીને કહેશે, આજે મારે દારૂખમાં જવું છે તો
આજે મારે સત્યાગ્રહ કરવો છે. એક દવાડો સદ્યસમાં

મથાતા ને દોડતાં દોડતાં ક્યારું વાગી મળું તે દેકે
શીખાળામાં મારી પાસે તેલ ધરાવે છે.

હિંમતલાલ: હવે અત્યારે તમે એ ઇન્ડિયા કાં
કહો છો !

આણુંદશ્મી: ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું છે.
પણ જાન ને દહાડાથી મુંગમતર થઈ ફરતો
ત્યારથી મેં જવું હવું કે છોકરો કંઈ કરશે.

હિંમતલાલ: (આણુંદશ્મીને) તમે જરા મેં મિની
અંદર આવો તો.

જયુલાલ: હું !

હિંમતલાલ: (મોટેથી) હું જરા એમની સાથે
વાત કરી લઉં.

(બંને જણ અંદર ગયે છે)

જયુલાલ: (સચિતાને) તેં તો હાથેથી ચિટ્કી
ચપાટીના જવાબ નથી આપ્યા ને ?

(સચિતા ડાકું ધુણવીને ના પાડે છે)

જયુલાલ: સાચું કહું, મારતરસાહેબ, આ છોકરી
મા નંદીને એટલે મારે માર્યું બધું પડ્યું છે. મુબ જરા
આ છોકરી મોળી એટલે પાંચે છોકરો વધારે વાતચીત
કરે તો એ ના પાડે અને વાતચીત ન કરતા દીધી
તોએ આ ના પાડવા વખત: આભો.

હેડમાસ્ટર: આપણાં છોકરાં જરા વધારે શીખી
સાદાં હોય એટલે એમ જ થાય.

જયુલાલ: (સચિતાને) તને એમણે શું કહ્યું ?

સચિતા: મુંબજ જવું છે.

જયુલાલ: એમને તો વિવાદના મવંડર થયું હોય.
આ એના બાપ ક્યાં દમડી છોડે તેવા છે. ઉધાડે પે
રણજોડ જાય અને ત્યાં આરતીમાં શાંતી બદામ પણ
ન મૂકે, જગાએ જાય તો હોડીના પૈસા ન પડે એ
મણ મણલની નદી તરીને જાય.

હેડમાસ્ટર: હોય, માણસ માણસનો સ્વભાવ છે.
અમારે ત્યાં એકે જણ એમની ચારે છોકરીઓ મુબ
આજવાતા ને કે જે ચાર છોકરીઓ સામરી મોકલે છે
તો રીમાં કન્સેશન કરો ! કેમ જણે જણવણી એટલે કમ્પી-
આની દુકાનથી રીંગણા જેખવાના હોય.

જયુલાલ: હું !

હેડમાસ્ટર: (મોટેથી) એ... રીંગણા જેખવાના હોય.

જયુલાલ: કાણ નેએ છે ?

હેડમાસ્ટર: બહેરામજી.

(હિંમતલાલ અને આણુંદશ્મી પાછા આવે છે.)

હિંમતલાલ: મારે એમની સાથે વાત થઈ પણ
બધ અમે એ વિશે કંઈ જાણતા નથી. કોઈ બાંધકર્તા
ચલાયો ચલેલો લાગે છે.

હેડમાસ્ટર: એ રવ મારી નથી.

હિંમતવાલ: એ તો હું એને સમગરી લઈશ.
એને નવી ઇચ્છિતથી કંઈ લખવું હશે તે આ આકુ-
અવશ્ય વારી કાઢ્યું.

(છાન પ્રવેશે છે.)

આણુંદલદમી: આ છાન આભો.

હિંમતવાલ: (કટાક્ષથી) પધારો.

(છાન અંદર જતા જાય છે)

હિંમતવાલ: હવે ત્યાં ક્યાં જાયો છે?

છાન: હું જરા કપડાં બદલી આવું.

હિંમતવાલ: બધાનાં બેગાજ ઉતારી નાખજોને.

હેડમાસ્ટર: તમે હવે શાંતિથી કામ લો.

આણુંદલદમી: (જરા નરમ પડીને) બધું હું જરા
આ આશુ આપ.

હિંમતવાલ: એમને એમ જ તમે એને કહેતા છો.
એક સહેજ વાત કરવી હોય તો તમે વચગાં સો વાર
બધ બધ કરી થાપડાજ કરવાના!

(સચિતા છાનની સ્થિતિ જોઈ રહી પડે છે.)

આણુંદલદમી: હું રહીશ નહીં હોં. છાન હું ક્યાં
હતો અત્યાર સુધી?

હિંમતવાલ: મારે એ કંઈ જાણવું નથી.

હેડમાસ્ટર: ધીમે ધીમે:

જયુલાલ: હેં!

હિંમતવાલ: (અકબીજાઈ) તમે બધાં વાત કરવા
દો તો સારું. આ કાગળ તે લખ્યો તો કે?

જયુલાલ: મેં જાતે જોયાંતા ને!

હેડમાસ્ટર: (ઘોરથી) છાનજાકને વાત કરવા દો.

હિંમતવાલ: આ કાગળ તે લખ્યો તો?

છાન: હા.

હિંમતવાલ: કંઈ કારણ!

છાન: મારા ને એના વિચારને મેળ નથી ખાતો.

જયુલાલ: સો સાંભળો, આ મારી છોકરીએ
નિર્દોષીમાં કશાનો વિચાર નથી કર્યો. એની સાથે
એમના વિચાર મળતા નથી. માસ્ટર સાહેબ, અમરે
ત્યાં વિચાર કરવાની કુદૈવ અમે પાડતા નથી.

હેડમાસ્ટર: નાની ઉંમરે વિચાર કરવાથી છોકરાં
મુંઝ થઈ જાય.

હિંમતવાલ: (છાનને) તને આ કહાણુ કહેજા-
વાનું કહેજું કહ્યું 'તું'!

છાન: કોઈએ નહીં.

આણુંદલદમી: છાન. હું શીધે શીધું કરી દે કે
બૂઝ થઈ ગઈ.

છાન: ના આ. બૂઝ નથી થઈ.

હિંમતવાલ: એ હબસીના ડાળો કાન છે. એ
સાંભળી! તને ખબર છે કે નાતની મંજૂરી વિના વિવાહ
ન તોડાય!

જયુલાલ: હેં!

(સચિતા રહે છે.)

હેડમાસ્ટર-સચિતા રહે છે!

જયુલાલ-મને થ રડવા જેવું થાય છે.

આણુંદલદમી-હું મારી સાથે અંદર ચાલ દીકરી...
હું તને પાણી પાડું.

હિંમતવાલ-તમે જરા આ બધા મારે ચા...

હેડમાસ્ટર-હું આ પીતો નથી. એ સિવાય...

હિંમતવાલ: હા, કેટલાકને ન સહે.

(આણુંદલદમી સચિતાને લઈ અંદર જાય છે.)

હિંમતવાલ: જુઓ ત્યારે હવે આ વખતે થઈ ગયું
તે થઈ ગયું. આવી બૂઝ ન કરતા.

છાન: મારો વિરોધ છે.

હેડમાસ્ટર: શી પાપનમાં!

જયુલાલ: સચિતા વાત કરવી હતી તે પછી જુઓને!

હિંમતવાલ: હું મુંઝઈ જવાનો છું?

છાન: હા.

હિંમતવાલ: મુઝઈમાં શું દાઢ્યું છે? અહીં આ
છે, હું છું, આ બધાં સગાં છે. કાલ જીમ્ને તારા લગ્ન
થઈ જશે એટલે સચિતા અહીં આવશે પછી?

છાન: મને બોધાવ્યો છે.

હિંમતવાલ: તને વળી ક્યા અકબીજો બોધાવવા
નકરા છે.

છાન: મેં અહીંથી છપ્પીએ મેકસીમી તે એ
સોકોને ગમી એટલે મને બોધાવ્યો છે.

હિંમતવાલ: કોની વાત છે!

છાન: (ગમરાતાં) એ સોકોને પસંદ પડે તો આપ-
જુને કોઈક આપે.

હિંમતવાલ: સેનો! ખૂલીએ જનવાનો!

છાન: ના, આ તો—આનો સિનેમામાં કામ કરવાનો.

જયુલાલ: હેં!

હેડમાસ્ટર: (મેરેથી) છાનવાલને સિનેમાંનાં
જવું છે.

જયુલાલ: (જિભા થઈ જતાં) હું અહીં છું.

હિંમતવાલ: (ચુસ્તાઈ) ક્યાં સિનેમાંનાં! તમેજ
કેવો છો!

જયુલાલ: બધા આપણાંથી આ બધું નથી સંભળાવું.

હિંમતવાલ: કાં મનુ તમને કંઈ નથી સંભળાવું.
જુઓ શસજી, આ હમણાં. જોતરાયાં નથી ત્યાં સુધી
આ બધું છે.

હેઝમાસ્તર: વાત મારી છે. કરો કંકુના.
જ્યુભાઇ: આપણી ક્યાં ના છે! આ વૈશ્યાખમાં જ.
ગેહરી દો ને.

છગન: મારો વિરોધ છે.
દિમ્તલાલ: હવે છું કંઈ બેઠેલા છે તો તારાં
હાથાં ખોખરાં કરી નાખીશ.

હેઝમાસ્તર: તમે પતાવો, હું જાઉં.
જ્યુભાઇ: હા, હા તમે જાઓ, તમારે કંઈ એછાં
હવાઈ છે. અમારે એક છે તોયે જુઓને.
(હેઝમાસ્તર જાય છે.)

દિમ્તલાલ: તું સાંભળ હવે.
જ્યુભાઇ: હા!
દિમ્તલાલ: છગનને કહું છું કે સાંભળ.

જ્યુભાઇ: હા, એમને જરા બે બોલ કહો. એવું
છે કે આવી તો હું દોડદોડી ન કરત પણ થોડાં-દોડાડા
પહેલાં હું મારા કામના કાગળ ખોળતો તો ત્યાં સોવતાની
ચોપડીમાંથી બે-પાંચ ચિઠ્ઠીઓ નીકળી. મને એમ કે
જમાના પ્રમાણે ચલાવીએ પણ આ તો પછી વાળું
છેક જ બગડ્યું.

છગન: બીજું શું થાય! જ્યાં જઈએ ત્યાં પાછળ.
પણ બાપુજી તમે એમને તો કંઈ કહેતા જ નથી.
દિમ્તલાલ: (ધીમેથી) એક મીના સુધી કંઈ નહી.
જ્યુભાઇ: હા!
દિમ્તલાલ: કંઈ નહી, તમે તમારે મૂલ્ય કઢાવો.
છગન: મારો વિરોધ છે.

દિમ્તલાલ: ચાપ. અને આજ ને આજ આ તારી
માખરી કઢાવી નાંખજો. નહિ તો કાચે હું કાતર લઈને
તારું બોડું કરી નાખીશ, આવડી ગેહરી તમને માયા
ઉપર જરા ખમાય છે શી રીતે?

જ્યુભાઇ: સાચો ત્યારે હું જાઉં...એક સવિતા...
દિમ્તલાલ: છે બેડી અંદર...છગનની જામડી જશે.

જ્યુભાઇ: ભણે તો (છગન પાસે જઈને) જુઓ ત્યારે
છગનલાલ મારું ન લખાડતા હોં બાઈ. અમે કંઈ તમારું
બૂંડું તો નથી તાકતા ને! અને સિનેમાનો શોખ
હોય તો બે પાંચ અંગના ખરચીને જોઈ આવવા.
એમાં છેક વિવાહ તોડવા અને મુંબઈ જવું એ કંઈ
આપણને ન શોભે. પછીને તમારા બાપુજીને! અમારા
જમાનામાં...

દિમ્તલાલ: તમે તમારે ચિંતા ન કરતાં.
(જ્યુભાઇ જાય છે.)

તું હવે જરા અકલમરો પા. અકલમરો...વિવાદ
તોડવા નીકળ્યો છું કોઈ દહાડો ચલકામાં મરોં જોયું
છે! રૂપી જલ્દી છપ્પનના બાપમાં. સિનેમાનું નામ

લીધું છે ફરી તો પાછો બલુવા બેસાડી દબ.
(અંદર જતાં જતાં): અને ને હું પેલી છોકરીને
મોકલું છું તે સખણી વાત કરજો. મા વગાડી છોકરીને
આમ હોળા ન કરીએ, નિસાસા લઈએ તો આપણે
જયવારો ન થાય. કંઈ પણ અટક્યાનું કયું છે તો
આખી જિંદગી વાંઠો રડીશ. (દિમ્તલાલ જાય છે. છગન
બેસી રહે છે: સવિતા આવે છે.)

સવિતા: કહે, શું કેતાના!
છગન: જવા દેને તારા બાપા સાંભળી જશે.

સવિતા: એમ મહેલું માર્યાં નકરો. મને ખબર છે હું
તમને નથી ગમતી. એકલા એકલા મુંબઈ જ એવું છે.

છગન: એકલા ન જાય તો કોને લઈને જાય!
સવિતા: હું છું ને!

છગન: પણ એડે તારા બાપા આવે તો?
સવિતા: એમ કહે કે તમારે વિવાહ તોડી ન
નાંખવો છે! (રૂં છે)

છગન: તું આમ રહે છે તે બાપુજી તારા ઉપર
વહેમાનો. સાંભળતો ખરી.

સવિતા: મારે કંઈ નથી સાંભળવું. તમે તમારે
જાઓ. મારે કંઈ નથી આવવું.

છગન: પણ રડ્યા વગર વાત કરો.
સવિતા: તમને લાગણી નથી પણ અમને તો છે.
છગન: પણ મને નથી એવું કાણે કયું. ને કે
તમે મને તેવી વાત કરું.

સવિતા: મારે નથી સાંભળવી.
છગન: મારા સમ છે.
સવિતા: કંઈ થયું એટલે મને સમયી માંથી ભો છે.
છગન: રહે તો તારા સમ છે.

સવિતા: તો પછી કહે કે તમારે વિવાદ નથી
તોડવો.

છગન: પણ તું તો સમજતી જ નથી. મારે વિવાદ
તોડવો જ ન હતો. સાચું કહું છું સવિતા, મં
યહું કે આમ નહીં કરું તો આ દોસાઓ આપણું
નહિ મોંઢે.

સવિતા: એટલે?

છગન: એટલે આનો ઘડકો નહિ કરું તો અ
બાપાઓ બીજા પાંચ વરસ આપણને નહિ પરણાવે.

સવિતા: હાથ બાપ, કેપા હુમ્યા છે!

છગન: એ તો પછી ખબર પડશે.

(પડશે)

(બાજવાનાં પડેલાં લેખની શ્રમની આવશ્યક છે.)

જે દેશમાં સંગીત અને સાહિત્યનો પ્રથમ ઉત્કર્ષ થયેલો હોય ત્યાં જ

પ્રથમ નાટકનો પણ પ્રચાર થયેલો હોવો જોઈએ
અને તે દેશ અવર કોઈ નહીં પણ ભારત જ !

નાટકનો ઇતિહાસ

જો કોઈ અમને એવો પ્રશ્ન કરે કે, 'સર્વથી પ્રથમ નાટકનો વિચાર કયા દેશમાં થયો હતો?' તો એક પણ માનના પશુ વિચાર વિના અમે એ જ ઉત્તર આપીશું કે, ભારતના (હિન્દુસ્તાન)માં. એનું પ્રમાણ એ છે કે જે દેશમાં સંગીત અને સાહિત્યનો પ્રથમ ઉત્કર્ષ થયેલો હોય, ત્યાં જ પ્રથમ નાટકનો પણ પ્રચાર થયેલો હોવો જોઈએ. ૧૨મી પંચાબીન કોઈ પણ દેશની પ્રાચીન હિન્દુસ્તાની પ્રમુખ આગળ એ જાણનાં વધારે ખોલી શકે, એમ અમારું માનવું

આવી મળેલાં છે, ત્યારે એ રસના પ્રથમ અધિકારી હિન્દુઓ જ હોય, એમાં સંદેહ જેવું શું હોઈ શકે વારું? એ ઉપરાંત યજ્ઞ નાટકની રચનામાં રંગ, નટ અને નૃત્ય ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સર્વ શબ્દો પ્રાચીન કાવ્ય, કોષ, વ્યાકરણ અને ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે. એ સર્વ વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આપણા આર્યજનો નાટકરચનાને પૂર્વજાળથી જ

સારી રીતે જાણતા હતા, ધર્મજય કહે છે કે, વેદમાંથી સાર લઇને બ્રહ્માએ નાટ્યવેદ કર્યો; અને તેના સાંપ્રદાયમાં અભિ-

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્

કાવ્યોમાં નાટક રમણીય છે

: લેખક :

સ્વ. શ્રી વલ્લભ કેશવ નાયક

નાટ્ય

કલા

તો નથી જ, આર્યજનિ તો પર-મ પત્રરૂપ વેદસંગીત અને સાહિત્યમય છે. ખીટ જાતિઓ અને ખીટ પ્રજાઓમાં સંગીત અને સાહિત્ય કેવળ આનંદના હેતુરૂપ જ હતાં અથવા હોય છે; પરંતુ આપણા હિન્દુઓના પૂર્ણ આર્ય મહાધિઓએ એ જ શાસ્ત્રો દ્વારા આનંદમાં નિમ ન થઈને પરમેશ્વરી ઉપાસના કરેલી છે અને તે એટલે સુધી કે, તૃતીય સામવેદને ગાનવેદ એવું એક બીજું નામ પણ આપવામાં આવેલું છે. ખીટ કોઈ પ્રજામાં એવી પરિસ્થિતિ છે ખરી કે? અર્થાત્ હિન્દુઓનો ધર્મ જ સંગીત અને સાહિત્યમય છે. સારંસ કે, ત્યારે હિન્દુઓના ધર્મના મૂળમાં જ સંગીત અને સાહિત્ય

નય ભરતમુનિએ કર્યો. મહાદેવે તાંડવ એટલે ઉદ્ધન નૃત્યનો તેમાં ઉમેરો કર્યો અને પાર્વતીએ તેમાં હાસ્ય એટલે કે મુકોમળ અથવા મુકુમાર નૃત્યનો વધારો કર્યો. 'સંગીત રતનાકર'માં લખ્યું છે કે, નાટ્યવેદ પ્રથમ બ્રહ્મા પાસેથી ભરતમુનિને પ્રાપ્ત થયો; અને ભરતે મધવ તથા અપ્સરા આદિ સાથે નૃત્ય અને નૃત્ય સહિત નાટ્યનો પ્રયોગ શિવપાર્વતી આગળ કરી બતાવ્યો. ઉદ્ધન નૃત્ય શિવે પોતાના તાંડુ નામક સેવક દ્વારા ભરતને દેખાડ્યું અને તેથી તે નૃત્ય તાંડવ નામથી ઓળખાયું. પાર્વતીએ પોતાની પુત્રી ઉમા દ્વારા ભરતને હાસ્ય નૃત્ય કરી બતાવ્યું. ત્યાર પછી એ નૃત્ય ઉપાએ હરિકાની

ગાળીઓને શીખવ્યું: એટલે એનો આખા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચાર થયો અને ત્યાર પછી એ સમસ્ત ભરતખંડમાં પ્રસારી ગયું. આ બધા પ્રમાણોને જોતાં ભરતખંડમાં નાટ્ય-શાસ્ત્રનો પ્રારંભ ઘણા જ પ્રાચીન કાળમાં થયેલો છે, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. જાણીતી પૃથ્વી-કોષપણ દેશના લોકોમાં નાટ્યકળાનો પ્રચાર થયો ન હતો, તે પૂર્વે તો

આં દેશમાં એ કળાંદિવસે દિવસે શ્રદ્ધાને પામતી જતી હતી. અર્થાત્ નાટ્યકળા બીજા કોષ દેશમાંથી ભરતખંડમાં આવેલી છે, એમ તો નથી જ.

પરંતુ યૂરોપના કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, ભરતખંડમાં નાટ્ય-શાસ્ત્રનો આરંભ ઇસ્તિ-નની પૂર્વે ત્રીજા શતક અથવા તેનાં કરતાં પણ કોંઈક પહેલાં થયેલો છે; પરંતુ તેમનો આ અભિ-પ્રાય ધંધાર્થ નથી. કારણ કે, નાટ્યકળાના પ્રચારને વિશ્વાવાપું નીચે આવેલું ઉદાહરણ તેની એવી વિશેષ પ્રાચીનતાને જ સિદ્ધ કરે છે:—

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષ પર કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું તે પૂર્વે ચંદ્રવંશના ૪૫ રાજ્યો થઇ ગયા છે. જો એક રાજ્યો ગણી કેવળ ૨૦ વર્ષનો જ ગણીએ તો પણ તે ૯૦૦ વર્ષ નેટલો સમય થાય છે. એ હિસાબથી ગણતાં ચંદ્રવંશની સ્થાપના ઇ. સ. ની પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પર થઇ હતી. એ વંશનો મૂળ પુરુષ પુરંદરા આજથી ૫૯૧૦ [૪૦૦+૧૯૧૦] વર્ષ પર થયેલો હતો. આ રાજ કવિ કાલિદાસકૃત "વિક્રમોદયશીય" નાટકનો નાયક છે, અને-ઉર્વશી એની

નાયિકા છે. ઉર્વશીનું અન્તઃકરણ પુરંદરામાં નિખળ થયેલું હતું એવામાં ઇન્દ્રની આગળ નાટક ભજવી ખતાવતી વેળાએ તેણે લક્ષ્મીનો વેશ લીધો હતો. મેનકા તરણી બની હતી, એ પ્રસંગે ઉર્વશીને પૂછવામાં આવ્યું કે, "તારું ચિત્ત કોનામાં પરોવાઇ ગયું છે?" એના ઉત્તરમાં તેણે પોતે લક્ષ્મીનો વેશ લીધેલો હોવાથી વિજયના

નામનો ઉચ્ચાર કર્યો જોડેલો હતો, પરંતુ તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પુરંદરાનું નામ નીકળી ગયું. એ પ્રમાણે નાટકમાં તેણે ભૂલ કરવાથી ઇન્દ્રે તેને શાપ આપ્યો. આ દશ-નંથી જન્મ્યા છે કે, આજથી ૬૬૧૦ વર્ષની વાત પર ભરતખંડમાં નાટકો ભજવી ખતાવવામાં આવતાં હતાં, એ વિશેષ બીજા પણ અનેક પ્રમાણો છે, પરંતુ વિસ્તારના બાબતી તે આવવાનું ઉચિત ધાકું નથી.

પ્રાચીન સમાજમાં

નાટકની. મહત્તા

વર્તમાનકાળમાં નાટકને એક હલકા ધંધા તરીકે ગણવામાં આવે છે, તેવી એ નાટ્યકળાની અવસ્થા આગળના વખતમાં નહોતી. રાજ્યોનાં મહાલયોમાં ખાસ માનની નાટકશાળાઓ રાખવામાં આવતી હતી અને ઉચ્ચ

કુળના સ્ત્રી પુરુષો પાસે તે નાટકોમાં પોતાની ભિન્ન ભિન્ન જૂનિકાઓ ભજવી ખતાવતાં હતાં. નાટકમાં પાઠ કરવાથી તેઓ પોતાને કલંકિત થયેલાં માનતાં નહોતાં. રાજ્યો પોતાના કુટુંબની અને પ્રિય સ્ત્રીઓને નાટ્યકલાનું શિક્ષણ આપવા માટે નાટ્યકળાનિપુણ નાટ્યાચાર્યોને, રાખતા હતા અને તેમનું માન પણ સારી રીતે ગંજવતાં હતાં.

શ્રી અમૃત કેશવ નાયક પ્રખર અને સર્વ-દેશીય અભિનેતા તથા દિગ્દર્શક તરીકે આખા દેશમાં મશહૂર હતા. ઉપરાંત તેઓ કવિ, સાહિત્યકાર અને નવલકથાકાર હતા. તેજસ્વંતી, હિન્દી અને ઉર્દૂના ઘણા સારા વિદ્વાન હતા. શ્રી વલ્લભ કેશવ નાયક ઉર્દૂ વક્તાભાઇ તેમના સૌથી નાનાભાઇ હતા. ઉર્મરે આઠ દશ વર્ષ તેમનાથી નાના હશે. બાચપણથી તેમણે મોટાભાઇ પાસેથી રંગભૂમિ અને નાટકની તાલિમ લીધી હતી. તે ઉપરાંત તેમની વિદ્વતાનો પણ અમુક અંશે વારસો મેળવ્યો હતો. વક્તાભાઇ દિગ્દર્શક તરીકે એક પ્રમાણુ ગણાતા હતા, અભિનેતા તરીકે હાસ્યભૂમિકા એમની વિશિષ્ટતા હતી, તેમણે ઘણા નાટકોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. કે જે નાટકો આખા હિન્દુસ્તાને ભેયાં. અને તેમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી જેમાં "મસ્તાન મનીજેહ," "કિમતી આંસુ," "કાંકડો ફિતુરી," "જુનુને વફા," "જહાનગારા" ઇત્યાદિ હતાં. આ તો એમના નાટક જીવનની આઠી રૂપરેખા દેતી છે. પરંતુ વક્તાભાઇ સાથે અગત પરિસ્થિતિમાં આવેલાઓને તેમની વિદ્વતાનો અગુલવ થયો હતો. એ વિદ્વાતાનું લેખિત પ્રમાણુ તેમની જ શેકન્ડિયર નાટક મંડળીમાં પોતે જ તૈયાર કરીને ચાર હાથકાઓ પૂર્વે ભજવેલું "જુનુને વફા"ની એપીસોડમાં અસ્તાવના રૂપે સાંપડ્યું છે. આ લેખ તેમની વિદ્વતા ઉપરાંત તેમના નાટક વિશેના વિશાળ જ્ઞાનનો ખ્યાલ આપે છે. આ લેખના વધુ હપ્તા કમરાઃ પ્રગટ થશે.

પુષ્પ પ્રકર શોભિત, નાના વિતાન સંપન્ન રત્નસ્તાંભ વિભૂષિત, વિશાળ અને રમણીય હોય એવી નૃત્તશાળા હોવી જોઈએ

કવિ કાલિદાસ કૃત 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકનાં વસ્તુને ત્વેતાં આપણે જાણી શકીએ છીએ. એ ઉપરાંત એનું બીજું એક પ્રાચીન ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

“પ્રવુન્ન અને સારખ આદિ રાજકુમારો વચ્ચનાથ રાવળના નગરમાં ગયા હતા અને ત્યાં પોતે નટ બનીને ‘કૈભેર-રંભાનિસાર’ નાટકનો પ્રયોગ કરી બનાવ્યો હતો. ત્યારે પ્રવુન્ન આદિ વીર નર વચ્ચનાથ રાવળના નગરમાં ગયા, ત્યારે તે કુમારોને શ્રી કૃષ્ણે જ નાટક બજવી બતાવવાની આજ્ઞા આપીને મોકલ્યા હતા. પ્રવુન્ને સંતવરતો, સાંમે વિદ્યકનો અને ગદે પારિપાષકનો વેશ ભજવી બતાવ્યો હતો. એમની ભેરે કોટલીક સીએ પણ ગાવા બતાવવાના સાજ લઇને ત્યાં ગઇ હતી. પહેલે દિવસે એમણે ‘રામજનમ’ નાટક ભજવી બતાવ્યું હતું કે જેમાં લોભપાદ રામની આત્માથી ગણિકાઓએ શ્રૃંગી અર્પિને રંગી લાવવાનો દેખાવ ઘણી જ કુશળતાથી બતાવવામાં આવ્યો હતો; બીજે દિવસે “રંભા-વિસાર” નાટકનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં પ્રથમ તેમણે રવપ્પ (રેજ) ની રચના કરી, પછી સીએએ અદરથી સુંદર સ્વરચક્ર ગાયનો આલોપ કર્યો અને ત્યાર પછી પ્રવુન્ન, સાંમે, અને ગદે મળીને ગંગાવર્ણનામક નાન્દી ગાઇ સંભળાવી.

નાન્દીના અંતમાં પ્રવુન્ને વિનયના શ્લોકોનો ઉચ્ચાર કરીને સન્માને પ્રસન્ન કરી દીધી. એ પછી નાટકનો આરંભ થયો. એમાં રૂઢ નામના યાદવે રાજકુની ભૂમિકા લીધી, મનોવતી નામની યાદવે રંભાનો વેશ લીધો, અને પ્રવુન્ન નલકૃષ્ણે યથોત્થ સાંમે સિદ્ધ પકનો પાઠ કર્યો. એથી એ તો નિર્જિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાચીનકાળમાં કેવળ નાટકના ધધાવાળા નરોજ નહિ, પણ આર્યવંશના મેટા મેટા લોકો પણ એ કળામાં સારી રીતે પ્રતીયુ હતા, અને તેઓ નાટક ભજવી બતાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનવા હતા, કારણ કે, સર્વ મનુષ્યોએ રીખવા થોડા ચોસક કળાઓ સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં કહેલી છે, તેમાંથી જ નાટ્ય પણ એક મુખ્ય કળા હોવાથી એ કળાની નિપુણતા ધરાવતો તેઓ અભિમાન માને તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.

મંયકાળમાં નાટ્યકળાની ઉત્તતિ

એ પ્રાચીનકાળની સમાપ્તિ થવા પછી મંયકાળમાં પણ ભારતવર્ષમાં નાટ્યકળાની વિશેષ ઉત્તતિ થઇ હતી. એ કાળમાં કવિકુચુર કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ધાવક; રાજશેખર, ભયદેવ, ભટ્ટ નારાયણ, દંડી છતાંદિ અનેક કવિઓએ ઉપસોત્તમ નાટકો રચીને નાટકની ઉત્તતિના માર્ગને વિશાળ બનાવ્યો હતો સંસ્કૃત ભાષામાં એટલાં જ્યાં નાટકો લખાયેલાં છે કે તેમનાં નામેની ટીપ આપીએ તો પણ પંદર પાનાં ભરાઇ જાય એટલે સ્થળસંકોચને

લેધે તેમ કરવાનું થોડા ધ્યાનું નથી, એ કવિઓનાં સાકુન્તલ, માલતીમાધવ, ઉત્તર રામચરિત્ર આદિ નાટકો વિશ્વવિખ્યાત છે, અને સંસ્કૃતના જાણુનારોએ એમની ખૂબીને સારી રીતે જાણે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ સાકુન્તલ આદિ નાટકોની એટલી બધી પ્રશંસા કરેલી છે કે, જે એ પ્રશંસાઓને જ એકત્ર કરીને છપાવવામાં આવે, તો એક મોટો ગ્રંથ થઇ જાય. અત્યુ.

નાટ્યકળા વિષયક સંસ્કૃત સાહિત્ય

નાટ્યકળાને પરિપૂર્ણ દશામાં પહોંચાડવા માટે આપણા પુર્વ વિદ્વાનોએ એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા કે, તેમના તે પ્રયત્નોને જોઇને આજે પણ આપણે આશ્ચર્ય અકિન થઇ જઇએ છીએ. નાટ્યશાસ્ત્રનું આપણા દેશમાં જેવું ગ્રંથન અને વિવેચન થયું છે, તેવા પ્રકારનું વિવેચન કોઇ બીજા દેશમાં થયું નથી. એ વિશેના નોટલા અથો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યા છે, તે વિશે થોડાક વિવેચન કરેલું અહીં અસ્થાનીય તો નહીં જ થાય.

રૂપક આદિના નિધનો વિશેનો પ્રથમ ગ્રંથ ભરતમુનિએ પ્રાચીન કાળમાં રચ્યો છે, અને તે ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના નામથી ઓળખાય છે. એ ગ્રંથમાં દશરૂપકના લક્ષણ, અંગ વિરૂપ નિર્દેશન અને નાયક નાયિકાના આદિ યાત્રના પ્રકાર, શીલ તથા

નાટ્ય કરતાં વધારે સારું એવું જોવા થોડાં આલોકમાં બીજું કાંઈ નથી

લક્ષણનું બહુ જ ઉત્તમ વિવેચન કરેલું છે. એ ગ્રંથનો અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય પેરિસમાં રોમન અદ્યક્ષોમાં છપાયેલો છે. એમાં આતોદયવિધિ એટલે વાદ્યના પ્રકારોનું વર્ણન કરેલું છે અને ફ્રેન્ચ નામ 'Delae Musique Hindoue' રાંખવામાં આવ્યું છે. નાટ્યશાસ્ત્ર વિશે બીજી 'સ્થરુપ' નામનો ગ્રંથ ધનંજય કેવિકે લખ્યો છે. શ્રી વિધનાથ કવિ-રાજે સાહિત્ય દર્પણ નામક એ ગ્રંથ લખ્યો છે તેના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં. દસ્યકાવ્ય નિરુપણ છે અને પ્રનાપરક, શ્રી કાન્તિચંદ્ર વિદ્યારણ બદાયાર્થ કૃત 'કાવ્ય દેખીકા' સંસ્કૃત મિશ્ર કૃત 'નાટ્ય પ્રદીપ', 'નાટ્ય દર્પણ', 'નાટ્ય લેખન', 'રુપચિંતામણી', 'નાટ્ય રોખર', 'નાટકાવતાર', 'નટક રત્નકોષ', 'સંગીતસર્વસ્વ', 'ભાવ પ્રકાશિકા', 'સુધા-કંઠ', 'આદિભરત', 'માતલુત', 'સ્ત્રાણ્ય સુધાકર', 'મહોદય', 'વિલાસ કુરુપતિ', 'નાટક ચન્દ્રિકા', 'સંગીત રતનાકર', અને 'અભિનય દર્પણ' આદિ ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ લખેલા છે, અને એમાંના કેટલાક ગ્રંથોમાં આદિથી અત્ત પર્વન તથા કેટલાકમાં અમુક ભાગમાં નાટ્યવિવચના જુદાં જુદાં અંગોનું કૃષણતાથી નિરુપણ કરેલું છે.

આથી વાયકો સારી રીતે જાણી શકશે કે, નાટ્ય-કલાની ખીચણ કરવા માટે ભરતવર્ષના વિદ્વાનોએ કેટલાં બધા અગાધ પરિશ્રમ કર્યો છે, અને એથી એ પંથુ સાથે જ સમગ્ર શકારો કે, એ નાટ્યકળાને તેઓ હીન અને નકામી માનતા હોત તો તેમણે સાહિત્ય પ્રદેશમાં નાટ્યકળાને આવું મહત્વનું સ્થાન કદાપિ ન આપ્યું હોત. એકનો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે, આજે સંસ્કૃત બાપાને જણનારાં લોકો બહુ થોડા છે અને આ સાહિત્યનું અવાપિ ગુજરાતી રૂપાન્તર થયું નથી એટલે કેટલાક લોકોને નાટક વિશેનો નારો અભિપ્રાય કાયમ રહ્યા કરે છે.

૨. ગંભીર અને નાટ્યપ્રયોગ.

પ્રયોગ કરવા માટે અથવા તો બળની બતાવવા માટે રુપકોની રચના કરવામાં આવતી હતી. હવે એક સાધારણ નિયમ એવો છે કે, પ્રથમ કોઈ પંથુ કળા કે વિદ્યાનો સારો પ્રચાર થઈ જાય અને તે સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પછી જ તેને અનુસરતા નિયમો બંધાય છે. જેમ કે ભાષાની પરિપક્વતા થયા પછી જ વ્યાકરણના નિયમો બંધાય છે તેમ, અર્થાત્ જરામુનિની પૂર્વે રુપક રચાયો હશે અને તેમના પ્રયોગ પંથુ થયા હશે, ત્યાર પછી જ તેણે નાટ્યશાસ્ત્ર નિર્માણ કરેલું હોય

૨. ગંભીર અને નાટ્યપ્રયોગ.

(૧૨ મા પાનાથી ચાલુ)

શ્રી સોરાખંડ આગરા

અભિનેત્રી અને ગાયિકામાં ગણતરી થતી. શકિતશાળી અભિનેત્રી મુખીયાઈ હતી પણ આપણી સાથે જ છે.

બીજાઓમાં શરૂઆતના મુન્શીરાજીક બનારસી, વિનાયક પ્રસાદ તાલિમ, મુન્શી કરીમ મહદીદસન, આખા હથ કાશિમી, નારાયણ પ્રસાદ બેનાળ, મુન્શી અલી, નાના અને રાધેશ્યામ હુસે અને હિન્દી નાટ્યકારોમાં અમરણી હતા. ગુજરાતીમાં બમનગ્ર નવરાજ કામરજાનાં નાટકો સુવિખ્યાત હતાં. ગુલકામ-ગહાંગીર પટેલ અને પીતમ, પીરજીશ જહાંગીર મજબાન પણ નાટ્યકારોની યાદીમાં જોતાં નામ નોંધાવતા.

વિક્ટોરિયા, જૂની આફ્રિકા, ન્યૂ આફ્રિકા અને પારસી નાટક મંડળી સિવાય બીજાં મંડળીઓ પણ અસ્તિત્વમાં હતી. મુંબઈ પારસી નાટક મંડળી, ન્યૂ પારસી નાટક મંડળી, પારસી ઇન્ડો-વિયલ થિયેટ્રીકલ કંપની અને પારસી થિયેટ્રીકલ કંપની અન્ય કંપનીઓ હતી. અને અત્તમાં ગુજરાતી મંડળીઓ વીશે કંઈક. ૧૮૮૬માં શરૂ થયેલી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી મુંબઈ કાશી-થઈ હતી. જ્યારે કંઈક સુંદરી, બાપુલાલ નાયક અને મોહન લાલાજી અદ્યક્ષી બહાર આવ્યા હતા અને મહાન અભિનેતાઓ તરીકે જાહેર થયા હતા. વાઈજ આસારામની મેલબી ગાયકુશોધ નાટકમંડળી અને ડાહ્યાભાઈ ધોળશાઈ ગવેરીની દેશી નાટક સમાજ અવારનવાર મુંબઈ આવતી અને વખત જતાં અદ્યક્ષ જાહેર થઈ થઈ.

“આકાશવાણી” મુંબઈ કેન્દ્રના સીનિયરી

નેહએ, એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ખાધ નથી.

હાથમાં આપણી જેવી સાર્વજનિક નાટ્યશાળાઓ છે અને મુલ્ય (શી) લઈને નાટકના પ્રયોગો ભજવી ખતાવે છે, તેવી જ રીતે પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં પણ હતી કે કેમ, એનો અધ્યાપિ નિશ્ચય થયો નથી. બહુ ભાગે એવું જ અનુમાન કરી શકાય છે કે આજકાલની આપણી નાટક મંડળીઓ જેવી રીતે વધારે બાજે સાર્વજનિક નાટક ભજવી ખતાવે છે અને કોઈ કોઈ વાર રાત્રી મંદારાગન અથવા શેઠ શાહુકાર કે સરકારના કોઈ અધિકારીના આશ્રય હેઠળ નાટક કરી દેખાડે છે; તેવી રીતે તે સમયમાં વધારે બાજે રાત્રીઓના આશ્રયથી અને બહુધા તેમના મંદાલયોમાં જ નાટ્યપ્રયોગો કરી ખતાવવામાં આવતા હતા.

નૃત્યશાળા એટલે કે નાટ્યશાળા (ધિયેટર) વિશે લખતાં શાર્ડેંધર કહે છે કે, “પુણ્યપ્રકર શોભિત, નાનાં વિતાન સંપત્ત, સ્તનસ્તંભ વિશ્વપિત, વિશાળો અને રમણીય હોય એવી નૃત્યશાળા હોવી નેહએ” વળી, તે મંડપની રચના કરવા વિશે એમ જણાવે છે કે:— “કુચળ પુરને સંમજ્જિ પર ભૂતમંડપ રચયો; એની લંબાઈ ૩૩ હાથ પૂર્વ પશ્ચિમ અને પહોળાઈ ૧૫ હાથ ઉત્તર દક્ષિણ હોય એવો મંડપ વાસ્તુશાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે રચયો. એમાં સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચિતરવાં ને પટ, વસ્ત્ર અને વિતાન (ચંદરવા)થી તેને સુશોભિત કરવો. એ પછી એને કૂલ વગેરેથી શણગારીને એમાં મુખધિ-વાળા અગર અને કપૂર આદિના ધૂપ કરવો અને સળગાવીને મનોહરતા લાવવી.” હત્યાદિ.

“નૃત્યશાળા અથવા મંડપના સભા બેસવાના બાગમાં મધ્યકાળે રત્નકાંચનવિશ્વપિતરમ્બસિંહાસન રાખી તે ઉપર સમાપતિ બિરાજે, તેની ડાબી બાજુએ સ્ત્રીવર્ગ બેસે, જમણી બાજુએ પ્રધાન અને તેની પાછળ કોષાધિકારી તથા કચ્છાધિપતિ બેસે; તેની પાસે હોલ તથા વેદનિપુણ વિક્રાનો હોય તે બેસે; તેની જોડે રૂઝિક અને સર્વ પ્રકારની ચતુરતાવાળા કવિઓ બિરાજે, પછી ભૈરવીતંત્રિક, વૈદ્ય, મંત્રીઓનું બીજું મંડળ આદિ પ્રધાનની પાછળ જમણી બાજુએ બેસે; ત્યાર પછી સેનાપતિ અને બીજા ને હોય તે બેસે... એ પ્રમાણે બેસવા માટેની બધી વ્યવસ્થા વેત્રધારી કરે અને સંરક્ષણ માટે હાથિપારખધ સિપાહીઓ ચારે તરફ બેઠા રહે. એ

પછી સાખી બાજુએ (રંગમંચિના) નેપથ્યમાંથી મુખ્ય-જન આવી સભાને પુષ્પથી વધાવીને પોતાના કાપનો આરંભ કરે.” હત્યાદિ.

એ પછી આવા રથાનમાં પોતાનું કળાકૌશલ્ય ખતાવનાર કેવા હોવા નેહએ એવું વિસ્તારથી તેણે વિવેચન કરેલું છે, પરંતુ તે બહુ વિસ્તૃત હોવાથી અગે આવી શકાયું નથી. ઉપર સમાપતિ અને સભાસંહોતું વર્ણન છે, એથી સામારણ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, તે સમયમાં વિદ્યાસંપન્ન રાખના અધ્યક્ષત્વ નીચે રાજકુટુંબ અને રાજમંડળ આદિ ગુણ્ય સભાસદો સમક્ષ નૃત્ય, નૃત્ય કિંવા નાટ્યપ્રયોગો કરી દેખાડવાને વિચાર હતો. અર્થાત્ આને લાભ સર્જને મળતો જ હોવાથી જનસમુદાયની રસતાતા તૃપ્ત નહીં થઈ શકી હોય એમાં સંશય જ નથી. છતાં એક લેખ એવો મળી આવ્યો છે કે, પર્વ અથવા તહેવારને દિવસે તો નાટક જરૂર જોવાં જ નેહએ અને રાજ્યાભિષેકના સમયમાં મહેલસર, દેશરાત્ર, જનવાતા, વિવાહ, ધિયપ્રસંગ, નગરપ્રવેશ અને આગાર પ્રવેશના સમયના તેમ જ પુત્રજન્મના અવસરે નૃત્ય અથવા નૃત્ય પશુ અવરણ કરાવતું જ નેહએ.

હાથમાં પણ કાશી (ખનારસ) આદિ રથોમાં પીણીમાં, અમાત્યાશ્વ અને એકાદશીને દિવસે રાસધારીઓ કૃષ્ણલીલા કરી ખતાવે છે, અને અયોધ્યા આદિ સ્થાનોમાં ભરત સમાગમ આદિ પ્રયોગો રામલીલાવાળાઓ ભજવી ખતાવે છે. આ સર્વે રત્નાઓથી એમ જણાય છે કે, વસન્તોત્સવના સમયમાં પ્રાચીનકાળમાં પણ જનસમુદાયને સાધારણ રીતે જોવાનો પ્રસંગ મળી શકે, એવા પ્રકારે સાર્વજનિક રુપક ભજવી ખતાવવામાં આવતાં હતાં. એક સંસ્કૃત કવિએ એક રથોએ એમ લખેલું છે કે: “નાટ્ય કરતાં વધારે સાડું જોવા-જોવ્ય આલોકમાં બીજું કોઈ પણ નથી!” અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રકારનું મનોરંજક સાધન જનસમુદાયને જો કે વારંવાર નહિ તો પણ કેટલાક પ્રસંગે જોવાનો લાભ મળતો હતો, એમ તો એ પ્રમાણથી અવશ્ય માની શકાય છે જ. પરંતુ એવા પ્રસંગો જનસમુદાયને ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળતા હશે, એમ માનવાનાં પણ કેટલાંક સળગા કરણો છે.

[કથના:]

સ્વ. શ્રી ખચુભાઈ શુક્લ

લેખક: શ્રી ધનમુખસાહ મહેતા

આશરે ૧૯૭૫ની સાલમાં ખચુભાઈએ 'ચંડાલિકા' નામનું એક-રવીન્દ્રનાથનું. એક્ષિક્સિયરમાં રજૂ કર્યું- તેની સમીક્ષા મેં પ્રામાણિકપણે પણ કાંઈક બરછટપણે કરી, તેથી રોષે ભરાઈ ખચુભાઈ મારી જોડે કબજો કરવા મારે ઘેર આવ્યા. દોઢ એ કલાક એમણે લલચા તો નહિ પણ 'એલે' વિશે ચર્ચા કરી, એમને મારા પ્રામાણિકપણા વિશે ખાતરી થઈ. મારે અને ખચુભાઈને મેં મોનો આરંભ આ રીતે થયો.

'અધૂરું સ્વપ્ન' એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યું. એની સમીક્ષા મેં 'નર્મદા-સંકર' વ્યાસના તખ્તસુસથી 'જ્યોતિર્ધર'માં લખાવ્યું કરી. ખચુભાઈએ તપાસ કરી નામ શોધી કાઢ્યું. એથી અમારી મૈત્રી ગાંઠનર થઈ અને તે મૈત્રી દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઘાટ થતી જ ગઈ.

દરેક વાસ્તવ આવતા ખચુભાઈને તમે જુઓ તો તમને મેમ જ લાગે કે કોઈ બંગાળી લોકાર ચાહ્યો આવે છે. સામવર્ણ, કાંઈક હિટલરશાલી ાળની લક્ષણ, સાદાં સેન્ડલ્સ, સ્કેટ મારીને, પહેરેલ ધોતિયું, મંગાળી શેલીએ તૈયાર થયેલ કકની અને હાથમાં મોટી રેન્ડંગ આ 'પ્રમાણેનો એમનો હંમેશનો દેખાવ.

વર્ષો સુધી શાંતિ નિકેતનમાં વસવાટ-લગભગ અઘી-આર વર્ષો-એને પરિણામે બંગાળી એમની માનુષ્યા દોષ એવી રીતે એ ઓલવા. વળી તેમની પત્ની બંગાળી અને પુત્ર પણ બંગાળીમાં જ પિતાં જોડે વાત કરે એટલે બંગાળીના 'હિયમ્સ' પણ એમને સાધ્ય.

વયમાં જર્મની જઈને બાપાસાહેબને અગ્ન્યાસ કરી આવેલા અને સમાજ મંચમાળામાં ખચુભાઈએ એક નામી

પુરિતક એ વિષય પર પ્રગટ કરેલી જે વિષે સમપ્રસાદ અટ્ટી અને જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવા વિદ્વાનોએ પ્રશંસા કરેલી.

રવીન્દ્રનાથનાં આઠ પુસ્તકો, રાજકવ્યંદનાં પાંચ અને બંદો અવ્યંદનાં બે પુસ્તકોનાં એમણે ગુજરાતીમાં ભાષાંતરો કરેલાં.

મૌલિક સાત નાટકો-મંદૂક, કુંડ, શુશ્રિક્ષા, સ્વર્ગ અને મર્ત્ય, દેવધાની, રૂપો, હરિચંદ્ર વાસે અને

વાવાજોડું એમણે લખેલાં. જેમાંથી હરિચંદ્ર વાસે અને વાવાજોડુંને ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તરફથી અને હરિચંદ્ર વાસેને તો સરકારી ઇનામ પણ મળેલાં. વાવાજોડું એમણે મારી સાથે સહકારથી લખેલું.

હમણાં આ દેશમાં ઠરેઠર બંગાળી નહેરો, ત્યાં રહેતા ઇન્નેરો વગેરે વિષે એક નાટક મારા સહકારથી લખવાની એમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. મં થોડીક સામગ્રી ભેગી કરીને એમને મોકલી પણ આપેલી. પણ એમના 'અધૂરા' શબ્દ પ્રત્યેના પક્ષપાતને જોઈ વિચિત્ર રીતે સમર્થન કરવું હોય તેમ એ નાટક પણ અધૂરું જ રહ્યું.

વર્ષો પહેલાં એમણે 'અધૂરું સ્વપ્ન' નામની નવલ કથા લખેલી. પ્રસિદ્ધકર્તાઓએ અગ્ન્યાસ લેખકની આવડી મોટી નવલ છપાવવા નામરજી બતાવી એટલે એમની જ સ્વચાલી ખચુભાઈએ ચોડાંક ભાષાંતરો સખી નાખ્યાં.

'અધૂરું સ્વપ્ન' બહુ પ્રશંસા પામી. એમની ખીટ મલલ તે 'અધૂરી ચાત' તે પણ ખૂબ વખણાઈ; પછી લખાઈ 'અધૂરું જીવન' અને સારી જેવી ખ્યાલિને પાળે.

[અનુસંધાન ૩૦ પાને]

મુનશીજીની જેમ ચાર ઐતિહાસિક નવલો જીવી ગઈ છે તેમ શ્રી ખચુભાઈની પણ ચાર સામાજિક નવલો જીવી જવાની એ નિઃશંક છે.

તિમિર નહીં પણ પ્રકાશ, શ્યામ નહીં પણ શ્વેત,
યુધ્ધ નહીં પણ શાંતિ, પ્રગતિનું એ જ માત્ર ધ્યેય.

પાત્રો : દાંડિયો, માછીઓ, કાલીચરણ, રામચરણ,
શિવદા, નરેન, કૃષ્ણકુમાર અને જર્મન કમાન્ડર.

[ખગાળના એક દરિયા કિનારે આવેલ કાલ્પનિક આમર્યાના
સાગરતટનું દ્રશ્ય. નાવિયેરીના વણ આડ ઉપરના વચલા આડ
ઉપર લશ્કરમાં ભરતી, ચલનું પોરકર વગાડું છે. તળાવની
પાળી બાજુમાં એક ડુંપડી છે. ઇ. સ. ૧૬૪૪ માં એક સંધ્યાનો
સમય છે. માછીઓ પોતાની નાવોને કિનારે લાવી ધરં બળી
નવાની તૈયારીમાં છે. એક સમૃદ્ધીત સંભળાય છે. વચ્ચે વચ્ચે
માછીઓની મૂંપા સંભળાય છે. દરમ્યાન બે માછીઓ કાલ
લઇને જતા હોય છે. કોઇના હાથમાં થોડા વંસ ને ખભે મોરડા
લટકે છે. એ બાજુથી એક દાંડિયા રોડ વગાડતો વગાડતો
આવે છે.]

દાંડિયો : આથી ગામના લોકોને ખજર
આપવામાં આવે છે કે આ લતાના
ભરતી-અખડદાર કેપ્ટન કૃષ્ણકુમાર ભરતી
યવા માટેની સખામાં. હજારો જ બાળક
આપશે તો બધા સંભળવા આવશે.

૧. માછી : કોનું બાળક છે રે ?

દાંડિયો : કેપ્ટન કૃષ્ણકુમારનું.

૨. માછી : કયારે ?

દાંડિયો : અરે, હજારો પાંચેક મિનિટમાં
આવી પહોંચ્યા જ સમયે. (દોલ વગાડતો ચાલ્યો
નળ્ય છે.)

૨. માછી : કેપ્ટનકુમાર ! અથવા કાલીચરણ

બાળક સંભળવા નેનું
છે રે એકુ એક છે
કે ન પડે વાત,

ફફ

હોડા અંધારેથી

ગુજરાતી હોયે એકાંત્રીના ફાલમાં સામાન્ય : સામાજિક નાટિકાઓનું આલેખન વિશેષ પ્રમાણમાં
થાય છે પરંતુ પરસાપાના એકાંત્રીઓમાં તેમાં ય ખાસ ઉલ્લેખનિય-જર્મની, રશિયા
અને આંગલ કૃતિઓમાં દેશની રાજનીતિ અને યુધ્ધની નોખતોમાં ગાજતું પ્રસંગચિત્ર
વિશેષ પ્રમાણમાં દોરાય છે. એ ચિત્રમાંથી જે સનાતન સત્ય છે એનું
રાજ્યના સુત્રધારો અને નહિર પ્રખરે દર્શન થાય છે. પશ્ચિમની
અસરથી લખાયેલું આ એકાંત્રી બીજા વિશ્વયુદ્ધની એક પ્રસંગ
કથા કહી નંય છે એની લખાવટ, રચનાત્મક અને
વાતાવરણની દ્રષ્ટિએ પણ આ એકાંત્રી સામાન્ય
શ્રેણીને તરી પાર નીકળે છે.

૫૫ વરસના બુદ્ધનું લોહી પણ સાંભળતાં ધગધગી બીટે.

કાલીચરણ : હારે, મેં સાંભળ્યું તું સીતાપુરમાં.
બોલે છે તે જણે બુદ્ધપતિનો અવતાર. દેવવાણી જ જોઈ
થો. શબ્દો તો જણે ધાણી ફટતી હોય, તેમ ફટ ફટ
નીકળે જ નય અને સાંભળતાની સાથે સીતાપુરની સખા-
માંના આધ્યા લોકો દોળમાં ભરતી થઇ ગયા.

રામચરણ : પરમ દિવસે બજારમાં મને ત્યાંની પટેલ
મળ્યેરતો. તે મૂળના વાંકડા ચડાવીને કહેતો હતો.

૧. માછી : સીતાપુર ને આપણા રામપુરની હરીકાષ
તો જગજગની છે. હજુ આપણા ગામમાંથી ભરતી થઇ
નથી એટલે વાંકડા વળાવેરતો.

કાલીચરણ : અરે એટલું જ નહીં,
પણ કેપ્ટન સાહેબે ન્યારે કહ્યું, પેલે
રામપુર જવાના છે, ત્યારે ત્યાંના પટેલે
ગાંધીના દમ લેતાં કહેલું, "કેપ્ટન સાહેબ
અર્થાં તો પચાસ ટકા માનવી ભરતી થયા ત્યાં
રામપુરમાં તો મીડું જોડી ગયેલું જ સમજવું."

૨. માછી : એ હલકા પેટનાની એ હિંમત !
કાલીચરણ, આજની સખાનાં દરેક ધરડા આ
જુવાને ભરતી થતુ જોઈએ.

ખધા : જરાજર છે.

[શિવદાદા લોકોની
દોહરી રોકે આવે છે.]
રામચરણ : હો, આ

ફફ

એહી તમે નિર્દોષ માનવીઓની જાનવરોની જેમ કતલો કરી, સર્વનાશ કરી રહ્યા છો.

કૃષ્ણ : તમારી સાથે ખોટી દલીલો કરી મારે મારે અને મારાજીવા મઠો કે જેમના જેડા જેવા મનુષ્યો સીનામાં જવાંમઠીં છલોલ્લ ભરી છે એવાનો સમય નથી બગાડવો. બોલો બહાદુરો, આ ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લઈ મોનવસંસ્કૃતિને ખાતર છવવા કે મરવા કોણું તૈયાર છે?

બધા : તૈયાર છીએ, અમે બધા તૈયાર છીએ.

શિવુદા : નહીં, મારાં અધ્યાઓ નહીં, હું તમને વિનંતી કરું છું. તમે માનવીમાંથી શિકારની પાછળ બેકામ દોડતા કૃતરાઓ ન બનો. માનવતા માટે માનવીની જરૂર છે, જગાલિયતની નહીં. યુદ્ધ કદી માનવતા માટે હોતું નથી, એ તો સ્વાયેતું છે જેના ઉપર અને એની સીમા છે છત. છત ગમે તે હિસાબે ને ગમે તે રીતે.

બધા : મારો એ પાગલ બૂઝાને, અડીથી કાઢો.

ખીન : એ લગડા બાવલા લીચકારાને ફેંકા દો.

(બધા એને મારવા જાય છે ત્યાં નરેન લાડી લઈને કુદી પડે છે. પણ તે પહેલાં તો યુદ્ધને મોંઘોથી લોહીની ધાર વહે છે. નરેન બધાને હટાવે છે ને લાડી લઈ બેઠો રહે છે.)

નરેન : મરદના અધ્યાઓ, તમારે મર્દાંગી બતાવવી હાય તો યુદ્ધના મેદાનમાં બતાવજો. આ અપંગ યુદ્ધાંક પર હવે એક પણ હાથ વધુ ઉપડશે તો તેણે પહેલાં મારી લાડીનો ભોગ બનવું પડશે, ને નરેનની લાડી તો ામના જાનવરો પણ ઓળખે છે.

કાલીચરણ : એટલી બધી તાકાત હોય તો આવજો યુદ્ધના મેદાનમાં ને બતાવજો તારું પાણી.

કૃષ્ણ : ચાલો ખીરાદરો, જેને ભરતી થવું હોય તે મારી છાવણી પર આવો. (બધા જવા માંડે છે. ફરી બ્યુગલો વાજે છે ને હોહા કરતા બધા જાય છે.)

૨. માછી : ચાલ, નરેન હું પણ ચાલ.

કાલી : એ શું આવતો તો કાપ બાપનો કાપ બેટો! (બધા જાય છે. તખ્તા પર ફક્ત શિવુદા ને નરેન રહે છે.)

નરેન : બાપુ, તમને ખૂબ વાચું?

શિવુદા : બધા ચાલ્યા ગયા? માનવીમાંથી પણ થવા, યુદ્ધના ભૂતાવજમાં ભરખાવવા બધા ચાલ્યા ગયા, તેમને મારા લોહીની પણ દ્યા ન આવી?

નરેન : બાપુ, એ બધા તો ગયા ખાંડાના એવ બેલવા. મા ભોમકાને કાળે મરી રીટયા.

શિવુદા : મા ભોમકાને કાળે? તમે લોકો ધરતીને મા ગણો છો; ખરું?

નરેન : હા.

શિવુદા : નરેન યુદ્ધમાં રીની નદીઓ વહે છે, ખજર છે.

નરેન : હા, બાપુ. માને ખાતર મરી રીટતા વીર યુવના ગરમ ગરમ લોહીની.

શિવુદા : ધરતી જો મા હોય તો તે કદી રક્ષી માંમે ખરી? મા જેને કેટલાંયે દુન્યા વેડી મોટા કરે, પોતાના પ્રાણ કરતાં વધુ સાચવે, તેવા સંતાનોનું, એક દૃઢતા ટુકડાઓનું તબયું ધગધગતું ખૂન મગે ખરી?

નરેન : બાપુ!

શિવુદા : મા, પોતાની દીકરીઓનાં કુમંકુમ પોતાના હાથે લૂંછે ખરી? એના બાળકો બાપવિદેહ્યાં નિર્ભય કરી રખડાવે ખરી? નરેન-મોટાં; ધરતી માં ખૂન નથી માંગતી, પરંતુ ખૂન તો જીંદગી છે, એ ખૂનના સ્વાર્થી નાલાયક વેપારીઓને, જે પોતાના સ્વાયને ખાતર માને પણ બલ્યામ કરે છે.

નરેન : બાપુ, મને જવા દો. જે કમંકુની કાચિયા મારે ને તમારે શીરે ચોંટી છે તેને મારા શરૂની લોહીથી લોહ નાંખવા દો.

શિવુદા : રક્તથી કાંઈ ઘોવાતું નથી, નરેન એથી તો ઉલ્ટા વધુ ડાઘ પડે છે. એક વચન આવ મારા લાલ કે હું નહીં જાય. આ અપંગ બાપનું કશું હું કદી નહીં ઉધાપે.

[નરેન બોલતો નથી. શિવુદા ચાલ્યો જાય છે. નરેન એકલો પડે છે તેં એને અવાજો સંભળાય છે લસકરી પરેડના, બેડના, ઓડસના.]

નરેન : જૂઓ પેલી રણની રણુવેરીઓ મને સફ કરી, કરીને મને બોલાવે છે. મારી મા તારે કાળે હું આવું છું.

એના બાપનો અવાજ : જે મા પોતાના સંતાનોનું લોહી પીએ તેને મા કેમ કહેવાય?

નરેન : ના, ના, એવું ન હોય.

એના બાપનો અવાજ : મને વચન આપ માં લાલ કે રમતના બનવા હું કદી જે ન જશે. તારા અપંગ બાપનું કશું હું કદી નહીં ઉધાપે.

નરેન : ના, ના, મારાથી નહીં જવાય.

કાલીચરણ : ખોટાં બહાના. યુદ્ધથી ગભરાઈને હાથમાં ચૂડીઓ પહેરીને હું ઘરમાં જ બેસી રહે. હું કાપ છે, હું કાપ છે, હું કાપ છે.

નરેન : ના, ના, હું કાપર નથી. હું કાપર નથી.
મા, મારી ભોમકા, હું દનણું આવું છું. બાપુ મને
માફ કરજો. (એ જાય છે ને હાથમાં ફાનસ લઈ ચિત્તુદા
આવે છે. અહીં પાવાગંગાં ઝંપું થાય છે)

ચિત્તુદા : હું થોમ ખેટા નરેન, હું ન જા. તારા
બાપુનું કષ્ટું પશુ ન માન્યું ! થોમ હું તને પકડી શકું
એમ નથી.

(એ દોડવા જાય છે ને નરેન કબીને ગણેરીયું
ખાઈને પડે છે.)

[તરન જ તખતા પર અંધકાર છવાય છે. ગડાઈ થતી
હોય તેમ ક્યાંક નીચળીના ચમકારા થાય છે. મોગના
અવાજો, મનુષ્યની ચાતારણને કંપાવનારી મગનબેરી ચીસો
સંભળાય છે. વળી કેટલીકવાર વચ્ચે વચ્ચે પ્લેતના અને
મગનમગનના અવાજો સંભળાય છે. તખતા પર એ જગ્ય
સૈનિકો દોડતા આવે છે. પાછળથી સર્વ લાઇટના પ્રકા-
શમાં તેઓ દેખાય છે. એક ધડાકો થાય છે ને ત્રણે જગ્યા
ઉજળીને પડે છે, તેમાંથી એક માથુસ જઈ એકાદ રેકારો પા
બામ પરભેસે છે. ત્યાં એના પર સર્વ લાઇટનો પ્રકાશ
પડે છે. એ તરત પડી જાય છે. તરત જ મગનમગન
કૂટે છે. સામી બાજુથી નરેન હાથમાં બાપોનેટવાળી
ખડક લઈને પ્રવેશે છે. એ વખતે એના—સામેના સૈનિક
જોએ થાય છે. નરેન ચમકે છે, તરત જ ખડક તોડે છે
ને પૂછે છે 'દોરત કે ફુરમન ?']

નરેન : બોલ ચિટાનીઆ દોરત કે ફુરમન.

જ. સૈ. : ફુરમન. હેર વીરજર શૂઠ.

નરેન : હું હાથસ થયો લાગે છે.

જ. સૈ. : હાથસ નથી થયો. મરવાની અહીં પર છું.
મારી બને આંખો ફૂલી ગઈ છે. કાચ અને છગ્ગો મારા
શરીરની ફોરગમાં છુટી ગયા છે. હાથ સદંતર કપાઈ
ગયા છે ને અડધો પગ ઉડી ગયો છે.

નરેન : — તારી પાસે હથીયાર નથી.

જ. સૈ. : અંદરનો તો હું ઉપયોગ કરી શકું એમ
નથી. ચાલવાની થોડી તરીકે ઉપયોગ કરી માંડ માંડ
હું અર્ધ આવી પહોંચ્યો છું. આ જર્મન સત્તામતી
જગ્યા પર હું આવી પહોંચ્યો એ જોઈ મને લાગે છે
કે અમારી આખી હુકડી સાફ થઈ ગઈ છે.

નરેન : હા. અને અમારી આખી બેટરીયન જગી મછ.

જ. સૈ. : એક મદદર દેવાનાં કારસ્તોનાં !

નરેન : ને એક વીરના પશુ. છટ્ટ કન્ટ પ્ર તમારો

મુકાબો અમે કરીએ એમ નથી. જેટ કન્ટ પર અમારી
આખી બેટરીયન હતી. નોથના ઉપર હવે પૂનબાર
જંગ ચાલુ રહ્યા છે. ચાર ચાર દિવસ છનાં જર્મન
ખુટતાં નહોતાં. એ ગોડકિનની માદિલી મને મળી હું
અમુસ તરીકે તમારામાં ઘૂસી ગયો ને એક ભડાકે
આખો સરંગતમ ઉડાવી દીધો.

જ. સૈ. : ઓહ, અને અમારી હુકડીઓ છીનવિત
થઈ ગઈ. ચાલ, ત્યારે તારું કામ પનાવ, મને શૂટ કરી દે.

નરેન : નિરાધાર લાયાર ને પરાછતને હું મારતો નથી.

જ. સૈ. : ચક્રાવ બોળી મને પૂરો કરી નાંખ. તારી
જગ્યાએ હું હોઈ તો એમ જ કરું.

નરેન : મુઠ્ઠની જગ્યાંમર્દાના નિયમો પરાછત ફુમનોતો
મારવાની ના કહું છે.

જ. સૈ. : મુઠ્ઠ અને નિયમો! મુઠ્ઠ એટલે સંહાર.
એ તો સંહાર છે. હતા એ જ એનો નિયમ મને. છત
એ જ એનો ધ્રેવ. ખેર, દોસ્ત આવ હાથ મિલાવ, પશુ
ઓહ ભણો, મારો હાથ જ ક્યાં છે કે હું મિલાવી
શકું. એક હાથના રેકા પર બેઠો છું. મને પાણી પાશે,
[ત્યાં સર્વ લાઇટ પડે છે તે બંને સુધ જાય છે.]
એક કામ કર દોસ્ત.

નરેન : શુ !

જ. સૈ. : તારા શરીર પરથી એ ચાંદ ઉમેડી નાખ.

નરેન : મોઝા થયા છો! જે વીરતાના પારિતોષકને
માટે મેં મારી નિર્દોષી હાડમાં મુશી તેવાને મેળવીને
ફેફા દેવા માંગો છો ?

જ. સૈ. : એ વીરતાનું ચિન્હ નથી દોરત પશુ
કાપરનાવ છે. જ્યારે ફુરમન નમજો હોય ત્યારે તેના પર
ચડી બેસી મગાનોથી એનો સહાર કરવો એવું નામ
આજનું મુઠ્ઠ ?

મુઠ્ઠે શું આપ્યું હાથે શહેર વેરાન રણ
થઈ મયાં કરોડો મૃત્યુ પાખાં ને એથી વડુ કમોડો
ધાવલ થઈ સરીતના અગ્રો મુમલી મોતથીયે અલતર
દશમાં છડી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી આપણને આવ્યા
સામ્રાજ્યો પ્રતે તિરકાર ન આવે ત્યાં સુધી મુઠ્ઠેલા કે
સંગૂન હોવાનો કાનો આપણે ન કરી શકીયે.

નરેન : મારી આંખ આંતે ખુલે છે. મારા બાપનું
કષ્ટું મેં ન માન્યું. જ્યારે ઉપાય ?

જ. સૈ. : ઉપાય. માત્ર એટલો જ કે સહારથીલા
એડી હા સાંતિનો માર્ગ.

(ત્યાં એમના પર લાઇટ પંથરાય છે. ધડકો થાય છે અને અને જણા ચીસ પાંડી. હરે છે. અહીં તખ્તના પર અંધાર, વળી એ જ પહેલાંનું. દરય. દસ પંદર લોકો એળા થાય છે. નરેનને આને વીરતાનો સર્વોચ્ચ ચંદ્રક આપવાનો છે તેને. અદ્વે. શિવુદા વ્યવસ્થાથી જીભા છે. પરદો જ્યારે ખુલે છે. ત્યારે ભાષણ ચાલુ હોય છે.)

કૃષ્ણ : અને એ ભયંકર બીકું નરેને ઝડપું. જનસુખ બની એ જન્મનો વચ્ચે સિંહ સમે. બની એકલો ધૂમી રવો. રૂપે બંડારની ભાળ મેળવી અને આખા સામ્રાજ્યને ભયંકર પરાજયમાંથી બચાવી લીધું. એ જન્મોર્મીના બદલામાં બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ એને સુવર્ણચંદ્રક આપે છે. નરેનકુમારે તો આને આપણી વચ્ચે અમર છે. એ ચંદ્રક હું એમના પિતા શિવુદાને અર્પણ કરું છું. આપો શિવુદા,

[શિવુદા ધીમે ધીમે બારે પગલે નજદીક જાય છે, અને ત્યાં ચંદ્રકવાળી ચાળીને હાથનો ઝાડકો મારી ફેંકી દે છે.]

કૃષ્ણ : ચંદ્રકનું આવું અપમાન!
શિવુદા : એક પારોર સોનાના ટુકડા પાછળ કોણ જાગે કેટલાયે પિતાની સંતતિનાં કારમાં મોત છૂપાયા

હશે! એ સહારલીલા, એ સુહો, માનવજનનો કરુણ ઉપહાસ! અને તમે લોકોએ એજાજ્યો નહીં; પરંતુ શાહ છે કોઈન કૃષ્ણકુમાર, પ્રથમ વિશ્વવિપ્લવના દિવસો અને તે વખતે મેગલ એરેલિયનનો કોઈન નાગેન્દ્ર ?

કૃષ્ણ : ને પોતાની ફરજ પરથી અધઃપાત્રી ચાલી ગયો હતો, ને જોને પકડવાને ઘોરંટ : નીકળ્યું હતું તે!

શિવુદા : હા, તે જ હું કોઈન નાગેન્દ્ર, કે લેમો વીરતા તે વખતે ચોરેચોરે ગવાતી. એ નાગેન્દ્ર લગાડના મેદાન પરથી માનવી ગયો. એનાથી આ માસુસોની થતી બેરદમ કલ ન જોવાઇ અને એ નહારી ગયો. આજનું હિન્દુસ્તાન એક દાયકા પછી એવું બનશે; એમાં મારા જેવા દુનિયા નાગેન્દ્ર સાકશે અને એ દુનિયામાંથી એક શાંતિ-વીર; એનો પાકશે કે ને આખા વિશ્વને આ ચક્રારી સહારની ચુગલમાંથી છોડાવશે.

નરેનનો અવાજ : યુદ્ધ એક એવો ભયંકર માર્ગ છે, જેથી આપણે આપણો વિનાશ જાણી જોઈએ. તોતરીએ છીએ. અગર જો પૃથ્વી પર કોઈ પાણુ સામ્રાજ્યે સ્વર્ગ ઉતારવું હોય તો તેનો એક જ માર્ગ છે અને તે યાંતિનો.

[વળી પાણું ગીત સંભળાય છે, ને સરખાતમાં ગવાતું હતું. ને પડકો પડે છે.]

૨૫. શ્રી બચુભાઈ શુકલ (ખાના રંગ થી શાહ)

હેલી નયત્ર તે 'અધુરો આદ્ય'.

મુનશીજીની જેમ ચાર ઐતિહાસિક નયત્રો હતી ગાઇ છે તેમ આ જ્યુભાઈની ચાર સામાજિક નયત્રો પણ હતી જવાતી.

વસ્તુ, પાત્રાગ્રેખન, ફલ્લતાં વર્ણન, પાત્રના હલનમાં બનતી નાનામાં નાની વિગતનુ ચક્ષુ આગ્રેખન વગેરેથી આ ચારે નયત્રો વાંચકનું મન હરી લે છે. 'અધુરું' હલનમાં પહેલું પ્રકરણ 'કેદાર' વાંચનાં કારિયાવાજના એક નાના ગામડામાં લિંગાણી અસ્તી કરતી લુ વાયક અનુભવે છે એ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

૧૯૩૫-૩૬માં આપણી રંગમંચ પર 'અદ્વે' નો આરંભ કરનાર બચુભાઈ શુકલ, નમકુમારસિંહ અને એવા જ બીજા એક બે જલકારોને બોલાવી મણિપૂરી નૃત્ય મંચમાં દાખલ કરનાર પણ બચુભાઈ જ.

પણ બચુભાઈ નાણિયેરે જેવા દના. બાય કોચકું કાણુ. એને તોડવાની અદ્વેન કરનારને એમાંનું સ્વાસ્થિ

અમૃત સરખું પાણી પીવાનું પ્રાપ્ત થાય. કાંઈ કેદારા માણસો બચુભાઈને અભિમાની, તોછડા ધારતા. પણ એમના સદ્ગતિમાં આવતા માણસોને બચુભાઈ બહુ સ્નેહાળ, વફાદાર, પરમાર્થી અને કોઈનું કાંઈ પણ કરી છૂટવાની હઠિયા સેવનાર તરીકે જ જણાયા હતા.

ચોરાંક વર્ષો પહેલાં મેં બચુભાઈ શુકલનું નામ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મારે જન્દેમાં રજૂ કર્યું. એ ચંદ્રક સમિતિના બે શુદ્ધચોએ અને કણુ કે એક તો એમના મગજમાં રાઇ છે તેમાં આ ચંદ્રક આપીએ તો તો એ ફાટી જ પડે! ચંદ્રકો આપવાના આ નિષેધો! હશે.

તા. ૧૨ મીએ કાકરાપારમાંથી હું રોડિયો સાંભળ્યો હતો ત્યાં સદસા એક લીટી સાંભળી : દિલ્હીમાં શ્રી બચુભાઈ શુકલ અવસાન પામ્યા છે !

વર્ષોથી દરેક થતી આવતી મેંથી પંદર મિનિટના 'હાઈ'ના દુનિયાથી વીડી ગયા!

રંગબૂમિની મારી પશુ દાયકાની કલાકાર તરીકેની કારકિર્દિનું હું સરેવું કાઢવા બેસું છું ત્યારે અનેક આખતો મારી નંઝર સામે દોડી આવે છે. તખ્તના પરના મારા અનુભવોનો સાર કહું તો એટલું જ કે, તખ્તના પરનો પ્રત્યેક નાનો યા મોટો પ્રયોગ, પ્રત્યેક નાની યા મોટી જુબિકા કલાકારની કમેરી રૂપ હોય છે. પાંચ-પચીસ જુબિકામાં સફળતા સિદ્ધ કરી હોય તો પશુ રંગબૂમિના કલાકારને, નરને માટે તો 'કમેરી' માથા પર જ હોય છે. રંગબૂમિનો કલાકાર કે નર અન્યાસગતિ છોડી દે, કે તાલીમની ગતિ છોડી દે, કે પ્રેરકો અને પોતાના પ્રયત્નોના અભિનંદન અને પ્રશંસાને પોતાની પરિવૃત્તતા માની બેસે તો એનામાં રહેલા 'નર'નો ત્યાં જ અન્ન આવી જતાનો, કલાકારે અને નરે તો પ્રયત્નને પ્રોત્સાહન રૂપે જ સ્વીકારતી ધરે.

કલાકાર જન્મે છે, કલાકાર બનતા નથી એ દર્શક કાનને સ્વીકારીએ તો જેમ દીરાનો પારખુ દીરાને અને મોતી મોતાને ધાટ આપી એમાંથી મનોહર કૃતિઓ ઉપસાવે છે, એજ રીતે કલાકારની કલાને પશુ સુંદર મજાનમાં આકાર પામતા માટે પોતે તાલીમ અને ફેરવગીની આરત્યકના હોય છે. રમજૂમિના અભિનય કાળની અભિનય કલાનું ફક્ત એક વિશાળ હોય છે. માથા કલાકારને તો મજાનની જેમ, જેમ વજ કમે, વજ તાલીમ આપો તેમ તેમ એ વજ ને વજ તોલતી જનતા જન્ય, એની સમિતિએ અવકાશ માપતો જન્ય, અને તેમ તેમ એનામાં રહેલા કલાકારની જૂથ જળગી જન્ય.

મારા પિતા એક કુશળ નર હતા. 'પચામ વજ' પડેમાં જૂની રંગબૂમિ પર તેઓ 'બલીમણ' ના નામે

વિખ્યાત હતા. રવ. શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાસ્ત્રી 'દેશી સમાજ' માં, શ્રી મેલાબાઈની 'દેશી નાટક ક. સી.' માં અને પ્યારે-લાલની 'વિલા પિનોહ' માં પણ તેમજે જુબિકાઓ ભગતી હતી. તેમજે ૪૦ વર્ષ સુધી સતત રમજૂમિ પર કામ કરું હતા. આમ નાર-

શ્રી અમૃત જાની

કેના સરકારે મને બાલ્યકાળથી જ મંગેલા હતા.

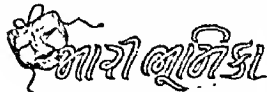
શ્રીમ વજ પડેલા ૧૯૭૭માં મેં મારી રંગબૂમિની કારકિર્દિની રાજકોટથી શરૂઆત કરી હતી. રાજકોટની આશરે ૬૫૪-૬૫૫માં અન્યાસ કરનાં કરનાં હું નાટકો

લેવાની તક આપે જ લવા દેતો, અને જે કાંઈ લેતો એમાં હું મારી અભિનય રંગને કમેરીએ મેલાવતો.

શ્રી અમૃત જાની

આમ નહીં વયથી જ હું નાટકો એક 'અધ્યાત્મી નર' ની આંખે લેતો અને અરંધાકો. આ વર્ષો ફરિયાન અને એક સારી તક મળી ગઈ.

રાજકોટમાં એ સમયે એક મંદિરની અને કલાપ્રેમી મંદિરે એક નાટક ભજવવાનું નક્કી કર્યું. નાટકનું નામ હતું 'બાલન મોરવ'. પણ મંદિર સમક્ષ મોટી મુશ્કેલી નાટકમાં આવનાં મંદિરપાત્રની જુબિકા ભજવતા માટેના 'એકર'ની હતી. એ સમય એકો હતો કે ત્યારે કોઈ માથાપ પોતાના પુત્રને નાટકની દવા પણ ન મેલા દે, તેણે મંદિરમાં જુબિકા ભજવવાની, અને તે પણ આ પાત્રની તો વાત જ કોણ કરે! પછે મંદિરેવશાન એ નાટકમાં ડાહ્યાની જુબિકા ભજવવાનું મંદિરે માથે આપી પછું જે મેં મંદિરનાથી ભગતી. આમ અન્યાસમે કોટા કે પોતાનુરોએ કોટા પણ મારી તખ્તના કારકિર્દિની પ્રથમ જુબિકા મેં ભગતી.

આ અરસામાં રાજકોટમાં રત્ન શ્રી મહાશંકરાધારી માલિનીની શ્રી રોયલ નાટક મંડળી પોતાના ખેત્રો બજાવતી હતી. એના કુશળ ડાયરેક્ટર રત્ન સોરાગજી કાંત્રેકની મારી પર નજર મંડાઇ. આર્થિક દ્રષ્ટિએ તેમ જ કુટુંબની નાણુક પરિસ્થિતિને કારણે મારી ઈચ્છા હોય તો પણ આગળ અભ્યાસ કરી શકું એવી તો સ્થિતિ હતી જ નહિ. એથી મારા પિતાની અનુમતિથી તેમ જ રોયલ જેવી એ વખતે સારી ગણાતી કંપનીના આમંત્રણથી હું મારો અભ્યાસ છોડી સને ૧૯૨૭માં રોયલમાં જોડાયો. રોયલ કંપનીના મૌલિક અને ડાયરેક્ટર ઉપરાંત નાના મોટા કલાકારોએ પણ મને મારી ભૂમિકાઓ તૈયાર કરવામાં સહાય કરી. આ સહાયકોમાં શ્રી લાલજી નંદા, શ્રી જગજીવન માલી વગેરેનો મોટો હિસ્સો હતો. કંપનીએ મને ‘શાહજહાન’ નામના ઉર્દૂ નાટકમાં નાની

ભૂમિકા સોંપી, અને પછી તો રાજકોટ, લાલનગર, પોરબંદર, જૂનાગઢ વગેરે સ્થાનોએ ત્યાં ત્યાં કંપની ગઇ ત્યાં ત્યાં મને થયું જવાબદારીવાળી ભૂમિકા સોંપાતી ગઇ. અને સાથોસાથ પ્રેક્ષકોની પ્રશંસા પણ મોંઘડતી ગઇ. રોયલમાં હું લગભગ ત્રણેક વર્ષ રહ્યો. કંપનીએ એ સમય દરમિયાન સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત સિંધમાં કરાંચી અને વૈશાખ સુધીની સફર ખેડી નાટકો ભજવ્યાં હતાં અને એ બધા સ્થળોએ મને પ્રતિષ્ઠા અને પ્રશંસા મળી. ત્રણ વર્ષને અંતે સિંધમાં દેડાખાદ ખાતે આંતરિક કલહને કારણે ‘રોયલ કંપની બંધ પડી અને મારે રોયલમાંથી છૂટા થયું’, પણ ત્રણ વર્ષના આ નાટક કંપનીના મારા કામ દરમિયાન મને તખનાતી, હસનયસનની, વેળાવાની, પાવને સમજવાની સારી સમજણ મળી ગઇ હતી.

માત્ર બારથી પંદર નાટકોની જ રોયલની મૂડી ગણાય, પણ એમાં એણે સંસ્કારી નાટક મંડળી તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. રોયલના નાટકોની મારી ભૂમિકાઓ આજ પણ મને યાદ છે. એ નાટકોમાંની ‘એક જ ભૂત’ની કાન્તિ, ‘કોદાવા’ની લવંગી, ‘શાહજહાન’ની જહાંગીરખાનુ, ‘એ કેનો વાંદની કુમુદ આને પણ મારી સ્મૃતિ, સમજ. છે.

મારા વતનના અમારા કુટુંબના દિનેચક અને મુંબઈના પ્રતિષ્ઠિત વેપારી શ્રી અમૃતલાલ જોષાજીની વાતસલ્ય બરી

મનનાને ક્ષિપે રોયલ બંધ થતાં મળાણીએ આવવા લાગી. આમાંથી હું શ્રી નકુલાઇ સાહની આર્થનૈતિકમાં જોડાઇ ગયો. અને ૧૯૨૯માં આર્થનૈતિકમાં ‘રણગર્જના’માં પહેલી વખત મુંબઈના તખતા પર રજૂ થયો. રોયલ અને આર્થનૈતિક બંનેની કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન નિરાળા હતી. પરંતુ ભૂમિકાને સમજવાની મારી શક્તિ અને ખંતથી અર્થ પણ મને મારી સફળતા મળી. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં કુમુદની જવાબદાર ભૂમિકાં ભજવી અને એ ભૂમિકાએ મને સર્વત્ર અનહદ પ્રશંસા અપાવી. આર્થનૈતિકમાં હું લગભગ ચૌદ વર્ષ રહ્યો. એ દરમિયાન મને લખ્ય પ્રતિષ્ઠા લેખકોની સોદષિય નાટ્યકૃતિઓમાં વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની તક મળી. આર્થનૈતિકમાંની મારી યાદગાર ભૂમિકાઓમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં કુમુદ, ‘હાઈ’માં નવલ, અને કામાક્ષી, ‘અધૂરાં લગ્ન’માં

શ્રી અમૃત નાની

શ્રી ભૂમિકામાં

કીકલાકાર અભિનેત્રીઓનું આગમન થતાં શ્રોત્રીભિક્ષા માટે પુરુષ નટોની જરૂરિયાત ઝોળી થવા લાગી.

આમ આં પરિસ્થિતિમાં નાટકોના તખતાં થોડા સમય માટે મેં છોડી દીધો. પરંતુ મારે માટે તખતો જ છવનમાં નિમોષો હોય તેમ વડોદરામાં શ્રી ચન્દ્રહાસની માલિકી નીચે નવજીવન પામેલી લક્ષ્મીકાંત મુંબઈ આવી અને એ કંપનીએ શ્રી પ્રદુક્ત દેસાઈનું ‘લાડકોયો’ રજૂ કરવાનું નક્કી થતાં એમાં તરલિકાની ભૂમિકા મને સોંપાઇ. આ ભૂમિકાએ મને માત્ર દરેક વર્ષના પ્રેક્ષકોનાં જ નહિ પણ નામાંકિત અભિનેત્રીઓનાં પણ અભિનંદન અપાવ્યાં. આમ નખતો છોડી ગયેલો હું ફરી તરલિકાની ભૂમિકાથી તખતા પર આવ્યો.

લક્ષ્મીકાંત આ પછી મુંબઈ છોડી જતાં હું દેશી નાટક સમાજમાં જોડાયો. પ્રતિપાને લેતે તેમ જ આર્થિક

નવી અને જૂની રંગભૂમિનો. મેળ સંહાનુભૂતિથી ખચીતજ મળશે

દષ્ટિએ દેશી સમાજ સદર લેખાતી હતી એટલે ‘દેશી’ માંથી આમંત્રણ મળતાં જ હું એ કંપનીમાં જોડાઈ ગયો. ‘દેશી’ માં જોડાવા સાથે માડું એક સારી કંપનીમાં ભૂમિકાઓ કરવાનું તેમજ શ્રી પ્રમુલાક્ષબાઈ જેવા નામાંકિત લેખકનાં નાટકોમાં ભૂમિકાઓ ભજવવાનું માડું વર્ષોનું રવન સિદ્ધ થયું.

દેશી નાટક સમાજનાં હું લગભગ બાર વર્ષ રહ્યો. આ વર્ષો દરમિયાન નાટ્યક્ષેત્રે અનેક અખતરાઓ થયાં, અનેકવિધ ભૂમિકાઓ ભજવવાની મને તક મળી. શ્રી પ્રમુલાક્ષબાઈ, શ્રી મણિબાઈ અને કલાકારના ‘રંગ’ને જાણનારા શ્રી કાસમબાઈ એ સૌનો મને સાથ અને સહકાર સંપાદ્યો, અર્કાં પુરુષ ભૂમિકાઓને પણ યોગ્ય આપ્યો.

દેશી નાટકના તખ્તા પર પુરુષ ભૂમિકા અને સ્ત્રી ભૂમિકા ઉપરાંત કેટલીક વખત મારા રવ. મિત્ર શ્રી હન (શેમીયો)ની કોમિકની ભૂમિકા પણ મારે સંભાળવી પડતી હતી. પરંતુ આ બધા વર્ષો દરમિયાન ‘દેશી’ની ત્રિપુટીએ મને ખૂબ પ્રેમથી નિભાવી લીધા હતા. ‘દેશી’ની મારી મણુનાપાત્ર અને વાદ્યગાર ભૂમિકાઓમાં હું ‘સંપતિ માટે’માં ઉક્તાસની ભૂમિકા, ‘સંતાનોના વંકિ’માં રૂમી, ‘સામેપાર’માં નારદ, ‘શ્રી ચરણે’માં વામન, ‘વડીયેલા વાંકે’માં સુરેન્દ્ર, ‘સમય સાથે’માં શીલા, ‘લેખવના મોહ’ની ગંગામા તેમજ આપનેતિકના ‘હંસાકુમારી’માં પ્રવીણુની, ‘સિરાગુદોહવા’માં વેદસનની, ‘હવસાત’માં બગાની ભૂમિકા હતી.

આપનેતિક અને દેશી નાટક સમાજની મારી કારગીદની વર્ષો દરમિયાન મને અનેક ખ્યાનનામ કલાકારોનો સંસ્પર્શ મળ્યો. આને પણ હું આ કાળીઓને, અને એના સચાલકોને, કલાકાર મિત્રોને સૌને નમ્ર બાવે યાદ કરું છું.

આ સમય વર્ષો દરમિયાન મને જે ભૂમિકાઓ મળી, એણે મને મારા વિકાસનો માર્ગ કરી આપ્યો. પરંતુ એક અકસોસ મનમાં હમેશા માટે રહી ગયો છે, અને તે એ કે નાટકની દુનિયામાં પ્રવેશ કરતા મારી ઉંમરના કલાકારને ત્યારે સખીઓ કે સાહેલીઓ-

ની જ ભૂમિકાઓથી શરૂઆત કરવાની મળતી ત્યારે મારી કારગીદને ઘડનારા મારા હિતેચ્છુ મારાદેશકોએ મારી શક્તિને સમજી, પિછાની આરંભથી જ મને જવાબદારી-વાળી ભૂમિકાઓ આપી હતી, એથી એક નટ તરીકે મારે કંઈક ગીખવાનું રહી ગયું છે, એમ મને હમેશા લાગ્યા કર્યું છે.

આને છેલ્લા ત્રણેક વર્ષથી ગેટનાં વ્યાપીથી મુંબઈમાં ‘દેશી’ નો તખ્તો છોડી હું રાજકોટ આબો છું. બાળપણનાં જેમણે આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં અને આજ રાજકોટમાં ‘ભારત ગૌરવ’ નાટકમાં ‘હાથા’ ની ભૂમિકા કરી તખ્તા પર રજૂ કર્યો હતો તે જ મંડળના એક સચાલક અને આજે તો મુંબઈ સરકારના એક ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારી શ્રી દરકાન્ટ શુક્લ અને સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક અકાદમીના કલાપારણુ સભ્યોની મારા તરફની લાગણી અને મમતાએ મને ‘અકાદમી’માં રોજી લીધો છે.

સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક અકાદમી એ મારે માટે કંઈક અશ્વે નયું ક્ષેત્ર છે, અર્થાં મિત્રો અને સહકાર્ય-કર્તાઓ પણ નવા છે, પરંતુ કંઈક કરવાની મારી ધમશ અને ખતને પારખનારા અર્ધીના નાટ્ય વિભાગના તેમજ સંગીતવિભાગના સચાલકોએ મને પ્રેમથી સંભાળી લીધો છે. છતાં કંઈક સાથ કરું તો મારા વનન જેવા આ ક્ષેત્રની કંઈક અશ્વે મંકુચિત મનોહરિ, એક કંસાકાર તરીકે મને મૂઝવી રહી છે. બાકી તો હું પણ જૂની રંગભૂમિનો એક અદનો કલાકાર છું. કોલેજની ડીગ્રીઓ વગરના છું, છતાં હૃદયે જે કોઈ શક્તિ મારામાં મૂકી છે, એનો અપૂર્વથી નહિ પણ એ શક્તિને ચોક્કસાથી વિકસાવવામાં માનનારો. આજે જૂની રંગભૂમિનો કલેવર અદ્યતનનાર અને કંઈક અશ્વે જૂની રંગભૂમિ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ ગાખનારાઓનાં માનસથી હું ધણે અશ્વે પરિચિત છું. એટલે બારે દુઃખ સાથે કહું છું કે, માડું એ દુઃખ અશ્વે વ્યક્ત કર્યાં સિવાય મારાથી રહેવાનું નથી. “નવી. અને ‘જૂની’ રંગભૂમિનો મેળ મેળવવાની જો ખચીત જ લાવનાં હોય તો સહનવૃત્તિથી જ તેનો મેળ મળશે. નહિ તો જૂની રંગભૂમિ તો પડશે, પણ ‘નવી’ રંગભૂમિની ગતિમાં જ મજા નહિ હોય, અને એમ થતાં પ્રગ્લનો મેળ કે સદકાર પણ એમાં નહિ હોય.” ☆

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રેક્ષક

તા. ૩૧મી માર્ચ ૧૯૫૭ને દિને મંડળે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ચાર વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં છે. એ વર્ષ દરમિયાન પ્રતિવર્ષ યોજાતા નાટ્યોત્સવ પ્રમાણે ચતુર્થ નાટ્યોત્સવ, ચતુર્થ નાટ્ય લેખન દર્શકાઈ, તેમજ સંગીત માર્ગદર્શકશ્રી ઓમકારનાથજી દાહડુનું “ભારતીય ગીતનાટ્ય” એ વિષય પરનું વિદ્યતાબધુ” બ્યાખ્યાન, સભ્યોને ભારત નાટ્ય સમાજના વ્યવસ્થાપક શ્રી પ્રદુલ્લ દેસાઈ દ્વારા નાટકો “આસ્તીના દીવા”, લોકગીતના પ્રખર ગાયકો અને વિધાયકો કવિશ્રી દુલાબાઈકાગ અને ગઢરી મેરુબાનો સન્માન સમારંભ, તથા મુખ્ય સરકાર યોજાવેલ તૃતીય નાટ્ય સ્પર્ધામાં વિજયી નીવડેલ નાટકના લેખક હિંદશંકર અને કલાકારોનો સારકાર સમારંભ શ્રી મનમુખલાલ અ. માસ્તરના પ્રમુખપદે યોજાયેલ હતો.

આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન મંડળના સભ્યો, સંસ્થા સભ્યો, અને જનતાએ ઉત્સાહપૂર્વક સાથ આપ્યો હતો. આવા લાભભૂમિયાં સહકારથી જ મંડળ પોતાનું ધ્યેય અને પ્રવૃત્તિઓ આગળ વધારવામાં રંગમૂર્તિને ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર કાળો આપી રહ્યું છે.

ઉપરાંત ગુજરાતી રંગમૂર્તિના સો વર્ષના ઇતિહાસ સંશોધનનું કાર્ય પણ પૂરે જડ્યે આગળ વધી રહ્યું છે. ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ અને શ્રી જયંતીલાલ ત્રિવેદીએ આ બંનેમંદ્ય કાર્યમાં પોતાના બહુમૂલ્ય સમયમાંથી નિઃશ્ચિત કાર્યને રસપૂર્વક તન, મન અને ધનથી જૂના કર્યા,

ઓપેરાઓ, ચિત્રો વગેરે સામગ્રી એકત્ર કરી છે. આ માસિકના ‘ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ’ના વિભાગમાં નાટ્ય-સંસ્થાઓ સંબંધી જે માહિતી પ્રગટ થાય છે તેના ઉપરથી સહજ સમજ શકાશે કે એક નાટ્યસંસ્થાનું સંગઠન કહીબદ્ધ અને એણે લગવેલાં બધાં જ નાટકો ક્રમવાર મેળવતાં કેટલી મહેનત પડતી હશે. આ માહિતી પ્રમાણભૂત છે એની ખાતરી આપીએ છીએ.

નાટ્યપ્રવૃત્તિના વિકાસનો માર્ગ વધુ સરળ બનાવવા માટે અને મુખ્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કાર્ય કરતી નાટ્ય સંસ્થાઓ, કલાકારો, અને નાટ્ય શોખીન વ્યક્તિઓનો સંપર્ક ગાઢ બનાવવા માટે ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ સંગતતઃ મે માસના અંતમાં પ્રથમ ગુજરાતી નાટ્ય સમ્મેલન બોલાવવાની યોજના ધરી રહ્યું છે. આ સમેલન દરમિયાન રંગમૂર્તિ સામે પોલા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચાવિચારણા ધરે અને એમાંથી જ આજના યુગને અનુભવી નાટ્યસંસ્થાનું અને નાટ્યપ્રવૃત્તિનું સાચું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એની રૂપરેખા મળી રહેશે. આશા છે. કે આ મહાન કાર્યમાં જનતાનો પૂરો સહકાર મળશે.

મંડળના જે સાધારણ સભ્યો છે એમને ચિનંતિ કે મંડળની સ્થાપનાથી આરંભી અને પછી પણ સભ્યો તરીકે ચાલુ રહે ઉપરાંત જે નવા સભ્યો નોંધાયા છે તેઓ ૧૯૫૭-૫૮ ના વર્ષ માટે પણ પોતાનું લગાવન મોકલી અમને પ્રોત્સાહન આપશે.

અભિનંદન

૧૯૫૫/૫૬ વર્ષ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ યથેન્દ્રા નાટકો મારે મુખ્ય સરકાર તરફથી નીચેની અક્તિએને પારિતોષિકો આપ્યાં છે તેમને અભિનંદન.

મુખંગડાઃ લેખક શ્રી શિવકુમાર ત્રેગા,	પ્રથમ ધનામ રૂ. ૨૫૦૦.
એ નાટીઃ લેખિકા શ્રી આરતીદેવી સાદાબાઈ,	બીજું ધનામ રૂ. ૧૦૦૦.
જનસંત અગ્નિઃ લેખક શ્રી ગુલાબદાસ ગોહર,	ત્રીજું ધનામ રૂ. ૫૦૦.

અને પ્રકટ કરેલી યાત્રી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. જાણકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય ખેંચશે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

સંપાદક:
શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી

શ્રી પાલીતાણુ ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક કંપની

(ગયા અંકથી ચાલુ)

શ્રી અંબાશંકર દેસાંકર ભટ્ટ

જૂનાગઢથી કંપની પાછી રાજકોટમાં સફળી બુલન ચિપેટરમાં આવી.

અહીં શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ, પોતાના નાના ભાઈ શ્રી અંબાશંકર ભટ્ટને તથા પોતાના ચિ. હરિભાઈ ભટ્ટને સંસ્થાના સંચાલન વિભાગમાં દાખલ કર્યા તેમજ નવો પાત્રોને તૈયાર કર્યા.

તે સમયનાં જાણીતાં કલાકારો શ્રી અમૃતલાલ ગોવિંદજી ભટ્ટ, પ્રાણશંકર (દુધરેજ), વસનજી (વસા), દુરમહમદ (ઉમતા) અને શંબુદાન, રામુદાન, દેવીદાન અને કમ્પોઝિટ નામના ચાર ચારણુ બાઈઓને રોક્યા. શુક્રેશજીએ હાસ્યરસની ભૂમિકા ભજવવા માડી.

ચાલુ નાટકો ભજવ્યા બાદ કંપની જાનનગર મુકામે ગઈ.

કંપનીના એક કુશળ સંચાલક

૨૩. નૂરજહાં: ૧૯૨૨.

લેખક: શ્રી અંબાશંકર વાઘટભાઈ વ્યાસ,

ગીતો: કવિ કેશવલાલ (જાનનગર).

સંગીત: ઉત્તાદ અવારખા આદમ; શ્રી અંબાશંકર વ્યાસ.

દિગ્દર્શક: શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ; શ્રી અંબાશંકર વ્યાસ.

પાત્રો: વસનજી, અમૃતલાલ ભટ્ટ, પ્રાણશંકર, હરિભાઈ ભટ્ટ, વેલાભાઈ માળી, દુરમહમદ (ઉમતા), શંબુદાન, મૂળશંકર રાજગોર, અને હાજી મીર.

નોંધ: શ્રી જગન ગઢવી અને સિવલાલ (સોયજી)ને રોક્યા.

૨૪. રોકોડ દુર્ગાદાસ: ૧૯૨૨.

લેખક: કવિ જી. એ. દેસાઈ.

સંગીત: ઉત્તાદ અવારખા આદમ.

દિગ્દર્શક: શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ; શ્રી શુક્રજી.

પાત્રો: અમૃતલાલ ભટ્ટ, પ્રાણશંકર, વસનજી, હરિભાઈ ભટ્ટ, શુક્રજી, મૂળશંકર રાજગોર, વેલાભાઈ માળી, શંબુદાન, હાજી મીર, જાન ગઢવી અને સિવલાલ (સોયજી).

નોંધ: શ્રી દયપતરામ દેરાશ્રી શ્રીથી ભેગાયા.

૨૫. દુધરેજ: ૧૯૨૨.

લેખક: કવિ જી. એ. દેસાઈ.

સંગીત: શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ.

દિગ્દર્શક: શ્રી દયપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો: દયપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનજી, હરિભાઈ ભટ્ટ, શુક્રજી, દયારામ પાત્રો, દેવીદાન, શંબુદાન અને દુરમહમદ (ઉમતા).

નોંધ: દૂકે સમય બાદ કંપની જાનનગર મુકામે વિજયપરંમ ચિપેટરમાં ગઈ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવો નાટકો રજૂ કર્યો.

૨૬. પૌરસ સિદ્ધંત: ૧૯૨૩

લેખક: કવિ જી. એ. દેસાઈ.

સંગીત: શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ.

દિગ્દર્શક: શ્રી દયપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દસપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનછ, હરિભાઈ બદ્ર,
મૂળશંકર રાજગોર, શુકલછ, દયારામ બારો, ઘેલાભાઈ
ભાળી, શિવસાલ (દિપક), ચંદુદાન અને નરમદમદ (ઉમતા)
નોંધ : દૂકે સમય બાદ કંપની યોગેશંકર ગઠ. ચાલુ
નાટકો ઉપરાંત નવા નાટકો રમૂ કર્યા.
૨૭ રામાયણ : ૧૯૨૩.

ત્રેષક : કવિ છ. એ. પૈરાની.
સાતેક ગીતો : શ્રી જગજીવન કલિદાસ પાદક.
સંગીત : શ્રી છોટુભાઈ બદ્ર.
દિગ્દર્શક : શ્રી દસપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દસપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનછ, હરિભાઈ બદ્ર,
મૂળશંકર રાજગોર, ઝબન ગઢરી, શુકલછ, દયારામ બારો,
ઘેલાભાઈ ભાળી, ભોગીસાલ છોટાસાલ નાયક, શિવસાલ
(દિપક), નરમદમદ (ઉમતા) અને ચંદુદાન.
૨૮ આદર્શ અધિકારી : ૧૯૨૪.

ત્રેષક : શ્રી જગજીવન કલિદાસ પાદક.
સંગીત : ઉત્તાદ અધ્યારખા આદમ.
દિગ્દર્શક : શ્રી દસપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દસપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનછ, હરિભાઈ બદ્ર,
મૂળશંકર રાજગોર, શુકલછ, દયારામ બારો, ઘેલાભાઈ
ભાળી (પુરુષ ભૂમિકામાં), હાછ ખોર, ચંદુદાન અને
મનછ બાસ.

નોંધ : દૂકે સમય બાદ કંપની રાજકોટ પેટા સમય
માળી વિરમગામ ગઠ. ગાળીના કલાકાર ભગવાનછને રોક્યા.

૨૯. પુનરુદ્ધાર : ૧૯૨૪.

ત્રેષક : શ્રી રમણિકલાલ રતિસાલ મહેતા (શ્રી રંગન)
સંગીત : શ્રી છોટુભાઈ બદ્ર.
દિગ્દર્શક : શ્રી દસપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દસપતરામ (પાછળથી છોટુભાઈ) પ્રાણશંકર,
વસનછ, ભગવાનછ, અર્બાશંકર બદ્ર, હરિભાઈ બદ્ર,
મૂળશંકર રાજગોર, શુકલછ, ઘેલાભાઈ ભાળી, નરમદમદ
(ઉમતા), ચંદુદાન અને ભોગીસાલ છોટાસાલ નાયક.

નોંધ : કંપની અમલવાદ મુકામે ઘી કોટા, માનર
ચિયેરમાં ગઠ.

૩૦ સતી ગોલના : ૧૯૨૫

ત્રેષક : શ્રી પરમાર્નદ મણિશંકર ત્રાપગડક.
હારય : શ્રી રમણિકલાલ રતિસાલ મહેતા (શ્રી રંગન).
સંગીત : શ્રી છોટુભાઈ બદ્ર.
દિગ્દર્શક : શ્રી દસપતરામ, દેરાશ્રી.

પાત્રો : દસપતરામ પ્રાણશંકર, વસનછ, ભગવાનછ,
મૂળશંકર રાજગોર, શુકલછ, શિવસાલ (દિપક) ચંદુદાન
અને મનછ બાસ.

નોંધ : આ નાટક પાછળથી હુડીસો જયમલ
નામે રાજકોટ મુકામે ભગવાયું હતું.

દૂકે સમય બાદ કંપની રાજકોટ મુકામે લક્ષ્મીપુત્ર
ચિયેરમાં ગઠ.

‘રામાયણ’
નાટકનું
એક
દૃશ્ય

કેકેલી કીરાડયા દસપત્ર રામ સીતા લક્ષ્મણ
(બીનીયાક) (ઘેલાભાઈ બારો) (દસપતરામ) (વસનછ) (પિત્રાગત દોષક) (દસપત્ર ભા)

પાત્રો : દત્તપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનજી, હરિભાઈ બટ, મૂળશંકર રાજગોર, શુકલજી, દયારામ ખાત્રો, ચેત્રાભાઈ માળી, સિવસાલ (દોષયજી), રાંબુદાન અને નરમહમદ (કિમતી)
 નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની પોરબંદર માં આજુ નાટકો ઉપરાંત નવા નાટકો રજૂ કર્યા.
 ૨૭ રામાયણ : ૧૯૨૩.

લેખક : કવિ જી. એ. વેરાલી.
 સાતેક ગીતો : શ્રી જગજીવન કાલિદાસ પાંદક.
 સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ બટ.
 દિગ્દર્શક : શ્રી દત્તપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દત્તપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનજી, હરિભાઈ બટ, મૂળશંકર રાજગોર, જીવન ગઢવી, શુકલજી, દયારામ ખાત્રો, ચેત્રાભાઈ માળી, બોળીસાલ હોટાસાલ નાયક, સિવસાલ (દોષયજી), નરમહમદ (કિમતી) અને રાંબુદાન.
 ૨૮ અદર્શ અધિકારી : ૧૯૨૪.

લેખક : શ્રી જગજીવન કાલિદાસ પાંદક.
 સંગીત : કિનાદ ગાંધારખા આદમ.
 દિગ્દર્શક : શ્રી દત્તપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દત્તપતરામ, પ્રાણશંકર, વસનજી, હરિભાઈ બટ, મૂળશંકર રાજગોર, શુકલજી, દયારામ ખાત્રો, ચેત્રાભાઈ માળી (મુરૂંગ ભૂમિકામાં), હાજી મીર, રાંબુદાન અને મનજી વ્યાસ.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની રાજકોટ થોડો સમય બિ વિરમવામાં ગઈ. તબીબી કસ્ટોડર બગવાનજીને રોક્યા.

૨૯. પુતરુદાર : ૧૯૨૪.

લેખક : શ્રી રમણિકલાલ રતિસાલ મહેતા (શ્રી રંગના) સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ બટ.
 દિગ્દર્શક : શ્રી દત્તપતરામ દેરાશ્રી.

પાત્રો : દત્તપતરામ (પાછળથી હોદુભાઈ) પ્રાણશંકર, વસનજી, બગવાનજી, અંબાશંકર બટ, હરિભાઈ બટ, મૂળશંકર રાજગોર, શુકલજી, ચેત્રાભાઈ માળી, નરમહમદ (કિમતી), રાંબુદાન અને બોળીસાલ હોટાસાલ નાયક.

નોંધ : કંપની અમદાવાદ મુકામે ઘી કોટા, મારતર ધિપેટરમાં ગઈ.

૩૦ સતી શોભના : ૧૯૨૫

લેખક : શ્રી પરમાનંદ મણિશંકર ત્રાપરકર.
 હારમ : શ્રી રમણિકલાલ રતિસાલ મહેતા (શ્રી રંગના). સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ બટ.
 દિગ્દર્શક : શ્રી દત્તપતરામ, દેરાશ્રી.

પાત્રો : દત્તપતરામ પ્રાણશંકર, વસનજી, બગવાનજી, મૂળશંકર રાજગોર, શુકલજી, સિવસાલ (દોષયજી) રાંબુદાન અને મનજી વ્યાસ.

નોંધ : આ નાટક પાછળથી હુડીસો જયમલ નામે રાજકોટ મુકામે ભજવાયું હતું.

ટૂંક સમય બાદ કંપની રાજકોટ મુકામે લક્ષ્મીનૃપન ધિપેટરમાં ગઈ.

‘રામાયણ’
 નાટકનું
 એક
 દૃશ્ય

કેકેલી કૌસલ દરમજી રામ સીતા રાજમજી
 (અનીશ) (ચેત્રાભાઈ માળી) (દત્તપતરામ) (વસનજી) (મિત્રસાલ દોષયજી) (હરિભાઈ બટ)

પ્રાસંગિક નોંધ

શ્રી દેશી નાટક સમાજ : માર્ચ માસ દરમ્યાન કવિ શ્રી પ્રમુલાલ દિવેદી રચિત "અવલકુમાર" ના દર શનિ રવિ વડુ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત "સામે પાદ", "સંપત્તિ માટે", "આવના ઓ. એ.", "પરિણામ પાંકે", "મોહની સિંહ" ગંગા કિનારે નાટકોના પ્રયોગો પણ રજૂ થયા હતા.

વળી માર્ચ માસની જ ૨૧ મી તારીખે સંસ્થાના બુદ્ધા કલાકાર મા. વસંતની લાખરાવિ માટે 'સામે પાદ' નાટક પણ રજૂ થયું હતું. કવિશ્રી પ્રમુલાલ દિવેદીની વધુ બે કૃતિઓ 'પરિણામ પાંકે' અને 'સંપત્તિ માટે' ને સંસ્કારે કરમુક્ત કરી છે.

ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર - "કદમ મિત્રા કે ચત્રો" "બહેરમે શું કાણુ ?" તથા 'એપરી બદાર' પરી' ના વધુ પ્રયોગો થયા હતા.

તે ઉપરાંત સંસ્થાનું નવું પ્રયોગશીલ નાટક 'બારેશો અગ્નિ' ના પણ બે પ્રયોગો, ૨૧ મી તારીખે રંગમંચનમાં અને ૩૦ મી તારીખે બારતીય વિદ્યા-ભવનમાં થયા હતા. તા. ૮ મી એપ્રિલે ત્યાં જ "બારેશો અગ્નિ" નો ચોથો પ્રયોગ રજૂ થયો. સંસ્થા તરફથી, 'બારેશો અગ્નિ'નું સંકલન અને રજૂઆતની દૃષ્ટિએ એક કિમ્બીલિક" એ વિષય પર નિગદ્યરૂપમાં પણ ચોજવામાં આવી હતી અને તેમાં રૂ. ૫૦, રૂ. ૩૦ અને રૂ. ૨૦ ના ત્રણ પારિતોષિકો બહેર ક્યાં હતાં.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર : માર્ચ માસ દરમ્યાન સંસ્થાએ ચોતાનુ નાટક 'નાસોગોસો' ના વધુ પ્રયોગો વત્તી રાખ્યા હતા. તે ઉપરાંત ૨૧ માર્ચે 'પેસેલનકના પદાઓ' નામનું એક નાટક પણ રજૂ કર્યું હતું.

સંસ્થાનું સંગીત નાટક 'પૂજાહાં' ૨૪ મી માર્ચે સાર્વજનિક રજૂઆત પામ્યું હતું. આ સંગીત નાટકમાં આશા પારેખ, વિજય ભટ્ટ, ચાંપણીબાઈ નાગડા રિંગે ભાગ લઈ રહ્યાં છે. આમાં ગીત સંગીત શ્રી અવિનાશ વાસના છે, અને દૃશ્ય દિગ્દર્શન શ્રી ચોગેન્દ્ર દેસાઈનું છે.

આ જ સંસ્થા તરફથી ૨૮ મી માર્ચે મરકાસના ખાસ નિમંત્રણથી શ્રી પ્રાગઠ જી. ડોસાએ લખેલું નાટક "મદકરના દીવા" રજૂ થયું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી કૃતિ મહિયાએ સંભાળ્યું છે.

રંગભૂમિ : સંસ્થા તરફથી માર્ચ માસની ૩૧ મી તારીખે દાદર મદેસા કેન્દ્ર માટે દાદરમાં 'અજ્ઞાતગોષ્ઠી' નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

વળી, તા. ૧ મી એપ્રિલે 'મારો નાટકો' ની વ્યાખ્યાન-

માળામાં શ્રી પ્રાગઠ જી. ડોસા ચોતાનાં નાટકો વિશે વકતવ્ય રજૂ કર્યો.

કલા વિજય : સંસ્થા તરફથી શ્રી. પ્રાગઠ જી. ડોસા કૃત લોકપ્રિય નાટક "ધરુનો દીવા" એપ્રિલની આખરમાં રજૂ થયો. આ નાટકનું દિગ્દર્શન કૃષ્ણકાંત દેસાઈ સંભાળી રહ્યા છે.

વડોદરા

ભારતીય કલાકેન્દ્ર : તરફથી માર્ચ માસની ૧૨ મી અને ૧૩ મી તારીખે 'ગાંધીનગર શુદ્ધ' માં શ્રી હુરેશ શુક્લ રચિત વિશ્વકર્મા પ્રદર્શન 'સુદર્શન' રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી હરીશ પટેલે સંભાળ્યું હતું. નટુ પટેલ, ચાંદ પટેલ, હરીશ પટેલ, રમેશ, વિણા દેસાઈ, સુરભાળા પટેલ, મીરાં શાહ વગેરે પાત્રો એ આભિનય કર્યો હતો.

થિયેટર યુનિટ : તરફથી શ્રી પ્રતાપ દેસાઈ રૂપાંતરીત 'મખમીયૂસ' નાટક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી શુભામન શી શેખે સંભાળ્યું હતું. માલિની વખારીકર, રામચંદ્રભાઈ પરમાર, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, ઉષા કાન્તેસી વગેરે પાત્રો હતા.

અમરેલી

ગિલ્ડાની આધ્યમિક શાળાઓની નાટ્ય હરીશાઈ તા. ૭-૨-૫૭ના રોજ ચોખ્ખાં તેમાં અમરેલીની ફિઝ-વર્ડ હાઈસ્કૂલ ૧૯૫૭ના વર્ષ માટે સિદ્ધ હતી ગઈ હતી.

કલકત્તા

અર્ધના શુદ્ધતાની સાહિત્ય મંડળ તરફથી શ્રી. પ્રાગઠ જી. ડોસા કૃત "છેડુ કછેડુ" કમકામાં ચોખ્ખાં પેસ નાટ્યોત્સવમાં ભજવવાનું નક્કી થયું છે. આ નાટકનું દિગ્દર્શન શ્રી શિવકુમાર બેપી કરી રહ્યા છે.

ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો : મન વર્ષે ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો તરફથી કોલેલેના વિદ્યાર્થીઓ માટે રેડિયો-નાટ્ય-લેખન-રૂપમાં ચોજવામાં આવી હતી, જેનું પરિણામ માર્ચ માસમાં જાહેર થયું છે. પ્રથમ છાત્ર શ્રી વારક મહેતાની કૃતિ "અસીમપ્રતો કવિ" ને મળ્યું છે. બીજું છાત્ર "દીપમંગલ" કૃતિ માટે શ્રી ગિરિશ મણિરો અને ત્રીજું છાત્ર શ્રી પ્રતાપ સાંગાણીની કૃતિ "અકુર સિવ" ને મળ્યું છે. એ ત્રણેની રજૂઆત માર્ચ માસની જ ૩૦ મી તારીખે ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો પરથી જ આયોજિત મહેમાનો સમક્ષ કરવામાં આવી હતી.

કલાકારની ઓળખાણ : ગ્રીન કારવેલ ઉપર શ્રી અમૃતમની સાથે ને પુરવેશમાં કલાકાર છે તે શ્રી અમૃતમની પોતે જ છે.

[આ માસિકના ફેબ્રુઆરી અંકમાં 'નિર્ણાયકતા દૃષ્ટિએ' એ શીર્ષક હેઠળ સુબુદ્ધ રામચ યોગિત્રી નીચ નાટ્યોત્સવના એક નિર્ણાયક શ્રી હરકાન્ત શુક્લે અમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા હતા તે ઉત્તરને જુદા જુદા વર્ણનોમાં એકસે પ્રત્યાપતો ઉપજાવ્યા છે. આપણા એ અભીતા લેખકો શ્રી પીતંબર પટેલ અને શ્રી નાઠ દેસાણએ આ અંગે સાહેલોં ચર્ચાઓ અને પ્રગટ કરીએ છીએ.]

(૧)

તંત્રીઓ,
'યુજન્ટી નાટ્ય'

'યુજન્ટી નાટ્ય'ના ફેબ્રુઆરી 'પાઠના અંકમાં 'નિર્ણાયકતા દૃષ્ટિએ' શીર્ષક નીચે શ્રી હરકાન્ત પી. શુક્લના જે વિચારો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તે વિચારોને જોઈ, એટલું જ નહીં પણ હરીકાન્તની દૃષ્ટિએ પણ રોગિત્રી હોય 'વિકસતી રંગભૂમિ'ને વિષાતક નિવડે એવો ભય રહે છે. એટલે એ બાબતમાં માત્ર આ બાબત પ્રસિદ્ધ કરી આપારી કરશે.

(૧) વિચારો માટે જુદી નાટ્યરૂપો દોષો નોંધે કે કેમ?

આ બાબતમાં અગત્ય મંતવ્યો ધરાવવાનો સૌ કોઈને હક્ક છે. પણ એથી વાસ્તવિકતા પર ટાંકવોડો ન થઈ શકે.

સરકારી નાટ્યરૂપોમાં જે રંગભૂમિની મંડળીઓ અને ડોમેનને સાથે રાખવામાં આવે અને બધાને એક જ ગમતી આપવામાં આવે તો...તો ડોમેનને કદીયે છતામ પ્રાપ્ત કરી શકે જ નહિ. કારણ કે તે મંડળીઓ તો વારંવાર નાટકો બજાવતી રહે છે. તેના અદાકારો રંગમંચ પર વારંવાર આવતા હોય વિશેષ કસાપેશ અને કળાપેશ હોય છે. એની 'દીમ' કોમેન્ટે બાગે જ બેસી શકે. તેમને માટે વારંવાર નાટકો બજાવવા એ શંક્ય પણ નથી. તેમ કોમેન્ટમાં વિદ્યાર્થીઓ અજ્ઞાતા રહે એટલે કોમ્પો 'દીમ' થઈ પણ ન શકે. ઉપરાંત નાટકની પૂર્વ તૈયારીમાં તેમ સાધન સામગ્રીમાં પણ કોમેન્ટે સપ-કતની દૃષ્ટિએ પણ મંડળીઓને બાગે જ મુકાયેશ કરી શકે. એટલે કોમેન્ટમાં બાધ બહેનોમાં નાટક બજાવવાનો ઉત્સાહ હોય, તેમનામાં એવી શકિતઓ અને આવડત હોય તો પણ રૂપોમાં તો તેઓ પાછળ જ રહે.

આ વખતની રૂપોની જ વાંત કરેતો 'પતંગી બોડ' અમવાવહના રંગમંડળે રજૂ કર્યું. તેમ એ નાટક રૂપોમાં રજૂ થયું તે પહેલાં પંચાસ વાર તો બજાવ્યા ગયું હતું. તેની પછી મેડિકલ કોમેન્ટના વિદ્યાર્થીઓએ રજૂ કરેલું 'પતંગી બોડ' જુઓ! તેમનાદવા વધુ જોઈ રજૂ

કરવાનો, તખતોના અનુભવો લાભ ભાગે જ મળ્યો છે. એ નાટક કોમેન્ટ છે એવી સહાનુભૂતિ ને નિર્ણાયકતા મનમાં પડે તો જ તે કારકે વિકસતા તરિકે જીવું જે છતામ પ્રાપ્ત કરે. પણ નિર્ણય વખતે કોનો મજા દેવાનો એ બાજબી છે? આ બાંધ પદ્ધતિમાં તો કોમેન્ટે ભાગે જ નથી રંગભૂમિની મંડળીઓને આપી શકે. એ ભાવથી પણ કોમેન્ટે રૂપોમાં ભાગ લેતી નથી.

સરકારની દૃષ્ટિ સુખ છે. તે આંખી રૂપોઓ અને નાટ્યમહોત્સવો પોણ નાટ્યપ્રવૃત્તિને મેગ આપવા માંગે છે. લોકોને નાટ્યભિમુખ કરવા ઇચ્છે છે; તેમ કલાકારોને પ્રોત્સાહિત કરવા માંગે છે. એથી તો આ પ્રવૃત્તિ કોમેન્ટે સુધી વિસ્તરે તે માટે થાય વર્ષથી મંડળીઓ સાથે કોમેન્ટે ભાગ લઈ શકે એવી નોગવાઈ કરી છે. પણ થાય ધોરણે તો સરકારની એ તેમ ભાગે જ બર આવે. એટલે ને કોમેન્ટના વિદ્યાર્થીઓને નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય રહે લેતા કરવા હોય તો કોમેન્ટની રૂપો જુદી જ રાખવી એ બધી રીતે હિતાવહ છે. તો વધુ કોમેન્ટે રૂપોમાં ભાગ લેશે. પશ્ચિમી રંગભૂમિને નવા અદાકારો, હિન્દીકો અને કસબીઓ મળી રહેશે. તખતોને નવું લોડી મળશે...તે તો જ સરકારને હેલુ પણ સરશે.

(૨) નાટકો અને સંગીત

શ્રી હરકાન્તનાદવા નાટકમાં સંગીતની આંતર્યકતા પર જે બાર મુક્યો છે તે પ્રથમ ચિંત્ય કાટિનો બની રહે છે. નાટકમાં પાશ' સંગીત તો નોંધે જ. બાવને સમજા બનાવવા માટે તેમ લાગણીની તિવ્રતા વધારવા માટે પાશ' સંગીત અનિવાર્ય છે જ અને નથી રંગભૂમિએ સંગીતની એ સમજાતા રિદ્યંચિતની પેઠે સંગીતારી જ છે. પણ ગીત માટે એવો એચદ ન કરી શકાય.

આજરું યુજન્ટી નાટક એ જૂની પરંપરાનું નાટક નથી, પણ વિદેશી નંદ્ય સાહિત્યની અસર તળે પાંગરેલું નાટક છે. ફેટલાંક નાટકોમાં કંથાવરુ જ એવો હોય છે કે તેમાં ગીતને અવકાશ જ ન રહે. તેમ ગીતની અગ્રેશા પણ નંદ્યો. નેતરંગભૂમિએ એવો નાટકારજૂ કર્યો 'પણ છે-કરે પણ છે. ઉલટું' ગીતસંગીતની સમાનતામાં કે તેના

નાર્ય મંડળીઓ નાટકો ભજવે, વધુ સારાં મૌલિક નાટકો લોકોને જોવા મળે નેમ નવો પ્રેક્ષકવર્ગ પશુ ઉભો થાય. વધુ લોકો એનો લાભ લઈ શકે તે માટે તો સરકાર સરતા દૈ આ નાટકો દેખાડે છે. એ હેતુ આખરી સ્પર્ધા એકલા મુંબઈમાં યોગ્ય તો ન સરે. તેમાં બીજી પણ ધણી સુકેલીઓ છે.

(૧) અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને હવે તો રાજકોટથી સ્પર્ધામાં ભાગ લેનારી મંડળીને મુંબઈમાં આવી, નાટક રજૂ કરવું ખર્ચની દૃષ્ટિએ ખોસાવું નથી. જેને ધનામ નથી મળતું તેને તો ખર્ચો વરસો જોડવો પડે છે.

(૨) બીજું, ન્યાય ખાનર પણ આરી સ્પર્ધા મુન્દ-રાનના બિન્ન બિન કેન્દ્રોમાં યોગ્યની નેંધએ. તો જ તે સ્થળના લોકોને સારાં નાટકો સરતા દરે જોવા મળે. આજે જે લાભ શ્રણ વર્ધી મુંબઈને મળે છે તે લાભ ખીન્ન શહેરોને મળતો નથી. અમદાવાદ, સુરત કે વડોદરા કદી મુંબઈમાં કે બીજાં નાટકો જોઈ શકતાં નથી. જે લોકોને પણ નાટ્યભિમુખ કરવા હોય તો આવો મહોત્સવ કરવો રખાવો જોઈએ. તો પ્રેક્ષકોને તેમ દર્શકોને પણ ન્યાય મળે, આકુ પરિસ્થિતિમાં તો મુંબઈની નાર્ય સંસ્થાઓને જે લાભ મળે છે તે બહારનાઓને તો હરગીઝ ન મળે...કદી ન મળે.

(૩) શ્રી હરકાન્તનાઇએ મુંબઈના પ્રેક્ષકોની તારીફ કરવામાં અમદાવાદને બારે અન્યાય કર્યો છે. આ લખનારે મુંબઈના તેમ અમદાવાદના બંને નગરોના પ્રેક્ષકોનું માનસ જોયું છે, તેમની સુચિતું પણ અવગણન કર્યું છે. એ હકીકત શ્રી હરકાન્તનાઇએ જણાવી એથી ઉઘડી છે.

અમદાવાદ ગંબીર નાટકોને વધુ ઉઘડાવી જુએ છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં મુંબઈએ રજૂ કરેલાં નાટકોની યાદી જુઓ અને અમદાવાદે ભજવેલાં નાટકોની યાદી જુઓ. તો આ બાબત યથાર્થ રીતે સમજશે. હજી પણ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં પ્રદુષ્ટો જ ભજવાય છે અને રંગીનો રાજ ભજવીને તો ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટરે એવી પરિસ્થિતિ બની કરી છે કે એ મંડળી ગંબીર નાટક તો બાજે ન ભજવી શકે. અમદાવાદના પ્રેક્ષકોએ જે ગંબીર અને શિષ્ટ નાટ્યકૃતિઓને દાદ ન આપી હોત તો દીંગણી ધર, મેનાં મુન્દરી, વિજયા, મહેલા છબ, મિંદુનો કોકો જેવાં નાટકોને ભાગ્યે જ સફળતા મળી હોત. અમદાવાદ એકલું 'પનાંની જોડ'માં રાજે છે તેમ કેંદુ બીજી સાચી દર્શકને દુખારી દેવા જોયું છે.

તો...તો મુંબઈ માટે પણ એમ જ કહેવાય કે તે એકારી 'રંગીના રાજ'માં રાખે છે કારણ કે તેના સો જેટલા 'સો' થયા છે.

(૪) 'અમદાવાદમાં આખરી સ્પર્ધા કરવાથી સરકારને અર્થિક રીતે અનેકલાયું સહન કરવું પડે.' શ્રી. હરકાન્તનાઇએ આ વિધાન તો સરકારની નેમને પણ પકારે તેવું છે.

એક તો સરકાર આર્થિક રીતે નફા કરવા આ સ્પર્ધા યોજતી નથી. સરકારે તો લોકોમાં નાટકની સુરુચિ જગાડવામાં સહાયક બનવાનું છે. જે મુંબઈના લોકો 'સુમંદુત' બન્યા હોય તો સરકારે બીજાં શહેરોના લોકોને એ દિશામાં વાળવા જોઈએ. એ માટે પણ મુંબઈ પડતું શ્રી બીજે સ્પર્ધા યોજવી જોઈએ.

અને અમદાવાદમાં ગોઠવશે એવો બપ સેવવો એ અશક્ય છે. રૂપિયા, આદ આનાના દરે સરકાર. જે નાટકો દેખાડે તોગમે તેનાટવજીદ નાહુ પડે. એકલા અમદાવાદમાં જ નહિ, સુરત અને વડોદરામાં પણ લોકોમાં નાટકનો રંગ લાગે છે. એટલે એ બપ સેવવાની જરૂર નથી.

તેમ સરકારે તો કડીવે નફાનુકસાનની દૃષ્ટિએ આ મહોત્સવનો વિચાર કર્યો જ નથી.

એ એમ લાગે છે કે જે સરકાર મુન્દતાતી રંગ-ભૂમને સાચી રીતે પ્રેક્ષાહિન કરવા માગતી હોય તો વહેલી તકે એવી સ્પર્ધાઓ મુન્દતાતમાં યોજે. નહિ તો બહારની મંડળીઓ ભાગ્યે જ ભાગ લેવા પ્રેરાશે. તેમ એ માર્ગે જરી તોજ તેની નેમ પણ સરશે. સરકાર તેની જૂલ જેટલી વહેલી સુધારો તેટલું આ શુભ પ્રવૃત્તિનું હિત થશે. મુંબઈ બહાર પણ નાટ્ય પ્રવૃત્તિ પોંગે, વિકસે તે માટે પણ મુંબઈ બહાર નીકળવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

અમદાવાદ પીતામ્બર પટેલ તા. ૨૦-૨-૫૭

(૨)

તંત્રીશ્રી,
'સુન્દરાતી નાર્ય'

મુન્દતાતી નાર્યના ફેણુઆરી અંકમાં 'નિર્ણાયકની દૃષ્ટિએ' લેખમાં શ્રી હરકાન્ત ધુકે જે મત ઉચ્ચાર્યો છે. તેમાં અમદાવાદની રંગભૂમિ અને નેના પ્રેક્ષકોની રસવૃત્તિ વિશે જે મત ઉચ્ચાર્યો છે તે હકીકતોથી સાત ઉઘડે છે. અમદાવાદની રંગભૂમિ વિશે તેમનું જ્ઞાન કેટલું છે અને અહીંયાં થનાં નાટકોમાંથી કેટલાં તેમણે જોયાં છે તે હું જાણતો નથી પરંતુ તેમણે અકુરી, ખોટી માહિતી

આ છબીમાં શ્રી ભૂમિકામાં
શ્રી અમૃત લાની છે. એમની
સાથેના પુરુષવેષના કલાકાર
કોણ છે એ જરા વિચારશો. ન
ઓળખાય તો જીઓ પાત્ર ૪૦

કટાક્ષ ચિત્ર

1 પગ નવા પૈસા

૩૧ ૧૯૫૭

વર્ષ ૪૩: અંક ૧૦

શ્રી જયશંકર “સુંદરી” રાષ્ટ્રપતિને વરદ હસ્તે પારિતોષિક સ્વીકારે છે

દેના બેંક

DEVKARAN NANJEE BANKING CO. LTD.

૬૨ ઓફીસો અને ૧૪ સેક્રીટરીએટ વોલ્ડ

અમારી

નવી સ્પેશ્યલ સેવિંગ્સ યોજના રૂ. ૬૬ લેખે વ્યાજ આપે છે.

રૂ. ૫૦૦ની પુરતીથી આરંભી જોડાય છે

અને રૂ. ૫૦૦૦ સુધી વ્યાજ મળે છે.

ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સર્ટીફિકેટો

લેટ માર્કે ઉત્તમ-કરકસરને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના બેંકની બચત યોજનાઓ બચત
મઢિ બચાવવા તમને મદદ કરશે

અધીક્ષક વી. ગાંધી
મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૨ (ત્રણ લાઇનો)

તાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફલોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, ફોટ, મુંબઈ-૧.

ભારતમાં મેદાની મિલોના સંચાલકોમાં અગ્રણ્ય

મેદો, આટો, રવો, સોજી, બેસન અને ધુતુનાં

ઉપાદક અને નિદ્રાસ કરનારા

—: મેનેજિંગ એગન્ટસ:—

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવટ લિ.

—: મિલો:—

મુંબઈ

“એ” મિત્ર ચીખવવાડી, તારદેવ

“બી” અને “સી” ઉમરખાડી, મજગાંવ

ભોપાલ

સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા ફ્લોર મિલ્સ
એમેડુલ્લાહમન રોડ,

શ્રી પ્રજાસલામતી ચિંતન-માલા

અસલ રાજ્યાશ્રયથી 'ચોપાતી' નાટ્યકલા અને પ્રવૃત્તિ આ લોકશાસનના યુગમાં જન્મતા નો આશય માગે છે, અને તે અવલંબનામાં, અને ચોપાતી વિના નિસ્તેજ, દેશીય કે સુભાષ ન અને એ જોવાનું કર્તવ્ય હોય-મહાસુરસિતની સાહિત્ય જેમી પ્રભુ યંધું છે, આ અપરંપર છતાં રજ્ય પ્રવૃત્તિની સફળતાનો મુખ્ય આધાર, આજે સાધનવંતી ધોડીકચ્છિતઓ ઉપર નહિ, પરંતુ જનતાની પ્રત્યેક વ્યક્તિની યથાશક્તિ સહાય, સદાનુવૃત્તિ અને સક્રિય સાધકપર રહે છે.

કલાને રાજ્યાશ્રય

ઉદઘટ પડે

રાષ્ટ્રની મધ્યસ્થ ધારાસભામાં કલાવિકાસ માટે એક ખાસ પ્રધાનની નિમણૂક થશે એવા સમાચારો જાણવા મળ્યા અને ઉપરોક્ત ચિંતનમાલામાં સ્વ. શ્રી પ્રાણસાહસાધને ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા શબ્દો યાદ આવ્યા "અસલ રાજ્યાશ્રયથી ચોપાતી, આ નાટ્યકલા..." શ્રી, પ્રાણસાહસાધના દૂરદેશીપણથી વિચારાયેલી આ હકીકત જો આજે સાચી હશે તો કલાનો ઉત્કર્ષ વેગવાન જાને એમાં કોઈ શક નથી. રાષ્ટ્રની પંચવર્ષીય યોજના એક પુરી થઈ અને ખીજી ઝડપભેર, ગર્જનપર દોલતના ખર્ચે પ્રગતિશીલ થઈ છે, 'નવા પેસા'નું ચલણ અમલી જાયું છે. રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય યુગનો પ્રારંભ દર્શાવતું નવું સંપત્તિસર શરૂ થયું છે, સર્વત્ર નવીનતાનું વાતાવરણ સર્જાય છે અને મુંબઈ રાજ્યના તત્ત્વનો દોર નવા પ્રધાનમંડળના હાથમાં આવ્યો છે; એ જિતાને લક્ષમાં લેતાં, તાજેતરમાં જ નવવર્ષ શ્રી જયશંકર 'સુદરી'ને પ્રમાણવાના સમારંભ, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ તથા અન્ય સંસ્થાનાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયો ત્યારે મંડળના ઉપપ્રમુખ શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'ચોપાને', અધ્યક્ષસ્થાને ગિરાજેલા માનનીય શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈને નિર્મિત કરતાં જહુ જહુ કે "કલા એ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિ છે, સોહજનનું પ્રતિબિંબ છે અને એના ઉત્કર્ષ માટે યોગ્ય પગલાં લેવાય એવી આચા અને અપેક્ષા રાખીએ છીએ."

ઉપરના શબ્દો જ રાજ્યાશયે હંમેશ રહેતી કલાના સૂચક છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સરકારે વિવિધ કલાઓના ક્ષેત્રમાં રસ પાલુ લેવા માંડ્યો છે. નાટ્યકલા સંબંધે મનોરંજનવેરામાં અવેતન અને સંવેતનના બેદો રાખ્યા છે એ ક્ષાદી નાખવા જોઈએ. જે યોદી ઘણી વ્યવસ્થાથી મંડળીઓ કાર્ય કરી રહી છે તેઓ પોતાના અંગત સ્વાર્થ કરતાં રંગભૂમિને અને એ દ્વારા મળતી કલાકારોની રોજીને ટકાવી રાખવા મથી રહી છે.

'મેળા ફેસ્ટ' અને લાઇસન્સ પદ્ધતિ પણ અનેક સુધારાઓ માગી લે છે. નાટ્યલેખની સેન્સરશિપથી માંડીને રજૂઆતના પરવાનાઓ મેળવવા સંબંધમાં જે તક્લીફો પડે છે એ માટે બહારગામ અને ખાસ કરીને ખેડા જિલ્લામાં કાર્ય કરતી અનેક મંડળીઓના અમને પત્રો મળ્યા

(અનુસંધાન ટમે પાને)

સન્માન સમારંભ

સાંસ્કૃતિક ગણ્યોને જોઈએ, કારણ કે એ દિવસે ગુજરાતી રંગમંચોના પ્રખર કલાકાર શ્રી જયશંકર “સુંદરી” નું દિવસીના દરબારમાં રાષ્ટ્રપતિને હસ્તે સન્માન વધું હતું.” આ પ્રસંગે જાણીતા કલાવિનયક ડૉ. ડી. જી. વ્યાસે, આ પ્રસંગે પોતાનું વકતવ્ય રજૂ કરતાં કહ્યું હતું, વધુમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, “કલાકારીના સન્માન તો બધા દેશોમાં થાય છે, પણ ભારતમાં તો આઝાદી મળ્યા પછી તરત જ આ જાતના સન્માનો શરૂ થયાં છે એ આનંદની વાત છે. ૩ વર્ષથી નાટક મારેના ને પારિતોષિકો અપાય છે તેમાં મેટ્ટા બાળના પારિતોષિકો મુંબઈમાં આવ્યા છે.

શ્રી જયશંકરબાઈનો પરિચય ગુજરાતને આપવાનો હોય નહિ. તેઓ પ્રથમ કલકત્તામાં હતા ત્યાંથી ૧૯૦૧માં મુંબઈ આવ્યા તે સમયે મુંબઈમાં વિવિધ નાટક કંપનીઓ કામ કરતી હતી. વાકીયાલ, બાપુસાલ, દયારા કર વગેરે મહાન અભિનેતાઓ તે વખતે રંગમંચ પર હતા. શ્રી જયશંકરબાઈ “સૌભાગ્ય સુંદરી”માં કામ કર્યો પછી “સુંદરી” તરીકે ઓળખાયા.

શ્રી જયશંકરબાઈએ આજ મુંબી એમનાં જીવન દરમિયાન અનેક પ્રકારની નાયિકાઓની ભૂમિકા ભજવી છે. તેઓ સ્ત્રી ભૂમિકાના આદર્શ ગણાતા, હજુ પણ તેઓ શોભા ને સૌંદર્યની મૂર્તિ છે. તેમનું આ સન્માન આપણી આઝાદીના ફજરે જ થાય છે.

હું શ્રી જયશંકરબાઈ પાસેથી હવે એક જ આશા રાખું છું ને તે નાટ્યદર્શનની. બાકી એમની શક્તિ વધે, એમને ત્રિધૈયુ પ્રાપ્ત થાય એ જ ઇચ્છીએ. જય ગુજરાત.”

શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે

મંડળના ઉપપ્રમુખ શ્રી જયોતીન્દ્ર દવેએ આ પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, “શ્રી જયશંકરબાઈ વિશે ઝાઝું બોલવાનું હોય નહિ. આપણે તો એમને ઓળખીએ જ છીએ, પણ હવે તો સરકારે પણ એમને ઓળખ્યા છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે “સુંદરી” નું સન્માન ધડપણમાં થાય છે. એમનું સૌંદર્ય યુવાન વયે તો

આશ્ચર્ય તો એ છે કે આપણે ત્યાં “સુંદરી” નું સન્માન ધડપણમાં થાય છે

હતું જ, પણ હવે ધડપણમાં તો તેમના સૌંદર્યનું આકર્ષણ વધુ જ એમલાને છે. એમનાં સૌંદર્ય ને મોહિની લગાડી હતી તે હવે તો ટૂંક દિલ્લી મુંબી પહોંચી ગઈ છે અને એનું સૌંદર્ય દેહનું નથી, કલનું છે. આ સન્માન થાય છે તે તેમની કલાનું છે. કલા

હમેશ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરે જ છે. વળી શ્રી જયશંકરબાઈને તો નિમિત્ત બનાવી આપણે ભારત સરકારને પણ અભિનંદન આપવાં જોઈએ. તેઓએ વર્ષો મુંબી જૂની રંગમંચનું કામ કર્યું છે; અને હવે નવીનોના વિકાસ માટે પણ કટિબદ્ધ થાય. જયશંકરબાઈનો નાટકનો પ્રેમ, નિર્દેશક તરીકે વધે, એ જ આપણને જોઈએ. આ સુંદર દિવસને વધુ ને વધુ સન્માન મળે એમ ઇચ્છીએ.”

પ્રા. મધુકર રાંદેરિયા

નવી ગુજરાતી રંગમંચોના પ્રથમ કલાના અભિનેતા પ્રા. શ્રી મધુકર રાંદેરિયાએ પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું હતું કે, “આ પ્રસંગનું માહાત્મ્ય જાણિતું છે. શ્રી જયશંકરબાઈ નાના હતા ત્યારથી જ અભિનય કરી રહ્યા છે, ત્યારે આજે તેમની નિર્દેશીના માહ સાહ વર્ષ પસાર થયા પછી તેમને સન્માન મળે છે. આમ અભિનય એ હરોલોગ છે. એમાં જનજનની તાલીમ જરૂરી છે. અત્યંત અનુભવની પણ જરૂર છે. જુદી જુદી બકિતઓ, એમકો, દિલ્લસકો, અભિનેતાઓ, પ્રેક્ષકો વગેરેના સમર્પમાં આવવું પડે છે. નવી રંગમંચોના બાઈઓએ આના પરથી ધોરા લેવા જોઈએ. એક દિવસની સિદ્ધિમાં ગયનારાઓએ એનું જોઈએ. બાકી સિદ્ધિ મારે શા. ‘સુંદરી’ એ તેમની નિર્દેશી ખરચી છે, એમની નિર્દેશીનો પરિપાક ને આ પારિતોષિક. ગુજરાતની નાનાઈ રંગમંચોના આ લાડલો કલાકાર દિલ્લી દરબારમાં જાય, સન્માન પામે, એ આપણું સૌનું સન્માન છે.

આ પ્રસંગે વધુ એક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

[અનુસંધાન ૩૫ એ પાને]

નાટ્ય સમીક્ષા

સુપુત્ર શ્રવણકુમાર

સમીક્ષક: શ્રી મ. સં.

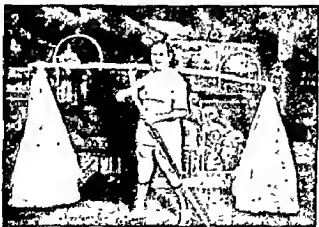
લેખક: કવિશ્રી પ્રભુલાલ દિવેરી; વિવર્તક: શ્રી કાસમભાઈ મુખ્ય કલાકારો: મા. ગોરધન અને સાલિની; રંગ કરનાર: શ્રી દેશી નાટક સમાજ; પ્રથમ રજૂઆત: ૨૨-૨-૧૯૫૭.

કવિશ્રી પ્રભુલાલનાઈની પ્રગટ્તા કૃત્યનાનું કૃત્ય તે 'શ્રવણકુમાર', પ્રગટ્ત એ અર્થે કે શ્રવણની પૌત્ર-શિષ્ટ કથાનો તાંબો અત્યંત નહિવત છે. કવિશ્રીએ યાદગીર રામાયણ, ભેરી રામાયણ, અપ્પાભ રામાયણ ને આનંદ રામાયણ વાંચ્યાં છે. પણ ક્યાંય શ્રવણની વાત વિસ્તારથી આપેલી નથી. શ્રવણ તથા તેનાં માતા-પિતા તથા કુળ દ્વંદ્વ સિવાયનાં અન્ય પાત્રો કાલ્પનિક છે. જદ માતાપિતાને કાવઝમાં બેસાડી, કાવઝ કંપે કુપાડી શ્રવણે તેમને પાયા કરાવી, અભેદમાં શબ્દવેદી વિદ્યાની પ્રતિનિ મેળવરા કુળ દ્વંદ્વ લગ્નાયુષમાં પાળીતો અવાજ સાંભળે છે. તેને વનપટ્ટ માની બાણ છંદો છે, પણ એ તો શ્રવણ નીકળે. શ્રવણ વીંધાયો, મરણ પામ્યો. જદ માતાએ દ્વંદ્વને શ્રાપ આપ્યો ને દેહ છોડ્યો. આઠસી દૂંડા વાળાની આસપાસ પોતાની નિઃસર્ગદન પ્રતિમાથી અને અનુભવની દાયોદીથી કવિએ આપો સંસાર બોલો કર્યો છે તે મૂળ વાત સાથે, દેશકાળ સાથે, ને અસં-થત ન લાગે તે રીતે તેને આપ્યો છે એ એમની મોટી સિદ્ધિ છે, વળી હેલ્લા લાંબા સમયથી સાંસારિક કે સામાજિક નાટકોને પાને ખંધાઈ રહેલા તખત પર આવી પુરાયુકથાને, શ્રવણ-નાટિકાના સંબંધમાં રજૂ કરી, તેમણે લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે એ બીજી સિદ્ધિ. કવિશ્રી પ્રભુલાલ-ભાઈના સાહિત્યપ્રીય શૃંગારી ને પ્રસંગ બાહુકપથી આપનો બેલોનો રસિયો વર્ગ આનં-દથી આ નાટક માણે છે એ દર્શકન છે.

અભિનયકે મા. ગોરધન કથાનાયક શ્રવણની ભૂમિકામાં સારુ ભાવદર્શન કરાવે છે, તો નાયિકા તારિકા તરીકે સાલિની અભિનયની સુખમતની સૂઝ દેખાડી આપે છે, છતાં એના કચ્છાઈની પરદાંતિયતા ને અવાજની અમુદ્વાને કવિએ અનાય વળે રચે કંઈક કિપાવે છે. બીનેમાં ક્યારેક બાવ ને બાપનો સુમેળ કંઈ હાડા સાધી શકે છે ત્યારે તે કણ્ઠપ્રય બને છે. અન્ય પાત્રોમાં, મા. વસત, શ્રી મુનીલાલ નાયક અને મા. કચ્છાલાલ મળેલી ભૂમિકાને સમજાવવાંક અડા કરી ભવ છે. નાની છતાં મદલતી મા ને બાપની ભૂમિકામાં મુશ્કેલ નાયક ને સોમનાથ સારી છાપ પાડે છે, છતાં આપાતમાં કાઢ અભિનેત્રી હોય તો મારુ એમ છત્રને દરપળે લાગ્યા કરે છે-પણ સંભવ્ય છે કે જુવાન અભિનેત્રીઓને જદાઓ તરીકે રંગમય પર રજૂ થવું મમત્ર નથી.

પ્રદુસન વિભાગમાં ભગતરામ તરીકે દેશવલાલ અને વનીરામ તરીકે ભોગીલાલ, મળેલી તકને ઓપાવે છે. અન્ય પાત્રોમાં મીથી વડુ નોંધપાત્ર લાગે છે શશીકામાં સુશીલા. હેલ્લા યોગેક નાટકીયી કિરોતર પ્રગતિ લાખવનાર આ અભિનેત્રી દાસ્ય ને મંબીર બેડ ભૂમિકાઓને સારી રીતે

દીપાવી શકે એવી શક્તિ લાખવે છે. એનામાં ભાખ-શુદ્ધિ, ભાવદર્શન, પાત્રમજ, શરીરસીંધુ, કલાધુર્વ સાચાં છે. કાઠકચાર અતિ અભિનયનો ભાગ બને છે તે ઠાળેલા નોંધએ, કાસમ-ભાઈએ સુંગીલાને મુખ્ય ભૂમિકામાં રજૂ કરી એકાદ નાટકનો અખતરો કરવા જેવો છે. એનારખાએ દુર્ભાગે અવાજ ને અભિનય એકત્રે એક દાળામાં વગોથી કાળી

શ્રવણ તરીકે મા. ગોરધન

બ્રહ્મની રાસલીલા

વૃંદાવણી દર જંગલમાં કદંબરક્ષતી એક ગાદી ઝાડી છે. એ રચાણું નામ છે. “કદંબતો કપારો” એક જિંઘા કદંબરક્ષતી નીચે એક નાનો ચપ્પતણ છે. જે ‘રાસમંડળ’ ને નામે ઓળખાય છે. આ ‘રાસમંડળ’ તેની આગુપાગુની બમિ પર બેસતા ત્રણમળ બનેાં ઓ પુરુષોનું આકર્ષણ કેન્દ્ર છે. ત્યાં રાસલીલા ચાલી રી છે. જળમગીનનો પ્રસંગ છે. નાના બાળકો રાખા અને બીજી ગોપીઓનો અભિનય કરે છે. આ રાસમંડળીના રંગભોંએ કદંબતો વેશ ધારણ કરી છે. એક ગોપીએ અછ ઢાપના બાતુક કવિ નદ્દાસનો આ હંદ વાંચ્યો :-

કીન દ્રાણી રંગોતિ
જાન કાનો કરી ડગી.
હમર મુદર રચાન
પ્રેમકી મારા મુગી ॥
નૈનકેન સુનિનાયિકા
મોદન રૂપ રિવાદ.
સુવિરુવિ સર મુલ્કી
હરી પ્રેમ ઝગોરી લાદ ॥
સલ્લા મુનિ રચાનકે ॥

હંદ વાંચીને ગોપીએ
જોતોજ બાવ મધુર ત્રણ-

બાપાના મલમાં કયો. ઓતાઓના મુખમાંથી “લય લય” અને “બહિહાર બહિહાર”નો ખનિ નીકળી પડ્યો. એક દેહાએ તો પોતાના બે હાથે જોડી માથે પણ લગાડ્યા. પાસેના એક જિંઘા દક્ષ પદ્ધતી બપેરો ભોલી જોડ્યો, અને તેનો ઉત્તર સામેના બીજા દક્ષ પર બેઠેલાએ આપ્યો.

આ લીલા ચાલે જ છે. ગોપીઓના પ્રેમની વ્યાખ્યાની ‘આગળ’ પોતાનું અવગણ ખૂટી મદમદ કંઈ આ ગોપીઓની અચ્છુરજ માપેત કરવાની લાલસા

પ્રગટ કરતાં કદંબ કહે છે:

આમામ દો વાળેણુ જ્ઞાનદં સ્યામ
જૂનાંને કિમિવિ ગુપ્તજ્ઞો પચીનામ્ ॥
પા દુસ્ત્યજે સ્વજ્ઞનાયવયં વ હિલા ॥
મેલુરુરુન્દ પદરી ધુતિમિરિમુખ્યામ્ ॥

મંડળીના એક સભે
જિંઘા રવરથી આ મ્ત્રોકને
કેવડાપે. સારંગીના
મધુરિક ધ્વનિથી વાતા-
વંશુ શુભ હાડ્યું. ઓતા-
લખ દસવિંબરે થઇ ગયા.
એક વિરક્ત આપુનાં
નયનમાંથી ક્યારનાં
આંસુઓ સરી તેના કપો-
લને ખીલવી રયાં છે.

મજ્જી રાસલીલાની
આ એક માંખી છે.
અમલ અનેક રાસ-
મંડળીઓ દરેક જગ્યાએ
રાધાપૂજની ભારી
લીલાઓ રજૂ કર્યા કરે
છે. સાંકરી, ખેર અને
હાલ ધાસની ટેકરીઓમાં,
પંડીપટની તળેટીમાં,
અદ્ર સરોવરને કિનારે,
કાષ્ઠમંદિરના આંગણમાં,
કોઇ કેડીના માખે

વ્રજવિહારી વ્રજભાણુ દુહારી સાથે

પર, સાગુઓના આગ્રમમાં, આ લીલાઓ થયા જ કરે છે. કૃષ્ણચંદ્રથી મંબંધ કરાવના કોઇ અવસરોમાં, ખાસ રચાનોમાં આ લીલા તો હોય જ. આને લખને પછી તો જ્યાં જ્યાં બાતુકોએ ઉત્સાહ બતાવ્યો, ત્યાં ત્યાં પણ રાસલીલા થયા તરંગી. આગુપાગુના પોડાશીઓ, પરદેશી તીર્થવાતાઓ, ગુદરચો અને વિરક્ત જનો, જેણે જેણે માંખી તે સર્વે ત્યાં આવી બેઠા અને રાસના રસનું પાન કરવા લાગ્યા.

લેખક: શ્રી ગોપાલ દત્ત

આ કલાના શિક્ષણ અને સંરક્ષણ માટે ઉચિત રાજકીય વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા છે

આધાર પરથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. એમાં એક દિવસમાં અનેક લીલાઓ રજૂ થાય છે, પણ આધારસ્થિત એક વખતે એક જ લીલા રજૂ થાય. આ વિષયોનાં અધ્યયન પરથી જાણી શકાય કે કેટલીક લીલાઓ તો ભાગ્યવત્ આદિ પુરાણો પર આધારિત છે. કેટલીક જેવી કે અન્ન-પ્રાશન, ચંદ્ર-ખિલોના, સ્થાન-સમાધ વગેરે સ્ત-દાસ, નંદાસ જેવા ધ્રુવના મહાનુભાવ કવિઓની રચનાની આધાર પર ગુણેલી છે. કોઈ લીલા તો યજ્ઞમાં પ્રચલિત દંતકથાઓના આધાર પર પણ રચવામાં આવી છે.

લીલાના કથોપકથન રુપક જેવાં જ હોય છે. મહત્ત્વ પૂર્ણ કથોપકથન યા તો વર્ણન માટે સહાસ આદિ અષ્ટ છાપના કવિઓ તથા ધ્રુવના અન્ય સરસ કવિઓનાં પદ, સરેયા, કવિત આદિના પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ પદ ગવાય છે કે સરેયા કે કવિતનું પદન કરવામાં આવે છે ત્યારે લગભગ યજ્ઞભાષાના ગદ્યમાં તેનો અર્થ પણ કહેવામાં આવે છે. કથોપકથનની વચ્ચે પ્રસંગોની કડીઓ જોડવા માટે સ્વામી તથા અન્ય સમાજ કોષ્ટક પદ પણ ગાય છે. જે પદ કૃષ્ણ, રાધા કે અન્ય ગોપીઓ દ્વારા કથોપકથનના રૂપમાં ગવાય છે તે પણ સમાજીઓ કોઈ કોઈપર ગાદતે પ્રચલિત કરે છે. રમત અજુદ્યો હોય છે જેથી પરદા પાડવા કે ઉપાડવા જેવી વાતો ત્યાં હોતી નથી. દસ્ય પરિવર્તનની સંચના સ્વરૂપે [અભિનેતાઓ]ના વ્યવહાર, કથોપકથન યા સમાજીઓના ગાયનમાંથી જ મળે છે.

દાહમાં પણ યજ્ઞમાં અનેક રાસમંડળો છે. કરંદલા ગામની મંડળીઓ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. મંડળીઓના અજુદ્ય-સ્વામી-પાસ દરેક વૈદ્ય પદ પરદાની વા અવસાયને પ્રાપ્ત કરે છે. એ બધા જ બાલજો છે. એમાંથી ધણી યજ્ઞભાષાના કવિ તથા ભક્તિ-સાહિત્યના મર્મર પણ છે. આમ ભાવુક હોવું એ તો કોઈ પણ સ્વામીનો આવશ્યક ગુણ છે. જે બાળકો રાસલીલામાં અભિનય કરે છે તે સર્વે પણ બાલજો હોય છે અને પાસ કરીને રાસધારી ઓના કુટુંબમાંથી જ હોય છે. સાન આઠ વર્ષની ઉમરથી જ એ બાળકો અભિનય કરતો શરૂ કરે છે, અને અગ્યાર બાર

વર્ષની ઉમર પછી અભિનય બંધ કરે છે; કૃષ્ણ રાધા તથા ગોપીઓની ભૂમિકા અત્યંત પેશિન મનાતી હોવાને કારણે કેવળ શુદ્ધ અને વિકારહીન મનવાળા બાળકો પાસે જ એ કરાવવામાં આવે છે. ઉદ્ધવ, યશોદા, નંદ, કેસ. અધૂર વગેરેનો અભિનય મંડળીના જ કોઈ પુરુષો કરતાં હોય છે. યશોદા આદિ સ્ત્રીઓના અભિનય કરતી વખતે મુખ પર ઘુંઘટ તેઓ રાખે છે.

જે કે કલાની દૃષ્ટિ રાસલીલાનો સ્તર નીચે થતો ગય છે. નૃસ શીખવા માટે જે પરિશ્રમ અને લગનીની આવશ્યકતા હોય છે એ હવે આને એ બાળકોમાં જેવા નથી મળતી. શિખવવાવાળા સ્વામી પણ આને પૂર્વવત અસ્થા કલાકાર કે મર્મર નથી રહ્યા. આ દાસનુ એક મુખ્ય કારણ તેને મળના આશ્રયનો અભાવ પણ છે. પહેલાં મંદિરોમાં સ્થાપી રાસમંડળીઓ હતી જ્યાં શિક્ષણ અને રજૂઆત નિયમિત થતાં હતાં. ધાર્મિક આશ્રયોનો અભાવ અને હમણાં થોડા સમય પૂર્વે સ્વવાર્ધા અને જમીનદારીના નાશની સાથે મંદિરોની આવક ઘટવાથી રાસધારીઓની ઊંચિકા અશક્ય બની છે. મંડળીઓને યજ્ઞની બહાર શહેરોમાં આજીવિકા માટે જવું પડ્યું છે, જ્યાં કોઈ અધિકારી રાસલીલાના પૂરાણ આદર્શોને ત્યજી મનોરંજન માટે મનપસંદ દાસ પરિદાસ, સસ્તાં ગીતો, તથા સાધારણ કાવ્યોનો આધાર ત્વરિત સ્વીકારે છે... બાળકો પણ આને આ મંડળીમાં છે તો કાલે એને શિખવશે કોણ એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો બને છે પરંતુ હજી સુધી એ પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ નિરાશાજનક નથી બની. આને પણ એની મંડળીઓ છે જે રાસલીલામાં જ રામે છે, શ્રોતાઓ પણ રહેડું માન ત્યજી આત્માનંદમાં લીન બને છે. યજ્ઞની આ પ્રાચીનકલા તરફ સર્વે કલાપ્રેમીઓનું ધ્યાન આકર્ષાવું જોઈએ. આ કલાના પણ શિક્ષણ અને સંરક્ષણ માટે ઉચિત રાજકીય વ્યવસ્થાની પણ આવશ્યકતા છે. જે એટલું પણ યદ્યજ્ઞ કે સરકાર દ્વારા કોઈ મંદિરોમાં પૂર્વજ સ્થાપી રાસમંડળીઓ રખાય અને તેનો મંદિરોના આવશ્યક ખર્ચોમાં સમાવેશ થાય

[અનુસંધાન ૨૨ એ પાને]

મહેતાની જેમ બાનીના મહેલાએ ઘર છોડાવી નવજીવન તરફ વાળ્યો. જાન મહેનતે આગળ બંધ્યો, પરખ્યો અને એ પરખ્યાની પહેલી રાતે.....

[ધીમે ધીમે ઉલટવાળા ભાગમાં અધકાર છવાય છે અને આયાર સુધી અધકારમાં રહેલ રંગના ચના બારીના ભાગમાં પ્રકાશ પથરાતાં નાની મધ્યમ વર્ણની ઓરડામાં એક નવોદય બેઠેલા દેખાય છે.]

ઈર્દગિત : હજુ સુધી તું જાગે છે? (સ્ત્રી મૂંગી મૂંગી ડોક હલવાની હા કહે છે) કેમ, એકલા ઊંધ નથી આવતી? (સ્ત્રી આંધું દસ્તી સરમથી નીચું જોઈ બેસે છે) આત્મ, હવે સુષ જાગ.

સુમન : તમારે આ પીની હોય તો ખતાની આપું. મોઝે સુધી વાંચ્યું છે ને?

ઈર્દગિત : તું તારે નીરાંતે સહ જા. મારે આ પીની હશે તો હું મારી મેળે બનાવી લઉં.

સુમન : પણ મને ઊંધ નથી આવતી.

ઈર્દગિત : કેમ? લાઇટ બળે છે એટલે? સુમન! દેશમાં હોય એવું સગવડવાળું ઘર અહીંયા આપણે નથી. અહીં તો આ એક ઓરડામાં જ બધું સમાવેશ આપણે કરવાનો છે. એમ કર, આ કપડાં સફાવવાની દોરી પર માટું ઘોલિયુ આડે નાખી દઉંએ, એટલે તારી આંખ પર અજવાળું નહિ પડે, સમજ. (સુમન ઘોલિયુ લેવા બેઠે છે) નહિ તો જ્યાં દે એ બંધી માથાફરે. લાઇટ બંધ કર, ચાક સહ જઈએ.

સુમન : કેમ વાંચ્યું નથી?

ઈર્દગિત : ના.

સુમન : પછી પરિક્ષા કોણ આપશે, હું કે તમે?

ઈર્દગિત : એમાંથી એકેય નહિ.

સુમન : પછી ત્રિવેદા “વડુવેદો” કહી ખિજવશે ત્યારે? (જવાબ ન મળતાં) તમે થોડી થોડી વારે આમ વિચારમાં શું પડી જાઓ છો?

ઈર્દગિત : સુમન, કાલે રોમ્ બરવાની છેલ્લી તારીખ છે. થોડા પૈસા લતા તે લાજ ખર્ચમાં ગયા. ‘નવું નાટક હજુ અધૂરું છે. સગવડ ક્યાંથી થાય એવી આશા નથી. રોમ્ બરવા શી તો જોઈએ જ ને?

સુમન : બસ. આગામીમાં લીસા થઈ ગયા? હું તો સમજ કે હુખના ડુંગર તુડી પડ્યા હશે. કેટલા જોઈએ?

ઈર્દગિત : માત્ર ૫૦ થી ૬૦ રૂપિયા.

સુમન : જુઓ, મને સાસરે વળાવતી વખતે જા,

આપુએ તથા શમા સંબંધીઓએ બે પાંચ રૂપિયા આવેલ છે. કલ્પ એમાંથી જરૂરત જોડવા થઈ રહેશે.

ઈર્દગિત : પણ સુ...મ...ન.

સુમન : હવેં પણ અને બહુ. આ માટું ને કાંઈ છે તે બંધું તમારું જ છે ને, તમે તમારે વાંચીને પાસ થાઓ. આજે આવેલો દિવસ છે. કાલે ભગવાન સાથે દિ દેખાશે. દલાડા ત્રતાં કેઈ વાર નહિ લાગે. જુઓ આમ જતા રહેશે.

[એમ જોવાનાં ચપટી વ્હાડે છે, ધીમે ધીમે ઓરડાવાળા ભાગમાં અધકાર છવાય છે અને થોડી સમય બાદ ત્યાં ત્યાં પ્રકાશનું જ પથરાય છે, પહેલાં કરનાં એ રી વડુ વ્યવસ્થા કરાય છે.]

વિનય : સુમનમાની, ઘરમાં આવું કે?

સુમન : આવેને વિનયમાઈ બેસો. હું તમારે માટે આ બનાવી લઉં.

વિનય : બસ બાબી, એકલી ચાંચી જ પનાવું છે? ઈર્દગિત એમ. એ. માં ફરટકલાસ ફરટ પાસ થયો, એક કોલેજમાં પ્રેક્ટિસ થયો. આટલી અનલદ ખુશાલીમાં એકલી ચાંચી સોદો સરતો કહેવાય.

સુમન : તમારા મિત્ર પાસ થયા એ આનંદની મીઠાશ કરતાં પેંડાની મીઠાશ શું વધારે છે?

વિનય : બસ બાબી. બે મહિના એ બહુચક પાસે રહ્યા એમાં તમે પણ ખોલતાં શીખી ગયાં? બસા! બુખ્યા માણસને કહીએ કે ભાવનાના ભોગ્ગન જમી લે બૂખ મૂડી જશે. તરફવાને કહીએ કે જ્ઞાનના અમૃતથી તૃપ્તિ થઈ જશે. આ તે કોઈ દલીલ છે?

[ત્યાં સુમન...સુમનની દૂરથી હામ સંભળાય છે]

સુમન : હવે તમારા બાઈ જ આવે છે, એમની પાસે માંગો.

વિનય : ચાલીમાંથી બૂમ પાડતો આવે છે એટલે બહુ આનંદમાં લાગે છે. મને અહીં જોશો તો એનો આવેગ જીતરી જશે. હું આ ખાટલા નીચે બરાબ બાઈ છું, મારા સગ બાબી, કહેતાં નહિ.

[વિનય આગળ નીચે સંભાય છે અને હોડતો હોડતો હાંફતો હાંફતો દાખમાં બે પડીને લઈ ઈર્દગિત આવે છે]

ઈર્દગિત : મૂંગ...સુમન...સુ...મ...ન

સુમન : અરે પણ છે શું?

ઈર્દગિત : આજ સવારેથી જ સુમન, બધા જ પાસા પોષાર પડે છે. જ્યાં જાઈ છું ત્યાં સફળતા મળે છે. આજે સવારે બેઠાં વેંત મેં તારું મોઢું જોયું હતું.

નાટ્યકલા

[અગત્યની વાત]

નાટ્યાચાર્ય અને પાત્રો

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટ્ય કરનાર નાટ્યાચાર્ય તથા પાત્રોમાં શા શા યુગો હોવા જોઈએ, એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. તેમાંથી નાટ્યાચાર્ય અને યોગ્યક મુખ્ય પાત્રોના યુગો અહીં આપીએ છીએ.

આચાર્ય—ત્રણે પ્રકારનાં પદોના સદૃશ વક્તાઓમાં કુશળ, વાગ્મી એટલે કે સરસ વક્તા; સરસવેશ એટલે સરખા રૂપ અને વેશવાળો, સ્તુતિ કરવામાં સક્ષમ અને પદ્ધિન, ચારિત્ર્યરહિત અને જાણનારો અને વહનિકાધારક હોવો જોઈએ.

નટ—ચાર પ્રકારના અભિનયને જાણનારો અને બાણ્ય આદિ ભેદવાળો હોવો જોઈએ. નર્તક—માર્ગચૂતને બરાબર જાણનારો હોવો જોઈએ. ચૈત્યાલિક-સર્વ ભાષાઓના જ્ઞાનવાળો, નાના નર્મશર્મક એટલે કે નાના વિષ નર્મ લે સુખ દેનાર અને બીજા કવિઓનાં રસોમાં પદોમાં કુશળતા ધરાવનાર હોવો જોઈએ. ચારણુ-કિંકિણીવાળ વેદી એટલે કે ધૂધરાના અવાજને ઝોળાખનાર, નર્મજ, સર્વ રાગોમાં ચતુર અને વિદ્યાર્થી તત્વ કરનાર નર્મકના સહવાસવાળો હોવો જોઈએ.

કોણ્સલિક: ભાર વહન કરનાર, બ્રમણ્ય આદિમાં પ્રૌઢ એટલે કે, કર બ્રમણ્ય આદિમાં કુશળ, રજ્યુ સચાર નિપુણ, હુદિકાનર્તકમાં પ્રવીણ અને અસ્વસ્થ મંથા-વર્માં જ્ઞાન ધરાવનારો હોવો જોઈએ ઇત્યાદિ.

નાટ્યપ્રેક્ષકો

વળી સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટ્યાચાર્ય અને પાત્રોના યુગ ઉપરાંત નાટકના પ્રેક્ષકો [જ્ઞાતરા]માં પણ કેટલા વળી યુગો હોવા જોઈએ છે, એનું પણ સાદું દિશ્વર્ણન

કરવેલું છે. પાશ્ચાત્ય નાટ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પ્રેક્ષકોના યુગો સુધી પહોંચ્યા નથી. એથી સાદું દેખાઈ આવે છે કે, આપણા આર્થ પુર્વજો પ્રત્યેક વિષયમાં ધણુ જ ઉચ્ચ જાનરતા હતા. પ્રેક્ષકોના યુગો તેમજ વિભાગશઃ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે :

સમાસદો મત્કય એટલે કે પદ્ધતિના ન કરનારા; સાવધાન, વાણી, મન અને ન્યાયને જાણનારા, સુદિત અને : લેખક :

શ્રી વલ્લભ દેશવ નાયક

☆

મંબીર: સક્ષળ કળામાં કુશળ; સમસ્ત શાસ્ત્રવિજ્ઞાતા, કૃતિની હોભી; પ્રિય બાણ્ય કરનારો; બીજના હૃદયના બાળને જાણવાવાળો; ધારણશીલ; મેધાવી; વાઘ બેરોળો સત્તા, પારિતોષિક દાનવેતા [દાનામ વગેરે આપનાર], સર્વ ઉપકરણોથી મંજિત, દેશી માર્ગના વિભાગને જાણનાર, ન્યૂન અને અધિકતાને ઝોળાખનાર, પ્રાસ, મધ્યમ ધાર અધિવાળો, સ્વાધીનપરિવાર; ભાલુક, રસનિર્ભર [રસથી ભરેલો]; સત્યવાદી; કૃતીન; પ્રસન્નમુખ; જેનો પ્રેમ સ્થિર રહે તેવો; કૃતાર [બીજના ઉપકરને બૂલી ન જનારો], કસ્ટ્યાસાગર; ધર્મભા; પાપથી કરનારો;

કુળમાંનો અને દિવ્ય અથવા દિગ્વિશિષ્ટ હોવો જોઈએ. એમાં શ્રુગાર અથવા વીર એ બેમાંનો કોઈ પણ એક રસ અંગી એટલે કે મુખ્ય હોવા સાથે બીજા રસો પણ અગત્ય પ્રમાણે આવવા જોઈએ. નિર્વંદ્ય સંધિમાં અદ્વિત રસ આવવો જોઈએ. કથા ભાગમાંનાં મુખ્ય ચાર અથવા પાંચ પાત્રો હોવાં જોઈએ. એના અંકો એક પછી એક નાના થતા જવા જોઈએ. કેટલાકોને એવો પણ અભિપ્રાય છે કે, કેટલાક અંકો નાના અને કેટલાંક મોટા હોવા જોઈએ. તેમજ કેટલાકોને એવો પણ અભિપ્રાય છે કે, કેટલાંક કાર્યો મુખ સંધિમાં અને કેટલાંક કાર્યો પ્રતિમુખ સંધિમાં એવા કમથી સર્વ સંધિમાં કાંઈ ને કાંઈ પણ કાર્યો સમાપ્ત કરવાં.”

અંક-નાટકનું વસ્તુ એટલે કે કથાભાગનો જે વિભાગ હોય છે તેને અંક કહેવામાં આવે છે. એ અંકમાં ઘણા વર્ગોમાં બનેલા બનાવો અથવા તો યોગ્ય જ કાળમાં જે અનેક ધટનાઓ થઈ ગઈ હોય અને દેખાડવા યોગ્ય તથા રમણીય હોય તેમનું જ દર્શન કરાવવું. અંકનો વિનાકારણ વધારે વિસ્તાર કરવો નહિ. અનેક વર્ગોનાં કાર્યોને એક એક દિવસના વિભાગથી આરોપી નાખવાં એ ઉપરાંત અંકમાં પ્રત્યક્ષ ભાસનારુ નાયકનું ચરિત્ર રસ નથા આપવું, અનેક કાર્યવિહિત બીજા નાયક અર્થપ્રકૃતિ અને નિર્વંદ્ય સંધિવિહિત હોવું જોઈએ. પ્રધાન કાર્યોથી વિરૂદ્ધ ન હોય એવા આવસ્યક કાર્યો અને તથા અથવા ચાર પાત્રોથી યુક્ત અંક હોવો જોઈએ. બહુ દૂર દેશનો દેખાવ, વય, યુદ્ધ, રાજ્યવિસ્તાર, દેશવિપ્લવ, વિવાહ, ભોજન, રાપ, મૃત્યુ, રૂતિ, દંતચ્છેદ, નખચ્છેદ, રાખ, અધરપાન, સ્નાન, મર્દન, નગર-અવરોધન અને બીજા એવાજ લગભગકેટલા દેખાવો કોઈ પણ અંકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાડવા નહિ. એટલા દેખાવો સર્વ પાત્રોનું નિર્ભર હોવું જોઈએ. એ પ્રમાણે અંકનાં સામાન્ય લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે.

એ ઉપરાંત નાંદી કર્પો વિના અને સ્વધારાના પ્રથમ આવ્યા વિના નાટકનો આરંભ કરાય નહિ હતાંલે બીજા પણ ઘણા નિયમો કહેવા છે, પણ અત્યારે આટલું બાકીનું જ બસ હોવાથી વધારે લંબાણ કરું નથી.

નાટકનો બીજો પ્રકાર પ્રકરણ છે, અને એ નાટક પ્રમાણે જ હોય છે. એમાં વિશેષોને એટલી જ છે કે પ્રકરણમાંની કથા પુરાણમાંની નહિ કિન્તુ કવિ-કલ્પિત કૌતિક જ હોવી જોઈએ. અને તેમાં શ્રુગાર રસપ્રધાન હોવો જોઈએ. નાયક, પ્રાણી, બનાવ, અથવા

વાણીપો હોવો જોઈએ અને તેમાં સ્વભાવ ધરિ, પ્રસાંન તથા ધર્મ, કામ અને અર્થપરાણ હોવો જોઈએ. નાયક ક્ષત્રી ત્રા, વેશ્યા અથવા બંને હોય તો પણ સાથે અને પ્રકરણ બુન રમનાર વિદ તથા મેયુક્ત હોવું જોઈએ. મુન્દકટિક અને માહતીમધ્ય આદિ સંસ્કૃતનાં પ્રકરણો છે. ત્રીજો પ્રકાર ભાણ છે. ધૂર્ત આદિકોની જે નાના પ્રકરણી અવસ્થાનું ચરિત્ર તેને ભાણ કહેવામાં આવે છે. ભાણનો અંક એક જ હોય છે અને તેમાં નિપુણ પાંડિત અથવા જનર એમાંનો કોઈ પણ એક મુખ્ય પોતાની અનુભવેલી અથવા તો બીજાઓની વાતો ઉપર નેદન પોને જ કહે છે અને પોતે જ પોતા સાથે સ્વાદ જવાબ કરે છે. એમાં કથાભાગ કલ્પિત અથવા તો કોઈને ઉદ્દેશને બાંધેલા હોય છે એમાં મુખ અને નિર્વંદ્ય એ બે સંધિ, ભારતી અને કૌશીકી જાતિ, દશ લાસ્યાંગ, અને વીર અથવા તો શ્રુગારસ હોવો જોઈએ. ભાણનાં ઉદાહરણ મુગ્ધાતી * મરાડી કે ઉડુંમાં નથી. મંદકૃતનાં લટકેલક, વસ તતિત્રક, પંચાયુષ પ્રપંચ આદિ અનેક ભાણ લખાયેલા છે. ભાણ લખવામાં ધૂર્ત અને મુદ્દા ભાણસનુ ચરિત્ર જતાંત્રી પ્રેક્ષકોમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરી તેની ફરતી કરવી અને લોકોએ તેના કુચ ચરિત્રને જોઈને તેથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો, એવો બોધ આપવાનો જ કવિનો ઉદ્દેશ હોય એમ પ્રત્યક્ષ અનુમાન કરી શકાય છે. એથી પ્રકાર વ્યાપોગ છે. એનો કથાભાગ પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. એમાં સ્ત્રી પાત્રો બહુ યોગ્ય અને બીજાં પાત્રો વધારે હોવાં જોઈએ. મર્મ અને વિમાર્ગ એ બે સંધિઓ, કૌશીકી જાતિ, સ્ત્રી નિમિત્તક યુદ્ધ, હાસ્ય, શ્રુગાર અને શાંત એ તથામાંથી કોઈ પણ એક એમાં પ્રધાનરસ હોવો ન જોઈએ. એનો અંક એક અને નાયક પ્રખ્યાત રાજા અથવા દિવ્ય અને સ્વભાવે ધીરહાસ હોવો જોઈએ. કેટલાકોને એવો અભિપ્રાય છે કે, એમાં એક દિવસના બનાવનો જ કથાભાગ હોવો જોઈએ. સંસ્કૃતમાં ધનનંદ્ય વિજય અને મૌર્મધિકારણુ આદિ વ્યાપોગ પ્રસિદ્ધ છે. પાંચમો પ્રકાર સમવકારનો છે. એમાં કથાભાગ દેવ, દાનવ, ગ્રથવા મનુષ્યના ચરિત્રરૂપ અને પ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. એમાં અંક તથા, વિમાર્ગ વિના બાકીના ચાર સંધિ દેવ દાનવ અથવા મનુષ્યમાંથી ધીરહાસ સ્વભાવના બાર સુધી નાયકો, તે સર્વનાં કૃતિ જ્યાં જ્યાં, વીરસ પ્રધાન, કૌશીકી

* મુગ્ધાતી ગ્રંથમાંથી એક રાજ્યવિસ્તાર-વિરોધન ભાણ નામનું પુરુષ છપાઈને બહાર પડેલું છે અને તેમાં કાણનાં ધર્મો લક્ષણો એવામાં આવે છે.

નહારું પરીણામ બતાવવું જોઈએ, અને તે એવી રીતે કે, તેનાં નિવં કાર્યોને જોઈને તેનાં કાર્યોથી લોકોનું મન પરાટત થઈ જાય. સંસ્કૃત ભાષામાં નામકના તેના કુળ અનુસાર ત્રણ અને તેના સ્વભાવ અનુસાર ચાર બેઠા એ પ્રમાણે બધા મળીને મત બેઠ કરેલા છે.

પ્રથમ કુળ અનુસાર ને ત્રણ બેઠ કરેલા છે તે આ પ્રમાણે ૧. દિવ્ય : દેવના આદિકે જેમકે “પાર્વતી પરિણય” નાટકમાં શંકર. ૨. અદિવ્ય : મનુષ્ય આદિ. જેમકે “શાકુન્તલ” નાટકમાં દુષ્યંત રાજા. ૩. દિવ્યાદિવ્ય : દેવ હોવા છતાં મનુષ્યનો અપનાવ ધારણ કરવાથી જેનું ચરિત્ર મનુષ્ય પ્રમાણે હોય છે તે. જેમ કે, “ઉત્તરરામચરિત્ર” નાટકમાં રામચંદ્ર.

સ્વભાવ અનુસાર ને ચાર બેઠ કરવામાં આવેલા છે તે આ પ્રમાણે : ધીરોદાત : જેનો સ્વભાવ આત્મજ્ઞાના ન કરનારો, ક્ષમાશીલ, ગંભીર, હાંશિક આદિથી પરીભૂત ન થનારો, અંગીકૃત કાર્યનો નિર્બાહ કરનારો, મર્વ-રહિત અને શાંત હોય છે તે ધીરોદાત નાયક છે. જેમકે, રામચંદ્ર, શુવરિદ્ર, નલરાજા અને દુષ્યંત આદિ. ૨. ધીરોદાત : જેનો સ્વભાવ ઉચ્છ્રાંખલ, જેની મતિ કાર્યમાં અસ્થિર હોય છે, ને કાંઈક કપટી, ગર્વિષ્ઠ, બલવાન, આત્મજ્ઞાની અને સાહસી હોય તે ધીરોદાત નાયક, જેમકે, બીમસેન. ૩. ધીરસંવિત : નાના પ્રકારની કળાઓમાં નિપુણ, વિદ્યાસી, ચતુર, વિનોદને પસંદ કરનારો, અનેક પ્રકારની સુકિતઓથી કાર્ય કરનારો, વૃત્ત અને માલ્યનો રસિયો અને શૌર્ય હોય તે ધીરસંવિત નાયક કહેવાય છે. જેમકે શ્રી કૃષ્ણ, રાજા અર્જુનમિત્ર ઇત્યાદિ. ૪. ધીર પ્રશાંત : ઉપર કહેલા ત્રિશેષ શુણે જેનામાં ન હોય કિન્તુ સભ્ય પુરુષમાં ને સાધારણ શુણ હોય છે, તે સધારણ શુણથીજ ને પરિત હોય તેને ધીરપ્રશાંત નાયક કહેવામાં આવે છે. જેમકે, ‘માલતી માધવ’માં નો માધવ.

એ ઉપરાંત શૃંગારરસમાં સ્ત્રીઓ સાથે નાયકનું ને વર્તન થાય છે અથવા હોય છે તે વર્તનને અનુસરીને નાયકના બીજા પણ ચાર બેઠ કરેલા છે અને તે આ પ્રમાણે : ૧. દક્ષિણ : સર્વ સ્ત્રીઓ પર સમાન સ્નેહ રાખનારો; ૨. કૃષ્ટ : સ્ત્રીઓ પીછાર કર્યો હોય તો પણ લજ્જા ન રાખતાં સામે આવનાર, પોતાના હોય પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીના જોવામાં આવ્યા હોય તો પણ ખોટું બોલીને તેમને છુપાવનારો અને અપરાધ કરેલા છતાં પણ નિરાંત રહેનારો. ૩. અનુકુલ : એકજ સ્ત્રીમાં

ને આસક્ત હોય છે તે અને ૪. શક : ઉપર ઉપરથી એક જ સ્ત્રીમાં પ્રીતિ બતાવીને શુભરીતીથી વિધિમ આચરણ કરનારો.

આ બેઠા કેવળ શૃંગારમાંના જ છે. એ પ્રમાણે જો કે નાયકના બેઠા કરેલા છે, છતાં હજી પણ નાયકના એથી વધારે કેટલાક બેઠા થવાનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં ને અનેક પ્રકાર છે, તેમાંનો એક પ્રકાર નાટકમાં નાયક ઉત્તમ સ્વભાવનો જ હોવો જોઈએ, એવો દૃઢ નિયમ છે, પરંતુ બીજા પ્રકારના કેટલાક સ્વપ્નમાં નાયક ભૂલો, કપટી, ધૂર્ત અને દુષ્ટ હોય તો પણ ચાલી શકે છે. અસ્તુ.

હવે આપણે નાયિકાના વિષય પર આવકાશું. નાયકની ને મુખ્ય સ્ત્રી હોય છે તેને અથવા તો શૃંગારરસ પ્રધાન કાવ્યમાં નાયક પ્રમાણે જ ને ફળની અધિકારિણી હોય છે તેને નાયિકા કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, “શાકુન્તલ” નાટકમાં શકુન્તલા, “રતનાવલી”માં સાગરિકા, અને “હરિશ્ચંદ્ર”માં તારામતી. “રતનાવલી” નાટકમાં રાજાની વસુમતી અને વાસવદાતા એ બે ભૈષ્ણ સ્ત્રીઓ જો કે વિદ્યમાન હતી છતાં તેઓ વર્ણનીય વિષયની અધિકારિણી ન હોવાથી નાયિકાઓ કહી શકાય નહિં.

નાયિકાના મુખ્ય ત્રણ બેઠા છે તે તે આ પ્રમાણે : ૧. સ્વીયા : એટલે કે પોતાની સ્ત્રી. ૨. પરક્રીયા : એટલે કે, મીઠ્ઠી સ્ત્રી. અને ૩. સાધારણી : એટલે કે વેપસા : જેના વળી બીજા ને પેટાભાગ છે તે આ પ્રમાણે : પ્રથમ સ્વીયાના ૧. મુગ્ધા ૨. મધ્યા અને ૩. પ્રમદ્યા એવા ત્રણ બેઠ છે. જેના યૌવનનો કેવળ આરંભ જ થયેલો છે, જેનું અભિમાન જુદું હોય છે, તે મુગ્ધા કહેવાય છે. જેમ કે “જહરી સાંપ”માંની અમેલી. જેના કામ અને યૌવન પ્રૌઢ હોય છે, જેને લજ્જા બોધી હોય છે અને જેના ભાષણમાં ચતુરતા હોય તે મધ્યા નાયિકા કહેવાય છે. જેમકે, “જહરી સાંપ”માંની યામતા જેનું તારતમ્ય પુરું હોય છે, ને કામથી આપ્ત હોય છે. રીતમાં કુરાળ હોય છે અને લજ્જાનો ધણો જ ઘોડો ભાગ જેનામાં હોય છે પ્રમદ્યા નાયિકા કહેવાય છે. જેમકે “ફસાનયે અન્નયમ”માંની માહેતલત.

એ ઉપરાંત શૃંગારરસમાં અવસ્થા અનુસાર સ્વીયા નાયિકાના બીજા આઠ બેઠા કરેલા છે અને તે આ પ્રમાણે : જેનામાં પતિ ધણો જ આસક્ત હોય છે તે સ્વાધિનપતિતા કહેવાય છે. જેમકે ‘જહરી સાંપ’માંની શુરાર્દ્રકા. પોતાના પતિને બીજી સ્ત્રીમાં રત થયેલો

પ્રથમ વેદમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો ઉદ્ધારક

વિષ્કર્મા મુખનો સુપ્રસિદ્ધ નટ હતો. એની જુવાનીમાં ભારતખરમાં એની જોડી નહોતી.

પડછંદ કાયા, ખુપંદ

સ્વર અને અભિનય-ભર્યા ધારીલાં એ જોખાંગ

-સંસ્કૃતનો પર કામજુ કરતાં. એ એક આંખનો

પ્રધાર બદલતો ને પ્રેમની

સૃષ્ટિ રચાતી. એ મોંની આછી આછી

રેખાઓ આધો પાછી કરતો ને શૃંગાર

ખીમત્સ કે સૌંદર્યની રેખ વઢી જતી.

અભિનય ગીતિ ને વેશવિન્યાસમાં એ

મુગ્ધ વિશ્વકર્માના શિષ્ય થવામાં પોતાનું

ગૌરવ સેખતો.

એ રાજના વેશમાં આવેલો, ને

એનાં મગાંદળાં કરતાં બહિષ્કાર પાસે

પ્રુદ રાજ્યોમાં ખંખા પડી જતાં, સાચા હીરા કરનાં નહી

હીરાનું તેજ વધી જાય. કવિના સ્વાંગમાં એ રગમુમિ

પર આવીને ખડા રહેતો, ને કવિઓ પ્રુદ એની છટા

ને એની વાણી પર વારી જતા, એમના મોંમાંથી નીકળી

જાય : 'ધન્ય સરસ્વતી !'

સારાંશમાં વિશ્વકર્મા જન્મસિદ્ધ અભિનયકાર હતો. એ

જે સ્વાંગમાં આવતો એ સ્વાંગ એને અનુરૂપ થઈ જતો.

એને જ અનુરૂણ બાળા, ગીતિ ને હાવભાવ પણ આપેલાપ

પ્રગટ થઈ જતાં, નાટકને વિશે એની તત્ત્વજ્ઞતા પણ

અજ્ઞાન હતી. કહેવાય કે એકવાર પ્રુદ મુગ્ધવર્તિએ એ

અપેક્ષાપતિના પાત્રમાં હતો, ત્યારે પોતાને નમન કરવા

કહ્યું. બદલામાં કહેલો નવરત્નો હાર આપવા માંગ્યો પણ

વિશ્વકર્મા કોટું નામ ! એણે ગૌરવપૂર્વક કહ્યું : 'આવારે

તમે માત્ર મુગ્ધવર્તિ છો. હું ત્રિલોક વિજયી અપેક્ષાપતિ

રામ છું. ગમે તેવા ચમરમાંથી પણ રામ નમે ?'

મહામના મુગ્ધવર્તિએ વિશ્વકર્માનો આ ઉત્તર સાંભળી

એને મુગ્ધવર્તિ ચિતરાણાનો મુખ્ય રાજનટ નીચે.

ભગતી કળાનાં સરજને તેજસ્વી સધ્યાદ્ર પણ હોય

છે ને રંગરંગીન સધ્યાદ્ર પણ હોય છે, વિશ્વકર્માના

જીવનમાં પણ એમ બન્યું. એના પ્રીતિના મધ્યાદ્રકો અનેક રૂપસુદનીઓ લઈ જાતીને પ્રેમ કરવા આવી. એમાં રાજકુવરીઓ પણ હતી.

પણ વિશ્વકર્માને એક

વાતનું ઘેટું લામું હતું.

એ અણીશુદ્ધ પરંપરાનો

પ્રખર હિમાયતી હતો.

એ વિશુદ્ધ વીર ને યવિત્ર

રત્નમાં માનદારો હતો.

એ જીવનના સંયોગ દ્વારા પોતાની

પ્રતિભાવિસેખા પુત્ર પેદા કરવા માગતો હતો.

એ કહેતો કે અત્યારે તો વર્ણસંકરતા વધી

પડી છે ને છીપતે સ્વાતિપુદની જરૂર

છે, ન સ્વાતિપુદને છીપતી જરૂર છે !

પછી ભક્ત અણુભાગ નિષ્કલ્પ મોતી

મળે ક્યાંથી !

સાવ જુનવાણી જુવાન ! પણ

એની યોગ્ય જીવન સંમિતીની એની રાહ એકાએક પૂરી

થઈ. હીરામકળી નામની એક ગાયિકા એને સાધી મેઘ,

એ ત્વકના રાજકન્યા છે. એવી એની પાલન કિંવદંતી

હતી. એક જન્મસામાં જ ને પ્રતિસ્પર્ધી હતાં. અભિનયમાં

જુવાન વિશ્વકર્મા હતો મેઘો, ગીતિમાં હીરામકળી !

પ્રતિસ્પર્ધાના રસ્તે થઈને બંનેના જીવનમાં પ્રેમનું દિવ્ય

સ્થાપન ઉત્પન્ન. એક દહાડો વિદેહની આ ગાયિકા

હનુમતીથી વિશ્વકર્મા સાથે જોડાઈ.

હીરામકળીથી વિશ્વકર્માને પહેલાં જોળાની પુત્રી

આવી. પુત્રી આવી તો ખસે આવી, એનાં ભાગ્ય લક્ષને

આવી. પણ પોતાને તો પુત્રની ખેવના હતી ! જન્મીને

જુદો હતો. દીકરીના જીવનમાં અનેક અતરાય હતા, શુદ્ધ

અણીશુદ્ધ સાધના તો પુત્રમાં પ્રગટે !

હીરામકળીને બોલો બીજીવાર બસયો. લોક સહુ

કહેતાં કે આ વખતે પુત્ર પ્રસવશે. પતિપત્ની મનમાં

મલકાનાં. એ વખતે ડોરીઓ આવીને ચેતવતી કે બીજી

વાર પણ દીકરી આવી તો પછી પાંચ પાંચની સમજો !

જુઠા એણે દિકરા આવે તો ભાગ્ય તમારાં !

ડોરીઓએ ગમે તેટલી સાવચેતી આપે, પણ એ

શુ જરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારની આ વાર્તા એક અદના અભિનેતાના અંતરમાં ડોકિયું કરી જાય છે

પણ જે સૌંદર્યજ્વલના પાનથી તેઓ પ્યાસ
જુજવેલા માગતા હતા, એ પાનથી તો એ
તમા દિનપ્રતિદિન રૂઢિ પામવા લાગી. ઘણા
દહાડા આ મુઠું નાટક સાંભળું.

‘આખરે સ્ત્રીએ પહેલ કરી. મુનિને શ્રુતિ,
‘આપ જે દિવસે પહેલવહેલા આખરે તમા
ચાર રૂપ કરી ચાર વાર બિશ્વા લઈ ગયા...’
વેણુએ નેત્રોથી મુનિને વીધતાં વાક્ય અધૂરે મુક્યું.

‘ચાર રૂપ...મે ક્યાં...?’ મુનિ અંધવાણી પડી
ગયા. શરમાઈને પાછા ફરવાની છત્તા કરી રહ્યા, પણ
આખરે હિંમત કરી બોલ્યા : ‘સુદરીઓ! સાચું કશું
તમે! એક લાકડે લીધા પછી પિયાર આપશે કે એ તો
ગુરુજને આપશે પડશે, પછી મારે ભાગ શું આવશે?
એટલે બીજો લેવાની તરકીબ કરી, પછી સ્વપ્ન કે બીજો
તો ઉપાધ્યાય મહારાજને આપશે પડશે, તો પછી મારે
ભાગે શું આવશે? ત્રીજો પણ લીધા, તો એમ થયું કે
અન્ય ગુરુપદ્ધતિને ત્રીજો આપશે પડશે! એટલે ચોથો
લીધા. સુદરીઓ! એ મારે અને ક્યાં કરશેતો!’

વેણુ ને રેણુ તો મુનિની નિર્દોષ જુવાની પર ચારી
મઠ, મુનિએ વંચારામાં પ્રથમ કથા : ‘તમારા પિતાજીએ તો
અને જોયો નથી ને! અરે! તેઓ મારે વિશે શું ધારશે?
તમે શું ધારશો?’

વેણુ આગળ વધીને ધીરેથી બોલી : ‘મુનિરાજ!
અમને તો તમારી આશીર્વાદ દારીઓ સમજી. પિતાજીએ જ
તમને વેશપરિવર્તન કરતા નિહાળ્યા હતા; અને તેઓએ જ
કશું કે આ મુનિ અજ્ઞાન રૂપધર છે. એવા રૂપધર તો
આપણે ચરણ ચૂમવા જોઈએ. જો તેઓ શોડીએક પિંચા
મારી પાસેથી હાંસલ કરે, તો સસારમાં નાખતા કાટે!

‘મને તો તમે છાપરે ચડાવ્યો. ચોરને તો દડ
લોપ્પએ, મેં તમારે ઘેર એકવાર બિશ્વા લીધી, ત્રણ વાર
ચોરી કરી!’ મુનિ લઘુતા અનુભવી રહ્યા.

‘જંઘાનનિહારી શ્રાદ્ધપણુ પણ ચોર જ હતો.’ એટી
પરથી જીતરતા વિશ્વકોમળે કહ્યું : ‘એ ચોરને જ મારી
તમામ કળા અને ગોપિકાઓ જેવી આ વેણુ-રેણુ હું
આપણું કરતા છગ્યું છું.’

‘શું આપ અને સ્ત્રીકારણો?’ મુનિ ભાન જુલુડી ગયા.
વેશ છુટી ગયા.

‘અવશ્ય! અને એક દહાડો તમારું નામ સંસારમાં
વિખ્યાત કરી દેશ.’ વિશ્વકોમળે છાતી ગજગજ ઉઠાવતી

હળી : ‘તમે તો મારા દેવતા દીધેલ છો.’
‘અંદર પ્યારો ને પેણુ આસન અડણુ
કરો! અમને તમારી ચરણુ રેવિકાઓ
સમજાવો.’ વેણુ અને રેણુએ વિનંતિ કરી.
કામ ને રતનું નિમત્રણુ. હલો.

‘હજુ થોડી વાર છે. આવીશ, જરૂર
આવીશ. અતર જહાવડું બની ગયું છે, પણ

હજુ મારા ગુરુજને પાસેથી અનુમતિ મેળવવી બાકી છે,
એ પવિત્ર આત્મા મારા પર વિશ્વાસ ધરાવે છે. આ
મુનિરાજ પણ એમને પરત કરતો આવ્યું! મારે કારણે
પવિત્ર વેશ અપવિત્ર થયો ન જોઈએ.’ મુનિનો શબ્દોમાં
નિખાતસતા હતી, એ એટલું બોલી ચાલી નીકળ્યા.

‘પિતાજી! એમને કેમ જવા દીધા? હવે એમને
ગુરુ પાછા આવવા દેશે ખરા? એ આવશે ખરા? માછીની
જાળમાંથી માછલું સરી તો નથી ગયું ને?’ રેણુએ
કૃત્રિમ રેગ કરતાં કહ્યું.

‘અવશ્ય આવશે. દીવા પર પતંગિયાને કાઢી રોડા
શક્ય નથી! પણ પુત્રાઓ! એટલી વાત લક્ષમાં રાખજો
કે આ જગત સહજો પુરુષ બદલ રતનાવતો ને ઉત્તમ
પ્રતિભા છે. અજ્ઞાન રત્ન-વીધને એ અંશ છે; તમારું
અવિરોધ વર્તન જોશે, તો પરીભર અડી જિભા નહિ રહે.
મે તો એનો મનમાં વિચાર કર્યો કે એ દિવસથી જ મઘ
છાંડ્યો, તમે પણ ભૂલેયુદ્ધે એ મઘ શયતાનને ન સ્પર્શતી!’

પિતા પુત્રોએને હજુ ઉપદેશ આપતો હતો, ત્યાં
મુનિ આવતા દેખાયા. આવ્યા-વર્યા ને આતીથ્ય બની
રહ્યા. જોનજોનામાં તો એ સંજ્ઞા બની ગયા. વિશ્વકોમળે
બીજા દિવસથી મુનિની ફેળવણી શરૂ કરી. માણસ
મોનાનું પ્રતિબિંબ નેટરી કાપડી અરીસામાં પાડે,
એટલી કાઠથી એણે બધી વિદ્યાઓ મુનિમાં પ્રતિબિંબિત
કરી. ભાવ, વેશ, ગીત, નાટ્યમાં એ અજોડ બની રહ્યા.
વિશ્વકોમળે ભરે દેશમાં ત્રેલો રગરગીન છોડ લહેરાઈ
રહ્યો. વારસદારની અંખના મોડે મોડે પણ સાકાર થતી
લાગી. એક દહાડો વિધિપૂર્વક વેણુ ને રેણુનું પાણીપ્રહણ
કરી આપ્યું.

પહેલી રાત્રે વેણુએ નામ પૂછ્યું : ‘આપનું નામ?’
‘અસાદામૃતિ!’ એમણે કહ્યું. આ પછી કળા, માતા,
પિતા કે કુટુંબકીર્તિના વિશે કોઈ પૂછ્યા ન થઈ!

સપ્તદ કાળની ગતિ ઘણી તીવ્ર હોમ છે. જોનજોનામાં
અસાદામૃતિની નર તરીકેની ખ્યાતિ મળવાના સીમાડા

ગયો.' અસાડામૃત પરિધાન કરેલા પોશાક કાઢી નાખ્યા પાસેના ખડમાં ગયા. નદી પરિસ્થિતિને સમજતા વિચક્ષ્માં પુત્રીઓ પાસે પહોંચ્યા. પણ ત્યાં એણે જે દ્રવ્ય જોયું એથી વગર ક્ષેણ વાત સમજી ગયો. એણે પુત્રીઓને હોશમાં આણી દાંત કચકચાવતાં કહ્યું : 'ભમરો તો ઊડ્યો. મને તેમ કરીને સમજાવી લો.'

વેણુ ને રેણુ તરત સાવધ થઈ ગઈ. આ જુલ કરવા કરતાં મરવું સાઝ હતું. વેણુએ કહ્યું : 'પિતાજી! અમે મેષુક હતી. ત્યારે અમારી ગાંઘી કાં ન દાખી દીધી! અરેરે! હવે ટવવું કેવું કુખર થયો!'

અસાડામૃત વેશપરિધાન કરી પ્રિધાય માટે તૈયાર હતો. ત્યાં બંને સુંદરીઓ પહોંચી. યગમાં પડીને કુસકે કુસકે રોવા લાગી. સુદર સ્ત્રીના વિનાયમાં બહુબલા વજ્ર હૃદયના કુસરને પરિગ્રાપનારી ઉભા હોય છે.

'હે દેવ! અમને માફ કરો. અમે આપના ઉત્તમ ઇવનને ન ઓળખ્યું.'

'માફ કરું. જે માણસ મુનિ થયા મારગતો હોય, એણે સહુને માફ કર્યે જ હટકો. અરેરે અમારા ધર્મ છે.' અસાડામૃતિએ કહ્યું. -

'મુનિ ન બને, અમને ફરી સીખારો.'

'અસભય! પરિધમાં સુરોદય જેટલું અસભય!'

'પિતાજી શ્રદ્ધ થયા છે. તમે જણા એટલે એમનું હૃદય જ ગી જશે. પણ અમારો આધાર કોણ? અમારું બરણપોષણ! અસાડામૃતિ સાત્રાય અન્ય બાહ્ય-ગાય છે અમારે! અરેરે! વાડ વગરની વેલરી શી દશા થશે?'

સુદરીઓના શબ્દોમાં વાસ્તવિકતાનો પડછે હતો. નિરાધાર સુદરીઓના શીન પર સંઘ બધું મૂકીને જોવા છે. પોતાની શીખરદા ખાતર અન્યત્ર તાન-વેચાણ તો સદૃશ્ય ન જ કહેવાય! મુનિએ કહ્યું : 'સુદરીઓ! યુનેગાર હું પણ છું. જગાજહારી મારી પણ છે. અલ્પ અને જાહર કરો કે માત્ર રમેયુ 'રાત્રપાણ' નામનું નાટક હું ભજવીશ. એ ભજવીને એક બપ આલે તેટલું દ્રવ્ય તમને આપતો જઈશ.'

વિચક્ષ્માંએ આગીને સમગળગ્યા : 'હવે ગુરુ તમને નહિ સંધેરે. મુનિ થઈને બધી જ રહો. બધી જ મનને સંયમ સાધો.'

'મારા ગુરુ ઉદારચરિત છે. એ કહે છે, કે સવાનો બુદ્ધે સોંઘેર આવે તો હું એને બુદ્ધે સોંઘેર નહિ સમજું. તમે મને રાક્ષા નિરયંક પ્રવળ ન કરો. રાજાજીને ખબર કરો!'

ઊભી પ્રજાને તો આખા નગરમાં નવા નાટકના વર્તમાન પ્રસંગ ગયા. રાજાજીને નિવેદન કરતાં તેમણે કહ્યું : 'સાધનસામગ્રી જોઈએ તે મળાવજો.'

અસાડામૃતિએ કહેવાડાવું : 'અત્ર કારણથી શોભતા પાંચમે રાત્રપુત્રો મદદમાં જોઈશે. એ મોડકો.'

[૪]

ચોથ સમયે નાટક શરૂ થયું. બજવાન પ્રજામહેવના પુત્ર ચક્રવર્તી ભરતદેવનું એ નાટક હતું. જ ખડના વિજેતા ભરત ચક્રવર્તી રંગમૂર્તિ તખ્તા પર સસારવિજય સાધતા દેખાયા. એમને પગલે પૃથ્વી પર પ્રસવ આપ્યો. દિશાઓ ત્રાણ-તોળા મોકળી ગઈ. સસાર આગે શરણમાં આવીને પડ્યો. સિદ્ધિસિદ્ધિનો પાર ન રહ્યો.

વિજયદેવના ભરતના પાત્રમાં અસાડામૃતિએ અલ્પ કલા દાખવી. નાટક આગળ વધ્યું. ઇવનમાં તો ઘણીવાર દેખીતા જયમા પરાજય સાંપડે છે; ને પરાજયમાં પણ વિજય છુપાયેલો હોય છે. આવ જ ખડના ચક્રવર્તી રાજાને પોતાના નાનાબાહ બાહુમળી સાથે યુદ્ધ થયું. ગજાકારણમાં કોણ સયુ કોણ સાગવું! એક બાપના બે બેટ. એક બીજાનો ઇવ દેવા મેદાને પડ્યા. એમાં ચક્રવર્તી હાર્યા. નાનો બાહ ઇવેલ. હાંતીને નાનાબાહને મોટા બાહને હરાવવાની શરમ આવી. ધિક્કુ ઇવન. 'નાનો બાહ સસાર તણ ગયો. સંખાસી બની ગયો.'

અને એથી મોટા બાહનો સસાર ખારો થઈ ગયો. આટઆટલી સપત્તિ, સ્ત્રીઓ, ધન, દેભવ હંતાં શાંતિ અદસ્ય થઈ ગઈ. એક દહાડો અરીસા ભવનમાં ખેંડા હતા. જોયું તો માથામાં ઘોળા વાળ. ચક્રવર્તીને વિચાર આવ્યો. કે રે! સસાર આપો છતી પડ્યો, યતુઓત જડમુગ કાઢી નાખ્યું. પણ મારા દેહમાં રહેલ આ જરાસરખી જરા (જહાવરયા) ન હટાવી શક્યો. એ તો દિનપ્રતિદિન સળગ જ બનતી ચાલી છે! એ યૌવનનો અર્થ શો? ઇવનનો અર્થ શો?

સાપ કાંચળી તરે એમ ચક્રવર્તી ભરતદેવ બધું તણ વેગી બની ચાલી નીકળ્યા.

નાટક સમાપ્ત થયું. પણ એની અસરમાંથી કોણ મુક્ત ન થયું. ત્યાં તો વળી નવી ઘટનાં બની! અસાડામૃતિએ એ જ વેશમાં ત્યાંથી જ સહુની વિદાય લીધી! અરે! આ તો નાટકમાં ય. નાટક!

એમને કોઈ સમગળને ત્યાં પાંચસો રાત્રપુત્રો જોઈ તોમતી સાથે કામ કરી રહ્યા હતા તેઓએ કહ્યું : 'અને

સાહિત્ય અને શિક્ષણ

ભારતીય સંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય મહાવિદ્યાલયનાં ત્રણ ઉપયોગી પ્રકાશનો

★ એકાંકી સ્વરૂપ અને સાહિત્ય ★ નાટ્યશિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો
★ ગુજરાતી બિનધંધાદારી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ

એકાંકી સ્વરૂપ અને સાહિત્ય : લેખક : શ્રી નન્દકુમાર :

પાક, પ્રકાશક : ભારતીય સંગીત-નૃત્ય-નાટ્ય મહાવિદ્યાલય, વડોદરા. કિંમત : રૂ. ૨-૮-૦.

ભારતીય સંગીત નૃત્ય-નાટ્ય મહાવિદ્યાલયના ઉપક્રમે તદ્દલિંગે આખંધી સને ૧૯૫૪-૫૫ માં જે બાળ્યલો પોતાનામાં આવેલા નેમાંથી ફરતાર પ્રવચ્ચ કરવામાં આવ્યા છે અને એકાંકી નાટ્યસાધિય ભારતમાં ઝડપી પ્રગતિ ફરી ફરતું છે. એમાં અનેકવિધ પ્રયોગો કરવાની શક્યતા છે અને એકાંકીમાં પોતાની કલાની શક્તિનો પરિચય કરાવી તેને વિકસાવી વિચારોને ક્ષેત્રે પહોંચાડે છે અને એમાંથી મેળવી છે. રંગભૂમિના પ્રથમ પગથાર જેવી હજારોનાં પદ્મરત્ન દર્શન શ્રી નન્દકુમાર પાકે આ ગ્રંથમાં વિસ્તાર પૂર્વક અને એની ઉપલબ્ધિ, વિકાસ અને સંવિધાન કલા, કમળ લખાવીને ક્યું છે. નાટ્યસાધિયમાં ગ્યાપિત એવા ફેરવાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો એમાં સુરેષ આગેબન છે. લેખક લખાવના તંત્રથી સારી રીતે પરિચિત છે એટલે ક્યા અને સાહિત્યની સાથે હમસામાથી, પ્રવેશ અને પ્રસ્થાન, રંગનિર્દેશ, અભિનયશક્તિ અને રસાનુભવનો પરિચય કરાવે છે. એકાંકી એટલે શું એ લેખક થોડાક શબ્દોમાં જ ફરી દે છે. "નાટ્યમાં વાતો કરવાની છે એ ખરું, પરંતુ અમુક ચોક્કસ પાત્રો વિશે એ વાતો કરવાની છે; એક ચોક્કસ સમય, સ્થળ અને વાતાવરણ લક્ષમાં રાખીને એ વાતો કરવાની છે. પડદા ઉપરનાં જ પ્રેક્ષકો ફરી રાકે-આ કાણુ છે? ક્યાં છે? શું કરે છે? જેમ જેમ વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ પ્રેક્ષકને આ પ્રત્યેક જગ્યા અગાળા જાય તો જ પ્રેક્ષકની રસરુચિ મંત્રીભવ." ઉપરના વાક્યોમાં "વાતો, સમય, સ્થળ, વાતાવરણ, વસ્તુ, વિકાસ અને રસરુચિ" એ શબ્દો ખૂબ જ મદદગાર છે અને એ શબ્દોની પાછળ

એકાંકીના સંવિધાનનો કમળ રહેલો છે. રંગભૂમિની સાથે મેકિયો નાટ્યકર્તા સ્વરૂપ, દેવનિ, દેવનિનિર્માણ પણ ક્યું દેવનું જોઈએ અને દિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તેલુગુ અને જગાડી એકાંકીના કાલ વિશે પણ એમને નિર્દેશન ક્યું છે. રંગભૂમિના મંત્રિવાદો અને એકાંકી લેખનનું 'રેખનિક' જેમને જણતું છે તેઓને માટે આ મંત્ર્ય અને ઉપયોગી છે.

નાટ્યશિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો : લેખક : શ્રી નન્દકુમાર

કાકર, પ્રકાશક : ઉપર મુજબ, કિંમત : રૂ. ૩-૮-૦.

નાટ્યકલા તરફ લોકોમાં સાથે અભ્યાસરૂતિ પણ વળી જાય છે અને વિગિહત : વિદ્યાર્થીમાં નાટ્યપ્રવૃત્તિ વિકસાવી જાય છે સંભવ છે કે જરૂર નજરના અભિનયમાં વિજ્ઞાપ્યોના અભ્યાસક્રમમાં, નાટ્યકલા એ પાન અને પ્રયોગનો વિષય અને. એ કલાના સાંગોપાંગ અભ્યાસ માટેની સામગ્રી નક્કિત છે એટલે આ પુસ્તક સુખમ રાજે પ્રદેશ થયું છે. ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી મિષ્ટાં કાઢી એમાં આધુનિક પ્રયોગોનાં તત્ત્વો ઉમેરી લેખકે આ પુસ્તકને સુખમ ને તાકાલિક જરૂરિયાતો પુરી પાડી રસપ્રદ બનાવ્યું છે. રસનયોનો આરવાદ કે અનુભવ માત્ર પાન કારા સિદ્ધ થઈ શકે તેથી એટલે આ ગ્રંથ કાયા પરગણે લખાવેલો છે, છતાં લેખક નિર્દેશ કરે છે તેમ "કલ્પેષ્ય પ્રાયોગિક ભાગ કાળી રાકે તેથી તેમ જ લખેલો દોષ તો પણ તેને યુરુ વિગા અનુસરેલો તે સરળ કાર્ય નથી." નાટ્યને સર્જનાત્મક અવસ્થામાં મુકતાં "અભિનય" એવું સુખ્ય અર્થ બની રહે છે. અભિનય કારા જ રસનિબધિ થાય છે અને કલાકાર તથા પ્રેક્ષકો વચ્ચે એક સુખ્ય પ્રયત્ન બધાપેલી રહે છે. લેખક પોતે પેણુ આપણી ગુસ્તરાતી રંગભૂમિના એક પ્રથમ કલાના અભિનેતા છે અને આ ગ્રંથમાં અભિનયકલાને એમજે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ગ્રંથમાં

અને તે વ્યક્તિ તે ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ. એમની કામગીરી આપણે જાણીએ છીએ. એમને અભિનન્દવનો વિચાર એમના ઘણા સન્નિવેશોએ કર્યો તેને તેમણે દેખ્યો છે. દિલ્હીના દરબારમાં એમણે ને ગુજરાતની નોખત વગાડવાનો પરિશ્રમ કર્યો છે તે ખરેખર નોંધપાત્ર છે, ગુજરાતે તેની નોંધ લેવી જોઈએ. કલાના દરેક ક્ષેત્રમાં વિવેચન ક્યું છે. તેમને કલામાં અખૂટ રસ છે. રંગબ્રિનિ ઉત્તતિના પ્રવાસો તેઓ જરી રાખે અને ખૂબ દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરે અને આપણને માર્ગદર્શન આપતા રહે એમ હૃદયથી.

શ્રી મોહનલાલ મહેતા
'સોપાન'

"વિક્રમચંદ્રિ" નું એક દૃશ્ય

શ્રી બાપુલાલ નાયક અને શ્રી જયશંકર "સુદરી"

ગુજરાતના મુખસિદ્ધ સાહિત્યકાર, પત્રકાર અને "જન્મભૂમિ" ના તંત્રી શ્રી મોહનલાલ મહેતા "સોપાન", આ પ્રસંગે બોલ્યા હતા કે, "શ્રી જયશંકરબાઈ માટે ને રાષ્ટ્રો કહેવાયા છે તેમાં આપણું હૃદય છે. એમનું આરામ, એમની શક્તિ, કલ્પના, વગેરે જેતાં એમને ને સિદ્ધિ મળ્યા છે તેના કરતાં પણ વધુ ને મેળવી શકે એમ છે. ત્યારે એમને આ પારિતોષિક અર્પણ થયાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે આનંદ થયો, પણ એમ લાગ્યું કે આ માન તેમને ધણું વહેતું મળેલું જોઈતું હતું. બાઈશ્રી મધુકરે, ડૉ. વ્યાસ માટે ને કહ્યું તેમાં પણ હું મારો સર પૂરાવું છું. ડૉ. કલાવિજયક તરીકે બહુ જ મુગ છે. ગુજરાત માટે તેમને વેદના છે, હવે તો તેમણે ગુજરાત તરફ દિલ્હી દરબારનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

આજના સમારંભના પ્રમુખ શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ

"મુખ્ય માટે નવા છે. જે કે સરત પણ મુંબઈમાં પરાં જેવું ગણાય એટલે જૂના પણ ખરા. ત્યારે શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈના વિદાય સમારંભ હતો ત્યારે તેમના પછી આવનાર પાસેથી આપણે શું અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ તે

જણાવ્યું હતું, અને ખાતી છે કે શ્રી હિતેન્દ્રબાઈ તેમનું સ્થાન શોભાવશે જ, અને આપણી અપેક્ષા પૂરી કરશે. શ્રી જયશંકરબાઈ પ્રશંસાના પ્રતીકરૂપ છે. સરકારને ને વધુમાં વધુ લોકપ્રિયતા મેળવવી હોય તો તેણે કલાકારોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. કલાકારો પોતાની યોગીશી પ્રશંસાથી પણ સંતુષ્ટ થાય છે. ચંદ્રકો ને ધનામોથી તેઓ આત્મારવિવશ થઈ જાય છે, એટલે સૌના વતી કહું છું કે એ સૌના હિતની રક્ષા કરો અને ધન્દ બનીને સ્થાન શોભાવજો.

શ્રી જયશંકરને આ ચંદ્રક નમશે તો પણ ગુજરાતે તેમની પ્રશંસા કરવી જોઈએ, એ નાટકમાં અર્ધજાગેને પિછાણે છે,

સૌમાં તે અગ્રણી છે, નવા-ઓને અનેક વસ્તુઓ આપી શકવાની તેમનામાં શક્તિ છે અને નવાજૂતાના બેદ મીઠા-વવા જયશંકરબાઈ પ્રકટ છે.

અને વળી આ ચંદ્રક તો લેનાર અને દેનાર બન્નેને શોભા અપાવે તેવો છે. શ્રી જયશંકરબાઈ વધુ ને વધુ રંગબ્રિનિ ઉત્કર્ષ સાધે અને હિન્દુઓમાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એજ અર્થઘટના.

શ્રી નટવરલાલ ધમ્જી-રામ દેસાઈ

"ગુજરાતી" પત્રના

સંચાલક અને સાહિત્યકાર શ્રી ધમ્જીરામ સુધરામ દેસાઈના પુત્ર શ્રી નટવરલાલ

દેસાઈએ પણ પોતાના પિતાશ્રીના સંસ્મરણો રજૂ કર્યા હતાં. તેમનાં "ગુજરાતી" પ્રેસે જયશંકરબાઈ અને બાપુલાલમાઈની ગુજરાતી નાટક મંડળીને પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે ઘણું કયું હતું. તેમનો સંબંધ ઘણો જ ગાઢ હતો. અને જયશંકરબાઈની અભિનયશક્તિના તેઓ મુખ્ય પ્રશંસક હતા એમ શ્રી નટવરલાલ દેસાઈએ જણાવ્યું હતું.

શ્રી અમર જરીવાળા

ત્યારજા મુંબઈની કલાસંસ્થા "રંગભૂમિ" ના મહા-મંત્રી શ્રી અમર જરીવાળાએ પોતાનો અભિનંદનનો સર પૂરાવ્યો હતો ને વધુમાં કહ્યું હતું કે, "જય વર્ણી સરકાર તરફથી આ જાતના પદો અપાય છે, પણ

અત્રે પ્રકટ કરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, અરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. લાલુકારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય જોઈશે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

ત્રિપાદનની દેહિયન

સંપાદક:
શ્રી જયતિલાલ અર. ત્રિવેદી

શ્રી ગુજરાત કલા મંદિર

પ્રસ્તુત સંસ્થાની માહિતી અંગે શ્રી રતિલાલ શાહના સીજન્યથી 'ચિત્રપદ' સાપ્તાહિકના તે સમયના અકાનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે માટે તેમના તથા અન્ય માહિતી આપવા માટે શ્રી નરેશભાઈ મા. સંપાદના આભારી છીએ.

—સંપાદક

ગુજરાતી રંગભૂમિ પર પાંચથી છ પાત્રો વડે અને અરી કલાકર્તા બજવાઈ શકે તેવી નાટિકાઓની પ્રથા થઈ કરી, તે દ્વારા ભોકાને સિનેમાના બાવમાં રંગભૂમિનું મનોરંજન પુરું પાડવાના ઉદ્દેશથી ભૂલનો ભોગ, એમાં શું?, સોનેરી જાળ, એ કોનો વાંક? અને લગભગ યન જેવાં મુખ્ય નાટકોના જાણિતા લેખક શ્રી જનનાથસ મોદનરથ સંપાદ હેઠળ કવિ જનમને સને ૧૯૩૨ ના એક્ટોબર માસમાં વિજ્યાદસમીના શુભ દિવસે યરત મુકામે મુખ્યપ્રકાશ ચિત્રેશ્વરમાં શ્રી ગુજરાત કલા મંદિર નામે પોતાની સ્વતંત્ર નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી.

શ્રી જનમન

શ્રી ડેનિયલ ડેવીએ મેનેજર તરીકે નિયુક્ત કર્યાં. એકાદરૂદ્ધા વિભાગમાં શ્રી મોહન જૂનિયર, ભોમીલાલ અને નરેશભાઈ પેટી મારતરને રોક્યા.

શ્રી બાલુભાઈ પટેલ સહિત શ્રી રોયલ નાટક મંડળીના ધણા ખરા તેમ જ ગુનીલાલ છવરામ નાયક (શ્રી દેશી નાટક સંભાળના હાલના પ્રખ્યાત ખલનાયક) સહિત ન્યુ ઓર્થોડોક્સ નાટક મંડળીના કેટલાક કલાકારોને રોકી લીધા.

સંસ્થાના માલિક, લેખક અને દિગ્દર્શક

શ્રી જનમન પોતાના જ લખેલાં નાટકો બજાવવા કે ને નાટકોમાં સંગીત કે મેટા ભાગના જાણતા ન હતા. પણ ગુદછવનના નાના મેટા પ્રસંગોને સ્વાભાવિક અને સચોટ રીતે રજૂ કરાવવા હતા.

પાત્રો

૧ નવું ને જુનું: ૨૭-૧૦-૧૯૩૨.

લેખક: દિગ્દર્શક: શ્રી જનમન
સંગીત: શ્રી. મોહન જૂનિયર

ગાનક બદ: બાલુભાઈ પટેલ મનુ મહેતા: નરેશભાઈ
વસંત: ગુનીલાલ નાયક રંગની: દીરાલાલ
મધરલાલ: છગનલાલ (કડી) લાલાં: અમૃત, જોખમ
મંત્રીશુ: લાલરથ (અમદાવાદ)
નોંધ: વરુ નાનકડું છતાં મર્મવેધક, રસીકું,

શ્રી પાલીતાણા સકિત પ્રદર્શક નાટક કંપની

(ગયા અંકથી ચાલુ)

શ્રી હેમુભાઈ મણિશંકર ભટ્ટ

સંસ્થાના એક કલાકાર
અને દિગ્દર્શક

ગતનગરમાં કંપનીએ ચાલુ નાટકો ભજવ્યા બાદ
તુ નાટક રજૂ કર્યું.

૧. 'સોનેરી ટોળી' યાને ગોઠવન ગંગા ૧૯૩૧

લેખક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ કલ્યાણજી ઝોઝા;
કવિ દેશવલાલ (ગતનગર).

સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ.

દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

પાત્રો : ભગવાનજી, હરગોવિંદ ભૈયાજી, મૂળશંકર
રાજગોર, હરિલાલ, રમણ, બાઈશંકર, નરણ બટ્ટા,
લાણશંકર અને શામજી કડીયા.

નોંધ : સંસ્થાની શરૂઆતમાં કંપની જૂનાગઢ
મુકામે ગઈ. પહેલી જ નાટક મુસલમાનોએ પકડી
તુ. રાજ્યની તોફારી કરતા કંપનીના જૂના કલાકારોએ
મણીને વખતે ફરેલી મદદના પરિણામે કંપની બારે
ફરેલીમાંથી બચી ગઈ. ચાલુ નાટકો રજૂ કર્યા.
વેન્મરની શરૂઆતમાં કંપની પોરબંદર મુકામે ગઈ.
અહીં ચાલુ નાટકો ઉપરાંત ત્રણ નાટક રજૂ કર્યા.

૫૨. પતિભક્તિ : ૧૯૩૧

લેખક : શ્રી બાલુભાઈ કલ્યાણજી ઝોઝા.

સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ.

પાત્રો : 'સોનેરી ટોળી' નાટકના પાત્રોમાંથી
મેઘાભાગના.

નોંધ : જાણીતા નટ માં કુપેરને રોક્યો. તેણે
'આઈ રમણી'માં પ્રસંગીક ભૂમિકા ભજવી.

ડિસ્થેન્સની આખરે કંપની સીમર મળી કચ્છમાં માંડવી
મુકામે ગઈ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત ત્રણ નાટક રજૂ કર્યા.

૫૩. બંગાલનો નવાબ : ૧૯૩૨.

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ

ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ ઝોઝા; સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ

પાત્રો : બાલાશંકર, હેમુભાઈ ભટ્ટ, ભગવાનજી,
હરગોવિંદ ભૈયાજી, મૂળશંકર રાજગોર, મોહન મારવાડી,
બાઈશંકર, હરિલાલ, કવિ સોમેશ્વર, જવાબાઈ સંધી
અને નટવર ચાલી.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની જૂના મુકામે ગઈ.
ચાલુ નાટકો ઉપરાંત ત્રણ નાટકો રજૂ કર્યા.

૫૪. શ્રી શક્તિ : ૧૯૩૨.

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ ઝોઝા; સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ

પાત્રો : ભગવાનજી, મૂળશંકર રાજગોર, હરગોવિંદ
ભૈયાજી, મોહન મારવાડી, કવિ સોમેશ્વર, બાઈશંકર,
હરિલાલ, રમણ, જવાબાઈ સંધી અને નટવર ચાલી.

૫૫. ઘરજમાઈ : ૧૯૩૨.

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ ઝોઝા; સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ.

પાત્રો : બાલાશંકર, મૂળશંકર રાજગોર, હેમુભાઈ ભટ્ટ,
હરગોવિંદ ભૈયાજી, મોહન મારવાડી, કવિ સોમેશ્વર,
જવાબાઈ સંધી અને નટવર ચાલી.

નોંધ : એશિયાની શરૂઆતમાં કંપની રાજકોટ મુકામે
ગઈ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત ત્રણ નાટક રજૂ કર્યા.

૫૬. નેતાજી પાલકર : ૧૯૩૨.

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

ગીતો : શ્રી બાલુભાઈ ઝોઝા; સંગીત : શ્રી હોદુભાઈ ભટ્ટ

પાત્રો : ભગવાનજી, મૂળશંકર, વસનજી, મૂળશંકર
રાજગોર, હરગોવિંદ ભૈયાજી, મોહન મારવાડી, બાઈશંકર
હરિલાલ, જવાબાઈ સંધી, નટવર ચાલી, દોસત
અને શંકર.

“કદમ મિત્રાકે ચયો” અને “ભારેશો આગ્નિ” બન્ને દિવસ રંગૂઆત પામશે.

રંગૂભૂમિ : “માથાં નાટકો”ની શ્રેણીમાં શ્રી જ્યોતિરાજ ત્રિવેદીના પ્રમુખપદથી નીચે શ્રી પ્રાગજી કોશાએ તા. ૧૬મી એપ્રિલે પોતાનું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. નયામંદી સોનાદ હરમાન સંસ્થાએ ચંદન-વાડી મ્યુ. વર્ક્સ આલમાં તા. ૧૩મી એપ્રિલે રંગન કાર્યક્રમ રંગૂકર્ષો નેમાં “બ્રહ્મ પ્રેરાર” અને “મનવતા” નામના એકાંકીઓ રંગૂ કર્યાં હતાં. આ પ્રસંગે અતિથિ-વિશેષ તરીકે મ. શ્રી રતુભાઈ અદાણી ઉપસ્થિત રચા હતા.

મે માસમાં શ્રી અનંત આચાર્ય કૃત ત્રિચક્રી “અવધારી” નાટક રંગૂ કરવામાં આવશે. આ નાટકનું દિવંદર્શન શ્રી વિષ્ણુ-કુમાર વ્યસ સંભાળી રચા છે, અને સારદિવંદર્શન શ્રી લીલા નવીનાલા કરી રહ્યાં છે.

મુંબઈ સરકાર હાયવલ્યુદ ઉચોગ સમિતિનું શ્રી પ્રાગજી કોશા સંમિત નાટક “સદ કારના દીવા” નો દિવંદી અનુવાદ થઈ ગયો છે અને દિવંદી ગૃપચય સરકારના ઉત્સવમાં રંગૂ થશે.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર : “નાયોગોસો” “સદકારના દીવા” અને “વેનનજનાં પરાક્રમે”ના પ્રયોગ થયા હતા. કૃ. ચંદ્રેશ્વરના વક્તવે કાર્યક્રમ પણ યોજવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી કેટ હિન્ડુ શ્રી મંડળ : સમન બાળ વિનોદ, મુખન બાળ મંદિર, તથા વૃત્ય વગેરેના મનોરંજન કાર્યક્રમ રવિવાર તા. ૧૪મી એપ્રિલે શ્રી ન્યેતાનાથહલ પ્રનાશંકર બદના પ્રમુખપદે શ્રી શનજી ભેતરીની વાડીમાં ઊજવાયો હતો.

શ્રી શયણ પંચીપૂર્ત સમારંભ : યુગ્વતના ગજ સમ્રાટ, ઉત્તમ નાટ્યકાર, નવકથાકાર અને નવલેકાકાર શ્રી શયણે તેમાં સાહ વર્ષા થતાં હોવાથી તેમને સન્માનવતે સમારંભ શ્રી મોતીરાજ તહેરપાઈ (મુખ્યાદેવી) બાને ૧૫મી એપ્રિલે યોજવામાં આવ્યો હતો. શ્રી શયણની

મજબોની શોકપ્રિયતા સર્વવિદીત છે. તેમની નવકથા “અમીના” ઉચ્ચ કક્ષાની કૃતિ સાબીત થઈ છે. વ્યવસાયી રંગૂભૂમિ પર રંગૂ થયેલ તેમની પ્રથમ નાટ્યકૃતિ “સંસાર નોકા”એ પ્રેક્ષકોમાં અગ્રમ મોહિની જગાડી હતી. આવા વિરલ સાહિત્યકારનાં મત્કારનો સમારંભ બહુ સારી રીતે ઊજવાયો હતો. તે પ્રસંગે યુગ્વતના મુખસિદ્ધ કવિઓ અને શાયરોએ પોતાની કૃતિઓ રંગૂ કરી હતી. અને શ્રી શયણે આ પ્રસંગે લગભગ સાત હજાર રૂપિયાની પેલી પણ અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

પાવાયુ સ્વામી હરીદાસ સંગીત સમેલન : મુખસિદ્ધ માર સંસદતરફથી સંગીત સમેલન યોજવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ભારતના શ્રેષ્ઠ સંગીતકારોએ ભાગ લીધો હતો.

યુગ્વતના ગજ સમ્રાટ અને નારયકાર

શ્રી શયણ

જેમની હમણાં શાનદાર પંચીપૂર્ત ઊજવણ હતી

સલામનઅલી અને નમ્મકલ-અલી નામના એ મુલાન સંગીતજોએ પોતાની અનોખી ગાયન શૈલીથી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યાં હતાં. આ સંગીત સમેલન વખતે વૃદ્ધોના પગ આનુપમ કાર્યક્રમે રંગૂઆત પામ્યા હતા. આજ સમયમ દરવાજા મુરસિગારની જ મંરેચા “અલકા” નો દ્વિતીય વારિફોર્કેલ વ ઊજવવાનાં આવ્યો હતો, જેમાં વૃદ્ધો અને ઉર્દુ અને હિન્દી કવિઓનો મુશાખરો પણ યોગ્યતાં હતાં.

આઈએ રાજસ્થાન દિન : રાજસ્થાન કલાકેન્દ્ર

તરફથી ૧૬મી એપ્રિલથી ૧૩મી મુખી ગજવયાની કલાનો જિલ્લ જિવવવામાં આવ્યો હતો. આ જિલ્લ દરવાજા ૪થી થિયેટરના લોકપ્રિય નાટકો રંગૂ થયા હતાં તેમ જ રાજવયાની કવિઓનાં સંમેલન, લોકગીતો, લોકનૃત્યો વગેરે કાર્યક્રમે રંગૂ થયા હતા. મુંબઈના “રંગ-ભવન”માં રંગૂ થતા આ કાર્યક્રમે દરમ્યાન ત્યાં જ રાજસ્થાની લોકકલાનું એક પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવ્યું હતું.

સૂરત

રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર : સંસ્થા તરફથી “એકાંકી નાટ્ય જોખન રૂપથી યોજવામાં આવી છે. આ રૂપથી મુગ્ધના રહેવાસીઓ પૂરતી જ મર્યાદીત રાખવામાં

સંગીતમાર્તવિદ

પદ્મિત્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર

શ્રી જોન ફિલ્સે વિસિયમસન

(અમેરિકન સંગીતવૃન્દના સ્થાપક) માથે

પૌર્વાત્ય પ્રદેશોના પર્યટને નીકળેલું

અમેરિકન સંગીતવૃન્દ

“વેસ્ટમિન્સ્ટર ચોર” તરીકે ઓળખાતું અમેરિકન સંગીતજોન એક જૂથ એના સ્થાપક શ્રી જોન ફિલ્સે વિસિયમસનની સંસ્કારી તીચે પ્રથમ વખત પૌર્વાત્ય પ્રદેશોની મુલાકાતે આવ્યું છે. પૂર્વકાલિન શાસ્ત્રીય રચનાઓ (Classics) થી માંડીને આધુનિક તથા શોકસંગીત પણ તેઓ આપે છે. આ સન્ધ્યાનું ખૂબે છે ‘વિશ્વના દેશો અને જાતિઓ વચ્ચે પ્રેમભાવના પ્રસારવા સંગીતના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા.’ સંગીતની ભાષા સર્વદેશીય છે એ સિદ્ધ કરવા એમણે એડગર એલન પોનાં પ્રખ્યાત કાન્ ‘THE BELLS’ કે જેનો રશિયન ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો અને જર્મનીમાં પણ ભાષાંતર થયું એ રજૂ કર્યું હતું. પુલિઝર પારિતોષિક મેળવનાર પૉલ ધીનનાં નામક THE LOST COLONYને પણ એમણે સંગીતમાં ઉતાર્યું છે. આ વૃન્દની એક વિશિષ્ટતા છે કે એના માથકો કોઈ પણ ગીત સાથે ઘણી ધર સંગત પણ કરી શકે છે અને માથક માનો હોય. ચારે કોઈ પણ વખતે એક ઘણ ઉપાડીને ગીત-વાદન ચાલુ રાખે છે.

તાલેતરમાં જ આ સંગીતવૃન્દે જનામ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા હતા અને સંગીતમાર્તવિદ પદ્મિત્રી ઓમકારનાથજી ઠાકુર નન્દથી પ્રસન્નતા પામ્યા હતા.

WESTMINSTER CHOIR : અમેરિકન સંગીતવૃન્દ

શુભ અર્ચના

વિવરણ

શ્રી કનુ દેસાઈ

પ્રયોગ :

દેના ભક્તિના
સૌજન્યથી

પુસ્તક : ૪ થું

અંક : ૧૧ મા

જાન : ૧૯૫૭

પાના : ૫૦ નવા પૈસા

DEVKARANINANJEE BANKING CO. LTD.

૧૦ આફ્રીમો અને ૧૨ એફ ડીવાઈડ વોલર

અમારી

નવી સ્પેશ્યલ સેવિંગ્સ યોજના ૨૦ રકા લેખે વ્યાજ આપે છે.
 ૩૧. પગની પુર્વેથી ખાતું એકસાથે છે
 અને ૩. ૫૦૦૦ મુખી વ્યાજ મળે છે.
 ચક્રથી નાનાં પેપારી સાથે છે.

દેના એકની લગભગ ૩ ૧૨ રકા વ્યાજ આપતી કેશ સ્ટીફ્ટિંગ
 બેંક માટે ઉત્તમ-સરકારને ઉત્તેજન આપે છે.

દેના એકની બચત યોજના એક મહત્વ
 મળે બચાવવા તમને ખાતર ૧૨૦

પ્રવીણુદ્ર વી. માંધી
 મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૨ (ચમ સાથે)

તાર : 'FILTER' મુંબઈ

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૬, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

આપનાં મેકાની મિલના મશીનોમાં અપગ્રાડ
 મેશ. આરો. રવો. સોલ. એમન અને યુનુનાં
 ઉપકરણ અને નિર્માણ કરનારા

— મેનેજિંગ એજન્ટસ —

વિસનજ સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

— મિત્રો —

મુંબઈ

" એ " મિલ મીલમરફી, નારકેર
 " બી " અને " મી " રમખાઈ, મજમંચ

બોપાલ

રંગુલ રમિયા રમેશ મિત્ર
 એન્જિનિયરિંગ ડેપુટી

શ્રી પ્રાણલાભાઈની ચિંતન-માલા

નાટક યા રંગભૂમિ સાચા અર્થમાં પ્રજા કીય લોકશાળા છે. ભયાણ, તમાશા, યાત્રા, રાસલીલા હાલ જે કાર્ય સાધી શકાય, તેથી વિશેષ આ નાટકો દ્વારા સાધી શકાય છે. નાટકો, સારા કાવ્યની માફક કાવ્યસમૃદ્ધિતત્વા પ્રેક્ષકને ઉપદેશ આપે છે—અને તે ઉપદેશ પણ પ્રત્યક્ષ નહીં, પરોક્ષ રીતે, કમાત્મક રીતે લેથી તે હૃદય સોમરવો ગીતરે ને પાધું કામ બને. માનવપ્રકૃતિ કે સમાજપ્રકૃતિને કંઈવા માટે નાટક, આમ 'બોધ-પ્રધાન' થવાની જરૂર નથી. બોધ તો સાચા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળ જ હોય છે.

ભિષક પડદા

આ માસિકના ડિસેમ્બર ૧૯૫૧ના અંકમાં મેં 'પંચ થિયેટર યોજનાની આજી રૂપરેખા આલેખી હતી. મુંબઈ તેમ જ બહારગામના સમાચાર પત્રોએ પણ એ યોજનાને વખાવી હતી પરંતુ એને અમલમાં મૂકવા પહેલ કાણે કરવી એ પ્રશ્ન સૌને મુઝી રહ્યો હતો. દમિયાન ગયા માસમાં ઇન્ડિયન નેશનલ થિયેટર સંસ્થા પાંચ નાટકોના કાન્દારો અને કાર્યકર્તાઓ જાગી કાઢ્યા હાથ અમદાવાદના પ્રવાસે ગઈ. લગભગ તેનુંથી સો કરોડીઓના એ સંધને ગીતારવાની, જમાડવાની, કોઈ માંડુ પડે તો એને માટે દવાદાર લાવી માવજત કરવાની અને મુંબઈથી અમદાવાદ તથા અમદાવાદથી મુંબઈ સડીસતામત પાછા પહોંચાડવાની જવાબદારી હાથ જે સુંદર વ્યવસ્થા આઈ, એના રીના સંચાલકો અને કર્મચારીઓએ સાચવી એ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. આ જૂથની સાથે જતાં ફરી અને એ પંચ થિયેટર યોજના સાંભરી, કેવળ 'ભારિકો અગિ' નાટકનો દાખલો લઈએ તો એમાં પચાસન કમાકારો ભેઠએ છે. એમાંના થીસેક જણ તો સ્ટેશનાઈરી અમદાવાદના કોઈ મંડળમાંથી વધી શકે. અને ખર્ચના બચાવની માથે કર્મચારીઓ ઉપરનો કામનો બોલો હળવો બને.

એક હડીકત આ યોજનાને ફેંકે અંશે અમલમાં મૂકવાના પ્રમાણબૂત હતી. ટાઈનકોલના પ્રેક્ષકગૃહની વ્યવસ્થા રંગમંડળના વૈદ્યટિયર બાંધએએ સંભાળી લીધી હતી. આ રીતે પણ મુંબઈ અને અમદાવાદની સંસ્થાઓ મંપકમાં આવી અને સહાયરૂપ બની. આ સહાય માટે રંગમંડળને અભિનંદન. અને હું તો હજી એ વસ્તુનો આગ્રહ સેવું છું કે નાટકના ચોક્કસ પાત્રો પણ સ્થાનિક સંસ્થામાંથી લેવામાં આવે તો એક સંસ્થાને બહારગામમાં નાટકો બજાવવાની સુવિધા થશે.

આર્ય નાટ્ય મંડળીઓ : જૂની પ્રણાલિના નાટકો બજાવના એક મચરર અભિનેતા થોડા દિવસો પૂર્વે મંડળનાં કાર્યક્રમમાં આવ્યા. ગામડાઓમાં જૂના નાટકો બજાવતી નાની નાની મંડળીઓની વાત નીકળી. એમણે કહ્યું ગામડાઓના નવજુવાનોમાં ઘણો હિસાહ છે, થોડા દોરવણી મળે તો ઉત્તમકક્ષાના કલાકારો થવાની સુવૃત્તપણે પડી રહેલી શક્તિ પણ એમનામાં છે પણ કોણ એમને નવાં નાટકો જાણી આપે અથવા શહેરની સંસ્થાઓનાં નાટકોમાં કામ કરવાની તક આપે? વાતચીતની હિલ્લેટમાં એ વિચાર પર અને આગળ કે ગામડાના એક એકમમાં આ જુવાનો નાની શી નાટક મંડળી સ્થાપે અને જૂની સાથે નવી પ્રણાલીનાં નાટકો, બંને એમના દૈનિકાણથી બંધવે, અનુભવી અભિનેતાઓનું આગદર્શન ને તાલીમ લે તો શહેરોમાં પણ એમના એ નાટકો રજૂ કરવાનો મોકો મળે એ સાથે જૂની અને નવી પ્રણાલીની રંગભૂમિ પણ અનુભવાની નજીક આવે.

સુખી...?

સુસારી...?

: લેખક :

શ્રી પ્રાણસાહ દેવકરણુ નાનજી

શ્રી પ્રાણસાહ દેવકરણુ નાનજી

પાત્રો :

ચન્દ્રકાન્ત : એક પ્રખર ધારણાઓ
ન્યોત્તિમંથી : એવી પ્રમાણ પત્ની
સૌન્દર્યમયી : ચન્દ્રકાન્તની પુત્રી
પ્રતપ : સૌન્દર્યમયીનો પતિ
રમા : ચન્દ્રકાન્તની બહેન
ડો. મનોહર : રમાનો પતિ
માધવ : રમાનો પુત્ર

દૃશ્ય પહેલું

સ્થળ : ચન્દ્રકાન્તની સુધડ ઝોરડી.

સમય : મોડી સાંજ.

(ન્યોત્તિમંથી બારી પાસે બેસી રહી ચન્દ્રકાન્તની તાલ જોતી હોય છે, પાછી ફરી ધરિયાળ સામુ જુએ છે.)

ન્યાયિત : સાત વાગ્યા પછી હજી ન આવ્યા.

(ફોનોમોફો પર ચન્દ્રકાન્તને બહુ જ પમંદ હોય છે એ રેકર્ડ મુકે છે. થોડો સમય એ ગીત સાંભળી ફરી બારી તરફ જાય છે. ચન્દ્રકાન્ત આવતો હોય છે એને આનંદ એના મુખ પર ફેલાય છે. રેકર્ડ બંધ કરી ડાબી 'ડમરી' જતી કંઈ ગૂંથવાનું લઈ ખુન્સી પર બેસી જાય છે. એના કાપડાના પુસ્તકો લઈ ચન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.)

ચન્દ્ર : એક હતી રાણી, પણ સ્વભાવ એવો અટ.

જાતાના અનેક વ્યવસાયમાંથી પણ જેમણે સમય ફાટી સાહિત્ય, સંગીત અને મ્ત્રા ત્રત જાતાનો અનુભવ લાખથી ઘણાએને ઉત્સાહિત કર્યો છે એવા શ્રી પ્રાણસાહના પાત્રો પણ એ કલા એના જાતા હતા અને અનેકવિધ સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે એ એમના માનાર્થ પ્રગટ થયેલા 'અભિનંદન યાત્રા'માં પ્રકટ થયું છે તેમાંથી આ નાટિકા લઈ રંગમંચને યુક્ત એવા યોગક ફેરફાર સાથે ફેના ફેલોશિપ સોસાયટીના કક્ષસ્થ સર્કલે ભજવી, તે સાબર અહીં પ્રકટ કરી છે.

જ્યોતિ: ચન્દ્ર, કામના બેગનો યાક કનાદવા કોઈ વાદ તમે આવી મળક કરો છે એ મને મરે છે, પણ તમે હદ ઉપરાંતનું કામ કરો છે, એ મને નથી મળતું.

ચન્દ્ર: હદ ઉપરાંતનું હોય, યાક લાગતો હોય પણ આ સ્વર્ગસમા સંસારમાં પણ મુકનાં બધો જ યાક વ્યક્તી જવાય છે. તારા પ્રેમાજ વચ્ચે, તારા અંતરનો અકથ્ય પ્રેમ એ...કાયદા અને ગ્રંથગાની બધીજ બાબતોનું વિસ્મરણ કરાવી, મારા આ નાનકડા સંસારમાં જ મનને પડેવે છે.

જ્યોતિ: એ સંસાર સદાય સ્વર્ગમ્મ મહેરો? કોઈ વખત એમાં ત્રોષાનની આંધી તો નહિ ઉડે ને?

ચન્દ્ર: કોઈ દિવસ નહિ. એવા અભાગી દિવસની હું કહવાના પણ નથી કરી શકતો કે જ્યારે આપણો પર-

સ્પરનો પ્રેમ આપણે બોલ મેરીએ અને જ્યોતિ, પેલી આંખે મેં સલાહ આપી એમ તારે પણ મહાન જાનવું જોઈએ. સમાજમાં અધરચાન કાદ તારે અન્ય દુ:ખીન સ્ત્રીઓનાં દુ:ખ દૂર કરનાં જોઈએ.

જ્યોતિ: જોઈશું...પણ હવે મોટું બાપુ આપવા માંડશે તો મનોહરબાદને ત્યાં બધા જમી હશે અને ત્યાંથી પણ...

ચન્દ્ર: ન જમે, મનો-હર સાથે મારી વઢાલી

નાની થેન રમા પરણાવી છે એ તો મહા જોગે જ.

જ્યોતિ: તો પછી મોઢામતી આંત્ર એટલે આપણે ત્યાં જઈએ.

ચન્દ્ર: આપણી હાથ તો ક્યાંની થે ત્યાં પહેંચી ગઈ છે માટે જ તો મનોહરે આપણને ત્યાં બોલાવ્યા છે.

જ્યોતિ: ત્યારે ક્યારનાપે બોલાવ્યા કેમ નથી? એસો હુ એક જ મિનિટમાં તૈયાર થઈ આવું.

ચન્દ્ર: એક જ મિનિટ એટલે આ ધડિયાળી એક જ મિનિટ કે તમે જોરાંઓની એક મિનિટ?

(જ્યોતિ હસતી હસતી અંદર જાય છે અને ત્યાં... (પડકાર)

દુષ્ય બીજું

સમય: દસ વર્ષ પછી સને ૧૯૫૦ એક સવાર.

સ્થળ: ચન્દ્રકાન્તના આશિરામ બંગલાનો એક

સુરમ ખંડ. રંગ, રાચરચીશું, ચિત્રો, કલાત્મક આદૃતિઓ તથા નેની સુંદર વ્યવસ્થા પરથી જણાય છે કે તે કોઈ મુશિક્ષિત, સંસ્કારી, કલાત્મક, વ્યવસ્થાપિત વ્યક્તિનું કામ છે.

[ચન્દ્રકાન્ત સતારની ચા પીનાં, ટેપલ પર બેસા છે. ચન્દ્રકાન્તના હાથમાં 'ક્રેનિકલ' છે, જ્યોતિમ્મી રનાનાદિ-કર્મથી પરવારી સારાં કપડાં પહેરી આવે છે.]

ચન્દ્રકાન્ત: જ્યોતિ, દિનિડ કોડ બીસ પસાર થઈ ગયું! જ્યોતિ: સારું થયું.

ચન્દ્રકાન્ત: જનનાનું કહવાણુ-એ જ પાંછનાથી આપણા દવાગુ મપિઓએ, સમાજ શાંતિથી, સુખ-પૂર્વક ચાલે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. હમ્મરો વર્ષપર્વ ત બારને તેઓની રમનિઓનો અર્પણ લાખ બેસાવ્યો, નહીં જ્યોતિ!

જ્યોતિ: [ટાઇમના પાનાંઓ ફેરવતાં] હશે!

ચન્દ્રકાન્ત: અનેક વિદ્વાન, અકાશ રાગી, સન્મુનિઓ જુલ જુલ ધુમમાં ઉત્તર ચલા, અને કાળને અનુકૂળ થઈ સંસ્થાપન, સમાજ-રચના, વિધિવિનિયમ પરિવર્તન કરતા રહ્યા અને એ આદર્શ વાક્યોને પ્રનાયે આર્થ-સમૃદ્ધિ ઇવંત તેમ જ વચનંત રહી.

જ્યોતિ હાથું વાંચવાનું ચાલુ જ રાખે છે.]

પરદેશીઓએ બારનને પડાવીન બનાવ્યો, નેની મહાન ચન્દ્રકાન્તના, વિદ્યા અને મર્મના વિનાશ કરવા પ્રહાર ઉપર પ્રહાર કર્યા, પણ હવેની કૃપા અને મપિઓના આગિર્જનથી, કે આપણાં ધર્મબંધનો ને સમાજ-રચનાની સુંદરનાથી દિનિડચાન પરદામાં ચતાં બની ગયા.

જ્યોતિ: (ઝાપામાંથી મુખ બહાર કાઢીને) બૂન-કાળની વિચિત્રિને રમગીને ચો લાખ!

ચન્દ્રકાન્ત: લાખ! જ્યોતિ, તને નથી લાગતું કે પ્રાચીન ગૌરવનું રમરણ આપણા અપંગનનનું દુ:ખ બૂઝાવવા કોઈક સદાયબૂત થાય છે?

જ્યોતિ: મને તો છતિદાસનાં પાનાં ઉઘડાવવાનો કે બાધિના કેરમો દષ્ટિ કરવાનો પ્રયત્ન જ નકામો લાગે છે.

ચન્દ્રકાન્ત: નહીં, નહીં તેમ નથી.

ચંદ્રકાન્ત : હજારે લાખ રાખી. ખહેન !

રમા : બાઈ, શું થયું ?

ખનોહર : થાય બીજું શું ? ચંદ્રકાન્તે મળી એક વધુ Brilliant Success (જળકળી ફોટો). એક નવો Cause calibre (જાણીતા કાવો) નેના જિતાયેલા કાવોઓની પરંપરામાં ઉમેરાયો.

ચંદ્રકાન્ત : Thank you (ઉપકાર) મનુ, Deeply obliged (ખૂબ આભારી થયો.) રમા, દેખીની રીતે આરોપી સર્વિશ દોષિત જ લાગે એવો સંજોગોનો પ્રયત્ન હતો, પરંતુ મારું હૃદય સાક્ષી પ્રેરતું હતું કે એ કેવળ નિર્દોષ, વખાનો માર્યો, કોઈક રંગ માનવી છે.

રમા : બાઈ, તમે તેની વહારે ધાયા ?

ખનોહર : હારતો, બીજો એવો પરચુટ કોન્સેપ્શન છે ?

ચંદ્રકાન્ત : એમ! મરફરી કરે છે મનુ ! ખચરદાદ :

[ખનોહરની ખીડ પર ધખો મારે છે, પછી રમા તરફ ફરી.]

રમા કેમ થતાં તે બિચારો સેશન્સ કમિટ થયો.

ખનોહર : અને ત્યાં ગરીબના બેઝી બગવાને આપણા આ બાઈસાઈકલથી ફેરવતને તેનું રક્ષણ કરવા મોકલી દીધા, નહીં ચારુ ?

(એમ કહી ચંદ્રકાન્તે માથ પર પ્રેમથી નાની ધાપટ મારે છે.)

ચંદ્રકાન્ત : ફેરવતને નહિ, પણ એક અદના એડવોકેટને તો જરૂર.

ખનોહર : મિનિટને કિસાએ જેને ત્યાં ટંકશાળ પડે છે એવો અદના એડવોકેટ : તારા જેવા બાઈ સૈતે હતો.

ચંદ્રકાન્ત : Let me finish, Mann! please don't interrupt. for a moment (મનુ, મને પૂરું કરવા દે, જરા એક પળ માટે વચ્ચે નહિ ઓસ) (રમા તરફ જોઈ.) ખહેન આખો દિવસ એક પળ પર જ રહેતું પડ્યું. પણ હજારોપાથી આરોપ સમર્થન મારેના કમબગ બધા સાક્ષીઓ તારા બાઈની કિલ્લી તપાસમાં ખોટા પડ્યા. આરોપી નિર્દોષ જાહેર થયો. એક અસહાય દોષ-વીન અચિત મોતના મુખમાં જતાં બચી ગઈ.

રમા : શામાય, બાઈ, ગરીબના બેઝી રામ, તમે એક ગરીબની વહારે ફરી, તેની આંતરડીની આશિષથી નમારું હૃદય ખૂણ કરશે.

ખનોહર : હજારે રૂપિયાને બદલે એ તો તને અચ્છ મજશે, ચંદ્ર !

ચંદ્રકાન્ત : આત્મસંતોષ પામે ધનનું શું મૂલ્ય છે, કોક્ટર ? ખહેન. હજારની અનલદ રૂપા, મારી લાખ આજે રહી ગઈ.

રમા : બાઈ, અમિનંદન.

જ્યોતિર્બાઈ મુન્દર આજુબાજુ ધારી પ્રવેશ કરે છે. ચંદ્રકાન્ત તથા ખનોહર ઊભા થાય છે.]

જ્યોતિ : આવો ખનોહરબાઈ, રમાખહેન; પ્રતાપ અને સીદ્ધિમિત્રી હજી નથી આવ્યા; રિજનરિટ રીફ્રેશ પર નજર નાખી] આવતાં હશે! (સી બેસે છે)

રમા : સુરેશ અને હંસા પણ આવવાના છેને બાબી ?

જ્યોતિ : તેમને કંઈ નથી.

ખનોહર : ચંદ્ર, તું તો કહેતો હતો કે એ યુગલ પણ આવનાર છે! મારે સુરેશની કોલેજના લાભાર્થે એક ટ્રસ્ટી કિંો કાપવાની કંઈક સલાહ લેવી હતી.

ચંદ્રકાન્ત : હા, પણ પૂછ જ્યોતિને.

જ્યોતિ : ખનોહરબાઈ, ટેમક પર જગ્યા હતી નહિ અને આજની પારી નાનકડી Exclusive (વિરક્ત) છે તેને બચાડવી નહોતી.

ખનોહર : On the contrary, Jyotibaben, they are a fine couple and would grace and enliven any party. Besides, you know, Chandra is quite fond of his protegee, young Suresh! (તેને બદલે એ મુન્દર યુગલ કોઈ પણ પાર્ટીને શોભાવે અને પ્રેરિશન કરે તેનું છે; વળી ચંદ્રનો તેના જુવાન બાગીદાર પર પ્રેમ છે)

રમા : બાબી, કાલે બાઈ એક મોટો કેસ હતી આજી તો સાંભળ્યું ?

જ્યોતિ : એમ ! મને ખચર નથી.

ખનોહર : ધર અને બહારની જંગળમાંથી મારા બાઈ સાથે વાત કરવાની પુરુષદ મને તો આપને ખચર પડે ને !

જવી, કર્તવ્ય છોડાવી તમારે તેને તમારી
મોજાનું સાધન જ બનાવવાનું. તમારા
જેવા વિદ્યાનને આ ચોખ્ખા લાગે છે?

મનોહર : બહેન, એમાં તો રમા-
નો જ દોષ લાગે છે. હું તો કહું છું
કે સ્ત્રીમંડળની સેવા પ્રથમ, પતિનો
પ્રેમ અને અનુકૂળતા પછી, પણ ગાંડી
માનતી નથી. ખરેખર એ ચંદ્રબાદશી
બહેન પણ તેના જેવી જ Old fashioned
(જૂતા વિચારની) રહી ગઈ.

અમનપત્ની છે જ્યોતિબહેન, કે એમંથી એકદયને આપ
સુધારી શક્યાં નહીં. અરે તેઓ બંને તો હજુ રામાયણના
જ્ઞાનામાં ઢબે છે (બંને તરફ જોઈ) ગાંડાઓ!

ચંદ્રકાન્ત : (મનોહરને) I plead guilty, Your
Lordship (હું ચુને કમ્પ્ર કડું છું, નામદાર!)

જ્યોતિ : સૌદામિની, મનોહરભાઈ જિવે છોડશે
નહીં. એ તો રમાબહેનને કલકતા લઈ જશે જ માટે
બહેન, આ એ દિવસ 'હુનર ઉદ્યોગ' વિભાગ હું સંભાળી
લઈશ! પ્રદર્શન ભરાયતે થોડા દિવસ બાકી રહ્યા છે.
હવે તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ.

સૌદામિની : બા, હું બેચાર દિવસ સંભાળી લઈશ,
નિશ્ચિત રહેશે.

રમા : થેકયુ, બહેન દામુ, તેં મારા માયા ઉપરથી
બાર ઊતાર્યાં. બાબી નારાજ થાય તે મને ગમે જ નહીં,
તેમ જ ડોક્ટરને એકલા મુકાય નહીં. હું બહેન કીક
મારી વહારે પાછ, ચેકયુ.

ચંદ્રકાન્ત : રમા, માધવને તો અહીં જ મૂકી
જઈશને? કેમ જ્યોતિ?

જ્યોતિ : 'મુશ્કેલી. જો કે હું તો બાળકોને self help
કરવાની તક મળે તો યુવાવી દર્દી જ નહીં (રીટરોય
જોઈને) હવે ન્યાયવર્તિને આવવાનો વખત થયો છે.
આપણે સૌ બાલકનીમાં તેમને આવકાર આપવા બેસીશું?
ચંદ્રકાન્ત : જરૂર થયો... મનોહર, રમા, પ્રતાપ, દામુ!
(નામ લેતાં સાથે સીને પ્રેમથી હાથ લગાડે છે.)
ચાલો બાલકનીમાં બેસીએ.

(જ્યોતિ આગળ, બીજાં પાછળ, ચંદ્ર ઉઠેલા એમ
'સૌ બધા છે.)

દૃશ્ય ત્રીજું

સ્થળ : પ્રતાપનો દિવાનખંડ.

સમય : એક મહિના પછીની સાંજ.

(સૌદામિની પુરતક વાંચતી બેસી
છે ત્યાં માધવ આવે છે.)

માધવ : દામુબહેન!

સૌ : અરે માધવ, હું તો પંચ-
ગિનિની રેસિડેન્સિયલ નિશાળમાં હતોને?

માધવ : હા, પણ મામાનો ત્યાં
વન આવ્યો કે કલકતાથી બા અને
બાપુ આજે મુંબઈ આવે છે એટલે
મારી નિશાળના એક ભરતર મુંબઈ
આવતા હતા તેમની સાથે આવતો રહ્યો.

સૌ : ક્યારે આવ્યો?

માધવ : આજે સવારે

સૌ : માધવ તને ત્યાં ગમ્યું હું કે?

માધવ : ના, કામ બહેન. કામું કહું તો મને તો
બા વારંધકી માદ આવતી હતી.

સૌ : બીચારો, કોઈ વેળા માથી વિપ્લવો નથી પડ્યો
તે લાગે તો ખરું જ ને!

માધવ : મામા તો મને અહીં જ રાખવા માગતા
હતા પણ મામીએ મોકલી આવ્યો હતો, દામુબહેન, હું
હું મામીને નહીં મમતો હોઈ?

સૌ : ના, ના, માધવ, એ તો તારું બહુતર ન બગડે
અને વિદ્યાર્થિના પાતામણીમાં રાખ્યો એ તારું હિત
વિચારીને જ મામીએ મોકલ્યો. પછી જોને મામાને.

માધવ : પણ મામા ઘેર ક્યાં છે?

સૌ : તો ક્યાં ગયા છે!

માધવ : તેઓ તો મહં કાલ રાતથી ક્યાંક બહાર-
ગામ ગયા છે.

સૌ : આ હું કહું છે માધવ?

માધવ : ખરું કહું છું, દામુબહેન અને મામા ઘેર
ન હોવાથી ત્યાં પણ મને ન ગમ્યું એટલે હું અહીં
આવ્યો આવ્યો.

સૌ : મામાને કંઈને આવ્યો છે?

માધવ : ના, તેમની તો તલિયન કીક નથી.

સૌ : ક્યારથી?

માધવ : મહં કાલ રાતથી, કોણ જાણે શાથી પણ
વસ રમાજ કર છે અને પધારીમાં જ પડ્યાં રહે છે.

સૌ : મને કંઈ કહેવડાવ્યું પણ કેમ નહીં માએ!
પ્રતાપ આવે એટલે આપણે ત્યાં જઈએ.

માધવ : ચાલુ દામુબહેન, આ બંને બાપુ આવે ત્યાં

સૌ: શાંતિ રાખ બા.

ન્યૌતિ: શાંતિ! સૌદામિની, મેં સ્વપ્ન જોયું તારા બાપુ મને હંમેશને માટે ત્યાગી ગયા છે, પણ તેમની શ્રી અને કીર્તિ વધારવામાં મેં પોતાને ખ્યાલ પણ ક્યોં નથી. અને છતાં એક કર્તવ્યપરાયણ અર્ધાંગીને સર્વ દોષ માટે એક ભોલ પણ સંભળાવ્યા વિના, આરોપી ફરારીને આલ્યા ગયા, તણ ગયા.

સૌ: ધીર ધર બા! સુતિર્મત ધીરતા એવી તને આ શોભે?

ન્યૌતિ: ધીરજ ધર? સૌદામિની, જે સ્વપ્ન હતું તે સત્ય થઈ એકું છે, પછી ધીરજ ક્યાંથી રહે! હું સર્વ ખોષ બેઠી.

સૌ: બા, પેલો બાપુનો પત્ર તું કેમ કાઢીને બતાવતી નથી? હું તો તારી દીકરી છું. મને કહે બા, એમાં બાપુએ શું લખ્યું છે?

ન્યૌતિ: લે સૌદામિની, આ જ એ કાલિદ તીર: (સૌદામિની, પત્ર કાઢી વાંચે છે જેના શબ્દોમાં અત્યંત માણક ઉપરથી ચંદ્રકાન્તનો અવાજ સંભળાય છે.)

ગત્વત્યમાન ન્યૌતિ.

એક યૌવ સામાન નિઃશ્ચિન અને કમચ: આવતા છવન વ્યવહારમાંથી મનસ્વીપણે કોઈ પણ ક્રમ નિયમથી અજાણિત. અમર્યાદિત વિહાર, પ્રતિભા શુદ્ધ વાતાવરણમાં વિચ્છિન્ન શ્વાસો-અવાજ લેવા હું 'ભરું છું'. હવે હું છું છું, એ કૃત્યમર્મજ્ઞાનક પ્રસન્ન છેતર અહીં મને મળે એમ નથી.

એક વળતર આપણે એક પાખીની એ પાંખ હતો. આજે તું વ્યવહારક્રમ, ચતુર સ્ત્રીસમાજ સિદ્ધાંતથી છે. હું બાવનારની પ્રેમને જાણતો, મૈત્રીવિનિન વિવેકશાળ અભાગી પુરુષ છું. આવી ભાગીદારી ક્યાં સુધી ચાલશે?

સમયની બહિષ્કારી છે, ઝાળના પ્રભાવે કેવું આધર્મમય પરિવર્તન ક્યું છે! તું પ્રગતિને પથે ત્વરિત ગતિથી ચાલી છે મૂંઝે મૂંઝાઈ ગયા, અને દિશ્વર બન્ધો, પાછળ રહી ગયા. આપણી વચ્ચે તું અંતર વધતું ગયું...ને આજે તે આપણ થઈ ગયું.

અરે, હું હું, નિહુર, હૃદયવીન, સ્વર્ણ, અભિમાની, પ્રેમશૂન્ય, આડખરપ્રિય કેમ ન થઈ શકે? તારો પ્રેમ, સહવાસ, આદર નભાવના મારાથી કંઈ જ ન બચ્ચ. પછી હું એકલા પરી ભરું તેમાં ફાળુ અપરાધી?

ન્યૌતિ, આજે આપણા વિચારોમાં, દૃષ્ટિમાં વિવિધ વિખરાતા છે. મારાં દુર અને ભિન્ન છે. પ્રતિદિન અંધર વણત્વ ભય છે. આવા કમનસીબ સંજોગોમાં હું મારા અમુરદિવ્ય અત્યંત જેલ કરેલા મનને, રોહરદિત શૂન્ય હૃદયને અને કષ્ટાત પ્રાપ્તને દૂર દૂર લઈ ભરું છું.

ન્યૌતિ. મારું પાર્શ્વ તારું જ છે. તારો કાલક્રમ અને પ્રકૃતિ એવાં વિગ્રાજ છે કે હું તને બાગે જ યાદ આવીશ. તારી કૃતિને લાંબ ન લગે તે મટે લગે (રહેલ શાસક (Divorce law) નો અપ્રય લેતાં નહીં પણ સંકેતિક ખાદશ નથી. સુરેશ તને સર્વ સહાય આપશે અને દોષ માત્ર મારા છે કે એ આરોપનો બચાવ કરવા હું હાનુર નહિ થાઉં.

તારી દૃષ્ટિ તને જે છાટ લાગે તેમાં તને સર્વસ્વ યશ મળે, બાવના કરતાં કરવ્ય મહાન છે, એ તારો મુલ્યલેખ તને રુબારક હો.

હું મને ભૂતી જાને. પ્રેમ તને સુખ અને શાંતિ આપે એ મારા બસ કદચની પ્રાર્થના છે. મારું બાલ્ય પ્રજા આધિન છે. એ એ દયાજી છે તો મને આરોંડે રહેલ ભૂખ્યાને, કર્તવ્ય વિમરને મારાં શું એ નહિ બતાવે?

શ્રી. અભાગી

કૃષ્ણપદ્મનો નિરંદર

ચંદ્ર

સૌ: બા, આ પત્ર સખતાં બાપુના અંતરને કેવી વિરામ હૃદયઅથા થઈ હતો. અરે, એમના છવનને આપણે કેમ સમજી ન શક્યા? આપણી આંખો સામે એ જળાશયનો દીપ હોવા છતાં અધકારના પડળ કેમ છવાયાં?

ન્યૌતિ: આંખ ઉપરથી અધકારના પડળ હવે ગ્રહિત છે, સદામિની કામળ સુગંધી પુષ્પને મસ્તક પર ચક્રાવરણે બદમે પગથી ઝુલ્લું, કુશા દિલ્લે રાખેલોના પ્રહાર માર્યો, સહચાર અખતા દિલ્લે વાણબાણીથી વીધી નાખ્યું, મૈત્રી મગનારને અપમાન આપ્યું, કહે સૌદામિની કુર કાણુ?

સૌ: આ ખજું આપણને પ્રયમથી કેમ ન મુક્યું?

ન્યૌતિ: કારણ કે દલ અને ઉપરના આડખરમાં મતિ મૂંઝાઈ ગઈ હતી. મન વિવેકશૂન્ય બની ગયું હતું. શું આવા વજ્રપાત સિવાય એ ઠેકાણે આવી શકતો? હવે હું જોઈ શકું છું કે મારી પતિ વિમુખના કેટલી હદ સુધી પહોંચી ગઈ હતી. જેણે મને સર્વસ્વ આપ્યું હતું; જેના પ્રેમથી હું હું બની, તેને જ મેં વિસારી દીધા. અરે મારો કેવો અધ:પાન! હું સમાજની સત્તારી બનવા માગ પણ છવનસાથીતું સખ્ય ભૂતી. ઓ ન્યૌતિ! તું ક્યાંયની ન રહી; ન સખી કે ન સત્તારી!

સૌ: બા, રૂદન કરે હવે કઈ વળવાતું નથી. પ્રતાપ એમને શોધવા મથા છે, કળી વાદળોમાં ભગઈ ગયેલી ચંદ્રેખાને નેએ નરર શોધી કાઢશે.

(અનુસંધાન રૂપ મા પાને)

મગ્યાવવાની શક્તિ અને શક્તિનું એવું જ છે. ખૂબ કસોટાપેલી કાકા છત્રે કે કાકાને મિલ કરી મહામુદ્રેક અને એ સિદ્ધ કરવા જતાં પોણરજ ચવાની અનેક સામી લાસ્યો, કયાંક લપસ્યા, તો પડ્યા ખાડામાં, દસાવવા જતાં ખુરતો જ દુરીઓ થઇ ગય.

ગુનદાન-એમ તે ગુનદાન-મદા ગુનદાન બદલ ગુનદાન, શ્રામાળ ઉત્તરવની માંડવગાના પિતારાનું તે સમયનું ગુનદાન, એનાં સંસારમાં હાસ્યરસ મારો છલ-કપેલો મળી આવશે. સેન્સ એફ વુમર, ના છ, મીયું પાધરું મોડીયું એવું ગુનદાની નથી આવડતું, પણ જેમ ગુન-રાનમાં સારી જેવી કોમનસેન્સ તેવી જ આ ચમરની સેન્સ તો છે જ. ક્યાંક દૂર, ક્યાંક દુર્ગમી, ક્યાંક દડી, ક્યાંક હાવડી, ક્યાંક બેઠી, ક્યાંક રૂપક, ક્યાંક ચદમ, ક્યાંક બરછ, ક્યાંક બહોળી, ક્યાંક બનાવડી, તક્લાડી, તરકરી, તો તો ક્યાંક શુદ્ધ, મચોટ, મનોહારિણી સ્વયંજ એ શક્તિશાલિ છે જ. નહીં તો પાંચસો વાં પહેલાં બજા કિવિ નર્મિલ મહેના બનન પસ્તાનીઆં ગાનવા, બાકા તે વરતી પાકખી શા માટે કાટે છે? બાકા તો વરતી પાકખી, એને જીયકનારા ચાકે, વાહવાકા! અને આજે જે કામદાકમરો હોવા છતાં બાકા વર જાને જતાં કે પરજીનો આપણે ક્યાં નથી જોતા? સંસારનો ચિવાજ છે, કારણ મંસારને પણ કદી કદી તો હમયું છે ને? આખાએ પાકી, શુધાં હામ ક્યાં, હાસને, ખૂબ દરેક સંસારને, બાલ્યાદને, મરિયા મહારાજને, ધમની બહેનને, એકંદરે સમારને. મંસાર મને હસે! જે આવ બધા સંસાર, તને હસે.

શણકદેવીનાં કંખનાં સિદ્ધરાજ એનાં એ આજકોને નીજકાં કરે એન મોહાંતા કીચકા હાડી કીચ. અજગમ નથી કોઇએ તે વખતે એનો કોટા પાડ્યો કે કિલ્મ લીધી. અમેરીકનો ત્યારે અહીં આવ્યા હોત તો તરૂર બધા સરંજામ ત્યાં ખાડાવી દીધો હોત. તો તો એમનો રસાત્રા ચોળા બટકત-રસોઈ પણ જાન, અને સિદ્ધરાજને એના કિલ્લાના ચણુનારાને છવતો ચણી સેતાં જોત. એમ. મી. સી. હોત તો ત્યાંથી સ્ત્રીંગ કામેન્દ્રી મોહવન-આંખે, દેખેને અટવાલ-ચણુપો, ચણુપો, ચણુપો, હવે હજી હંટ બાડી, ફકત હોડું બાપી રહ્યું, લ્યો સાંબજો, આ ચળના દસવણી ખડખડ, હા હા હા હા, અને હીરાની ધળીઆણીત કારમું રૂદન. એન ચણા હું નહીં પાડી શકું. ગોપી લીચને પોતાની પરજીનર નહિ

પણ પ્રિયનમ-અથવા કીર્તિ-દા-માટે એ જેવું નેવું નહીં પણ શહેરે અરન બંધાવી આવ્યું. એ બને જીવ્યા હોત તો આપણા સંસારના કાયકાને હમ્વના હોત-આ આજે આપણે એને દરોએ. મદમદ એમો પોતાની આમખાસ કમોએ મરકાં જનકાં ખાઈને પણ બૂમ મગાવવા પાડી આસપાસ ચળા મમરાના કરોરા રખાવતો, કે ગમે ત્યારે કાકા મારી શકે. ધડ હાટે, હોડું પડે, એવાં પણ મળાણ છે. ઘોડેચારી કરતાં ઘોડાને જે જળા દૂંટણમાં પકડી નડી ગાંઠની ગણી પકડી પોતે અને ઘોડાને લીંમકા જૂથતાં ઝાંઝા ખાવાની ચાન પણ લખાણી છે. બારનમાં વેચાણો જાનજનની ગાળીતી છે. અને સામી વેચાણ પાસે ભજનનું મોંગતાં શરમાતી નથી. ત્યાં ધનું માંડ્યું, અને જગડ્યું કે બિખારકા નરસીયી કશું અપાવાતું નથી. તો માગી બે છટો-આને ગળા ત્યારે સોનાની છટો. વેચાણ નસીયાદર આવી આવી વાતો તો છે. તમે કહેશે કે એ તો છતિ-હામની છે, કનકયા નહીં, પણ અમે ક્યાં ના પાડીએ છીએ. સિદ્ધરાજ, મદમદ, ગોપી રોરેની બકિતિઓ લઈ છતિહાસને પણ કદીક મનકચાતું મન થાય કે નહીં બજા! અતિદાસિક ભક્તે તે રી, પણ એના હાસ્યને ઘૂસી જતાં કંટલી વાર અને હાસ્ય ઘૂસે એટલે કંઈ સત્ય મતાઇ ગય કે નારી છટે એમ માનવાતું શું કારણ?

સરંખ બાગે નારંગી પહેંચનાં હોતરાં રહેં એ તો લડકત જ છે. ભડે મહેતાજ ખીમળા. વિધિ હસે છે. બાપે દસે છે, સંસાર હસે છે, તો છતિહાસ છતિહાસકાર પણ જે ન હસે? ગુનદાનના સાહિત્ય સસારમાં હાસ્ય પણ કેમ ન હોય? ગુનદાનમાં ભવાઇ છે, ભવાઇ મોંઘ સાહિત્ય પુનક છે. એમાં રાજ બાદશાહી માંડી જાન-જાનના શેઠાની વાતો છે, અખાતા ચાખખામાં દૂર હાસ્ય છે, સત્ય પણ છે, અને સત્યને કાઢીએ તો અદ્દ હાસ્યનો તો તોડે જ ક્યાં છે?

એક વિદ્વાન પ્રોફેસર-ગુનદાની-એમને મને ગુનદાની સાહિત્યમાં હાસ્યરસ નજીવો છે. એમની બ્યાખ્યા પણ બધુવા જેવી છે. નેએ નિખેધ લખે તે હાસ્યરસના લેખકો, અને એ હાસ્યરસનું સાહિત્ય. અલખાત નિયંધ હાસ્ય રસિક હોયો લેઇએ, આમ કહેવું ઘટિત નથી. નવલરામ પ્રિયકોલી કે મોહલી ઉપર નિયંધ લખે તો હાસ્યરસિક સાહિત્ય, પણ એવું ભટનું બોખાણું ભક્તે તરજીએ, પણ એ સાહિત્યમાં ન આવે. નર્મદને આપણે એ કોટિમાં

જાનરસથી સભર આ લેખમાળાનો
ત્રીજો અને છેલ્લો હપ્તો

નિવેશન ક્ષેત્ર

: લેખક :

શ્રી વલ્લભ કેશવ નાયક

[અંતરંગી ચાહુ]

ભારતવર્ષમાં નાટકની અવનતિ ધરાતાં કારણ

છત્તેડમાં જેવી રીતે ખુટિન્સ નામકારી એક વિશિષ્ટ મનવાળા દોષોએ નાટક અત્યંતી બનાવવાની રીતિને બંધ કરાવી હતી તેવી રીતે ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધ મનવાળાઓએ પ્રથમ તો પોતાના સાધુઓને ખેત્ર જોવાનો પ્રતિજ્ઞ કરેલા જણાય છે અને ત્યાર પછી તેમના ધર્માન્ધ પંથવાળાઓએ એ વાતને ખાસ ધ્યાનમાં લીધેલી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન કરી શકાય છે. એ પછી નાટકનો યોગ્યરૂઢ પ્રચાર બંધો હતો, પણ અતે તો તે પણ બંધ થઈ ગયો. નાટકને અટકાવવા વિશેની એક આખ્યાયિકા બૌદ્ધધર્મમાં આપેલી છે તે વાચકોની જાણ માટે અહીં આપીએ છીએ. બદગાહુ રાખીએ 'કપયસ્ત્ર'નું વિવેચન કરેલું છે તેમાં આદિનાથ તીર્થકરવાદકના સાધુઓ કે જેઓ જડ અને વક અથવા રુપ કહેવાય છે તેઓ દ્વારત પાળવાને સમર્થ થઈ શકતા નહોતા. તેમનાં વિશે લખતાં બદગાહુ કહે છે કે, આવા સાધુઓ જંગલ ગયા હતા ત્યાંથી તેમને પાછા આવતાં ધણે વિરંબ થયો એટલે તેમને આ વિરંબનું કારણ પૂછતાં તેમણે પોતાના સરળ સ્વભાવ અનુસાર કહ્યું કે, "નટ નાટક કરતો હતો તે જોયા અને જાણ રહ્યા તેથી વિરંબ થયો." એ ઉત્તર સાંભળીને યુગ્મે કહ્યું કે, "એવું જોવાનો સાધુઓનો ધર્મ નથી-માટે હવેથી નટ નાટક થતું હોય તે જોવું નહિ." આ વાત તે સાધુઓએ ધ્યાનમાં રાખી, પણ બીજો પ્રસંગ એક વાર નાટક થતું હતું તે તેમાં નહીં રત્ન કરતી હતી તે જોવાને તેઓ

જોયા રહ્યા એટલે પાછો વધેળ થયો. યુગ્મે પૂછતાં તેમણે એ કારણ બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું એટલે યુગ્મે કહ્યું કે, "સાધુઓ મારે નટ નાટક જોવાનો ત્યારે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે, તો નહીં નાટકને તો તેમણે અવસ્ય નિષિદ્ધ માનવું જ જોઈએ."

બૌદ્ધ મનના સાધુઓને પાળવાનાં પ્રથમ પાંચ વ્રત થયાં અને ત્યાર પછી તેમાં ત્રણનો વધારો થયો એટલે તે ત્રત અષ્ટાંગીય કહેવાયાં અને ત્યાર પછી તેમાં વળી બે શીવ વધનાં તેમની સંખ્યા દસની થઈ. એમાં એકનો હેતુ તો એ કે, નૃપ વાદ્ય અને નાટક જોવાનો નિર્ણય થયો. આ નિર્ણય પ્રમાણે ઉપર કહેલા સાધુઓ વત્યાં નહિ એટલે તેઓ જડ તથા વક નામથી જોળખાયા.

બદગાહુ રાખી મહાવીર રાખીથી ૨૨૬ વર્ષ પછી થઈ ગયા છે અને મહાવીર રાખીને થઈ ગયાને ૨૭૨ વર્ષ થયાં છે એ દિસાએ આજથી ૨૪૮૯ વર્ષ પર લેણે જોઈ શકે એવી રીતે નાટકો જાણી બનાવવામાં આવતાં હતાં એમ પ્રાર્થિતનિર્ણય ત્યાંથી જણાય આવે છે. તેમજ નાટક જોવાનો ધર્માચાર્યોએ નિર્ણય કરવા માંડ્યો એમ પણ આપણા જાણુવામાં આવી શકે છે. એ પછી મુખ્યમતોના રાજ્યત્વ કાળમાં સંયોગવિદ્યા મુક્ત-માતોના ધર્મમાં દરમ ખાનેરી હોવાથી અને નાટકમાં સંયોગ અવસ્થા આવતું હોવાથી રૂઢકના એટલે કે નાટકના વિષયને જરા પણ કિત્તેજન મરડું નહિ અને તે ન મળતું સ્વાભાવિક જ હતું. એ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં નાટકની

લેખક

શ્રી વલ્લભ કેશવ નાયક

થયો, તે યેના એવા નાટકના પ્રયોગોને રાજનિયમથી વિરુદ્ધ મળીને બંધ કરાવવામાં આવ્યા. કેવળ એપોલી- નારી અને ગ્રેમરી એ પિતા પુત્રોએ બાળજનમાંથી કેટલાક કથાઓના સહને કિચિયોનાં મનોરંજન માટે કેટલાંક નાટક બનાવ્યાં હતાં.

યુરોપમાં ઇટાલિયનોએ સર્વથી પ્રથમ નાટકના પ્રચારમાં જે સારી રીતે ઉયોગ કર્યો અને રામનોના મનમાં એ કળા વિશેના શુદ્ધ યથા ગમેલા બીજાને પાણું લીધું બનાવ્યું. સોળમી સદીમાં ટ્રિસ્તિનો કવિ ફ્રાન્સ 'એફિનિસ્ત્રા' નામક વિષેગાન નાટક પ્રથમવાર છાંયે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. આરિપાટ્ટોવેબીના અને મેકિયા-વેલીએ ટ્રિસ્તિનો પ્રમાણે જ બીજાં કેટલાંક નાટકો લખ્યાં. એ જ સદીના અંતમાં બિએન્ચાટિ ઇટાલિયનોએ પ્રથમ વાર પ્રદક્ષન (ફાર્સ) નો પ્રકાર કર્યો અને તેમાં પરિવ્રાજની વાતોને એટલી બધી સચવાથી વર્ણવી કે, લોકોએ નાટકની એ ટ્રીસીનો પ્રસંગનાથી સ્પીકાર કર્યો, એ જ સમયમાં દિર્ધા, બોરુગિની, એડી અને વુએનાટોરીએ બનીય રમેકને વધારનારાં વીરસપ્રધાન ગૈતિહાસિક નાટકો લખ્યાં અને તેમનો પ્રચાર કર્યો. સત્તરમી સદીમાં વિનુસિનીએ પ્રથમવાર ઓપેરા એટલે કે સંગીત નાટકનો આદંબ કર્યો. એ નાટકમાં તેજુ ગ્રેમ, હેયએલ, વીર અને કનથા રક્ષનાં એવાં તે સમય માટેના બાંધાં હતાં કે, મર્વ લોકો બીજાં નાટકોને ત્યાંથીને એની તરફ જ આકર્ષાઈ આવ્યા. મેરી નામક કવિએ એની વળી એથી પણ વિશેષ ઉન્નત કરી. એ પછી રોન અને ફ્રાન્સ આદિમાં ચારે તરફ એ જ સંગીતનાટકનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. એ પછીથી જીને, મેટરોસિયો, ગોલ્ડોની, મેગિયર, ક્રિસોબીની, ગોન્ઝ, આર્ટીસી, પારી, માંગની અને નિકોલિની ઇત્યાદિ કવિઓએ પૂરેકાં નાટકોના એવા તે ઉત્તમ અંશે લખ્યા અને નાટ્યકળાની એવી તે ઉન્નત કરી કે, છટલી દેશ એ વિદ્યામાં સમસ્ત યુરોપનો શુક મનાયો.

યુરોપના બીજા દેશોમાં નાટકના પ્રચારને પાટીઓએ બહુ બહુ પ્રયત્નો કરીને રાક્યો-એટલે કે, ત્યાં કોઈ નાટક બજવાનું કે તે નાટકવાળાને ધર્મદંડ દેવાને એ પાટીસાહેબો તરત દોડી જતા હતા. વિશેના, સાન્તિયાના, નદારો અને સ્પેઇના નામક કવિઓએ એ આકૃતથી બચવા માટે પોતાની લેખિનીને ધર્મનાં નાટકો લખવામાં

ચલાવી. આજ કરીને કરવાનુંસે પોતાનાં નાટકોની રચના એવી તેા ઉત્તમનાથી કરી કે, લોકોના મનમાંથી નાટક વિશેના નકારા વિષયો તેમના થોડે એકદમ નીકળી ગયા. એની પછી કેટલેક વખત એજે જ વિનુ કવિ થયો અને રાજનિયમથી નાટક વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ એને સાહસીય વર્ગ માટે નાટક લખવાની રાજ તરફથી આજ્ઞા આપવામાં આવી. એ ઉબય કવિઓ સત્તરમી સદીના પૂર્વ ભાગમાં યથા ગયા છે.

ફ્રાન્સમાં લાંબા વખત સુધી નાટક વિશે વાદવિવાદ ચાલ્યા કરતો હતો અને નાટકને કાયમ રાખવા તથા ન રાખવાના સંબંધમાં લોકોમાં ધમ્મી જ ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી, પરંતુ એ સમયમાં કોઈ ઉત્તમ નાટક લેખક ઉત્પન્ન થયો નહિ. બર્ડિચીએ સર્વથી પ્રથમ એક વિષેગાનત પંચાંશીનાટક ઉત્તમનાથી રચ્યું અને તે ફ્રાન્સના રાજ બીજા હેનરીની સમય બજાવી બતાવવામાં આવ્યું. ચીદમા લુધના દરબારમાં કનિયો માલિએરી અને રેસીની એ બે નાટક લખનારા કવિઓ એક બીજાથી ચહે તેવા હતા. એની પછી વાઈટર નામક કવિ મહાવિખ્યાત થયો અને ત્યાર પછી બીજા પણ ચારપાંચ પ્રાસાદિક કવિઓ ઉત્પન્ન થયા.

જર્મનીના નાટકના ઇતિહાસને જોનાં અદારમી સદીના આરંભ સુધી કોઈ પણ વિદ્યાર્થીનાં મળી આવતી નથી. લેસિએ પ્રથમ પોતાની ધામધૂમવાળા સમસ્યાઓમાં જર્મનીનું ધ્યાન એ વિષય તરફ એકત્રિય હતું અને ત્યાર પછી ગોથે અને શીલર એ બે નાટકના પ્રખ્યાત લેખક નિર્માણ થયા હતા.

માત ઈંગ્લેન્ડના નાટકનો ઇતિહાસ સિત્તસિલાવાળો મળી આવે છે. પ્રથમ તે ત્યાં કેવળ ધર્મમત સંબંધી નાટકો ચતાં હતાં અને એના પ્રબંધો અધિકાર પાટીઓના હાથમાં જ રહેતો હતો. એ નાટકો એ પ્રકારનાં હતાં. એક તે ધર્મ સંબંધી આશ્ચર્ય ઘટનાવાળાં અને બીજાં

ઈંગ્લેન્ડની શિક્ષા સંબંધીનાં પુનઃ સંસ્કારે એ જરીપુરાણી વાતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાદ પાડી ન રાખ્યો અને તે એટલે સુધી કે, સોળમી સદીનાં મધ્ય સમયમાં સંયોગાનત અને વિષેગાનત નાટકો સ્વતંત્ર રૂપથી પ્રચલિત થયાં. પ્રથમ સંયોગાનત નાટક ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં નિકોલસ ઉલ્સે લખ્યું. એથી ઘણ વર્ષ પછી બાનુ નોટન

હાસ્યરસનો આવે છે કે, તે તરફના પ્રેક્ષકોના મનમાંથી શોકનો બાંધ જતો રહે છે અને અણગમ હાસ્યમાં શોકનું પરિણામ છાઇ જાય છે. અર્થાત્ એથી કોઇ પણ એક રસનો પરિપૂર્ણ પ્રભાવ પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં સ્થાપી શકતો નથી. નાટકોમાં આવેલાં શબ્દમેળો થવાનું કારણ એ છે કે, કેટલાક નાટકવાળાઓ કેવળ પ્રેક્ષકોની મરજી જાળવવા અને મનોરંજન કરાવવા માટે જ નાટક છે એમ માને છે, પરંતુ એ સર્વથા તેમની ભૂલ છે. નાટક એવું હોય જોઇએ કે, જેમાં નિત્યના વ્યવહાર કરતાં કાંઇક ઉચ્ચતમ વિચારો પ્રેક્ષકોના જીવનમાં આવે. નાટક જો કે માનવીયભાવનું ચિત્ર છે ખરું, પરંતુ નાટકમાંનો માનવીયભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવો જોઇએ કે, જેના આધારે જોઇને પ્રેક્ષકોના મનમાં પોતાના આત્મિક સુધારવાની પ્રેરણા થાય. અર્થાત્ નાયક પોતાના ઉદાત્ત યતને અર્પીત રાખવા માટે અંતર્યામી કેવો દૃઢ રહે છે, એ જોઇને પ્રેક્ષકો અથવા વાંચકોને એક પ્રકારનું શિક્ષણ મળવું જોઇએ. નાટકના નાયકની સંસ્કૃતિ આગળ બહુધા બીજા કોઇની પણ ટકાય થવો જોઇએ નહિ. આપણે ત્યાં તો કેટલીક વાર નાયક કરતાં બીજા પાત્રોની યોગ્યતા કેટલીકવાર તો અંધમ હાસ્યરસના પાત્રની ચોંટના-

જેટલી બધી વધી જાય છે કે, વિચારો નાયક તો હજી ખુણામાં જ ફગાઇ દટાઇને વચર મોંતે જ મરી જાય છે.

આપણાં નાટકોમાં બીજી અપૂર્ણતા અથવા ન્યૂનતા સીનક્રીમીની અને ડ્રેસની છે. જો કે, સીન સીનરી અને ડ્રેસના ભષ્ટકામાં તો ધણેજ વધારો કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેમાં સ્થાન અને સમયનો વિચાર બહુજ થોડો કરવામાં આવે છે. રોમન સહેન-સાહનના સમયનું નાટક ભજવતું હોય અને તેમાં મહોદ્ધાનો દેખાવ મુજબનો આવે, પોસ્ટાકની ફેશનમાં રોમન, ગ્રીક અને ચાણુ વિલાયતી ઢગનો ખીચેડો હોય અને કોમિક બદાબર ચાલતા જમાનાનું ભજવતું હોય એ કોણો તો અણે સાધારણ જ યદ્યપય છે. અર્થાત્ મોટા મોટા પરિસ્થાનના દેખાવથી અને ગ્રીક રીઝીના

અજકાટથી જોનારાઓને કેમ આંજ નાખવા એટલે જ સીનક્રીમી તથા ડ્રેસનો ભષ્ટકો કરવામાં નાટક મંડળી-વાળકોનો હેતુ જણાય છે, પણ એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખવામાં નથી આવતો કે:-

“નીડી થહી શીડી લગે, બિન અવસર કી ખાત; જ્યસે બરનત બીરસ, નદિ શુગાર મુદાત.” ૧
શીડી થકી નીડી લગે, કહિયે સમય બિચારી; સખકો મન હર્ષિત કરે, જ્યો વિવાહમેં ગારિ.” ૨

એટલે કે, “પ્રસંગ વિનાની સરસ રસવાળી વાર્તા પણ નીરસ લાગે છે. જેમ કે, વીરસલું વર્ણન કરતાં વચ્ચે શુગાર રસ શોખતો નથી તેમ. તેમજ જેવી રીતે માથો ભૂંડી હોવા છતાં લાંબા પ્રસંગમાં લોકોના મનમાં હાલ ઉપખતે છે તેવી રીતે પ્રસંગને અગુસરીને કહેલી નીરસ વાર્તા પણ રસદાયીની યદ્યપય છે.

હજી અત્યારે પણ આપણા

દેશમાં નાટકના ધંધા માટે લોકોનો કેટલોક દુલકો અભિપ્રાય હોવાથી સારા સુસંસ્કૃત મનુષ્યો નાટકના ધંધામાં જોડાતા નથી અને જેઓ જોડાય છે તેઓ એમ જ ધારે છે કે નાટકનો ધંધો બીજા બધા ધંધાઓ કરતાં સહેલો છે અને નાટકમાં પાઠ કરે તો એ તો જુલુસાળ લીધા પછી નરમ ખીચડી ખાવા બરાબર છે; એ પણ આપણી

નાટક એવું હોય જોઇએ કે જેમાં નિત્યના વ્યવહાર કરતાં કાંઇક ઉચ્ચતમ વિચારો પ્રેક્ષકોના જીવનમાં આવે નાટક જો કે માનવીયભાવનું ચિત્ર છે ખરું, પરંતુ નાટકમાંનો માનવીયભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોવો જોઇએ.

નાટ્યકલાની અવનતિના કેટલાક કારણોમાંનું એક કારણ છે. એથી નાટક ભજવી ખતાવવામાં ધણીજ અચ્ચંચો આવી પડે છે. કેટલાક એટલેને તો રેલવે પર આવવાની અને ઊભા રહેવાની પણ ખબર હોતી નથી, છતાં તેઓ પોતાને મેનેજરનો હોદ્દો ચલાવવાને લાચક ધારી જ છે અને અધૂરમાં પૂરું જો અચાનક તેવા કોઇ એટલેને ગમે તે કારણથી એકાદ પાઠ વખણાવે કે પછી જેઇ થો બાઇસાહેબનો મિત્રજી! જમીનથી તરૂં ચેત અદર ચાલીને માલિકને તરત પગાર વંધારવાની અને નહિ તો ચાલ્યા જવાની ધમકી તેણે આપેલી જ ધારી લેવી! આ દોષ માત્ર દિલ્લસતામાં છે, એમ નથી; કિન્તુ સુધરેલા હાલમાં પણ લગભગ એવીજ અવસ્થા જોવામાં આવે છે. વિલાયતની બહુલીની એક્ટ્રેસ બિસ

પાત્રોઃ મધુકર અને કેતરી

સ્થળઃ સપ્તેર્માં એક વિશાળ બાગ

તખના પર, એક બાગ દોવાથી ત્યાં બિનબિન ફળાલુના ઘસો અને છોડાઓ પાવેલા દેખાય છે. એ બાગની વિશાળતાને કારણે ત્યાં કૃત્રિમ ખજૂર અને નાનકડું સરોવર છે. એના પિનાર પર આંતરું એક મોટું વૃક્ષ નગરે પડે છે. તેની ડાળાઓ ખજૂર સુધી છે. બીજાં નાનામોટાં ઘસોને કારણે એ પતીલ આંતર-કનમાંથી નિરત્ર આકાશનો તડકો ચળાવતો આવતો દેખાય છે. પતીઓનો કસરત ખજૂર સુબળાય છે.

મધુકર એ મોટા ઘસોને અરેબીયો બેઠો છે. તેણે સહે કસતી અને પાગલમો પડેલાં છે. તે દેખાવાડા છે. તેની આંખો નીચરેલી છે, પાનમાં તેનાં કાંઈ ૧-૨ છે. તે કવિતાનું વાંચન કરતો બેઠો છે.

પડો દહ ઉપડેલો નથી, ત્યાં પ્રમત વાનારખખો અનુસરતી સંગીતની સરખાલીઓ ખજૂર સંભળાય છે. એના પીમા પીમા મંદ ચના ચપ સામે પડો દાનો ભવ છે. તાર બાદ કામચતો દહુકાર થાય છે અને મધુકર ચાચ નમાંથી ચિત કાઢી એ દહુકારને પ્રમતવતો સાંભળે છે.

મધુકરઃ સુંદર! કાળી કાચ પામે સ્વર તો પડે મોડો છે શેણ શેણ શેણથી કેમ અડધો થઈ જાય તો કરાવ કરતી કાચ અન્ય ઘસો વચ્ચે અટકાવ માં,

કાચના મારું પ્રિય પત્ની. હું ખજૂર કાચ હોત તો...! તારા કેતરી આવે છે. એ સોળ વર્ષની સુંદરી જેવી ચાતુર્યમ પીવા છે.] હાં. કાચ ઉડી ગઈ અને કેતરી તુ આવી. સચ્ચિતી એક સૌંદર્યમયી મધને વીંછ આવી. ખજૂર સૌંદર્ય તો કાચ નર રખું. કેતરી, વાડુ, કેમ તમે આંતરે મોડુ થયું!

કેતરીઃ મોડુ! મે તમે કાલ મોક્ષ સમય તો આપેલા નથી.

મધુકરઃ ખજૂર હું તારા મોક્ષ મમણને કાનું છું ને! મારે ન તો આંતર આ વનરાટમાં આપેલો. ખજૂર તારા એ મમય કર્યાં તો તુ આંતરે અડધો કાલ મોડી છે.

કેતરીઃ હા, હું પડેલી અદિ આપણ નીકળી ત્યાં જ મમણને મલાયું કે હું અત્યારે નવાં જુવ લેવા બાગમાં તો મારે જ ખજૂર મે મારો ઓરો તો મવારથી જ સાફ નથી કર્યો. ને મારે કરવા ભેલી મમ કાચનાં કોડા કાઢી માલ્યા અને હમણે મુજબ નવાં પુખ્તો લેવા અદિ આવી.

મધુકરઃ ખજૂર ઓરો ને કાંઈ અત્યારે મારે કરાવે! એ તો મવારનું કાવું મનુષ્ય!

કેતરીઃ હા ખજૂર આંતરે જતા હું વિભરી મમ દાની. મમણને એ વાદ અપાચું તેમાં મોડુ દહ મયું.

મધુકરઃ આમ પ્રિયતાનાં મુખ્ય કાવમાં જાણની જાણીએ જ કોઈ કસતી દેખ છે.

કેતરી. મધુકર!

૬૬

મુળ લેખક
સેંદ હેન લેડી-સ

રૂપોતરકાર
શ્રી કુર્લાન ક. ચેરા

શ્રી તોડ પિર... ૭૭

તે કોઈ બીજાના માગામાં મૂકે છે, જે તેના ઉદ્દેશની સર્વ સંબાળ મે છે. કેટલું ડાહ્યું આ પત્ની છે!

કેતકી : [દૂર અંતરીક્ષમાં નજર નાંખતી] કોણ મને આટલી ગમે છે છતાં મને તે બહુ સ્વાર્થી લાગે છે. મધુકર : સ્વાર્થી ખરી પણ ચતુર, અકલ્પશક્તિ, અનિયમ. જે પેલું બનક. એ એની રીતે ડાહ્યું પણ છે. પણ કોણથી એ બનું છે. બનક દમણે પોતાનાં ઇંડોનો વ્યાપાર કરે છે.

કેતકી : વિચિત્ર પત્ની!

મધુકર : જરા પણ નહિ. એ હેતુપુરુષને જ એમ કરે છે. એના સેવન કરનાં એ વધુ સહેલું છે. એ ઇંડુ મૂકે તે તરત જ એનો સારી એને દૂર થઈ જઈ બીજાના માગામાં મૂકે છે. હું એને પણ અનિયમ કહું છું.

કેતકી : અનિયમ!

મધુકર : હા, અન્યતે ચિંતિત બાળાઓમાં મુકવાની એ શોધમાં અનેરી શક્તિ હોય છે.

કેતકી : એમ કહી જ કેમ શકાય!

મધુકર : હું નથી કહેતો, કુદ કારણાએ જ કહ્યું છે. વિચના એક ચિંતકે જ એમ કહ્યું છે.

કેતકી : હું નથી માનતી કે એ એવું કંઈ કહે, અને હું એ પણ નથી માનતી કે બતક હોશિયાર છે, એ દેખાવમાં જ મૂખ લાગે છે.

મધુકર : એ જ એની ચતુરાઈ છે. આ દિનિયામાં જે કોઈ ડાહ્યો હોય તે તોણે મૂખ જ દેખાવું જોઈએ. એનાથી એ જનસમાજથી દૂર પડી શકે છે.

કેતકી : એ બન્ને હોય પણ મને તે બતક અને કોણ બંને કઠોર લાગે છે. હું તે માતું છું કે નેક પત્ની પોતાનાં બચ્ચાંઓને ઉછેરવામાં જ રાજ હોય છે.

મધુકર : એ એમ કરે જ છે. એની પાછળ સારી વિદ્યની વિનાયે છે. માળાઓ બાંધવા, ઇંડાંઓ મૂકવા અને તેની સંબાળ લેવી એ જ તેમનું અનન્ય જીવન છે. બચ્ચાં જન્મે છે ત્યારે એને ફરી એના બેચાકમાં નીકળવું પડે છે. એમાં ને એમાં એ દેરાન યાય છે. કેતકી, સ્વસ્થ તો છે ને? આ વક્ષ પણ મુંદર છે ને? અદેલીને બેસાતે!

કેતકી : ના, મને એ પસંદ નથી.

મધુકર : તો તારી ખરજી [યશી કેતકી હાંકીને દૂધો મૂકે છે.] વાહ કેતકી, પેલાં મુંદર પુષ્પોની વચ્ચે તું ખૂબ મુંદર લાગે છે હોં! પેલાં મુલાખ, પેલાં ચપો, જુદા, જાદા, મણમોડો, એ બધાની વચ્ચે કેતકી, તું પણ એક સુકુમારપુષ્પ લાગે છે, તારામાં ને એવામાં ને છતાં અદ્ભુત ફરક છે. તારા હાથો એની ડાળીઓને પણ શરમાવે તેવા મૃદુ દેખાય છે. તારા માથેની લાલી પેલાં મુલાખ કદાચ કહાની માણે. નમેલી પાંખો વચ્ચે નાંસુડીથી નયનોની નરમાશ પેલાં જુદાંને જાદા પાસે તેં કમાંથી જ હેલ્ય! અને એ નયનોની તીક્ષ્ણતા તો પરંપરને પણ બુઝે એવી છે. તારી અધરાવલી એના સ્પર્શને પણ બ્રહ્માવામાં નાખી દે એવી છે. બિચારી પુષ્પ પાંકડીઓનું તે એની પાસે શું મળું? તારા વાળની સ્વામલતા! રોજિંદાં પણ નહિ હોય! તારું સ્મિત...

કેતકી : [પુષ્પ અંદરનાં એકદમ પાછું ભેંસે] મધુકર!

મધુકર : હા, એને-મધુકરને પણ આશ્ચર્ય એવું છે. નહિ! પુષ્પને બમણે, કેતકીને મધુકર!!

કેતકી : બસ કરો! મધુકર, બસ કરો.

મધુકર : તું જોવી છે તેવી તને કહેવામાં પણ શું ને?

કેતકી : [મંદ ગતિએ નજીક આવીને] ના, મને એ પસંદ છે,

પણ... અલ્પપરિચયી પુરુષને મુખે એ પસંદ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ છોકરીને મોઢે જ આમ કહે એ ચોખ્ખું નથી.

મધુકર : જે એ સત્ય હોય તે પણ મને સ્વીકાર બીધ નથી. હું મુંદર છે, અને તને હું મુંદર કહું એમાં ખોટું શું છે? [ચોક્કિયારે] હા, પણ જે તને જ એ પસંદ નહિ હોય તે મે, નહિ કંઈ, બસ!

કેતકી : Thank you.

મધુકર : અરે, તારી આંખોમાં ચમકાર શાનો! મારા કહેવાથી તો તને દુઃખ નથી લાગ્યું ને? હું મુંદર છે શા માટે? શું છે?

કેતકી : [મુખ ફેરવી] કંઈ નથી. હું સ્વસ્થ જ છું. ફક્ત તમે મને પેલાં વંચો ફરીથી ન કહેતાં. નહિ કહેતો!

[અને એ એકબીજાના હાથમાં હાથ પકડે છે.]
મધુકર: કેતકી, જો પેલો બંબરો!
કેતકી: મધુકર, ઉઝાડો એને! [ચોડીને કાઢે બાદ]
મધુકર આપણે આમ નહોતું કર્યું જોઈતું.

મધુકર: શા માટે નહિ?
કેતકી: કાઢ્યું... [અડપર્ચી] કાઢ્યું કે તમારે એ ન કરવું જોઈએ, આપણો સંબંધ હજી.....

મધુકર: વિવાહમાં પહોંચ્યો નથી, માટે જ ને!
કેતકી: પરચી, પરચુરવ અને એક જ સપ્તાહનો સ્નેહ કે સંબંધ! સ્નેહનો કમ પહોંચ્યો...

મધુકર: કેતકી, હું તને અંતરવધથી ચાહું છું. તારી દૃષ્ટિએ હું પરચુરવ હોઈશ, પણ મારી દૃષ્ટિએ તું પરચી નથી, પણ મારા જ હજારનો એક દુકડો છે.

કેતકી: ખરેખર!
મધુકર: હા. આ મદિમાં પણ સ્વર્ગ છે એની સમૃદ્ધિ તે સ્નેહ! સ્નેહની પરાકાષ્ટા દેવદેવીઓને પણ સ્નેહીઓ તરફ આકર્ષે તેવી હોય છે.

કેતકી: હું પણ એ જ સ્વર્ગની એક અંસરા છું.
[પણ થોડી ક્ષણો બાદ... સંગીતમાં કરુણાવાય "તુમ સંગ તોડ પિયા... કોલ સંગ જોડુ મેં" મોરનાં એ મીતની કડી ગવાય છે.] કિરણુ જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે તેને આ નહિ ગમે.

મધુકર: નહિ ગમે? [સિતારની એક વધુ ઝડપી : ઝલક અને પેડું ગીત પણ ચાલુ જ રહે છે.]

કેતકી: ના. કિરણુ અને ચાહે છે. વર્ગોથી એ મારા પ્રેમમાં છે. ગિચારો કિરણુ!

મધુકર: હં. [અંધ હસતાં] ગિચારો નહિ, સુખી કિરણુ. એમ કહે.

કેતકી: મધુકર, શું કહ્યો છે તમે? અને મમ-મધુ નહિ.

મધુકર: વર્ગો સુધી તારા સ્નેહમાં રાચતું એ સુખ નહિ તો બીજું શું? હું તો હજી અકલાધિપતી જ તારા મોહપાશમાં કળેલાં છું.

કેતકી: કિરણુની અત્યાર સુધી દૃષ્ટિ જુદી હતી.

મધુકર: કારણ કે એનામાં વિચાર-ચંકિત નહિ હોય... હા... હા... હા.

કેતકી: મેં એને હમેશા નકાર્યો છે.

મધુકર: ખરાબર છે, અને તેથી જ એનો મોહદાહ કદાચ વધુ ઉમ્મ ખન્યો હશે.

કેતકી: [શરૂમંદી બનીને] મને ખબર છે કે એ મને સીધારવાતુ ધણીવાર કહેતો.

મધુકર: કિરણુ શરૂ જાણુની નવજ 'દેવદાસ' વાંચી હશે, તારા નકારે એને એવો જ સ્નેહમાં પ્રેમત બનાવ્યો હશે, નો જોઈ ત્યારથી માતું મન તારામાં એકાકાર થવા તૈયારી રહ્યું છે, કિરણુ તો તને નાનપણથી જ જોઈ, એ તો તયસે જ ને! તારાં નયન કોને નહિ આકર્ષતાં હોય! અરે બૂલ્યો કેતકી, મેં તારા રૂપતું વર્ણન તારી જ સમક્ષ કર્યું. જોઈ તો નથી લાગ્યું ને?

કેતકી: ના.

મધુકર: તું ખુશ છે?

કેતકી: મોહક હરે આપણે મમ્મી અને પપ્પાને જઈને આ વાત કહેવી જોઈએ.

મધુકર: એવી જરૂર છે ખરી!

કેતકી: હા તો.

મધુકર: તો તારી મરજી.

કેતકી: તમે મમ્મીને કહેવામાં કેમ ઉઠાસીન છો?

મધુકર: એ વરણે હું હમેશા પિયાર છું.

કેતકી: હંમેશા?

મધુકર: હા, વડિલા પાસે જવું મને કદિ રુચતું નથી. એ શોધા જાતવાણી હોય છે. એ શોધાને સ્નેહ એટલે થુ ખબર! વવરાજમાં વસત ખીલી હોય, રંગબેરંગી પુષ્પોની સુવાસ ખીલી જોડી હોય, કાચલનો રહુકાર હોય, કમરનાં શુભળ હોય, સોનેરી સંધ્યા હોય, ને પાસે એક સીદર્વખી હોય, ને તેને સમયે સ્નેહોદભવ હોય ત્યારે સ્વર્ગ કંઈ શોધવા જવાય? આવા સમયે વડિલની અનુચા લેવાનું સહે પણ કેમ? તે છતાં બધે કાંઈ પોતાની માને જઈને પૂછે, પણ તરત જ મા બુવાને પૂછવા માંડશે. "તારો ધંધો શો છે? તારી કમાણી શી છે?" અને એ આ અંધુ વેરણુછેરણુ કરી નાખશે.

કેતકી: મધુકર, મને આ સમજ ન પડી. તમે તો અનુભવીની અદાથી વાત કરો છો.

મધુકર: અનેકવારનો અનુભવ છે.

કેતકી: એહ. [કરીસિતારનો અંકાર]

મધુકર: અરે કેતકી, મેંએને ક્યાં ચાલી?

નેપથ્ય

લેખક

આ વૈકુંઠસાલ હ. કીકાણી

હવેની સંદર્ભમાં લખાયેલો આ લેખ OFF
STAGE ની ઘણી હકિકત કહી જાય છે.

“આજે તો સરસ નાટક જોયું”

“જયશ્રીનો અભિનય તો બધ વાહા!”

પણ જયશ્રીબહેનના અભિનયમાં જો કંઈ જયવારો ન થયો તો “હાશ છટયા!” એવા ઉદ્ગારો પણ નાટક પ્રેક્ષકોનાં પ્રેક્ષકગૃહ છોડતી વખતે તમારા કાને અચડાશે. અહીં કે સાડાનણ કલાકની એ જાદુઈ દુનિયા! પરંતુ એ ઇચ્છિના ઘડવૈયા કેવી રીતે, કેટલી મુસીબતોમાંથી પસાર થઈ એક નિર્જીવ પાનાઓ પર આલેખાયેલાં વિચારોને જીવંત કરે છે અને આપણી સમગ્ર મૂર્તિમત કરે છે એ પણ જાણવા જેવું છે.

આલેખ આપણે એ જાદુઈ પડદાની પાછળ જરા ડોકિયું કરીએ. પ્રેક્ષકગૃહમાં જવાને બદલે ડાબી અથવા જમણી તરફના માર્ગે સી...ધા ચાલ્યા જઈએ તો એક દરવાજો દૃષ્ટિએ પડે છે જેના ઉપર લખેલું છે. “રજ નખ દાખલ થતું નહિ” પણ આપણી પાસે તો એક રજ નખ છે. એના પર લખેલું છે STAGE PASS. એ રજ નખથી જોઈ દરવાજા બહાર ગમેલો રખેલો અથવા કોઈ વેશવિધર બાહ્ય કે અજેન હોય તો તરત જ અંતર આપણી આંખોમાં આવી જાય છે.

અહાહા! કેટલું અંધારું! આ તે રોજ છે કે કારખાનું!

તમે જુઓ છો. એ રોજ નથી પણ એ જગ્યાને અભિધાન આપ્યું છે. “નેપથ્ય,” કલાકારો, કાર્યકરો અને સંસ્થાના અનુકૂળ અધિકારીઓને અહીં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર હોય છે. છતાં મને કહેવા દો કે આપણી યુગરાતી (નવી કહેવાતી) રંગમૂર્તિ નેપથ્યગૃહ એટલે સમાવડાણ-સેવાઓમાં (સંબંધ ન હોય તો દેખાડવા ખાતર સંબંધ કાઢી દેવાનું દેનારા) એનો સંબંધિતા, આવા ઉપગ્રાહિત elements અહીં ધણી ચાલ્યા આવે છે-ખરે સમજ વાપરું તો ઘૂસી આવે છે-ઠસી જાય ને. આટલો હવે તમે આવ્યા છો તો અમારા માથા પર! આ નેપથ્યગૃહ જોઈને જ જાણે. હવે એકાદ એ કેપ ચા અને થોડાંક વેસ્ટ તો ભરે મળશે. ના.

ધારે ધારે તમને પ્રતીતિ થાય છે કે તમે ધારો છો એવું અંધારું અહીં નથી. ધણીય માણસો આવા આજી પ્રકારમાં જે બહુ અમારાથી તરિત ગતિએ કામ કરે છે.

“એ રામલા...યેવું રજા આ બાળુ થાય...”

ફૂટનો ફાટ એવી રીતે ઊભો મૂકાયો છે કે એ એક રમતી એક દિવાલનો ભાગ જણાય. બીજી તરફ પેલું ને રસોડું છે ત્યાં પણ એવું જ. ત્યાં નહિ મને ચૂંક કે ચવાણ, સગડી કે સરંજામ. ત્યાં મું છે એ તમારે એવું છે તો હેડા બધા!

“ધાક...ધૂમ...”

શું થયું? તમારો પગ વિજળીના ‘ચાપર’ એટલે કે દોરડામાં ભરાઈ ગયો અને પેલી ‘સ્પોટ લાઇટ’ બધી વળી અને એમાં ગોડવાયેલા ૫૦૦ કેન્ડલ પાવરનો બક્ષમ ફૂટ્યો! આ...હો, પંદર રૂપયાની બીડી! તમને એની જાણ નહિ એ ખડું, પણ જહારની બક્ષિએ અહીં બહુ સાચી સંભાળીને ચાકવાનું હોય છે; નહિ તો ને નાજુક કરામત છે તે બાંબી પડે છે. અહીંના કાર્પકેશ અને કસાકાગે તો આ ગોડ-વણીથી ટેવાયેલા છે એટલે કંઈ બીધું વેતરાનું નથી.

ત્યારે આ રસોડું ભેડું? ત્યાં ફક્ત એક સ્પોટ-લાઇટ પડી છે, પડી છે એટલે હાથ તો તમારો પગ આડકત્રમાં આવી પડવાથી ચાલી છે.

નેપચશુકમાં જત જતની ખત્તીઓ હોય છે જેમાં Spot light, flood light, focus, dimmers, footlights અને overhead seriesનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ એ તો પ્રકાશ આપેજનનો વિષય થયો એટલે તમારે માત્ર ટૂંકામાં ખડું સમજ જવું.

Spot છે તે અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ જ પ્રકાશ ફેંકે છે.

Floodનો વિસ્તાર વધારે હોય છે.

Focus એ પણ Spotનો એક પ્રકાર છે, પરંતુ પાંચના હવનચત્રન સમયે જરૂર પડે ત્યારે તે તે જગ્યાએ એના પ્રકાશને ફેંકી શકાય છે.

Dimmers છે તે પ્રકાશને ઓછો વધુ કરવામાં વપરાય છે.

Footlights એ રંગમંચની આગળ નીચેના ભાગમાં

ને બક્ષમ પતરાંથી ઢંકાયેલાં છે એ છે, પરંતુ એમાં રંગમંચની ગાંઠો પણ છે અને ત્યાં મેન-સ્ટીચ છે ત્યાંના જ્યોતો મારફત અમુક જ રંગના બહોળો પ્રજ્વળાવવાં હોય તો એટલાં જ UN થાય છે. બાકીના OF ન રહે છે.

અને ઉપર માથરમાં ને Series દેખાય છે તે Overhead lights છે એમાં પણ Footlight જેવી જ કામન છે.

એક નવો શબ્દ ક્યો એટલે તમે વિમાનસૂત્રમાં પડ્યા ખડું? એ શબ્દ તે “જાવર.” મંદિરોમાં ને જાવર વાગે છે એની સાથે આને કંઈ જ સંબંધ નથી. આ જાવર એટલે રંગમંચના ઉપરના ભાગનું પોલાણ ન દેખાય અને ત્યાં ને પડાઓ એક ધરી પર ગોળ વિંટાળેને પાવવામાં આવ્યા છે એ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિએ ન પડે માટે લોખંથી

એક શૂલ નાખવામાં આવી છે. ફરથી જોનારને આ શૂલ ડિસિંગ જેવી પણ દેખાય છે. ત્યાં ને પડ-દાઓ બાંધ્યાં છે એમ કશું છે તે વિશેષતઃ આપણી વ્યવસાયી રંગમંચિ ઉપર વપરાય છે. સૌથી આ મળ મુખ્ય પડદો છે ને સાહિત્યિક

નેપચ્યે અતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી

કે
લા
તે

રંગમંચની કલા

બાપામાં કહીએ તો “જગનિકા” અને સાધારણ ભાષામાં કહીએ તો “ડ્રોપ.” એના પછીનો પડદો તે કોમિક અથવા તો ‘દારસનો પડદો’ કહેવાય છે અને તે બહુ કામનો છે, કારણ પાછળનો પ્રવેશ પૂરો થાય એ પછી આ દારસનો પડદો નાખવામાં આવે તો જ પાછળનું દ્રશ્ય ફેરવાઈ શકાય છે. દાખલા તરીકે પહેલો પ્રવેશ દિવાનખંડનો હોય અને ત્રીજો પ્રવેશ બગીચાનો હોય તો વચ્ચે દારસનો પડદો પડે તો જ દિવાનખંડના લગાચા ઉપાડી ત્યાં બગીચાનું દ્રશ્ય ખડું થઈ શકે. આ બધા ને પાછળના પ્રવેશો હોય કે ને લગભગ આખી કે પોણા ભાગની જગ્યા રંગમંચની રોકે તેને Box scenes અથવા Deep scenes કહે છે. રંગમંચ પરની સામગ્રી તમે જોઈ. હરે નરા નેપચશુકના બીજા ભાગ તરફ જઈએ, ત્યાં કેટલાક ઓરડાઓ નજરે પડે છે.

નરા સંખર...એ ઓરડાનું બંધ બાંધ્યું ગણાવના

હૂ વાં કૂ ર

ગુજરાતી નાટ્ય મંડળે ચોન્દેલી
ચતુર્થ નાટ્યલેખન હરીકાંધમાં દ્વિતીય
પારિતોષિક મેળવનાર નાટકની

કથાવસ્તુ

શ્રી શિવકુમાર જોષી

યૌવન, રૂપ, દરમી મોમપુત્રી મમી બાસની

મહર્ષિ અગ્નિની પૌત્રા ઐન્દવી, આશ્રમને અવરૂપ પચ્ચે
પરિધાન કરી પદ્માશાની પંડી બદારતી પોતાની ફરી-
દત્તી પદ્માશામાં વિચારમન ભેડી છે. મેન્દવીની એ
આશ્રમવાસી સખીઓ મધુમાત્રી અને મણિકુન્તલા એને
ક્યારેલીએ ભેળાઈ રહી છે. પણ ફર્વાફૂરે ચૂરવાની મંચિયલ
એમની માટેથી આજ છે ક્યાં? સખીઓ આપો રૂપિયાને
પણ પૂછી આવી, પણ આખરે ઐન્દવી તો પોતાને જ આંગળે
આકર્ષ્ય લેવા દેશે થઈ ગેવણ ગયેલી મળી આવે છે. શ્રિય
સખીની વચ્ચે મદદાનુભૂતિ પુરુષ અને સમરપરક ચતુરદશી
મળી શકે છે. મહર્ષિ અગ્નિની પૌત્રાના અંતરે તો પ્રેમની પહેલી
વાચા ફરી છે. એક માંડે જોનરાડી ભેળવી, આશ્રમના
અગ્નિની બની, પવરિલા નાની અને આપર્શિય રૂપવાન
આગિર સખીએ અશોક વ્રજ નીચે ફર્વાફૂરેથી ક્યારેલી
ધરતી પર પગ દઈ મહર્ષિ અગ્નિ પિંગ પૂછ્યું, ત્યારેથી જ
એ મુખ્યપાત્રના હલકામાં પ્રેમોદ્ગમ થયો, અને માટુંએ
બન આગિરના ચાતુર્ય અનિવર્ય સમર બની ચૂક્યું હતું.
એમના પગ નીચે ક્યારેલી અને ચરણ રંગે પવિત્ર થયેલાં
ફર્વાફૂરેને ચૂંટી એવો ગુચ્છ ઐન્દવી પોતાને ફેરકાપે
ભેડે છે. સખીઓની મળકતો ઐન્દવી ઉત્તર વાગે છે,
“ન્દા, એમના ચરણોથી ચંપાયેલી બુદ્ધિમાંથી પ્રમદતાં ફર્વા-
ફૂરે મારે મારે આશાસનરૂપ બન્યાં છે. એમની હું રહ જોઈશ.
આ કાલામાં રંગ રહેવાની શક્તિ હશે ત્યાં સુધી” ઐન્દવી
અંદાં વિરહે પીડાય છે, ત્યારે બીજા જાતું આશ્રમમાં જ
ભેળવાયેલી આપ્તશક્તિ અને મોમપદ એક કોચામાં તાડ
કસ માથે કપાઈ કરતાં તો બીજે શરીરને ચારે દિશામાં
સાક્ષાત્કર્ય સ્થાપવા હેતો-મદં બુદ્ધિ એવા બને મધુમાત્રી
એ મણિકુન્તલાના કંઈકાં બેઠપકાં માની લીધેલ પ્રેમની
લેન્દા અનુભવે છે. પોતાના શ્રિય પાત્રને મેળવવાની કસ
પોતાના એ બંને બાળંબની એવા કરે તથ્ય છે.

પ્રથમ નજરે જ હલકા બોલેલી ઐન્દવી આપી
રાત પાદશાળાના ખુલ્લા બોલની વડીની બહાર બેઠી
રહી, દાસજી પાસે નક્કોની મતિ સમજાવે આત્મસાન
કંઈકાં આગિરને આગાં અજવાળામાં થે નીરખી મન
નૂન કરી રહી. આશ્રમમાં ઐન્દવીના અસ્તિત્વનો પણ
રંગે આભાસ નથી એવા એ પોતાના વિદ્યાના
નરગોમાં જ આત્મા હતા તેવા જ પાછા પોતાના
આશ્રમે ચાલી તથ્ય છે. રંગે જોઈ જ નથી એના
દેવાની ચાતુર્ય સમજવાની જ ક્યાં હોય? પણ સખી-
ઓની વાતો અનાવાસે અવલુ કરી ચૂકેલાં મહર્ષિ
અગ્નિ પૌત્રીને સંતરવા આપે છે. “પુત્રી, મર
જોરનાં વિરહ આકાશ સમુદ્ર શૂન આગિરનું હલક નહિ
હોય, ત્યાં પણ કોઈકવાર આવી સંચારંગી બિહાત વિસ્તરની
દશે, ત્યાં જરૂર એકવાર આ ધરતી પરની કંઈકેણા
પ્રગર થશે.” પૌત્રીની મનોલેલના સમજ મહર્ષિ અગ્નિ
બંને આગિરને આશ્રમે વાઈ આગિરને ઐન્દવીના તપની
વાત કહે છે, અને દેવોને પણ હલકા એવી પોતાની
પૌત્રીના પતિ થવાનું કહે છે. આગિર મહર્ષિના આદેશ
માથે ચડાવે છે અને લગ્ન મારે કમ્પ્લ થાય છે,

આનંદાનંદપદ ઐન્દવી હાથેથી પાગલ બને છે.
ફર્વાફૂરે તોડી ગુચ્છ બનાવે છે, એની એક જ અભિલાષા
છે- પતિ આગિરને કાચે એ ગુચ્છ પોતાના ફેરકાપમાં
પરિધાન કરવે. પણ આ શું? ફર્વાફૂરેની પાસે જ
ધરતી પર સોનાવરણી કમલકલિકા વેરાયેલી ક્યાંથી આવી?
અને એનું લેણું ગણામ્ય આશંકા સેવે છે. સખીઓ એ
આશંકા દરેક કાંઠે છે. પણ કેટલા દિવસ? આ તો અજો
નિત્યકર્મ બની ચૂક્યું છે કોઈકાં. છૂપી રીતે રોજને રોજ
કોઈકાં વ્યક્તિ પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ ન અપાવતુ હોય!

જોજ સંધ્યા ટાણે એ સુવર્ણકલિકા દેખાય છે ને
ઐન્દવીને હૈયે બલુધારા વાગે છે કે કોઈની માયાવી

નવલોકાકની વેદના જોડી અસચ જનનાં વરુણ જૈનદીને
મુક્ત કરે છે. તે ઘેરી પ્રિયતમા તોપાનની બુધે તરફ
દેહ માંડે છે.

હાથમાં ફર્વાફૂરોનો ગુચ્છ લઈ ખાઈવતી રાત જોનાં
આંધિર અંગાકકશ નીચે જોવા છે. ત્યાં નિરાશ શ્રમિત
ખાઈવ આવી વરુણદેવનો હન્કાર સંભળાવે છે, પણ
આંધિરને દેખે બહુદાર વાગે છે, પ્રિયતમાના આગમનનો
અને ત્યાં તો જૈનદી કાસતર આંધે છે. પ્રેમી આંધિર
જૈનદીને મત્કારવા તૈય છે. પણ પોતાથી દૂર રહેવાનું
મચન કરતી જૈનદી ધરતી પર ફસાઇ પડે છે. આંધિર
સમજે છે કે જૈનદી અપમાન બૂલી નથી—જૈનદી,
મારી બધી જ પિચ્ચિત્તા બૂલી જઈ અન્યાયને પિચ્ચી
મને હાથ આપ” અને પોતાનો પ્રેમ મ્લીકારવા કહે
છે—“પણ આંધિરને પ્રખ્યાત જૈનદીના અનુકૂળ આજુ
પોકાકે છે હવે ધનું મોટું ઘટ મળું, તે સરે
મારી એકલીએ વાન માની દોત તો આજ આ અનુગ્રેષ,
આ પશ્ચાતાપની ધડી ન આપન,” આંધિર માને છે.
“તોપાનની એ પચિત મૃતિને વરુણદેવ શું પ્રત્ન કરી
હશે?” તેણે શું? પોતાની પ્રિયતમા તો નિર્દોષ છે. કહાર
આંધિર એ બધું પિચ્ચી ફર જૈનદીને શ્રીકારવા તૈયાર
થાય છે પણ જૈનદી ખુશ્કાશી કરે છે, “કે મારી કલાની
સાંધિગળાં જ તમારી મંકરે વેદના કટુ બની જશે, મુનિ,
તમારા શુચિ હરને ફર્વાફૂરો ઘડણુ કરવાનો અધિકાર ન
શુભાશી છે”—આંધિરનો રસોમસો બંદામાં પાસુ જૈનદી
નોડી નાખે છે, અને કહી દે છે કે “પ્રભુથી બની પ્રભુપ
પામવા, વરુણનો મધંદા પ્રભુપાલાપ સાંધાગી પોતે મને
સંવચ્છાએ વરુણને તનત આપીં હતી”

જૈનદીનો એકદાર સાંભળી આંધિર ક્ષમ્ય અને છે.
એ જોઈ જૈનદી કહે છે. “આ જ તમારા અનંદ વચ્ચેનું
પ્રભુપતોક્ષ ન માણવા એકદાર ઘેરી હતી. આજ એ
સ્વપન લાગે છે પણ વરુણે એ આસ્વાદ કરાવ્યો. આજે
એ પ્રભુપ, એ સ્નામ્યુલો છોડી નામધોકતે તમારા અર્ચિત
શાપથી બચાવવા નથી આવી, પણ સ્વામીના ચરમુખમાં
મુન્ય પામતા આવી છું.” નિષ્પાત્રમ, પ્રેમીસવાનો આ
એકદાર સાંભળી આંધિરને હૃદયથી જૈનદીનો દોષ
ધાવાદ જાય છે. જૈનદીને નિષ્કલક કહી ચરુણેથી
કાઠી દૈવાસરસી ચાંપે છે. અને વિષ્ણુપેશા ક્રેશ-
ક્રેશમાં ફર્વાફૂરોનો ગુચ્છ મૂકે છે. પનિ પ્રિયતમા
તાથમાં સ્નેહાંકિત જૈનદી સર્વસ્વનું મનપણું કરી દે છે.

સમી કે સન્નારી?

(૧૩ મા પાનાથી ચાલુ)

જ્યોતિ: ઝો દયાના સાગર! મને એક વાર
ફરી તક આપ,

સૌં: જરૂર આપશે અને બા, બાપુનું પ્રેમજા
વાન્દવમયું હવે એમના મ્લજનોથી વિચ્છુદ રહી જ
નહીં શકે.

જ્યોતિ: અને આવશે તો તારી અપદાર્થી માનાને
સમા કરશે

માધવ: (પ્રવેશી) મામી, મામુજન આમાને લા
પ્રતાપમાઈ આવે છે.

પ્રતાપ અને ચન્દ્રના આંધે છે.)

મા: બાપુ

ચન્દ્ર કેમ છે બહુન.

જ્યોતિ: આવ્યા તમે?

ચન્દ્ર: હા, મારી છાત્રાલોકિને નવપ્રકાશિત કરવા.

જ્યોતિ: દતાગુ પ્રનુ: આંધે મને પુનર્જીવન
પ્રાપ્ત થયું.

પ્રતાપ. મને ખાતરી જ હતી કે માધવને મળવા
એ પચ્ચિત્તી જ મયા હવે એકસે ત્યાં મળે, અનુમાન
ચાલુ ૧૬ અને પકડી પાડવા, પછી તો પાછા શુભાશી
ન બેસુ એ મારે આગાસીમાં આપી રાત મેં ઘ્યા નથી.

જ્યોતિ: પણ પ્રતાપ શેવતી જાન,

ચન્દ્ર: મેં પણ જાણવા વાંચ્યું. હજારની હઠા,
એમાં પણ વિધાનિયતાનો કોઈ અજ્ઞા સંકેત હશે,
જ્યોતિ: મ્લજનોનો વિરોધ મનને સ્પર્શ તો કરે, પણ
અંતરમાં સદેવ અનર્થમીનો વાસ છે એ વાતને હવે
સત્ત સ્વસ્થમાં રાખું છું. તું પણ મંસારમાં મહેલા
છતાં મનને મનોમોહન સમીપે રાખ. જરૂર મુખ
મળશે, સોંતિ મળશે, આનંદ મળશે. જ્યોતિ,
જનનમાં પ્રાનીમાત્ર પ્રવે પ્રેમ રાખતા એમાં જ શુદ્ધ-
નની સાર્થકતા છે (માધવને બતાવી) જો, આ મારા
પરમ મિત્રના પ્રેમનું પ્રતીક, મારી પક્ષાસોભી બહુનનું એક
માવ સ્થાપન; એને પ્રેમનું કેન્દ્રિત સ્થાન બતાવી એ
પ્રેમમાવતાને આપશે વિશ્વમાં વ્યાપક બનાવીએ. આજુ
આજુમાં પ્રેમના સિંચન કરીએ.
(અને માધવને પોતાની પાને મેં છે. પ્રતાપ ફેરવેતી
સ્ત્રીય એવે છે ત્યાં ગીન વાગે છે.

પ્રેમજા બધાં તરફે દાખવી મુન છવન પંથે ઉતરે
(પંદરો)

અગ્રે પ્રકટ કરેલી યાત્રી તૈયાર કરવામાં, જરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂત રહી જવાનો સંભવ છે. બાલુકાનો તે તરફ ચંપાદકનું લક્ષ્ય ખેંચશે તો યોગ્ય કરવામાં આવશે.

તિલાકની દેહિયો

સંપાદક:
શ્રી જયંતિલાલ અર. ત્રિવેદી

શ્રી પાલીતાણા ભક્તિ પ્રદર્શક નાટક કંપની

(ગયા અઠ્ઠમી ચાત્ર)

સ્ત્રી ૧૯૩૪ ના અધ્યયનો-શ્રી જમન પાતાના નાટક સાથે હુદા થયા અને સૌરાષ્ટ્ર નાટ્ય કલા સમાજ જુનાગઢ મુકામે ફરીથી ચાલુ કરી.

ગોંડામાં પાલીતાણા કંપનીએ ચાલુ નાટકો ઉપરાંત શ્રી હામોદર સાંગાણી કૃત નવું નાટક રજૂ કર્યું. શ્રી સાંગાણીનો નાટ્યવૈખાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો.

૧૩. સનાની શમશેર યાને રાંસાયધણુ : મૃત ૧૯૩૫.

લેખક : શ્રી હામોદર સાંગાણી.

હાસ્ય તથા ગીતો : શ્રી હેમુભાઈ બટ

સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હેમુભાઈ બટ

પાત્રો : હેમુભાઈ બટ (પાલખી મસ્તાન), દલપતરામ, પ્રાણશંકર, ભગવાનજી, મગનલાલ ઉપાધ્યાય, મોહન મારવાડી, કવિ સોમિયર, મૂળશંકર રાજગોર, અખડલ, નારણ ખટ્ટો, નટવર ચાવી, જુદાન, રાંધાન અને યજ્ઞદેવ નાયક.

નોંધ : ગોંડાની કંપની રાજકોટ મુકામે ગઈ. અહીં શ્રી હેમુભાઈ બટને ફરીથી સર્વ સત્તા સાથે વ્યવસ્થાપક પરીકે નિયુક્ત કર્યા. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૧૪ રણકેસરી યાને હીરોપાખાણુ : જુલાઈ ૧૯૩૫.

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ

સંગીત : શ્રી હેમુભાઈ બટ

પાત્રો : હેમુભાઈ બટ, દલપતરામ, પ્રાણશંકર, ભગવાનજી, મૂળશંકર રાજગોર, છવાભાઈ સંધા, નટવર ચાવી, મોહન મારવાડી, મોજુદાન, રાંધાન, નારણ ખટ્ટો અને લાલજી.

નોંધ : દૂક સમય બાદ કંપની જામનગર મુકામે ગઈ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૧૫. સતિ પ્રભાવ : ઓગસ્ટ ૧૯૩૫,

લેખક : શ્રી મણિલાલ પાગલ : શ્રી હામોદર સાંગાણી.

ગીતો : કવિ કેશવલાલ (જામનગર)

સંગીત : શ્રી હેમુભાઈ બટ.

દિગ્દર્શક : શ્રી હેમુભાઈ બટ

પાત્રો : 'રણકેસરી' નાટકના પાત્રોમાંથી મોટા ભાગના.

નોંધ : દૂક સમય બાદ કંપની વડવાણ અને પાલીતાણા મુકામે થોડો સમય ગાળી જામનગર 'વિજયરાગ ચિરેશ્વર'માં ગઈ. શ્રી હેમુભાઈ બટ ફરીથી હુદા થયા. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવા નાટકો રજૂ કર્યા.

૧૬. શુરાના સંગ્રામ : નવેમ્બર ૧૯૩૫.

લેખક : શ્રી જાનુભાઈ દશાણુજી એકા.

સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હેમુભાઈ બટ.

પાત્રો : હેમુભાઈ બટ, ભગવાનજી, મૂળશંકર, મોહન મારવાડી, લાલજી, જુદાન, નારણ ખટ્ટો, નટવર ચાવી, યજ્ઞદેવ અને બીજી મીર.

૭૫. સત્તાનો શોખ : ૧૯૩૮.

લેખક : શ્રી. બાલુભાઈ કલ્યાણજી આગ્રા.

સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હેમુભાઈ બટ.

પાત્રો : 'દેવી દેવયાની' નાટકનાં પાત્રોમાંથી મોટા બાળના.

૭૬. રાણીનું રાજ યાને રાક્ષસી રમણી, ૧૯૩૮.

લેખક : શ્રી શિંડુભાઈ ત્રિવેરી.

હાસ્ય : સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હેમુભાઈ બટ.

પાત્રો : 'દેવી દેવયાની' નાટકનાં પાત્રોમાંથી મોટા બાળના.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની રાજકોટ મુકામે ગઈ. આજુ નાટકો ઉપરાંત નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૭૭. દેશ દર્શન : ૧૯૩૮

લેખક : દિગ્દર્શક : શ્રી મણિલાલ પાગલ.

સંગીત : શ્રી હેમુભાઈ બટ.

પાત્રો : હેમુભાઈ બટ, બાલુભાઈ પટેલ, રતિલાલ નાયક, દલપતરામ, પ્રાણશંકર, બગવાનજી, ઇલાભાઈ સંધી, નટયર ચાલી, મોહન મારવાડી, ચ નુદાન અને કંચન.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની જૂનાગઢ ગઈ. આજુ નાટકો ઉપરાંત નવા નાટકો રજૂ કર્યાં.

૭૮. અંખડ ત્યોત યાને કિમતી કુરબાની : ૧૯૩૮.

લેખક : સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હરિભાઈ બટ.

પાત્રો : હેમુભાઈ, હરિલાલ (કકી), ભોજુદાન, અસાદખ અને મોહનલાલ.

૭૯. રેનેહના રાહીદ યાને કર્મ ધર ૧૯૩૮.

લેખક : શ્રી દાનોદ સાંગલી.

સંગીત : દિગ્દર્શક : શ્રી હરિભાઈ બટ.

પાત્રો : હેમુભાઈ, પ્રાણશંકર, બગવાનજી, નારણ બટ્ટા. અલારખ, હરિલાલ (કકી) અને બલદેવ.

નોંધ : ટૂંક સમય બાદ કંપની ચોરબદર અને જામનેધુરમાં થોડા વખત ગાળી બાપાવદર મુકામે ગઈ. અંચે પાંચતરોજના ડેલામાં શુભપાટનો મોટો મંડપ બાંધીને આજુ નાટકો રજૂ કર્યાં. પીસેક દિવસ બાદ મંડપમાં અકસ્માત આગ લાગવાથી પડદા, ડ્રેસિસ, સિનસિનેરી વગેરે બધા સામાન બળીને ખાખ થઈ ગયો. માણસોના કપડાંયત્તાં સુઢાં બસીશીત થઈ ગયાં. કંપની બચ્ચ નહિ, પરિણામે આ મોટી નુકશાનીને અંચે કંપની અને ૧૯૩૯ના જન્યુઆરીની આખરે બંધ પડી.

☆ શ્રી હિરજી શામજી સોલંકી ☆

સંસ્થાના ક.એલ. પિં.ટર

શ્રી હિરજી શામજી તથા તેમના બંધુ કનજીભાઈએ નાની ઉંમરે કંપનીમાં દાખલ થઈ પાંચેક વર્ષ કામ કરી મુબઈ નજીક પેઇન્ડીગેનો ખાસ આશાસ કર્યો અને કંપની બંધ થઈતાં મુબઈ એકધારી વફાદારીથી નોકરી કરી હતી. કંપનીની આકર્ષક સિનસિનેરી જેમાં મહેલ, મંદિર, જંગલ વગેરેના પડદાઓ તથા મોક્ષ-સિન તેમ જ સનિવેશને લગતી નેપથ્યી તમામ વ્યવસ્થા ખૂબ જ ખર્ચપૂર્વક કરેલ.

ખાસ નોંધ : શ્રી મણિલાલ બટ્ટાની નાટ્યપદ્ધતિની શરૂઆતથી જ તેમના એક ઘણા જ નિકટના સાથી શ્રી અંખડલાલ એલડાલ ઇસાખુરાનો આ યાદી પુરી કરતાં પહેલાં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ કંપની ઊભી કરવામાં અને કંપની શરૂ થયા પછી તેની વ્યવસ્થાનું, લાંબા સમય સુધી પ્રધાનપણે સલાહન કરવામાં શ્રી સોમપુરાનો અમલનો હિસ્સો છે. સને ૧૯૧૨ માં કંપની વપસાડ નવા કંપડી ત્યારે તેઓ છૂટા થયા હતા.

× × ×

પોતાના સ્તાઈ અને રેનેડી મિત્રોના આગ્રહને વશ થઈ શ્રી મણિલાલ બટ્ટા સને ૧૯૯૫ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જૂનાગઢ મુકામે કંપનીને પુનર્જીવન આપ્યું. વિરમગામમાં બંધ પડેલી એક કંપનીનો તાજે બનાવેલો નવો સરસામાન ખરીદ કર્યો; લગભગ તમામ જૂના કપડાકરિનો સહકાર મળ્યો. શ્રી હોટુભાઈ બટ્ટાને વ્યવસ્થાપક તરીકે નિયુક્ત કર્યા અને 'કિમતી કુરબાની' નાટકથી શરૂઆત કરી.

ગુજરાતી રંગભૂમિના વયોવૃદ્ધ કલાકાર

શ્રી મણિશંકર જેશંકર

ભટ્ટનો

સન્માન સમારંભ

ગુજરાતી રંગભૂમિની એકધારી પાંચસીસી પણ વડુ વયો સુધી સતિશાપૂર્વક મેચા કરનાર અને શ્રી પાલીતાણા ભાંકિત પ્રદર્શક કંપનીના માસિક અને સંચાલક શ્રી મણિશંકર જેશંકર ભટ્ટના સન્માન માટેનો જાહેર સમારંભ સૌરાષ્ટ્ર કલા કેન્દ્ર સંચાલના ઉપક્રમે રાજકોટ મુકામે તા. ૫ મી મેને દિવસે કરવાનાં આયોજા. આ પ્રસંગે સભાનું પ્રમુખપ્રધાન શ્રી દુર્ગાપ્રસાદ દેસાઈએ લાંબું હતું અને તેઓશ્રી તેમજ શ્રી મનમનભાઈ નેપા, ગુજરાતી રંગભૂમિના સમ્પ્રદાયી નાટ્યકાર અને કવિશ્રી મણિલાલ પાગલ તથા સંસ્થાના મંત્રી ત્રા શુભાભ્યાંક શાહ વગેરેએ શ્રી મણિશંકરભાઈની કલ્યાણના અને કામગીરીને અંજલિ આપતા પ્રાથમિક પ્રવચનો કર્યા હતાં અને પ્રમુખશ્રીને વરદ હસ્તે શ્રી મણિશંકરભાઈને રૂ. ૩૦૦૧ ની ચેરી અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

આ સમારંભને યશસ્વી બનાવવામાં મેંદાન ક ૧ કેન્દ્ર સંસ્થાનો મોટો હિસ્સો હતો. તા. ૪ અને ૧ મી મેના રોજ ખ્યાનનામ લેખક, હિલ્લોક અને કમ્પોઝર શ્રી હરિલાલ બટ્ટ કૃત નાટક “એક જ વખત” તથા કવિ શ્રી મણિલાલ પાગલ રૂત પ્રદર્શન “કોપવત”ની રંગભૂમિ કરવામાં આવી હતી.

હિન્દુ સંસ્કારની કટું જડયાને વળી લેતા નાટકમાં શ્રી મંત્રુલા પરમાર, કુ હર્ષિના મંદુલા, શ્રી જ્યોતિ મુકલનો અભિનય ખાસ ઉલ્લેખનીય હતા તેમજ નહ મેનમાં કુ. જીરી વેળુચ અને કુ. નરિની વેળુચે આવી રંગ બનાવી હતી. વળી પુત્રુપાવમાં લેખક, નિર્દેશક અને અભિનેતા જાણીતા કલાકાર શ્રી જયંત બટે પણ અધારારીની લાક્ષણિકતા દાખવી હતી.

પણ આ નાટ્યધંવાંગની સરખાતેનો મદદ કરા. મીનકારો શ્રી હંદુલાલ ગાંધી, શ્રી ચુકાંત બટ્ટ, શ્રી નાનુભાઈ ખંભાતવા અને નરેન્દ્ર દવે તથા સર્ગીન નિર્દેશક શ્રી વિજયકુમાર રાવળ, શ્રી મહેન્દ્ર બટ્ટ અને શ્રી નાનુભાઈ ખંભાતવાને શ્રી પણ જય છે. રૂ. ૪૪૫૫

વોળારીયા તથા હર્ષિના મહેતાનો સર્ગીન કં. પણ હાદ આગી લેતો હતો.

રંગભૂમિના મનોમુક્તા પણ આગી હતી, જોડા સમગ્ર હોવા છતાં તે જાણે અડી યોગ્ય રીતે ખી - વની પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હતું.

નાટકની રંગભૂમિના માદ મંદાના બંચીએ જાહેર માગથી વ્યક્તિએ તથા સમ્પ્રદાયના આવેલા સદેશોમાં વળી સંજ્ઞાઓ હતા તેમાં કવિશ્રી મ લાલ દિવેદી, શ્રી હસિનચંદ્ર ચુનીલાલ દેવકરેણ નાગજી, ગુજરાતી નાટ્ય મંડળ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

શ્રી મણિશંકર ભટ્ટની માસિકાની સંખ્યા શ્રી પાલીતાણા ભાંકિત પ્રદર્શક નાટક કંપનીનો ઇતિહાસ આ માસિકના હેલ્થો મળ્યું અકાનાં આપવામાં આવ્યા હં જેમાં જાણીતા પ્રમાણે તેઓશ્રીને જૂનાગઢના મવાય સાહેબ તંત્રીએ માસિક કલાવચ્ચ રૂ. ૧૦૦) તથા રહેણાણ અને વાદનની સગવડ આપવામાં આવી હતી. આવા એક વયોવૃદ્ધ કલાકાર અને રંગભૂમિની મેચમાં પોતાનું સાડું પે છવન અતિન કંનાદે સાંકિની મુજબ સરકારે પણ કદ કરવી ધરે અને જે એલાવન્સ તથા સમગ્રો અંખ કરવામાં આવી છે તે ફરીથી અમરમાં આવે એ આશા અપવાને થી. ★

રંગભૂમિ : એક દિવસ રેડિયોના સંગીત અને નાટ્ય વિભાગ તરફથી દિલ્હીના નાટ્યોત્સવમાં શ્રી પ્રાગઠ ડોસા કૃત 'સકારના દોષ' નાટકનો દિવસી અનુવાદ 'સકારના દોષ' તા. ૨૩ મીએ રજૂ થયું. જેનું દિવસીન શ્રી પ્રતાપ એનાએ કયું. મુખ્ય ભૂમિકામાં પ્રતાપ એના, સુમન વ્યાસ, સીતા જરીવાળા, પ્રમોદની શેઠના વગેરે દર્તા.

ભારતીય કલા કેન્દ્ર : શ્રી હોમી નવરિયા કૃત 'પેલનકાનાં પરાક્રમે' ને 'એલની ગધે' રજૂ થયું. વિપ્લવ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા કૃત નવુ નાટક 'ન મન્યુ' નવની નાયે જુગાડમાં રજૂ થશે. જેના દિવસીક શ્રી અદી મજાને છે. દંવ અમદાવાદમાં જૂનની ૪ થી ૯મી સુધીમાં 'રામ રામગી'. "બકાકરિ નરંગો" અને "નરંગો" રજૂ થશે.

શ્રી મુખોધ નાટ્ય નિદેલન : શ્રી જીનનસલ જોગક કૃત 'શેઠ સગાશા' નાટક તા. ૧૭, ૧૮, અને ૨૧ મીએ ભાંગવારીમાં રજૂ થયું. જેનું દિવસીન શ્રી ચ. રા. જોગકાએ કયું છે. મુખ્ય ભૂમિકામાં માતર મરુદામ. ચ પકસાલાલ, કમલા ક્યુટીયા, માયાદેવી, જીનન ચડોડા, શિવલાલ, સુકુંદ મોરડિયા, આનંદ વગેરે દર્તા.

કલા વિજય : તા. ૧૬ મેને દિવસે શ્રી પ્રાગઠ ડોસા કૃત "ધરનો દોષો" ભજવાયું.

સંગીત હીસાવતી : ૨૫. શ્રી કેશવલાલ અંબાલાલ કૃત પ્રથમ સંગીત-નાટક જોગ દિવસી રેડિયોના મુખ્ય ભયકે જીનનસલ થયું છે અને ન્યુ દિલ્હીથી રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમમાં જોડાઈ થશે. માતર કાસમખાલે શ્રી પ્રાણસુખ નાયકની સહાયથી એનાં ગીતો એ વખતના કોલેપ્રિય રાજોમાં જીનાર્થ છે. ના.કની ભૂમિકામાં માતર કાસમખાલ, શાલ્મી, મારકર વસંત, મનોદામ, રૂપમજ, મોળીલાલ, કેશવલાલ, સુકુંદ મોરડિયા, આનંદ વગેરે છે.

યુ.સ. જીન એસોસિએશન : ને ઉપરમે તા. ૨૭ મે ૧૯૫૭ ની સાંજે "નવી અને જૂની રંગભૂમિ" એ વિવિધ પદ શ્રી પ્રાગઠ ન. ડોસાએ પ્રવેશ આપ્યાન આપ્યું.

નાટ્ય ભારતી : ગુજરાતી નાટ્ય શાનાત્રી મહેતાસવ વખતે ૧૯૫૨ માં "એદનાં એર" રજૂ કર્યા પછી જ્યાં સરસ્થાશ્રયવલન બંદના નેતૃત્વ અને દિવસીન નીચે ફરી પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે. એનું સૌથી પ્રથમ નાટ્ય શ્રી દુર્ગેશ શુક્લ કૃત "સુદરન" રજૂ થશે.

નાટ્ય પદ્મવી : શ્રી નટવર શાલ કૃત નાટક "હવે અને હવેના હો" ટૂંક સમયમાં જ રજૂ થશે. એનું દિવસીન શેખર પોને સંભાળી રહ્યા છે અને મુખ્ય ભૂમિકામાં મુર્દાન શુક્લ, પવેખા પડિત વગેરે છે.

"મોડેલા હવે" ચિત્રના નિર્માતાશ્રી શ્રી ચાંપળી બાલ નાયક અને શ્રી લાલુ શાલ જેઓ રંગભૂમિને ક્ષેત્ર પણ મુખ્યેય છે, એમનો સત્કાર સમારંભ "અગ્રા આટમ" ના ઉપરમે તા. ૧૨ મી મેના દિવસે થોળ્યો, જનુ પ્રમુખપાન મરુદા ચડોડા શાહે લીધું હતું.

કેપક મિસન : તા. ૭મી મેએ રંગભૂમિ-વિશે એક 'અવિવાદ' વાળો દર્તા જેનાં શ્રી જીનીલ હવે, પ્રા. મુકુન્દ રાંતગીયા, શ્રી પ્રાગઠ ડોસા અને આમની દીના ગાંધીએ રંગભૂમિના જૂદા જૂદા વિવેચો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. આ પ્રયોગ શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા પ્રમુખ-સ્થાને ગિરાજા હતા.

અમદાવાદ

નરમંડળ : અત્યારે નવુ નાટક શ્રી રમિકલાલ છે. પરીપ કૃત 'જાલચરેન'નાં દિવસી કરે છે જે થોડા જ વખત બાદ રજૂઆત પામશે.

રંગમંડળ : આ સરસ્થા શ્રી પ્રવેશ જેથી કૃત ત્રિજાંથી "પા પા પાત્રી"નાં દિવસી કરે છે જે જૂન માસ સરમ્યાન જ રજૂઆત પામશે. ત્રીજા આ સરસ્થાએ વડોદરામાં જ્યાંની જોડના એ પ્રવેશો રજૂ કર્યા હતા.

જાનિકા થિયેટર : શ્રી મુનીલાલ વધ્યાન શાલ કૃત 'રૂપમતિ' નવમકથાનું શ્રી શરતીલાલ નાથા-વરીએ કરેલું નાટ્ય રૂપાંતર રજૂ કરવાની નૈયારીમાં છે. આ નાટકનું દિવસીન શ્રી હરનાલ શાલ પોને સંભાળશે.

ગુજરાતી બાઈબલ

તંત્રી: શ્રી પ્રાગઠ્ય જ ડોરમ

સ્વ. શ્રી અમૃત કેશવ નાયક

૧૮ મી જુલાઈ, ૧૯૫૭ ને દિને એમની ૫૦ મી મૃત્યુતિથિ ઊજવાશે

પ્રેસ : ૪૫
અક : ૧૧૩ એ

જુલાઈ : ૧૧૫૩
ફિબ્રુ : ૧૧ નવા એક

દેવકારાનંદ બેંક

DEVKARANANDESBANKING CO. LTD.

૧૨ ઓફીસો અને ૧૪ સેક્રેટરીઓ વોલ્ટ

અમારી

નવી સ્પેશલ સેવિંગ્સ યોજના ૨૬ ટકા લેખે વ્યાજ આપે છે.

રૂ. ૫૦૦ની પુરાંતથી ખાતું ખોલાય છે

અને રૂ. ૫૦૦૦૦ સુધી વ્યાજ મળે છે.

... ચેકથી નાણાં ઉપાડી શકાય છે.

દેના બેંકની લગભગ ૩ ૧/૨ ટકા વ્યાજ આપતી કેશ સર્ટીફિકેટો

લેટ માટે ઉત્તમ-કરકસરને ઉમેજન આપે છે.

દેના બેંકની બચત યોજનાઓ અત્યંત

મોટી બચાવના તમને મદદ કરશે

પ્રવીણચંદ્ર વી. ગાંધી

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

ફોન : ૨૬-૩૨૮૨ (ત્રણ લાઇનો).

તાર : 'FILTER' મુખ્ય

ધી વૉલેસ ફ્લોર મિલ્સ કું. લિ.

૯, વૉલેસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુખ્ય-૨.

ભારતમાં મેંદાની મિલોના સંચાલકોમાં અગ્રગણ્ય

મેંદા, આદા, રવો, સોણ, બેસન અને યુલુનાં

ઉત્પાદક અને નિદ્રાસ કરનારા

— મેનેજિંગ એજન્ટસ : —

વિસનજી સન્સ એન્ડ કું. પ્રાઇવેટ લિ.

— મિલો : —

મુખ્ય

"એ" મિલ ચીખલવાડી, તારદેવ

"બી" અને "સી" ઉમરખાડી, મજગાંવ

સોપાલ

સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા ફ્લોર મિલ્સ

એગ્રિકલ્ચરલ રોડ.

શ્રી પ્રાણસાલનાઈની ચિંતન-માલા

આજા મમુદાયને ચોરસાથે જન્મન કરવાની શક્તિ નાટકમાં
ફરી છે, ને તેથી જ આ નવપુનર્જા, નેવ-આવૃત્તના
સર્જનમાં નાટકને કાવિ કલાકૃતિ-તેની પાસેથી સુદર
કાવ્ય કરાવી ગયાય એમ છે. છતાં ચોરસાથે એક
સુર કાદનો ઉચિત જણાય છે. હૈ, કેવળ સૌક્યુચિને
સતોતવા માટેના પ્રયાત નાટકમંડળમાં, તરફથી
કરવામાં આવશે તો નાટક અને રંગમંચ પોતાની
સતી શયમીકૃતિ એક ખમ્બુ પૂકશે, સર્વદાયમાવનો
અનિમ કામ સારને, સમાજને દેશને, ને સમગ્ર
દેશને દુનન બનાવવાનો છે, એ આપણે ન ભૂલીએ.

ઉદઘટન પડદે

સ્વ. શ્રી પ્રાણસાલ દેવકરણુ નાનહ

તા. ૨૫ જુલાઈ ૧૯૪૭ને દિને શ્રી પ્રાણસાલભાઈના દેહાવસાનને એક વર્ષ પૂરુ થાય છે. ગુજરાતી નાટ્ય
ચનાન્ધિ મહોત્સવથી માંડીને ગુજરાતી નાટ્ય મંડળની સ્થાપના અને એ પછીના વર્ષોમાં મંડળે સાધેલી પ્રગતિ અને
એની સર્વ પ્રતિઓમાં તેઓથીની પુલ્કયશૃતિ જળવાઈ રહેલી છે. ગુજરાતી રંગમંચના પુનર્જન્મનો ઇતિહાસ
તેઓથીની કામગીરીની તોંધ લીધા સિવાય અધૂરો લેખારો. જાડુ યક્ષમણે એ ભાવિના દષ્ટાએ ને કાર્યો ઉપાડમાં
એ પ્રકાશની કેડીએ ચાલ્યા જતાં પશુ આને પ્રતીત યાય છે કે હજી તો કેટકેટલું દૂર જવાનું છે, કેટલાંયે કાર્યો
માધવાનાં છે. આને કારણે તેઓ આપણી સમીપ ન હોવા છતાં બેઠંગો, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, સાહિત્ય અને લલિત
કલાઓની સંસ્થાઓમાં તેઓથીનું નામ અંકલેકું છે, એ દરેક ક્ષેત્રને આવી લેતી એમની કૃતિઓ કારા અક્ષરદેહે
તેઓ ચિરંજીવી છે.

ગુજરાતી નાટ્ય:

આ માસિક એ પશુ શ્રી પ્રાણસાલભાઈની પ્રેરણાનું પરિણામ છે-અને આ અંકથી 'ગુજરાતી નાટ્ય' એવું
વર્ષ પૂર્ણ કરે છે. રંગમંચને સ્પર્શતું માસિક અને તેમાં પશુ ગુજરાતી પ્રગતમાં એવું નિયમિત વાંચન કરનારાઓની
સંખ્યા મર્યાદિત છે તે છતાં આ માસિક નાટ્યક્ષેત્રે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત ક્યું છે. આ માસિકને લોકપ્રિય બનાવ-
વામાં મુશ્કેલીઓ અને સફળતા સ્તેડીઓનો સાથ અને સાંપડ્યા છે જેમાં શ્રી હરસિદ્ધભાઈ, શ્રી બેપાતીન્દ્ર દેવે,
શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન'નું 'માર્ગદર્શન', મંડળની પ્રત્યેક પ્રતિઓમાં સક્રિય રસ લેતા શ્રી જયંતિલાલ
મિસ્ત્રી અને શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી તેમ જ મારા મંથુલ્ય પ્રા. મધુકર રોદરિયાનો ઉદ્દેશ્ય મારે કરવો જ જોઈએ.
તરનાવવનું ના સ્થાને આધારેજ આ પ્રવૃત્તિ આથી રહી છે, એકલે હાથે એ બનવું અશક્ય છે અને મારા મંદનીશ

પ્રાચીન ભવાઈ

લેખક :

નટવર્ધી શ્રી જયશંકર 'સુંદરી'

પ્રાચીન ભવાઈ વિશે સ્વ. મનીષતરામભાઈ “ભવાઈ સંમદની ખીંચ આંધતિની પ્રસ્તાવનામાં શું કહે છે તે આપણે પ્રથમ જોઈ લઈએ:

“બની ભવાઈમાં કેવળ કદિપત થોકુ છે! તથાપી ધજા ભાગમાં સંસારમાં ભેળું જીવવામાં આવે છે. તેના પાટ દેખાડશે છે; સાધારણ શોકો માટે, સાધારણ મંથ્રોત્સાહ, એ વેશ જોડેલા છે, પરંતુ એમાંનું મિબલસ બાદ કરતાં બાકી રહે છે તે શોકોની અવસ્થા અને રૂઢીઓ ખતાવનારી સાદી અને ખરી હતી છે. મનીષતરામભાઈની ગુધારક દષ્ટિ ભવાઈના શોકરતમાં-નેના શે મકે અંકિત કરેલી શુભરાત્રીઓની કેટલીક સાની અવસ્થા, નખગાઈ અને રૂઢીઓ તથા કાળોતે આગીકાડી સમાજ આગળ મુક્યા તરફ દેખેલી હતી.

ત્યારે તેમના જન્માનાના ગ્રીન્ન કેટલાકની સકુચિત દષ્ટિ ભવાઈના ઉત્તમ અસો પૈકી-સંગીત, સાહિત્ય, યત્ન, અભિનય અને દતિદ્વાસનો જરા પણ વિચાર ન કરતાં ભવાઈને જીનારી પાડવા કે પછી નીતિધર્મગંધી કેપેક્ષા કરવા તરફ વળેલી હતી.

આવા ઉપેક્ષા કરનારાઓમાં ભવાઈના જોનાર કરતાં નહિ જોનારની સંખ્યા જ મોટી હતી, તેમાં કેટલાંક ધર્મપ્રતિષ્ઠ શોકો પણ હતા તેથી વિરોધીઓની સંખ્યા અને માત્રા હિનપતેહિન વધે જતી હતી. આથી મામડામાં પોતાની ખવાઈને હેવટે દાર માનની પડી અને સર્વ

નટવર્ધી

શ્રી જયશંકર 'સુંદરી'

શુભરાતમાં કોઈ ખરાબમાં ખરાબ વાતુનો સર્વોચ્ચ નમૂનો હોય તેમ ભવાઈ માટે ધૂણા ઉત્પન્ન કરે તેવી શોકોકિત શરૂ થઈ!

પરંતુ આજના વિચારોનો અને કલાકારોનો, ભવાઈ માટેના દષ્ટિકોણ બદલાયો છે. વિરોધનો વરણ છતાં પણ મામડામાં ભવાઈ જોનારની સંખ્યા મોટી છે, એના ધાર્મિક સ્વરૂપને લીધે આજે પણ કેટલાક ભવાઈ કરાવવાની માનાય આગળ બાધા-આપડી રાખે છે. કોઈક નાગરને માથે આજે પણ વર્ષમાં એકાદ વાર અંખાઈમાં ભવાઈ કરવાનું કર્યું છે તેનું અભિનય ગરાસ પદતિ ઉપર ટપી રહ્યું છે. ભવાઈને લગતું જેટલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે તે ઉપરથી ભવાઈનો રચનાર અસાહ્ય કવિ કેટલાકને જોનેતર કવિઓમાં શુભરાતી બાતાનો આદી કવિ જણાય છે.

કેટલાકને શામળની વાર્તાનાં પાત્રોનું રંગીજાપનું અને સમરથાઓનું મૂળ અસાહ્યમાં દેખાય છે.

કેટલાકને શુભરાતમાં નાટકના ક્યારવરૂપ તરીકેનો ઉદ્ભવ ભવાઈમાં જણાય છે!

કેટલાકને યુરોપના “મિસ્ટરીઝ” (Mysteries) અને “મિરેકલ્સ” (Miracles) નાટ્ય પ્રકારોની જેમ ભવાઈ એ આધુનિક નાટકની પૂરોગામિની દેખાય છે.

કેટલાકને મન ભવાઈ એ કેવળ કલા સ્વરૂપ જ નથી, પરંતુ અનેક સમ્બંધોથી બરપૂર સંસ્થા જણાય છે.

કેટલાકને મધ્યયુગમાં પાછળથી ધૂસી ગયેલું મિબલસ તત્વ આગી નાખીએ તો શોકજીવનના એક તંદુરસ્ત

શિવે લગાટે ચાંદ્રો મસ્તકને ચોધર વળ્યો
અસાધત મુખ આચરે શશિપર ધરણી તે દિન કળ્યો

x x x

હવે વેશમાંથી એક બીજો પ્રસંગ લઈએ. તેમાં
રંગશો રામદેવનો બાઈઆત કેવી રીતે થયો? તેમનો
સંવાદ સાંભળીએ.

રામ : હું! રંગલા, આ કુરાળાં પાણી બરવા જાય
છે તે શું રંગલાડામાં અમારી ફજેતી નહિ થાય? અમારા
કુંવરને સામા માંગા આવે, પહેરામણીઓ લાવે તેને બદલે
આથી તો જલદા પાંચસો અમારે ટાટવા?

રંગશો : પડ્યું! પડ્યું! કાકેર પડ્યું!

રામ : શું?

રંગશો : મૂઝીઆઈ તે તો ખરીઆઈ.

રામ : ત્યારે પિતરાઈ?

રંગશો : પિતરાઈ તો લાકડીએ આવીએ.

રામ : મોખાઈ? મ્હોમોલા બાઈ? કેવા?

રંગશો : મદાઈઆઈ.

રામ : તે કેવા, અલ્યા?

રંગશો : તમારો ડોસશો ને મારા દાઇ.

રામ : અરે કમઅખત! મારાને ડોસશો કહેવાય!

રંગશો : હોને તમારો દાઇ ને મારો ડોસશો, એમ
તમારા દાઇએ રેવાઇતો સંધ કાડ્યો.

રામ : કેવો હતો?

રંગશો : મોટો.

સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ અને શાળાઓ

કેટલાંકને મન નાટક-નૃત્ય એ ફિકેટની રમત જેમ બહુ સમય અને ઘણું ધ્યાન શેકી રાખતી
પ્રવૃત્તિઓ છે. એમાં જે બાળ્યા તેને બીજું ગમે નહિ અને એ છોડાય નહિ એવું એવું ઘણું લઈ બેસે
છે ને વિધાર્થીઓ આગળ આ સ્થિતિ કેવી ઉત્તમ બની જાય એનો આપણે વિચાર કરી લેવાનો.

નાટક-નૃત્યમાં બાળ્યા હશે તેટલા બધા એમાં મજાદૂખ રહેવાના નથી, બહુ ઘોડાને એ 'કેરીઅર'
આપી શકે. બીજાઓને એનો સગ રહે તો વ્યસનરૂપે રહે અને સંસ્કાર પ્રવૃત્તિના નામે વ્યસન ઊભાં
થતાં હોય તો એતકુ સાડું.

બીજા પ્રાંતમાં એ ભય વધારે છે, શુભરાતમાં હજી નથી. એવો ભય શુભરાતમાં આવે તો એ
ઘોડો વખત નભાવવો રહ્યો, કારણ કે શુભરાતના સ્વભાવમાં જે ભારેખમપણું, જે ઉદાસીનતા, જે
ગણતરીઓ થેસી ગયાં છે એમને ઘોડાં પાછા હટાવવા હોય તો નાટક-નૃત્ય મદદ કરશે. નિશાળોમાં
આ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિને શેકીએ નહિ તો ખાસ ઉત્તેજન પછી ન આપીએ. આમેય વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ-
રત કરવાની મુશ્કેલી છે, તેમાં આવી ધત્તર પ્રવૃત્તિનું એવાજુ વધુ તો શિક્ષણનું તો આવી જ બન્યું
અને એ શિક્ષક એમાં ધસારાવો તો પછી કોણ કેને શેકશે!

(જીમિ નવરચનામાંથી-સામાર)

રંગશો : આમલું ઉપરથી પડ્યું.

રામ : કેમ?

રંગશો : તો શું? તમે આ જુદી એસાઈ કોડો છો.
આ પાસે બાઈ તો વાંટો જોવા છે ને શાંદ મધું હાંકો છો?

કુરાળાં : રંગજી કાકેર-અહીં આવો.

રંગશો : હાં, બાબીજી. હાં બાબીજી...હું મરી
ગઈ. આ આપ્યો!

રામ : અલ્યા! તું મારો બાઈ ક્રિયા દાડાનો કે
બાબીજી કહે છે?

રંગશો : હું તમારો બાઈ ખરો!

રામ : કેવો બાઈ? ખરીઆઈ?

રામ : કેટલો મોટો?

રંગશો : બહુ મોટો.

રામ : કહેને, હાથી કેટલા? ઘોડા કેટલા હતા? જીંટ,
રથ, વહેલમાં, પાળા, એ કેટલાં કેટલાં હતાં?

રંગશો : મસ.

રામ : મસ તે કેટલાં?

રંગશો : એકે નહિ!

રામ : હું તો કહેતો હતો ને કે સંધ કહાડ્યો હતો?

રંગશો : એક એતકું હતું. તે ધરણે મૂઝી, છોકરાને
રજીળતાં કર્યાં. ત્યારે જવા જવાયું. શાટા હુટા પગમાં

(અમુસંધાન પાના ૧૫ પર)

દંતકથા આજ સુધી પ્રચલિત છે. જનમનગરના શ્રીકંઠ કવેએ સંસ્કૃતમાં સંગીત ગ્રંથ રચેલા છે તે આજ પણ માન્ય છે. હજુ થોડાં વર્ષો પહેલાં ગયેલા જનમનગરના સંગીતનાચાર્ય આદિત્યરામ વ્યાસનું સંગીત જ્ઞાન અને પદ્ધતિ કૌશલ્ય સારા પેઢિયાં પ્રસરી ચૂક્યું હતું એ સી કાલ જાણે છે. પૈશ્વરોની હવેલીમાં અને ગુજરાતના રાજ મહારાજાઓના મહેલોમાં આવેક સંગીતકારો પોતાપણ છે. પંડોદરાએ મૌલાજીશ અને દેશજીખાનને સંધ્યા, જૂનાગઢે ખાંસાદેખ આજુલ કરીમખાનને યુવાસ્થામાં રાખ્યા, બાવનગરે બિનકાર રહીમખાન અને ચંદ્રપ્રભાને પોતાં તથા સંગીત કલાધર જેવા દળદાર ગ્રંથના રચયિતા કવિ જાલાલાજી શિવરામે પણ બાવનગરમાં જ રાજ્યની નોકરી કરી. “છન્ડયન મ્યુઝિક” જેવા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પુસ્તકના કર્તા બાવનરાવ પિંગરેએ બદલાણ અને દસાળામાં છંદગી કાઢી. ગણપતરાવ બરે અને પંડિત ગોવિંદપ્રસાદ બંને રાજકોટના રાજકુમાર કોટલજીના સંગીત શિક્ષકો હતા. વિચિત્રવિજયીના ઉત્પાદક સંગીતના શેઠ જેમજીભાઈ અમદાવાદના હતા. આ મિત્રાણ સૂરત. પંડોદરા.

બ્રહ્મ, બાવનગર, જનમનગર, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં ધણાં પે કુટુંબો હતાં જેમનો સંગીત શૌખ હતું પણ ઉત્તરોત્તર યાદ્યો આવે છે. તરગાળા, નાયક, ગાંધર્વ, મંડિ, કંધા વગેરે સંગીત ઉપર જ નિર્બંધ ચલાવતી કેમો ગુજરાતમાં જ લેવામાં આવે છે તેમનું અસ્તિત્વ ખતારી આવે છે કે ગુજરાત સંગીત શૂન્ય ન હતું.

પરંતુ આ તો ગુજરાતના સંગીતનો જૂતકાળ થયો. કોઈ કહેશે કે આધુનિક ગુજરાતનું શું? આધુનિક ગુજરાતમાં સંગીતનાં ત્રણ સ્વરૂપો માલમ પડે છે. લોકસંગીત, નાટ્ય-સંગીત અને શિષ્ટ સંગીત. સંગીતના બધા પ્રકારોમાં ગુજરાત તેના લોકસંગીતમાં ધણું જ સમૃદ્ધ છે. આ લોકસંગીત આજે હજુ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં તડુપ અવધામાં જળજી રાખવામાં આવેલ છે. કુહા, બજનો. ગરગા, રાસ વગેરે લોકસંગીતના પ્રકારો છે. ગામડાંમાં આવે જીવનના ચાક ઉતારવા તંજુરા અને મહારા લઈને રાત્રે હજુ પણ બજનમંડળીનાં

ગીતો અને બજનોની રમઝટ બોલાય છે. હજુ પણ ધણાખરા ધાર્મિક ઉત્સવોમાં રાસ અને ગરગા મહાજનો બાજે બજાવે છે. હાથમાં રાવણુદયો લઈને ગીતો લૂક-કરતો જાયો આવે, પણ ઘેરઘેર લોકગીતોની દહાણુ, દહેરાં છે. ગરગા અને ધોડિયારાસ માટે, તો સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત પ્રસિદ્ધ છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયા દિલ્હીનાં પ્રજાસત્તાક દિનના લોકરંગોના ઉત્સવોમાં સૌરાષ્ટ્રનાં લોકરંગો પ્રથમ પંકિતનાં રાણાયાં છે. છે. આજે ગુજરાતને આંગણે કવિશ્રી દુધા ઠામ અને મહારી મેઝા જેવા લોકકવિઓ લોકસંસ્કૃતિના અડીખમ પ્રતિનિધિરૂપે મેળાઈ છે, આમ લોકસંગીત અને લોકરંગો ગુજરાતના મામજીવનમાં સંસ્કૃતિ સાથે જુલુ મયાં છે અને વ્યાં સુધી મામજીવન જીવતું છે ત્યાં સુધી એ સંગીત કે રૂપને જરાપણ આંચ આવવાની નથી.

ગુજરાતના સંગીતનો બીજો પ્રકાર છે, નાટ્યસંગીત. ગુજરાતનું નાટ્યસંગીત એ શિષ્ટ સંગીત અને લોકસંગીત વચ્ચેની કોઈ અઘ્ય અવસ્થા છે. મહારાષ્ટ્રનાં નાટ્યસંગીત સાથે ગુજરાતના નાટ્યસંગીતને સરખાવીએ તો ગુજરાતનું નાટ્યસંગીત ધણું જ

હળવું અને હલકી કોટિનું જણાય છે. ગુજરાતની રંગ-ભૂમિએ જાડુ સાડું સંગીત પિરસ્યું છે તેવી શુભખાંશો માદના. મહાનુભાવોને મંત્રણે જણાવતું નેહ્યે કે જેને જાડુ સાડું કહેવામાં આવે છે તેને હળવું સંગીત કહેતાં પણ લેખ-યાય છે. સાચું કહીએ તો ગુજરાતની રંગભૂમિએ સાડું કહી શકાય તેવું શિષ્ટ સંગીત કદાપિ આપ્યું જ નથી. આમાં દોષ કદાચ સંગીત નિષેઠકોને નહિ હોય, પણ કંપનીના માલિકોને હશે કે જેઓએ સારા સંગીત કરતાં સામાન્ય માણસોનું મોદરંજન યાપ તેવું સંગીત આપી લોકોની હમજા અભિશયને પોષી છે. ગુજરાતનાં નાટ્ય સંગીતનો છેલ્લાં પચાસ વર્ષોનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો સાડું કહી શકાય તેવું સંગીત ગુજરાતે જાડુ થોડું આપ્યું છે. જાડું થોડું સાડું અને ધણું જાડું અત્યંત અરાજ, રા. રાશમાં ધણું ગાયનો શુદ્ધ

શ્રી નૈરાત્મસંસ તથા શ્રી અંબાવાલ સિનારીયા તથા કિશોર દેસાઈ જેવા ઉત્તમ કોઠીના વાવકારો છે. આ બનાવી આપે છે કે ગુન્દરાત પાસે ફીક ફીક પ્રખ્યાતમાં સંગીત-કારો મોઝુદ છે.

ગુન્દરાત સંગીત પ્રયે બેદરકાર નહોતું તે જતાવવા ગુન્દરાત પાસે ગુન્દરાતી બાળામાં સંગીતશાસ્ત્ર પર લખાયેલ ૧૮ સપ્રખ્યાત્ર ગ્રંથો છે, જેમાં વાંકાનેરવાળા નયુરામ સુંદરજી તથા જ્ઞાપાંકર ઓઝા અને જ્ઞાનગરના આદિત્યગમ વ્યાસનાં પ્રકાશનો તેમ જ ભાવનગરના શિવ-લાલ ડાલાબાઈનાં સંગીતશાસ્ત્ર ઉપદના ગ્રંથો તથા ધરમ-પુરના સદગત :કુમાર પ્રભાતદેવજી અને પંડિત વાકીલાલનાં પુસ્તકો ઉત્તમ કોઠીના સંગીતશાસ્ત્ર ઉપદના ગ્રંથો છે તેમ કહી શકાય. આમ બંધી રીતે તપાસશુ તો સંગીતમાં પણ ગુન્દરાત બહુ પાણું પડે તેવું નથી. છતાં પણ એક વાત કહેવી પડે છે કે ગુન્દરાતમાં હજુ શિષ્ટ સંગીત નોંધ્યે તેવું શોકપ્રિય થયેલ નથી અને આને ગુન્દરાત પાસે કહી શકાય તેવી સંગીત સંસ્થાઓ માત્ર બે જ

છે. વડોદરા યુનિવર્સિટી સંચાલિત મહારાજા સયાજીરાવ સંગીત, નૃત્ય. નાટકની કેશિજ અને સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટક અકાદમી. આં બંને સંસ્થાઓ આને ફીક ફીક વિકાસ પામી રહેલ છે અને સંગીત-શાસ્ત્ર, નૃત્ય અને નાટ્યનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ ગોઠવી એ વિષયોનું શિક્ષણ આપવા માટે રીતસરનો પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.

શિષ્ટ સંગીતનો સાચો વિકાસ કરવા માટે સાધારણ રીતે આપણે શાળા-કોલેજોમાં ન્યાં સુધી રીતસરનો અભ્યાસક્રમ નહિ ગોઠવીએ ત્યાં સુધી સામાન્ય સમાજમાં માત્ર જલસાઓથી શિષ્ટ સંગીત પ્રચલિત થાય તે અશક્ય છે. માટે ગુન્દરાત યુનિવર્સિટી તથા અન્ય યુનિવર્સિટીઓએ આ પ્રજા તાત્પર્યે હાય ધરવો જોઈએ.

છેવટે હિન્દી કલા-સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધાપનમાં ગુન્દરાત પોતાનો લાક્ષણિક ફાળો આપવા સક્ષમ અને સમર્થ બને એટલી જ અગત્યના.

પ્રાચીન ભવાઈ (૧૧ મા પાનાથી ચાલુ)

એઝા, માથે જુદી પાણડી, અંગમાં શીગડાંવાળો ડગરો પહેરેલો, હાથમાં લાકડી ને કમરે ખાંડુ એવા વેશે નીકળ્યા. મારો ડોઝલો તોરે ચાકર થઈને ગયો. અમજ પાણી કરે, રોટલા ખાય ને લીંડ્યા જાય. તણ ગાઉ રેવાજ રજાં. ત્યાંના મુકામે તમારા દાજ રોટલા ધડતાં દતાં ને મારો ડોઝલો પાણી ભરવા જતાનાં. એવામાં તીરથ આવ્યું.

રામઃ તીરથ તે શું ?

રંગસોઃ તીરથ એટલે ગધેડું ! તે ચોકમાં પેહું, તે કેમે ક્યું જાય નહિ ! તમારા દાજએ પાડી જૂઝ, મારો ડોઝલો દોડી આવ્યો, ને ગધેડાનો એક કાન ઝાલ્યો. તમારા દાજએ બીજો કાન ઝાલ્યો, બંને મળી એંચતા એંચના વેગે તેને મેલી આવ્યા, તે દિવસથી હું તમારા ગદાધમાધ કહેવાડું.

રામઃ ફીક, તો મારો દાજ અને તારો ડોઝલો એએ મરી ગયા. હવે આપણી સગાઈ ઊતરી !

રંગસોઃ હોયને ફરીને આપણે ચડતી કરીએ.

ફકરાળાંઃ સાંભળો છો રંગજી ઠાકોર ! પાણી નહિ જઈએ તો ઠાકોર પીશે શું ?

આ રીતે લેખકે પાણી ભરવાના મૂળ પ્રસંગને ફરીથી જોડી દઈ વેશ આગળ લંબાવ્યો છે.

અહીં એક વાત કહેવા જેવી જણાય છે કે ભગવવા માટે લખાયેલો સવાદ-ભજવની વખતે જ ઉકાય આપે છે, માત્ર વાંચી જવાથી નહિ, એમ જુદું કહેવાતી જરૂર નથી જ.

આ એક જ દષ્ટાન્ત ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે ભવાઈના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારનું નાટ્ય તત્વ હતું. શોકપ્રિય હાસ્યરસ હતો. મનોરંજનના નિર્દોષ પ્રકાર તરીકે એક કાળે ભવાઈને પ્રતિષ્ઠા પણ મળી હતી. કાળક્રમે ધૂસી ગયેલા અસ્થિત તત્વને એમાંથી દેશવરો આપીએ તો નાટ્યકલાના એક સર્વોત્તમ પ્રકાર તરીકે આને ભવાઈનું ભાવિ પણા વિદ્વાનોને મન ઉજવળ અને આશ્ચર્ય છે. પલ્લડાતા યુગને અનુકૂળીને જોગ્ય સુધારા વધારા કરીને ભવાઈને પુનર્જીવીત કરવા માટે પ્રયત્નો થય એ સૌ કોઈ હમ્મે.

આ અંકનું એકાંકી

પાત્રો : રમણ, લતા, કુમાર, ઇનામી.

સ્થળ : રમણના ઘરનો એક ખંડ. સમય : સાંજ.

રમણ અને લતા બેઠાં છે.

રમણ : લતા ! લતા !

લતા : કેમ શું છે ?

રમણ : આને આપણે ત્યાં જમવાનું છે તો શું બનાવ્યું છે ? મેનુ શું છે ?

લતા : જાણે જાણીને પાછા એની કદર કરવાના હો તેમ મેનુ પૂછો છો ?

રમણ : એતારીની ! અરે, તું ને પણ કરે તેના મારે વખાણ કરવાં એવી પ્રતિભા મે માવજરામંથી લીધી છે.

લતા : તેજ પંચાતી છે ને ! જાણકાર વખાણ કરે તેની કિંમત તમે તો ને પણ હું કરું તેના વખાણ કોકરો રાખે પછી એમાં મળ શી ?

રમણ : આ, લે હવે એવી રીતે કરશું. પણ કહે તો ખરી. શું મેનુ છે ?

લતા : આને તો ખાસ કશું બનાવ્યું નથી. પાપડીની મોસમ છે એટલે પૂરી, પાપડીના ઘૂંચરા, શીખંડ, એકાદ રસાદાર શાક અને બાન કદી.

રમણ : અરે ગ્રાન્ડ ! એથી વધારે જોઈએ પણ શું ? પેલા કુમારને તો એ બધું બાવરો. કાબજત મારી સાથે બાણનો હતો અને બીજા છોકરાં મારે કે ચીઢવે તો હું હંમેશાં એને બચાવી લેતો. અત્યારે ચાર-પાંચ હજાર રૂપિયા કમાતો એક્સિટર થઈ ગયો છે !

લતા : ચાર-પાંચ હજાર રૂપિયા ? સાચું કહો છો ?

રમણ : હા, હા, એથી વધારે, બોલો નહિ.

લતા : ત્યારે તો બાઈસાઈ, મારી એક અરજ છે.

રમણ : અરે તારી તે અરજ હોય ! આઠા હોય. હરમાવી હો, રાજરાણી !

લતા : બસ, આ વિશેજ મારે કહેવું હતું. બાળનો દાંડો તમે જરા મંજીર થવો.

રમણ : એટલે ?

લતા : એટલે એમ કે તમે તમારી

મરકરીઓ રહેવા દેજો.

રમણ : મરકરી નહિ કરું ? અરે માંડી, કાઠ આપણે ત્યાં આવે ત્યારે ઘરના ધૂવડ માફક સિરિયાંકસ થઈને બેસી રહેવાય ! એને દસાવવા તો જોઈએ જ ને ?

લતા : હું જાણું છું કે તમે નહિ માનો. પણ એટલું તો કરો કે પેલી તમારી 'ખૂની સ્ત્રી'ની મરકરી અંદર લાવવા નહિ.

રમણ : પણ તારે આ મારી ખાસ રેસ્પોન્સિબીલીતાન ઉત્તરવાની નહોતી જોઈતી. હું બૂલી જ ગયેલો.

લતા : તો સારું ને ! બૂલી જાઓ.

રમણ : પણ હવે તેં લાંબું દેવડાવ્યું એટલે મારાથી બોલ્યા વિના નહિ રહેવાય.

લતા : એમ તમે કોઈને ખૂની કહી દો છો તે કેટલું ખરાબ ! એ બિચારી બાઈને ખોટું લાગી જાય.

રમણ : એ તો તારા મનના ધખારા છે. એમ મરકરી કરીએ એમાં કોઈને ખોટું લાગતું નથી-પણ કાઠ બારણું ઢોકે છે.

લતા : એ બાપ રે ! અને મેં તો દલ માર્યું પણ બોલ્યું નથી. હું લાંબાણ માફક કરું છું...હું જાહેર પછી બારણું બિચારું.

રમણ : કોણ છે બાઈ ? (બારણું બિચારવા જાય છે. કુમાર આવે છે.) એહો ! હલો કુમારવન્દ એક્સિટર-એટ-લો-સાહેબ !

કુમાર : હલો ! રમણલાલ દેસાઈ-મુંબઈના સોથી મોટા ચારસો ને વીસ સોલિસિટર સાહેબ !

રમણ : બધા પ્લેકેટો કે રૂકૂમમાં અને કોલેજમાં બેસી પાઠ્યુન પહેરતો હતો એથી પખાલી કહેવાતો તે બૂલી ગયો કે ?

કુમાર : હવે એમ તો આપ પોતે પણ રમણ હજાર રૂપિયાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેમ શું ?

રમણ : હવે જવા દેજો. હવે તો તું ધીકતી કમાણીવાળો એક્સિટર અને હું પણ ઠીક ઠીક કમાતો સોલિસિટર. પણ બિરાદર ! તું જરાક વહેલો આવી

- રૂપાંતરકાર -

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

માનવની આપનાવાળી માતા કે પછી પેલી અપ્સરા કે પેલી મૂર્તી! કોણ હશે? મારે જાળખતી શી રીતે?

રમણ : અરે યાર, આતો નામાંકિત ઝેરિસ્ટર થઈને આટલું શોધી નહિ શકે? શોધી કાઢે. હું હમણું પાછો આવું છું. (રમણ ગય છે)

(કુમાર જાને બારણુ ઉઘાડી ઇનાક્ષીને દાખલ કરે છે)

ઇનાક્ષી : { લતાબહેન નથી ?
કુમાર : { બને સાથે : { ના-હા-એટલે કે તમે અંદર આવોને.

ઇનાક્ષી : એમ સાથે બોલવાનો યત્ન કરીએ છીએ એમાં આપણે બંને સમજી શકતાં નથી. એક પછી એક બોલીએ. પહેલાં તમે બોલો.

કુમાર : તમે પણ મારી માફક વહેલાં આવી ચડ્યાં લાગે છે.

ઇનાક્ષી : હા, એમ જ લાગે છે.

કુમાર : રમણ, મને એ જ કહેતો હતો કે કદાચ બંધાને જ વહેલાં બોલાવ્યાં હોય.

ઇનાક્ષી : કોણે ?

કુમાર : રમણની ધડુએ, લતાબહેને બીબા કોણે ?

ઇનાક્ષી : વાંક તો આપણો જ થયો. કેવું ખરાબ ?

કુમાર : વાંક આપણો ? આપણો શાનો ? એમણે ખોટો ટાઇમ આપ્યો ને ?

ઇનાક્ષી : એમણે કદાચ એમ કયું હોય, પણ વાંક તો આપણો જ ગણાય ને ?

(કુમારને એમ લાગ્યું કે આવું તો આદર્શ સ્ત્રી જ બોલે)

કુમાર : ઓહ !

ઇનાક્ષી : કેમ ઓહ ?

કુમાર : મારી મા આમ જ બોલનાં. પણ મારું નામ કુમાર-

ઇનાક્ષી : કુમારનું નામ કોણે સાંભળ્યું નહિ હોય ? ખંધા યુગ્વતીએ કુમારને લઈને મગાવ્ય છે.

કુમાર : નહિ નહિ, જવા દો ને. એવી તે મેં શી મોટી ઘાડ મારી છે ! પણ-પણ હું પણ તમને જાળખતી રાખે છું હોં !

ઇનાક્ષી : તમે મને જાળખો છો ? કેવી રીતે ?

કુમાર : તમે દાખલ થયાં ને બોલ્યાં એ સાથે જ મને ખજર પડી ગયું કે તમે 'આદર્શ સ્ત્રી' છો.

ઇનાક્ષી : એ વળી શું ?

કુમાર : એ શબ્દ અમારા પુરુષોમાં વપરાય છે.

ઇનાક્ષી : વપરાતો હશે. પણ એનો અર્થ તો કહો.

કુમાર : અર્થ તો બાણ-સમજ્યાં ને ! એટલે કે તમે વેલ જેવાં વૃક્ષને વળગી રહેતાં હો એવાં છો.

ઇનાક્ષી : એમ ! વૃક્ષ કોણે ? અને શા માટે વળે ?

કુમાર : હમણાં હું પરદેશ હતો એટલે અહીં સ્ત્રીઓ સાથે કેમ વર્તવું એ હું જરા બૂધી ગયો છું.

ઇનાક્ષી : એ વાત સાચી-બધી વાતની...રિયાઝ હોવી જોઈએ. આ જુઓને, મને જ પહેલાં ખાસ બોલનાં આવડતું ન હતું. પણ હવે-ગમે તે વિષય ઉપર-

કુમાર : ઓહ ! તમે તો સંસાર-સુધારક વક્તા !

ઇનાક્ષી : તે કેમ ? એમાં કશું ખોટું છે ?

કુમાર : ના રે ના, એમાં ખોટું શું હોય ?

(એટલામાં ઇનાક્ષીનો રુમાલ પડી ગય છે. તે લેવા કુમાર જતો હતો, એટલામાં રમણનું વાક્ય યાદ આવ્યું અને એ અટકી ગયો.)

ઇનાક્ષી : મારો રુમાલ....

કુમાર : આવ્યું ?

ઇનાક્ષી : ના રે ના. નાહકની તરફી શા માટે લો છો ! (પોતે લે છે.)

કુમાર : મને-મને-તમે-તમે-

ઇનાક્ષી : કેમ આમ કરો છો ?

કુમાર : મને જરા વિચિત્ર લાગ્યું.

ઇનાક્ષી : તમે ધારેલી સ્ત્રી હું નહિ નીકળ્યા ?

કુમાર : હા, એમ જ-તમે તો જુદાં જ નીકળ્યાં.

ઇનાક્ષી : (હસીને) તો કંઈ નહિ. મારી વાત છોડી દો ને.

કુમાર : નહિ, કદાપિ નહિ છોડું.

ઇનાક્ષી : હશે. એમ રાખો. પણ આ લતાબહેનનું ઘર બહુ મજનું છે, નહિ ?

કુમાર : ધણું સરસ.

ઇનાક્ષી : પણ હજી તમે ઊપર પેલાં બેને જોયાં નથી. એ સૌથી સરસ છે.

કુમાર : કોણ ?

ઇનાક્ષી : એમાં બે નાનાં નાનાં બૂલકાં.

કુમાર : શું ? રમણ ને લતાને બે બે છોકરાં છે ? પણ હું માત્ર દોઢેક વર્ષ જ બહાર રહ્યો હતો.

ઇનાક્ષી : દોઢેક વર્ષમાં તો ધણું ધણું થઈ શકે. મી. કુમાર, એ જોડ છે. બાપો અને બેબી.

કુમાર : એ પણ ઠીક, રમણે પણ ખૂબ કરી. (હસે છે.)

ઇનાક્ષી : બે છોકરાં હોવાં એમાં મસ્કરી લાગતી હોય તો હું કહું કે હું પણ મસ્કરીને ચોખ્ય છું.

કુમાર : (ગમરાધને) નારે ના, એવું કશું જ નથી. પણ-પણ તમને મેં કદી મા તરીકે ધાર્યાં જ ન હતો !

ઇનાક્ષી : મી. કુમાર, હું વિનયી છું. અને ધણું અપમાન સહન કરી શકું છું. પણ આ અપમાન હું કદી બૂલીશ નહિ.

કુમાર : હું, હું મારા શબ્દો પાછા ખેંચી લઉં છું.

ધનાશી : ઓહ : સરસ વાત હતી. પણ એમાં તમે મારે વિશે શું બાણી શક્યા?

કુમાર : એ હું હમણું નહિ કહું. પણ એક બીજી વાત કહું. રમણ હાથ મોં ઘેલા ચાલ્યા ગયા તે પહેલાં એણે આજે જે જે સુવર્તીએ જમવા આમંત્રાર છે, તે તે સુવર્તીએને વિશે અને ઘોડીક મહિની આપી. પણ એ બધીમાંથી કોઈનાં એણે અને નામ નહિ કહ્યું. એથી હું તમે કોણ છો એ જાણવાના કાંઈ મારો કડું હતું.

ધનાશી : તમે રમણબાઈને મારા નેટલા ઝોળખના નથી. પણ ત્યારે હવે મને તમે ઝોળખી?

કુમાર : તમે કોણ છો એની મેં જે ધારણા બાંધેલી તે ન કહેતાં. તમે કોણ નથી એની મેં અટકળ કરેલી ત

કહું. એક સુવર્તી, જેનામાં હાસ્યસંઆગળ પડતો છે.

ધનાશી : ઓહ!

કુમાર : એ સુવર્તી તો તમે નથી જ.

ધનાશી : તમે કેમ જાણ્યું? હાં અં, પેલા દાસિયા અને તખ્તની વાત ઉપરથી તમે નિશ્ચય કરી દીધો.

કુમાર : પણ તેમાં શું થઈ ગયું? અને કોઈ તને લઈને તમારા પ્રયે તિરસ્કાર નથી આવ્યો. પણ એક બીજી બાઈતે અસહન-જખરી ફાટી!

ધનાશી : એ હરામખોર રમણબાઈએ એ ફાટીને મારે-અસરો મારે નેટલું કહ્યું હોય તેટલું મને કહ્યું.

કુમાર : બીજું શું? દરેક દરેક પુરુષ જોડે એ સુવર્તી 'ફાટીંગ' કરે છે-ખૂબ મેનચાળા કરે છે. એ સુવર્તી કોણ તે તમે જાણો છો?

ધનાશી : (હસતું) ખાજીને! ના રે ના, મને કેમ ખબર પડે? પણ બીજી બધી?

કુમાર : બીજામાં તો કોણ? હા, એણે એક સુવર્તીની વાત કરી પણ તે તો મજાકમાં તેણે કહ્યું હતું.

ધનાશી : હા, પણ છતાં કહેલો!

કુમાર : એણે એમ કહેલું કે એક ખૂની સુવર્તી આપનાર છે.

ધનાશી : એમ! (પછી સમજી ગય છે, અને મંબીર યદને ખોલે છે.) ઓહ રમણબાઈ પણ!

કુમાર : અરે, એ તો એ રી ખનાવટ.

ધનાશી : નારે, એમાં ખનાવટ નથી.

કુમાર : એટલે? એક ખૂની સુવર્તી અહીં આજે જમવા આમંત્રાર છે એમ જાણતાં હોત તો તમે આવત જ નહિ. મરને?

ધનાશી : હું જાણતી હતી.

કુમાર : શું? શું? પણ એના કાંઈક બચાવ હશે.

ધનાશી : હા, છે તો ખરો. પહેલાં મને જરા બીક લાગી કે તમે એ આજ્ઞામાં બહુ ચોખલિયા થશો.

કુમાર : ચોખલિયા? તમે અને એ ખૂની આઈને માટે કશું નહિ કહ્યું?

દિલ્લીમાં ઓહ ઇન્ડિયા રેડિયોના ગીત-નાટ્ય મહેાસવમાં

“જગભૂમિ”એ રજુ કરેલ હિ તી નાટક “સહકાર દીપ”માં સુમતિ વ્યાસ, વૃત્તન કન્યાસિયા, પ્રતાપ આર્યા, ગિરીશ વેવ વગેરે નજરે પડે છે.

ધનાશી : શા માટે નહિ? એ સુવર્તી પોતાની નાની છોકરી જોડે ટ્રેનમાં મુલાકાત કરતી હતી. તેવામાં એક પુરુષ આવ્યો અને તેણે કાચની બારી ઉઘાડી નાખી. પેલી, જો એ ચિત્તબથી તે બંધ કરવાનું કહ્યું. “મારી બેબીને શરદી થઈ છે. માટે ખીસ બારી બંધ કરો.” એમ એણે કહ્યું. મરદે સામું કહ્યું કે “નહિ, બંધ બારી હોય તો મને શુભળામણું થાય છે.”

કુમાર : જો પેણે પુરુષ પણ ખરો-પણી?

ધનાશી : પેલી બાઈએ પાંડું વિનવરી બારી બંધ કરવાનું કહ્યું પણ પુરુષે તો છોકરાથી એનો એ જ જવાબ

આપ્યો. પણી, તમે જ બોલો, બિચારી બાઈ બીજું કરે પણ શું?

કુમાર : તેણે-બાઈએ શું કહ્યું?

ધનાશી : (બહુ જ સાંતિથી) બીજું શું? ખારણું બિચારું અને પેલા પુરુષને થયો મારીને બહાર ફેંકી દીધો.

કુમાર : (થયો ઉસ્કરાઈને) બહાર ફેંકી દીધો?

ધનાશી : હા.

કુમાર : (એટલે જ ઉસ્કરાઈને) અને-અને પેણે મરદ મરણ પામ્યો?

ધનાશી : હાસતો વળી. નીચે લાઈન ઉપર જ-પાટા ઉપર જ પડ્યો અને મૃત્યુ પામ્યો.

કુમાર : એ બાઈની નજર આગળ?

એક વાર નાટકની પસંદગી યદ્ય કે એની રજૂઆતનો સવાલ ઊભો થવાનો. આ રજૂઆત રંગમંચ, સ્થળવેશ, કલાકારો, દશ્ય-સામગ્રીના વિવિધ ઉપકરણો પર આવક્રમે છે. આમાંના બે તત્ત્વો, પ્રકાશ અને વેશભૂષાને એમની પોતીકી કહેવાય એવી સાદી બારખડી અને અનુભવે, અખનરએ અને અગ્રવાસે બે સાંપડું જોડેલ એવું વ્યાકરણ પણ છે. વેશભૂષા અને પ્રકાશપોષાનો સુમેળ નાટકની રજૂઆતને જીવંત બનાવવા ઉપરાંત આખા રંગમંચને એવું વિશિષ્ટ કબેર આપી દે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે બીજા તત્ત્વો ગૌણ કે ઉપેક્ષાપાત્ર છે. વાસ્તવમાં નાટકની સફળ રજૂઆત એટલે નાટકના તમામ અંગઉપાંગોનો મધુર અને સંવાદી સુમેળ જ. અને આમાં નાટકકારથી માંડી અદના પ્રેક્ષક સુધી યજ્ઞ બંધુ આવી જાય છે. રંગભૂમિના જુદા જુદા કસબીઓ બીજા અંગોનો પરિચય આપતા રહેશે, અને એમાંથી એક વાન એ જોઈ શકાશે કે રજૂઆતના અનેક તત્ત્વોને પોતાનું નિરાણું જ વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને એની અનેબી માવજતને મિત્રજ પણ હોય છે જ. એનો રિવાજ પણ નિરનિરાળો જ હોય છે.

રંગમંચના વિવિધ અંગોના વિકાસની રૂપરેખા નિરૂપવાનો અહીં અવકાશ નથી, પરંતુ અનેક નાટકો બેઠે ચૂકેલા રંગભૂમિરસિધા એટલું તો જાણુતા જ હશે

લેખક :

શ્રી દામુભાઈ ઝવેરી

પ ક ા શ

અને

વેશભૂષા

કે મશાસો, કિટ્સન લાઇટ, ગેસના દીવા, ને પમદીવાથી (ફર્ટીલાઇઝર) માંડીને તે આજના નાટકની ભાવવાડી, કલાત્મક અને પ્રમુદ્ધ પ્રકાશપોષાના નટકો માણવાની એક નવી જ નજરની આપણને ભેટ દઇ દે છે. આ નજર રંગમંચ ઉપરના સન્નિવેશ, પાત્રોની ગતિ અને અભિનય, ભાવ અને ખાત્રા, એમનાં વેશ, આભુષણો આદિથી એ સવાદી સુમેળમાં રાણે છે. આખાનું કશુંયે, ક્યાંય પણ ખૂંચતું હોય તો તે એને ખૂંચે છે.

પ્રકાશ પોષાના કહેવાય છે તે ચોખ્ખું જ છે. એ શાસ્ત્ર પણ છે અને કલા પણ છે. નાટકનું કથાવસ્તુ, પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ, જે ભાવ એમને રજૂ કરવાનો છે એ ભાવ અને એની ભાષા, રચના અને સમય, વાતાવરણના રૂપરંગ અને મિજાજ, આ તમામ પ્રકારને આધારે સજીવ બને છે. નાટકના દશ્યમાં બદલાતો જતો સમય-સવાર, બપોર, સાંજ, રાત-મેઘની ગર્જના, મુશળધાર વરસાદ કે પાત્રોની બદલાતી જતી મનોદશા એમનો આનંદ કે ઉન્નાદ, હાસ્ય કે આંસુ, વિનાદ, કે વિરાદ આ તમામને પ્રકાશને સફારે ઊભાવ આપી શકાય છે. સમસ્ત તખ્તનાને આધારે રહેતા બાવના દેહને કોઈક એક ખામને અને એની તત્કાલીન મનોદશાને પ્રકાશની મદદે ઉચ્ચ આકાર, રંગ અને પ્રમાણ આપી શકાય છે. જેથી, રૂપ અને કીમત એ પ્રકાશપોષાનાની પરિભ્રામના આજના પરિચિત શબ્દો છે. પ્રત્યેકને પોતપોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય હોય છે. આ તમામનો સમુચિત ઉપયોગ એનાં સરવાળા, બાદબાકી, શુદ્ધાકાર ને ભાગાકાર રજૂઆતને સ-રસ, ભાવચ્છિ ને જીવંત બનાવે છે. એનો અયોગ્ય ઉપયોગ રજૂઆતને કષ્ટાણે છે. પ્રેક્ષકની

મે માસની રજની તારીખે એક ઇન્ડિયા ટેલિયોના ચુંબક કેન્દ્ર પરથી આ સંભાવણું રજૂ થયું હતું. જે અને અહીં સાબાર ઉત્તૃપ્ત કરીએ છીએ.

લેખક : શ્રી દામુ ઝવેરી

મુનંદી" ની અપૂર્વ સફળતામાં એના બાવ અને બાણ ઉપરાંત એના પ્રકાશ આયોજનને પણ ધૂમો મોટો બામ બળ-બો હતો. નાટકના બાવ, સમય, સ્થળ અને ગતિ આ તમામને પ્રકાશની મદદે અનેરો ઉદાય આપાણો હતો. બદલાતાં જતાં દરેકને એના "મુ" પ્રમાણે પ્રકાશ પીવડે કે ઋણવાતો અને કલાકારના અભિનયમાં સમરસ યથા પ્રેક્ષકના આનંદને અનેકગણો વધારેતો. લગાઈને દરેકે, રાજમહેલ, બાદશાહની હાથણીના માળાં, ફૂવાને કાંઠે થતું મેનાની સાહેલીઓનું નિશન, આ તમામને પ્રકાશધારાએ ખૂબ અસરકારક બનાવ્યાં.

"સ્નેહનાં એર"માં અર્વાચીન નાટકોની પ્રકાશકલાનું એક સુંદર ચિખર જોઈ શકારો. નાટકનો મુખ્યભાગ, "શુ" થશે તેનું કુદવચ" પ્રકાશને સહારે એતો તેા ઘૂંટાણો હતો કે એની ચોટ પ્રેક્ષકના મન ઉપર ખૂબ ઘેરી બેસી હતી, વિષય સ્થળ અને સમય એકા સાથે તખના ઉપર જનાવવાનો એ અભિનય પ્રયોગ કલાકારોની કલાને એજ આપી ગયો. તખતાના એક બાગમાં જેલ હતી જ્યાં રાત પ્રમાનની મંતાકૂકરી રખાતી હતી. બીજા બાગમાં હતું દીવાનખાતું. જેમાં જીવનની બાજુ દારી મેલી એ નારીની હતાશા, વેદના, આંસુ, બચ, શોક, ઉન્માદ જેવા નિરુત્તિગળા બાપો સખી-સાંજલી તે મેંડી રાત સૂકીના આધમના જતા પ્રકાશ અને ઘૂંટાતા અધકરના ચોકામાં મઢી શેષાણો-હતાં અને પેલું ટીકીકી કરતું બધિયાળ તેજના નાનંદમાં વર્ણનમાં તખના ઉપરતું એક પાત જ બની જતું હતું.

"બારેશો અગિ" ધણુના સ્મરણપટ ઉપર નાજું હો. એમાં પ્રકાશકલાની એક નવી જ બ્રૂમિકા સર કરવામાં આવી હતી. જુદે જુદે સ્થળે એજ સાથે જનતા બનાવેને તખતા ઉપર ઉચ્ચાવસ-અપસ એન્ડ ડ્રેસિંગ-સ્થિતિ દારા નિરૂપવામાં આવ્યા હતા અને જ્યારે રેશ આપખામાં કાનિની ચિનગારી પ્રગટી ત્યારે

અગિન

કલાની નવી જ
અને જ્યાં કે દેશ
ચિનગારી પ્રગટી
તખતા ઉપર
સ્થાનને આકાર
શમાં નાહી રહ્યો.

કલાત્મક રીતે તખતા ઉપર ગોઠવેલો હિંદુસ્તાનનો આકાર લાલ લલ પ્રકાશમાં નાહી રહ્યો. રૂદ્રદત્તની પાક-શાળા, પાસેનું ચિત્રાલય, સાંમેલું દેવળ, બહુ આપે નહિ એવો હુણેશસ્ત્રાપાર, આ બધું એક જ સ્થાન. વેશમાં થયેલું સંકલન

જોઈતું અપૂર્વ હતું તેટલી જ અદ્ભુત હતી અમવાળાને આધારે એમાં આલુપામાં આવેલી એકવાકયતા. પ્રત્યેક સ્થળ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિ અને એના બાવ તેટલા સમય માટે સૌનું ધ્યાન રોજી રહ્યું એ વિશિષ્ટ.

સ્નેહનાં એર

નાટકનો મુખ્ય ભાગ, "શુ" થશે તેનું કુદવચ" પ્રકાશને સહારે એતો તેા ઘૂંટાણો હતો કે એની ચોટ પ્રેક્ષકના મન પર ખૂબ ઘેરી બની હતી. બિન સ્થળ ને સમયનું એકી વખતે દર્શન પ્રકાશ-કલાને જે બાપણું હતું.

પ્તના, પ્રકાશનના પ્રમાણ, વિરનાર, રંગ અને દિશાના મુજબથી સાધી શકાઈ હતી. આ ઉપરાંત સચિન પ્રકાશ-ધારામાં પણ નાટકનાં કેટલાંક દરેકો આનેકુળ મૂત્તે થયાં હતાં. શસ્ત્રાગાર ઉઘાડવાના, મંગળ પોંડેની ફરિનીના, લગાઈનાં દરેકમાં વગેરે સચિન પ્રકાશને સહારે ખૂબ ખૂબ અસરકારક બન્યાં હતાં.

પ્રકાશ આયોજનના આ કંઈક વિસ્તૃત વિવરણ બાદ વેશજૂપાનો વિચાર કરીએ. નાટકો, વૃત્ય નાટકો, સંગીત નાટકો, હાયા નાટકો જેવા જુદા જુદા પ્રકારોને પોતપોતાના સ્વરૂપ પ્રમાણેની નવી નોખી વેશજૂપા હોય છે. એમાં વળી નાટકનું વસ્તુ ઐતિહાસિક, પૌરાણિક કે આધુનિક કાલ્પનિક હોય તો તે પ્રમાણે વેશજૂપા બદલાય. વેશજૂપાનું મુખ્ય પ્રયોજન જે સ્થળ, સમય, સમાજ, કે સ્થિતિનું નાટક નિરૂપણ કરતું હોય તેમાં પ્રેક્ષકને સમરસ બનાવવાનું છે. એના આંખને રંગમંચ ઉપરના કલાકારની વાણીમાં, વસ્ત્રોમાં કે વેશમાં કશુંએ આડવું, વિચિત્ર કાળગણુનાની દૃષ્ટિએ વિરોધી હોય એવું ના દેખાયું જોઈએ. નવી રંગબૂમિએ જોઈતાં દશ પંદર વર્ષનાં માળામાં રજૂ કરેલી વૃત્ય, નાટિકાઓ, મીરાંબાઈ, આત્રપાટી, નરસિંહ મહેતા, બારત દશાન, રામ રાખરી, ગીન ગોવિંદ, નરગંધાં કે રામાયણ, પંચનંત જેવી હાથા નાટિકાઓનો ખ્યાલ કરશે તો કયાવસ્તુ ઐતિહાસિક હોય કે પૌરાણિક તે પ્રમાણે વેશજૂપા તખતો દીધાં છે. કલાકારને ભાવદર્શનમાં ઉપયોગી બને છે. પ્રેક્ષકને નાટકનો રસ બાણુવા માટે આવસ્થક લાગે છે.

શુ પ્રકાશ આયોજન કે શુ વેશજૂપા બને વિચાર માગી લે છે. વેશજૂપાના અભ્યાસ માટે જે જે સમયનું નાટક હોય તે તે વસ્તુના ઇતિહાસ ગ્રન્થો જોવા પડે, એમાં સશોધનને પૂરતો અવકાશ છે. એક જ નાટકમાં જુદા જુદા

અન્યે પ્રકટ કરેલી યાદી તૈયાર કરવામાં, ખરી માહિતી મેળવવાનો શક્ય એટલો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. બાંહેધારો તે તરફ સંપાદકનું લક્ષ્ય છે એથી તેો ચોચ કરવામાં આવશે.

વિશ્વાસની દૃષ્ટિએ

સંપાદક:
શ્રી જયંતિલાલ આર. ત્રિવેદી

આ સંસ્થાઓની માહિતી અંગે શ્રી રતિલાલ શાહના સૌજન્યથી 'ચિત્રપટ' સાપ્તાહિકના તે સમયના અકોનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે માટે તેમના આભારી છીએ.
—સંપાદક

શ્રી સંરોજ નાટક સમાજ

અમદાવાદના એક શ્રીમંત અને નાટ્યરસિક નવયુવાન શ્રી રમણલાલ લાલભાઈએ સને ૧૯૨૮ માં અમદાવાદમાં શાન્તિનુબન થિયેટરમાં શ્રી સંરોજ નાટક સમાજ નામે એક નાટ્યસંસ્થા શરૂ કરી. શ્રી પારેશાંસ વિદ્યારામ મહેતા નામની, તે વખતે નાટક કંપનીઓનું મુરજીખીપણું ધરાવતી એક બંધિત આ કાર્યમાં તેમની સલાહકાર તરીકે હતી.

સિનસિનેટી ફેરીસ વગેરે તદ્દન નવા તૈયાર કરાવ્યાં. ધે યથેલી શ્રી વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજનાં આવા માહિતી, સ્નેહ સુધા, પિતૃભક્ત પ્રભાકર અને ગગર સરિતા આદિ નાટકો ભજવવાના હકો ખરીદી લીધા.

શ્રી દિનુમાઈ ચંડુલાલ મહેતાને મેનેજર તરીકે, શ્રી મુખ્યંદ બિજવશ્વભંદારને આસિસ્ટન્ટ મેનેજર તરીકે, મણીતા કલાકાર શ્રી મોહનલાલાએ દિશક તરીકે અને પેલી માસ્ટર શ્રી શાન્તિલાલ કુબેરદાસ રાવળ તથા યા. બળદેવને ઓરકેસ્ટ્રા વિભાગમાં નિયુક્ત કર્યાં.

શ્રી પ્રાણશંકર આચાર્ય, શુભામ મહમદ અને પ્રેમશંકર (કુમળી કળી) જેવા નામી કલાકારોને રોક્યા.

મુનશી મોહયુદ્ધન નાગનાં લખેલા હિન્દી નાટકથી લેવાન કરી.

૧. બોલતા હૃદય : (હિન્દી) ૧૯૨૮.
લેખક : મુનશી મોહયુદ્ધન નાગ.
સંગીત : શ્રી શાન્તિલાલ કુબેરદાસ રાવળ.
દિશક : શ્રી મોહનલાલા.

પાત્રો : મોહનલાલા, શુભામ મહમદ, પ્રાણશંકર આચાર્ય, પ્રેમશંકર (કુમળી કળી), મણીલાલ (કડી) અને શ્રીજીભાઈ.

નાટક ઠીક વખણાયું.

ત્યારબાદ શ્રી વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજના શ્રી નારાયણ વિસનળ દેકરે કૃત માધા મોહિની, શ્રી મણિલાલ પાગલ કૃત સ્નેહ સુધા, અને રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ કૃત પિતૃભક્ત પ્રભાકર (રંગીલા યોગી નામે) નાટકો રજૂ કર્યાં.

દેકે સમય બાદ કંપની વડેદરા મુકામે ગઈ. આણું નાટકો રજૂ કર્યાં. ધાર્યા મુજબ સફળતા પ્રાપ્ત ન થતાં કંપની અમદાવાદ પાછી ફરી.

શ્રી મણિલાલ પાગલ પાસે એક નવું નાટક લખાવવું શરૂ કર્યું, પરંતુ મોહનલાલા સાથે મતભેદ થતાં શ્રી પાગલ નાટક પૂરું કર્યા વિના કાઠિયાવાડ તરફ ઉપડી ગયા. પાછળથી જેમ તેમ કરી આ નાટક શ્રી નારાયણસ મેતીરામ પાસે પૂરું કરાવ્યું અને 'એરોનેટ'ના નામથી રજૂઆત કરવાની તૈયારી કરી. નાટક બહાર પડે તે પહેલાં ગુજરાતના એકના એક એરોનેટ સર ગિરજપ્રસાદ ધન્વંતરન લઈ એ નાટક અટકાવ્યું. એ માસની લાંબી વારાધાદ બાદ એ જ વસ્તુ સર વસંતકુમારના નામે રજૂ થઈ.

શ્રી હિન્દ નાટક સંઘ

શ્રી દેશી નાટક સમાજમાંથી છુટા થયેલ હાલ રસના ભણીતા ખેડાડી શ્રી આણંદજી ભગવીનજી પંડ્યા (કમ્પોઝર) એ તેજ કંપનીમાંથી અલગ થયેલ શ્રી કેશવલાલ (કપાતર), રાધવજી, જમીનદાસ અને રામભજી વગેરે અન્ય નામી કલાકારોના સંસ્કારથી સને ૧૯૩૫ના એક્ટોબર માસની શરૂઆતમાં મુમ્બઈમાં બાલીવાલા ગ્રાન્ડ થિયેટરમાં શ્રી હિન્દ નાટક સંઘ નામે પોતાની સ્વતંત્ર નાટ્ય સંસ્થા શરૂ કરી.

પંચ થયેલી શ્રી કાન્ત નાટક સમાજના મિનમિનેરી સીસ વિગેરે સરસામાન ખરીદી લીધી.

ગણીતા લેખક શ્રી ઉત્તમચંદ મંગળજી દોશી (કવિ મહાજન) ને મેનેજર તરીકે તથા શ્રી રાધવજીને દિશ્કર્ષક તરીકે નિયુક્ત કર્યાં.

કવિ મહાજનના લખેલા નાટકથી શરૂઆત કરી.

૧. વાલો નામોરો: ૩૧-૧૦-૧૯૩૫.

લેખક: શ્રી ઉત્તમચંદ મંગળજી દોશી (કવિ મહાજન).
સંગીત: શ્રી આણંદજી પંડ્યા: શ્રી કુતુજ મારવાડી.
દિશ્કર્ષક: શ્રી રાધવજી શિવશંકર જોશી.
અભિનેશ: શ્રી મહમંદ આદમ.

નૃત્ય: શ્રી રાણી દાન.

પાત્રો: મીસ એરમેલીન (ફિલ્મ સ્ટાર) રાધવજી, આણંદજી (કમ્પોઝર), કેશવલાલ (કપાતર), જમીનદાસ, હિંમતલાલ (કોમિક), મોહન હક્ટર, વલીમદમદ, ત્રિકમલાલ, મોહન મારવાડી (નાનો), પ્રખ્યાત ગાયિકા હિરાસુંદરી અને બાલાસુંદરી ખાસ ભૂમિકામાં.

નોંધ: સૌરાષ્ટ્રમાં ભગવાપેલ વાલો નામોરી નાટકને ઐતિહાસિક વિભાગ ચાલુ રાખી કોમિક અને કંપનાના ચિત્રો તદ્દન નવાજ આકારથી તૈયાર કરેલ.

ગણીતા નટ બેનેજર, માદન સ્ટાર નર્મદાશંકર તથા પંખજી નંદી મીસ સલામતને રોક્યા.

૨. બાલસમ્રાટ વા દીપુ મુસતાન: ૧૨-૧૨-૧૯૩૫.

લેખક: શ્રી ઉત્તમચંદ મંગળજી દોશી (કવિ મહાજન).
સંગીત: શ્રી આણંદજી પંડ્યા: શ્રી કુતુજ મારવાડી.
દિશ્કર્ષક: શ્રી રાધવજી શિવશંકર જોશી.

પાત્રો: બેનેજર, આણંદજી (કમ્પોઝર), રાધવજી, કેશવલાલ (કપાતર), નર્મદાશંકર, જમીનદાસ, હિંમતલાલ (કોમિક), મોહન હક્ટર, અલીપ્રસાદ, રાણી દાન, હરિલાલ, ત્રિકમલાલ, ચમન, મોહન મારવાડી (નાનો) અને મીસ સલામત.

૩. વિધિના લેખ: ૩૧-૧-૧૯૩૬ શુક્રવાર.

લેખક: શ્રી નરસિંરામ ભૂરાભાઈ પાંચી.
ગીતો: શ્રી મનકંડી પ્રાંતિજ્વળા.
સંગીત: શ્રી આણંદજી પંડ્યા: શ્રી કુતુજ મારવાડી.
દિશ્કર્ષક: શ્રી રાધવજી શિવશંકર જોશી.

પાત્રો: દીપુ મુસતાન, નાટકના પાત્રોમાંથી, નોંધ: કંપની શનિવાર તા. ૨૯-૨-૩૬થી ભાંગવાડી પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં નાટકો ભજવવા લાગી.

કવી મહાજન તથા બેનેજર છૂટા થયા. અખદલ રહેમાન કાચુવીને રોક્યા.

૪. અમરજી દવાન: ૧૬-૪-૩૬.

લેખક: શ્રી ઉત્તમચંદ મંગળજી દોશી (કવિ મહાજન).
સલામત: શ્રી અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી
સંગીત: શ્રી આણંદજી પંડ્યા: શ્રી કુતુજ મારવાડી
દિશ્કર્ષક: શ્રી રાધવજી શિવશંકર જોશી.

પાત્રો: અખદલ રહેમાન કાચુવી, રાધવજી, કેશવલાલ (કપાતર), આણંદજી (કમ્પોઝર), નર્મદાશંકર, જમીનદાસ, ત્રિકમલાલ, રાણીદાન (નાય માસ્ટર), મોહનદાન, વલીમદમદ ચમન, નારણ (મેચાડી), મા. મોહન મારવાડી (નાનો) અને બાલનટ પ્રમાણકર.

અખદલ રહેમાન કાચુવી છુટા થયા. ડેનિયલ ડેવીને મેનેજર તરીકે ની યા.

નોંધ: દૂક સમય બાદ કંપની નવસારી, વોરાદરા (મોરબી થિયેટર), ખંભાત, નડેયાદ અને અમદાવાદની મુસાફરી કરી ભાવનગર મુકામે વિજયવંશ થિયેટરમાં ગાઇ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત દેશી નાટક સમાજનાં કેટલાક નાટકો રજૂ કર્યાં. દૂક સમય બાદ ભાવનગરથી ઉપડી કંપની લીમડી અને વડવાણુ કેમ્પ થઇને રાજકોટ મુકામે ન્યૂતન થિયેટરમાં ગાઇ. ચાલુ નાટકો ઉપરાંત નવું નાટક રજૂ કર્યું.

૫. છપન સંત્રામ: નવેમ્બર ૧૯૩૫.

કથાવસ્તુ: 'શીકર લુગો' નું 'લા મીઝેગલ' લેખક: શ્રી મંગળ કે. રામપુરા બી. એ. હાથ: ગીતો: શ્રી મનકંડી પ્રાંતિજ્વળા. સંગીત: શ્રી આણંદજી પંડ્યા: શ્રી કુતુજ મારવાડી. દિશ્કર્ષક: શ્રી રાધવજી શિવશંકર જોશી.

પાત્રો: રાધવજી, આણંદજી (કમ્પોઝર), કેશવલાલ (કપાતર), જમીનદાસ, વલીમદમદ, મોહન હક્ટર, શામજી (કડીયા), ત્રિકમલાલ અને મીસ રંભા.

નોંધ: કેશવલાલ (કપાતર) છૂટા થયા. કંપની ધોરાજી, નેતપુર અને મહુવાની મુસાફરી કરી ભાવનગર ગાઇ. મોહનલાલ મારવાડી અને રાયજ્વળા રતિલાલ જોડાયા.

ભાવનગરથી પાલીતાણા ગાઇ અને દૂક સમય બાદ ત્યાં સને ૧૯૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની આખરે બંધ થઇ.

તેમની બુદ્ધિમાં સારો ગુરુવાર તા. ૩-૫-૧૯૩૪ની રાત્રે સંતાના લોકાલયી રાજ્યાત કરી, ચાલુ નાટકો રજૂ કર્યા.

કંપનીએ મોરબી આર્થ સુમેધ નાટક મંડળીના અધ્યક્ષ નાટકો ભજવવાના હશે ખરીદ કર્યા.

ખાસરાજી : ૩૦-૬-૩૪ રવિવાર.

પાત્રો :

ખાસરાજી : મળજી પુરાણ.

રાત્રાખાણ : જયંતિ.

જયંતિ : કેશવલાલ (સરસ્વતીચંદ્ર)

અંબક તાડકિયા : વિશ્વદાસ ભોજક

નોંધ : મળજીના કલાકાર અને સંગીતકાર શ્રી ભગવાનદાસ, દોહલ અને મા. કુમેરને રોક્યા.

મુકબ્બા સાવત્રી : ૬-૮-૧૯૩૪ ગુરુવાર

પાત્રો :

સત્યવાન : ભગવાનદાસ. સાવિત્રી : દોહલ.

મમલાજી : મળજી પુરાણ. મુકબ્બા : જયંતિ.

ઉત્કૃષ્ટિદ : વિશ્વદાસ ભોજક. કુમેરબી : કુમેર.

પગાર ઘટાડાને લીધે કુમેરચંદ્ર, દોહલ, મોહનલાલ જાની અને મગન મામા વગેરે કલાકારો છૂટા થયા.

૫. મુખ્ય પ્રભાવ : ૧૫-૪-૧૯૩૪ રવિવાર.

લેખક : શ્રી જયજીવલાલ કહાનજી જલમજ.

દિગ્દર્શક : શ્રી વિશ્વદાસ ત્રિભોવનદાસ ભોજક.

પાત્રો : વિશ્વદાસ ભોજક, ભગવાનદાસ, મળજી પુરાણ, ગજ સરદાર, અંબાલાલ (ચાંદની), બીમજીમાજ, જયંતિ, ગોવર્ધન અને કુમેર.

નોંધ : કુમેર છૂટા થયા, ઓકટોગરના અધ્યક્ષમાં કંપની સ્થલ મુકામે ગઇ, ચાલુ નાટકો રજૂ કર્યા.

વિશ્વદાસ ભોજક અને મળજી પુરાણ છૂટા થયા. કંપનીનું નાવ ખરાબે ચલ્યું. ઓકટોગરના પગાર તથા ધિરેચરની બાંડાં ચકી ગયાં. પરિણામે સને ૧૯૩૫ ના જાન્યુઆરી માસની આખરે કંપની બંધ થઇ.

ભારતભૂમિ એ જ સ્વર્ગ

હે નરહીર! મનમાં સાહસ રાખ અને અભિમાન ધરાવ કે, તું એક ભારતવાસી છે-અભિમાનપૂર્વક એમ કહે કે “હું એક ભારતવાસી છું, ને પ્રત્યેક ભારતવાસી જન મારો સહોદર છે” એમ પોકાર કરીને બોલ કે, “અગામ ભારતવાસી, દીન ભારતવાસી આલસ્ય-ભારતવાસી અને બ્રહ્મ ભારતવાસી સર્વ, સર્વ મારા બંધુ છે.” કોટલાં વંશો પરિધાન કર અને ગર્વના કરીને કહેતો જ કે “ભારતવાસી જતો મારા ખાતા છે-ભારતવાસી એ જ મારું જીવન છે, ભારતવાસી દેવદેવીઓ જ મારા દેવદેવી છે, ભારતવાસી જનસમાજ તારી બાદવાવધાનું પારણું છે, મારી સુવાવધાનું આનંદોદ્યાન છે, અને મારી વ્યવસ્થાનો પવિત્ર એકાંતવાસ છે” બધા, મોઝુ કે, “ભારતવાસી ભૂમિ જ મારું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વર્ગ છે; અને આધારવતું દિન તે જ મારું દિન છે.” તેમ જ દિવસ રાત એ જ પ્રાર્થના કરતો રહે કે, “હે પરમાત્મા! હે વિષ્ણુમાતા! મારા મનુષ્યવતું શરીર કર-હે શક્તિજનની! મારા અમાનુષ્યવતી નારી કરીને અને મનુષ્ય બનાવ!”

એમ. એ. બનાકેકેશો મેરી મિટી બરામ કી માંથી.

ચોથો મુંબઈ રાજ્ય નાટ્ય મહોત્સવ

ચોથો મુંબઈ રાજ્ય નાટ્ય મહોત્સવ જાન્યુઆરી ૧૯૫૮ની શરૂઆતમાં ચોજવામાં આવશે. આ માટેની પ્રાથમિક પ્રાર્થિકા હરીશાધએ મુંબઈ રાજ્યનાં વિવિધ કેન્દ્રોમાં ૧૯૫૭ના નવેમ્બરના બીજા અઢવાડિયામાં શરૂ થશે. પ્રાર્થિકા હરીશાધએમાં પસંદ કરાએગે નાટ્યને અંતિમ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા દેવામાં આવશે. મહોત્સવ સમય રાજ્યમાંની શુભરાત્રી અને મરાઠી નાટ્ય સંસ્થાઓ માટે ખુલ્લો છે. આ ઉપરાંત બુદ્ધ મુંબઈની કોલેજો તેમ જ પાઠશાળાઓને પણ વધુમાં વધુ આધા કલાક સુધીનાં લખ્યપતિષ્ક સસ્કૃત નાટકોમાંના પસંદ કરાએગા પ્રવેશો ભજવવા દેવામાં આવશે.

નાટ્ય મહોત્સવમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતી સંસ્થાઓને જુલાઈ તા. ૧૦, ૧૯૫૪ પહેલાં સેક્રેટરી, રીડીએશન કમિટી, પ્રકાશન કચેરી, સચિવાલય, ફોરસોર રોડ, મુંબઈ ખાતે પોતનાં નામો મેંધાવવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. અરજ કરવા માટેનાં નિયમ પત્રકો તે અધિકારી પસેથી મળી શકશે. દરેક સંસ્થાએ ત્રણથી વધારે પ્રવેશપત્રો ભરવાં નહિં, જેથી ચોચાના આખરે સરકાર એકને પસંદગી ન આપે તો બીજાં વિચારણામાં લઈ શકાય.

શ્રી અમૃત કેશવ નાયક

જન્મ: ૧૮૭૭

મૃત્યુ: ૧૯૫૦-૧૯૭૭

આજન્મ અભિનેતા, વિવેકશીલ દિગ્દર્શક
કાવ્ય, સંગીત અને નર્તનના જ્ઞાતા
ઉદ્ધારદિલ સન્ન્યસ અને વેદાંતીક

ગુજરાતના 'સર હેનરી હર્વિંગ' તરીકે જેમને અંગ્રેજ નાટ્ય વિવેચકે ધિરદાજ્યા છે તે, રંગ-ભૂમિના નામી અભિનેતા શ્રી અમૃત કેશવ નાયકનું નામ તો કેને અભવ્યુ હોય? ત્રીસ વર્ષની હારજીવાન વયે જીવનસીલા એમણે સફેદી લીધી પરંતુ તેજસ્વી પુરુષોનું માપ કાળને માપડે એકાદ જ કદાચ છે? આટલી નાની ઉંમરમાંયે અમૃતે જે સિદ્ધિ ને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે અકલિતી હતી.

જન્મ, કુટુંબ, વિદ્યાભ્યાસ

અમૃતનો જન્મ અમદાવાદમાં તરંગાજા સાતિના કેશવલાલ નાયક નામના ગૃહસ્થ પિતાના ઘરમાં થયો હતો, ઇ.સ. ૧૮૭૭માં. એમનાં માતૃશ્રીનું નામ સંતોકબાઈ, એમના બે ભાઈઓ પદ્માભાઈ અને વલ્લભલાલ. પદ્માભાઈ નાની ઉંમરે દેવેરાઈ પામ્યા. વલ્લભભાઈ 'વલ્લભભાઈ'ના લાડીલા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તેમણે પોતાના મેઘાભાઈની નાટ્યપ્રણાલિ ચાલુ રાખી, મુંબઈની પારસી નાટક મંડળીના અભિનેતા અને દિગ્દર્શક તરીકે સારી કીર્તિ સંપાદિત કરી હતી.

કેશવલાલ નાયકની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી છતાં

વિદ્યા પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક અભિરુચિ હોવાથી એમણે પાંચ વર્ષના અમૃતને અમદાવાદમાં સ્વામીનારાયણના મંદિર પાસેની કેશવલાલ મહેતાજીની નિશાળે ભણવા મેસાડ્યા. ત્યાં એમણે બે ગુજરાતી મુખી અભ્યાસ કર્યો. સાત વર્ષની વયે એ દરિયાપુરમાંની ન્યુ નેસ્ટિયન શાળામાં ભણવા ગયા. તે ત્યાં પાંચ ગુજરાતી ચોપડી સુધી બાણી ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસને તિસાંજલી આપી. અમૃતને નાનપણથી જ ઉર્ તરફ વિશેષ અભિરુચિ હતી એટલે અમદાવાદમાં જ કાગળુરની ઉર્ નિશાળમાં બે ઉર્ ચોપડીની પરીક્ષા સાથે એમનાં શિક્ષણનાં દ્વાર ખુલ્લું થયું. પરંતુ હજારી સ કેત એવો હશે કે અર્ધથી જ એમણે ઉર્ સાહિત્ય અને રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો અને જ્ઞાતનામ બન્યા.

રંગભૂમિ પર સફળ પ્રવેશ

નાયક અને જોગજી વર્તિનાં બીજાં બાળકો માફક અમૃતે પણ અધ્યાયાર વર્ષની કુમળી વયે રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેને કવચજી પાલનજી ખરાડેની આંધ્રકુંડ નાટક મંડળીમાં માસિક રૂ. ૪૦ના ખચારની નોકરી મળી હતી. એ સુગમાં બાળકો

વિશિષ્ટનાપૂર્ણ રીતે જાળવીને, ભારતીય જનતાની, ઉદ્ધમાં ઉનારવાને આરંભ કર્યો. તેને પરિણામે, 'ખૂને નાહક' (હિન્દ) 'મજબે ફાની' (રામિયો એન્ડ જીલિયેટ), 'મુરિદે શક' (વિન્ટન ટેલ), 'શાહીદ નાહ' (મેઝર ફેર મેઝર) 'મારે આરિતન' અને તે ઉપરાંત 'અસિરે હીર્સ' (શેરિડનનો પીન્ડરો) ઇત્યાદિ નાટકો રંગમુખિ પર આપ્યાં અને મુંબઈ ઉપરાંત આખા ભારતવર્ષમાં પ્રેક્ષકોની ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં. એમની દિગ્દર્શકની શકિત પર અહીં ઓપ ચલો.

ખટાઉની જૂની આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળી એમણે ૧૯૦૫માં છોડી. જૂના મિત્રો ધણા દુઃખથી વિખુટા પડ્યા અને તે જ દિવસે ક્રામશઃ અપ્પુ આદિ ભાગિયાઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી પારસી નાટક મંડળીમાં તેને ધણા આદરથી અને મોટા પગારથી, એક સમારભ જેવા પ્રસંગમાં ફૂલનો હાર પહેરાવીને, પૂર્ણ સત્તા સાથે, દિગ્દર્શક તરીકે નીમવામાં આવ્યા, તે સમયે તેમની ઉંમર આઠ્ઠાસ વર્ષની હતી. આ નવી મંડળીમાં તેમણે "દોરગી દુનિયા" ના ઉદ્ધેશપાત્ર 'કસોડી' માંથી પાત્રો ભજવવાનો, આરંભ કર્યો. આ મંડળીમાં પણ પડિત નારાયણપ્રસાદ બેતાબનો તેમને સહયોગ મળ્યો એટલે શેક્ષિયરનો હિંદીકરણનો પ્રયોગ આગળ ચાલ્યો.

કસોડીપ 'ઝહરી સાપ'

આને પરિણામે 'મીકાં ઝહરી' (સિએલાઇન) તખતા ઉપર રજૂ થયું. 'મીકાં ઝહરી'ની સફળતાથી પ્રેરાઈને અમરે અને પડિત બેતાબે એક મૌલિક દ્રુત હાથમાં લીધી. જેનું નામ હતું 'ઝહરી સાપ' કે જેનો પૂર્વ પ્રયોગ ઓછામાં ઓછો એક વર્ષ ચાલ્યો હતો. 'ઝહરી સાપ'માં ઉદ્ધે ઉચ્ચ કક્ષામાં લઈ જવામાં આવી. અમરે અભિનયનું ધોરણ પણ ધણું જાડું રચાઈને સર્વત્ર તેની તે કારણે પ્રશંસા થઈ. તખતાની યાજ્ઞ પ્રણાલી પલ્લી તેને એક નવું નોણું સ્વરૂપ આપતાં તેમણે પોતાના દિગ્દર્શનનું સામર્થ્ય પણ દેખાડી આપ્યું. વસ્તુતઃ આ મંડળીમાં આવ્યા પછી એમની પ્રતિષ્ઠા એટલે ખીલી. 'ઝહરી સાપ' અને મરતી વખતે અમરે મુકેશા 'અમરત' નાટકમાં એ પ્રતિષ્ઠા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી.

અમરે 'ઝહરી સાપ'માં પોતા માટે એક સળંગ અને કદિન ભૂમિકાની સંકલના કરી હતી અને કર કાવતરાં-બેર શક નાયક 'નવાગ' ની અને એ ભૂમિકા સુર અને

"મીકાં ઝહરી"માં પકાદાર તરીકે, શેક્ષિયરના સિએલાઇન નાટકમાં 'પિસાનોઓ'ની ભૂમિકામાં.

મૌલિકરૂપે અમરત જ ભજવી ગયા છે. એમણે એ દારા એ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું કે ખરો અભિનેતા રસ કે ભાવની મર્યાદામાં જકડાઈ રહેતો જ નથી.

'ગુજરાતી' અમરત

આ પરથી એક શકારો કે ઉદ્ધે રંગમુખિના એક સમયે ઘડવૈયા તરીકે તો અમરતનું નામ પંકાઈ જ ચૂક્યું હતું, પરંતુ તેને પડે આ વાત ભુલાવી નોંધએ નહિ કે અમરે પોતાનાં પ્રથમ પહેલાં પગરણ પારસી ગુજરાતી નાટક 'ગામરેની ગોરી'થી કર્યો હતો. જિંદગીમાં ત્રણ જ નાટક મંડળીઓમાં એમણે કામ કર્યું હતું અને અને એ

પ્રસિદ્ધ ગાતા હતા. નાટકના આત્મારૂપ રસસાસ્ત્રના બાજુકાર હતા.

હામાં તરીકે સ્ત્રી પાત્રોમાં કયે ઠેકાણે કંઈ નાચિકાનું વિધાન છે તે સમજીને તેને અનુરૂપ એ અભિનય એ શીખવતા. રંગભૂમિની આનુષંગિક કોષ પણ કલા તેમને પરાધ નહોતી. સંગીતમાં સ્વરની શ્રુતિ અને તાલ-માત્રા સુધી તેમને પૂરી સમજ હતી. નર્તનકલાનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. નર્તન શુદ્ધ શૈલીએ લાવવા માટે લખનીમાં પંડિત કાલિદાસપ્રસાદ તથા બિન્દાદીન મહારાજના સંપ્રદાયના તત્ત્વઅનુભવ મેળવવાને તેમણે યોગ્ય તરુણને ખાસ કરીને રામસાહેબ (પાછળથી એણે 'અભિનયશાસ્ત્રી' તરીકે પંકાયેલા) તાલીમ અર્થે મૂકી હતો. તેને પરિણામે નર્તન શૈલીશુદ્ધ થવા ઉપરાંત, સ્ત્રી પાત્રોના અભિનય નાચિકાએ પ્રમાણે શાસ્ત્રીયરૂપ પામતા. આ સાથે, પ્રત્યેક પાત્રની વેશભૂષા અને વસ્ત્રાભૂષણની સજ્જતાની અનુરૂપ કલ્પના તત્તેજ કરતા ને છેવટે દશ્ય સામગ્રીનું સંવિધાન અને રંગમેળ પર પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાખતા. આમ 'શિક્ષક' પ્રકૃતિના અમૃતપોતાની મંડળીમાં સંગીત અને નર્તનની રીતસર શાળા જ ચલાવવા. સાથે સાથે મંડળીમાં નાનાબાલ-કન્યાકારોના પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી પણ તેમણે સ્વીકારેલી.

શિસ્ત પ્રેમ

નાટકના પૂર્વપ્રયોગો ચાલતા હોય તે વેળા અને રંગમંચ પર પ્રેક્ષકો સમક્ષ નાટકનો જાહેર પ્રયોગ થઈ રહ્યો હોય તે સમય દરમિયાન અમૃત ભારે શિસ્ત પાળતા ને પળાવતા. નાટ્યપ્રયોગ પૂરો થઈ ગયા પછી તે નાના મોટા સૌના મિત્ર બની જતા.

સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રદાન

નાટ્યક્ષેત્રમાં અમૃત વરતુની અને દર્શોની સંકલના કરવાની સારી શક્તિ ધરાવતા હતા. જેમકે સાથે સુમેળ સાંપીને ધણીવાર શુદ્ધ અને ઊંચી ઉર્દૂ બાપામાં સંવાદો પણ જાતે લખતા. કવિ તરીકે પણ છૂટકે ઘણું કાવ્યો રચ્યાં હતાં અને તેમાંનાં યોગ્યકે તો તેમના અસાન પછી નાટકોમાં ગવાયાં હતાં. "સતી ચંદ્રાવલી" (૧૯૦૮)માં તેના એક દિંદી ગીતની રચના સમિલ કરવામાં આવી હતી. તેની પ્રથમ પંક્તિ આ હતી: "સરપર ગાગર ધર કર મજમાનિની છાંચાલી આવે" એવી જ રીતે "માયા-મોહિની" (૧૯૨૧)માં તેમના એક ગુજરાતી ગીતને

શ્રી અમૃત વિશે કવિ સુંદરમ

અમૃત કેટલે નાચકની થોડીક મંજીલો અને પ્રજાણી કાવ્યો 'ભારત હૃદય નાટક' (૧૯૦૬)ની અંદર મળી આવે છે. ગણિલા સિવાય લેખક પોતાના નાટકની અંદર પણ કેટલીક પદ્યરચના કરેલા છે... એનાં છૂટ પાત્રો 'મહિસ', 'આગસ' અને રેના સુખમાં મૂકેલાં કાંઈક અને વ્યંગ્યપ્રધાન પદ્યો ખાસ આકર્ષક છે. લેખકની સૌથી વધુ શક્તિ મંજીલોમાં વ્યત્ત થઈ છે. લેખકને જાણે અજલે લખવાનો ધણો મારો અભ્યાસ હતો. ગુજરાતીમાં લખાયેલી ઉત્તમ મંજીલોમાં એની કેટલીક મંજીલોને મૂકી શકાય તેમ છે. 'અપર તે ઘર મારો તો બપો સંસાર મારો છે', 'કંઈ તવવારની ધમધી કરી કરમાંથી ખંજર છે', 'મને વાંગો નથી બહાર, હૃદયમાં ધર કરી બેસો', એ અજલો ખાસ નોંધપાત્ર છે... 'બદ અને બે'ની લઘુ 'દલપતી'ની એક રમુજ કૃતિ છે અને 'કર્તાની એ રીતની શક્તિ' સાડું ઉદાહરણ છે.

સમિલ કહ્યું હતું; રાખો : એ પંખીઓ અને વનમાં ચરતાં તો."

અમૃતનું બાપાગાન વિપુલ હતું. ગુજરાતી ઉપરાંત તેઓ મરાઠી, બંગાળી, હિન્દી ને ઉર્દૂના સારા બાજુકાર હતા. પોતે કંપની સાથે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કવિઓ અને પંડિતોના પરિચયમાં આવેલા તેનું પણ આ એક સુખમ પરિણામ હોઈ શકે. સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નમુમાઈ દિવેદીના 'પ્રાણવિનિમય' જેવા કાંઈ પુસ્તકનો સરળ ને શુદ્ધ હિન્દીમાં 'ફિમણે કરેલા અનુવાદ આ રીતે બાજુતો છે. આ અનુવાદ મણિલાલની આ અણુમેય કૃતિને હિન્દીબાપામાની જનતામાં બાજુતી કરી અને એના બાપાંતરકર્તા અમૃતનું નામ પણ એ જગતમાં વધુ પ્રસિદ્ધ થયું.

આ ઉપરાંત કાશીનવાસી યાચુકામણિના 'હરિશ્ચન્દ્ર' નાટક પાંચી ફેરફાર સાથે 'ભારત હૃદય નાટક' એમણે રચેલું ને તેને સપૂણે ગુજરાતી બનાવ્યું હતું. દક્ષર નારાયણ વિશ્નવજીએ પોતાના પત્ર 'યુગાકર્ષ'માં તે કમશ: પ્રકટ કર્યું હતું. એ પણ અમૃતની શક્તિઓનું સાડું ચોતક છે. બીજાં નોંધપાત્ર સર્જનમાં એકાંકી નાટક 'કન્યા વિશ્વને કેર', 'નાદીરના દોરત્તમામ' નામે પાછળથી પ્રકટ થયેલી એમની નવલકથા 'નાદીરસાહ' અને હૃદય અંધકટ એવી દિંદીમાં લખાયેલી એક પારસી સંસારી નવલકથાનો સમાવેશ થાય છે. મુસ્લિમ સંસારનું ચિત્ર રચી કરતી પ્રેરિત

અમૃતભાઈ આ સાંભળી ગયા. સીન પૂરા થયે મને આ વિશે પૂછ્યું. બીક લાગવાની હતું રોષ પડ્યો. તેમણે મારી સત્યપ્રિયતા વખાણી અને કાવસજીરોને કહ્યું કે 'તમે ખોટું શબ્દ ઉચ્ચારણું કર્યું છે ને આ છોકરાએ તમારી ભૂત કાઢી છે.' બીજા સાંભળનારાઓએ પણ સાક્ષી આપી. અમૃતભાઈએ શેઠ તરફથી મને દશ રૂપિયાનું દાનમ અપાવ્યું.

એમનો સેવાગુણ પણ તોંધીય છે. મુંબઈમાં મરજીના રોગથી કંપનીમાં અમારી ન્યાતના જે જે મૃત્યુ પામતા તેમને તેઓજ અગ્નિસંસ્કાર કરતા. ગાંધિજીઓ તરફ તેમને ખૂબ જ લાગણી હતી અને ધણુ એમની છત્રછાયા નીચે દુશ્મન કલાકારો ખન્યા.

એક પ્રસંગે બાલીરાવાનો 'હરિચન્દ્ર' નાટક બજાવવાનું નક્કી થયું. એ વખતે કોપીરાષ્ટ્ર ન હતો. પંદર દિવસમાં નાટક તૈયાર થયું. અમૃતભાઈ હરિચન્દ્ર તરીકે, માસ્ટર મોહન તારામળી તરીકે, કાવસજી શેઠ નક્ષત્ર તરીકે અને હું રોહિતની ભૂમિકા બજાવતો. શિયાળાના દિવસો હતા. છેલ્લા સીનમાં સાપ કરડવાથી રોહિતનું મૃત્યુ થાય છે એ સીન અરધો કલાક ચાલ્યો. મેં પહેરણુ ને ઇન્જર પહેરેલી હોવાથી મરી જવાનો અભિનય કરવા છતાં હું ઈંટીથી કૂચતો હતો. પ્રેક્ષકો આ જુદી કૃત્ય નજરે મળ્યું એ હેતુથી અમૃતભાઈએ તંત્ર જ એક ગરમ કામગીરી મારા પર ઝોલાડી દીધી. એમની સમય-સચક્તા, ગરમ કામગીરી દૃઢ અને મારી બાળ વખતે કંઈકે હું જીધી ગયો. છેલ્લે વિશ્વામિત્ર અનર્લિ છાંટી કહે છે 'ખેટા, ખડા હોખ.' પણ બંદા તો સત્તા હતા.

સમયસચક્તા વાપરી અમૃતભાઈએ મને એવી ચૂરી મરી કે હું 'ઓ બાપ રે' કહી બેઠો યદ્ય ગયો. આ સંવાદ નાટકમાં ન હતો પણ અમૃતભાઈએ તરત જ જ્વલ્ય આપ્યો. 'હા, હાં ખેટા મેં તોરે પાસે હું.' નાટક પૂરો થયે અમૃતભાઈની એક ચાપડે મારી સાન ફેરવે આણી કે હું નોકરી કરું છું અને સીનમાં મારે જાંબી ન જવું જોઈએ. છતાં મારા ઉપર એમની અપાર મમતા હતી. આગા હજી મુનશી પાસે એમણે મને ઉર્દૂ શીખવા મુક્યો. અને આજે મારી ઉર્દૂભાષા શુદ્ધ છે એ અમૃતભાઈની મહેનતને લીધે જ.

—લલ્લુભાઈ નાયક

વય ૧૪ વર્ષ

બાળપણથી જ મને નાટકનો શોખ અને આંહ આના નાટક પર હું નાટકોની એપિસોડો વેચતો. નાટકમાં પાદર આપના મેં મી. બાલીરાવાને અરજ કરી પણ તેમણે ના પાડી. પે હાઉસ ઉપર, ખેટાઉનો 'શકિત નાજ' ચાલતો હતો. રિહર્સલ વખતે હું ત્યાં પહોંચ્યો. વિરામ વખતે પુરુષોત્તમ નાયકે અમૃતભાઈ સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવી. અમૃતભાઈે મારીને મને જોઈ લીધી. મનુષ્યને પહેલી નજરે પિછાનવાની એમનામાં અદ્ભુત શક્તિ હતી. મને પૂછ્યું.

"નાટકનું શું કામ જોણું છે?"

મેં કહ્યું: "બાલીરાવા કંપનીના બંધાં નાટકોના ગીતો મને મોટે છે." છતાં મારી કસોટી કરવા ખાતર એમણે કહ્યું.

'તારા મામાપ વાંધો તો નહિ લેને?'

મારે તો નાટકમાં કામ કરવું હતું એટલે મેં બનાવટ કરીને કહ્યું. 'હું તો એકસો છું, અગીઆરીમાં પરી રહું છું.' મારી હાલત ઉપર એમને દયા આવી, મને રૂપિયા આપ્યા ને બીજો દિવસે આવવા કહ્યું.

બીજો દિવસે તેઓ એક કવર તૈયાર કરી લાવ્યા હતા. મેં મને એકેકાન્ડા વિષેટીકન કંપનીના ડાયરેક્ટર મી. જોસેફ ડેવીડ પર ચિઠ્ઠી આપી. અમૃતભાઈની ભક્ષામણુ એટલે ડેવીડ તરત જ મને લીસ રૂપિયાના માસિક પગારે રાખી લીધો. આ વાત મેં અમૃતભાઈને કરી ને મારા મુખમાંથી સહજ બોલાઈ મયું: "ચુરુ, તમારે પ્રતાપે મને નોકરી મળી ગઈ." એમણે બીજા મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા ને મારા કામમાં અવ્યાસપટિત રાખવાની સલાહ આપી. એમની એ સલાહ મેં ચિત્તથી પાળી. મારા કામ વખતે એમની પ્રતિ મને યાદ આવતી અને એ પ્રેરણાથી હું આગળ વધ્યો. મારા પાદરમાં કંઈ મુશ્કેલી જણાય તો તરત હું એમની પાસે દોડી જતો અને તેઓ મને ચોંચ સલાહ મુક્યો. આપના અને મારા જવા તો ફેરફારે કલાકારીને તેઓએ નામોક્તિ કર્યા છે: જેમાં, જોહરા, ગોહર, જેન્નમીન અને સોહરાજ મોદીના નામે પણ ગણવી શકાય.

આજે હું જહાંગીરમાં મેં સુખી છું અને ચોક્કસ જો માનું છું કે અમારા પર એમનો હાથ છે. અમૃત હવે મેં અમારા મને જીવંત છે. સ્વપ્ન દેહે નહિ તો સ્વપ્ન દેહે.

—જમશેદજી બી. ખાનસાહેબ

વય ૧૮ વર્ષ.

ગુજરાતી નાટ્ય પ્રકાર

પ્રવૃત્તિ અને પ્રાસંગિક નોંધ

મે પ્રાસમાં સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નાટ્ય અકાદમી તરફથી મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાભવનમાં શ્રી ચન્દ્રવલ્લભ મહેતા કૃત 'શૈનલને કાંઠે' રજૂ થયું હતું. આ પ્રસંગે અહીં આપેલ તેના કલાકારો અને અધિકારીઓને સન્માનવાનો એક સમારંભ મંડળ તરફથી શનિવાર તા. ૮મીએ દેના બેંકના સભાગૃહમાં યોજાવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ દવે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા.

શરૂઆતમાં ગાથીલા કલાવિનયક ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ ગુજરાતના નાટક અને રંગમંડળના ઇતિહાસમાં સૌરાષ્ટ્રનું કેવું અગ્રામ અને ગૌરવમયું સ્થાન છે, તેનો નિદેશ કરીને અકાદમીએ મુંબઈ આવીને 'શૈનલને કાંઠે' જેવું સૌરાષ્ટ્રની ધરતીની શ્રદ્ધા અને વિરક્ત કથા ઉપરથી લખાયેલું નાટક પોતાના કલાકારો દ્વારા રજૂ કર્યું તેના અભિનંદન આપ્યા હતા. વર્તમાં કર્યું હતું કે આજે સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધાઈ રહેલા સંમાન રાજ્ય પર છે ત્યારે આપણે તેમણી બનવાને બદલે અસંતોષી બનીને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની કીર્તિ અને ગૌરવ વધે અને જગતપ્રદર્શન મંચર અને એમ કરવું જોઈએ.

અકાદમીના મંત્રી શ્રી હરકાન્ત શુક્લે મુંબઈને ભારતના સાંસ્કૃતિક અને કલાના પાટનગર તરીકે બિરજાવી હતી. તેમણે સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતાઓ વણીને હની સૌરાષ્ટ્રમાં લોકગીત, તેમ જ લોકવ્યવ અને સાહિત્યની બાળ્યમાં સંશોધનનું અદ્વિત સ્ત્રવ વિસ્તરેલું છે અને તે મોરારજી અકાદમી જેવી અત્યારે નાનીશી સર્યા પોતાના ગર્ભ પ્રમાણે હાથ ધરી રહી છે અને એ દિશામાં ધક્કા કરવા માગે છે.

શ્રી જયમજલ પરમારે કલાકાર ભાઈજીનેનો પરિચય કરાવ્યો હતો, અને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એવા બેઠા હુપ્ત થઈ જશે એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી.

શ્રી શુભાંગદાસ યોગેરે કંચુ હતું કે કલાનું એક આયુ પોતાનું સ્વતંત્ર જગત છે. એમાં કોઈ જાનનો બેદમાય નથી, છતાં દરેક પ્રદેશને તેની કલાપ્રતિભા છે અને તત્કાલે કલાની જાતજાતની ભાત લોપસી આવે છે એ કલાવૈશિષ્ટ્ય અવગણી જાણી રાખવું જોઈએ.

પ્રમુખપદેથી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ અકાદમીના અધિકારીઓ અને કલાકારોને આગ્રાહ્યા હતાં. તેમણે કંચુ કે, દિનક્રમમાં રાજનીય, ધાર્મિક વિગેરે અનેક બેઠા પ્રવેશ છે, તે છતાં સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક અને કલાજન્ય અમેદ પ્રવેશ છે. દરેકની કલા નિરનિરાપ છે, બાળ શુદ્ધિથી છે, પરંતુ એમાંથી જે એક આપણે રચાય છે તે એક છે જે સૌલ્ય પ્રગટે

છે અને અનુભવીએ છાંયે તે સમય કૃતિનું છે. અમેદનું નિર્માણ-કનાર, કલા છે. અકાદમી દર વર્ષે એકવાર આવીને નહિ પણ અનેકવાર આવીને પોતાના કલાકારોદ્વારા સૌરાષ્ટ્રની કલાનું દર્શન કરવે એમ ઇચ્છીએ.

અંતમાં ગુજરાતી નાટ્ય મંડળના મંત્રી શ્રી પ્રાગજી કેસાએ આભાર માન્યો હતો અને સમારંભ સમાપ્ત થયો હતો.

ચર્ચા-સભા

મત અકાદમી મંડળ તરફથી યોજાનાર ચર્ચા-સભાની તારીખ ૨૯ જૂન જાહેર કરવામાં આવી હતી, પણ સંજ્ઞેયજ્ઞાન આ સમારંભ તા. ૬મી જુલાઈ ૧૯૫૬ ને દિવસે યોજવાનું નક્કી કર્યું છે. આ ચર્ચા-સભાનો વિષય છે "આજની નાટ્યપ્રવૃત્તિ એટલે શ્રી, સરઘવી, શક્તિ અને સમયનો દુષ્પર્ય."

બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની ચૂંટણી

તા. ૬મી જુલાઈના રોજ દેના બેંકના સભાગૃહમાં મંડળના બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલની નવા વર્ષની ચૂંટણીનું કાર્ય થયું. જેનું પરિણામ આવના અકાદમી પ્રગટ કરીશું.

૨૧. અમૃત કેશવ નાયકની ૫૦ થી મુદ્દાતિથિ

તા. ૧૯મી જુલાઈ ને રોજ ૨૧ થી. અમૃત કેશવ નાયકની ૫૦ થી મુદ્દાતિથિ નિમિત્તે એક સમારંભ બાંગ્લાદેશ પ્રિન્સેસ થિયેટરમાં યોજાવામાં આવશે.

મંડળના નવા સભ્યો

આજીવન સભ્ય

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલ

સાધારણ સભ્યો

- (૧) શ્રી હંસાબેન પ્રવીણચંદ્ર ગાંધી
- (૨) " વાલજી પનજી પોરેયા
- (૩) " એરય પાવરી
- (૪) " કે. સી. રાહલ
- (૫) " નમીનદાસ જી. નાલાવાલા
- (૬) " ડી. સી. નાગરોઈ
- (૭) " ગોરસંદાસ જી. મોરારજી
- (૮) " ચંદ્રવલ્લભ ચિમનલાલ મહેતા
- (૯) " મણેશલાલ જી. મહેતા
- (૧૦) " રણજીરામ ગોક્લદાસ
- (૧૧) " દેવજી વિનય સેરવા
- (૧૨) " સોરાળ અ. કથાણુ
- (૧૩) " રસીકલાલ સોમાભાઈ વજીલ
- (૧૪) પ્રા. મુરલી દાકુર

સૌ
રા
પૂ

સં
ગી
ત
ના
ટ
ક

અ
કા
દ
મી

દેવશે
અને
આણસ દે

મહાશય લલ
અને
ભિમલા કવિય

“શેતલને કાંઠે”નાં બે દશ્યો

દોલશે
અને
આણસ દે

આપાલાલ રાવળ
અને
ભિમલા કવિય